

કતારા

વાર્ષિક

વર્ષ ચોથું ✓

અંક ચોથો

મુદ્રણસ્થાન :

સુજાતા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ન્યોર્થ સ્ટુડિયો કમ્પાઉન્ડ,
કનેરી બિલ્ડિંગ, મુંબઈ-૭.

મુદ્રક : પ્રકાશક

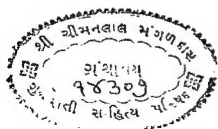
પ્રમથેશ મહેતા

૬ મુંબઈ :

બંસીલાલ વર્મા
ઇન્ડિયન બુક્ ટ્રસ્ટી

સંપાદક :

શિરીષ મહેતા



સાહિત્ય ભારતી પ્રકાશન

૮, નવચુગ સોસાયટી, એન. એસ. રોડ નં. ૪,
વિજેપારસે (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૫૬ (AS).

કિંમત રૂપિયા ત્રણ

અ તુ ઠ મ

હ અભિનંદન દષ્ટિ છુ માનતાં (કા ૪)	૧	કાવ્ય	માનસ કર હામર	૭૨
પુરુષાર્થની કેડીએ (સ પાદશીવ)		વટેમાતરમ્	કરસનવાસ માણેક	૭૫
વહાની વેણ (કા ૫) સુ દરમ્	૪	ગદ્યનો પર્વતમા લગ્નમ વના	રમેશ મ શકવ	૮૩
મૂં તા માગે () મકર દ દવ	૪	એકે સાજ	સુધીર દલાન	૮૬
મહામૃત્યુ ચિત્રભાગ	૫	યમુના તીર	ગીતા પરીખ	૯૧
ચક્ર (મ ૫) રાજે દ શાહ	૬	સુખનો કોટે	વર્ધા આગવળ	૯૩
પ્રેમનરન આ રજનીલજ	૭	કર્વ કા ની ગઝલો	મીનુ દલાહ	૯૭
છવનમા ઉત્તગાયલ્ય કાધ વાનસ	૧૧	અગમ હો (મન્ય)	સુધાગ	૯૮
વેચ ગ્તા મનેચ (કાન્ય) વેણીભાષ પુરણિત	૧૪	ધોખા વડુ (')	"	૯૮
નાતનું વન ? મુગની ધમર	૧૫	કુમ્મસની દીનાનોમા (કાન્ય)	યશવત ત્રિવેદી	૧૦૦
ઉમાશકન્ધ વલ્લાભ		પરમાજી શકિતનો માનતા		
મનુ મધનો કેવિ મધુસૂન કાપરિયા	૨૧	માર ઉપયોગ નરસિંહ છુ શાહ	૧૦૧	
નાતામા ઉમાશકન્ધ રમેશ જાની	૨૫	પડખાના વાસ (કાન્ય) અ નકાન્ત ટોપીરાણા	૧૦૪	
વરસા ના કા (કા ૫) તુભાઇ દેસાઇ	૩૦	નોંધએ છે સુખશાન્તિ ? (કાન્ય)		
આરવાદમનક અરમે વઠથા બાળાભાષ પટેલ	૩૧	વક્ત્રીનારાયણ પકડા	૧૦૪	
ચક્રનાથ કુંદનિકા કાપડીઆ	૩	નિમિત્ર મુલાકાત બાગવત રા મ્	૧૫	
સાહિત્ય અને ડ્રવન વિશ		મારા દેવ મનસુખનાન ઝવેરી	૧૦૬	
એકે દર્શિકેય અમૃતવાય પાસિક	૨૭	એન્ અનાદિ સમુદ્ર (કાન્ય) રતિલાલ ડાયા	૧૧૪	
ગદા પાણીના પરપોગ અબેસિદ હ પરમાર	૪૧	લવાલ પરવુ ચિન મીનગ દીપ્તિ	૧૧૫	
શાને ? (કાવ્ય) મુરેસ દલાલ	૪૬	કાદબાગ નીચે દદાઅન શશિ શ દ	૧૨૧	
દા/મ ખૂ પો ગૂંચેના આઠ (કાવ્ય)		ગીલા જુનિત અને લતા ગાતિલાન તાલાન	૧૨૭	
પ્રાચુજવન મહેતા	૪૬	મહાનગ્યાન મનીશ શાહ	૧૦૧	
કહવતની કહાણી ગમપ્રસાદ બક્ષી	૪૭	મજલ વિલામ	૧૩	
કુ ખ ના હો (કા ૫) ન દકુમાર પાંક	૫૨	અવગ દુનિયાનુ નાનક ધનસુખવાન મદતા	૧૪૧	
વરસો વગસ વસત (કા ૫) હરીન્દ્ર દવે	૫૨	એન્ ધડીના પ ઓતેંગા બાગતા		
પુનર્મિલન છતા કેવ	૫૦	ઉન્મા રાવજ પટલ	૧૪૭	
સૌદ્યનો આકાર જિતુભ મહેતા	૫૭	અગાને પપ્પા ન દકુમા વ સ પ	૧૫૧	
પ્રભાતી (મન્ય) નિતુ મહુમદાર	૫૬	ત્યાગ ઉવનાન જાની	૧૫૨	
ડ મેન્ જયન્ત ખત્રી	૬૧	મજા-કુલી સવાદ શ કર પ યા	૧૫૭	
ઉન્ છે ના ચિતુ મોદી	૬૮	અનેન્-કક્ષી સરકૂત (કાવ્યો) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૬૫	
વવદાર અન પરમાય આન દશક ધ્રવ	૭૧	વિક્રમના ૨૦૨૪ના વર્ષને	{	૧૭૭
		નવ (વાણિક સમીક્ષા)		
			રવિશ કર મહેતા	
			શી એન્ ધીવાળા	
			હમિન મહેન	

કુટુંબ



સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો



[ચિત્રકાર : સોમાલાલ શાહ]

કૃષિ

[કલાકાર તથા 'કુમાર'ના સૌજન્યથી]

હત્તર

વાર્ષિક

૧૪૩૨૭

વર્ષ ૪ થી

૧૯૬૮

અંક ૪ થી

હું અભિનંદન દઉં છું માનવી—

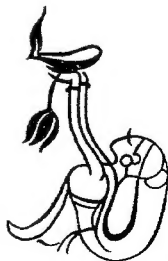
હું અભિનંદન દઉં છું માનવી, માનવીને અંતરથી
દાવાનસ, દિમ-વર્ષા, વિદ્યુત-પ્રહરત અગ્નિ-શરથી
ધરતીકંપો, વાવાઝોડાં, અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ—
અખંડ ચરખો ફેરે વિનાશક કોંકે અગોચર કરથી !

અખંડ ચરખો ફેરે વિનાશક, માઝા મૂકતા સાગર,
મત યની સરિતાઓ ધસતી; ઝસતી ચંદ્રદિવાકર
પ્રલય-મેધ-મંડલિ-સૈન્ય તણું રક્ષતી અજગર ફેરાં !—
દશે દિશાના દરથી હમટતી, કાળ તણી કિન્નિયાગર !

અખંડ ચરખો ફેરે વિનાશક કરવા માનવી-મદન
(અનુમોદન જાણે ઉપરથી કરતા નહોય જનાદન !)
ઊંચી ડોક કરી ન કરી ત્યાં વરસી જતા પ્રહારો
અણુધાર્યા અણુગણ, રૂગણ, આ વિશ્વાથે વિષ-વર્ધન !

હું અભિનંદન દઉં છું માનવી, માનવીને અન્તરથી:
ઊભો છે અણુનમ આનાદિથી એ અતિ હનન સિરથી:
ઉઘાડી આખિએ જોતો મહાકાળવું તાંડવ,
જોતો-ને કદિ રેતો ચે !—પણુ ચઢતોપગથી પગથી !
ચઢતો, પડતો, આપડતો, ધડપડતો, પણ ડગ ભરતો:
'લક્ષ્મ કોટિ જોજન છેડું છે !' સાક્ષી ના ચરચરતો !
એકાદું સર ચાપ પગથિયું; ના ચાખે વા; કે નહિ !
'ચઢવું', ચઢતા રહેવું અણુનમ' મંત્ર એ અમી-નીતરતો.

જપતો, જીવતો પડકારો ને સંહારોની સહિ
શોભિતભીની સોંસરવો એ વેતો આનંદ-દષ્ટિ:
કુદરત દખલ કરે ડગ ડગ પણ ! છો કરતી ! શી પરવા !
મરવા જે તૈયાર, નડે શે તેને ધોર વિનષ્ટિ !



હું અભિનન્દન દઉં છું માનવી માનવી-જીવન જાણું
 એમાર શક્તિપદ રિખત ને અખડ અશુ-આણું,
 અતરાય વણું અત ન રસતો, ના સાધ, ના સાથી
 ગયાતા અધારે જાણું મૃત્યુતણું ઉજાણું !

કેપેની કુદરતને જ્યાં હજી માડ કરીને નાથે
 ત્યાં જીવરણુ પડે મુદ્દમા માનવીઓ સગાથે
 અને ઝૂંઝૂલી હોય હજી જ્યાં માનવ-સક્રિય સામે
 ત્યાં નિજ અતર સતાયેલા અદીક રાત્રી કાથે
 મૂઠ માર મડિ પડ્યા ને ઊપડે ઉર મુઝારો
 દૂર દૂર પણ દેખાતો તે દૂરી જળ કિનારો
 મોત-કુદરતી કરતી હોડી સદ સુકાન વિનાની
 અને જીતને હાર મઢી પલટાવા આવે વારો-

એવી અણીમી વેળાએ પણ ધીર ધરી ઉર-ધારણા
 કાથ-હલેસા ઝીંકી ઝૂને મહેરામણને પારણ
 સાવ અકારણ આશાનાદી મૃત્યુની મઝાએ
 ખડખડાટ પાગલ શો હસતો મુખત હાસ્ય મન-મારણ !

અભિનન્દન દઉં છું માનવીને માનવી,-સમજી યૂઝી
 નથી થાક્યો જે સદસાન્દીઓ સામે ઝૂંઝી ઝૂંઝી
 છે અસખ્ય આપણુ-ખોડો પણ એક અજોય મુલત્તા
 એક અનમ આગે બદવાની લગનીને રહુ પૂજી !

એ લગની છે, એ અગનિ છે, ત્યાં લગી ઉરમા ધરમા
 ગ્રામ અને પૂરેમા, જગલ ઝાડી ને ખેતરમા,
 રાષ્ટ્રે ખડે ખડે જગતે નરેશ્વરમેલા સપના
 સાચા પડશે, સગા એવી આશા મધમધ અન્તરમા !

-કરસેનદાસ આણેક



પુરુષાર્થની કેડીએ.....

૧૯૬૫ થી ૧૯૬૮

આ ચાર વર્ષ દરમિયાન ‘ઉત્તરા’ ત્રણ વર્ષ પૂરા કરી ચોથા વર્ષમાં પગરણ મારે છે. ‘ઉત્તરા’ની શરૂઆતથી તે છેક આજ સુધી પ્રતિવર્ષ ધૂધળી અને વિષમ ખનતી જતી પરિસ્થિતિમાં એ આજ સુધી ટકી રાક્યું છે એ જ એના માટે સંતોષની વાત છે. કારણ બિલકુલ દીવા જેવું છે. આજકાલ હાલમાં ધ જે સાહિત્ય આપણી સામે આવી રહ્યું છે, અને જેને ઉત્તેજન પણ મળે છે, અથવા તો ખીજ રીતે કહીએ તો આજની નીચી જાત-રતી જતી સાહિત્યઅભિરુચિને પોષવા જે આપવામાં આવે છે, તેની સામે આવા પ્રકારનું વાંચન આપતાં પ્રકાશનોત્તેજ ટકી રહેલું એ જ મહત્ત્વની વાત છે.

આજનો કાળ પણ માનવજાત માટે જાણે એક પડકારરૂપ બન્યો છે. ઉપરથી શાંતિની વાતો કરતાં રાષ્ટ્રો અંદરખાનેથી કંઠા યુદ્ધના આગ્રહી રહ્યાં છે. અમેરિકા અને રશિયાની વિષેટનામ તથા એકરસોવિઝિયા તરફની નીતિ આના પુરાવા રૂપ છે. ખીજ બાજુ ચીનની ધાક-ધમકી બંધાઈ જ રાષ્ટ્રોને આજે એક પડકાર રૂપ બની છે. અને એનો સાથ મેળવી આપણા પડેશી રાષ્ટ્રો પણ આપણી શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની ભાવનાની જાણે મશકરી કરી રહ્યાં છે.

માનવસર્જિત આ આફતોની સાથે કુદરત પણ આપણી કસોટી લઈ રહી હોય એમ લાગે છે. ગયું એક વર્ષ અનાજની સંતોષકારક દ્રષ્ટિએ હતું; એનો સંતોષ જ્યાં લીધો ન લીધો ત્યાં આ વર્ષે કયાંક અનાવૃષ્ટિ તો કયાંક અતિવૃષ્ટિ જેવી આફતો આવી છે. પહેલાં ગુજરાત તથા પછી ઉત્તરના પ્રદેશમાં લમ્હર જળરેલો, એ જે ખાતા-ખરાબી સહાં માનવજાતને અસ્તબ્યસ્ત કરી નાખ્યું તેની કળ વળતાં હજી વર્ષો લાગશે. આજની આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ એટલી જ કામગીર લાગે છે. એક બાજુથી વધના જતા ભાવોની વચ્ચે વધે જતી મંદિવારી અને ખીજ બાજુ પ્રવર્તતી સાર્વાત્રિક મંદી. આવા વાતાવરણ વચ્ચે પણ સમય પસાર થતો રહે છે. કાળની ગતિ અવિરત ચાલ્યા જ કરે છે. માનવીનો પુરુષાર્થ પણ આ બંધાં આફતો સામે ટકરે ઝીલતો રહે છે.

પરિસ્થિતિના આવા ચિત્ર પછી હવે સાહિત્ય તરફ વળાએ. આપણા લોકપ્રિય દિવિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીને તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘નિશાંધ’ માટે ભારતીય જાતપીઠ તરફથી પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું એ સમય ગુજરાતને માટે ગૌરવની વાત છે. શ્રી ઉમાશંકરની સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રોએ પ્રસરેલી પ્રતિભાને મૂલવતા લેખોના એક ‘ઉમાશંકર વિભાગ’ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

ખીજ બાજુ આ વર્ષે જે ઉત્તમ વાર્તાકારોએ આપણી વચ્ચેથી નિદામ લીધી. એક ડા. જયંત ખત્રી. આજે ની વાર્તાના સ્વરૂપ અને રચનાકેતી જે વાતો-અર્થોએ સાથ છે તેનું લગભગ એક દાયકા કરતાં પણ અગાઉ ખેડાણ એમણે ક્યું હતું. આવા જ ખીજ યુવાન વાર્તાકાર અને કવિ શ્રી રાજશ પટેલ પણ માત્ર ૨૯ વર્ષની હાલયુવાન વયે સાહિત્ય ક્ષેત્રે એક શુક્તિરૂપની જેમ ચમકીને વિદીન થઇ ગયા. આ બંને વાર્તાકારોને નત્ર અંજલિ રૂપે એમની એકેક વાર્તા આ અંકમાં લેવામાં આવી છે.

‘ઉત્તરા’ પ્રત્યે જે લાગણીથી લેખકો તેમની કૃતિઓ મોકલતા રહે છે એ માટે હું અત્રે જોડા આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. આ અંકની આર્થિક બાજુ માટે પણ જાહેરાતો દ્વારા જેમનો સાથ મળતો રહ્યો છે એ સર્વ ધંધાદારી પેદીઓ અને સંસ્થાઓનો સાથ પણ કેમ શુભાચાર્ય? અને એ મેળવી આપનારા મિત્રો પણ એવા છે જેમને તેમના નામનો ઉલ્લેખ પણ નથી મળતો. આમ છતાં શ્રી પ્રવીણભાઈ મહેતા, શ્રી શશીવદન ઓઝા, શ્રી પન્નાલાલ ચોકસી વિગેરેનો ઉલ્લેખ તો હું જરૂરી માનું છું.

ગયા વર્ષથી ‘ઉત્તરા’નું મુદ્રણ કાપકામ જેમને આભારી છે તે સુખના પ્રેસના શ્રી શશીકાન્ત શાહ તથા દરિવદન શાહનો હું આ ત્રેકા હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. કદત ગણતરીના દિવસોમાં દિવસ-રાત ન જોતાં ‘ઉત્તરા’નું કાપકામ જે કાપે ઉપાડી એને પાર પાડ્યું એ બદલ શ્રી શશીકાન્તભાઈનો હું ખાસ આભાર માનું છું. ક્યારેક વચ્ચે મેટર વહેલીમીટી થાય અને કામમાં વિલંબ થાય એટલે એમનો રોપ લગ્નશ્રી લીઠે. પણ એ તો લાગ્યમાત્ર. ‘ઉત્તરા’ પ્રત્યેનો એમનો રસ અને સતત કાળજી એને હું ભૂલી શકતો નથી. એમનો આવો જ સાથ કાયમ રહે એ જ માનું છું.

આ કાપમાં સુખના પ્રેસના સર્વ કામદાર ભાઈઓ પણ એટલા જ યશના અધિકારી છે. આ ઉપરાંત શ્રી શાંતિલાલ મેરાઈનો પણ તેમના સદકાર બદલ આભારી છું.

અને હવે છેલ્લે જણાવવાનું કે ‘ઉત્તરા’નો આવતા વર્ષનો ૧૯૬૬નો અંક બાંધી જન્મ શતાબ્દી અંક તરીકે પ્રગટ કરવા વિચાર છે. ઉત્તરામાં આવતા લેખો, વાર્તાઓ, એકાંકીઓ કાવ્યો, ગદ્યો અને અન્ય વિભાગો ઉપરાંત પ્ર. ગાંધીજીના જીવનકાવ્યને આવરી લેતા અલગ એ પાનાં આપવા ધારણ છે. આ માટે એક સલાહકાર સમિતિ નિયુક્ત કરવામાં આવશે અને એ સમિતિના અગ્રદ્યંત નીચે જ આવતો અંક તૈયાર થશે. અત્યારથી આ વિશે વધુ કંઈ ન લખતાં ફરી એકવાર સૌના આભાર સાથે વિરમું છું. અરુ.

શિરીષ મહુતા

સંપાદક.

વહાલી વેણુ

વહાલી વહાલીડા તારી વહાલી અમોને

વહાલી વેણુ મતવાલી,

જલ જમુનાનાં જલમાં ડૂબેલાં

મટકાં રહી જતાં ખાલી.

વહાલીડા તારી.

સુંદર સોનાના તેં તો જમા પહેર્યાં અને

હીરલે જડી ચંદન ગેડી,

રૂપલા દડુલો તારે ઊછળે ગગનમાં,

અમે કંઈ દિશ દૂંડું તારી કેડી.

વહાલીડા તારી.

આંખને અણુસાર નહિ, મનને મારગ નહિ,

હેયાને નહિ કયાંય ખારી,

હાથને તું હાથનો આધાર તારો ધરખમ દે—

દઈ દે આલી ચિનગારી.

વહાલીડા તારી.

—સુન્દરમ્



મૂળ તો માગે—

મારાં મૂળ તો માગે તારી ભોમકા,

મારી ડાળ તો માગે તારું આબ.

ત્રીણા રે તાંતુ શી મારી ઝંખના

લવની પીએ જેમ લીનાશ,

આફડી કાળે ત્યાં અંગેઅંગમાં

મારી આશાહીણી આશ :

મારાં દૂલ તો માગે તારી લેરખી,

અને દૂંપળો તો કિરણોની છાબ.

પાતાળે સૂતેલી આંખો ઊઘડે

અને હવાને હિલોળે નાચે છંદ,

એક રે આસને મુગતિ માણતો

મારો ચહુંદિશે ધટાળો આનંદ :

મારા સતને સિંચન તારું સાંપડે,

મારું અણુ અણુ બને અમિતાબ.—

—મકરંદ દવે

મહામૃત્યુ

માણસ આજે ભોગ તરફ દોડી રહ્યો છે. પણ એ ગમે તેટલા ભોગો ભોગવે તોય એને શાંતિ કે તૃપ્તિ મળે છે ખરી? માણસનું મન તો સદાય અતૃપ્ત જ રહેવાનું. આ ભોગોને પામવા પણ જીવનનો તો ભોગ જ આપવો પડે છે.

આ જીવનનો, પુણ્યનો, કાયાનો, આત્માનો ભોગ આપવા છતાં ગેળવેલા ભોગે સદાય ટકી રહેશે એમ કોણ કહી શકે? એને પામીએ ત્યારથી જ, રખે એનો વિયોગ ન થાય એની ચિંતા લીધી થાય છે. આ ચિંતા ખોટી પણ નથી.

ભોગમાં રોગનો ને સંયોગમાં વિયોગનો ભય છે જ. તે ક્યારે આવશે તે માણસ નાણુતો નથી; પણ તે આવશે, જરૂર આવશે જ, એ તો સૌનાં હૃદય નાણુતાં હોય છે.

ભોગની પ્રાપ્તિ ટાણે પણ માણસના હૈયામાં રોગની જે શંકા ઉદ્ભવે છે તે ખોટી નથી. એની પાછળ આત્માના અનુભવનો પ્રકાશ છે. એણે અનેક ભોગોએને અંતિમ વેળાએ રોગમાં ટળવળતાં ને વિયોગમાં ઝૂરતાં જોયા છે; અને એ દૃશ્યનું કદી નાજુલાય તેણું પ્રતિબિંબ આ હૃદય પર પડ્યું હોય છે તેથી જ, માણસનું હૃદય ભોગના ઉપભોગ અપતે પણ કંપે છે. આ કંપ સંક્રમ હોય એટલે એને માણસ 'નિર્બળ' મનની શંકા કદી બૂલી જાય છે, પણ ખરી રીતે તો એ કંપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર છે.

આ અનુભવનો ઉપયોગ કરે, તો એ જરૂર ભોગના ઉપભોગની વેળાએ વિવેક રાખી શકે, એ ભોગમાં રહેલી અતૃપ્તિ જોઈ શકે, ભોગમાં રહેલા રોગો સાવધ થઈ નિહાળી શકે તેમ જ ભોગના પાપથી પણ બચી શકે. પણ ભોગની વીજળી ચમકે છે ત્યારે માણસ અજાણ જાય છે. અને એ અજાણમાં ટૂંકી જાય છે. આવા પ્રસંગે જે કોઈ, કાંઈ માટે પણ, સહચિત્તારના દ્વારે થઈ જાય છે એના માટે ભય નથી. આંખમાં ચમકેલી વીજળી અદૃશ્ય થતાં માણસને મૂળ સ્થિતિએ આપતાં વાર લાગતી નથી. એ અનુભવચક્ષુઓ ખૂલે તો તરત સમજાઈ જાય કે ભોગની પાછળ પાછળ વિયોગ છે, વિયોગની પાછળ રોગ છે, રોગની પાછળ શોક છે, શોકની પાછળ જ મહામૃત્યુ છે !

ચિત્રભાનુ

ઐગમનો રવ

નીડે નીડે

મુહામ્મદ મહી

અધકારે

પામ્યો છે વિલય.

આયત્યુ' છે મલકતમુખ અજવાણુ.

હૃદય બેડી વ્યથાને સ્પર્શ' કાંઈ આણું...

પ્રાણુ મારા કણ'ને દુવાર કોઈ વેણુ કાજૂરે
ખાલી ખાલી...

પ્રાણુ મારા નજરુ'ની વાટે દોડી જાય દૂર દૂર
ફોગટ ઉધામા
કોઈ રેખ નહીં ભાળી..

પ્રાણુ મારા પામે નહીં હવા-

રંગે રંગે ઝાવ્યા

સંજવની તો ઝાંઝવા-

ધડી ધડી ઝુગળાઇ

નિધનમા નહાય.

દૂંપે દૂંપે પીએ એવું જલ

વિરમ્ભિ

સંવલ

ધન ધન દગડનો અધઝડ ભાડ

હલે છે લગાર...

આથેની વાણીની

મંદ પ્રજાસતી આપી જરી આડી જાય

છવાય :

કુંદાળ કિરણુ કોઈ

બીજાના દ્વિમર્શીત જલની ઢોળી ગહે કાયા.

પ્રાણુ મારા જાગે

ધસે પાણીપંથા અથને આવેગ;

ખુરાથી ફગાળી અંતરાય

ખુદ્ધા અવકાશમહી' લહે અભિનવ દેશ.

કેટલા સરજતણી તેજ શલાકાએ દગે અવમલ

અંજન અધાર !

પાપણુ મીઝાય મલકાડ . ૨

બેઘડે ત્યાં વેણુ' છડા નવી

નવીન આશર !

અપલક નજર મંડાય

ધરી આશા મળી જાય કહી' કોઈ પરિચિત

તેજની અસંખ્ય રેખ-

નિદાગિકા સખ ગતિ

-પરખઅતીન.

હજી તો રિરમય સંગોહન ત્વહી

ચારંગમયદી જાણે કાન કને ઝૂંધી

ઝીણું ઝીણું ધરી રહે કોઈ ગાન,

હવાના દ્વિલેખ સમુ' ફરકત વૃંદ લક્ષ્

એથી કાંઈ અધિક ન જાણુ...

પણુ

અહીં ધડીયે ન એકલતા લાગે

પ્રાણુ મારા અસીમે સંચરી જાય

સીમાહીન બની જાય

આનંદપુલકદયમ અનુરાગે

વિરમ્ભિ બિતરે અમલ.

અણુ'વનો ગેરે મહારવ બની રહે

અવ કિનારની છોળા.

ફેરે ફેરે શામવતીની કલા.

કલાએ કલાએ રથપકાલનો વિવત'

બહુ બહુ રૂપ, ગહુ રંગ, બહુ ભાવ...

ફરી જાણે જાગે માતુ' મન

જાગે પ્રેમ

લહે પ્રભવ

સંસ્થિતિ ગતિમય ને

વિલય,

લહે

મિલન

વિચ્છેદ

લહે

મુદિત અતર તણી મહન મશીર નીલ વ્યથા

પ્રેમતત્ત્વ

મનુષ્યના જીવનમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, સુંદર છે, સત્ય છે તેને જાણી શકાય છે, જાણી શકાય છે—કહી શકાયું નથી. વરસોથી મનુષ્યજાતિ પ્રેમનાં ગીતો ગાતી આવી છે, પરંતુ હકીકતમાં તો પ્રેમને આપણે જીવનમાં કોઇ રથાન આપ્યું નથી. ધર્મ આપણને પ્રેમની વાત કરે છે. પણ આ કહેવાતા ધર્મ જે પ્રેમની સમસ્ત ધારાને વહેવા દીધી નથી, પ્રેમનાં તમામ દ્વારો બંધ કરી દીધાં છે. પ્રેમના વિષયમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ, ભારત-અમેરિકા, એવા કોઇ ભેદ નથી. મનુષ્યના જીવનમાં સાચા પ્રેમની ધારા પ્રગટ નથી થઇ તો એનું કારણ એ નથી કે મનુષ્યનું મન ઝેરીકું છે. જીવનને ઝેરીકું બનાવવામાં ધર્મશાસ્ત્રો, તથાકથિત શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયોનો અને સન્તોનો હાથ છે. ખરેખર તો મન ઝેર નથી પણ જે લોકો કહે છે કે જીવન ઝેર છે એ લોકોએ જ જીવનને ઝેરીકું બનાવી દીધું છે.

તો હું એમ કહું છું કે સંસ્કૃતિનો દોષ નથી; દોષ મનુષ્યનો છે. દશ હજાર વર્ષોના ગાળામાં જે મનુષ્યનું જીવન પ્રેમથી સસર થયું નથી તો હવે પછીનાં વરસોમાં પણ આપણને પ્રેમત્વ ઉપલબ્ધ થશે એવી કોઇ સંભાવના નથી. માટે આપણે આપણી જાતને બદલવાની જરૂર છે. કોઇ બીજા કડવું હોય તો તેની ખબર આપણને શરૂથી પડતી નથી. જ્યારે એ બીજામાંથી કંઈ પેદા થાય અને આપણે એ કંઈનો કડવો સ્વાદ લઇએ ત્યારે જ આપણને ખ્યાલ આવે છે કે બીજા કડવું હતું. આજે આપણ અને પશુપંખીઓમાં મનુષ્ય કરતાં વધારે પ્રેમ જોવા મળે છે.—જેમની પાસે કોઇ સંસ્કૃતિ નથી, કોઇ સભ્યતા નથી.

આનું જરૂર કોઇ કારણ હોવું નેહ્યું. આજે હું આપની સમક્ષ એ કારણ વિશે કહેવા પ્રયત્ન છું. અને એ વાતની જે આપણને પ્રતીતિ થઇ જાય તો પ્રેમનો સ્રોત જીવનમાં વહેવા માંડશે. પ્રેમ કોઇ એવી ચીજ નથી કે જેને શોધવા જવી પડે—એ તો છે જ. માત્ર એને ચનાવૃત્ત કરવાની જ જરૂર છે, એને ઉદાઘવાની જ જરૂર છે. પ્રેમની સાધના કોઇ વિધાયક સાધના નથી, કોઇ પોઝીટીવ શોધ નથી કે જેને આપણે કશે જાણે શોધી કાઢીએ અને પ્રાપ્ત કરીએ. જેમ કોઇ મૂર્તિકાર પત્થર તોડતો હોય તો મૂર્તિ પત્થરની અંદર છુપાયેલી જ છે. માત્ર એને પત્થરમાંથી કાઢીને

બહાર લાવવાનો જ સવાલ છે. જેમ કોઈ ચિકિત્સકને આપણે પૂછીએ કે લાઇ, સ્વાસ્થ્ય શું છે? તો એ બતાવી નહીં શકે, વધુમાં વધુ બીમારીના લક્ષણ કહી શકે. સ્વાસ્થ્યની કોઈ પરિભાષા નથી. બીમારીનો અભાવ એ જ સ્વાસ્થ્ય. સાચી વાત એ છે કે સ્વાસ્થ્ય અંદર છુપાયેલું છે, બહારે માંદગી બહારથી આવે છે. તે જ રીતે મનુષ્યની અંદર પ્રેમ છુપાયેલો છે. પ્રેમ આપણામાં છે જ; પ્રેમ આપણો સ્વભાવ છે અને બીજા રૂઢાવટ ન હોય તો અનિવાર્યપણે મનુષ્યના જીવનમાં પ્રેમ પ્રગટ થવો જ જોઈએ.

ગંગા, દિમાસધમાંથી નીકળે છે, પહાડ તોડતી, મેદાન ચીરતી એ વહણે જ જાય છે અને છેલ્લે સાગરમાં સમાઈ જાય છે. સમુદ્ર ગમે તેટલો દૂર હોય તો પણ ગંગા ક્યાંય કોઇને-કોઇ ભોંભિયાને, કોઇ પોલિસને પૂછવા રોકાતી નથી કે સાગર કેટલો દૂર છે? ગંગાના પ્રવાહમાં સાગર છુપાયેલો છે. હા, અગર જે મનુષ્યમાં રહેલો કોઇ વૈજ્ઞાનિક, કોઇ એન્જિનીયર ગંગા પર બંધ બાંધે તો સંભવ છે કે ગંગા સાગર સુધી ન પણ પહોંચે. પ્રકૃતિ એક સહયોગ છે, એક સુમેળ છે. માત્ર મનુષ્ય જાતિએ પોતાની યાત્રિક માન્યતાઓ કોઈ બેસાડી છે. એના પરિણામે જ ગંગાનો પ્રવાહ અવરોધાઈ ગયો છે. મનુષ્યના જીવનમાં પ્રેમની ગંગા ફરીવાર વહી શકે છે, પરંતુ તે માટે મનુષ્યે પોતે ઊભી કંઈક દીવાલો તોડવી પડશે.

સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે પ્રેમની યાત્રાનું પ્રાથમિક બિન્દુ કામ છે. પ્રેમની યાત્રાનું જન્મસ્થાન-ગંગોત્રી-Sex-છે, કામ છે, બ્યારે જન્મતા તમામ ધર્મો અને મહાત્માઓ એના વિરોધમાં છે. તેઓ કહે છે કે કામ અધમ છે, પાપ છે, ઝેર છે. આપણે કદી માન્યું નથી કે પ્રેમનો વિકાસ એ કામની શક્તિનું રૂપાંતર છે. હીરા અને કાલસાના મળજૂત રૂપે કોઇ તદ્દાવત નથી. હજારો વર્ષની પ્રક્રિયાને પરિણામે કાલસા માંથી હીરા બને છે કાલસાની કશી કિંમત નથી, પણ એમાં હીરા છુપાયેલો છે. કાલસાને આપણે ધરમાં એવા જગા પર રાખીએ છીએ કે જ્યાં એ કોઇની નજરે ન ચડે; પરંતુ આપણને એ વાતનો ખ્યાલ નથી કે મળમાં બનને એક જ છે. Sexની શક્તિ જ પ્રેમમાં પરિણમે છે. પણ એનો વિરોધ કરનારા દુરમનો અને છે; જેમણે

પ્રેમના અંકુર પૂટે તે પહેલાં જ, એનો નાશ કરી દીધો છે. હીરાની પ્રાપ્તિ માટે કાલસાનો સ્વીકાર તો કરવો જ રહ્યો. આપણને એમ જ કહેવામાં આવે છે કે Sex-કામ-મૈથુન પાપ છે, માટે એની સાથે લડો-આ તો એવી વાત છે કે એક બાજુ માણસને આપણે પાગલ બનવા દઇએ છીએ અને બીજી બાજુ એના પાગલપણાનો ઇલાજ કરવા પાગલખાના ખોલીએ છીએ, એક વાત સમજી લેવી અનિવાર્ય છે કે મનુષ્ય ક્યારેય પણ કામવાસનાથી મુક્ત થઇ શકવાનો નથી. કામ જીવનનું પ્રાથમિક બિન્દુ છે.

આપે કદી વિચાર કર્યો છે કે ફૂલનું ખીલવું એ પણ એક કામની જ પ્રક્રિયા છે? મોરનું નૃત્ય એ પણ પોતાની પ્રેયસી માટેનો પોદાર છે એક યુવકની યુવતી અને યુવતીનું યૌવન એ કામની જ અભિવ્યક્તિ છે. કામનું રૂપાંતરણ છે, અભિવ્યંજના છે. મનુષ્યનું આયુ જીવન કામનું Flowering છે, અનાવરણ છે. એ જ કામના વિરોધમાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મ મનુષ્યના દિમાગમાં ઝેર રેડી રહ્યાં છે. અને કામની સામે ધર્મનું પેદા કરવાની કેશિશ કરી રહ્યા છે. સાચી રીતે તો કામની સાથે યુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. તેની સાથે મૈત્રી સ્થાપિત કરવાની છે. કામની ઊરજ પ્રેમની ઊરજમાં વિકસિત થઇ શકે છે, પરંતુ આપણે તો માણસના ચિત્તને કામના વિરોધથી ભરી દીધું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, પ્રેમનો વિકાસ તો અટકી જ ગયો છે અને મનુષ્યનું મન લધારે ને લધારે કામી બનતું ગયું છે. આપણાં ચિત્તો, આપણી યતિઓ, આપણાં ગીતો, આપણાં મંદિરો-બધું જ કામની આસપાસ કેન્દ્રિત થયું છે. કામ ક્રત્યેની આ શરૂઆતે કારણે જ મનુષ્યજાતિ આટલી બધી કામુક દેખાય છે અને એની પાછળ તથાકથિત સાધુ સંતોનો હાથ છે. જ્યાં સુધી સારીયે માનવજાત આ કહેવાતા સંતપુરુષોના અનાચારથી મુક્ત નહીં થાય ત્યાં સુધી પ્રેમનો વિકાસ થવાની સંભાવના નથી.

સારી મનુષ્ય જાતિ માટે Sex ના વિષયમાં આમ જ બન્યું છે. માનવીને કહેવામાં આવે છે, કામ બૂરી ઝીજ છે, કામથી બચો, ભાગો, નાસી છૂટો. આ સાંભળીને કામની શક્તિએ તેનામાં એક મંથિન-obcassion નું-રૂપ ધારણ કર્યું છે અને ગમે ત્યાં જાય છે, આ શક્તિ તેને ઊડતી-બેસી; તેની પકડમાંથી તે મુક્ત થતો

નથી. આમ પરિચામ બિલકું આવ્યું છે.

યુવાન છોકરા-છોકરીઓને આપણે કહ્યું છે કે કામવાસના એ પાપ છે, રોગ છે. આ યુવક-યુવતીઓ સંસાર મડિ છે. યુવતીને આપણે કહીએ છીએ કે આ પતિ તારો પરમેશ્વર છે. પેલી યુવતી વિચારે છે કે કામ પાપ છે તો તે કામ તરફ લઇ જનાર પતિને હું પરમેશ્વર શી રીતે માતું ? યુવકને શિખવવામાં આવે છે કે નારી નરકનું દ્વાર છે. તો યુવક વિચારે છે કે આ સ્ત્રીને મારી અર્ધાંગના તરીકે-મારી જીવનસાંજિની તરીકે શી રીતે સ્વીકારું ? આ પ્રકારના શિક્ષણે આપણું દંપત્યજીવન નષ્ટ કરી દીધું છે. અને જ્યાં દંપતીનું જીવન નષ્ટ થયું હોય ત્યાં પ્રેમની સંભાવના કેવી ? તે પછી કાણ કેને પ્રેમ કરી શકશે ? પતિ-પત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ એવો હોવો જોઇએ કે કમેકમે એકબીજાનું બંધન તોડીને આગળ વધી જાય, સમસ્ત માનવમાત્ર પ્રત્યે ફેલાઇ જાય.

ધર્મની દુનિયામાં પ્રેમ એક ગેરલાયકાત છે. અને જો પતિ અને પત્ની વચ્ચે પ્રેમ ન હોય તો બાળકોને પણ પ્રેમ ક્યાંથી મળે ? પત્ની પોતાના પતિને જેટલું આદરે એટલો જ ઈશ એ પોતાના પુત્રને કરી શકશે. કારણ કે પુત્ર એ તો પતિની જ નાનકડી મૂર્તિ છે. પુત્ર પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય તો એ પતિને પણ સાચો પ્રેમ કદી નહીં આપી શકે. કામની ધુણ કરવાથી, Sexને ધિષ્ઠારવાથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી પ્રેમ ઉપલબ્ધ થવાનો નથી. આપણે કહીએ છીએ કે જગતમાં પ્રેમ ક્યાંય દેખાતો નથી, પણ ક્યાંથી દેખાય ? જગતના તમામ માનવો જો પ્રેમ કરતા હોત તો જગતમાં પ્રેમનો દીપક ક્યારેનો ચે પ્રગટી ચૂકે એ હોત.

હું તો કહું છું કે કામ દિવ્ય છે. દીવાળન છે. Sex ની શક્તિ ઇશ્વરની શક્તિ છે; એક mysterious force-રહસ્યમય શક્તિ-છે. એની દિવ્યતાનો, એની ધન્યતાનો સ્વીકાર કરો અને તેનું નિરીક્ષણ કરો. એની સામેની દુશ્મની છોડો. આપ એનું ઊંડાણથી નિરીક્ષણ કરશો તો આશ્ચર્ય પામશો કે જેટલી પવિત્રતાપૂર્વક કામનો સ્વીકાર કરશો એટલો જ કામ વધુ ને વધુ પવિત્ર થતો જશે. જેમ કોઇ માણસ મંદિરમાં જાય એવી રીતે પતિ પત્નીની પાસે જાય અને બન્ને ગ્રેહી કામની લાવના-પૂર્વક સંજોગ કરે તો સાચે સાચ એ લોકો પરમાત્માના મંદિરની નિકટ હોય છે. પતિપત્નીની આ નિકટ અપરચામાં ઇશ્વરની સર્ગનશક્તિ કામ કરી રહી છે.

પહેલું સૂત્ર હું કહેવા ઇચ્છું તે એ છે કે કામની પરિવ્રતના સ્વીકાર કરો. સ્વીકાર જેટલો સંપૂર્ણ હશે, પરિપૂર્ણ હશે તેટલો ચુકત કરનારો થશે. જીવનની નિર્મળતાનો અસ્વીકાર એવો કરે છે એને હું નારિતક કહું છું. જીવન જેવું છે તેવો તેનો સ્વીકાર કરો અને એની સંપૂર્ણતામાં જીવો. આ પરિપૂર્ણ સ્વીકાર મનુષ્યને બીજે લઇ જાય છે અને એક દિવસ એને એવું દર્શન થાય છે કે જેમાં કામ માટે કોઇ અવકાશ જ રહેતો નથી.

બીજું સૂત્ર છે: મનુષ્યનો અલંકાર-હંપણનો લાવ. માણસ જેટલો વધારે ધાર્મિક એટલો એનો ‘હું’ વધારે જોરદાર. ‘મારે મોક્ષે જવું’ છે-એમાં પણ હું તો ગેરહોલ જ છે. માણસના મનમાં ‘હું’ એક દીવાલ બની જાય છે. જ્યાં સુધી મનમાં હંપણું રહેલું છે ત્યાં સુધી, જે વ્યક્તિ એકબીજાની ગમે તેટલી નજીક હોય તો પણ, બંને વચ્ચે અંતર રહેવાનું જ. જેનો અલંકાર જેટલો વધારે મજબૂત એટલી એની બીજા સાથેની તાદાત્મ્ય અનુભવવાની તાકાત ઓછી. મારા કિવામની દુનિયાની હરેક ચીજ જુદી છે, ભિન્ન છે, એ લાવ જ્યાં સુધી નજીક નહીં થાય ત્યાં સુધી પ્રેમનો અનુભવ થઇ શકશે નહીં. જે વ્યક્તિની જોગજ એક થઇ જાય એ જ પ્રેમનો અનુભવ છે. એવો અનુભવ મારી અને સમગ્રિ વચ્ચે પેલા થાય તો હું એને પરમાત્માનો અનુભવ કહું છું. આ ભિન્નતાનો લાવ, જુદાઇનો લાવ ક્યારે મટે ? જ્યાંસુધી ‘હું’ છું-મારાપણાનો લાવ છે, ત્યાં સુધી બીજાનો રહેવાના છે. આપે કોઇ વાર એકદમ અંતમુખ થઇને શાંત મિતે વિચાર કર્યો છે ? મનની ધેરી ઊંડાઇમાં એક સન્તાડો જવારોલો માલમ પડશે. ત્યાં કોઇ અલંકાર નથી, માત્ર શન્ય છે. અલંકાર સાથે જાય તો શન્ય રહી જાય છે. શન્ય પ્રેમ છે: શન્ય જ પરમાત્મા છે. શન્ય જ શન્યમાં ભળી શકે છે, અને ત્યાં જ પ્રેમનો જન્મ થાય છે. એ વ્યક્તિઓ એકબીજામાં મળી જઇને એકાકાર થઇ શકતી નથી. એ શન્ય એક થઇ શકે છે.

દીવાલ તૂટે છે તો ગંગાનો પ્રવાહ વહેવા માડે છે. આપણે કૂવો ખોદીએ છીએ ત્યાં શું કરીએ છીએ ? માત્ર ઇંટ પથ્થરોને તોડી ફેંડીને બહાર કાઢીએ છીએ અને એક પ્રકારનું વેક્યુંમ-શન્ય-પેદા કરીએ છીએ. પાણી તો અંદર છે જ. પાણી ક્યાંયથી લાવવું પડતું નથી જ.

અદર ખાતીપણુ પેલા થવાથી પાણી પ્રગટ થાય છે એ જ પ્રમાણે મનુષ્યના મનરૂપી કૂવાઓ તો પ્રેમથી છનોછવ ભરેલા જ હોય છે માત્ર એમાંથી અદલ્લાવને, હુ પણુને કાઢવાની જરૂર છે અદલ્લાવ હમેશા આપણુથી બીચા સાથેનો સંબંધ નોડે છે, પ્રેમમાં કોઇ બિચુ નથી, કોઇ મોડું અતર નથી અહ કાર નમવામાં રાજ હોતો નથી. પ્રેમ હમેશા કશુક આપીને આનંદિત થાય છે, અને જો આપવાનું બનતુ નથી તો ઉદાસ થાય છે

એક વૃક્ષની નીચે રમીકૂદીને એક યુવકે પોતાની કિશોરાવરતા પસાર કરી છે એ યુવાન માટે થયો છે વૃક્ષ એની પ્રતીક્ષામાં બેચેન છે એ કયા ગયો મારો સાથી ? પણુ યુવક પૂછે છે કે હવે તારી પાસે શુ છે કે હું તારી પાસે આવુ ? મારે તો હવે પૈસા નોછએ, ધધો દરવા માટે પૈસાની જરૂર છે. તારી પાસે પૈસા છે ? અહ કાર એક પ્રયોજન છે, પ્રેમ નિષ્પ્રયોજન છે Purposeless છે અહ કાર રેકે છે, પ્રેમમાં કરી રોકટોક નથી વૃક્ષ પેલા યુવકને પોતાના કળો આપે છે— ધન કમાવા માટે પોતાની સાખાઓ આપે છે—મકાન

બનાવવા માટે, પોતાનુ લોકુ આપે છે—દૂર દેશાવર જવા માટે, નોકા બનાવવા માટે; સમયે સમયે પેલા માણુ સને જેમી પણુ જરૂર પડે છે એ આપે છે, આનંદિત થઇને આપે છે અને ધન્યતાનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે મનુષ્યમાં રહેલો અહ કાર આભારનો એક શબ્દ પણુ કલા નિના પોતાના સ્વાર્થને માટે વૃક્ષના તમામ અંગો-ઉપાગોનો નાશ કરી નાખે છે અહ કાર માત્ર લેવાનીજ પરિકાયા બળે છે, પ્રેમ માત્ર આપવાની જ બાધા સમજે છે. આ વાતની પ્રતિતી થાય તો જ સમજાય કે પ્રેમ શુ છે ? પ્રેમનુ કોઇ સાજુ નથી, સિધ્ધાંત નથી છવન એક એવું વૃક્ષ બને એ વૃક્ષની સાખાપ્રસાખાઓ અનંત સુધી ફેલાઇ જાન અને જગતની તમામ સજી એ વૃક્ષની હાયામાં સમાઇ જાય એ જ પરમતત્ત્વની અનુભૂતિ થણાશે સ કવન તથા અનુવાદ કરનાર સુભાષલાલ એમ શાહ

(મધુહ છવનમાંથી દુકાણીને સાહાર)

● ● ●

ધી અમલગમેટેડ ઈલેક્ટ્રિસિટી કું. લિ.

છેલ્લાં ત્રીસથી વધુ વર્ષથી રાષ્ટ્રની સેવા બજાવી રહી છે.

અજમેર, દાહોદ, જલગાંવ, ભુસાવળ, માલેગાંવ,

આલીસગાંવ, વલસાડ, હાલિવડી, બેલગાંવ

૧૯૬૭-૬૮

કુલ અસકયામત રૂ. ૪,૯૧, ૧૧,૯૩૭

કુલ આવક રૂ. ૩, ૯,૦૮,૩૩૬

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ :

એન. સી. જવેરી એન્ડ કું.

૧૭મી, હોનિંગ્સન સર્કલ, કોટ, મુબઈ.

ટેલિફોન ૨૫૪૯૯૮/૯૯

મામ અમલબિજડી

જીવનમાં ઉત્તરાયણ

આજકાલ જેમ દરેક બાબતમાં છે તેમ જ્ઞાતિમાં પણ પછી માનસાધના વપસારમાં પણ આપણે પરદેશી લાવાના શબ્દો પર આધાર રાખતા થયા છીએ. કદાચ આજના યુગની આ એક દેશન બની ગઇ છે. આપણે વળતે એક વિદેશી સંજ્ઞાન આપણી જ સાદી અને સરળ ભાષામાં આજની આપણી નવી પેઢીને જેમની વ્યક્તિયકરણની લેખભાષા દ્વારા જીવનનું એક નજી જ કરીને આપી રહ્યા છે. વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ધર્મનો વિરસ નિવેશિતગમ જેમના જીવનમાં થયેલો છે.

ઉત્તર તરફની દિશા એટલે પ્રગતિની દિશા. ઉત્તર તે આખાદી અને અધોગતિ તે ધરખાદી. સ્વર્ગ ઉપર અને નરક નીચે.

પડવામાં લાભ છે અને જિતવામાં નુકશાન છે. અને એ સહજ ખ્યાલોના પાયામાં પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ છે. સૂર્યની ગતિની દિશા છે. સિવાજી એકા એટલે દિવસો દૂકા થવા લાગ્યા, રાત લાંબી. સરજ જેમ દક્ષિણ તરફ, નીચે તરફ ધીરે ધીરે ગતિ કરવા લાગ્યો તેમ (પૃથ્વીના ઉત્તર ખંડમાં રહેનારાઓને મઠે તો) અધકાર વધ્યો, હંડી વધી, પ્રકૃતિમાં ચક્રો ધીમાં પડ્યા. અને એ હંડીમાં ને અધકારમાં સપડ્યેલા માનવીના મનમાં શંકાને ચિંતા બિડી. આમ ક્યાં સુધી ચાલશે ?

પણ એક શુભ દિવસ સૂર્યેવતા એ માનવીઓના ઉપર કૃપા કરીને ગતિની દિશા ફેરવે છે, ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરવા માડે છે, અને દિવસો પાછા લાંબા થાય, અધકાર ઓછો થાય, ને હંડી જતી રહે. એ શુભ દિવસ તે ઉત્તરાયણનો દિવસ.

એક હવે એ કલ્પના કરી છે કે આદિ માનવ આદમનું સર્જન વસંત ઋતુમાં થયું હશે. (વસંતમાં જ પૃથ્વી ઉપર નવું જીવન આવતરે છે ને !) એટલે પ્રકૃતિના જીવન સાથે એ આદિ માનવીનું જીવન ખીલ્યું. પવન સાથે એ રહ્યો, એમાસાના પાણીમાં પલ્લવો, ધરતીના ફળ ઉદાયી ગયો. પરંતુ નમતે વર્ષે પ્રકૃતિની ગતિ મંદ પડી, ને દિવસનો સમય રાત્રિ ગળવા લાગી ત્યારે એ આદિ પ્રરુપ ગભરાયો :

‘સૂર્યના આશીર્વાદથી હું જીવું છું. એ હવે જો ધીરે ધીરે દૂર જતો રહે, તોયે જતો રહે, અલોપ થઇ નય તો મારે શું મનન અધકારમાં અટવાઇ રહેવું પડશે ?’

પણ એક દિવસ એને માલૂમ પડવા માડે છે કે સૂર્યનો પથ ફરીથી જોયા થતો નય છે, દિવસો લાંબાય છે, કુદરતમાં નવું ચેતન આવે છે. એ પરિવર્તનનો દિવસ તે ઉત્તરાયણ. અને પોતાની જૂંપડીની જમીન પર પડતી એ દિવસની લાંબામાં લાંબી ઊંચા માપીને જે જાણને રાજરોજ લાંબી થતી જોઇને-કાલ કરતાં આજે

દાધર વાલેસ

વધુ જમીન આતરતી જોઈને—એ જિનઅનુભવી આદિ માનવ અસહ્ય થિ તામા રૂખી જતો હતો એ છાયાની છેલ્લી સીમા ઉપર તે પથ્થરોના ઝગલો જોતો કરે છે જેથી એના દર્શનથી પોતાની આશા ને ઉત્સાહ હવે કાયમ માટે ટકે

જીવનની છાયાઓ લાખી થયા પછી ફરીથી ટૂંકી થાય છે સૂરજ નીચે ગયા પછી ફરીથી ઉપર આવે છે દાઢ પછી તાંકડા આવે તાંકડા પછી ચેતના આવે

માટે ઉત્તરારણ્ય એ નવી આશાનો તહેવાર છે આત્મભગ્યશ્રીતુ પવ' છે, જીવનપલટાનો કિત્તવ છે

★

તમને જો હાન એમ લાગતું હોય કે જીવનનો ભાર હવે અસહ્ય થતો જાય છે કે અજાસનો બોજો ધાર્યા કમતા ભારે છે અને એમ ચાલે તો એ છોડી દેનાનો દિવસ પશુ આવશે કે કંટોળોને વ્યસનનું જોર વધતું જાય છે અને એમાંથી રૂપવાની શક્યતા હવે નહિ જેવી લાગે છે, કે ઘેર જે કોશ ચાલે છે તે તમારો જીવ ખાઈ મેમે છે તે હવે હદ વગવી ચૂક્યો છે ને ઘર છોડીને (અથવા જીવન છોડીને) નાસી ગયા સિનાય ખીન્ને રસ્તો દેખાતો નથી તમને જો એમ લાગતું હોય કે જીવનની અપડીની છાયા હવે સાથ વિના હદ વિના, મર્યાદા વિના વધતી જાય છે અને આખીયે જમીન રોકી લેવાની તૈયારીમાં છે—તો પેના જિનઅનુભવી આદિ માનવની જેમ મહારાજો નહિ

કુદરતમાં ઉત્તરારણ્ય છે તો જીવનમાં પણ છે

છાયાઓ લાખી થયા પછી ટૂંકી થશે

અને તેની સીમા ઉપર તમે પણ પથ્થરોના ઝગલો જોતો કરીને નવી આશાનું મંદિર બાંધી શકશો એ છે ઉત્તરારણ્યનો મગજ સંદેશ

★

અને એ સંદેશ જીવનમાં ને વ્યવહારમાં ઉત્તરવા એક સાધન પણ આ શુભ દિવસ તમારા રાધમાં ચૂકી જાય છે

એ જીવનપાઠ વાદ રાખવા એક સૂક્ષ્મ ભેજ તમને એ આપી જાય છે એ આદર્શોની પ્રેરણા તાજી કરવા એક બોધક પ્રતીક તમને એ સોંપી જાય છે

આજે તમે જોશો છો તમારા ઘનની અચાશી પર હાથમાં પતંગનો દોડ છે આગળીઓ ઠીક ઠીક કંપાઈ

મધ છે છૂમ વાગ જોરથી કૂકાના પવનમાં રમે છે અને નજર તો ઉપર—હવામાં હો ઉપર દૂર દૂર ચડી મચેલા ને હવે ઝીણા ઝીણા દેખાતા એ તમારા વાદળી ગંગના પતંગ ઉપર ઠેરવેલી છે શાખાશ મારા પ્રિય પતંગ જોયે ચાજે દૂર જજો, દૂરજો ને તારો દોર કોઈ ન કાપે એવી શુભેચ્છાઓ લઇને આકાશમાં વિજયધ્વજ ફરજો !

તો હવે જરા વિચાર કરો—એ પતંગ ને એ દોરનો એ સૂક્ષ્મ જીવન—પ્રતીકનો એ ઉત્તરારણ્યની બોધક ભેજનો એ ઝીણો પતંગ એ તુ ઠ કાગળનો મકોડો, એ બે પૈસાની બનાવટ આટને જોયે કેમ ચડી શકે છે ? અને એ ગૂચવણી દોરી આખી સીધી ને લાખી કેમ બની શકે છે ? બનેના સદકારથી પતંગમાં જીવવાની શક્તિ છે, દારમાં દેરવાની આવડત છે પતંગનું ઉડવન ને દોરનું સચાલન બેગા થાય એટલે બનેતું મધ્યાણ થાય પતંગ એટલે આશ ને દોર એટલે સયમ, પતંગ એટલે ભાવના ને દોર એટલે મનોબળ પતંગ એટલે આશા ને દોર એટલે સાધના જીવન—પરો જીવ જોઈએ, ઉમદા જોઈએ, સર્વોપરી જોઈએ ને તેની પાઠગ સાધના લાખી જોઈએ, રિધર જોઈએ, અખડ જોઈએ બનેનો મેળ હોય તો જ તમારો જીવન પતંગ જોયે ચ શો અને પવન ?

પવન વિના તો ઉત્તમ પતંગ પણ જમીન પર પડ્યો રહેશે ને તેનો દોર ફીરકીની આસપાસ નકામો વાટગાળો રહેશે જીવનમાં પણ ભગવાનના આશીર્વાદ વિના માણસના રવખો બોય પર જ રહેશે પણ એ કૂપાની લહેરીઓ, એ દયાનો મલમાલિન તો સતત વાતો રહે છે ને તેના ઉપર સવાર થઈને તમારો પતંગ જોતજોતામાં મગનને ભેગા જઈ શકશે આખ જોયા આદર્શો, સતત પુરસ્કાર ને ઉપરની કૂપાનો સગમ થાય ત્યારે જીવનસાધના આસપાસ ચડી જાય

★

ઉત્તરારણ્યનો દિવસ આપણી નજર ઉત્તર તરફ વાળીને આશાનો સંદેશ લાવે છે, જગતિનો બોધ મલમલે છે જીવનવિવર્તનની તાકીદ આપે છે અને એ જીવન પરિવર્તન સાધવાની રીત સમજવવા આપણા હાથમાં પતંગનું પ્રતીક ચૂકે છે જો એ રસ્તો, દઘવો કાણુભગ્ય

પતંગ આટલે જાંચે જાડી શકે તો આપણે પણ તારા-
ઓની યાત્રા કરી શકીશું, ખડું ને?

આને પતંગો સંગાવતાં તમે પણ એવો રિવાજ
કરો, એવો સંદેશ ઝીલી લો. જીવનને કેમ જાંચે ને જાંચે
ચડતી શકાય એની યોજના કરો. પતંગનો ખેલ છે.
થોડો કાગળને થોડી દોરી, થોડી કલાને થોડી યુક્તિ,
થોડી ધીરજ ને થોડું સાહસ.....ને એ વાદળી રંગનો
પતંગ પવનને માર્ગે ફરતો ધરે. હા, આગળાંચો થોડી
કપાશે, હાથ ઘાટી જશે, આંખો અંનમ્ન જશે, પણ
છેવટે પતંગ ઊડશે જ ઊડશે.

સાધનાનો પ્રારંભ અધરો હોય છે. જીવનપરિવર્ત-
નમાં પરિવર્તન જ હારે હોય છે. પણ એક વખત
ઊપડ્યા કે પછી રસ્તો સરળ બની જાય છે.
પતંગના ખેલમાં પણ શું એવું નથી બનતું? ખરી
સુરકેલી પતંગને જેમ તેમ ઊડતો મુકવામાં જ છે. કોઇ
વાર ખીજની મદદ પણ લેવી પડે છે, આમતેમ દોડતું
પડે છે, ખેંચાખેંચ કરવી પડે છે. પણ એક વાર પતંગ

ચડ્યો કે નાનો છેકરો દોર પકડે તો પણ એ ચડતો જ
રહેશે. દોરના પહેલા ચો વાર જાય ત્યાં સુધી જેખમ
રહે. પછી તો મુક્ત વિહાર. માટે કિંમત બાંધો.

જેમ તેમ કરીને તમારા આ જીવન-પતંગને જમીન
પરથી ઉપાડીને આકાશમાં તરતો કરી મુકો.

શરૂઆત કરો.

પહેલું પગલું હશે.

તારાઓને રાહ જાઓ.

પવનની સાથે જાઓ. સૂર્યની સાથે જાઓ.

ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરો.

અને ઉત્તરાયણનું આ પર્વ તમારે માટે ખડું જીવન
પર્વ બની રહેશે.

● ● ●

અંતરનું અજવાળું

પોતાના પુત્રોનું સત્ત્વ નપાસવાની
ભાવનાથી શાશ્વત પિતાએ બેય પુત્રોને
એક એક રૂપિયો આપ્યો ને કહ્યું :
‘આ રૂપિયા વડે એવી વસ્તુ ખરીદી
લાવો કે જેનાથી આખું ઘર ભરાઈ
જાય...’

એક રૂપિયાનું સરતું થાસ લાવી
ઘરમાં ખાચરી દીધું.

ખીજાએ મીઠુબની લાવી જ્યોત
પ્રગટાવી...ને એ જ્યોતના જીજ્ઞા
પ્રકાશથી ઘર ભરી દીધું...

બંનેએ ઘર તો ભર્યું...પણ એક
કચરાથી ભર્યું, ખીજાએ પ્રકાશથી
ભર્યું.

— સુનિ ચન્દ્રપ્રભસાગરજી

લેણું છતાં અલેણું

વેણીભાઈ પુરોહિત

જન્મોજન્મ મિલનનો મહિમા
જન્મોજન્મ ગુદાપ

વિધાતા કરે અગળ ચતુરાપ,
ગણી લે ગરવી પ્રેમદુહાપ.
જન્મોજન્મ મિલનનો મહિમા : જન્મોજન્મ ગુદાપ

કાણુ દેશમા જનમ લાયો ને કાણુ દેશમા વામો ?
પલટી નાખ્યો પટ પ્રારબ્ધે, પલટી નાખ્યો પાસો !
હવે તો હાઠ વગર હકુરાપ !
ગણી લે ગરવી પ્રેમદુહાપ !
જન્મોજન્મ મિલનનો મહિમા જન્મોજન્મ ગુદાપ

નયન મળ્યાં છે હૃદય મળ્યાં છે પણ મનખો ના મળતો,
મેંદોના તો ગયા મનોરથ, રહ્યો રંગવા અળતો !
રનેહની સંતાપે શરણાપ !
ગણી લે ગરવી પ્રેમદુહાપ !
જન્મોજન્મ મિલનનો મહિમા જન્મોજન્મ ગુદાપ.

પાનેતરને બદલે આળે પ્રીત મોહશે મહેણું,
લખ્યું લલાટે લખનારાએ લેણુ છતાં અલેણું !
નજરથી નજર મપ નજરાપ !
ગણી લે ગરવી પ્રેમદુહાપ !
જન્મોજન્મ મિલનનો મહિમા : જન્મોજન્મ ગુદાપ

● ● ●

વાતનું વતેસર

અમ્માસને દિવસે અમ્માલાલે સત્યનારાયણની કથા કરી. એવું કારણ લાલવા કુતૂહલપ્રિય પાડોશીઓએ ઘમાલ મચાવી અને ત્યારે કથા કરવાનું કારણ એમને લાલવા મળ્યું ત્યારે થયું કે આ તો વાતનું વતેસર થઈ ગયું છે. આપણા સપ્તમ્પતિનિકંઠ વાર્તાકારે આ વતેસરને વાતના રૂપમાં આપી છે એ છે.

અમ્માલાલે આમ તો દરેક પૂનમે સત્યનારાયણની કથા કરાવતા ને માળાનાં સર્વ કાંઠાને મહિનામાં એક વાર ખૂબ ગ્રેમથી પ્રસાદ વહેંચતા. માળા માત્રનાં તો શું પણ આડુઆડુનાં એ ત્રણ મહાનનાં બાળકો પણ અમ્માલાલની આ દરેક પૂનમે થતી સત્યનારાયણની કથા ત્રિશે જાણતાં ને આ એક તિથિ તો એમને એવી ગમી ગયેલી ! એને કીધે અમ્માલાલે પણ છોકરાઓમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડેલા. એ જતા આવતા હોય ત્યારે કાંઠ વાર લાવતી તો કાંઠ વાર ટીખખળમાં છોકરાં એક ખીજાને અમ્માલાલની ઓળખ આપતા. અમ્માલાલને એ ગમતું પણ ખરું. પૂતમતું પારખું આલના થાળી જેવડા ચાંદાથી નહીં પણ અમ્માલાલની કથાની કથાથી જ થતું.

તેમાં એક વાર અમ્માલાલને ત્યાં કેળના થંભ-થંભ નહીં નાની ડાળીઓ લઈ મહારાજ ઓર્થિતા આવ્યા ત્યારે તો સૌને ભારે કૌતુક થયું. આડોશીપાડોશીએ તિથિની ચકાસણી કરી તો પૂતમ નહીં પણ નીકળી અમાસ. અને વાત જાણે મંડાઈ ગઈ. અમ્માલાલની આડુમાં જ રહેતા જીવજીવાલની વડું જાણે ધસી આવ્યાં ને અમ્માલાલને કહેવાને બહાને એમણે અમ્માલાલનાં પતનીને જ પૂછ્યું.

‘તો હું આનંદી બહેન ! —આજે વળી અમાસને દિવસ આ મહારાજ પૂજાને સામાન લઈને આવ્યા એ શું ?’

આનંદી જવાબ આપે ત્યાં તો અમ્માલાલે જ કહ્યું :

‘શારદા બહેન પૂછોને તમારા શેઠને જ.’

અને શારદાબહેનનાં નસકોરાં એકદમ ફૂલી ગયાં—કમ્પરે હાથ દબને તફાળી બીક્યાં હોય એમ બોલ્યાં :

‘તે અમ્માલાલ હું તો આનંદીબહેનને પૂછતી’તી એમાં તમે ક્યાં ફૂલી પડ્યા ?’

‘શારદા બહેન—શારદા બહેન જેટલાં ઉકળી બીક્યાં હતાં એટલી જ નરમાશથી અમ્માલાલે જવાબ આપ્યો.

‘અરે શારદા બહેન ! તમે મને પૂછા કે પછી મહરી ધરવાળીને—કોંક એક જણ જવાબ આપે એટલે થયું. તમારે તે જાણતી કામ છે કે એ જવાબ કોણ આપે છે એનાથી ?’

‘તે તમે શેઠ જવાબ આપ્યો ? તમે તો ઉપરથી એમને—પૂજવાનું કહેા છે. એમને તે એવી વાત પૂછાતી હશે !’

સુરલી કાકુર

‘તે તમારા એમને એ વાત ન પૂછાય તો પછી મારા આ એમને વાત પૂછાય—એમ જ ને ?’

‘તે હું કે છાબોનેડી કરવા નથી આવી’ કહી ચારદા બહેન પોતાની ઓરડીમાં, જાણે કાંઈએ ધક્કા હોય, એમ ધસી ગયા.

ને વાતની કથા મંડાઈ-અમથાલાય દુકાને ગયા પછી તો એક કરતા એક, લગભગ બધા જ બેરા આ અચાનક ચનાર કથાની કથની પૂછવા આવી ગયા આનંદીમહેનને તો કથાની જ રામાયણ યદ્ય ગઈ એમણે બધાને કહ્યું ? બાઈ મને કાંઈ ખબર નથી. પણ એ માને કોણ ?

‘ના ના આનંદીમહેન, અમથાલાયને જરૂર કાંઈ લાભ થયો હશે નહીં’ તો આમ અમામે તે કોઈ કથા કરે ખગા !’

પણ આ વાતનો તોડ ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો સામે શુદ્ધિએ પૂન કરાવી, કથા વંચવા માડી પણ એકે પડોશો તો શુ પણ એકાદ પાડોશીનું એક છોકરું પણ ન ડોઢાણ એટલે તો શુકલજીને પણ કૌતુક થયું.

હા આગતી કરતા શુકલે રાજના કરતા મોટા મહે આરતી ગાઈ ત્યારે એ પાંચ છોકરા ડોકાયા ને એમની પાછળ આજુ-માજુની બે પાડોશીઓ નહીં પણ બે નવ પાડોશી આની લાગ્યા. પ્રસાદ વહેવાણી તે એમણે લીધા પણ પોતપોતાને કે જવાને બદલે અમથાલાયની ઓરડીમાં જ બેસી ગયા અમથાલાય એથી ખુશ થયા પણ તરત નારાજ થયા એમને એક પાડોશીએ પૂછ્યું ત્યારે બાજુના જ જીવણવાયે જ પૂછ્યું.

‘હે’ અમથાભાઈ ! સનારે એ આની ત્યારે તો તમે ? ત્યારે હું ગુરસામાં હતો એમ જ ને ?’

‘ના એમ નહીં’ પણ બધા બાઈ આમ અમાસને દિવસે કથા થાય એટલે કોઈ પૂછે—અરે મેં તો એને ખૂબ વારેલી પણ બેરાનો જીવ-પણ હો એ કથા તમને પૂછવા આવીતી એ તો પૂછતી હતી આનંદીમહેનને—ત્યા જ બીજા પાડોશીએ વાત ઉપાડી લીધી—

‘હા અમથાભાઈ આ કેં દીક ન કહેનાય—પાડોશી તો પેતુ શું—’ ‘ખર સચું’ લાવથી કે’ પૂછવા આવે ને તમે—’

‘ને હું ગયા નાખું’ એ સાડું નહા—એમ જ કહેવું છે ને તમારે’ અમથાલાયે પાડોશીનું વાક્ય પૂરું કર્યું.

‘બાઈ ગયા નાખો છો એમ તો અમારાથી કેમ કહેવાય પણ આમ માઈ મણસને જવાન દે એ કાંઈ—’

‘એ કાંઈ દીક નહીં—એમ જ ને, ‘અમથાલાયે વળી વાક્ય પૂરું કર્યું’

‘તો પછી એટલું’ બધું સમજો છો તો હસીને ઠેકણે કા ગમતા નથી ? ત્રીજા પાડોશીએ બેઠાણી બીડી કહ્યું.

અને સત્યનારાયણની કથાનો પ્રસાદ હાથમાં હોવા છતાં મોની રામાયણ મંડાણી. એક કરતા એક બીજા ઘણા બધા આવી પહેાળ્યા ને અમથાલાયને માથે જે માછલા ધોયા ! એમણે—જે માછલા ધોયા ! અમથાલાયની બેવતી જ બધ યદ્ય મધ આનંદીમહેનને તો કથાનો દરખ—આમે અમાસ હતી એટલે—નહોતો, તે સાવ કચળી ગયો રાધેનું ધાન પણ રામાને આપી દીધું શુકલજીએ જેમ તેમ બધું આટોપી લીધું ને વિદાય લીધી

★

સનારે કથાનું ઉત્થાપન કરાની શુકલ જતા હતો ત્યા જ આનંદીએ પૂછ્યું

‘હે’ બાપા ! આ અમામે કથા કર્યાનું કેં પુણ્ય બલે ન હોય પણ સામે પાપ વળગે એવું કાંઈ ખરું ?’

અને શુકલજી હસી પડ્યા ને બોલ્યા

‘અરે મારી બહેન કથા તો જવારે શુભ સંક્રમ્ણ જાગે ત્યારે હતાય પૂનમ અમાસ પોતે કથા બેઠે રાખે છે એકમેકમાં અને આપણે માણસ જાતને વળી એ પૂનમ અમાસના બેઠે ચા ! લગવાન સતાફેડી રમે છે ‘અરે પેલા ચાદો સૂરજ લીલા કરે છે એમાં સાડું’ નરસ સુ આપણા !’

‘પણ જુઓને કાલ ગમાયણ યદ્ય એ’

‘એ તો પાડોશીએ—દૌઢાય થયું એટલે પૂછ્યું હશે’

‘ના બાપા એ તો કેં વાતો કરે છે—આનંદીએ કહ્યું

‘શી વાતો કરે છે ? ને કોની ?’ શુકલે પૂછ્યું

‘તે એમની જ રતો બપોરે પેની બાજુવાળી કહેતી હતી કે બખરમાં અમથાલાયે અમથો અમથો હાથ માર્યો ને શોખ હજાર આવી પડ્યા એની બિગાળી કરી દેખાડી કરે છે’ કહેતા કહેતા આનંદીએ નિસાસો નાખ્યો ‘એમ નિસાસો ન નાખો આનંદીમહેન, અમથાલાયને હું બોળાનું છું એવો આડો, અસત્ય ધ ધો કરે એવા એ નથી’

‘તો પછી પૂનમ કથા દૂર હતી તે પદ્ય દિ’ પહેલા

એ મણે કયા કરવા બોલાવ્યા તમને ?' આનંદીએ ફરી પૂછ્યું. ત્યાં તો બાબુમાંથી કાલની સુગાતીતી તે સારદા ધસી આવી ને બોલી :

‘એ આનંદી બહેન અમને બધાંને ખબર છે-’

‘-ને અમને ય’ કહેતી ચંચળ પણ બીજી બાજુથી આવી.

આ બન્ને પાડોરાણીના આ અચાનક આક્રમણે આનંદી તો શું શુકલજી પણ જરા અકળાઇ ઊઠ્યા. શુકલજીએ બન્નેને બેસવા કહ્યું પણ એ બેએ રોની ?- એમણે તો અવાજ મોટો કરવા માંડ્યો એટલે બીજી બેનણુ પાડોરાણી પણ આવી લાગી-અને પછી નેંધ બેસી તમારો !

શુકલજીએ પોતાની બધી વાકજીવા લાપરી-પુરાણના ઉદાહરણો દાક્યા-અચાનક કયા કરવા વિશેનાં-પણ બાઈ નેત્રું પ્રાણી તે એમ માને-!

‘મદારાજ કહો ન કહો પણ અમથાભાઈએ કું ધાલમેલ જરૂર કરી દશે-નહી’ તો અમથા અમથા કયા પાછળ શેડીક ખરચ કરે એ-વેપારી માણસ !

‘અરે બહેન તમે ય વેપારી માણસનાં જ ધરવાળાં છો છતાં આમ બોલો છો ?’

‘એ તો વેપારી વેપારીએ ફેર હોય ફેર શુકલજી’ કહી એક પછી એક બાઇ ચાલતી થઇ. આનંદીના મનનું વાગ્દરુડું હોળીને સૌ ચાલતી થઇ. આનંદી અસ્વસ્થ થઇ છે એની ખાતરી થતાં એ સર્વ પાડોરાણીને કયા સાંભળ્યા નેટલો આનંદ થયો. પણ આનંદી એની તો સાત જ યુદ્ધી થઇ ગઇ. બધાં વિખેરાયાં પછો એર-ડીનું બારણું બંધ કરી રહી જ પડી: વેળ કયાં આવી કયાં ગઇ એનું ય એને જાન જ ન રહ્યું.

સવારથી અમથાલાલ ગયેલા તે બપોરે આવ્યા. બારણું બંધ નેંધ જરા અકળાયા. હળવેથી ટકોરો દીધો. આનંદીએ મોં ધોઇ એટલી જ હળવાસથી બારણું ખોલ્યું. આનંદીનું મોં નેંધ અમથાલાલ ઉપાધ ગયા. ચૂલો કંડો પડ્યો છે. લાણું-લગભગ દેજ મંડાયેલું રહેતું-એનું-કોઇ કંઇ કંડાણું નથી. અમથાલાલને શું પૂછતું ને શું ન પૂછતું એની જ મથામણ થઇ.

‘કાં ?’ એટલું જ એમણે થોડીકવાર પછી પૂછ્યું ને હાથપગ ધોવા લેટો ભર્યો ત્યાં આનંદીથી ન રહેવાયું. તે રડતાં રડતાં બોલી પડી ને બોલતાં બોલતાં રહી રહી.

‘પણ થયું છે શું ?’

‘થાય શું ?’ આ અમાસે કયા કરી તેનો પરત્વ

‘પણ અમાસે કયા કરવાથી શું થઇ ગયું ?’ પણ તમે અમાસે કયા શું કામ કરી ? લોક શું કહે છે ? આટલા બધા પ્રયત્નોના જવાબ એટી સાથે અમથાલાલ જેવા બાહોશ વેપારીને પણ તુરત ન સૂઝ્યા તે જરા મૂંઝા રહ્યા. એટલે તો આનંદીનો વહેમ વધ્યો ને એણે પછી જ નાખ્યું.

‘ચેલી કહે’તી તી તમે કયાંક હાથ માર્યો છ-ને સાઈ એવું, આગ હાથનું નાણું મેળવ્યું છે. એની ખુશાલીમાં કયા કરી ? એવે બહાને તે કયા થતી હશે ! અરે લગવાન રૂકતો ન હોય તો ય રહે,’ આનંદીએ સવારે જે આકળામણ અનુભવી હતી એના પ્રતાપે આટલું બધું પૂછી નાખ્યું.

‘અરે પણ લડી બાઈ મે’ કયાંક હાથ માર્યો એ વળી કણે વાત કરી ? ને માર્યો હોય તો એ કહેનારીના બાપના ધરમાં ટેડિક કું માર્યો છે ?

‘તો પછી કયા કરી શું કામ ?’

‘મનની મોજ.’

‘અરે એવી તે મનની મોજ હોતી હશે. એ તે કું સીનેમા નાટક જવાની મોજ નેત્રું છે શું-સત્યનારાયણની કથાનું ?’

અને પતિપત્ની વચ્ચે આવી તીખી તીખી વાતોનું જ શિરામણ થયું. અમથાલાલ ઊઠી ચાલતા થયા.

આજબાજુની બાઇઓ છુપાઇને બધું સાંભળતી હતી તે તેમાંની એકે કહ્યું-‘બાઇ ખિરસાં ભરાય પછી પેટને પણ ભૂખ લાગતી નથી.’

અમથાલાલને કાને એ શબ્દો પડ્યા પણ એઓ જાણે કું સાંભળ્યું જ નથી એમ કરી દાદરો ઊતરી ગયા. આનંદીએ પણ એ સાંભળીને બારણું વારી દીધું.

★

માળામાં સાંજે સર્વ કોઇ પુરૂષ વગર આવી ગયો છે. બધાંનાં બારણાં ખુલ્લાં છે. અલકમલકની વાતો થાય છે. છોકરાં ગેસ કરે છે. રડિયો ગાયે જાય છે. શેડાક પાડોશીઓ ચાલીમાં બેસી કાં એકમેકના ધરમાં કાન કરડતા હોય એમ વાતો કરે છે. માત્ર એક અમથાલાલનું બારણું બંધ છે. કાકતું ઓચિંતું બાન પડ્યું ને એણે પૂછ્યું.

‘અરે લાઇ આ આનંદીબહેન કે અમથાભાઈ કોઇ કે દેખાતા નથી ?’

-ને પછી તો સૌ કોઇ આવી ચકાસણી કરો ગયા.

‘લાઇ બારણું તો ખુલ્લું છે-’

‘પણ બની કા નથી ?’

અદર બેઠી બેઠી આનંદી સમ સમે છે. ભર્મા ભર્મા મેળા જેવા માળામા આજ એને નિર્જનમાં બેઠી હોય એવું લાગે છે. નથી તો અમથાલાલ દુકાનેથી આવ્યા નથી તો આનંદીએ બારણું ખોલ્યું.

—તે પાછું એમની—અમથાલાલની ઓરડી આગળ બેસે પંચ લેયું થયું હોય એવું થયું. બહાર શોરબકાર ને અંદર શાન્તિએ તો સારું થયું કે કોક વાવડ દીધા.

‘અમથાલાલને દમણું જ ગળીયા મેં જોયા’ કોકે કહ્યું ને બધા સૌ સૌને દેઠાણે થઈ ગયા.

માળામાં બધું ફાળે પડ્યું હશે ત્યારે અમથાલાલ આવ્યા ને ફોફટ બધી ઓરડીઓના બારણા ખૂલી ગયા. એટલે અમથાલાલે કહ્યું :—

‘ભાઈએ કયા તો કાલે હતી આજે શું છે ?’

‘તે આજે બીજી કયા છે ?’ કોકે મરકરીમાં કહ્યું. અને અમથાલાલનો મિત્રજ ગયો. વાતનું વતેસર થયું ને એક અમથાલાલ સામે બીજા બધા—સૌ કોઈ તૂટી પડ્યા.

ચાંદીને કેવળ તિરકારથી અમથાલાલે કહ્યું ‘મારી બૂલ થઈ ભાઈ—બસ હવે તો માફ.’

અને કોક જરા ડાહ્યાએ કહ્યું ‘તો પછી એમ કહોને અમથાલાલ.’

‘તે મેં બીરુ’ શું કહ્યું’ તે ?

‘કા—જીવણલાલને જીવણલાલના ધરાગાને નહોતું કહ્યું કે ?’

‘પણ એમણે ?’

‘એમણે કયા રિશે પૂછ્યું’ એમા શું એવું પાપ કહ્યું ?’

‘આ ભાઈ પાડોશી છે તે એકાદ વાત પૂઝે—પ્રેમથી એમા—’

‘એમા એટલા બગડી શું જવાનું ?’

‘પણ ભાઈ કયા કરી એમા ?’

‘અરે આજ તો એમિંતી કયા કરી દાલ બીરુ કાઢ એમિંતુ’ કોકે કહ્યું ને સૌ દમી પડ્યા.

‘—પણ કાઢ કયાનું કારણ તો હોય ને—આ માળામા ગહીએ તે એમ વાત છુપાવે તો ફાલે ?’

‘ભાઈ તમને ફાલે થયો હોય તો એમા અમને ય આનંદ જ છે ને !’

આવું આવું કોક કોકે કહ્યું ત્યારે અમથાલાલે કહ્યું ‘ભાઈ વાત એમ છે ને ! આ હું દર પૂનમે તો કયા કહું જ છું.’

‘પણ અમાસે તો પહેલી જ વાર કરીને ?’

‘—પણ કરી તો કયા છે ને !’ અને તેવ—

‘તે ય શું ?’ કોકે પૂછ્યું.

‘ભાઈ વાત એમ છે ને તે મેં માનતા રાખી હતી—’

‘અમાસે કયા કરવાની—?’ કો ખોટું ને ફરી બધા હસી પડ્યા. વાતાવરણ હળવું થઈ જોઈ કોકે કહ્યું—

‘હવે તમેય બધા ખરા છો ? અમથાલાલને સાલશે તો ખરા. હા અમથાલાલ બોલો તમ તમારે—’

‘તે ભાઈ મારા ગામમા મારા ધર કાળે નો એક ફેસ હતો—એમા જીવું તો એક કયા કહું’ એમ મેં મનમાં ને મનમા નકકી કરી રાખેલું. આ પરમ દિવસે કાગળ બળ્યો કે ફેસમાં હું જીવ્યો છું ને મારા ધર આગળની જમીન સરકાર નહી લાઇ લે—મને જ મળશે. એવો ફેસલો આવી ગયો, ધેર આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં શુકલજી મળ્યા ને મેં એમને કયા કરવાનું કહી દીધું. આ ભાઈ દશ દશ વરસથી કાગળિયા થતા હતા તેના નિકાલ આવી ગયો એની ખુશાનીમા મેં તત્ક કયા કરવાનું નકકી કરી નાખ્યું. આમાં મેં કાચ કયા માર્યો કે બીરુ’ મેં નું કહું ફાલે !’

અમથાલાલની વાત સાંભળતાં જ બધા જરીકે તો આશા મની ગયા ને અકળાઈ પણ ગયા.

‘અકયા માણુ આ તો વાતનું વતેસર થઈ ગયું’

‘પણ પેલા આનંદીબાબીએ આખા દિવસથી બારણું નથી ખોલ્યું એનું શું ?’ એક પડોશીએ કહ્યું.

‘—તો આપણે—’

‘આપણે કરીએ ચાપાણી’ કોકે આગળ કહ્યું.

ને બાદની ઓરડીમા—જીવણલાલની જ ઓરડીમા—સારદામહેને જ—રૂપ પેટાએ કોક જમને ખામસ દૂધ લઈ આવ્યું— મધાએ મળા ચાપાણી ને નાતો કર્યો.

મધ કાવની કયાની બને આજે બજાવણી થઈ.

‘આલે ત્યારે વતેસગની હવે તો વાન થઈ મધ ને અમથાલાલ’ કહેતાં સૌ હસી પડ્યા—એ અમાસની કયાની વાત દજ એ એ વીસરી થકયા નથી. ●●●

ભારતીય જ્ઞાનપીઠનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક
આપણા તેજસ્વી કવિ અને શીલજી
સારસ્વત શ્રી ઉમાશંકર નેપાળીને તેમના
ઠાવ્યસંગ્રહ ‘નિશીથ’ માટે એનાયત
થયું એ બદલ એમને અભિનંદન આપવા
સાથે ગુજરાતી ભાષાનું પણ એથી જોગ્યેરવ
થયું છે એ પણ એટલું જ મહત્વનું છે.
અનન્ય ગુજરાતભક્તિથી ‘ગુજરાત મોરી
મોરી’નો નાદ ગૂંજતો કરનાર આ કવિની
પ્રતિભા કવિતા, વાર્તા એકાંકી, નિબંધ તથા
વિવેચનક્ષેત્રે પણ આગવી રહી છે. એમની
આ બહુમુખી પ્રતિભા પૈકી કવિતા, વાર્તા
અને વિવેચનક્ષેત્રે એમના પ્રદાનને સૂક્ષ્મતા
લેખોનો આ વિભાગ અહીં આપવામાં
આવે છે.



માનવી મરી જતું વિશ્વ માનવી

ઉમાશંકર વિભાગ

આ વિભાગના લેખકા :

એલુઅંધનો કવિ : મધુસૂદન કાપડિયા

વાર્તાકાર ઉમાશંકર : રમેશ જાની

આસ્વાદમૂલક અવખોધ કથા : લોળાભાઈ પટેલ

જ્ઞાપક : અંજના સોજન-પર્યા

ઉત્તર : વાર્ષિક ૧૯૬૮ | ૧૯

આજે થે તે વિરહ વિભુ આ માનવી. જિંદગીમાં
આજે ખોખા સમું જગ બન્યું; માનવી માનવીની
વચ્ચે કિંતુ નવ જરી ધટ્યો—છે વધ્યો—આંતરે હા.

★

★

★

★

મા ન વળતને

રહો તું ચાહવા જવી હુંથી કે અન્ય કોઇથી,
એટલી ઉદ્ધવી તુને રહાતાં રહતાં જ અંખના.
અને રહાનારની કોદી કંમીના ન હજો તને,
અવિશ્રાન્ત તને ચાહી આગું આજ હું એટલું.

—ઉમાશંકર ભેપી



સેતુબંધનો કવિ

અમેરિકી કૃતિઓના ભાષાના પ્રાધ્યાપક, ઓનાઓને એમના પાણી-પ્રવાહમાં અંતર્ય કરવાની શક્તિ ધરાવતા વક્તા. હજી થોડા સમય પહેલાં જ તેઓ અમેરિકા ગયા છે— કદાચ કાયમ માટે.

‘પ્રતિશબ્દ’—ઉમાશંકરના તાજેતરમાં જ પ્રકટ થયેલા વિવેચનસંગ્રહમાં એક સુંદર પ્રસંગ આલેખાયો છે. લેખનું શીર્ષક છે: ‘નેહરુ: શબ્દના ઉપાસક’ કુશોદ, રશિયાના વડાપ્રધાન, ભારતની મુલાકાતે આવ્યા હતા ત્યારે એક ભોજન સમારંભમાં નેહરુ ઉમાશંકરની કુશોદને જાણખાણ કરાવતાં કહે છે: Meet one of our Principal writers. કુશોદે લખાવેલા હાથ સાથે હાથ મેળવતાં, છેલ્લો શબ્દ Writers હતો તેનો લાભ લઈ, ઉમાશંકરે કહ્યું— devising rocket to reach the heart of man. ડુબાપિયાએ કુશોદના કાનમાં ગુજીગુજી અનુવાદ કર્યો. કુશોદે કહ્યું: It is a very difficult but noble art.

ઉમાશંકરના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સમજવા માટે આ પ્રસંગ ઘોતક છે. ઉમાશંકરનું હારય, ચાતુરી, પ્રત્યુત્પન્ન મતિ અને સૌથી વિશેષ તે વ્યક્તિત્વની પ્રસન્નતા આમાંથી પ્રકટે છે. જોકે આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આ લાક્ષણિકતાઓને જોવા-જાણવા માટે નથી કર્યો કારણ કે ઉમાશંકરનું હારય, ટાળટીખળ, મજાકમરતી, ચાતુરી-માધુરી તેમના ગદ્યલેખોમાં સદૃશ્યપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેટલું અને તેવું કવિતામાં કદાચ ન જોવા મળે. એકાદ ‘સમરકંદ છુપારા’ કે ‘આશંકા’ જેવા રમતિયાળ પદ્ય રૂપકને બાદ કરતાં કે ‘રતિ-મહન’ની કેટલીક ઉક્તિઓનો અપવાદ રાખીએ. પરંતુ ‘ગોપરી’, ‘ઉખાડી બારી’, અરે, ઉમાશંકરના ગંભીર વિવેચનગ્રંથો કે ‘અખો-એક અધ્યયન’ જેવા સંશોધન ગ્રંથમાં પણ ઉમાશંકરનું હારય-તેમના વ્યક્તિત્વની પ્રસન્નતા ચમક્યા વિના રહેતી નથી. એકાદ પ્રસંગના ઉલ્લેખનો શોભ છોડી શકાતો નથી. અખામાં ‘જીવનનો ઉલ્લાસ’ નથી—Gospel of Death છે એવા મુનશીના અભિપ્રાયની આકરી ટીકા કરતાં ઉમાશંકર લખે છે: વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જીવનના ઉલ્લાસની કલ્પના જુદી રહેવાની. એકને જેમાં જીવનનો ઉલ્લાસ લાગે, બીજાને તે જ આંસુની સામગ્રી લાગે. હા, કંચન અને કામિનીમાં અખાને ઉલ્લાસ નથી દેખાતો, ‘ધામધૂમ તે ધનનો ધણા’ એમ એ બેધાક કહ્યું છે અને ઉમાશંકર ઉમેરે છે—ખાકી જેણે ‘આજ આનંદ મારા અંગમાં બિખ-મો’ એવું ઉલ્લાસભેર ગાયું છે તેણે ‘જીવનનો ઉલ્લાસ’ નથી ચાખ્યો, અને અમે ચાખ્યો છે એમ કહે-નારા ‘ખાકી અખા હોંઝારા કરે’ એ અખાના શબ્દોના

મધુસૂદન કાપડિયા

જ લાગના છે. પણ આજે આ વિષયની વિગતમા જિત રવું આપણા માટે અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ વિવેચકનો ધર્મ-કામનીયે શેદમા તણાવા વિના જે અવુ લાગે તે કહેવું, અને માટે જ તો એ સાડુ બને કે. કેમ જાણ સત્યના સંરેષથી જ એ સુંદર અને મમંદેથી ન બનતું હોય. ઇટાલની પકિત અહીં યાદ આપેલી છે Truth is beauty and beauty is truth. પરંતુ આજે મુખ્યત્વે ઉમાશંકરની કસ્તિને મૂલવવાનું વધુ ઉચિત ગણાયે.

Devising rockets to reach the heart of man-આ ઉમાશંકરની સમગ્ર કવિત્વ પ્રગતિનું રહસ્ય સ્ફુટ કરે છે આજે જ્યારે માનવ પોતે જ એટ પ્રશ્નાર્થ બનીને જિભા ઝલો છે ત્યારે એના હૃદયની વાન કરવાનું સાદસ કરિ સિવાય બીજી કોણ કરી શકે? 'બોલે શુભશુન'મા કવિ ગીતના માધ્યમથી આ વિષયને અત્યંત રમણીયના અને માર્મિક રસથી રચે છે

બોલે શુભશુન,

ઠહેલે પ્રેરાડિયે બોલે શુભશુન

ચેતનની આહનીના ફોગ શા મુઠ આપણી પાપણે છટાપ છે, ઝીણા આકુલ સર ારે છે, પણ પછીની બે પકિતઓમા કવિ કહે છે

રજની વયેલી એણે શુ શુ રે પીધુ,

અમરત પીવાવવામા રહેતુ મશગુલ

કવિ તો દુઃખ અને વેદનાના જામ ભરી ભરીને પીએ છે, પરંતુ સદાયેતે તો એ અમૃતના આસ્વાદના જ ભોક્તા બનાવે છે અત્યંત પણ કવિએ આ વેદનાને ઉત્તર રૂપે વાચ્યા આપી છે-

મંડ્યો જ મજનબથી લઈ વતંમાન,

આ તદુમાથી દપકારી જવા મરે સૌ

ને વેશ પીઃ પણ અતરની ન બૂઝે,

ને તોય સૌ સમસમારી વધુ જ ગાવું ?

'બોલે શુભશુન' ગીતની અતિમ પકિતઓ કવિના સમગ્ર લાવજગતનો અણસાર આપે છે

અરધું-પરધું સૂણાય તોય રમે જો મુદ્દન,

પૃથ્વી ને સ્વર્ગ વચ્ચે મુઠ તણો પૃથ્વી

ઉમાશંકરની કવિસાધનાનો આ મુદ્દ ટે-મેટુબ. બ્યકિત-બ્યકિત વચ્ચે, વ્યકિ-સમગ્રિ વચ્ચે, અણ અને અલ્લાહ વચ્ચે સેતુરૂપ બનવાનો કરિધર્મ ઉમાશંકરે સ્વીકાર્યો છે એથી કવિ જુન ૧૯૨૧રે કહે છે-

અમે આરતો

સવાદિતાના સાધકો

ઉમાશંકરની સમગ્ર કાવ્યસંપ્રદામા આ સર વિવિધરૂપે અને વિવિધ ભાવે સબળાગ કરે છે કાલિદાસની બધી જ કાવ્ય-નાટ્યકૃતિઓમા જેમ એક જ પ્રશ્નયનો-દામપત્યનો સર પ્રદટ કે પ્રવચનરૂપે સબળાયા કરે છે, રવીન્દ્રનાથમા ઉપનિષદોથી માગે બાલકગીતો સુધીની અસરો ઝીલાઈ છે પણ એમાથી પણ એક જ સર 'આનંદાત્મ' ખુબ દર્શાવે જુલારી જન્ય-તે' સબળાયા કરે છે તેમ ઉમાશંકરની કવિતાના પણ આ સંદર્ભનો સર સંબળાયા હોય માનવી-માનવી વચ્ચે સેતુરૂપ સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ અજ કવિનું પ્રધાન દર્શન બને છે

'જગોત'થી 'અભિતા' સુધી એક ઊંડાની નજર નાખીએ તો આ દર્શન મુનિનંત યતુ દેખાયે 'જગોત' નું બીજું જ કાવ્ય 'મુક્ત' જુઓ

છે કે મારુ અબિય જગમા ખૂમ મેં એક પાડી
ત્યા તો પેલી અપળ દીસતી વાળી જાપ આની

તે પછી તો વહન ગીત નાતો ઠહેરો છૂટો વડ, ગિરિરોષ, પદ્મકોની ટુલરે અધિર તારા, અચગ વાજળી બધા જ અતિ કર્મક બની દવિની વાન કોને ધરતા જ નથી તો પછી પ્રત્યુત્તરની તો આશા જ કેવી? અને ત્યા પૃથ્વીના રતજન તણું તો નામ સેવુ પછી કા ?

પણ આની સાથે 'વસત વસં'ના અતિમ સોનેટની પકિતઓ મૂકવા જેવી છે. આ Juxtaposition જ આહવાદક નીવારો

અને આમને જો મુદ્દલ તાકો, દલિણ દવા, નિશાઓના દાસો, ગિરિવર તણા શુંગ ગરવાઃ નિશાપૂણે દેશે શશિકિરણનો આસવ ઝમે, જનોહરે-દામે પગમ ઝડનવીયા અનિરને. બધો પી આક્રંદ પ્રણય શુવનેતે કહીગ દુઃ મહ્યા વર્ષા તેમા અમૃતા ઘણ આપ્યો અવનિનું.

‘જંગોત્રી’ના કવિથી કંઈક નિરાસકત રહેતાં પ્રકૃતિવત્ત્વો સાથે ‘વસંતવર્ષા’નો કવિ ચાહ મૈત્રી સાંધી દે છે. સ્વી-દ્રનાથે એક સ્થળે કહ્યું છે: પેલા દૂરનો તારો મારું નામ બાજુ છે. વેદનાં ધૂટી ધૂટીને અમૃતને સારવી લેવાનો કામિયો હવે બાજુ કવિને હસ્તગત થયો છે. કવિ પોતાના સ્વકીય દર્શનમાં બાજુ કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકૃતિનાં તરવોની આ બે વિલિન સ્થિતિનો સંધિકાળ આપણને ‘નિશીથ’નાં જેવા મળે છે.

મને બહારી બહારી કુદરત ધણી, કિંતુ અમૃત,
મનુષ્યે છાયેલી પ્રિયતર મને કુંજ ઉરની.

Scenery is fine, but human nature is finer still પરંતુ ‘વસંતવર્ષા’માં આ વિરોધ પણ કવિ ગણી નાખે છે, કવિ મુદ્દલ તકો, દક્ષિણ હવા, સફુનો આવકાર ઝીલે છે અને કવિચિત્ત જનોતકર્ષે હાસે પરમ ઋતુસીલાની અનુભૂતિ પામે છે.

આ ત્રિવલ્યાપી પ્રણયના-વ્યર્જિ-સમૃદ્ધિ વચ્ચે સેતુબંધ રથાપવાનાં અનેક દૃષ્ટિ કોમાશંકરના કાવ્યસંગ્રહોમાંથી વગર શોધે પણ મળી રહે. આપણે જરા અલપઋણ એની ઝાંખી કરવાના પ્રયત્ન કરીએ. ‘જંગોત્રી’માં

વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી.

માથે ધારું હુણ વસુંધરાની

કે ચિન્થિતોસુખી કાવ્ય નિશીથમાં

ભૂજોલાધિ પાયની ઠંક લેતો

વિશ્વનાંતનાં વ્યાપ્તો ગતું ઊંડા.

મનિહીણે જે અકરાતી પૃથ્વી,

પહિં તેની પાલ માંડી છાયાથી

તાકી લેતો દૂરના તારકાઓ.

વિનમ્રભાવે મરતકે મરણધૂલિ સ્વીકારતા કવિનો વ્યાપ એટલો વિશાળ બને છે કે આખી પૃથ્વીને જાણે બાહ્યમાં સમાવી લે છે. પરંતુ વ્યર્જિ-સમૃદ્ધિનાં પ્રેમનું ઉદ્બુદ્ધ દૃષ્ટાંત ‘વિરાટ પ્રણય’ છે. આ વિરાટકાલ કૃતિમાં વ્યક્તિએ માનવજાત માટે સેવેલા પ્રેમનું આલેખન છે. પોતે બાજુ છે કે માનવતાની નિરવધિ વ્યથાનું એ નિવારણ કરી શકે તેમ નથી અને છતાં એને સાક્ષા વિના પણ એ રહી શકે એમ નથી. એનાથી પણ એ સંપૂર્ણપણે

સલામ-Conscious-છે કે મહાન માનવજાત માટેનો પોતાનો પ્રેમ એ તો કોઈ કલીઓપેટ્રા સમી મહાસામ્રાજી માટે રસ્તાનો કોઈ સામાન્ય રાહદારી પ્રેમ સેવે એવો હાસ્યાસ્પદ અને બેહદો છે. પણ વ્યક્તિને પોતાના પ્રેમનો પ્રતિચ્છન્ન Response બોધેતા નથી. ભલેને પોતે એ ભવ્ય પ્રેમપાત્રને-માનવજાતને યોગ્ય રીતે ચાહી શકે નહિ! એટલું જ એ તો હરકે કે માનવજાત ચાહવા જેવી રહે તો બસ—

તને ઉચિત ભવ્ય રીતભર હું ન ચાહી શકું.

પરંતુ પ્રિય પ્રાણુ કે નિત રહે તું મહાવા જશી

અને અતિમ પંક્તિઓમાં આ ઉદારચરિત કવિ કહે છે :

રહે તું અહવા જેવી કૃથી કે અન્ય કોઈથી
એટલી ઉદ્ભાવી તુંને મહાતાં મહાતાં જ અંખના
અને મહાનારની કોઈ કમીના ન હોને તને
અસ્થિાન્ત તને ચાહી મારું આજ હું એટલું.

‘મેઘદર્શન’માં પ્રણયનું આસંખન ગુઓ. વિરહની સ્થિતિ બે પ્રણયીજનો વચ્ચેનું દુરત્વ-લાગે છે. દુઃખાભાસી પણ અતિ તો પ્રણયને એ એક પૂર જ ચડાવી આપે છે. જ્યારે સામીપ્ત-અતિ સામીપ્ત સુખાભાસી લાગે છે છતાં બાજુ છે એર. કવિ કહે છે,

આલ્યો આલ્યો ઋતુ પલટતાં આશબીનો આવાદ,
ને જામ રહે હૃદય પર કો વેદના કપાંથી તીવ્ર !
ના કે ચિત્તે અસુખ, સહસા તોય સોરાય છવ,
મેઘાસેકે ભવતિ સુખિનોડમ્યન્યાજ્ઞતિચેત : ।

અને કવિ વર્તમાનનું વાર્તાવિક ચિત્ર ઉપસાવે છે. આજે તો નવયુગલો મિલનસુખમાં મત્ત થઈ નિરાંત ‘મેઘદર્શન’ આસ્વાદે છે. વિરહવ્યથાથી તેઓ અગળ છે. અને કદીક વિભોગ આવે તો ‘વર્ણાંધ્ય પથ વિકટ ના પૂર્વ’ જેવા... સુકર છે આજ વાણુમગસ’ વિદ્યુત્વેગે-અરે હવે એ ઉપમા પણ નિરર્થક છે, સ્વયં વિદ્યુત જ પ્રેમીજનોના સંદેશા ક્ષણમાત્રમાં લઈ જાય છે: પણ આ સુખની અતિમાત્રથી પ્રણયીજનોની અપેક્ષાથી બને છે કંઈ વિપરીત જ—

આજે તો સૌ મિલનસુખિયાં માનવી ના અમારાં
ભાગ્યે દહાડા નિરહસુખના એક ગ્રેયે, પ્રિયાના
સાનિધ્યે છે સતત નિરમ્બુ’ પ્રેમને એસવાનું

આની જોડે જ યાદ આવી જાય છે ‘પ્રાચીના’ મા
‘રતિમદનની’ પંક્તિ—

સામસામે સિંધુતીરે સૂતેવા સોડમા છતાં

મદન શિવનો તપોભંગ કરવાનું જીકું ઝંપે છે, રતિ
ઝીસહજ ભય અને ઉદ્વેગથી કામદેવને આ સાહસમાંથી
વારવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રાચીનાની કેટલીક નાટ્યાત્મક
પંથોમાંની એક સમજાય છે. મદન રતિનું આલિંગનનું
નિમગ્નિયુતો તો નકારે છે પણ રતિ સ્વયં પોતે સકાચ
અને લજ્જાને છોડીને આલિંગન આપવા આવે છે તે
પણ નકારે છે ત્યારે આકોશથી રતિ કહે છે—

નાથ મનમથ !

અવળાં ચક્રથી આજે આલે તારા મનોરથ !
દૂર તે તો રહી વાનો તું વીધે શંભુનું ઉર,
આ તો ઘૌરાગી શૈભ્યે સ્વયં પુરુષધનુર્વર.
આવ, હે, છોડ એ તારો સાહસોત્સાહનો રસ,
પામવો સુન્દરીરોહ એય ઓછું ન સાહસ.

તો આ ‘સામસામે સિંધુતીરે’ ઊભેલા પ્રણયીઓ વચ્ચે
મેતુમંચ બાધારાના સાહસમાં કવિ જોડાયા છે. ‘મેરદશ’નાં મા
આજ ભાવ નિરૂપાયો છે—

ના, ના ગાયો કવિકુલસુરે, તેં દય પ્રેમીનો જ
કિંતુ જીવી યુગયુગ અહીં સૌ પ્રજાનો વિયોગ
ના તેં જોડયા દય પ્રણયીને માત્ર, આ ભારતે
તે જીવ્યા લેકા યુગયુગ અહીં એક તેં સર્વ ક્રીધા

કાવ્યના પ્રવંશમાં આજે વિરલ છે જ કયા એ વાતને
વિરોધાવી જાણે કહે છે—

આજે શું ના રિઠ પછી તે ? ના અરે એય રાજે,
માથે એટમગ્રોમ અને હાથફાળન મોરમ તોળાતો હેય
ત્યારે એની તરર આપમં. ચામણા કરી કવિ શું મેતુ
બંધના સ્વપ્નમાં રાચે છે ? ના, આ વર્તમાનની વિષમ
વિષમતાથી એ સંપૂર્ણપણે ગાત છે—

અજે યે તે રિઠ રિલુ આ માનવી જિંદગીમાં
આજે જોમા સમું જગ બન્યું, માનવી માનવીની
વચ્ચે ઢિંટું નવ જરી ધન્યો—છે વધ્યો—આતરો હા

આ અતરને દૂર કરવાનો કરિહદયનો પુરુષાય છે સેતુ
બનવાની આજ પળ કરિને યોગ્ય નહિ અનિવાર્ય સાગી
છે રપેન્ડરે કોષક રથએ કહ્યું છે કે જો દસ જ માણસોએ
એમનો અવાજ હમવ્યો હોત તો ખીલુ વિશ્વયુદ્ધ નિવારી
સકાયુ હોત એટલે કવિની આર્ષદષ્ટિએ જોયું હશે કે
જો આ પળ આની જગે તો એની જોડે ધણ ધણ
ચાલી જશે

કાવ્યસંગ્રહોના ઉત્તરોત્તર સોપાનો ચમત્તા કવિ આ
વધી રહેવા અતરને આતરી લે—નિ રૂપ કરવાની સિદ્ધિને
પામે તેવી, જ્યારે તેઓ બહુમાનના અધિકારી બન્યા છે
ત્યારે આ પ્રસંગે તમારા સૌના વતી હું અભિસાધા
વ્યક્ત કરું છું.

વિરધારે સાહિત્ય સભામાં આપેલા વક્તવ્યના આધારે

● ● ●

માદીનો દીવો

મનુષ્યની આરપાર જોડે છુ ત્યારે લાગે છે કે, એ પણ
માગીનો એક દીવો છે ..એ કેવળ કોમિયુ જ નથી
એમા તો એક જ્યોતિ પલ છે જે સદા સ્પર્શની તરફજ
જવા ચાહે છે...

માગી એનો દેહ છે. પણ આત્મા તો પેલી જ્યોતિ છે.
પરંતુ જે, આ સતત બિધર્ગીની જ્યોતિને જૂની જાય
છે એ કેવળ માગી જ રહી જાય છે એના જીવનનું
બિધર્ગમન બંધ થઈ જાય છે.. ..

ને, જ્યાં બિધર્ગમન અટકી જાય છે, ત્યાં જીવન જ
નથી રહેતું ને !

—આચાર્યશ્રી રજનીશ

વાર્તાકાર ઉમાશંકર

પાસે કોલેજના આપ્યાપક, નાણાંતા કવિ અને વાર્તાકાર.
તાજેતરમાં એમના વિવેચન-સંગ્રહ 'જિજ્ઞાસા' પણ પ્રગટ થયા છે.

ઉમાશંકરના પહેલા વાર્તાસંગ્રહ 'આવણી મેળો'ની
એ જ શીર્ષકવાળી છેલ્લી વાર્તા વાંચવા માંડી:

બે સરખેસરખી ગોઠણ (સહિયરો) મેળામાં એક-બે
આંધ્ર મારી આવી ફરી પાછી ચગડોળમાં બેઠી હતી.
થોડીધણી મીઠી વાતો બન્ને વચ્ચે ચાલે છે. ચગડોળ
નીચેકિપર ઉપર નીચે ધૂમવા માંડ્યો. એક ગોઠણ છલુકા
કરીને રિસાઇ ગઇ છે. એને રિઝવવા બીજી સખી,
માત્ર વનવધૂએને જ વરી હોય એવી ભરી ભરી હલકથી,
ગીત આરંભે છે :

‘ઝોથો લાગ્યો ગોરીને રસણે.....’

કોણ રિસાધું છે કહેલીક પેલી રિસાયેલી ગોઠણ
હેતાળ સખીના કંઠ પૂરવા લાગી. બૂલી પણ ગઇ એ
કે થોડીવાર પછી પોતાની સખી ગાતી અંબીયે ગઇ છે
ને પોતે એકલી જ ગાઇ રહી હતી. જાણ્યું ત્યારે પોતાના
આપ્તા ય વર્તનથી એવી તો શરમાઇ ગઇ કે એકવાર તો
એ ગાવાનું તરત જ પડ્યું મૂકત-એક. એક...
ઉપરની બેઠકમાંના પેલા કોઇ જુવાનનો ફર એને ન
હોત તો !

ગીત ચાલતું રહ્યું. પાલો વાગતો રહ્યો. ને જાણે
ચગડોળ જ ચગડોળે ન ચડ્યો હોય એવું બની રહ્યું.

ત્રણ કુંગરની વચાળમાં આવણના છેલ્લા શ્વિએ
વરસોવરસ મેળો ભરાતો. ને વરસોવરસ, કુંગરનાં દૂધમાં
સાવજઆખ્યાં પાણી પીનારા નવનોહિયા નવનવા કિશોરો
એકલા મેળે આવતા ને એકલા પાછા જતા. ચગડોળમાં
બેઠેલાં પેલા બે જણ પણ એકલાં આવેલાં અને એકલાં
થઇને પાછાં જાય છે. જતાં જતાં, પાછા, ફર હેલે
ચડેલા જોળનપૂરનો ધૂધવાટ સંભળાતો હતો :

ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા,

‘લ્યા વાલમા,

ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા.

હેમે આયેલું પાછું ટેલ્ય મા,

‘લ્યા વાલમા,

હોલે આયેલું પાછું ટેલ્ય મા !...

‘આવણી મેળો’ પછી આર વધે પ્રગટ થયેલ
પન્નાલાલ કૃત ‘મળેલા જીવ’ની જીવી વાદ આવે છે ?

રમેશ જાની

૧. પ્રથમ આવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૩૭.

૨. પ્રથમ આવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૪૧.

એની સાંઠી મણિ અને પેના કાનજી ? અને ગુજરાતી સાહિત્યને અને નર-નાગીએને મોહિની વચ્ચાનાર એનું પેનું ચગડોળ ? અને 'મળેલા છન' મા ત્યારે ઔચિત્ય પૂરું કે એક પ્રસંગે પ્રયોગનેનું આ અધૂરા માણનું ઉમાશ કર-ચિત ગીત યાદ આવે છે ? પન્નાનાને પોતે પથ સરસ ભાવનાહી ગીતપ્રકિતઓ રચી છે પરંતુ એમને પોતાની આ મનદર અને મનભર નનલકથા માટે આ જ ગીત લેનાનું યોગ્ય જણાયેનું. એમા નીચે પાદનીપમા એમણે એ દાખ યુ પથ છે મૂળ તો એ ગીત ૧૬૩૬મા કે થોડુંક ત્યાર પહેલા રચાયું હશે. 'શ્રાવણી મેળો મા લેખકે આ ગીત મે વાર ઉપયોગમા લીધું છે બીજવાર, વર્તાનાવક પોતાના પ્રથમનું અને જીવનનું ગાયુ અધૂરું મેનીને નાચિનાની પૂર વળી કે તરત જ જીધુ ધાવીને અને પોતાના નામ કે ગામના કથાયે વાવડ આપના મિના ભાગી જતો હોત છે ત્યારે ! ચગડોળમા જોડેની જીવીને બીજા ફેરા માટ ચટ ઇને બે પૈસા કાઢી આપતા કાનજીની માફક 'શ્રાવણી મેળો'નો દેવો પથ અવીને ચગડોળમા બીજા ફેરા માટે, પાવો વગાડતા વગાડતા ડોણ જાણે કેની ય રીતે મે આની મઠી આનતો હોય છે

પછી તો નવનકથા નવનકથાને માગે જાય છે અને આ વાર્તા પોતાને માગે ! મળેલા છન' પદ્યકે મહિનાની લોહીના કોગળા અને પ્રીતના ઘટ્ટાભરી મજન કાપે છે તો શ્રાવણી મેળો' થોડાકે કલાકોની—છન આખાની બાજુ રહેકે કરી દે એવી મુસાફરી આદરી દે છે એક આપણી અમર નલકથા બને છે તો બીજી કૃતિ એક વાર વાચી હોય તો જુવી ન જુનાય એવી નાલિકા મની રહે છે

'આમસમાજની જીવનકવિતા કેવી કરુણતાથી ખરડા થેની છે તે આનેખવા મધતી' ૩ આવી' આકળિયુ' ૪ કે 'હીની વાડી' ૫ જેવી નનમિકાઓ પથ ઉમાશ કરે આપણને આપી છે એ જ બુદ્ધી મોની અને સાચકના આમજીવન અને વાતાવરણમાથી પ્રાપ્તી 'પમીની પાડ નાર', ૧ 'હીની', ૭ લોહીનરરથો, ૮ 'છેતુ છણુ', ૯ 'મારી ચ પાનો વર, ૧૦ 'ચક્રીનું જુદ ૧૨ કે 'ગહી ૧૨ જેવી નનનિમકાઓ એમણે આપી કે એમા ય વળી 'નિસામા' ની પેની અવકાશનકની કન્યા તો લોકકથાનું કાવ્ય લખને આવે છે લોકકથાની કથનરૌનીએ, ક્યારેક

તો સામગ્ર ભટની કોક પથકથાની પથ યાદ આવી જાય એવી ગામના વયોદધ અને અનુભવજ્ઞ ભૂલેવી ભેરુકી વાચકમાથી જુદ થયેની આ કથાનો દોરકમાત્ર અને લગ્ન તો કંઈક લુદે જ છે માણુના જેવો છે એમા એમની અન્ય વાર્તાઓની જેમ રચે વચે મર્મભાજ હસની-દસાવતી ઉકિતઓ આપી જાય કટાક્ષ તો ખરો જ ખરો !

નાનકા ધરા જેવકા એક ખારમે આખો લોગ ભરીને લાગ મટગમી ડોસા પોતાને ભત્રીએ વચ્ચિ-કન્યા પરણી લાવ્યો એમા તે એ મેળો શો વાન મારી લા યો ? —એવું પોતાની શહેરી ભત્રાજી વડુને કહે છે પછી શસ્ત્રોનો દરનો આપી કહે છે ! 'આ તો ગામનું થોડું સમજ મિનાનું છે ! બાકી શારતરમા તો થોડાકુ લખી મેનેનું છે કે આંતર તો મે ત્યાંથી લવાય !' પછી આખો ગ્રીણી કરીને એની સામે જરીકે નેછને બોખારીને કહે છે 'આમા શુ છે ? આગળ બીજાઓએ તો એનાથી સરાયુ ક્યું છે નાનુતો તો સો સામ એકડા જ છે' અને પછી પોતાના મળ પ્રુરુપ નામકન્યાને પરણેવા તેની વાન હાન દુરત તો કરવાની માડી વાગીને એ દજી તો મધ કાને જ—માત્ર પાચ પેઠીએ જ—પોતાના એક વડવા કેવી રીતે કાષ્ઠ લગિયક થાને—અને તે પથ 'એ જે તે નહી મજકુ વરીને જ સાક્ષાત્ !—પરણીને લઈ આવેના તેની વાત કહે છે 'લાગ વચ્ચિયાની દીકરી લા-યો એમા તે શી મોગી વાન હતી ? ચાર વાત જાણુતા હેધએ એરાને—અમારે ઘેડિયાને—કાને તો આવા સુરસુ રિયાનો અવાજ પહેાંચે સરખો થે નહિ, સમજ્યા ? અમારા કુટુંબમા અનકમવકની કન્યા એ કંઈ નગાધની વાત નથી' અને પછી ડોસા એ વાત માંડીને કહે છે પુનુ કહેવાય છે તેમ રસ મળે ને કટકા પડે એ રીતે ! અને છેવટે 'એ મેનો વગ્તાર તે અમે ! એમ કહીને વાર્તા પૂરી કરતા કરતા એમા—બે બીજા વાકયો બોનાને એના અત પર સારરૂપ પૂચુવિરામની બીજી મે-ત્રણ મજાજૂત ગામે પથ લગારી દે છે.

૩ પ્રનિયન. ઉમશ કર જેષી (પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૧૭) પૃ ૨૨૬

૪ શ્રાવણી મેળો પૃ ૧૧૨

૫ નિસામે ઉમાશ કર જેષી (પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૬) પૃ ૭૮

૬ થી ૧૦ મજાજૂત મેળો

૧૧ થી ૧૨ નિસામે

પણ આ કંઈ પેલા વૃદ્ધ ભૂદેવની કમનકલાની, ત્રિજવાદેવીની હાલેર જેવી, બલિહારી નથી !—ઉપાસકર નેપીની છે. એઓ ખરેખરા વાર્તા કહેનાર છે... Story-teller છે. એને ક્યાં અટકવું અને ક્યાં નહીં એની ખબર હોય છે, હોવી નોંધ્યો. ‘અલકમલકની કન્યા’ જેવી શૈલીએ કહેવાયેલી વાર્તાનો આવો અંત એમાં શોભીયે ઊઠે. પણ આ જ લેખકે ‘છેલ્લું છાલું’ કે ‘ઝાકળિયું’ કે ‘શીલી વાડી’ જેવી આમણવનની વાર્તાઓમાં યે એવો ‘સમાપ્ત’ કે ‘સંપૂર્ણ’ ની મહોર મારતો વળદાર અંત ક્યાં આપ્યો છે ? ‘પિપાસુ’, ‘ગુજરીની ગોદડી’, ‘ત્રણ અધું’ જે’ કે ‘અનામિકા’ જેવી નગરજીવન કે એનાં માનવીઓની વાત કહેતી કૃતિઓમાં યે એ દરેકનો અંત તો ભાવકના મનમાં જ આવવાનો હોય તો ભલે આવે માફા લેખક તો પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય ત્યાં જ અટકી જાય છે અને આવી પિપાસુ વાર્તાઓનો અંત કુનિયામાં ક્યારેય આવ્યો જ નથી છે કે લેખકે એ આણ્યો પણ નોંધ્યો ?

‘વિસામો’ વાર્તાસંગ્રહમાં છેલ્લી નવલિકા ‘અંતરપટ’ નામની છે. વાર્તાનાં નાયક-નાયિકા એકબીજાને સ્વપ્ન રીતે પોતાને પ્રણયભાવ દર્શાવી નથી શકતાં. હા; એ માટે થોડીક સમજાય ન-સમજાય એવી હુદિતપ્રયુક્તિઓ એઓ કર્યાં કરે ■ ખરાં; પણ છેવટે કશોયે રસેદ થયા વિના છૂટાં પડી જાય છે. વર્ષો પછી જુદી જુદી વ્યક્તિઓ સાથે એમને પરાણવાનો પ્રસંગ આવે છે તે અરસામાં એમનું હૃદયગત એ જન્મે પાત્રો દ્વારા કોઇ ને કોઇ રીતે એ વાર્તા કહેનાર પાત્ર આગળ વ્યક્ત થાય છે. અંતરપટ હકી તો જાય છે પણ એકગીન્ન આગળ નહીં, કોઇ ત્રીજા આગળ જ ! અને તે પણ એટલો મોડો કે હવે કશુંયે વળે એમ નથી.

વાર્તાનો અંત અહીં આવવો નોંધતો હતો, પણ ત્યાર પછીયે પેલું વાર્તા કહેનાર પાત્ર પોતાની અકળામણ અને વેદના એકાદ ઝાપેલા પાના જેટલા લંબાણથી વણુવ્યે જાય છે. નેક, આ આદમીની અકળામણ સહાનુભૂતિ ગ્રેરે એવી છે. કાંઈને કહેવાય નહીં અને સહેવાય નહીં ! એ મનોમન ગોચે છે : ‘વિધાતા પણ કેવો છે ? શા માટે એણે મારા હૃદયમાં એ જે જાણની વાત આ રીતે ભેગી કરી ?’...પણ પછી છમેરે છે : ‘વિધાતા કાંઈક ભેવફૂરી કરી એસે છે, અને પછી આમ

કાંઈકના હૃદય આગળ બધી કબૂલાત કરી હળવાસા અનુભવવા કરતો ન હોઇ !...’ આ છેલ્લા કાવ્યમય ઉદ્ગારોથી વાર્તાનો આવો જરીક લંબવાયેલો છેકો સભ્ય જ નહીં, ગમી જાય એવો બની જાય છે. તેમણે આ વાર્તા કહેનાર પાત્ર સાથે ‘અંતરપટ’ વાંચતાં વાંચતાં એટલો ઘરોમો કેળવાઇ ગયો હોય છે કે એના મનમાંયે થોડુંક આ રીતે આપોઆપ થઇ જતું હોય તો કલાદષ્ટિએ પણ એથી ખાસ કશો વાંધો પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી ! અંતની જ વાત કરવાં મંડી છે તો એકાદ વાક્યથી કે આવા નિરીક્ષણથી સમગ્ર વાર્તા ફેવી વધુ પ્રમાણમાં અસરકારક કે ચોટદાર બની જાય છે એનાં ઉદાહરણો પણ ‘શ્રાવણી મેળો’ અને ‘વિસામો’ની વાર્તાઓમાંથી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળી રહે છે :

‘ઊસાએ જોળિયું બદલ્યું મારા ભાઇ ! આગલા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં ગયા એટલું !’ (શ્રાવણી મેળો)

‘પગલીનો પાનાદ’ના અંતમાં મુકાયેલું’ આ વાક્ય વહુ ચાંતારામની જનમલરની અકલ્પ્ય પૌત્રેપણા અને એમનો એ અંગેનો વલોપાત ફેવી સમગ્રતાથી છૂટાં કરી દે છે !

તો ‘વાયેલા’નો અંત જુઓ :

‘નને એણે કેમ આદતું એ શીખવ્યું છે, ને એ આ આટલી જિંદગી મટે તો ગસ છે.’ (એજન)

ઝાકળિયું સળગી જતાં પોતાનાં સ્વપ્નનાં આખો ય સંસાર ભાંકે બળી જતો નેક રહેલા પેલા ‘નાના છુત્રંગ’ આદમી ગોવંદને કાને પડના ઘેરિયાઓના ફાગની આ પકિતઓ :

‘તમ્મારે અમ્મારે દિસાળ ચૂકતે,

લાસ કેશા !...’

(શ્રાવણી મેળો)

‘વિસામો’ના ‘તરંગ’ના અંતમાં આવતો આ સંવાદ સાંભળી ! આત્મહત્યા કરીને મરી ગયેલા કુવાનને મિત્ર અને એની ત્રિવલભા એકગીન્ન સાથે વાત કરતાં કરતાં ચાલે છે :

‘મને લાગે છે આપણે મળાએ એ જ એ પણ ઇચ્છે છે.’ અજિતનો ઊંડાણમાંથી બોલતો હોય એવો અવાજ આવ્યો.

‘ઇચ્છે જ ને ?’ સામેથી એવા જ ઊંડાણમાંથી બોલતી હોય એમ સંયુક્તાના શબ્દો સંભળાયા.

મૂઝા મૂઝા મનને આગળ વધ્યા’
અગ્નિતનો આત્મી રાતનો અનુભવ તો એથી સાન
રિપરિત જ હતો માણસને મૂઝા કરી દે એવો ।

એ જ વાર્તાસરહની ‘અઝીનું ભૂત નામે નવનિખમા
આમસ સાગમા પ્રસરી રહેતા વહેમ અને એ વહેમની ચે
કઠોર વારતવિકતામા રોગાણ ગયેના અમથા સુતારના
જીવનને ધ્વનિત કરતા આ છેવટના એકાદ-ને વાક્યો

‘એક વાર મને મળ્યો ત્યારે સદજ કુટુંબની પૂછછ
ગયુ, ‘ઇનમી, પેનુ ભૂત બતાવોને’ તો કહે કે જોગી
વાત ! જન રીનુ ? બાકી હુ ભૂત છુ જુઓ મને’

આમાના અને આવા બીજા કેટલાક ઉદ્દરણો તો
આપણી ઉત્તમ નવનિકાએના આવા આર્મિક અતની
યાદ દેવાવે એવા છે ‘દિરેફ’ની ખેમીનું પેનુ જીવતરને
ચીગડુ ન દેવાનો નિયુષ સજગાવતુ વકથ કે ડે
જયત ખત્રીની ‘લોહીનું ટીપુ’ અતુ પોતાના પતિને
પુત્રના આરિત્ર સબધી સામે સવાલ પૂછતી પેથી નારીનું
વાક્ય ‘હુ ચે એ જ પૂછુ છુ કહો તો ખરા એ
કોના લોહીની ટીપુ છે ?’ આપણા ધૂમકેતુ આદિ
સમય નવનિકાકારોએ આવા વાક્યો કે Observa
tions નિરીક્ષણો દ્વારા જે ચોટ સાધી છે એમા ઉમા

શકરની કપ્તીક વાર્તાઓ પણ પોતાનુ રચન મેળવી
શકે એમ છે

ઉમારા કર કવિ, વાર્તાકાર ‘વાસુદેવી મા (આવણી મેગે
કે ‘નસામે’ મા) છુપા રહી શકતા નથી રહી શકે પણ
નહી ઉમારા કર પોતે જ યાગ્ય રીતે વાર્તામા અને
ભિમિકાવમા કે ભિમિકસિત નિનધમા બહુ ઓછી બે
રખા જોછ છે એક સ્થળે એઓ કહે છે ‘ભિમિકવિતા
અને દુષ્ટ વાર્તાને નજીકનુ સગપણ છે સ્તો, પણ ભિમિક
કવિતાની સામગ્રી વાર્તાદિહે શાભશે કે પછી વાર્તાદિહ
ભિમિકવિતામા ઓમળી જશે એનો ખ્યાલ કનામરે કરી
રીધેતો હોવો જોઈએ’ ૧૩ વાર્તાસરણ નિરૂપતી વાર્તાઓ
મા એની જ ગુણ્યત્વે મુકેલી હોય છે નિમધ અને
ભિમિકવિતાના સીમાગ્ર સુધી કોઇ કોઇ વાર પહોચી જતી
‘ગુજરીની ગોદડી’ મા સાચે જ વાનાવરણની વાર્તા જ
રચાઇ છે એના ધ્વનિ રિધે વાત કરતા કાવ પોતે જ
કહે છે તેમ ‘ગુજરીની ગોદડી’ ની વાર્તાની નાયિકા હતી
હંડી, વાધુમ ઝળની હંડી તો ખરી જ પણ સમાજહદમની
હંડી—સામુદાયિક ઉખાલીનતા’ ૧૪ ચે ખરી

૧૩ હુ વાર્તા દેવી રીતે લખુ છુ ૧ ૫ ૨૨૪ પ્રતિધાન
૧૪ એજન પુ ૨૨૫

આત્મીયતાની અમી દેતી આપની બેન્ક

ધી બેન્ક ઓફ મહારાષ્ટ્ર લિમિટેડ

૧૧૭૭ બુધવાર પેઠ, પુના-૨.

વિદેશી હુડિયામણ અને એક્ટ્રીકયુટર તેમ જ

દુરેટ્રીક સર્વીસ સહિતના તમામ બેન્કિંગ કામકાજ

અમારી ૧૩૧થી વધુ શાખાઓ દ્વારા થાય છે

સી વી જોગ

ચેરમેન

આવું હમેશાં બન્યું નથી. 'શ્રાવણી મેળો' પછી પ્રગટ થયેલા વાર્તાસંગ્રહો 'ત્રણ અક્ષુ' એ અને 'અંતરંગ'માંથી ચૂંટીને અને કાટકાટ, સુધારાવધારા, શીર્ષકના ફેરફાર વગેરે કરવા છતાંયે 'પરખીયા' નો કટાક્ષ નવો નિબંધ બની રહે છે. ગાંધીવાદી અંતરેક પર થતા કટાક્ષને વાર્તા બનાવતું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ તો આપણને ગાંધીયુગના બીજા સમયે દિગ્વિ-વાર્તાકા એક 'સુન્દર'ના ભીમજીભાઈની પેલી વાર્તામાં સૌથી વધારે સમય રીતે પૂરું પાડે છે. 'મનૌષ્ય' મુલાગ સ્વાનુભવ'નું આસેખન હોવા છતાં એકાદ પ્રસંગ-વર્ણનથી વિશેષ એ કશું જ નથી. 'દલપનાપત્ની' ની પેણ એ જ દશા છે. 'સ્મિતનું રહસ્ય', 'કમ્બુ અને કામિની' ઉમાશંકર જેવાના સંગ્રહમાં ન હોત તો એ ચાલત, 'વસ્તો' એક સ-રસ રીતે આસેખાયેલા પાત્રને પ્રકટ કરે છે; પણ એટલું જ ! એ વાર્તા નથી બની શકતી. એમ તો શ્રાવણી મેળો' ની વાર્તાઓમાં પણ 'અસુચ્યું', 'આદર્શિયત' કે 'શિવ માનવી' આજે ક્યાં મનને સારી પેઠે સંતપી શકે એવી કૃતિઓ છે ?

પરંતુ, 'શ્રાવણી મેળો' અને 'વિસામો' મળીને કુલ ૩૯ વાર્તાઓમાંથી અષોષાશ્ચ વાર્તાઓ તો ઉમાશંકરે આપણને મનમાં વસી જાય એ પ્રકારની આપી છે. 'પગથીતો પાનાદ', 'પિપાસુ', 'આરી ચંપાનો વર', 'યુગ-રીની ગોદડી', 'ઝાકળિયું', 'શ્રાવણી મેળો', 'મે બહેનો', 'તરંગ ?', 'સાક્ષીવાદી' કે 'અનામિકા' અને 'અંતરપટ' જેવી માનવીના મનની વાત કહી જનાર વાર્તાઓ આપણા નવલિકાસાહિત્યમાં પોતાને માટે માનભરે આગ ચકાવે એવી કૃતિઓ છે. એમાં પોતાના બખ્ખે વાર્તાસંગ્રહોને ૨૬ કરનાર સળગ સળગતી ચેતના છે. 'નિશીથ' કાવ્યમાં ફરી વાર નવી જ નીતિ, ઓળખાયેલાં પેલાં નક્ષત્રોને, 'પિપાસુ' વાર્તામાં એને ઉપકારક નીવડે એ રીતે, બખ્ખાતી જનાર દલિતા છે તો વાર્તા કહેતાં કહેતાં કથારેક 'કરગ' અને 'વલણ' ઉપર શ્લેષ કરીને દસવા-દસવાવાની લગ્ન-વાશ મેળવવા જેટલી આદુલાદક વિદ્વતા પણ છે અને આમયોગી, એનાં લહેલા-લહેણ, કહેવતો તેમજ રૂઢિપ્રયોગો હાથવર્ગા હોવા છતાં એ સૌની નાહકની તડાફી ગોલાના વિના એમની સમુસ્મિત અને સંવનિત ઉપયોગ કરવાની ઔચિત્યજુક્તિ પણ છે.

ઉમાશંકરની ઘણીખરી વાર્તાઓ પ્રસંગસભર છે, પણ એનો આંતર-પ્રવાહ સંવેદનોતો છે. પ્રત્યાધાતો કરતાં પ્રતિશાવેના આસેખનનું પ્રમાણ એમાં ઓછું

નથી; બહુ કેટલેક રથને તો વધારે ય દેખાઈ આવે છે. મો-પાસેની કથનકલાનો ખતપૂર્વક દિલથી અભ્યાસ કરીને ય એઓ પ્રસંગબાહુલ્ય અને વાર્તાના આદિ મધ્ય તથા અંતના જડબેસલાખ ચોક્કસમાંથી છૂટી ગયા છે એ તો 'યુગ-રીની ગોદડી' જેવી વાર્તાઓ દ્વારા ક્યારનું થે છતું થઈ ગયું હતું. 'અનિશ્ચય'માં એમણે 'હું' વાર્તા કેવી રીતે લખું છું ?' એના જવાબ રૂપે જણાવ્યું છે :

'લખું છું કે લખતો ? હમણાં કટલા ય સમયથી મેં વાર્તા લખી નથી. જ્યે કે લવિષ્યમાં નહીં લખું એની ખાતરી આપી શકતો નથી !...અત્યારે તો વાર્તાક્ષિત્રે મારો વિસામો આવે છે.'

પણ પછી છેવટે એ જ લેખમાં એઓ કહે છે :
'હેલી લખાયેલી વાર્તાઓમાંની 'તરંગ ?' મનોવૈજ્ઞાનિક વસ્તુને ધ્યાયેલા આયોજનથી મૂલ્યવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વાર્તા કહી જવા માટે દૂંડી વાર્તામાં રસ ઓછો હોવાથી અને આયોજન-પ્રયોગ ઉપર વધુ નજર હોવાથી લવિષ્યમાં વાર્તા તરફ વળું તો 'તરંગ ?'ની દિશામાં અને આંતરચેતનાપ્રવાહના નિઃસંચયની દિશામાં પ્રયત્નો વિશેષ રહે એ અનવાજ્ય છે.'

ઉમાશંકરની સળગચેતનાએ કાવ્ય નાટ્ય અને કથનમાં, એના ઉત્તમ આવિષ્કારમાં, હમેશાં માનવહૃદયનાં ઊંડાણોને અને એની સંકુલતાને રૂપરૂપે કર્યો છે. એમાંથી એમણે આપણને કંઈ જેટલી થે વાર અવનિવું, સંસારનું અને માનવહૃદયનું, અચૂત અખાંડ્ય છે. કાવ્ય અને એકાંકીની જેમ એમની વાર્તાઓ દ્વારા પણ એવી લણી આપણને પ્રાપ્ત થઈ જ છે...

એમની વાર્તાકલાએ કીક કીક લાંબો વિસામો ખાધો છે. હવે આલેસો પોરો ખાંધા પછી એ વળી પાછી આગળ વધી રહે એમ આપણે જરૂર પ્રાર્થાએ. એને પોતાની ક્ષિતિ દિશા તો મળી જ ગઈ છે... ! પહેલાંયે એ 'પિપાસુ' જેવી વાર્તામાં મળેલી જ હતી, ત્યાર પછી પણ એણે 'મે બહેનો' અને 'તરંગ ?'નાં બે-ત્રણ ડગલાં એ પથે આગળ લખ્યાં જ છે ને !!

(સુબધમાં 'ઉમાશંકર જેવી સ્વકાર સંમિતિને આશયે થોભયેલ પરિસ્થિતિમાં 'વાર્તાકાર ઉમાશંકર' એ વિવધ પર લખાયેલો નિબંધ : ૨૭ જુલાઈ ૧૯૬૮).

[તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલ 'વિવેચન-સંગ્રહ 'જિજ્ઞાસા'માંથી]

‘કાં કેમ છે ?’

‘આનંદ છે, આનંદ છે.’

એ મિત્ર રસતામાં મળે,

ને પૂજતા મુખને જરા :

‘કાં કેમ છે ?’

‘આનંદ છે, આનંદ છે,’ શબ્દો વડું કું જોખરા :

આ સમયતામય છે જીવન,

(કે વચનામય કવન સમ)

ને સમયતાની પરંપરા,

રે ! તેજ બોલાવે મને, કે શબ્દ પોકળ જોખરા :

‘આનંદ છે, આનંદ છે,’ શબ્દો રડું કું ધોખરા :

એ શબ્દ શરમતિયા ખરા,

પથુ કવચના સૂક્ષ્મતા લીલુકા કાતરા :

લવ રૂપશીર્તા લાગે બદનમાં દહાડના તીણા છરા,

નવ નીસરે : ને નીસરે તો સોંસરા ને સોસરા :

આ ગગન પૂછતું ભોમને,

‘કાં કેમ છે વહાલી ધરા ?’

ને આ ધરા પથુ બોલતી જ્યતી કઢી

‘આનંદ છે.’

‘આનંદન્ય ઉરને વિષે વહે છે ઝરા,’

—એ તું જરા :

પથુ રે ! ધરા ઉર આમળા,

તરડો, ચિરાડો, ફાટ, જખમો. પોપડા,

તે તો ધરા કોને જાળે દાખવે ?

મુખ કોઈ કાખના ધાના સમા,

સુખ કોઈ દૂખના જખમો સમા;

તે બાંધાંતી કોણ અહીંયાં સાખ લે ?

—ને સાખ દે ?

મારા સમી ભોળી ધરા,

(ને ધરાના પુત્ર શો કું ચે કવિ :)

જલકાવતી, છાતી ઉપર જલના ઝરા,

અગ્નિમહી શેકાવતી હૈં ભાખરા :

ને કોઈને કળવા નહીં દે દદં જાંઝાં આકરા :

—તેથી જદા પૂછે અમેને કો કદા,

‘કાં કેમ છે ?’

‘આનંદ છે, આનંદ છે.’

વરસાવતા, સમ્રમે અમે વરસાદનાં મીઠાં કરાં.

● ● ●



આસ્વાદમૂલક અવબોધ કથા

સાહિત્યમાં ગણ પટેલો (ખન્નાવાલ, ખીતાંબર અને પેટશીકર)ની લાક્ષણિક શૃંગારભાષા હવે ચોથા પટેલ ઉમેરાયા છે. વાર્તાકાર તરીકે નહિ પરંતુ સાહિત્યના એક જોડા અભ્યાસી અને ઝાઝા-મરીલ વિવેચક તરીકે. એમનાં તત્ત્વરૂપી વિવેચનોને લીધે આજે તેઓ નવી પેઢીના એક અગ્રણી વિવેચકનું સ્થાન પ્રાપ્ત છે.

વર્ષો પુર્વી વ્યુત્પન્ન-વિવેચક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર ડૉ. આઇ. એ. રિચર્ડ્સ પોતાની ઉત્તર વયમાં કવિતા-સંગ્રહ લખીને આવે છે ત્યારે જરૂર આશ્ચર્ય થાય છે, પણ કોઇ કૃતિ કવિ વિવેચન લખે છે તેની હવે કોઇને નવાઇ લાગતી નથી. જિલટલું એમ પણ કહી શકાય કે છેલ્લા સૌક્ય દોઢ સૌક્યમાં જે ઉત્તમ વિવેચન-ખાસ તો કવિતા સંબંધી-લખાણું છે તે તો મોટે ભાગે સર્જક કવિઓ દ્વારા. પશ્ચિમના સાહિત્યમાં અને પૂર્વના સાહિત્યમાં પણ આ કવિ-વિવેચકોની સંખ્યા મોટી થવા લાયક છે. ‘અસહ્ય કવિ વિવેચક બને’ એવું વિધાન સદ્ભાગ્યે આ બધા જ માટે કહી શકાય તેમ નથી.

આપણા પ્રતિષ્ઠિત કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોષી સાહિત્ય ક્ષેત્રે બહુમુખી પ્રતિભા લઇને આવે છે. કવિ તો છે જ; તે સિવાય તેમણે વાર્તા, એકાંકી, વિવેચન, સંશોધન, નવલકથા નિબંધ આદિ કલાપ્રકારો પર હાથ અજમાવ્યો છે. તેમાં કવિતા પછી ધ્યત્તા અને શુશ્રુલતાની દ્રષ્ટિએ તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો વારો આવે. એટલું જ નહિ, તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિ તેમની કવિતા પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે ચાલતી રહી છે. સને ૧૯૩૪માં મુંબઇ સંકલ્પ સંસદે યોજેલા સારસ્વત સત્રમાં આપેલા વ્યાખ્યાન ‘આજની મુજરાતી કવિતા’થી શરૂ કરી આજ સુધી-લગભગ ત્રણ દાયકાથી સતત-તેમની આ પ્રવૃત્તિના સુભગ પરિણામ રૂપે ૭ જેટલા વિવેચનપ્રથે આપ-ણેને મળ્યા છે: ‘અખો એક અધ્યયન’, ‘સમસ્તવેદન’ (૧૯૪૪) ‘અભિરુચિ’ (૧૯૫૯) ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’ (૧૯૬૦) ‘નિરીક્ષા’ (૧૯૬૦) તથા ‘કવિની સાધના’ (૧૯૬૧). (માત્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય પર લખાયેલા વિવેચનો સંગ્રહ ‘શ્રી અને સૌરભ’ દ્વભાષા જ પ્રગટ થયો છે. વળી મુંબઇ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે યોજાયેલી કક્કર વસ્ત્રાજી માધવજી વ્યાખ્યાન માળામાં આપેલાં કવિતા વિષયક વ્યાખ્યાનો ‘કવિતા વિવેક’ હવે પછી.) આઠી ‘અભિરુચિ’ ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’ ‘નિરીક્ષા’ અને ‘કવિની સાધના’ (આરેયના પ્રકાશકે વોરા એન્ડ કંપની) એ ચાર વિવેચન-સંગ્રહોને કેન્દ્રમાં રાખીને શ્રી ઉમાશંકર જોષીની પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરવાનો પ્રયાસ છે.

આ ચારેય આલોચ્ય ગ્રન્થનું નામાભિધાન ને તે સંગ્રહોમાં રજૂ થયેલી સામગ્રીનો કંઇક નિર્દેશ કરી રહે છે. આ પૂર્વે પ્રકાશિત ‘સમસ્તવેદન’ના નિબંધો એક

લોભાભાઈ પટેલ

સમદ માત્ર બનીને આવે છે હપારે આ મન્થોમા એક અધિષ્ઠિત સકલનનો ખ્યાલ રાખવામા આવ્યો છે 'અભિરુચિ'મા સમદાયેસા નાના મોટા ૫૬ જેટલા લેખોમા એક પ્રવચ્નની હળવાશ કે. 'રસાળા રિવેચના' એવું નામ પછુ તેને આપી શકાય રિવેચનની રૂઢ પરિભાષાનું દાસ્ય રીકાર્યા સિવાય સદજ રીતે સખાયેના લેખોનો આ સમદ છે ઉમરાડા બારી ગખીને બોલેલા એક સાહિત્યદારની એતના રિશ્તસાહિત્યની એતના સાથે કેવી તદ્દુષ બની શકે છે તેની અહી પ્રતીતિ થાય છે 'રૌરી અને રવતપ'મા નહેવા લેખોને ત્રણ રિભાગમા સહેલાઈથી વિભક્ત કરી શકાય. રૌરી વિષયક એક લેખ, સાહિત્યના વિભિન્ન રચણોની અર્થા કરતા લખેા અને જુદે જુદે સમયે યુગગતી કવિતાના નમુણા તપાસના લેખો 'અભિરુચિ' થા આ નિમ ધોનું પોત જુદા જ પ્રકારનુ લાગશે. 'નિરીક્ષા'માના નિમ ધો કવિઓ તથા કાવ્યકૃતિઓના પરીક્ષણારૂપે યોગ્ય છે એક સર્જન કવિ પોતાના સમકાલીનોને કેવા સમ આપવનુંક તપામે છે તે અહી જાણવા મળે છે 'કવિની સાધના'મા મેટિ ભાગે તો કાવ્યતત્ત્વની અર્થા કરતા લેખો છે. શ્રી અરવિંદ, રા'અવધ', બળવતરાય કે વિષ્ણુપ્રસાદની સાહિત્યતત્ત્વ-વિચારણાને તપાસતા લેખો શ્રી ઉમાશકરની ગાઢ અધ્યયનરીતતા તથા વિવેચકને અનિવાર્ય એવી રિવેક્યુઝિતો પરિચય આપી રહે છે ધણીવાર શ્રી ઉમાશકર એકને એક વિષય પર જુદે જુદે સમયે અનેકવાર લખે છે પણ આ એક વિષય પર જુદા જુદા સમયને અંતરે લખાતા લેખોમા શ્રી ઉમાશકર વિચારસાત્ત્વ જાળવી શકયા છે અભિપ્રાયની ફેરતપાસ કરવાનો ઉપક્રમ ત્યા નથી. નીન્દનાધિવિષયક લેખો કે યુગરક્ષી કવિતાના વલણો તપાસના લેખોને જોતા આ વસ્તુ રપષ્ટ સમજાય છે

સાહિત્યસર્જન કરનાર લેખક અથવા કવિ માત્ર પોતાના જ સર્જનમા રમયોષયો ગઢે તે છાન્દસની જે સાહિત્યને વારસો તેને મળ્યા છે તેનુ અધ્યયન તો હોણુ ધટેજ, સાથે સાથે પોતાના સમકાલીનોની સર્જનપ્રવૃત્તિ વિષે પણ સમગ્ર વલણ દાખવતુ ઘટે જોકે સમકાલીનોની પ્રવૃત્તિ વિષે બોલતુ અથવા કહેતુ એ જોષમકારક છે તેમ છતાં આવશ્યક પણ છે ઉમાશકરે પૂર્વ પશ્ચિમના પ્રસિદ્ધ મન્થોનુ પત્રિરીચન તો કયું જ છે, તેની સાથે સર્જતા સાહિત્યને સમખાવપૂર્વક અવગણકાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એકાદ લઘુ કાવ્યસમદ પ્રગટ થયો હોય

અને ઉમાશકરે તે વિરે મમતાપૂર્વક નોધ ન લીધી હોય તેનુ ભાગ્યે જ મને કંઈ નહિ તોય સાપ્રત કવિતાના પ્રવાહોની અર્થા કરતા તેનો ઉન્નયેષ કર્યો તો જોવા મળશે. આ પ્રવૃત્તિ મે ત્રણ રીતે જોવા મળે છે - (૧) કવિતાસમદોત્ત પ્રવેશકારૂપે (૨) અવગણનોરૂપે (૩) કાવ્યપ્રવૃત્તિઓની સમગ્રપક્ષે કરેલી અર્થાર્પે

સ્વ પ્રદલાદ પારેખના બારી બહાન' દાન્યસમ દના આમુખરૂપે લખાયેલ 'આત્મદર્શન'મા નવતર કવિ ઓની નાનાવણ ગણાવતા આશવાદી દૃષ્ટિયા કહે છે 'કેટલા નામ ગણાવવા ? પણ આ જોવા છે તેવા નામની માગા આગળ ચલાવતા જ દૂર-અદૂરના કવિધ્યમા વચ્ચે કોઈ મહાકવિના નામ પણ આવ્યા જશે ને ? પ્રદલાદ પારેખની કૃતિઓમા તત્કાલીન સમાજ અને બનાવોનો પડો નથી તથા સમકાલીનોની પરિચિત શબ્દા વની નથી તેની નોધ લઈ કવિતામા રહેલી સૌન્દર્યા બિમુખતા પ્રત્યે ધ્યાન દોણુ' છે વગી મરિતાની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતાના યુજ્જ પગ ભાર મૂકી કાવિદાસ અને કીટ્સની કવિતામા આ યુજ્જ છે તેનો ઉન્નયેષ કરી પ્રદલાદની કવિતાને યોગ્ય રીતે 'આખ, ઠાન અને નાકની કવિતા' કહી છે માનવી-હૃદયના છટકણા ભાવે પ્રદલાદની મરિતામા કેવા ઊતર્યા છે તે પણ દર્શાવ્યું છે આ કવિની ગીતપ્રવૃત્તિ વિષે લખતા તેમા રહેલી મજબૂતા તથા બાલસદજ્જતાની વાત કરે છે લખે છે : 'કવિએ પોતાના બધા ગીતો કાનથી જ જાણે કે રમ્યા ભાગે છે'

પ્રદલાદ પારેખ જોવા 'સૌંદર્ય' હુબ્બ કરિ' એવા શીર્ષકથી જોના પશ્ચિય કરાવે છે તે-રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાપ્રવૃત્તિની અર્થા કરતી વેળાએ શ્રી પ્રદલાદ પારેખના કાવ્યસમદના આમુખમા રહેલા શબ્દોને ફરીથી ટાકી આનીસ પછીની કવિતામા પ્રગળ થતા સૌન્દર્યાભિનિવેશ પ્રત્યે ફરીથી ધ્યાન ખેંચે છે રાજેન્દ્ર શાહની કવિતામા દેખાતી છદ્મ-મયની ઝીણી વાત પણ કહે છે આમજીવનને વીટળાએવી પ્રતિભા વર્ણનમા ખીલતી રાજેન્દ્રની કવિત્વ શક્તિને આવશ્યક ગણી છે તો 'આમુખના અવશેષે મા પ્રગટ થતી ચિત્રનિર્માણ શક્તિની પણ પ્રશંસા કરી ॥ રાજેન્દ્રના પ્રણયદાન્યોમા 'શુચિતાની મુદ્રા' છે તે દર્શાવ્યું છે રાજેન્દ્રની ઉપશમમા લય મોધતી હૃદયની સ્વગંધર્શ

(અનુસંધાન પાના ૧૬૬ ૫૨ જુઓ)

સાહિત્ય અને જીવન વિશે

એક દષ્ટિકોણ

વિશેષાર્થેની મીડીઆઇ કોલેજના આચાર્ય, ભાણીના કેળવણીકાર
અને આપણા એક શ્રેષ્ઠ સહુદયી અને તટસ્થ વિવેચક

સ્થૂળ દષ્ટિએ જોઈએ તો બીજાં અનેક પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્ય એ ખૂબ નિર્જાળ પ્રાણી છે. સ્થૂળ કદની દષ્ટિએ હાથી, ઘેઝા, જીંટ વગેરે કરતાં માણસ નાના કદનું પ્રાણી છે. માણસ કરતાં દરેક વગેરે ઘણી ઝડપથી દોડી શકે છે. બાજ વગેરે પંખીઓ માણસ કરતાં ઘણું દૂર સુધી જાય શકે છે. કૂતરાની ધ્રાણેન્દ્રિય શક્તિ ખૂબ તીવ્ર છે. સિંહ, વાઘ જેવાં પ્રાણીઓ માણસ કરતાં અનેકગણાં જળવાન હોય છે. પ્રાણીસૃષ્ટિમાં નજર કરીશું તો માણસ કરતાં અનેક દષ્ટિએ અન્ય પ્રાણીઓ વિશેષ જળ ધરાવે છે. માણસ પંખીની માફક ઊડી શકતો નથી. માણસને ઉછરવા માટે અન્ય માણસોની સહાય હોવા સમય સુધી લેવી પડે છે, ભારે અન્ય પ્રાણીઓ ઝડપથી સ્વાવલંબી બની જાય છે. આમ, દુનિયામાં એમ કહી શકાય કે અન્ય પ્રાણીઓની સરખાણીમાં સ્થૂળ શક્તિની દષ્ટિએ માણસ ખૂબ નબળું પ્રાણી ગણાય.

જીવન આ બધાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસ સૌથી સુવિકસિત અને ઉચ્ચ જળવાળો છે. માણસે પોતાની અશક્તિ પોતાની શુદ્ધિશક્તિ વડે સાધેનો ઉપજાવી દૂર કરી છે એટલું જ નહીં પણ ન હતાં શકાય તેટલું અનેકગણું જળ મેળવ્યું છે. દરેક કરતાં અનેકગણી ઝડપથી રેલવે કે મોટર દ્વારા માણસ પહોંચી શકે છે દૂરબીનથી બાજ કરતાં અનેક માઈલો સુધી દૂર જાય શકે છે અને સૂર્યમંદિર કે યંત્ર દ્વારા અન્યથા અદૃશ્ય એવાં અત્યંત નાનાં જંતુઓને નિહાળી શકે છે. વિમાનો કે રોકેટો દ્વારા પંખીના ઉડવા કરતાં તે કેટલું ઊંચું ઉડવાન કરી શકે છે ! બધાં માણસો ન પહોંચી શકે ત્યાં પણ માણસ સબમરીન દ્વારા દરિયાના ઊંડાણમાં જઈ શકે છે. સિંહ, વાઘ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓનો બંદૂક વગેરેથી શિકાર કરી શકે છે. આમ, માણસે પોતાના શુદ્ધિજળથી અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં અનેકગણી સર્વોપરી શક્તિ મેળવી છે અને બીજાં પ્રાણી, પંખી વગેરેને પોતાના કાબૂમાં રાખી તેમની પાસે યથેચ્છ કામ કરાવે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે માણસ શું માત્ર પોતાની શુદ્ધિશક્તિથી જ ‘માનવીપણું’ મેળવી શકે છે ? સ્થૂળ જળમાં માણસ માનવેતર સૃષ્ટિના અન્ય જીવ કરતાં અડિમાતો બન્યો છે એ હકીકત છે. માણસે પોતાનું વર્તન તેઓના ઉપર મેળવ્યું છે એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ માણસની ‘માણસાઈ’ માય આ વર્તન કે

અમૃતલાલ ચાક્ષક

બળમાં જ રહી છે ? કૃતરાં બિલાડાં, વાઘ સિંહ, અન્ય પંખીઓ ઇલાદિમાં પરિવર્તન થાય છે ખરું ? માણસ સો વરસ પહેલાં હતો તેના કરતાં આજે જુદો છે. હજાર કે બે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના માનવીની સાથે તો કદાચ ન શકાય એવી પ્રગતિ અને એવું પરિવર્તન માણસે કર્યું છે. માણસ સતત પરિવર્તનશીલ પ્રાણી છે અને આશ્ચર્યકારક સિદ્ધિઓ એણે મેળવી છે. પશુપંખી જન્મ વગેરે તો હજારો વર્ષ પહેલાં હતાં તેવાં જ આજે છે. તેમનામાં ભાગ્યે જ પરિવર્તન થાય છે. આ બધી તો ઉધારી હકીકતો છે, નિર્વિવાદ તથ્યો છે. પણ માણસનું ‘માનવીપણું’ માત્ર આ સિધ્ધિઓમાં જ નથી રહ્યું. આ સિધ્ધિઓ વિશે તો એમ કહી શકાય કે માણસે પશુ કરતાં અનેકગણું પશુબળ મેળવીને તેમનાં કરતાં ખૂબ ચડિયાતો સાબિત થયો છે.

આ વસ્તુને જરા જુદી રીતે જોવા જેવી છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનમાંથી ઉદાહરણ આપીને વક્તવ્ય રચી શકું. એક થોડો કેટલી ઝડપે દોડી શકે તેનું ચોક્કસ એકમ નક્કી કરી મોટર કે ગાડી કેટલી ઝડપે દોડે છે તેનું બરાબર માપ કાઢી શકાય છે. દસ હોસ પાવર કે પચીસ હોસ પાવર જેટલી ઝાડપ છે એવી પરિભાષામાં મોટર વગેરેની ઝડપનું માપ કદાચ છે. અથવા વીજળીના પ્રકારનું માપ કાઢવા માટે મીલ્યુબતીના પ્રકારનું એકમ નક્કી કરી અથક પ્રકાર સો કેન્ડલ પાવર કે બસો કેન્ડલ પાવર એવી પરિભાષામાં પ્રકારનું તેજ મપાય છે. તો પછી આવી પરિભાષા ઉપજવી એમ ન કહેવાય કે માણસ આટલી દરેણુગતિથી વધુ દોડે છે ? અથવા આટલી પંખીની ઉડયન ગતિની બેચાઈએ બીડી શકે છે ? તો તો માણસે આટલા ગુણુભોદા પશુશક્તિ મેળવી છે એમ કહેવાય ! અને માણસ અતિભોદા પશુ બન્યો છે એવી તારવણી કાઢી શકાય ! પણ આમાં માણસની વિશિષ્ટતા વ્યક્ત ક્યાં થાય છે ?

માણસની વિશિષ્ટતા માત્ર એના જીવનજીવનમાં નથી, પણ એના અનન્ય સંસ્કારબળમાં રહી છે. માણસે લાગણી કેળવી છે, ચિરસ્થાયી બનાવી છે અને એમાંથી અપૂર્વ ભાવના વિકસાવી છે. આવી ભાવનામાંથી જ કુટુંબપ્રેમની ચિરસ્થાયી સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી છે. પિતા પુત્ર, પતિપત્ની, કન્યાબહેન પ્રત્યાદિ સંબંધોમાં વ્યક્ત થતો પ્રેમ એ જ માનવીની પરમ સિદ્ધિ છે. પશુ પંખી વગેરે માનવેતર

સંસ્થિમાં કુટુંબભાવનાની કદવના જ અશક્ય છે. પંખી બેઠાં શીખે પછી એના જન્મદાતા કે પોષણદાર કોણ એ જાણવાની શક્તિ જ તેમનામાં અન્ય હોય છે. તેઓ એકલ વિહાર કરે છે—ટોળામાં હોવા છતાં. એક પંખીને કાંઈક પથરા મારે તો આપું ટોણું બીડી જાય છે અને ધાયલ થયેલા પંખીની દરકાર કરવાની કુદરતી શક્તિ જ તેનામાં નથી હોતી. પણ માનવી એક કુટુંબ કથાક જન્મ હોય તેમાંથી કોઈ એક સભ્યને કોઈક મારવા જાય તો તેના બીજા સભ્યો દોડી નથી જતાં, બીલકું માર પાછાંમથ પેલા સભ્યને બચાવે છે. કોઈ પ્રિયજન ખાતર અરવાભાયે તે કૃતાર્થતા અનુભવે છે. આવી સંસ્કારેલી શક્તિ માનવેતર સંસ્થિમાં અશક્ય છે.

આ પ્રકારની સંસ્કારી શક્તિ મૂળ તો અન્ય પ્રાણીના જેવી કુદરતી શક્તિ (instinct)માંથી ઉત્કાંત પામેલી છે તે ઇતિહાસ, નૃવંશના ઇતિહાસ દ્વારા સમજી શકાશે. એટલું જ નહિ પણ આ સંસ્કારી શક્તિ (જેને આપણે ‘પ્રેમ’ એવા નામથી ઓળખીએ છીએ)નો વિસ્તાર વધારી સર્ગાવદાલોના પ્રેમ, સાતિપ્રેમ, સમાજપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને માનવપ્રેમ માણસે કેળવ્યો અને સિદ્ધ કર્યો. દુકામાં કહીએ તો, અન્ય પશુપંખી વગેરેની મુશ્કેલી સિંચ પડી માણસે પોતાના જીવનમાં વ્યવસ્થા આણી લાવવાનું શ્રેય આ પ્રેમશક્તિને આભારી છે. લગ્નસંસ્થાની પવિત્રતાનો આધારસ્તંભ પણ આ પ્રેમની ચિરસ્થાયી વ્યવસ્થાની ભાવના છે. પશુ પ્રવાદિ માનવેતરોમાં રથાપી તત્ત્વ જ નથી, વ્યવસ્થા જ નથી. કુદરતી આવેગો અને શક્તિઓ દ્વારા એમનું જીવન નિયંત્રિત થતું હોય છે. આવેગોને સમજવાનું ‘મન’ તેનામાં ઉત્કાંત પામ્યું નથી. એટલેજ એ બધાં એકસરખું જીવન જીવી મરી જાય છે. તેમાં કશો જ ફેરફાર થતો નથી. માનવી અને પશુ વચ્ચેનો ભેદ હોય તો તે જીવિધશક્તિ અને સંસ્કારશક્તિમાં જ વ્યક્ત થાય છે. તેઓ જીવિધશક્તિ દ્વારા સ્થૂળ બળ મેળવે છે અને ભાવના દ્વારા સંસ્કારબળ. માનવીનું પરિવર્તન, એની પ્રગતિ વગેરેમાં આ બન્ને બળો કારણ જીત રહ્યાં છે તે સમજવું અધરું નથી.

માનવીની ચેતનામાં આ બન્ને શક્તિઓનો સમાવેશ કરી શકાય. શક્તિ અને આવેગો ઉપર કાબૂ મેળવી, તેને ચિરસ્થાયી બનાવીને પ્રેમભાવના કેળવી તે આ ચેતનાશક્તિને

અન્ય માનવી યુગો

ઉત્ક્રાન્ત પામ્યા છે. જેને ચાલીએ તેને માટે ત્યાગ કરવામાં યોગ્ય આપ્યો, તેને મદદ કરવામાં આનંદ આપ્યો, તેની સાથે સંબંધ ફળવવામાં આનંદ આપ્યો. તેની ધર્મ્ય કરવાની વૃત્તિ અને દુઃખમાં પરિણમી દ્રેષ, તિરસ્કાર, ક્રોધ, દ્રોહ કૂટતા, મત્સર વગેરે બાવા પશુ હીનતામાંથી જન્મ્યા. રૂંકામાં કહીએ તો, માનવીની ચેતનામાંથી પ્રેમ, ઉદારતા, ત્યાગ, મૈત્રી, સેહનુભૂતિ, સેવા, વગેરે દેવી શુણે પ્રકટયા. એ ચેતનાની નીચેના સરસ્વતીમાં દ્રેષ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, ધર્મ્ય ઇત્યાદિ અસુર વૃત્તિઓ જન્મી. પહેલી ભાવનાઓમાં સૌંદર્ય માનવીએ માણ્યું અને ખીજી આસુરી વૃત્તિની વિરૂપતાની શુશ્રૂષા બેઠા.

માનવી મૂળ તો અન્ય પ્રાણીની જેમ એક પ્રાણી જ હતું અને શુદ્ધિસ્પંદકાર બળથી તેની પોતાની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ. એટલે માનવી માત્રમાં દેવી શુણોનો સંદર્શ અને અસુર વૃત્તિઓનો અસુર અંશ હોય જ છે. ક્રોધ પશુ પૂરેપૂરો આસુરી વૃત્તિથી જ યુક્ત હોય અને દેવી શુણોનો અભાવ જ હોય તેમ ભાગ્યે જ બને છે. બનેલું મિશ્રણ એટલે કે સંદર્શ અને હીનભાગ માનવી જીવનમાં રહેલું હોય છે તે વ્યક્ત થયા કરે છે. માનવીની એક વિશિષ્ટતા એને મળેલી કલ્પના છે. કલ્પના દ્વારા એ પોતાના જીવનમાં રહેલું નિરીક્ષણ કરી શકે છે, વર્તમાનની બેઠે ગુલના કરી શકે છે અને ભાવિનાં સ્વર્ગ-અભિલાષ બેઠ શકે છે. શુદ્ધિનો અંશ ચેતનામાં રહેલો જ છે. પશુ કેવળ શુદ્ધિ માણસની રચનાશક્તિને બલે અનેક ધણી વધારે, પશુ તેની ભાવનાને તે સ્પર્શી શકતી નથી. શુદ્ધિશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિની આરાધના કરી માણસે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ મેળવી આ રીતે, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ગણિત, હન્ટરવિદ્યા, શરીરવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનની અનેક શાખા પ્રજાપ્તિઓ માણસે ખીલવી. પરંતુ શુદ્ધ શુદ્ધિશક્તિ અને કલ્પના દ્વારા માનવી હૃદયને સ્પર્શી શકતું નથી.

માનવી હૃદયનાં સંવેદનો, લાગણીઓ, ભાવનાઓની ઉત્ક્રાન્તિ વિશે અગાઉ સૂચન કયું જ છે. પરંતુ હૃદયની ભાવનાઓ અને તદ્દનુરૂપ કલ્પનાઓ માનવી આત્માનું અદ્વિત સૌંદર્યદર્શન કયું. એ સૌંદર્યદર્શનની અભિવ્યક્તિ કરવાની માનવીને ઝંખના તેનાં હૃદયમાં સ્વભાવિક હતી જ. એટલે અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ કર્યા સિવાય

કેટલાક માનવીઓ રહી ન શક્યા, કારણકે તેમનામાં જન્મજાત સંવેદનશીલતા અને કલ્પકતા વિશેષ પ્રમાણમાં હતાં. લયની સ્વભાવિક સૂઝ તેમને જન્મથી મળી હતી. એટલે માનવીભાવનું સૌંદર્ય વ્યક્ત કરવા તેમણે પોતાપોતાની સ્વભાવિક પ્રજ્ઞા અનુસાર સૂર, રંગરેખા, વાણી વગેરે માધ્યમોનો ઉપયોગ કર્યો. તેમાંથી સ્થાપત્ય, શિલ્પ, સંગીત, ચિત્રકળા અને સાહિત્ય વગેરે લલિત કલાઓ જન્મી.

સૌંદર્યની અભિરુચિ માનવી હૃદયનો—માનવી આત્માનો રાજાભાવિક ગુણ છે. તેમાં તેને અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. વિરૂપતાને વિરૂપતા તરીકે ઓળખી લઈ તેની શુશ્રૂષા કરવામાં પશુ તેને આનંદ પડે છે. સંસારસૃષ્ટિમાં આપણે આપણાં સ્વાર્થ, ઉપયોગ પ્રલોભન વગેરેને લીધે બલે આપણે હીનવૃત્તિમાં રાખતા હોઈએ કે હીન વર્તન કરતા હોઈએ, પશુ કલાસૃષ્ટિમાં તો શુદ્ધ અને સાર્વત્રિક આનંદ જ આપણને તૃપ્ત કરે છે. રામ પ્રત્યે આદર તથા રાવણ પ્રત્યે શુશ્રૂષા માત્ર સારા માણસોને જ નહિ, પણ દુષ્ટ માણસોને પણ થાય છે. રાવણ જેવા હીન માણસને પણ કલાની કલ્પના-સૃષ્ટિમાં રામ જ ગમે છે, રાવણ પ્રત્યે તિરસ્કાર જ ઉપજે છે. ધાડપાક, ખૂની, ચોર જેવા માણસો સિનેમા નાટક જુએ છે ત્યારે તેમનો આનંદ પણ ક્રોધપણ સત્ત્વજનના આનંદ જેવો હોય છે. કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં તેઓ પણ ધાડપાક, ખૂની, ચોરને તિરસ્કારે જ છે !

મેધાણીએ લખેલી 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની વાતઓનું મૂલ્યકરણ કરવા જેવું છે. એમાં ખૂની અને કૂર બહારવટી-ઓની જ વાર્તા છે. છતાં આપણને શા માટે રસ પડે છે? આ ખૂની અને કૂર બહારવટીઓ પશુ જહો પ્રત્યે આદર, ગરીબ કે દુઃખીને મદદ, સ્ત્રી કે બાળક પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવે છે તે જ રસનું કેન્દ્ર હોય છે. આવા દુષ્ટ માણસોમાં પણ માનવી હૃદયની સંદરતા કે ઉદાત્તાત્વ દર્શન જ આનંદ અને રસ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાનાં સગાંવહાલાં-ઓનું દુઃખ બેઠેને કશું ન થાય તેવા માણસોની આંખોમાં દ્રૌપદી કે દમયંતી જેવાનાં દુઃખનું કલ્પના બાધું મિત્રણ બેઠ આસુઓ આવે છે તે પણ માણસની જન્મજાત ભાવનાશીલતાની જ સાક્ષી પૂરે છે.

સાહિત્યકારો પાસે સંવેદનશીલતા અને કલ્પનાશીલતા સદૃશ સંકિત હોય છે. ક્રોધ પ્રસંગ કે ઘટના બેઠાં કે વિચારણાની તંદ્રામાં એમની સજ્જકશક્તિ બાધત થાય

છે અને હૃદયમાં થયેલી ભાવનાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિ યોજે છે આવી કથનનાને કોઈ વાર્તાવિક સંપ્રદાઈના બંધનો નડતાં નથી, કારણ કે સાહિત્યસંપ્રદાઈમાં મદત્વની વસ્તુ સ્થૂળ પ્રસંગો કે પ્રસંગોની ગૂંથણીદ્વારા ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિ નથી સાહિત્યસંપ્રદાઈમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ, ત્યારે કુદરતી સંઘર્ષી આપણે સમજી જ લાગ્યો છીએ કે સ્થૂળ પ્રસંગોનું આલેખન તો છે ભાવના-સંપ્રદાઈનું સૌંદર્ય કરવા માટેનું બાહ્યનિમિત્ત સાહિત્યની સંપ્રદાઈમાં દાખલ થતાં જ વાર્તાવિકસંપ્રદાઈ અદ્યત્થ થાય છે અને માનવી જીવનના સત્યની ભાવનાત્મક સંપ્રદાઈમાં આપણે આનંદમગ્ન બનીએ છીએ ચકલા-ચકલી, હાથી, સિંહ, શિયાળ, ઉંદર, વગેરેની વાર્તાઓ (પ્રસયની કે હિતોપદેશની વાર્તાઓ આના ઉદાહરણો છે) વાંચીએ છીએ, ત્યારે એ મધા દારા વ્યક્ત થતું માનવ રહસ્ય જ આપણને આનંદમગ્ન બનાવે છે. નાનું બાળક પ્રથમ એ સમજી શકે છે, તેથી હાથી કે સિંહ કેમ બોલે કે તેમની કંઈ ભાષા હશે એવા પ્રશ્નો પૂછતું નથી.

સાહિત્યકાર પોતાની સર્જક કથના દારા માનવી ચિત્ત અને હૃદયનાં મનોમંથનો, રાગાવેગો, આનંદ-ઉલ્લાસો, રવનો, અભિલાષાઓનું કલાત્મક ચિત્રણ કરે છે અને માનવી જીવનનું ખરું સૌંદર્યદર્શન કરાવે છે. સાહિત્યસંપ્રદાઈમાં પ્રવેશી ભાવક માત્રના શરીરમાં પગકાયા પ્રવેશ કરી દાખલ થતો હોય છે અને તે આનંદસંપ્રદાઈમાં તાદાત્મ્ય સાધી અદ્રષ્ટ રીતે સાત્ત્વિક બળ મેળવે છે અને જીવન સમજવાની એને અનન્ય દષ્ટિ

મળે છે. યુધિષ્ઠિરના અસત્યદર્શનનો પ્રસંગ મહાભારતકારે ભલે સર્જક કથના દારા કહ્યો હોય, પણ એ પ્રસંગ દારા જીવનના વિશાળ ધર્મ ખાતર માણસને કેવી કડુણ રિયતિમાં મુકાવું પડે છે તે સમજવ્ય છે. આવો જ પ્રસંગ ગાંધીજીના જીવનમાં બન્યો છે તેની સાથે તે સરખાવવા જેવો છે: ગાંધીજી ફરી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા અને ગોરાઓના ટોળાથી ધેરાયેલા હતા ત્યારે પોલિસથ.ણામાં એમને આશ્રય મળ્યો; અને ગોરાઓથી બચવાનો ઉપાય દિંદી સિપાઇનો પોશાક પહેરી જાનામાના ભાગી જવાનો જ રહ્યો અને ગાંધીજી એ રીતે ગયા। જેમ યુધિષ્ઠિરને અંતિમ સત્યને ખાતર ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એમ કહેવું પડ્યું, તેમ ગાંધીજીને તેવી રિયતિમાં પાછલા બારણેથી જાનામાના નીકળી જવું પડ્યું।

સાહિત્યદારા જીવનનું રસાત્મક સત્યદર્શન થાય છે. જીવનનો મર્મ સમજવા માટે સાહિત્ય અભ્યાસ સાધન છે. સાહિત્યનો ઉદ્દેશ ઉપદેશ જ્ઞાન, નીતિ, માહિતિ વગેરે દેવાનો નથી. સવેદનશીલ અને કથનાસભર સાહિત્યકાર પોતાની રવાભાવિક સ્વજનકથાકિતથી જીવનનું આંતરિક દર્શન રસાત્મક રીતે કરાવે છે એ દર્શનના આનંદ દારા માનવી માનવી ઝુલોનું સૌંદર્ય માણે છે. વિજ્ઞાન ધુધિ શકિત આપે છે, સાહિત્યકલા સર્જન સંપ્રદાઈ દારા માનવી ઝુલોની સુંદરતા દર્શાવી સંસ્કારબળ આપે છે અને માનવી જીવનની પ્રમતિ માટે અવશ્ય છે—અલખત તેમના સંવાદી સહયોગ દારા ●●●

* વી. એ. ડી. આઇ. ના સાહિત્યમંડળના ઉપક્રમે આપેલા આશ્ચર્યની નોંધ ઉપરથી



ગંદા પાણીના પરપોટાં

વાર્તા કોવે પ્રવેશ કરી એમણે નેત્ર નેતામાં 'પોતાણ' આગળ
સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. માણી સંકાય એવા સતોપનો સુર
એમની લગભગ દરેક વાર્તામાંથી પ્રગટે છે.

પલાંઠી વાળીને રેશનના જાપરા પર બેઠેલો તડકો
'પેટ્રોકોમ' પર લટકતા ઉતારઓને ચૂપચાપ નોંધ રહ્યો
હતો. તડકાની માફક ધણાં માણસોય કોઈ ખૂણામાંથી
ચૂપચાપ નોંધ રહેતાં હોય છે ચૂપચાપ નોંધ રહેવામાં
કોઈ આસા હોઈ શકે અથવા નિરાશા પણ હોઈ શકે કશીક
મગતા હોઈ શકે; કશુંક કૃત્તદલ હોઈ શકે; કોઈક માદ
હોઈ શકે અથવા ... કોણુ બાણે શું હશે પણ- ધણાં
ચૂપચાપ નોંધ રહેતાં હોય છે અત્યારે અપરધી બળી
ગયેલી સિગારેટને ચૂસતા એક સમજન સામે એક ભિખારી
નોંધ રહ્યો હતો જાખડીમાં ગોઠવેલાં કેળાં ઉપર બેઠેલ
માખીઓ સામે એક વૃદ્ધ નોંધ રહી હતી. સામેના
ખાલી 'પેટ્રોકોમ' પર બેઠેલો એક ઉતારુ કશુંક ખાતો
હતો અને તેની સામે બેઠેલું કૃતરુ ચૂપચાપ નોંધ રહ્યું
હતું. મનોરમાઓ પણ આમ ખૂણે બેસીને ચૂપચાપ નોંધ
રહેલું નોંધજો પણ હવે અને એવું નથી ગમતું. એ
ચૂપચાપ બેવાનો પ્રયાસ કરે છે અને એને લાગે છે કે
જુદા જુદા ચહેરાઓની દારમાળા અને ચૂપચાપ નોંધ
રહી છે. એ બાણે છે કે ચહેરાઓ પહેલાં ચૂપચાપ
નોંધ રહે છે અને પછી ચૂપચાપ હસવા પ્રયાસ કરે ॥
ગંદા પાણીમાંથી આપોઆપ ઊઠતાં પરપોટાં જેવું દારય.

એની બા એને ધણીવાર કહે છે કે, એના કરતાં
તો તું ખૂબી અવતરી હોત તો મીઠ થાત. થોડીક
હોશિયાર થા. ચાલાકીયાં બોલતાં શીખ. જિંદગી બહુ
લાંબી છે આજે એ બધું તને નહીં સમજાય. એને
થાય છે કે, નહીં સમજાય એવું હવે રહ્યું છે શું ?
બધું ચોખ્ખું છે. જાપરા પર બેઠેલા તડકા જેવું ચોખ્ખું.
આજે સવારે એને હોશિયાર થવાની સલાહ આપેલી
ત્યારે એણે કહેલું કે, હવે તો હું અંધેશ લાગુવા બાઉ
હું તે છોડરીઓની માફક 'થેંકયુ', 'શંદ અપ',
'નોનસન્સ', 'એમ મિસ્ટર' એવું એવું બોલતા બોલતા
શીખી ગઇ હું : તું ને મારી સાથે કાક દિવસ આવે
ને તો ... ત્યારે બા હસેલી અને એ અદરના ખંડમાં
જમને ચૂપચાપ રહેલી. બધું રેતીમાં પડેલી પગલી જેવું.
પગલી દેખાય પણ કશું ઝોળખાય નહિ. રેતીમાં
વટાળેલો ઊઠે તો બધું રેતીના ચર નીચે અદ્રય થઇ
જાય. બધું જંગલની કેડી જેવું વરસાદ પડે અને ફેડી
અદ્રય.

અભેસિંહ હ. પરમાર

બાનો રવભાવ હવે પહેલાં જોવા નથી રહ્યો વાત

વાતમાં ગુરસે થઇ બચ. એની હાજરી ન હોય તો ગુસ્સો ખીજી રીતે દાઢવે. વાસણ ધાધડ ફેંકે. હાલતાં ચાલતાં એકલી એકલી બળજા કરે. પાડેશનાં છાકરાઓ પર ત્રિપાદ બેસે. એ બાની લાગણીને સમજે છે એ ચૂપચાપ બા સામે જઇને ઊભી રહે છે અને પછી કહે છે, “બા, આજે પેલો સંપત મને મળેલો.”

“સંપતરાય મળેલા એમ કહેવાય, સમજી? બોલતાં શીખ. પછી શું?” તે આગુરતાપૂર્વક સામે જોઇ રહે છે.

‘પછી ... એ કંઈ પૂછતો હતો.’

‘પછી ?’

‘પછી ... ધીમે ધીમે હસતો હતો.’

‘પછી ?’

‘પછી ... ખીજું શું હોય. બા ?’

‘તારી વાતમાં કંઈ બલીવાર નહિ. થોડી હોશિયાર થા.’

એને કોઇ સંપતરાય મળતો નથી. મળે તો ય તે સંપતરાયમાં ત્યારે સંપતરાય હોતો નથી. એવા સંપતરાય સાથે એ વાત કરવા પશુ ધ્વજ્જતી નથી. ચૂપચાપ ‘લેટફોર્મ’ પર આવે છે. ચૂપચાપ ગાડીમાં બેસે છે અને સામે પાછી ચૂપચાપ ... નીડ તરફ ફરતા એકલ દોઢલ પંખીની માફક.

એ અહીં આવે છે ત્યારે ‘લેટફોર્મ’ રોજ ચિકકાર હોય છે. આજેય તે ચિકકાર હતો અહીં શરીર ધસાતાં હોય છે. અથવા ધસવા પ્રયાસ થતો હોય છે. મન ધસાતાં હોય છે. લાગણી ધસાતી હોય છે. આજમાં ધસાતાં હોય છે. દેખાય છે વૃદ્ધિ થતી પણ વાસ્તવમાં બધું ફીણ થતું હતું હોય છે એને થયું કે હાલ કું પણ આજે ધસાવા પ્રયાસ કરી નેહું. હવે હોશિયાર થયું નેહુંએ. બાની સલાહ કંઈ ખોટી તો નથી જ. હજી જિંદગીની ધગ ને ફરકાવવી જ હોય તો ... એ દરવાજા પાસે ઊભી રહી ગઈ. ચોગરદમ ચૂપચાપ નેહું જિંદગીની ઘણી બધી ધન થાંભલે ચડીને ફરકતી હતી એની નજર એક પુરૂષ પર પડી. એક પરિચિત પુરૂષ એને બરાબર ખ્યાલ છે કે તેના કાનપર વાળ છે અને તે પ્રમાણમાં વધારે કાળા છે અને તેની શ્લેષ ખૂબ થાય છે. પહેલાં થયું કે દરવાજામાંથી પાછી નીકળી જઈ. બા કહે છે તે ખોટું તો નથી જ. એને હોશિયાર થતાં નથી આવડતું હવે

આમ તો એ હોશિયાર થઈ ગઈ હતી. ગાડી સમયસર છે કે મોડી તે જોવા તે નોટિસબોર્ડ પાસે ગંધ એહ! એક કલાક મોડી ! તે નોટિસબોર્ડ પાસે ઊભી રહી. પછી એણે પેલા પુરૂષ તરફ નજર ફેરવી. એકલો છે કે ખીજું કોઈ સાથે છે ? હા ... એકલો લાગે છે મળવા જવું કે કેમ ! એહ ... બા કહે છે કે, એનો ભરોમો નહિ. તેના તરફ આંખ માંડવાની જો જૂલ કરી છે ને તો ... એ ચૂપચાપ એક બાકસ પર સહેજ જગ્યા હતી ત્યાં ગોઠવાઈ ગઈ ‘એઈ મિસ્ટર’ કહેતીક ને પાસે જઈને ઊભી રહું તો ? એને પોતાના આ વિચાર પર મનોમન હસવું આવ્યું બધું ‘છાપરા પર બેઠેલા તમા જોવું’ રપ્પટ હોવા છતાં એને અરપપ્ટ શા માટે માનવું ? બધું ગંદા પાણીમાંથી ઊકતા પરપોટા જોવું.

એણે તેને છુક રોડ પરથી પુસ્તક ખરીદતો જોયો, હવે તે સિગારેટ સળગાવતો હતો. તેના નાક અને મોંમાંથી ધુમાડો નીકળતો હતો અને તેની નજર દીવાલ પર મૂકેલા ચલચિત્રના પેરટર પર મંડાએલી હતી. એને થયું કે ચાલ સામે જઈને ઊભી રહું. પછી પૂછું કે, શું જુઓ છો ત્યાં ? અહીં સામે જુઓ. પણ એ વાત કરશે જ કે ? ધારે કે વાત ન કરે તો આપણું જાય છે શું ! વડની ડાખળી રાખી જોવી. જોગે તોય હીક; ન જોયે તોય હીક.

એણે પેલા બાજુરાને ‘લેટફોર્મ’ પર ઊભેલો જોયો. નફરત પુરૂષ. તે જાંચી નજરે ‘લેટફોર્મ’ના ચહેરા શોધતો હતો. રામ જાણે એને કોઈ ધંધો છે કે પછી આમને આમ બટકતો રહે છે ! એ ગાડી આવે ત્યાં સુધી આમને આમ જ ચકકર લગાવતો રહેવાનો. કોઈ જગ્યાએ એની નજરને રાખીને પછી ફરતો રહેવાનો. ગાડી ‘લેટફોર્મ’ પર દાખલ થાય એટલે કોઈને ખબરેય ન પડે તેમ એણે મનમાં નક્કી કરેલી જગ્યાએ આવીને ઊભો રહેવાનો અને સૌથી પહેલો અંદર ધુસી જઈને એકાદ બે જગ્યા રોકવાનો. ‘આવો, આવો, અહીં બેસો.’ કહેતો એકાદ સ્ત્રીને જગ્યા આપવાનો અને પરિચય સાધવા પ્રયાસ કરવાનો કોણ જાણે એને શો રસ હશે તે મનોરમાને હજી સમજાયું નથી. એણે એક બે વાર મનોરમાને બેસવા જગ્યા આપેની અને ત્રીજી વારે ફટ કરતું પૂછ્યું. ‘તમારા મિસ્ટર શું કરે છે ?’ મનોરમાને હવે બોલતાં આવડી ગયું હતું. એણે ફટ કરતાં કહેવું, ‘એય મિસ્ટર,

મારા મિસ્ટર શું કરે છે એવું તમારે શું કામ ? ત્યારે તેણે કહેલું, 'માફ કરજો બાપુ, એમ પૂજ્યા બાપતમાં મારી મતલબ એટલી જ કે તમારા મિસ્ટર કદાચ મને કોઇ રીતે મદદગાર થાય. એકબીજાને મદદરૂપ થવું એ માનવધર્મ.' પછી તે હસેલો અને એને કહેલું કે, તમારે મિસ્ટર હોય તો તમે આમ રોજ રોજ ગાડીમાં ફરવા ન નીકળી પડો. તમને હું અહીં રોજ પ્લેટફોર્મ પર બેઠો છું. મનોરમાને તે દિવસે થયેલું કે તે એના વિષે ફરફ જાણે છે.

એણે થોડા સમય પછી જોયું તો બાણરાવ પેલા પુરૂષની સામે જઇને ઊભો હતો અને બંને વાત કરતા હતા. એને થયું કે બંનેને પરિચય ન હોય તો આટલો સમય તેઓ રસથી વાત કરે નહિ. એ મનમાં થોડી ધૂંધવાઇ પણ ખરી, એને શું એટલો પણ ખ્યાલ નથી કે બીજાને પણ વાત કરવાની તક મળે એટલા માટે તેણે ત્યાંથી ખસી જવું જોઇએ. ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવી ત્યાં સુધી એ તેની પાસેથી ખસે નહિ.

સાંજે વળતી ગાડીમાં એ પાછી આવી ત્યારે એણે બાણરાવને પ્લેટફોર્મની બહાર દરવાજા પાસે ઊભેલો જોયો. એને જોઇને તેણે નજર ફેરવી લીધી. મનોરમાને લાગ્યું કે તે એને સતાવવા જ જાણી જોઇને આમ કરે છે. એ તેની સામે જોઇને હસી. 'અહીં આવો તો જરા મારે તમને પૂછવું છે.' કહેતી એ સહેજ ખસીને ઊભી રહી. પેલાએ સાંભળ્યું હોય કે ન હોય પણ એ ત્યાં ગયો નહિ થોડી રાહ જોઇને એ આગળ ચાલી. એને થયું કે અજાણતાં આમ કોઇની સાથે સંબંધ બનાવો ન જોઇએ. પેલા ત્યાંથી સહેજ ખસ્યો એટલે એ જરા આગળ આવી. એણે કહ્યું, 'અજાણતાં એવું થઇ ગયું હતું હું તમારી માફ માંગું છું.' બાણરાવને સમજ્યું નહીં કે એ કયા સંદર્ભમાં વાત કરી રહી છે. એ સહેજ ઝુંઝાયો પણ ઝુંઝવણ વર્તાવા લીધી નહિ. એણે મક્કમતાથી કહ્યું, 'મને માફ કરી દેવાની આદત નથી. હું કોઇને માફ કરતો નથી.'

'વાત એમ છે કે હું તે દિવસે તમને ઓળખતી ન હતી.'

'અને હું તો હજી પણ તમને ઓળખતો નથી.'

'કેમ ? તે દિવસે તમે પૂછેલું ને કે તમારા મિસ્ટર...'

'હા, એવું પૂછવાની મારી આદત છે.'

'ના, મને લાગે છે કે, તમે જાણી જોઇને પૂછ્યું હતું'

'હા, થોડું સત્ય ખરું.'

'આજે શુકર રોજ પાંચે તમે ધણી વાતો કરી.'

'હું કોઇની સાથે વાત કરું એમાં તમને શા વાંધો ?'

'હો એમાં મને શા માટે વાંધો હોય શકે ? હું તો એ જાણતા માણું છું કે, તમે એને ક્યાંથી ઓળખો ?'

'તમે આવો તો આપણે મારા રૂમ પર જઇને વાત કરીએ. એ વિચિત્ર પુરુષને હું બાળપણથી ઓળખું છું અને એના વિષે હું લખી છતિહાસ કહી શકું તેમ છું. હવે મારો રૂમ કાંઇ દૂર નથી. આવો, મારી સાથે આવો.'

'પણ લોકો મને તમારા રૂમમાં ખેંચી જોઇ જાય એ બરાબર ન કહેવાય. લોકોને વિચિત્ર વાત ઉપજાવી કાઢતાં જરાય વાર લાગતી નથી. જે તમને થોડી ફરસદ હોય અને તમને વાંધો ન હોય તો અહીં.. ફક્ત બે ચાર મિનિટ...'

'પણ લોકોને તમારા માટે સારો અભિપ્રાય નથી. અહીં રસ્તા વચ્ચે ઊભો રહીને તમારી સાથે વાત કરું તો લોકો મારા માટે શા અભિપ્રાય બધો ? તમારા નામ સાથે મારું નામ જોડાય એ બરાબર ન કહેવાય.'

'તમારા નામ સાથે લોકો મારું નામ જોડે એ બરાબર ન કહેવાય.' તમને વાંધો ન હોય તો કાલે પ્લેટફોર્મ પર...'

બાણરાવને લાગ્યું કે, એના જ શબ્દો ઝીલી લઇને તેણે એની છાતી પર ધમકાવી દીધા. એ તેની સામે આંખો ખેંચી જોઇ રહ્યો. એને થયું કે ઉપરથી સાવ પોલી લાગતી આ બાઇ અંદરથી પોલાદી છે. ટિનારો સાવ હાથવેંતમાં દેખાય અને પાણીમાં એક છંચ ખસાય નહિ એવી એની સ્થિતિ થઇ. એનામાં ખેંચેલો બાણરાવ હવે ઊભો થવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. 'કાલે હું રેટેશન પર કદાચ ન પણ આવું. તારી ઇચ્છા હોય તો આપણે કેક હોટલની કેબીનમાં બેસીને...' કહેતાં એની છાતી લથડી ગઇ.

'એ કાંઇ એટલી મહત્વની વાત નથી કે એને માટે હું તમારી સાથે કેબીનમાં બેસીને વાત કરું. એ વાત વેઇટર સાંભળે. એ વાત એટલે તમે જે કહેવાના છો તે.

તમારો ચહેરો સાવ રપછ રીતે બધું ઠહી રહ્યો છે. પછી વેધદર શેઠને વાત કરે. શેઠ પણ કેમ ન ઇચ્છા રાખે કે, હું તેની સાથે કેબિનમાં બેસીને વાત કરું તમે-પુરષો અમારી-સ્ત્રીઓની લાચારીની પળની રહ જોઈને બેઠા હો છો. હું તમારી પાછળ આવી એટલે તમે સમજી ગયા કે, હું લાચાર છું.' એનો અવાજ બીનો ચંપ ગયેલ બીજી ક્ષણે એણે માથા પર છેડો નાખ્યો અને મક્કમનાથી આવી બા કહે છે કે, હોશિયાર થા; બોલતા શીખ. હા, પણ હોશિયાર થઈને કરવું શું? બોલતા શીખીને કરવું શું? બા કહે છે કે, જિંદગી લાખી છે એણે દૂર દૂર લખાણેથી જિંદગી જોઈ કુંગર પર ચડતી કેડી જેવી જિંદગી વચ્ચે બાથુરાવ જેવા અજગરો આડા સૂતેલા બા કહે તે બોલુ તો નથી જ. સીએ કોક ને કોક પુરુષની કાંપ પર ચડી બેસવા પ્રયાસ કરેલા જોખ્ખે. પણ કાંઈ પરથી ક્યારે પડી જવાય એવું કહેવાય શું? અને એક કાંઈ પરથી પડ્યા પછી બીજી કાંઈ ચડવું હોય તો... બાથુરાવ જેવા પગ પકડીને નીચે પછાડવાનો પ્રયત્ન કરવાના રૂતે ચાલતા એ બાથુરાવના વિચાર માનથી કંપી જી.

એ જાણતી હતી કે, બા એને પૂછશે જ; એટલા માટે તેણે એનાથી દૂર રહેવા પ્રયાસ કર્યો. બાએ જ્યારે પૂછ્યું કે, તને સંપતરાય મળેલા કે નહિ ત્યારે એ વાતને ટાળી દેતાં એણે કહ્યું કે, મેં બાળે વિજયરાયને રેશન પર જોએલા જોયા હતા. બાએ થોડી ક્ષણ એની સામે જોયા કહ્યું. 'લે હજી તો વિજયરાયને 'મેટ્રેકેમ' પર શોધતી રહે છે ત્રણ વરસથી મારા ધાન રેટલો ખાઈ છે અને ત્યાં વિજયને જોવા જાય છે સુખની પામરી ઓઢાડી તે જોયું નહીં? હવે જે એવું નામ દીધું છે ને તો જલ કાપી લઇશ આપણી નાતરિયા જાત. મેં ય બીજું ધર માંડ્યું તું ય બીજું ધર માંડ. મેં મારી જાતે પુરુષ શોધી લીધેલો. તને શોધતાં શું થાય છે રાં...? હોશિયારી હોય તો મરદ પાછળ પાછળ નહીં આવે કે? બહુ તુમાખી કરતો'તોને તે એ જિંદગીભર રહ્યો બેરી વગર. તારા બાપે કલદાર ગણી આપેલા તું ય કાંઈ કર. હું તારું કયા સુધી પૂરું કરવાની? ધર માંડીને નિરાંતે બેગી જા. નહીં તો પછી પેઢી માંડના જેવી દસા થશે. મેં પાંચ વર્ષ જો નીકળ્યા ગયાં ને તો પછી કાંઈ પુરુષ માયું નહીં માંડે. લે, માગ જેવડી ચંપ છે ને કશું

સૂઝતું નથી. બાણું, કહેતાં શરમ આવે છે. આવી વાત કંઈ કહેવાની ન હોય અને 'કોણે શીખવ્યું'તું રાં..! પાછી લાડકી થઈને કહે કે, વિજયરાય મળ્યા'તાલ તે જવું'તુંને તેની પાછળ પાછળ અહીં આવી જ શા માટે? મનોરમા એની બાની આ રેકડાં સાંભળી સાંભળીને હવે તારી મર્દ છે રોજને રોજ કેટલું સાંભળતું? કયા સુધી સાંભળતું? આજે જાપ પર આવી જઈને એણે કહ્યું, 'તે બા, મારી પાસે બીજું ધર મંડાવવા જ તું વિજયરાય સાથે જઈડી'તો કે?'

'લે, તું મારી દીકરી કે વેરણ? તારા ધણીને બહુ પ્રેમ હતો તારા પર તો પછી ડગલ કાગળ લખ્યા તો ય આવીને બોલાવી કેમ ન ગયો?' કહેતી એ જીડીને બહાર જતી રહી.

મનોરમાને અત્યારે કશું જ કાઢવાનું ન હતું છતાં પેડી ઉવાડી ત્રણેક વર્ષ પહેલાના જૂના કાગળો દતા તે જોઈને પાછા ડગલની ગડી નીચે મૂકી દીધા. લગ્ન કાંચકતા એને પાનેતર કેપાણું. એણે ચારેક વર્ષ પહેલાં કમળાકાકીના મોઢે સાંભળેલી એક વાત યાદ કરી. તેણે કહેલું. "પાનેતર એડીને જે પુરુષના જીવનમાં પ્રવેશીએ તે પુરુષનો પડાણો બનીને જિંદગીભર ચાલવાનું અને છેલ્લે તેના હાથનું કંઈ એડીને છૂટાં પડવાનું" એણે પેડી બંધ કરી પણ પાનેતરનો રંગ એની આંખ સામેથી ખસતો ન હતો. એ બારી પાસે ચૂપચાપ બેઠી અને રસ્તાપરના જાખા જાંખા પ્રકારમાં આળોટવા ચથના અધકારને જોતી રહી એને થયું કે, બાને એનો બોજ વહેવો પડે એ બરાબર તો જ કહેવાય. બા કહે છે કે, સંપતરાયનું ધર માંડ. આજ સુધી એ વાત એના મનમાં દરી ન હતી. સંપતરાયની સામે એણે એવા વિચારે જોયું પણ નહતું. એણે વિચાર્યું કે, હવે જે તે મળે તો સામે ચાલીને તેને બોલાવેલા મનમાં એક જાપ પડેલી છે તેને આદ કરીને હવે ત્યાં બીજી જાપ પાપવાની છે.

આજે એને સંપતરાય મળ્યો ખરો. એણે દસીને કહ્યું. "મારે તમને એક વાત કહેવી છે. જે કુરસદ હોય તો સાંજે ધરે આવજો"

"ઓહ! કામ તારુ અને મારે ત્યારે ત્યાં આવવાનું" હું તો તારે ત્યાં એકાદ બે વાર આવી ગયો છું પણ તું મારે ત્યાં... સાંજે જ વાચ્યા પછી હું મારા રમ

પર જ હોઇશ. લક્ષ્મીકૃષ્ણ-પહેલો માળ-રૂમ નંબર ચાર. આવજો ને, નિરને ખેસીને વાત કરીશું. હું ખોટા ન હોઉં તો તું કદાચ વિચ્છેદન વિધિ જ કરી વાત કહેવાની હશે. ને મારી કોઇ મદદની જરૂર હશે તો ... હું તારી રાહ જોઇશ.” કહેતો એ ઉતાવળથી ચાલી ગયો.

મનોદમાએ રોશનતા ‘સેલ્ટેડો’ પર ખેસીને એક કાગળ લખ્યો. ‘તમને મેં ચૂરવારે ‘સેલ્ટેડો’ પર ઊભેલા જોયા હતા. મારે તમને મારા મનની એક વાત કહેવી હતી પણ હું તમારી પાસે આવી શકેલી નહિં. તમારી સાથે છુટાછેડા લેવાની ઇચ્છાને મેં એ વરસ સુધી ઠેસ્યા કરી. મારા મનમાં હતું કે તમે મોડા પહેલા પલળશે. તમને મેં ને તકલીફ આપી છે એ માટે માફ કરશો. ને તમે મને સીવવાનું એક મશીન લઇ આપશો તો હું છુટા-છેડાના કાગળ ઉપર સહી કરી આપીશ. મને હવે સીવતાં આવડી શકું છે. સંજો લઇ આપશો તો તમારી જિંદગી ભર યાદ રહેશે અને કોઇ પુરસ્કારી ઉતરાયા વિના હું માફ ભરણપોષણ કરી શકીશ. તમે હજી વધારે સિગારેટ પીતા લાગો છો. મેં તે દિવસે તમને એક પછી એક ત્રણ સિગારેટ પીતાં જોયા હતા. છુટ રોલ પરથી પુસ્તક ખરીદતા હતા એટલે કદાચ હજી રાતે અગિયાર વાગ્યા સુધી તમે વાંચતા હશો. મોટે સુધી વાંચવાની ટેવ સારી તો ન કહેવાય.

હવે અંતમાં એક ખાનગી વાત કહી દઉં. બીજા કોઇને કહેશે નહિં. અહીં કેટલાંક એવી સલાહ આપે છે કે, પત્નિક હમ્મર રૂપિયા આપે તો જ રાજીયુરીથી છુટા પડવાની સહી આપવી. સલાહ મારે ગળે નથી ઉતરતી. દુનિયાની આ સોદાબાજીની વિચિત્ર રીત તમને સમજાય છે કે ?

પત્ર પૂરો કરીને એ થોડીક ક્ષણ ચૂપચાપ બેસી રહી. પણ ઊંડો શ્વાસ લઇને ઊઠી અને ચપટીક શ્રધ્ધા હતી તેને લાલ ડાખાના અધકારમાં ફેંકી દીધી, લાલ ડાખા પાસેથી ખસતાં એ વધારે ગમગીન બની. થોડા દિવસ પછી ગંદા પાણીમાં વધારે પરપોટા દેખાવા લાગશે.

ત્રીજે જ દિવસે એને પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું : તું અહીં હતી ત્યારે અગિયાર વાગ્યા સુધી વાંચતો હતો. એક નાની વાત પર અડધીને તું ભાગી ગઇ ત્યાર પછી બાર સુધી વાંચતો હતો આજથી કદાચ હું એક સુધી વાંચતો રહીશ. એટલું સાફ છે કે તે રાપેલી રાતરાણીનાં ફૂલની સુવાસ આખી રાત મારી પાસે આવીને બેસી રહે છે. તે લીધેલા નિષ્કૃયમાં ને તને સુખ મળતું હોય તો હું વચ્ચે નહીં આવું.

એણે પત્ર વાંચીને ચહેરા ધોઇ નાખ્યો. એક નાનો આયતો આંખમાં પ્રવેશતા કાજળને ચૂપચાપ જોઇ રહ્યો.

●●●

ધર્મનું સ્થાન હૃદય છે

સંકલ્પશક્તિ ધર્મર ઉપર બેઠો છે. આપણે બે હાથે કેટલું લઇ શકીશું એ જ માત્ર પ્રશ્ન છે. ધર્મનું સ્થાન માનવી હૃદય છે. ધર્મ પુસ્તકમાં નથી કે બીજે કપાલે નથી. ધર્મરનું સ્થાન મનુષ્યનું શુદ્ધ હૃદય છે. આપણે ધર્મરને ગોતવા ન્યાં લાં ભટકીએ છીએ અને ધર્મર પોતાનું સાચું સ્થાન મનુષ્યહૃદય ગોતતો ફરે છે. મનુષ્યનું હૃદય બદલવા માટે - એને ધર્મરનું નિવાસસ્થાન બનાવવા માટે - હૃદય કેળવવું જોઈએ. મનુષ્યનું હૃદય બદલવાને માટે સત્ય એ અને સદ્વર્તન જોઈએ. હૃદયમાં વર્તનથી જ પરિવર્તન થઇ શકે છે. બીજા કોઇ સાધનોથી હૃદય ધરી શકાતું નથી.

— કેદારનાથજી

‘શાને ?

મુરેશ દલાલ

દષ્ટિમાં ખૂંપી ગયેલાં આંસ

આશુચવન મહેતા

ફૂંડોતું વ્હાલ નહીં વસતું જો હોય

તો શાને વસંત ચંદ્ર આવો અહીં, આમ ?

શિયાળું ઠંડી કોઈ દેહરખીની જેમ તેમ

દલદલમાં શાને દિવો ઝાકળનાં ડામ ?

એક એક પગલે અહીં ઊંધડેલાં ફૂલ;

તમે રહેજો જુઓ. નહીં ને પાછાં બિડાય;

વનની માટીને કદી કાનમાં પૂછ્યું કે અહીં

પોતીકાનાં પમલાઓ ક્યાં ક્યાં અંકાય ?

કોમલનું ગીત અહીં ડસતું જો હોય

તો શાને એ નાગને નાથો નહીં, સ્વામ ?

અહીંની હવામાં કરી મોકળાશે સુરમીઓ

મુક્યા છે કેશ એના છુટા;

પાસે આવે તો એના અંધારે બાધુ:

તમે આપા તો વાયદા જુદા.

આવવા — જવાનું અમથું જો હોય

તો શાને આ લાગણીની લીલા લલામ ?

તુવેરના ખેતરમાં તડકો તુવેર થેને લહેરાય.

વાદળમાં ચંબી ગયેલું આકાશ

આગળ પાછળ પત્ર માંડતું હળવે હળવે ચાલે.

ફૂંકે મારતાં

ધાસ ઉપર સૂરજ ઓઠી સૂતી બપોર વેળા

ફૂંળી ઉઠતી.

ગોફલ્ડ ગ્રેલા પથ્થરને પાંખ ફૂટે તે પહેલાં

તેતર-ખટેર-સડા ટોળું ૧ ૨ ૨ ૨...ઊડી જાય.

પણે કમળ ઝળખીઓમાં સરોવર સંતાપ.

અને અહીં તો

મઝ કાલ તમારા પગલાં ઉપર ઢાંકી દીધેલાં ઢેંકા

ધૂળ થે પથરાતા.

મારી દષ્ટિમાં ખૂંપી ગયેલાં આંસ

અચાનક ઝાલે ચડતાં.

અચાનક

દષ્ટિમાં ઊડે ઊડે ફૂળી ગયેલાં પદાડ ઊંચકાતા.

તુવેરના ખેતરમાં ધડીક તડકો તુવેર થેને લહેરાય.

ધડીક તડકો

તુવેર-વાડની આડે તુવેરથી રાખાય.



કહેવતની કહાણી

(૧)

આજના મણા ફેળવણીકારોના જે ફેળવણીકાર, સાહિત્યજ્ઞોને એથીયે વધુ માન અને સ્થાન મળવતા નીકર, નિખાલસ અને સહુદયી વિદેશક, કાબ્યશાસ્ત્રના હીડા સ્વચ્છાસરી અને કલા મર્મજ્ઞ, નાગરી ચિદ્રતા સ્વચ્છતા અને સંસ્કારિતાના પ્રતીક જેવા સૌના સુરભી રામભાઈ.

Full of wise saws and modern instances : ડહાપણુભરી કહેવતોનો અને તાજાં દ્રષ્ટાન્તોનો ભંડાર : આવો છે શેકરપીઆરે વણુ'વેસો ન્યાયાધીશ. એ વિશ્વવિખ્યાત નાટકકારના As you like It નાટકમાંનો જેકવીઝ ડવૂકને કહે છે કે આ આખું જગત એક રંગભૂમિ છે, એમાં પ્રત્યેક માનવી પોતાને મળેલી ભૂમિકા સાત અંકમાં ભજવે છે અને ઉલટ જીવન-નાટક સમાપ્ત કરે છે.

માનવજીવનરૂપી નાટકના એ સાત અંકમાંના પાંચમા અંકમાં માનવ ન્યાયાધીશ બનીને આવે છે—ગોળમટાળ પેટ, સખ્ત પ્રશ્નિ, સારી ઢળે કાતરેલી ઢાઢી એવો ન્યાયાધીશ ગાઢી ગાઢી કહેવતોનો તથા તાજાં દ્રષ્ટાન્તોનો ભંડાર છે.

માનવ જીવનના પાંચમા અંકમાં પહેલિ, પ્રૌઢ બન્યો હોય, અને ન્યાયાધીશની પદવીએ હોય, સારે જ એ ગાઢી કહેવતો અને તાજાં દ્રષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ કરે એવું શેકરપીઆરનું કહેવું છે. એ યોગ્ય છે, કારણ કે કહેવત પોતે અનુભવનો અને ડહાપણનો અર્થ છે, અને કહેવતનો ઉપયોગ માણસ ઉંમર, અનુભવ અને ડહાપણ વધ્યે કરવા લાગે છે. ત્યારે જ એ આનુ-ભવના અર્થ જેવી કહેવત ટાંકે છે, અને એ વડે—ઉપરાંત તાજાં દ્રષ્ટાન્તથી—નિજ અનુભવનું સમર્થન કરે છે. આથી શેકરપીઆર wise Sawsની પંક્તિમાં Modern instancesને બેસાડે છે. આપણે પોતે જે જોયું, અનુભવ્યું, વિચાર્યું હોય એને મળતો અન્યત્ર બનેલો, જૂતકાળમાં તેમજ વર્તમાનકાળમાં બનેલો દાખલો એટલે દ્રષ્ટાન્ત. wise sawsમાં પણ પૂર્વ-અનુભવનું દ્રષ્ટાન્ત હોય છે, વિસ્તારવાળું નહિ પણ દૃઢકંઠ્ય. અત્યારે જે ધટના અને એને લગતી વિચારણા ઉદ્ભવી હોય એની જૂની કોષ્ટ (ખરી કે કલ્પિત) ધટના અને એને લગતી ગાઢી વાત ટાંકીને સમર્થન કરવાનો સરસ અને દૃઢકા ઉપાય કહેવતરૂપે સાંપડે છે.

(૨)

ગાઢી કહેવતો ઉચ્ચારતો અને પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાન્તો ટાંકતો ન્યાયાધીશ શેકરપીઆરના નાટકમાં જ નહિ, પ્રત્યક્ષ જગતમાં પણ જોવા મળે છે. વર્ષો પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના એક શહેરમાં

રામપ્રસાદ ખરી

બાપદાદાના વારસાદહને લગતા એક ખટલાની કોર્ટમાં મુનાવણી ચાલતી હતી. વાદી-પ્રતિવાદીના વૃદ્ધા એક પ્રાણુઆ નામની નારી હતી ત્યારે વિદ્વાન-આધીશે એક ગીતપકિત ગાઇ સંભળાવી હતી 'પ્રાણિયા ભજુ લેને કિરતાર, આ તો સપનુ છે સંસાર'

અને અન્ય પ્રસંગે-ખૂનના એક ખટલામાં મુબઈના એક અમલુદી બેરિસ્ટરને રોકવામાં આવ્યા હતા ત્યારે એ વિદ્વાન બેરિસ્ટરે પોતાની દલીલ દરમિયાન કેસ સાંભળનાર મેજિસ્ટ્રેટની રીત વણ્ણવતા શરૂઆતી, ન માનતી અને છેવટે માની જતી નવવધૂનુ દ્રષ્ટાન્ત આપ્યું હતું 'The Learned magistrate (કે the Honourable Court જે કહેવાતું હોય કે કહ્યું હોય તે), like a coy young bride, refused to believe but believed and yielded at last.'

આ થઇ modern instancesની વાત 'પ્રાણિયા ભજુ' એને કિરતાર' એ ખરું જોતા કહેવત નથી, કારણ કે કહેવત તો લોકગીત જેવી રચનાના નામકામ વિનાની હોય 'Fools rush in where angels fear to tread' એ કોઇપણ જુની કહેવતની બરાબરી કરે એવી ઉક્તિ છે એની ના નહિ, પણ એ કહેવત નથી, સંકિત છે, સુભાષિન છે એનો સર્જક કવિ પોષ છે એ આપણે જાણીએ છીએ જ્યારે કહેવતનો સર્જક કોણ એ કોઇ જાણતું નથી કહેવત ભગવાન કપાની (સ કર) જેવું લક્ષણ ધરાવનારી છે અલગ્યજગમ્તા જેમ સંકરનો તેમ કહેવતનો જન્મ કયારે કયા યથા એ અણઉકેલ્યુ રહ્ય છે. આ 'અલક્ષ્યજન્મતા' લોકગીતનું તથા કહેવતનું સમાન લક્ષણ છે તેથી જ સંસ્કૃતમાં કહેવતનું નામ છે 'લોકિકિત'.

૩)

કહેવત અને કપાલી વચ્ચે-લોકિકિત અને લોકપતિ વચ્ચે-વિરોધ સાદૃશ્ય જોવાની લાલચ બાપજે છે સમુદ્ધ મન્યનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દારુણ દલાદલ ભગવાન નીવડે પી ગયા હતા અને કંઈ ધરી રહ્યા હતા એ જાણીતી પુરાણકથા છે વિષને ગળે ઉતારવાની આવી શકિત કહેવતે પણ એક પ્રસંગે પુરવાર કરી હતી.—

ઉપ વિરોધ કરી રહેલા, એકની વાત બીજને ગળે ન લાગે એવા, બે વિરોધી પક્ષોના દ્વેષવિષનું સંદરણ એક કહેવતે ક્યું હતું એ પ્રસંગે, સમાધાનરત્તિવાળા એક અનુભવી ગ્રાહા પ્રોફે મહાશયે મંચ ઉપર ચડીને

બાપણ ક્યું તેમાં એની સમાધાનસૂચક દરીવાની અસરને અકસરી બનાવવાનું કાર્ય એમણે ટાંકેલી એક કહેવતે ક્યું હતું એ કહેવત હતી 'સાપ મરે નહિ અને લાકડી ભાંગે નહિ' અને ખરેખર એ કહેવતને પ્રભાવે ત્યારે સાપ પણ મર્યા નહોતો અને લાકડી પણ ભાંગી નહોતી અજગ યોગસ યોગો, શાન્ત, પ્રેમમય અદિસક અધિકાર સત્રામના પ્રણેતા વિશ્વવંદ્ય 'ગાંધી'ની અવદ ક તે જ આ મહાશયની અવદક હતી, 'ગાંધી'

(૪)

કહેવતમાં સચિત થયેલા અનુભવના અંતે શાણપણના નિષ્કર્ષનો લાભ આજના લોકો- ખાસ કરીને વિદ્વાન લેખકો અને વિદ્વાન વક્તાઓ-ભાગ્યેજ લેતા જણાય છે કારણ કે આજનો જમાનો વાણી વિસ્તારનો છે, સક્ષિપ્ત સંત્રોચ્ચારનો નથી આપણી વક્તૃકલા ગાંધીજી પહેલાંના જમાનામાં વાણીની ઝટામાં, લખકમાં અને લહેમમાં વાચિક તેમજ કાવિક અભિનયોમાં મહાસનારી વાગિમતા હતી ગાંધીજી એ કલાને સૌમ્ય રવસ્થ અને સરલ બનાવી, અવલ્ય દ્વારા સીધી દ્રઢ્યને રપરી એવી બનાવી. આજે એ કલા આવા તત્વોમાં ખીજા અવનવા તત્વો ભેળવીને ભમ્યા કરે છે આવા આપણા નેતા-વક્તાઓને યાદ કરીએ નેમા મરદાર વર્લ્ડભલાધ સૌથી અલગ તરી આવે છે. કારણ કે એ તો લોકની વાણી ભાલનારા હતા કોઇની વાણીમાં જો લોકિકિતને કહેવતને પોતાના અદિયર જેવી નીરાત સાપડી હોય તો સરદારની વાણીમાં

અને એમાં નવાઈ નથી, કારણ કે જેમને વાતના વગ્ર ન કરવા હોય જેમની તરત દાન અને મહાપુણ્ય એ સત્રમાં શ્રદ્ધા હોય જેઓ 'એક ધા અને બે ટુકડા' કરવામાં માનતા હોય, અને જેમને હીલ્લશી ચિત્તદયલિ એ સત્રમાં રહેવા સત્યની પ્રતીતિ હોય એમની પ્રતિ જ એમને જેમ કાષ્માં તેમ વાણીમાં પણ તરા અને સક્ષેપ પ્રત્યે પક્ષપાતી બનાવે સરકનમાં એક ઉકિત છે કે દક્ષ્યા ષ્ઠ દશમિ પ્રત્યુવાચ પૂર્ય એક ઋચામાં અને ઉત્તર આખો દશમાં એવો વાણીરિતાર આવા વ્યવહારુ દષ્ટિના વેગવતા વીરનરોને ન પોસાય. અને એમનામાં એવી ખરી અને ઝાંખી દ્વંધ્યજા હેય, મુદો પકડવાની શકિત હોય કે તેઓ એકદમ રોમને રથાને આંગળી મૂકે અંગ્રેજીમાં કહીએ તો Hit the right nail on the head બીજી રીતે કહીએ તો તેઓ પોતાની

કર્તવ્યત્વરને વિચારના વખતમાં ખેંચાઈને ધીમી ન બનવા દે.

એવા વક્તાઓને, વ્યવહારની વાસ્તવિકતાને અને વેગની આવશ્યકતાને પારખનારાઓને આ અંગ્રેજ કહેવત ઠીક લાગુ પડે. “An ounce of discretion is worth a pound of learning”; અથવા આ ગુજરાતી ગીત પંક્તિ લાગુ પડે: “ચૂરખ નરકી સારી રાત, ચતુર કી એક ઘડી હોજ”.

(૫)

કહેવત અને કવિતાને લેાધીની સગાઇ છે. અને એથી જેમ કવિતામાં તેમ કહેવતમાં પણ અપ્રસ્તુત વસ્તુ દ્વારા પ્રસ્તુતની વ્યંજના, અર્થતંતુ સૂતરકરણ, વિશેષ ઘટનાની સામે ખીજ વિશેષ ઘટના ચૂકવું દ્રષ્ટાન્ત, વ્યક્તિગત, વિશેષમાંથી સર્વસાધારણ સત્ય તાસ્વતો અર્થાન્તરન્યાસ એવી એવી યુક્તિઓ હોય છે. ‘ધેર ધેર માદીના ચુલા’ ખોલનાર માદીના ચુલાની વાત નથી કરતો હતો— માદીના ચુલાનું તો એના પ્રસ્તુત વિષયમાં કંઈ સ્થાન ન હોય — પણ એ અપ્રસ્તુત તત્ત્વ દ્વારા એ પ્રસ્તુત પ્રવાહની વ્યંજના કરતો હોય છે. “પારકી યાળીમાં લાડુ મોટો” એ ગુજરાતી કહેવત જેવી “The grass is greener on the other side of the fence” એ અંગ્રેજી કહેવત છે. પણ એ કહેવત ખોલનારની મુદ્દાની વાત નથી હોતી યાળીની અને લાડુની, કે નથી હોતી પારકા ખેતરની કે ધાસની “સીધી અંબળીએ ધી ન નીકળે” એ કહેવતનો પ્રયોગ થાય ત્યારે પ્રસંગ બરણીમાંથી ધી કાઢવાનો નથી હોતો. “વાડ ચઢને ચીકાડા ગયે” અને “વાડ હોય તો વેલો ચડે” એમ ખોલનારની ફરિયાદ ચીકાડા ગઈ જતી વાડ સામે નથી હોતી અને એને વેલો ચડાવવા માટે વાડની ગરજ ઉભી થઈ નથી હોતી પૂછનાર કંઈ પૂછતો હોય અને જવાબ દેનારે જુદી જ બાબતનો જવાબ આપે ત્યારે સંસ્કૃત જાણનારો જાણુ કહેશે “આમ્નાક વૃષ્ઠઃ કોવિદાઞ્ચ આચ્છે અને અંગ્રેજ આદમી કહેશે. “I talk of chalk and you talk of cheese” પણ જે વિષયાન્તરતાને અનુલક્ષીને આ લોકોક્તિઓ ઉચ્ચારવામાં આવી હોય એ આંખાને અદલે કોવિદારની, કે ચોકતે અદલે ચીકાડી, વિષયાન્તરતાથી વ્યાપક વિષયાન્તરતા હોય.

ધણી કહેવતોમાં દ્રષ્ટાન્તનું અર્થાન્તરન્યાસનું

સાક્ષાત્ત્વ એવું પ્રમાણ હોય છે કે અમુક બદધીતા કવિઓએ પ્રયોગેલા દ્રષ્ટાન્તને અને અર્થાન્તરન્યાસોને પણ ધીમે ધીમે એ પોતાના એ સાક્ષાત્ત્વમાં આણી મુકે છે. અને જે ઉદ્દેશવમાં કહેવત નથી કારણ કે બલ્લયજન્મા નથી તેવી એ ઉક્તિઓને, અનેકવાર તો એના સાચા સર્જકના નામને વિસરાવીને, કહેવતની પંક્તિમાં ખેસાડી દે છે. અંગ્રેજી કહેવત ‘A burnt child dreads fire’ તે તાત્પર્યમાં જરાક મળતી આવતી આ ઉક્તિ કાલિદાસે દુખ્યન્તના મુખમાં મુકી છે.

સજમયિ શિરસ્વન્ધઃ ક્ષિપ્તાં ધ્રુવોત્પહિચંકાયા ।

આ દ્રષ્ટાન્ત દુખ્યન્ત પોતાના વર્તન માટે આપે છે; એણે શકુન્તલા જેવા નારીરત્નને પણ જાકારે દીધી એમાં દોષ હતો એ વખતની એની, શાપે ઉપજવેલી, તમેજીયુષ્મધી-અજ્ઞાનભરી મનોદ્રશાને, એવી દુખ્યન્ત દલીલ કરે છે. અને એના સમર્થમાં બાથે અપેલા પુષ્પહારને સર્પ માનીને ખંખેરી નાખતા અંધળાનું દ્રષ્ટાન્ત આપે છે. આમ આ દ્રષ્ટાન્તમાં મહત્ત્વ છે. દુખ્યન્ત પરત્વે અજ્ઞાન જનક-શાપજનિત-તમેજીયુષ્મધું જેવી સાદર્ય છે એવા અંધળાના અંધત્વનું અંગ્રેજી કહેવતમાં સ્પષ્ટ એકવાર દાંડેલાને જીવજેલી અગ્નિની બીકનું—અથવા બહુ તો એમાં રહેલી બાલિશતાનું આ બાલિશતામાં પણ અજ્ઞાન છે, તેથી જે આ અંગ્રેજી કહેવતને કાલિદાસની સ્પૃહિત જોડે, જરાક મળતી આવતી કહી છે.

અર્થાન્તરન્યાસો તો અનેક એવા છે જેને કહેવતના રાજ્યમાં પ્રવેશવાનો પાસપોર્ટ જ નહિ, કાયમી વસવાટ કરીને ચરી ખાવાનો નાગરિક હકક પણ મળી ગયો હોય છે કાલિદાસ રચિત મેઘદૂત કાવ્યમાંના ધણા અર્થાન્તરન્યાસો આવી કહેવતની પદ્ધતિને પામ્યા છે. કુબાર સંભવમાંની વિપજ્જોડવિ સંવૃણ્ણય છેદ્રમવાગ્મત્ત્વ

એ સ્વયં ચતુરમુખ જાહાને મુખેથી સરેલી ઉક્તિ (જે અલખન્ત દ્રષ્ટાન્ત છે, અર્થાન્તરન્યાસ નથી) આમ જનતાને મુખે જાળને બેઠી છે. સ્વપ્નશમાંની “અત્પત્સ્ય હેતોર્થદુઃપ્રાપ્તિમિચ્છન્ન વિચારમૂઢઃ પ્રતિમાસિ મેલ્મ્” એ પંક્તિ અને એમાંની વિચાર મુઢતાથી વધારે હતાપણુજારી વ્યાવહારિક નીતિ સ્વયન્તુ આ પ્રસિદ્ધ સુલાપિત “વર્ષનારો સમુત્પન્ને મર્ષણ્યજાતિ પંક્તિઃ” એના કહેવત તરીકે જ બાંહેધો ઉપયોગ થતો—જે કે કાળક્રમે સંસ્કૃત ભાષા બેળી આ

‘કહેવતો’ પણ નિસારે પડી છે રઘુવંશમાના યજ્ઞોષનાના હિ વજો ગરીય. જેવા અનેક અર્થાન્તરન્યાસો કિરાતા-શુનીયમાના સહજા વિદ્યોત ન ક્રિયામ્ કે વિવદન્તા દ્યવિનોત સવદ એવા બોધવચનો પણ કહેવતના રાજ્યમાં આવી બેધ છતાં અત્યારે ઉપેક્ષિત બન્યા છે પણ ગુજરાતી કહેવત જેવી ઓઠ કાંઈ સંસ્કૃત કહેવત હજી પ્રચારમાં કવચિત ઝંખકે ખરી, દાખલા તરીકે ‘દીપે દીપે સરોવર ભરાય’ ના તાત્પર્યની ‘હલ્લિન્દુનિપાતેન જમમ્. પૂર્યંતે ઘટ’ જેવી કહેવત

(૬)

કહેવતને અને કવિતાને આની લોહીની સમાપ્ત છે, અને એ ઉપરાંત બીજી બહિરંગ સગપણ પણ છે જે વર્ણનુપ્રાસ અને અત્યાનુપ્રાસમાં રહ્યું છે. દાખલા કર્યા હોય વાગે, ‘વાડ હોય તો વેવો ચડે’, ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરડા પ્રધાન’* એ વર્ણુસંગાધના ઉદાહરણો છે જ્યારે ‘હોય સાજા તો ઉતર આજી’, ‘મામ જેવી દીકરી ને મા જેવી દીકરી’, ‘વડ તેણે ટેલા ને આપ તેણે બેટા’, ‘ગોળ વિના મોળો કસાર’, ‘મા વિના સનો સસાર’ એ ગુજરાતી કહેવતો તથા ‘Birds of a feather flock together’, ‘Little smokes fell big oaks’ એ અંગ્રેજી કહેવતો rhymeના અર્થાત અન્યાનુપ્રાસના ઉદાહરણો છે

કહેવતોમાં કુન્યરી ડહાપણનો અંક હોય છે એ અંક કહેવતમાં કોઇપર તો સીધે સીધા ઉપદેશ તરીકે પણ રજુ થાય છે—અને ત્યારે કહેવત જરાક કવિતાને પડખેથી ખસી જઈને શાબ્દ ભેડે સગપણ સાધવાને દોડે છે ‘દિ’મતે મરદા તો મદદે ખુદા’ (ખરી રીતે દિગ્મત—એ મરદા વડ મદદ—એ ખુદા) અને એવી જ અંગ્રેજી કહેવત ‘God helps them who help themselves’, ‘ચા ક્રુવાર્ણિ પરિત્યજ્ય—ઇત્યાદિ સરકૃત સુબાષિત અને એનું સમાવાચ* ‘Catch not at the Shadow and lose the substance’ એ વચન બોધવચનના દાખલા છે.

* આને પ્રબલી બીજી કહેવત છે ‘આધળાઈ કબો સન્નિયો’ અને એની સાથે યાદ આવે છે આ સિવ સ્તુતિ

“અન્વસ્ય ગુરુરેકાજ્ઞ હાજસ્તસ્ય ગુરુર્મેનુ”

હાસ્યસ્ય તુ ગુરુસ્ત્યસ્ય — II”

એટલે જ નિવચન શકર બે આગળાઓને સુરે

(૭)

પ્રત્યેક પ્રબલી બૂજોળ, એનો ઇતિહાસ, એની સંસ્કૃતિ, એનો ધર્મ, એની જીવનપદ્ધતિ એની કહેવતોમાં પ્રતિનિધિનિ થાય છે. દાખલા તરીકે ‘કચરોટમાં ગગા’, ‘મન હોય તો માળવે જવાય’, ‘લ કાની લાડીને ઘેષાનો વર’, ‘to set the Thames on fire’, ‘to carry coals to New castle’ એ કહેવતોમાં ભૌગોલિક નિશિષ્ટતાઓ છે. ‘લ કા જતા વેક ક મળ્યુ’, ‘રામનુ સોણુ રાવણને ભાવ્યુ’, ‘my Roland for your oliver’, ‘To catch a Tartar’ વગેરેમાં ઐતિહાસિક વિષદશ્યતા છે

આવા સ્થળકાળથી કે ધર્મ-સંસ્કારથી કહેવતોમાં દેશે દેશે ભેદ પરખાય છે છતાં અનેક કહેવતો એકસરખી હોઈને માનવજીવનની મૂલ્યવત સમાનતા સૂચવે છે, એવી થોડીક જ હું અહીં ટાંકું છું એક હાથે તાળી ન પડે—It takes two to make a quarrel નાચ્યુ નહિ* ને આગણું વાંડ—A bad workman quarrels with his tools વજ્ર વજ્રેળ મિચત, Diamond cuts diamond (હીરા હીરાને કાપે, એ ભૌતિક કહેવત હરો કે અનુવાદિત*) બે ધરનો પરીણો બૂબે મરે,—Between two stools one falls down* હતો વ્યાગસ્તવસ્તરી—Scylla and Chary odis વરમય કપો તો નથો મચૂરી, A bird in hand is worth two in the bush અરળ્યે રોદનમ્, Crying in the wilderness

હાલ્ય એમ પણ હોય કે આમાની કોઇ કોઇ કહેવતો ચલણી સિઝા બની ગઇ હોય—અને એક દેશના સિઝો અન્ય દેશમાં ન આવે પણ એક દેશની કહેવત અન્ય દેશમાં પણ ચલણી સિઝો બની શકે સિઝાની વાત કરી તો સિઝાની કહેવતો માદ આવી—‘A bird in hand—’જેની આ સંસ્કૃત કહેવત સિઝાને આધારે ગ્યાધ છે. વર સારથિકાદુનિષ્કાદ્ અગરાથિક કાર્યાળ્ય, અંગ્રેજીમાં છે Penny wise, pound foolish (ખાબે રૂપ્યા અને ખારણુ ઉધામ) તો—મને અર્થમાં જરાક શુદ્ધિ-સંસ્કૃતમાં આ કહેવત ॥ નણ્યા કાશિન્યા કાર્યાળ્યેન અન્વેળ્યમ્ ‘(દીંગવાની ડાશી ને ટ્યૂનુ મુડામણુ’ એવો અર્થ છે)

સમાનાર્થ કહેવતોના આ ત્રણ દાખલા ઉમેરે છું :

સંસ્કૃતની મહિ સુશિક્ષિતોડિ નટ : સ્વસ્થ્યારોહણે પડુ : એ કહેવત જેવી જ આ અંગ્રેજી કહેવત છે; 'A Man cannot stand on his own shoulders', અને આની સાથે અર્થમાં સમાન પણ શબ્દમાં બિન્ન એવી સંસ્કૃતમાં આ બીજી કહેવત પણ છે : અંગુલ્યઘ્ન ન તેનૈઘ અંગુલ્યઘ્નેણ રચતે ।

(૮)

કહેવત ડહાપણનો બંગાર છે એ ખરું છે. પણ કેટલીક કહેવતમાં ખરેખર ડહાપણ છે કે નહિ એવી શંકા તો જાય. 'વાડ હોય તો વેલો ચડે' એ કહેવત સંભળીને એમ કહેવાયું મન ન થાય કે ભાઈ, વેલો ન ખનતા, વડ ખનતો ? 'A rolling stones gathers no moss' એ કહેવત સાંભળીને, 'ભલે, મારે શેવાળ જેવી નકામી ચીજનું કામ નથી, શેવાળ તો ખરાબ છે, માટે હું તો rolling Stone થવાનું પસંદ કરું' એમ કહેવાની ઇચ્છા ન થાય ? બે જણ વચ્ચે કંજિયો થયો હોય પણ એકનું અકમણ હોય અને બીજાનો આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન હોય ત્યારે કોઈ આવીને ડહાપણનો

ડાળ કરીને બોલે કે 'એક હાથે તાળી ન પડે' તો એને તમારો લગાવીને 'એક હાથે તમારો પડે'—કંજિયામાં દોષ ધણીવાર એકનો જ હોય—એવું ખતાવી આપવાની વૃત્તિ ન થાય ?

પણ કહેવતનો અર્થ ધણીવાર અનિષ્ટ થાય છે એ વિશે હું અન્ય લેખમાં અગાઉ લખી ચૂક્યો છું, માટે અલ્પતિવિસ્તરેણ.

સચોટ, સૌંદર્ય હૃદયમાં ઊતરી જાય એવી, થોડા શબ્દોમાં ઝડું ડહાપણ સમાવી દેનારી અને સીધું તાકીને લક્ષ્યને વીંધનારી કહેવતોનો ઉપયોગ હમણાં એણે થવા લાગ્યો છે એવું આ લેખમાં અગાઉ મેં કહ્યું. તો અહીં હું ઉમેરી દઉં કે એ ટીકા મને લાગુ નથી પડતી એવો દાવો નથી—નહિ તો વળી કોઈક વાચક "પરોપવેશો પૌલિત્યમ્", 'ગાંધી સાસરે ન જાય અને ગાંધીને શિખામણ દે' (કે 'ગાંધી સાસરે જાય અને ગાંધી શિખામણ દે' ?) એવી કહેવત પ્રત્યે મારું 'ધ્યાન દોરશે. માટે બસ—'રસનાં તો હાંટણાં હોય, ટાંકાં ન હોય.' ●●●

સ્વાધ્યાયની જરૂર

માનવી-મનમાં એક જ જાતનો સંસ્કાર નિર્માણ થતો નથી. અનેક સારા માઠા વિચારો અને સંસ્કારો માનવી-મનમાં હોય છે. એક જ વસ્તુ ફરી ફરી વાંચવી કે સાંભળવી એવું કારણ એ કે એ શુભ સંસ્કાર દૃઢ થાય અને નુબળા સંસ્કારો ઢીલા પડે. માનવી-મનમાં અને પથ્થરમાં આ ફેર છે. પથ્થરમાં જે સંસ્કાર નિર્માણ કરાયો હોય તે ધણાં વર્ષો સુધી ટકી શકે છે. માનવી-મનમાં એ સંસ્કારો ટકાવવા પડે છે. એને માટે જાગૃત ન રહીએ તો એ સંસ્કાર ટકી શકશે નહીં. કાયમની જાગૃતિથી શુભ સંસ્કારો સદૃશ્યોમાં પરિવર્તન પામે છે અને સદૃશ્યોનું અનુસંધાન થતાં થતાં તે સ્વભાવ બની જાય છે. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની એક વાત તમારા ધ્યાનમાં દશે. વસિષ્ઠ મુનિની કામચેતું વિશ્વામિત્ર ખેંચી જતા હતા ત્યારે કામધંતુએ ખૂબ પાઠી અને વસિષ્ઠમુનિને વિશ્વામિત્રને શાપ આપવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે વસિષ્ઠમુનિએ જવાબ આપ્યો કે "મારા હૃદયમાં એટલી શાન્તિ છે કે, હું કોઈને શાપ પણ આપી શકતો નથી." પ્રેમ એમનો સ્વભાવ બની ગયો હતો.

—કેદારનાથજી

દુઃખ ના હો

નન્દકુમાર પાઠક

વરસોવરસ વસંત ..

હરીન્દ્ર દવે

એ રૂપને અતરમા ઉતારતા
ખૂબી થયાં સાધન જિન્દગીનાં
કેવી થયા હાથ, જેવી પડી ગઈ
ને સૌ અપૂરી રહી રચના.

અનંત કોની કુટુમ્બની ખારા
એકેકે કાળના કેરી જોળલા હું
ઊભો રહ્યો, ને ઝીલવા જતાં એ
વિવિધતામાં વિરમો થઈ જાયો.

એ ચેતનાનું મૂક મૌન ભરી
અખલ તાલો મૂકે છે સરી રહ્યા
કોની રહી રી લયબળે રહ્યો,
સ ખાન સાધી ઉરમાં રાક્યો ના

આ હ ખનાને, કેવી જ થ ના હો,
આ અદૃષ્ટતાનું કેવી દુઃખ ના હો.

એક અસૌકીક શબ્દ અને
સા અનન્યગ્રન પહોંચા !

ખાનને ગહન થઈ ભરી
એક સૂર રહે ધ્રુમરાતો,
જવન ઘેનમાં દૂબી, પણ
નિરચંદ રહે કે ધ માતો;
લખના અજન હો, આન
એક અલખ નિરજન, બહા !

ખાનખરે થઈ જાયું તણા
મૂકા તંત્ર સહ વાત
થઈ, અન નીરખ વસત પડસતા
થયો કોઈ ઉત્પાત ?

વરસોવરસ વસંત - નિરખ
હરિહરન અહે લયમ વૃદા !

★

★

નવરાશ છે દવે જરા સરખામણી કરું,
કેવો હતો અસવ હું, મને એ ચિતાર દે
તે જાદ માગ મારી તતા,
પહેલા જરાક તારી દે

પુનર્મિલન

નામ હિપરચી બિનચુજસતી હોવાનો આભાસ ઉપભવતા લેખક યુજસતના જ છે. માયસોરની રીજનલ કૉલેજ એન્ડ એન્ગ્લિકેશનમાંથી સમય મેળવી પાતંજિને અવારનવાર તેમનું પ્રદાન થતું જ રહે છે.

આલેશન એપાટ'મેન્ટ આગળ ટેક્સીકેબ ઊભી થઈ ગઇ. પ્રીતમસોંગ ઝટપટ બહાર નીકળ્યો. સમસામ એવન્યુ ઉપર એણે એક નજર ફેરવી લીધી. એના મનમાં વિચાર ઊઠ્યો:—કેટલીય રાતો સુપડાથી એ અહીં આવ્યો છે. એણે ત્રીજા માળના ફ્લેટ પોર્ચ પર દબિટ કરી. ત્યાં ઝાણું લાપટ વેરાયણું હતું. એ એની નિશાની કે એણી ઘેર છે. રોબર્ટને વિચાર આવતાં જ એની નસોમાં રકુતિથી લોહી વહી રહ્યું અને દેહમાં એક વેગીલી તેજ પથરાઇ રહી; હૃદય આગવી મધુરતાથી છવાઇ ગયું. એક કુદકારો મારીને ત્રીજા માળે બેઠેલી રોબર્ટ પાસે પહોંચી જવાની હઠ્ઠા એને થઇ આવી. એ કેવો હાંફળોહાંફળો, એકી સાથે તથા ચાર પગથિયાં ચડતો, ત્રીજા માળે પહોંચી અત્યંત અધીરાઇથી એણીનું બારણું ખખડાવતો ! બારણું ઉઘાડવાનું સહેજ મોકું થતું તો એ કેટલો અકળાઇ પડતો એના પર ! ટેક્સી ગ્રાઇવરને પૈસા ચૂકવી એ ત્રણથી એપાટ'મેન્ટમાં પ્રવેશ્યો. ચડતાં ચડતાં એના મનમાં ઉત્સાહ, ઉત્સાસ ને ઉન્માદના મોજાં લહેરાઇ રહ્યાં હતાં.—એક મિનિટમાં એ બારણું પહોંચ્યો, ટકોરા મારશે ને બારણું ખૂલશે. રોબર્ટ અધઃખૂદ્યા બારણામાં ઊભી હતી. એને જોતાં એની અંખિા આશ્ચર્યથી પહોળી થઇ જશે. “અશકય, અશકય !” બોલતી એ કેડું ધુણાવી રહેશે. એની રડી રડીને ચૂઝી ગયેલી અંખિા આનંદથી લેલી થઇ ઊઠશે. ચમકતી, હસતી ને નવાઇ પામતી એ કહી ઊઠશે: “ના, ના, અસંભવિત. પ્રીત, મારો પ્રીત અહીં હોય જ ક્યાંથી ? પ્રીત તો કલકત્તામાં પહોંચી ગયો હતો. અરે ? તું” પ્રીત છે કે પછી તારું ભૂત ?” એ પોતે કંઈ જ નહિ બોલે. માત્ર એને વળગી પડી, બોલ્યા લેતો, બાથમાં કચડતો એને કહેશે: “ના, ગર્ભિંગ, હવે આ પ્રીત ક્યાંય નહિ જાય. એ અહીં, આ એપાટ'મેન્ટમાં રોબી સાથે જ રહેતી વિતાવી દેશે. એ તારો બનવા પાછો આવ્યો છે; સદાય માટે.” એક સેકન્ડમાં એ રોબર્ટની ઉબ નાજુક ઝાતીમાં જડાઇ જશે.

પુરાણા પહેચાનવાળા ટકોરા એપાટ'મેન્ટ D ડના બારણા પર પડ્યા. “એ કોણ ?” સાદ કાને પડતાં પ્રીતમનું હૈયું વિબોર બની ગયું. અંદરથી આવતાં એનાં પગલાંનો અવાજ બારણા સુધી આવ્યો. થોભ્યો. એનો દેહ, મન ને આત્મા રોબર્ટમાં સમાઇ જવા તત્પર

ઈવા ડેવ

બની ગયાં. આવી જ-ખૂણ ધારદાર, તેજા! ને મહન
માનસિક ને શારીરિક વૃત્તિઓ આ જ જગ્યાએ ઊભાં ઊભાં
કંઈ સેંકડો વાર એણે અનુભવી હતી, પરંતુ આજે
અનુભવાતી ઊભીઓ એ કરતાં હજારોગણી વધુ નેર-
દાર હતી.

બારણું ખૂલી ગયું. નાનુક, ખાતળી ને આકર્ષક
રોબર્ટાં ઊભી હતી ત્યાં.

પ્રીતમસીંગને જોતાં જ એ એક રણુ પાછળ હતી
મધ. એનાથી બારણું સહેજ વસાઇ ગયું. એને
લાગ્યું કે તેણીના મુખ પર આશ્ચર્ય ને આનંદને બદલે
ડર ને મૂંઝવણ હાઇ ગયાં હતાં. આછી ચીસ નીકળી
મધ એણીના મોંમાંથી.

બેઠ જણે થોડી પગા માટે નિઃશબ્દ એકમેકને જોયાં.

એ શબ્દ ત્યાં ઊભો યઇ રહ્યો.

એણી પશુ કામવત ત્યાં ખડી યઇ રહી હતી. એણે
વિચાર્યું હતું એમાંનું કશું જ ના બન્યું. ન એણીના
મોંમાંથી પ્રેમના શબ્દો નીકળ્યા; ન સામાન્ય માણસને
મળે છે એવો આવકાર પણ ના મળ્યો. હવે તો શું
એક સિમતની લકીર પણ એણીના મુખ પર ના ખેંચાઇ.
એના હાથ એને બાથમાં લેવાને બદલે અશક્ત ત્યાં
લપટી રહ્યા. માત્ર બે-ચાર વાર બપોથી એ ફેફ કંપી
મયો ત્યારે એનું વેગભર્યું તેજ સોહી એની નસોમાં
ફરી ગયું હતું ને એને ચક્કર આવતાં હતાં. આમ જતાંય
એ એને કપારેખ નહોતી લાગી એટલી સુંદર દેખાઇ
હતી.

એ એને હડસેસો મારી અંદર પ્રવેશ્યો. સટકેસ
વોડરોય આગળ મૂકી એણે પાછા ફરવા કહ્યું ને એ
એ હતો તે પોતમાં માત્ર ખોડાઇ મયો. એક ક્ષણમાં
એને રોબર્ટાનું વર્તનના, પરિવર્તન-સમભાગ્યનું. એક
ગજબના આંચકાથી એ ઉપરતબે, યઇ ઊંઘેા ક્ષણમાં
સેંકડો વિચારોનાં એનું મન વિહિન્ન યઇ રહ્યું. હેલે
ચડેલી નદમાં મેલાં પાણીની મજાધારો ચડે એમ એમાં
કિલખ, ખૂની વિચારોની ભરતી યઇ રહી.

એને મમતી, પોતી, ને ઊંડી સોહા ખુરશીમાં એક
વ્યક્તિ બેઠી હતી.

‘હવે સમજ્યું’ મને. આમ ઈંડીગાર બારણામાં કેમ

ઊભી હતી એ ? એના મોંમાંથી-સામાન્ય આવકારના
શબ્દેય કેમ નીકળ્યા નહોતા ?

એની નજર પેલી વ્યક્તિ પર ફરી. પાંચ ફૂટની
જાંચાળો, ખેંખલી, ચૂંચી આખોવાળી વિચિત્ર મુખ-
મુદ્રાવાળો, આજા વાળમાંથી દેખાતી ટાલવાળો, એક
ચાઇનીઝ ત્યાં બેઠો હતો. એનું વિશુદ્ધ હૃદય તપી રહ્યું;
ધીમે ધીમે લોહું તપે એમ.

હજારો દસીન પ્રેમનાં અપસાંમાંથી એને એક પણ
યાદ ના જ આવે. એક પણ પ્યારનો લખ્ઝ એને યાદ ના
આવે; ને યાદ આવે તોપણ આ હોંડે ન જ આવી શકે. એના
મોં સાચું જોતાં જ મને લાગ્યું છે કે અમે હજારો માઇલ
દૂર ફેંકાઇ મયા છીએ. જાણે છું ન્યૂયૉર્કમાં બેઠો બેઠો
એનું મો જોઇ રહ્યો હોઉં. આ આ જ યુવતી છે
કે જે અડવાડિયા પહેલાં મારા સીના પર માથું ઢળી
છાતીફાટ રહી હતી ? આ જ એ પ્રેમિકા જેણે
મને કહ્યું હતું કે એણી મારા વિના નહિ છવી શકે,
એ એકલી બની મધ છે ને હવે એનું જીવન ધૂળધાણી
યઇ ગયું છે ? એહ ! મારા ભલા ભગવાન ! માત્ર
સાત જ દિવસના ફૂંક ગળામાં એણે નવો પ્રેમી શોધી
લીધો છે ? તથા વધુ ઊંડી મહોબ્બતમાં રહ્યાં, સાડિંગ
આઠસીઆતી જોમ એકમેકની સોડમાં ર્યાં, એકબીજાને
કાલ આપ્યા, શપથ આપ્યા; એ બધું જ માત્ર પાંચસાત
દિવસમાં સાપ કંચળી ઉતારી નાખે એમ ખંખેરી
નાખ્યું.

કરવત જેવી તીક્ષ્ણ નજર એણે પેલા ચાઇનીઝ
પર ફેરવવા માંડી. ત્રણેને લાગ્યું કે તેઓ અત્યંત
વિચિત્ર ને કંઈક અંશે પિકટ પરિસ્થિતિમાં સપડાઇ ગયાં
છે. ત્રણેય મહાસોભા અનુભવી રહ્યાં હતાં. એનો અંત
કેવો આવશે તેની આશંકા ત્રણેના મુખ પર રપધ
વાંચી ચકાતી હતી.

રોબર્ટાં સ્વચ્છ યઇ બોલી: “પ્રીતમસીંગ, આ
ડોક્ટર મીંગ છે. ડૉ. મીંગ આ મારા પુરાણા રોલ્ટ
સાપાટિરટ ડૉ. પ્રીતમસીંગ છે.”

ડૉ. મીંગ મરબડિયું અંગ્રેજી બોલતો ઊભો યઇ
એની સાથે શેકહેન્ડ કરવા આગળ આવ્યો. પ્રાતમસીંગે
હાથ ના લંબાવ્યો ને સિથર નેચે એની બેડોળ, બટકી

ને પાતળી સળેકડી જેવી કાયાને જોઈ રહ્યો.

એના મનમાં ધ્રુણ, ચિકકાર ને જીનસ વ્યાપી રહ્યાં હતાં.

‘આણે-આ ઉરંગઉટાંચે મારી રાયટાંને ચૂમી હશે, આથમાં લીધી હશે, એને એને...’

એના મોં પરની રેખાઓ કઠણ થઇ. બાણીપૂછીને એ હાથ લંબાવ્યા વિના ઊભો રહ્યો.

‘રાયટાં: ‘ડો. મીંગ તાઇપેહના વિખ્યાત એનસજનન છે. અમેરિકામાં એમને આમનજણુ આપી બોલાવવામાં આવ્યા છે. થોડા વખત અમારી હોસ્પિટલમાં કામ કરવાના છે.’

‘પ્રીતમસીંગે’ કંઈ બોલ્યા વિના મોં ફેરવી અંદરના રૂમો તરફ ચાલવા માંડ્યું. એની ઊંચી, વિશાળ, ને બારે કાયાને ડો. મીંગ જોઈ રહ્યો. પછી-‘આ તો બહુ શરમજનક છે, અપમાનજનક છે. એક નાઇટ, મિસ રાયટાં કોરી... કોરી.’ બોલતો બોલતો એ દડબડ દડબડ બારણું ખોલી બહાર ફેંકી ગયો.

એ પાછો આવ્યો. આસપાસ દૃષ્ટિપાત કરી થોડું આશ્ચર્ય અનુભવતાં એણે પૂછ્યું.

‘ક્યાં સંતાડી દીધો પેલા બટકીદાસને! તારા પેટી-કોટમાં તો નથીને? અંગેરી નાખ. હું એની સાથે ફેંસલો કરી નાખું.’

એણે જામ દહને માંસ કાપવાનું ધારદાર ચાકુ હવામાં ઉછાળી ઝીલી લીધું. રાયટાંના મેખાંધાં તીણી, દબાયેલી ચીસ નીકળી નીકળી ગઇ. એ જઇને પોચાંનાં ખૂણામાં સંક્રામણ ગઇ.

ઉપાસ બારણાંને જોઇ એ બોલ્યો: ‘આહ! સરકી ગયો પેલો એકન સજન. એની પાસે જરૂર એકન છે,’ પોતાની મજાક પર હસતો એ બારણાંને બંધ કરવા ગયો. બારણું બંધ કરી, લેખ ચડાવી, ડબલ લોકને બરાબર બીડી દીધું.

રાયટાં ઊભી હતી એ બાણુ ધીમે ધીમે એણે જવા માંડ્યું. એ બાણીપૂછીને ચાકુને લાઇટમાં ફેરવી રહ્યો હતો. રાયટાંની સાથે નિકટ જઇ એ ઊભો. એની આંખમાં આંખ ગરેલી એ થોડી વાર સુધી જોઈ રહ્યો

રાયટાંની આંખો ભયચરત હતી. એ અવાકાબની ગઇ હતી.

એણે ટેલિવિઝનને ચાલુ કરી દીધું. વોલ્યુમ-સહેજ વધારી એ ફરી પાછો રાયટાં આગળ આવ્યો. એના ગળા પર હાથ ભીંસી ચપ્પુને એની હડપચી આગળ લાવતો એ બોલ્યો:

‘ભાગી ગયો તારો પ્રેમી? બહુ બહાદુર કહેવાય! ચાલ કંઈ નહિ. મારે માથે એક જ પાપની ટીલી ચોંટશે. બિચારો નિર્દોષ માણસ વધેરાઇ જતો.’

એ એને સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યો. પ્રીતમનું આપું ખૂની સ્વરૂપ એણે કદી જોયું નહોતું. ને ભયંકર ઉન્માદથી આ ટળન ને દાદીવાળો શીખ એને પ્રેમ કરતો તેનાથી. એને કોઇ કોઇ વાર એના અત્યારે લીધેલા ભયંકર સ્વરૂપની ઝાંખી થઇ હતી. એણે શીખોની હિંસાત્મક પ્રકૃતિ વિશે થોડું ધક્કું સાંભળ્યું પણ હતું. પરંતુ ત્રણ વર્ષમાં એને આ શીખની ઝલ, સુકુમાર ને પ્રેમાળ બાજુનાં જ દર્શન થયાં હતાં. એને આટલો કોપિત એણે આ પહેલી જ વાર બાળ્યો. એક વાતનું એને બહુ જ અચરજ થઇ રહ્યું હતું-આટલો બધો બાણુલો ગણુલો માણસ ભયંકર કૃત્ય કરવા કેમ તૈયાર થઇ ગયો હશે? Indians જરા વંધાર પડતા લાગણીશીલ ખરા! એનામાં એકએક થોડું જેમ આવી ગયું.

‘આહ, પ્રીતમ રેંસી નાખ મને.’

પ્રીતમ અચકચો. એણે વિચાર્યું હતું કે એણી હરણીની જેમ તરફડિયાં મારતી છૂટવા મથશે, આજીજ કરશે; કાકલુદોઓ કરી પગે પડશે. એને એમ હતું કે એ એને પકડશે, છૂટવા અથતી. એને ભીંસ લગાવશે, નાંસી જતી એને બેડમમાં લઇ જઇ બેડમાં ચટકશે, ખૂમ મારતી એના મોં પર હાથ મૂકશે, એને આંસુ પાડતી જોઇ એ હસશે, એ એને રોળ્યા મારશે, પગે પડેલી એને લાતો મારશે, હડસેલા લગાવશે, હડધૂત કરશે...!

પણ બન્યું એનાથી ઊંચું. રાયટાં હતી એના કરતાં વધુ શાંત ને સ્વસ્થ જણાઇ. એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એનો ઝુસ્સો એને આસરતો જણાયો.

‘આથ, બહુ વાર લીધી તે’ આ બેવડા પ્રેયસીના પર વેર લેવાની.’

એણે રાજાદાની આંખમાં નજર ઠેરવી. એ આસમાની કાકીઓની નજરકતે એક સેકંડમાં જૂતાકાળનાં સંરમરણોથી એના દિલને ભરી દીધું. સોનેરી વાળનો રમણ એના હાથને થયો. ચાકુવાળો કાચ વક્ષરચળ પર ટેકાયો હતો અને એ મૃદુ, પોચો, સુંવાળો ને ઉત્તેજક રમણ એના મમંરચળ પર હળવી ટપકી મારી ગયો. એક સળંગ નજર એણે રાજાદાની સુરેખ કાયા પર ફેરવી લીધી, ‘પ્રીત, રેલિવિઝન બંધ કરી દે હું હુંકાર સરખો નહિ કરું.’ તું કહીશ તેમ આંખો મીચીને પડી રહીશ.’ એણે એકદમ એને છોડી દીધી, ચાકુ ધા કરી ખૂણમાં ફેંકી દીધું, રેલિવિઝન બંધ કરી દીધું. ને લમણે હાથ મૂકી પેલી સોફાચુરશી પર ફસડાયેને બેસી પડ્યો.

રાજાદાં પથ્થુ સોફાની ધાર પર બેસી ગઇ, થોડી વાર બેઠ એમ મૌન બેસી રહ્યાં.

‘સારી, રાજાદાં ! હું મારા પોતાના વશમાં નહોતો. ખેર ! પેલો અહીંથી ભાગી ગયો નહિ તો મારાથી કંઈનું કંઈ થઇ જત. હું, બહુ જ લાગણીશીલ છું. લાગણીઓના ઉશ્કેરાટમાં હું ગમે તેમ ભોંસી નાખું છું, કરી નાખું છું. નાનો હતો ત્યારથી હું આવો છું. પછી પરતાવો ખૂબ થાય છે. મારા બાપ પથ્થુ એવા હતા. એક આવી જ પાયા વિનાની બાળત પર માને એમણે અધમૂઢ કરી નાખી હતી. મારી માએ એમને કહી માફ નહોતા કયાં.’

‘કાંઈ નહિ, પ્રીત, પણ મેં તારું આ સ્વરૂપ કદીય નોંધ્યું નથી. અતંરમાં હું કક્કડ થઇ રહી હતી. મેં પ્રણયું સ્મરણ પથ્થુ કરી લીધું હતું. નવાઈની વાત એ હતી કે તારા જેવો કેમળ જવાન, બાહોશ સાયન્ટિસ્ટ, કેાઇ પણ પ્રકારની પૂછપરછ વિના આવું હિંસાત્મક કામ કરવા કેમ તૈયાર થઇ ગયો હશે ?’

‘માથુસ સંજોગોનું પ્રાણી છે. એ પ્રસંગ જ એવો હતો કે મારી પ્રકૃતિના માથુસ ઉશ્કેરાટ ગયા વિના ના રહી શકે. કેટકેટલા અરમાનો સાથે હું પાછો ફર્યો ? કેટલા ઉત્પાદથી હું આ શહેરમાં, આ એપાટમેન્ટના બારણે આવીને બિભે ? મેં ધાયુ’ હતું કે તારી આખો જનમૂડના ફૂલ જેવી લાલ ને ફૂલેલી થઇ હશે. અને જોના... બીજ ના, એમનાં કથું જ ન જન્યું. તને ત્રણ વર્ષની પ્રીત-માનું એક ચિહ્ન સુધ્યાં યાદ ના આવ્યું, જ્યારે હું

અહીં. પાછો આવ્યો હતો મારું—આપણું—ધર વસાવવા સદાયને માટે તારો જનવા. ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યો અને મારા મિત્રે અને ખબર આપી. મારા પિતાનું હાટફેલ થતાં અવસાન થયું છે. તને ખબર છે—? પિતાના મૃત્યુનો શોક પણ પાળ્યો નથી. મારું એકનું એક સ્વજન ચાલી નીકળ્યું. અને એમ હતું કે બીજું એક સ્વજન આ શહેરના આ એપાટમેન્ટમાં રાહ જોઇને બેલું હશે. હું અહીં ધસી આવ્યો—ને ? તે એક સ્વજન, ખેર ! એ સ્વજન સ્વ-જન રહ્યું નથી. એને બીજાનું બની ગયેલું જોઇ સમસ્ત પ્રાણ અપમાનિત બની બીકે, લાગણીઓ ઉશ્કેરાઇ ગઇ.’

‘તે’ મારા ને એના સંબંધ વિશે એમ કેમ બધું ધારી લીધું ? પ્રીત, એને સમજાવવાની તક તો તારે અને આપવી જોઇએ ને ?’

‘સાત દિવસના દુઃખ માળામાં કોઇ પણ પ્રેમી બીજા પુરૂષ સાથે ‘ડેટ’ પર જઇ શકે—જેવા પ્રેમ એ ! તું’ એની સાથે સાઝ અમિયાર વાગે એકસી બેઠી હતી ને અને જોતા તું જલરાઇ ગઇ હતી તે હકીકત નથી શું ?’

એ બેઠ એકમેક સામે જોઇ રહ્યાં. પળભર બેઠેને થયું કે પરસ્પરને વળગી પડે ને આરસેપમાં જુઓએ હોતાં બધું બૂધી જાય. પથ્થુ ખડી થયેલી દીવાલ જોળંગવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું.

રાજાદાંએ ધીમે રહી રાહ કહ્યું : ‘તને કોઇ દિવસ નહોતી કરી એ વાત કરવા દે અને તે’ પૂછવા છે એવો એક માત્ર સવાલ પૂછવા દે. ત્રણ વર્ષ મેં કેયોં હતો એવો તે’ પથ્થુ પ્રેમ કેયોં હતો કે નહિ ? બેઠ પક્ષે બંધના હોતાં ખરાં, કે નહિ ? તું કેમ કરીને એકદમ મુક્ત કરીને કહી શક્યો : ‘શું બાપ, રાજાદાં, મારે હિંદ પાછા ફરવું જ પડશે. મારા જુદા પિતા મારી શહમાં જ જીવનના છેલ્લા દિવસ કાઢી રહ્યા છે. મારી માતાના મૃત્યુ પછી અને મા યાદ જ નથી આવતી—મારા પિતાએ જ મારી સંભાળ લીધી છે. એમનું હૈયું ભાંગી પડ્યો. મારે વતન પાછા ફરવું જ પડશે.’ મેં એક દરદર ઉચ્ચાર્યા વિના, ફિલમાં ખાકની નીચે જલતા અગારા છુપાવી, હસતે મોઢે વિદાય આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તું કેવી રીતે અને છોડી જઇ શક્યો હતો ?’

એ રતબધ બની ગયો. અચેતનમાં કદીક કદીક સળવળતી આ ગીલ્ટ વૃત્તિને એણે ટાળ ટાળ કરી હતી. (અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૬૦)

સૌહાર્યનો આકાર

વર્ષો અગાઉ દિવાળી અમંકામાં 'હિન્દુસ્તાન પ્રભાત' ના દિવાળી અમંકામાં બકુલેશ-જિતુભાઈ-અમનીની વિષુદ્ધિએ નવી લાલ ઉપલવી, અહીં શ્રી જિતુભાઈ બિનની આદર્શ પાનાં હિયલાની ફક્ત કરે છે કે વારતામાં આને જે ટેકનિક, ઘટનાલોપ અને શૈક્ષણિક પરિવેશી સંલગ્નતાની વાતો થાય છે એનાં બીજા તો બનીથી શરૂ થયાં, અને આને એ ચિત્રણનાં રચનાં છે.

બકુલેશ આભ્યા.. બકુલેશ, એમની સાથે એક જણ. 'હિન્દુસ્તાન પ્રભાત'ની આદર્શ.. એક ખંડ બાળ્યમાં છેલ્લાઈનો ખંડ. 'મળી ગયું' આ પુસ્તક... 'ધીર અર્થિ' ગ પીપલ' લેખક: માધકલ આરલેન... સેકન્ડ-હૅન્ડ બુક-સ્ટોલ મારા પર ચાલે છે ને...

બકુલેશનો ધોષ મેં અટકાવ્યો; 'પણ તમારી સાથે જે આવેલ છે, એ આર્થિ' ગ આદર્શની આગળથી કરાવો... એ કયાંથી મળી આવ્યા ? નવી નકાર કિતાબ જેવા એ દેખાય છે.'

આવનારે આસ્તેથી કહી દીધું - 'હું જન્મત ખત્રી'

માધકલ આરલેનની 'કેલેસિયર ઓફ ધી રટ્ટીડ' મેં વાંચી. ને, બકુલેશ લગી એ વાર્તા, એ રંગીન શૈલીની ઝરમર અને એ જાની કથાની વાઈટ મેં પહેલાંથી ત્યારથી એમને આરલેનનો વાર્તા-સંગ્રહ હાથ કરવો હતો. એ મળ્યો. એનો બકુલેશને લાગે રાઈપો હતો. બસ... પછી, બકુલેશ સાથે અને એમની વિના પણ જન્મત મળવા આવે. પોતે અભ્યાસ કરે પણ ચિત્ર દોરવાનો શોખ. 'હિન્દુસ્તાન પ્રભાત'ના દિવાળી અમંકાનું સંપાદન અને સંપાદન. જન્મત અવારનવાર આવવા લાગ્યા, શૈક્ષણિક ચીતરે પણ એમની શૈલી ડાખરી. રેખામાં કૌવત. ચિત્રનું સમતોલપણ મૌલિક. ચિત્ર સામગ્રીમાં રૂઝુ નામ નહિ. એ જોલે ઓછું પણ જે કાંઈ જોલે એમાં માલવો મરમ... એક વાર એમનો એક અનુભવ એમણે અને કહ્યો. જન્મતને મેં જણાવી દીધું: 'તમે આની વાર્તા લખો. એ વિના આ અંક પ્રગટ નહિ થાય...' અને લાગે છે કે એ એમની પહેલવહેલી પ્રગટ નવલિકા. એમની આ નવલિકા છાપી અને જન્મતની આગળ ખાટો એક મોશુ મુક્યું... કે કોઈ ખિસ્સાકાતનું એ એમનું ખિસ્સું જોઈએ - એમાંથી મળી આવ્યાં; પીછી, કલમ, રેસોરેપ અને થોડું પરચુરુસ... જન્મત સાકારીને ત્યારે અભ્યાસ કરતા હતા.

બકુલેશ અને ડૉ. જન્મત ખત્રી બંને યારબાજ. ડૉ. લગી એમની ચારી મહેકતી રહી.

ડૉ. જન્મત ખત્રીને સાહિત્યનું કોઈ મહોરું ગમે નહિ. સાહિત્યના મેળામાં હાજરી આપે પણ મિત્રોને એમાંથી ગોલીને પગ નાખે. આછું હસે ને એમનું

જિતુભાઈ મહેતા

તેજુ' નિરીક્ષણ આસ્તેથી હાજર કરે. અન્યની અસર તો એમણે નવલિકા માટે કલમ ચલાવી નહિ. બાળ-પણાની શેરી એમના અંતરથી છૂટી પડી નહિ. મોટા થયા પછી રાજાપાટ કર્યો. જાતે કુદરતની ઝીંકાઝીંક માણી, નજર લાંબી, સારામ રણને સમાવે તેવી... એટલે 'લેગ શોટ' નો એમની આંખને મહાવરો. પણ રજકણ પર ધ્યાન પૂરેપૂરું. આકાશના ચંદ્રવામાં એમનાં નિરીક્ષણોના બખિયા બરે ... પીંછી અને કલમ એક બીજામાં મળીને ભાતને જીતે. એમની લાપા આકાશ તો છોડીને જંગ ડોલે અને એમના શબ્દો ખંડના ખૂણાને ઉજામણે. પણ આ બધાનો તાલ માનવ મન હારે મળે. લોહાનો લય... એમના એ રાગે. માનવચરિત્રને ખીજવીને જ સંતોષ પામે નહિ.

ગામકું જવા દો. કુંબધમાં પહેલો વરસાદ સાથે ઝીલવાનો અમારો ક્રમ. છત્રી જોઇએ નહિ. બકુલેશ વરસતા વરસાદમાં કુંબધની ધમારોતો' ચિત્ર શબ્દો વતી ફેરે. બકુલેશ બોલે:

'રાજાબાઈ ટાવરનું' નસીબ તો જુઓ. આપણી પહેલાં એ ફેરાં ઝીંકે છે ! બકુલેશની આ કલ્પનાથી જ્યન્ત ખાસ રાજ થયા નહિ. પણ આ વિષે વાતો કરતાં 'ફેરાં' યાદ રહી ગયું...ત્યારથી જ્યન્તની આ 'ફેરાં' શબ્દ જોડે દિલગી થઇ અને એમના વાર્તા-સંગ્રહનું નામ એ રહ્યું.

શનિવારની રાત હતી. 'અખમિત' સાપ્તાહિકનું કામ કરીને રાતના બે પછી જ્યન્ત, બકુલેશ અને કુંબધાર પડ્યા.

બકુલેશ પાસે એક ફેન્સ ત્રિમાસિક હતું: 'ટ્રીક્વર'. એમાં જનજાતનાં મહોરનું ચિત્ર હતું. આ ઉપરથી વાત ચાલી. કુંબધેયો' આપણે સાથે મળીને એક કથા લખીએ, એનું નામ 'ધ્વનિનું મહોર...' બકુલેશ ઉછળી પડ્યા. હાસ્યમાં જ ધ્વનિ હોય છે એમથી શું જન-જાતના મહોરોં નથી બેપસતાં ? કપટનું હાસ્ય, કદરનું હાસ્ય, આનંદનું હાસ્ય...વગેરે...જ્યન્તે કહ્યું: 'બકુલેશ પહેલાં લખે...પછી, બકુલેશ બીજો હપ્તો લખે...અને છેપ્તો હપ્તો લખે...બકુલેશ જ...'

વાર્તાઓ બહુ બહુ લખાય છે એ વિષે ઘણું લખાય છે. ડૉ. જ્યન્ત ખત્રી આ બધા સાહિત્ય પછી ૫, આપણી

સાથે રહે છે. નવા પ્રયોગો, નવી અંસર, સુરરિવાલિઝમ .. આવી કોઇ અંસરએ ધાણી વિના, ડૉ. જ્યન્ત ખત્રીની નવલિકા સિતાર પર નખલી નાચે અને આંગળી તાર ખેંચી ગીંડ કાઢે એમ ચિત્ર ઉપર જમ્તે મનની મીંડ લઇ આવે છે. ઉરની આ 'ઉપજ' (સંગીતની લાપામા 'ઉપજ' એટલે સરમમનો સ્વાર) જ્યન્ત માટે સ્વાભાવિક બની. સાહિત્યને નામે કોઇ રૂઝા, એના પર એ ફરી લેતા અને એવો રૂઝા મમતો નહિ. 'ફેરાં' અને 'વહેતાં ઝરણાં' માનવમન અંદરની તરસને કલરવ બેસે છે. તૃપ્તિમાં જ એ પૂરા થતાં નથી. વરસાદનું' ધાણી ગામની ધૂળ સાથે લઇને જે રંગ પામે, એવો વાન એમની કક્ષાની એક રંગીને એમણે આપ્યો છે. આ પ્રકારની મૌલિક કહેણી એમનામાં હતી. એમની નવલિકાના પદ પર વિહાર કરીએ તો, નકરું' સાહિત્ય નહિ પણ સાહિત્યને ધબકાર આપતા માણસ' મળે. માણસનાં લક્ષણ ઉલ્લ-વાની એમની પાસે સૂઝ હતી. વાર્તાની કલા ફૂંદવાની એમને જરૂર રહેતી નહિ. પરિણામે વાચકને તો આ સંગમ સાપડતો.

ડૉ. જ્યન્ત ખત્રીને ગુજરાતે નવા ઓળખવાના નથી. વરસોથી એમની વાર્તા વહેતી રહી છે. 'વહેતાં જળ નિર્મળા' જેવી લજ્જનવાણી એમની ગતિને બરાબર સમજાવે છે. હૈયામાં બેઠે, એ એમના હાથે મારું. સાક્ષર, પંડિત, વિવેચક, પ્રાધ્યાપકને જ રાજ કરવાનો વિચાર એમને કપારેય પજવતો નહિ. આધુનિક નવલિકા અંગે ગુજરાતમાં જે પ્રયોગો થઇ રહ્યા છે એ પ્રયોગોને દાદ દેનાર પણ જ્યન્તની વાર્તાઓ વચ્ચે તો, એને સમજ પડે કે, વરસો પહેલાં આ વાર્તાકાર અનેક નવા ધાટ ઢાળ ઉપર ઉતાર્યા છે. માત્ર નવીનોમાં ખપવા માટે નહિ પણ દિલના ઘકકાએ એમની પાસે આ કામ કરાવ્યું છે. જાતજાતના અનુભવોએ એમને બાવનાનું લાથું બંધાવ્યું. કચ્છના રણમાં ફરી ફરીને, ગામડાંના જીવનને જાણીને એમણે નિરીક્ષણની શીમંતાઇ મેળવી. નીડરતા એમની જિંદગાનીનું ઊગળું હતું. ડર વિના એ રણનો વડો ઝીલતા આ વિસ્તારમાં એકલતાને નાચતી એમણે અનુભવી. નામી બુદ્ધિ અને એમાં નાગી એકલતા.

કચ્છનાં રાતાં જમલાં એટલે ફેમિનિયો પંખીઓ વિશે મેં એમને પૂછપરછ કરેલી. જવાબમાં એ બોલ્યા:

‘મારે આ પંખીઓ પર વારતા લખવી છે. તમે ‘ચિલોગો’ વારતા લખી, એ મારા મનમાં છે. એમાં ચિલોગ પંખીનો જે સંસાર છે, નર એનાં બચ્ચાં અને માદાને ખોરાક આપી આપીને હતી પડે છે, એ કુદરતે રચેલો ક્રમ છે. મારે આ રાતાં બગલાંના રહેવાસમાંથી આવો ક્રમ તારવવો છે. એમની બાબુમાં દિવસો ગાળવાની ઇચ્છા છે...’

બકુલેશ અને હું તો સાથે જ કામ કરતાં જયન્ત અવારનવાર સાધમાં રહે. આ દોરતીમાં એક-ખીજના અનુભવ, એક ખીજનું વંચન, એક-ખીજના ઊંચરા ઉજવણી પામતાં એકમંડ વિલસનની ‘એગ્રિસ ફેસલ’ ચોપડીમાં સાહિત્યના વિવેચનમાં જે ફેરાં હતાં, અમે એ હાથોદ્ધાર ઝીલતા. ચોમાસાનો પહેલો વરસાદ અને ઉરની ઉમણીનો આ લહાવો સાથે ને સાથે.

ડૉ. જયન્ત ખત્રીએ પચ્ચાસેક વારતા લખી છે. એમાં સર્જનનું રૂપ લયું” છે. એ ઉપટે ક્રમ ? નકરો વંદોળે ચડેલું એ પાતું-એ પાંદડું-નથી. વંદોળની એને જાણ છે. પણ જક્ષતું એનાંમાં કોવત છે.

બકુલેશ ગયા. એની જાણ થઇ, ગયો ત્યારે ચિંતા બળતી હતી.

જયન્તને કેન્સર ખેંચી ગયું. તે પહેલાં તાજેતરમાં એ મળ્યા. ફરી નો મળવા એ માંડવી ગયા. એમનો સામાન રાખતા ગયા છે. ‘ફેરા’ અને ‘વહેતાં ખરણાં...’ પણ એટલાથી વાત પૂરી થતી નથી. એમની દોરતી, એમનાં હેતાળ વેણ, એમનો મમ, માણસ તરીકે એમનો જીવસો...એ જીવસો કેમ બુલાય ? સાહિત્ય તો બરોબર પણ એમનું જીવન પણ અંધાર હતું. એવા જીવનને કારણે એમનું સાહિત્ય મહેલું”.

મને એમ જાહે જાહે થાય છે કે, ડૉ. જયન્ત ખત્રીના સાહિત્યને આજ પહેલાં ય, વધુ યાદ કરવાની જરૂર હતી. કાંઈ નહિ. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ એક છે. અને એમનું આસન ત્યાંને ત્યાં રહેવાનું છે.

(અમરપંજમાંથી ચાલતર)

પ્રભાતી

નિતુ મહુમદાર

હિન્દો જાનુ તોયે આ અંધારું લાગે
ફરીથી પ્રભાતે સહુ અંધ જાગે

પરિપૂર્ણ તેને અંધે માત્ર ડાયા
રચે જાતિમાં ય રજાનાની માયા
ઉઘાડીને આંખો નહીં નીકે ત્યાગે
ફરીથી પ્રભાતે સહુ અંધ જાગે

અલ્પવયસ પ્રદેશી અદાખીક પાડે
કસાના સિંચાડા નથી જ્યાં વિરાટે
ભમે પંથ જુલ્યા ન પાછા ન આગે
ફરીથી પ્રભાતે સહુ અંધ જાગે

અંધે હસ્તમાલી” જુલુકાનાં દડો
પરિવ્રજાન મારે કરે વિભાજ બેટો
પડે આખરે છે વિભાગે વિભાગે
ફરીથી પ્રભાતે સહુ અંધ જાગે



(પુનર્મિલન : પૃષ્ઠ ૫૬ થી ચાલુ)

એણે ધર્યો હતો એ ચાકુની જેમ શેખરડાએ એ જિતિને છતી કરી એની સામું ધરી દીધી હતી. એ જાણતો હતો કે એની પાસે કોઇ જવાબ નહોતો અને છતાંય એણે લડ્યો ખયાલ શરૂ કર્યો.

‘મારા પિતાની વાત મેં તને પહેલેથી જ કરી હતી. એમને વતન પાછા ફરવા માટે આપેલા આરાં વચનોની પથ્થુ મેં તને વાત કહેલી. હું તને દિંદિ બાઇ જવા તૈયાર હતો છું...’

એ મ્હાન હસી રહી હતી. એ હાસ્ય પ્રીતમસીંગના અંતરને દહાવી ગયું. એ સકેન્નમાં આબાદ સપાઇ ગયો હતો.

‘તું અને છોડી ગયો એ હકીકત છે. તેં મારી સાથે અમેરિકા રહેવાને બદલે દિંદિમાં જવાનું પસંદ કર્યું હતું’ તે જ હકીકત છે. કહે તો, તું તારા પિતાએ બોલેલ પોપરીને પરણી ગયો હોત, તારું નાનું સરખું એક ધર બન્યું હોત, તું સુખી હોત—આ બધી હકીકત બનત કે નહિ ?—’

‘હા, એ બધું કદાચ બનત; પણ સાત દિવસમાં એ બધું બની ગયું નથી !’ એ કડાસથી બોલ્યો.

‘પ્રીત, તેં કદી વિચાર્યું છે કે હું કેવી એકલી પડી ગઇ હોઇશ અહીં ? તને મળી હતી ત્યારે ૨૬ વર્ષની હતી હવે ૩૦ વર્ષ પૂરાં કરવા આવી રહી છું. પુરુષ ને સ્ત્રીની વાત જુદી છે. સ્ત્રી આ સમાજમાં ચારે તરફથી બંધાયેલી છે. એની ઉંમરનો પ્રશ્ન અમારા સમાજમાં બહુ મહત્વનો થઇ જાય છે. જે દિવસે તું મને છોડી ગયો તે રાત્રે જ્યારે હું એકલી બિવિધ્યનો વિચાર કરવા બેઠી હતી ત્યારે કેવા વિચારોથી હું મુઝાઇ ગઇ હોઇશ તેનો વિચાર એક ઘડી માટે ય તને આવી શકે એમ છે ? અંકુશ શહેર જાણે છે કે એક ટર્મિનાલો, દાંડીવાળો શીખ મારો પ્રેમી હતો ને હું ત્રીસ વર્ષ ઝડપથી વટાવી રહી છું. એ શીખ સફાવને માટે મને છોડીને ચાલી ગયો છે તો હું—રેખાડા શું કરું હવે ?’

સાચી વાત હતી એની. પ્રીતમસીંગે કદીય એ બંધા વિચાર નહોતો કર્યો. એમાની સત્યાપના રણકાર એ પરખી શક્યો હતો ને છતાંય એનું હૃદય આજીવન જનનું હતું હતું. એને થયું હતું કે હવે એ જે ઉ પહેલા જેવાં કદીય બેગાં નહિ થઇ શકે. એની સામું જોતો ને અનીતની ઊર્મિએ ધસી આવતી. પણ એ ઊભો હતો એની જાણ પણ એને તરત થઇ જતી. એક પ્રકારની વ્યથા એના હૃદયમાં ઊભી રહી હતી.

‘ખીજ રાને તો આ ધરનું એકાંત અસહ્ય બનવા માંડ્યું. મેં નક્કી કર્યું કે કહ્યું બનીને કોઇ સહારો શોધી જ લેવો. સવારે ડૉ. મીંગના આંખરેશનમાં નસ’ તરીકે સાથ આપ્યો. આંખરેશન બાદ એમણે મને ડેટ માટે પૂછ્યું. મેં હા પાડી.’

પ્રીતમસીંગના દિલમાં કરી ઉધમાત થવા માંડ્યો. એને લાગ્યું કે ફરી પાછો એ પાશ્વરીજિતિને ભોગ બની દેં કરી બેસશે. એકદમ એ ઊભો થઇ ગયો.

‘હું જાણ.’

‘ક્યાં ? કેમ ?’

‘દેશમાં કેમ પ્રજાનો કોઇ સંતોષકારક જવાબ નથી. કદાચ આપણે બે અત્યંત ભિન્ન સમાજમાં ઉછરેલાં માનવીઓ છીએ એથી. કદાચ આપણે એકબેકને અનુરૂપ નથી એથી.’

‘તું હજી ય મને સમજ્યો નથી, પ્રીત. મેં જો કે પથળું બધું’ તે તારી ગેરહાજરીમાં બધું’ હતું તે કેમ જાણી જાય છે ? તું આવ્યો તે મને ગમ્યું છે. બસો થઇ ચાલ્યો ના જ. હજી ય હું તારા જ પ્રેમમાં છું. મને હવે જીવનનો સહારો જોઇએ છે. તારો સહારો મળતાં હું સુખી થઇશ. મને ખાતરી છે.’

બારણું બોલી, એની સામું ઉદાસ નજરે જોતો, ડાકું નકારમાં ધુણવતા એ બોલ્યો :

‘ગૂંડ બાપ, રેખાડા થેંકસ ફોર એવરીથિંગ. સારી, મને ખાતરી થઇ ગઇ છે કે આપણાં બંધ અને રસ્તા જુદાં છે.’

રેખાડાની આખમાંથી પડતાં આંસુ જોઇ એના હૃદયમાં દહાયલ મચી રહી. એ જવા કરતો હતો ત્યાં એ બોલી :

‘તને નહિ શકું. તે વખતે નહોતો શક્યો, હવે પણ તેમ કરવા પ્રયત્ન નહિ કરું. ચાલ પ્રત્રતી જેમ છૂટો પડીએ, આવ મને વિદાયનો ખેલો આપતો જા.’

ફરી ડાકું ધુણાવી એ કડાસથી બોલ્યો : ‘ચેલા બેડેશી બટકીદાસે વટાવેલા હો ! પર હું મારા દેહ ચાંપું ? તદ્દન અશક્ય. મારા સમસ્ત પ્રાણમાંથી ધૂણા છૂટે છે.’

એણે જોરથી બારણું બંધ કર્યું. રેખાડાના મુખમાંથી આદ ને આંખમાંથી હ્રમ આંસુ ખરી પડ્યાં.

સરિવામ રસ્તા તરફ ચાલ્યા જતા પ્રીતમસીંગે ફરી એ સમસ્યા એવનુ પર એક છેલ્લી નજર ફેરવી લીધી.

● ● ●

વાતચિત્રો બહુ બહુ લખાય છે. એ વિશે પણ ઘણું લખાય છે. ડૉ. જયન્ત ખત્રી આ બધા સાહિત્ય પછીય, આપણી આંધ્ર રહે છે. નવા પ્રયોગો, નવી અક્ષર, સરસિયાલિખન...આવી કોઇ આકાર-એ 'ધાણી' વિના ડૉ. જયન્ત ખત્રીની નવલિકા સિતાર પર નખલી ચાલે અને આગળી ખેંચી મીંક કાઢે એમ વિત્ત ઉપર જઇને મનની મીંક લઇ આવે છે. ઉરની આ 'હાજર' જયન્ત માટે સ્વાભાવિક બની, એમની નવલિકાના પઠ પર વિહાર કરાવે તો, નકકું સાહિત્ય નહિ પણ સાહિત્યને ધબકાર આપતાં માણસું મળે. માણસનાં લક્ષણ ઉઠેલવાની એમની પાસે રહ્યું હતી. વાતની કલા દ્વંદ્વાની એમને જરૂર રહેતી નહિ.

આધુનિક નવલિકા અંગે ઝુજરાતમાં જે પ્રયોગો થઇ રહ્યા છે, એ પ્રયોગોને કાઢ કેનાર પણ જયન્તની વાતચિત્રો વાંચી તો એને સમજાવે પડે કે વરસો પહેલાં આ વાતચિત્રો અનેક નવા ધાટ કાગળ ઉપર ઉતાર્યા છે.

ડૉ. જયન્ત ખત્રીએ પચ્ચસેક વારતા લખી છે. એમાં સર્જનનું શ્વસુ છે. એ ઉપર કેમ નકરા વટેળો થયેલું એ પાણી-એ પાંદડું-નથી. વડોળની એને લણ છે. પણ શક્તિ એનામાં કીંવાત છે.

અને એમ ઊંઠે ઊંઠે યાત્રા છે કે ડૉ. જયન્ત ખત્રીના સાહિત્યને આજ પહેલાંય વધુ ચાહ કરવાની જરૂર હતી. કાંઇ નહિ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ બેઠા છે. અને એમનું આસ્વાદ ત્યાં ત્યાં રહેવાનું છે.

ચિત્રભાઈ મહેતા

જયન્ત ખત્રી

પેલી કુખળી આપા કિંચનના દરવાજા આડે લટકતા પાછાને ચીરીને અંદર જતી રહી. તે પહેલાં સીલિંગ ફેનની સ્વીચ ઓન કરતી ગઇ.

પંખાએ કશા જ બેહુદા અવાજ વિના ફરવાનું શરૂ કર્યું. અને વિભાજિત સમયની પળો ગીરદી કરવા લાગી.

હું અને મારા મિત્ર મેઝમ નીલીના ટ્રાઇંગ રૂમમાં બેઠા હતા, બેસી રહેતા, એ સોફાની કિનાર પર ટીચાઇને બેઠો હતો, હું સ્વસ્થ હોવાનો ડાળ કરતો અટ્ટેલીને બેઠો હતો.

અમે જે ઉદ્દેશથી અહીં આવીયા હતા તેને અનુદૂળ આ રૂમનું વાતાવરણ ન હતું.

એક હાથીદાંત જેવી સફેદ, કિંમતી હોવાનો ડાળ કરતી સસ્તી કારપેટ, ચેરટરસ્ટીલ સેટ, બે ત્રણ ટીપાઇ, કોરનર ટેબલ, ચેન્ટલપીસ, અને ન્યાં ત્યાં પડેલી એસફે, અમથા-અછલકાં બે વચ્ચે પહેરીને નગ દેખાતી સ્ત્રીની જેવી બે છબીઓને ધારી રહેલી નગ દીવાલો !

ક્યાંય એકે પુસ્તક દેખાતું નહોતું. પુસ્તક મૂકવાની કોઇ જોગવાઈ નહોતી. રાષ્ટ્રિય ટેબલ નહોતું. રૂમની વ્યોવચ રહેલી મોટી ગોળ ટીપાઇ પર એકે દૈનિક કે સાપ્તાહિક નહોતું. અને અમે જે અભ્યાસના અહીં કલા-સીસ યાત્રતા હોવાની જાહેરાત વાંચીને આવી ચડ્યા હતાં...અને હવે શૈક્ષિક ભોંડપ અનુભવી રહ્યા હતા.

મેઝમ નીલી બેઝરૂમમાં હતી અને લખણાં જ અમને મળશે એવું જણાવીને પેલી આપા કિંચનમાં જતી રહી હતી.

પંખો હવા કાપી રહ્યો હતો. કોરનર ટેબલ પરનું ટાઇમપીસ ટિકટિકતું રહ્યું.

થોડા ખુલ્લા મૂકેલા એક બારીના વેન્ડીલેશનમાંથી રસ્તા પર વહેલા ટ્રાફિકનો એક જ દખનો એકધારે અવાજ આવી રહ્યો હતો.

અહીં જે હોયું એમને તે નહોતું, ન હોયું એમને એ હકીકત બની નજર સામે ઉપસ્થિત થતું હતું.

અને આમની એવેની પર અત્યુદ્ધ ખામોશી અને નપુસક વિચારોની ભેંકપનો ભાર વધી રહ્યો હતો.

પસાર થતા સમયનાં ક્ષણેકેકનાં પગલાં નીચે અમારું 'મૈય' ફરિયાદ કરવાની રાડઅપ કંટે તે પહેલાં, બેઝરૂમનો

દરવાને ખૂલતો હોવાનો અવાજ સંભળાયો. અમારી નજર ત્યાં જ હતી. મેડરૂમના દરવાજા પર અત્યાર સુધી રિથર લટકતા પદ્મમાં જીવ પ્રવેશ્યો.

મેડમ નીલીએ ટ્રેપિંગ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

એના અંગે ભરાવદાર-સંગેળ હતો. અનેક તરફાંએ નીચે એની આંધેડ વચ ક્યારેક છુપાતી, ક્યારેક ડોકિયું કરતી હતી પારદર્શક સીલેફિન જેકેટમાંથી કોઈ પુસ્તકનું સચિત્ર પૂઠું દેખાય એમ એના પોળા બ્લાઉઝની નીચે એવું જેવું હતું તેવું સૌન્દર્ય ડોકિયું કરતું હતું. એ આ ચેના હોમના રિમતમાં અને મોગી આખોની કાઠીઓના નૃત્યમાં આકર્ષક દેખાવાની મથામણ હતી.

નીચેના ધડ પર ઉપલા ધડનું સહેજ સહેજ ડાબન બિલકુલ ધધાદારી હતું એક ક્ષણ એ અમારી સામે અને અમે એની સામે નોંધ રહ્યા બીજી ક્ષણ એ અમારી સામે આવી ઊભી અને ગિમત ફેલાવતી, આખો નમા વતી કેડે હાથ ચૂકી ડાનતી પૂછી રહી.

‘ડાલિંગ, વોટ કેન આઇ ડુ ફોર યુ ?’

મારા મિત્રે તરત જ કોટના ગળવામાંથી એક અખબાર ખેંચી કાઢી એની સામે પરી રહેતા પૂછ્યું કે આ જાહેરાત પ્રમાણે જે જે ચીજો હતી તે મેડમ નીલાં એ પોતે હતી? અને પોતાના હૃદયે લખાતા નીચલા હોઠને એણે દાત વચ્ચે પ્રત્યાઘર્ષમાં પકડી રાખ્યો-એ મારા મિત્રની ટેવ હતી.

પણ મેડમ નીલીએ જણાવ્યું કે એ જાહેરાત એની જ હતી અને એમ જણાવતા એણે પોતાનો એક પગ ઊંચકીને મોઢાની કિનારે પર ચૂક્યો. લીચણ પર કોણી ટેકરી નીચી નથી, પોતાનું થોડુંનું રિમત મારા મિત્રની ઉંચ જ નજીક લઈ ગઈ એણે જણવી નોંધને રકટને સાથળ પર ડાબે સરવા દીધું, અને ત્યારે વહેમ ગયો કે એણે કોઈ અન્ડરવેર પહેર્યો નહિ હોય.

એના લાભાર્થે સરતા રકટ અને બ્લાઉઝની કિનાર પાંચા દેખાતી લયનય છાતી મારા મિત્રે નોંધ દરો જ માણ્યું કે એણે એ જ ધડીએ બેગાડળા ઉતારાથી કહી નાખ્યું.

‘મારે જે ચ બાપા શીખવી છે ?’

‘આઇ સી . તો તમારે જે ચ બાપા શીખવી છે ?’

મારા મિત્રે હકારમાં ડાકું ધુણાવ્યું. નીલી મારા તરફ ફરી

‘અને તમારે પણ જે ચ શીખવી છે ?’

મેં ના કહી-થોડું દરમિયાન, અને જણાવ્યું કે હું તે અમરતો જ એની સાથે આવ્યો હતો.

નીલીએ મારા મિત્રની પાંચ થાબડીને પાંચાલો પછી એના બરછટ, તન નિનાતા વાળ પર એનો સુવાગે હાથ ફેરવતા કહ્યું

‘તો આવો ત્યાં-મેડરૂમમાં’ નીનીએ મારા મિત્રનો હાથ પકડી એને ઊભો કરવાનું કયું ‘હું પસંદગી પર જે ચ શીખવું છું-ખબર કે ?’

અને ત્યારે ચડ્યું કે આ નાટક હવે નાહકનું લંબા અને દરડાનું હતું. મેં ગળું ખંખેરી નીલીનું લક્ષ્ય મારી તરફ ફેરવ્યું.

‘જુઓ’ મોઢું ફાંવકું અને અવાજમાં પૂરી ગંભીરતા ભરીને મેં કહ્યું.

‘અમને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અહીં આવવામાં અમારી ભૂલ થઇ છે આ મારો મિત્ર પત્રકાર છે સ્કોલર છે. પી એચ ડી પુસ્તકોમાં વાંચી શકાય એવી ખરેખરી વ્યાકરણવાળી જે ચ બાપા એને શીખવી છે અને, કાગળ કે હું વરસોથી એને એળખું છું એટલે ખાતરીથી કહી શકું કે તમે શીખવી શકો એવી અન્ય જે ચ પરિસ્થિતિમાં એને રસ નથી અને ..અમે’

હું આગળ ન યોતી શક્યો, નહિ કે નીલીએ કે મારા મિત્રે અને બોલતા શક્યો હતો પણ મેં માની લીધું હતું કે મેં એક એવી મનન કરી હતી કે જેના ક્વચિત્ નીનીએ અદ્દહાર્ય કરવું નોંધવું હતું. પણ એવો તો ઊવડું પોતાનું બનાવતો રિમત સમેટ્યું હતું અંગે શિથિલ બન્યા, કુદાઓ રિથર થઇ, એ એકધારી મારી સામે નોંધ દલી હતી.

‘તમે સાચું કહો છો-એનોન્ટની ?’

મેં માત્ર ડાકું ધુણાવ્યું

‘એલ્ડ પુઅર ડાલિંગ.’

એણે મારા મિત્ર તરફ ખરેખરા સદાનુભૂતિ ભાવથી નોંધું એની આખો બીની દેખાઇ એ કદાચ મારી કદખના દગે. પણ અચાનક નીનીની મોઢક દેખાવાની કૃત્રિમ અદા ખરી પડી. જનલે સૌન્દર્યને અત્યંતપર્ય

વરત્રો સરી ગયાં. અને વર્તનની સાહજિકતા અને કુંળી જગાએ અડી ગઇ.

‘એહ પુઅર ડિસિંગ, હી ઇઝ ડીસએપોઇન્ટડ. આઇ એમ સોરી ફોર દિમ.’

એના અવાજમાં ખરેખરી કંપારી હતી. અને એ અવાજમાં ઉલટાઇ જવા જેટલો ઉમળકો હતો.

હું અને નીલી, એક ફુગળું ફેટરું અને એક હુબ-પુહ બિલાડી અને ધવાયેલા હિંદર તરફ-મારા મિત્ર તરફ જોઇ રહ્યાં.

કિચનમાં તળ ખૂલતાં બેસિનમાં પાણી પછડાતું હોવાનો અવાજ અહીં ધસી આવ્યો.

લાગણીઓ એની ટોચ પરથી નીચે ઊતરી રહી હતી ત્યારે મને લાગ્યું કે આ નાટકના છેલ્લા અંકના છેલ્લા પ્રવેશ પર પડેલા પાંચો હવે જરૂરી હતો.

‘એમ નીલી,’ હાથ લાખી કરતાં મેં કહ્યું, ‘તમારા સમયનો અલબત્ત અમે વ્યથ થયો છે. પણ ખાસ તો તમારા મિત્રજને આપાત પહેંચાવા બદલ અમે ખરેખર દિલગીર છીએ-અમે હવે રજા લઇએ.’

છેલ્લો ડાયલોગ હું બોલી રહી અને પડેલા પાંચો દોરી તરફ હું હાથ લંબાવતો હતો ત્યાં,

‘એહ નો, જ્યારે આવી છે તો આ મુલાકાત બંધે એક સુખદ અકસ્માત બની રહે, આહ પીને જાને.’

અમને શિબિરમાં તક આપ્યા પિતા નીલી કિચનમાં દોડી ગઇ અને ત્યાંથી, ‘એક મિનિટ’ કહેતી બેઠકમાં જતી રહી.

ફરી ચૂપકી વજનદાર બની.

શાન્ત વહેતા સમયની પળો ગણતાં મને આશ આપ્યો કે ચૂપકીને આકાર આપતાં વિશિષ્ટ અવાજની પણ એક અજબ-ગજબ કુનિયા હોય છે !

સ્ટેનલેસ સ્ટીલ પર કપ-રકાખી મુઘાતાં હોવાનો ધીરો અવાજ સંભળાયો.

ફરી બેઠકનો દરવાજો ખૂલતો હેવાનો અવાજ સંભળાયો-પડેલા મુલતો દેખાયો.

સાચું કે છવનમાં અનેકાનેક ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન થતું રહે છે-પણ પરિસ્થિતિ લાગે જ નુનજન પામે છે.

આ મારી ટેવ હતી કે હું આ અને આવા વિચારોની ચૂંચમાં ચૂંચવાયેલો જ રહેતો. એટલે નીલી ક્યારે મારા મિત્રની આડાઅડ આવીને બેઠી, ક્યારે એણે આહના પાલા તૈયાર કર્યાં વગેરે અને હજી યાદ ન રહ્યું.

એણે મારા તરફ ધરેલા આહના કેપ તરફ હાથ લંબાવતાં મારી વિખરાયેલી નજર એની તરફ કેન્દ્રિત થઇ.

કંઈક ઓચિંતાનું મનમાં વસી ગયું અને મેં ફરી ગળું ખંખેયું.

‘નીલી’ દાંધ અતિ ગંભીર વાત કરવી હોય તેમ આહનો કપ ટીપાઇ પર મૂકતાં હું સોફાની કિનાર પર આગળ સરતાં એની તરફ મૂક્યો.

‘એક મેહદો પ્રશ્ન પ્રશ્ન’ તો કામા કરશે.’

મારું બોલતાં અધવચ્ચે થોભવું, ન ધારેલું બનવું અને મેં આગળ કહ્યું તેમ છવનની અનેક પ્રક્રિયાઓનું પુનરાવર્તન પામવું.

મેં ધાણું હતું કે નીલી પૂરતાં ગંભીરતાથી મારી વાત સાંભળશે. પણ ક્યારે નહિ ને અત્યારે-કસમચે-એ અદ્વૈત્ય કરી ગઇ !

આ ખીછ વાર પરિસ્થિતિનો ખોટો અંદાજ કાઢવા બદલ હું લોહપ અનુભવી ગયો.

‘જુઓ,’ બાપ રે એણે મારી સાથળ પર હાથ મૂક્યો અને કમળખત ત્યાં જ રહેવા દીધો.

‘આ પ્રશ્ન મોટે ભાગે દર રાતે મને પુછાતો રહે છે કે હું વેરથા કેમ બની અને હું મારા આહકને મનગમતો ઉત્તર આપતી રહું છું. આણું રોજ બન્યા કરે છે અને રોજ બતીય જ્વિત્તે ઉરકેરે એવી એવી બનાવીને કહા-ણીઓ કહેતી રહું છું...શું કહું, ધંધો જ એવો છે ! પણ તમે ચકાક નથી, અકસ્માતે ધડીભરના મિત્ર છો અને જાણવા ઇચ્છો છો તો સાચું કહો.’

એ એની પ્રસ્તાવના.

‘મારી પંદર વર્ષની વયે મારું વેચાણ થયું. બહાઈદ દ્રાફ્ટ-સંગ્રહો છો ને ? એ અને આટલાં વર્ષો બાદ હવે એવું મહત્ત્વ નથી રહ્યું એટલે એ વિગતો બાદ કરીશ. શરૂમાં મને અલેકઝાંદ્રિયા મોકલવામાં આવી. પછી કેરો, એડન, કરાંચી અને હવે આદોં સ્થાયી થઇ છું. અમદે કાઇના રહસ્ય નીચે કાઇની આલિપ્તો વશવતી બનીને

ધધો કરવો પડે છે એ વાતની તમને કદાચના નહિ હોય. પણ હવે 'હું' સ્વતંત્ર છું. હવે કોઇની પાંપણ કે દેખ-ભાળની જરૂર નથી મને. અને હવે જોઇતું બધું મળી રહે છે.

'એટલે મને સુખ અને સંતોષ હોવા જોઇએ ખરું' ને ? પણ નથી. હું તમારા બધા જેવી એક શાપિત વ્યક્તિ છું. તમે પૂછો કે મારી ઉમ્મર કેટલી તો તે જ પળે ઉત્તર આપી શકું કે આટલાં વરસો, આટલા મહિના, આટલા દિવસ અને કલાકો પણ ધારું તો કહી શકું.

હું સમયની ગણતરી પર જીવું છું, મેં એક સપત્તી સેવ્યું છે.'

વેશ્યાના સપનાની વાત એક જગ્ગર આધાત પહોં-આડવા પૂરતી હતી. હું સંયમ ખોઇ સોફાની કિનાર પર નીલીના નજીક સેવ્યો.

એણે રકાબી પર આંગળી ટેકવી આદના કપને નજીક સેરબો-ટીપાઇની ધાર પર રહેવા દીધો.

'મેં એક યોજના ધડી છે' એણે આલુ રાખ્યું, 'હું વરસોથી મારા નાણાંની બચત વધારતી રહું છું. પાંચ-છ મહિના બાદ મેં ધારી છે એટલી રકમ એકઠી થતાં હું એક રેરોરાર ખોલીશ-નવી જ દબનું અઘતન ! પાંચેક વર્ષમાં યોજના પ્રમાણેની રકમ એકઠી કરી જતી રહીશ. ખબર છે ક્યાં ? પેરિસ ! અને ત્યાં એક એવા પુરુષને પરણીશ કે જે કામને અંતે પીઠમાં ન ભળ અને ઘેર પાછો ફરે એક સુંદર બાળકોને જન્મ આપીશ...અમે શનિવારે થિયેટરમાં-રવિવારે દેવળમાં નિયમિત જઈશું !

આ બાલ સફેદ થાય-મોઢે કરચલીઓ પડે તેની પરવાહ નહિ કરું. એહ મારો પતિ, મારી બાળકી, મારો સમાજ...એહ વેહ એ પ્રીમ !'

નીલીએ ઊંડો શ્વાસ લઇ થોડી વાર ધરી રાખ્યો પછી ધીમેથી બહાર સરવા દીધો. એ એવી રીતે સોફાના ખૂણામાં સંકોચાઇને બેઠી કે...કે જાણે એ કદમાં નાની બની ગઇ હોય...થોડી યુવાન બની ગઇ હોય.

'એમ' મારા મનની પરિસ્થિતિ મારા અવાજમાં થોડો કંપ મૂકી ગઇ હતો. નીલીએ મારી તરફ જોયું.

'હું' કસમ ખાઉ છું કે હું તમારા રેરોરારમાં દરરોજ ચાહ પીવા આપીશ'

'એહ થેંક યુ...મેં રેરોરારાનું નામ પણ વિચારી રાખ્યું છે...ડેડ એન્ડ ઇન.'

'ડેડ એન્ડ થું કામ ?'

નીલીએ પોતાના ચહેરા પર એક અતિ જ સુંદર સ્મિત ટીપાડ્યું...અને લટકાવી રાખ્યું.

'ડેડ એન્ડ રજીના હદય જેવું છે. કાં તો ત્યાં વસવાટ કરવો પડે છે...અથવા નિરાશ થઇને પાછો ફરવું પડે છે.' એનું સ્મિતપ્રદયુષ્ક હાસ્યમાં વિખરાઇ ગયું.

એણે ઊભા થઇ મારી તરફ હાથ લંબાવ્યો.

'મિત્ર અલવિદા.'

'અલવિદા નહિ-ફરી મળશું' તમારા રેરોરારમાં.'

મારો મિત્ર દરવાજો ખોલી બહાર નીકળી ગયો હતો અને છેલ્લી વાર નીલીના સ્મિતમંડિત ચહેરાને નજરમાં સમાવી હું પણ એના ધરતો ઉંબરો પડાવી ગયો.

અમારી પાછળ 'કટ' કરીને હળવેકથી દરવાજો બંધ થયો.

અહીં બહારના ટ્રાફિકનો જરા જોડો. અવાજ સંકળાતો નહોતો-એવી અલગ શાન્તિ અહીં હતી. ઉપર જતાં અને નીચે ઊતરતાં ફાદરા પર ઉત્સુક અધારાં ઊભાં હતાં. અને રથગિત થયેલી ફવા કહોવાતી હતી.

'કુવી બેહદગી !' ડેડ એન્ડ ઇન-વેશ્યાનું સપત્તી !

મારા મિત્રે મારા જીવનની એક ક્ષણ વેશવિખેર કરી નાંખી.

'પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યારથી મનુષ્યના વ્યવસ્થા લાવવાના પ્રયત્નોથી જ આ અવ્યવસ્થામયી બધ રચના ઊભી થઇ છે...'

અને હવે આ મૂર્ખ રત્નો એની પંચવર્ણીય યોજના પાર પાડશે એમ ?

અમે પગથિયાં ઊતરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મારાથી સહસા બોલાઇ જવાયું—

'સમયચરક હોત તો હું એને પરણી જાત !'

'અહો-એક વેરવા સાથે આવી દિલ્લગી થઇ ગઇ—આટલી વારમાં !'

મેં ડાકું ધુણવી દા કહી. પણ સાડું થયું અંધારામાં એણે મારી દા બેઈ નહિ અને અમે અને ચૂપ રહ્યા.

દરવાજા આગળની યાતીતું ફિક્કું તેજ બહુ થાક વેળીને અમારી આગળ આવી પહોંચ્યું.

રસ્તા પર ગીરદી હતી, ઘોંઘાટ હતો, બકારો હતો, ઝાંઘળાં થતી અસંખ્ય અતીઓનાં ફરણો એકબીજા પર એવડાતાં હતાં.

દ્રામ, બસ, ટેક્ષી અને બળદવાળો ખટારો મોટા રસ્તા પર એકબીજાની છેક જ નજીક છતાં એકબીજાને અડધા વિના પસાર થઇ જતાં હતાં.

આ સંચાલનમાં પૂણું સાવચેતીને જ અવકાશ હતો. એક ક્ષણની બેખબરી ખતરનાક હતી. ગતિ-ધ્વનિ પ્રકાશની રેખાઓ એકબીજામાં જળાં ગૂંચવતી ત્યારે ધડિંગ... ધડિંગ... એક અકસ્માત—એક ચીસ એક નિશ્વાસ—એક ખૂન એક આત્મહત્યા, એક ધરતીકંપ—એક યુધ્ધ.

મારા મિત્રની વાત ખરી હતી. સાવચેતીની અણી પર તોળાઇ રહેલી બંધરધાનાં પરિણામ ખતરનાક હતાં. એને હજી અંદિસતું કામ સમેટવાતું હતું, એવું જણાવી મારા મિત્ર રસ્તાની પેલી બાજુ ઊભેલી એક બસ તરફ દોડી ગયો.

અને ત્યારે યાદ આવ્યું કે મારી આજની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિનો સમય પસાર થઇ ગયો હતો.

મેં એક રેરોડરમાં આઠ પીંધી, એક પાન મોટામાં ચૂકધું. સિગારેટનું એક પાકીટ ખિરસામાં ચૂકધું...બસ એમ થયું કે મારે ક્યાંય જવું નહોતું, છતાં પગ ગતિમાં હતા.

નીહી...

નીહી કદાચ દમણાં બાય લેતી હશે. નગ્ન હશે. એના અવસ્થા પામતા અવયવોને સચિત તપાસતી હશે; પછી ચહેરા પર મંદપ લપેટશે—હેઠો પર રિમત ગોઠવશે. આંખમાં બિહાસતા આંજશે અને ડૂબંગદમમાં ઇન્તેજારમાં બેસી રહેશે.

...અને છેવટ મોડી રાતે નાણાં ગણી, સમયની ગણતરીમાં એક દિવસનો ઊમેરો કરશે. અને કોઇ પાસે પોતાના સપનાની વાત કરી હોવાની ખુશીમાં વહેલી

પરોઢે બિજાનામાં પડતાં જ ઊંઘી જશે—કદાચ !

બહુ કદાચ...કદાચ...જીવનમાં ખચિત કશું જ નહોતું.

એવા જ અનિશ્ચિત હવામાનમાં અકબાતી મુબઇ પર એવિંતાનો વરસાદ તૂટી પડ્યો.

સાવચેત ન હોય તેને રક્ષણ શોધવાની તક ન આવે—મુબઇનો વરસાદ એવો છે !

હું રસ્તા ઝાળંગી રહ્યો હતો; મેં દોડીને સામેના મકાનના પ્રવેશદ્વારમાં રક્ષણ શોધી લીધું. રસ્તા પર નાસલાગ થઇ રહી.

લોકો દ્રામ તરફ—બસ તરફ—ટેક્ષી તરફ—રેરોડરમાં ડુકાનોની છત નીચે દોડી જતાં હતાં.

હું જીંતને અટકેલી વાઈટથી બચીને ઊભો હતો. નીહીના મકાન જેવું જ મકાન હતું. કોરીકોરમાં એવું જ વૃધાવસ્થા પામતું નગ્ન ઇલેક્ટ્રીક બદબતું અજવાળું ઝાળગાતું હતું.

આમડીને આડતા બીના કપડાની ઠંડકથી શાના અનુભવાઇ રહી હતી અને વારે વારે બૂખ લાગી હોવાનો ખ્યાલ આવતો હતો...

બૂખ

બૂખ કોઇપણ પ્રકારની સર્વવ્યાપી અને ત્યારે પરાક્રમેની પરંપરા સજી શકે, ક્યારેક પરાક્રમેની શક્યતાને દહીંએ નાખે...ખેમાંની એક અતિશયતા જરૂર ઉપરિથત થાય...અને...

મારા વિચારોને આગળ વધતા મેં અનાયાસે રાક્યા. મારે ક્રોધે સમગ્ર બની મારા મનની ગતિ પર વારે વારે પ્રેક લગાડવી પડે છે.

રસ્તા પર 'રેડીડ' થતી કોઇ ગાડીના ધેડા પર એવિંતાનો એક બિડાઇ ગયાનો અવાજ બીજા અવાજને વચ્ચે આફંદ કરી ગયો.

અને એક દરોડો સંજોગો.

મેં ત્યાં ઊભા ઊભા વિચાર્યું, એક સેકન્ડ, એક તસુતા કારણે કેમ બચી ગયું હશે. કદાચ નદિ બચ્યું હોય. મોટી સંખ્યાના લોકો એ તરફ એક અમરતી જ નજર નાખી, પોતાની ગતિમાં કશો જ ફેરફાર. સાવ્યા વિના ચાલતા રહ્યા હશે. આ માનવ સમુદાયને ક્યાંકને ક્યાંક ઉતાવળે પહોંચવું હોય છે.

એકમ તરીકે માનવીને જ નથી કેઇ એક લાગણી એને અડીને દૂર જતી રહે છે એવીને તગ કરેલા મનના દોર પર થોડી થોડી ક્ષણે એ એક મૂલ્ય લાગવા સતત સરતો રહે છે

રસ્તા પરનો હોઝાન શમી ગયો.

વરસાદ જમી પડ્યો.

પૂરપાટ વહેતાં પાણીના વાકાચૂકા પ્રવાહમાં અને મોટરે ઉગ્રોહા અગ્નિચિત્ત પાણીના બિન્દુઓમાં કં પ્રકાશના કિરણ પ્રતિબિંબ થતા નોંધ રહ્યો

સિગારેટ પર છેલ્લો કશ એવી મે એને આગળથી ઉરાડી પ્રકાશન એક ટપક અર્ધ વર્ણ દોરી એનવાઇ ગયું.

એક નિ શાસ ખહો પડ્યો.

પાટલુનમાં રહેલા હાથની આગળીઓના ટેરવા રપરા તો અનુભવ યુવાની એવ હોય એવું કેમ નરતાવું હતું ?

હું જાણતો હતો કે ધાંધમાર વર્ષા હવે અટકશે નહિ મારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં બીજાના અને બીજાએલા જવું પડશે પરંતુ મારી પડ્યોનો પ્રવાસી મારી તરફ ધૂણાની નજર ફેંકી મારાથી દૂર ખસશે એ પણ હું જાણતો હતો

પગે કળતર થઇ હતી ધાક જણાવો સર થયા હતા, ભૂખ લાગી હતી તોય, પ્રકાશને છુદ છુદ બની વિખરાતાં નેવાની એવી તો મળ આવતી હતી કે અહીંથી ખસવાનું મન થયું નહિ

પણ ત્યાં ઠોરીડોરમાં કશુંક બની ગયું અને મારી નગર ત્યાં દોડી ગઇ

નજીમાં એક ફેવેટનું બારણું ખૂલ્યું અને પ્રકાશની એક ચીપાટ લાદીઓવાળી પરચાળ પર લખાઇ ગઇ અકંઠા ખૂલેલા બારણાના એક જૂનતા કમળની ધાર પર રવવ જૂનતી એક સ્ત્રી મારી સામે ડીકીને નોંધ રહી હતી એવા ખ્યાલથી મા. આખા દેહ પર અજુ-જણી ફરી વળી.

ડ્રોઇંગ રૂમના મગફળી લેખનો પ્રમાણ એના જોળ અવધવા પર ઉપેરી તેજ અને આસમાની છાયાની મોદિની પાયરી રહી હતી.

સુનેરી વાગેલું ગૂંચળું એની ડાબી આખને ટાંકી

ગયું હતું એના બહાર ખૂલતા બંને હોઝ વચ્ચે પડે પડે ચતી એક સિગારેટ ટીંગાઇ રહી હતી

જાંઘની ખાતી લખાઇ અને વક્ષ લગભગ ખુલ્લો દેખાઇ એવું એણે રકટ પડ્યું હતું. અને હવે અંજો ડોનાવતી એ મારી તરફ આવવા લાગી મારા અંગને સહેજ અડતી પરચાળની કિનાર પર ઊભી રહી એણે એક વાર રસ્તા પર તાકીદે નેમ્યું. પછી માથું ઊંચું કરી એ આગળી વચ્ચે સિગારેટને પકડીને મોઢામાંથી છાંયકા અને એક છાકડું આંજોહોવાની મધવાણું રિમત મારા તરફ મોકલ્યું અને કહ્યું

બહ વરસાદ છે નહિ ?

‘હ હ’

‘જાલદી રહે એમ લાગતું નથી’

‘એવું જ જણાય છે’

‘તમે વરસાદ રહે એની રાહ નોંધ લાભા છો ?

મે કેટલું ધૂણાવી હા કહી

‘તો આવો, વરસાદ રહી જાય ત્યાં સુધી મારી સાથે મોડેમમાં થોભજો’

હું કશું બોલ્યો નહિ ચૂપચાપ એની સામે નોંધ રહ્યો

‘નહિ ?

‘નહિ’

એણે ખલા ઊંચા કર્યા અને બંને હાથ થોડા ઊંચા કરી દીધા પ્રકાશ એ ક્રિયા સાથે એના બંને રતન થોડા ટૂટા થઇ ફરી એકમેક પર મિશ્રાઇ જતા મે નેવા અને મે નેમ્યું એ એણે નોંધ નીધું હતું એટલે એ ન દેખાત એટલું જ માત્ર હોયને ખૂણે દરેકીગઇ

‘ખરેખર નહિ ? આનો કનવેશન આપીરા તમને અડધો ચાળ’ ત્રીસ રૂપિયા ફ્રીકનો ચાળ’ અનન અને ચાહ નોંખતી દરેકો તો મક્ત’

અને હું પણ એના જેવું જ અમરતું જ થેડું એની સામે દસી ગયો

મે એની સામે સિગારેટ ધરી એણે લાઇટરથી મારી સિગારેટ પેચી ત્યારે મે કહ્યું

હું પીતો નથી’

‘તો હુલાંચ તમારાં’

એ સામેની બીંતને અઢેલીને જાણી અને રસ્તા પર ધોધમાર વહેતા પાણીના તેજોમય પ્રવાહને નીરખી રહેતાં ખોલી :

‘આ વરસાદમાં કોઇ આવી ચડે એવું લાગતું નથી. રાત બેકાર જશે ઉંઘની ગોળીઓ ખાઇ સૂઇ રહું, શું કહેા છે તમે.’

હું ‘ફિકંકું’ અંમરતુ હસવાને ખાતર હસ્યો.

થોડી ક્ષણો ચૂપકાની વીતી. એ દરમ્યાન કેટલું પાણી ક્યાં વહી ગયું હશે...એણે ડાબી આંખ પર છૂપી આવેલી લટ સમારી અને સિગારેટ પર માત્ર બે ક્ષેત્ર ખેંચ્યા અને એક નિઃશ્વાસને બહાર વહેવા દીધો. દરમ્યાન હુનિયામાં કેટલા મહત્વના કેટલાક ખોફનાક ખનાવો બની ગયા હશે !

હું બીંતનો આશરો છોડી દઢાર થયો.

‘તમારી ફિકંકો આજ શો છે ?’

‘પંદર રૂપિયા એક પેગના.’

‘બધું કહેવાય.’

‘આ પીકું નથી.. આ અમારો રેન્ડડ આજ છે.’

‘એમ કરો-હું પંદર રૂપિયા આપીશ. પણ ફિકંક નહિ લઉં, ચાહ પીશ. વરસાદ રહી જાય એની રાહ નેતો થોભીશ, પોણા કલાકથી વધારે નહિ થોભું... અથવા તમારો ગરક કોઇ આવી ચડશે તો જતો રહીશ.’

એણે મારો હાથ પકડ્યો, દાખ્યો અને મને ફેલેટ તરફ ખેંચ્યો ‘આલો.’

ફ્રેશગરમનું ફરનિયર કિંમતી-છેલ્લી ઢગલું પથ્થુ કઠંગી રીતે મોક્ષવાદને મૂકેલું હતું. ટીપાઇ પર એક મેલો નેપકીન, જીંધો વાળેલો એક ગ્લાસ, પ્રવાહીનો ફેલો અને કારપેટ પર એક મોડું બીડું ધાણું હતું. એણે હજી મારો હાથ છોડ્યો નહોતો. એ મને બેડરૂમમાં દોરવી ગઇ બેડરૂમ અમાણ્યમાં સુષક રવચ્છ હતો ‘બેસો નિરતિ.’

મેં ‘રક’ પર્યા એક ટેબલ જિપાટી ખુરસી પર મૂક્યો અને તેના પર બેઠો.

‘બહુ દરકાર સેવો છો ?’

એણે કાચ પર આગ્ર પડતાં કહ્યું.

‘આવી બાળતો વિશે હું બિલકુલ બેદરકાર છું. તમે બીને કપડે ખુરસી પર બેસો હોત તો એ વાત મારા ધ્યાનમયિ ન આવત, ધ્યાન ગયું હોત તોય હું ઠપકો તો ન જ દેત-એ મારો સ્વભાવ નથી.’

મેં ખીસામાંથી દસ અને પાંચની નોટ કાઢી એની સામે ધરી.

‘આપનો પછી. શી ઉતાવળ છે ?’

‘લઇ લો હવે-ખીસામાંથી કાઢ્યા છે ત્યારે’ અને ફ્રેસિંગ ટેબલ પર નોટો મૂકતાં પૂછ્યું ‘શું નામ છે તમારું ?’

‘શીશી’ અને એ મારી સામે એકધ્યાન નોંધ રહી. પછી હસી, રાગમાં હળવું પછી સુકત અને બેકામ, એ હાસ્યમાં કરી કૃત્રિમતા ન હતી, મોહક હતું એ હાસ્ય.

હું ખુરસી પર અઢેલીને બેઠો અને યગ લાંબા કપાં.

‘તમને વિચિત્ર લાગતું હશે આ નામ ખરું ?’ પણ કેટલાય મૂરખાઓને આ નામ જ પાડી દે છે.’

એણે પડખું ફેરવી કાચ પાછળની રસ્તા પર પડતી બારી સાધારણ ખોલી. વાહંટ લઇ આવતો પવનનો એક નેરદાર ઝપાટો હુકાર કરતો અંદર ધસી આવ્યો.

એણે ઉતાવળે બારી બંધ કરી અને રફૂતિયા ફક્કા મારી કાચ પરથી હેઠી ઊતરી.

‘હજી એવું જ વરસે છે, મને લાગે છે તમે આજની રાત ઘેર નહિ જઇ શકો.’

‘ઘેર જવું જ પડશે’

‘સારું સારું, હું પરાણે નહિ રોકું. તમે...અને અહીં રોકાવાના દામ ચૂકવવા પડે છે. આ ધમ્શાળી નથી. એટલું જ તમે સમજતા હશો...વારુ. હું ચાહ બનાવું ત્યાં સુધી’ એણે ટીપાઇ તરફ આંગળી ચીંધી, ‘આ મેગેઝીનનાં પાનાં ઉચલાવનો.’

એ ગઇ એની પાછળ સિંગવાળો બેડરૂમનો દરવાજો આપ મેળે કશા જ અવાજ વિના બંધ થયો.

એક કષ્ટ ચાહની કિંમત રૂપિયા પંદર. બિંદ-

ગીમાં યાદ રહી જશે આ પ્રસંગ. કેટલાક પ્રસંગો આમ તો અથાહીન, એમના નાણાકીય મૂલ્યોને કારણે જ માત્ર સ્મૃતિ પર એળે બનીને પડી રહેતા હોય છે.

ખૂન, બળાકાર, બલેકમેનની સત્ય ડિક્ટેટિવ કથા, ફેશન, સુખ્યત્વે અર્ધ નમ્ન સ્ત્રીઓના ફોટોગ્રાફોના મેગેઝીન દીવાલ પર પડ્યાં હતાં...મેં એમને રહેવા દીધાં.

બીંત પર ઇલેક્ટ્રિક ધડિયાળોના સેકન્ડ કાટો ગણી શકાય એવી રીતે સમય કપાતો હતો...એ ઝટકા ખાંધને આગળ વધતો હતો જાણે કોઈ એને ચાલતો રહેવા મજબૂર કરી રહ્યું હોય.

ફીફી ચાહની ટ્રે, કેક, સેન્વીચીસ લાઇ એડમ્સ પ્રવેશી અને કરા જ ઔપચારિક શિષ્ટાચાર વિના એણે ટ્રે મારી તરફ હસમેલી.

‘બનાવી લો તમારી ચાહ, હું મારું ડ્રિંક લઇશ.’

હજી તો હું ટ્રે મારી સામે ગોાલું અને કીટલી ઉપાડું તે પહેલાં એ ગ્લાસમાંની વિસ્ફોનો અડધા પ્રવાહી ગટગટાવી ગઇ.

એની એક આખ પર હજીયે બાલોનું એકઝૂમખું ઝૂંટી રહ્યું હતું અને બીજી આંખમાં તે જ હાણે રંગત ચડી હતી. એ મારી કદવના હતી—કદમ્ય.

હું ચાહના કપમાં ચમચો હલાવી રહ્યો હતો એ દરમ્યાન એણે નીચા નખી મારા કોટના મળવામાંથી સિગારેટનું પાકીટ ખેંચી કાઢ્યું. એણે ન મારી સામે જોયું, ન દસી, ન એણે ક્ષમા માગી. એક સહનૈતિક વર્તન તરીકે આ બની ગયું—જાણે અમારી વચ્ચે કોઈ વરમો જૂની મૈત્રી હોય !

ઉપરાંત એણે મારા માટે એક સિગારેટ પાકીટ બહાર ખેંચીને રહેવા દીધી, પડખે પોતાનું લાઇટર ચૂક્યું. અને પછી કોચ પર બે ત્રણ તકિયા એકઠા કરી એના પર આડી ચઢી પડી. સિગારેટ પર લાંબો કસ ખેંચતાં જાણી જોઇને છાતી કુલાવી એને એમ કરતાં બન્ને સ્તનને રકટની કિનાર પર ઉપર ધકેલ્યા પછી માથું થોડું મારી તરફ ક્યું, નજર તીરછી થઇ અને હોહને ખૂંટીથી એક અદ્યું રિમત વહી ગયું.

નિચારી ! મને એની દયા આવી એ આદ્યતરિ

મજબૂર હતી. એ ઓચિંતાની તકિયા પર સનેજ થઇને બેઠી.

‘મેં તમને જે જાતનું આમંત્રણ આપ્યું એવું આમંત્રણ હું કોઇ પુરવને આપતી નથી. હું એવી સરતી નથી. મારે ધધા માટે લટકવાની જરૂર પાતી નથી. ધધા મારી મામે આવે છે.’

સિગારેટને હોઠ નજીક ધરી રાખી હું ઉત્તરક નજરે એની સામે જોઇ રહ્યો એણે પગ લાંબા કર્યા અને બે આંગળી વચ્ચે તોળાઇ રહેલી એની સિગારેટની ધૂમ મેર પર એક ક્ષણ માટે એની નજર જોવાઇ ગઇ.

‘તમે બીંતને અટકીને બિમા હતા—એવી જ મારા બાહની અટકીને બિમા રહેવાની અદા હતી. એ અક્ષ-ગિરિયામાં ટૂંક એકસીકન્ડમાં માર્યો ગયેલ.’

મારી આંગળીઓ વચ્ચે ડોલ ડોલ થતી સિગારેટને મેં હોઠ વચ્ચે પકડી સ્થિર કરી.

‘એ કપારે બન્યું ?’

‘આઠ વર્ષ’ પર મારો બાઇ, મોટો બાઇ ટૂંક ગ્રાઇવર હતો. છ સાત દિવસ સતત ટૂંક ચલાવે રાખતો—ધધા કરતો અને વીક એન્ડ પર ઘેર આરામ કરતો, ત્યારે દર રાતે ખૂબ મરૂ કોઇ લેગ્સપોસ્ટને અટકી સિગારેટને ટૂંકે રાખતો. એકાદ કલાકમાં વીસ-પચીસ સિગારેટ પી-સ્વસ્થ થઇ ઘેર પાઝો ફરતો.’

ફીફીએ એશટ્રેમાં ધસીને સિગારેટ હોલવી.

‘એક દહાડો એક ટૂંક રકાડ થઇ લેગ્સ પોસ્ટ પર ધસી આવી અને એ બની ગયું...ન જાતનું જોઇતું હતું’ એનો અવાજ થોડો કરાચો ‘તે બની ગયું પછી તરતના દિવસોમાં હું રસ્તે ચાલતી થઇ-સ્ટ્રીટ વોકર.’

‘ફીફી, ત્યારે તારી ઉંમર ?’

‘ઓહ, જવા દો’ મને સખ્યા તરફ નકરત છે. એ વખતે હું આ ધધા માટે નાની હતી તોય...અણ-ગમતી કડવી દવાનો એક ડોઝ ગ્લાસમાં થેડી બાકીની બાટલીમાંની દવા પર ખૂચ દેતી હોય એમ ફીફીએ આ વાત અચાનક બંધ કરી. કોચ પરથી ઉતરી એ મારી સામે ખુરસી પર બેઠી.

‘તમારી ચા દંડી થાય છે.’

મેં ચાહનો ઘૂંટ બર્ચો એ મને જોઇ રહેતી હતી

એણે કેક ને સેનવીય ખાવાનો આગ્રહ ન કર્યો. એણે માત્ર કેકવાળી પ્લેટને ધકકે મારી ચાહના કપ નજીક લાવી અને એક પગ પર બીજો પગ ટીચકાવતી આંખને ખૂલેથી એકધારું મારી સામે જોઇ રહી.

આ મૂક આગ્રહને વશ થયા વિના ચાલે તેમ નહોતું. મેં કેક ઉપાડી કે તરત જ એની નજર આંખનો ખૂણા ત્વજી કારપેટ પર મંડાઇ ગઇ.

‘હીદ્રી. એક બેહદો પ્રશ્ન પૂછું?’

એણે માથું ઊંચું કરી મારી સામે જોઇ રહેતાં આંખથી સંમતિ આપી.

‘તેં જીવનમાં કોઇ પ્લાનિંગ કયું’ છે-તેં કોઇ સપનું સેન્યું છે?’

‘શાનું’ પ્લાનિંગ?’

‘કે આ ધંધો કરતાં અધિક રકમ એકઠી થાય ત્યારે ક્યાંક જતા રહેવું. આ ધંધો છોડી કોઇને પરણી જવું...બાળકોને જન્મ આપવો...’

‘ક્ષમ્ન એક છાપ છે. અને હું પુરૂષ જાતને ધિક્કારું છું. તમે પુરૂષ છો એટલા પૂરતા તમને પણ!’

‘તેં કેટલી બધી કડવાશ ભરી રાખી છે, હીદ્રી, તારા જીવનમાં?’

‘મારા જીવનમાં આગસ અને કંટાળા સિવાય કશું જ નથી. એ પેટાળ છે. તમારું જીવન પણ એવું જ પોકળ હશે. જરા ઊંડી તપાસ કરી જોજો.’

‘પણ હીદ્રી તું મોટી ભ્રમશ-આ વાળ સફેદ થશે-ગાલ પર કરચલીઓ મઢશે, અને તારી આ મોહિની.’

‘બસ, બસ કરો. આ ચિત્ર કસમયે રજૂ કરવાની નિર્દયતા ન કરી હોત તો ન ચાલત?’

‘કસમયે એટલે?’

‘એટલે કશું જ નહિ, હું કોઇ સાથે સ્વર્ગમાં ઊતરતી નથી. બાકી...બાકી...એમ કે મેં તમને આશરો આપવા આમંત્રણ આપ્યું...’

એ આગળ બોલતી અટકી અને ઉતાવળે નીચું જોઇ ગઇ.

‘કારણ મેં તારા ભાઇની યાદ તાજી કરી.’

‘એ ન ભૂલતા કે એ પણ પુરુષ હતો.’

‘ખરું, પણ હીદ્રી મેં પ્લાનિંગની બાબતમાં ખોટું શું કહ્યું કે હું...’

‘શટ, સ્વપ્ન, હું મારી રીતે જીવું જાઉં છું. એ

છેક છેલ્લો ...

ચિત્ર મોદી

ઊતરતા અધકારને

મારા ઘરની ઘીવાલે:

ગળી ભય છે.

ઉદાસ મહેરાના શાસના

ચણચાંચી

ફિક્કારા અરે છે

રાતના કરમથી નીકળતા

સાથોલિયાં પેટે

દહોળાચિહ્નાં જળ સળચળે છે

અસંચાની આસપાસનાં

પાંદરાઓ પાંદરાએ

હું

મૂવકની આંખો એકે છું

બૂખરા પરોડના પહેલા કિરણની પેટે

તજી સાકળનાં કારામારમાં

મારી સૂન્યતા અકળાય છે.

અવાજનો છેક છેલ્લો તારો તૂટી પડે છે.

★

ગીમાં યાદ રહી જશે આ પ્રસંગ કેટલાક પ્રસંગો આમ તો અર્થહીન, એમના નાણાકીય મુદ્દોને કારણે જ માત્ર સ્મૃતિ પર એળે બનીને પડી રહેતા હોય છે.

ખૂન, બળાકાર, બ્લેકમેનની સત્તા ડિક્ટેટિવ કથા, ફેશન, મુખ્યત્વે અર્થ નહીં સ્ત્રીઓના ફોટોગ્રાફોના મેગેઝીન દીવાલ પર પડ્યા હતા...મેં એમને રહેવા દીધાં.

બીંત પર ઇસેક્ટ્રિક ઘડિયાળનો સેકન્ડ કાંટો ગણી શકાય એવી રીતે સમય કપાતો હતો...એ ઝટકો ખાધને આગળ વધતો હતો જાણે કોઈ એને ચાલતો રહેવા મજબૂર કરી રહ્યું હોય.

દીદી ચાહતી ટ્રે, કેક, સેન્ડવીચીસ લઈ એડમમાં પ્રવેશી અને કશા જ ઔપચારિક શિષ્ટાચાર વિના એણે ટ્રે મારી તરફ ફરેલી.

‘બનાવી લો તમારી ચાહ, હું મારું ડ્રિંક લઈશ.’

હજી તો હું ટ્રે મારી સામે ગોઠવું અને કપડાંની ઉપાડું તે પહેલાં એ ગ્લાસમાંની વિરજીને અડધા પ્રવાહી મટગટાવી મૂક.

એની એક આંખ પર હજીયે બાલોનું એક ઝૂમખું ઝૂલી રહ્યું હતું. અને બીજી આંખમાં તે જ કણે રંગત ચડી હતી. એ મારી કંપના હતી—કદાચ.

હું ચાહના કપમાં ચમચી હલાવી રહ્યો હતો એ દરમ્યાન એણે નીચા નખી મારા કોઠના મજવામાંથી સિગારેટનું પાકીટ ખેંચી કાઢ્યું. એણે ન મારી સામે જોયું, ન દમી, ન એણે ક્ષમા માગી. એક સાદગ્રિક વર્તન તરીકે આ બની ગયું—જાણે અમારી વચ્ચે કોઈ વરસો જૂની મૈત્રી હોય !

ઉપરાંત એણે મારા માટે એક સિગારેટ પાકીટ બહાર ખેંચીને રહેવા દીધી, પડખે પોતાનું લાઇટર ચૂક્યું. અને પછી કોચ પર બે તથા તકિયા એકઠા કરી એના પર આડી ચઢને પડી. સિગારેટ પર લાંબો કસ ખેંચતાં જાણી જોઈને છાતી કુલાપી એને એમ કરતાં બન્ને સતનને રકેટની કિનાર પર ઉપર ધકેલ્યા પછી માથું થોડું મારી તરફ ફર્યું, નજર તીરછી થઈ અને હેઠળે ખૂંચેથી એક અદલું રિમન વહી ગયું.

નિચારી ! મને એની દયા આવી એ આદતથી

મજબૂર હતી. એ એવિંતાની તકિયા પર સનેજ થઈને બેઠી.

‘મેં તમને જે જાતનું આમંત્રણ આપ્યું એવું આમંત્રણ હું કોઈ પુરૂષને આપતી નથી. હું એવી સરતી નથી. મારે ધંધા માટે ભટકવાની જરૂર પડતી નથી. ધંધા મારી પાસે આવે છે.’

સિગારેટને હોઠ નજીક ધરી રાખી હું ઉત્તુક નજરે એની સામે જોઈ રહ્યો એણે પગ લાંબા કર્યા અને બે આંગળી વચ્ચે તોળાઈ રહેલી એની સિગારેટની ધૂંઝ મેર પર એક ક્ષણ માટે એની નજર ખોલાઈ ગઈ.

‘તમે બીંતને અટકીને બિઠા હતા—એવી જ મારા બાહની અટકીને બિઠા રહેવાની અદા હતી. એ અલગિરિયામાં ટૂંક એકસીસ્ટન્સમાં માર્યો ગયો.’

મારી આંગળીઓ વચ્ચે ડોલ ડોલ થતી સિગારેટને મેં હોઠ વચ્ચે પકડી સ્થિર કરી.

‘એ ક્યારે બન્યું ?’

‘આઠ વર્ષ’ પર મારા બાઈ, મોટા બાઈ ટૂંક ગ્રાઉન્ડ હતો જ સાત દિવસ સતત ટૂંક ચલાવે રાખતો—ધંધા કરતો અને વીક એન્ડ પર ઘેર આરામ કરતો, ત્યારે દર રાતે ખૂબ દારૂ કોઈ લેમ્પપોસ્ટને અટકી સિગારેટને ટૂંકે રાખતો. એકાદ ઠલાકમાં વીસ—પચીસ સિગારેટ પી—વચ્ચે થઈ ઘેર પાછો ફરતો.’

દીદીએ એસ્ટ્રોમાં ધસીને સિગારેટ હોલવી.

‘એક દલાડો એક ટૂંક રફીઝ થઈ લેમ્પ પોસ્ટ પર ધસી આવી અને એ બની ગયું...ન બનવું જોઈતું હતું’ એનો અત્યાજ શેડો દરકાષો ‘તે બની ગયું’ પછી તરતના દિવસોમાં હું રસતે ચાલતી થઈ-રૂટી વોકર.’

‘દીદી, ત્યારે તારી ઉંમર ?’

‘ઓહ, જવા દો’ મને સખ્યા તરફ નકરત છે. એ વખતે હું આ ધંધા માટે નાની હતી તોય...અજુગમતી કડવી દવાનો એક ડોઝ ગ્લાસમાં મેડી બાકીની બાટલીમાંની દવા પર ઘૂંચ દેતી હોય એમ દીદીએ આ વાત અચાનક બંધ કરી. કસ પરથી ઉતરી એ મારી સામે ખુરસી પર બેઠી.

‘તમારી ચા દંડી ચાપ છે.’

મેં ચાહનો ઘૂંટ બર્થો. એ મને જોઈ રહેતી હતી.

એણે કેક ને સેન્ડવીચ ખાવાનો આગ્રહ ન કર્યો. એણે માત્ર કેકવાળી પ્લેટનો ધકકો મારી ચાહના કપ નજીક લાવી અને એક પગ પર બીજને પગ ડીંગકાવતી આંખને ખૂણેથી એકધારું મારી સામે જોઈ રહી.

આ મૂક આગ્રહને વશ થયા વિના ચાલે તેમ નહોતું. મેં કેક ઉપાડી કે તરત જ એની નજર આંખનો ખૂણા ત્વજી કારપેટ પર મંડાઇ ગઇ.

‘ફીફી એક બેહુદા પ્રજા પૂછું?’

એણે માથું ઊંચું કરી મારી સામે જોઈ રહેતાં આંખથી સંમતિ આપી.

‘તે જીવનમાં કેઇ પ્લાનિંગ કયું છે-તે કેઇ સપનું સેવ્યું છે?’

‘શાનું પ્લાનિંગ?’

‘કે આ ધંધો કરતાં અમુક રકમ એકઠી થાય ત્યારે ક્યાંક જતા રહેવું. આ ધંધો છોડી કોઇને પરણી જવું...ખાળકોને જન્મ આપવો...’

‘લગ્ન એક ઠગાઇ છે. અને હું પુરુષ જાતને પિછાડું છું. તમે પુરુષ છો એટલા પૂરતા તમને પણ?’

‘તે કેટલી બધી કડવાશ ભરી રાખી છે, ફીફી, તારા જીવનમાં?’

‘મારા જીવનમાં આળસ અને કંટાળા સિવાય કશું જ નથી. એ પોકળ છે. તમારું જીવન પણ એવું જ પોકળ હશે. જરા ઊંડી તપાસ કરી જોજો.’

‘પણ ફીફી તું મોટી થઇશ-આ વાળ સફેદ થશે-ગાલ પર ફરચલીઓ મરાશે, અને તારી આ મોઢિની.’

‘બસ, બસ કરો. આ સિત્ત કસમચે રજૂ કરવાની નિર્દયતા ન કરી હોત તો ન આશ્વત?’

‘કસમચે એટલે?’

‘એટલે કશું જ નહિ, હું કોઇ સાથે ચર્ચામાં ઊતરતી નથી. બાકી...બાકી...એમ કે મેં તમને આશરો આપવા આમંત્રણ આપ્યું...’

એ આગળ બોલતી અટકી અને ઉતાવળે નીચું પેઇ ગઇ.

‘કારણ મેં તારા ભાઇની યાદ તાજી કરી.’

‘એ ન બૂલતા કે એ પણ પુરુષ હતા.’

‘ખરું, પણ ફીફી મેં પ્લાનિંગની બાબતમાં ખાટું જ કહ્યું કે તું...’

‘શટ, ચપ, હું મારી રીતે જીવે જાઉં છું. એ

છેક છેલ્લો ...

ચિત્ર મોટી

ઊતરતા અંધકારને

મારા ઘરની હીવાલો

ગળી જાય છે.

ઉદાસ ચહેરાના આસના

વડુંબાંધી

ફિક્કાશ અંધ છે

રાતના દરમિયાં નીકળતા

સાંધાસિયાં પેટ

હોળાપેલાં જળ સળવળે છે

અચત્યની આસપાસનાં

પાંદરાએ પાંદરાએ

હું

સૂચકની આંખો એક હું

ભૂખરા પથરાતા પહોરા ફિરખી પેટ

અજુઝાકાળનાં કારામારમાં

મારી શૂંચતા અકળાય છે.

અવાજનાં છેક છેલ્લો તારો તૂટી પડે છે.

★

સંબંધે વાધો હોય તમને તો હું તમારી પત્ની, ત્રેવણી કે બહેન નથી કે તમે મારા પર બળજબરી કરી જાઓ. સમજ્યા ! નાહિ, ગેટ આઉટ ! નીકળો બહાર-તરતજ બહાર પડો !

હું ચાહતો આંધો પીધેલો કપ ટ્રે પર ચૂપી ઊભો થયો. ટોચેલ ખુરશી પરથી ઉપાડી રેક પર ફેંક્યું. અને મારાં બીનાં કપડાં સહિત હું એડમના દરવાજા તરફ રેશે.

‘બેસો, હાથ ચૂકવ્યા છો તો ચાહ પીને જાઓ.’ એ ફરી કાચ પર આડી થઇને પડી હતી ચૂલતી લટને એણે કાન પર લઇ લીધી હતી. અને એકીટણ વિસ્ફારિત નયને મારી તરફ જોઇ રહી હતી.

ચાહનો કપ ઉપાડવાને બહાને હું નીચે નચ્યો... છોક જ નરિયા નમી દીવાલ પર હાથ લંબાવી હાથ વરં માથું ટેકવી બેડુગીથી હું એની આંખોમાં જોઇ રહેવા એની આંખોમાં સમાવા સ્થિત કરી ગયો.

‘ફીફી, હું ખરેખર દિલગીર છું.’

એ હસી સુકત અને મોહક.

‘તને અણગમતી વાત સાંભળવી ગમતી નથી ખરું ?’

‘ત જોવી વાતમાં ઉશ્કેરાઇ જાઉં એવી છું હું, અનધા.’

‘ફીફી, તું ખરેખર મોહક છે !’

‘આવું તો રોજ સાંભળવા મળે છે અમને.’

‘તોય, હું ધરાક નથી તારો.’

‘કદાચ ધરાક બનવાના બી પાંચરતાં હશે તમારા...આખર પુરુષ એ પુરુષ...પથુ જ.’

હું આ પી ઊભો થયો.

એણે એડમનો દરવાજો ખોલીને પકડી રાખ્યો. એવી જ રીતે ક્રોધજ રમતો દરવાજો ખોલી એણે મારા મારે પકડી રાખ્યો-હું બહાર આવ્યો, એ મારી પાછળ આવી.

આ વખતે કોરીડોરમાં મિલકુલ અંધારું હતું. ફીફીએ મારો હાથ પકડી મને ઊભો રાખ્યો અને મારી અડોઅડ આવી ઊભી.

‘જુઓ’ એ દેખાતી નહોતી. એનો કૂજતો અવાજ હું સાંભળી રહ્યો ‘એક વાત મનમાં આવી તે મનમાં જ રહી ન જાય માટે કહું છું’ કે અગણિત વેરવાઓ વૃદ્ધાવસ્થા પામતી હોય છે, અને જીવતી પણ હોય છે,

એ વાતની ખબર નહિ હોય તમને-કે છે ?’

‘હું હવે ચર્ચામાં નહિ જાતરું, ફીફી’

‘એટલું એ સારું...મારે આ કહેવું હતું તે કહી નાખ્યું-બસ.’ એ મારો હાથ પકડી દરવાજા તરફ દોરી ગયો.

‘તે કદ્યું હતું ને તમને કે વરસાદ નહિ અટકે !’

‘હું જાણું છું, ફીફી, ઘણા ઘણા બનાવો અટકવાના સમયે નથી અટકતા-કસમયે ચાલુ રહે છે-કસમયે અટકે છે...ખેર, તું આવી વાતો નહિ સમજે.’

રસ્તા પર લોકોની અવરજવર ઘટી હતી-ટ્રાફિકને શોર યથોક્ત હતો. રસ્તો નિર્જન નહોતો તોય સમસામ જણાતો હતો.

એકધારી વરસાદની કટંગાભરેલી હોલી-અનેક રમૂ તિઓથી ભરેલા મનના વિસ્તાર પર બેઠાબૂ વિચારોના જેવું તેજકણીતું અશિસ્ત વૃત્ત...અધું એવું એ જ, પુનરાવર્તનું પુનરાવર્તન !

એ પગથિયા ઊતરી વરસાદથી ભીંજતાં મેં ફીફી તરફ હાથ લખાવ્યો.

‘ફીફી-ગુડનાઇટ-ગુડ બાય.’

એ પણ એક પગથિયું ઊતરી મારી નજીક થઇ બહારના પ્રતિબિંબિત પ્રકાશમાં મેં એને નીરખીને જોઇ. એના ચહેરા પર સ્થિત નહોતું તોય હોય એવો આભાસ થતો હતો-એવી આ મોનાલીસાએ મારો લંબાયેલો હાથ પકડી, દબાવતાં કહ્યું—

‘એક વાર વિચાર આવ્યો કે તમારા પદર રૂપિયા તમને પરત કેરું.’

‘પછી ?’

‘પરત નહિ કેરું. કરેશ તો તમને ગમશે નહિ’

એણે મારા હાથને હંફાળી બીંસ દીધી. પછી એ કૂજતી સુંવાળી સુલાચમ આગળીઓ મારી હથેલી પરથી સરી ગઇ.

‘ગુડનાઇટ એન્ડ ગુડ બાય’

ફીફી એક જોઈ હવાનું બાચકું બની ગઇ-એક વધારાની યાદ-એક વધારાનો મોજા ! હું ફરી એક ડે એના માંથી પાછો ફર્યો.

વ્યવહાર અને પરમાર્થ

આપણી મઠ પંઢીના આ સાક્ષર ‘આપણો ધર્મ’ના ઉપદેશાતમા કહે છે તેમ જ પ્રાચીન ધર્મમાં તેઓ કોણના, જે કેળવણી-સંસ્કૃત અને અગ્રેષ્ઠ-તેઓ પાશ્વર્યો દેવાથી વિચાર પ્રિયો-પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને પશ્ચિમ-ઉદ્ભવી, ધર્મ ઉપર વિચાર ચિન્તન કરતાં ગુપ્તવ્યો પદી, સમાધાન મધુ, અને ગુપ્તવ્યો રહી, આવી જ પ્રવિનિગતિ ‘સમાનધર્મી’ વાચકોની હશે એમ પાસે એમને એમના ચિન્તનના નિષ્કર્ષ રૂપે આ લેખો લખ્યા.

સર નારાયણ ચંદાવરકરે એક ભાષણમાં ટીકેલો પોતાનો અનુભવ યાદ આવે છે. સર નારાયણ કહે છે કે ‘એક દિવસ રમના દહામાં હું પૂના પાસેના એક ગામ જહાર કરવા નીકળ્યો હતો. સડનો લાલ પ્રકાશ ખેતરો ઉપર પથરોએલો હતો. અને સધળું શાંત હતું. મારી આગળ એક બાઇ આસપાસ ખેતરોમાંથી જાણ લઇ પાસે મૂંઝેલી ટોપલીમાં ભરતી જતી હતી. એટલામાં મારી પાસે થઇને એક માણસ તથા બે જુવાન છોકરા નીકળ્યા. પેલા માણસે છોકરાઓને કહ્યું: ‘આપણે દુનિયામાં શું કરવું છે? મહેનત કરવી, પેટ ભરવું અને ગુપ્તવ્ય બેસી રહેવું.’ આ શબ્દો સાંભળીને હું બોલ્યો: ‘લાઇ ! આ છોકરાઓને દુનિયાનો આવી દલકે ખવાલ કેમ આપો છો? મહેનત કરવી અને પેટ ભરવું તે સિવાય શું બીજું કંઇ જ કરવાનું નથી?’ એણે ઉત્તર દીધો: ‘ભગવાનનું સ્મરણ કરવું એ તો ખરું જ તો’ પછી પેલી બાઇ મારી સાથે વાતમાં ભળી અને કહ્યું: ‘ભાઇ, ઠીક કહે છે: નહિ તો પરમેશ્વર આપણને અન્ન કેમ આપે?’ મેં કહ્યું: ‘પણ ભગવાનનું ફક્ત સ્મરણ કરીશું તેથી એ અન્ન કેમ આપશે?’ પેલી બાઇએ તુરત જવાબ વાળ્યો: ‘ભગવાનનું સ્મરણ કરશો તો તમે ચોરી નહિ કરો, જૂઠું નહિ બોલો અને આગણ પદી નહિ રહો.’

ઉપરનો ઉત્તર સાંભળી સર નારાયણનું હૃદય સ્વદેશાભિમાનથી દુરખાયું. ‘કેવું ન હરખાય? છેલ્લા સેન્સસમાં કદાચ આ સધળા સાદાં ખેડૂત જનો ‘અભણ’ વર્ગમાં નોંધાયો હશે! પણ ભણેલાઓને પૂછો કે વ્યવહારે અને પરમાર્થનો સંબંધ આ કરતાં વધારે યથાર્થ અને સચોટ રીતે તમે દર્શાવી શકશો? કહે છે કે પ્રભુના દક્ષતરમાં તો ‘આપણા આગળના તે પાછળ, અને પાછળના તે આગળ’ એમ હોય છે. તે બરાબર છે: અધિગત વિજ્ઞાનનો વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતા (ઉપનિષદ) શબ્દો ક્યાં નેવેલો વિધિ લખવા મધ્ય હતી? એ બિચારાંએ પ્રભુને બેર હરાવ્યાં ત્યારે પાસે જેલો કાઢકે પૂછ્યું કે ખાટાં તો નથી? ત્યારે એણે ઉત્તર આપ્યો કે એકે એક કરડી ચાખીને લાવી છું! પ્રભુએ એ બેર સ્વીકાર્યાં. માટે અમે તો સ્પષ્ટ કપૂલ કરીશું કે પ્રભુનાં સ્મરણો જેવાં આ સાદા-બોળી-અજ્ઞાન ભાસતા મનુષ્યોને સમજવાં હોય છે, તેવાં આપણી મૂર્ખ વિદ્વાને સ્વપ્નામાં

આનંદરાં કરે બા. ધ્રુવ

પણ ભાસ્યાં હોતાં નથી. તેથી આજ તો આ બાઈના જીતારને જ સ્વરચાને રાખી એના ચિવરચુરે બે સખ્દો મ્હોરું.

વ્યવહાર સાથે પરમાર્થ શી રીતે જોડેલા, જોતરક ચાલતા દુનિયાદારીના પ્રચંડ વિચ્છેદની વચમાં જીભ રહી પ્રભુભક્તિ શી રીતે કરવી,—એ પ્રશ્ન હંમેશાં વિકટ ગણાયો છે, પણ વર્તમાન સમયમાં તો એ ઘણુંને તદ્દન અસમઘેય જ લાગે. કેટલાક મનુષ્યોમાં ધનની તૃષ્ણાનો વાણ પુષ્કળ ખેડેલી રહ્યો હોય છે. તેમને માટે તો કદાચ એમ કહી શકાય કે તેઓ પ્રભુનું સ્મરણ કરતા નથી એ એમની ખૂલ છે. પણ જે મનુષ્યોને સામાન્ય ગુજરાત માટે ધર અને બનરનાં વૈતરણ કરવાં પડે છે તેમની પાસે પ્રભુભક્તિની શી આશા રાખી શકાય ? બેશક, જે પ્રભુ જ નિત્ય અને સત્યો કરે અને આ દુનિયા ક્ષણભંડુર અને મિથ્યા કરે તો પ્રભુ ભક્તિ સાથે કોઈપણ સ્વાર્થને ટકવાનો દક્ક નથી. પણ આ દુનિયા જેની સત્ય અને અનિવાર્ય લાગે છે તેવો પ્રભુ જ્યાં સુધી નથી લાગતો ત્યાં સુધી તો આ દુનિયાના વ્યવહારને જ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. આમ પૂર્વપક્ષ યાચ છે. આથી વર્તમાન સમયમાં ધર્મ પ્રત્યે સામાન્ય જનોમાં અનેક તરેહના ભાવો જોવામાં આવે છે. કેટલાક તો ધર્મને ડાઘાની સભામાં ગાડી આવ્યો હોય એમ પોતાના ડાઘા—ડમરા દુનિયાદારીના વિચારોની મેગલાઈ સભામાંથી હસીને હાંકી કાઢે છે ! કેટલાક એ વિચારોને સભાને છેડે એક ખૂણે બેસાડી મૂકે છે, અને એ ડાઘાઓની સભામાં એને જરાએ બેસવાનો દક્ક તો શેનો જ હોય ? કેટલાક મનુષ્યહૃદયના ભાવોમાં એની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારે છે, પણ એ તો જાણે વારતહેવારે ધડી બે ધડી પહેરવાના કપડાં હોય એમ સમજીને ! વળી કેટલાક એને આ કરતાં વધારે આવશ્યક માને છે. પણ તેઓ એના ઉપર દર અઠવાડિયે મળ ધોવાતી “કેથાર્ટિક પિલ”, કરતાં કે તાપ રોકવાના “ડિવનીન” કરતાં વધારે દષ્ટિએ જોતા નથી.

પરી વાત એ છે કે ધર્મનો અન્ય પુરુષાર્થ સાથે કેવી જાતનો સંબંધ છે એ ન સમજવાથી જ ધર્મની આ સર્વ વિકૃત્તતા યાચ છે. સિપાઈના પહેરા બદલાય છે તેમ ધર્મ અર્થ અને કામના પહેરા નથી કે અર્થ અને કામના સમય ઉપરાંત ધર્મનો સમય જોઈએ. જે અર્થ અને કામનો સમય તે જ ધર્મનો : માત્ર ધર્મના અન્તઃ

પ્રવેશથી અર્થ અને કામ સપ્રયોજન અને પવિત્ર બને છે એટલું જ; અન્તઃપ્રવેશ, બાહ્ય સહચાર નહિ. અન્ય પુરુષાર્થ સાથે ધર્મનો બાહ્ય સહચાર એ નિરર્થક દંભ છે. આનું એક દૃષ્ટાન્ત સાંભળ્યું પાદ આવે છે. એક સાગ દેથી રાજ્યના એકમિનિસ્ટ્રેટર પોતાના રાજ્યકાર્યમાં એવા ગૂંચાચેલા રહેતા કે રાત્રે સૂતી વખતે પાસે ચીણખતી અને દીવાસળીની પેટી રખાવે અને રાતમાં જ્યારે એકાએક વિચાર સૂઝી આવે (રાજ્ય પ્રકરણી જ) ત્યારે ઝટ દીવા કરી એ વિચાર લખી કાઢે. એમને સંધ્યાપૂર્ણનો તો વખત ક્યાંથી જ મળે ? તેથી તેઓ નહાવાને કુંડીમાં પાણી કઢાવે ત્યારથી સંધ્યા બણવા માટે, તે નહાઈને પાટલા ઉપર જમવા બેસે ત્યાં સુધીમાં પૂરી યાચ. જેથી પોતાના જીવનની એક ક્ષણ પણ સરકારી નોકરીમાંથી ઓછી ન કરવી પડે અને પ્રભુભક્તિ થઈ ગણાય ! આ ધર્મનો વ્યવહારમાં કરવો જોઈતો જે અન્તઃપ્રવેશ તે નથી. એ તો માત્ર બાહ્ય સહચાર છે. બહુકે તે પણ છે કે કેમ એ શંકા પડે તેવું છે. ઔરંગઝેબ ચાલતે યુધ્ધે પણ હાથી ઉપરથી જીતરી વખતસર પ્રભુની બંદગી કરવી ચૂકતો નહિ. એ ખરા હૃદયથી તે કરતો માટે એને આપણે દંભ તો નહિ કહીએ, તથાપિ એ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ—જે અર્થ અને કામને અર્થાત્ વ્યવહારને પવિત્ર બનાવવાનું તે—એ સમજ્યો નહોતો અને એથી એના વ્યવહાર ધર્મથી વિખૂટો પડી અપવિત્ર બહુકે પાંખી જન્યો હતો. ત્યારે ધર્મનો વ્યવહારમાં એટલે કે અર્થ અને કામમાં અન્તઃપ્રવેશ થયેલો કેમ જાણવે ? એક દૃષ્ટાન્તથી બતાવીશ : એક મોઝી બૂટ સીવવા બેસે છે; સીવતાં સીવતાં એને થયું કે બિચારા બચ્ચાને આ ચામકું તો ખૂંચશે ! તુરત કાપેલું ચામકું એણે ફેંકી દીધું અને ખીણું કુણું ચામકું લઈ ફરીથી સીવવા બેઠો—એ માણસે પ્રજાને જોળાવ્યો. પ્રજાની જોળામ જેવી નિત્ય વ્યવહારમાં યાચ છે તેવી સમાધિમાં ગણ થતી નથી. અર્થ અને કામથી દૂર રહે ધર્મ આવડતો નથી. ધર્મની શિક્ષાશાળા તે આ વ્યવહારનું જગત છે. પાણીમાં પડ્યા વિના માત્ર હાથ દલાવવાની વાત જાણવાથી તરતાં આવડતું નથી; વહાણે ચઢ્યા વિના વહાણ હંકારતાં આવડતું નથી; યુદ્ધનું શાસ્ત્ર પણ ગમે તેટલું શીખો પણ રણભૂમિ ઉપર દિંમત, શાંતિ, સમય-સૂચકતા વગેરે ગુણ તમે કેટલા રાખી શકો છો તે ઉપર

જ તમારા જય પરાજયનો આધાર છે. આ જ પ્રમાણે
 ધર્મનું પણ છે. ધર્મની ચાર વાતો અરણ્યની ગુફામાં
 બેસીને કરવાથી ધર્મ આવડતો નથી. અરણ્યની ગુફા એ
 પ્રાચીન રૂઢિનો દાખલો લીધો, પણ વર્તમાન સમયની
 પણ ગુફાઓ થોડી નથી. સુનિર્વાસીટી, પુસ્તકશાળા,
 પ્રાર્થનામંદિર વગેરે આ જગતની ગુફાઓ જ છે. એમાં
 પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન જ્યાં સુધી વ્યવહારની કસોટીએ ચઢતું
 નથી ત્યાં સુધી એ સિદ્ધ અને સંસ્કારી બનતું નથી.
 અમારા વખતના એક શિક્ષક માટે એવી વાત આવતી
 કે એમને થોડા ઉપર બેસતાં આરણ્ય નહોતું, પણ એ
 શુરુત્વમધ્યમિન્દુનો સિદ્ધાન્ત જાણતા હતા અને તેથી
 શુરુત્વમધ્યમિન્દુની રેખા થોડામાં રાખવી એ કરતાં મનુ-
 લ્યે થોડે બેસવામાં કાંઈ વિશેષ કરવાનું નથી એમ તેઓ
 સમજતા હતા. આવી સમજણથી તેઓ થોડે બેઠા, પણ
 થોડાએ એમની સમજને માન ન આપ્યું ! આપણો
 વ્યવહાર એ પણ આવો જ થોડો છે. એણે સમતાનો
 સિદ્ધાન્ત જાણનાર અસંખ્ય થોડેસવારોને પાડ્યા છે,
 અને આપણને પ્રતિદિન કેટલી બધી વાર પાડે છે એનો
 સાક્ષી આપણો આત્મા જ છે. પણ થોડે બેસી જાણે
 તે થોડેસવારને સમતાનો સિદ્ધાન્ત જાણવાનું શું પ્રયોજન
 છે ?—એમ તમે પૂછશો. આનો ઉત્તર કે દુનિયામાં હંમેશાં
 થોડે જ બેસવાનું હોતું નથી. કેમકે વાર ઉઠે પણ
 બેસવાનું આવે. તે વખત એ જાણું અને કહું પ્રાણી
 બેઠા તમારું કાળજી ન ધરે તે માટે એટલું જાણવાની
 જરૂર છે કે જ્યાં બેસીશું ત્યાં બે સમતાથી બેસીશું
 તો પડવાનો ભય નથી.

માટે જ પેલી બાઇએ કહ્યું છે કે ‘જેણે ભગવાનને
 ઓળખ્યો છે તેનામાં જૂઠું ચોરી બાળસ એ કદી પણ
 નહિ આવે.’ જેણે ભગવાનને નથી ઓળખ્યો તેમની
 શાહુકારી તો જ્યાં સુધી જલ છે ત્યાં સુધી જ ; એનો
 ઉદ્યોગ પણ જ્યાં સુધી ચારક પૈસે રબર ટાયરની
 ગાડીઓ હોડાવવાની નથી મળી ત્યાં સુધી જ. માટે ચોરી
 બાળસ વગેરે અટકવવાનો ખરો ઉપાય જે સર્વ દેશમાં
 સર્વ કાળમાં મનુષ્યની સર્વ વ્યવસ્થાઓમાં કામ લાગે
 છે તે એ જ છે કે પ્રભુની ઓળખ કરવી. અને પ્રભુની
 જેને ખરી ઓળખ થઇ દશે તે સારી રીતે જાણશે જ
 કે પ્રભુ મારી અને આ દુનિયાની બહાર નથી, આખા
 વિશ્વનો એ જ અંતર્યામી છે. અને તેથી એનું રમણ

જુગુપ્સાના સરોવરમાં

કમનસીબ કન્યાઓ

આંધળાં કાનસ બંધને

સૂર્યોદયની થાટ બેતી

છેળી છે.

તમારા બખડતા હાથેયમાં

આંધળાં કાનસ બૂંદવાં કરે છે.

તેમની ત્વચાની

ભૂરી નસોમાં

જુગુપ્સાનું સરોવર ભરી મધું છે.

અમારી કમનસીબ આંખોને

સૂર્યોદય ઉપાડી શકતો નથી.

પરિસ્થિતિની ચેતાળ ભૂમિ પર

અમારાં તમારાં અને તેમનાં

આંધળાં કાનસ એક કરીને

હવે

જન્મના નામના સફેદ ઢંસની

લાંબી ટોક ખરડી નાખી.

— લાલશંકર ઠાકર

અર્થાત્ ધર્મ એ પણ દુનિયાના સરળા વ્યવહારનો
 --અર્થનો અને કામનો--અત્યાંગી થવો ધટે છે, એટલે
 અર્થ અને કામનો એ દાસ નથી, પણ અર્થ
 કામ ઉપર અમલ ભોગવી અર્થ અને કામને
 પોતાના કામના પ્રેરે છે ધર્મનું આ જીવંત અર્થ
 મીત્ત જેના જાણવામાં નથી તેઓ ધર્મને પોતાની
 દુનિયાદારીના વેલવનુ સાધન બનાવવા ઇચ્છે છે ! જે
 ધર્મ પૈસા આપે, સર્વ પ્રકારનું સુખ આપે એ જ
 ધર્મ ખરો ! એક જણે જરા ચિદ્રાધને કહ્યું છે તેમ
 Men do not worship God, they use
 Him જૂના વખતમાં અમારી ગાંતિના એક અમલદાર
 નિષે કહેવાય છે કે (આશા છે કે વાત કદિપત હશે)
 તેઓ નિત્ય દેવનું પૂજન કરતા, અને પૂજન કરતી
 વખતે ખોલતા નહિ, માત્ર સંજ્ઞાથી જ વાત કરતા હતા
 તેવામાં કારકૂને આવીને પૂજ્યું કે અમુક ચુનેગારને શી
 શિક્ષા કરવી ? પેલા અમલદારે લાલજીને પોતાની
 જનોઇથી વીટીને ટાંચ્યા, અને આચમની વતી કૃદ્ધા
 મારી બતાવ્યા ! અરે દુષ્ટ ! તને ખબર નથી કે જે
 પ્રેમાળ માતાના દામણથી પણ પૂરેપૂરે બધાયો નથી
 તે તારા સ્તરના તાતણાથી બધાવાનો હતો ? માત્ર તું
 તારી ભાવનાને જ બાધે છે ! અને એને પણ તું પવિત્ર
 પદવીથી બ્રહ્મ કરી તારા દુનિયાદારીના વ્યવહારનું સાધન
 બનાવે છે ! તારા કરતા તો જેઓએ પ્રભુને જગતની
 બહાર બેસાડી મૂક્યો છે અને જગતના એને અવતરતો
 અને મુક્તિમત થતા જેવા નથી તેઓ જ સારા ધર્મને

અર્થ અને કામનો દાસ બનાવવો તે કરતા ધર્મનું
 નામ છોડી દઇ અર્થ અને કામની સેવા કર્યા કરવી
 એ જ સારું

આપણા કેળવાયલા સ્વદેશીય ધુઓની, બદકે આજ
 કાલ પૃથ્વી ઉપર ધણે ભાગે આ બીજી સ્થિતિ જ
 જોવામાં આવે છે. પણ પૃથ્વીના બીજા ભાગમાં એક
 સારું છે કે ધર્મશિક્ષણ એ દેશના પ્રાથમિક મધ્યમ તેમ જ
 ઉચ્ચ સામાન્ય શિક્ષણનો ભાગ હોઇ એની સર્વથા ઉપેક્ષા
 થઇ શકતી નથી પણ આપણે ત્યાં તો કેળવાયેલા વર્ગ
 ધર્મજ્ઞાનથી તદ્દન વિરહિત રહે છે અને તેથી સામાન્ય
 અશિક્ષિત વર્ગના ધર્મથી જ દેશની ધાર્મિક ભાવના
 સચવાઇ રહે છે. આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાની બહુ જરૂર
 છે. ધર્મના જીવંત હશે તો જ અર્થ અને કામના જીવ
 આવશે--ફૂવામાં પાણી નહિ હોય તો હવાડો કેટલી વખત
 ભર્યો રહેવાનો હતો ? આપણો ફૂવો પાતાળફૂવો છે--એમાં
 પાણી કદી પણ ખૂવાયું નથી, પણ યોગ્ય સંભાળ નહિ
 હો એ નહિ ચાલે ફૂવો મટી કચરાથી પુરાઇ ગયો હોય
 તો તે ગળવો, એમાં કહોવડામણ દેખાતું હોય તો તે
 કદાવી નાખી સ્વચ્છ કરો બહોળા અને સ્વચ્છ પાણીથી
 તમારા અર્થ અને ખેતરો યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય માપમાં
 પાશે તો એનો પાક સારો ઊતરશે જમીન ચૂસે, વાવે
 તરના મૂળ ચૂસે, તે કરતા અધિક પાણી ઢોળાને જમીન
 બગાડશે નહિ, વાવેતરને કહોવડાવશે નહિ, પણ પાણી
 વિના ખેતરો સૂકાવા દેશે પણ નહિ

● ● ●

સાચું દાન

ધન હવ ત્યારે આપ્યું એમાં નવું શું કયું ?

સોઢામાં પાણી ન સમાય ત્યારે વધારણું પાણી

સૌ કાઢી નાખે એ કાંઈ દાન છે ?

પણ જે પોતાના પાણીમાંથી

તરસાને આપે છે,

એનું નામ

દાન છે

—ચિત્રભાનુ

વંદે માતરમ્

પહેલી વીરનીના અસહકાર આત્મચલનમાં, ત્રીસ અને તે પછીની સત્યાગ્રહ લડતો દરમ્યાન અને ડરના 'હિંદુ છેડો' ના વિરોધ સંસ્મરણમાં હોલશિશુલના આ જ સાધનનો (આખ્યાનનો) મેં પ્રયોગ કર્યો. મૂળે સાહિત્યનો હું જીવ. અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃતનો સંવિશેષ રસિયો. પ્રવૃત્તિઓ શિશુક અને પંથકાર, પ્રકૃતિએ કવિ, અને વૃત્તિએ વાચન-વ્યાસંગી, શ્રેષ્ઠપ્રિયતા હાસલ થતી અહ તેમ તેમ લોકોને વધુ ને વધુ નક્કર સંસ્કારભાઈ અંધાવવાની આવી જવાબદારી છે એવી વૃત્તિ પણ વધતી ગઈ, આકાશસ, ચિન્તન, સર્જન અને પ્રયોગ દ્વારા કીર્તનકાર તરીકેનું મારું યંત્રર થવા લાગ્યું. હું જાતે જ આવી કીર્તનકારની કૌશલ બનવા લાગ્યો.

— આણેક

પાત્રો :

શેઠ મંગળદાસ : સદ્ગત શહીદ માધવદાસના લઘુ બન્ધુ, અને એ શહીદની એાથે ભોધ-વાડાની અંધારી ખેલીથી સમુદ્ર કાંઠાના 'શહીદ સ્મૃતિ' સુધી પહેચિલ—બધા જ અર્થોમાં પહેચિલા આઝાદ ભારતના એક ઉલોગવીર.

ભાગીરથી : મંગળદાસની પત્ની, પોતાને ન સમજાય એવી રીતે પતિના ઘરમાં આવતી લક્ષ્મીને 'શોકયતુ' સાલ' જેવી ગણી પતિના પતનના પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું જીવન જીવતી સરલ, ગ્રામ્ય, શુદ્ધહૃદયી મહિલા.

કિશોરી : સર્વોદય અને ગાંધીજીના રંગે પૂરી રંગાયલી ઝેલ્યુએટ પુત્રી.

શૌનક : અહીંની યુનિવર્સિટીની છોલામાં છેલ્લી ડિગ્રી બેળવી અમેરિકામાં પાંચ વર્ષ ગાળી, તાજેતરમાં જ દિંદ પાછો ફરેલ પુત્ર.

ઉકે : સદ્ગત શહીદ માધવદાસનો લંગોટિયો મિત્ર.

કરસનદાસ આણેક

(સમય સવારના નવ વાગ્યાનો શાન્તની શરૂઆત નવના ટોકરા સાથે થાય છે)

કિશોરી આ એક બાનતમા તો આપણે ગાવીજીના પૂરેપૂરા અને પાકા અનુયાયી છીએ, શૌનક ! આ નિમમિતતાની બાનતમા !

શૌનક એક-ફરટ પૂરતા ! બરાબર નવને ટોકરે આ નારતતમા ટેબલ પર હાજર થઇ જઇએ છીએ. પણ પપ્પા કેમ નથી દેખાતા ? બહેન નથી કે શું ? રાતે કલમમા જ તો નથી સૂઇ રહ્યા ને ! બહુ પૂઠવું ! પેલા ઉકાને બોનાવાને પૂછીએ ! ઉકા ઉકા ઉ .

કિશોરી (શૌનકના મોઢા પર હથેળી દાખીને, કાનમા) ઉકા નહિ, શૌનક, ઉકા-દાદા ! આપણા કરતા ત્રણ ગણી ઉમરના છે, અને આપણા આ મોટા કાકા જેમનું આ તૈવચિત્ર આપણી સામે હસી રહ્યું છે તેમના લગ્ન દિવા ભાઇમંધ છે. મરીબ છે તેથી શું થઇ ગયું ? આપણા આ મોટા કાકા પણ કલા શાહુકાર હતા ! અને આપણે પણ આ છેલ્લા દસ-બાર વરસની વાત જવા દઇએ તો,...

બામીરથી : તારો જલમ થિઓ ને, કિસોરી, ભોખ્યા ગામ તથે .

કિશોરી આ મઝમી પણ આવી મધ મારો જન્મ ભોખ્યાગામ થયેયો એમ ને મઝમી ?

બામીરથી અધારી બોનીમા ! મેં લાધા મારાજના મ દરના માતાજીની માનતા માનેની એટલે હજીય સમુદાય પાર બિતરી ગ્યુ, બાકીય જમાનામા આપણે તો મમમમના ય વાખ્યા હતા, ત્યાં નસ' ને ઇજેકશન ને દવાદાર ને ઇરિપતાલના ખર્ચાની તો વાત જ કેવી ! ઇ તો બહુ' રજો મારા આ જોડનું, જેમણે મને અને તારા બાપાને-ઇ તો જે થે નહોતા કમાતા, તથે ! -સગા દીકરા ને સગા દીકરાની વહુની ગોડે દાવબ્યા ! માધીજીનું ઢામેય કરે, આડોશીપાડોશીમા

કોઇ માદુદાજી હોય તો તેમનીય સેવા કરે, વડત ઉપાડે તથે જેલમાયે જમ ને આપણુ ઘર પણ ચલાવે ! પોતે તો પેણા જ ન્હોતા, પરતિદા લીધની, એમણે ને ઉડાભાઇએ તે ઠેર સુધી પાળી આ આવે ઉડાભાઇ, એમને તલેતવની ખબર છે આપણા કુટુંબની, ને મોટાકાકાની રેણી કે'ણી ની !

ઉકા મને બરકથો, શૌનકભાઇ ?

શૌનક આવ, આવ, ઉકા- oh sorry ! આવો આવો, ઉકા-દાદા ! આવો, બેમો, હથે આ ચાહ, આ મિરકીટ આ ગ્રાઇ કુટસ-ફરે તે

ઉકા હુ તો ફક્ત એક વખત જમું છું, શૌન ભાઇ, આ માધવદાસ શકીદ થયા તે પછી બાગીરથી બહેનની પેટે, કિશોરી બહેનને ખબર છે, પણ તમે પાચ વરહથી પરદેશ હતા એટલે કમચ પણ મારું શું કામ હતું ?

બાગીરથી જરા તપાસ તો કરો, ઉકાભાઇ, ઇ દર કેમ નથી બહેન ? રાજ નવ વાગે તો બીજી જ જાય છે, મોટા ભાગે !

ઉકા . કોણ મ મળદાસ શેર ? અરે બહેન, મ મળ દાસ શેર તો આને મારા કરતાય વહેલા બહેન છે ! હું' માર વાગ્યે બીજીને મારી રાજની ટેવ પરમાણે "વૈષ્ણવ જન તો તેને કંઈએ" ઇ જનન ગાતો'તો ત્યાં ઇ ધારાધં આબના, હજમત વરતા કરવા ફીણવાળી દાદીએ મને કહે . "પેણુ તારી જો હાક સુણીને કોઈ ના આવે, તો વુ એકલો જનને રે ! ઇ જનન તો તને-આવડું" જ હરો, ઉકા ? તે જરા

કિશોરી દાગારનું ગીત, મહાદેવભાઈએ જેનો એવુવાદ દર્શો છે તે પણ પપ્પાને શું કામ પડ્યું એ ગીતનું, ઉકાકાકા ? એમને ને લગનને તો સો ગાઉનું છેડું !

શૌનક : That's My surprise too ! મારું
પણ એ જ આશ્ચર્ય છે, ઉકા દાદા !
પરપાને ને મોએટીને...

ઉકા : આજે પંદરમી ઓગસ્ટ છે, શૌનકભાઈ

શૌનક : હું તો ક્યાંય દેખતો નથી, ઉકાદાદા !

ઉકા : દેખતો તો હુંયે ક્યાંયે નથી, શૌનકભાઈ,
પણ કેસ-ડર કહે છે કે આજે પંદરમી
ઓગસ્ટ છે ! અને આજે, તમારા પરપાને
શેઠ મંગલદાસને ત્રણચાર ટેકાણે ધ્વજ-
વંદન કરાવવાનું આમંત્રણ છે.

શૌનક : ધ્વજવંદન ! (મોં સીસોટી !) ઝંઝ-
વંદન ! (સીસોટી).

કિશોરી : અને તે પણ પરપાને હાથે !

શૌનક : અને તે પણ ત્રણચાર ટેકાણે ! (સીસોટી)
કુંધર રક્ષણ કરે !

કિશોરી : કેલું ? પરપાનું કે રાષ્ટ્રીય ધ્વજનું ?

શૌનક : બેયનું ! અને પોતાની ભત્રીજી પણ !

ભાગીરથી : તમે આ શું બોલો છો ? મને તો કે જ
હમભટ્ટું નથી !

ઉકા : આ નવી પેઢી બોલે ભાગીરથી બહેન, ઇ
આપણને નો હમભય, ઇ જ હારું છે !

શૌનક : પણ ઉકા ! Sorry ઉકા દાદા ! ધ્વજ-
વંદન કરાવવામાં 'એકલો જાને રે !' એ
ગીતની શી જરૂર ?

ઉકા ; ધ્વજ-વંદન પછી તમારા પરપા, મારા
આ દોસ્ત સહયત શહીદ માધવદાસના
લગ્ન બન્ધુ ભાવણ કરશે, બધેય ટેકાણે. અને
ઇ બધાંય ભાવણોમાં, ક્યાંક લાગ જોખને,
એ ગીતની એકાદી કહી દેવાની દેશે-જેમ
ફટકિયાં મોતીની માળામાં એકાદ સાંતું મોતી
કાંઈ સિકતથી સેરવી દો, એમ-આખી
માળાને હાથાં મોતીની માળામાં ખપાવવા !
દર વરસે ઇ મારી પાંહે આલું એકાદ ગીત
આત્રમ ભજનાવલિમાં હોય એવું ગવણવે છે...

કિશોરી : દર વરસે ! એટલે દર વરસે ઓગસ્ટ પંદર-
મીએ લેખા એમને ધ્વજ-વંદન કરાવવાનું
આમંત્રણ આપે છે એમ ? કેટલાં વરસથી
ઉકા-દાદા ? અમને તો કરી જ ખબર નથી !

ઉકા : દર વરસે છાપામાં એમના ફોટા પણ છપાય
છે, બહેન ! તમે જોતાં નહિ હો !

કિશોરી : છાપાઓમાં એમની ઇન્ડાઉ-એમના કાર-
ખાનાંઓ અને વેપાર-ઉદ્યોગની એટલી બધી
જાહેરખબરો આવે છે, ઉકાદાદા, પાનાં
ભરી ભરીને, કે ક્યાંક કોઇ વાર, એમનો
ફોટો નજરે ચડી જાય, તો એ જાહેરખબર
દરે એમ માનીને એ પાનું જ હું તો ઉથ-
લાવી નાખું છું...પણ આવાં આમંત્રણો
એમને કેટલાં વરસથી મળે છે ? ચોક્કસ.

શૌનક : અને શા માટે ? That's what I
would like to know ! સ્વાધીનતાના
સંઘામ દરમ્યાન, એમણે કેયું જ કયું
નથી...સિવાય કે...સિવાય obstruction
વિદો અને વિરોધ !

કિશોરી : શૌનક !

ઉકા : આપણે પેલા ગોરાઓની ભાગીદારીમાં કાર-
ખાનું કાઢ્યું એને કેટલાં વરસ થ્યાં, બહેન !
બસ એટલાં વરસથી તો હું બરાબર જોતો
આવું છું. એમને એકધારાં આમંત્રણો મળે
છે. બધા જ રાષ્ટ્રીય જલસાઓમાં મુખ્ય સ્થાન
શોભાવવાનાં ! ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૨૬મી
જાન્યુઆરી, ૧૫ એપ્રિલ, ૨૨ ફેબ્રુઆરી
બધામાં જ અને તમને કદાચ ખબર નહિ
હોય, પણ ભાવણ પણ મંગલદાસ શેઠને ભારે
દેશકલ્હર કરતા આવડે છે. એક વખત
તો મને સાથે પણ લઇ ગયેલા તે દિં...

૩ શિર સાટે નટવરને વરીએ

રે પાણી તે પગલાં નવ ભરીએ,

એ અહ્યાનંદનું ગીત મારી પાંહે ગવરાયુંનું
એ હું બૂલતો ન હોઉં, કિશોરીબહેન તો

આપ્તા પાકિસ્તાનવાળાઓએ આપણી દામે
ધી ગાણું આપ્યું હતું છં વરહ હતું !
અને તમારા પાપાએ તે દિ'ના ચારે ચાર
બાપણોમાં.

રે પહેલું જ મનમાં ત્રેવડીએ,
રે હોડે હોડે જુધ્યે નવ ચડીએ,
ચડીએ તો કટકા ચઇ પડીએ !

એ કડી સંભળાવીને ગાંધીજીના આદર્શોને
ખાતર જરૂર પડે તો કટકા ચઇ જવાનો
આદર્શ પણ સૌને આપ્યો હતો:

શૌનક : ગાંધીજીના આદર્શોના કટકા કરવાનો તો નહિ નો
(હસાહસ)

ભાગીરથી : ઇ તો. ઉઠાભાઇ પરકરતી પરમાણે દરેક
જીવ વરતે ! એનો દમ ધોળો નહાય !

કિશોરી : પણ ત્યારે આજ તો એ, જ્યાં દરો ત્યાં
'એકલો જાને રે' એ ગીત પર ઊતરી
પડ્યા દરો !

શૌનક : I wish I were there એમની વાણીનો
નાયગરા ધોધ જોવા માટે !

ઉઠા : એમની વાણીનો ધોધ તો જખરો હોય જ
છે શૌનકભાઈ, પણ આપણી જનતા પણ
આપણા સાંભળનારાઓ પણ એવા જ હોય
છે-તમારા-રસિયા ! એમની તાળીઓનો
ગડગડાટ એ ધોધને પણ આટી જાય એવો
હોય છે.

(તાળીઓનો ગડગડાટ)

શૌક મંગળદાસ : હું જાણું છું કે હું નાને મોઢે મોઢી
વાત કરી રહ્યો છું પણ એવી વાત
કરવાનો મને આપણક આ આજીવ
દેશના એક અદના નાગરિકને દક્ છે
અમારા કુટુંબે એક પૂરી અર્ધશતાબ્દી
સુધી આ દેશની-આવડી એવી-
ખિજમત કરી છે. સદ્ગત રહીદ
માધવદાસ..... (તાળીઓનો ગડગડાટ)
સંસ્કૃપ્તિતાને પગલે પગલે ચાલનાર

સદ્ગત રહીદ માધવદાસ (પ્રચંડ ગડ-
ગડાટ તાળીઓનો), જીવન અને મૃત્યુ-
બન્નેમાં એમના અનુવાચીપદને દીપા-
વનાર સદ્ગત રહીદ માધવદાસ (વધુ
પ્રચંડ ગડગડાટ) એમનો હું સધુ બન્ધુ
છું. ગરીબી, ધોર ગરીબી અમારાં
કુટુંબોએ જોઇ તેમ જ કંગાલિયત,
કપરી અને કાળખાંડ કંગાલિયત અને
વેઢી છે, પાતનાઓ, આર્થિક અને
સામાજિક-અમે બરદારત કરી છે; પણ
એ બધી આપણિઓ મામૂલી છે
મારે મને; હું તો જોઇ રહ્યો છું
એક બીજી જ આપણિ, અસામાન
ભયાનક, જેનો અગર વેળાસર સામને
નહિ કરવામાં આવે, તો...ગાંધીજીના
ઐતિહાસિક બહિષ્કારનો અને અમાર
જેવાં-આપણાં જેવાં લાખો કુટુંબોનું
નાની નાની શહાદતોથી આઝાદ થયેલ
આ દેશ વિનાશની ગતિમાં ધકેલેલ
જશે ! એ આપણિ છે...ગાંધી-ચોંખ
મામને ભૂલવાની; આજે ગાંધીજીએ
પ્રત્યેધલ મામને બદલે આપણે
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના-અરે વિવૃતિના
વમળમાં અટવાઇ ગયા છીએ. આ
વમળ આપણને સૌને સ્વપનાશને
હારે પહોંચાડશે. સંધ્યમને બદલે ઉઘમું
ખલતા, રવેચ્છા સ્વીકૃત ગરીબીને બદલે
કુબેર ભંડારીના વૈભવને હાસલ કરવાના
તરફડિયાં, સાદગીને બદલે રાજાશાહી
દહ - દંડોર, સત્યને બદલે પ્રપંચ,
આચાર શુદ્ધિને બદલે સડો. સ્વસ્થ
વિચારણાને બદલે આવેશ અને ઉદ્દેશાટ,
હડતાલો, લોક આઉટો, દેખાવો,
ધાધલ, ધમાલો, મોરચાઓ, ઘેરાઓ,
અને. બંધો ! નાખી નજર નથી
પૂગતી. ના, ના, દેશબાંધવો માય,
ગાંધીજીના સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવું હોય
તો, જે રસ્તે જઇ રહ્યા છીએ, ત્યાંથી

તેઓ કેટલા ડોલરો જમા થયા ને કેટલી સુખ-સમવડો હાંસલ કરી તેના ઉપરથી આકે છે. મહાન પૈરાયેનિક શોધો કરવા માટે બીજા સુખશ્રયાઓ ત્યાં યાય છે કિશોરી, પણ તેની પાછળ નૈતિક કે આધ્યાત્મિક એવાં વિશેષણોનો દાબિક હારો ત્યાં નથી કરવામાં આવતો! પોતાની અને પોતાની પ્રબળી સુખસગવડોમાં વધારો કરવાની જ પોતાની નેમ છે એ વાતનો સંપૂર્ણ કોઇ પણ જાતના દંભ વગર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. દૂકામાં વાણી અને વતન વચ્ચે ત્યાં સુમેળ છે, જ્યારે આપણે ત્યાં-વાણી આત્માની આરતી ઉનારે છે, અને વતન શેતાનની સેવામાં દિનરાત ખડેપગે છે, અને વિચારો god knows વિચાર જેવી કોઇ વસ્તુ આ દેશમાં છે કે નહિ ! મને લાગે છે કે આપણા દેશની તંદુરસ્તીને જોખમમાં મૂકતું કોઇ તત્ત્વ હોય તો તે આ છે- આ વિચાર, ઉચ્ચાર અને વિચાર વચ્ચેનો કુમેળ, આ આંતર વિસંવાદ, વિરોધ ! આ હલાહલ આપણી પ્રબળે દાડોદાડ ઊતરી મધુ છે, કિશોરી...

કિશોરી : એનો ઉપાય ?

શૌનક : મને તો નથી દેખાતો !- ગાંધીજી જેવા પણ જ્યાં નિષ્કળ થયા...ત્યાં...એક બીજો માર્ગ પણ છે, આ સાંપ્રતિક દાબિકતાથી છટવાનો, -વ્યક્તિગત વિશુદ્ધિનો જે આજ આપણી મુશ્કેલીએ અપનાવ્યો છે. પરંપરાએ ખડકે સંપત્તિના શિખર ઉપર પણ સાધ્વીના જેવું તપ, તિતિક્ષા અને ત્યાગ-યુક્ત જીવન જીવીને !

ઉકા : ધ્વજ-વંદન તો આવી ત્યાગમૂર્તિઓ પાને કરાવવું જોઈએ !

કિશોરી : અને તમારા જેવી નિષ્કામ નિખાલસ મેવાની પ્રતિભાઓ પાને,...ઉકાદાદા,

શૌનક : મુશ્કેલી અને ઉકાદાદા જેવી વ્યક્તિગત વિશુદ્ધિઓને લાખ લાખ વંદન, કિશોરી

પણ...આવા છુટાછવાયા વિરલ અનાકમક દેહદમનો દારા આ રાષ્ટ્રના હૃદયને લાગુ પડેલ ભયાનક રોગ નાખૂંદ થશે, એમ મને નથી લાગતું ! અથવા કહેા કે એવો માર્ગ લેવાની પણ મારામાં દિંમત નથી. બીજી બાજુ આ દશયુગી દાબિકતામાં આસોઆસ લેવાની પણ મારામાં શક્તિ નથી; એટલે મેં તો નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે કે વહેલામાં વહેલી તકે...આ દેશને ત્યાગ કરવો, એને વદેમાતરમ્ કરીને અમે-રિકા પાછા ચાલ્યા જવું ! પણ હવે તું પાત કર.

કિશોરી : રાજતું મારું નિદાન લગભગ તારા નિદાન જેવું જ છે, શૌનક, પણ હું મેદાન છોડીને લાગી જવા નથી માગતી, વ્યક્તિગત પ્રયત્નો એ સાદરની ચમચી નાખીને સાગરને મંદિ કરવાના પ્રયત્નો જેવા નીવડી શકે એ જાણુવા છતાં, આરા સાગરને મંદિ કરવાની હું કેશિય કરવાની છું, શૌનક, હું પચાસ વરસ પહેલાં આપણું કુટુંબ જ્યાંથી આવ્યું ત્યાં આપણા ગોખ તીપુર ગામમાં જન્મને એસવાની છું.

લાગીરથી : હું તારી દારે આવીશ કિશોરી !

ઉકા : ને હું તો ખરો જ !

કિશોરી : તમે તો ખરા જ, ઉકાદાદા ! તમે ન કશું હોત તો પણ તમારી ને મગમીની ગચ્છતરી તો મેં કરી જ હતી. આ શાનકને પણ હું સમભવીશ. અહીંની મંદકા જોઈને પરદેશ નાસી જવા કરતાં, એ મંદકા જોઈને વચ્ચે રહીને એનો ઇલાજ કરવા.....

શૌનક : મને શ્રધ્ધા નથી, મને મારી જાતમાં જ શ્રધ્ધા નથી, કિશોરી, અત્યારે તો નથી જ ! પણ પશ્ચિમથી ચાડીશ અને લારતમાં આવવાનું મન કરીશ, તો પહેલી દિશા આપણા ગોખતીપુરની પકડીશ.

મંગળદાસ : કેમ ! આજે ગોખતીપુર સાલરી આવ્યું

છે, એકાએક ?

શૈનક : { પપ્પા !

ક્રિશ્નારી : મંગલદાસ

ભાગીરથી : આવી ગયા !

મંગલદાસ : ધાકીને લેાય થઇ ગયો ! ચાર ચાર લાપછો ઉપરાઉપર ! લોકો પછુ દિલોગે ચડે છે, મારુ નામ સાંભળીને ! આમ જુઓ, આ દારતોરાથી ગુંગળાવી નાખ્યો છે ! લે આ હાર, ઉકા, મોટા ભાઇની છબીને પહેરાવી દે ! બધો પ્રતાપ એમનો જ છે ! હવે કહો 'જોઇએ ગોમતીપુર કેમ સાંભળુ', તમને, અત્યારે ?

શૈનક : હું ઇન્ડરમાં હતો, પપ્પા, ત્યારે જુલિયસ સીઝર નામનું એક નાટક શેક્સપિયરે ભજેલું અમને ભણાવવામાં આવતું હતું.

ક્રિશ્નારી : હું પણ ભણી છું. અમને બી. એ. માં આસતું.

મંગલદાસ : હું બૂસતો ન હોઉં તો એ નાટકનો એક ભાગ અમારી 'રેપિડ રીડર'માં હતો, હું મેટ્રિકના વર્ગમાં હતો ત્યારે ! Friend Countrymen Roman ! Lend me your ears... કેટલીક લીટીઓ તો આજે પણ મને યાદ છે ! અને તેમાં પણ એન્ડનિયું ભાષણ-એ તો એક નમૂનો જ છે. ભોળા લોકોને શબ્દોની ભળમાં જકડીને તેમની પાસે ગમે તેવાં ગોળમાં કામ કરાવવાનો !

શૈનક : એ નાટકમાં એક પ્રેફેટ, એક અભિધ્વણી ભાખનાર આવે છે, જે સીઝરને ચેતવે છે, પપ્પા, Beware of the Ides of March ! માર્યાની પસંદગીથી ચેતવે ! પણ દુર્ભાગ્યનો ભમાન્યો સીઝર એવું ખૂન થાય છે.

મંગલદાસ : હં... પણ આ પ્રસંગને અને આપણી વાતને શો સંબંધ છે ?

શૈનક : માર્યાને બદલે ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બર મૂકી દો, એ

સંબંધ આપોઆપ સમજાઇ જશે, પપ્પા ! આજે જે સ્થિતિ, જે દુર્દશા આપણી આસપાસ પ્રવર્તે છે, તે જોઇને ક્રાઇ પ્રેફેટને ઑગસ્ટની પંદરમીથી ચેતતા રહેજો Beware of the Ides of August એવી ચેતવણી ઉચ્ચારવાનું મન થાય એમ નથી લાગતું.

મંગલદાસ : તું શું કહેવા માગે છે શૈનક ?

શૈનક : ઑગસ્ટ પંદરમી, એક એવી સ્થિતિનું સપનું હતી પપ્પા, ભગનાર એક નવા દિવસની એ ઉષા હતી, ખીલનાર એક નવ પુણ્યની એ કળી હતી, આવનારે એક નવા સુવર્ણ-યુગની એ ઝાલરી હતી ! આ હું નથી કહેતો, પપ્પા મધરાતનું જવાહરલાલજીનું સમય રાષ્ટ્રને અને વિશ્વને સંબોધીને કરવામાં આવેલું બ્યાખ્યાન કહે છે. એ સપનું વિલાઇ ગયું, પપ્પા, એ કળી કરમણ ગઇ, એ ઉષા દિવસને જન્મ આપ્યા વગર આગળ ગઇ, અને એ ઝાલર સુવર્ણ યુગને બદલે ક્રાઇ છૂદા જ યુગની નાન્દી જેવી બની ગઇ ! અને આપણે ઑગસ્ટની પંદરમીએ અને જાન્યુઆરીએની છબીસમીએ ભજવતા રહ્યા ! શા માટે આવું બધું બન્યું ? પૂછી જુઓ ઉલ્લા સો વરસના ઇતિહાસને ! પૂછી જુઓ વિશ્વવંશ આપણા એ રાષ્ટ્રપિતાને અને એમના આસપાસ આગળપાછળ જોબલ નાનામોટા અનેક જ્યોતિ પૂંજોને ! ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા અને બલિદાનની શોધિત સરિતાઓ એમણે વહાવી એવી અધ્યાત્મિક એક દિવસ એ શોધિતમાંથી એક સહસ્રહસ કમલ પ્રકુલ્લશે જેનું 'ખીજુ' નામ... રામરાજ્ય હશે ! જ્યાં શ્રીમંત રંકે, ઉચ્ચ નીચના બેઠો નહિ હોય ! જ્યાં ભાતા, અને સીમા-જના ક્ષુદ્ર સંઘર્ષો નહિ હોય, જ્યાં અઘડામાં અઘડો નામરિક પણ એના વચ્ચે, આશય, શિક્ષણ અને સ્વમાનની બાબતમાં સંપૂર્ણ સુરક્ષિત હશે. ઑગસ્ટ પંદરમીનું એ સ્વપ્ન

તેઓ કેટલા કેટલે જમા થયા ને કેટલી સુખ-સગવડો હાંસલ કરી તેના ઉપરથી આંકે છે. મહાન વૈજ્ઞાનિક રોધા કરવા માટે બીજા તપશ્ચર્યાઓ ત્યાં થાય છે કિશોરી, પણ તેની પાછળ નૈતિક કે આધ્યાત્મિક એવા વિશેષભૂતો દાલિલ દ્વારા ત્યાં નથી કરવામાં આવતો ! પોતાની અને પોતાની પ્રજાની સુખસગવડોમાં વધારો કરવાની જ પોતાની નેમ છે એ વાતનો સપ્લું કોઇ પણ જાતના દંભ વગર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. દૂઠામાં વાણી અને વર્તન વચ્ચે ત્યાં સુમેળ છે; જ્યારે આપણે ત્યાં-વાણી આત્માની આરતી ઉતારે છે, અને વર્તન શોતાનની મેવામાં દિનરાત ખડેપગે છે, - અને વિચારો god knows વિચાર જેવી કોઈ વસ્તુ આ દેશમાં છે કે નહિ ! મને લાગે છે કે આપણા દેશની તંદુરસ્તીને જોખમમાં મૂકતું કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે આ છે- આ વિચાર, ઉચ્ચાર અને વિચાર વચ્ચેનો કુમેળ, આ આત્મ-વિસવાદ, વિગેષ ! આ હલાહલ આપણી પ્રજાને હાડોહાઃ ઊતરી ગયું છે, કિશોરી...

કિશોરી : એનો ઉપાય ?

શૌનક : મને તો નથી દેખાતો !- ગાંધીજી જેવા પણ જ્યાં નિષ્કળ થયા...ત્યાં...એક બીજો માર્ગ પણ છે, આ સાંપ્રતિક દાલિલતાથી હટવાનો, -વ્યક્તિગત વિશુદ્ધિનો જે આજ આપણી મઝમીએ અપનાવ્યો છે. પરંપરાએ ખાકેલ સંપત્તિના શિખર ઉપર પણ સાધવીના જેવું તપ, તિતિક્ષા અને ત્યાગ-યુક્ત જીવન જીવીને !

ઉકા : ધ્વજ-વંદન તો આવી ત્યાગમૂર્તિઓ પામે કરાવવું જોઈએ !

કિશોરી : અને તમારા જેવી નિષ્કામ નિષ્કાલસ મેવાની પ્રતિમાઓ પામે, ...ઉકાદાદા,

શૌનક : મઝમી અને ઉકાદાદા જેવી વ્યક્તિગત વિશુદ્ધિઓને લાખ લાખ વંદન, કિશોરી

પણ...આવા છુટાછવાયા વિરલ અનાક્રમક દેહદમતો દ્વારા આ રાષ્ટ્રના હૃદયને લાગુ પડેલ લ્યાનાક રોગ નાપૂરુ થશે, એમ મને નથી લાગતું ! અથવા કહે કે એનો માર્ગ લેવાની પણ મારામાં હિંમત નથી. બીજી બાજુ આ દશમુખી દાલિલતામાં શ્વસોશ્વસ લેવાની પણ મારામાં શક્તિ નથી; એટલે મેં તો નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે કે વહેલામાં વહેલી તકે...આ દેશનો ત્યાગ કરવો, એને વહેમાતરમ્ કરીને અમે રિકા પાછા ચાલ્યા જવું ! પણ દરે તું વાત કર.

કિશોરી : રાગતું મારું નિદાન લગભગ તારા નિદાન જેવું જ છે, શૌનક, પણ હું મેદાન છોડીને લાગી જવા નથી માગતી, વ્યક્તિગત પ્રયત્નો એ સાકરની ચમચી નાખીને સાગરને મીઠા કરવાના પ્રયત્નો જેવા નીવડી શકે એ જાણવા છતાં, ખારા સાગરને મીઠા કરવાની હું કોશિષ કરવાની છું. શૌનક, હું પચાસ વરસ પહેલાં આપણું કુટુંબ જમાથી આવ્યું ત્યાં આપણા ગોમતીપુર ગામમાં જન્મેને ખેસવાની છું.

ભાગીરથી : હું તારી દ્વારે આવીશ કિશોરી !

ઉકા : ને હું તો ખરો જ !

કિશોરી : તમે તો ખરા જ, ઉકાદાદા ! તમે ન કહ્યું હોત તો પણ તમારી ને મઝમીની મથતરી તો મેં કરી જ હતી. આ રાત્રીને પણ હું સમજવીશ. અહીંની મંદીરી જોઈને પરદેશ નાસી જવા કરતાં, એ મંદીરી જોઈને વચ્ચે રહીને એનો છલાજ કરવા.....

શૌનક : મને શ્રધ્ધા નથી, મને મારી જાતમાં જ શ્રધ્ધા નથી, કિશોરી, અત્યારે તો નથી જ ! પણ પશ્ચિમથી યાકીશ અને ભારતમાં આવવાનું મન કરીશ, તો પહેલી ત્રિશ આપણા ગોમતીપુરની પકડીશ.

મંગળદાસ : કેમ ! આજે ગોમતીપુર સાબરી આવ્યું

છે, એકએક ?

શૌનક : } પૃષ્ઠા !
કિશોરી :

ઉકા : મંગલદાસ

ભાગીરથી : આવી ગયા !

મંગળદાસ : શાપ્રતે લોચ ચઇ ગયો ! ચાર ચાર ભાષણો ઉપરાઉપર ! લોકો પશુ વિલોભે ચડે છે, મારું નામ સાંભળીને ! આમ જુઓ, આ દારતારથી યુગળાવી નાખ્યો છે ! લે આ હાર. ઉકા, મોટા ભાઇની હાથીને પહેરાવી દે ! બધા પ્રતાપ એમનો જ છે ! હવે કહેા નેપથ્યે ગામતીપુર કેમ સાંભળું, તમને, અત્યારે ?

શૌનક : હું ઇન્દરમાં હતો, પૃષ્ઠા, ત્યારે જુલિયસ સીઝર નામનું એક નાટક શેક્સપિયરે લખેલું અમને બહુવચારમાં આવતું હતું.

કિશોરી : હું પણ બણી છું. અમને બી. એ. માં આણતું.

મંગળદાસ : હું બૂલતો ન હોઉં તો એ નાટકનો એક ભાગ અમારી 'રેપિડ રીડર'માં હતો, હું મેટ્રિકના યગ્માં હતો ત્યારે ! Friend Countrymen Roman ! Lend me your ears... કેટલાક લીટીઓ તો આજે પણ મને યાદ છે ! અને તેમાં પણ એન્ડનિયું ભાષણ-એ તો એક નમૂનો જ છે. બોળા લોકોને શબ્દોની જાળમાં જકડીને તેમની પાસે ગમે તેવાં ચોગ્ગરાં કામ કરાવવાનો !

શૌનક : એ નાટકમાં એક પ્રેક્ટિસ, એક અભિવ્યવસ્થા બાબતનાર આવે છે, જે સીઝરને ચેતવે છે, પૃષ્ઠા, Beware of the Ides of March ! માથાની પસંદગીથી ચેતવે ! પણ દુર્ભાગ્યનો ભગવ્યો સીઝર એનું ખૂન થાય છે.

મંગળદાસ : હં... પણ આ પ્રસંગને અને આપણી વાતને શો સંબંધ છે ?

શૌનક : માથાને બદલે ઓગસ્ટ ચંદ્ર મૂકી દો, એ

સંબંધ આપોઆપ સમજાઇ જશે, પૃષ્ઠા ! આજે જે સ્થિતિ, જે દુર્દશા આપણી આસપાસ પ્રવર્તે છે, તે જોઇને કોઇ પ્રેક્ટિસ ઓગસ્ટની પંદરમીથી ચેતતા રહેજો Beware of the Ides of August એવી ચેતવણી ઉચ્ચારવાનું મન થાય એમ નથી લાગતું.

મંગળદાસ : તું શું કહેવા માગે છે શૌનક ?

શૌનક : ઓગસ્ટ પંદરમી, એક એવી સંવિદનું સપનું હતી પૃષ્ઠા, ઊગતાર એક નવા દિવસની એ ઉપા હતી, ખીલતાર એક નવ પ્રબળની એ કળી હતી, આવતાર એક નવા સુવર્ણ-યુગની એ ઝાલરી હતી ! આ હું નથી કહેતો, પૃષ્ઠા મધરાતનું જવાહરલાલનું સમય રાખેને અને વિશ્વને સુખોદીને કરવામાં આવેલું વ્યાખ્યાન કહે છે. એ સપનું વિલાઇ ગયું, પૃષ્ઠા, એ કળી કરમાઇ ગઇ, એ ઉપા દિવસને જન્મ આપ્યા વગર આગળ ગઇ, અને એ ઝાલર સુવર્ણ યુગને બદલે કોઇ કુદા જ યુગની નાનદી જોવી બની ગઇ ! અને આપણે ઓગસ્ટની પંદરમીએ અને જાન્યુઆરીએની હાલિસમીએ જીવવતા રહ્યા ! શા માટે આવું બન્યું ? પૂછી જુઓ કેટલા સો વરસના ઇતિહાસને ! પૂછી જુઓ વિશ્વવંશ આપણા એ રાષ્ટ્રપિતાને અને એમના આસપાસ આગળપાછળ જીએલ નાનામોટા અનેક જ્યોતિ પૂંજોને ! ત્યાગ અને તપશ્ચર્ચા અને બલિદાનની શોણિત સરિતાઓ એમણે વહાવી એવી અધ્યાત્મિક એક દિવસ એ શોણિતમાંથી એક સદસદસ કમલ પ્રકુલશે જેનું બીજું નામ... રામરાજ્ય હશે ! જ્યાં શ્રીમંત રંક, ઉચ્ચ નીચના બેઠો નહિ હોય ! જ્યાં ભાસા, અને સીમા ડાના ક્ષુદ્ર સંઘર્ષો નહિ હોય, જ્યાં અઢકામાં અઢકો નાણિક પશુ એના વજ્ર, આશ્રય, શિક્ષણ અને સ્વમાનની બાબતમાં સંપૂર્ણ સુરક્ષિત હશે. ઓગસ્ટ પંદરમીનું એ સ્વપ્ન

બ્રાતૃભાવ, સમાનતા અને સર્વોદયનું એ સ્વ-
પ્ત એકતા અખંડિતતા અને અલિનતાનું
એ સ્વપ્ત આજે વિપ્રભતા, વિસંવાદ બેકારી,
દુકાળ આન્તરકલહ અને નૈતિક સિધ્ધિ-
તારૂપી ભયાનક ભુતાવળમાં પલટાઇ ગયું
છે. પતનની આ પરંપરા દયા જઇને અઠ-
કશે એની કલ્પના કરતાં પણ આત્મા ધ્રુજ
ઊઠે છે !

મંગળદાસ : પણ આ બધું તો અમે રોજ કહીએ છીએ.
આજનાં મારાં ભાષણોમાં પણ...

શૌનક : તમે એ કશું હશે જ. પપ્પા, કહો વચર
જૂટક જ નથી, મમે તેવા આશાવાદીને
પણ-પણ તમારા શત્રુ અને તમારી આ
રહેણીકરણી તારો... માફ કરજો... જરાય
મેળ નથી...

મંગળદાસ : શૌનક !

શૌનક : હું જાણતો જ હતો કે 'સત્ય' વાત સંભિ-
ળતા વેંત તમે ઉચ્ચેરાઇ જશો. પણ કોઇક
તો એ સત્ય સંભળાવતું જ પડશે, કોકવાર-
તો પછી આજના જેવો રણિયામણો બીજો
દિવસ નથી. આજે ધરના અંગણા જેવું
નવજનનની શરૂઆત કરવાનું બીજું કોઇ
સ્થળ નથી. કિશોરીએ અને મેં એક નિશ્ચય
કર્યો છે. પપ્પા, વાણી અને વતન વચ્ચે
મેળ સાધવાનો ! મેં આરી રીતે, ને કિશો-
રીએ કિશોરીની રીતે !, મેં આ દેશનો
ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, પપ્પા અને
તમારી આ સંપત્તિનો પણ !

કિશોરી : અને હું ગોમતીપુર જઇને ત્યાં ગાધીજીનું
કાપ્ એકઠેએકથા શરૂ કરવા માગુ છું...

મંગળદાસ : અને આ ભાગીરથી...

કિશોરી : મમ્મી મારી સાથે જ આવશે.

મંગળદાસ : અને આ ઉકલો ?

ઉકા : હું તો અમેય જવાનો હતો.

મંગળદાસ : તો જાઓ ! જાઓ બધાં ! તમે ગાંડાં થયાં
છો ! તમારાં બેળાં ચસકી ગયાં છે. કદાચ

માનતા હશે, નમે કે આવી રીતે સામગ્રી
હલેલી કરવાથી મારો રાદ હું બદલીશ.
સંપત્તિ નથી જોઇતી ? અભાગ્યો છે,
આ સંપત્તિથી ? ખરી વાત તો એ છે
તમને મારી સફળતાની અદેખાઇ આવે છે
આદર્શોની દુહાઇ દઇને તમે તમે મારે હાથે
પગે બેડીઓ જકડવા માગો છો-મારી
ગમનયાત્રાને રૂધવા માગો છો. પણ આ
મંગલદાસ કેઇ જુદી જ માટીથી ધરાયેલો
છે ! તમે જમ શકો છો, જાઓ ! અત્યારે
જાઓ ! દલે ડોહા છો શા માટે ? મારી
આ સંપત્તિના ઓછાયામાં શા માટે હલે
હલે એક પણ પથ્થુ ખોટી થાઓ છો ?
જોખમે છે કે ?

કિશોરી : હા જોઇએ છે, પિતાજી ! તમારી આ
અપભ્રંશ સંપત્તિમાંથી એક આ ચીજ...
આ મોટાકાકાનું તૈલચિત્ર અમે લઇ જવા
માગીએ છીએ ? ગોમતીપુરાના આશ્રમમાં
એ વધારે શોભશે ?

મંગળદાસ : લઇ જાઓ, એ વેદિવાને પણ !

ઉકા : આવો મોટાભાઇ.....
તારી જે હાક સુણીને
કોઇના આવે રે
તો તુ એકલો જાને રે !

(આકાશવાણીના સૌજન્યથી)

● ● ●

‘રાઈનો પર્વત’માં લગ્નભાવના :

પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી તથા પ્રા. વિ. ક. વૈવના હાથે લાલિંગ પાઠી ૧૯૫૪ માં એમ. એ. થયા. અને એ જ વર્ષથી અધ્યાપનનો આરંભ કરી, રૂસ્તા, પેટલાદ, જુજ અને ભાવનગરની કૌશલ્યમાં આપ્તતા તરિકે કામગીરી બાળવી. હાલ સુરેન્દ્રનગરની કૌશલ્યમાં આપાપક તરિકે કામ કરતા હેખક સંશોધન તથા વિવેચન વિષયક લેખો અવારનવાર લખતા રહે છે. એમના પર્વત તથા અન્યની સાથે હસેક જેટલા અધ્યયન ગ્રંથો પણ પ્રગટ થયા છે.

જે માણસ એક પણ વિધવાનાં આંસુ લહે છે, જે એક પણ બાળાને લગ્નના નામે ઝાળખાતા પશુ-પક્ષમાંથી બચાવી લે છે, જે અત્યજની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુધ્ધ સેવા કરે છે ને સંભવ છે કે મહાપુરંધર રાજ્ય-પ્રદરશી મોધ્ધાની લકત જુલાઈ જશે ત્યારે આવી ખૂણખોરે થતી સેવા કળ આપ્યાં જ કરતી હશે. જે સેવાની પાછળ તાળીના અવાજ નથી, પણ જેની પાછળ પ્રજાના આશીર્વાદ છે, તે સેવા તો ખરી છે જ, આવી સેવા રમણભાઈની હતી. — ગાંધીજી

૨૧. સર રમણભાઈ ગુજરાતના ‘પ્રથમ શિક્ષક બુધ્ધિલક્ષી’ દ્વારકાદે હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં થયેલા નવા પ્રયાસના દ્યોતક પણ હતા. અને તેમની સમાજભાવના તેમના ‘રાઈનોપર્વત’માં સાચીપાંગ વ્યક્ત થઈ છે. જેમ ગોવર્ધનરામ અને ન્દાનાલાલની કૃતિઓમાં રફૂટ થતી લગ્નભાવના વિશે વિચારણા થઈ છે તેમ ‘રાઈનોપર્વત’માં રમણભાઈની લગ્નભાવના વિશે પણ તલસ્પર્શી વિચાર થયો ધટે.

રમણભાઈના લગ્ન અને પુનઃલગ્ન વિશેના વિચારો જાણવા માટે ભૂમિકા તરીકે તેમણે જે સમાજનું ચિત્ર આપ્યું છે તે જોવું આવશ્યક છે. એમણે વૃધ્ધ પર્વતરાયને લીલાવતી જેવી યુવતીના પતિ તરીકે આલેખી તેમના સમયમાં પ્રવર્તતાં વૃધ્ધલગ્નો અને કળંગાંને ખ્યાલ આપ્યો ધરડેધડપણુ લગ્ન કરનાર પર્વતરાય યુવાન વધૂને પરણનાર જુદા પતિના લગ્ન પછી જુવાન થવા અમરકારિક કાપાકડપના કાંકાની રજૂઆત કરી હેખકે સચોટ દટાક્ષ કર્યો છે. પરંતુ એ દટાક્ષનું ખરું રહસ્ય તો ત્યારે જ સ્ફુટ થાય છે, જ્યારે જુદાવયે યુવાન કન્યાને પરણનાર પર્વતરાય બાળવયમાં વિધવા થનાર, પોતાની નવવધૂની જ વયની પુત્રી વીણાવતીને એકાંત-વાસમાં, પુરુષના સંસર્ગથી તો શું, પુરુષ શબ્દના અવણુ માત્રથી ચે વંચિત રાખે છે અને એને મૃત જાહેર કરે છે; ઉપરાંત અજ્ઞાન-અણુસમજી એવી કન્યાનું ભાવિ મજમાન તરફથી ગોરને બાંહેધારી જ્યાંથી દક્ષિણા વધારે મળે ત્યાં કરતો દર્શાવી, માતિની સંદેને લીધે આવા વેવિશાળ અવૃદ્ધ હોય, કોઈ તોડે તો માતિજાદાર થાય; એ કન્યાને કેમ રવીકારે નહિ, વગેરે કેટલીક સ્પષ્ટ દટાકતોનું આલેખન કરી દિન્દુરમાજમાં

રમેશ મ. શુક્લ

લગ્નને નામે યવનતા અનિષ્ટનુ સચોટદર્શન લેખકે કરાવ્યું છે એ જ રીતે વલ્લભનો હારથે પાત્ક, પશુ કેવલાક પ્રસંગોએ ધ્યેયલક્ષી વાર્તાલાપ, વીણાવતી અને લેખાનો સવાલ-જવા રચણાએ થોડી અતિશયોગ્મિત બાત કરીએ તો, લેખકે સમાજની બહીઓનો ખ્યાલ આપી એમાં રહેલા સુધારાના અવકાશ પ્રત્યે નિર્દેશ કર્યો છે નરસિંહરાવે જ્યાજ્ઞવત અને 'રાધનો પર્વત'ની સરખામણી કરતા અવલોકાયું છે. “જ્યાજ્ઞવત માની દિનઅવિધ્ય લગ્નજાવના એમાંના અમાનુષ ઉડ્ડપનો પ્રત્યાદિથી અનિષ્ટ યજ્ઞને માનવજીવનમાં ભજનાની માનવજીવનના કંડે સત્યોનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો અલગ નરિ ગણાન-અને એ અનુભવો 'રાધનો પર્વત' કરાવી શકે છે

રમણભાઈએ મધ્યાલ્પકામ અને સાવિત્રી દુગેશ અને કમળા તથા જગદીપ અને વીણાવતી એ ત્રણ પાત્રપુત્રો દ્વારા શુદ્ધિ દાખવત રહેલગ્ન અને પુનઃલગ્ન આ પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે

લગ્નનો ઉચ્ચ આદર્શ ૨૭૬ કરતુ રમણભાઈએ માનેસ કયાલુકામ અને સાવિત્રીના મુગલ દાગે પ્રકટ થાય છે એમણે વાર વાર આ દપતીના મુક્તિપૂર્વક વર્તાલાપ દા. એકમેકને પૂરક એવી સફળ દાખવતીજીવનની આશરે આદર્શ ૨૭૬ કર્યા છે મીઠા અમ્મા સાવિત્રી કહે છે કે નમ પહેલા અનદારનો એને બહુ ઉદ્દેશ્ય હતો અને એ લગ્ન પછી બન્નેના અનુરાગમાં રૂંતા હોત તો આજે પશુ અલકાથી સનાતન મેળવતે ત્યારે કથ્યાલુકામ તેની મનરિચિતિ સમજવા પૂરે છે 'એમ નહીં તો મારા નયનોના અનુરજન ખાતર તમે થોડા રતને ન પહેશો ? ત્યારે સાવિત્રી મહે છે 'તમારા નયનોનું અનુરજન થતુ હોય તો હું થોડા નહિ પણ ઘણા રત પહેરે પણ તમારા હૃદયનું અનુરજન શાથી થાય છે તે હું જાણુ છું અને તમારા હૃદયથી શુદ્ધ પ્રકારે પ્રસન્નતા મેળવનાની તમારા નયનોને ઉત્તુકતા હોય એમ હું માનતી નથી' અહીં સાવિત્રીની પતિમાની શ્રદ્ધા જ બોલી રહી છે આ અને આવા વાતનાપો દ્વારા લેખકે એક સચમી અને ઉચ્ચચક્ષી દપતીનું દર્શન કરાવ્યું છે પરંતુ એ અનિસધમી દપતીમાં પ્રેમનો અભાવ છે એમ પણ કેમ મહેવય ?

ઉરના જ પ્રસંગે આગળ વાર્તાનાપમાં સાવિત્રી કહે છે લગ્નના દિવસે આપણા રનેહની જે માતા હતી

તેમાં તલભાર ફેર નથી લાગે! બાળનો ધાધ નીચ પડીને આજે સરોવર બરાસુ છે પણ જળ તો તેનું તે જ છે કથ્યાલુકામ પ્રત્યુત્તર આપે છે 'હૃદયદેવી ! પતિ પત્ની થતા આપણે પ્રેમી મંડી ગયા નથી

એક મીઠા પ્રસંગે પણ પ્રેમસભર દાખવતુ સુમતીના લેખકે કરાવ્યું છે ત્રાંમ અકમા કમળા દુગેશને કહે છે 'પહેલા મને એમ લાગતુ કે શ્રીમતી અને ભગવન્તની મળીરતા તથા પ્રીતામાં પ્રેમનો અવકાશ નહિ હોય કે એમનો પ્રેમ અગ્રાધ છે અને એમની આસક્તિમાં રાગ માતા નથી એટલે ભરપૂર છે, માત્ર એક વાત આશ્ચર્ય જેવી લાગી પ્રિમા, 'પ્રાણુત્ય અને એવા પ્રેમના ક્ષોધનોના ઉચ્ચાર કરતા મે તેમને મદી સાબળ્યા નથી. આમાં લેખકે આજના મુગલ મુવતીઓના પ્રેમની આછકનાઈ અને વેવનાઈ પ્રત્યે નિર્દેશ નથી કરતા ? બીજા એક પ્રસંગે પતિ અને પત્ની એક-બીજાનું ડુગ છે એવો વિચાર દર્શાવે છે આમ લગ્નજીવનમાં પ્રેમની ઉત્કટતા અને મળીરતા પ્રીટતા અને સદય કેળવવા નોખે એમ દર્શાવવાનો લેખકનો આશય રપટ થાય છે શ્રી અનતરાય રાવળે અવનોકાયુ છે સાવિત્રી અને કથ્યાલુકામને અણપુનિત પ્રસન્ન દાખવતોગતુ ઉદ્ધૃત ઉદારણુ આપવા માટે લેખકે નાટકમાં ઉમેર્યો છે ૨૪ રામનાગવલ્ય પાકે પશુ નોખુ છે નાટકના પ્રયજનની અતિમ સિદ્ધિ આ દપતી સાધે છે માનવજીવનને લભ્ય સર્વ ઇષ્ટ અશો કવિએ આ દપતીમાં મૂક્યા છે આ મુગલ બીજા મુગેનોની પડે ૨૬૩ વિરિધનપી વરગુપ વંધારે રપટ દર્શન કરાવે છે દુગેશ અને કમળા મુષ્ટ પ્રેમવાળા દપતી છે, રાધ અને વીણાવતી સાત્વિક બોળા, અણુસમજુ મુગ છે ત્યારે આ દપતી પ્રેમના સરોવર જેવા મળીર પ્રસન્ન જ્ઞાનસપ્ત છે

આ સાથે જ્યાજ્ઞવતને સમ્ભાવતા નરસિંહરાવે અવનોકાયુ છે કેટલીકવાર મધ્યાલુકામનો અતિસધમી (over moderate) પ્રેમ આપણને નિરાશ કરે છે તે વખતે કક્ષણર અશક્ય ભાસતા ઉદામ ઉભા બોવાની ઉત્કટતા થાય છે તથા પિ જ્યાજ્ઞવત ના કને અતે અનૈકિક અત્મલગ્નની ભાવનાએ જોવાના પણ દેહલગ્નની દષ્ટિએ પૃથક્ રહેલા એ અપૂર્વ જોતરન જેવા સદમ પ્રવાહમાં સ્વતત્ર દોડામાં તરતા એ નાટકના નાયકના પિ નોખે છીએ, તે વખતે એ રિયમડ

તેજમાં આપણે તો ગુંગળાઈ જઈએ છીએ...'' આ સાથે એમણે ઉમેર્યું નેહએ કે 'રાધનો પર્વત' માં કલ્યાણકામ-સાવિત્રીના અતિસંયમી પ્રેમની સાથે સાથે દુર્ગેશ અને કમલા તથા જગદીપ અને વીણાવતી ઉત્કટ અને ઉદાસ પ્રેમ દાખવી ન્યય છે. 'જ્યાજ્યાત'ની અંગે-ક્ષએ 'રાધનો પર્વત'માં તો આપણે અલૌકિક આદર્શમાં ન વિદરતા ઇલેલાકના માનવીઓની સંજિમાં આકાર પામતા સમાજનું વારત્તિક દર્શન કરીએ છીએ.

રમણભાઈની લગનલાવનાનું બીજું પાત્રું છે રનેહ-લગન. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના પ્રતાપિક લગન પહેલાં બંનેમાં પ્રેમનાં અંકુરો ફૂટતાં દર્શાવ્યાં છે, એ લગન અસંભવિત બનતાં કુશ્મને સરસ્વતીચંદ્ર પ્રત્યે સંદેહ પ્રેમ હતો એવું દર્શાવવાનું તેમણે જરૂરી માન્યું છે એ ઉપરથી તેમનું વલણ રનેહલગન તરફ ઢળું એ સ્પષ્ટ થાય છે. ન્હાનાસાક તે રનેહલગનના જણે સંપ્રદાયિક દત્તા. તેમ આ નાટકમાં રમણભાઈ રનેહલગનના સમર્થક તરીકે પ્રગટ થાય છે. રનેહલગનનો વિચાર દુર્ગેશ અને કમલાનાં પાત્રો દ્વારા પ્રગટ થાય છે. તે બંને પ્રથમ દર્શને પ્રેમ અનુભવે છે. પુરુષસેન સમાજમાં આવે વખતે બંને છે તેમ તેમનાં લગની વિરુદ્ધ છે. અને આવી પરિસ્થિતિમાં કલ્યાણકામ આ બાળતનો તોડ લાવે છે ત્રીજા અંકમાં દુર્ગેશ અને કમલાના પ્રેમાભાષમાં લેખક રનેહલગનનું સાચું રહસ્ય સ્ખૂ કરે છે. દુર્ગેશ કમલાને પૂછે છે: 'તને મારા પ્રેમની નિશ્ચલતા પર શંકા નથી?' ત્યારે કમલા થોડી કાલ્પપ્રક્રિયા પછી સાવિત્રીએ કહેલા વચનનું પુનરુચ્ચારણ કરતાં કહે છે: 'ગયેલું ચીવન પાણું' મેળવવાનો ઉપચાર મહારાજ પર્વ-તરાયને જડયો છે, પણ ગયેલો પ્રેમ પાછો મેળવવાનો ઉપચાર કોઈને જડયો નથી. માટે પ્રેમમાં નિરંતર દૃઢ રહેવાનું મનોમળા તમારા બંનેમાં છે એમ તમને લાગતું હોય તો જ લગન કરજો, ફીણના ઊભરાથી પાણીની ઊંડાઈનું માપ થતું નથી. માટે ઊભરાં શમી જાય ત્યારે પાણી કેટલું રહેશે એનો ખ્યાલ પ્રથમથી કરી મૂકજો.

વધુમાં નાટકનો જીટો અંક પણ રનેહલગનની લાવનાનું સમર્થન કરે છે. આ આખો અંક વસ્તુવિધાન અને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પૂર્વભાગથી અજાણ પડી જતો હોય એમ લાગે છે. આ શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ તોંધ્યું છે તેમ છેલ્લા એ અંકમાં તૂતન નાટકના તરવે

દેખાય છે. આ બે અંકો નાટકનો પૂર્વભાગ જેટલો થીંગ-ડાનો નહિ છતાં આજો જ સંબંધ છે. બીજી બાજુ, કવિની દૃષ્ટિએ પ્રેમલક્ષ રાજ્યપ્રાપ્તિ કરતાં પણ, માનવ-જીવનની અપૂર્ણતા પૂરી કરવાને, વધારે આવશ્યક છે. તો નીતિની ભારેમાં ભારે કસોટીમાંથી પસાર થયેલો રાષ્ટ્ર, છેવટે અવિવાહિત શા મટે રહે, એવો પ્રશ્ન કરી સ્વ. રામનારાયણ પાંડેકે આ અંકની આવશ્યકતા વિશે સમાધાન શોધ્યું છે.

જહ્વા અંકમાં રનેહલગનની મીમાંસાને વધુ સ્પષ્ટ રીતે ચરિતાર્થ કરવા લેખકે વીણાવતીનું પાત્ર ઉમેર્યું છે. દુર્ગેશ અને કમલાની જેમ જગદીપ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ વીણાવતીના પ્રેમમાં પડે છે. અને વીણાવતી પણ એ જ રીતે, કંઈક મનને ગમતી એવી-કાટની અંદરની ભાષામાં કહીએ તો-મૂંઝવણ-અને બહારની ભાષામાં કહીએ તો 'પ્રેમ' અનુભવે છે. એ પ્રેમનો વિકાસ થતાં, લેખાને ખબર પડતાં તે વીણાવતીને તેના સંજોગો સમજવતાં કહે છે કે તે વિધવા છે અને તેનું લગન જે તેના માતા-પિતાએ કષ્ટું હતું એ જ ખરું લગન કહેવાય ત્યારે વીણાવતી કહે છે: 'ખરું લગન તો પ્રેમનું હોય!' આગળ ચાલતાં લેખા કહે છે કે વિધવા લગન કરે તો પ્રેમની લાવના ખર્જિત થાય. ત્યારે વીણાવતી સ્વયં પ્રશ્ન કરે છે: 'જેના પર મારો પ્રેમ છે તેની સાથે લગન કરું' તો પ્રેમની લાવના ખુદ થાય કે ખર્જિત થાય? જ્યારે લેખા કહે છે કે પ્રેમનો પ્રતિજ્ઞા ન થઈ શકે તો પણ લગનો પ્રતિજ્ઞા થઈ શકે છે. ત્યારે વીણાવતી પોતાના હૃદયનો અને લેખકનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરતાં લેખકની રનેહલગનની લાવનાને વાચ્યા આપતાં કહે છે: 'પ્રેમ અને લગનો વિયોગ કરવો જીજ્ઞાસ છે? અને લગન તે લગન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય નથી?' વીણાવતીના આ વિધાનની જીજ્ઞાસ કરતાં: પ્રેમમય પરમાનંદના સાથન તરીકે લગનમાં દેહલક્ષપણ સાથે આત્મસમર્પણની આવશ્યકતા ઉપર ચેત્તુ ભાર મૂકી સ્વ. નરહરિ પરીખે એક અચરિત્ત શુદ્ધો ઉપસ્થિત કર્યો છે. તેઓ પ્રશ્ન કરે છે: 'ધણિયે લગનોમાં શુદ્ધ પ્રેમ એ પ્રવર્તક કારણ નથી હોતો, આવા દાખલાઓમાં પુરુષ અથવા સ્ત્રીને આત્મ-સર્મપણનું બીજું કોઈ સ્થાન મળી નય તો શું એમ કહી શકાશે કે એમ અને લગનોના વિયોગ કરવો જીજ્ઞાસ નથી માટે પ્રથમ લગન તોડી નાખી જેના પ્રત્યે આકર્ષણ

ચાપ તેની સાથે બીજું લગ્ન કરવું ? 'શ્રી પરીખનો આ પ્રશ્ન મહત્વનો હતો આ સ્થળે અપ્રસ્તુત જણાય છે. સ્વ નરહરિલાલએ આગ્રહ રાખ્યો હતો તેવો લોક-સંગ્રહ અને સમાજસુધારક રમણભાઈને પણ હતો, એથી જ તેમણે કમલાના મુખમાં સાવિત્રીના ચપ્પે મૂકી લાલબત્તી ધરેલી જ છે કે પ્રેમમાં નિરંતર રહેવાનું દંડ મનોબળ હોય તો જ લગ્ન કરવાં. સ્વ. નરહરિલાલની સંકેત એ છે કે જેમાં લગ્ન લગ્નરનેહ કે રનેહ-લગ્નની કક્ષાનાં ન હોય, કેવળ-લગ્ન, દેહલગ્ન જ હોય તેઓને પ્રેમનું બીજું સ્થાન મળી જાય તો શું ? પરંતુ લેખકની કૃતિમાંનાં કેાંઈ પણ વક્તવ્યનો તેના સદર્શમાં જ વિચાર કરવો જોઈએ. અહીં વીણાવતી માતાપિતાની લગ્નનો લ્હાવો લેવાની ક્ષુલ્લક ઇચ્છાનો ભોગ બનેલી 'કુમારી વિધવા' છે, પરણેલી સ્ત્રી નહિ. અને આમ સમાજમાં આવી લગ્નને નામે પ્રવર્તતા વૃદ્ધલગ્ન, બાળ-લગ્ન અને કળેરાંતા અનિષ્ટને ટાળવા રમણભાઈ જે એમ કહે કે લગ્ન એ લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય છે અને એક વાર ઉત્પન્ન થયેલો પ્રેમ દંડ થયા પછી એ પ્રેમીઓ લગ્ન કરે, તો એમના એ વક્તવ્યમાં અધુરત શું હોઈ શકે ? લોકસંગ્રહ અને સમાજસ્વાસ્થ્ય માટે જરૂરી બંધન તેમણે ઉપર કહ્યું તેમ મૂક્યું જ છે કે પ્રેમ આવેશ કે વાસના ન હોય પણ ગાઢ નિરંતર પ્રેમ હોય. જેઓને પરપૂરે વર્ષો વીણા હોય-પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવા દંપતી તો નિભાવી જ લે છે-પોતાને માટે નહિ, તો પુત્રાદિના યોગક્ષેમ માટે. પરંતુ વર્તમાન અને ભાવિ પ્રજા માટે લગ્ન એ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા સેવનાર ગાઢ પ્રેમીઓનો વિષય નહિ પરંતુ લોકસંગ્રહ અને સમાજશુદ્ધિના ઠેકેદાર ગણાતા શ્વેતુરત વર્ગનો છે એમ તો સ્વ. પરીખ ન જ માનતા હોય. રમણભાઈ તો પ્રત્યેક લગ્ન પહેલાં રનેહ આવશ્યક શરત છે એમ માનતા હતા.

લેખકની લગ્નભાવનાનું ત્રીજું પાસું છે પુનર્લગ્ન. એ વિષયમાં રમણભાઈનો મત સ્પષ્ટ અને તે રાષ્ટ્રના મુખે વ્યક્ત થયો છે : 'હા, મારો મત એવો છે કે વિધવાઓ માટે પુનર્લગ્નનો માર્ગ ખુલ્લો હોવો જોઈએ કે જેની ઇચ્છા હોય તે ફરી વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે અને ફરી સૌભાગ્ય મેળવી શકે પુનર્લગ્ન એ લગ્નના જેવો જ સ્વાતંત્ર્યનો વિષય છે. અને સ્ત્રીનું

સ્વાતંત્ર્ય શા માટે લાઇ લેવું જોઈએ ? આમ આ વિધાનથી લેખકના ઉદાર મંતવ્યનો પરિચય મળી જાય છે. પરંતુ જો લેખકને કેવળ આ જ વિચાર સ્પષ્ટ કરવો હોત તો વીણાવતીનું પાત્ર અને છટ્ટો અંક ઉમેરવાની જરૂર ન પડતી. જો આ વિધાનથી તેમના પુનર્લગ્નનો વિચાર દર્શાવાઈ ગયો તો નિરર્થક આખો અંક હરેરી કલાવિધાનમાં દાખલ હોવાનો આક્ષેપ વહેારવા જેવું જેખમાં સાદસ તેમણે શા માટે કયું દર્શો ?

લેખક પોતાના વિચારને નાટકમાં ચરિતાય' કરી બતાવવા ઇચ્છતા હતા. ઉપરાંત અવિવાહિત રાઇ માદીએ બેસવાથી નાટકની આકર્ષક કાંઈક અધૂરી રહી જતી હોય એવું લાગ્યું હતું. પરંતુ જો કેવળ આટલો જ હેતુ હોત, એક કાંકરે એ પક્ષી મારવા હોત તોય જમ દીપનાં લગ્ન વિધવા લીલાવતી સાથે કરાવી પોતાનું પથેય પાર ન પાડી શક્યા હોત ? સમાજના વૃદ્ધ્યનન અનિષ્ટનો ભોગ બનેલી એક અમળાનો ઉદાર કરી તેને આ રીતે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવી શક્યા હોત ! અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે વીણાવતી અને-તેની નર્મી આ-લીલાવતીની વચમાં ખાસ તફાવત નથી લેખક ના કની શરૂઆતમાં જ જાલક દ્વારા કહે છે કે રાણી રૂપવતી સ્વર્ગવાસ પછી પર્વતરાયે ફરી લગ્ન કયું છે અને ન રાણી લીલાવતી હજી સુવાવસ્થામાં પ્રવેશ જ કરે છે. અ આ તરફ વીણાવતી પણ પ્રેમમાં પડવા જેટલી-મૂંઝવે અનુભવવા જેટલી-સુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલી જ છે આમ બન્નેના વયમાં ઝાઝો તફાવત નથી. સ્વ. રામન રામણ પાઠકે આને શરતચૂક કહી છે, પરંતુ લેખકની યોજનામાં જ આ વયસામ્ય જરૂરી હતું એ જણાય છે. એમ કરીને તેમણે જમદીપ સાથે અ નવપૌવના લીલાવતીના પુનર્લગ્નની સંભાવના ઊભી કરી છે. એક તરફ આ સાતપૌવના લીલાવતી અને બીજી તરફ અક્ષતપૌવના વીણાવતી બન્ને સાથે પુનર્લગ્ન સંભવ દર્શાવી વીણાવતી સાથે છેવટે લગ્ન મેળ લેખ પોતાની નીતિલાવના અને સમાજસ્વાસ્થ્ય માટે પુનર્લગ્નમાં સ્વીકારવા જેવી એક મર્પાદાનું મૂલ્યન કયું હોવાનું અનુમાન થઈ શકે.

પરંતુ આ રીતે લીલાવતી સાથે પુનર્લગ્ન ઠગવાનું રાષ્ટ્રી નીતિલાવનામાં મોટી ખામી આવે છે. નાટકનું મુખ્ય પાત્ર નખળું પડે છે અને લેખકનો નીતિભાવ

આણેખવાનો આશય માર્યો જાય છે. તો બીજી તરફ નીતિમાન રાષ્ટ્ર જાલકાની રાજ્ય મેળવવાની જુગારગાથાનું રોગકુંડું બની વંચનાથી, છળકપટથી પ્રથમવાર જ્યારે રાજ્ય લેવાના પ્રયોજનને વસ થાય છે ત્યારે પણ આપણે તેને અનીતિમાન જ ગણવા તૈયાર થઈએ છીએ ને ! પરંતુ તેની ઉદ્ધારના વિગ્નથી નીવડે છે અને પોતાની માતાનો કે બીજી કોઇ પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના, રાજ્ય જતું કરવાને પણ તૈયાર થઈ, લીલાવતીને આપ્યા કાયતરાની જાણ કરી દે છે અને એ રીતે એક મોટી કસોટીમાંથી, અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ કાંચનવસ્ત્ર સાથે બહાર આવે છે. રાષ્ટ્ર ખોટા રાજા થવાના પરિણામે એક સ્ત્રીના ખોટા પતિ થયું પડશે એ જુએ છે ત્યારે જ સ્ત્રીની નીતિકાવના આધાર થાય છે અને એ જ વિચારથી આપ્યા કાયતરાનો લોકો ફોડી દે છે. જે એને લીલાવતીના પતિ થવાનું હોત અને દંભથી કેવળ ખોટા રાજા જ બનવાનું હોત તો શું સ્ત્રીની નીતિકાવનાને આધાર ન લાગત ? તેની પેઠી પ્રસિધ્ધ એકાદિતમાં જાલનાથી રાજા થવા માટે તો તે લગભગ તૈયાર થયો હતો, પરંતુ લીલાવતીના (ખોટા) પતિ થયું પડશે એ ખ્યાલે તો વ્યથા બની જાય છે. પોતાને આ વહેલું કેમ ન સૂઝ્યું એ માટે પહેલા પોતાના ભોંડપણ પર નિરસ્કાર જુટે છે, પછી અલખત તેને પોતાના આરિગ્નની જાણી જાણી ગણે છે. જે લીલાવતીના પતિ થવાનું ન હોત તોયે લેખક એવી ઉત્કટ નીતિકાવનાવાળા છે કે જે કેવળ એવી જ પરિસ્થિતિ હોત તો પણ રાષ્ટ્રને આવી કસોટીમાંથી પાર કરાવીને, એને સાચો રાજા બનાવીને જ તેમને સંતોષ થાત. રાષ્ટ્ર પુનર્જનમાં માને છે. પુનર્જન એ લગ્નના જેવો સ્વાર્થગ્રંથનો વિષય છે, એવો તેનો અભિપ્રાય છે. શીતલસિંહ એને લીલાવતી સાથે પુનર્જન કરવાનું કહે છે ત્યારે રાષ્ટ્ર તેને સ્પષ્ટ કહે છે ; 'સમજીને સ્વેચ્છથી કરવાના પુનર્જનનો કું પક્ષ કરું છું'. કપટથી કરવાના પુનર્જનનો કું પક્ષ કરતો નથી. કું પર્વતરાય છું એમ જાણી લીલાવતી મારી સાથે લગ્નની ક્રિયા કરે એ પુનર્જન કહેવાય નહિ.' અહીં રાષ્ટ્રની નીતિમતા વ્યક્ત થાય છે પરંતુ અહીં એ સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્રને કપટથી—પર્વતરાય તરીકે—પુનર્જન કરવા સામે વાંધો છે. તો જેમ કપટથી રાજ્ય મેળવવાના વાંધાનું લેખકે આમાં કાયતરાની ઓખટ કરી નિરસન કર્યું, તેમ આ અંગે

પણ સઘળા પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી, નાપકને સંપૂર્ણ રીતે કસોટીએ ચઢાવી, પરાકાષ્ઠા લાવ્યા પછી, સ્ત્રીની નીતિમતાને એ રીતે વિગ્નથી નીવડતી દર્શાવી, પુનર્જનનો પ્રસ્તાવ રાષ્ટ્ર, લીલાવતી કે વધુ યોગ્ય રીતે કલ્યાણકામ દ્વારા રજૂ થયો હોત તો રાષ્ટ્રની નીતિમતામાં કોઇ પ્રકારની ખામી આવે એમ માનવાને કારણ નથી. પરંતુ રમણલાલએ આમ કર્યું નથી, એનું વિશેષ કારણ હેતુ નોંધ્યો.

અહીં રમણલાલએ તેમના જમાનામાં પુનર્જન અંગે જે ત્રણ મતો પ્રવર્તતા હતા તેમાંથી સમાધાનકારી મત સ્વીકાર્યો છે. આ ત્રણ મતમાં એક શ્રદ્ધેચુરત સનાતનીઓનો હતો, જે માનતો હતો કે કોઇ પણ વિધવા કોઇ પણ સંનેગોમાં ફરીથી લગ્ન ન કરી શકે. અને એ માટે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવતું : 'एक एव पतिर्नर्या यावज्जीवं परायणम्'। મૃતે જિવિતિ वा तस्मिन्नापरे प्राप्नुयात् पतिम् ॥ બીજો મત ઉદાહરવાદી સુધારકોનો હતો જે બધી જ વિધવાના પુનર્જનના અધિકારને સ્વીકારતો અને સનાતનીઓ સામે તેમના જ શત્રોનો આધાર આપતો : 'मृते मृते प्रव्रजिते क्लीबे य पठिते पतौ । पंचस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ જ્યારે ત્રીજો પક્ષ ઉપરના બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાનકારી વલણ ધરાવનારા ઉદાર-મતવાદીઓનો હતો, અને અમુક સંનેગોના વિધવાઓને પુનર્જનની છૂટ આપવાની દિશામત કરતો, અને એ માટે તે પણ શાસ્ત્રનો આધાર ખોળતો : प्राणिग्रहे मृते बाल केचन मन्त्रसंस्कृता । वा चेदक्षतयोनिःस्यत् पुनःस्वकारमर्हति ॥

બીજા પક્ષને મતે તો લીલાવતી પણ પુનર્જનની અધિકારિણી બને છે. જ્યારે લીલાવતી ત્રીજા પક્ષને મતે પુનર્જનની અધિકારિણી છે, કારણ તે કેવળ મંત્ર-સંસ્કૃતા અને અક્ષતકન્યા વિધવા છે જેણે લગ્નજીવનનું લેશ માત્ર સુખ જાણ્યું નથી, જે લગ્ન શું તે જ સમજી શકી નથી. લગ્ન એ લગ્ન કરનારનો વિષય છે, પુનર્જન પણ લગ્નના જેવો જ સ્વાર્થગ્રંથનો વિષય છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી, ઉદાહરવાદી સુધારકોનો મત સ્વીકારવા છતાં, સંસારને થોડો પણ ભોગવનાર, પોતાની અર્પણ લગ્નજીવનની ઇચ્છાને સંતોષવા રૂઢ પતિના પુનર્જોવન પ્રાર્થ કરવાના પ્રયોગમાં ઉત્તરજન આપનાર, અઢાળે પ્રૌઢતા દાખવનાર લીલાવતી જેવી વિધવાના પુનર્જન પ્રત્યે યોગ્યપૂર્વકે ઉદારીન રહ્યા છે. અને

સમાધાનકારી વલણ દાખવી પતિસુખને ન જાણનારી, મુગ્ધ વીણાવતીના લગ્નને ઉરોજન આપ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રા. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે : જગદીષ અને વીણાવતીના સંબંધમાં પુનર્લગ્નની રજા ધણી આપશે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના સંબંધમાં પુનર્લગ્નની રજા ધણી નહિ આપે પ્રા. ત્રિવેદીના જ સબ્દો વાપરીને કહીએ તો જગદીષ અને લીલાવતીના લગ્ન કરતાં જગદીષ અને વીણાવતીના લગ્ન માટે ઘણાંની સંમતિ મળે, કારણ લીલાવતી અને વીણાવતી બન્નેના વિષયમાં Conventional widowhood Social terrorism તો છે, છતાં તે વીણાવતીના વિષયમાં અત્યાચારના પ્રકારનો બની જાય છે એથી લીલાવતી જેવી વિધવાના પુનર્લગ્ન કરે ન કરે તોય ચાલે, પરંતુ વીણાવતી જેવી વિધવાના લગ્ન તો અનિવાર્ય છે એ મુદ્દો લેખક ભારપૂર્વક કહેવા માગે છે. આ પ્રમાણે નિરુપણ કરવા માટે ત્રણ કારણો દર્શાવે એક તો, લેખકની નીતિભાવના

લીલાવતી સાથે રાઇના લગ્નની સંમતિ ન આપતી હોય. બીજું સંસારને થોડાં ધણાં માણનાર વિધવાઓના પુનર્લગ્નને આધકાર માન્ય હોવા છતાં, તેઓ લગ્ન ન કરે અને શક્ય હોય તો સંયમભર્યું વૈધવ્ય પાળે એની મર્યાદા અને પતિસુખ બિલકુલ ન મેળવી શકનાર વિધવાઓ લગ્ન કરે એ ઉરોજનપાત્ર છે એ સ્પષ્ટવૃત્તિ પણ હોય અને છેલ્લે સૌથી મહત્ત્વનું કારણ એ દર્શાવે છે 'ભદ્ર'ભદ્ર'માં સનાતનીઓની ઠેકડી ઉગાડી સમાજસુધારાના હેતુ સાધવા ઇચ્છનાર રમણલાલ બહી સૌમ્ય સમાધાનકારી માગે રવીકારી, લીલાવતી કરતાં પણ વધુ સામાજિક અત્યાચારનો ભોગ બનેલી વીણાવતીનું પાત્ર ઉમેરી મોટાભાગના-જેના સનાતનીઓનો પણ સમાવેશ થાય-સહુદય ભાવકોની અનુકંપા વિધવાવિવાહના પ્રશ્ન પરત્વે કેળવી, તે માટે સમાજમાં જન્યુનિ ભાવી સમાજસુધારાને જ વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. અને એ માટે છઠ્ઠો અંક ઉમેરી કલાક્ષતિનો આશ્રય લેહોરી લીધો છે.

● ● ●

પરિચય

મનુષ્ય ભાવનાની એક ખાસિયત એવી છે કે એ સહેલી વસ્તુ ગોતે છે. કાંચ કે ઝુરકેલ વસ્તુ ટાળવાની વૃત્તિ રાખે છે. વિલાસ સહેલી વસ્તુ છે, વિકાસ સાધવામાં પ્રયત્નો કરવા પડે છે, નવા સંસ્કારો નિર્માણ કરવા પડે છે, જ્ઞાન, ત્યાગ, દેવ, દ્રવ્ય એવા અદ્વિતીય જીવનના આશ્રય પડે છે. વિચાર વાણી અને વર્તનમાં પ્રયત્નો કરવાથી જ સામ્ય આણી શકાય છે. માત્ર વિદ્વતા કે પંડિતાઇ લા કામ આવતી નથી. વૈદકનાં પુસ્તકો વાંચવાથી તંદુરસ્તી મેળવી શકાતી નથી. કસરતનાં પુસ્તકો વાંચવાથી મલ્લ બની શકાતું નથી. તંદુરસ્તી મેળવવા માટે પથ પાળવું પડે છે. સંયમશીલ બનવું પડે છે. પથ્ય એટલે જ અમુક ચીજો ખવાય અને અમુક ન ખવાય. શારીરિક તંદુરસ્તી માટે જેમ ઓરાકમાં પથ્યનું પાલન કરવું પડે છે તેવી જ રીતે માનસિક, હૃદયની તંદુરસ્તી મેળવવા માટે પણ બીજા પ્રકારનું પથ પાલન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં, દરેક સંપ્રદાયમાં અમુક વસ્તુઓ કરાય, અમુક ન કરાય એવાં સૂચનો હોય છે જ.

—કેદારનાથજી

એક સાંજ

વિજ્ઞાનના પદ્ધતિધારી, ન્યવસથે ઝિલ માલિક, છતાં સાહસ્યના છબ. ૧૯૬૨થી લેખનની શરૂઆત કરી, પરંતુ કલમના સંયમી, એટલે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મોખ્ખી છતાં સરસ વાતચિતના આ સર્જકની કેટલીક વાતચિતો 1૯૬૦માં અનુવાદ પામી ચૂકી છે. પ્રથમ વાર્તા—સંગ્રહ ૧૯૬૬માં બહાર પડવાની ધારણા છે.

હોટલના ઓરડાઓ સળંગ દારમાં આવ્યા છે. દરેક ઓરડાનું આગણું બારણું કેમન વરંડા જેવા ફેરિડારમાં પડે છે. બારણાની બન્ને બાજુએ એક એક આરામ-ખુરશી દારપાળોની જેમ મૂકેલી છે. વરંડા પશ્ચિમ તરફ પડે છે અને બપોર પછી આકાશ ધૂંધળું ન હોય તો તડકાની ધાર વરંડાના છેડાથી રંગોની દીવાલ તરફ આગળ વધે છે. વાદળવાળું આકાશ હોય છે ત્યારે મુસાફરી બારણાના છેડા આગળ આરામખુરશીમાં બેસે છે અને આકાશ ચોખ્ખું હોય ત્યારે હંફાળો તડકો મેળવવા ખુરશીઓ વરંડાની ધાર સુધી ખેંચાય છે. વરંડાની ધારે પતરાના ડબ્બા લાલ રંગે રંગી એની અંદર નાનાં નાનાં ફુલવાળા છોડો ઉગાડવામાં આવ્યા છે. આવા ડબ્બા કદાચ આપણાં ધરેમાં ન પણ શોભે પણ અહીં બધું જ સાડું લાગે છે.

વરંડાની આગળ ત્રણ પગથિયાં ઊતરી નાનકડી ખુલ્લી જમીન છે. છોકરાંઓ રમી શકે અને પડી ન જાય એ ચારે તારની બાજુની ઊંચી વાડ ચોગાનની આરેખાજુએ ઊભી કરેલી છે. મા બપોરે તેથી નિશ્ચિત મને છોકરાઓને રમતા મૂકી આરામખુરશીમાં છાપું ચોપડી વાંચી શકે છે.

વરંડામાં બેઠાં બેઠાં એકસો બેસો કુટ નીચાણ પર થોડે દૂર તળાવના લીલાં પાણી અને ફરતી હોડીઓ જોઇ શકાય છે. તળાવનું એ સળંગ દૃશ્ય જુલોની થોડીક ઘટા કયાંક કયાંક ભગિ છે. એમાં દેવદાર છે, ચીડ છે, અને લીલ ચટ્ટેલા ચડવાળા પીળા નાના ફૂલોવાળાં પણ થોડાંક જુલો છે. એ જુલોની પાસે એક તીવ્ર ગંદી વાસ આવે છે. પણ આરામખુરશીઓમાં બેઠેલા સહેલાણીઓને એનો ખાસ ખ્યાલ આવેલો લાગતો નથી.

અત્યારે બપોરના ચારેક વાગ્યા છે. દરેક રૂમમાં બપોરની ચા, બિસ્કીટ આવી ગયાં છે. કેટલીક રૂમવાળા રૂમમાં પીએ છે, કેટલાકે બહાર વરંડામાં ખુરશીઓ માંડી છે. વરંડામાં એક છેડેથી બીજા છેડે આ વખતે જાણ્યું તો દરેક રૂમમાંથી પાલા રક્ષાખીના ખખડાટ, થોડીક આડેપડાએ થઇ ગયા પછીની પ્રકૃતિજન વાતો, અને સાંજનો કામકામ ધડતી ચર્ચાએ સંભળાય.

થોડી જ વારમાં ઓરડાઓને તાળાં લગાવી લગાવી સહેલાણીઓ લેઇક પર ફરવા ચાલી જશે. પછી સાંજના નમતા સૂરના દંડા પડતા જતા પ્રકાશમાં મોટાભાગની

સુધીર દલાલ

પુરુશીઓ ખાખી દેખાશે થોડીક જ પુરુશીઓમાં કેટલાક છુદાઓ થોડાંક માંદાઓ અને બાકીના જૂજ આળસુઓ દિવસને યુજરતો જોતાં બેસશે. ત્યારે ખાસ વાતચીત નહીં થતી હોય; કાં તો ચોપડીઓ વંચાતી હશે, કાં છાપાં અને કાં તો શન્ય નજરે પહોંડી તરફ-ખાસ કયાય નહીં-તાકયા કરશે

પહોંડામાં સાંજ આવે ■ વહેલી અને ટકે છે મોડે સુધી. આ એક-એવી સાંજ છે. મોટાભાગના ઝારગ્રાએઓ તાળાં લગાવાઇ ગયાં છે. પડદા નિમ્નચિત્ત લટકી રહ્યા છે. વરંડામાં થોડાક જ લોકો બેઠેલાં છે.

એક પચાસ-પંચાવનું યુગલ, ત્રણચાર રમો મુકીને એક નવપરિણિત યુગલ, વરંડાને છેડે ત્રણ કેનેજિયન છોકરાઓ (ટ્રાન્ઝિસ્ટર પર ફિફ્ટી ગીતો સાંભળતાં).

એક આવા પગથિયા પર બેઠી છે. નીચે ચોગાનના એક બેળી રમી રહી છે. એને એ ક્યારેક ક્યારેક ટોકે છે અને પછી પાછી શન્યચિત્તે બેસી રહે છે.

‘કંડક થઇ છે. શાલ લાવું ?’ ડાસીએ પૂછ્યું,
‘હા, તું’ય ગરમ કબજો પહેરી લે.’ ડાસાએ ચોપડીનાં પાના વચ્ચે આંગળી મૂકતાં કહ્યું.

‘તમારે માટે બંડી લાવું ?’
‘ના, શાલ બહુ છે.’

‘આજે કંડક વધારે છે નહીં ? હજુ તો મૂજબ આયમો’ય નથી ત્યાં તો હાથ કરવા માંડ્યા.’

‘ગઇ કાંસે વરસાદ પડ્યો ને, એટલે કંડક થઇ ગઇ અંદર જવું છે ?’

‘ના રે, હજુ તો પાંચ વાગ્યા છે. થાય છે, જરાક અંધારું થાય એટલે અંદર જ જવાનું છે ને ! મૂંઝો કેમે ય કપો દહોડા જતો નથી. તમે ‘તો’ તમારું ચોથુ લઇને ય બેસો !’

‘તે તું’ય બેસ ને !’

‘આખો દહોડો વંચાય છે ?’

‘કંટાળો ગઇ કે ? ચાકી ગઇ હોય તો પાછા જઇએ.’

‘પાછા જઇને ય...’

બેળીએ એક ખૂણામાં રટેનલેસ સ્ટીલનાં નાનાં

નાનાં વાસણો ગોળી કાઢ્યાં-હતાં લોકાગના નાના પચમ પુરુશીઓ અને ટેબલથી એક ખંડ બન્યો હતો

‘બાઇ, મને કુલ તોડી આપોને !’

‘ફૂલ ન તોડાય, માળો મારે.’

‘તો, હું તોડીશ.’

‘સાહેબ થેર આવશે ને, ત્યારે હું કહી દઇશ. મે ના પાડી તોય બેન ફૂલ તોડતાં તા.’

‘કહી દેજો હું મમીને નહીં કહું ?’

‘તમે બહેન કંઈ જ માનતાં નથી એક જ ફૂલ મળશે.’ બાઇ ઊઠી. ફૂલ લઇ બેળી પાછી રમવા બેસી ગઇ.’

‘એના આમાપ ફેરવા ગયાં છે ?’

‘હા’

‘આને નથી લઈ જતાં ?’

‘ના રે. આ બેન તો એમને ફેરવા દે ? રડીને કાપર કરી મેલે.’

‘ક્યારથી આવો છો ?’

‘મુંબઈથી. તમે માછ ?’

‘અમદાવાદથી.’

‘રહેવાના છો ?’

અહિંતો દહોડાક. તમારા સાહેબ રહેવાના છે ?

‘આપણને ખબર નથી માછ.’

બેળીએ નાના પ્યાલા રકાબી અને નાની થાળી બાઈ આગળ મૂક્યા અને હથેળીના પાછલા ભાગથી આંખ ઉપર આવેલા વાળ ઊંચા ચઢાવ્યા.

‘મને નહીં જોઇએ. આ માછને પીવડાવ.’

‘નહીં. બી જાઓ !’

‘મારું પેટ લાગી ગયું છે. હું માંની પડી જઈશ. તમે આજે મને કેટલું બધું ખવડાવ્યું !’

બેળીએ પ્યાલો છેક બાઈના મોઢા આગળ ધર્યો. બાઈ ગટગટાવી ગઇ.

‘ખાંડ તો નાંખી નથી.’

‘નાંખી છે, શું...! બીજી આપું ?’

‘ના, ના. બસ’

બેબી પાછી બેસી ગઇ ડોશીને ઉંઘાડવાની હતી.
એણે એને પલંગ પર સુવાડી દીધી. ઉપર નાનો
એટલે કંઠે એટલાડી દીધો.

‘બાઇ, અત્યારે રાત પડી ગઇ છે ને ?’

‘હારતો, ચલો અંદર. હવે લઇ લો બધું.’

‘ના.’

‘ટાઠ વાય છે, માંદા પડી જશો હેં.’

‘ભલે.’

‘શું લહે ! ચંચો, લાવો બધું હું જાંચકી લઉં.’

‘ના.’

‘માણ, હવે ટાઠ વાય છે ને !’

‘હારતો.’

બેબીએ ખભાં ચઢાવ્યાં. ‘સ્વેટર પહેરાવો ને !’

‘તમે કંઈ માનવાના જ નહીં ?’ બાઇ સ્વેટર લેવા

ગઈ.

સામેના પહાડ પર જૂટી જવાઇ બત્તીઓ ચક્ર હતી.
તોય હજુ પ્રકાશ હતો. ડોસા હજી વાંચતા હતા.

‘એલો ને જાંચુ હવે.’

‘મારી દવા લાવજો.’

માણ દવા લાવવા ગઈયા, ‘આ બેબી જુઓને, કેવી
સરસ રમે છે ! મળતી છે નહીં ?’

‘બેબી, આ બાપુજીને આ પીવડાય.’

બેબીએ જાંચુ લેધું.

‘હમણાં આ બેબીને દૂધ પીવડાવી લઉં ...! પછી
લાવું.’

‘હમણાં તો તારી બેબી જાંચી ગઇ હતી ?’

‘સવાર પડી ને ! સવારે તો જાગે જ ને !’

‘ઓહ, સવારે ય પડી ગઇ ?’

‘તો...?’

માણ અંદરથી બાપુજી માટે દવા લઈ આવ્યાં.

‘સાવ ગંધાતી દવા છે.’

‘તમેય છોકરાં જેવા જ છો ને ! દવા પીતાં ય...’

‘હજુ કેટલી રહી છે ?’

યમુના તીર !

ગીતા પરીખ

રે મન, ચલ હું યમુના તીર !

બહુ જયહીં જાંચરી કૃષ્ણની

જગ્યા ત્રિભંધી સૂર,

આજ એક ના, અન્યેક કૃષ્ણ

રાખા ચક્ર ચક્રચૂર;

રાસલીલાની ભોમ બની અવ

નય નય નૃત્ય-ભંધીર !

રે મન...

હવે હોદમાં દ્રીપકી મુઠી

પ્રમંસાળ પક્તાય ?

કુરુક્ષેત્ર તે રોજ નિરંતર

ઠોકે પડયા જગ્યાય;

આઠા દિનમાં કૃષ્ણ પતે તે

“હાથ” ભણે સહુ ‘વીર’ !

રે મન...

રાત્રિયજ્ઞાનામાં નવી ચાતુરી

રૂચળ રૂચળ લાડી શકાય,

સારથી યદ્યંત્રે પ્રભુ પધારે

ઓળખ — પત્ર પ્રમાણ;

પ્રતિભિન્ન શું ઓલે દૃઢયત્ન

દુહાણો યમુના — તીર ?

રે મન, બહુ યમુના — તીર

‘અમો બાટલો છે. પણ હવે તમે કનુભાઈના જગતને કાગળ લખી દો હોં. પાસંલ આવતાં આવતાં ય ખારસા દમેક દિવસ નીકળી જશે.’

‘એ પાછી ક્યાં લોથ ?’

‘લોથ શું એમાં ? માંડ શરીર વળ્યું છે ત્યારે પીતાં શું થાય છે ?’

‘તું કહે છે પણ એાછી માથાકૂટ છે ? પાછા કનુને લખો, ને જગત મોકલાવે ને...’

‘તમારા લાઇને ના લખવું હોય તો હું મારા લાઇને લખું. એટલું નહીં મોકલાવે ? પોતીકા ન હોય તો પાર-કાના દીકરાને ય પોતીકા કરવા પડે. શું થાય !’

‘મોકલાવે બધા જ રતો, પણ...’

‘શું થાય ત્યારે ?’

બેબી પાછળ ઊભી રહી હતી. ખ્યાલો ધરીને.

‘કહેને કે, લો ચા, ફાદાજ.’

‘એાહ, તું ચા લઇને આવી છું ? વાહ લાઇ.’

‘ફાદાજને આપો, ને માછનેય આપો.’

‘પણ બાઈ ખ્યાલો તો એક છે.’ બેબી ચૂનચૂં ગઇ.

‘મને રક્ષાખીમાં આપ બેટા.’ માછએ રક્ષાખી લેવા હાથ ધર્યો.

‘ઊભા રહો ! ગરમ છે !’

‘ગરમ છે ? હું તો બૂલી જ ગઇ.’

‘વાહ ચા તો ફાઇન છે. આ, આ બેબી તો તમારા કરતાંય ફાંકડી ચા બનાવે છે હોં !’

‘એમ ! વાહ લાઇ !’

‘શું નામ છે બેબીનું ?’ બેબી તારું શું નામ છે ?’

‘માછને નામ કહે તારું.’

‘અફવા.’

‘અફવા...વાહ, સુ દર નામ છે તારું.’

‘લાવો ખ્યાલો. પાછી મારી બેબી છે ને, તે રક્ષો ! એને ચા પીવાડવાની હોય ને !’

બેબી ખ્યાલો રક્ષાખી લઇ ચાલી ગઇ. બાઈ બેબી, ‘ખ્યાલો બહેન અંદર, હમણાં મગી આવશે તો વહેરો.’

‘બાઈ તમે આ બેબીને લઇ લો ને ! હું ‘વાસણે’ લઇને આવું ને !’

બાઈએ બેબી-ડાહીને ઊંચકી.

‘એમ નહીં...એને વાગી જાય.’

‘તો કેમ ? મને શીખવાડોને !’

‘તમે વાસણો લઇ લો. હું મારી બેબીને લઇ લઉં છું.’

બેબીએ ડાહી ઊંચકી ખાઇ બધાં વાસણો-સરંજામ બેગા કરવા વાંકાં વળ્યાં.

ધીરે ધીરે અંધારું ફરી વળ્યું. પહાડ પર આકાશ માંથી તારાઓ ઊતરી આવી ટમટમવા વગર પ્રકાશનાં માંડવા. પાણીમાં કિનારાની બત્તીઓના તેજલિસોટા ઊતર્યા, પાછી ફરતી હોડીઓની પાછળ ચરચર્યાં, હવે સ્થિર ચતા ચાલ્યા.

‘લો ત્યારે ઊઠ્યું ?’ ડાસા બોલ્યા.

ડાસીએ નિસાસા નાખ્યો.

‘કેમ નિસાસો મેલ્યો ?’ ડાસાએ પૂછ્યું.

‘કંઈ નહીં, અમથું જ.’

‘તો ય !’

‘ઝૈરંગ ચાહ આવી ગયો. જીવતો હોત તો અત્યારે એનેય કહાય આવડી બેબી હોત.’

‘આપણે એને લઇને અહીં આવ્યા હોત, કેમ !’

‘હારતો, મૂઠિં આ તો કંટાળો આવે છે. એકલા એકલા દહાડે ય નથી જતો.’ એમની વાતો પાછા ફરી રહેલા ચુસાફરાના શોરબકેરમાં ફૂટી ગઇ. પાછો હોટલમાં કલગલાટ વધી ગયો. તાળાં ખૂલી ગયાં. બત્તીઓ સળગી ઊઠી.

‘હલો મિ. પેરેસ, ક્યાં જઇ આવ્યા ?’

‘ખૂલીમાં’

‘મિ. ચોપ્રા, તમે કેમ દેખાયા નહીં ? તમને બધું શોધ્યા.’

‘અમે તો પરાણ-કરી ખાવા ગયા દત્તા અને કચૌરી ચાહ. Wonderful food you know.’

‘I will try one day.’

‘તમે ?’

‘અમે બોટિંગ ક્યું.’

‘It is quite chilly today, don't you think ?’

‘કાફી ઠંડી હવે જ.’

‘Very healthy though’.....

ચોડી જ વારમાં બધા ઓરડાઓ, ગાંધીનગર, લાઉન્જ-આખી હોટલમાં ચેતન શાહીચુસ્તમાં પાણીની માફક પ્રસરી જશે.

● ● ●

સુખનો કાંટો

સાહિત્યસેને પિતાની કલમનો વારસો બળવી રાખતાં
આ લેખિકાના લેખો, વાર્તાઓ, આપણા પ્રસિદ્ધ
સામયિકોમાં અવારનવાર પ્રગટ થતાં રહે છે. એક
નવલકથા પ્રગટ થઇ ચૂકી છે, બીજી ચવામાં છે, અને
લગભગ પચ્ચાસના આંકે પહેંચેલી એમની વાર્તાઓમાંથી
એકાદ વાર્તા-સંગ્રહ પણ જલદી મળે એવી આશા રાખીએ.

વર્ષા અડાલજ

રેવાએ એના બાળકને ભેરથી છાતીએ ચાંપી દીધું.
અને પછી થોડે દૂર સંતોલા બીખલા સામે નજર કરી.
બીખલો હંડી ફૂટપાથ પર કોથળો પાથરી પડ્યો પડ્યો
લહેરથી બીડી ફૂંકતો હતો. એ પણ ક્યારનો એકાદસે
રેવા સામે જ નોંધા કરતો હતો. બાળકને છાતીએ જ
વળગાડેલું રાખી રેવા બીખલાની નજીક સરી,
‘બીખલા, હજી તારો વચ્ચાર કામમ સે ?’

‘હાડી હાત વાર છ ઊકરાને મેલી આવ હ્યાંક,
તોજ તારી હારે સંસારે માંડું.’ બીખલાએ આંખો મીંચી
બીડીની લહેજત પૂરેપૂરી માણતાં કહ્યું.

બાળકને કપાળે ચૂમી ભરી એને એકાદસે તાકતા
એ ધીમેથી બબડી :

‘તારે હાવ હૈયું તો મળે. બચારા ફૂલ જેવા ઊકરાને
ક્યાંક મેલી દેતાં માણું હૈયું કેમ હાલે ?’

બીડી ફેંફા, રસતા પર એનો ધા કરતાં બીખલો
આવેશમાં બેઠો થઇ ગયો. ‘અટાણે હું કામ, તે દી’જ
વચ્ચાર કરવે’તો ને !’

હતાશાથી રેવા બોલી ‘વચ્ચાર કરવાનું’ મારા હાથમાં
હોત તો આણું બનત શીદને ! તુષે તે દહાડો મહાસ-
ખમી મંદિરના મેળામાં ફેરી કરવા ગયો ને મોડે હુધી
તો આવ્યો. હું આંધ મારી કંતાનની મૂલીમાં જરા
જંખી ગઇ’તી. તિપાં જ બારે અવાજ હંભળાણો. હું
બાર નીકળી કે હામે જ ચોટાદાર. કીમે બે મહિનાનું
ભાકું ચડી ચું સે અટાણે જ અઠી રૂપિયા દહ દે
જાણે ફૂટપાથ એના બાપની. મેં ઘણાં કાલાવાલાં કીધાં
કે, બીખલાને આજ હારી કમાણી ચાશે. તો હવારના
પહોરમાં તારા પેસા શેકડા. પણ છ રાખસ તો આહું-
અવળું જોઇ સીધો બોલીમાં પેઠો.”

સુરસામાં બે હાથ મસળતાં બીખલો બરાબરો “બૂમ
તો પાપી’તી રેવલી હામે છોડે તો ઘણાંય સે, હોડી
આવત.”

મેલા સાસલાના ફાટેલા ઊંચાથી આંધ્રુ લજતી રેવા
બોલી “પણ છ મૂલો કેવો તમડો સે, એની આગળ
મારું હું ભેર હાલે ? મારા મોંએ જ રૂયો મારી દીધો.
હું ઘણુંય તરફડી સ્ટવા હારુ બહુ મેનત કરી. પણ

મારું કંઈ નો હાથુ." "એટલું પડું કરતાં તો રેવા
રોષ પડી થોડીવારે જેમતેમ સ્વસ્થ થતા બોલી "તે
રાતે અચ્છીના અવતર હારુ મે ભગવાનને લખ દિટકા
દીધા."

બાળક જોર જોરથી ઝડપ માણુ. એને સાચાના
છેડ નીચે છુપાવી રેવા મંગી મૂકી એના હાથના જેથ
વાળામા હાથ ફેગવવા લાગી.

રેવની વધુ નજીક આવના બીખવો બોલ્યો 'મારું'
કીધું માન-અને આ ઊગને મેલી આવ. પછી તત
ધર 'માડીશું.'

દાનતાથી રેવા બોલી, 'પણ આને ક્યા મેલી આવું'
તું જ કહે બીખસ, બચાગ એનો શો વાંક કે મનો ?
બચાગ આવગ અથવા જીવને કાગડા કૂતરા ફેંલી ખાશે
કે બીખથી રડીને મરી જશે.

'તો કુ થે હુ કરું' ! ઇ રાતરિ' મારી હામે
કેકની નિશાની રે' ઇ કેમ સદન થાય ?

'તો હુ વ હું કરું' ? તું જ કે રો' ઉંઘી ગયેલા
માગકને બીખવાનો કોયબો નજીક ખેંચી તેની ઉપ-
સવગવતા બીના કહે રેવા બોલી.

'છાડી દે માથું હુ વળા ? પસી એથ ને આપણે
સુમિયા રેમ, તું નજીસ રેવની મારુ મન હામાં સે ?
એકી નાકા પરની ખીડીની કુકાનગણા બેવાજી આગળ
મારા હો. રૂપિયા જમા રવા મે. આપણે એથ મડી
પડીમ' નીમુ જોખને કામ કરવા પૂના મસા ને પચાસ
થાશે તે દી લારીમા રમકડાની ફેગી કરસું. વળા પેસા
એગા થામે તંય તો નાનકડી કુકાન જ બેાવવા સં.
અથ ને ગાંધીની જેમ રેવની થગ પર બેદમે, આછ
કૂટપાથ પરથી તળડું વળી' પર આવ મે ત્યાં બોલીમાં
મારું માન રેવની, મૂકી આવ આવે. પણ તા હુધી
તારો હાથ ગ્રાલગતો નથી દા' કહેતાક ને કોયળા પર
મુઝાવેલા નાનકડા મંદા આકાગ તરફ નજર કરી એ
હાલી ગયો.

રેવા કશું બોલ્યા વિના ચૂપચાપ એને જોઇ રહી.
રેવાની કતાનની ઝૂંપડીથી જગ દૂર બીખો રહેતો દેતો.
આપની તો ખજર જ નહેલી, મા સાથે રેવા માડીમની
ખાડી આગળના એક મંદા વાસમાં રહેતી હતી ઝ થાં

પહેલાં મા કોષ, રેકસી કાંધેર, એડે, લાગી ગઇ હતી
એના જ વાસમાં પથવો રહેતો, બહુ માથામા મોઝ
તણુ જુદી જુદી જગ્યાએ તો મારૂ માગવાની ભૂંઠાં
હતી. રેવા એકલા પડતાં, ઝની નજર બગડી એની
નજર ચુકાવી રેવા માડે લાગી નીકળી હતી અને અહી
મગ્નિસાઇસ રેસનની પાછલી કૂટપાથે આપને વસી
હતી પથોથા દેડ અહીં 'સુધી પીછો કરીને આવવા
કૂટપાથ પડના બધાએ મળા એને બચાવી હતી. તરથી
એને અહીં જ ગોઠી ગયું હતું. બીખસા સાથે જ
નગી મયો દતો. બન્ને સુખી સસાનાં સવતો રેવા,
આ અસભ ગરીબી, મેકારી અને સમાજનાં સાવ નીચા
થગમાં જીવે ચડવાના અનેગથો સંવતા.

અને ત્યા જ જીવનની એક અસાવધ કાણુમા રેવા
કસાઇ મઇ. તે ગતે બીખો મોડેથી મેળામાંથી ભગિયા
લખને આલ્યો અને એને ઉઠાડી ત્યારેય હજી એ
આધાતથી એવી ગુમસુમ બની ગઇ હતી કે એક મટકે
ન ખાઇ શકી બીખલાએ ઘણુંય પૂરું પણ એણે વાન
દાગો એ પછાઇ કેટલાયે દિવસ સુધી એ બેબાકી
કર્ષા કરતી. બીખસો કેટલુંયે પૂજનેા પણ રમે કરીને
એ કહી શકી નહીં એના જીવનનું એક માત્ર સોનું
સ્વપ્ન ધૂંવળું બની જતુ હતું. બીખસો એને રવીકાવાની
ના પાડી દે તો ય અને એ વિચાર આતથી કંપી ઊતરી

અને છતાં ય એક દિવસ એને બધું કહેવું પડ્યું
એને બાળક આવવાતુ હતું જને એ બૂલવા માગતી
હતી. એ જ બૂલકામની કાગો જીવંત બની સમકાળ એની
નજર સામે જ રહેવાની હતી એણે બાળકનેા નિકાલ
કરવાનો યે પ્રયત્ન કરી નાંથા દિમાલવની વનગપતિ
એવું બો' માખીને જાતજાતના કાળાકેળા મૂખો
અને દવાઓ વેચના ફરીગ પામેથી રોકડા દોઢ રૂપિયાની
કસાડે કાઢતી ઝાલ ખરીદી હતી, તણુ દવાકા પાપુચ
ઉકાળીને પો ગઇ તો ય કશું ન થયું બો'ગ દર મેશન
સામેનાં ઝાડની નીચે પોપટનું પાંજરું લખને એસતા
દારીવાળા જ્યોતિર્થી મહાનજને ય આડે આના આપી
દેખાડયું. પણ એમણે ય કહ આસા આપો નહીં.

અતે ગડાં ગડાં એક દિવસ બીખલાને એડે
કંડી દીધું.

બીખવો પહેલા તો બહુ ઉરકેગ્યા, મોકીદારનું ખૂ
કંવા તૈયાર થઇ ગયો. રેવાએ મોડે સમયની એ

કંઠે પાડ્યો. એ ક્રીદાગતી ગદલી નો ક્યારનીયે ચંદ્ર
ગઈ હતી, અને એની જગ્યાએ દવે કોષ બીજો ચોક્કી-
દાર આવતો. એ સ્વભાવનો શાંત હતો અને એને
કૂટપાય પરનાં ધર દોઢ મહિનાના દોઢ બે રૂપિયા મળી
મળ એ સિવાય કશી કચકચ કરતો નહીં. એટલે એ
બાગુની રેવાને નિરાંત હતી. પણ એને બીજી ચિંતા
થતી હતી. બીખલો ખૂબ બદલાઈ ગયો હતો. જેમ જેમ
દિવસો ગળા દતા, એમ એમ એ રેવાથી દૂર ભગતો.
રેવાથી અબૂરીએ ખાસ જવાબું નહીં. બીખલો રાજ
રાતે પગારી બહારથી જ રેવાની ખબર પછી જતો
અને કંઈ ને કંઈ રેવાનાં હાથમાં ચૂકી જતો. એ ખૂબ
માંત બની ગયો હતો. રેવા જોડે તે જાડું બેસતો
નહીં. પણ કૂટપાય પરના બીજા દેસતાર જોડે ય રાતે
ગરબાં મારવા બેસતો નહીં. એક વાર રોશનના પૂલની
નીચેના નાગિયેરવાળા રાજુરત્તામીએ મરકરીયે કરી.
'કહું બીખા, 'બાપ બનેનેવાહા હો, તો દમસે વ્યકડ ગયે?'
ત્યારે બીખલાની આંખની તારા જોઈ એ કંકરી ગઈ
હતી. પણ પછી કશી જવાબ આપ્યા વિના એ ઝૂંપ-
ડીમાં પેસી ગયો હતો.

એ રાતથી રેવાને અસુખ હતું. જીવ કપાતો હતો.
બીખા ક્યારનો રામુરવામીના માને બોલાવી, વ્યકળામણી
બદાર આંદા મારતો હતો. કેટલેયે વારે રામુરવામીની આ
દરખાતી બહાર દોડી આવી 'લડાહા હુઆ, લડાહા.'

બીખલો હસી પડતો ઝૂંપડીમાં દોડી ગયો. અને
ચઢા ગયેલી રેવાની આંખમાં સુતેલા નાનકડા બળકેને
ઊંચકી લઈ ચૂમી લીધું. બાળક જેવથી રેવા માંડ્યું
રામુરવામીની માએ બીખલાના 'હાથેમાંથી' બેળક લઈ
એને ચાખડતાં કહ્યું 'બીખા બરાબર વુઠ્ઠારે જેસા લગતા
દે લાડી થોડી દો દે, લડાહા હો. બાપ પર તો બગેશા'

અને બીખા એકદમ મંભાર બની સિંધર નજરે બાળક
સામે જોઈ રહ્યો. પછી ધીમે પગલે બહાર ચાલી ગયો.
ત્યાર પછી કેટલાય દિવસ સુધી કોઠાએ એને જોયો નહીં.
રેવા દરરોજ ખાત્રી ઝૂંપડી સામે તાકી રહી પડતી.

એક રાત્રે એ અચાનક રેવા પાસે આવીને બોલ્યો.
'રેવલી તારા વિના નહીં રેવાય. તારી હાથે સંસાર માંડું'
પણ પેલા આ ઊંકરાને મેંકા દે'

રેવા સ્તબ્ધ બની ગઈ. આવાડા અમથા જીવને કયાં

મેંકું ? પંખાંથી ધમસેલા આ બાળકને છોડતાં જીવ
કેમ હાલે ?

જેરથી ધમધમાટ કરતી લોકલ ટ્રેન પસાર થઈ
બાળક એકદમ રહી બેઠું. રેવાએ તરત એને ધાબડવા
માંડ્યું. માના સાડાનો છંડો હાથમાં પકડી લઈ બાળક
શાંતિથી ઊભી થઈ.

બાળકને છાતીસરસું સાંધી હતાશાથી એ ઊભી
થઈ સામે કાંથીનાં ખાટલામાં સુતેલા બીખલા સામે
નજર કરી. બીખલો ધમિયાં બોલ્યો 'જા રેવા જા.
આપણાં સુખમાં છ એક જ કાંટો સે' બેસતાં બેસતાં
એનો અવાજ લાંબી ગયો. રેવા ઝડપથી એની નજીક
ગઈ, બીખલો પગપાં ફેરવી ગયો. કણજીર એને તાકી
રહી રેવાએ ધીમે પગલે ચાલવા માંડ્યું.

રોશન પરનો પુલ વટાવી એણે અંધારાની ઓંચે
કૂટપાય પર ચાલવા માંડ્યું. કાલે જ બીખાનું ધર
માંડી દઈશ. દજી પંદરવીસ દિવસ જવા દઈ, સાડું
કામ ગોતી લેવું. એકાદા મોટા ધરમાં કપડાંવાસણું
આપ્યા દિવસતું કામ મળી જાય તો તે વળી સૌથી
સાડું પાવાતું બારેબાર અને પગાર સંધે જમા કરા-
વવાનો. છ મહિનામાં જ ફુકાન, તાનકડું ધર, ત્રેમાળ
પતિ, સુખ અને સલામતીનાં હાંશળા આવરણમાં જીવન
નિર્વાતો. એક દમ બેંચેશે

બેલાનપણે ચાલી જતી રેવાના દમમાં બાળક
સળવલ્યું. રેવાના પગ મંભી ગયા.

બીખલો કહેતો હતો કે આપણા સુખી જીવનમાં
આ એક જ કાંટો છે. આટલું નાનું નિર્દોષ બાળક શું
સામે જ કાંટો છે ? જ્યાં ફુકાનમાં એક ઓટલા પર
રેવા ફસાઈ પડી. ઓટલો કંઠેમાર હતો. ફૂગતા હાથે
રેવાએ પહેલેલી સાડો બેંચી કાઢ્યો, આંધો નીચે
પાથર્યો. તેની ઉપર બાળકને સુવચનું અને બાકાનો
અર્ધો તેને સારી દબૂરી દીધા.

બાળક શાંતિથી બેઠું હતું. માનો પાલક પકડી
રાખ્યો હતો એ જ છંડો દજીએ એની મુઠીમાં સખત
બિંજાયેલા હતા. ફુકાનના બાગુનો રોશ લઈ જેમતમ રેવા
ઊભી થઈ. દૂર ચમકતા નિયોન સાઇનનો ચાકો પ્રકાર
અહીં સુધી રેવતો હતો. રેવા એકાંટસે જોઈ રહી.
સા માટે આ બાળકને છોડી દેતાં એને દુઃખ થતું

જોઈએ ? એને અને પોતાને શા સંબંધ ? અણગમતી
એક કાચુનાં બે સહભાગી હત્યા, એક ભાગી છૂટ્યો હતો
તો બીજાએ બંનેને બોજ શા માટે ઉઠાવેલા ? શા માટે ?
બીજાએ એની રાહ જોતો હતો, એણે હવે જઈ જવું
જોઈએ. આવતી કાલે એનું નવું જીવન શરૂ થશે.
વર્ષોથી જે સ્વપ્ન હોવાના કોઈ અગોચર ખૂણામાં ટૂંકિયું
વાળીને સૂતેલું છે એ આજે અચાનક પ્રગટ થવાનું છે !

એ ધસડાતે પગલે આગળ વધી, મન બધિર થઈ
ગયું હોય એમ એને હવે કરા જ વિચાર નહોતા.
આવતા પોતાની ગોદમાં કોઈ બાળક સવું હોય એમ

વાંકા વળી એને બચી હતી પોતાના બંને હાથ છાતીએ
ચાપી દઈ એ જતી હતી. થોડીવારે એને યાદશક્તિ એ
થોળી અને ફરી ઝડપથી ચાલવા માડી.

અવશ્યપણે ખેંચાતા એના પગે એક ટોકર ખાધી
એ લથડી મઠ, એના બંને હાથ છાતીએથી છુટી
ગયા. જાનમા આવી હોય એમ ફાટી આંખે એ પોતાના
ખાલી હાથ અને સૂની ગોદને તાકી રહી, અને એકા
એક એના કંઈમાથી ભયંકર ચીસ તીકળી મઠ. મારુ
બાળક ક્યા ? ગર્ભાવસ્થા જેમ એ પાછી દોડી સૂની
અધારી રાતમાં એનું રુદન હવામાં તરલું રહ્યું.

●●●

હે તાત યાત્રું આટલું
જે ખુમારી પર સમજી
આ ખુમાળી બિન્દગી
એ ખુમારીથી સદા જામત રહી,
કોઈના ચૂમુ નહીં
કે પામ યાત્રું આટલું

—મીત્ર કેસાઈ.



કવિ કાન્તની ગઝલો

તાલેતરમાં પ્રગટ થયેલા આ લેખકના કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રીત'માં પ્રીતના ગૌરવની રક્ષક બની રહે, એવી ઉન્નત ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા તેમણે કરી છે. આવા કવિ 'કવિ કાન્ત'ને ગઝલના એક પ્રયોગવીર તરીકે મૂલવી, એમના એ નિષ્ઠાવાન અવતારને અહીં દાઢ આપે છે.

ગુજરાતના સર્જકોમાં જેણે અત્યંત ગણુતર કૃતિઓ દ્વારા વિશેષમાં વિશેષ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હોય તે તેવા સર્જકોમાં કવિ કાન્તને અગ્રસ્થાને મૂકવા પડશે. કવિતા ક્ષેત્રે અત્યંત 'ઓછી મૂડીથી ઝાઝો વેપાર' કરી જનારા એ સર્જક, માત્ર પાંચ જ ખંડકાવ્યની રચના દ્વારા, ખંડકાવ્યના 'પાયોનિયર' તરીકે ગુજરાતમાં જાણીતા બન્યા. અલગત, એ પાંચે રચના અધિશુદ્ધ ખંડકાવ્ય ક્ષેત્રે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગર્વભર્યું સ્થાન પામી. એ જ રીતે કવિતાના લગભગ બધા જ પ્રકારે ઉપર હાથ અજબાવનાર કાન્તે ગઝલો પણ લખી, અને તેની સંખ્યા પણ અત્યંત અદ્ય-માત્ર પંદરની જ છે. એમનાં ખંડકાવ્યો વાંચતાં મન પ્રસન્નતા અને પરિતૃપ્તિનો જે અપરવાદ પામે છે તે ગઝલોમાંથી ઝાઝો મળતો નથી. એમની માત્ર પંદરેક ગઝલોમાં ગઝલરચનાની ઉચ્ચ કક્ષા કે એનું ગૈરિધ્ય જોવા મળતાં નથી. 'કાન્ત'ની કોઈ કોઈ ગઝલોમાં થોડી સુગંધતા આમતેમ વેરાઈ પડી છે ખરી, છતાં એમાં ચિંતનનું જોડાણ યા જીવનની સામી ગંભીરતાની અભિવ્યક્તિનો અભાવ જ જણાશે. ગઝલની કારીગરીની ક્યાશ પણ ખૂંચે છે, છતાં એમાં બધી રચના પ્રયોગયુગની છે, એટલું જ પ્રમાણિક રીતે વિચારીશું તો નખશિખ સુંદર ગઝલો કાન્ત કેમ ન આપી શકેશ તે વિચારવું સરળ સ્વપ્ન પડશે.

ગઝલના સ્વરૂપને સાચી કવિતાની છટા મળે છે નહિ તે જોવા કાન્ત અપત્તરીલ રહેતા, કારણ કે એ માનતા કે કવિતા છે તો ગઝલ છે. ગઝલના શુભાળી વાલાવતી જ ગઝલને અમક્ષણી એ એમને માન્ય ન હતું. એટલે જ કાન્તે ગણુતર ગઝલો જ રચી, પરંતુ એમની ગઝલે એકની એક કપારીમાંથી ઊગેનાં કુસુમો શૂંટ્યાં નહિ. શુભાળ અને શુભલુલ, જમ અને સાફી, શમા અને પરવાના-આ બધી ચીસાચાણુ ખેલડી, કાન્તની ગઝલમાં લળી શકી નહિ.

'પૂર્વાલાપ' [ત્રીશ આદૃતિ : સંપાદક-શ્રી રા. વિ. પાઠક] ને હવે અહીં હાથ ધરીશું. જે પંદરેક ગઝલ 'પૂર્વાલાપ'માં મૂકી છે તેમાં ગઝલદ્ર નોંધપાત્ર ખેડાણ નહિવત છે. પંદરેક કૃતિઓ એવી છે, જે કારસી પ્રકારના છંદોમાં રચાઈ છે. તે કૃતિઓમાં માત્ર ચાર રચના-આશા ગીત, અનામી નામ, પુરાણી પ્રીત તથા રઝની આગણી-માં કયાંક કયાંક ગઝલરંગની આછી ઝલક

મીનુ દેસાઈ

વર્તાય છે. બાકીની બીજી કૃતિઓ ગજલના 'સાચા અર્થ'માં ગજલો નથી, પરંતુ નજમો અને ગીતવિભાગ-માં જ મૂકી શકાય તેમ છે.

'યડે આરમાન તું, હું તો હજી પોણું પાળે
તને દેખાય ક્યાંથી રૂપ મારા જેવાનું'
(અનામી નામ: પૃ. ૬૧)
'નિહાણું, હા, ભવિષ્યે જો ધડી પછી નેતરસ જાનો
સખીનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુએ ભવમાં તરે, આસા ?
(આશાગીત : પૃ. ૬૦)

'રજ્જ આ હૃંસ માનસને, સખી ! હાવાં દેવી :
વ્યથાઓ રનેહની સૌને, સખી ! માંડી રહેવી
(રજ્જની માગણી : પૃ. ૬૩)

આ પંક્તિઓમાં ગજલર ગની જે હાંટ છે તે પ્રાથમિક કક્ષાની છે. જ્યારે સૌ પ્રથમ ગજલના ઉદ્ભવ થયો ત્યારે ગજલના અંતરંગમાં પ્રેમ અને રૂપ વિષેની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાની માન્યતા વર્તાતી. ત્યાર પછી પ્રિયતામાંથી સહીવાદના આશ્રયે પ્રજ્જનુ સ્વરૂપ પકડ્યું. ધીરે ધીરે ગજલે એટલે બધા વિકાસ કર્યો કે એમાં સમગ્ર જીવનનો નિયોગ રજૂ થવા લાગ્યો. ગુજરાતીમાં ગજલ આવી તે પહેલાં ઉર્દૂ, ફારસી વગેરેમાં ગજલના આ વ્યાપક સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ પહેલું પ્રયોગ થયું હતું. પરંતુ ગુજરાતમાં ગજલસુંદરીને અપનાવનારાઓએ મત પ્રાથમિક સ્વરૂપ જ નજરમાં રાખ્યું. પરિણામે અપાર-પકવ તથા નિયમ વિનાની ગજલોથી ગુજરાતમાં ગજલ-યુગના મંદાગ્ર થવાં એટલે ગુજરાતમાં ગજલની સરખાત સાચી કેટલી થઇ ન ગણાય.

ગજલના ખાસ સ્વરૂપમાં મત્લા, શેર તથા મક્તા-એમ ત્રણ વિભાગ છે. પ્રથમ શેરમાં બંને પંક્તિમાં કાફિયા તથા રદીફ હોય છે, એને મત્લા કહેવાય છે. એકથી વધુ મત્લા લખવા હોય તો લખી શકાય છે. ત્યાર પછી શેર આવે છે. શેરમાં પ્રથમ પંક્તિમાં રદીફકાફિયા હોતા નથી, પણ બીજી પંક્તિમાં કાફિયા રદીફ હોય છે, જે મત્લાના કાફિયા રદીફને અનુરૂપ હોવા જોઈએ. છેલ્લે મક્તા આવે છે એની રચના શેર પ્રમાણે જ હોય છે. માત્ર એમાં ગજલદારનું ઉપનામ છેલ્લે મૂકવાનું હોય છે. ગજલના શેરની સંખ્યાની કોઈ મર્યાદા નથી. માત્ર એકલું વિચારસાતત્ય એમાં હોવું જોઈએ નહિ. એકલું વિચાર-સાતત્ય આવી જાય તો એ કૃતિ ગજલ રહેતી નથી,

પરંતુ કલ્યા કે નજમના વિભાગમાં મુકાઈ જાય છે.
કાન્તની 'મારી દિસ્તી' (પૃ. ૪) ગજલ નથી, પણ બધારસુની રૂએ નજમ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. પ્રિયને પ્રાર્થના (પૃ. ૫૭), 'મુઝબને સંબોધન' (પૃ. ૫૮) એ રચનાઓના અંતમાં નાનકડી રદીફ આવે છે. 'પકાતાલ' (પૃ. ૮૫) 'ચદને સંબોધન' (પૃ. ૮૬), 'પ્રભુની પદ્યાણ' (પૃ. ૯૨), 'મોતાર મૂર્તિ' (પૃ. ૯૯), 'આપણી રાત' (પૃ. ૧૦૧)-એ સઘળી રચના નજમ પ્રકારની છે અને ફારસી છંદમાં લખાયેલી છે. 'કાન્તની રમઝલ' (પૃ. ૧૫૦)એ ગજલ નહિ પણ ગીત જ છે.

'કાન્ત કલાપીના અત્યંત નિષ્કંટના રતેહી હતા. કલા-પીના સતત સ સર્જને લઇને તેમણે ફારસી છંદમાં કવિતા રચવાની પ્રેરણા મેળવી હોય તેવું લાગે છે. નાઝમના તખ્તા ઉપર યા તો કવ્વાલોના મુખે ગવાતી કૃતિઓની કૃપ અખતાર કરીને કાન્તે એમની આ પદરમાંની કેટલીક કૃતિઓ લખી હોવી જોઈએ.

કાન્તની આવી ફારસી પ્રકારની કૃતિઓમાં મોટે ભાગે સંસ્કૃતની છાયાવાળી ભાષાનો જ વ્યાપક ઉપયોગ થયો છે. ફારસીની શુદ્ધ છાયાવાળી ભાષાનું પ્રમાણ અલ્પ છે. કાન્ત જ્યારે કવિતા રચતા ત્યારના એ યુગમાં બાલકાંદે-રની કેટલીક કૃતિઓને બાદ કરતાં મોટે ભાગે ફારસી શબ્દોથી પ્રચૂર ભાષામાં ગજલો લખવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ કાન્તે ગજલનું પદ્ધતિસર પ્રેમાગ્રહ કરવાનો સમગ્ર પ્રયાસ કર્યો જણાવતો નથી.

ફારસી કવિતાના કાન્ત ચાલક હતા, એમને તો વિશ્વકવિતાના અમૃત પીવાં મત્તા. કિટસ, શેલી, શાઉનિંગ, બાઇરન, ટેનિસન, વિલિયમ બ્લેક વગેરેની કવિતામાં કાન્તનું જિગર પલગતું, એટલે ગજલરચનાની કેટલીક વિશિષ્ટતા એમણે માની લીધેલી કવિતાની અત્યંત ઉચ્ચ વ્યાખ્યાને લઇને-એ સાચી શક્યા નહિ. સંસ્કૃત કવિઓ કાન્તના જિગર અને જીભ પર હતા, જે શુદ્ધ ગજલરચનાની સજ્જી આડે આવ્યા. અંગ્રેજ કવિઓ એમને જેટલા પ્રિય, એટલે જ એમને પ્રિય હતો જર્મન કવિ ગથે. આમ કવિતારચના પ્રત્યેના કાન્તના સરકાર જ એવા હતા કે તેમની રચનાના કાબુનું કોઇ પણ સ્વરૂપ સંસ્કારી જરૂર બને; એજ દષ્ટિએ ગજલને એક વિશિષ્ટ પ્રકાર કરતાં સમગ્ર કાબુનું એક યુગન જ એ

મે'રામ અગમ હો !

સુધાંશુ

(ભજન)

તરવાને ત્રાપો
 ઊતરવા ગમ નહીં,
 હાથમાં દલેણું,
 હલાવવા કામ નહીં;
 અસીમ ને અહળક-
 મે'રામ અગમ હો !
 આખિર તો તું બડાં:
 તરે તોય પોલા બડાં,
 જલના રે જાડા ધડા,
 ખરે ટાણે થાયે રે ખલાસ;
 મે'રા અગમ હો !
 અભયનો જડે શમ,
 તું બડામાં રમે દમ,
 માયલો જે મોટો મમ
 થાય કેમ લાસરે !
 મે'રામ અગમ હો !
 ત્રાપો જો હો તંગ હુવે,
 હલેણું જો હાથ ખુવે
 પછી સાધનને શું રે રહે ?
 ગમને ઉકાસ જો,
 મે'રામ અગમ હો !

ધોખો વહું-

સુધાંશુ

(ભજન)

દિલ રે લગલું ને
 ધોખો વહું,
 આતમ ! કોને રે ઠહું ?
 ધોખો વહું !
 દિલ ફૂલ શું લગાર્યું,
 ફૂલકું ખયું,
 દિલકું ચે ઝળીધી પડ્યું,
 પરાગે પરવાયો
 સાંસમાં શોય હુવા,
 હેયું છતાં હરિ ! રે, હાર્યો;
 ધોખો વહું !
 ભરતી માની ત્યાં
 દરિયે દૂર ગયો,
 કિનારા કાંપમાં સયો;
 આપણું જાણે કે-
 યોગમ કાઢ નહિ,
 ત્યાં તો કેષ હથે રે ધયો,
 ધોખો વહું !

ગણતા જણતા.

ગુજરાતી ગઝલમાં શાન્તે ઉર્દૂ શાબ્દોનો દીક ઉપયોગ થયો છે, પણ એમની સળેંલી ગુજરાતી ગઝલની એકત્ર અસર ગુજરાતી જ રહેવા પામી. એમનામાં ગઝલ માટેનું મરત દિલ અને રંગીન કલ્પના તો હતાં જ, પરંતુ એમની બધી જ રચના ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યની ઊંચા વિશેષ વર્તાતી જોવાતી.

કવિ શાન્ત આત્મનિરીક્ષણના કવિ હતા. સત્ય ભાવનાને અનુભવથી સમજવા એ મથતા અને પછી એ મંથન એમની કવિતામાં ઊતરતું, એટલે સ્વાનુભવના રસ સાથે ગઝલની જે ચોટ સમવાતી જોઈએ તેનો એમની ગઝલોમાં અવાય જોવાતો.

શાન્ત નિરંતર પ્રયોગશીલ કવિ હતા, અને અત્યેક

પ્રયોગો પ્રીતિનો એ અગ્રહ સમજતા. એમના સમયમાં ગઝલ અત્યંત પ્રારંભિક દશામાં હોવા છતાં ગઝલમાં નવા નવા માર્ગો એમણે વિચાર્યાં તો હતા જ.

આજે જ્યારે ગુજરાતી ગઝલસાહિત્ય માતબર સ્વરૂપે વિકસતું જાય છે; આપણા અનેક પ્રતિભાશાળી ગઝલશિલ્પીઓ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર મેધાવંત ગઝલ-મતિઓ ધડતા જતા જોવાય છે, તેમ તેમ આપણી ગઝલ, સચોટ, સૌખ્યવ્યુક્ત અને સુધઃ સ્વરૂપે પાસાદાર ઘટ પામતી જાય છે. એ વિકાસના પ્રકાશમાં કવિ શાન્તની ગઝલો જોકે ક્રિકટી લાગે, છતાં ગઝલના એક પ્રયોગવીર તરીકે જ એમના એ નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નોને ધ્યાનમાં લેવાના રહેશે.

● ● ●

ધુમ્મસની દીવાલોમાં | યશવંત ત્રિવેદી

શો ફેર પડે છે મીથુનતીને : જો જલ્દી જામ તો ?

કે બરફનાં બર થઈ

દેવળના ચરીસાના આછિજલે કંપ્યા કરે તો ?

કાંટાળા તારની વાડ પર લટકે ■ મારી રાસ

કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પમાંથી હમણાં જ તત્કી ઊડ્યા'તા મશીનખનના બાર

પાણીછાંચાં પાટામાં પર હમણાં જ બેરેકની પછીતેથી મુઠ્ઠીઓ બીંસી

દોડ્યો હતો હું

પાણી પર તરે છે હજીય મારાં પગલાં

ચીખી ઊડ્યા'તા વરુ જેમ સાવરન-મેગાફોન

ફૂંફાડી ઊડ્યો'તો સચાંસાહુતો અજગર

ત્યારે મેં જોયું હતું :

ઑલિવના વૃક્ષો પર વાદળોનાં ફેલેમિંગો માળા બાંધ્યા માંડ્યાં છે

દૂર દૂર કંપતાં પાણીમાં

બાંધે છે ઑલિવ ને ફરના પડછાયા

જાણે પુરથી આછરેલી નદીના વેણુમા ભેંસોની પીઠ પર ઝોલ્યે જામ છેરાં !

દોનને સામે કાઠે સોનાફી છેરી ફરુકાવે લાલ ડુભાલ, બેડે અતરના ફોરાં !

ફલડેડ લાહટમા વહે છે સીનનદીનો પ્રવાહ

મારી નસોમાંથી વહે છે ક્યાંક ખેંચાઇ જવાની આદિમ ઇસ્લા

હથેળીના મહિંટ ઓપ વીનસ પર બિપસી આવે છે જપાનનો ટાપુ

આસમમાંથી સરે છે આંદાલુસમાંથી ઑલિવધટા પર સીસકતો પવન

બેરેકના ખુલામાં ફુંકવાઇ પડેલું ઘરડ પંખી ગાતુંગાતું

યગના જરફ અખળામાં નમાવી લે છે ડોક

શિયાળવાની લાળી કંપે છે મારે રોમ રોમ

મારી આમડી પર ચથરી બેઠે છે નીચોના સીસમનાં વંન

ધાય છે : મને નથી ઓળખતો

લાગે છે : કાટાળી વાડ પર કો'ટની લાસ લટકે છે.

સૂઝ જીગશે ત્યારે

ઑલિવ પર પીંગળીને પાણીમાં બળી જશે

ફેલેમિંગોની પાંખોની ધાળાસ

ધીરે ધીરે યઃ પરથી સરકાને

ડૂબી જશે લીલ થઇ ઑલિવની લીલાસ

બૂરા આમણામાં ખરી જશે અંતે

વૃધ્ધ દિવસને વાલેથી પાકલ ટેટા-શો સ્પર્શ.

પાણી પર તરતાં મારાં પગલાં પહેરી

ધરતીની ગંધ અને ઑલિવની લીલાસ ઓઢી

બીતરી જમ્મસ આદિજળના મારા અસલી વતનમાં.

પછી પાણી પર કંપ્યા કરશે ઑલિવના પડછાયા

કે ફરફરિયાની જેમ પડછાયા વ દબ્બૂરત્ત જશે ધુમ્મસની બખોલમાં.

શો ફેર પડે છે ઑલિવને : કંપતા જલ પર પડછાયા કરે તો ?

કે ' ધુમ્મસની દીવાલોમાં દટાઇ જાય તો ?

પરમાણુ શક્તિના માનવતા માટે ઉપયોગ

વિજ્ઞાનની શોધોના ચેત્નિ દ્વારા જીવનમાં ઉપયોગને સરળ લાપામાં સમજાવવા લેખો તથા પુસ્તકો માટે લેખક તૈયારીતા છે. એમના હાથે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પામેલા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ આજે વિજ્ઞાનનાં આધ્યાપકો છે.

એલ્વા મહાશયની અનેક નાનીમોટી શોધોમાંથી મહાન પરમાણુ શક્તિની શોધ છે. તેનો સંહારાત્મક ઉપયોગ પરમાણુ ઝોળની બનાવટ માટે થયો. જાપાનના હિરોશીમા અને નાગાસાકીનો સંહાર સળંગ થયો.

(‘પરમાણુ શક્તિ’ તરીકે ઓળખાતી, નવા પ્રકારના બળતણમાંથી (યુરેનિયમ) મળતી શક્તિનું નામ ખોડું પાડવામાં આવ્યું છે. તે પરમાણુના ન્યુક્લિયસમાંથી મળે છે એટલે તેને ખરી રીતે ‘ન્યુક્લીયર શક્તિ’ કહેવી જોઈએ. હિરોશીમા આગળ તેને અત્યાનંક છોડવામાં આવી એટલે તેને છાપાના રિપોર્ટમાં ‘પરમાણુ શક્તિ’ તરીકે વર્ણવી. કારણ કે પરમાણુ શબ્દ રહસ્ય લાગે છે. અને પરમાણુના ન્યુક્લિયસની માહિતી બહુ થોડાને હતી. એ શબ્દ ભાગ્યે જોઈએ સાંભળ્યો હતો. પણ નવું વિજ્ઞાન સામાન્ય લાપામાં નવા શબ્દો દ્વારા કહે છે. હવેના યુદ્ધોત્તર કાળમાં તેનો ઉપયોગ જનહિતાયે થાય એવા ચક્રો ચાલુ થઈ ગયા છે. અને એ અર્થે ૧૯૫૫માં ઓગસ્ટ માસમાં એક પરિષદ જાનિવામાં મળી હતી. દુનિયાની શાંતિ અર્થે લેવાયેલાં અનેક પગલાંઓમાં આ પરિષદ મહત્તાપૂર્ણ છે.

પરિષદની બેઠક ૧૩ દિવસ આવી હતી અને લગભગ ૭૦ બેઠકો થઈ હતી. આ પરિષદનો એક મોટો દેખીતો ફાયદો એ થયો કે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રના વિજ્ઞાનીઓ એક બીજાના સમાગમમાં નહોતા આવી શકતા, તેઓએ ભેગા થઈને અપરસ્પર સંપર્ક સાધ્યો અને વિચારવિનિમય કર્યો. પરિણામે પરમાણુશક્તિના ક્ષેત્રમાં સંશોધન અને ખિલવણી અંગે જે એક પ્રકારનો અધિકાર પડ્યો તેથી થયો હતો તે દૂર થયો અને સ્થિતિ, અમેરિકા અને રશિયા જેવી મોટી ‘પરમાણુસત્તાઓ’એ જે સંશોધન આ ક્ષેત્રમાં કર્યું છે તે એક બીજાની જાણમાં આવ્યું.

પરિષદમાં રજૂ થયેલા સંશોધનલેખો સંખ્યાબંધ હતા. તેમના કાગળનું વજન લગભગ બેસો ટન જેટલું થાય છે. એક હજાર લેખોનો એક સેટ પાંચ ફૂટ જેટલો જોડો થયો હતો. આમાંથી માત્ર ૩૦૦ જેટલા જ વાંચી અને ચર્ચી શકાયા હતા. પરિષદમાં ભાગ લેવા ૭૨ રાષ્ટ્રોના વિજ્ઞાનીઓ આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રસંઘના મહામંત્રી શ્રી. હેમરસિલ્ટે પરિષદના ઉદ્ઘાટન વખતે પૂછ્યું તેમ ‘માનવ જાતના પ્રતિહાસમાં દરદરના લિન્ન લિન્ન દેશોના આટલા બધા વિજ્ઞાનીઓ પોતાનું જ્ઞાન વધારવા અને એ દ્વારા

નરસિંહ બૂ. શાહ

દુનિયામાં શાંતિ પ્રસારવા' બેઠા થાય એ શું આ પરિપદની વિશેષતા નથી ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઘણા મુદ્દાઓ સમાયેલા છે. આજ મુધીની તવારીખમાં રાષ્ટ્રોએ શાંતિની નવી ઉત્પત્તિની ચુસ્તતાએ આ રીતે બેઠા મળીને ખુદશી કરી નથી. સત્તાની રક્ષા જતી કરીને આમ બેઠા મળીને વિચારણા હાથ ધરી નથી. સંહારનાં શસ્ત્રો સજ્જન માટે વપરાય એ શું એક શુભ પ્રસાદ નથી ? માનવજાતને મટે આ પરિપદ એક શુભ ચિહ્ન છે. પરિપદ અંગે પરમાણુ શક્તિનાં બે પ્રદર્શનો ભરવામાં આવ્યાં હતાં. પરમાણુ શક્તિના ઔદ્યોગિક ઉપયોગ બતાવવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે ઘણા ઉદ્યોગપતિઓએ તેમાં ખૂબ રસ લાખવ્યો હતો. પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ ક્ષત્ર્યાં ચલાવવા માટે કરવા એન્જિનીયરે પણ આ પરિપદમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. પરમાણુવિજ્ઞાન અને અર્થકારણ આમ સહકારમાં આવતા જાય છે. સૌ કોઇ યોગ્યતાના ક્ષેત્ર પરતું આ વિષયનું જ્ઞાન અને તેમાં થતું સંશોધન સમજવા મર્થા રહ્યા હતા.

આપણા દેશ પરમાણુશક્તિનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવા દુનિયામાં સૌ પ્રથમ આદેશન કયું હતું. આની કદર ખૂબ પરીપદના પ્રમુખ તરીકે આપણા અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ડૉ. હોમીભાભાને પવિત્રના પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા. (તા. ૨૪-૧-૧૯૬૬ ના રોજ એર-ઇન્ડી-આના વિમાનને આરંપસ પર્વતમાં અકસ્માત થયે તેમાં ડૉ. ભાભાનું કુખંદ અવસાન થયું : ભારતે એક અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક ગુમાવ્યો.) ડૉ ભાભા આપણા દેશના ઐત્તરિક એનજી કમિશનના પ્રમુખ હતા. પરીપદના ઉદ્ઘાટન પ્રવચનમાં પ્રમુખ ડૉ ભાભાએ દુનિયાની શક્તિની જરૂરિયાતો અંગે વિશદ સમીક્ષા કરી હતી, અને દુનિયાની જરૂરિયાતો કરતાં શક્તિ ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે એમ બતાવી તેની વિશેષ તંગી પેદા થવાનો સમય આવતો જાય છે એ પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પરમાણુ શક્તિની શોધ, એટલે, આ શક્તિ-ઉત્પાદનના ઉપયોગી કાર્યમાં યોગ્ય તો શક્તિનું સાધન વધે અને શક્તિની ઓછાઈ દૂર થાય. કોમરો અને પેટ્રોલિયમ જેવા ખનિજ પદાર્થો જરૂર છે એકાદ સંક્રાંતિ ખુદી જશે. એટલે શક્તિ-ઉત્પાદન માટે, પરમાણુ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડશે એ વિશે શંકા નથી. તેમણે એવો અસહ્ય રજૂ

કર્યો હતો કે, દુનિયામાં પ્રાપ્ય શુરેનિયમ અને થોરિયમ બે પરમાણુભંજન માટે વપરાય તો તેઓમાં ૧૭૦૦ કુ જેટલી શક્તિ રહેલી છે (એક કયુ=દશલાખ દશલાખ બ્રિટિશ થર્મલ યુનિટની (B. T. U) બરાબર થાય છે. એ એક મંજવર એકમ (યુનિટ) છે ૩૩૦૦૦૦ લાખ ટન જેટલો કોલસો બાળીએ છે જેટલી શક્તિ વિતરણ થાય એની બરાબર એક કયુ થાય). ડૉ. ભાભાએ જણાવ્યું કે પરમાણુશક્તિનું શુરિયદા વિચારો સાવ સદા છે, પરંતુ તેને અગ્રેય વાંચનિગાન-ટેકનોલોજી અતિ અટપટું અને ચૂંચવણરેહું છે. કોલસાની બહીએ વિગતોમાં બંધે નિરનિરાળી હોય પરંતુ મુળભૂત રીતે તેની રચના એકસરખા સિદ્ધાંત થયેલી છે-કાંસો બાળીને મળતી ગરમીનો ઉપયોગ કરવો. એથી બહુ પરમાણુશક્તિ માટે બહીએ એક ટરેમી રચના જુનિયદી રીતે ઓછામાં ઓછી ૫ પ્રકારની થઈ શકે તેનો આધાર બળતણ તરીકે વપરાય મૂળ તરેમી ચૂંચવણ, નિયામક (moderator) (ને વપગતો હોય તો) અને પરમાણુભંજન વડે છૂટી ઉછ્ચતા ખેંચવાની રીત પર રહે છે. (એક પ્રતિનિધિએ જણાવ્યું હતું કે સૈધ્ધાંતિક રીતે ૬૦૦ જાતની જુદી જુદી અણુબહીએ શક્ય છે)

પરમાણુશક્તિ પેદા કરવામાં પરમાણુ તોપા પડી રહેતો કયરો અને તેનું મોડું પ્રમાણ અને વાતાવરણ જે રહેશે તેના ફેલાય છે તેનાથી થતા નુકસાન અંગે કો ભાભાએ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ અંગે ખૂબ કાળજીપૂર્વક સાવચેતીની જરૂર છે, નહીંતર 'ઉલ્કાથી ચૂંચમાં' પડવા જેવું થાય-લામ કરતાં નુકસાન વધી જાય પરમાણુરેડિયેશનની પ્રાણીમૃત્તિ પર અસર સૌને મિલે છે. પરંતુ એની આકસ્તરી અસર અંગે કાંઈ માહિતી પ્રાપ્ય નથી-ખાસ કરીને માનવવંશની વૃદ્ધિ અંગે. આ અંગે કાંઈપણ નોખમ ખેંચવા જેવું નથી. વૈજ્ઞાનિક તરીકે આપણી ફરજ આપણી રાષ્ટ્રાક્રિતિથી ઉપર રહેવી નોખે પરમાણુશક્તિની સંહારાત્મક બાજુ આ પરીપદના કાંઈ ત્રમાં નહોતી, છતાં ડૉ. ભાભાએ તેની ઉપેક્ષા કરી નહોતી. ડૉ. ભાભાએ કહ્યું કે 'પરમાણુ શક્તિની ઔદ્યોગિક ખિલવણી થતાં ઘણાં રાષ્ટ્રોના હાથમાં સંહારાત્મક કાર્ય માટે ઉપયોગી તેવા પદાર્થોનો મોટો જથ્થો બેગો થશે, જેમાંથી પરમાણુ-હથિયારો સંહેલાઈથી બનાવી શકાય

એટલે પરમાણુશક્તિનો ઉદ્યોગ સાવંત્રિક થતાં એક આંતર-રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની જરૂર ઊભી થશે, જેના સભ્યોએ સાંતિ જાળવવા કટિબદ્ધ રહેવું પડશે. તેમણે એવી આગાહી કરી કે આવતા બે દશકાઓમાં હાઇડ્રોજન બોમ્બની શક્તિ મેળવવા એકાદ રીત શોધી કાઢવામાં આવશે. જ્યારે આ સિદ્ધ થશે ત્યારે દુનિયાની શક્તિનો પ્રશ્ન ઉકેલાઇ જશે, કારણ કે સમુદ્રોમાં ભારે પાણી (heavy water) જેટલો જ પુષ્કળ ભાર (heavy) હાઇડ્રોજન પ્રાપ્ત થશે. પુષ્કળ સંશોધન લેખોમાંથી માત્ર થોડાકનો નિર્દેશ કરી જઇએ. બધાનું વિવરણ કરવું અશક્ય છે. પરિપક્વની કાર્યવાહીના અહેવાલના ૧૬ પુરતકો થશે. જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓએ તે વાંચી જવા વિનંતિ છે.

શક્તિ માટે પ્રક્રિયા (Power masters) પર અર્થાં આર પ્રરી એકંદમા અઇ. ષિટન કાઇપણુ અન્ય દેશ કરતાં પરમાણુશક્તિનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન સિદ્ધ કરીશક્યું છે એટલે બ્રિટિશ એજાનકેના આ વિષય પરત્વેના નિર્ણયોનું વાચન ખાસ ધ્યાનપૂર્વક બધાંએ સાંભળ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૭૫ સુધીમાં બ્રિટનમાં પરમાણુશક્તિ ૪૦૦ વામ ટન કોલસાનું કામ આપતી થઇ જશે. આમાંથી ૪૦ ટકા વીજળીના ઉત્પાદન માટે વપરાશે.

બ્રિટનનું સૌ પ્રથમ રિએક્ટર એક્ષાઇટ વડે નિયંત્રિત (graphite moderated) થશે, અને દશ હજાર ટન કોલસો જેટલું કામ આપે તેટલું યુરેનિયમમાંથી શક્તિ-ઉત્પાદન થશે. પાણીવડે નિયંત્રિત પ્રક્રિયાકેનો અભ્યાસ બ્રિટનમાં પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. અમેરિકા અને

રશિયાના નિષ્ણાતોએ પોતાના દેશના રિએક્ટરો અંગે માહિતી આપી હતી.

અમેરિકાના ડૉ. ઝીન પરમાણુયુગપ્રવર્તક પ્રોફેસર ફર્મીના સહકાર્ય કર છે. એટલે તેઓ દુનિયાના મોટામાં મોટા પરમાણુનિષ્ણાત છે. તેમણે અમેરિકાના બે મોટા રિએક્ટરોની કાર્યપદ્ધતિ સમજાવી હતી. રશિયાના પરમાણુ-શક્તિ રેશનનું મોડેલ પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવ્યું હતું. ૫૦૦૦૦ કિલોવોટ શક્તિ આપતું આ રિએક્ટર રશિયાના ડૉ. ડી. આઇ. બ્લોખીન-રટેવે સમજાવ્યું હતું. તેની બાંધણીમાં મોલીબ્ડેનમ-યુરેનિયમની મિશ્ર ધાતુ સાતું કામ આપે છે એમ તેમણે જાહેર રહ્યું હતું. રશિયાએ ઝીર્કોનિયમની મિશ્ર ધાતુઓપર આ બાબતમાં ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધન કયું છે.

આ ઉપરાંત, પરમાણુશક્તિના ઉત્પાદનને લીધે થતી તુકરાનકારક અસર પર પણ ચર્ચા થઇ હતી. વનસ્પતિપર રેડિયેશન પરની અસર અંગે નિવેદન થયું હતું. રેડિયો-આઇસોટોપનો વૈદકમાં ઉપયોગ હવે બિલવર્ણી પામતો જાય છે. વનસ્પતિ વિજ્ઞાનમાં કામન ૧૪ નેા ઉપયોગ કરી રશિયાએ મેળવેલાં આશ્ચર્યકારક પરિણામો જાહેર કર્યાં હતાં. વનસ્પતિનાં મૂળ પણ કામન ડાયેક-સાઇક થયે છે એમ પ્રોફે. કુરસાનોવે જાહેર કયું હતું.

આમ પરમાણુશક્તિનો શાંતિના કાળમાં સર્જનાત્મક ઉપયોગ શોધવા પ્રયત્નો આવી રહ્યા છે, એ આનંદની વાત છે.

● ●

સેવક ને નેતા

એણું બોલે ને વધારે કામ કરે, તે સેવક;
અને વધારે બોલે ને એણું કામ કરે, તે નેતા.
એનો અર્થ એ જ કે જેની જીભ નાની તેવું કામ મેટું, અને જેની જીભ મોટી તેવું કામ નાનું.

—ચિત્રભાનુ

દરરોજ સવારે

સૂરજ સાથે મારામાંથી ઊગે

લાં

બા

લાં

બા

લાં

બા કાળા પડછાયાના વાંસ !

દિનભર મારા પડછાયાની સંગે

સૂરજ સૂરજ સૂરજ

સૂરજ સોડ થકી ડોકાય,

સૂરજ સોડ મહીં સંતાય,

સૂરજ ટોચ ઉપર દકરાય,

સૂરજ પવન બની ચકરાય,

દિનભર મારા પડછાયાથી ફૂટે

સૂરો સૂરો સૂરો

સૂરો હળવે હેતા વાય,

સૂરો પાંપણુમાં પથરાય,

સૂરો સપ્તર્ષિ થઈને જાય,

સૂરજ ચાલ્યો ચાલ્યો જાય.

દરરોજ સાંજરે

આથે આથેથી પાસે પાસે આસપાસ ચોપાસે

લાગે

અંધારાની આગ !

અંધારાની આગ

ઊભા ઊભા સળગે મારા પડછાયાના વાંસ !

જોઈએ છે સુખશાન્તિ ?

સહજીનાશયક મો. ૧૬૫

જોઈએ છે સુખશાન્તિ ?

કેમ ? કેને એ કહો ના જોઈએ !

ખોજ એની જિંદગીભર ચાલતી,

પણ હાથતાળી દે, બનાવી કુપ્પું એ ચાલી જતી.

માગે લઈએ જ્યાં ઊંધો, ક્યાંથી મળે !

સંપદ અવિલાન્ય સદ્વિચારી જ એ

એકલાને આવગી તો ના મળે.

પણ પંડ કેરા સ્વાર્થને પાછળ મૂકી,

આપીએ પહેલાં કદી એ અન્યને

તે આપમેળે ને અનાપાસે મળે

સુખશાન્તિ સઘ સૌને સાંપડે

પ્રાર્થના ને હો પ્રયત્નો આજ આ વખે નવે.

વિચિત્ર મુલાકાત

આજના આચારસક્રમમાં એમનાં લખેલાં પાઠ્યપુસ્તકોની સંખ્યા વિપુલ છે આમ તો, સાહિત્યના છત્ર, એટલે જ્ઞાતિઓનું સન્ન પણ અવારનવાર કરતા રહે છે.

કૂકગાડીમાં મને એક સળંગની વિચિત્ર અને યાદગાર મુલાકાત થઈ ગઈ-આકસ્મિક અને અતરિયાળ. પહેલા વર્ગના અર્થ ઉપર હોલર પાઠ્યાં વિના એ લાંબાપહોળા ફેલાઈ બેસા હતા. કપાળે ચઢાવેલા ચરમામાંથી એમનું વ્યક્તિત્વ ડોકાતું હતું.

એમની વય કળવી મુરકેલ હતી. ગાલના ખાત સૂચવતા હતા કે અધોઽવયના... ? કપાળ પરનું તેજ કહેતું હતું ના...ના. આખે રસ્તે નાના બાળક સ્ટેશન પરનાં પાટિયા વાંચે એમ એ કાષ્ઠકર્માનાં પતાકડાં વાંચતા હતા. લાલ લેખણીએ ખૂની કટાર જેમ ટિપ્પણ કરતા જતા હતા. તદ્દનુસાર એમના મોઢા પર લાવના રંગપલટા આજે જતા હતા. એક પાન વંચાઈ રહે એટલે જોર કરી અને હાથે ઊભટાવીને બીજા પાના પરનું પાન રાફ કરતા હતા.

કોઈ પંતુલ... ? એમની ભગ્નરે તાણેલી હતી.

છૂપી પોલિસનો આદમી... ? એમની આંખો ચક્રળવક્રળ ફરતી હતી.

ના, ના તો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાની... ? એમની સુખાકૂતિની તંજ રેખાઓ સોળિયા-પણુતી ચાડી ખાતી હતી.

હરો. મેલોને છાલ. પહેલા વર્ગમાં મોટા ભાગના લોકો આવી રીતે બાણી જોઈ મોં કુલાવી બેસે છે, બાણે ચણુતું મોઢું ઝાડ ફેદી ગયા હોયને !

શોડીવારમાં જ, એમના આસની ધમણના અવાજે મારી વિચારસરણીમાં ભંગાણુ પાડ્યું. વાંચનમાં વ્યસ્ત અને કાગળિયામાં સમસ્ત જાતને ખોઈ દેનાર આ ભારિખમ વ્યક્તિ પ્રત્યે આરાથી આપોઆપ બોલાઈ ગયું :

‘ઓહ !...આ...આ...પ..... ?’

‘અરે, પણ જુઓને

‘કોને ?... કેમ ?... ક્યારે ?’ મેં અમકી, આસપાસ વિજળતાથી નિહાળી જોયા આસે એકસામટા પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા.

માણું બધું જ બનાવટી. અપ્રતીતિકર, અસાકય, અસંભવિત. શુધ્ધ સમજે છે ?’

પાકેહું પીળું પાન પડવાથીય જખમી થઈ જવ એવા છે, શું મારા ભાઈ ! બનાવટી વાન પર તે કોઈ..... ?’

ભગવત્ રામચંદ્ર લાલ

‘તો શું તમારું’ અંતવ્ય છે કે આ થટના અને તેમાં રજૂ થયેલાં વિધાનો વાસ્તવિકતાથી વેગળાં નથી ?

આપ જાણે મારો શી થટના અને શાં વિધાનો ? મેં અધર જ કહ્યું : ‘અંતરંગ, લાગણી આદિ સંવિતતંત્ર એ પણ એક વાસ્તવિક જ છે.’

‘જન રે જન, સત્યનો આલાસ પહેરેલી પ્રતીતિકર રીતે રજૂ થયેલી દલીલો એ સાચી વાત નહિ, પણ વેશ, પહેરવેશ’ એમણે જમણો હાથ ડાબા હાથની હથેલીમાં પછાડી પોતાનો મુદ્દો રજૂ કર્યો.

આ સજ્જન કોણ હશે ? અહર અહર શી વાત કરે છે ? લાવને પૂછી નાંખુ. એમાં જાણ છે શું ?

તો પછી આપ... ?

‘મને વિવેચકના નામે લોકો ઓળખે છે’.

મધેડી ગાદીના ખખટ-ભભટમાં રપટ સજ્જન ઝિકાયા નહિ. માત્ર કથાસ બંધાયો.

‘અહોહો ! આપ વિવેચકમાં અંદા ! ત્યારે તો જાણીતી વ્યક્તિ ! આપનો ધંધો રોજગાર કયો નહિ. કોઈ કહેજોમાં પ્રેડેસર... ?’

સુંઝયેલા દેખાતા એમણે વિચાર કરી કહ્યું.

‘હા...આ ! પ્રેડેસર જેમ જ પરપોટા ફોડું છું’.

‘એટલે તો ધણી ખ્યાતિ... ?’

‘ખ્યાતિથી પેટ ઓછું ભરાય છે ? પાછની કમાણી નહિ અને ધડીની કુરસદ નહિ આડો હાથ મારી કમાણી કરનારનો વર્ગ જ જાહેર. એમની પાછળ ક્યાં કરવાનું. સાવ નમારમૂકનો ધંધો.

‘એમ ન કહે. તમે વિવેચક, એ એક મનોરંજક દલીલ...તમારી સાથે સહવાસનો અચાનક મોકો મળી ગયો, એ સહભાગ્ય જ કહેને મારું’.

કૃતકૃત્ય વિનયભાવથી મેં ફેંક્યે રાખ્યું. નમ્રતાની મૃતિ જેવા એ ત્યારે કશું બોલ્યા વાલ્યા નહિ. ધીર-મંભીર ભાવ ધારી રક્ષા તેરી બી ચૂપ, મેરી બી ચૂપ. હોહ પર માત્ર કૃપાપૂર્વક હારવની બકિયા ફેલાવી અને ટગિને સંકોચી અંગિષ્ટ અને ભાવના જાહેરથી મને પામે ખસવા જગ્યા બતાવી.

એટલે તો, પાસેના ઉત્તરઓને ઊંચેસ કરાવી મારી ટૂંક ખોલી અંદરથી એક બંડલ ખેંચી કાઢ્યું, અને હેન્ડગલ હાથમાં ધણું.

‘આ એક તાજેતરમાં બદાર પડવાના પુસ્તકનાં કૃપાં છે. ઉપરજીવે જોઈ જેવું... ? આ રહી એની જાહેરાત...

યુગરતી સાહિત્યમાં નવો યુગ...અપૂર્વ, અનુપ અદ્યત્ન અનદદ સુદર ઉપાધ...આકર્ષક જેટલું...ઉત્તમ કાગળ.

મૂલ્ય માત્ર રૂપિયા પંદર.

જૂની આદત પ્રમાણે જુલથી છતી પરના ગળવામાંથી ચરમાનું ધરું શોધતાં સજ્જન બોલ્યા :

‘તમે પુસ્તકો વેચો છો કે જાપો છો !... પ્રસાદ છો ?’

‘જાહેરાત વાંચીશો એટલે બધું રપટ થશે,’ મેં વાતને મોઢમ રાખી.

કપાળે ચઢાવેલા ચરમા આંખ પર ઢાળી, જાહેર પર જોડેલી નજર ઉઠાવી સજ્જન મારી સામે ટગરક જોઈ રહ્યા-વેધક અને મારકણી આંખે. એમના ચહે પરના ભાવો કહેતા હતા જાણે-‘કશિયુગમાં આ ફેલ્યાચાર કરવા બેય છો ?’

છેવટ એમના યુખમાંથી વેણુ સર્માં ખગાં-પરશું મની ફરસી જેવાં.

‘ફરેક જાહેરાત પોતાનામાં જે નથી હોતુ તે જાહેર કરે છે એમાં સમય અને શક્તિની બરબાદી અં નાણાનો ધુમોડો.’

‘ના છ, અમને હરખલા પણ ન પહેંચે. જાપવામ તો અમને કાયદો જ રહે છે. મારાં જેટલાંય પુસ્તકો વિવેચકને મન કુસ, ફિરસા, દમ વગરનાં પણ ફૂંખાવી ગયાં છે, ખપી રહ્યાં છે.’

‘પણ એથી વાંચકને કાયદો... ?’

‘કાયદામાં મનોરંજન, મલગલિયાં અને ચિતમ તાણ. ખરું પૂછો તો વાંચક આ જાતનું જ સાહિત્ય માંગે છે. અમે ને હોંસે હોંસે પીરસીએ છીએ. એમની ચૂંટણીઓને પોષીએ છીએ. એમની મલિન કામનાઓને

પંખાળિએ છીએ. એમની રસિકતાને દેઢાળી ગળવા કાતરવાની આ સુધરેલી, સફાઈદાર તરકીબ છે.’

આ વેળા એમના મુખ ઉપર ભદ્ર લોકના દયાળથી ખનેલું મૌનનું સંચારણ થયું.

મેં કહ્યું : ‘કેમ કેમ બોલતા નથી. કહે રાખો તમારે જે લાગે તે તમે શુણે ધમે’ બાહ્ય લાગે છે. અમે રહ્યાં ધંધે પાકા વૈશ્ય.’

‘પણ ક્યારેક આમુષ ખેંચું છું, ને ત્યારે ક્ષત્રિય થયું છું, હા !

આ વેળા ખદખદ કરતી ગાડી બીજા પાટા પર ટીકી જાય એમ વાતને આડે રરતે વાળતાં એમણે માગળ ચલાવ્યું :

‘પુસ્તકનું ‘પરિભાષક’ નામ સરસ છે. વાર્તાનો તાલક અને નાયિકાઓ વચ્ચે પરિભાષકપણું ચાલતું હશે, ખરું ને ?’

મેં કહ્યું : ‘પરિભાષક એટલે પ્રયાણ કરનાર. એક તર પુસ્તક દુકાનેથી ઊપડ્યું તે પાછું ન આવવું બેઠાએ. તૂનાં પુસ્તકની દુકાને છે! પાછું આવતું. પુસ્તક આટલુંય પરિભાષકપણું હાખવે તોય બસ છે.’

હા-હા-હા ! ...હા-હા-હા !! સજ્જન પહેલી વાર કરી પડ્યા.

‘તમારી વાત સાચી છે. આજની નાપલોન પહેરેલી સિન્ડ્રેયા લલકારાર રાજકુમારીઓના ભપકાને આંખો પાડી દે છે.’

‘એ શું વળી ?’

‘કેમ ન સમજ્યા ? આજનાં ઝીણાં, ફીસાં પોતવાળાં પણ મૂલ્યવાન બનાવનાર વસ્તુ તે છે-કપડાનો કોપ અને સિલારા...પણ એનો આધાર ડુધિ પર રહે છે-અશ્વીલ અને ધણી ખરી કુખલઓ જ પોતાનું કુખપણું ઢાંકવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે. ક્યાં કાતીગળ ગૂંથણી જેવા મળે છે, આજકાલ ?’

આ સજ્જન વાતને કહેવા દ્રવિડી પ્રાણાવધ કરે છે. એમ એમની ગર્ભિત વાત પરથી લાગ્યું. મેં કંટાળો આણે કરવા કહ્યું :

‘નજીકમાં રોશન આવે છે. ગાડી ત્યાં વધારે વાર થોભશે. અહીં મંગાવવા કરતાં ચાનાસ્તો રેસ્ટોરામાં જઈ કરીશું ?’ ઝટ પાર આવશે’.

ગરબ ગાંઠે અને વિદ્યા પાંદે કહી એમની પ્રિય કાકીના બચકાને બગલમાં મારી હું એમની વિચિત્રતા ઉપર આશ્ચર્ય પામી રહ્યો.

ગાડી અટકતાં હું તેમને રોશન પરના આરામગૃહમાં ઘસડી ગયો. એક પછી એક વાનગી મેજ ઉપર સુકાતી ગઈ.

‘તમારી વાત પરથી લાગે છે કે તમારા ધંધાનું બ્યાનપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવા બેસું છે.’ બટકાપોઆમાં બટકાનું સંશોધન કરતાં સજ્જન બોલ્યા.

‘વિશ્લેષણ ? ...અમારા ધંધાની ચકાસણી કોઈથી થશે નહિ, થઈ નથી.’ ઉતાવળે આરોગતાં બરેલે. મોંએ મેં કહ્યું.

‘અહો ! એટલો બધો બેદબરમ છે, એમાં ?’ હાથમાંનાં છરીકાંટાને મસાલા ઢોસામાં કુસારી સજ્જનને પૂછ્યું : ‘એ કેવી રીતે ?’

‘સાહેબ ! હું ઉત્પાદક છું. ધૂળ ખાતાં લખાણોને હું પ્રકાશ દેખાડું છું. જોયા થરના લેખકો મારી દુકાનનાં પથિયાં ધસી નાખે છે પણ મેં નીમસા થરની વાતો છાપી છે. એમાં ધૂમ કરાણી છે.’

‘કેવી રીતે ?’ એમણે આંખો ફાડી બાધાની માફક પૂછ્યું.

‘મેં લેખકોની રાયલી રૂપાડી છે. જોયા કાગળના દર્ખામાં રદી કાગળની ચપ્પી બેઠી દહ પુસ્તકનું ખચ્ બતાવ્યું છે. પાછલે બારણે ભરતિયા બિના વકરો કરીએ છીએ. કોઈ પૂછતું નથી.’

આ વેળા અમારી વાત અને ગરમ નારતાની ક્રિયામાં આમને સામને સમાનતા ચાલી રહી હતી એ વાત હું સમજતું કે ફક્ત મારા જ સમજવામાં આવી હતી. સજ્જન પોતાની સમક્ષની ઉપસ્થિતિનું બ્યાનપૂર્વક અપાગત કરવા જતા દત્તા. એમના શરીરની શિરાઓમાં તાજગી ફોડતી હતી અને જિજ્ઞાસિન્ય થઈ હતી.

‘ચાલો ગાડી છુટશે તમારો ક્યાં સુધીનો સંગ્રાહ છે ? પાનમાં ચૂનો વધારે પડતાં મોમાં ચાંદી ઊઠી આવે

એવી સતેજતાથી નિસકારી બોલાવતાં મેં પૂછ્યું.

‘જરાય દૂર નહીં જ માત્ર.’ હાથમાની કાપડને સમાવતાં કહ્યું. અને સામે સવાલ પૂછ્યો ‘તમારે ક્યાં સુધી જવું છે?’

‘હું દેશમાં કુટુંબને તેજા જાઉં છું’.

‘અભાર સુધી કુટુંબથી નિષ્પ્રા રહેતા હતા? શું ફેસેટ મળી ગયો?’

‘અરે મહેરબાન! હજી સુધી કેમ સમજતા નથી કે નીચલા યરનાં પુરતકા છાપી, ઉપલા યર સુધીના મોટા આવીશાન બંગલો બંધાવ્યો છે તેનું વારણ છે, બંધાને દેશમાંથી તેડી લાવવા જાઉં છું’.

બંધા આશ્ચર્યેનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કરતા હોય એમ સન્નજને પૂછ્યું:

‘શું કહો છો, ઉત્તમ! તમારી પાસેથી એકાદ બેકા ભાડે મળશે, ત્યારે?’

‘હા કેમ નહિ? પરસેવો, પળસી અને પાંદડીથી બધું મળે. મેં રજેલા રકમ ખરચી નાખી નથી કંઈ. પાંદડીમાંથી જ બંગલો બોલો કર્યો છે.’

‘પાંદડી..?’

‘તમે વિવેચકા લેખક-પ્રકાશકની પાંદડી ઉતારાવો છોને? એમ જ...’

‘પણ મારી પાસે એટલી બધી બચત નથી’

‘તમારી પાસે જે છે તે તમે જાણતા નથી’

‘એ શું વળા? ’

‘તમારી હલમ, થોડા વખત પછી પાછા મળજોને.’

મારાં પુસ્તકોની, મારાં ધંધાધાપાની પ્રશંસાત્મક દીધેલખી ઉપયોગી થશે તો સસ્તામાં મોદો પતી જશે બસ, તમે રાહ...?’

‘પણ હું કયા દહાડાને વિવેચકા છું?’

‘હું? ત્યારે...?’ આશ્ચર્યથી ભરતી પૂછ્યું.

હું તમારા ધંધાના મામની ઇન્કમટેક્સ એક્સિઝના ખાસ પગાર વધારાથી આવેલો છું. લોકોની આવકને સર્વેયર છું. સમાલોચક છું. તમે મને અત્યાર સુધી એળખ્યો. શેઠ! અને તમારા ધંધા અને તેના ઇલ્મની બધી ‘ઇન્સ એન્ડ આઉટ’ની ખબર થઇ છે બસ, હેન્ડ-અપ! તમે વાચકને શીશામાં ઉતારી, વગર બિલતો ફૂટકસિયો ધ ધો કરી દેખાડી, લેખકને છેતરી, હલકો માથ વાપરી બંગલો બંધાવ્યો, પાંદડી ઉધરાવી હવે તમારું કાણું નાણું કકળાટ કરી રહ્યું છે. તેમાં તમે જરૂર હોમાઇ જવાના છે. હજી સુધી તમારું નામ ઇન્કમટેક્સને ચોપડે ચદ્યું નથી, કેમ? એમ જ કહેવા માગો છો ને? વારુ ત્યારે, દેશમાં વહેલા પાછા વળી હિસાબી ચોપડા લઇ એક્સિઝ આવી જજો આવવાનું ઇજન તાબડતોમ પહેંચી જશે. આપણી અચાનક મુલાકાત ત્યાં તાજી થશે. સ્થે ત્યારે, બાપ, બાપ.’

સિંગલ પડ્યો. ધવાયેલુ પ્રાણી બોડમાં પેસી ધા ચાટવા લાગે એમ અણધારી ઉપાધિને વા’ કરતો શિથિલ ગાત્રે હુડબામાં ફાપલ થયો. છઉઉ...ફૂ કરી એન્જિને પોકરણુ મૂકી અને કાળખાતું વિહસલ વાગી.

●●●

સફરમાં કોઇ રાહતની
અપેક્ષા વ્યર્થ છે, મિત્રો!
કે રસ્તામાં તો ફૂલો કાણુ વેરે?
માત્ર ખાર આવે.

—નૂરી

મારા દેવ

આપણા સાહિત્યમાં ઝવેરી જે છે. જાને મ. મો. ઝવેરી એટલે તેઓ 'મોટા' અને 'નાના' નામે વધુ ઓળખાય છે. આમ છતાં, મોટા કવિ અને વિવેચક તરીકે બાહ્યતા છે, અને નાના વાર્તા-નવલ-કથા-નાટક ફોર્મે. તે કે હવે ગરબકાર તરીકે પણ ઓળખા છે.

‘આ આખી દુનિયા, એમાં મોટા ધરમ કેટલા ?’

‘નાણુ. ઇસ્લામ ખ્રિસ્તી હિન્દુ’.

‘તમે બીજા... ?’

‘ઈ પેટા થીયા ! બાકી તો લોકવચ્ચ થેતાં જેવા. નવો સુસલમાન નવ વખત નમાજ પઢે...’

‘તમે કેટલા વખત નમાજ પઢે છો, બાપુ ?’

‘આઠે પોર ! મુંદરાને આ છુટેથી ઓલ્યે છેડે બાટકયાં કરું છું’.

‘હ્યો, રાખો હવે...’

‘હા...હા...ગીગી...મને આ ધરતી હાથે માથા બધાઈ ગઈ છે. આ દુનિયાનાં તળ ઉપર બે જતનાં લોકો. એક સ્થાવર. બીજા જંગમ. એક એકાં હોય ત્યાંથી જોઈ નહિ. એકે એસે જ નહિ. કુલે લમરો. એને તમામ ધર્મોનાં સાદની સાંકમારી. એને સ્વાદ પણ એટલો...’

‘હ્યો જોડો બાપુ, આવો બાજઠે માથે.’

ધોમની લાદ અને ગોઝરી ભેખડની ગોઝમટી, ધઉતું કુંવળ અને ખારીકુટના નીરઃ આઠ દિવસ સહેલ ઓળીપો. કંકજવંતા ને કામજીવારા હાથે ચાપીથાપીને કરેલ ઓળીયા ઉપર વખર લાણે રાટલો મેલો ત્હોમ રજ ન લાગે. પડમે કાંસાનાં અલિયામાં અડદની દાળ. ધુવાડો નીકળી ગયા પછી લહાંમાં રોકેલ રીંગણા કાળા, પણ એને ઓળો વહરે નંઈ. કણીએ કણીએ ધોળી અને ત્હોમ લીલું લીલું લાભતું થી. ગોળનાં દડબાં. ગરબરની ચીરા. સીસકારો આપોઆપ નીસરે એવા લીલાં મરચાં.

એક ટ્રોલ આદમી માથાબોળ નાહી. લીસી લંગી ને લાલ કદની પહેરીને ભોજન લેતા લેતા આજ તો વાતોને સ્વાડે ચડયા.

‘શુજરાતમાં મુસદોગીરી ન મળે...’ કોળીયાં આવતાં અટકીને એ બેઠ્યો : ‘એટલે જ શુજરાતની ગાદી માથે બીજા રાજ કરે છે ને ?’

‘તમારે તો સહ ચલું જોવે...બાપુ...’

‘કમ, હું મુસલમાન છું... એટલે...’

ગીગીએ સંમતીસૂચક મસ્તક હલાવ્યું દુકારમાં... એટલે બાપુ બોલ્યા.

‘પણ મને શુલામી કરાવતા, અને શુલામી કરતા

મનમુખલાલ મો. ઝવેરી

મેઘાથી એક પણ જાતના લોકો પસંદ નથી.”

‘હવે જહાગીર મીંઘા મરી, પરવાઈ, ઔર મહેળે દારને મારી નાખ્યો...’

‘ભોળીયો રાજા ! હું એને અંજાર મળવા ગયો’ તો... હો ગીગી... નર્સે દિન્દુતો અવતાર નાસલાગ્યા એની દોકરી મરી મણ, એનું દુઃખ મારી પામે રોનો’ તો... મને કયે આ શું કયું... મારા દેવ... ત્યારે મેં કીધું... વિધાત્રી એક તમાચો એક માલે મારે છે... તો તું ખીન્ને ગાલ ધર. ઇસુ ખિસ્તે એમજ કહ્યું હતું ને...”

‘આ તે કાંઈ ખરખરો કરવાની રીત હતી.. બાપુ ?’

‘એના પૂરવજામના લેણુએ છે, ગીગી આપણે એમણે ભવ ખૂન કરમ કર્યા હોય, એનો આ ભવમા બદલો આપવોજ પડે ચાલ સો ચાલ... પણ આ હિંસાળમા મિનમેખ નથી. અને ઇસ્લામ એટલે તંબૂને તેગ; ખિસ્તી એટલે બાઇમલ ને હોડી દિન્દુ એટલે છુંપડી ને ગાય : અકોધેન છને કોધમ.

‘તમને... બાપુ... કાંઈ નિ ગુસ્સો નો આવે ?’

‘લે ગીગી, હું ચ મારસ છું ને... મને ઔર મહેળ માથે ગુસ્સો આવે છે ! એણે સગા બાપને કેટલા ગુસ્સો : દુખપણુ ઇમને કરવા જતાં શિવાજ પેદા કર્યો... અને શિમો ઉત્પન્ન થયા. સંલાજને એણે આડકતરી માવચ આપીને મુસલમાન બનાવવા નકામી કોશીશો કરી. વટલાવવું એ એનો અદલ’ છે. પણ આ બૂમિ તો તપોબૂમિ છે. આ વન તપોવન છે. સત્તાનાં લાલચુ લોકો, વિલાસના શોખીન શયતાનો, ખીચારા લોકો પાસેથી ને હોય તે આચકી લેવામા સમજે છે... એન કેન પ્રકારેણુ...’

‘બાપુ...’

‘હ...’

‘આજ તો બાપુ વાતમાને વાતમાં ગૌઝરાસ કાદતાં જૂની ગયા...’

‘લે કરી છને કાંઈ...’ પુરૂષની આગળી-અંગુઠે બટકે અટકી ગયું.

ગીગી ખડખડ હસી પડી. ડોહાની ટોપવીને ડેણુ લાગે અને ફૂલો વેરાય તેમ એના દાત દેખાયા. ચસેચસ મીંઘા, કાનમાં રૂપના કાંપ, હાથે તલોયાં, બાવડે કડું,

ડોકે ઝરમર, દેયે મુઘણી, નાકે નય, પગે કડવી, આજ ગીયે વેદ, .. પણ કપાળ ચેત મહિનાના આકાશ જેવું ... કોરુધકોર !

‘મારે નીમ તોડાવ્યું ને તું ખડખડ દાંન કાઢે’

‘પણુ... ગૌઝરાસ તો મેં દીધો.. ગાય આજ ખીન્ને બાધી છે.’

‘કા ?’

‘કા શું.. મુન્દ્રામા બૂંગીયો ટિપાય છે ને બાપુ ઉઠે છે ગુજરાત છુટાય છે. સુરતની સોનાની મૂરતને સિવા છએ એ વાર છુટી... દુખપણુ ગુજરાત છુટાણા કરે છે.’

‘માળા મરેયવ છુંદાર કેમ થાયા ...? જેમ દક્ષ યજ્ઞમા શિવની સેનાએ બધું ય ધગશાધી કયું, એમ મરાયવ કરવા માગે છે ? ન પરદેશ જવું, ન બદ મહેનત કરવી પાનતંબૂળ ખાવા ને બાઇયું નચાવવી, શિરની સેના જેવા માપલા..’

‘પણુ.. જણુનારીમા જોર નહોય તો સુચાણીય શું કરે ? ગુજરાત જ પોણું.. ત થે બધાય એને છુટ છે ને ? કહીને ગીગીએ ઉમેયું ‘આપણું કાઠીવાવાને કરડ એમ જોગયવું : ખર ને બાપુ ?’

‘હા ઇસના સિદ્ધાંત વેગળા મૂકીને હસ્તીએ લડ્યાં.. અને તેથીજ રૂપેન દેશના અદ્ભુતમા નખરા લાલમહલ આગળ ઇસ્લામ ધર્મ અટક્યો, અને અહિં તાજમહલમા એની કમર થઇ. આ જગનના નિવતાને પરસ્પર વિરોધી વેબવ પસંદ છે. ‘કહીને બાપુએ ઘા માગી, વિચારતાં...

તાજમહલ અને લાલ મહલ. દરિયો અને નદી રણુ અને બગીચો. કૂંચડી અને મહેલ. ચહાસ અને ખીણુ શ્રીમત અને મરીબ.

... બધા કયારેય સરખા ન બની શકે - એ મનુષ્યજાતીના હોય તો... દેવ અને રાક્ષસ કદાચ સરખા હોય, પણ માનવી કયારેય નહિ...

તો ઉંચ અને નીચ એ તત્વ રહેવાનું જ...’

પણુ બાપુની વિચારધારા આગળ વધે તે પહેલાં ગીગી ગોલી.

ગુજરાતનાં બળના ખાતી છે અમદાવાદનો શાકી સુઓ મોઝાકીમ એજ પચાસ દબ્બર ચાણુસોના કસાયેવ

કર સાથે બૂજ પર ચઢી આવ્યો છે ખંડણી લેવા
 રીયું બિદરાવા...આપ ઠીક છે બાપુ...મરાઠા ગુજ-
 નીને લૂંટે; ગૂજરાતી કચ્છીને લૂંટે આપણે કોને
 ટ્યુ બાપુ...! (વક્રમની સવંત સોળસો સતરમાં બઉ
 ક્રમ...બાપુ...)

‘ગીગીને ગળે દાથ, બોદું કેતો હોઉં તો...આ
 કચ્છ માથે આકૃત આવી...કચ્છને ખાલસા કરશે...?’
 કચ્છર, શાદજતાં જલ્દાંગીર ગયા... પણ હવે તો આ
 મંમાં અંધ રાજ આવ્યો છે. એ ગોડ! હવે કચ્છનું
 થશે? એ વટલી જશે? એ ગોડ!’

‘ગોડ...ગોડ એટલે શું...બાપુ...?’
 ‘હા ગીગી...ગોડ એટલે ભગવાન! મારી કવંઈ
 ની ન કાવે ત્યારે હું ગોડને યાદ કરું છું...આમ તો
 હજા અને ભગવાનથી કામ ચલાવી લઉં છું...’

‘તો બાપુ...નમા ! દેવ કાણ?’
 ‘મારા દેવ...?’

ગોડસ પીને બાપુએ એક જૈન ધર્મી પેટે યાળા
 પીને એ જળ પી ગયા. એસરીની દારે કુતરાઓને
 ઘુ ઘુ ઘુ કહીને બોલાવીને આનંદીએ ખવરાવી. ભિતર
 ગીગી જમી...અને ગીગી બહાર આવી ત્યાં બાપુએ
 હાં મથે છન બાંધી વાળ્યું...’

ન હીરની સરક, કે કિનખાખી આગેવાળ...જેરબંધ
 ખાસ થોડીને શામે. કાનસરીએ કાનોટી ન મળે.
 ગાડા કટાઇ ગયાં છે. પણ...ગાડાના કાંઠિયા કરતાં થ
 હોળી પીક માથે ગોઠવાઇ ગયા બાપદીકરી...અને...
 પ્રેમાન જેવી થોડી ચાલી...

બંને આવ્યાં ગુજરાતના સુખાની ડાવણીમાં. ભૂજને
 ઘાટર.

સદગત રા’ તમામીનો બેટો રા’ રમધણ બૂજનાં
 બેઠાનાં દરવાજા બંધ કરાવીને બેઠો હતો. લખીરસર
 રવરમાં સ્થસ્થ રૈનિકાની હોડી ફરી રહી છે. બૂજબા
 ગંધાની ધારે તોપો ચડાવવા માટે કચ્છનાં રૈનિકા પ્રય-
 નોટરી રહ્યાં છે, તે દ્રવ્ય દુરમનોની ડાવણીમાંથી પણ
 ખાસ છે.

ડાવણી બગ્ગત છે. અંગદવિષ્ટી ચાણુ છે.
 ગુજરાતને ખંડણી ભરતું નથી. કારીઓ લાવે
 હિંદી તો તમને પરાશાધી કરશું.

અને...

એ સમયે...મોચાગ્રીમ બેગને એના કારભારી શાંતિ-
 દાસ ઝવેરીએ કહ્યું :

‘આપને એક સ્ત્રી મળવા આવી છે...’

‘હું રજીગેદાન પર સ્ત્રીઓને મળતો નથી.’

‘પણ એણે પોતાની સંજ્ઞામાં રૂપાની ડબી મોકલી છે.’

‘તેમાં તંબોલી નાગ હોઇ શકે શાંતિદાસ...’

‘તો હું ડબી પાછી આપી દઉં?’

‘મોકલાવી દે...’

‘પણ એણે કહ્યું છે કે એમાં ઇસ્લામનાં આદ્ય
 રથાપક હઝરત મદમદ પયગંબરનો એક બાલ છે.’

‘હઝરતનો બાલ? બેગ આસન પરથી ઉભો થઇ ગયો:

‘મને મળવા કાંઈ મોટા માણસો આવ્યા લાગે છે.’

‘હા હા... જે તમને મળવા આવ્યા છે...તે બે
 જણ બહાર ઉભા છે’ કહીને શાંતિદાસ ઝવેરીએ રાવટિનો
 કપડાનો દરવાજો ઉંચકીને એક બાણ રાખતા બે મુકલિસાં
 નજરે પડ્યા.

બેગ ખડખડતુ દસી પડ્યો.

મોટા માણસો.

ન હાથી, ન પાલખી, ન દધિયાગ, ન થોડો, ન
 નિશાન, ન ધળ, ન છડી, ન આગમન !

મોટા માણસો !

‘હસવા જેવી વાત નથી બેગ. એની કરડી નજર
 થશે, તો શાહી ફોજનાં ગેઝ ગારદ બનશે...’

‘...કાંઈની કરડી નજર થાપ અને ફોજનું નિકંદન
 નીકળે ! તો...તો બધારે સોમનાથનું, લિંગ ભંગાણું,
 ત્યારે તમારા સાધુઓએ કેમ અમતકાર ન કરી બતાવ્યો?’

હિન્દુ ધર્મમાં પણ દુષણો આ વખતે ટોચ ઉપર
 હશે: અભિમાન અને મિથ્યાભિમાન તો અમારા દેવને
 પસંદ નથી...’ શાંતિદાસ મુકલિસાં પર પણ તત્વસાનની
 ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યાં.

‘મારા દેવ...કયાં છે તમારા દેવ? શરૂ ગોવિંદને
 છવતા ચણી લેવાયા, ત્યારે તમારા દેવ ક્યાં ગયા હતા?’

‘દેવ જગી ચૂક્યા છે : રામાવજ, વલ્લભ, ચૈતન્ય,

તુલસી, કપીર, નાનક : ફૂલવાડીમાં ગાળાંની હુકમત હોય, પણ અનેકનાં આશિયાં પણ હોય.. 'શાંતિદાસે' બેગની નાક હાથમાં લેવા વાતને શાપરનીને ઝોક આપ્યા.

'આફરીન.. આ ઉપમા પર આફરીન...'

'બંદા પરવર આડી વાત પર ચડી ગયા...છાત્રજી હો તો આગંતુકોએ આપેલી ડબી હું ખોલું'

'ખોલો.'

અને અંદર ખરેખર એક સફેદ બાલ જ હતો બેગ કહે :

'અમે એ લોકોને મળયું'

ગીગી અંદર આવી.

એ કહે :

'બાપુએ કહેવરાવ્યું છે કે લગાઇ ન થવી જોઈએ.'

'તો બાપુને અંદર આવતા શું ધા વાગે છે?'

'જ્યાન સંભાળીને બોલ...' ગીગી તપી ગઇ.

'મને તું કારો કહે છે, છોકરી?'

'તને કોઇ તું કારો કહેવાતું મળ્યું પણ નહિ હોય તારા દિમાગમાં પેયમખરી-સત્તા હાસીલ કરવાનો સૌખ ઉભરાયો...અને તેં મરાયઓનું નામ દીધું...આશ્ચ લીધી.'

'તૌબાહ!'

'જવાબ આપ મને વખત નથી...અને તું જે આ અમારા શાહ છુખારી મુરાદે-પીર એલિયાની વાત કરે છે એની અસલ પદ્ધતિય તુકરતાન છે. એણે બધા ધર્મના સમન્વયની વાત કરી, અને કાગાની એના પર ખફા થઇ. રશિયાએ લાગવગ લગાડી એમને નસાયા જેડસલેમ બગદાદ, ધરાન, સિંધમાં રખડીને અતે એ કઠ્ઠનાં મુન્દરામાં સ્થિર થયા'

'નાસિકુ આપની નામેકુ બેટી.. તું ફુનિયાનાં ધાણા દેશનાં નામ બાણે છે!'

ખડખડ હસી પડી ગીગી. પછી એ બોલી :

'એ તો બૂગોળનો વિષય થયો. પ્રજાની વાત કર. એકસરને મારવા એ તારો ધર્મ છે?'

'તારો ધર્મ કયો? તારા દેવ કોણ?'

'મારા દેવ? ! મારા દેવ કોણ છે એ તને શાહ

કહેશે હમણાં...'

'હા...હું કહું છું એને...એના દેવ કોણ છે? પ્રુવ્યપ્રકોષ દર્શાવતો વઢ રાવટિમાં આવીને બોલ્યો!'

'સત્તા...સોનું ગૈલવ. જાતનું પ્રદર્શન અન્ય લોક કરતાં નીચા છે...એ વાતનું એમને ધડીપે વિસ્મય નિરમરણ્ય કરાવતા રહેલું એ બધા તારા આગમ દે છે...ખરેખરે મોઝાગીમ બેગ...?'

'રજકારણમાં ફકીરોએ માથું મારવું ન જોઈએ.'

'ઇન્સાવાહ ખરી વાત છે તારી...એટલી વા બગવાનનું રમણુ ન થાય.'

'તમે કાફર લાગો છો.'

'કાફર તો તું છે તારા' બારમકનાં વખતથી કઠમ અંદરોએથી હજ કરવા જવાવાળા ધરસામીએને સગ અપાય છે; એ તને ખબર નથી? મને આડી અવળ વાત પસંદ નથી બોલ...પદ્મવ ઉઘાડી લે છે કે નહિ!'

'હું તમારાથી ડરી જાઉં તેમ નથી.'

...અને મુરાદ-પીર-શાહ છુખારી રાવટિની બધાં આગ્યાં...પોતાના ધોડા ઉપર સ્વાર થઇ, બે જ્યેષ્ઠિકા નાખીને શાહ છુખારી મુરાદે પીરે પદવા શરૂ કર્યા લીલી લૂગી અને લાલ કદની રહી

ચોડીવારમાં તો બાદશાહની ફેજની આગેવાની અનેક હોવાદાર સિપૈદસાસારે શાહને વિટળાઇ વળા

'કેમ અઝમતખાન? સલામ આલેકુમ...રમઘર્મી...અરે નાઝીર-જુસેન...સિયા સુની વચ્ચેનો બેઠ... માટે તું મને મળવાનો હતોને? શું કહ્યું...રમઘર્મી...પરઘર્મ ભવકારક છે? ધીરે દબાવે ટાંક...બેવફૂર...હાં...હું તમને સૌને કુરાને શરિકોના વારતો અપૂર્ણ છું કે શું હઝરતે કારીઓ માટે લગવાનું કહ્યું છે? શું બધા ધર્મો ધર્મર તરફ લઇ જતા નથી? બગવાન, અલ્લાહ, યોડ જુદા ? તો

જે ધર્મની ઉત્પત્તિનું પ્રથમ ચરણ માન. એકબીજા સાથે સમજુતીથી રહી રહે તે હોય, તો નામે આટલું લીધી રમઘર્મ? આજે હું આ શમ્સે રહ્યો છું, તેજ શમ્સે હુગે હુગે સૈફે સૈફે રહેશે. હું અદિસાનો પયગામ લાગ્યો છું છુદ મહાવી

‘દેશ ગુલામ બનશે કોઈ પ્રજાને...લાવિષ્યમાં...’
કે અવળા આગ્યો.

‘દુનિયાનાં પટ પર એકે તો એવો દેશ બતાવો જેણે
તે દેશની યુવામી ભોગવી નથી ?’ એવી કંઈ પ્રજા
જેને પરત્વે તોનો અનુભવ નથી થયો ?’

‘સાચી વાત છે !’
શાંતિદાસ અવેરીને પણ કહેવું જ પડ્યું. આ વેળા
દિમાંથી અંગરક્ષકો સાથે બહાર આવીને મોઆઝીમ
મામલો જોવા લાગ્યો.

‘તો આ યુદ્ધો અને હત્યાઓ શા માટે ? શું યુદ્ધ
ના આપણે છવીજ શસ્ત્રોએ નહિ ? મોલો...તમે લડવા
પણ તૈયાર છો ? કારણ વિનાં લોકો રડવા માગે છે ?’

‘ના...ના...ના...’ શોર ઉઠ્યાં સૈન્યમાંથી : બાપુની
બધારા ચાલુ હતી.

એ એકે એક ભાષામાં બોલતા હતા. તુર્કોની, ઇરા-
ઓની, આરબોની, બહુમીઓની, અફઘાનોની, સિંધી-
ની કચ્છીઓની, ...અને એ બોલ્યાં.

‘યુજરાત તો મારી મા છે !’

અને એણે મોઆઝીમ ભેગ તરફ ફરીને કહ્યું :

‘જેમ લે. તારું આખું પૈસ્ય તારી સાથે લગવા
તૈયાર નથી.

હા. બંધા જ અદખ બીડી ઉન્નત શરીરે પણ નત
મરતકે બિલા. શાંતિદાસ અવેરી અને મેગના અંગરક્ષકો
પણ...

મોઆઝીમ ભેગે હુકમ છોડ્યા; પણ એની કંઈ
અસર ન થઈ.

આ બધાનું મૂળ કારણ શું ? આ વૃધ્ધ ફકીર
અને આ...ગીગી ! પણ ગીગી...એ ક્યાં ગઈ...? મેગ
જોવા લાગ્યો...પણ...પણ...મેગને ભયમાં બે શાદ દેખાણા.
એણે કટાર ખેંચી. પણ હાથ ઉપડે તે પહેલાં એને
અકડી લેવામાં આવ્યો. કટાર ફેંકી બેબાકગો બની
એણે કરગરતા સ્વરે કહ્યું :

‘હું પાછો જાઉં છું...હું યુધ્ધ નહિ કરું...મને
બચાવો...મારા દેવ...’ થોડીવારમાં જ મેદાન ખાસી થવા
લાગ્યું ! બધાં પોતાના દેવાને યાદ કરી જતા રહ્યા...પણ
તમે હવે કહેશો તમારા દેવ કાણ છે ?

● ● ●

સંકલ્પ સાચો હશે તો

દુનિયામાં દરેક વસ્તુ નિયમને આધીન થઈ ચાલે છે.
આપણે જીવનના નિયમો નથી જાણતા એટલે હેરાન
થઈએ છીએ. શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક
વિકાસ માટે પણ અમુક નિયમો છે. સાધુ તોના
વચનો માત્ર શબ્દો નથી હોતા પણ મંત્રરૂપ હોય છે.
એ વચનો કાયમ રહ્યું કરવાની જરૂર છે. આપણે
શુદ્ધ થવાનો સંકલ્પ સાચો હશે તો એ શબ્દો આપણા
માટે મંત્રરૂપ બનશે. આમાં આપણી ધ્રુવજ જ મહત્વની
છે. ધનલોભી મનુષ્ય જેવી રીતે દરેક બાબતમાં ધન
અથવાવાની વૃત્તિ રાખે છે તેમ આપણે સંભાળપૂર્વક
વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી જીવનશૈલિ કરવાની સાચી
ધ્રુવજ હશે અને આપણે એ સંકલ્પ કરીશું તો કુદરતના
નિયમ મુજબ આપણું જીવન અવરજ શુદ્ધ થશે.

—કેદારનાથજી

ઉત્તર : વાવિંક ૧૮

: ગીત :

યૌવન એક અનાદિ સમણું,

વસન્તના મધુમધ પદ પર એ ધૂપન અગ્નિવરણું.

—યૌવન એક અનાદિ સમણું !

(૧)

એમ શૌભને રે નિરંતર 'સુન્દર'નું સાંભરણું;

એતનના નેહનું મૃદુ સ્પર્શન, જીવનનું જાગરણું.

—યૌવન એક અનાદિ સમણું !

(૨)

કદિ ચરણું એ ગિરિશૃંગોએ, કદિ સાગરજલ લગણું;

કદિ વિદ્યુત શી તેજછાયા વિચરે અંધલ ચરણું.

—યૌવન એક અનાદિ સમણું !

(૩)

ધડી ગાયે, ધડી ચિતવે, ખેલે કમયોગનું સરણું;

નિશદિન પુલકિત નયન રમકે સિમત-સજનનું નમણું.

—યૌવન એક અનાદિ સમણું !

(૪)

શત, શત ચિસિરોની એ આશા, અમરેણું આંદરણું,

એકલ પંડા પ્રજ્વળતા નભમાં ધૂમકેળુનું રટણું.

યૌવન એક અનાદિ સમણું !

(૫)

હારજિંતમાં સદા સજર એ પૌરુષનું પથ્થરણું

મધુરસુધામય, પ્રણય પ્રકુલિત ચિર વસંતનું રમણું.

—યૌવન એક અનાદિ સમણું !

કાટમાળ નીચે દયાએલું

ચંદ્રકાંતે આરસીને

પ્યારથી લખેલા પત્રો માંથી ...

નવા વાર્તાકારોમાં ખૂબ જ ચારણ આપતા આ લેખક, એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિને પ્યારથી લખેલા પત્રોમાંથી પક્ષ વાર્તાનું કહેવર બાંધે છે.

શશિ શાહ

...તું હતી નહીં અને મારે દિલ્લ નોવી હતી એટલે એકલેા જ નોંછ આલ્યો. મઝા આવી. મારી બાજુની સીટપર ગામડાના બે ત્રણ માણસ બેઠા હતા. એ બિચારા તો દિલ્લમની શરૂઆત પછી તુરંત બગાસાં ખાવા લાગ્યા હતા. પછી ઇન્ટરવલમાં હું કોકોકોલાને બદલે ચા પી આલ્યો હતો. અને ત્યાં તારી પેલી સખી વીણુ અને તેનો પતિ, નામ તો યાદ નથી, મળી ગયાં એટલે ઊભાઝીલા જ વાતો કરી. વીણુએ આઠા બંદુ મુંગની સાડી પહેરી હતી જે આપણા પાડોશી વાસંતીબેનને કેવી પસંદ છે ? વાસંતીબેન ગઈકાલે નફાઘને આપણી ખારી સામે પડતા વરંડામાં ઊભા રહીને વાળ છંકારતા હતા. ત્યારે હું એ જૂઠી ગયો હતો કે રટવખર આ મુઝી છે અને ઉલ્લસે આવવાને વાર નહીં હોય. પછી આ ઉલ્લસાઈ તેની વાસ આવી અને હું ડોડ્યો તે વાસંતીબેન નોંછ ગયા. પછી હરયા હરો કે નહીં તેની ખબર નથી. હરયા હરો ? સ્ટવ બંધ કરીને મેં ફરી વરંડામાં નોંચું તો વાસંતીબેન માથું નીચું નમાવી ટુવાલથી ગરદન લૂછી રહ્યાં હતા. મને કબૂતરની ધુધવતી ડોક યાદ આવી ગઇ હતી અને નોં હું વિમલ જેવો ચિત્રકાર હોત તો જરૂર વાસંતીબેનનું એક ચિત્ર રાતના ઉગ્મગરા કરીને પથુ બનાવત. સાલો વિમલ કેવો મસ્ત ચિત્રકાર ? એક દિવસ એ મને કંઈમાં અપમાનક જ ભેગો થઈ ગયો હતો સફેદ ચહેરા, ભૂરી આંખો સરસ રીતે એાગેલી દાઢી, નેરોપેન્ટ અને ચેકસનો. બુશન્ટ-જુવાન ફેન્સ કલાકારનું એક ચિત્ર ક્રાઇ સામાયિકમાં જોયેલું તે બરાબર તેવો જ વિમલ લાગતો હતો. અમે કાફી પીધી. તે સિગરેટને બદલે અરસસ તમાકુ લરેલી પાઇપ પીતો હતો. તેના મોઢામાંથી નીકળતા કુમાડાની વાસને એક ડબીમાં પૂરી ને ઘેર લાવવાનું મન થઇ મયું એટલી હદે ગમી હતી. મૂખ છું ને હું ? ચાલ. હસી લઉં-હીં હીં-હીં... વિમલે મને એક નવી એળખાણ કરાવી. એક મોવાનીઝ છોકરી વિમલના હાથની રંગીન નંગવાળી વીટીને રમી રહી હતી. એનું નામ વિમલે કહ્યું : દ્યુશી, દ્યુશી અને વિમલ સારા હોતા છે એ સમજતાં મને એકાદ પળનેા સમય લાગ્યો હશે. દ્યુશીના ભૂગ વાળ એટલા તો સરસ હતા કે જો તે સમયે મારી પાસે કાતર હોત અને તેણે હા કહી હોત તો થોડા વાળ કાપીને તને જરૂર મોકલત. પછી તને મારા ચારિત્ર વિશે થોડા દિવસ વિચારો

આવત. કોલેજ સમય દરમ્યાન પેની જૂઠા વાળ વાળી
 ડોકરી શોભા સાથે મે કરેલો પ્યાર તને યાદ આવી
 જાત તને એવો વિચાર, શકા આવત કે તે શોભા તારી
 ગેરહાજરીમા ખારી પામે આવી દશે અને પુરાણા પ્યાર ને
 ખૂન ખૂન યાદ કરીને એના લાગણીથી ન બની ગયા
 હોઈશું કે રડતા પહેલા અમે પરસ્પરને વિળાસીને પદ
 ગતિ ગાદવામા ધરધરની ગમત રમી લીધી દશે અને
 પછી બી ઘી ગયા હોઈશું સવાર હુ જાગ્યો હોઈશ ત્યારે
 એક દાયની આગામીએ જોભાના વાળમા એવી તો અટ
 વાઈ ગઈ દશે કે તેના થોડા વાળ કાપવા પડ્યા દશે
 અને તે જૂઠા વાળ મે તને મોકલ્યા દશે પણ, જે મે
 વાળ મોકલ્યા હોત તો તે શોભાના નહી પણ દ્યુશીના
 હોત દ્યુશીની નજર કોંઈની સામેની સડક પરના ઉત્તર
 દિશા તરફના એક ચણાઈ રહેલ નવા મકાન પર હતી
 આ નવા મકાનનો પ્લાન હેક લગના એક આઈ ૨૬
 ટીઓમા તૈયાર થયો છે એવી વત ગયા સોજવારે અમા
 નક જ બસમા બેગો થઈ ગયેનો હિમત કરતો હતો
 હિમતે હમણા સાથે ધ ધી જમા થો છે એટલે મે કહેવું
 કે રોજ રોજ આ બસની આધારૂ કંવા કરતાં એકા
 રકુટર લઈ લે. પણ મેવક્રંક, ટ્રાઈનું કલું એ ત્યા માને
 છે ૧ લાખ વખતે રોકેકો ઉચ્ચાગતા ગેર મહાગજનું પણ
 કશું ન માનીને તેણે હરતમેગાઈ વખતે પૂરી સાત મિનિટ
 તેની પત્નીને લાઈ ડોઝથો ન હતો અને અ તે મિત્રો
 તેની સામે જોઈને યુસપુસ કરવા લાગ્યા હતા નિશી તો
 બધા સાબને તેમ મેટિયો કલું પણ હતું કે રાત સુધી
 તો ધીરજ રાખ ૧ દિનેશ વિશે તું જાણે છે કે છુગડેશ
 લઈ તે દક્ષિણ તરફ ગયો છે અને થોડા દિવસ પહેલાના
 પત્રમા એક છ કરીની નજીક આ-ઓ ૬ એવું લખે છે
 ડોકરીનું નામ પણ લખ્યું છે-મ ગલા. મગલા તો થણી
 હોઈ શકે. મે જે ફિલ્મ જોઈ તેમા પણ એક મગલા
 છે બીઆ તાબા આડો નીચે જાણ રહી સાગના દરિવા
 સામે નજર નાખીને તે લાખા અવાજથી જે ગીત ગાય
 છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે પ્રિયતમના ચિરહનું ૬ નજી
 દરિયો બનીને હમણા તેને ખાઈ જાએ એવું એક એક
 પગે આપણને થાય છે. માગે બાહુની સીટ પર બેઠેલા
 મામડીયા કહેતા હતા કે બીરોઇન દુહા જેનું ગીત ગાઈ નહી
 છે x x x મેં વિમાની પોલિસી સાચીને ચૂકી છે
 તો હવે તેની ચિતા ન કરતી વહેનો બાંધવા પ્રમત કરું

હુ પણ બ્યારે છું હુ ત્યારે બારીના કાચ ગરમ થઈ
 મયા હોય છે એક બારીના કાચ ગી રીડંગ રમતા
 બાગકોએ ફેડી નાખ્યો છે. અને હવે એ લોકોએ રમ
 વાનું મેદાન બદલ્યું છે. અત્યારે એ લોકો બધા રમે છે
 એ મે ન એક મોસામીને વેચાઈ ગયું છે ને સાત
 વાંમાં ત્યા આર્થિક મકાનોની હારમાળા વચ્ચે ની
 વચ્ચે દેખાવા મળશે એ વચ્ચેમા થોડા પબલીસિંગ પણ
 દશે મારે હમણા એક પબલીંગ દોરત થયો છે એટલે
 હોવમા પંજમી ખાલ ખાતા શીખી ગયો હુ પબલી
 ખાણું વધુ ટેરનુલ લાગે છે અને હું એકાદ વર્ષ આનું
 ખાણું ખાઉ તો કોઈ દિવસે સરહદે લાગ્યા જવાની વાત
 કંતુ સતાન પેદા કરી રાઈએ પણ મારી કચ્છ તો છે
 કે આપણું સતાન અર્થસાક્ષમા ડોક્ટરેટ કૌ સુદાસ
 પી એચ ડી થઈ ગયો છે તેના પાપાએ બધાને
 પાગી આપી હતી હુ ગયો ન હતો કાચુ કે તે જ
 સમયે હુ જયપુરના એક ચિત્રકારનો વનખેન શો જોવામા
 મસગૂન હતો આ શોનું ઉત્પાદન એક નાની
 બાળકીના હાથે થયું હતું તે વાત તો છાપામા વાંચી જ
 દશે જે વાંચી હોત તો, આ સમાચારની નીચે એક
 બાઈએ આપલાત વર્ધાના ખીજા પણ એક સમાચાર
 હતા એ બાઈ મારી ઓફિસના પદાવાળાના રનેલી
 થાય પડ્યાગાનું આપવાતતા સહર્મમા એવું કહેવું
 હતું કે પગલા પછી નામદાઈનો બોજ તે બાઈ સહન
 ન કરી શક્યા નામદાઈનો બીજો એક નિએ પણ હુ
 દશ શુધ્ધો નથી એક બાઈએ પેસા હાવવા માટે
 પત્નીના નમ ફેગાઓ પાડીને એક કપતીને વેચ્યા
 હતા ગમરાતી નહી હુ તારા નગ દેદને ફેરિઆદમા
 મદવાનો નથી પણ મારામા એગાળી નાખવા માટે
 હર એક શતોએ લોદિયાળ પ્રયત્નો દગવાનો છુ તારા પક્ષે
 પણ આવા પ્રયત્નો હશેને ૧ x x x એક રાહસની આપો
 જૂની પડેની પરીને રાતના અધારામા જોઈ ગઈ ત્યારે
 તે એવેન બની ગયો રક્ષસ શુપ્ત વિદ્યાથી મનોહર
 યુવકનું રૂપ લઈને પરી પાસેથી પસાર થયો અગાધમા
 યુનદમા જૂની પડેની પરી બહાવરી બનીને અદીતલી
 નજર નાખીને પોતાની સખીઓને શે ધી રહી હતી
 તેની કુલ જેવી આખોમા વિહંગતની માછળીએ
 આખોતેમ દોરકોડી ટરતી હતી. નરકોરામા ખીંટો પવન
 પુરાઈને તેને ૧૫ અરવરય બનાવી રહ્યો હતો અચાનક

પરીની નજર પેલા મનોહર યુવક પર પડી. તે શરમાઈ કારણ કે તે નગ્ન હતી. બાહુના ઝરણામાં સખીઓ સાથે તે નહાવા પડી ત્યારે તેને ખબર ન હતી કે સખીઓ ઝટપટ ઝટપટ બહાર નીકળીને તેના કપડા લઇને ક્યાંક સંતાઈ જશે. યુવકથી પોતાની બતને છુપાવવા તે મોટા વૃક્ષના થડ પાછળ સંતાઈ ગઇ પણ યુવક હસતો હસતો તે તરફ ગયો. પરી પાસે જઇ ઉભો રહ્યો ત્યારે મનરાયેલી પરીએ પાંખો ફફડાવી અને હવામાં ઊડી. યુવક જિયે ચહેરો કરી ઊડતી પરીને જોઇ રહ્યો. આકાશમાં તેજનો એક લિસેરો પડતો હતો. યુવક ગમગીન બનીને થડ સાથે માથું ઝૂકીને વિચારવા લાગ્યો. તેનું અંતર પોકારી રહ્યું હતું-પરી, પરી, પરી. મૂઠ બનીને યુવક ક્યાંય સુધી ઝાડને અંદેશીને ઊભો રહ્યો. એક દિવસ, બે દિવસ... યુવક જુદી ગયો કે પોતે રાક્ષસ છે અને ગમે તે રૂપ કારણ કરીને પરીનો પોછો કરી શકે. એક દિવસ કોઇનો સુંવાળો હાથ તેના માથા પર ફર્યો. સમાધિ છોડતા ઋષિની જેમ તેણે મોઢું ઘીસ્યું કરીને જોયું-સામે પેલીજ પરી ઊભી હતી. પરી બેઠી: તે દિવસે તો હું ડરીને નાસી ગઇ. પણ તમારા મનોહર રૂપે મને અવરજવ બનાવી દીધી છે. આજે એ અંજ-પાને તોડવા અહીં આવી છું, સુંવક આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: સાચ્યે જ ! પરી હસી અને યુવકે હાથ લાંબાવ્યા. પરી તેના આશ્ચર્યમાં ભીંસાઇ ગઇ. પરીનો નાથક દેહ યુવાનના બાહુમાં ક્યાંય સુધી પડી રહ્યો. એકાએક યુવકે પોતાનું મૂળ રૂપ રૂપ પ્રગટ કર્યું અને ધીરેધીરે તે યુવકમાંથી રાક્ષસમાં પરિવર્તિત થયો. પરી ચમકી, આ શું ? અને પૂરે રાક્ષસમાં પરિવર્તિત થયા બાદ બેઠો નહીં પણ હસ્યો અને પહોડો ફુટી ગયા, ઝરણાંઓ બળબળી ઊઠ્યાં, વૃક્ષોનાં મૂળિયાં હચમચી ગયાં અને નિહાળ હવામાં આંધોલનની આગ ફેલાઈ ગઇ. પરીએ ચીસો પાડવી શરૂ કરી પણ કોણ સાંભળે ? વિરાટકાય રાક્ષસ પરીને સુઠીમાં પકડીને આકાશમાં ઊડ્યો-આગળ વાર્તા નથી વાંચી, કદાચ કાલે વાંચીશ. નહીં તો પાંચેક દિવસ નીકળી જશે કારણ કે હું બેસતી દીકરીના લગ્નની ધમાલમાં મૂંચવાઇ જવાનો છું. એક વાત કહું ? બેસતી દીકરી મિલકત પરી જેવી છે અને કોઇ વાર રાક્ષસ બની જવાના મને સપના-વિચાર આવી જાય છે ત્યારે અકારણ મંભીર બનીને ખુદ્દા આકાશ

સામે તાકશા કરું છું. X X X ખોડીકાસના ધરને આજ લાગી હતી. બધું જ લસખીભૂત બની ગયું છે. હવે માત્ર એક થોડીયું, કોણ બળે છે મ સલામત રહી શક્યું છે. હવે રાતે તે તરફ જોતાં ડર લાગે એવી બિદામણી રીતે કાટમાળ વિખરાયેલો પડ્યો છે. પરોઢ થતાં પહેલાં એક સગલાં સ્ત્રી ત્યાં સંઝસ જવા બેઠી હતી અને કાટમાળમાંથી કશોક અવાજ આવ્યો અને તેણીને ત્યાં જ પ્રસૂતિ થઇ ગઇ. તેનો પતિ દારૂડીશો છે અને કહે છે કે હેરપીટલનો ખર્ચ બચે ! આપણે ખર્ચ નથી બચાવેલા. બહુ ખર્ચ થશે તો આવનાર બાળક સમજદાર થાય એટલે તેને કહીને વસણ કરી લઇશું. કેમ બરાબર ને ? પણ એમાં કાન ખેતરવા શું બેઠી ? બહુ કાન ખેતરતી નહીં. કદાચ મંડુ ડેશીની જેમ જ જુવાનીમાં બહેનપણું આપી જશે. એક દિવસ મંડુ ડેશી મને કહેતાં હતાં કે તેમણે જુવાનીમાં તરવાની હરીકાષ્ઠમાં ભલ ભલા છોકરાને પાછા રાખીને પ્રથમ આવ્યાં હતાં. તને એ ખબર તો હશે જ કે તેમણે ચાર હાકરા સાથે ગ્રેમ કરીને પાંચમા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. કહેવાય છે કે મંડુ ડેશીએ જેની સાથે લગ્ન કર્યાં છે એ છોકરાએ સાત હાકરાનું રૌવાનુષ્ઠ બેગવ્યું હતું. મંડુ ડેશીને નંબર આઠ આવે. મંડુ ડેશી અત્યારે જ્યાં રહે છે એ ધરની સામેનો ચોક બહુ પ્રખ્યાત છે. કુલ અગિયાર અસંગો તેની ખ્યાતી સાથે જોડાયેલા છે. એક : લોકવાયકા પ્રમાણે અહીં એક દૂધનું તળાવ હતું કે જેમાં વર્ષમાં ત્રણ વાર અંસરાયો. નખદેહ લઇને નાહવા આવતી. બે : એક ભિખારી યુગલ સિવાળાની એક સવારે સંભોગ અવરથામાંજ મરી ગયેલું જોવામાં આવ્યું હતું. ત્રણ : આહાદીની ચળવળ વખતે અહીં એક માસુમ છોકરી અંગ્રેજ પોલિસના ગોળીબાર વખતે વિધાઇ ગઇ હતી. (આ માસુમ છોકરીની મમ્મીને કહેવાય છે કે એક અંગ્રેજ અમલદાર સાથે આડો સંબંધ હતો). ચાર : એક રાજાને છ રાણીઓ હતી તેમાંથી ચોથા નંબરની રાણીના કુંવરે અહીં જિલા જિલા રાજાને પાગે આપી હતી અને ભોળા પ્રભુજનો અવાક રહી ગયા હતા. પાંચ : એક ચોમાસામાં કૃષ્ત આ ચોકમાં જ વરસાદ પડ્યો હતો અને ગામમાં એક ટીપુ વરસ્યો ન હતો, આખું ચે:માસું. છ : એક ઋષિએ પોતાની સફેદ દાંડીના વાળ અહીં ફેંક્યા હતા કે જેમાંથી રાતોરાત

ખોટાં વૃક્ષો ફૂટી નીકળેલાં સાત : એક ડોશીએ એક-
 રાતે અહીં એવું દશ્ય જોયું કે પેલા ત્રપિના દાદીના
 વાળમાંથી ઊગેલા વૃક્ષોની વચ્ચે દૂધથી ભીનાં શરીર
 થોડી અપ્સરાઓ સંભોળ અવસ્થામાં જ યુવરી
 ગયેલ લિખારી યુગલને જોઇ રહી હતી અને અપ્સરા-
 ઓની પાછળ રહીદ થયેલી માનુષ છોકરી સાથે પેલો
 કુંવર મગાયાં વાતો કરી રહ્યો હતો અને વરસાદ પડતો
 હતો. આફ, નવ, દશ અને અગિયાર-એટલે કે બાકીના
 પ્રસંગો યાદ નથી, યાદ આવશે તો લખીશ પણ મને તો
 લાગે છે કે આ ચોક્કસ વિખ્યાત કરવાનો બારો પ્રસંગ
 આપણામાંથી અજાણતા જ ઊગી નીકળ્યો હતો. સાચું થયું
 કે તારા રતનને બ્લાકિઝ નીચે હાથ નાખી ઝાડની ઓથે
 રહીને મણવતાકેષ્ઠ જોઈ ન મળ્યું. નહીં તો ચોક્કસ + + +
 તપોધનનો પત્ર આવ્યો છે. લખે છે કે હવેલીસમી તારીખે
 તેની એક વાર્તા રિડિયે પરથી પ્રોડક્ટ થવાની છે. મને
 વાર્તામાતામાં રસ નથી એટલે હું નહીં સાંભળું અને
 કદાચ ત્યારે યાજ્ઞદની દુકાને ત્રણ કપાવતો હોખરા. જે
 ત્યાં બીડ દશે તો બાજુની રેડરૂમમાં એક કપ એરપ્રેસો
 કોરી પી નાખીને હમણાં જ મોડન આટથી શણગારેલ
 તેની દીવાસોમાંથી આકારો શોધ્યા કરીશ. ઇચ્છા થશે
 તો આકારોની ગણતરીને કાગળ પર પણ ટપકાવીશ.
 મજાલાલ કહેતા હતા કે એક આકાર ખિલકુલ તારો
 જોવા છે જે સાથે જ એવું દશે તો હું ખીન્ને ઓડર
 આપીને પણ ત્યાં ક્યાંય સુધી ખેસી રહી ને બસ તારા
 આકાર સામે તાકવા જ કરીશ, માનું ન આવે, નહીં તો
 હું એ રેડરૂમ બંધ કરાવીને ત્યાં આપણા શયનખંડની
 ગોઠવણ કરું. હમણાં આપણા શયનખંડમાં એક ઉદાસી
 જામી ગઇ છે. પક્ષગમાંથી તારા રૂપાળા દેહની વાસ
 વારંવાર એક વંટોળિયાની મારફત આવે છે. પક્ષગ પર
 લટકતા તારા ફેટાને મેં કેટલાં ચૂંબન કર્યાં તેની ગણત-
 રી જ કરવી બૂઝી ગયો. તારો એ ફેટો સુંદર એગલથી
 લેવાયો છે. એ ફેટોમાફ લેનાર ચોસેફ એક દિવસ થેર
 આવ્યો હતો. બહુ દુખળો થઇ ગયો છે તે. અને નારતો
 ક્યોં હતો ત્યારે તને યાદ કરી હતી. ચોસેફ છેલ્લા સોમ-
 વારથી દીવાસ પછીનું ખુલ્લું જીવન માણી રહ્યો છે.
 દિપ્તિ જીવન માટેનો તેનો આગ્રહ ખૂબ દેખાતો હતો.
 કદાચ તે નેપાળ જાય પણ ખરો હું નાનો હતો ત્યાર
 નેપાળની પ્રખ્યાતિ શા કારણેથી એવું જોવાળા પેપરમાં

પૂજામાં આવતું. લગભગ મારા જવાબો ખોટા જ પડતા.
 આજે, હું જે પેપરમાં દિપ્તિ જીવનની પ્રખ્યાતિ વિશે
 લખું તો ખોટા જ પડું. મને બૂગેળ આવડતી નથી
 એવો રમખ એકરાર હમણાં જ મારા જૂના એક શિક્ષક
 મળી ગયેલા ત્યારે પણ કરી લીધો હતો. તે શિક્ષકનું
 નામ હું બૂઝી ગયો હતો પણ સુધિ વાપરીને ઝબ્બાના
 ઉપરના ખિરસામાં વાવ્યા વગર મૂકેલ પોરકાકાના
 અડધા ખુલ્લા લાગમાં તેમનું સરનામું વાંચી લીધું હતું.
 તેમણે ગામડાનું ખેતર વેચી નાખ્યું છે અને ખેંકમાં
 પૈસાં જમા કરાવી ને વ્યાજ તથા પેન્શનની રકમમાંથી
 આરામથી ગુજારો કરે છે. સાચું છે કે તેમને સંતાન
 નથી કે પરણીવવાની ચિંતા રહે. જીવાન છોકરીને પર-
 ણીવવાની ચિંતામાં બિચારા રમણલાલનું હાટકેફલ થઇ
 ગયું એ સમાચાર જોટલા કરુણ ■ એટલી કરુણ વાત
 તેમની પત્નીના વ્યકિયારી જીવન વિશે રમણાનના થતી
 વાતો છે. X X X તું સાડીઓ મુકે છે એ કપાટ
 પર આજે કપૂતરીએ ઇંડાં મૂક્યાં છે. આપણા શયનખંડની
 બારીમાં વારંવાર દેખાતા કપૂતર વિશે મને આટલી
 બાજુકારી ન હતી. X X X અરીસો ફૂટી ગયો; છે
 એટલે સવારે ઊઠીને તુરત અહેરો જોવાની બાદત થોડી
 ઓછી થઇ છે. એક બીજી આદત પણ જન્મી છે,
 વરંડામાં ઊભા ઊભા ક્ષય કરવાની. કોઇ કોઇ વાર એક
 એક અજાણી સી વાસંતીએનના ધરમાં દેખાય છે. માનું
 હું કે એ વાસંતીએનની બહેન દશે અથવા તો નથુંદ
 જે હોય તે. પણ છે કદરૂપી. તું જાણે તો છે કે કદ-
 રૂપી સ્ત્રીઓ જોવી અને ગમે છે. મારાથી વિરુદ્ધ કુચિ
 આ બાજતમાં અવિનાશ ધરાવે છે. તેનું કહેવું છે કે જે
 ઉપરા ઉપર છ સાત કદરૂપા અહેરા જોવા મળી જાય તો
 ત્રણ દિવસ મુધી સાંતિથી જાંઘી ન શકે અવિનાશને
 કદાચ તું નહીં ઓળખતી હોય. દિલ્હી જતાં અમે એક
 ટ્રેનમાં ભેગા થઇ ગયા હતા એ મુસાફરીમાંથી દોરતી
 જન્મી હતી. બહુ ઉદાર માણસ છ એ. પરંપરા પછી
 પણ તેણે પોતાની પત્ની તેના જૂના પ્રેમાને અપહ્ન
 કરી દીધી હતી. અને તે આજ સુધી પરણ્યો નથી.
 ન પરણેલા મિત્રો મારે ઘણા છે. એમની વાતોમાં સેક્સ
 ખુલ્લો થઇ જતો લાગે છે કારણ X X X રાતની બંધ
 જગડી. એક ખિલાડીએ કપૂતરીનાં ઇંડાં તોડી નાખ્યાં છે
 અને કપૂતરી માંડમાં જન્મી છે. હજીયે કપૂતરીની પંખિનો

દ્રુઘાટ હું જુઓ નથી. X X X આજે તું દલિય એમ.
સી. માં હોઇશ. X X X પેલી પરી અને રાક્ષસની વાર્તા
હજી પણ પૂરી વાંચી શક્યો નથી. એકે હવે વાંચવાની
જરૂર લાગતી નથી. આપણે જ અંત વિશે ઇમેજ કરી
શકીએ-પછી રાક્ષસે પરીને બંદીવાન બનાવી દશે એક
ઝોરડીમાં. થોડા દિવસો બાદના સમયે રાક્ષસ એક દિવસ
તે ઝોરડીમાં જશે. પરી ધૂજી જશે રાક્ષસને જોતાં અને
રાક્ષસ પરી પાસે જઇ તેના નાચુક દેહને અડીને મીઠી
મીઠી વાતો કરશે. પરીની આંખોમાંથી આસુનાં મોતી
ખરશે... અને રાક્ષસની વિનવણી અને પરીના રાક્ષસને
વશ થવાના ઇન્કારનું વચ્ચેન લગભગ સાતેક પાનાં હશે.
છેલ્લે આવશે કે પછી રાક્ષસ રોજ રાત્રે પરીના ઝોર-

ડામાં જતો અને ઝોરડો શયનખંડ બની જતો. પરીની
ધ્રુજી અનિચ્છનું કોઇ મહત્ત્વ ન રહેતું. કોઇ કોઇવાર
બારીમાંથી ડોકતા ચંદ્રનું તેજ પરીના ચહેરાને અનવાળી
જતું ત્યારે રાક્ષસ બેહદ ખુશ થઇને રાતભર ત્યાં જ સૂઇ
રહેતો. પછી પરી સગભાં બનશે નવ મહિને એક સંતાન
નવો જન્મ થશે અને રાક્ષસ એક મોટી મહેદિલમાં નવાં
કપડાં પહેરીને એક સિંહાસન પર બિરાજશે. પણ, પણ
સંતાન કેવું હશે-પરી જેવું કેમળ કે રાક્ષસ જેવું
કર ? સાણું હવે કલ્પના નથી ચાલતી. વાર્તા વાંચવી જ
પડશે. હા, આપણું સંતાન તો મારા જેવું જ દશે બહેનું
કહેતી તારા જેવું, પગલી નહીં તો- X X X ગદ્યરતિ
વાર્તા વાંચી લીધી અંત નહીં લખું.

● ● ●

ગુજરાત રાજ્ય ભાગ^૧ વાહુનવ્યવહાર કેપોરિશન

દ્વારા

અવાસી જનતાને અપાતી સુવિધા અને સગવડો.

અઘતન બસ-રેશને, આરામગૃહો,
ઉપાહારગૃહો, પીક-અપ-રેન્ડ,
રેલ વિ.

* *

રીઅવેશન અને પ્રાયોરીટીની
વ્યવસ્થા.

* *

વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામ સર્વિસમાં
૬૦ ટકા અને શહેરી સર્વિસમાં
૫૫ ટકા કન્સેશન.

* *

અધિજનોને બસભાડામાં ૫૦ ટકા
કન્સેશન.

* *

લાંબા અંતરની મુસાફરી
માટે દિવસની તેમજ રાત્રીની
બસ સર્વિસ.

* *

સરકાર ચોક્કત દરિયામાં
ભાગ લેવા જતા દરિયાને
કન્સેશન.

* *

આરામદાયક મુસાફરી માટે
લક્ઝરી બસ સર્વિસ.

આપના માલ સામાનની સુરક્ષિત

અને અડધી હેરફેર માટે એસ. ટી.

પાસલ સર્વિસ.

ગુજરાત રાજ્ય ભાગ^૧ વાહુનવ્યવહાર કેપોરિશન,
વાહુનવ્યવહાર લાવન, અમદાવાદ-૨૨.

.....There is no limit to the application of the Co-operative principle. It serves the best interests of both the Producer and the Consumer.....Dr. S. Radhakrishnan

For any type of GENERAL INSURANCE COVER — Please Contact —

THE UNION CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY LTD.

Head Office :

Grams ·
COFIRE

Union Co-operative Insurance Building,
23, Sir P. M. Road, Fort, BOMBAY-1.

Phones :
255236-7

Branches & Offices thr ough the Country

**INDIA'S BIGGEST
CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY**

★ INSURE with us & Share in Our Profits ★

THE NEW INDIA INDUSTRIES LTD.

Foremost manufacturers of :

'CYCLE' Brand

Wire Healds, All-Metal Reeds, Jute Cambs and Jute Reeds.

'SWAR' Brand

Egyptian Combed Cotton Yarn and Staple Fibre Yarn.

'INDIA' Brand

Best Egyptian Cotton Healds, Heald Piecing Yarn, Best Polished
Steel Wire Reeds, Brass Reeds, Striking combs and
Dobby Harness without Rubber

&

'AGFA'

Photo Paper and CLICK Cameras.

Regd. Office : Jetalpur Road, BARODA.

Bombay Office : Industrial Assurance Bldg., Churchgate, BOMBAY-1.

લીલા લલિત અને લતા

ભારતીય વિદ્યા ભવનનું નવવર્યા કાર્ય સંભાળતા
લેખક સાહિત્યના પણ એટલાજ વ્યાસંગી અને
અભ્યાસી છે.

આજથી ચારેક દાયકા પૂર્વેની આ કથા છે, જ્યારે
લગ્ન વિષયક વિચારો આજના જેવા મુકત નહોતા;
સહચિન્તણ પણ આજના જેવું વ્યાપક નહોતું.

લીલા પંદરેક વર્ષની એક કલ્પનાશીલ અને
કોણરી કન્યા હતી. સાળાની અંતિમ શ્રેણીમાં એ
અભ્યાસ કરી રહી હતી અને વડિલો સાથે મુરતમાં રહેતી.

આ વય એવી હોય છે કે જ્યારે કન્યાઓ યૌવન
વિશાળ સાગરમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હોય છે અને
પ્રવેશ કર્યા પૂર્વે એ વિશાળ અખંધના કાંઠા પરના તરંગોમાં
રમ્ય ક્રીડા કરતી હોય છે—અને આ રમ્ય ક્રીડા કરતાં
કરતાં ભાવી જીવનના સ્વપ્નમય વિચારોમાં મગ્નજૂલ હોય છે.

લીલા નવસકથાઓ વાંચવાની અત્યંત શાખીન હતી :
કલાકોના કલાકો સુધી તે નવસકથાના રસમય પ્રવાહમાં
લીન થઇને અનેરો આનંદ અનુભવતી, અને પોતાની
જનને પણ શ્રદ્ધા જતી. સ્વભાવે લાગણીપ્રધાન અને
ભિન્નિલ હોઇને પોતાને એ રસિક નવસકથાની નાયિકા
નરીકે અનેકવાર કલ્પતી.

બહુ નવસકથાઓ વાંચવાથી વ્યક્તિમાત્ર કલ્પના પ્રધાન
બની જાય છે અને કલ્પનાના અતરાય વિહોણા સામ્રા-
જ્યમાં વિદરતા શીખે છે. વાતાંઓના રસિયણુ લીલા
આવી રીતે કલ્પનાની પાંખો પર જીરુમન કરી નિરંકુશ
અનોખિદાર કરતા શીખી અને પરિણામે કલ્પના ઘેલી બની.

લીલાની મોટી બહેન લતા અદારેક વર્ષની હતી
મુરતની સાર્વજનિક કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી હતી.
તેના વિવાહ યુગ્મમાં એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતા
લલિત નામક એક તેજસ્વી યુવક સાથે થયા હતા અને
દોઢેક વર્ષ બાદ લતાએ બી. એ. ની પરીક્ષા આપ્યા
બાદ લગ્ન થવાનાં હતાં. એ દરમ્યાન લલિત અવારનવાર
નાની મોટી રજાઓમાં મુરત આવતો અને સાસુરેજ
રહેતો.

નાનટંકી સાળી લીલાને પોતાના બનેલી સાથે ધાણું
બનતું—લલિત એક આશરપદ વાતાકાર હતો—અને
બનેલી પણ આ બહાલસોળી સાળીનાં લાડકાંડ પૂરા કરતો.

એક સમયની નિર્દોષ કન્યાકા લીલા હવે યુવતી
થવાની તૈયારીઓ કરી રહી હતી: એક સમયે પરિકથા-
ઓમાં રાચતી એ જાળા હવે યુવક યુવતિનાં પ્રણયની
રસિલી વાતાઓમાં તલ્લીન રહેતી.

શાંતિલાલ તોલાટ

પસાર થતો સમય લીલામા અવનવું પરિવર્તન કરી રહ્યો હતો.

જેમ જેમ તેની વાચનશક્તિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેની સુષ્ટ લાગણીઓ પણ જન્યત થવા માડી તે લલિત અને પોતાને કેદ કરી રાખતી નવલકથાના નાયક-નાયિકા પ્રવૃત્તિ અને આ કમનીય પ્રવૃત્તિમાં કથાકર્તાના કનાકા સુધી પોવાઈ જતી લતા-તેની વિવાહિત મોગી બહેન-પોતાના ભાવિ પતિને અનિર્મિત નવને નિરંખી રહેતી અને શરમની મારી બહુ વાત પણ મરી શકતી નહિ જ્યારે નાની સાળીના જ મ સિદ્ધ દુઃકથી લીના લલિત સાથે અનપચ્ચ ધણીયે વાતો કરતી અને જાણ્યે અજાણ્યે પોતાને મન સામાજ્યની નવલકથાના નાવિખપદ સ્થાપતી.

આમ તેનો જીવન નાટકનો નવલ લલિત બની રહેતો લતા અથવા નમિત ઉલ્લસાર્થી એમને પણ બીલાની પાગરી રહેતી આ મનોવૃત્તિને જરાય ખ્યાન ન હતા લતા જે હૃદય ભાવે ઓસદજ શરમાળાથી વ્યક્ત ન કરી શકતી તે લીના નિસકોચ અને ખુશખુશાન વ્યક્ત કરતી આથી બહુ શરમાળ પ્રકૃતિથી લતા પોતાની નાની બહેનની પોતાના ભાવી પતિ સાથેના વાતોમા પોતે જ લલિત સાથે પ્રવચગોષ્ઠિ મરી રહી હોય એટલો આનંદ અનુભવી.

લીનાએ પ્રશ્નચિકીત્સાની ધણી વાર્તાઓ વાંચી હતી આજે એ નિદાસ ભાવે એવો અસામાન્ય પ્રશ્નચિકીત્સા સહન રહી હતી, જેને એક જ બાજુ હોય-અને ખૂલે તો કથાથી હોય ?

કેનેજમા વેકેશન પડે ત્યારે લલિત સ્વત આપતો અને પોતાના સસરાના બચનામા જ ઉત તો વેકેશન પૂરી થતા એ મુબજ જવાની તૈયારીઓ કરતો ત્યારે લતા તેને મગી શકે તે પહેલાં જ તેની સાળી લીલા તેના ખડમા જઈ ઊભી રહેતી અને જગમ શરમાયા વિના પૂઠી.

‘લલિનકુમાર, હવે પાછા મ્યારે આવશે ? પત્ર તો લખ્યોને ?’

અને પોતેજ જાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય એટલો આનંદ લતાને રીલાના આ પ્રશ્નથી થતો તેને જરાય કદખના હાત કે પોતાની નાની બહેન લીના પોતાના પ્રશ્નથીને આહે છે તો તે અવરૂપ દી બની હોવા સી રૂબાવ

પ્રેમના વિભાગ સહન કરી શકતો નથી • કલાપીની માફક તે ઠહી નથી શકતો કે ‘વિકાગે કાધાથી પ્રણી દી ના નૂત બનતો’ લતાને અપ્પેય નિચાર આવ્યો હોત કે લીના પોતાને લલિતની હૃદયગ્રામી માને છે તો તેનું સી સર્વ સ્વમાન અવરૂપ થતાં અને તેનો છાગિન સ્વા બાનિક બહુધી હોય.

લલિત પણ પોતાની સાળીની આ ચેષ્ટાઓને નિદાસ ભાવે જ નિરખતો તેને લીના પ્રતે એક નાની બહેન જેવી લાગણી હતી તે લીલાની ચેષ્ટાઓને પ્રેતસાહન આપી પોતાને તે એટલા મરજીસર કે તે લીનાની નિદાસ કીડાઓમા પોતાની પ્રિયતામાં નાનીશી પ્રતિકૃતિ નિરખતો લોતાનું સૌમ્ય વદન, લીલાને મજૂન સ્વર લીનાનું લાનવ્ય એની મોગી બહેનના જેવા જ હતા લલિત જ્યારે લીલા સાથે વાર્તાલાપ કરતો ત્યારે તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ લતાની નાની આશ્ચિત્ત રચી રહેતી લીલા આજે લતા વચ્ચેના બહુવિધ સામ્યને લીના લલિત લીનાની દાગરોથી લતાનું સાનિધ્ય અનુભવી રહેતો.

આ પ્રમાણે લીના એક નવનકથાની કા પતિક સ્થિતિ મારી બહાર અવી જીવનરૂપી મહાન નવનકથાની વિશાળ અને વાસ્તવિક સ્થિતિમા પ્રવેશ કરી ગઈ હતી આ જીવનનવલનો નાયક નલિત હતો અને નાયિકા લીના હતી !

લતાની બી એની પરીક્ષા પતી મધ તેણે સારુ ક્યું હતું પરિણામે દેવે તેના લગનની નિયિ નક્કી કરી નાખી.

એ નિયિ પણ આની—લગનની શુભ નિયિ આજે હતી.

સુરોદ્ય પહેલાથી જ આજે ન મહામા ધમાન ચાવી રહી હતી બહારમાથી સમારનેલીઓ અને મિત્રો લગનસમાગ્ર ભમા ભાગ લેવા સરત આવ્યા હતા આગલો રંગોળી પૂછ હતી અને મારણે વિવિધરંગી તોરણ દીપી રહ્યા હતા શરણાધરો વાગી ગઈ હતી અને વનિતાવૃદ મગળ ગીતો ગામ રહ્યું હતું ડેંગેર ઉત્સવ અને આનંદનું વાતાવરણ આપી રહ્યું હતું.

પરંતુ લીલા આજે અત્યંત ઉત્સાહ લાગતી હતી મોગીબહેનનાં લગનપ્રસંગે એક નાની બહેનને જે આનંદ થયો જોઈએ તેનો સોગો ભાગ પણ લીલાને થતો નહોતો આજે તો તેણે સવારે બોજનસમારભર્મા પણ ભાગ

લીધો નહોતો. અને લગ્નની સાત્રિક ધામધુમમાં ખુદ થરના માથાસોને પણ ખ્યાલ ન આવ્યો કે લીલા આજે જમી નહોતી. લીલાની આંખો રહી રહીને સૂઝી ગઇ હતી. પરંતુ લગ્નદસવની ધમાકામાં તેની શીની પાંપણેય ડોહતી નજરે ન ચડી.

સંધ્યાકાળે યથા સમયે લગ્નવિધિ આનંદપૂર્વક પતી ગયો. લગ્નના માંડવામાં સપ્તપદી સમયે લીલા બહેન-બનેવીને નિરખી રહી હતી-આંસુભરી આંખે. રેતીમાં બાધિલા પાનાના મહેલની માફકે આજે તેની સર્વ કદપનાઓ ધરાશયી થઇ હતી. લલિતે સાળીને જોઇને મિમત્ત કહ્યું ‘પરંતુ તેના હૃદયની અકચ વેદના તે ક્યાંથી સમજી શકે? લલિતના વદન પર અનુકંપાની લાગણીને બદલે રિનગ્ધ મિમત્ત ફરકતું જોઈ લીલાનું હૈયું ભાંગી ગયું. ત્યાંથી છટકી જઇ તે એક એકાંત ખૂણામાં આંસુ સારવા લાગી.

કન્યાને વિદાય કરવાનું સુદૃઢ મોહું હતું એટલે દિવસભરનો યાક ઉતારવા વર કન્યા છૂટાં પડ્યાં. લલિતે બંગલાના એક ખંડમાં જઇ આરામપુરથી પર લંબાવ્યું અને લતા પોતાની બહેનપણીઓ સાથે અન્ય ખંડમાં ગઇ. સગાંરનેહીઓ અને મિત્રમંડળ બંગલાના શોભન મંડિત કપાલિકામાં જોજન માટે ગયા. લલિતે એના મિત્રોને પણ આગ્રહ કરીને જોજન લેવા માટે વિદાય કર્યા હતા અને ખંડમાં એ એકલો હતો: આજે તેનું હૈયું હૃષ્ટી ભસું ભસું હતું.

એકાએક એ ખંડનું બારણું ખુલ્યું. બારણામાં લીલા ઊભી હતી અને તેની આંખમાંથી ચોધાર અશ્રુધારા વહી રહી હતી.

લલિત આ પરિસ્થિતિ સમજી ન શક્યો. આજના શુભ દિવસે લીલાની આખમાં આંસુ શીદને? મોટી-બહેનથી છુટા પડવાના શોકના આંસુ તો એ નોંતાંજ એ કળતાં એને વાર ન લાગી. તેણે લીલાને લાગણી-પૂર્વક કહ્યું: ‘લીલા! અંદર આવોને રડો શા માટે?’

આ પ્રશ્નથી તો લીલાની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરેનો વહી રહ્યો. થોડીક ક્ષણ બાદ તેણે દિમ્બત બેગી કરી કહ્યું: ‘લલિતકુમાર...આગળ તે ન બોલી શકી.

‘લીલા, આ શું? આજે તો તમારે લતાને અને મને અભિનંદન આપવાં જોઈએ. તેને બદલે તમે તો

રડો છો. કહેજો કે એનું શું કારણ છે?’

‘લીલા લલીતની ખુરશી પાસે અવનત વદને ઊભી રહી. લલિતે તેનાં આંસુ લુછ્યા અને રથવાના કારણ વિષે વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું:

‘લલિતકુમાર, મારી એક બહેનપણી અવસાન પામી હતી તેની કરુણ કહાણી મને આજે તમારો લગ્નદસવ જોઇ વાદ આવી!’

‘તમારો એ બહેનપણી શાથી અવસાન પામી, વાર?’

‘લલિતકુમાર, એ કયા વ્યથાભરી છે અને લાંબી છે’ આટલું બોલતાં બોલતાં તે પુનઃ રડી પડી.

‘મને એ જરૂર કહો, ભલે એ લાંબી હોય કે વ્યથાભરી હોય,’ લલિતે લીલાને આશ્વાસન આપતાં જવાબ વાળ્યો.

હવે લીલા શાંત થઇ અને લાંબે સમયે બનેવી સામે જોઇ સહકી. તેણે પોતાની સખીની વાત શરૂ કરી.

‘મારી બહેનપણીને એક મોટી બહેન હતી અને એ મોટી બહેનના વિવાહિત પતિ સાથે એ ગ્રેમમાં હતી! પરંતુ યુરુપ તો એની બહેનને પરણી ગયો અને મારો બહેનપણીને સપ્ત આઘાત પહોંચાડતો ગયો! મારી સખીનું હૈયું ભાંગી પડ્યું.

હવે લલિત સારીય પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. આટલા સમયનો લીલાનો તેના પ્રત્યેનો વ્યવહાર, આજના શુભ દિવસે તેની ગદાને અને અતિમ રુદન-આ સર્વને અર્થ તે આ કયા દ્વારા યોગ્ય રીતે સમજી શક્યો. તેને સ્વપ્ને ખ્યાલ ન હતો કે લીલા તેને ખરેખર ચાહતી હશે. લીલાના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવનો તેને બરાબર ખ્યાલ હતો. પરંતુ તેણે લાંબે જ કદપું હતું કે પોતાના નિર્દોષ વાર્તાલાપોનું આપું ગંભીર પરિણામ આવશે લીલાની મનઃસ્થિતિ સંપુર્ણરૂપે સમજી લેવા તેણે પૂછ્યું: ‘દં, પછી શું થયું?’

‘પોતાના પ્રણયમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરવાથી તે બિચારીએ એર ખાઇ આત્મહત્યા કરી!’

લીલા પોતાના સન્દેહની લલિત પર શી અસર થાય છે તે જોઇ રહી.

લલિતે પૂછ્યું: ‘પણ બનેવીએ શું કહ્યું—સાળીની આત્મહત્યાના સમાચાર સંભળીને?’

‘તમેજ કહેને !’ લીલાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો તમે તો વાળાંકાર છે. અને તમારા ખોતેના મનોવ્યાપારની આંતર-ધૂંડીએ સારી રીતે ઉઠેલી થકો છે.’

પોતાના જટિલ પ્રશ્નો લલિત શો પ્રત્યુત્તર આપે છે તે સાંભળવા લીલા ઉત્સુક બની.

લલિત હસતાં હસતાં બોલ્યો : ‘બહેન-બનેવીએ મોજ કીધી ! કેમ, બરાબરને ?’

આ સાંભળી લીલાનો શુભો પ્રકટી ઊઠ્યો તેણે આશા રાખી હતી કે લલિત પોતાના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે, પરંતુ લલિતે તો ધાર્યા કરતાં તદ્દન જ જુદો પ્રત્યુત્તર આપ્યો, તે રૂપમાં ને રૂપમાં બોલી ઊઠી : ‘લલિતતકુમાર, તમે સાદ નિષ્કુર છો અન્યનાં કુખની તમને જરાય દરકાર નથી.’

લલિત હવે લીલાની મનોવેદના વધુ સમય સહન ન કરી શક્યો. તેણે લીલાને શાળ પાડી અને કહ્યું : ‘તમારી ઇચ્છા હોય તો બનેવીને પણ જેર પીવડાવી મારી નાખું !’

આ સાંભળી લીલાનો રોષ ઊઠી ગયો. તે હસીને બોલી : ‘ના, ના, બનેવી બિચારોને જેર આપવાની જરૂર નથી. હાલે એ બહેન સાથે આનંદમોહ કરે.’

‘પરંતુ લીલા,’ લલિત બોલ્યો ‘તમે કહી તે કદાચી અપૂર્ણ છે.’ તેને લીલાનો નવલકથા વાંચનનો શોખ માદ આબોધ અને કહ્યું : ‘જુઓ, તમારી એ બહેનપણીએ આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે દિવસે જ એમને ત્યાં એક મહાન સંન્યાસી પધાર્યા. તમારી સખીએ જેર ખાધું હતું તેને સંન્યાસીએ કંઈક ચમકારી દવા આપી અને એ બચી ગઈ. પછી તેના બનેવીએ શું કહ્યું તે કહું ?’

‘કહેને ! એમાં વળી પૂછવાનું શું ?’ લીલાનું નવલકથાપ્રેમી માનસ હવે આગળ શું થશે એ જાણવા સ્વાભાવિક ઉત્સુક બન્યું. નાયક કે નાયિકા દુઃખમાં હોય તે વખતે અચાનક કોઈ યોરેટવાર ચડી આવેને એમને બચાવે અથવા તો કોઈ મહાપ્રતાપી સંન્યાસી આવી તેમને મુશ્કેલ મોડામાંથી ખેંચી કાઢે એ પરિસ્થિતિથી તે અપરિચિત નહોતી અદ્ભુત-રસયુક્ત વાર્તાઓમાં દબેશા આવા જ બનાવો બનતા એની લીલાને જાણ હતી. લલિતના પ્રશ્નથી તેની જિજ્ઞાસા ઉજ્જેરાઈ.

બનેવીએ સાળીનાં લગ્ન પોતાનાથીય પ્રતિભાવાન

એવા એક સુંદર યુવક સાથે કરાવી આપ્યા અને પછી એ ઉલ્લસ પલ્લુ મેઘાં બહેન-બનેવી માફક ખાંધ પીને આનંદ કરવા લાગ્યાં !

‘એટી વાત !’ લીલા વચમાં બોલી ઊઠી : ‘સાળીને મન તો બનેવી કરતાં અન્ય કોઈ જ યુવક વધુ પ્રતિભાવાન નહોતો !’

‘લીલા. સાંભળો તો ખરાં. એ યુવક અન્ય કોઈ નહિ પણ સાળી સાથે નિશાળમાં અભ્યાસ કરનાર એક સદાખ્યાયી હતો. એ બન્ને જણા એકમેક પ્રત્યે ધણી કુંજી લાગણીઓ રાખતા : તેઓ બંનેની રજામાં શાળાના પ્રાંગણમાં આવેલા એક બોરડીનાં ઝાડ નીચે બેઠા ખાતાં અને બહુવાની વાત કરવાને બદલે ભવિષ્યનાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ જોતાં એ યુવક પશુ વાર્તાના રસીયો હતો. આશાથી મેઘઝાલ એક મીઠાં મધ્યાહ્ને એમણે લગ્ન કરવાના કાલ પણ એકમેકને આપી દીધા હતા. હવે સમભ્યાને, લીલાબહેન ?’

આ સાંભળી લીલાના સ્મૃતિપટ પર અનેક નવલ-કથાઓમાં આવા પ્રસંગો વાંચેલા તે તરી આવ્યા. ભવિષ્યમાં પોતાને પણ આવું સરસ સુખ મળી શકશે એ આશાએ એ દર્પાન્વિત બની અને બોલી ઊઠી : ‘ત્યારે તો બનેવી મહાશય ! નાની સાળીના એ પ્રિય પાત્રને શોધી આપવાની ફરજ બનેવીને માથે રહે છે.’

—લલિત ખડખડ હસ્યો અને લાડકી સ્ત્રીને પ્રત્યુત્તર આપી શકે તે પહેલાં ખંડની બદાર ઊભી ઊભી બધું જ સાંભળી રહેલી લતાએ ટકું કપ્યો :

—‘બહેન બા ! અધીરા ન થશો. ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે એવું તો તમારી વાર્તાઓમાં ઘણીય વાર વાંચ્યું હશે. તમારા પ્રિય પાત્રને શોધી આપવાની ફરજ બાપડા બનેવીને માથે કાં નાખે છે ? તમારી બહેન પણ એમાં જરૂર સહાય કરશે.’

પોતાની અંગત વાતો મોટી બહેન સાંભળી ગયાં છે એ જાણી લીલા ચરમધી કમું ન બોલી શકી. તેના ગૌર વદન પર રક્તિત્વા રમી રહી. તે એકદમ ખંડની બદાર દોડી ગઈ અને રમતીયાળ સ્વરે બોલી :

“લલિતતકુમાર ! ત્યારે તો લતા બહેનને અને તમને આરાં દાદિંક અભિનંદનો.”

●●●

મહાપ્રસ્થાન

કેષિકાનો સ્વપરિચય :

એમ એ. તું ભણવાનું શરૂ કર્યું અને લકવાળી શરૂઆત થઇ. એ વાતને પણ દસ વર્ષ થયાં. દસ વર્ષ દરમિયાન જે કંઈ પીડાવાનું થયું, તે દુઃખને અતિ દુઃખમાં પસંદના સહનના અશ્રય લીધા. આ સહનમાં મારા વૈધ તેમજ સાહિત્યિક ક્ષેત્રે ખ્યાત એવા શ્રી લાલશંકર દાકરનો પક્ષી ફાળે છે.

અધર ચાસે હું નેમ રહી-નેમ જ રહી. એ જીએ ને જીએ ચઢતો હતો. રહેજ હાંડતો-અટકતો-પણ એ જીએ ને જીએ ચઢતો હતો. મારાથી આ છરવાનું નહોતું. મારે ધૂમ પાડીને એને ઢહેવું હતું : હવે હાંઈ કર મારા બાપ, હાંઈ કર. ખઉ અધર જવું ય નહીં સારું.

પણ હું આમ કહું તો એનો જુદો અર્થ થવાનો હતો એની મને જાણ હતી. અને એટલે હું ચૂપ હતી-પણ, સાવ ચૂપ રહી શકતી નહોતી.

મેં ડાખી આંખને કહ્યું : 'તું' થે હવે ટગર ટગર થું જુવે છે. ધડી તો ફાટક વાચ, મારી બાધ.'

અને ડાખી આંખની ફાટક ફાટક હતી મેં જ બંધ કરી દીધી. પણ જમણી તો જમની જણી હતી. એનાથી તો મીંચાનું જ નહોતું. અને હવે થઇ મળ. છવ જળ એવી જ તો. ડાખી ફાટક બંધને જમણી ખૂલ્લી. બરોબર અધવચ્ચે આવીને આ થું જીણું રહી ગયું ? એણે તો જણી ય રીડારીડ કરી, પણ મેં ડાખી ફાટક ઉઘાડી જ નહીં.

પણ એટલામાં તો લખ લખ લખ ને હું તો ગભરાઇ ગઇ. મને થયું કે આ તો ભારે અકસ્માત થશે. પણ, મને થયું એટલે બેશે 'રિવસ' માં-મારે થું ?

પણ લખ લખ વધતું થયું ને આતો રિવસ' માં જઇ શકે જ નહીં.

મારું બેહું કાક તો છે મારા જેવું-મને થયું. 'રિવસ' માં તો જવાય જ નહીં. થું કરું ? મારાથી તો આગળે ય આપમેળે જવાનું નથી.-હું લકવાપલા અંગે લઇ પથારીમાં પડી રહી શકું છું. મારી પાસેથી પસાર થતી એક એક ક્ષણ મને હાસેલો કે છે-ક્યારેક તો હું પથારીમાંથી પડી જાઉં એવો મોટો હાસેલો કે છે. પણ, દરેક વાર હું બચી તો જાઉં જ છું. પણ, એમ ને એમ પહેલી હું જ્યાં છું ત્યાં ને ત્યાં 'જેસે થે' ની પોલિશનમાં જ રહું છું-પડી રહું છું ધણા માણસો દુઃખી થઇ જીવકાળમાં પહેલી જતા હોય છે. યાદ કરી કરીને-તપેલીમાં બળીને ચોટલા ઘણાને ખાઉધરી લિખા-રણુ નેમ જોઇને ઉમેડે ને મ્હોમાં મૂકે એમ જ જીવકાળના ખૂણા ખાંચરાળા અંધારિયા-ધુમ્મસિયા-આજી

મનીષા શાહ

ઝોઝિયા રમરજોને જોતરી કાઠે છે, અને એ જોતરી આનદ આનદ પામે છે ને છે એનાથી-એ ક્ષણથી ઇટકે છે અને આવુ ગમતુ નથી અને એથી જ તો ડોક્ટર મને ધણુ કહે છે 'મોતી તું જીવવાની ઇચ્છા કર-કર તને જીવાડી ગઈશ. પણ, તું તીવ્ર રીતે જીવવાને ઇચ્છ'.

હુ ક્યારેય એમને જવાબ દેતી નથી, પણ આજે જ મેં કહ્યું 'જીવવાની ઇચ્છા છે કે હુ જીવવાનું ઇચ્છું ? અને શું એવું હતું કે..'

ડોક્ટરે તુલં કહ્યું. તરી પામે તો રોમાચક જૂત કાળ છે-સુરભિ જ મને કહેતી હતી. એ સફુને યાદ કરી એનું બલિષ્ઠતા પુનગવર્તન કરવાની તમન્ના રાખ અને આ તમન્નાની તીવ્રતા 'હીમ' કરી જીવવાની 'નેસે સીડી' અનુભવ. 'નીજ', કાંઈ પણ રીતે તું જૂતકાળમાં જા અને '

મને થયું કે ડોક્ટરને હુ કેટલું ખાતામાં ગાડીને રિવસ'માં લેવાની કાબેલિયત રહી નથી. એમ જ ગાડી આગળ દુકારી શકું તો થ બસ છે

પણ ગાડી તો મારી હમથા બગડી ગઈ છે. આપ મેળે રટાટ' થતી જ નથી ધકકા મારવા પડે છે-ટેબલેટ્સ ઇન્જેક્શન્સ, ઇન્જેક્શન્સ, ટેબલેટ્સ. દવાના રમઝમો-કપૂતરનું કિયું લોન્ડો લોદિયાળ દવાઓ ને રમઝાતા કપૂતરો ને ગાડી લાગે છે કે રટાટ' થઈ અને બધું પડી જાય છે સાવ બધું પડી જાય તો તો કશી તકનીક જ નહીં, પણ આ તો આગ ધકકા મારો ને વળી પાછી જરાક ધૂરકી બેઝે-ધરર ધરર ધરર ધરર અને એટલે ગાડી સાવ બગડી ગઈ છે એમ પણ કહેવાય નહીં

શું થયું છે અને ? હુ જીવવા ઇચ્છું છું તો કશું બર પણ એ કશુંનો દરમોનો એવો મોટો હોય છે કે હુ બિયળી પડું છું-ગતરી પડું છું. મને થયું છે હુ કોના માટે જીવું ? કેમ કોના માટે ? બંધી કશું નહીં તો આ રોકેશ માટે કેટલી મહેનત કરે છે ? કેવો ચર્ધ ગયો છે તારી ચિંતામાં પણ, હુ સાચું ચમ્પસ તોય શું ? સાવ સાચું તો હું ચમ્પ જ નહીં શકું પગ તો લચકાતો જ રહેશે લગડી લગડી હુ કેટલું ચાલી શકીશ રોકેશ સાથે ?

અને રોકેશ તો આગળ વધતો જ જાય છે. અધ્ય ને અધર. હુ તબેડીમાં રહીને એને યુમો પાડું છું પણ, રોકેશ તો એમ એ. થાય છે, એવ એલ. એમ. થાય છે-વગીચ થાય છે-સફળ વગીચ થાય છે-મેજિસ્ટ્રેટ થાય છે-એડિશનલ મેજ-સ જજ થાય છે-કાયે એ દાદકાટ' જજ થશે પણ સુપ્રિમ કોર્ટ'માં જજ થશે-ચિટાપડ' થઈ કોઈ પ્રધાન થશે અને હું એમની એમ પચારીમાં રહાશ અથવા બહુ તો લગગતી લગગતી એની પાછળ ધસગતી જમરા-ક્યારેક એને આગળ વધવામાં જાધારૂપ બનીશ-ના, મારાથી આ સહન થતું નથી નથી જ સહન થતું.

રોકેશ એ પાગ્વ નથી, રોકેશ મને મૂકીને આગળ નહીં વધે દિમાલયના મદા પ્રસ્થાનને પહેલે પગે જ હુ કસગ્રાની છું-હા, હું કોપદી છું. કુપદ નરેશની દીકરી. મહાભારતના સમય મુહુતુ કારણ હુ છું. રોકેશના અદાર વરસોથી ચાલતા મુહુતુ કારણ હું છું. રોકેશ દવે મુધ્ધ પૂરું થયું જોઇએ, તારે દિમાલય હાઝ આળવા જવું જોઇએ હું'ય તારી સાથે આનીશ અને પહેલી હુ જ પડીશ પછી તું આગળ વધજે-આગળને આગળ તારે જમથા હાથની ચારે આગળીએને કાપી નાખવી પડશે-છેડી દેવી પડશે-કારણ કે તે મને એ હાથથી મહી હતી પાપના પ્રાયશ્ચિત રૂપે એ ચારે આગળીએ વાદજે. ચારે આગળીએ. પણ પાયમો અગૂંમે એ તો પેચેલા થાન છે, તું ટચવી આગળીને બદલે અંગૂઠે વાક ના મકતો હો ને. હવે તું આગળ વધ જીએ ને જીએ.

પણ, હવે મારાથી આ જોવાનું નથી. મારાથી આ જીવવાનું નથી. રોકેશ, બહુ થયું બાપલા. હવે દાઉટ કર, બહુ અધર જવું.....

● ● ●

સુરાસયના શાયરો

- બરકત વીરાણી 'બેકામ'
- નાઝિર દેખેયા
- મુહમ્મિલ કુરેશી
- સાહિન કેશવાણી
- મહેશ. ધ. વેલ
- સિન્નેન મહેતા 'શબનમ'
- વસી લાખાણી
- સાહિલ
- જટિલ
- 'મસિહ' મોદ'મઃ
- 'રાહી' આપારિયા
- મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્કા'

હો ગુજરાતીને આથ કે ઉર્દુની આ 'મરીઝ'
ગઝલો ફક્ત લખાય છે દિલની ઝખ્ખાનમાં

લાગણી, દર્દ, મોહબ્બતને અધુરી આશા,
એક જગ્યા પર ભેજા થાય હૃદય થઈ જાએ.

—મરીઝ



ઉત્તરાનો ગઝલ-વિભાગ

મઝલ

એ ખરખર દડું છે જેનું મહોળ્મળ નામ છે
 પણ તમે ને સાથ દો તો એ પછી આરામ છે.
 ક્યો પ્રણયનો પંથ સાચા અર્થમાં નિષ્કામ છે,
 ક્યા હવે એની ખબર છે-ક્યા એનું ધામ છે.
 એ હૃદય, નિષ્કળ પ્રણયના બે જ કેવળ નામ છે,
 સુખ રહે તો આમ૨ છે, ખોલ તો ઇન્કામ છે.
 પ્રીત માટીમાં મળી મધ એ માટીનું ફળ જીઓ,
 મારે મારે આ રંગેરંગમાં તમારું નામ છે
 શાંતિપૂર્વક જીવવા દે કોણ એવા વિશ્વમાં
 જ્યાં બધાની માન્યતા હો કે જીવન સંમામ છે
 હું તો જીવે જાઉં છું જીવન કોઇ વૃષ્ટિ નિના
 કોને પરવા છે—ભરેલા છે કે ખાલી જામ છે.
 ચાહું તે અર્થો કરે, છે વાત મારા હાથની,
 કોઇ કોરા પત્ર જેવો એમનો પયગામ છે
 બસ અજાણ્યા હોઇએ એવી ગીતે મળીએ છીએ
 પ્રેમના આરંભ જેવો પ્રેમનો અંતમ છે.
 એટલા જલદી બધા મારો જનાઓ લઇ ગયા,
 જાણુ પણ બેકામ ના થઇ કે આ કોણ કામ છે ?

અરકત વીરાણી બેકામ

★

દિવાનો થઇ નથી શકતો

(મઝલ)

ફક્ત આ એક કારણ હું બધાનો થઇ નથી શકતો,
 જનાનો ધારણ મારફતે જ્યાં મારો થઇ નથી શકતો,
 તમારા પ્રેમમાહે હું દિવસને રાત માનું છું,
 હવે આર્થા વધારે હું દિવાનો થઇ નથી શકતો,
 તમારી એક ગ્રન્થથી તો પતિત પણ થાય છે પાવન,
 પછી ઉપચાર કાં મારી વ્યથાનો થઇ નથી શકતો
 જીવનના આસ હું પૂરા કડું છું મોતના મુખમાં,
 હશે છે કોણ મજલમાં ઉતારો થઇ નથી શકતો
 સદા એક રૂપ હોયે એ કદી બેરી નથી શકતા,
 ન'કર મેળાપ કાં મારે-તમારે થઇ નથી શકતો
 તમારા પ્રેમ માહે તો ખુવારા છે આ જીવનની,
 એ જાણે છે છતાં 'નાહિર' બીજનો થઇ નથી શકતો

'નાહિર' જેવો.

૭

પ્રીત ડોકાશે તમ નયનમાં !

સુવાસ છે

કોઇ વિશેષી દિલના મિલનની સુવાસ છે,
કે આંદની આ ધરતી-ગગનની સુવાસ છે.
મન ધાય આસ ભરવાનું શૈલી પળે આંહી,
ભવરણમાં ભાવનાના સુમનની સુવાસ છે.
રણમાં વસેલા છવને પણ તરે કરી દીધા,
ઉપવન તરફથી વાતા પવનની સુવાસ છે.
હુનિયાને ભેટ આપે છે સ્વાતિમાં મોતીઓ,
હે આભા! એજ અશુ-વહનની સુવાસ છે.
લીધું ન લીધું નામ ત્યાં થઇ ગય બેઠા પાર,
હુનિયામાં એવી મારા સ્વર્ગનની સુવાસ છે.
કુરબાન થૈ જવાને ભર આવાતા રહે,
આરે દિશામાં એવી સુમનની સુવાસ છે.
કો' કૃષ્ણ જેમ બાગમાં પ્રુરુષ મૂકે સદા,
એ રીતે આજ તારા ગમનની સુવાસ છે.
માદક ખનાવે છે જુઓ વાતાવરણ સકળ,
એવી હવામાં ઉડતા ગવનની સુવાસ છે.
ગણે કે સુંધવાને ફરીતા ભૂલા પડ્યા,
કો'મિલીગનના દિલના અમનની સુવાસ છે.
'સુકમિલ'ની ગઝલો સાંભળી સૌ વાહવા કરે,
માનું છું હું તો એજ કવનની સુવાસ છે.

સુકમિલ ફરૈશી

આ જ્યાં સુધી જિંદગાની જાસોના સંકલનમાં પડી રહેશે,
બનીને ધકકન આ વાદ તારી ય અમ છવનમાં પડી રહેશે.
સતત પ્રતીક્ષાનો અર્થ કેવળ ઉપેક્ષાનો તો નથી ધટાવ્યો ?
તમારા દર્શન તથા તરસ ક્યાં સુધી નયનમાં પડી રહેશે ?
કદીકે તો આ ઉપાની માફક તમે હકીકત બનીને આવો,
તમારી આ રમ્ય આકૃતિ ક્યાં સુધી સ્વપનમાં પડી રહેશે ?
છુપાવશે! ઉરના આવરણમાં તો પ્રીત ડોકાશે તમ નયનમાં !
સુવાસ પ્રસાર્યા વગર કદીયે નહીં સુમનમાં પડી રહેશે.
તમે જે હેયું ન બોલશો તો આ બોલશે તમ અબોલ આંખો !
પ્રણયની રૂંધાઇ જમને વાતો કદી ન મનમાં પડી રહેશે.
નજરને રાખે જો નિત્ય દળતી. મથો છે સંકારવાને પાલવ,
હવે આ લગ્નજી કહો ભરા ક્યાં સુધી નયનમાં પડી રહેશે ?
ફેંકી વર્ષાને વાદ ચાતકની પણ નહીં શું કદીય આવે ?
કોર "હેયું" કરી ધટા ક્યાં સુધી ગગનમાં પડી રહેશે ?
પ્રુશી તણું જ્યારે વહાણું વાશે, બીડી જશે ત્યારે આપમેળે,
બધાઓ બાંધી સદાય ખાજો નહીં આ મનમાં પડી રહેશે.
અમારી આ કલ્પના મુજબનું ગગત અનોખું રચાશે કયારે ?
હૃદયની શું ભાવનાઓ 'આદિન' ! કહત કવનમાં પડી રહેશે ?

સાદિન કેશવાણી



ધાયું થવા દે

મદાકાળ ! તારુ કલેવર નિહાળી
મને દાકણું લઇ મમય ફારવા દે !

શરત એટલી કે મને જ્યાં ગમે ત્યાં
ધડી એકે મારુ જ ધાયું ચડા દે

શ્રુતે છે સપાટી ને જળ જોરમા છે
તો પગપોટા એના જુદા તોરમા છે,

વિંઝાતા પવનને કહો કે ભલો ચઇ
ને મનગમતું એને જીવન જીવવા દે !

ઉદાસીન હતાશા, આ રંગીન તમાશા
અને કષ્ટકે દેખાતી આરા-નિરારા,

અધુરે મધુ છે મને માગે મારા
અજવા ! હવે તો મને જ પવા દે !

મને જાણ છે કે હજી તુજ સદનની
દિવાળીની વચ્ચે રહી જીવતી છે,

મનોકામનાની એ શૂંકિતને અર્થે
મને દાર ફિલ ફેરા ઢંઢોળવા દે

ધીમેથી બીણને કમળ ખાદડી તું
બહુ દૂર ચઇ તો બમગ યુગળારો,

મુલાયમ ચરણમા બળી છે જગા તો
પ્રણય શ્વાસ ધીમે ધીમે ધૂંટવા દે

મહેશ ધ. વૈદ્ય



કણકણમાં સિંદુર હતું

આકાશ તારક મે દષ્ટિ કરી તો તેજ ધડી બરપૂર હતું,
પ્રતિબિંબ નિહાળી સાગરમાં નિજ રૂપ ઉપર મગર હતું.
શું રંગે અનોખા કુદરત અર્થિયા સરજી શકે છે રંગતથી
જ્યાં જ્યાં રણમાં રેતી ચળકી ત્યાં કણકણમાં સિંદુર હતું.
કુ રોજ નિહાળું છું ઇશ્વરને વ્યાકુળ થઇ સચરાચરમાં,
ત્યાં ઘટપટને બેઠી ચકતું નયનોનું અસૌકીક વર હતું
આ કોણ અચાનક આવી મને ખાલી પાછ મધુ,
જો કે કિલબરના હાથ વચર કયાં મોત મને મંજૂર હતું !
કોઇના ચરણ નીચે ચગદાયાં ફૂલ બિચારા જગ-પથ,
પણ જામ મરી તો ફૂલનું વર્તન કંટકથી પણુ દૂર હતું !
મેં દાસ બધાના જોઇ વીધા આ વિશ્વમા બલગારી થઇને,
કોઇના જીવનમા મોજ દતી કોઇનું જીવન મજબૂર હતું.
મે બહુ પ્રસારી કોઇ મને બેખાલી રહ્યું છે હે 'શબનમ'
જાઉં છું આજ હવે કાગળ કે જવાનું દૂર હતું.

અંજનેન મહેતા 'શબનમ'





પાંપણથી અશુભો સરીને વિરતરી ગયાં,
ધૂળમાં દડીને ભૂતકળ ચિતરી ગયાં.

ખગિત દિવાલે તરફે ક્ષયસુદત શન્યતા,
ગુસ્સે થયેલ કપૂતરિ શું શું કરી ગયાં.

પાછળ રહેતી મંજિલોને સાથ આપવા,
આચળ વધી વધી...કદમ પાછા ફરી ગયાં.

મુજ સિનગ્ધ મૌનને વરી શબ્દોની વાસના,
પર્વત ઘરફના ઓગળી . પાછા ફરી ગયાં.

જોઇ વિદરતી અધકારે સ્વસ્થ મૌન લપ,
'સાદિલ' અગાળે વિશ્વનાં કાયથી મરી ગયાં.

સાહિલ



બળવાન મારો આતમાં

હોય શાની આ જગતમાં મુજને કોઇની તમા;
જ્યાં છે શદ્દાશીલ અને બળવાન મારો આતમાં;
હઠી ગયા આવીને મુજને આજ વાતે વાતમાં;
પ્રાણુ પણુ આપી દહશું પ્રેમની સોગાતમાં.
આ પ્રથમ મેળાપને તે પાણુ પુનમની રાતમાં:
જણે ખુદ જન્મત પધારી આજ મુજ ગહેલાતમાં.
સોળ આ શણગારની એને જરૂરત હોય શું ?
રૂપ જેવું રૂપ જેને છે મળ્યું સોગાતમાં.
કુંખના દિવસ અને આ રાત એના વિરહની;
કેમ વીતે જિંદગાની આમ અશ્રુપાતમાં.
કેમ મારા પાપ ના ધોવાય જાએ એ સદી ?
જ્યાં નયનથી નીર વહેતાં હોય પ્રત્યાધાતમાં.
હસ ફરી ભક્તિમાં એકરૂપ છવન થઇ ગયું;
કાણુ આવીને ખડે આ વિશ્વની પંચાતમાં.
મિત્રની આ દુરમનાયક, પ્રેમ કેદ આ પતન !
છે 'વક્ત્રી' ના મૃત્યુનું ધારણ ફક્ત આધાતમાં.
તલી લાખાણી



તરબતર નથી

હું કોણ છું મગન, તને એ પણ ખબર નથી,
મારાં વતનમાં મારી જરાપણ કદર નથી !

હું છું જના જીવે છે જમાનાનો અધકાર,
સૂરજની હાજરીની નિશા પર અસર નથી.

ગમતી નથી આ જિંદગીથી રોજ મુલાકાત,
હું શું કરું એ જામને જે તરબતર નથી ?

મેઠી છે અરખો છે, આ બારી છે કિન્તુ દાવ !
કપડિ તમારી આંખડી ટગરટગર નથી ?

તારી કૃપાનો આ કયો પ્રકાર છે, પ્રભુ ?
કે લાખ લાખ ધરમા આમરે જ ધર નથી !

હે પ્રાર્થનાની લાસ ! હવે ખ્યાલ રાખજે,
એવાય દેવ હોય છે, જેને જિગર નથી

આશા અમર હતી જતાયે ખાખ થઇ ગઇ
એ શી રીતે બન્ધુ જે જુદાઇ જ્ઞર નથી ?

આગેથી નિરતર વહે છે અશ્રુઓની ધાર
કોણે કહ્યું 'જરિન' કે અહીં કે અહર નથી ?

—જરિન



શહેનશાહ નથી

એટલું માન દુખી દિલ ! એને પરવાહ નથી;
લાખણી હલકી હોં એટલો ઉત્સાહ નથી.

તમને જન્મતની ખુશીઓ ન કદી આપી શકું;
માનવી છું, એનું સર્જન છું, હું અલાહ નથી.

ફર ફેરવે તને સૂર્ય તપે જ્વલત મણી;
માનવી-માનવીમા કા જરાએ ચાલ નથી ?

હાં પરેશાન રહે રોજ એના ગમમા દિલ !
એ વગર જીવવાનો બીજો કોઇ રાહ નથી ?

દર્દમા રૂખી કદી પાર ન મંડિલ તું દરે;
માનવું મારું છે, એ જિંદગીમા વાહ નથી

દયા વકા છે ? ને છે વિશ્વાસ જેવું ય તે કયા ?
અમને તો કોઇ તરફથી યે મળી ચાલ નથી.

કેટલું સ્વાસ્થ્ય થયું, બોલાવી ત્યાં આવી 'અસિક' !
કે, ક્યાનો હું કદી લેતો શહેનશાહ નથી.

'અસિક' મોહંમદ



ગઝલ

ઝંખના

(ગઝલ)

જાણી છુટીને કાણ નિજ આંખોને તર કરે ?
એને પડી શું હોય કે મારી ફિકર કરે !
એ રીતે મને જોઈને મીઠી દીધાં નયન,
લિપ્તકેને જોઈ જેમ કાંઈ બંધ ધર કરે !
શું દોષ હતું પછી કે ઝખમ આપ્યા એમણે,
ઝખમોની ઝંખના જ જ્યાં મારું નિગર કરે.
એને ય મારી યાદ આવી ગઈ હતી જરૂર,
નહિતર ન મનને યાદ એની તરબતર કરે.
પગલાં મેં દૂરથી જ એનાં પારખી લીધાં,
અંધારે કાણ દેશની એના વગર કરે !
સાગર તો શું, લવસાગરે પણ હું તરી લઉં,
એક જ એ દ્રષ્ટિપાત જો મારા ઉપર કરે
'શહી'ના પ્રાણ અટક્યા છે દરેકની આરામ,
ઉપકાર થઈ જશે, કાંઈ એને ખબર કરે.

‘શહી’ આધારિયા



લાગણીનું વહન થવા દેજે,
મે હૃદયનું મિલન થવા દેજે,

થાય બીનાં નયન-થવા દેજે,
આંસુનું તું વળન થવા દેજે.

આખરે તો હળી જશે પાંપણ,
દિલ બચાવું શમન થવા દેજે.

ભાવી મંડાણ પર દહમ મારા,
જાઉં છું, તો શુકન થવા દેજે.

આંસુઓ ચર્મ જશે સિતારાઓ,
તાંત્રે પાલવ મગન થવા દેજે.

મહેન્દ્ર ગોહિલ ‘ઉદકા’



મુ....કેત....કેા....

જે મનુ એની મળી છે છાપ મારા હાથમા,
ત્યા શુભાવ્યું ત્યા પડ્યા છે કાપ મારા હાથમા;
હા ભલે અટકી મચેલી બાવ્યની રેખા રૂપે,
પણ હજી યે, આજ પણ છે આપ મારા હાથમા.



સુખમા સયવાગ સમે ભેક્ષમ પેદા કર, ખુદા !
દુઃખમા સધિવારા સમે ભેક્ષમ પેદા કર, ખુદા !
તારી માફક એકલો કુ તો છવી શકતો નથી,
એક બીજો મારા સમે ભેક્ષમ પેદા કર ખુદા !



દાગળી હો જાણે કે કોઈ અજત અલ્લાહને,
એમ જાગવવુ પડ્યું છે આ જગત અલ્લાહને;
એ હજી ઇન્સાન જન્માતી રહ્યો છે નિતનવા,
કે હજી મળતી નથી ઇન્સાનિયત અલ્લાહને.

ભેક્ષમ



મા ગણી

યમ મૃત છે આજ મુશ્કેલી છેડાડા,
કંઈ ને કંઈ સિક્ષા અને આપો તમે
વાચણીનો પ્રથ જો એને ગણો,
પ્રેમની દીક્ષા અને આપો તમે.



‘તાજ’-કશન

નિહાલ્યો ખૂનસરત ‘તાજ’ ધમુનાના કિનારા પર,
મળી સુદ્ધિની મુંઢરતાને પારાવાર મે જોયો,
યુગોના પડ આપા તે યે પડયો ક્યારે ધ ના ઝાળો,
કે ચિર સૌંદર્ય સામે કાળને વાચાન મે જોયો !



નોતરી બેઠા

કુંઠે ધૂળી ધખાવા નોતરી બેઠા નિખારાને
સહી શકતા નથી આજે દવે એના તપારાને;
મળી ના ક્યાર શીતળતા ને અંગે વ્હાય લાગી તો,
કર્યો જન્મામ દુનિયામા મુકરના સિતારાને !



સાકિન કેશવાળી

અવર દુનિયાનું નાટક

દૃશ્ય-૧

આગળના વેદે ગણાય એટલા આપણા હારખલેખલિમાંના એક જૂના ભેગી, એમના 'રંગસિંહ સંસ્કૃત' નાટકે નવી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં વિક્રમ સંસ્કૃતિ. નાદુરસ્ત વખિયલ છતાં અવિરતપણે લેખો, વાતચિત્તો અને નાટ્યોનું સંસ્કૃત કરતા જ રહે છે.

માઠ ધુમ્મસમાંથી એક અવાજ કાઢે કાઢેલું દિલ્લેથી સંભળાય છે :

અવાજ : આ નક' તો ન હોઈ શકે ! મને અહીં બેસવાને આવી સરસ ખુરસી આપી છે. અને સાતું પુછવો તો હું નક'માં માનતો જ નથી. (કાંઈક સંકાશીલ થઈને) પણ આપું ધુમ્મસ સ્વર્ગમાં... ખૂલી જાય તો સાડું. ! અને ! કાંઈ છે કે ?

(ધુમ્મસ આગળી જાય છે, અને એક વ્યક્તિ તદ્દન ચેત વસ્ત્રોમાં આચ્છાદિત થયેલ, આ ખડમાં પેલો બેઠો છે તે ખુરસી પાસે આવે છે. આત્મા પેલી ખુરસીમાં બેઠો છે. વધમાં જુવાન લાગે છે અને જુવાનને શોભે તેવા અપ-ટુ-ડેટ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે.)

આત્મા : (સ્વાસ્થ્ય મેળવીને) આવો ફીક થયું તમે અહીં છો તે. (ખુરસીમાંથી માનભરી રીતે ઊભો થાય છે) મને તો પ્રથમ શક પડ્યો કે મને જુલમાં ખોટો કરનારે મોકલી દીધો છે કે શું ? તમે સ્વર્ગીય દૂત છો-આપ નામદાર ?

વ્યક્તિ : ના રે સાહેબ, માત્ર આપનેા નમ્ર સેવક. તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવા હું અહીં નિભાયેલ છું. (આત્મા ખુરસીમાં બેસે છે) આપની એક ઇચ્છા તો હું સમજી ગયો છું.

આત્મા : તે શું ?

વ્યક્તિ : આપની યુવાની. તમારામાંથી મેં પૂરા ત્રીસ વર્ષ લઈ લીધાં છે.

આત્મા : હું શું પાછો અક્ષવીસ વર્ષનો થઈ ગયો ?

વ્યક્તિ : સદાને માટે.

આત્મા : સરસ-ખડ સરસ. અને તમારે મારી પાસેથી કુકર્મ લેવાનાં છે ?

વ્યક્તિ : માત્ર લેવાના નહિ, અમ્મલવાનાં પણ ખરાં.

આત્મા : હું અં, સમજ્યો. મારાં જ કર્મના કળ રૂપે મને આ મળે છે ! હું તમને-તમને રાખજી-લાઈ કહીને બોલાવું તો તમને વાંધા છે ? મારા નોકરનું નામ એ હતું અને એથી મને જરા સમવડાણું લાગશે (વ્યક્તિ નમે છે) જરા વિચિત્ર જગ્યા લાગે છે. મને તો જરા

લેખક : જોહન લૉયડ બ્રાન્ડસ્ટન
રૂપાંતર : ધનસુખલાલ મહેતા.

જુદી કદવના દત્તી પણ માયા પાઝા તેજનું
કુળથી અને વીણાના સૂઝ વગેરે કેમ જણાતા
નથી ?

વ્યક્તિ પહેલા પહેલા બધા જ આવનાર આ મધુ
માગે છે પછી સમજાયું પરા માડ એવું
અ બધું માગના નથી (દાથ પલોગા કરે છે
આ મની પાઝા તેજનું કુળી રચાઈ જાય
છે, અને દૂર દૂર વીણાના સૂઝ ગૂંચે છે)

આત્મા ુ સાફ કહી દઉ, ભાઈ, મને પાનાને વીણા
વગાડતા આવ તી નથી મારે વીખવી પડશે
વ્યક્તિ ના રે ના આપને અહીં મ્હુ જ મગવાનું
નથી માન આપને મનમાં આવે તો જ અને
તેજનું જ કરવાનું (વીણાના સૂઝ બધ થાય છે)

આત્મા એ પણ સરસ આ આનાસ મારો છે ? રામજી
બધ આ વાસમાં ફરતીચર જેવું તો
જણાતું જ નથી

વ્યક્તિ આપ ચાહો તે ફ નીચર ગોડાબાઈ જશે
બીત પર ચાહો તરા ચિત્રો પરના વગેરે
પણ નીગાઈ જશે

આત્મા હું કંઈ તેજનું ? (વ્યક્તિ હા ભાણે છે)
ખચની દરકાર ક્યા સિવાય ?

વ્યક્તિ હાજી આપ નો અને ૧ અમનના મુશીબ
આત્મા (ઉશ્કેરાઈને) ખરેખર ? હું હું તે બધું
યશ ?

વ્યક્તિ હાજી બધું જ, માત્ર આ સ્થાનમાં અમુક
મર્યાદા છે તે સિવાય બધું જ

આત્મા તે મર્યાદા કઈ ?

વ્યક્તિ અહીં કોઈને અણગમતું-અપ્રિય લાગે તેનું
નહિ થાય દઈ, કુખ, યાતના વગેરેને અહીં
સ્થાન નહિ મળે

આત્મા ૧ ગ જાહેરખરખરા હોય છે તેમજ ?

વ્યક્તિ પણ આપના ફરનિચર વિશે ?

આત્મા એમ દરો-પહેલા તો ફેન્સ સૈનીતુ રાખો
પેતુ લઈ નીતજનું કહેવાય છે ને તે સાથે
શોમ પાશ્વત્ય ચિત્રો, પ્રગાઓ, ગૂંથેના પરદા
વગેરે વગેરે

વ્યક્તિ હાજી આપણે જમવાના ખડને પડીથી
લઈશું આપ જમી તો પછી એ બધું
ચઈ જરો

આત્મા વાદ વાદ જમવાનું હીં વાદ મ્હુ મને

મદીને બુખ લાગી કે

વ્યક્તિ બુખ તો સાથે ને આપની આ અત્યત
લાગી મુસાફરી પછી આપ શું લેશો ?

આત્મા • એ હું તમને જ મેં પ છું પણ-પણ હું
અહીં મિગર-મિગાર પી શકું ?

વ્યક્તિ • અનમત મિગરેટ, મિગાર પાષપ હુકો,
અવન ચારો તે મરી શકે

આત્મા થે કસ આ અહીં દારૂ પી દશે-ખર ને ?

વ્યક્તિ આપ બુખ ખાઓ છે વહીરડો, છેડી કિન,
રમ નરેક નરેક પ્રકારના વાઇસ બધું જ
મળી શકશે

આત્મા (ખૂન આનદથી અને સતોથી) અરે તેરી
ભતી હો જાય ?

વ્યક્તિ આપ આવી લાતા ન વાપરો તો સાફ
આત્મા (શરમાઈને) સોરી મિરા ર કોમરેડ, હવેથી
હું સલામ રાખીશ

વ્યક્તિ જમવાનું પીરસાઈ ગયું છે (મને જમવાના
ખડમાં જવા જાય છે આત્માની આસપાસ
પેતુ પ્રાણનું વતુંળ સાથે સાથે જાય છે,
તે નાઈને)

આત્મા પીઝ-આ વતુંળ ખસેડા લો તો સાફ
વ્યક્તિ જેની આપની ઇચ્છા (વતુંળ અદશય થઈ
જાય છે)

દ્રશ્ય ૨

(પાછા એજ ખડમાં બાગણા આગળ આત્મા
અને વ્યક્તિ જગડ ડોખા રહે છે વાનગીતમાં
ગોડવણ થઈ છે તે પ્રમાણે રૂમમાં ફરનિચર
ચિત્રો, પૂતળા વગેરે ગેલવાઈ ગયા હોય છે)

આત્મા વાહ વાહ જમવાનું તા એ કે ૧૮૭ જ !
અમા મેથીની ભાણના મર્યાદા અને કદના
ભજિયા તા એહો ૧૮૧ ! શીખડ પણ
કમ નહીતું (આમતેમ જુએ છે) આ તે
જિદગી કહવાય !

વ્યક્તિ જિદગી નહિ અન તતા !

આત્મા એકેક ચિત્ર પણ અત્યત છે ! ફનીં મિન
દશે એકેમની ?

વ્યક્તિ અહીં પૈસાનું અસ્તિત્વ જ નથી એટલે કે મ
તની વાત કરી એ અર્થ વગરની છે

આત્મા (નિગમ થઈને) ત્યારે તો આ વરતુઓની
મિત વાચ રૂપિયા પણ નહિ !

વ્યકિત : હાથ. આપને, છતાં, પૈસા જ જોઈતા હોય તો મંગાવી લઈએ. રૂપિયા રોકડ કે નોટો.
—લાખખોલી—કરોડોની અહીં દબાવી કરી દઉં.

આત્મા : એનો અર્થ શો ? જો એ પૈસા કશું ખરીદી જ ન શકે તો.

વ્યકિત : છતાં, આરંભમાં, કેટલાક ગૃહસ્થોને પૈસા જોવા અને ગણવાનો શોખ આવ છે, જેમ સત્નારીઓને હીરાખોલીની ઇચ્છા થાય છે તેમ.

આત્મા : દરેકે દરેક સ્ત્રી અહીં તેટલાં હીરાખોલી લઈ શકે ?

વ્યકિત : હાથ, પણ થોડી જ વારમાં તેઓ કંટાળી જાય છે.

આત્મા : કંટાળે જ ને ! અહીં, રામજીભાઈ, નાટકો અને ફિલ્મો ખરાં કે ?

વ્યકિત : આપ કહો ત્યારે અને તેવી ફિલ્મો અને નાટકો અહીં રજૂ થાય છે.

આત્મા : તો તો ઘણું સાડું. પેલી જગ્યાએ તો સાંજે હું એટલો કંટાળી જતો હતો કે નાટક કે ફિલ્મ જોવા જવાની ઇચ્છા જ થતી નહોતી. હવે એનો ખંચ હું વાળી લઈશ.

વ્યકિત : આપને સમય પણ જોઈએ એટલો હાથ પર રહેશે ને. પણ હવે આપને પહેરવાનાં વસ્ત્રો ? કાઠિયાવાડી રાજવંશી કે મુગલાઈ કે પછી પચાસ વર્ષ પહેલાનાં ઇંગ્લેન્ડના કે ખાસ લગણાં ?

આત્મા : પણ મેં પહેલાં છે તે શા ખોટાં છે ?

વ્યકિત : ખોટાં છે એમ હું નથી કહેતો. પણ આ તો ફરનિયર વગેરેની સાથે સરસ મેળ ખાઈ જાય તેવાં જોઈએ ને ! કહો તો ફરનિયર બદલી નાખીએ. પાંચમો વર્ષ પહેલાંનું હિન્દુસ્તાનના જેવું ફરનિયર અને તે સમયનાં જ ચિત્ર અને શિલ્પકૃતિઓ

આત્મા : તમે પણ રામજીભાઈ, શું હાંકે રાખો છો ? ફરનિયર અને ચિત્રો પ્રમાણે આપણે પોષાક પહેરવાનો ?

વ્યકિત : જેવી આપની ઇચ્છા

આત્મા : હા, રામજીભાઈ—

વ્યકિત : હા છ ?

આત્મા : મારા મિત્રોને અહીં મોલાવી શકાય ખરા ?

વ્યકિત : જે અહીં હોય તેમને ખુશીથી મેલાવાય. ખીજે હોય તો નહિ

આત્મા : (કાંઈક વડીલાદીથી) મરીબ બિચારા ! જરાક સારી રીતે વર્ત્યાં હોત તો શું જવાબુ હતું !

વ્યકિત : હાથ, એક વાત હું અહીં કહી દઉં. આ સિવાયની બીજી જગ્યા માટે અહીં ચર્ચા નહિ થઈ શકે.

આત્મા : તે તો બહુ સારી વિનય કહેવાય ! હવેથી હું યાદ રાખીશ (થોડી વાર મૌન રાખીને) મારી પત્ની તો અહીં જ છે ને ?

વ્યકિત : આપને એમની પાસે હું લઈ જાઉં ?

આત્મા : (હીલો થઈ જઈ) હા, કદાચ મારે જવું તો જોઈએ !

વ્યકિત : જેવી આપની મરજી.

આત્મા : એમ નહિ, પણ મારે જે થોડાં રીતે કરવું જોઈએ તે તો કરવું જ રહ્યું ને !

વ્યકિત : હાથ આપને ફુનિયાની અમુક રીતરસમ, રિવાજ, ત્યાંની સદજી ભૂમિઓ વગેરે પજવે છે. અહીં એવું કશું જ નહિ. નહિ ફરજ નહિ બંધન, અને તે ઉપરાંત એક વાત પણ છે જ ને. જે આપની પત્ની એમ જાણતી હશે કે આમ એને મળવા જરા પણ રાજી નથી તો એ આપને મળવાની ઇતેન્દ્રી બતાવશે નહિ તે નહિ જ.

આત્મા : (અમુક આત્મીયતાથી) રામજીભાઈ, ત્યાં અમે— અમને બરાબર બંધ બેસતી રાશ ન હતી. અમને એકમેકને ફાવતું નહિ.

વ્યકિત : સમજી શકાય એવું છે.

આત્મા : અહીં તમે કહો છો કે બધું 'સાડું' તેમ જ નરસું' એ બેથી પર છે, સાચી વાત ? પણ અહીં તમે બહુ જ નીતિમાન તો દર્શો જ ને ?

વ્યકિત : નીતિ એ આપની પૃથ્વીની વાત હતી. ખીજે કયાંય પણ એવું અસ્તિત્વ જ નથી.

આત્મા : અહીં તમે પરણ્યા નહિ, કદાચ તમને પરણાવે નહિ. એટલે—એટલે એક ઉપર બીજી બેરી કરવાના ગુનાહ બદલ કાયદો પણ દર્શો જ નહિ.

વ્યકિત : એ વિશે આપે જરા પણ લય રાખવાની જરૂર નથી.

આત્મા : નદિ નદિ રામજીભાઈ, મારે માટે એવું
ધારણા નહિ

વ્યક્તિ : બેની આપની મનુ હવે આપ દમણી શુ
શુ કંવા માગો છો ?

આત્મા : આ નમારુ શહેર કે જે કહેતા હો તે
તેનું છે

વ્યક્તિ : બીજા જેવું આ શહેર છે. કાંઈ ખાસ નવું
નથી હીરા મોતીથી જડેલ ફરનિયર સિંહા
સોનો, મોગી મોગી મહેવાતો, સોને મટેના
માર્ગો અને હીરામોતીથી મટેન દરવાજા--

આત્મા : હું તો એમ ધારતો હતો કે એ બધું તો
માત્ર કાષ્ઠનિક હશે.

વ્યક્તિ : ના રે નાજી મધુ મોએ મો ટક સાચું
તમે મને બતાવશો તેથી હું આશ્ચર્યચકિત
થઈ જમણ રામજીભાઈ ?

વ્યક્તિ : પહેતા થોડા દિવસ બધા જ એમ કહે છે.
પછી કાંઈ નહિ

દ્રશ્ય કે

(થોડો સમય વીચો દોષ છે ફરનિયર વળી
બદલાયેન હોય છે. આત્મા કટાંગેલો
દાઘમાંથી એક મેગેઝીન બોલ પર નાખે છે.)

આત્મા : રામજીભાઈ !

વ્યક્તિ : હા છ.

આત્મા : અન તત્તા તો મહુ માળી લાખી મુત નહિ ?

વ્યક્તિ : હાજી મને તો એ જણાઈ ચૂક્યું છે

આત્મા : (થોડીસા રહીને) આ બધી સ્ત્રીઓ-મહા
રાણીઓ-સામ્રાજીઓ અને મળી તે બધું
હોશિયાર ! કામેન ખરી પણ જરા કટાંગે
ઉત્પન્ન કરાવે તેવી છે-તેમના નામ શા શા ?

વ્યક્તિ : હલન, કીઓપેટ્ટા, આલ્પવાની ચૌનાદેવી,
થોએ પેરા લેડી હેમનટન નરજહન

આત્મા : હવે આજે સ જે તો તમે મને કાષ્ઠક સામા
ન, સાધારણ સ્ત્રીઓ મેળવી આપો તો
સારું મધામા અપૂર્ણતા સાને છે-સૌન્દર્યમા
પણ ખરું ને રામજીભાઈ ?

વ્યક્તિ : હાજી

આ મા : બધા નાટકો અને ફિલ્મોથી પણ હું કટાંગ્યો
વરતુ તો બધામા એકનું એક કાંઈ નવતરું
બતાવોને

વ્યક્તિ : નહિજી તેમ તો નહિ બને પૃથ્વી પર જે

અયેગો અને ફિલ્મો ત તે ૪ અહી મતા-
વાય નવતરું નહિ

આત્મા : હું તો એ બધાથી કટાંગી ગયો છું મધ
કામ આપો ?

વ્યક્તિ : પણ કેવું ?

આત્મા : હા તે પણ ખરું

વ્યક્તિ : આપને આનન્દ આપે તેવું ?

આત્મા : નહિ નહિ, તો તો તે કામ રાખું કહેવાય ?
તમે કાંઈ કમળા દો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે
કરવું પડે તે કામ હું ત્યાં પૈસા માટે કામ
કરતો હતો પણ પછી તે પૈસા હો કે સા
હો કે પર્વતની ડાય હો પણ તમને તેની
કમળા હોય તો તે કામ કહેવાય અહીં તો
હું કમળ કરું છું તે કાજી થાય છે તેને
મારે હું મમ કેવી રીતે કરું ? એટલે કામ
વગર અનનતા સુધી મારે શન્યમનરક બટમ્યા
કરનાનું

વ્યક્તિ : મરામર કહ્યું આપે પહેલાં દમેક વર્ષ બધા
આરી જ વાતો સાચા ફિલસુફને જાણે તેવી
કર્તા કરે છે

આત્મા : પણ તે પછી તેઓ શુ કરે છે ?

વ્યક્તિ : બીજા કરે છે તે માત્ર અનિત્યતા હોતુ તે !

આત્મા : ત્યારે પેની બીજી જગ્યાએ-ત્યાં લોકો કટા
ળતા હશે ?

વ્યક્તિ : હું બરાબર જણ્યોતો નથી, આત્માઓ ત્યાં
આવવા માગ્યા એમને પછી ત્યાં ગયો જ
નથી.

આત્મા : અહ (આશ્ચર્ય પામીને) ત્યારે તમે ત્યાં હતા ?

વ્યક્તિ : આગીસ હજાર વર્ષ તો નહેતો-પણ પછી પણ
હું ત્યાંથી અચાનક જ અહીં સાથે આ-ઓ
એ બીજી જગ્યા વિશે હું ઘણો વિચાર કર્યાં
કરું છું. તેમા પણ જ્યારથી હું મારી
પત્નીને અહીં મળ્યો ત્યારથી તો ખાસ

વ્યક્તિ : મુવાકાત સારી મધ ?

આત્મા : (સખે) રામજીભાઈ તમે તો જાણુના જ
હવેના સારી થવી જ જોઇએ ને. મુવાકાત
પછી એણે મને કહ્યું, અને મેં એને મળ્યું
કે હું તમને જોઈને રાજી થઈ છું-રાજી થયો
છું, એવો તો એમ પણ કહ્યું કે 'મને તો
હવે કે તમે મને મળશો ત્યારે ત' ખૂબ ગુરમે

૪૯ જાણ અને દુઃખી દુઃખી પણ ચંદ્ર
 જાણ.
 વ્યકિત : પંચાતી જ ત્યાં છે ને. અહીં એવી દિનિ-
 એને સ્થાન જ નથી.
 આત્મા : હા મને પણ એમ જ બાલુવા મળ્યું. મને
 ધણું થાય છે કે અમુક કાચ કરવાથી મને
 દુઃખ થાય, હું મુસે થાઉં-પણ એમનું
 કશું જ થતું નથી!
 વ્યકિત : એ તો અહીંની વિચિત્રતા છે. કોઇ કોઇ
 વાર તો આપણે ભૂટી જઇએ કે આપણે
 ક્યાં છીએ ?
 આત્મા : એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ?
 વ્યકિત : આપનું માનસ બેઠેને. અહીંની વ્યવસ્થા
 આપને ગમતી નથી લાગતી. પરંતુ હું તો
 ધારૂં છું કે આપને પૃથ્વી પર કહેવામાં
 આવ્યું હતું તેના કરતાં તો અહીં વધારે
 સારું છે જ.
 આત્મા : એ વાત તો સાચી.
 વ્યકિત : અને આપ અહીં આવ્યા ત્યારે પહેલાં પહેલાં
 તો બહુ ગૂંચવણમાં પડી ગયેલા.
 આત્મા : હા. પેસો કુચ્છમસ હતો કેની. એણે જરા
 મને અકળાવેલ ખરો.
 વ્યકિત : આપ સાહિત્યથી કંટાળી ગયા, આટલી
 વારમાં ? ત્યાં તમે 'કલાસિકસ' નો શોખ
 લગાડ્યો હોત તો ફીક થાત.
 આત્મા : કેમ વાર ?
 વ્યકિત : અહીં એક સંસ્કૃતનો મોટો પંડિત આવ્યો
 હતો. તેણે ભારે ભણ્યું કે કાલિદાસનાં બધાં
 નાટકો-જે પૃથ્વી ઉપર ખોવાઇ ગયેલાં ધરાતાં
 હતાં-અહીં મૂળ પ્રતમાં છે, ત્યારે તો
 એ આનંદથી લગભગ ગાંઠા બની ગયેલો !
 પછી તો બીજી સંસ્કૃત પ્રતો પણ એને
 મળી. લગભગ ચાળીસ-પિરતાળીસ વર્ષ તે
 એનાથી સંતોષ પામીને મૃદ્યો.
 આત્મા : પણ તે પછી એણે શું કયું ?
 વ્યકિત : પછી તો શું કરે બીજું ? હવે કયો !
 આત્મા : મારે તો હવે માત્ર એક જ ચીજ લેવાની
 ઇચ્છા છે.
 વ્યકિત : અત્યારમાં માત્ર એક જ ઇચ્છા રહી ? કંઈ ?
 આત્મા : મારે માટી પૃથ્વી પાછી લેવી છે.
 વ્યકિત : તે તો નહિ બને. અહીંથી તમે જઇ તો

ન જ શકો. પણ હા, હું એટલું કરી શકું-
 આપને એક દુરબીન આપું-જેના વડે આપ
 બધું જોઇ શકો.
 આત્મા : શું શું ?
 વ્યકિત : માણસને બીજાનું હૃદય જોવાનું કૌતુક લાગે
 હોય છે. આનાથી, આપ પૃથ્વી પર કોઇ પણ
 ઘર, ત્યાંના કોઇપણ યોરડા, અને યોરડાના
 માણસો-ગમે તે જોઇ શકશો. આ પ્રકારની
 જિજ્ઞાસા માણસોમાં એવી પ્રબળ હોય છે કે
 માણસો વર્ષોનાં વર્ષો આ દુરબીનથી જોયા જ
 કરે છે.
 આત્મા : હા હા. એ દુરબીન મને આપો. હું ત્યાં હતો
 ત્યારે એવા અનેક માનવીઓ હતા, જેમનાં
 ખાનગી હૃદય વિશે જાણવાની મને પ્રબળ
 ઇચ્છા હતી.
 (વ્યકિત આત્માને દુરબીન આપે છે.)
 દ્રશ્ય : હ
 (વધારે સમય પસાર થઇ ગયો છે. આત્મા
 અધીરાઇથી આમતેમ આંટા મારી રહ્યો છે.)
 આત્મા : રાગહલાષ ! રાગહલાષ ! (વ્યકિત આવે છે.)
 અરે હાઇ, હું તો કંટાળાથી મળા મુઠ્ઠી આવી
 રહ્યો છું. લગભગ મરી જવાની અણી પર છું.
 વ્યકિત : નહિજ, અહીં મૃત્યુ છે જ નહિ.
 આત્મા : આ રીતના હૃદયથી હું તો મૃતપ્રાય થઇ
 ગયો છું. મેં હંમેશાં મારે જે પણ વસ્તુ
 જોઇતી હતી, તે માટે કામ કયું છે. હું જે
 ઇચ્છું તે તરત હાજર કરવાથી તમે મને
 કામ કરતાં અટકાવો છો.
 વ્યકિત : તે તો તમે ઘણીવાર કહ્યું. પણ તેનો
 ઉપાય નથી.
 આત્મા : પણ મારે કેરું શું ? હું બધાથી કંટાળી
 ગયો છું.
 વ્યકિત : આટલા જલ્દી ? પેસું દુરબીન ?
 આત્મા : અરે, નાનો દુવામાં તમારું દુરબીન. ત્યાં
 માણસોનાં ડોળાં જોતાં એ વાત જુદી હતી.
 અહીં પ્રત્યેક માનવીના ઘરમાં નજર નાખી
 ઝીણમ્યાં ઝીણી વિગત જાણવી ! અરરર !
 એના જેવું ગંદું બીજું કોઇ કામ નથી. તમે
 મને આ બદલો આપો છો ? છેવટ મુઠ્ઠી ?
 વ્યકિત : અહીં છેવટ-અંત-છેડો એ શબ્દો જ નકામા

છે. અહીં નો અનન્તતાથી અનન્તતા મુઠી
એ રામરી જ વપરાય

આત્મા : અરે યુવામાં નાખો એ 'અનન્તતા' ને મને
કાંઈ કામ જતાવે

વ્યક્તિ : વાચનથી આપ કટાણી ગયા ?

આત્મા : ત્યાં જેને સત્ય સમજે છે, તેને વિશે અર્થ-
વિહોણું વાચન શા કામનું ? મને ખરું
સત્ય તો હવે સમજાય છે

વ્યક્તિ : આપ આપના મિત્રોને મળવાથી ખુશ થયા
જણાતા હતા

આત્મા : પણ હવે એમની સાથે વાત શી કરવી ?
તેમણે જે હતું એ બધું તો મેં પૃથ્વી
પર જ સાબળી લીધેનું. એ મધી જ વાતો
પાછી ડગન-દોઢ ડગન વખત મેં સાંભળી
પછી હવે શું ? ત્યાં તમે થીંછ ગયેલ પૂતળા
માફક જાભા શું ગભા છે ? મને કશું
સૂચવોને !

વ્યક્તિ : મારી સાથે આપ શુરસે ના થશો હું
આપના પાલન કરું છું આપને માટે બને
તેટલું સારું કરવા હું યત્ન કરું છું હું
પણ આપની સાથે જ આમા છું—આપણે
એક જ બોટના મુસાફર છીએ

આત્મા : હે ! ત્યારે શું તમે પણ મારી મફક બપ કર
કટાણી છે ?

વ્યક્તિ : એ વાત પર શેક લેન્ડ કરો (શેક લેન્ડ કરે
છે) પણ-પણ તમે એ બતાવતા નથી

વ્યક્તિ : મેં એ પહેલા પહેલા બતાવેલ-થોડા દબાર
વર્ષો સુધી મેં પણ કંટાળો બતાવેલ

આત્મા : એ પ્રયત્ન !

વ્યક્તિ : નહિ નહિ-એ નામ અહીં ઉચ્ચારાય નહિ

આત્મા : પણ-પણ મારે માટે હજી કાંઈક તો કામ
કરી શકાય એવું બાકી દરો.

વ્યક્તિ : આપ આપના આ ખંડને ફરીથી સજાવાનું
કેમ કહેતા નથી ?

આત્મા : અત્યાર સુધીના મેં સત્તર વખત આ રૂબનું
ફરનિયર ફેરવ્યું. હવે રહ્યું છે શું ? બૂતકણ
અને વતમાનકામની તમામ ફેશન આપણે
લઇ નીધી હવે ?

વ્યક્તિ : ભવિષ્યનું કરી જોઈએ.

આત્મા : કોઇવાર એ પણ કરશું.

વ્યક્તિ : હમણાં કેમ નહિ ?

આત્મા : એ બધાથી હું કંટાળી ગયો છું.

વ્યક્તિ : તો પછી પોપાકમાં કાંઈ ફેરફાર કરીએ

આત્મા : પોપાકમાં ? આ મેં પહેલે જ તો શા ખોટા
છે ? તમે જણાવો ? આ સુદ મેં જે પહેલે
છે તે હું પૃથ્વી પર મોટરકારની નીચે ક્ય
ગાંધી મરણ પામ્યો તે વખતનો છે આ સુદ
મને અસહની યાદ આપે છે. ઉશ્કેરાટ અપાવે
છે. ધાક ધુનરા લાવે છે. કાચી મારી
ભાંધ આખી ચિરાઇ ગઇ તે વખતે મને
જે પાર વગરનું દુઃખ થયેનું તે દુઃખમાં
પણ આ અનન્ત દુઃખ વગરની રિથિતિના
કરતા વધારે સુખ હતું એ દુઃખ તે મારું

એ દુનિયા પગનું છેલ્લું અને છેવટનું દુઃખ
જોહો ! હું અત્યારે સહારુ છું, અને મને
કાંઈ કાંઈ થઇ જાય છે આ તે જીવન છે ?
કોઈ પણ પ્રકારની બિમી નહિ, આશા નહિ,
શુભ નહિ, આવેશ નહિ

વ્યક્તિ : આપ શું કહેવા માગો છો તે મને સમજવું
નથી આપ હજી કંટાળો માગો તે હું હાજર કરીશ.

આત્મા : કંટાળો ? મારે દુઃખ સહન કરવું છે-તે મને
આપો

વ્યક્તિ : અહીં નહિ બને અહીં એ નહિ બને

આત્મા : તે તો નહિ બને, તો તો હું આ રમગીંથી
બેગર થઇ ગયો છું

વ્યક્તિ : (ચુચ્વાલ જમીને) આપે શું કહ્યું ? રમગીંથી
બેગર ?

આત્મા : મને જે મળી શકતું નથી, એ મારે જોઈએ છે
એ તો વિચિત્ર વાત કહેવાય

આત્મા : આ અનન્ત સુખ આશાથી સહન થતું નથી

વ્યક્તિ : આપણે બધાએ એ સહન કરવાનું જ રહ્યું.

આત્મા : હું અહીં જે યતના સહન કરી રહ્યો છું
તેથી યાતના તો નહીંના ફૂટો પણ મને આખી
ચકવાના નથી હું નાકમાં જવા માગું છું-
નાકમાં !

વ્યક્તિ : (બે પગલા પાછા દોડે છે, અને આશ્ચર્યથી
જોઇ રહે છે) ત્યારે આપ-આપ- આને શું
ધારતા હતા ?
(આત્માને સત્ય સમજાય છે. વ્યક્તિ-નાકનો
દૂત સહેજ ખભા દલાવે છે-ધીમે ધીમે
રમગીં પર અધિકાર પ્રસરી રહે છે)

● ● ●

એક ઘડીના પંચોતેરમા ભાગનો ઉન્માદ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશતાં જ નિબંધી વિશિષ્ટ સર્ગ-
શક્તિથી શુક્રતારકની પેઠે ચમત્ક્રી જ્યારે આ યુવાન કવિ-
વાર્તાકારનું તા. ૧૦-૮-૬૮ ના રોજ કુ:ખદ અવસાન થયું.
'અમુખર' અને 'હંડા', તાઝીશરી છટાદાર ગય શૈલીમાં
ભાષાયેલી એમની આ નવલકથાઓએ કેટલાકે એમને
'નવા પંનાલાલ' તરીકે ગણાવ્યા. શ્રી ઉમાશંકરે એમને
અર્જુનિ આપતાં કહ્યું છે : 'રાવજી રાખડનો ઉપાસક હતો.
એનામાં રાખડ કંઈ હતો.'

રાવજી પટેલ

અધાજ અચકતો મુગલાની જેમ ટાળે વળી ગયા.
વેડાનો નિયમ છે કે દહીંને મેંચે રમાલ બાંધેલો
જેઠાએ નં. અને મેંચેથી એકાએક રમાલ ખસી ગયો.
ફાંસીના દોરડાની જેમ એની પોચી ગાંઠ ગળાની આસ-
પાસ આવી ગઈ. વેડાને દોડતાં દોડતાં ઊભેલા દહીંઓને
હાસેલા ચારતા મૂંગા મૂંગા નં. ડ પાસે જતા હતા.
ત્યારે બધા જ નં. ડ જેવી હાલત થવાવાળા ખુદલી
આંખે બીતા હતા. અધાજ બીતા હતા. એનો સમય
અધીરોએ અધીરો ઘડી લગી-એથીયે એણે હતા.

નં. ડનો પડોશી આ બધું નથી જોતો. એ અધાની
જેમ બીધો પણ નથી. કારણ કે બીધા જેવું એણે
જોયું જ ક્યાં છે? નં. ડનો પડોશી ઓચિંતી પરમ
જાની થઇ ગયો છે. આણું સદ્ભાગ્ય બહુ ઓછાને આ
જીવતી આલમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વગર ભક્તિએ એચિંતું
પરમ જ્ઞાન તુલસીદાસ જેવાને પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું.
ભલેને ઘડીના પંચોતેરમા ભાગ માટે ધન્યરે એને આ
વરદાન આપ્યું હોય પણ એવું વરદાન મેળવવા કંઈ
મહાન કાર્ય કરવું પડે છે. નં. ડના પડોશીએ ભલેને
રેંકડીવાળાનું ચપ્પુ ઉઘાડી લીધું. એ તો એને જરૂર
હતી તે ઉપાડી લીધું એ કાંઈ ચોરી થોડી છે? પણ
આણું સદ્ભાગ્ય નં. ડ કરતાંયે વિશેષ મહત્ત્વવાળું,
મરી તો મંદાકામ જાય છે. પણ જીવતે જીવ પરમ જ્ઞાનની
મઝા જુદી છે. એ તો કુવ પણ ન જાણે. તુલસીદાસ
પણ ન જાણે.

એ વખતે નં. ડના પગ ટાલા પડી જાય છે. નં.
ડનો બીજો પડોશી આ જાણતો નથી. દોરડાના પગ
છેલ્લી વાર ટાલા પડે ત્યારે પોતે બીજો જ ન જોઈ રહે.
એણું ધ્યાન નં. ડના ખાટલા નીચે ગબડી ગયેલી મોસંબી
પર છે, આજે ફસ વાગે કાચળામાંથી પોતે પણ અડધી
પસંદ કરી છે. એ જ મોસંબી અત્યારે માસિક વગરની
થઈને નં. ડના ખાટલા વચ્ચેના ભાગ નીચે જ ગબડીને
અટકી છે. નં. ડનો બીજો પડોશી મોસંબીને બાથમાં
ગાલીને ગળાડી અટકાવીને બેસી રહ્યો છે એ હું સોગંદ
ખાઈને કહી શકું એમ છું.

જોતજોતામાં તો પારકા સ્તુત્યને પોતાનું અનુભવવા
એકી અવાજે ના પાડતા બધા દહીંઓ નં. ડ ની ગળ-
ડીને અટકી ગયેલી પેલી મોસંબીપરના કુદરતી રંગ
જેવા મૂંગા મૂંગા મશીનગનની ગાડી જેવા અવાજવાળો

એકિસજનનો દસાનો ખાટલો બેઠે રહ્યા ને નો નામે પડોશી મિત્રારો સહકર્મી છે એણે સૌને આપા ખમેડવા વિનવતી કરી પોતાના ખાટલા આગળ કાટ થઇ બેઠેલા રોગીઓ બધા જ કંઈ સમજી નથી હોતા મોઝે રૂમાલ કાઢી કાઢીએ નથી બાધ્યો, એ ઓછું દેડ પાડીને આવે કસમયે કહેવાય છે તમે ભાઈઓ કારે ખમેડો, મારી આગળ આમ બેસા ન રહેતા ને ડ મારો મિત્રારી હતો એણે 'શેનનને કાઢેની વાત પહેલ પરચમ મને સભળાવેથી બધા આજીજી કરીને ચાકી ગયા ત્યારે મે ને ડ ને કહેતું પેલા છેલ્લો કુહો થઇ જાય ગઈવી એ એક મહોજનનો સચાવ હતો, એનું છેલ્લું કુખ મારાથી જેવાતું નથી પણ તમે મારી આગળ કાટ થઇને ખચરચર જીભા છે તો.

આ બધી ખચર મને પડી જાય છે. કેમ કે હું મોસબી જેવો યુવરો છું, કે સાની મને કંઈ ખચર નથી કે ડૂરી રૂમને બાકડે જ દહી એકો છું કે અણસમજી બોધકની જેમ આ બધી ધમાલનો પહેલેથી સાક્ષી છું. મે ધડી માની લે કે હું જ ને ડ છું અને મને જ લોકી નીકળતું હતું. ને ડ થાની પણ વિનજત છે કાઢની યીજ વરતુ પર દાવો તો નહી કરવો કે બધા જ સબંધો તડોતડ તોડીને લાગે થઇને પડ્યો હોઉ એવું આ મધાને મારો ટુવ મેમો મૂલ્ય વાન ભાગતો દરો કે એ બચાવવા પગપડી, ભાગા-ભાગી એક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પણ આટની ધમાલ નહી થતી હોય બધ મને જેતા હતા એ ઓછું યોગ્ય નથી. એક ડું જ કે ધની પગવા નહોનો કરતો. મને મોસબી તો સાની સાબરી નહી છેક બપોરે દાંડી કરાવી ત્યા લગી એ સાની જૂનાઈ ગયેરી બીજી તો કંઈ નહી પણ છેનવારે એનો કુદગતી જ તો બેઠ લેત. બધા જ અવતારોમાં થોડી મોસબી મગવાની છે આપણા રામને. અને ધાર કે મગી તો ને ડ ને મગી હતી તે જ એ દરો એ મારો જીતભાઈ બાણે છે. ને. ડ જેવો શુકનિયાગ આકડો પણ જનમેજનન મગતો નથી આ તો સંજોગની વાત કહેવાન. પણ લોકી પાડું એ જ કદાચ મોસબીના રંગાગું હોય તો. બધા જ જેતા હતા, અમથા કંઈ ના બેસા થાય. અદ્દશુત કહેવાય આ મોસબીના રંગતુ. આવડી એગી ફુનિયા ધરે ધડી મોસબી જેવા જ આકારની છે આ ફુનિયા પણ એને

રંગ ને આધે રંગો આધ્યા મોસબીને જ એવો કુરતી રંગ એણે આપ્યો મારે જેવો હતો ને હું જતલો ઉકની ગયો ને ડ નો પડોશી બધાને આધા ખમેડી ને શક્યો મને એકદમ ખચર પડી મધ કે બધાને થેડું થેડું મગતું હતું. બધા જ જાણે અગ્રી પડેની મોસબી જેતા હોય અને દિશિત દર્શથી આ તાપકે જેતા હતા ને ડ નો મોથો પડોશી ખાખામાં બેઠે એકો પોતાની નાડી તપાસતો હતો મોસબીની ડાળીઓ વાચરામાંથી હીચોળતી હીચોળતી હાથમાં પ્રવેશી મધ દોષ એમ તે જરી દરયો એને ગામનો ગનણીઓ સાબરો એને જમને પોતે પગે પડશે પોતે મોટા માણસનું અપમાન કરી નાખ્યું એનો જ આ બદનો બોચરી રદયો છે એમ મીનમેખ નહી

બરાબર એ જ વખતે મારા પોતાના નાકમાંથી ગાગાનું પેડુ ધરી ભાગીને નીસરી પણ મતાજીના સોળદ પરણેતર પામે પણ આધા નથી, પણ આધને કંઈ છે. એ વખતે નસ પછ પાસે હતી ભીન પર ફોટો ચોડવા ખીની દોલતી હોય એમ એણે જમણા કે રંગા હાથમાં સોપ થોડી ને ડ નો નીચે પડોશી આખા મીચી જાય ધડીવાર એટલે સમજી ગયો કે આ બુલેન્દશન છે બદાદુર જરેતી સમે ગ્લજડિત થાગ રજૂ કર્યો હતો-ક્રિશિશ સસ્તનનની બેડપે શાહનદાઓના મરતક એમ હતો એટલી બાકર હાથત મારી નથી એટલે સતોર હતો. મોત એક બાદશાહને આવ્યું એના કગતા આ સાડું છે મારે કાંઈ સસ્તનત રાગારી નથી એ એ છું સુખ ને કહેવાય બરાબર એ જ વખતે કાનના બે ફૂલ મને યાદ મારી ગયા ને એક ઝાટકે મારો છા મોસબીઓની જેમ ગમડાં અટકી ગયો જરેતો શાહનદાઓથી પણ મૂલ્યવાન કણકૂચ છે મારા કાને, આવડી મેગી ફુનિયામાં એ જ મારી મૂડી છે મોસબી જેની મોસબી મગડી મધ પણ કાનના ફૂલ ને ગમડાં, એનું શુ થશે. મે નસનું મો જેયું, એ ડાકટર સામે જેતી હતી આ ડાકટર સામે જેવાનો વખત છે દરમખાંદી આ બધું ને ડ નજીકથી જેતો હતો એને અચાનક બાન થયું કે પોતાને નાકે રૂમા ને નથી અને સાસરીની યીજને મોઝે લગા તો હોય એની ત્વરથી એણે રૂમા ને બાધી દીધો એને અપકટ સચવડ મળી એનો આનંદ થયો

ખસ? આ મહોમ્મત નં. ૩૭? નં. ૩૭ બહેરો બની ગયો એ મને અચ્છા આપનારી વાત થઈ. હું ન મરત પણ રૂમાલ બાંધીને એણે આ બધું ક્યું. મારે કોને કહેવું? બરાબર એ જ વખતે નં. ૩૭ની પીઠ પર હળવો પ્રદાર થયો.

૩૭ છુધ્ધુ ન. સમઝ્યો પણ પ્રહારથી ખસેડનાર નં. ૩નો ખાટલાપાડારી નં. ૨ હતો. વાત મરનાર બાણી શેકે, બીજા નહીં. નં. ૩૭ મારા પાંજરાને અડીને ઊભો હતો. અને એ પાંજરામાં મેં ઉર્ફે નં. ૪ણે દાદી કરાવ્યા પછી સામ્રાજ્ય શા: અને ૨૫ ન. ૧. કાચના વાટકામાં ખુલ્લમ ખુલ્લા મૂક્યા. હતા. એ નં. ૨ને ખબર હતી. ગૂંચવડા નં. થાય એટલે મારા ઉર્ફે નામનો ખુલાસો કરી લાખ્યો. નં. ૩ અને હું એક જ છીએ એમ તમારે માની લેવું બેઠાએ કારણ તમને એટલું પણ દેખાતું નથી હું નં. ૩ છું.

મારા નાકમાંથી એટલું બધું લોહી નીકળે ને નસ જેવી સ્ત્રી પાસે હોય એ વિષે વધારે ન કહીએ તો ન આવે? નહીં તો ભીંત પર ફોટા એડીને યુલિસીની જેમ એ સ્ત્રી ટગર ટગર તાકે શા માટે? મારે બેઠા વધારે છવવાનું હતું નહીં. તોયે મારી એટલી પણ ધમ્મજા નહીં હોય કે માર પાંચ જણ રોળે વળીને મારા છવતા શખને પકડીને રાડો નાખે? બસા માથુસ કોઇ પણ મરનારને તમે પૂછી બેઠાને કે રડવાની કિંમત એને મન સહનતના હીરામોતી જેટલી, અરે સહનત જેટલી જ હોય છે. દરેક માથુસે મરનાર સામે અને પાછળ રડવું બેઠાએ. મારું આટલું તો સૌએ માનવું જ પડશે. તમે એટલું જ વિચારો કે શાંતિમાં મરતી વખતે મારા પર કેટલું વીલું હશે. મને ખાટલા નીચે ગળડેલી મોસાંબીથી માંડીને સેનેટરિયમમાં દાખલ થયો ત્યારે કારકુને પાંચ રૂપિયા મંદિરની પાળે મૂકવા માગેલા ત્યાં લગીતું યાદ આવી ગયું. બે ધડી બેટિ બોહું છવ મનાવવા કહી દહાડે કે મરતી વખતે મને આ વાતની જરી સરખી થૂંક હલે એટલીય ગંધ નથી. મારા નાકમાં ત્રાહિત પદાર્થ ખૂંપાયો ત્યારે મારી આદત યુજળ મેં મૂંગી છીંક ખાઈ લીધી હતી. એ મેં બે-બે- સાંભળી નહોતી પણ ચોરે ઊભેલા બધા એક એક કૂટ પાછા ખસી ગયા હતા. નસને મોંએ નાકે રૂમાલ નહોતો છતાં ચાલીસ હજાર રૂમાંગી ચોકડી એના નાકપર મુકાઈ

ગઇ છે એવું એવું મોં મેં 'કામ પતી ગયા' પછી બેથું હતું. મારાથી બેઠા પ્રાર્થના કરવી અશક્ય હતી પણ તે વખતે પ્રાર્થના તો કરી જ હતી. હે પ્રભુ નસના નાકનું રક્ષણ કરજે..... પેલો ૩૦ નંબર પોતાની જાતને તંદુરસ્ત ચએલો માનીને કેટલું રખડતો હતો! એ શેષ બાકુ થયો કે આદર એડીને શાંતિથી ફેફસાને આરામ આપે છે. અને આદર પર બેઠા પ્રકાશના અજવાળે પોતાના રાતા હાથ બેઠાને અંબાજીની બીજ બાધા રાખે છે. બાધા રાખતી વખતે એનાથી થોડુંક આનંદાઇ જવાય છે પણ એનો એને અફસોસ નથી કેમ કે આદર દાંદેલી છે ને ડોનો બીજો પડોશી દાંદેલી આદર બેઠાને સાચો ખિન્ન થયે. અત્યારે તે બીજી વખત ખિન્ન થયેલો જણાય છે પણ પહેલાં કરતાં આ વખતે તેના મોં પર સાચી ખિન્નતા ચોંટી છે. એની પાસેના નં. ૬ ગઇ મિનિટ લગી બીડી પીવાની ધમ્મજા રાખતો હતો. એ એણે તજ દીધી પણ નં. ૩નું નકામું સડેલું થર્મોમિટર એ તજવા તૈયાર નહોતો. દહ તો એ થર્મોમિટર નં. ૩ના પાંજરામાં પાતળી પૂઠાની ડમ્પીમાં લીલા દોરે બધિલું પડ્યું છે પણ એની જેમ રેલવે વોડનો છવણ મળજી જેને દહ સાત દિવસ જ થયા તે પણ થર્મોમિટરનો લીલો દોરો છોડી પીળો દોરો બાંધવાનું વિચારે છે. એની પાસે ડમ્પેકસનું થર્મોમિટર છે. છતાંય લાલચ બેવાની છે એ છવણ મળજી.

દવે આ બધી જ ખબર મને પડી ગયી છે. હું સચરાચર બની ગયો છું એવું મને પ્રતીત થાય છે. હું નં. ૩ના શખ પર સ્પષ્ટ બઠું છું. એને નં. ૩ કહેવો અને મને નં. ૩ કહેવો એ શિવનું નામ લેવા બરાબર છે. મને નં. ૩નું શખ વહાલું લાગ્યું હતું હું એને સ્વજનની જેમ આલિંગ્યું છું પણ એ હાલતો નથી. અને હસવાની વાત તો એ થઈ કે હું આલિંગ્યું છું પણ અડી શકતો નથી. મારે મારું લીલો દોરો બાંધેલું થર્મોમિટર કાઢીને છેલ્લી વારનું બેઠા લેવું છે, એની તો મા મુઠ પછ મારી થેલીમાં હવમાન ચારાસાની ચોપડી છે. એ ચોપડીમાં વનલીલાનો ફોટો છે. એ બેવો છે. બે ધડી રાજ મધરાતે કાઢીને બેવો હતો એમ. હું મારા જમણા પડોશીને વારી શકતો નથી. એ લુચ્ચો મારી મોસાંબી લખેને નજે ધોવા ગયો તોય એને અટકારી શકતો નથી કે એને એક અડધોય મારીને સમજાવી

સકતો નથી કે ઉલ્લુ મોસંબી તારા બાપની છે ! બિદ્યારુ' દસતું આવે છે આવા વિચારોથી એમ કે પહેલાં આવડી અમથી મોસંબી સાડુ' હું કોઇને ન કહેવાનું કહેતો હતો. એટલે કે મરી ગયા પહેલાં હું આધાતકારી છવ હતો. મયાં પછી જરીક ફેર પારો એમ મને લાગતું હતું. પણ હવે એ બધું સમજતું નથી.

નં. ૩૭ ખૂબ બી મથો છે. એણે મારી જ વાતો સોને કરી. બે બાલદી લોહી જેના પેટમાંથી નીકળી પાધું એનો છવ કેવો કષ્ટાતો હતો ! કપાળ એ તો મળ જેવું થયું. હું ખ કેવું ગાંઠા એમાં ! એના કરતાં તો ખાટલા નીચેથી મોસંબી લેવા વાંકા વળવામાં વધારે હું ખ પડે. એના કરતાં તો આદર ઓદીને સ્વસ્થ હાથનો રંગ જેવાનું વધારે કષ્ટ અનુભવવું પડે છે. એના કરતા ગાંઠા, થમોમીટરનો લીલો દોરો છોડીને પીજો દોરો બાંધતાં વધારે સહન કરવું પડે છે. પણ એ મૂર્ખો ન સમજી શક્યો કે મારી વાત જ ન પામી શક્યો. મરવાનું તો મને એવું સુખ છે. અને નં. ૩૭ની વધારે પડતી વાતો

સાંભળીને નં. ૩૬નો નવોસવો ચહેરા વધારે પીજો પડી ગયો. જેને દાઢ થાય એને અવસ્થ લોહી પડવાનું જ એવું જ એને તો થઇ ગયું ને બરાબર એજ વખતે નં. ૩નો બાપ, એની પત્ની, એના બે ભાઈઓ અને કોક આટલા માણસો આવી પહોંચ્યાં. લો તાણે ખબર જ નહોતી આવું ચિવાતી ? આજે બપોરે-હમણાં અમી કલાક પહેલાં જ જૂકું થઇ ગયું. અમને તો. એમ કે તાર મળી ગયો હશે ને રક્કળ આલતી હશે ને આતો અહીં જ રોક્કળ શરૂ થઇ મઇ, હશે ઇશરને ગમ્યું તે ખરું, રડે શું વળવાનું છે ! નં. ૩ પેલે જ કેવો સુતો છે ! એના આત્માને શાંતિ મળે કેવી શાંતિ રાખો. વોડમાં શાંતિ રાખવી જોઈએ. વાનાં કમ જવા માટે અત્યાર લગી હું જ નં. ૩ બની ગયેલો પણ રાખા જેવી વનવીલા અને બાવળના રંગ જેવો નં. ૩ નો મારો બાપ જોઇને મારા તો હાળાં જ ગગડી ગયાં. મરે-લાનાં સગા આડા મેલાં રાસો જેવાં !

● ● ●

કમંધડી કાઢવો જોઇએ

આપણામા જનશ્રુતિ આવે તે મટે આપણે આપણી શક્તિ અનુસાર એક કમંધડી કાઢવો જોઇએ.

આ પણી શક્તિ જાણનાર કોઇ અનુભવી

માણસની આ બાબતમાં સલાહ લવી

જોઇએ. માત્ર વ્યાકુળતાથી વિઠાસ થતો

નથી. આપણામાં શુભ અને અશુભ

બન્ને પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે.

આપણો પહેલો પ્રયત્ન એ અશુભ

શક્તિઓને દૂર કરવાનો હોવો

જોઇએ. એ નહીં થાય ત્યાં

સુધી કોઇ શુભ શક્તિ ટકી શકે નહીં.

સુરલસજીએ ગાયું છે કે 'સુરદાસ કહે

કાલી કમલિયાં ચદત ન દુલો રંગ' એટલે

કે કાળો રંગ કાઢવા પછી જ કોઇ નવો રંગ

કામળા ઉપર ચઢાવી શકાય છે. આપણે આ

રીતે આ કમંધડીને જીવનને શુભ બનાવવાનો

સંકલ્પ કરીએ.

—કેદારનાથજી

હું....મમ્મી ને પપ્પા

આજકાલ યુવકમાં એટલાં અને એવાં નાટકો લખવાય છે કે એમના નામોમાંથી જ રોમાંચને એક વાર્તા મળી રહે. લેખકે આને કલાસિકા ગણાવી છે. હવે તે સમાજ ઉપર છે, નાટકો ઉપર છે કે નાટકોનાં નામો પાકનાર હૈયાઓ ઉપર છે તે નક્કી કરવાનું કામ વાંચકોનું રહે છે.

‘અરે પપ્પા, આ વરસે તો હું હવે બી. કેમ. પાસ થઈ ગયો. હવે તો ‘મને પરણીવો એક છોકરી.’

‘પણ તારે આ અત્યંત નાની વયે સંસારનો ‘અકરાવો’ શીદને શરૂ કરવો છે? પપ્પાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘અરે ડેડી, ‘ધડી-એ-ધડી’ના સંસારની મોજ માણી લેવાય તેટલી આ અદ્દા-ધીના જમાનામાં એાછી જ ગણાય ને!’

પણ બાપા, તું આ ‘લકડેડે કા લડુ’ લગન કરીને પચાવી શકીશ ખરો? મમ્મીએ મમ-બેદી મોહક ધાક્યો, અને પિતાથી પણ ટુરત જ બોલી ઊઠ્યા,

‘હું પણ તને એમ જ કહું છું કે તારી ‘જવાની, જવાની’ ક્યાં છે? કીક, પણ તારે કેને પરણવું છે? એ તો જરા અમોને જાણુ કર!’

મેં રોકેટની ઝડપે જવાબ આપ્યો, ‘પેલી આપણી પાડોસણ ‘મંચુ-મંચુ’ ને રતો!’

‘પણ તેની સાથે જ કેમ?’ પરમ પૂજ્ય પિતાથી અને માનનીય મત્રુથીએ સંગ સવાલ મારી સમક્ષ રજૂ કર્યો.

કારણ—...

કારણ કે મંચુના ‘બાપનો ઈસો બોલે છે!’

હવે ખબર છે બધી એ તારી અનેરી વાતો, તું તારી ‘સોગંદગાણ’ અમારી પાસે રહેવા દે!’ પપ્પાએ નવો એટમ-બોમ્બ છોડ્યો.

‘પણ મને એક શંકા છે કે એમ બાબાનું સગપણ કરવા જતાં ‘કાછલું મિંઢળ, કાછના હાથે’ બંધાઈ જવા જેવું તો નહીં થાય ને?’ માત્રુથીએ, પિતાથી સમક્ષ એક ધારાસભ્યની અદાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યાં વચમાં જ જલ્દી કું બોલી ઊઠ્યો, ‘પણ પેલી ‘તારસી સરોવર કાંઈ શું?’

‘કીક, ત્યારે, બિચારીના નિસાસા ન બાવા પડે તેથી જ ‘સમજણના સયવારે’ તમેને કહું છું કે...

‘શું?’

‘સગન કે વધન’? બેનયા વગર...

‘આપણે તેવું ‘વેનિસાળ’ કરી નાખીએ એમને?’

નંદકુમાર વ. સંપટ

‘પણ કયા કરીશું ?’

‘માડના નીચે’ બાજુ કયા ?

‘પણ ત્યારે શું શું જોઈએ, એ પહેલાં આપણા ‘કિશનના ઢાંઠા’ ને પૂછી તો જો જો વગણું કે આપણે ત્યાં તો આ પહેલો ટુલ-પ્રસંગ છે !’

‘અરે, તેમાં મુઝાવ છે શું ? હું તમોને કહું’ કે પ્રથમ તો ‘કંકુ અને કન્યા’ જોઈએ !

‘હા હા એમાં તો ના નહીં કહેવાય.’

‘હે પણ પપ્પા સાથે મારા મેક ગાય માટે એક ‘દાપણું’ જોઈએ તેનું શું ? પણ સાબળે તમે લોકો, હું એમ કહું છું કે આ અભિષેક’ મારે આગવિક દિવસ કયો પસંદ કરીશું ?’

‘અજવાળી પણ રાત’ હોય ત્યારે !

અને આખરે ‘નરી ગીદની, નવો દાવ’ ની અજ માયશમાં હું મફત નીવડ્યો !

સમયની સાથે હું ‘સપ્તપદી’ ના ફેરા પણ એક શુભ-દિને, શુભ મોઢીએ ફરી ચૂંદ્યો !

અને પેંશી મારી મનમતી રાણી મળીને પણ ફરમાવ્યું ‘પરણ્યા એટલે પ્યારા લાડી’ ‘આનો ધર ધર રખીએ !

પણ ‘વડુગણી’ તો એવા શરમાય કે વાન ન પૂછે ! મેં તેણીને આખરે કહ્યું ‘અરે મારી છ, તું તારા

‘આતમને ઓઝણમાં ગાળ મા’

‘તો શું’ મારે તેના પગ ‘અદરવા’ ઢાળી દેવા ?’ મને પ્રત્યુત્તર મળ્યો. પણ આખરે તેના માનસમાં કંઈ ‘પરિવર્તન’ આવતા અમારો ‘અગનખેલ’ ખેલાઈ ગયો. દરમ્યાન આ ધરના ભાવિ ‘ધણીની ધમાલ, બેરીની કમાન’ જોઈને મેં મારી ધરવાણીને કહ્યું, અરે, જરા સાબળ તો ખરી અને ઊડીને જો તો ખરી કે તારા ‘સાસણી સવારી’ આપણા શયનખંડ તરફ આવતી જણાય છે !

અને ખરેખર, મારી સગી શ્રીમતીજના સાસુ આવીને દરવાજાને ખટ-ખટારીને બોલ્યા કે ‘વડુગણી’, તમારો આ નવો-નવો સંસાર છે તેથી જ કહું છું કે ધણીને ધાકમાં રાખો !

‘અરે મમ્મી, તું તેને કશું પણ કહીશ નહીં તે બેરી મારી પરમેશ્વર’ જેવી છે ખરેખર વહેવું પડશે હો !’

હા હા મને બરોમર ખમર છે કે ‘ન સૂધરે એ નારી અને બીજા ‘જમી પડેલા જમાઈરાજ’ મમ્મીએ મીઠા કપડાં આપ્યો.

અને આ બધી અમારી સસાર-વીવા જોઈને પપ્પાને બોલવું પડ્યું કે ખરેખર ? ‘ત્રિમનો મારગ છે શરણો !

● ● ●

*

જન્મમાં પણ છે ભરેલી નિજજોતો

હોય જો દિનને જગા જેની સમર.

— મીનુ કેસાઈ

*

ત્યાગ

સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી અને સર્વોચ્ચ પદે પહોંચીને
'સુસ્વીડીંગ'ના ન્યૂનતામાં સાચે કેટલાયે અભ્યાસી ગ્રંથો
અને પુસ્તકો એમની ગ્રીણવદ્ભરી નજર નીચેથી પસાર
થતા પછી જ પ્રકાશન પામ્યા છે.

‘ભગવતી ?’

‘કેહો વત્સે !’

‘પ્રેમ કરવો એ શું અપરાધ છે ?’

‘આવો પ્રશ્ન થા મારે ?—એવ તે એક સાધ્વીના
મુખેથી ?’

‘હા ભગવતી.. ઉત્તરની અપેક્ષા છે.’

‘પ્રેમ અપરાધ નહિ, પણ, પ્રેમી અપરાધી છે.’

‘સમજ્યું નહિ.’

‘સમજશે, વત્સ ! સમય આવ્યે બધું સમજશે.
અત્યારે તારું મુખમંડળ આવેશથી ઉદ્દીપ્ત છે—ઊગતા
પ્રભાતની ઉપમા ધારણ કરી રહ્યું છે.’

‘તો પછી મારા સવાલનું શું ? એનો ઉત્તર મને
મળશે ?’

અત્યારે તો સાન્નિધ્ય—અભિષેક અને સાધનાનો સમય છે.’

★

‘આરુદ્ધો !’

‘સદાય હસતા મુખ પર આજે વિદાઈની હાવા કેમ
જણાય છે ? શા વાત છે, આરુ ?’

‘ખાસ કંઈ નહિ, વત્સ,—એમ જ.’

‘મને એ જાણવાનો અધિકાર ખરો ?’

‘અધિકાર ? અધિકાર તો ખરો જ, અને એ અધિ-
કારને હાલે પૂછું છું કે, વત્સ, પ્રેમ કરવો એ શું અપ-
રાધ છે ?’

‘સમજ્યું નહિ.’

‘ભગવતીએ મને સમજ્યું કે પ્રેમ કરવો એ અપ-
રાધ નથી, પ્રેમી અપરાધી છે.’

★

‘ભગવતી ! મને આશ્રમ છોડી જવાની અનુમતિ
આપો.’

‘કેમ ?’

‘કેમ કે હું અપરાધિની છું’

જીવનલાલ બની

ઉત્તર : વાર્ષિક ૧૯૬૮ | ૧૫૩

‘કંઈ રીતે ?’

‘વસુમિત્રને હું પ્રેમ કરું છું.’

‘વસુમિત્ર ? મંત્રીકુમાર વસુમિત્ર ?’

‘હા ભગવતી’

‘આ પ્રેમનો તારે ત્યાગ કરવો જોઈએ’

‘કેમ ?’

‘તું અનંત પ્રેમની આધિષ્ઠા છે.’

‘ભગવતી ! મારામા આ નાના અપરાધને સહન કરવાની હૃદયતા નથી ત્યા અનંત અપરાધનો શાંતિ હું કંઈ રીતે સંભાળી શકું ?’

‘ચારુદત્ત ! તું આવેશમાં છે.’

‘એમ હોઈ શકે દેવી !’

‘હમણા જ જાઓ, મંદિરમાં ભગવાન પામે શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરો’

‘ભગવતી ! ભગવાન મને શાંતિ મળે એ અર્થે કાંઈ નહિ કરી શકે’

‘... ..’

‘... ..’

★

‘...સ્વામિન !’

‘જોયો વસુન્ધરે !’

‘ચારુ આશ્રમનો ત્યાગ કરવા પડે છે.’

‘કેમ ?’

‘વસુમિત્રને પ્રેમ કરે છે’

‘તો ?’

‘આશ્રમના નિયમોની એ અવહેલના છે.’

‘વારુ, એના પગ પછી વિચાર કરીશું.’

‘સ્વામિન ! ચારુ તરિત નિશ્ચય માટે ઉત્સુક છે’

‘.....’

‘.....’

★

‘સમીપ આવો, વસુ’

‘સદાય માટે આપના ચરણોની સમીપ જ છું.’

‘આજ આ મધુર વેળાએ, જ્યારે ચંદ્રોદય પોતાના શીતળ કિરણોથી સમગ્ર ધરાને અભિષિકત કરી રહ્યો છે ત્યારે, મને એમ લાગે છે જાણે તારામાં પ્રભાતની ઉપાસના અનુપમ આવેશ .. આજ પ્રેમની અનંતતાનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. સમીપ આવો હજી વધુ સમીપ આવો’

સ્વામિન !

‘ચરણોપર શીશ ન મૂકો, આ ‘મુક્ત-વેણી મુદ્દજ’ તું અહીં, અનંત પ્રેમથી ઈવાહન ભરેલ વક્ષ પર રચાન છે’

‘આશ્રમનો નિયમ ?’

‘આ વિશ્વનો નિયમ છે, મારા બાકુ તારી પ્રતીક્ષામાં છે. આજ મુક્ત આકાશને અમૃત-રૂપા કિરણુવનરીથી અનામૃત અવિધનની આકાંક્ષા છે.’

અને મહારથવિર પ્રભ જને આશ્રમ-પાલિકા વસુધરાને પોતાના અકંઠા મન્યૂત ગીતે જકડી વીધી એટલામાં બહારથી અવાજ આવ્યો :

‘ચુરુદેવ !’

‘ચારુ ? અને વસુધરાને અકંઠથી અવગ કરતા પ્રશ્નજને કશું : ‘અંદર આવ’

‘અભિવાદન, ભગવાન ! વન્દે, ભગવતી !’

‘અત્યારે-આ સમયે કેમ આવી, ચારુ’

‘અત્યારે જ આવવું પડ્યું, ભગવાન પશુ ભગવતી, આપનો શ્વાસ કેમ તીવ્ર ગતિએ આવી રહ્યો છે ? અહીં આવવામાં મેં કાંઈ અપરાધ તો નથી કર્યો ને’

‘ના ભગવાનને હું તારો જ પ્રશ્ન પૂછવા આવી હતી.’

‘શું કશું ભગવાને.’

‘તું જ પૂછી લે’

‘કહો ભગવાન હું અત્યંત ઉદ્વિગ્ન છું’

‘વત્સે ! વસુમિત્ર શું તારી સાથે પ્રણયસંઘર્ષી બંધાવા ઉદ્યત છે ?’

‘હા, ભગવાન એનો પ્રેમ અમુચ્છ છે.’

‘પુત્રી ! (એક લાગે નો સ્વાસ્થ લે છે) એક મહાન કંટુ સત્ય તમારે જાનેએ સાંભળવું પડે છે તેવારી’

‘કહો’ (કં’પી બેઠે છે)

‘.....’

‘સ્વામિનું.....’

‘શાંત રહેા વસુન્ધરે. સત્યનું ઉદ્ધાટન આજ કરવું જ પારો. પુત્રી ચાર, તું મારી અને વસુન્ધરાની અવેધ સંતાન છે. સમાજના કેલંકથી બચવા માટે મેં તને અનાથ શાલાથી કન્યા તરીકે પાળી છે...અને બીજું કંઈ સત્ય, વસુન્ધરા તમે પણ સાંભળી લ્યો. વસુમિત્ર સુમેરમિત્રનો પુત્ર નહિ પણ મારો પુત્ર છે.’

‘.....સ્વામિનું !’

‘.....શુરહેવ !’

‘વસુન્ધરા અને ચારુદતે.....સ્થવિરજીતિ ગ્રહણ કરવા પહેલા હું રાજસભાનો પ્રશ્ન પડિત હતો. મારી વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાથી બધા પ્રભાવિત હતા. સુમેરમિત્રે પણ મારી સાથે મિત્રતા પાંધી. એમની નવોદ્યા પત્ની મૃણાલિકા મારા તરફ આકૃષ્ટ થઇ. હું એને વીણાવાદન શીખવતો હતો. ભરતનાટ્યમાં શાસ્ત્રીય આગરણાનું શિક્ષણ પણ હું એને આપતો હતો. મારી મીઠી વાતો

ભાગ્યશ્રીમાં વસી ગઇ. અમારો સંબંધ ગાઢ બન્યો. હું પણ એની તરફ આકર્ષિત...પરિણામત : વસુમિત્રનો જન્મ થયો. વસુમિત્રના જન્મ પછી મૃણાલિકાને ભારે અનુતાપ થયો. કદિન હૃદયરમ્યથી તે અત્યંત પિડાવા લાગી...અને એક વર્ષમાં તો એણે આ લોકનો ત્યાગ કરી દીધો...મારા પર પણ એની ગદરી અસર પડી. મેં દીક્ષા લઇ લીધી. પાંડિત્ય, પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વે મને સ્થવિર પદ પર બેસાડી દીધો...એ પછી મારા છવનમાં વસુન્ધરા તું આવી. અસ્તુ. મારે હવે વધુ કંઈ કહેવું નથી...’

અને એ કુટિરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. અને એ દિવસથી આશ્રમથી પણ. લોકકથાએ દ્વારા પછીથી માલુમ પડ્યું કે મહાસ્થવિર પ્રભુજને હિમાલયની કોઇ યુક્ષમાં પોતાની જાતને સમાધી દીધી. આશ્રમપાલિકે વસુન્ધરા પૃથ્વીના ગર્ભમાં વિહીન થઈ ગઇ. વસુમિત્ર તથા ચારુદતાએ ભાઇબહેન બની, ધાર્મિક શિક્ષણ ગ્રહણ કરી, સિદ્ધકર્ત્તવનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં અને હાથમાં ત્રિપિટિક લઇ લોકોના સ્વર્ણ પ્રદેશમાં આલ્ખા ગયા...

●●●



દિપાવલીની શુભ કામનાઓ

નૂતન વર્ષના અભિનંદન

અંડુ

હેલ્લા પદ વરસોથી-શરીર સુખકારી માટે
ઔષધિ નિર્માણમાં સુપ્રસિદ્ધ નામ



પેટની અનેક ક્ષતિયાદોમાં
દુર્ગત ફાલત આપતી

અભયાસન

ટોચેટ



કફળ, શોથળ, શરદીનાશક

ઝેફસ

ટોચેટ

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિમીટેડ-મુંબઈ રપ.

It's AMAZING!
the instant-killing vapour in

NEW MULTI-POWERED
FLIT

On spraying, the instant-killing invisible vapour of new FLIT spreads out... to kill insects in every part of the room. Even hidden insects can't escape! For best results, close doors and windows. Spray upwards. Open room after a few minutes. Because of its new power, new FLIT kills more insects spray for spray. New FLIT also gives longer residual protection. Each tin lasts longer! Get new Multi-Powered FLIT today



MULTI-POWERED
FLIT

today's most powerful
insect killer!

CHET-11-703

ચુરુકેવ ઢાંગોર ચિરચિત...

કણ્ઠ - કુંતી સંવાદ

| રૂપાંતર : શંકર પંડ્યા

નાનપણથી જ સચ્ચીય રંગે રંગાએલા આ પ્રગતિશીલ લેખક, પદ્યકારેત્વ અને વિસ્તારપૂર્ણ અનુભવ પછી હવે 'સમગ્ર-સંગમ'નું સુકન ધારી રચા છે. આજે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ફેલાયેલી વિષમતા, વિસંવાદ અને સ્થાપિત હિતોગામી આદર્શભરણી સામે આ 'શંકર'નું ચીજું હોચન, આધુનિક ઇસપ કથાઓ જેવી પરિહાસ કથાઓ દ્વારા આગ વર્ષાવર્ષ રહું ન છે. આમ છતાં આ સર્જકના હૃદયમાં તો એક સાચો 'કવિ-ઇવ'ન પંથકાર લઇ રહ્યો છે. ચુરુકેવની મૂળ કૃતિના લાગને લેખક ચુરુકેવ સરળ રીતે ભળવી શક્યા છે એ જ એની પ્રતિભા છે. મૂળ કૃતિ સાથે આપવામાં આવી છે.

અંગાળી

કણ્ઠ : પ્રુવ્ય જનહવીર તીરે સંધ્યા સખિતાર
વન્દનાય આછિ રત । કણ્ઠ નામ ચાર,
અધિરથસૂત્ર પુત્ર, રાયા ગર્ભજાત
સેધ આમિ-કહો મોરે તુમિ કે ગો માત : ।

કુંતી : વત્સ, તોર જીવનેર પ્રથમ પ્રજાતે
પરિચય કરાવેછે તોરે વિશ્વ-સાથે,
સેધ આમિ આસિયાછિ છાડી સર્વ લાજ
તોરે દિતે આપનારે પરિચય આજ ।

કણ્ઠ : કેવી, તવ નતનેત્ર-કિરણ-સંપ્રાપ્તે
ચિત વિગલિત મોરે સૂય કરધાતે
શૈલપુત્રારે ર મનો ! તવકણ્ઠસ્તર
યેન પૂર્વજન્મ હવે પસિ કણ્ઠ-પર
જાગાહ છે અપૂર્વ એદના । કહો મોરે,
જન્મ મોરે બાધા આછે છી રહસ્ય-ઢોરે
તોમા-સાથે હે અપરિચિતા ।

કુંતી : ધૈર્વધર

મોરે વત્સ, કણ્ઠકાશ । દેવ દિવાકરે
આગે યાદ અસ્તાયલે । સન્ધ્યારે તિમિર
આસુક નિગિડ હયે-કદિ તોરે વીર,
કુંતી આમિ ।

કણ્ઠ : તુમિ કુંતી । અશુનજનની ।

કુંતી : અશુનજનની એટ, તાઇ મને ગણિ
દેવ કરિયો ના, વત્સ આજે મને પડે.
અસ્થપરીક્ષાર દિનહારિતના નગરે ।
તુમિ ધીરે પ્રવેશિલે તરુણ કુમાર
રંગસ્થલે, નક્ષત્રખચિત પૂર્વશ્યાર

ચુરુકેવ

કણ્ઠ : સંધ્યા સમે સૂયની, જાગનવીને તીરે,
વંદના કરી રહ્યો છે, કણ્ઠનામી શિર.
અધિરથ સૂત્રપુત્ર, રાયા ગર્ભજાત,
એ જ હું છું કણ્ઠ; કણ્ઠ કરી પ્રણિપાત
કિંતુ તમે કણ્ઠ છે તે, કહો મને આત ?

કુંતી : વત્સ, તારા જીવનના, પ્રથમ પ્રજાતે
પરિચય કરાવ્યો છે, જેણે વિશ્વ સાથે
એ જ હું આવી છું અહીં, છોડી સર્વ લાજ
તને પૂરે પરિચય, આપવાને આજ

કણ્ઠ : કેવી ! તવ નતનેત્ર કિરણ સંપ્રાપ્તે
ચિત આરુ વિગલિત
એસ જયમ સૂય કરધાતે.
સૂણી તવ કંઠ સ્વર
પૂર્વજન્મ કેરી પુનઃ
વ્યથા જાગે અંતર.

જન્મ મારો તારી સાથે, કયા રહસ્ય ઢોરે
બાંધ્યો છે તે આજ મને વીગતે કહો રે ।

કુંતી : મોરે ! વત્સ કણ્ઠકાશ ધૈર્વ ધર
અસ્તાયલે જવા દે, દેવ દિવાકર.
નિબિડ થાવા દે હજુ, સંધ્યાનું તિમિર.
આરુ નામ કુંતી.....
.....સૂય કણ્ઠ બાંધીર.

કણ્ઠ : તમે કુંતી !... ..અશુનજનની !
કુંતી : અશુનજનની કહી, દેવ ન કરીશ,
એક હું જાણું છું, ને જીવે મારો ઇશ.
અસ્થપરીક્ષાનો દિન, હરિતાનાગરે,
હજુય હરિયાળો છે, મારા દગ્ધ અંતરે.
રંગ સ્થળે પ્રવેશ્યો તો કુમાર તરુણ

આનંદેશો નબોદિલ અરુણેર મતો ।
 યવનિકા-અન્તરાલે નારી છિલ યત
 તાર મધ્યે વાક્યહીના કે એ અભાગિની
 અતૃપ્ત રનેહ-સુધારે સદસ્ય નાગિની
 જગ્યાએ જગ્યાએ બસે; કાઢાર નયન
 તોમાર સર્વાંગ દિલ આશિસચૂચન ?
 અશુન્નજનની સે યે । અમે કૃપ આસિ
 તોમારે પિતાર નામ સુધાલેન હાસિ,
 કહિલેન, 'રાજકુલે જન્મ નહે યાર
 અશુન્નેર સાથે યુધ્ધે નહિ અધિકાર'-
 આરકત આનત મુખે ના રહિલ બાણી,
 દાંડાથે રહિલે, સેધ લજ્જા આજ્ઞામાનિ
 દહિલ યાકાર બક્ષ અગ્નિસમ તેજે
 કે સે અભાગિની ? અશુન્નજનની સે યે ।
 પુત્ર દુર્યોધન ધન્ય, તખ્તિ તોમારે
 અંગ રાજ્યે કેલ અભિષેક । ધન્ય તારે ।
 મોર દુધ નેત્ર હતે અશુભારિરશિ
 હદેશે તોમારિ શિરે ઉચ્છસિલ આસિ
 અભિષેક-સાથે । હેનકાલે કરિ પથ
 રગ માંડે પરિભેન સત અધિરથ
 આનન્દવિન્નહલ । તખ્તિ સે રાજ સાજે
 ચારિ દિકે કુતુહલી જનતાર માંડે
 અભિષેકસિકત શિર કુટાયે ચરણે
 સતદૃષ્ટિ પ્રજ્ઞમિલે પિતૃસમ્માયણે
 કૂર હારયે પાપઃવેર બન્ધુગણ સમે
 ધિકકારિલ; સેધકણે પરમ ગરબે
 વીર બસિ યે તોમારે ઓગો વીરમણિ,
 આસિસિલ, આમિ સેધ અશુન્નજનની ।

બાણેભિયે આમત્રાં કે' નવીન અરુણ.
 યવનિકા અન્તરાલે હતો નારીગણ.
 વચ્ચે બેઠી હતી એક, વાક્યહીના પથ.
 વણુછીપી રનેહસુધા તાણી, રાત નાગિણી
 જેને રૂંપ રેતી હતી, એવી એ અભાગિણી.
 ત્યારે કહે કાણે કરી વિસ્ફારિત નયન,
 તારા અન્તરે યોડ્યાં, આશિપચૂચન ?
 કણુ' કણુ' તને શું' કુન્-વ્યથા મારા મનની ?
 એ જ એ જ અભાગી કુન્ અશુન્નજનની.
 કૃપે આવી પહોંચું તારા, પિતા કેટું નામ
 પછી કણુ' હસીને કે, તારું નથી કામ,
 રાજકુલે જન્મ નથી-જેનો હે । કુમાર
 અશુન્ન જોડે યુદ્ધનો ન, તેને અધિકાર.
 ત્યારે જેના નત મુખે, રહી નહીં વાણી
 લજ્જાબહરી કંપતીતી થઇને નીમાણી
 એ જ એ અભાગી કુન્.....અશુન્નજનની
 તને શું' કણુ' કણુ', વ્યથા મારા મનની ?
 ધન્ય પુત્ર દુર્યોધન, વાપરી વિવેક
 અંગ રાજ્યે કર્યો એણે તારો અભિષેક
 મારાં જન્મે નયનોમાં દતાં તે દિ' પાણી
 હેવા મહીં હેત કરી, કૂટીતી સન્વાણી.
 એવે સમે આવિયા ત્યાં અધિરથસુત
 આનન્દવિન્નજનની, આશિષે સપૂત.
 ચકુદિશ કુતુહલ, રાજ દરબારે
 ત્યારે તે જિભા ચર્ષ, સહુની મોઝારે
 અભિષેકસિકત શિર, નમાવી ચરણે
 પિતા કહી પ્રજ્ઞમિયા, પૂરા અન્તઃકરણે
 પાંડવજાણે ત્યારે અદ્વૈત્ય કરી
 ઠેકઠી ઉગ્રવી, તે નથી દરજ વીસરી.
 મેં તો તને તે દિવસ, કહી વીરમણિ
 આશિષ આપ્યાંતા એ અશુન્નજનની.

કણુ' । પ્રજ્ઞામિ તોમારે આર્યે । રાજમાતા તુમિ,
 હેન હેવા એકાકિની । એ યે રણજૂમિ,
 આમિ કુરુસેનાપતિ ।

કણુ' : પ્રજ્ઞામિ તમેને આર્યે ? ગજમાના તમે
 એકાકિની આર્યાં રાને, અહીં આવા સમે ?
 આ રણજૂમિ છે, ને હુ કુરુ-સેનાપતિ
 પાંડવ માતાને પડી એવી તે શું આપત ?

કુન્તી । પુત્ર, ભિક્ષા આણે—
 ભિક્ષ ના ફિરી યેન ।
 કણુ' । ભિક્ષા, મોર કાણે ।

કુન્તી : તારી પામે આતી છું, કુન્ ભિક્ષા માગવાને
 પુત્ર પાઝી કાઢશે શું મને આવી દાયે ?
 કણુ' : મારી પાસે ભિક્ષા ?

આપન પૈરુપ છાઝા ધર્મ છાઝા, આર
યાદ આગા કર દિલ ચરણે તોમાર ।

કુન્તી : એસેજિ તોમાર નિતે ।

કથુ : કાયા લભે મોરે ?

કુન્તી : તૃપિત બક્ષોર માણે, લખ માતૃકોરે ।

કથુ : પંચપુત્રે ધન્ય તુમિ ભાગ્યવતી—
આમિ કુલદીલીદીન, સુદ્ર નરપતિ,
મોરે કાયા દિખે સ્થાન ।

કુન્તી : સર્વ ઉચ્ચભાગે,
તોમાર બસાળ મોર સર્વપુત્ર-આગે—
જયેષ્ઠ પુત્ર તુમિ ।

કથુ : કેન્ અધિકારમદે
પ્રવેશ કરિય સેયા ? સામ્રાજ્ય સમ્પેદ
વંચિત હવે છે પારા, માતૃરનેકધને
તાહદિર પૂણ અંશ અધિકાર કેમને
કહો મોરે । ધૃતપણે ના હય વિક્રમ
બાહુબલે નાહિ હરિ માતાર હૃદય—
સે મે વિધાતાર દાન ।

કુન્તી : પુત્ર મોર એરે,
વિધાતાર અધિકાર લયે એછ કોરે
એસેજિસિ એકદિન-સેઈ અધિકારે
આપ દિર સગૌરમે, આપ નિર્ણયારે,
સકલ ભાતાર માગે માતૃ-અંકે મમ
સહો આપનાર સ્થાન ।

કથુ : રત્નિ રવજ્જસમ
હું દેવી, તોમાર વાણી । હેરા, અન્ધકાર
વ્યાપિયા છું દિગ્દિશ, હુત આરિ ધાર
શબ્દદીના બાગીચી । ગેજ મોરે લયે
કેન્ માવાસજન લોકે, વિરમૃત આલયે,
ચેતનાપ્રત્યુષે । પુત્રતાન સત્ય-સમ
તણ બાણી સ્પર્શિતે છે, સુખચિત મમ ।
અરકુટ દૈત્યવકાસ મેન રે આગાર,
મેન મોર જનનીર મનેં આંધાર

કુન્તી, મારી કરો છે શું કદિન પરીક્ષા ?
એકે મોરે ધર્મ અને જીતું મારું પૌર
સાચવીને, બાકી જે તે દેવા હું છું ખુરા.

કુન્તી : હું તને આવી છું લેવા...

કથુ : ...ક્યાં લઈ જશે ?

કુન્તી : તૃપિત માતાના તમે ઉરમાં સમાશે.

કથુ : પાંચ પુત્રે ધન્ય તમે, ધન્ય ભાગ્યવતી
હું તો કુલદીલીદીન, સુદ્ર નરપતિ.
આપશે ક્યાં સ્થાન ?

કુન્તી : સ્થાન તારું સર્વશ્રેષ્ઠ.
બધા મારા પુત્રમાં તું જ છે જયેષ્ઠ !

કથુ : કયા અધિકારે...

પ્રવેશ કરીશ હું હૃદયે તમારે ?
સામ્રાજ્ય સંપદાર્થી થયા છે વંચિત
એ પાંડવોને માતૃરનેહ, રહો અખંડિત.
ચા મારે હું કરું જોછો, એનો રહેને અંશ ?
હું તો કુલદીલીદીન, પાંડવ પુત્રવંશ.
જીજ્ઞાસી ચતુર્નયી, વાસસ્થ વિક્રમ,
બાહુબલે છતાતું ના, માતાતું હૃદય.
માતૃરનેહ એ તો ફક્ત, વિધાતાતું દાન
અને નવ ખપે હવે, સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન.

કુન્તી : હે ! પુત્ર મારા !

વિધાતાનો અધિકાર, લઈ માતૃ અંકે
આપ્યો એક દિન તેમ; આવ, તું નિર્ણયારે
સગૌરવ આપું પાછો. તારો અધિકાર.
બંધુગણ સાથે બેસ, આવ નિર્ણયાર
મમ માતૃઅંકે આપું તારું જે છે સ્થાન.
મુખાવેલું પામે પાછું વિધાતાતું દાન

કથુ : હે ! દેવી, તમારી વાણી, મૂળી રવજ્જ સમ
અંતરે લહે છે કંઈ કિર્મિ અનુપમ.
દેખો ! અલ્પદિશ વ્યાપ્યો, થેરો અધિકાર
શબ્દદીના બાગીચી, દેખાયે ના પાર.
તેમ છતાં અંતરમાં, આજ નવનન
ચેતનાતું, ફરી પાછું જોગે કો પ્રમાન ?
પુત્રતાન સત્યસમ
સ્પર્શે છે તમારી વાણી, મૂળ ચિત મમ.
વંદો મારી જનનીના અર્ચનો અંધાર.

આમારે ગેગિ છે આજિ ।

રાજમાન અધિ,
સત્ય હોક સ્વપ્ન હોક, એમો રનેહમથી,
તેમાર દક્ષિમદસ્ત લયારે ચિલુકે
રામો ક્ષણકાવ । શુનિયાહિ લોકમુખે,
જનની પરિરિત્યકત આમિ । કતબાર
હેરેહિ નિશીથસ્વપ્ન, જનની આમાર
એસેછેન ધીરે ધીરે દેખિતે આમાય
કૌંદિયા કહો હિ તૌરે કાતર વ્યથાય,
'જનની સુવપ્ન ખોલો દિખિ તખ મુખ
અમતિ મિનાયા મૂર્તિ' દુષન' ઉત્સુક
સ્વપ્નરે ઊન્ન કરિ । સેધ સ્વપ્ન આજિ
એસેછે હિ પાણવજનની — મુખે સાજિ
સન્ધ્યા કાને, રણસેત્રે, ભાગીરથી તીરે ।
હેરે દેવી, પરપારે પાણ્ય શિબિરે
જવલિયા ॥ દીપાલોક, એપારે અદૂરે
કૌરબેર મન્ડુરાય લક્ષ અશ્વમુરે
ખગ શન્દ ઉઠિ છે બાજિયા । કાસિ પ્રાતે
આરમ્ભ દહમે મહારણ । આજ રાતે
અશુનજનની કપડે કેન શુનિયામ
આમાર માતા રનેહમમ । મોર નામ
તોર મુખે કેન હેન મધુર સંગીતે
ઉઠિસ બાજિયા—ચિત મોર આધિખિતે
પચ પાણ્યેર પાને ભાષ બસે ધાય ।

કુન્તી । તમે ચને આય વસ, તમે ચયે આન ।

કણ્ઠ' । યામ માત, ચયે આમ, દિહુ શુલાળી ના—
ના દટિ સશય દિહુ, ના કરી બાસના ।
દેવી, તુમિ મોર માતા । તોમાર આદવાને

ખરેખર ઘેરી રહ્યો, મને ફરી વાર
જાણે પાણુ જાણિયુ છે અસ્ફુટ શેશવ
માતુરનેહ કેમ પાછો, સાંમથું છું રવ
રાજમાતા અધિ ।

મલ્ય હો કે સ્વપ્ન હો તુ, આવો રનેહમથી
તમારો દક્ષિય દસ્ત, ચિલુકે લયારે
રામો ક્ષણકાન, માન માત રનેહ સાટે
સાભલ્યુ છે લોકમુખે—
અત્યત દારુણ દુખે—

જનનીનો હુ છું એક પુત્ર પરિભક્ત
આજ મુખી રહ્યુ છે એ, રદસ્ય અવનક્ત,
નિશીથ સ્વપ્ન મહી, જોયો છે મે ધણીનાર
અણુમણી જનનીનો, આહો અણુસાર,
જનની આવે છે જોવા, મને ધીરે ધીરે,
અનિમેષ નેત્ર મારા, છનકાયે નીરે.
જનનીમુખ ખોલો, જોવા છોને મુખ,
એકવાર જોગખી લઉ તમોને સન્મુખ
ત્યા તો મારા સ્વપ્નકેરી, મૂર્તિ ભાગી જાય
બાહી રહે અંતરમાં, કાતર વ્યથાય...
એ જ સ્વપ્ન આબુ છે ફરી પાણુ આજ,
પાણવજનની રૂપે, સજી નવો સાજ ।
સંધ્યાકાળે રણસેત્રે, ભાગીરથી તીરે,
સ્વપ્ન બની સત્ય આબુ સમેત શરીરે ।
હેજો દેવી । પેયે પાર, પાણવ શિબિરે,
સળઆ છે દીનાઓ, ને આ પારે અદૂરે.
કૌરવોના લાખ લાખ અશ્વ દણ્ડહણે,
આયુધો સજીને જીભા યોધ્યા મહારણે
કાને પ્રભાતે અહી, આરંભાશે યુધ્ધ,
આજ રાતે જોઇ બેઠો કા હું શુધ્ધશુધ્ધ ।
અશુનજનની કંઈ, સણી મારુ નામ,
જાણે માતુરનેહ રતોત્ર પહે અવિરામ.
પાય પાણવોને જઇ કહેવાને ભાષ
કેણુ જાણે કેમ આજે, ચિત મારુ ધાધ ।

કુતી ત્યારે ચાલ્યો આન વત્સ । ત્યારે ચાલ્યો આવ
માતઅ કે લેવાને હું પાછો આપ દ્વાર.

કણ્ઠ' : આવીશ, આવીશ હુ, કાઇ નહીં પૂછું
સશય ફરીશ નહી, આવુ જોવો હુ છું.
દેવી । તમે મારી માતા તમાગ આદવાને

અનંતરાત્મા અગિયો છે । નહિ જાણે કાને
યુદ્ધભેદી, જયશંખ । મિથ્યા અને હવ
રણદિસા, વીરખ્યાતિ, જયપરાજય ।
કહો, ક્યાં લઈ જશે તમે ?

કુંતી : ઓછ ખરવારે
મેથા જયસિંહે છે દીપ રતબધ રક-પગોર
પરફર જાણકાતરે ।

કણ્વ : હોથા માવહારા
મા પાછળે ચિરદિન । હોથા કુવતારા
ચિરરાત્રિ રખે તને સુન્દર ઉદાર
તોમાર નયને । દેવી, કહો આરબાર
આગિ પુત્ર તવ ।

કુંતી : પુત્ર મોર ।

કણ્વ : કેન તમે
આમારે હેલિયા દિલે દૂર અગૌરબે
કુલરીલમાનદીન માવનેત્રદીન
અન્ધ એ અજ્ઞાત મિથ્યે । કેન ચિરદિન
ત સાધ્યા દિલે મોરે અવસાર સોતે-
કેન દિલે નિવાસન જાતુકેલ દળે ?
રાખિલે વિશિષ્ટન કરિ અણુને આમારે,
તાપ શિશુકાલ હતે દાનિકે દોઢરે
નિમ્ન અપ્રદય યાસ કિંસાર આકારે
દુનિવાર આકર્ષણ । માનઃ નિરુત્તર ?
અજ્ઞાન તવ ભેદ કરિ અન્ધકાર રતર
પરશ કરિછે મોરે સર્વાંગ નીરવે,
મુદિયા દિલે દિલેલં ચક્ષુ । - યાહ યાહ તમે ।
કરિયો ના, કેન તુમિ વ્યગ્રિલે આમારે ।
વિચિર પ્રથમ દાન એ વિશ્વસંસારે
માવનેદ, કેન સેધ દેવતાર ધન
આપત સન્તાન હતે કરિલે દરજી,
મે કયાર દિયો ના ઉતર । કહો મોરે,
આગિ કેન દિવસને આસિસાહ કોરે ।

કુંતી : હે વસ, ભક્ષના તોર શત વજ્રસમ
વિદીખું કરિયા દિહું એ હવય મમ
શનખબડ કરિ । ત્વંપ કરે ચિતુ તોરે,
સેધ અભિશાપે પંચ પુત્ર વલે કરે
તણુ મોર ચિત પુત્રદીન ; તણુ દાય
તોરિ સાગિ બિશ-માઝે જાહ મોર ધાય.

અનંતરાત્મા અગિયો છે, નહીં જાણે કાને
યુદ્ધભેદી, જયશંખ, નિરર્થક નિર્દય
રણદિસા, વીરખ્યાતિ, જયપરાજય
કહો, ક્યાં લઈ જશે તમે ?

કુંતી : તારા પાંચ પાંચ ભાગ્યભેની કને,
પેલે પાર દીવાઓ નાં રલા છે પ્રજવળી
જ્યેન સાથે જયોત જેમ, જપ્ત તું બળી.

કણ્વ : ત્યાં માવહારા પુત્રને મળી જશે મા ?
વરસાવી બદાલ, કહેશે-માહ ! ઘણી ખમ્મા !
વર્ષોજૂનો મનમાનો સંશય વિદારે
ફરીવાર કહી દે. હું, પુત્ર છું તમારો.

કુંતી : તું જ પુત્ર મારો.

કણ્વ : તો પછી કાં ફેંકા દીધા, અગૌરબે દૂર ?
કહો, કુંતી શાને બન્યાં તમે આવા દૂર ?
કુલરીલ માનદીન, માવનેત્રદીન,
અવરપાના રતોત્રમદો, રાખ્યો ચિરદિન.
જાતુકલ યદી કેમ, દૂર ફેંકા દીધો ?
અણુનથી અળગો, કેમ મને કીધો ?
કેમ કંઈ બોલો નહીં ? સાવ નિરુત્તર
દૂર કરી દીધો આજ, અંધકાર રતર.
લજ્જા તવ રપશી રહી, મમ સર્વ અંગ.
મૌન રહી મર્ષદાનો, આહો નહીં બંધ !
બંધ નહીં કહો તમે, ત્વંજ દીધો કેમ ?
જન્મકાળે મૂંઝવે કાં, મારો માવનેત્ર ?
એનો મને ભલે તમે, આપો ન જવાબ
પણ મને પાછો લેવા મારે દાખાદાખ
ભરી આત્મા આજ કેમ, વાસવતી બાળ ?

કુંતી : કાળજી કોરે છે, વસ ! તારો કિપદાસ
નિજ દાયે નાનાં મેં મારે સર્વનાર
ત્યાગ તારો ક્યાં તેનો, એવર અપરજાય
આજીવન બેભાનું મું પેદા અમાર
પાંચ પુત્ર છતાં મારું, સિંચ પુત્રદીન
દુઃખાગ્નિમાં દુઃખી કે, દીનનમ દીન.

પૂંગિયા બેઠાય તોરે । વચિત ચે છેલે
તારિ તરે ચિત મોર દીપ દીપ જવેલે
આપનારે દગ્ધ કરિ કરિછે આરતિ
મિશ્રદેવતારે । આમિ આજે ભાગ્યવતી,
ચેયેછિ તોમાર દેખા । અમે મુખે તોર
એકેટિ કુટે નિ બાણી, તમન કોર
અપરાધ કરિયાછિ-વત્સ સેધ મુખે
ક્ષમા કર કુમાતાય । એહ દેખા બૂકે
ભત્સનાર એયે તેજ જવાણુક અનસ-
પાપ દગ્ધ કરે મોરે કસુક નિર્મલ ।

કથું : માતઃ, દહો પદધૂલિ, દેહો પદધૂલિ,
બહો અમ્ર મોર ।

કુન્તી : તોરે લખ બહે તુલિ
એ સુખ-આશાય પુત્ર, અમ્રસિ નાથ હારે ।
ફિરાતે એસેછિ તોરે નિજ અધિકારે ।
સતપુત્ર નહ તુમિ રાજ્યર સન્તાન—
દૂર દરિ દિવા વત્સ, સર્વ આપમાન
એસો ચલિ ચેયા આછે તન પંચમાના ।

કથું : માત : સતપુત્ર આમિ, રાધા મોર માતા,
તાર ચેમે નદિ મોર અધિક મોરવ ।
પાણવ પાણવ યાક કૌરવ કૌરવ—
છર્પા નાહિ કરિ કરિ ।

કુન્તી : રાજ્ય આપનારે
બાહુબલે કરિ બહો હે વત્સ, હિધ્યાગ ।
દુલાબેન ધનલ વ્યજન યુધિષ્ઠિર,
ભીમ ધરિમેન હન, ધનંજય વીર
સારથિ દમ્ભેન રથે, ધૌમ્ય પુરોહિત
ગાહિમેન વેદમન્ત્ર । તુમિ શત્રુનિત
અખંડ પ્રતાપે રમે બા-ધમેર સને
નિઃસપ્તન ગાજ્ય-માઝે રત્નસિંહાસને

કથું : સિંહાસન । ચે ફિરાલો માતરનેહપાસ
તાહારે હિતેજ માનઃ, રાજ્યેર આશાસ ।
એકદિન ચે સમ્પદે કરેજ વચિત
એ આર ફિરાયે દેખોયા તજ સાધ્વાતીત
માતા મોર, બાતા મોર, મોર રાજકુલ
એક મુહૂર્તેહ માતઃ, કરેજ નિર્મલ

આજ હું હું ભાગ્યવતી, 'તને પાછો પામી
જનનીની ધા ઝૂણી, ધન્ય અંતર્ધામી
જ્યારે કૂટી ન્હોતી વાણી, શિશુમુખે દગ્ધ
અગ્નિ આ વિશ્વમાં, દીધા તને તજ.
વત્સ ! એ જ મુખેથી તું કુમાતાને ક્ષમા
કરી, બોલ ફરીવાર, 'તમે મારી મા.....'
પરચાતાપ કેવો બલે પ્રકટે અનસ
પાપ દગ્ધ થાય અને મન થાય નિર્મલ

કથું : માત, આજે આખો ખૂલી, દીઓ પદધૂલિ.

કુન્તી : પુત્ર ! છાતીએ ચાંપીશ, એવી સુખ-આશા
લઇને હું નથી આવી, દેવાને દિલારા.
લેવાને આવી છું હું નિજ અધિકારે
જનની બનીને તને, આજ તારે દારે
રાજકુલ સાથે સાચી, લોહીની સગાઇ
કુન્તી તારી માતા છે ને, બીજા પાંચ ભાઇ.
દૂર કરી દહો વત્સ સર્વ અપમાન,
સતપુત્ર નથી તમે, રાજ્યનું સંતાન

કથું : સતપુત્ર હું છું પહેલો, રાધા મારી મા
બીજા બધા ભાગે મને, વગડાના વા.
એથી નથી અદેકેડું, કોઇ માટું ગૌરવ.
પાણવ પાંચ ભલે, કૌરવ કૌરવ.

કુન્તી : આ રાજ્ય પર પણ તારો, પૂરો અધિકાર
બાહુબલે વત્સ કરી લે જહાર.
દેશે તને વીંઝો, ભાઇ યુધિષ્ઠિર
સારથિ થારો રથે ધનંજય વીર.
વેદમંત્ર હિચારશે ધૌમ્ય પુરોહિત
અખંડ પ્રતાપે રહો, બની શત્રુનિત
બાંધવાની સાથે તમે, રાજસિંહાસને
વિરાજે તે જોવાની છે, અભિલાષા મને.

કથું : જેણે પાછો વાળા દીધો માતરનેહ પાસ
તોને દલે આપો છો શું, રાજ્યનો આસ્વાસ ?
એક દિ' જે સંપદાથી, કયો છે વચિત
એને પાછું વાળવાનું તુંથી સાધ્વાતીત.
માતા મારી ભાતા મારા, માટું રાજકુલ
મારી જન્મશયે, તમે કરો જ નિર્મલ.

મેાર જન્મક્ષણે ।

સતજનનીરે ઊલિ

આજ યદિ રાજજનનીરે માતા બલિ
કુરુમતિ કાછે બધ્ધ આછિ થે બન્ધને
છિન્ન કરે ધાત્ર યદિ રાજસિંહાસને-
તમે ધિક્ક મેારે ।

કુંતી ।

વીર તુમિ, પુત્ર મેાર,

ધન્ય તુમિ । હાથ ધર્મ, એકિ સુકેકાર
દણ્ડ તખ । સેષદિન કે જનિત, હાથ,
ત્યજિલામ થે શિશુરે ક્ષુદ્ર અસહાય
સે કખન બલવીય લલિ કાથા હતે
દ્વિર આસે એકદિન અન્ધકાર પથે-
આપનાર જનનીરે કોમેર સન્તાને
આપન નિર્મમ હરતે વ્યસ આસિ દાને ।
એકિ અલિશાપા

કણુ :

માત : , દારથોના ભય ।

કહિલામ, પાછામેરે દહમે મિજ્ય ।
આગિ એધ રજનીરે તિમિરહલકે
પ્રત્યક્ષ કરિતુ પાઠ નક્ષત્ર-આલોકે
ધેાર યુધ્ધક્ષ । એધ શાન્ત સ્તબ્ધ ક્ષણે
અનંત આકાશ હતે પશિતે છે અને
જ્યહીન એધાર સંગીત, આશાહીન
કમેર ઉધમ-હોરિતે છિ શાન્તિભય
શૂન્ય પરિણામ । થે પક્ષેરે પરાજ્ય
એ પક્ષ ત્યજિતે મેારે કારિના આહવાન ।
જયી હોઠ, રાગ હોઠ પાણ્યપત્તાન-
આગિ રખ નિષ્ફેરે હતાશેર હલે ।
જન્મરાગે ફેલે ગેહ મેારે ધરાતલે
નામહીન, મૂહહીન । આગિઆ લેમનિ
આમારે નિર્મમચિતે તેથાગે જનનિ,
દીપ્તિહીન કીર્તિહીન પરાભવ-પરે ।
શુધ્ધ એધ આશીવાદ દિયે યાઝો મેારે,
જયલોભે, યશલોભે રાજ્યલોભે અધિ,
વીરેર સદ્ગતિ હતે બ્રહ્મ નાદિ ક્ષપ ॥

.....શું હું સતજનનીરે જીતું...?

ને રાજજનનીરે આજ, માતા કહેવા નીકળું ?

કુરુપતિ સાથે છું બંધાએલો બંધને,
છિન્ન કરી, ધાઈ યદિ રાજ્ય સિંહાસને
લાખ હોળે ફિટકાર, ધિક્કાર મુગ્ધને
કણુ કદી નહીં એવા પ્રલોભને.

કુંતી :

ધન્ય ધન્ય પુત્ર મારા, ધન્ય તને વીર,
વિધાતાના ન્યાય કેરાં, લાગે તોફાણ તીર.
જે દિને મેં ત્યજી દીધાં, તને અસહાય,
તે દિને મેં જાણ્યું હોત, એટલું જો હાથ-
એ જ શિશુ એક દિન બલવીય પામી
સગા લાઇ સામે, રાજ ઊભશે ઉગારી ?
કેવો ફૂર અલિશાપ દિલ માડું ફેરડે,
મારાં જ સંતાનો થઇ સામસામાં લડે ?

કણુ :

મા, રાખશે ના ભય.....!
કહું છું કે પાંડવોને, નક્કી છે વિજય.
આજે આ રજનીનાં તિમિર ફલકે
પ્રત્યક્ષ કર્યો છે પાઠ, નક્ષત્ર આલોકે
માલુમ મને છે માતા. ધેાર યુધ્ધકળ
વિધ્વંસ વિસ્તીર્ણ હશે સાડું ધરાતલ.
અનંત આકાશથી, સાક્ષી સ્તબ્ધ ચિત્ત
જ્યહીન એધા કેડું કેડુણ સંગીત.
—આશાહીન કમંતું છે, શૂન્ય પરિણામ
ધર્મ જાણી કેડું છું હું, દેરે રાખી દામ
જે પક્ષનો પરાભવ, દેખામે નિશ્ચિત
એ પક્ષને કદી કણું છોડે ન અચિત
જયી યશે, રાજ યશે, પાંડવ સંતાન
કૌરવોને ત્યજવાનું કરે ના આહવાન.
હું તો રક્ષું નિષ્કળતા, હતાશાના દળે
જન્મરાગે ફેંકાયો તો જન્મ ધરાતલે.
નામહીન, મૂહહીન, તમે આજ તેમ
મને ફરીવાર તમ્ને, એમાં માડું ક્ષેમ.
દીપ્તિહીન, કીર્તિહીન, પરાભવ પર
એકમાત્ર આપો મને, આશિષ સુંદર.
જયલોભે, યશલોભે, રાજ્યલોભે અધિ
વીર કેરી સદ્ગતિ હું બ્રહ્મ કેડું નહીં.

Spindles that Loom Large

Nearly a century of experience has gone into developing the four Mills represented by Tata Textiles, one of the largest cotton textile manufacturing groups in India today. 325,000 spindles and 6845 looms contribute to an annual production of 156,000,000 metres of excellent quality cotton fabrics, 16,000,000 metres of which are exported to world markets.

The four Mills in the Tata Group are the Central India ("Empress") Mills, Nagpur, the Svadeshi Mills, Bombay, the Tata Mills, Bombay, and the Advance Mills, Ahmedabad.

TATA *Textiles*



અનેકલક્ષી સંસ્કૃત કાવ્યો

અધ્યાપન તથા સંશોધનક્ષેત્રના આપણા બહુશ્રુત વિદ્વાન. અમદાવાદના બો. બે. અધ્યાપન સંશોધન વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ, એમના બહુમુલ્ય વ્યક્ત્યસારોમાં બદલ એમને નમ્ર હેતુવર્ણ્યવંકે તથા રણજિતરામ સુવર્ણ્યવંકે એના-મત થયા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ સુપ્રસિદ્ધ છે. કવિવર કલિદાસ-કૃત કુમારસંભવ તથા રઘુવંશ, ભારવિ-કૃત કિરાતાશૂનીય, માધ-કૃત શિશુ-પાલવધ (માધકાવ્ય) અને શ્રીહર્ષ-કૃત નૈપથ્યચરિત એ એનાં બાણીતાં ઉદાહરણ છે.

આ કાવ્યોમાં ક્યારેક એક નવો ઉદ્દેશ હતો અનેક-લક્ષી કાવ્યની રચનાનો.

વલ્લીના કવિ ભટ્ટિએ ‘રાવણવધ’ નામે એક એવું મહાકાવ્ય રચ્યું કે જેમાં રામ-ચરિતના નિરૂપણની સાથે સાથે રાષ્ટ્રશાસ્ત્ર અર્થાત્ વ્યાકરણના અટપટા નિયમોનાં ઉદાહરણ આપે. શાસ્ત્રના ઉદાહરણ આપવાના આ અધિક હેતુને લક્ષમાં રાખી રચેલા કાવ્યને ‘શાસ્ત્રકાવ્ય’ કહે છે. ભટ્ટિ સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લીના ચૈત્રકવંશના રાજ્ય ધરસેનના રાજ્યમાં થયો. કથાનિરૂપણ અને શાસ્ત્ર-ઉદાહરણને તાણાવાણાની જેમ વણી લેવાના આ નવતર પ્રયોગનો પહેલો જ્ઞાત નમૂનો આ ભટ્ટિ કાવ્ય છે. આ પ્રકારનાં કાવ્ય રચવાની પરંપરા લાંબો સમય ચાલુ રહી. ભીમ, જૂન કે ભીમક નામના કવિએ ‘રાવણશૂનીય’ નામે મહાકાવ્યમાં રાવણ અને કાતવંધી અશુરને લગતી કથાના નિરૂપણની સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રોનાં ક્રમશઃ ઉદાહરણ પ્રયોજ્યાં. હલાયુધે ‘કવિરદ્વય’માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય કૃષ્ણ ત્રીભુવના ચરિતની સાથે સાથે સંસ્કૃત ધાતુ-એનાં રૂપોના પ્રયોગો પૂરા પાડ્યા. વાસુદેવે ‘વાસુદેવચરિત’ માં શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવના ચરિતની તથા નારાયણે સાથે સાથે ‘સુભદ્રાચરણ’માં તે પ્રસંગની સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં. એ કૃતિ અપૂર્ણ રહેતાં કવિ નારાયણે તે પૂરી કરી, જે તેમાં ધાતુપ્રયોગોમાં ઉદાહરણ ઉમેર્યાં. મહામહોપાધ્યાય દિવાકરે ‘લક્ષણાદર્શ-’ ‘પાદ્યવચરિત’માં પાંડવોના ચરિતની સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રોનાં ઉદાહરણ પ્રયોજ્યાં. કવિ કાશીનાથે ‘મદુવંશકાવ્ય’માં ભાગવતના કૃષ્ણચરિતની સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રોદાહરણ પૂરાં પાડ્યાં. ભીમસેનના ‘ધાતુ પાઠ’માં તથા માધવતી ‘ધાતુચિત્તિ’માં પણ ધાતુ પ્રયોગોનાં ઉદાહરણ આપેલાં છે. ‘વાક્યાવલી’ માં વ્યાકરણના નિયમો ઉપરાંત અર્થકારો, છંદો અને કાવ્યચુકિતઓ ઉદાહૃત કરી છે. ‘શ્રી ચિહ્ન કાવ્ય’ના પહેલા આઠ સર્ગમાં કૃષ્ણલીલાશુરે વરદુચિ-કૃત ‘પ્રાકૃત-પ્રકાશ’નાં અને પછીના ચાર સર્ગમાં દુર્ગપ્રસાદચરિતએ ત્રિવિક્રમ-કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણ પ્રયોજ્યાં

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

છે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું 'દ્વાયત્રય' મહાકાવ્ય એ 'ભટ્ટિકાવ્ય' જેવું રાષ્ટ્રકાવ્ય છે સરૂત દ્વાયત્રયમાં ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓના ચિંતિતી સાથે સાથે સંકુલ ચિદલેખ રાષ્ટ્રાનુશાસનના નિમિષોના ઉદાહરણ આપ્યા છે; અને પ્રાકૃત દ્વાયત્રયમાં કુમારપાવના ચરિતની સાથે સાથે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણને લગતા ઉદાહરણ પ્રમાણમાં છે આ કાવ્યોમાં 'ભટ્ટિકાવ્ય' અને 'દ્વાયત્રય' એ કૃતિઓ ગુજરાતમાં રચાઈ છે

સામાન્યતઃ મહાકાવ્યના દરેક સર્ગની રચના મુખ્યત્વે એક જ દશા કરવામાં આવે છે ને સર્ગને અને શોણક શ્લોકોમાં ગુદા જાદ પ્રયોજવામાં આવે છે. જના ક્યારેક કોષ એક આખો સર્ગ અનેક ગુદા ગુદા જ દોમાં રચવામાં આવે છે. દા.ત. 'ભટ્ટિકાવ્ય' નો દસમો સર્ગ. આ સર્ગ એક બીજી રીતે પણ નોંધપાત્ર છે. એમાં રાષ્ટ્રદાસકારે અને અર્ધાસકારોનું એકેક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે એમાં યમકના વીસ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે પછીના કોષ કોષ કવિઓએ તો યમક અલંકાર આપ્યા કાવ્યમાં આવે એવા લઘુકાવ્ય રચના ઘટકર્મનું 'યમકકાવ્ય' ૨૨ શ્લોકોનું છે એમાં કોષ વિવિધતા વર્ણના આરભમાં પોતાના પ્રિયતમને સંદેશો મોકલે છે નીતિવર્ગોએ એલા 'કૌચકવધ' કાવ્યમાં પાંચમાંથી ચાર પૂ. યમકમય છે, જ્યારે એનો ત્રીજો સર્ગ શ્રવેયથી ભરપૂર છે વાસુદેવનું 'લુધિગિરિ-વિજય' યમક-કાવ્યનો એક ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે, કેમ કે એમાં એ અસ કાર બહુ સરસ રીતે પ્રયોજાયો છે. 'નોદય' એ ચાર સર્ગનું કાવ્ય છે, જેના કર્તા પ્રાયઃ રવિદેવ છે. એમાં કવિએ અટપટા હાથે અને વિવિધ કાવ્યમ ધોના પ્રયોગ કરી બતાવ્યા છે; અને અત્યંત તથા મધ્યમાસ પણ પ્રયોજ્યા છે 'રાક્ષસકાવ્ય' નામે કાવ્ય ૨૦ શ્લોકોનું છે, પરંતુ રાષ્ટ્ર ચમત્કૃતિને લક્ષે ધણુ લોકપ્રિય છે

ગોખન-કૃત 'ચતુરિચરિતકા' માં દરેક શ્લોકનું બાળું અને ચોથું ચારણ મિત્ત અર્ધ જતા બરખા અંતર ધરાવે છે. શ્રી વત્સાકનું 'યમકન્ટાક' શ્રી કૃષ્ણ ત્રિશેનું યમકમય કાવ્ય છે. ધર્મશિષ્ય કૃત 'યમકરતુતિ' જાણીતી છે. ચાર ચાર અર્ધવાળા શ્લોક રચવામાં એ કવિ કુશળ હતો. માનાકે 'જદાવન' અને 'મેલાબુદ્ય' નામે યમક-કાવ્ય રચ્યા છે. વેકટેશે 'ગમયમકાણ્ય' નામે યમકમય રામકાવ્ય અને પ્રાય 'શ્રવેયમાખા' રચેલ છે ગોપાલગાયે

'ગમય-નોદય' નામે એવી કૃતિ રચી છે. યમક અને શ્રવેયના પ્રયોગવાળા એવા બીજા અનેક કાવ્ય છે. બન્ધ વક્રોક્તિ ભાષાશ્રવેય, ચ્યુત દ્વયાદિ અનેકવિધ ચમત્કૃતિ ધરાવતા અનેક ચિત્રકાવ્ય પણ રચાયા છે

દ્વિસંધાન (દ્વિ-લક્ષી) કાવ્યનો બીજો રસમ પ્રદાર કવિ દંડીએ રાટ્ર કર્યો જણાય છે. દંડકે 'દ્વિસંધાન' નામે કાવ્ય રચેનું આવેા ઉલ્લેખ ભોજ-કૃત 'શૃંગારમંદાર' માં આવે છે, પરંતુ એ કૃતિ હાલ ઉપલબ્ધ નથી ધનંજય-કૃત 'દ્વિસંધાન' કાવ્ય પાંચી મુચિન થાય છે નેમ એમાં શ્રવેય દ્વારા એકી સાથે બે જુદી જુદી વ્યક્તિના ચિત્રિત નિરૂપાવા હોવા જોઈએ.

સન્ધ્યાકર નન્દીનું 'રામચરિત' આ પ્રકારનું કાવ્ય છે. એ કવિ બગાળના હતો એણે બગાળના પાત્રવંશના ગજ રાવપાલનું ચરિત એવી શ્રવેયમય રીતે રચ્યું છે એમાં એકી સાથે પ્રશરણે ગમનું તથા એ રામપાત્રનું ચરિત ધટ્ટાવી સકાય. આ કાવ્ય ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે પણ નોંધપાત્ર છે ગજ રામપાલ ૧૧મી સદીના અત્તમા થયા ને કવિના પિતા એના રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકારી હતા. આ કાવ્ય રાજ્ય રામપાલના પુત્ર મદનપાલના સમયમાં પૂરું થયું આથી એમાં ત્યાં સુધીના ઇતિહાસની પુરવણી કરવામાં આવી છે

ધનંજય-કૃત દ્વિસંધાન કાવ્યનું બીજું નામ છે 'રાધાપાદવીપ'. કવિ દ્વિચર જૈન હતા. કાવ્ય ૧૮ સર્ગનું છે એમાં શ્રવેય દ્વારા એકી સાથે રામાયણના રામનું તથા મહાભારતના પાંડવોનું ચરિત નિરૂપાયું છે. કવિરાજ માધવલહે રચેનું 'નવવપાદવીપ' પણ આ પ્રકારનું છે વક્રોક્તિ માર્ગમાં કવિ પોતાને સુમધુ અને પાણીભટ્ટની દરશનમાં મૂકે છે. આ કવિ કદબ વંશના રાજા કામદેવ (૫૬ સ. ૧૧૮૨-૮૭)ના સમયમાં થયા

હરદત્તચરિતે 'શયવ નેપધીપ'માં શ્રવેય દ્વારા એકી સાથે નામ તથા નવનું ચરિત આલેખ્યું. વિદ્યામાત્રવા 'પાવતીરુકિમ ધીપ'ના એવી રીતે પાવતી તથા રુકિમણીના વિવાહનું વર્ણન કરેલું છે એ ચાતુક્ય રાજા સોમદેવ (મહેશ્વર પટ્ટી) નો રાજકવિ દત્તે સોમેશ્વર કૃત 'નાનપાદવીપ'માં રામ અને કૃષ્ણનું ચરિત નિરૂપાયું છે. ત્રિશંખર નામે કવિએ તો શ્રવેયના અગળ વધી એકી સાથે રામ, પાંડવો અને શ્રી કૃષ્ણનું ચરિત ધટ્ટાવાય તેનું 'રાધા-પાદ-વાદવીપ' નામે ત્રિસંધાન કાવ્ય

રચ્યું. આ કવિ વિજયનગરના રાજા બ્યંકટ (ઈ. સ. ૧૫૮૬-૧૬૧૪)ના સભાપતિ હતા. ચિદંબરે પંચકલ્યાણ ચમુડમાં વળી રામ કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવ અને સુબ્રહ્મણ્ય એ પાંચ દેવોના વિવાહની કથા શ્લોકમાં વચ્ચી લીધી છે. અનન્તાચાર્યે 'યાદવ-રાધવ-પાણ્ડવીય'ની રચના કરી છે. 'આભેલાકર'નાં ધનશ્યમે કૃષ્ણ, નાથ અને હરિશ્ચંદ્રની કથા શ્લોકમાં સંયોજી. આગ ત્રિસંધાન કાવ્યોની પણ પરંપરા પ્રવર્તી.

મેઘરિજયગણિ નામે જૈન કવિએ એથી આગળ વધી સખતસંધાન મહાકાવ્ય રચ્યું, જેમાં એકી સાથે જયભ-નાથ, શાન્તિનાથ, પાર્થનાથ, નેમિનાથ, મહાવીર સ્વામી, કૃષ્ણ વાસુદેવ અને રામ બલદેવ-એ સાત વ્યક્તિઓનું ચરિત વણી લેંધું છે. સોમ પ્રભાચાર્યે 'શનાથકાવ્ય'માં એક એવો શ્લોક રચ્યો છે, જેના એ સો અર્થ કરી બતાવે છે !

શ્લોક કાવ્યના જેવા એક બીજો પ્રકાર છે વિલોમ કાવ્યને. એમાં શ્લોકોની રચના એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે એ કાવ્યને વિલોમ (ઊલટી) રીતે વાંચતાં બુંદુ જ કથાનક નિરૂપાય. વેંકટાધ્વરીએ રચેલ 'યાદવ રાધવીય' નામે લઘુકાવ્યમાં સૂક્ષ્મા ક્રમે વાંચતાં રાધવ (રામ)નું અને ઊલટા ક્રમે વાંચતાં યાદવ (કૃષ્ણ)નું ચરિત નિરૂપાયું છે. દેવસ મર્યે રચેલ 'શમકૃષ્ણવિલોમકાવ્ય' માં દરેક શ્લોકની રચના એવી રીતે કરે છે કે એની ૩૫મ પંક્તિને ઊલટી રીતે વાંચતાં તે બીજી પંક્તિ જેવી જ લાગે ! પહેલી પંક્તિમાં રામનું અને બીજી પંક્તિમાં કૃષ્ણનું ચરિત વચ્ચાય છે. 'નલહરિશ્ચંદ્રીય' નામે કાવ્યમાં સૂક્ષ્મા ક્રમે નલનું અને ઊલટા ક્રમે હરિશ્ચંદ્રનું ચરિત નિરૂપાયું છે. એના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે.


શ્લેષના પ્રયોગ દ્વારા એકી સાથે શૃંગાર અને ભોગ્ય એ બે પરંપરાવિરોધી ભાવ વ્યક્ત કરે તેવાં પણ કેટલાંક કાવ્ય રચાયાં છે ! રામચંદ્રનું 'રસિકરંજન' તથા સોમ પ્રભાચાર્યની 'શૃંગાર-ભોગ્ય-તરંગિણી' એ આ પ્રકારનાં શ્લેષ કાવ્ય છે.

આમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સીધાંસાધાં મદાકાવ્યો અને લઘુકાવ્યો ઉપરાંત આવાં કેટલાંક વિવિધ અનેકલક્ષી મદાકાવ્યો અને લઘુકાવ્યો પણ રચાયાં છે.

• • •

enhance
the gaiety of
DIWALI

with




SATME

BISCUITS

COCOA

CHOCOLATES



SATHE BISCUIT & CHOCOLATE COMPANY LIMITED, POONA 2.

Herey SBC-173

ભારતભરમાં લોકપ્રિય પનામા



કેવું સરસ પુરપાન!
ગોઠાન વઢનીઆ તપાકુતા
લિગદા ત્યાદ અને સોટમ વડે
સહાર પનામા ભારતભરની
લોકપ્રિય સીગારેટ છે
આપ પણ તેને અપનાવો



એડ્વન ટેબેલો ડ્ર. પ્રધાનૈક લી,
મુબઈ ૫૬
જિલ્લો ના પ્રકારનો એડામા એલો
રાષ્ટ્રીય લાભ

(અનુસંધાન પાના ૩૨ થી ચાલુ)

અભિસારવૃત્તિ' ની પણ વાત કરી. કવિની કવિતાના અંતરંગનો પરિચય કરાવ્યો છે. અને પછી, તેમની કવિતામાં યુગની મહાન ઘટનાઓનો સીધો ફાળો નહિવત છે તે દર્શાવી લખે છે: 'તે છતાં રાજેન્દ્ર જેવા પ્રતિભાશાળી કવિની કૃતિમાં વિરાટ યુગરપન્દોભા અંકારા પણ વરતાપ નહિ એ પણ મને ન ગમે.' રાજેન્દ્રના ઇંદ્રપ્રેમગીની વાત ઉદાહરણ સાથે નોંધે છે. એમનાં ગીતોમાં આવતા અંગાળી દાળની વાત કરી 'દાગોરની ગીતસિદ્ધિની ક્યાંક નજીક પહોંચે એવાં તો અત્યંત જૂજ જોવા મળે છે' એમ નિખાલસપણે લખે છે. કવિની મર્યાદાઓ પણ નોંધી છે.

'સ્વપ્ન પ્રમાણુની કવિતા'નો લેખ એક કવિ-વિવેચક જ લખી શકે અલગત ઉમાશંકરને હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટની ભાષનાસહિતો પરિચય છે, હરિશ્ચંદ્ર પણ સૌ દર્શની ઉપાસના કરનારા કવિ છે. ઉમાશંકર લખે છે: 'સૌંદર્યની-નન્યાં સૌંદર્યની-જ ખોજ કવિ આત્માને ઇષ્ટ ન હોય !' આરંભમાં જ હરિશ્ચંદ્રની 'કલામય લયપ્રજ્વળની સોદાહરણ વાત કરે છે. અને પછી વિસ્તારથી હરિશ્ચંદ્રની સર્જનપ્રક્રિયા-કવિ કેમ'નો આલેખ આપે છે. એકની એક કવિતાનાં પાઠાન્તર નોંધી કવિ કેમ' કેવી અવિશ્વાત પ્રવૃત્તિ છે તે દર્શાવ્યું છે. હરિશ્ચંદ્રની બહુશ્રુતતાની વાત કરી લખે છે 'આપણું સંસ્કૃતિમધ્ય હરિશ્ચંદ્રની બાની-માંથી સહજ રીતે ઝમે છે.' ધર્મજંમના અને પ્રણય-જંમના આ બે હરિશ્ચંદ્રની કવિતાના મુખ્ય તાર છે' એમ કહી કવિની ધર્મભાવનામાં પરિવર્તન પામતી પ્રણય-ભાવનાનો ઉલ્લેખ કરે છે. અંતમાં લખે છે: હરિશ્ચંદ્રની રચનાઓમાં પ્રગટ થતાં 'ઇંદ્રકલયણ' નાણુક કલામય સંયોજન, વાણીની સઘન વેષકતા, બહુભાગ માનવ-સંસ્કૃતિ વિસ્તારમાંથી ચોળેલા સન્દર્ભો, ખ્યાલો, અને ઉપાડેલા વિષયો, અતિવ્યક્તિતની સચ્ચાઇ સિદ્ધ કરવા માટેનો અચાક કલાશ્રમ, પ્રેમની આરત અને આત્મચિ-કિલ્લક વૃત્તિપૂર્વકનું ધર્મશોધન 'સ્વપ્નપ્રમાણુ'ની સામગ્રીને કલારસિકા કાવ્યસૌંદર્યશોધકા માટે કિંમતી બનાવી રહે છે'.

આ સૌંદર્યાગ્નિવેશી ત્રણ કવિતાઓની કૃતિઓનાં મૂલ્યાંકન કરતી વેળાએ કવિતાના રણકરને તથા બદલાતી જતી કાવ્યધારાના પ્રવાહને પારખવાની વિવેચકની શક્તિ માન્ય થાય છે. પ્રહલાદ પારખ વિશે જ્યારે લખ્યું ત્યારે અને તે પછી પણ કવિ ઉમાશંકરનું

કાવ્યસર્જન તો ચાલતું જ હતું. પ્રવાહમાં રહેનાર પોતે પ્રવહના વળાંકને પારખી શકે એ મોટી વાત છે. ૧૯૪૦ માં ગુજરાતી કવિતામાં પલટાના જતા વલણને તેઓએ પારખ્યું છે. વળી રાજેન્દ્રની કવિતા પર દાગોરની રહસ્ય-દર્શિતાની અસરની વાત એમણે વેળાસર કરી છે. દાગોરની કવિતાની ભૂમરે ગોલગાલા હતી તે વીસી-ત્રીસીના જમાનાના કવિઓ દાગોરની અસરથી પોતાને સ્વતંત્ર રણરે સંભળાવી શક્યા પણ હવે આ વખતે રાજેન્દ્રની કવિતામાં તે રહસ્યનો પ્રતિબિંબ પાડે સંભળાય તોએ સંભળવા જેવું અવશ્ય. આ ત્રણ સૌંદર્યહુબ્ધ કવિઓ વિષેના લેખો અનુક્રમે ૧૯૪૦, ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૯માં રચાયા છે અને છતાં ત્રણે લેખો એક શૈલીની પ્રૌઢિને બાદ કરતાં ભણે સાથે સાથે લખાયા ન હોય ! આટલા વહેણાં આ કવિ-વિવેચક કાવ્યવિષયક મનઃભ્યોને સ્થિરતા-પૂર્વક ધારણ કર્યાં હતાં, એટલું જ નહિ સતત એ પાયા પર એમનું ઘડતર થતું ગયું છે.

'વાયુના શિલ્પ' (પ્રિયકાન્તની કવિતા), 'નાણુક કવિતા ફોરમ' (જ્યન્ત પાઠકની કવિતા), 'સ્વપ્નનો સુરમે' (નિરં-જન ભગતની કવિતા), 'આરતભર્યાં મુલામ મલો' (શૈખાદમની કવિતા), 'હદીલી મધુરપ' (ગની હદીલાવાની કવિતા) શીર્ષકો યોગને વિવેચનને ભણે કવિતા સાથે જોડી દીધું છે. અને છતાં તે તે શીર્ષક તે તે કવિની કાવ્યસૃષ્ટિના અઠકાંરે જ ચોળાયું છે. ત્રીસીની સામાજિક ચેતના ત્યાર પછીના કવિઓની સૌંદર્યહુબ્ધતા પછી ફરી પાછી અભિનવરૂપે પ્રિયકાન્ત જેવા કવિઓની કવિ-તામાં દેખાય છે તે નોંધ ખૂબ જ મહત્વની છે.

વિવેચક ઉમાશંકર માત્ર કવિઓ અને કૃતિઓનું અવલોકન કરીને જ સંતોષ માન્યો નથી. પરંતુ તેમણે વિગિન સમયમાં સાહિત્ય વલણોનું અવલોકન પણ કર્યું છે.

૧૯૩૪માં તરણ કવિએ આપેલા 'અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા'ના વ્યાખ્યાન પછી વારંવાર સમગ્રતા જતી કવિ-તાના પ્રવાહો વિષેના લેખો તેમની પાસેથી મળતા રહ્યા છે. 'ત્રીસી પછીની કવિતા' 'ભાવપ્રતીકોના પ્રશ્ન' 'આવતી કાલની ગુજરાતી કવિતા', 'પશ્ચાદ્દર્શન-પુરોદશન', 'પાંચમું દશક', 'પચ્ચીસી (૩૧-૫૫) ની કવિતા' 'સમ-કાલીન કવિતાનું વિવેચન' આ બધા લેખોમાં જુદા જુદા સમયે આપણી કવિતાની પ્રવૃત્તિઓનું સરઝોંધું કાઢવાનો પ્રયત્ન એના મળે છે.

કવિતા એ ઉમાશંકરને મન મોટી વસ્તુ છે. ઉત્તમ કવિતાઓ તો કેટલી ! એક સંઘર્ષમાં બેચાર મળે તોયે બસ ! '૩૪માં આ તરણુ કવિ વળને છાજે તે રીતના ગુરુસામાં બોલે છે : 'આજની ગુજરાતી કવિતામાં નથી રસ, નથી ઓજસ...આપણો પ્રભુ તે રોતલ, દેશપ્રેમ તેય રોતલ, રોદ પણુ રોતલ. અરે ! રુદન પણુ રોતલ.' પછી યોગ્ય રીતે જ નોંધે છે: 'આજની ગુજરાતી કવિતાનું દાહું ધાણું આપણા પ્રયોગશીલ પ્રા. કંઠરને હાથે અને કવિતામાં પ્રાણસંચાર થયો. આધીજની સ્વતંત્રતાપ્રેમી પ્રવૃત્તિઓને પ્રતાપે.' તે વખતે પણ આ તરણુ વિવેચનના કર્તવ્ય વિશે કેવો સમગ્ર છે ! કહે છે: 'ગુજરાતી કવિનાનામાં છાંછરાપણું, અધકચરાપણું, માંપ-કાંપલાપણું હોય તો તે આપણા કહેવાના વિવેચનને આભારી છે આપણા વિવેચકે ગુણદર્શન માટે ખડે પગ હોય છે એ જાણવા છતા મારાથી આમ કહેવાઈ જાય છે, કારણ કે જેની જરૂર છે તે ગુણદર્શન નહિ પણ વચ્ચાઈદર્શન છે.' અને છતાંય તે લેખમાં કવિ આવતી કાલની કવિતા વિશે ભારે આશાવાદી સૂરે બોલે છે. (અને આજેય પણ તે એટલા જ આશાવાદી છે.)

૧૯૪૦માં ત્રીસ પછીની કવિતા વિશે બોલતાં એ દશકાની કાવ્યપ્રવૃત્તિને અર્વાચીન કવિતાના ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ, ભાવપ્રતીકા-જે એ દશકાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે-ના પ્રવૃત્તિ ચર્ચા કરે છે. આ કવિ-વિવેચક અહીં 'અઘનનતા'ના આગ્રહી નહિ પણ કવિતામાં સાવ-કાસિક આકર્ષણના તત્વની અપેક્ષા રાખનારા છે. તેઓ આ દશકાની કવિતા પર મૂકવામાં આવેલા ત્રણ આરોપ અગ્રેયતા, દુર્બોધતા અને બિનસોક્રમિયતાની રચ્ય અને મૂલ્યમાની ચર્ચા કરે છે. એમની શૈલીમાં રહેલી રચ્યતાનો ગુણ અહીં તરત જ વરતાઈ આવે છે. ઉમાશંકર જ્યારે અવતરણોનો આશ્રય લે છે ત્યારે તે અવતરણો પોતાની ખુબ્બુતતાનો પરિચય કરાવવા માટે નહિ પણ તેની અનિવાર્યતાની છાપ લઈને આવે છે.

'પદ્મીશી (૩૧-૫૫) ની કવિતા'માં આરંભમાં આપણી પ્રગ્ન કવિતાનુમૂખતાની વાત કરે છે. ૧૯૩૦નું વર્ષ ગુજરાતી કવિતામાં સીમારેખાનું વર્ષ છે. એક નવો જુવાણ ગુજરાતી કવિતામાં તે વખતથી આવ્યો છે. તેની લેખક યોગ્ય રીતે વાત કરે છે. આ ગાળામાં 'કવિઓના સહાનુભૂતિના ફલકનો અપૂર્વ વિસ્તાર' અને એ

'વિસ્તારે જરૂરી બનાવેલા પદ્યપ્રયોગો' મુખ્ય લક્ષણો રૂપે દેખાય છે. ખૂબ પ્રમાણમાં સંરક્ત વૃત્તોમાં કવિતા લખાઈ છે તેની નોંધ લઈ પ્રશ્ન કરે છે : 'જતોને માટે એ તક છેલ્લી જ તો નહોતી ?' વળી બલવંતરાવની કાવ્યવિચારણાનો પ્રભાવ કંઈક વધારે પડતો પડ્યો છે તેની ઝીણી નોંધ લે છે અને તેનાથી ગુજરાતી કવિતાને થયેલ હાનિનો નિર્દેશ કર્યો છે. પછી લખે છે: 'માનવતાવાદ અને પ્રગતિવાદ એ આ પદ્મીશીના કવિઓનાં પોતાના મંથનોની પેદાશ મળ્યાં' પછી છેલ્લી પદ્મીશીની કાવ્યસિદ્ધિ કંઈ ? તેના જવાબમાં કહે છે : 'કવિતાસિદ્ધિની શોધમાં થયેલ મથામણુ અને વિવિધ પ્રયોગ'

'સમકાલીન કવિતાનું વિવેચન' લેખમાં 'સંસ્કૃતિ એટલે' પછી વિષ્ણુપ્રસાદના લેખ 'નવીન કવિતા' માંથી જોશ થતા મુદ્દાઓની રચ્ય અને નિર્બીક ચર્ચા છે. વિષ્ણુપ્રસાદના લેખથી ધણુ નવીનો અઠગાઈ કંઈકા, પણ જવાબ મળે છે માત્ર ઉમાશંકર પાસેથી. આ લેખ તેમની જગજગતતાને પરિચાલક તો છે જ પણ રનેહસૌ-હાઈને લોગેય સાહિત્યનાં કિતની વાત કરવામાં લેખકની સાહિત્યનિષ્ઠતાને પરિચય પણ આપે છે. લખ અને છેલ્લા લખ અને નવા છંદ-ના પ્રયોગોની સૂક્ષ્મતાથી તપાસ આદરે છે અને અનેક ઉદાહરણોથી પોતાની વાત રચાવે છે વિષ્ણુપ્રસાદના લેખમાં થયેલી 'અહાના અથાવની ચર્ચાએ તે વખતે કંઈક કીક જીહાપોહ જગાવેલા. તેનો જવાબ યોગ્ય રીતે જ ઉમાશંકર આપે છે. અને વિષ્ણુપ્રસાદના-.. મનોમતમાં, શ્રદ્ધામાં એક પડી ગયો છે. ઉમાશંકર આજના આતરવિસંવાદના પ્રતિનિધિ છે,' એ વિધાનનો નત્રતાપૂર્વક આદ્યમચિકિત્સક વૃત્તિથી જવાબ આપે છે. આવી પળોએ તે પોતાને ખૂબ સંભાળી શકે છે. કહે છે: 'સંવાદની સાધના કરવા માગનારાઓ-માનો એક હું.' 'આકાશરમુકિત અને આકાશરુદ્રિકા' તરફ કવિ દબ્યો છે તેવા વિધાનનો 'મને તો લાગે છે કે આકાશ માટે તકેદારી વધી છે' એ વાક્યથી યોગ્ય રીતે જ જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

'આવતી કાલની ગુજરાતી કવિતા' માં લખાતી જતી કવિતાની પ્રવૃત્તિના આધાર પર દવે પછીની કવિતાની વાત કરે છે ૧૯૪૪ મા લેખ લખાયો છે. આજે વીસ વર્ષ પછી જોઈ ચકાસ કે કેટલાંક વિધાનોમાંનું એક, '...અને પ્રથમ પ્રયોગો આ મુક્ત મઘની દિશામાં ન

થાય તો નવાઈ' સાચું પાતું જણાય છે. વળી ધનાક્ષરી કટાક્ષ, લાવણી, હરિગીત, સંવેશ્યા આદિ છંદોના નવાવતા-રની તકોની જે વાત કરી હતી તે પણ એટલી જ સિદ્ધ છે. અહીં લેખક 'પદનાટક'ની વાત કરે છે. આ પદ-નાટક કવિના ચિત્તપર 'ઓપ્સેરેશન' બની બેઠું છે. પદ-નાટ્યના પદ્ય વિષે વાત કરતાં લખે છે : 'આ પદ્ય કેટલું હોયું નોંધએ ? નાટકનું' પદ્ય એવું હોય કે સામાન્ય રીતે યોગ્યતાની ભાષા સવાર થાય ત્યાં તે રવાલ ચાલે ચાલ્યું જતું હોય, પણ ભાવનો વેગ જે ક્ષણે વધી પડે તે જ ક્ષણે એનામાં પૂરપાટ દોડવાની જ નહિ પણ પવનઘોડીની પેઠે ભાગવાની-શકિત હોવી જોઈએ' આ પદનાટ્ય લેખકને મન એટલું તો મહત્ત્વનું છે કે 'મારી સૌથી પ્રિય સાહિત્યકૃતિ'માં લખે છે : 'નાટક અને બને તો પદનાટક, સ્વર્ણ શકાય તો સર્જક તરીકે એક જાતની કૃતાઈતા અનુભવાય એમ વરસોથી મને લાગ્યું છે.' અને પોતાના એ લેખમાં પોતાની પ્રિય કૃતિ વિષે વાત કરવાને બદલે પદ્યારે તો નાટકમાં પ્રયોજી શકાય તેવા પદ્યની જ ચર્ચા કરી છે. અહીં આવા પ્રયોગો કરી તે સંબંધે પોતાના અનુભવોનો આલેખ આપનાર એલિયટ કલાચિત્ત લેખકની નજરે અસંમગ્નાતપણે હોય તો નવાઈ નહિ.

'અંગ્રેજી અમહત્ત્વ' કવિતાસાહિત્ય' લેખમાં છેલ્લાં સો વર્ષની કવિતાની ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં રૂપરેખા છે. લેખકે માત્ર અતિહાસિક જ નહિ પણ સામાજિક તથા પરંપરાગત પરિબળોને તપાસી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પ્રભાવો દર્શાવી આપણે ત્યાં શરૂ થયેલી અર્વાચીન કાવ્ય-ધારાની યુગબળોની મહદંશે સમીક્ષા કરી છે. આ અંગ્રેજી અમહત્ત્વના સમય દરમિયાન નર્મદ, ગો. મા. ત્રિ. અને ગાંધીજી આ ત્રણ વિભૂતિઓ ગ્રેયરુપ્તિ'રૂપે છે તેવું વિધાન કરે છે. દલપત-નર્મદની કવિતા વિષે લખે છે : 'સારિત્વ દલપતરાને નવા યુગની વિગતો બરાબર ખડકી છે, પણ યુગનું હાઈ એ ખામ્યા નથી. નવા યુગનાં બળોથી પોતામાં એમણે અમળાટ અનુભવ્યો નથી. જ્યારે રૂબેરૂપી નર્મદને નવાં પરિવર્તનોની પ્રળબ્ધ યોટ લાગી છે. નર્મદ વધુ પડુકરણ છે.' નર્મદના અવસાનને બીજે વરસે 'અસ્તવતીચન્દ્ર' મળે છે. ગોવર્ધનરામ ૧૯૦૭માં વિદાય લે છે. ત્યારે ગાંધીજી ૧૯૦૮માં 'દિન્ટ રવરાજ્ય' લખેને આવે છે આ વિગતો દર્શાવ્યા પછી ત્રણેને વિષે

લખે છે : 'નર્મદ વીર હતો, ધીર ન હતો. ગોવર્ધનરામ ધીર હતો, વીર ન હતો. ગાંધીજી વીર અને ધીર બન્ને હતા.' અને આમ યુગબળો અને યુગમૂર્તિઓની ચર્ચા કર્યા પછી ગુજરાતી કવિતાના સ્વરૂપમાં કેવાં કેવાં પરિવર્તનો નોંધાયાં તેની વાત કરે છે. પછી લખે છે : 'ઓ વરસની સમગ્ર રસલક્ષી કવિતા જોઈએ છીએ તો તે ઊર્મિકવિતા રૂપે જ વિલસતી જોવા મળે છે.' અંગ્રેજી કારસી અસરોના ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે. પણ વળી પાછા 'ક્રાઈ મન હરે એવું' પદનાટક કે મહાકાવ્ય આપણને મળ્યું નથી.' એવો સારિત્વક અસંતોષ વ્યક્ત કરી હવે પછા આવનાર કવિતા માટે આ સો વર્ષની કવિતા પૃષ્ઠશ્રીક્ષમ બની છે તેટલી તેની ઉપલબ્ધિની વાત કરે છે.

'મહાભારતમાં માનવતા' એ મહાભારતકારને અભિ-નંદરૂપે જોવાનો પ્રયાસ છે. આવા યોગ્ય યુગે યુગે નવા સંદર્ભમાં તપાસાતા બધા એ જરૂરી છે. આપણે ત્યાં મહાભારત રિપં વાતો કરનાર ઘણા હશે, વાંચનાર કેટલા? અને વાંચીને યુગાનુરૂપ સંદર્ભમાં જોનાર કેટલા? આ લેખ ક્રાઈ મહત્ત્વશાક્ષી પ્રયોજનથી લખાયો નથી, પણ એક વિષય લખ લેખક તેમાં સોંસરી એક લટાર મારી આવે છે. શ્રી ઉમાશંકરે પોતાના સાહિત્યઅનુભવોના સંગ્રહમાં બહુ પહેલેથી કેટલા પ્રુક્ષ્ણ રાખ્યા છે તેની, પોતાના જીવનની ત્રીસી વયવ્યા પહેલાં લખાયેલો, આ લેખ શાક્ષી પૂરે છે. 'મહાભારત' એમનાં જીવનબાપી અધ્યયનનો વિષય છે એમ કહેવામાં હું અત્યુદિત નથી કરતો. (શ્રીમા દિવસ પર લેખકને ઘેર જવાનો પ્રસંગ થતાં જોવા મળ્યું કે પોતાના પ્રસંગથી ખોટાખોટા ભરાયેલા અધ્યયનખંડના એક ખૂણાની બારી પાસે બેસી 'મહાભારત' વાંચવામાં તન્મય છે. વાતચાતમાં તેમણે કહ્યું કે આપણા સાહિત્યકારે મહાભારત, રામાયણ, મેગવજિપદ્ય, શ્રીકાંઠે ઉપનિષદો અને કાલિદાસ આટલું તો સંસ્કૃત સાહિત્ય નિદાન વાંચ્યું જ નોંધએ. પછી કહે 'આ બાંધો બરાબર કામ આપતી રહે, ત્યાં સુધીમાં ફરી એકવાર આ ગ્રંથ વાંચી લઉં!') બાસ યુખ્યત્વે તો કવિ છે એમ કહી પછી લખે છે : 'વ્યાસના પોતાના શબ્દો પાછળ તો માનવીતું હૃદય જ ધકકતું દેખાય છે...એ મહાકવિતા હૃદયમાં સો કાંપને માટે જગ્યા છે. માની દુર્બોધન માટે પણ એ હૃદયમાં અવકાશ છે. કહ્યું આદિમાં-રહેલી ભાવનાનાં લેખક દર્શન

કરાવે છે

શ્રી ઉમાશકર રવીન્દ્રનાથને વ્યાસના સગોત્ર માને છે. (જુઓ આપણે કાવ્યવારસો 'યગમ' વર્ષ ૨; અ ક ૧૦) વ્યાસ, વાઘ્મીકિ અને કવિદાસની ૫૦ પરામા રવીન્દ્રનાથ આવે શ્રી ઉમાશકર રવીન્દ્રનાથ વિષે વારેવારે લખે છે યુગ્મરાતી સાહિત્ય પરિષદના સીમા અધિવેશન પ્રસંગે કવ્યકતા મુકામે રવીન્દ્ર ચંતાબ્દી વર્ષના અતિમ દિવસોમા શ્રી ભુષ્મદેવે ભારે વ્યથા સાથે કહેલું કે 'આ વર્ષ' દરમ્યાન રવીન્દ્રનાથના રાષ્ટ્રવાદ, આતરરાષ્ટ્રીયવાદ વિશે જેટલી ચર્ચા થઇ છે તેટલી તેમના કવિત્વ વિષે થઇ નથી નાષ્ટ્રીયરતી મૂર્તિ' પાછળ કવિ દહાઇ ગયો છે' આ વાત શ્રી ઉમાશકરે છેક ૧૯૪૧મા ઉચ્ચારી હતી ત્યાર પછી, અને ખાસ તો રવીન્દ્ર ચંતાબ્દી વર્ષમા, શ્રી ઉમાશકરે રવીન્દ્રનાથને કવિ તરીકે મુનવવા પ્રયત્ન કર્યો છે ૧૯૪૧ના ઓગસ્ટમા એમણે લખ્યું 'પણ આપણી દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે એમની કવિતા તરફ વળતી નથી, એમની કવિતાએ કમાઇ આપેલી કીર્તિ' તરફ વળે છે ૧૯૬૧મા ફરી ઉચ્ચારે છે 'પણ એમનો સાચો અને પૂરો પરિચય કરાવે એવો એક જ સમ્બંધ છે કવિ' રવીન્દ્રનાથ આનંદના ઉપાસક છે એમનો આનંદ ઔપ નિષ્ઠિકા આનંદની વિભાવના પ્રમાણેનો છે વગી તેઓ આ ધરતીના કવિ છે એમ શ્રી ઉમાશકર અનેક ઉદાહરણો આપીને કહે છે

'નિર્જીરે રવિનાલગથી 'સ યુગ્મે શાન્તિ-પારાશર' સુધીમા રવીન્દ્રનાથની કાવ્યયાત્રાનો સુરેખ નકશો આપી આપવામા આ ગ્યો છે. આ લેખમા રવીન્દ્રનાથની સમગ્ર શકિતના જુદા જુદા ભિન્નભેદને સમજવાનો ઉપક્રમ પણ જેવા મળે છે કહે છે 'એમના ચૈતન્યના અનેક કોણે નિવિધ કવાયત્તરૂપ વિવિધ ક્રેપને ઉઘાડી આપે છે' શ્રી ઉમાશકરે રવીન્દ્રનાથને વ્યાસ વાઘ્મીકિ અને કવિદાસની ૫૦ પરામા મૂક્યા છે કારણ કે આ કવિઓની રચનાઓમા તેમના મુગલું આકરન તથા આપણી સરકૂનિના ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વો જેવા મળે છે વિશ્વમાનવતાનો ભાવ રવીન્દ્રનાથમા અનુભવે જેવો છે, તો પ્રકૃતિપ્રેમમા તેઓ ઝાનિનાસ સાથે એસી શકે તેમ છે રવીન્દ્રનાથે વિપુલ સંખ્યામા ગીતરચના કરી છે અને તેમ છતાં તે ગીતો પોતાને રવીન્દ્રનાથના કાવ્યોની તુલનામા ઊતરતી દેશના લાગે છે તેવા લેખક નિર્દેશ કરે છે રવીન્દ્રનાથના પાનેક જેટલા 'વિદાય અભિશાપ'

'કલ્પકુંતી' ગદ્યધારીનું આવેદન 'સતી' અને 'નરકવાસ' સવાદાઓનું અવલોકન કરતા એ પાંચેમા 'હૃદયનું ધર્મદર્શન' નિરૂપણ છે તેમ કહે છે 'વિશ્વમાનવને ઉગ્રાંતો' લેખમા ફરીથી આ સવાદાઓ વિષે લખે છે 'મન્યવર ભવિષ્ય દાગ અથવા મૃત્યુ દારાવ તે, નિત્યધર્મ' સાથે મેળે બેસાડવા-અને તેની સાથે સંપૂર્ણ સંવાદ રચાપવક-મયતા માનવનું કવિવરનું દર્શન આ કૃતિઓમા સ્પષ્ટકાર થયું છે

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા 'એગાએગ' નું એમણે કરાવેલું રસ-શર્ણ જુઓ. જે રીતે 'પ્રતીપ્રતીક'ની મદદથી આ કૃતિના હાઈને શ્રી ઉમાશકરે સમજાવ્યું છે તે રીતે મને લાગે છે કે, રવીન્દ્રનાથના કથાસાહિત્યના અને પ્રમુદ્ધ વિવેચકોમાથી કેટલાંકે જાણે જ દર્શાવું હશે વિવેચનની રૂઢ પરિભાષા અહીં કયાંયે દેખાતી નથી તેમ છતાં કૃતિનો આસ્વાદ આપણે અપૂર્વ રીતે કરીએ છીએ વાર્તામા વારે વારે 'પ્રતીપ્રતીક' ઉદ્ભવે આવે છે વાર્તાની નાવિકા કુમુદિનીને એ 'પ્રતીપ્રતીક' દ્વારા સમજવાનો ઉપક્રમ કેવો નવીન છે 'ઉમાશકરના રવીન્દ્રનાથ વિષેના કેવલાંક ઉત્તમ લેખો હજુ પ્રકાશ થવા બાકી છે

રવીન્દ્રનાથ જેવા જીવન વિશ્વકવિ અનુભવે વિરોધો લેખ તે સાહિત્યસ્વામીનો પરિચય કરાવે છે અનુભવેના જીવનપ્રવાહને પણ સંક્ષેપમા દર્શાવે છે તો વળી અનુભવેના પ્રણયજીવનને સમજાવપૂર્વક સમજાવવા મળે છે નાગરિક પ્રેમના કવિ ઉમાશકરે અનુભવેના-આંદ આંદ વાર પ્રણય કરનાર અનુભવેના-પ્રણયજીવનને તેના વ્યક્તિત્વના સન્દર્ભમા મૂકીને તપાસે છે આ નિમંષના ઉત્તરાર્ધમા અનુભવેની મહાન કૃતિ 'ફાઉસ્ટ' નો પરિચય કરાવે છે, 'ફાઉસ્ટ' ના ઉત્તમ કાવ્યશૈલી મદદથી શ્રી ઉમાશકરની વિવેચનપ્રકૃતિ પાછને આસ્વાદ કરાવવાની-પોને જે માણ્યું છે તેનો આસ્વાદ કરાવવાની જનિમાથી વિકસી છે એટલે જો દાખે કવિતાના અવતરણો વેરતા રહે છે અનુભવેના પદનામય 'ફાઉસ્ટ' વિષે પરિચય આપ્યા પછી લખે છે 'અનુભવેની પ્રતિભા મુખ્યત્વે, ટાણેરની પેડે, ઊર્મિકવિની છે 'ફાઉસ્ટ'નું રચાપત્યવિધાન મિદ્દલ કે દતિની કૃતિઓ આગળ સિધ્ધિ લા !'

મુજરાની સાહિત્યમા ગોવર્ધનરામ ધણી જાયા માનવા અધિમરી છે ઉમાશકર જ્યારે જ્યારે ગોવર્ધનરામનું રમરણ કરે ત્યારે જાણે તેમની સામે એક સાથા

સારસ્વતી મુનિ' ન આવતી હોય ! 'ગોવર્ધનરામ અને એમનું મનોરાજ્ય'માં 'ગોવર્ધનરામના જીવનપ્રસંગોદ્ધાર એમની મનોભાવનાને સમજવાનો પ્રયત્ન છે. ગોવર્ધનરામની રક્ષણકર્તા લખાણોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે અને નિષ્કર્ષ-રૂપે લખે છે: 'રનેહ જીવનનું અધ્યાત્મજીવનમાં જીવી-કરણ એ ગોવર્ધનરામના જીવનનો પ્રિય પુરુષાર્થ' રહેતો હોય એમ લાગે છે.'

ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર' પર વિસ્તારથી અવલોકન લખે છે. 'સરસ્વતીચંદ્રમાં ભારતીય પુનર્જીવન યુગનું કેવી રીતે દર્શન થાય તે બતાવ્યું છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સંઘટના વિષે પણ વિચાર કર્યો છે, અને સરસ્વતીચંદ્રનો મુલત્યાગ તથા બહારવટિયાનો પ્રસંગ એ બે બનાવોથી નવલકથા ધસાઈ છે તે બતાવ્યું છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં રજૂ થતી પ્રણયની, કુટુંબજીવનની અને સંન્યાસભાવનાની વાત કરી છે. અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં યુગનો પ્રશ્ન હોવા છતાં તે 'યુગના આલેખમાં યુગની પારની ધૂનિ ઝીલવા મથે છે' એમ કહે છે.

શ્રી ઉમાશંકરે સાતેક જેટલી નવલકથાનું વિવેચન-અવલોકન લખ્યું છે. શ્રી દર્શકની 'દીપનિર્વાણ'નું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. તે ઐતિહાસિક નવલકથા હોવાથી તે સદર્શમાં લેખક કહે છે: 'ઇતિહાસનું તથ્ય આ નવલકથામાં સાતું સમવાયું છે. ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો સામાન્ય હોય એ હોય છે કે અવગમ્ય ભાવનાને નિરૂપવાના ઓછા તરીકે જૂના સમયનો ઉપયોગ થતો હોય છે. સાચી ઐતિહાસિક નવલકથા તત્કાલીન ઇતિહાસના સત્યને સંગીતપાત્ર બાળવવા મથે છે અને માનવભાવોની સ્નાતન લીલા તે સમય પર કેવી ખીલી શકે એવું આલેખન કરી ઇતિહાસના અને માનવતાના સત્યને એકરસ કરી મૂકે છે. 'દર્શક'ની આ બાળતની સિધ્ધિને લેખકે વખાણી છે. દીપનિર્વાણ'નાં પાત્રોને લીધે કથા 'મનકર' બની છે એવું વિધાન કરી શ્રી ઉમાશંકર આ પાત્રોના વ્યક્તિત્વનાં દલ ખોલીને આપણને બતાવે છે. શ્રી ઉમાશંકર 'દીપનિર્વાણ'ને 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછીની એક અગ્રગણ્ય નવલકથા માને છે.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' વિષે ઉમાશંકરે લખે છે: હૈયાની જૂબની આ નવલકથા છે. અને પેટની જૂબના મહાતાંડવ વચ્ચે એને રજૂ કરવામાં આવી છે. એ બંને જૂબને લીધે તો આ માનવીની ભવાઈ છે.

પણ એ બંને જૂબોની ઉપરવટ રહી શકનારાં કાળ અને રાત્રી એ જૂબની લીલા વચ્ચે ટકી શકે છે એવે કાંઈક સંયમભર્યાં રનેહનો મદિમા દાખવતો—ધ્વનિ કથામયી જાહે છે એમ કહી શકાય. કાંઈએ કહ્યું છે કે નવલકથા આધુનિક યુગનું મહાકાવ્ય છે. બધી નવલકથાઓ માટે આ વિધાન ભલે ન યોગ્ય પણ શ્રી ઉમાશંકર આ નવલકથાને 'મહાકાવ્યની કક્ષાની નજરે' મૂકે છે ત્યારે યથાર્થ લાગે છે.

આપણે ત્યાં સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિષે ઝાઝી ચર્ચા થઈ નથી. છૂટાછવાયા લેખો જ મળે છે. (આપણા વિશ્વવિદ્યાલયોના અનુસ્નાતક વર્ગોમાં સાહિત્યના એક ખાસ સ્વરૂપ વિષે એક પ્રશ્નપત્ર રાખવામાં આવે છે તેના આનુર્થિક પરિણામ રૂપે પણ થોડાક અપવાદ સિવાય, કશું લખ્યું નથી) શ્રી ઉમાશંકરે નિબંધ, એકાંકી, મુકતક, વિષે પણ થોડી થોડી ચર્ચા કરી છે.

'નિબંધ લખવા, જેવી તેવી વાત નથી', એ નમ્ર-ફના વિધાનને સ્વરૂપે મૂકી લેખક નિબંધના સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે. અંગ્રેજ પ્રબળ આપું વ્યક્તિત્વ એ વ્યક્તિત્વનો તારિતાર નિબંધરૂપે પ્રગટ થાય છે એમ કહે છે. 'નિબંધ' એક કલાસ્વરૂપ છે, બોધપ્રધાન કે જ્ઞાનસાહના આશયથી લખાયેલા લેખો નિબંધ નથી એમ નથી, પણ તે કલાનું સ્વરૂપ પામતા નથી. આ ગોટાળાને દૂર કરવા શ્રી ઉમાશંકર સૂચવે છે: 'ભલેને બંને પ્રવૃત્તિ માટે એક જ સમ્બંધ વપરાય. માત્ર આપણા મનમાં એ બંને પ્રવૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે એ સૂઝ રહે એટલે ખસ' જ્ઞાન, વ્યવહાર માટે લખાયેલા નિબંધોને તેઓ 'શિક્ષક પ્રવૃત્તિ' અને આનંદ માટે લખાયેલા નિબંધને 'સર્જક પ્રવૃત્તિ' કહે છે. સર્જક નિબંધમાં વિષય નહીં વિષયીનું મહત્ત્વ હોય છે. લખે છે: નિબંધ રચનામાં ઉદ્દીપન મંમે તે હોય, આલંબન હંમેશાં લેખક પોતે હોય છે. 'શ્રી ઉમાશંકર નિબંધને ઉર્મિકાવ્યની નિકટ મુકી તેને 'બહ ઉર્મિકાવ્ય' કહે છે. સર્જકનિબંધની કસોટી એ નિબંધ 'ભાવમયતાની દૃષ્ટિએ આરવાઘ' બન્યો છે કે નહિ તે રીતે કરવી જોઈએ.

'એકાંકી' પરનો લેખ આરંભમાં 'એકાંકીકાર' ઉમાશંકરની વાત કહી બધ છે. સંસ્કૃતમાં 'એકાંકી' પ્રકરનાં નાટકો હોવા છતાં જે એકાંકી આપણે ત્યાં લખાયાં તેની પ્રેરણા તો પશ્ચિમમાંથી જ છે. એકાંકી

અને નાટક વચ્ચે રહેલા તફાવતનું દર્શિનિદુ ધધાદારી' રગમૂમિ પર એકાદી સારકુ બાગદ-કાષ્ટએ કહ્યું છે તેમ 'ગેરદાનુતી બાળક-વેખામ એવી દશા હોવા છતા તેના તેઓ બે કારણો આપે છે 'લઘુ નાટક કલાપ્રકાર તરીકે ખેગમ એ રવાભાનિદ' હતુ 'તથા ધન્સનના' એક અક એક દરમ' ના સદ્ગ પ્રયોગોની પ્રજ્ઞાવીને કાગ્લે એકાદીને વેગ મળ્યો છે

નાટ્ય સાદિત્ય' લેખમા વિશ્વના નાટ.સાહિત્યની ગણેશપરિક્રમા' કરી લીધી છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક, ઇન્ડિયનના તથા શેકસપિયરના નાટકોની ચર્ચા કરી વર્તમાન નાટકોની ચર્ચા કરી છે

સૈનેટના વિકાસને તપાસતા લેખક જગાળી, મરાઠી હિન્દી દવિતામા થયેના તેના પ્રયોગોથી આપણને પરિચિત કરાવે છે સૈનેટના બહિર મ અને અંતરગની નિહતાપૂર્વક છજીવટ કરવામા આવી છે શ્રી ઉમાશકર કવાતમકતા પર હમેશા બાર દેતા આવ્યા છે અને એક કલાત્મક સૈનેટ લખીને ઊંચા કવિએના આસને બેસવાનો કવિ અધિકારી અને એવુ વિધાન કરે છે

સાહિત્યતરવચ્ચા વિવેચનનો એક હાથ છે અલબત્ત, માત્ર સૈદ્ધાંતિક વિવેચન લખવાથી વિવેચકનુ બિરુદ પ્રાપ્ત ન થઇ શકે. ખરી વાત તો એ છે કે વિવેચક સિધ્ધાંતોનો પ્રત્યક્ષ વિવેચન વખતે કેવો વિનિયોગ કરી શકે છે તે પરથી તેની વિવેચનશક્તિનો કવાસ કાઢવો જોઇએ પ્રત્યક્ષ વિવેચન કરતી વખતે શ્રી ઉમાશકર અનેક જગ્યાએ સૈધ્ધાંતિક પ્રશ્નોને ઉઠાયા છે પણ સિધ્ધાંતોની એકાન્તિક ચર્ચા તેમના લખાણોમા બહુ જોવા મળતી નથી. વળી શ્રી ઉમાશકર જ્યારે જ્યારે આવી તાર્કિક ચર્ચા કરે ત્યારે પણ એક સજ્જની જ નજર ત્યા મુખપત્રે વરતાય છે શ્રી ઉમાશકર પૂર્વ અને પશ્ચિમની સાહિત્યમીમાસાનુ ઊંચુ અધ્યયન કયું છે એટલું જ નહિ પણ તે વિલિન્ન વિચારસરણીઓનો સમન્વય સાધી શક્યા છે એનિરદ્યનની સાથે બારતનુ આ મિનન કેટલું સુઝગ છે 'શૈની' પરનો નિર્નય તેનુ ઉત્તમ નિદર્શન છે બારતીય કાવ્યસાહિત્યમા રોવી માટે જે વિચારો થયા છે તે શ્રી ઉમાશકરે રકુ કરી બતાવ્યા છે. 'કાવ્યના અતરતરવા આદેશ તમે પ્રવર્તી રસલક્ષી વૃત્તિ 'જેને આપણે શૈની કવીએ ધીએ તે છે'

એમ નિશ્ચય પર આવે છે તો બીજી બાજુ પશ્ચિમના સાહિત્યકારોએ આ સબધી કેવો વિચાર કર્યો છે તે દર્શાવ્યું છે શૈની સબધી જ્ઞાન મિલ્ટન મરીના વિચારો ટાંકે છે : 'શૈની એ લખાણનો કોઇ છૂટો પાડી શકાય એવો ગુણ નથી, લખાણ પોતે જ એ છે' શૈની અને શીવની ચર્ચા કરતા નોંધે છે 'શૈલી એ સમય પુરુષ નહિ પણ વાહગમ્ય પુરુષ છે.' 'શીવ અને શૈનીના વાતને એ ઝાઝુ મદદર આપતા નથી હવે લખે છે 'શૈની એ કનાકારના રસવિષયક વ્યાપાર છે, પણ એ સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ ન હોય, સમવધાનપૂર્વક અર્થાત સમાધાન પરિજ્ઞામરૂપ સદગ પ્રવૃત્તિ હોય'

'કવિતાશિક્ષક બલવન્તરાય' શ્રી ઉમાશકરની નિર્ભીક વિવેચનનો નમૂનો છે બ ક હા છવતા હતા ત્યારે આ લેખ લખાયેલો એવુ જાણ્યા પછી તો આ નિર્ણયતા અને તાત્પર્ય માટે અરેખર બારે માન ઊપજે છે અનેકોની ખમર લેનાર બ ક હાની કેવી સૌમ્ય વાણીમા ગળી ખમર લેવાઇ છે । અર્થાનુસારી પ્રવાહી પદ્યમા કવિતાપ્રયોગો કરતા તથા એ રચનાપદ્ધતિને સર્વ શ્રેષ્ઠ કહેતા બ ક. હા કરતા, 'અન્ય કવિતા લેખકો વધુ પ્રતિધાને પાત્ર નીવડના હતા' અને તેથી જાણે કે તેમણે ચર્ચાનુ સરખ નીધુ ન હોય એવુ શ્રી ઉમાશકર વિધાન કરે છે અને લખે છે : 'જે એમનામા સજ્જતા જોર કરતી હોત તો 'બહુકાર'ના પ્રવેશકમા જે વાત એમના તરફથી લગભગ અતિમતાપૂર્વક કહેવાઇ મઇ હતી તેથી સતે । માનીને પોતાની મનમાની રીતે કાળો જ આપે જાત, જેમ નાનાવાને કયું પશુ ચર્ચારસ વધારે હશે ? શુ આ લોકા કરતાય મારામા ઊતગતી કવિતા એવો પોતામા અવિશ્વાસ અથવા બાધમદ્દ હશે ? મારે મન જે સુરુચિ તે લોકમા પશુ કેળવવાની જવાબદારી ઉપાડી જ લાઉ, જતી શા માટે કરુ, એવો કવિશિક્ષકોના ધૈર્વબંધો સદ્માહ હશે । 'પ્રવાહી પદ્યની' એ ગુજરાતી કવિતાને બ ક હાની બહિસ હોવા છતા નેમની સેવા અંગેની મર્ચા એા પણ બતાવી છે પ્રવાહિતા અને બ ક હા ને હાથે ગુજરાતી કવિતાની અપભેગ્યા પણ ચઇ છે આગાય લેખ તમ્મ દર્ષિતો પત્રિયાયક બની ગ્હે છે, જોકે લેખનો ટાલ કયાક કયાક ઉન્નતશ્રુ લાગ્યા સિવાય રહેતો નથી

'વિવેચનની સાધનાના દીપ' લેખમા શ્રી વિલુ

પ્રસાદના વિવેચનકાલને શ્રી ઉમાશંકર વિરતૃત પાયા પર ને વિશાળ પરિવેશમાં તપાસે છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના પ્રત્યક્ષ વિવેચનનું અવલોકન કરી તેમણે કરેલી સાહિત્ય તત્ત્વવિચારની ચર્ચા તપાસે છે. ચિન્ત્ય લાગતા તેમના વિચારનું પરીક્ષણ કરી શ્રી ઉમાશંકર પોતાની વિચારણા રજૂ કરતાં અચકાયા નથી. તેમની શૈલી વિષે પણ સોદાહરણ નોંધ લીધી છે. અને અંતે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદની વિવેચક તરીકેની સાધનામાંથી આગળ તરી આવતી વસ્તુઓ તારવી બતાવી છે.

‘કવિની સાધના’માં એક કાવ્યકૃતિ સર્જવા માટે કવિ કઇ સાધનામાંથી પસાર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. પ્લોટોના ઉદાહરણ દ્વારા, કવિઓની સાધના સમજવા તેમના (કવિઓના) વિરોધીઓના મતોને તપાસતા પણ અચકાયા નથી. પ્લોટોના વાંધાઓની સાથે સાથે આપણા સંસ્કૃત આચાર્ય રાજશેખર પણ એ સંબંધી જે વિચાર્યું છે તે સમાનાન્તર નોંધી તેની ચિકિત્સા કરી રહ્યા આપે છે. એરિસ્ટોટલના અનુકરણના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરતાં ‘કવિ માત્ર અનુકૃતિ નથી આપતો’ એમ કહી કેમેરાની આંખ અને કલાકારની આંખનું પાથરકેપ દર્શાવી કહે છે: ‘કળાકારનું માયાતત્ત્વ માત્ર બાહ્ય જગતનું માયાતત્ત્વ નથી, કળાનું સત્ય અંતે તો કળાકારના દર્શનનું સત્ય છે. શ્રી ઉમાશંકર માનસશાસ્ત્રીની રીતે પણ કવિની સાધનાપ્રક્રિયા સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. વળી આ નિબંધમાં માત્ર સર્જકપક્ષે જ નહિ, ભાવક પક્ષે પણ વિચારણું છે. કહે છે: ‘રસની કાઠિએ પહોંચે તે કાવ્ય અને રસનું રચના તે તો ભાવકનું હૃદય.’

આખા લેખમાં દેશવિદેશની કવિતાનાં ઢૂંઢે હાથે અવતરણો આપી કવિકર્મને કવિતાની મદદથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન છે. પૂર્વ પશ્ચિમના અનેક વ્યાચારો અહીં એકાસાથે મળે છે. પ્લોટો, એરિસ્ટોટલ, યુગ, રિલ્કે, ક્રોએ, ભરન, રાજશેખર, કુન્તાક, કાલિદાસ આ બધા છે. શ્રી ઉમાશંકરની આ તુલનાત્મક પદ્ધતિ તેમના સાહિત્ય વિવેચક દૃષ્ટિકોણને એકાદ ન થવા દેતાં એક પ્રકારની સમગ્રતા આપી રહે છે.

શ્રી ઉમાશંકરની આ વિવેચનપદ્ધતિનું અવલોકન કરતાં કરતાં એક વિવેચક તરીકે શ્રી શ્રી વિશેષતાઓ

જોવા મળે છે તે જોઈએ.

આ ગ્રંથોનાં પૃષ્ઠો વચ્ચે ચમત્તે નીકળનાર પહેલો અનુભવ તો એ કરશે કે તે દેશ-વિદેશની સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં બમણું કરી રહ્યો છે. દેશ-વિદેશના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોના અનુશીલનથી આ વિવેચકની દૃષ્ટિ ધમધમી છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ આદિ પૂર્વના સાહિત્ય સ્વામીઓના પરિચયની સાથે સાથે યુરોપ અને અમેરિકાના (માત્ર ઇંગ્લેન્ડના નહિ, જેમ મોટે ભાગે થતું) જોવામાં આવે છે) અનેક સાહિત્ય સ્વામીઓ—હોમર, દાંતે, ગ્યુઇયે, રોકસપિયર, હેમિંગવે—નો પરિચય મળી રહે છે. સાથે સાથે એ વાત પણ મહત્વની છે કે આ સાહિત્ય સ્વામીઓનો વ્યાસંગ સેવનાર પોતાના ઘર આંગણના સાહિત્યધનની જરાયે ઉપેક્ષા સેવતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઢીન ભાવે જોતા નથી. તો ‘ધરદીવાકા શા ખોટા’ એમ કહી બિચ્ચા સંતોષમાં પણ રાચતા નથી.

બીજી વસ્તુ એ છે કે તેમનો સાહિત્યને મૂલવવાનો માનદંડ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સાહિત્યમીમાંસાના ધોરણે ધરાયો છે. પ્લોટો, એરિસ્ટોટલથી એસિયટ સુધીના અને ભરતથી આનંદશંકર દ્રુવ સુધીના સાહિત્યમીમાંસકાની મીમાંસાના પરિશીલનથી તેમની વિવેચનામાં એક પ્રકારની સર્વદેશીયતા અને સમગ્રતાનો પરિચય થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ જે લક્ષ્ય ખેંચે છે તે એ કે આ વિવેચનો એક સર્જકકવિતા કવિહૃદયનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ઘણીવાર તો એમનું વિવેચન કવિતાની કાઠિ સુધી પહોંચી જાય છે, ત્યાં શ્રી ઉમાશંકરનો ભાવકાત્મક તરીકેનો એક અનોખો આવિર્ભાવ જોવા મળે છે.

ચોથી વસ્તુ: શ્રી ઉમાશંકરનું વિવેચન ગુણદર્શી નહિ પણ યથાર્થદર્શી છે. અલબત્ત, તેમની નજર હંમેશાં ગુણપક્ષને પહેલી પ્રકૃષ્ટ કરે છે તેમ છતાં જે તે સર્જકની મર્યાદાઓ બતાવતાં તેઓ અચકાયા નથી. હા, ખ. ક. ડા. ની જેમ તેમના જ શબ્દોમાં કહું તો વિવેચ્ય સર્જકના કાન આમળવાની રીત એમની પાસે નથી ન.

પાંચમી વસ્તુ: શ્રી ઉમાશંકર સાહિત્યને વિશાળ—સમાજ, ઇતિહાસ આદિ—સંદર્ભમાં તપાસે છે તેમ છતાં તેઓ કલાપક્ષ પર વધારે જોર દેતા જણાય છે. કાઠિએ શું કહ્યું તેના વિચારોની સમીક્ષા કરવાને બદલે કેવી રીતે

કહેવાયુ છે તેમાં તેમને વધારે રસ છે. વળી, તેઓ વિવેચક તરીકેની દરજ્જા બળવતાં બળવતાં પરીક્ષકની જેમ શુશ્રૂષા આપવા ખેતી જતા નથી.

‘સંસ્કૃતિ’ ના ૨૦૦ માં અંકમાં શ્રી ઉમાશંકર વિવેચનને ‘આસ્વાદ મૂલક અવબોધિકથા’ કહે છે. લખે છે : ‘વિવેચનનું’ મુખ્ય કામ કલાકૃતિને કલાકૃતિ તરીકે પામવામાં—એનો આનંદ અનુભવવામાં—મદદરૂપ થવાનું છે... વિવેચકનું કર્તવ્ય આસ્વાદ કરાવે એવું કશુંક કાન્યાભાસી લખવાનું નથી, પણ પોતે કલાકૃતિનો આસ્વાદ કર્યો છે તેના અનુસંધામાં અવબોધની વિષતો

નિરૂપવાનું છે. વિવેચન આવી આસ્વાદમૂલક અવબોધ કથા હોય તો જ અન્ય ભાવકને એ કૃતિનો આસ્વાદ કરતી વખતે મદદરૂપ નીવડી શકે. વિવેચન એટલે ‘આસ્વાદમૂલક અવબોધ કથા.’

શ્રી ઉમાશંકરની વિવેચનનાને આસ્વાદમૂલક અવબોધિકથા કેમ ન કહીએ ?

(‘ત્રય’માંથી સાબર)

● ● ●



હારતલુખિમાં ખાતર દ્વારા
અન્નની મશાલ અને ફળફૂલની
લ્થાતિ પેશાવનાર મહારાષ્ટ્રના
સૌથી જૂના અને મોટા ખાતરના
નિર્માતા અને વિતરક

ધરમશ્રી ભોરારજ કુમિકલ કંપની, લિમિટેડ.

પ્રૅરપેક્ટ એમ્પર્સ, ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, સુબ્રમણ્ય-૨.
દારખાનું : અંબરનાથ (મહારાષ્ટ્ર), કુમ્હારી (મધ્યપ્રદેશ).

વિક્રમના ૨૦૨૪ના વર્ષના અંતે

૪૫૧ રવિચંદ્રાન અનેલા નેપંધાન જાતાવેળી દુઃખી સમીક્ષા

સર્વસેત્રીય પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ

આ સમીક્ષામાં વિક્રમ સંવત ૨૦૨૨ના વર્ષને આર્થિક અવગુણનું વર્ષ ગણવામાં આવ્યું હતું; ૨૦૨૩ ને રાજકીય અવગુણનું વર્ષ લેખ્યું હતું; અને વિતેલા સંવત ૨૦૨૪ના વર્ષ માટે એવી અપેક્ષા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી કે તે આર્થિક અને રાજકીય બંને ક્ષેત્રે સ્થિરતા અને સુધારણાનું વર્ષ બની રહેશે. એ અપેક્ષા ચચાચ નીવડી છે પરંતુ ઊંધાતા સંવત ૨૦૨૫ના વર્ષ માટે તે જેમથી એકેય ક્ષેત્રે પીછેહઠનું વર્ષ નહિ બને એટલી નકારાત્મક ધારણાથી વિરોધ કાંઈ કહેવાની હિંમત આલે તેમ નથી.

કારણુ ૨૫૪ છે : વિજ્ઞાન યુગમાં આશાસ્પદ રીતે આગળ વધી રહ્યા છતાં આપણી આર્થિક સ્થિતિ અને રાજકીય સ્વસ્થતાનો મુખ્ય આધાર હજી ખેતી પર, અને તેથી સારા ચોમાસા પર રહ્યો છે. વીતેલા વર્ષનું ચોમાસું અસામાન્ય રીતે ઘાટું રહેલું એટલે વર્ષ દરમ્યાન આપણા અર્થ કારણની વિષયતાએનો પરિહાર સારી રીતે કરી શકવા છીએ, અને પરિણામે આપણા ક્ષુદ્રક રાજ્ય કારણમાં આપેલ સ્વસ્થતા જળવણ છે. આ વખતનું ચોમાસું અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિના વિચિત્ર મિશ્રણ જેવું બન્યું છે, તેના પરિણામમાં આગલા વર્ષની સારી ખેતી પેદાશ થોડી સહાય અવસ્થા પૂરશે, છતાં અકાળનો થોડોક અનુભવ આગામી વર્ષ દરમ્યાન આપણને થયા વિના રહેશે નહિ એમ લાગે છે. વીતેલા વર્ષના આરંભથી પહેલાં નવ મહિના દરમ્યાન જીવનખર્ચના આંકમાં ૭ ટકા જેટલો ઘટાડો થયો હતો, પણ ગયા ઓગસ્ટ માસથી તે પાછો ઉપર ચડવા લાગ્યો છે, એ વરવી હકીકતની અવગણના આપણે કરી શકીએ નહિ.

તે દરમ્યાન સંવત ૨૦૨૪ નું વર્ષ ભારત માટે સર્વસેત્રીય પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ બન્યું હતું એ સહેલાઈથી જોઈ શકાય તેમ છે.

વિદેશનીમિત્તે ક્ષેત્રે નવી દીલ્હીએ આપણી ખિનજોડાણ નીતિનો વાવટો એ કદરે સારી રીતે ફરકતો રાખ્યો છે. વર્ષ દરમ્યાન વિદેશ મંત્રી શ્રી. આગલા પોતાના પદેથી છૂટા થયા ત્યારે હવે કાણુ એવી થોડી વિમાસણ ઊપજ હતી, પણ કામચલાઉ ધોરણે વડા પ્રધાન શ્રીમતી ગાંધીએ એ દફતર દહાડુ સુધી પોતાના જ હાથમાં રાખ્યું છે; અને તેમાં એવી કુવટ ને દક્ષતાનો પરિચય તેમણે આપ્યો છે કે કોઈ વધુ લાભદાયક વ્યક્તિ લક્ષમાં ન આવે ત્યાં સુધી એ દફતર તેઓ જ સંભાળતા રહે એ ઇચ્છનીય લાગે છે.

રાજકીય : રવિશંકર વિ. મહેતા
આર્થિક : સી. એલ. ધીવાળા
ચલચિત્ર : હરિન મહેતા

વર્ષ દરમ્યાન એક નાનકડી આવાનજનક ઘટના આપણા માટે બની. કચ્છના રણપરની ઔલિશ્ચીનો ઝબડા હનિવાની 'ટ્રાઇબ્યુનલ' ને સોંપવાનો નિર્ણય શ્રીમતી ગાંધીનો નહોતો, પરંતુ તેના વિપરીત પરિણામની આવજત તો તેમને જ ઠરવી પડી. ટ્રાઇબ્યુનલે રણુનો દસ ટકા જેટલો ભાગ પાકિસ્તાનનો છે એવો ચુકાદો આપ્યો. તમામ ભારતીઓની માફક શ્રીમતી ગાંધી પણ તેના પ્રથમ આધારતથા તો આકળાંચ જ બેઠ્યાં, પણ પછીથી એ ચુકાદાના અસ્વીકારના તમામ દુરાગતી પરિણામનો ખ્યાલ તેમણે બાધી લીધો; અને ચુકાદાને સાથે ચલાવ્યો. એ સ્વીકાર સામે વિરોધનો વંદેશ ઉપવવાનો કેટલાક રાજકીય પક્ષોનો પ્રયાસ દૂંઠ દ્રષ્ટિનો હતો એટલે કેન્દ્ર સરકાર તે સામે અડગ રહી, અને વિરોધને પ્રળએ સાથ ન આપતાં તે શમી ગયો એ સારું જ થયું.

આવું જ એક નાનું વાંચાંજોડું ભારત અને લંકા વચ્ચે આવેલા વેત જેવા ઉત્તર ટાપુ કચ્છ દ્વિપુ વિશે બન્યું હતું, પણ તે વિરમી ગયું.

વર્ષ દરમ્યાન પ્રથમ અમેરિકાના અને પછીથી રશિયાના વિદેશભ્રાતાઓના પ્રતિનિધિમંડળે ભારત સરકાર સાથે, સમાનહિત અને રસમ પ્રમો વિશે અનૌપચારિક વિચારવિનિમય કરવા નવી દિલ્હી આવી ગયા. એ મુલાકાતોની ફલશ્રુતિ તો ધૂંંગળી જ રહી છે. પરંતુ વિશ્વની બે મહાસત્તાઓની ભારત પ્રત્યેની આવી અદ્ભુત આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આપણી ગજુનાની છોતક અવજન લેખાપ

વિદેશમંત્રી તરીકે શ્રીમતી ગાંધીના સાવની ખરી કસોટી તો એકાદોલેવેક્રિયા પરના રસિખા અને બીજા ચાર વોસોં કરારના હેરાંના આક્રમણ વખતે થઈ. એ આક્રમણ પરત્વે ભારતનો અત્યાધાર વ્યકત કરવામા તેમણે એટલે કે કેન્દ્ર સરકારે-જગ્યા વિલગ ન થવા દીધો, અને જરામ ધૂંગળાપણું પણ ન દાખવ્યું. અને એ પ્રત્યાધારનું સર્વથા પ્રશંસાપત્ર લક્ષણ તો એ બંદુ કે તે ભારતના નૈતિક પેંતરના છોતક બળવાની સાથે ભારતનાં રાષ્ટ્રીય હિતોની સાથે પણ સર્વથા સુસંગત હતો. પોતાના એ ઉચ્ચારણના કે 'યુનો'ની સલામતી સમિતિના કાર્યમાં રસિખાને સીધા ફીટકાર આપવાથી અળખા રહેવામા જે વિચક્ષણાનો પરિચય શ્રીમતી ગાંધીએ આપ્યો તેની એ અધ્યાના તમામ પક્ષકારો તરફથી કદર થઈ જ છે.

આમ વિદેશ-નૈતિક ક્ષેત્રે ભારતની થોડી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ છે એમ કહી શકાય.

આંતરિક રાજકારણના ક્ષેત્રે, ગયે વર્ષે જે દહેશતો

નજરે ચડતી ફૂની તે બંધી જ વર્ષ દરમ્યાન આવી પડતાં છતાં તેમાંથી ઢીલી થનોરી અનવરથાને કેન્દ્ર સરકારે જે રીતે અળગી રાખી રાકી છે તે આપણને સારિવક અરમળ ઉપભવે તેવી રહી છે.

વર્ષ દરમ્યાન રાજકીય કક્ષાનું બંધારણીય રાજકારણ આઠ રાજ્યોમાં અને બે સંઘશાસિત પ્રદેશોમાં ધાતક પ્રદક્ષન જેવું બની ગયું હતું. પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર પ્રદેશ, પંજાબ, હરિયાણા, મધ્ય પ્રદેશ, મણિપુર અને પોંડીચેરી એ બધામા વિધાનસભોના પક્ષાંતરોને કારણે શાસનતંત્રોમાં બળબે તથા તથા વાર પલટા આવી ગયા. પ્રત્યેક પલટાને પરિણામે શાસનની સ્થિરતા ઘટતી આવી અને કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ વધુસતી આવી. જે રીતે એ બધાં નાટકો ભજવાઈ રહ્યાં હતાં તેવું કહીબંધ નિષ્પણ આપણા બંધારણીય રાજકારણના ધૃતિહાસનું એક શામયિક પ્રકરણ બની રહે તેમ છે.

પરંતુ ભાવિ પેઢીઓને જે સ્થિતિ રમળ ઉપભવનારી લાગશે તે, તેનો ભોગ બનેલી આણુ પેઢી માટે અત્યંત ઉચ્ચ ઉપજનવારી હતી. એ ઉદ્દેશને શમાવવા અને દેશના વિરાળ ભાગોને સંભવિત અરાજકતામાંથી ઉગારી લેવા માટે કેન્દ્રની કેબ્રેસી સરકારે જે દ્રઢતા અને દક્ષતાનો પરિચય આપ્યો તે દેશજનોને આપવાસન આદર અને અરમાન ઉપભવે તેવો રહ્યો છે.

અરાજકતાના એ વાયરાઓ સામે વડા પધાન શ્રીમતી ગાંધીએ એવો હુકાર કર્યો હતો કે આ દેશના મોગક્ષેમ વિશે કાંઈએ વિમાસણ અનુભવવાનું કારણ નથી. કેન્દ્રમા એક અજબૂત અને કતબપરાયણ તંત્ર હસતી ધરાવે છે, અને તે કેંદ્રપણ પરિસ્થિતિને કાબૂમાં રાખી શકે તેમ છે. મોરારજી દેસાઈના સાધવાળી કેન્દ્રની કેબ્રેસી સરકાર વિશે જે વાત સાચી હતી તે કેબ્રેસ સંરથા માટે સાહસ નહોતી જ. એ સંરથાએ બંગાળના ડાયેરી સંયુક્ત મેરુમાળા વિસર્જન કાગે બોલાપણું દાખવ્યું; અને બિહાર, બંગાળ, પંજાબ વગેરેમાં પક્ષાંતરકારીઓની લઘુમતી ટોળકીઓને સત્કારક બનવામાં સહાયશૂત થઈને પોતાના ક્ષાપણ, નૈતિક પ્રતિષ્ઠા અને તે તે રાજ્યની પ્રળના હિતને ઘણી દાનિ પહોંચાડી.

પણ કેન્દ્રની કેબ્રેસી સરકારે તો અવરથ રંગ રાખ્યો. એ પ્રત્યેક રાજ્યમાં આખરે તેણે રાષ્ટ્રપતિનું શામન રથાપી દીધું. હરિયાણામાં મધ્યસત્ર ચૂંટણી દરમી કેબ્રેસનો વાવંટા ફરકાવ્યો; એવું જ મણિપુરમાં પણ થયું;

અને હવે બિહાર, બંગાળ, ઉત્તર પ્રદેશ અને પંજાબમાં મધ્યસત્ર ચૂંટણીઓ તોળાઈ રહી છે. એ ચૂંટણીઓનાં પરિણામો તે તે રાજ્ય માટે એકંદરે સુશાસન અને સ્થિરતાના સંચોગો હોવા કરશે કે કેમ તે જોવું રહે છે. પરંતુ હાલે છે તો એવું કે જે એમાંના કોઈના રાજ્યોમાં કેન્સિસ પક્ષ બહુમતી મેળવી શકશે તો તે રથાનિક કેન્સિસીઓની હાથકાતને આહારી નહિ હોય પણ બિન કેન્સિસી પક્ષોની રાજકીય નવાવટતા અને મતદારોના સ્વભાવગત શાણપણને જ આહારી હશે.

રાજકીય પક્ષોની વિચારનિષ્ઠા અને આંતરિક શિસ્તની દૃષ્ટિએ તો બંને કે આપણા તમામ પક્ષો વચ્ચે નવાવટતાની હરીફાઈ ચાલી રહી છે. કેન્સિસપક્ષના માનવીઓ શાસનની સપાટીએ જરા દીક દેખાવ કરી રહ્યા છે. પરંતુ એ સપાટીએ પણ તેમનામાં વ્યક્તિગત અને જૂથગત રીતે ખેંચતાણો તો ચાલી જ રહ્યા છે, તે શાસનની સ્થિરતાને જોખમવાતી નથી એટલું જ. સંરચકીય સપાટીએ તો બંને તેમનામાં રાજકીય હુચરમેરી જ ચાલી રહી દેખાય છે.

વિશેષ પક્ષોમાં જનસંઘ પોતાનું સંગઠન પ્રમાણમાં દીક સાચવી રહ્યો છે, પણ વિચારના ક્ષેત્રે તેનું દારિદ્ર્ય હવા ઉપજાવે એવું છે. સામ્યવાદી પક્ષમાં જમણા-ડાબાના બે ભાગ પડ્યા પછી ડાબામાં ફરી બે ભાગ પડ્યા છે; અને એકાદબે વેક પ્રકરણને નિમિત્તે જમણામાં બે ભાગ પડવાની ઘડીઓ બાજ છે. ઝ, લોહીઆના અવસાન પછીથી તેમની સજાતીયો 'કેન્સિસ વિરોધાવાહ' અને તેમના સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષની એકતા તેમ જ અસરકારક લગતને અંત આવ્યો છે. અને સ્વતંત્ર પક્ષના મહામંત્રી પદેથી એના પ્રાણ જેવા શ્રી. મસાનીએ રાજનાથું આપ્યું છે એટલા પરથી જ તેની હાલતને ખ્યાલ આવી શકે છે.

આમ કેન્સિસથી લોકોને સંતોષ નથી; અને તેના વિકલ્પની આશા તો પહેલાં કરી હતી તે હવે વધુ ઓસરી ગઈ છે. પરંતુ એ પાલડીના વળ તો આગળ સામાન્ય ચૂંટણી વખતે જ ઉપજવાના. તે દરમિયાન હાલ તો પોતાની બંધારણીય સર્વોપરિતા અને દ્રઢતા અને દક્ષતાનો પરિચય આપી રહેલ કેન્દ્રના કેન્સિસી મંત્રીઓ પ્રજા ક્ષેત્ર કુશળ છે, કલ્યાણ પથે છે કે કેમ તે વિશે કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય અત્યારે ઉચ્ચારી શકાય તેમ નથી. ●●●

આર્થિક પ્રવાહો :... સી. એલ. ધીવાળા

આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ હજુ પણ વર્ષાઋતુ પર નિભર છે. ખેતીવાડી દ્વારા વધુ ઉત્પાદન આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિને વધુ મજબૂત બનાવે છે તે સર્વવિદિત છે. આપણા નાણા વડા પ્રધાન નાણામંત્રી શ્રી મોરારજી દેસાઈએ બજેટ રજૂ કરતી વેળાએ ખેતીવાડી-કૃષિ ઉત્પાદન દ્વારા આવકમાં સંધર વધારો કરવાની હાકલ કરી છે. આ ઉત્પાદનવધારો શક્ય બનશે તો નિકાસવૃદ્ધિ તથા જોડે જતા ભાવોમાં ઘટાડો કરવાનું શક્ય બનશે.

ગત વર્ષનાં ફળદાયી નીવડેલા ચોમાસાના પ્રતાપે દેશનાં અમુક ભાગોમાં ખેતીવાડીની વિવિધ પેદાશોના ઉત્પાદન વધારો ને તેમાં અન્નક્ષેત્રે ઉત્પાદન ૯૫ ટકાથી એક અબજ સુધી જણાયું હતું.

પરંતુ આ ચોમાસું આપણે કમનસીબે ફળદાયી નહિ પણ અમુક અંશે શ્રાપશ્પ નીવડ્યું છે. નદીઓના પૂરનાં પાણીએ દેશનાં અમુક ભાગોમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે. સાથે સાથે દેશના અમુક ભાગોમાં ચોમાસાની સતત રહેલી ખેંચને કારણે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સજી છે આમ લીલા તથા મુકા દુષ્કાળના પથરાયેલા ઓળા સામે આપણી આર્થિક તાકાતે કસોટીની એરણ પર ચડવાનું છે.

ચોમાસા દરમિયાન વિદેશી નદીઓનાં પૂરે વિનાશક સ્વરૂપ ધારણ કરી ગુજરાતના સિન્ન સિન્ન ગિરિલાઓમાં તુટસાન તથા નારાજનો અંદાજ કાઢવો અશક્ય બને તેવી હાલત કરી છે. આને કારણે બહાર તેમ ખાનગી સંપત્તિ, અને ઉદ્યોગોને હાનિ પહોંચી છે એટલું જ નહિ પણ અસંખ્ય માણસોને ધરખાર વગરના રજીંગતા કરી મૂક્યા છે. આ સાથે સાથે સંપત્તિ, ઉદ્યોગો તથા નિરાશ્રિત બનેલાં માણસોના પુનઃવસવાટનો પ્રશ્ન આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રાણપ્રશ્ન બની રહ્યો છે.

આ અણધારેલી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને મક્કમ હૃદયે સામનો કરવા માટે, ગુજરાત સરકાર, રાજ્ય તેમ જ સુબંધના નાગરિકો દ્વારા રાહત માટેનાં જે પગલાંઓ લેવાયાં છે તે પ્રશ્ન છે એટલું જ નહિ પણ ધાર્યા કરતાં પહેલાં ઉદ્યોગો, ધંધા-વેપારગર અને માનવીઓને પગભર કરવાના પ્રયત્નોથી આશાવાદ બંધાયો છે.

ગુજરાત રાજ્યના વિકાસ પામતા ઉદ્યોગો જેવા કે ધુજનેરી, વીજળીક યંત્રશાળ કામ, જરી, હીરા કાપવાનો ઉદ્યોગ, તથા દરે તે અધિક શુદ્ધઉદ્યોગોને નુકસાન પહોંચ્યું છે તે પ્રજના જિંદગી નૈનિક ધોરણ તથા રાજ્ય સરકાર તથા રાજ્ય બહારના નાગરિકોના સહકારથી ઉપર ઠેકું તેમ વાળી લેવાશે તે નિઃશંક છે.

બીજા ગુજરાત પૂરને કારણે લીલા કુશળને દ્વારે હતું ત્યારે અન્ય વિસ્તારો જેવા કે સૌરાષ્ટ્ર, બનાસકાંઠા, કચ્છ, સામગ્રીકા તથા પંચમહાલ જિલ્લાઓને વસતીની એકદમ ખેંચને કારણે સૂકા કુશળ બેવે પડ્યા છે.

આ બેવડી પરસ્પરવિરોધી પરિસ્થિતિને કારણે રાજ્યની ખેતીવાડીની જરૂરિયાતોએ દરે પ્રમાણમાં અપૂર્ણતા કહી શકાય તેવી વિદ્યુત શક્તિ ઉપર આધાર રાખવાનો રહે છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રને ઝડપથી પુનર્જીવીત કરવાનું ચિત્ર અત્યારે તો આશુ લાગે છે. સારા પાકની રિથિતિ તથા વિશાળ ખનતી જતી ખેતીવાડી પૂરક ઉદ્યોગોની પ્રવૃત્તિના તારકલીક લાભ મળી શકે તેમ નથી. સાચું પછે તો આજની પરિસ્થિતિ જોતાં ઔદ્યોગિક નિર્માણ—ગત વર્ષના સવા ટકાથી ૭ ટકા આ વર્ષે વધી શકે છે કે નહીં? તાજેતરના ફરી વળેલા મંદોના મોળને કારણે ધણા ખરા ઉદ્યોગો તેમની શક્તિ કરતાં નીચાં સપાટીએ ઠામ કરી રહ્યા છે, તે પુનઃ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉદ્યોગોમાં ધુજનેરીને લગતો લોખંડનાં કારદીંડસનો ઉદ્યોગ, લોખંડની બીડીનો ઉદ્યોગ, વિગેરેના સમાવેશ થાય છે. ચોખાસાની ખેંચને કારણે મુંબઈ—પૂના ઔદ્યોગિક એકમના વિસ્તારમાં સ્થિર થયેલા ઉદ્યોગોને વીજળીની અછતને કારણે સહન કરવું પડે તેની જેની અસર ઉત્પાદન પર થવાની જ.

આજ સુધી બાવસપાટીને જળવી રાખવાનો કે નીચે લાવવાનો આશાવાદ સેવાતો હતો પરંતુ અજ ઉત્પાદનના નોંધાયેલા ૨૧ ટકાના ચોખા વધારાના કારણે મોંઘવારી લઘ્યામાં સાત વધારો કરવો પડે છે. પરિણામે ઉદ્યોગને ઘટતી જતી માંગ તથા વધતા જતા ઉછાળા વચ્ચે રોપાવું પડે છે.

પરંતુ આર્થિક પ્રવાહના અવગણા આવેશ સાથે આપણી સુધરતી જતી નિકાસપ્રવૃત્તિ બિજળી આશા જન્માવે છે.

તાજેતરમાં ધુજનેરી ઉદ્યોગની બનાવટો, રફેનાં વેચતો, લોખંડ—પોલાદની બનાવટો તથા અમુક રેપિટિવ માથ સામાનની વિદેશી બજારોમાં અધિક પ્રવેશે જીબી થયેલી માંગ આપણું ધ્યાન જરૂર ખેંચે છે. વિદેશી બજારોમાં આપણે સત્તજ મુકામો હરવે પડે છે. દરે સમય જરૂર પાકી મથે છે. જે દરીશાષમાં જીભ રહેતું હશે ને નિકાસ વધારવી હશે તો માલની પાતર કિંમતમાં યેન કેન પ્રકારે ફેરફાર કરી નિકાસ માટે પોળાવ તોય પડતર કિંમત આપવી પડશે.

વિદેશી કુડિયામણની આપણી જરૂરિયાતો આજ સુધી તીવ્ર રહી છે. કમનસીમે વિદેશી કુડિયામણની જે મદદતું વચન આજ સુધી પળાયું નથી. અમેરિકન સરકાર તથા ઇન્ડોનેશિયન ડેવલોપમેન્ટ એસોસિયેશન આ બે આપણી અંગેની જરૂરિયાતો મોટા લાગે પૂરી પાડે છે પરંતુ આ સાથે તેમના તરફથી એકલસ ને ખપની માગ પૂરી પાડે કે નહીં તે શંકા છે. વિષ-બેન્કને તાજેતરમાં સંજોધતા આપણા વિત્તમંત્રીએ આ બાબતમાં જોડી નિરાશા વ્યક્ત કરી છે ને વધુ સહાય માટે માંગણી કરી છે. જે વિદેશી સહાયમાં કોષ આશા જનક સુધારો નહિજનણ્ય તો ન છૂટકે આપણે આપણી આપાતનીતિને વિદેશી કુડિયામણ કરકસરથી વાપરવા વધુ કડક બનાવવી પડશે. એક ખરેખર ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ વિદેશી કુડિયામણની અછત સર્જશે તેમ લાગે છે. અલેક કારતીય નાગરિક આ પરિસ્થિતિના સમજા વિચારીને સામનો કરવા સરકારની સહાયમાં જીલ્લું રહેતું પડ્યું હવે અનિવાર્ય થઇ ગયું છે. કુડિયામણની અછતવાતી આપણી પરિસ્થિતિને લાંબે અમળેની લોનની ચૂકવણી આપણા ચિરે છે વળી આ લોનો ચૂકવવા વિદેશી કુડિયામણની પાછી લોન લઈ કે મદદ લઈ લેવાની ચૂકવણી કરવી પડશે.

આની અસર આપણા રાષ્ટ્રીય આયોજન ઉપર ફેળખરોજ જરૂર થાય છે. ચોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન લોનોની ચૂકવણી તથા અન્ય ભરણાઓના પ્રશ્નથી આયોજનપંચ માહિતગાર તો છે જ. રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રની જયતમાં ૩ ટકાથી ૧૨ ટકાનો વધારો, પ્રતિ વર્ષે રાષ્ટ્રીય નિકાસમાં સાત ટકાનો વધારો, વિદેશી મૂદી સહાય મળે છે તે કરતાં અધી મળશે તેવા અને બહાર ક્ષેત્રમાં પ્રમાણમાં સારા જેવા નફાનો

આશાવાદ આ સહુ પ્રાપ્ત સાધનો હોવા છતાં ચોથી પંચવર્ષીય યોજનાનું ચિત્ર અચૂક રીતે જરૂર નિરાશ કરે તેવું છે.

છતાંય અર્થતંત્રને વધુ સંગીન બનાવવા માટે વધારે ને વધારે પ્રાપ્ત સાધનોનો માગ શોધવો પડશે. આયોજનપંચ તથા વિત્તાલય વચ્ચે ચોથી યોજનાના અંદાજ વિષે હજી અચૂક પ્રકારના મતભેદો જણાય છે. આ મતભેદો જાહેર ક્ષેત્રો દ્વારા આવકના પ્રાપ્ત સાધનો અંગે છે. ખેતીવાડીની આવક હાલ તરત તો કરવેરાના માળખાની ગદાર છે.

આ તો થઇ મોટે ભાગે વિદેશી હુડિયામણની વાત. પરંતુ ધર આગણનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં પણ આયોજન પંચ અને વિત્તાલય વચ્ચે મતભેદવું દર્શન છે. વિત્તાલય માને છે યોજના કુલ રૂ. ૨૦,૩૦૦ કરોડની હોવી જોઈએ જ્યારે અયોજન પંચ તેની સીમા રૂ. ૨૬,૧૬૦ કરોડ પર અંદાજવા માગે છે.

આપણે ખરેખર મહાન અને મહત્વના પ્રશ્નોનો મુકાબલો આપણા અર્થતંત્રની સંગીનતા માટે કરવો પડે છે. આપણી નીતિ વાસ્તવિક ને દરદેશી નહિ હોય તો અર્થિક ક્ષેત્રે આપણે પાંચ પગભર થઇ શકીશું નહીં. માત્ર વિચારો કે તરંગોમાં રચા કરીને જે રીતે બધું કરતાં આવ્યા છીએ તે હવે તો નહીં ચાલે.

આજની મજૂર ચળવળ સાચા અર્થમાં દેશના ઉદ્યોગો, અર્થકારણ, રાજકીય અને જનજીવન માટે શું દિતમાં કાપ કરે છે? આ પ્રશ્ન આજકાલ સહુના મનમાં ગતગતના વિચારો જન્માવે છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ફૂંકાતો હડતાળો, ધેરાઓ, સત્યાગ્રહ વિગેરેના પવન આપણને નુકસાનકર્તા જ છે તે સર્વથ ધગવતા સર્વને હવે લાગ્યું છે. મધ્યસ્થ સરકારના કમચારીઓની તાળેતરની હડતાળ સરકારને લાંબી પાડવાનાં આશયથી જ પાડવામાં આવેલી. આ હડતાળે સરકારને સ્વનભાંથી જગાડી છે એટલું જ નહિ મોટા પાકાર ફેંક્યો છે.

રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન પ્રમાણમાં ધીમી ગતિએ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે જરૂરિયાતો પ્રમાણે બંધું માંગવું તે ચારક-વર્ગ માટે તે આજખી ન કહેવાય. આના પ્રતિવેધ રૂપે રાજ્યે તો મધ્યસ્થ સરકાર સામે લાગણમાં ધોરણે પાકાર ફેંક્યો છે, આપણાં સર્વેશ્વ અભિવાન અને એક વખતના આગેવાન મજૂરનેતાએ સાલ્યું જ કહ્યું છે કે વધુને વધુ બધ્યામાં વધારા સામે ઝોળામાં એણું કામ આજનો કમ બનતો બધ છે. આપણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રમાણિકપણે કામ કરવાની વૃત્તિ નહીં કેળવીએ તો દેશ અર્થાર આપણે સહ નોત જોતામાં ફેંકાર્ જશું.



અહમદની સાલનો સડીયલ ફાલ : હરિન મહેતા

ધરતીનું હીર જેમ જેમ ખૂટતું બધ છે તેમ તેમ ક્ષય પણ ફેડો પડતો બધ છે.

વહી ગએલાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન રૂપેરી ધરતીએ નિપજાવેલા ક્ષય પર નજર ફેરવતાં પણ કહી શકાય કે રૂપેરી ધરતીનાં હીર ખૂટવા લાગ્યાં છે.

એક સમયે બર્મા ન્યુ થીએટસ; પ્રભાત અને યોગ્યે ગ્રેકીઝ સમી હરિયાણા વાડીઓ આંખ અને અંતર તૃપ્ત ચાલ તેવો ક્ષય અપણુ કરતી હતી ત્યાં આજે વૈભવના વાચરાએ વેરાન બનાવેલો વગડો નજરે પડે છે.

એક યુગ એવો હતો જ્યારે વર્ષને અંતે સાલનાં દસ ગ્રેફ વિત્રો ચૂંટવામાં અત્યંત સાવધ રહેવાની ફરજ પડતી હતી. કારણ કે કોઇને પણ અન્યાય થઇ જવાનો સંભવ રહેતો હતો. જ્યારે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષેથી દસ તો શુ' પણ દયથી આંગળીને ટેવે ગણાય તેવાં ત્રણ સર્વાંગ સુંદર ચિત્રો પણ શોધ્યાં મળતાં નથી.

સરી ગએલી અહમદની સાલના ક્ષયને લક્ષમાં લેતાં તો ઘુણા બેપજે છે. વહી ગએલા વર્ષમાં જેને ખરેખર કલાત્મક અથવા સર્વાંગસુંદર કહી શકાય એવું એક જ ચિત્ર રૂપેરી ફેડી પર ભૂલું પડ્યું — ‘મજલી દીદી’

પરંતુ રિફિટબારી પર આ ચિત્રનો જે અંજામ આવ્યો તે સહી લીધા બાદ તેના નિર્માતા હેમંતકુમારે અને એટલું જ જણાવ્યું હતું કે ‘તમે વિવેચકો અવારનવાર કહો છો અમને સારાં ચિત્રો આપો. પરંતુ હું કહું છું અમને સારો પ્રેક્ષકત્વ આપો.’

સરદામણની નવલ પર આધારિત ‘મજલી દીદી’ ને ભારતભરમાં જે નિષ્ફળતા મળી એનાંથી જેટલું કુખ હેમંતકુમારને થયું હતું એથી વિશેષ કદાચ વિવેચકોને થયું હશે. કારણ કે ‘મજલી દીદી’ ત્રિપલનિરૂપણની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ હતું. આ ચિત્ર દ્વારા ફિઝરશંક રીઝીઝ મુકરજીએ ફરી દર્શાવી આપણું કે દરેક કલાકૃતિ કંડારતી વેળાએ એ કહેવર કરતાં વધુ કાળગની કાળજી રાખે છે.

ભારતભરમાં સર્વત્ર નિષ્ફળ નીવડેલા આ ચિત્રને જ્યારે ગુજરાતમાં પણ હડો સત્કાર સાંપડ્યો ત્યારે નિર્માતા સ્વરકાર હેમંતકુમાર આ દરોકત રવીકારવા તૈયાર ન થયા...’ ટાગેર અને સરદામણના ચાહક સંસ્કારી ગુજરાતમાં આવું ચિત્ર નિષ્ફળ નીવડે એ માનવા હું તૈયાર નથી. જરૂર આ ચિત્રની રજૂઆતમાં કે પ્રચારમાં કંઈક

ખામી રહી જવા ખામી છે'

યુજરાત પર આ પ્રકારનો મદાર બાંધનાર આ ખેલદિલ કલાકારે કહ્યું 'ચાલો આપણે અમદાવાદ જઈ જાત તપાસ કરીએ.'

અને અમદાવાદની ખેપ ખેડ્યા બાદ જ્યારે હે'મતદા'ને ખાત્રી થઇ કે અહીં' પણ પ્રેક્ષકોનો અણસાર બદલાઇ રહ્યો છે ત્યારે અમે જેની મહેમાનગતી માણી હતી એને સજી સખવા થોડા ગીતો ગાઇ હે'મતદા એ મુજબ આપણું વિમાન પકડ્યું.

વાર્ષિક વિદેશવલોકનમાં આ પ્રકારની અસંગત વાત સાંકળી લેવા પાછળ એક જ ઉદ્દેશ છે. અગર હે'મતદા-મારને સ્થાને બીજો કોઇ પણ નિર્માના હોત તો તેણે 'મજલી દીદી' સમા નિષ્પળ અપતરા બાદ તરત 'મહાન તારકો'ને રોડા 'મેમસામ' જેવું શીર્ષક જાહેર કર્યું હોત. અને આ ચિત્રના પૂર્વપ્રચારમાં નદીનાં અંગાણું પ્રદર્શન કરી.....અધું' ચિત્ર ઇજ્જતમાં ઝાપાશે એ મુજબની ઘોષણા કરી હોત પરંતુ હે'મતદામારે આંગળીઓ દાઝવા બાદ પણ આદર્શની આરતી ઉતારવાનો મનસુબો કર્યો છે. આજ આ નિર્માતા-સ્વરકાર બે કલાત્મક બંગાલી ચિત્રો 'પલાતક' અને 'દીપ બેલે જાવ'ને હિંદીમાં સજી રવા છે.

કમનસીમે આવા સજામ નિર્માતાઓ અપવાદરૂપ હોવાને કારણે આજે આપણને સામગ્રીમાં એક જ સુંદર ચિત્ર મળે છે.

'મજલી દીદી' ઉપરાંત આસકની સાલમાં ઉદ્દેશબનીય કહી શકાય એવાં બે ચિત્રો આવ્યાં.....'થુદ બે બન મઇ મોતી' અને 'આદમી'.

'થુદ બે બન મઇ મોતી'માં નિર્માતા-દિગ્દર્શક શાંતારામ પોતાની પ્રાણ્વલિ અનુસાર એક વેગળા અને ઉપયોગી રિયલ જરૂર લઇ આવ્યાં પરંતુ આ ચિત્ર નિહાળ્યા બાદ લાગ્યું કે એક સમયના આ સિદ્ધરત દિગ્દર્શક દ્રવે કચકડાના માધ્યમ પરથી પકડ ગુમાવવા લાગ્યા છે. અસંગત આ બદલ જવાબદાર શાંતારામ ખુદ છે. કારણ કે પોતાના ક્રાંતિમંદમાંથી નીચે ઊતરી બહાર શું બની રહ્યું છે એ નિહાળવા તોએ તૈયાર નથી પરિણામે એ સમયના વહેણથી છૂટા પડી ગયા છે. લગભગ પછાત રહી ગયા છે.

'આદમી'માં પણ આપણી વિવચને જરૂર સ્થાન મળ્યું. પરંતુ આ વિવચની માવજત 'મદાસી સૈથી' પ્રમાણે કરવામાં આવી હોવાને કારણે 'આદમી'નો અવતાર એળે ગયો. આમ છતાં માત્ર દિલીપકુમારના અગિયત અગિ-

નયને કારણે 'આદમી'ની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

આસકની સાલમાં રજૂઆત પામેલાં લગભગ સિતેર ચિત્રોમાંથી સારાં કહી શકાય એવાં માત્ર ત્રણ ચિત્રો તારવવાનું પણ જ્યારે કઠીન બને ત્યારે બાકીનાં ચિત્રોનું ધોરણ કેવું દરી તે કંઈથી શક્યું મુશ્કેલ નથી.

સાદે સમ્બોધા કહીએ તો સાસકની સમીક્ષા માત્ર એક જ વાક્યમાં થઇ શકે... 'સડીઅલ રૂપેરી કાલ ધરી સરી ગયેલી આસકની સાલ'.

● ● ●

ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુઝપેપર્સ (સેન્ડેશ) રૂંસ ૧૯૫૬ અનુચે 'ઉત્તરા' વાર્ષિક અંગેની માહિતી.

ટ્રેમ નં. ૪.

(રૂ. નં. ૮ અનુસાર)

૧ પ્રકાશન સ્થળ : સહિત્ય ભારતી
૮, નવમુગ સોસાયટી; એન. એસ. રોડ નં. ૪.

વિત્તેપારણે, (પશ્ચિમ) મુબમ-૫૬-AS.

૨ પ્રકાશનની સામયિકતા : વાર્ષિક

૩ મુદ્રકનું નામ : પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી.

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે

૪ પ્રકાશકનું નામ : પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી.

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે.

૫ તંત્રીનું નામ : સિરીય મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે

૬ સામયિકના માસિકો અથવા કુલ થાપણના

એક દ્વાર્ષી વધારે થાપણ રોકનાર લાગીદારો

અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ સરનામાં :-

સહિત્ય ભારતી. લાગીદારો :-

૧ સિરીય મહેતા

૨ પ્રમથેશ મહેતા

૩ સ્વેતલતા મહેતા

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે.

હું, પ્રમથેશ મહેતા આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર

આપેલી વિગતો શારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા

મુજબ સાતી છે.

પ્રમથેશ મહેતા
પ્રકાશક

ઓક્ટોબર ૧૫, ૧૯૬૮

ઉત્તર

વાર્ષિક

વર્ષ પાંચમું

અંક પાંચમો

મુદ્રણસ્થાન :

સુભાતા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

જ્યોતિ સ્ટુડિયો કમ્પાઉન્ડ,

કેનેડી સિટી, મુંબઈ-૭.

મુદ્રક : પ્રકાશક

અમરેશ મહેતા

મુખપૃષ્ઠ :

‘અંક’

સંપાદક :

શિરીષ મહેતા

સાહિત્ય ભારતી પ્રકાશન

૮, નવયુગ સોસાયટી, એન. એસ. રોડ નં. ૪,
વિલેપારલે (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૫૬

કિંમત રૂપિયા ત્રણ

આ અંકમાં... ..

મહાત્મા	રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ...	૩
પામયુ' પગયુ'	સંપાદકીય ...	૪
કોષ કહો ગાદીને (કાવ્ય)	દરસનદાસ માલોક ...	૫
મહાત્મા	કાશ્યપ વાલેસ ...	૭
પદ્યપ્રદર્શક બાપુ	વી વી. ગીરી ...	૯
માનવજાતને સંદેશ	આર. આર. દીવાકર ...	૧૧
રાષ્ટ્રીય વિકાસનો એક		
	ઉદાત વિક્રમ ઉછર ગરાય ઢેમર ...	૧૫
ગાદીજી—ધર્મદૂત	કૈંયાલાલ મા મુનશી ...	૨૧
ઊઠ માપુ! આંડ તારી		
	યાતરા (કાવ્ય) હેમવતા ત્રિવેદી ...	૨૬
ગાદીજી અને સત્યાગ્રહ	કાકાસાહેબ કાલેલકર ...	૨૭
શુ કહું ? (કાવ્ય)	દલિત ખૂચ ...	૩૨
ગાદી જીવન દર્શન	દરવાહ ત્રિવેદી ...	૩૩
ગાદીજી વ્યક્તિ અને		
	વિભૂતિ કિસનસિંહ ચાવડા ...	૩૭
અહો ગાદી (કાવ્ય)	સુન્દરમ ...	૪૦
મુજરાતી સાહિત્ય ઉપર		
	ગાદીજીની અસર અમૃતલાલ માર્કિઠ ...	૪૧
ગાદીના પંચાંગુલ (કાવ્ય)	ઉચ્ચનસુ ...	૪૪
સૂક્ત—સોદિસ અને મોહનદાસ અંબેદકર ની મહેતા	...	૪૫
નોંધા હતા ? (કાવ્ય)	મિયાકાન્ત અધિવાર ...	૫૩
ઉત્કાન્તને—(કાવ્ય)	રતિલાલ ડાયા ...	૫૫
ઓ ગંગા વહી જાઓ (કાવ્ય)	યશવંત ત્રિવેદી ...	૫૬
ત્રીનોની આચર્યકતા	દેદારનાથજી ...	૫૭
વિવેચકની જવાબદારી	સુરેશ દલાલ ...	૬૧
અંધારુ' પાથરતી મિથુનતી કુંદનિકા કાપડિયા	...	૬૫
નહી રે દીવા (કાવ્ય)	સુધોશુ ...	૭૦
સંસ્કૃત નથી અધૂરી (કાવ્ય)	સુધોશુ ...	૭૦
પહેલી દ્રીપ	સુધીર દલાલ ...	૭૧
ચિંતન અને રસિકતાનો સુમેળ અનિરુદ્ધ ધલગદ્દ	...	૭૬
પ્રસન્ન સંવાદના પંચિતવર વિનોદ અધ્ધુચુ' ...	૭૬	
આનંદશંકરનું તત્ત્વચિંતન રસિકલાલ છો પરીખ ...	૭૭	
આનંદશંકરની કાવ્યવિનિષ્ણતા અને સુખલાલ ઝવેરી ...	૮૧	
આનંદશંકરનું જીવનદર્શન	જ્યોતીન્દ્ર દેવે ...	૮૬
સંત માનવ (કાવ્ય)	નંદકુમાર પાંડે ...	૯૦
મ દાદિનીનો ભાઈ	ધીરજેન પટેલ ...	૯૧
વળતી સફર (કાવ્ય)	અરુન્દ દેવે ...	૯૫
ખવાઈ ગયેલો પડખો	અલોક્સિંહ દ. પરમાર ...	૯૭

આ પ્રકૃતિ! (કાવ્ય)	ખુશાબ ડી ચાવડા ...	૧૦૧
શબ્દ	અરવિંદ ગોપલે	
	અનુ: મણિલિની દેસાઈ ...	૧૦૩
રૂપાદેની વાત (કાવ્ય)	પ્રાણજીવન મહેતા ...	૧૦૮
મરણ (કાવ્ય)	સુનીલાલ મણિયા ...	૧૧૦
મણિયાની વાર્તાકલા	રમેશ જાની ...	૧૧૧
મણિયાની નવવક્રચાઓ	દીપક મહેતા ...	૧૧૧
સુનીલાલ મણિયાની વિવેચન		
	પ્રવૃત્તિ પ્રમોદકુમાર પટેલ ...	૧૧૬
કાવ્ય	સુધીર દેસાઈ ...	૧૨૨
વિવાદ યેયુ' મન (કાવ્ય)	ત્રિપીન ચીનાઈ ...	૧૨૨
વાની મારી કોપલ	સુનીલાલ મણિયા ...	૧૨૩
હેડો ચામ નીસરે (કાવ્ય)	સરોદ ...	૧૩૦
પ્રેતાત્મા અને દીપક	જીવજીલાલ જાની ...	૧૩૧
દ્રેષ્ટનમાં	સુહાસ ઓઝા ...	૧૩૩
ગર્ભાશયની ગરબ	અમૃત ધામણ ...	૧૪૦
અમર જ્યોત	દેવેન્દ્ર દોશિત ...	૧૪૧
સ્વતંત્ર પ્રપુષ મિર્ઝા ગાલિબ	અમૃત ધામણ ...	૧૪૫
ગરબો	...	૧૪૮
લોકો અને (કાવ્ય)	યેવતુશેન્દ્રો ...	૧૪૮
હુ મુખપ્રભા (કાવ્ય)	યોસેફ ચેકવાન ...	૧૫૬
એક કાપરની વાત	છપા કેવ ...	૧૬૩
મધ્યમતાપક (કાવ્ય)	બ. ક. કોઠાર ...	૧૬૮
બળવ તરાય કોઠારના જીવન—		
	કવનની ઝાંખી રામપ્રસાદ બક્ષી ...	૧૬૯
મૃત્યુને (કાવ્ય)	બ. ક. કોઠાર ...	૧૭૧
વિવેચક બળવંતરાય	વિજયરાય ક. વેદ ...	૧૭૭
પ્રો કોઠારની કમળીય કાવ્યમાલા પ્રકાશ મહેતા	...	૧૮૧
ખાદીની ધોળી ટોપી,		
	કૃષ્ણ અને સુદામા વર્ધા આશાજી ...	૧૮૭
વિદ્યાધારી જગતની અસાતિ	જૈમિની ચીનાઈ ...	૧૯૩
ચક્રવીની મળો	ભગવત રા. બાઈ ...	૧૯૭
આપણું વેપારી વહાણવડું	પી. ડી. દલાલ ...	૨૦૧
પ્રપુષ સામે ધુરંધરા કરતી નિનાદી સુસિ શાહ	...	૨૦૫
રાજકીય સમીક્ષા	રવિશંકર ત્રિ મહેતા ...	૨૦૬
આર્થિક	સી એલ. ધીવાળા ...	૨૧૩
ચલચિત્ર	દરિન મહેતા ...	૨૧૫
સુખ સંગીન	જયંત મહેતા ...	૨૧૭
અંધ સમીક્ષા	યશવંત ત્રિવેદી ...	૨૨૧
નાટકનું એક	નંદકુમાર વ. સંપત ...	૨૨૬

इतरा

वा. वि. ३

वर्ष ५ भु

१९६६

अंक ५

म हा त्मा

वे हजारों पीड़ितोंकी झोंपड़ियोंमें घूमे दरिद्रनारायणकी लंगोटी पहन कर । उन्होंने उनसे बातें की उन्ही की अज्ञानमे । सत्य मानों जड़ रहकर नहीं पर सजीव बनकर घूमा । हिन्दकी जनताका दिया हुआ महात्मा ही उनका सच्चा नाम है । हिन्दकी जनताको उनसे बढ़कर और किसने अपनाया था ? प्रेम भारतके द्वार पर आया और उसका सुंदर स्वागत हुआ । प्राचीन कालमें जैसे भगवान बुद्ध के विरादरी और जीवदयाके उपदेशोंसे हुआ था वैसे ही गांधीजीके नादसे भारतका गारव फिरसे नवपल्लवित हुआ ।

— रवीन्द्रनाथ टागोर

પાંચમું પગલું.....

૧૯૬૫ થી ૧૯૬૯

‘ઉત્તરા’ની પાંચ વર્ષની આ મજલ કેટકેટલાં સુખદ સંસ્મરણો જગાડી જાય છે.

ચોક્કસ ધ્યેય અને પૂરી નિશા સાથે પાંચ વર્ષ અગાઉ ‘ઉત્તરા’ના પ્રકાશનમાં ભ્યારે ઝંપલાવ્યું ત્યારે આપી પ્રવૃત્તિઓથી દાંડેલાઓ અને અનુભવીઓએ લાલમતી કેખાડી હતી રેન્જિંગ વ્યવસાયની સાથે આપી પ્રવૃત્તિ ‘આંગળી સણીને થાભલો’ ભણે ન થાય, પણ આંગળી પણ જો સલામત રહી શકે તો એ વ આસ્વાસન મારા માટે પૂરતું હતું. અગાઉથી જ ‘ઉત્તરા’એ જગા-વેલ આશા અને પછી પ્રતિષ્ઠાએ મારે વ અંકેમાં જાહે-રાતો દ્વારા એની આવક-જવકના બંને પાસાંઓ સરભર કરી બતાવ્યાં એને હું માનું એક સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

‘ઉત્તરા’ના આ વર્ષના ગાંધી જન્મશતાબ્દી વિશે-ષાંક વિષેની જાહેરાત ભ્યારે ગયા અંકમાં કરાઇ ત્યારે એના કદને ચોક્કસ ખ્યાલ નહોતો. એ ભ્યારે આગળે ત્યારે ધડીભર થયું કે આવું સાહસ ન કરવું. પરંતુ, ‘પગલું ભયું’ ત્યાંથી પાછા નવ હટવું’ એ ઉક્તિ અનુ-સાર દિખા જણેમાં કરીને ફરી રેતીમાં વહાણ નાંચ્યું.

આવા હુંધળા વાતાવરણમાં ‘ઉત્તરા’ની તૈયારીઓ શરૂ કરી. ગાંધી વિભાગના લેખકો તથા તેમને આપવાના વિષયો નક્કી કરવાથી માંડીને મારા નિમંત્રણ સાથે પોતાનો અગત લક્ષમણપત્ર લખી મારા કામને ખૂબ જ સફળ અને રસ્તાસર બનાવી આપવા બદલ ભાષથી નસિનભાષ મહેતાનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

પૂ. ગાંધીજીની સાથે આ વર્ષમાં જ જેમની જન્મ-શતાબ્દી આવે છે એવા આપણા સાહેરો શ્રી આનંદશંકર મુન તથા શ્રી બળવંતરાય ઠાકર તથા ઉદુના મહાન શાયર ગાલિબને અંગલિ રૂપે એમને વિષે પણ આ અંકમાં ખાસ વિભાગો સમાવિષ્ટ કરાયા છે. ‘ઉત્તરા’માં આ વર્ષ જેમની વાર્તા મળવાની આરા હતી એ આપણા લોકપ્રિય વાર્તાકાર શ્રી સુનીલાલ મડિયાના દુઃખદ અવસાનની નોંધ લેવાનો વખત આવશે અને એમને અંગલિ રૂપે એમનો વિભાગ આપવાનો આવશે એની તો કદપના યે ક્યાંથી હોય ? આ સર્વ વિભાગો માટે સહકાર આપનાર લેખકો પૂ. ગાંધીજી જ આભારી છું. એમાંયે સર્વશ્રી

પ્રકાશ મહેતા, દીપક મહેતા અને પ્રમોદકુમાર પટેલ પાસે તો તેમના લેખો મહેતા મારે પદાણી તકરો હતો આ સર્વ અત્યારે યાદ કરું છું ત્યારે હોલ અનુભવું છું. આ મિત્રોએ મારા આ અવિનયનો ફક્ત મણ્ડીના દિવ-સોમાં લેખો તૈયાર કરી આપી જે સૌજન્યપૂર્ણ અદલો વાળી આપો તે બદલ હું તેમનો ઋણી છું. આ બધા પાછળ મારી નેમ અંક કેમ સરસ બને એ જ માત્ર રહી છે અને રહેશે

અંકનું છાપકામ શરૂ થયું ત્યારે માત્ર જૂન જાહે-રાતો મળી હતી, એ વખતે પણ ૩૨ લાગ્યો કે આ અંક ‘ઉત્તરા’નો છેલ્લો અંક તો નહિ બની રહે ને ? પરંતુ ઇશ્વરની અસીમ કૃપા અને મિત્રોના રોદભાવ ફરી એક વાર વધી રહેતાં મિત્રો, સગાઓ, રોદીઓ, વિદ્યાર્પનસંસ્થાઓ અને વેપારી પેઢીઓએ તેમની જાહે-રાતો દ્વારા ફરી આ જ્યોતને આગળ ધવાવી છે એની હું સાચા દિલથી કદર કરી આભાર વ્યક્ત કરું છું.

‘ઉત્તરા’ને જેમણે પોતાનું જ ગવણ છે એવા સુજ્ઞતા પ્રેસના સંચાલક શ્રી સશીકાન્તભાઈ શાહને પણ હું કેમ ભૂલી શકું ? તેમની વ્યવસ્થાસક્તિ અને કામની ઝડપ પાસે હું પણ ધણી વાર પીછેહઠ કરી ગયો છું. એમની આ લાગણી બદલ પણ હું તેમનો આભાર માનું છું. આ ઉપરાંત શ્રી હરીવદનભાઈ તથા પ્રેસના કમ્પોઝીટર ભાષાઓ ભાષથી આણુભાષ તથા શ્રી નાવેશરને સ્વચ્છ અને ત્વરિત મુદ્રણકામ બદલ આભાર માનું છું. આ અંકના મુદ્રે જોવાની મહત્ત્વની કામગીરી સંભાળી લઇ ભાષથી રજનીકાન્ત પાઠક તથા શ્રી રશ્મીભાઈએ પણ મને એદસાનમંદ બતાવ્યો છે.

ફિદમની દુનિયામાં અંકુના નામથી જાણીતા ખ્યાત-નામ ફોટોગ્રાફર શ્રી અંકુભાઈ જોષીને કશા જ પુર્વ-પરિચય વિના હું મળ્યો ઉત્તરાનો અંક તેમને આપ્યો એમને એ ગમ્યો. આ અંકનું મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કરી આપવાના મારા સુચનને એમણે તરત જ વધારી લીધું. ફોટોગ્રાફીની એમની આગવી પ્રતિભાનું પ્રતીતિરૂપ આ અંકનું મુખપૃષ્ઠ જ બની રહે છે. તેમની આ લાગણી બદલ તેમનો પણ હું ઋણી છું.

અને આમ સર્વ મિત્રોના સહકાર સાથે આ વર્ષ-ઝાર ફરી આગળ વધે છે...અરતુ:

— શિરીષ મહેતા

કોઈ કહેા ગાંધીને જઈને !

- કરસનદાસ માણેક

કોઈ કહેા ગાંધીને જઈને
તમે ગયા આઝાદી દહને
ને કરુણા-ભરપૂર મરતે
અલામલા અમ સૌની લખને
સત્ય - અહિંસા કેરી પ્રતિષ્ઠા
આતર કે' કે' કબૂ સહીને;

તમે ગયા ને મધુ અજવાળુ
હું ભારતને ક્યાંય ન ભાળું !

સૌ નિજનિજના સ્વાર્થો ભોતાઃ
મદમતિ મતલબને રેતાઃ
પોતાના હાંકી ને સૌના
પરમાણુ શા દોષો ભોતાઃ
વાતવાતમાં ઉઠળી પડીને
રજા સલા સંયમને ખોતા,
જાણુ આપ જગતમાં, આપુ,
કોઈ હિં પ્રગટ થયા ચે નહોતા

ને દળું આજ સદા ચે કાળું !
હું ભારતને ક્યાંય ન ભાળું !

સૌ હુંપદના જાપ જપે છેઃ
ઐશ્વર્ય - આલાપ લપે છેઃ
સર્વોદયની વાલ કરે પથ
અન્તરમાં તો આપ જપે છે,

ભલે ભાષણે ત્યાગ વખાણે
સૌને મૂઠી હેમ ખપે છેઃ
સુપ્રત અન્યને કરે શહીદી,
પોતાને તો હેમ ખપે છેઃ

એવું છે જડતાનું જાણું !
હું ભારતને ક્યાંય ન ભાળું !

સૌની નજર સિંહાસન ઉપરઃ
સત્તાના કે' આસન ઉપરઃ
ગંધાતા પાણીની નાની
તળાવડીના શાસન ઉપર
શ્રીમંતોમાં ખપવા કાળે
રકે કેરાં શશન ઉપરઃ
ત્યાગ અને સેવાને નામે
ધ્વન્દ્રિય તથા ઉપાસન ઉપર !

દશે દિશે તૃણજાલું જાણુંઃ
હું ભારતને ક્યાંય ન ભાળું !

વિરાટને સૌ વામન વીંખેઃ
આનવહિતનાં પીંખાં પીંખેઃ
સત્તા - શોખની ગદા સર્વદા
રંકોની કાયા પર ઝીંકે,
સત્ય અહિંસા સંયમ સૌને
અડાવી દહ સગવડને શીંકે,

કુડ-કપટથી વગર રહેલી
કૃપા તથા કુદ્દાને બીબે

વિવેકને દષ્ટ તોતિંગ તાળું !
કું ભારતને ક્યાંય ન બાળું !

કોઇને નગર ખપે છે મોઢું,
કોઇ કહે વેલવત્રા લોઢું,
કોઇને દેશ વિદેશ જ્યાં ત્યાં
મક્તમલી દેવી છે દોઢું;
કોઈને દોરત ખટવવો, કોઇને
કુસ્મનને દેવી છે ચોઢું,
કોઇ ને શીશ ચઢી જમ્મ સૌને
બાંધવું છે મોઢું પાગોઢું !

નથી ક્યાંય વૃષ્ટાને તાળું !
કું ભારતને ક્યાંય ન બાળું !

કોઇને કુલ ખપે, કોઇ ડાળી :
(દરેકને છૂટવી છે માડી !)
કોઇ વળી એવા પશુ છે જે
ચહે જવા લાઇ જઇ ઉખાડી !
કોઇ અધીરા ઊગતાં પહેલાં
અંકુર છૂંટી જાય અનાડી :
ખા સમસમતી ખૂગી બિચારી
ક્યાં જમ્મ કહે બળતરા કાળી !

જ્યાં નિરખો ત્યાં કાળું જ કાળું !
કું ભારતને ક્યાંય ન બાળું !

ઉત્તરની સામે દુષ્ખલ્ય છે
ને વાડીની સામે રથ છે,
પૂર્વની સામે ઊલું પશ્ચિમ,
તરુવરની સામે જે વૃથ છે !
અવિવેકનો દાર દીપ્તી
નગ જની નાચે જથ્થ જથ્થ છે :
કેવો કુરુણ જમાનો ચાલે
હુદાં આજ અહીં કથ કથ છે :

રાષ્ટ્ર - ભાવનું નયું દિવાળું !
કું ભારતને ક્યાંય ન બાળું !

છે ઊભી અધુગથ્ય અહીં નાતો
એકમેકને ભારતી લાતો;
સૌ જુદી જુદી બાપામાં
જુદી જુદી ઠરતી વાતો !
સૌ મગ્ન નિજની નાનમમાં
સૌના જુદા છે ઉદ્ધમાતો -
દંભહીં દિવસો વીતે ને
પ્રંપચમાં વીતે છે રાતો !

અન્ધકારમય ભાવિ બાળું !
કું ભારતને ક્યાંય ન બાળું !

એને હવું મંગલ સ્વપ્ન એક :
પાપો તથા સુષ્ટિ-પુરાણ યાજી
હોડીને, આ પ્રજુની ધરામાં
પુપ્પો તણું નંદન નમ્ય રોપવું

*

મુત્રા સત્ય સાથી અહિંસા-સુદામી,
નમે ધન્ય ગાંધીજીરા ગુજરાતી !

— ઉમાશંકર જોષી



મહાન કાય' કરતાં કરતાં ગાંધીજી 'મહાત્મા' બન્યા.

રાષ્ટ્રને આગ્રહ બનાવીને 'રાષ્ટ્રપિતા' બન્યા.

સર્વ લોભ ઉપર પ્રેમ કરીને 'બાપુ' બન્યા.

પ્રેમ, કમ'ચેગ, સાધના.

ધર્મ'વીર, લોકનેતા, વાત્સલ્યમૂર્તિ.

એ પુરુષસંગમ લાગ્યે જ કોઇ વિરલ વિભૂતિમાં
જોવા મળ્યો હોય.

એક લક્ષ્મીનાં ત્રણ સ્વરૂપ.

એકે શ્રદ્ધાનાં ત્રણ ફળ.

તે ત્રણનાં મૂળમાં એક બીજ ને એક લાવના.
ગાંધીજીનું સાચું જીવનરહસ્ય, એમનું પ્રેરકબળ ને
એમનો શક્તિસ્રોત : ભગવાન ઉપરનો એમનો અટલ
વિશ્વાસ.

ગાંધીજીનું આપું જીવન શ્રદ્ધાનો ચમત્કાર હતું.
ધર્મ ઉપર અખંડ શ્રદ્ધા હતી એટલે એમના દિલમાં
(ને એમનાં જીવનમાં) ધર્મ ખીલ્યો, સત્યની ઉપાસના
થઇ, સાધના ફળી, ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા એ ધર્મની
જીવંત સુતિ જેવા માનવીની સેવા કરવા પ્રેરે છે એટલે
એ સાધના પ્રેમ ને સેવાને રાહે વળી, અને સેવાનો
પહેલો આગ્રહ આત્માની નિયતિ ને વ્યક્તિત્વ (ને દેશનું)
સ્વમાન છે એટલે આગ્રહીનો ધ્વજ ફરક્યો. શ્રદ્ધા હતી
એટલે એ અધ્યા લઇને ગાંધીજી જનતાની પાસે, સર-

કારની પાસે, નેતાઓની પાસે ગયા. એ શ્રદ્ધાનુ રૂપાંતર સેવામાં, લગાડમાં, સત્યાગ્રહમાં થયું. પણ એક જ શ્રદ્ધા હતી દૃઢ હતી ને તે રૂળી બીડી.

ગાંધીજીના એક અતેવાસી લખે છે :

‘ગાંધીજીના જીવનનું ક્ષેત્ર ધૃતરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું હતું’ એ માનવબુદ્ધિઓની સેવા મારફતે જ બની શકે એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી, એટલે માનવસેવા એ જ એમની પ્રભુસેવા હતી આથી માનવપ્રેમ એમના જીવનના પાયામાં હતો આથી ગાંધીજીની વિચારસૂચના માનવ કેન્દ્રમાં હતો. ‘આજીવ સ કરતા કરું શ્રેષ્ઠ નથી’ એ વાક્ય એમના જીવનમાં ચરિતાઈ થયું, કોણ માની શીધેલા સિદ્ધાંત કરતા માનવની સેવાને જ એ પ્રાધાન્ય આપતા ધૃતરનો સાક્ષાત્કાર. માનવપ્રેમ લોકસેવા

શ્રદ્ધાનો પ્રતાપ

આસ્થાનો મદ્દમા.

એ શ્રદ્ધા ગાંધીજીના સંસ્કારોમાં હતી, ને પોતાના મંથન ને સાધનાથી તેઓ એને દૃઢ ને સમૃદ્ધ બનાવતા ગયા શરૂઆતના વર્ષોમાં એમણે જીવન વીમો ઉતારાવ્યો હતો. પછી વિચાર આવ્યો, ‘પાપન કરનાર તો ધૃતર જ છે. અને વીમો રદ કરાવ્યો. એક સભામાં જતી વખતે ખાતમી મગી કે ગોરાઓ ગાંધીજી પર હુમલો કરવાના છે, એટલે એમના મિત્ર ને ભક્ત કેશનભેક રિવોલ્વર લઈને એમની સાથે ગયા ત્યારે ગાંધીજીએ એમને કહ્યું, ‘તમને ભગવાન પર ભરોસો છે કે રિવોલ્વર પર ?’ ફેફસી ફો રિવોલ્વર.’ અને વર્ષો પછી કપરાસ એજોગમાં ગાંધીજીની સલામતી ખાતર અનુલભ ગદારખાને એમના અંગરક્ષકો નીમ્યા ત્યારે ‘મારો અંગરક્ષક ખુદ છે’ એમ કહીને ગાંધીજીએ એમને પાછા મોકલ્યા

એ શ્રદ્ધા ફક્ત દેહના રક્ષણ પૂરતી જ નહોતી. એ પ્રેમાળ ભગવાન મનનું ને દિવનું પણ રક્ષણ કરશે. જીવનની અભિલાષા પૂરી કરશે, મકિતાનું સાચું વરદાન આપશે એની ખાતરી પણ હતી.

ગાંધીજીના આ હૃદયરપશી ચબ્દો છે .

‘અર્ધા રૌકાથી મેં વધારે સમયથી આ કસીને કામ લેનારા માલિકનો કું’ રાજીખુરીથી ગ્રામ બન્યો છું. વરસો વીતતા ગયા છે તેમ તેમ એનો અવાજ મને વધારે ને વધારે સંભળાતો ગયો છે. અધારમાં અધારી

એવી થકીએ પણ તેણે મને તરછોડ્યો નથી. તેણે ધણી મેં વાર મને મારી જતા સામે મેં ઉગારી વીધો છે જેટલો હું તોને શરણે વધારે ગયો છું, તેટલો મારો આનંદ વધતો ગયો છે.’

શ્રદ્ધા એ હૃદયની મૂડી છે. જીવનની રૂળશ્રુતિ છે. પણ એ શ્રદ્ધાને પોષવા જોઈએ, ફેળવવા જોઈએ માટે ગાંધીજી રોજ પ્રાર્થના કરતા. અંતમુખ રહેતા. ભગવાનના સન્નિધ્યમાં જ જીવતા. પ્રાર્થના, મૌન, સાધના દ્વારા ભગવાન સાથેનો સબ્ધ ગાઢો બનાવતા, શ્રદ્ધાને પાપો અગ્ન બનાવતા પ્રાર્થના નિયમિત કરે. ચૂકે તો પ્રાયશ્ચિત કરે. પ્રાર્થનામાંથી બળ મેળવે.

રોજ બારે જવાનહારીના કામ કરવાના. માટે રોજ શ્રદ્ધા જોઈએ, માટે રોજ પ્રાર્થના જોઈએ. આમ ગાંધીજીની તપશ્ચર્યા ચાલી, એમની અખંડ શ્રદ્ધા બધાની રહી અને એની પાસે તેઓ અદ્વિષ્ટ કામ લેતા રહ્યા ને ગાંધીજીની એ શ્રદ્ધા રૂળી.

પ્રભ બપોત યદ્ય.

આઝાદી આવી.

નવયુગની ઉષા પ્રગટી.

હવે ?

ગાંધીજીના મરણ પહેલા થોડાક દિવસે એમના એક રનેલીએ એમને પોતાના પ્રાતર્માં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું’ ખરાબ દિવસો દતા. હવામાં ફિ સાનો રણ્યો હતો ગાંધીજીના દિલમાં નજીક આવતા અંતનો અણસારો હતો. એટલે જરા ગબીર અને અતમુખ યદ્યને ધોભ્યા : ‘હવે નહીં અવાપ કલ્પ્ય હવે કહી પણ ફરી એ તરફ ન અવાપ. જીવનનો ભરોસો નથી પણ વાધો નહીં. કું અહીંથી જઈશ ત્યારે દેહ જ જરો ખરેખર તો શેત પછી કું તમારા બધાની વધારે નજીક હોપ્પશ દેહ જરો પણ ભાવના રહેશે.’

‘દેહ જરો પણ ભાવના રહેશે.’

વરદાન છે.

આશીર્વાદ છે.

ભવિષ્યવાણી છે

એ ભાવના આજની નવી પેઢી બીસશે, ફેલાવશે, ટકાવશે...ને ગાંધીજીનો મગલ વારસો અમર રહેશે

●●●

આપણા વહાલા બાપુની જન્મશતાબ્દી, માનવીનું ભાવિ હતિહાસને ત્રિભેટે આવી ઊભું હોય એવા કસેટીના સમયે આવી છે. ગાંધીજીએ નિર્બળ, હતાશ થઇ ગયેલા અને યુગોની યુલામીના ભારથી ગૂંગળાયેલા રાષ્ટ્ર પર દર્પ-આનંદના અમીછંટકાવ કર્યા હતા. તેમણે ભારતને સદીઓની સુસ્તીમાંથી હટોળી ઊભું કર્યું હતું. પ્રજાના હૃદય-સોંસરા ઊતરીને તેઓ તેના એક અવિલાસી અંગરૂપ બન્યા હતા. પ્રજાના સૌથી નીચલા વર્ગોની ત્રિચારપ્રક્રિયા વિશેની તેમની સમજ, લોકસમૂહને કામે લગાડવાની તેમની શક્તિ, તેમનું એકધડું સમર્પણ અને કસાય સંતાપ વગરની તેમની મનની શાંતિ તેમજ સૌમ્યતા સૌ કોઇ પ્રભાવિત થઇ ગયા.

સુસંસ્કૃત માનવજાતના હતિહાસમાં, ભૂતકાળના અતિ ગૂંથવણકર્તા વારસાના ભોજ હેઠળ દબાયેલી વિરાટ વસ્તીની રવાતંગપ્રાપ્તિની લગ્નાતી જતી લડતને દોરવામાં અને તેના ઘડતરમાં, કોઇ વ્યક્તિએ ક્યારેય ગાંધીજીથી વિશેષ કાળો આપ્યો નથી. ગાંધીજી ભારતનું વધુ અધિકારપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા અને તેના ભાવિ વિષેનું તેમનું દર્શન સુસ્પષ્ટ અને દૂરદેશીય હતું. તેઓ ભારતના આત્મારૂપ હતા, કે જે વિશિષ્ટતા દેશના હતિહાસમાં ગણીગણી વ્યક્તિઓએ સિદ્ધ કરી છે.

બાપુનો આપણા જીવન પર અધીર સદીથીય વધુ સમય સુધી પ્રભાવ રહ્યો હતો. અને આપણા રાષ્ટ્રનું ભાવિ હજી પણ તેમનાથી દોરવાશે. ગાંધીજીએ ઘટેલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને એક દિવસ દુનિયાભરની પ્રજા સ્વીકારશે-તેના અમલ કરશે એવું માનવા જેટલો આશાવાદ હું આજે પણ સેવું છું.

ગાંધીજીના હિપદેશોના અકાંતે ફરી સમજવાની-અપનાવી લેવાની આજે આપણને જેટલી જરૂર છે એટલી જરૂર દેશના હતિહાસમાં કોઇ કાળે ન હતી. આપણી રૈદાણિક સંસ્થાઓમાં અને જીવનના અન્ય ક્ષેત્રે વિચરતા યુવાનો, ગાંધીજીના સંદેશના સ્પષ્ટતાથીનું હાદ સમજવા પ્રયત્ન કરે. તેમને એ માટે મદદરૂપ બનવાના પ્રયત્નો થાય તેમ જ યુવાનવર્ગ તેમના જીવનને અર્થપૂર્ણ-હેતુપૂર્ણ બનાવે એ માટેના સમય ક્યારનોય પામી ગયો છે, એમ હું પ્રભાણિકપણે માનું છું.

ગાંધીજીએ જીવનમાં જે કોઇ કામ કર્યું, તે સર્વ આપમેળે દીપ્તી ઊઠ્યું હતું. તેમની નજરમાં, સામાજિક જીવન એક સર્વગ્રાહી-સંપૂર્ણ જીવન હતું અને તેના

પ્રત્યેક પાસાં પર તેમના ગતિશીલ વ્યક્તિત્વની અસર પડી હતી. તેઓ મનુષ્ય જીવનને એક પૃથ્વી સ્વરૂપે જોતા હતા અને નદિ કે નિમિન્ન અંગ તરીકે.

ગાંધીજી એક રાજનીતિજ્ઞ, રાજકારણી, સામાજિક સુધારક, વકતા, લેખક, શિક્ષક, પરોપકારી, પંચરંગી, સત્યના શોધક સહિત, સત્ અને પયશ્વર એ તમામના એક સંયોજનરૂપ હતા. તેમનામાં પોતાની માન્યતાઓને વળગી રહેવાની અદ્ભુત દિગ્ભ્રમ હતી અને તેઓ માત્ર પોતાનો આત્મા કહે એ જ પ્રમાણે વર્તતા હતા. સત્યનો આ નિર્બીક હિમાયતી ધણીવાર સમસ્ત વિશ્વની સભે એકરો, અડમ અને નિર્ભય બનીને જોડો રહેતા. દેશને માટે પ્રેરણાના સ્રોત રૂપ મહાત્માજી, પા સદીની અદ્વિસક લગત પછી દેશ માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા હતા. તેમની સફળતાનું સ્મરણ રહ્યું, પોતે આચરણમાં ન મૂકતા હોય કે મૂકી શકે એમ ન હોય એવા ઉપદેશો અને આદર્શો દેશની સમક્ષ ન મુકવાની તેમની ચોરસમાં રહેલું છે.

બાપુમાં, માનવસમાજ સમક્ષના મહાન પ્રયત્નોને અગા-
ઉથી જોઇ શકવાની અગાધ શક્તિ હતી તેમજ તેના મુકા-
બલા માટે માર્ગો અને સાધનો શોધી કાઢવાનું મહન, સમજ ન શકાય તેવું શાશ્વત્વ હતું. અસાધારણ પ્રમાણમાંની સામા-
ન્ય સૂત્ર દ્વારા તેમણે દુશની વાસ્તવિકતાઓ તેમ જ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પણ રાજકીય રીતે સિધ્ધ કરવા બહાદુરીભરે
પુરુષાર્થ કર્યો હતો. આ કઠોર વાસ્તવિકતાઓ તેમ જ સિધ્ધાંતો, દક્ષિણ આફ્રિકા-માં તેમણે સત્યપ્રદાન શ્રીગણેશ માંડ્યા હતા-માંના ગાંધીજીના કાપના અડમ પામ્યા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાંની પ્રવૃત્તિઓ તેમને ભાવિમાં ભારતની નેતાગીરી માટે તથા પોતાના દેશને રાજકીય મુકાબલામાંથી મુક્ત કરવાની સિધ્ધિ હાંસલ કરવા તાલીમ પૂરી પાડી હતી.

છેક ૧૯૧૪માં ઇંગ્લેન્ડમાં થયેલી, રાષ્ટ્રપિતા સાથેની મારી પહેલી જ મુલાકાતથી, હું, તેમની પારદર્શક નિષ્ઠા, પરાજીત કરે એવી નિખામસતા, વ્યાપક દૃષ્ટિ, સમાજસેવા માટેની ઉત્કટતા અને ઉત્સાહથી અનમદ થયો હતો. અમે રેડક્રોસની પ્રવૃત્તિમાં એકબીજાની નજીક આવ્યા હતા. ગાંધીજીમાં મેં, સાતિની યોગ, શુભેચ્છ, અનુકંપા અને જેમને જરૂર હોય તેમને આશ્રય અને સદાય પૂર્ણ પાડવાની વણખંભી આતુરતાના, રેડક્રોસના આદર્શોના સમન્વય નિહાળ્યો હતો.

બાપુએ જીવનની કોઇ એક પધ્ધતિસરની દિલસહી ધરી ન હતી. તેમનું જીવન સત્ય માટેના પ્રયોગોની એક

એણીરૂપ હતું અને તેમણે પોતે એકવાર જાહેર ક્યું હતું તેમ, એમનું જીવન જ એમના સદેશા રૂપ હતું. ગાંધીજીની સમસ્ત વિચારસરણીમાં મૂળ, સત્ય, અદિસા અને લોકસાહીના મૂળભૂત સિધ્ધાંતોમાં રહેલા હતાં, જેનો, માનવજીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં ફરકોઇ અને સફળતાના લાભના અમલ થઇ શકે એમ છે.

ગાંધીજી માત્ર રાજકીય પ્રવૃત્તિના કસબી ન હતા પરંતુ તેઓ એક વિચારક અને નિરીક્ષક હતા તેમજ સરળ, પ્રવાહી અને અર્થપૂર્ણ શૈલીના એક લેખક પણ હતા. ગાંધીજી તેમની કલમ દ્વારા, તેમનાં શૈક્ષણિક લખાણો, પત્રો તેમ જ લાખણોમાં તેમને વિચારો, પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વપ્નોને નોંધતા ગયા છે.

બાપુ અસંત માનવીય હતા, તેમને માનવજાત પ્રત્યે પ્રેમ હતો. માત્ર વિચારો પરત્વે નહિ. વાસ્તવમાં તો, આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વિચારતી વેળા તેમણે એની સાથેસાથ, પોતાના વિચારોની અજમાયશ માટે તેમ જ, તેની સાધકતા અને ઉપયોગીતા અકાસવાનાં પગલાં પણ ધમ્યાં હતાં. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન, ગાંધીજીએ પોતાની જાતને તેમ જ સાથીદારોને જાણે કે જીવંત પ્રયોગશાળામાં પડાવી દીધા હતા ઉદાહરણ રૂપે જોઇએ તો, “નષ્ટ તાલીમ” અથવા તો નૂતન શિક્ષણને તેઓ દેશમાં લાખલ કરવા માગતા હતા. તેના પાયામાં બાહ્ય નિર્ભરતાનો સિદ્ધાંત રહ્યો હતો, જેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને માત્ર કળા - વિનયનના વિષયની જ નહિ પરંતુ કોઇક એક કે બીજી દરજ્જાસભ્યની પણ સ પશ્ચી તાલીમ આપી શકાય જેથી તે પોતાના પસીનાની રાજ કમાઇ શકે.

માનવપ્રવૃત્તિનું એવું એક પણ ક્ષેત્ર નથી-આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક કે સારકૃતિક -જેમણે ગાંધીજીના મૂળકીય વ્યક્તિત્વથી લાભ ન મેળવ્યો હોય. આમ વ્યક્તિની સામાજિક-આર્થિક મુક્તિ, તેનો નૈતિક વિકાસ અને આધ્યાત્મિક પુનર્મંડલ, ગાંધીજીના જીવનધ્યેયના સાર રૂપ હતું. ધિક્કાર કરતાં પ્રેમ, મુદ્દ કરતાં શાંતિ, સધર્મથી સદાકાર અને બળના ઉપયોગ કરતાં સમજબુદ્ધિ, અદિવાતાં છે, એ મૂળભૂત નીતિશાઓની બાપુ આંખોને યાદ આપે છે.

[‘ગાંધી પીસ ક્રાઉન્ડેશન, નવી દિલ્હી’ દ્વારા પ્રકાશિત અને ડો. એસ. રાધાકૃષ્ણન દ્વારા સંપાદિત, ‘મહાત્મા ગાંધી: ૧૦૦ વર્ષ’ નામના પુસ્તકમાંના લેખ-ર્થથી સંક્ષેપમાં, સાહ્યાર. કોપીરાઇટ: ‘ગાંધી પીસ ક્રાઉન્ડેશન’ -જારત સરકાર પત્રસંસ્થા કાર્યાલયના સૌજન્યથી]

●●●

માનવજાતને સંદેશ

‘મહાન આત્મા’ ગાંધી એ ફક્ત અમુક વ્યક્તિઓ કે ભારતવર્ષના જ નહીં, પરંતુ આખી ય માનવજાતના મહાત્મા હતા. મહાત્માનું ખીરદ સૌ પ્રથમ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફર્યા ત્યારે રાજકોટમાં, એક જાહેર સમારંભમાં આપવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તેમને મહાત્મા કહી સંબોધ્યા અને ત્યારથી મહાત્માનું ખીરદ તેમના નામ સાથે જોડાય ગયું.

તેમને જ્યારે સંદેશો આપવા વિનંતી કરવામાં આવી ત્યારે એના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે ‘મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે.’ આ વિધાનમાં કેટલું સત્ય સમાયેલું છે ! શબ્દો દ્વારા આપાયેલા કોઇપણ સંદેશ એ ફક્ત શબ્દો જ રહે છે. એનું મહત્ત્વ, એમાંથી જુદા જુદા અર્થો તારવનાર તેની સ્થિતિ સંકળાયેલ વ્યક્તિ પર આધાર રાખે છે. પણ એ સંદેશ જ્યારે સરકી જતાં શબ્દોની સીમા વટાવી જઇ, વિવિધ અને નક્કર કાર્યોમાં મૂર્તિમંત થાય છે ત્યારે જાણે આકાશમાં વિદ્યુતરેખાઓથી આલેખાયેલા હોય એવો લાગે છે. માનવીના મનના ઊંડાણમાં એ ઉતરી સતત પ્રેરણાનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહે છે.

એક ક્ષણ માટે આપણે કલ્પના કરી લઇએ કે ઇસુખ્રિસ્ત સત્ય માટે વધસ્તંભ પર નહોતા ચઢ્યા. રોમના આધાપીશ પીલતેને ઇસુએ કહ્યું કે પોતે સત્ય બોલે છે ત્યારે પીલતેએ તેની મળક કરતાં પૂછ્યું હતું કે ‘સત્ય શું છે ?’ અને તેનો જવાબ સાંભળવાની પણ પરવાહ નહોતી કરી. પીલતેએ તો એની મળક જ કરી હતી. પણ ઇસુ તો સત્યને વળગી રહ્યા, એક સાચા સત્યાભિષેની માફક, પોતાના જીવનના જોખમે પણ સ્કંતા-પૂર્વક તેને વળગી રહ્યા. અને આજે આપણે એનું પરિણામ નિહાળીએ છીએ. કોસ એ આજે મુકિતનું પ્રતીક બની ગયો છે. તે આધ્યાત્મિક અર્થથી ભરેલો છે. અને પેદી દર પેદી કરોડો લોકોને પ્રેરણા આપતો રહે છે. સમયના સતત વહેણ પ્રવાહમાં વહી જતાં કરોડો લોકો વચ્ચે પણ એના ઝળહળતા સંદેશની લેખરેખીતા હજી અંખપાઈ નથી.

આ જ વાત ચોક્કસપણે જવાહરલાલને અભિપ્રેત હતી. ગાંધીજીની હત્યા બાદ ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ને દિવસે તેમણે કહ્યું કે આ ‘જ્યોતિ’ હજારો વર્ષ પછી પણ જલતી રહેશે કારણ કે એ જીવંત સત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સત્ય એ કોઇ એવી વસ્તુ નથી જે શબ્દો

આર. આર. દીવાકર
અનુ. અનુલ રમાર્ત

દારા વખતેથી શકાય, કે નથી એ કોઇ તત્ત્વજ્ઞાની દ્વારા કરાયેલી અમૂલ્ય વાર્તાવિકતાની દલીલ એ તો અસ્તિત્વના જીવનસમસ્યાના તાત્કાલિકા છે. કાયદે બધી વસ્તુનું નિયમન કરે છે જ્યારે પ્રેમ બધી વસ્તુને રેશમી ગાંઠની જેમ બાંધી રાખે છે આપણે તેને આયોજ્યવાસ દ્વારા લઇએ છીએ, રપશીએ છીએ અને જીવાની દરેક ક્ષણનો અનુભવ કરતી વખતે પણ આપણે તેને અનુભવીએ છીએ આ વસ્તુનું જ્ઞાન તથા જીવનના કાયદાની સમજ અને તેનું પ્રેમપૂર્વક ચતુર્ આચરણ એ જ સાચા સત્યનું બધારણ પડે છે ગાંધીજીનો સંદેશ પ્રત્યેક માનવી સુધી પહોંચે છે કારણ કે તેઓ પોતે જ પોતાના ધર્મવેશ હતા એક એક છદ દ્વારા ઝડપથી બધાની ઇમારતની જેમ તેઓએ પોતાની જાતને કેવી રીતે આકાર આપ્યો તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ. દરેકને એમ લાગે છે કે, પોતે પણ આ પ્રમાણે કરી શકે છે. જે દેશમાં તેઓ જન્મ્યા એ દેશને તેમનો સંદેશ તેમની મહાન સિદ્ધિઓ-ગાંધી જ મળી શકે છે. એ મહાન સિદ્ધિઓ ભારતના દાસના ઇતિહાસનો ન બૂલી શકાય એવો એક હિસ્સો બની ગઇ છે.

ગાંધીજી જ્યારથી પોતાના કર્તવ્ય વિશે જાગૃત બન્યા ત્યારથી તેઓ એ વિશે પણ જાગૃત હતા કે તેમનું કર્તવ્ય અમુક જ માણસોના બૂધ કે રક્ષણ 'પરંતુ' જ મર્યાદિત નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાત પ્રતિ છે. ૧૯૦૮ ની શરૂઆતમાં, ગાંધીજીના પ્રથમ જીવનચરિત્રકાર રેવરન્ડ ડૉક્ટર આર્થિંગ્સ ગાંધીજીને ભારત માટે સંદેશ આપવા જણાવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'નિષ્ક્રિય વિરોધ (અર્થિક વિરોધ) એ કદાચ ધીમે ઊપાય દરે પણ હું એને સંપૂર્ણપણે અસરકારક ધ્યાનમાં મારું છું કેન ટ્રાન્સવાલમાંના આપણા સ કટો માટે જ નહિ, પરંતુ ભારતમાંના આપણા બધાજનો જે સર્વ ગાજકીય અને અન્ય યાતનાઓ ભોગવી રહ્યા છે તે માટે પણ.' શરૂઆતના આ તબક્કે તોસ્સતોયે ગાંધીજીને લખ્યું હતું કે ટ્રાન્સવાલમાં તેઓ જે કંઈ કરી રહ્યા છે (અર્થિક વિરોધ) તેનું વિશ્વમાં ખૂબજ મહત્ત્વ છે.

ગાંધીજી દૂર દરિયા આફ્રિકામાં કે ચંપારણ જિલ્લામાં દૂર આવેલા બીલીદર્વા ગામમાં કામ કરતા હોય, તેમની નજર સમક્ષ તો સમસ્ત માનવજાત જ રહેતી. વિદ્વાન અને ટેકનોલોજી પણ જે વખતે માનવજાતને આટલી

નજીક નહોતી લાગી શક્યા તે વખતે વિશ્વકુટુંબની ભાવના પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં પ્રચલિત હતી. હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન અને ખ્રીસ્ત ભારતીય ધર્મોની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તેઓ પ્રાણીમાત્રને એક ગણે છે, પછી તે મનુષ્ય રૂપમાં હોય કે નાના જાતુના રૂપમાં.

રોજબરોજ શેષાતી વિદ્વાનની દ્રષ્ટિએ ગમે તે હોય પણ ગાંધીજી તો સમસ્ત માનવજાતને એક અને અર્થ ડીન માનતા અને માણસ માત્રના કાયદાને સંબંધ માનતા. તેથી જ ૧૯૩૬ માં તેમણે કહ્યું કે હબસીએ તેમના સંદેશમાં રહેલા સત્યને તપાસી જુએ. હબસીઓના નાગરિક હકકોની ચળવળ બાબતમાં અમેરિકામાં આજે જે કંઈ બની રહ્યું છે તે નિશાંક પુરવાર કરે છે કે સત્યાગ્રહનો સંદેશ અમુક જ પાશ્વર્થિકમાં જ રૂપ પુરતો જ મર્યાદિત નથી કે અમુક નેતા દ્વારા જ ભેગો અમલ થયો નથી. પણ વિશ્વના ખૂલે ખૂલે દરેક મનુષ્ય અને તેના પ્રશ્નોને લાગુ પડે છે. પશ્ચિમના સીમા પ્રાન્તમાં, જ્યાં માણસ બંધુક દ્વારા લઇને જ જાય છે તથા કૌટુંબિક દુરમનાદ પેઢી દર પેઢી જ્યાં ઉતરી આવે છે અને અર્ધસાની કોઇપણ જાતની જ્યાં પરંપરા નથી તે કોણે એક નેતા જન્મે છે અને તે ખાન અબ્દુલ ગફારખાન તેમણે લાખકૂનીવાળાઓ-સુમ્મટ ખીદમતારો નું ગાંધીએ ચી ધલા માગે' નેતૃત્વ કયું'. પણ આ તે ધણી વર્ષો પહેલાંની વાત થઇ આજે વિશ્વવિખ્યાત વ્યક્તિ જેને શાન્તિ માટેનું નોબલ પારિતોષિક મળ્યું તે ડૉ. માટિન રુથર ફોર્ડ પોતાના લાખો કરોડો ખર્ચનો સાથે ઝળઝળતી લોકશાહીને માગે' વિગતો કહી શકા હતા તેઓ મોહક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર નેતા તથા મંત્રણ કરનાર વક્તા હતા તેમની શક્તિ ફક્ત ચબ્દોમાં જ નહોતી પણ જે સત્યનું તેઓ અતિનિધિત્વ કરતા હતા તથા માનવ પોતાની જાત પર બોધથી લેવાનો સિદ્ધાંત છે તે દ્વારા એનું સમર્થન કરતા હતા. સેંકાદુ યુદ્ધની લાધ્યાએ એકવિધ થયેલ દુન્ય કરનાર મેદનીને સંબોધતાં તેમણે કહ્યું કે 'હું તમને કોઇ બાહેધરી આપતો નથી કે આ દુન્ય તમને મારપીટ નહીં થાય કે તમારા ઘર પર ભોગમારો નહીં થાય પણ આપણે તો જે સત્ય છે તેને માટે લડવાનું છે.' ગાંધીજીને જે અપ્રધાએ પ્રેરણા આપી હતી જરાજર એ જ અદ્ધામાં એની 'શક્તિ પણ સમારેલી છે. ડૉ. ફોર્ડના સમર્થકોમાંના એક રબ્બી હસગ્રેવે

ડેસનરે જાહેર ક્યું કે 'જીવનની દુનિયામાં એક ઉચ્ચ કાયદો છે અને તે છે ધર્મની કાયદો. એક એવો સમય આવે છે જ્યારે માણસે પોતે ધડેલો કાયદો અને ધર્મની કાયદો એ ગેમાંથી' પસંદગી કરવાની રહે છે.

આવી સમાન પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીએ પણ જરાબર આજ રાખે ઉચ્ચમાં હોય તેમ ડો. ક્રાંચે ખૂબ જ સાગણીવશ થઈ કહ્યું હતું કે 'મેં મારી પસંદગી કરી લીધી છે. મારે આગળ વધુ જ નોંધ્યો. આપણા માગમાં આગળ શું છે તે હું જાણતો નથી. કદાચ મારપીટ હોય, જોલ હોય કે પછી અશ્વત્થ, પણ હું મારા આત્માની હત્યા કરવા કરતાં તે અલગામાં રાજવાડા ધોરી મારા' પર મરવાનું વધુ પસંદ કરીશ. સત્ય જાણુ' અને તેનું પાલન ન કરવું એનાથી વધુ કટુણતા દુનિયામાં બીજી કોઈ નથી.' સેલમાંથી મોન્ટ ગોમરી તરફ જતી ઐતિહાસિક કૃત્ય વખતે હાજર રહેલા રેવરન્ડ રાફે એબરનથી એ ડો. ક્રાંચની વિનંતીને માન આપીને પ્રાર્થના કરી. તેમણે કહ્યું કે 'અમે અમારા શરીર જીવંત અર્પણ તરીકે બેઠા ધરવા આપ્યા છીએ. અમારી પાસે અમારા શરીર સિવાય બીજું કંઈપણ આપવા જેવું નથી. એને આજે અમે વેદી પર અર્પણીએ છીએ.'

સમસ્ત માનવજાત એક છે અને માનવ હૃદય તથા મન, સમાન પરિસ્થિતિમાં એકસરખી ઉત્તેજના અનુભવે છે તથા માનવચેતનાએ અન્યાય અને દુષણ સામે લડવાની શક્તિ એકત્રિત કરી છે એ પુરવાર કરવા આથી બીજા કયા ઉદાહરણોની જરૂર છે ! ગાંધીજી પહેલાં પણ ધણીએ આ પુરવાર કરી ખતાવ્યું છે પણ બીજાએ કરતાં ગાંધીજીએ કંઈક વધારે પુરવાર ક્યું છે અને તે એ કે આ શક્તિને જાગૃત કરી લક્ષ્ય છે, વધારી શકાય છે અને આર્થિક, સામાજિક તથા રાજકીય એવા માનવ પ્રવૃત્તિના દરેક ક્ષેત્રમાં સામૂહિક અને અસરકારક રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

માનવતા અને તેના વ્યવસ્થિત વિકાસ વિશે ગાંધીજીના વિચાર સરળ હતા. માનવ પ્રગતિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી તેમણે જોઈ હતી. તેમણે કહ્યું કે હિંસા નહીં, અહિંસાજન માનવ શુશ્રુષાનો કાયદો છે. શુષ્રુષા, ધિક્કારની ભાવના, હત્યાઓ વગેરેનું અસ્તિત્વ પૂર્વે પણ હતું પણ એ તો એક પ્રકારના રોગ જેવું હતું. સામાન્ય રીતે માનવ શાંતિપ્રિય, પ્રેમાળ અને પ્રગતિશીલ છે.

તેમણે કહ્યું કે પ્રાચીનકાળથી હિંસાને સંગમીત કરવામાં આવી હતી. અને એને કારણે જ તે એક ધમકીરૂપ બની ગઈ હતી હવે સમય આવી ગયો છે જ્યારે આપણને એનું ભાન થવું જોઈએ કે અહિંસા એ સર્વનાત્મક અને એવન અર્પનાર બળ છે. તેને સંગમીત કરવો જોઈએ, જેથી મનુષ્ય સતત પ્રગતિના સાંચા પંથે ચાલી શકે. તેમણે પોતાની અદ્ધ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે જેમ અત્યુના અસ્તિત્વની સાથે જ જીવનનું અસ્તિત્વ પણ છે તેમ ધિક્કારની સાથે સાથે પ્રેમ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ જ રીતે અધિકારના અસ્તિત્વ સાથે પ્રકાશનું અસ્તિત્વ પણ છે. આજે મનુષ્યને આત્મહત્યા તરફ દોરી જનાર સત્તા, વ્યર્થ અને આણુબોધ મારે તે પ્રેમ ફક્ત આજ અદ્ધાના બળે તેને ઉગારી શકે તેમ છે.

જેમ હિંસા એ જંગલનો કાયદો છે તેમ પ્રેમ એ મનુષ્યમાત્ર મારેનો કાયદો છે એમ હૃદયણે તેમને માનતા. માયા સાટે માણું એ વૃત્તિ શરૂઆતમાં મનુષ્યમાં હતી પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો પરસ્પર વેરવૃત્તિની રાહ દોરી જશે ત્યારે એણે 'હત્યા છોડો' પર ભાર મૂક્યો. હત્યા એ ધિક્કાર અને બળનું જ પરિણામ છે, એટલે પાછળથી સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું કે 'ધિક્કાર નહીં' પણ આ તો નિષેધાત્મક વલણ થયું, માનવહૃદય શંભાવકાશનો ભાર સહન કરી શકતું નથી. એટલે 'એકબીજાને પ્રેમ કરો' એવા હકારાત્મક સંદેશનો જન્મ થયો પણ પ્રેમ પોતે તો એક સાગણી છે. પ્રેમના મૂર્તસ્વરૂપ કોઈ પ્રકારની સેવાના ઉદ્ભવ વિના એ અર્થહીન છે. સેવાનું અંતિમ સ્વરૂપ સમર્પણ છે. આમ માનવ વિકાસની કેડીમાં સેવાપાત્રી શરૂઆત હિંસાથી થઈ અને પ્રેમ તથા સક્રિય માનવસેવા તથા સ્વાર્પણમાં તેની પૂર્ણહિતિ થઈ. ગાંધીજી હંમેશા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પર ભાર મૂકતા. તેમણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે કુદરતમાં સર્વનાત્મક અને વિનાશાત્મક પરિણામો વચ્ચે સામ્યત ધણી આલ્યા કરે છે. અને તે સારાનરસાં વચ્ચે ચાલતા ધણી જેવું જ છે. જ્યાં સુધી રચનાત્મક બળોને પ્રેર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વિનાશકારી બળોના પ્રતિકારનો કોઈ અર્થ નથી. જીવનનું અંતિમ બ્યેય વિનાશકારી અને પ્વંસ કરનાર બળોનો ધરાબળ અને સર્વનાત્મક તથા જીવન અર્પનાર બળોને ઉન્નત કરવાનું છે. ગાંધીજીએ અહિંસાને સામાજિક નિયમ તરીકે મણાવી તેના ઉપર ભાર

મૂકયો અને ધર્મના અધનમાંથી મુક્તિ આપી. આજ મનુષ્યને કોઇ એક એકસ ધર્મ પાળનાર કે કોઇ એક શ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કરનાર નહીં પણ મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે રજૂ કર્યો.

ગાંધીજીની અહિંસાનો જન્મ, જાધાના જીવન સાથેની તેમની આધ્યાત્મિક એકતામાંથી થયો. તેમની માનવતા પણ આધ્યાત્મિક હતી. પશુજીવનના સ્તર પરથી ઉપ્સંગતિ કરી, શોષણથી પર તથા ઔરવશ્યુ અને સન્માન્ય મનુષ્ય જેવું જીવન જીવવાનો તેમણે માનવજાતને અનુશાસ કર્યો. આધ્યાત્મિકતાની સાથે સાથે તેમણે માનવ ઉત્ક્રાન્તિનું પણ ઉચ્ચ મુલ્ય આંક્યું. ઇન્દ્રિયોની પ્રવાળી તથા તેની સાથે સંઘર્ષાયેલી વસ્તુઓને તેમણે ધિક્કારી. ભૌતિક વિચારણા પર આધારિત કોઇપણ સંસ્કૃતિ લાંબુ જીવી શકે નહિ અને માનવીને પશુતામાંથી જાગે લઇ જઇ શકે નહિ. એમ તેઓ માનતા, પીટીરીમ સરોજીન

નામના મહાન આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીએ પણ આજ વિચારને ચર્ચ્યો છે. તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે આપણી આજની સંસ્કૃતિ એ ઇન્દ્રિયમય સંસ્કૃતિ છે અને જ્યાં સુધી આપણે એને પાર ન કરી જઇએ, ત્યાં સુધી આપણે પ્રગતિ કરી શકીશું નહિ. ફક્ત અગમ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સાધુસંતો જ આ ઇન્દ્રિયપ્રાપ્તિત સ્તર સુધી પહોંચી શકે છે. અને માનવજાતને ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ દોરી જઇ શકે છે. પીટીરીમ સરોજીન કહે છે કે જુદું, ઇસુ તથા અન્યેએ માનવજાતને નરી પશુતાના સ્તર પરથી જઠાર લાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ગાંધી પણ આધુનિક યુગના માનવજાતના આવા જ શિક્ષક હશે શકાય, જેમણે મનુષ્ય કેટલી જાંચાઇ સુધી પહોંચી શકે છે તે ઉદાહરણથી સાબિત કરી આપ્યું છે.

●●●



રાષ્ટ્રીય વિકાસના એક ઉદાત વિકલ્પ

આખા વિશ્વમાં વસતી ભારતીય પ્રાચીન આ વધે
ગાંધીશતાપદી બિજવશે.

માનવીનું મન બહુ ઝડપથી વિચારો કરી શકે છે,
પરંતુ માનવીનું જીવન ધીમી ગતિએ વિચારોને પચાવી
શકે છે અને એનું આચરણ તો એથી યે ધીમું હોય છે.
પોતાના વિચારોનું નાજિમ તાત્કાલિક આચરણ કરવાનું
બહુ જ ઝોઝના ભાગ્યમાં લખાયું હોય છે. ગાંધીજી આ
બહુ ઝોઝાઝોમાંના એક હતા. એમના નિયંત્રણ પર
પહેલવાના સામર્થ્ય અને એનો તરત અમલ કરવાની
એમની ધૃત્વશક્તિ ઉપરથી એની પ્રતીતિ મળી રહે છે.
આ અર્થમાં તેઓ મહાવીર, યુદ્ધ, ઇશુખિરત અને
શંકરાચાર્યની હરોળમાં બેસી શકે. આ બધાએને માતા
પ્રકૃતિએ તેમના ઉપદેશનું આચરણ કરવાની શક્તિની
બેઠ આપી હતી. તેમની દ્વિતીય પ્રકૃતિનો એ એક
અંસ હતો, આ આચારકર્મનો પ્રભાવ એટલો ફેલાય
ગયો હતો કે જેનું આચરણ તેમનાથી નહિ થઈ શકે
એવી વાત જ તેઓ નહિ કરે એવી સ્વાભાવિક માન્યતા
જગતની થઈ ગઈ હતી.

ઇશ્વર વિશે માણસમાં શ્રદ્ધા કેટલી છે, ઇશ્વર પ્રત્યે
વફાદારી કે ભક્તિ કેટલી છે તેમ જ એ શ્રદ્ધા અને
ભક્તિને આધારે પોતાની નિષ્ક્રિયતાને વળગી રહેવા ધીરજ
અને વ્યક્તિગત ગતિશીલતા કેટલી ધરાવે છે. આ બધાં
માટે આખરે એકલા અનુભવા માણસ ક્યાં સુધી તૈયાર
તે બધાંની કસોટી તેના ઉપર થાય છે. આ બધાં માટે
કેટલો ભોગ આપવાની પોતાની તૈયારી છે તે આ કસોટી
માટેનો એક માપદંડ છે.

ગાંધીજી ભગવાનના માણસ હતા. એવો પણ સમય
હતો જ્યારે તેઓ ધૃત્વરતા સમુજી સ્વરૂપમાં માનતા હતા.
પણ આ તો એમના જીવનની ઘણી વહેલી પૂર્વાવસ્થામાં
હતું. જેમ જેમ ઇશ્વર, જગત અને જીવના સંબંધો
વિશે વિચારતા ગયા તેમ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે
માણસ પોતાની ધૃત્વ પ્રમાણે ઇશ્વરની વ્યાખ્યા સરળ
પણ બનાવી શકે છે અને ગૂંચવણભરી પણ બનાવી શકે
છે. ઇશ્વર વિશે તેમની નિષ્ઠા કાયમ રહી પણ જ્યારે તેમને
વ્યાખ્યા કરવાનું આવતું ત્યારે તેમાં ઉત્તરો ઉત્તર સરળતા
આવવા લાગી. છેવટે એટલે સુધી કે તેમણે ઇશ્વરને
સત્ય સાથે સાંકળી દીધો. હસ્તિ ધરાવવાતી પ્રત્યેક
પરતુમાં તેમણે ઇશ્વરનો અનુભવ કરવા માંડ્યો અને દરેક

ઉદ્ધરંગારા ટેબર

વરુને ઇશ્વરના વૈવિધ્યભર્યા વ્યક્તિત્વનાં એક લાગ ૩૫ ગણવા માંડી. સત્યરૂપી અસાધ્ય દેવની ભક્તિના સાધન તરીકે તેમણે દરિદ્રનારાયણોને પ્રાધાન્ય આપ્યું. આને કારણે એમનો ઇશ્વર, જગત અને જીવ સાથેનો સંબંધ ખૂબ જ સરળ બની ગયો. ઇશ્વર એટલે સત્ય, એવી વ્યાખ્યા તેમણે બાંધી અને આ સત્યમય ઇશ્વર વિનાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તરફ તેમણે ધ્યાન ન આપ્યું. એટલું જ નહિ પીઠાતી માનવતાના કલ્યાણને ઇશ્વરભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ ગણવાનો આમદ્દ રાખ્યો.

કોઈક ભદ્ર વ્યક્તિને એવો સવાલ થાય ખરો કે જો સત્ય એ ઇશ્વર હોય તો આ દુનિયા પર હરતી ધરાવતા દુઃખો પછી એ તત્ત્વનો જ એક લાગ ગણાય. ગાંધીજીએ પોતાની અનેખી રીતે આનો ઉત્તર આપ્યો હોત : 'અવશ્યજી એ માનવીના અજ્ઞાનની પેદાશ છે. અજ્ઞાનતાને ખસેડી દો અને અવશ્યજી આપમેળે અદૃશ્ય થઈ જશે.'

એમની કાયમી પ્રવૃત્તિ કિત એ હતી કે જેઓ ઇશ્વરમાં માનતા હોય તેમણે અનિષ્ટ અને અનિષ્ટ કરનાર વચ્ચે એક રેખા દોરવી જોઈએ અને અનિષ્ટ-આચરણ ઇશ્વર વિરોધી હોવાથી એનો સામનો કરવો જ જોઈએ. પણ અનિષ્ટ કરનાર તરફ સહાનુભૂતિ દાખવવી જોઈએ. અનિષ્ટનું આચરણ કરનાર એમ માનીને ચાલે છે કે પોતે જ કંઈ કરે છે તે પોતાના અને પોતાના સાથી-ઓના હિતાથે છે. આ એક મોટો ભ્રમ છે. ભ્રમનો લોભ અને અનિષ્ટ આચરનાર દવાને પાત્ર છે. આમાંથી એમનો બીજો સિદ્ધાંત જન્મે છે અને તે અહિંસા.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞો અહિંસાની ચર્ચા વ્યક્તિગત ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ ધણી કરી છે. તેણે સદાએથી ગોખાવ્યું છે કે શરીર રક્ષણ છે, મન સંરક્ષ છે સાચું તત્ત્વ તો અહંતારહિત આકારવિહીન છતાં સર્વવ્યાપક આત્મા છે. પરંતુ કોઈ ભારતીય સતે કે તત્ત્વજ્ઞાનીએ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ લૌકિક, વ્યવહારિક સાધને સિદ્ધ કરવા કર્યો હોય એવું બન્યું નહોતું.

આને પણ ભારતવર્ષે ગાંધીજીના ઉપદેશને પોતાના જીવનમાંના એક લાગ રૂપે સ્વીકાર્યો છે એમ વિચારવું એ વધારે યત્ન લાગે. ગાંધીજી જીવના હતા એ દરમિયાન તેમના ઉપદેશનું ભારતે આચરણ કર્યું હતું, એમ કહેવું એ પણ વધારે યત્ન છે. ભારતીય સમાજ

નેના નવા જીવનના, પ્રાથમિક સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો અનિવાર્ય છે એવો સ્વીકાર કરાવે કર્યો નથી.

ગાંધીજીના સત્ય-અહિંસાના પ્રયોગને લાંબા ભારતને આઝાદી મળી છે એમ કહેવું એ પણ એવું જ વધારે યત્ન છે. ગાંધીજી પોતે પણ આવા કોઈ ભ્રમમાં નહોતા. ભારતની સ્વતંત્રતા મુખ્યત્વે બે કારણોને આભારી છે. એક એ કે બે વિશ્વયુધો બાદ બ્રિટિશ સત્તનતને યાદ લાગ્યો હતો અને બીજું કારણ હતું લશ્કર સરિત જીવનની બધી જ બાબતોમાં ભારતનો ઊકળાટ આ પાશ્વદૃશિકામાં બ્રિટનને અહીં રહેવું સહામતીભર્યું નહોતું લાગ્યું. માયુકી બિટિશરને પણ જ્ઞાન થઈ ગયું હતું કે તેઓ જ્ઞાનામુખીના સિપર પર બેસે છે તેઓ ઊકળતા લાવામાં તથાઈ જવા નહોતા માગતા.

જેમ આ સાચું હતું તેમ ગાંધીજીએ સત્ય અને અહિંસાના શસ્ત્ર વડે જે ભાગ લઈવ્યો તે પણ જાનો કે અસ્પષ્ટ નહોતો સૌથી પહેલાં તો ગાંધીજીએ સત્ય અને અહિંસાની તિતિક્ષામાંથી પસાર થઈ શક્તિસંચય કર્યો અને એક પાવર હાઉસ બન્યા. સાથે સાથે આ શક્તિસંચયથી જિજ્ઞાસુ કરેલ વિધાસ અને ઉત્સાહ દ્વારા ત્રીસથી વધુ વર્ષ પામળા અને હાઉસાદા બનેલ ભારતીય જનસમાજનાં ફેફસાંઓમાં અને નાડીઓમાં નવી શક્તિ ભરી બે સદીની યુગભીને કાણે પેશ થયેલ લઘુતામયિને અંજીરી નાખવાની અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ ફરી સ્થાપન કરવાની ચેતના આપી અને આઝાદીના સ્વરસીકૃત ધ્યેયને હાંસલ કરવા જરૂરી તમામ બલિદાન આપવાની સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષનાં ભાવના પેદા કરી. જેઓ ધનસંપત્તિ અને મોજામજામાં મગ્ન હતા તેમને નવી મૂલ્યોનો આદર કરવાની પ્રેરણા આપી. તેમણે એક સામાન્ય ધ્યેય પ્રસ્થાપિત કર્યું કે જેમાં ભાગ લેવાથી એકલની ભાવના પ્રગટે. આ બધું ઉપરાંત સતત જાગૃત અને શુદ્ધ એક શિસ્તગત નેતૃત્વ જીત્યું કર્યું. અને ત્યાર પછી વીસ વર્ષ સુધી રહેત રિયર વિઠાસના માર્ગે દોરવણી આપવા માટે એક શક્તિ-શાળી અને નવલોદીયું નેતૃત્વ ન હોત તો આપણે કયા હોત તેનો કંઈક ખ્યાલ હમણાં હમણાં આવતો રહે છે.

આપણે ફરીથી દ્વિપાની દશામાં આવીને ઊભા છીએ. સત્ય અને અહિંસા આપણા વિચાર પ્રવાહના સ્વભાવિક

ભાગ બન્યા નથી; રાષ્ટ્રીય જીવનના ભાગ રૂપ તો એથી યે ઓછા બન્યા છે. વિચિત્ર પ્રવાહો આપણને જુદી દિશામાં દોરી જતા દેખાય છે. ભૌતિકવાદી દુનિયામાં ભાગીદાર બનવાનું આપણું ધ્યેય છે. સાદાંધ પૌણ્ડ જીવનની જગ્યાએ આરામપ્રદ જીવન આપણું લક્ષ્ય બન્યું છે. આપણી પાસે બુદ્ધિશક્તિ અને ચૈતન્યશક્તિ છે તેની પ્રતીતિ કરાવવાના પ્રયત્નમાં આપણે પડ્યા છીએ. આમાં સમાયેલાં નેપથ્યોને સ્વીકારી લેવા આપણે તલપાપડ છીએ

ગાંધીજી આજે જીવતા હોત તો આપણા ઇચ્છિત રસ્તે જતાં આપણને રોકવાના તો તેઓ સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરત. આપણને જે એમના પંથમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો આપણે એ પંથે ચાલીએ એવી તેમણે કદાપિ ઇચ્છા ન કરી હોત.

મારા મનમાં એક વિચાર આવે છે : શતાબ્દી જીજીવીને ગાંધીયુગ પર આપણે એક સુંદર પાઠો પાઠી દેવા તો નથી ઇચ્છતા ને ? ગાંધીજી ધણી જ નમ્ર હતા. જે આપણે ગાંધીયુગ પર પાઠો નાખવા માગતા હોત તો પણ તેમણે આપણને ઘટકાવ્યા ન હોત.

*

પણ હું આમ માનતો નથી. ગાંધીજીનો ધીમે છતાં રણકરો અવાજ કદાચ આપણી વચ્ચે ન હોય ત્યારે જ એવો જ ધીમે છતાં રણકરો આપણા આત્માનો અવાજ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની આંતરિક નિષ્ફળતાઓ તરફ આંશિકી ચીંધવાનો. આપણે ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજી ત્યારે રાષ્ટ્રને દોરતા હતા તે વખતના અનુભવ તરફ પ્રસંગોપાત દૃષ્ટિપાત કરવાનું અને એ અનુભવોમાંથી આપણે કેશિક સહાય મેળવી શકીએ છીએ કે નહિ તે જોવાનું આપણને મન પશ્ચયવાનું.

ફેટલાંક વિધન જીજી કરનારાં તત્ત્વો ધૂરક્રિયાં કરી રહ્યાં છે છતાં રાજકીય કક્ષાએ આપણે જે કંઈ કયું છે તે નગણ્ય નથી. અમેરિકા કે રશિયાની આખી વસ્તી જેટલા ઠીક ઠીક મુકત મતદારો દ્વારા પ્રુપ્ત મતાધિકારના સિદ્ધાંત પર આધારિત ચાર સામાન્ય ચૂંટણીઓ સાંતિમય રીતે પાર કરવા એ કંઈ નાનીસૂની સિધ્ધિ નથી. વીસ વરસ સુધી વિના વિધે લોકોના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર એવી સરકાર કેન્દ્રમાં અને રાજ્યોમાં ભારત પૂરી પાડી

શક્યું છે મુકત ચૂંટણીઓ, મુકત ઓગિટ, મુકત ન્યાય તંત્ર અને મુકત સંસદીય પદ્ધતિ પ્રત્યે જનતામાં ઠીક ઠીક સન્માનની ભાવના કેળવાઈ છે. આપણી લોકશાહી લલે પ્રુપ્ત નહિ હોય પણ એ ગણરાન્ય તો બની જ છે.

આ જ રીતે આપણા વહીવટી માળખાનું ગામગામી ચણતર કરવાની શરૂઆત કરી શક્યા છીએ. ગામીજી જગતના ઇતિહાસની શરૂઆતથી ગામગામે માટે અલગ કયું સેવાતંત્ર નહોતું. આ તંત્રમાં જે ભારે સુધારાઓની જરૂર છે એમાં શંકા નથી. અર્થતંત્રની આપણે એવી પદ્ધતિ વિકસાવી જે જે બૌદ્ધોગિક ક્ષેત્રે કંઈક પરિણામે નિપજાવ્યાં છે. શિક્ષણની તકો પણ આપણે પ્રુષ્ઠ વિરતારી શક્યા છીએ. કદાચ ઇંગ્લેંડની વસ્તી જેટલી સંખ્યા આજે આપણે ત્યાં શાળાઓમાં જાય છે. આ સિધ્ધિઓની અવગણના ન કરી શકાય.

આમ છતાં રહી છે તે જીજીપો પણ નાની નથી. આ જીજીપો જોખમી પણ છે એમાં શંકા નથી.

૧૯૪૮ પહેલાં ભારત પાસે એક રપષ્ટ ધ્યેય હતું. : સ્વતંત્રતા. ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધી ‘વંદે માતરમ્’ એ રાષ્ટ્ર માટે સૌને સાંકળનારો મુદ્-પોકાર હતો. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ આપણી સામે ફરીથી એક એવું ધ્યેય હોતું જોઈએ જે લોકોને એક સાંકળે સાંકળી શકે.

ખીજ વસ્તુ જે તરી આવે છે તે એ કે સ્વતંત્રતા પછી લગભગ દોઢ સદી સુધી રાષ્ટ્રનાં તમામ સૂત્રો, સંપૂર્ણપણે જેમના હાથમાં હતાં એવા રાષ્ટ્રનાયક પડિત જવાહરલાલ નેહરુની આગેવાની છતાં ગરીબી અને અસમાનતાના મૂળજૂત પ્રશ્નોને કંઈ પણ પ્રકારનો મૂળજૂત ઉકેલ આવ્યો નથી. સહેજે દેશ શંકા સેવી શકે કે નેહરુ પછીનું નેતૃત્વ એનો ઉકેલ લાવી શકશે કે કેમ ?

ત્રીજું, સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિની સામગ્રી સચવાય અને તે દૃષ્ટિએ વિકાસ સાધી શકાય એવું સામાજિક માળખું નથી ચેળાયું-નથી તો તેને અંગે રપષ્ટ ચિત્ર સામે આવ્યું. પરિણામે માણસ માણસના સંબંધ વચ્ચેની ભાવાત્મક અસમાનતાવાળું ભારતનું અસ્તિત્વ ધરાવતું સામાજિક આર્થિક માળખું ભારતીય સમાજને પાવામાંથી હચમચાવી રહ્યું છે. કોઈ પણ માણસ સમજી શકશે કે જવાહરલાલ નેહરુ જેવા મખર વ્યક્તિ-

તવની દોરવણી નીચે જે શાસનતંત્ર સમાજના મૂળભૂત માળખામાં જરૂરી સામાજિક-આર્થિક સુધારા લાવવાનું માધ્યમ બનવામાં નાકાર-બીકામિયાણ સાબિત થયું તે એમની પછી કોઇના દાથમાં પણ શાસનતંત્ર આવે અને એ વિશેષ ઉપયોગી બને એવી આશા મિથ્યા છે.

વિકલ્પો બે છે : કયાં તો આપણે તેમના સ્વરૂપને બદલીને તેને એકચક્રી બનાવીએ : પછી તે જમજૂરી હોય કે ઝામેરી અથવા તો પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવાની જવાબદારી સ્પષ્ટતાથી સમાજને સિરે સુકીએ. શાસન તેમાં બને એટલી મદદ જરૂર કરી શકે.

પા સદી સુધી ગાંધીજીના નેતૃત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્દાખ્યા ભારતને ન સાંપડ્યું હોત તો કદાચ ભારતે અનિવાર્ય એવી રશિયન અથવા આઝર્બાઇજી રાજકીય પધ્ધતિ અપનાવી આ પ્રશ્નનો નીચેનો આરોગ્ય હોત ગાંધીજીને કારણે આપણને બીજાને વિકલ્પ પ્રાપ્ત થયો છે જે રાષ્ટ્રને સામ્યવાદના માર્ગે જતુ અટકાવી સામાજિક શક્તિનો ઉપયોગ કરી ભારતને સામાજિક આરોગ્ય અને આર્થિક સ્વાધીનતાના માર્ગે લઇ જઇ શકે આજનો કાળ આપણી પામે આ વિકલ્પો વિશે સ્પષ્ટતા મળે છે કાં તો કોમ્યુનિસ્ટ કાં તો સ્વેચ્છિક પ્રરુધાથને આધારે સમાજ પરિવર્તન

સૌથી પહેલાં આપણે રાષ્ટ્રીય લઘુતમ ધોરણે શોધવાનું છે આ એક જ સુદી એવો છે કે જે આપણને એટલે કે આ પેઢી અને આવતા પેઢીને સૌને સંગઠિત પ્રરુધાથને રસ્તે લઇ જઇ શકે. જે માણસ જન્મે છે તેને માણસ તરીકે જીવવાના અધિકારને તો સમાજે માન્યતા આપવી જોઇએ. જ્યારે હું જીવવાના અધિકારની વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં ગરીબીની અને બૂખમરાની સીમાએ જીવતા ૧૬ કરોડ દિંકુરતાની-એનો ખ્યાલ આવે છે.

આ લોકોનો મોટા ભાગ ગામગ્રામોમાં રહે છે. એવું સમાજપરિવર્તન આપણે ગામગ્રામ જીવનમાળખામાં કરી શકીએ ખરા કે નેથી આપણે ગ્રામીણ સમાજની શક્તિનો ઉપયોગ ગ્રામીણ સમાજના નવનિર્માણ માટે કરવા શક્તિવાન બનીએ અને આપણા એ બેનસીબ ભાઇઓને માણસ તરીકે જીવવાના અધિકારને માન્યતા આપવાની જવાબદારી અદા કરી શકીએ ?

વિનોબાજીનો આશ્વદાનનો પ્રયોગ આ દિશામાં કંઈ આશા આપે છે. એમની આશ્વદાનની બ્યાખ્યામાં જે વસ્તુઓ રહેલી છે : (૧) ગામગ્રામો સમાજ એન સભ્યોના ગુજરાન માટે જવાબદાર દરો (૨) ગામગ્રામ પ્રશોની પતાવટ સંપત્તી મામસભા કરશે. લોકશાહીન સંદર્ભમાં વિચારીએ તો આ પ્રયોગ લોકશાહીની દષ્ટિએ સામાજિક એકતા અને આર્થિક ન્યાય માટે અતુલ્ય પ્રયોગ છે મિહારના લગભગ ૫૮૭ બ્લોકો પૈકી ૩૬૫ બ્લોકની જનતા ઉપર આ વિચારની અસર પાડવામ તેઓ અને તેમનું રચનાત્મક કાર્યકરોનું સર્વ શક્તિવાન બન્યા છે. આ નાનીસૂતી સિદ્ધિ નથી. આ બ્લોકોમાંના મોટા ભાગના લોકોએ આ પ્રયોગને અમલમાં મુકવાની સંમતિ આપી છે અને એના પ્રતીકરૂપે પોતપોતાની જમીનમાંથી ૫% જમીનનું દાન ગામગ્રામ દિતાર્થે કર્યા અને પોતપોતાની વાર્ષિક આમદાનીના ૨૨% જેટલા આવક મામગ્રામ દિતાર્થે ગ્રામ બઝોળ ઉછું કરવા માટે આપવા સંમત થયા છે. એકલા મિહારમાં જ બૂમિહીન મજુરો વચ્ચે ૩ ૧/૨ લાખ એકર જમીનની વહેંચણી કરવામાં આવી છે એ ખરેખર એક મહાન સિદ્ધિ છે જમીન સુધારણાના કાવદાના અમલ દ્વારા મેળવાયેલી રાષ્ટ્રીય સિધ્ધિ જેવી જ આ સિધ્ધિ છે, બદલે તેમાં જે વધારે છે. કાવદાને જોડે જે ન થઇ શક્યુ તે એક બ્યક્તિના આત્મઅધ્યાને આધારે થઇ શકે છે તેનો આ પુરાવો છે

આમદાનનું અદિશન સરકારનાં સાધનોને જરૂર પડે જ ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. સરકારી તંત્રનું કામ ફક્ત આ સમાજપરિવર્તનના પ્રયોગને કાનૂની અને તાત્ત્વિક સહાયતા આપવા પૂરતું જ રહેશે આરંભમાં આ પ્રયોગ માટે ઉત્સાહ તો સમાજમાંથી જ પ્રગટવો જોઇએ, પણ એકવાર આ પ્રયોગ સફળ થયો તો શુભપ્રમાણની દષ્ટિએ કાનૂનીથી થતા ફેરફાર કરતાં આની ઉપરની અસરની કાત જ જુદી દરો. શાસન ઉપર પોતાનો બધો ભાર નાખી દેવનુ વલણ ધીમે ધીમે એસરતું જશે. સત્તાવાળાઓ ઉપર પણ આની અસર થશે. તેઓને જાન થશે કે લોકશાહીમાં લોકોને સાથે લેવાની જ નહિ પણ લોકોની સાથે જવાની જે જરૂર હોય છે.

આમદાન અદિશનમાં ઝંકિંત બીજી વસ્તુ તો એ છે કે ગ્રામીણ સમાજનું બ્યક્તિત્વ બંધારો અને શહેરી-પણાની બોલબાલાની વચમાં મુરોપ અમેરિકા કે રશિયા

ચીન તરફ ટળવાને બદલે દેશના સામા દિતની આધાર શિલા ગામડું બનશે. આ મૂળભૂત પરિવર્તન આણવા માટે ગ્રામદાનના આંદોલન ઉપરાંત પણ ધક્કું કરવાનું છે. ગામડું પોતે જ જન્યુત સંગઠિત બની સ્વમાનપૂર્વક ગામડા સાથેના વહેવાર નિકાસે તે માટે કાયા માલ માટે, નવાં સુધરેલ ઓળંગર અને ઉત્પાદન માટે તેમજ બળદની સમાડ ડાહ માટેની મળ ગામડાની જનતા તરફથી

યોજના

- ૧ લી યોજના
- ૨ છ યોજના
- ૩ છ યોજના
- ૪ થી યોજના

સિંચાઈ ખાતે રોકાણ

૨. ૩૧૪ કરોડ
૩. ૪૩૦ કરોડ
૩. ૬૫૦ કરોડ
૩. ૯૬૦ કરોડ

આખી યોજનાનો અર્થનો અંદાજ

૩. ૩૩૬૦ કરોડ
૩. ૬૭૫૦ કરોડ
૩. ૧૦, ૪૦૦ કરોડ
૩. ૨૨, ૨૫૨ કરોડ

ખીજ જરૂરિયાત બિચારણ અને ખાતર માટે તમાવી મેળવવાની છે. આ બાબતમાં સમાજે કેટલી કાળો આપ્યો છે ?

યોજના

બાંહેર ક્ષેત્ર

ખાનગી ક્ષેત્ર

કુલ રોકાણ

ખાનદમાં રોકાણ

- ૧ લી યોજના
- ૨ છ યોજના
- ૩ છ યોજના
- ૪ થી યોજના

૩. ૨૧૦ કરોડ
૩. ૬૬૦ કરોડ
૩. ૧૬૬૭ કરોડ

૩. ૬૨૫ કરોડ
૩. ૮૦૦ કરોડ
૩. ૧૮૦૦ કરોડ

૩. ૩૬૦ કરોડ
૩. ૮૩૫ કરોડ
૩. ૧૪૬૦ કરોડ
૩. ૩૬૪૭ કરોડ

૩. ૩૪ કરોડ
૩. ૫૨ કરોડ
૩. ૨૨૫ કરોડ
૩. ૪૮૪ કરોડ

તેની ત્રીજ જરૂર સ્થળ ખેતી માટે બળદ-શક્તિની છે. ટ્રેક્ટરોપ્રેસન ભલે આવે પણ ત્યાં સુધી તે વાટ નહિ જોઈ શકે. એ તો બળદ-શક્તિની જ હાજરી કરે છે. આ બાજુ તરફ સેવાવધી બેદરકારી અદ્યતન છે. પશુપાલન અને વિકાસમાં રાખેના કાળો શું છે ?

યોજના

પશુપાલન-ઉછેર અને ડેરીઓમાં રોકાણ

આખી યોજના

- ૧ લી યોજના
- ૨ છ યોજના
- ૩ છ યોજના
- ૪ થી યોજના

૩. ૨૨ કરોડ
૩. ૩૩ કરોડ
૩. ૭૭ કરોડ
૩. ૧૩૬ કરોડ

૩. ૩૩૬૦ કરોડ
૩. ૬૭૫૦ કરોડ
૩. ૧૦, ૪૦૦ કરોડ
૩. ૨૨, ૨૫૨ કરોડ

ચીની ભાવિ જરૂર ટેકનિકલ જાણકારી અંગેની છે. એને મળતું શિક્ષણ એને જીજ્ઞા અને અક્ષય બનતા શીખવે છે. તે એને નથી છુપ્પિશાળી ખેડુત બનાવતું કે નથી છુપ્પિશાળી મજૂર બનાવતું.

બેદરકારી, વિવચનતા અને અન્યાય ઉપર રચાયેલ આજની નીતિવિવચક અપૂર્ણતાએને ગ્રામદાન આંદોલન યોગ્ય માર્ગે લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ગ્રામદાન આંદોલનમાં આટલી વસ્તુઓ સમાયેલી છે. આમાં એવું કશું જ નથી જેમાં લોકસાહીનો ચાલક

મોટા પાયાનું સંગઠન કરી જીતી કરવી પડશે.

સમાજ આ સમાજધર્મ પરને જાયત છે ? સામ્યવાદને આજવાનો આ એક જ માર્ગ છે. આપણે આ સંબંધમાં સમાજનું અત્યાર સુધીનું વલણ તપાસશું તો નિરાશા સિવાય ખીજું જણાશે નહિ. આપણા ગ્રામવાસીને સૌથી વિશેષ આતુરતા પાણી માટેની છે. સમાજે આ જરૂર પૂરી પાડવા કેટલી કાળો આપ્યો છે ?

અપવાદ જીભો કરી શકે. આ આદર્શવાદી અભિગમ છે. એ વાત ચોક્કસ પણ એને સિધ્ધ કરી શકાય એમ છે. લોકીના વલણમાં માનસિક પરિવર્તન આવે એ એવું લક્ષ્ય છે—અને આવાં નવાં વલણો હાજરી પડ્યા છે. આ અભિગમ પરંપરાગત છે એવો વ્યક્ત કરવામાં આવેલો ભય એ કેવળ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. આને કારણે ગ્રામસમાજને પોતાના પ્રયોજના પતાવટ પોતાની રીતે કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહે છે.

ભારતીય ગ્રામસમાજ પોતાનું જાણ શામાં સમાયેલું

છે એ જાણવા નેટલો વ્યવહાર છે. રાજકારણની જાણકાર સમસ્યાઓ વચ્ચે ને સમાજ ટક્યો છે, એટલી જ જાણકાર શોધણ અને કારખી ગરીબીની શીસ વચ્ચે ને સમાજ ટકી શક્યો તે સમાજ યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરી આપવામાં આવે તો નવી તકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ નહિ કરી શકે એવો અવિશ્વાસ રાખવાને કારણ નથી.

અકિતમતના આધારે પુરુષો સેવતા ખેડૂત, પુરુષાથી કારીગર અને વેપારી આ બધા ચિરંજીવી લોકો શાહી માળખાના પાયાના પથ્થરો છે—જે સંગઠિત ગ્રામ સમુદાયના સભ્ય તરીકે તેમને વિકાસ કરવાની તક આપવામાં આવે તો

જે આપણે શાંતિ અને પ્રગતિ ઇચ્છતા હોઈએ તે આપણા વર્તમાન પ્રવાયોની પૂર્તિ કરવા માટેની તક અહીં રહી છે. આપણી જાતિઓ રોજ જેને જન્મ આપે છે એવા સામાજિક મતભેદોના ખડકા તરફ દષ્ટિપાત કર્યા વિના જે આપણે શાંતિ માટે ઝુઝમતા હોઈએ તે આપણે જે જરાયે ઇચ્છતા નથી એવી મનિ-લની દિશામાં આપણે દોરવાધ રહ્યા છીએ એમ જ માનવું રહ્યું.

આથી જ શાંતિશ્રી લોકશાહી પ્રગતિના ચાલકોએ ભારતના એક પનોતા પુત્રે આરંભેલા આ એક ઉમદા પ્રયત્ન તરફ પૂરું ધ્યાન આપવું જોઈએ.

●●●



દેશભક્તો ગાંધીજીને ‘રાષ્ટ્રપિતા’ અને ઇતિહાસકારો ‘ભારતના મુક્તિદાતા’ કહે છે. પરંતુ એ સાથે એ બુદ્ધાવુ ન જોઇએ કે ગાંધીજી એક મહાન ધર્મદૂત હતા. જેઓ જગલિયતની સામે અને નીતિ અને વ્યાધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે લડ્યા હતા અને તેને માટે ધણું સહન કર્યું હતું.

વ્યવહારની બદલાતી કિંમતો તેમને માન્ય ન હતી. તેમને શ્રદ્ધા હતી નૈતિક ધોરણની એવી ઉચ્ચતામાં કે જેનો સંતોએ ઉપદેશ આપ્યો છે. અને કવિઓએ જેના ઉપર કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમણે માણસોની નીતિના તાત્વિક અદ્વિત રીતે સમાર્થ. ગાંધીજીનું જીવન અને કર્મ આજના એક એવા સમયમાં થયું છે કે જેમાં ઇશ્વર અને નીતિની નિંદા થઇ રહી છે—એથી જ એમની સફળતા વધુ ઝળહળે છે, ગયા સૈકા દરમિયાન વિકસેલી કહેવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની ઉપયોગિતા માત્ર ભૌતિક દુનિયાને માટે છે. માણસની વ્યાતરિક અને વ્યાધ્યાત્મિક ભાવનાઓ માટે નથી. આ પદ્ધતિએ નૈતિક ધોરણમાં અને પોતાની જાનમાં માણસની શ્રદ્ધા ઝગાવી નાખી છે.

દ્રષ્ટાંત તરીકે જો ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત (Utilitarian Theory) લઇએ તો એ સિદ્ધાંતની કસોટી છે. વધુમાં વધુ માણસોનું વધુમાં વધુ બહુ. આ સિદ્ધાંતની રચના એ માન્યતા ઉપર થઇ છે કે દરેક માણસ માટે તાર્કિક સમજણ અચૂક માર્ગદર્શક છે. અર્થાત્ આ સિદ્ધિતિ સામૂહિક સ્વાર્થને પરમપૂજ્ય ગણે છે. આથી તો સત્તાસોલૂપ જૂથોના અહંકારને પ્રેરકારને માર્ગે વધુમાં વિના જનતાની બહુમતી મેળવવા માટે એક સાધન મળ્યું છે. તે જ રીતે જીવનની ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતના પિતા ડાવિને જીવશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને નીતિ આપતમાં લાગુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમનો સિદ્ધાંત છે યોગ્યતમની સિદ્ધિજીવિતા (Survival of the fittest) આ પ્રયત્નથી ડાવિને માણસની અભિલાષાને જંગલના કામદારથી દારવાની નવી પદ્ધતિ આપી.

આધુનિક સરમુખત્યારશાહીના પિતા હેગેલના તાર્કિક સિદ્ધાંત મુજબ રાજ્યની જરૂરિયાતોની સરખામણીમાં વ્યક્તિગત નીતિને ગોણ ગણવામાં આવી છે. સિદ્ધિતિમાં ‘સોવિયેત નીતિ’નું જૂથ રહેલ છે. એ મુજબ સત્ય સનાતન કે સંપૂર્ણ નથી. લેનિનના કહેવા મુજબ ‘વર્ગ’ વિરુદ્ધ (class struggle)ના હિંતથી આપણી નીતિ

ગૌણ છે' સામ્યવાદના લક્ષ્યને કથે રરને જલદી પહોંચી શકાય એ જ સેવિયેત નીતિની કમોટી છે. તેમજ એ રરતો કયો છે તે નકકી કુનાર સત્તા-એટલે સામ્યવાદી પક્ષ અર્થાત એ પક્ષના નેતા.

આજની અનીતિ કાલે નીતિ યદ્ય શકે છે કે પછી આજની નીતિ કાલે અનીતિ યદ્ય શકે છે ગાંધીજીના નીતિધોરણુના ન હતી કોઇ વ્યાધિછોડ કે ન હતી કોઇ છૂટકોટ એમનું પ્રથમ કામ હતું નીતિને પોતાના અગત્યવનતા ઉતારવાનું અને ત્યાર પછી અહિંસા અને સત્યની ઉપરાત અસ્તેય, અપરિશ્રદ્ધ અને અ-દુશ્મન્યને પણ તેમણે અપનાવ્યાં. પતંગજિલે તેના યોગસૂત્રના જણાવે છે કે જે પોતાની જાતને યોગ માટે તૈયાર કરે છે તેણે સમય કે રચણની પરવા કર્યા વિના, પાચ મહાહતોનું પાલન કરવું જોઇએ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અભયય' અને અપરિશ્રદ્ધ

નૈતિક ધોરણુનો આ કાયદો-ગાંધીજીએ એને કાયદો કહ્યો-આ સનાતન ધોરણુ સર્વસામાન્ય છે. એનાથી કોઇ છટકી શકતું નથી આ કાયદા મુજબ જો સત્યને પાળો તો અખૂર સિદ્ધિઓ મળે, અહિંસા પાળો તો પ્રેમ મળે, જો અભયય' ટકાવો તો શક્તિ મળે, અપરિશ્રદ્ધી બનેા તો આત્મજ્ઞાન થાય-મીજી કોઇ રીતે નહિ. આ કારણે મનોબળથી જો પાળવામાં આવે તો માણસની જિંદગીની પરિસ્થિતિ અને સંજોગો તેમ જ તેનું ભવિષ્ય એવી રીતે બદલાય કે જેથી 'સર્વોદય' યદ્ય શકે સુધળાનું સૌથી વધુ દિત-નૈતિક ધોરણુના આ સિદ્ધાંતો દર્શાવતા આ સૂત્રો તેમની પ્રાથનાસભામાં રોજ ગવાતા આ બજોનો સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અભયય', સરીરશ્રમ, રચરેશી, રપશ'ભાવના, સમજાવ અને અભય ઉપર ખાસ બાર મુકના.

ગાંધીજીએ એમ બતાવ્યું કે માણસ ભૌતિક દળાણોને વશ પૂતણું પણ નથી કે દવાઓના સિદ્ધાંત પણ નથી કેટલાક આધુનિક ફિલ્સોફોના કહેા મુજબ ગાંધીજી સંજોગોનું રમકડું ન હતા ગાંધીજી પૂર'જોના વારસા અને સંજોગોના જ નહિ, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પરિબળોથી ધડાયેલી સેકડા જિંદગીના ફળરૂપ હતા

પત જલિના આ સૂત્રો નિરંતર પ્રયત્નથી જયારે માણસ પોતાની જિંદગીમાં ઉતારે અને પચાવે ત્યારે માણસમાં નૈતિક શક્તિ જન્મે છે. આ જ રીતે આ સનાતન ધોરણુ માનવઆચરણની બારાબરીમાં લખી

શકાય આ નૈતિક શક્તિથી માણસ દેવ બની શકે છે, અને એ શક્તિ વિના માણસ જનવર જ રહે છે. માણસ આ રચનાત્મક કાચ'શક્તિથી એની પોતાની જિંદગી અને ભારિ જિંદગીઓને જ નહિ, પરંતુ તેના સામાજિક અને ભૌતિક સંજોગો પણ બદલી શકે છે.

ગાંધીજીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો' એક અદ્વિતીય માનવ દસ્તાવેજ છે. સામાન્ય માણસ કઇ રીતે સત્યનો ફિરતો બન્યો તેની એ નોંધ છે, ધણી નાની ઉંમરથી જ ગાંધીજીએ આત્મસંયમ કેળવવાની શરૂઆત કરી હતી. તેમણે ધૃષ્ટપાન અને ખાંસાદાર છોડ્યા, વૈભવ અને દાંડ છોડ્યા, અંગત ધનદોષત ત્યજી દીધા સાગ્રીસ વર્ષની વયે તેમણે શૂદ્રરથજીવનનો ત્યાગ કર્યો વખત જતા તેમણે કોષ, ધિક્કાર, અહમ, વેરહતિ, ક્રૂધ રોગ પ્રત્યે સુષ્પ, મરડી (Plague) ની ખીક વિગેરે ભાવનાઓ ઉપર તેમ જ સ્વાધ' અને અભિમાન ઉપર વિજય મેળવ્યો. એમનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ એમના સરીર અને એની જરૂરિયાતોને સંન્યામીની જેમ કાપ્યુમાં લેતા લેતા વધતો ગયો સત્ય એ જ તેમને મન ધ્રુવર હતું અને એની જોખમાં તેઓએ આ બધું કયું

એમની આખી જિંદગી, અગત્ય જીવનમાં 'કમ'જી વાચસા, મનસાનું' એકત્વ સાધીને આ શક્તિ પામવાનો એક પ્રયોગ હતી. 'મનરયેકમ વાયરયેકમ, કમ'વયેકમ મહાત્મનામ' એ એમને માટે રોમાનું સૂત્ર નહેતું' અદમ્ય ખતથી તેઓ એ સૂત્ર આચરતા એમની સજીતાઓ બંધે ગમે તેટલી મહાન હતી, પરંતુ એ તો એમની મહેનતનો એક નાનો ગો બામ હતી

ગાંધીજીએ કઇ રીતે સત્યની નૈતિક શક્તિનો અભિભાવ કર્યો તે જાણવા જેવી વાત છે. તેમના બાળવયમાં તેમણે 'શ્રવણની પિતૃમહિત'નું નાટક વાચ્યુ તેની એમના મન ઉપર ઘણી બેડી ડાપ પડી તેમણે શ્રવણના દબાવ મુજબ આલવણ' મનોમન નકકી કયું' તેમણે સત્યવદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું નાટક પણ જોયું' તેમના મનમાં હરિશ્ચંદ્રના વિચારો ફમેશા ધોળાતા અને તેમને થતું 'અથા હરિશ્ચંદ્રની જેમ સત્યવક્તા કેમ નહિ હોય?' આ બનાવોએ તેમને સત્યશોધક બનાવ્યા.

તેમની યુવાની જોઇએ તો એમ જ જણાય છે કે તેમનામાં પણ બીજા કોઇ માણસ જેટલી જ-મદે વધુ-નબળાઓએ હતી તેઓ ધૃષ્ટપાન કરવા માટે પૈસાની

ચોરી, માંસાહાર વિગેરે કરતા. તેઓ કૃષ્ણખાનામાં પણ ગયા હતા, પરંતુ શરમથી નાસ્તી આવ્યા હતા. જ્યારે એમના પિતા મૃત્યુશૈયા પર હતા ત્યારે તેઓ પત્ની સાથે વિલાસ કરતા હતાં. એમને એમની આ ભૂલોથી એટલો પશ્ચાત્તાપ થયો કે એમણે આ બધું કબૂલ કરતો એક પત્ર લખ્યો અને તેમના પિતાજીને આપીને યોગ્ય શિક્ષાની માગણી કરી

તેમના પિતા માંદગીને મિછાને હતા. તેમણે આ વાંચ્યું. આંસુથી ઉજરાતી આંખો સાથે તેમણે પત્ર ફાડી નાખ્યો. ગાંધીજી લખે છે: ‘હું’ પણ રડ્યો...આ પ્રેમના મોતીઓએ મારું હૃદય અને મારા પાપ ઘોષ નાખ્યા. જેણે આવો પ્રેમ અનુલબ્ધો છે તે માત્ર જાણી શકે કે એ શું છે...આ મારા માટે અહિંસાનો પ્રત્યક્ષ પાઠ હતો. જ્યારે આવી અહિંસા સમરતમાં વ્યાપી જાય છે ત્યારે પારસમણીની જેમ તે જેના સમાગમમાં આવે તેને બદલી નામે છે. એની શક્તિની કાંઈ સીમા નથી.’

વ્યવસ્થિત, ધાર્મિક કે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓએ એમના મન પર છાપ પાડી ન હતી. ભગવદ્ગીતા યોલવાથી, તુલસીદાસના મહાકાવ્ય રામલયણની યોગાધ્યેય વાંચવાથી અને લક્ષ્મણે નરસિંહ મહેતાના ‘ગૌણવર્ણન’ ભજવતે હોય તો ગાવાથી તેમને ખાત્રી થઈ કે નીતિ બધાને પાથો છે, અને સત્ય નીતિનો મુળ પાથો છે. ‘સત્ય મારું એકમાત્ર ધ્યેય બની ગયું.’ ગાંધીજીએ કહ્યું.

એમની આત્મકથામાં બ્રહ્મચર્ય વિષે તેઓ લખ્યા: ‘પૂર્વકે ચર્ચા કરે છે: ‘બ્રહ્મચારીને માટે કુનિષા આખી એક મોટું કુટુંબ છે. અને એ એની સઘળી શક્તિ માનવજાતને કુ:ખમાંથી ઉગારવામાં વાપરે છે...’

શ્રી અરવિંદ ગાંધીજીની જેમ કંઈક સંત જીવનમાં માનતા ન હતા. તેમના ‘આત્મિક યોગ’ માટે દેહદમન કે કંઈક વૃત્તિવિનાશની જરૂર નથી. શ્રી અરવિંદ સાત્ત્વિક યોગી છે અને સાધારણ ઉપવાસમાં માનતા વિષય બાબતમાં તેઓ એમ કહે છે કે જેઓ આ જન્મમાં ઇશ્વર અથવા ‘જીવન અને દૈવી પ્રેમ’ ઇચ્છે છે, તેઓએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ.

અમિયો કહી ગયા છે કે વિષયવાસનાને જો કાંઈમાં રાખી શકાય તો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે: આ વાતના સત્યનો તાજ મેળવવા માટે

પોતાની જિંદગીના અંત સુધી ગાંધીજી પોતાના અંગત જીવનમાં પ્રયોગો કરતા રહ્યા. આ પ્રયોગો કરવા માટે તેમણે સ્ત્રીઓના સહવાસનો ત્યાગ ન કર્યો. તેમજ સ્ત્રી-દાક્ષિણ્યમાં પાછી પાની પાણી ન કરી. બધી ઉંમરની સ્ત્રીઓને મળવાનું, તેમની જોડે આવવા-જવાનું, તેમજ તેમની મુશ્કેલીઓને ચર્ચાને સમજવાનું તેમના રોજના કાર્યક્રમમાં રહેતું.

મોટી ઉંમરે પણ તેઓ યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના મનમાં લક્ષણો આસક્તિ જગાવતા. તેમના કેટલાક યુવાન પુરુષોને તેઓ ચરણરૂપમાં કરવા દેતા કે પછી પ્રેમથી એટલા પણ દેતા કે કેટલીકવાર તેમના આ પ્રયોગથી ગેર-સમજૂતી પણ ઊભી થતી, પરંતુ તેઓ તો માત્ર વિષય-વાસનાને કાંઈમાં રાખવાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનો અભ્યાસ કરતા હતા.

તેમના આશ્રમમાં નાનાં અને મોટાં, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા અને સબ્યતાથી ફરતા. પરંતુ કેટલીકવાર માનવમન છતવું અને આશ્રમના યુવાન સભ્યોના લૈંગિક સંબંધોના ક્રેવશ ઊભા થતા. આવા પ્રસંગોએ ગાંધીજી આ કેપડાઓનો ઉકેલ માનવસ્વભાવના બિંદા ઝાન સાથે લાવતા.

એક લાઇ તેમના ચૂરત તેમજ ખંતીલા અનુયાયી હતા. આશ્રમના એક અંગતતા વિભાગનું એ લાઈ સંચાલન કરતા. તેમના વિના આશ્રમને નહિ ચાલે એમ મનાતું અને લોકોને તેમને માટે ધણો અહોભાવ હતો. આશ્રમની એક અપરિણીત બહેનને તેઓ લાગાવતા. તેમાંથી એ બંનેના સંબંધ ધણો ગાઢ અને નિકટનો થઈ ગયો. ગાંધીજીને આ પ્રત્યક્ષ સંબંધી જાણ થતાં એ લાઇને યોલાવીને પુછપરછ કરી, પરંતુ એ લાઇએ એ વાતમાં તથ્ય નથી એમ જણાવ્યું.

વક્ત્ર માહિતી મેળવતાં ગાંધીજીને જણાવ્યું કે એ વાત ખરી જ હતી. તેમણે આ વાતને જાહેર કરી. આખરે એ લાઇએ સત્યનો એકરાર કર્યો. એમના સહકાર્યકરોએ આઘાત અનુલબ્ધો. તેમને તેમના કામમાંથી દૂર કરી સેવાશ્રમમાં અંગત મદદનીશ તરીકે લાવવામાં આવ્યા.

આ બનાવનું વર્ણન કરતાં આખરે મને કહ્યું, ‘એ લાઇને ઉગારવા માટે એ માત્ર એક જ ઉપાય હતો.

મે એ યુવતી જે આ બનનાર હતી—એકી થી દૂર બીજી જગ્યાએ મોકલી આપી કે જ્યાં તેની પુરતી દરકાર કરવામાં આવે છે' અને પછી દર્શીને ઉમેયું 'એ તો પ્રેમની ગાઠ હતી કે તનવારથી એના બે કુકડા ન કરી શકું' આ બનાવ સાબળીને ઇસુખીરત ગેરી એડલીન સાથે કંઈ રીતે વર્ત્યા હતા તે મને યાદ આવ્યું

અરતેય અને અપરિગ્રહને પણ ગાંધીજીએ પોતાના અગત જીવનમાં પચાવ્યા હતા આશ્રમને મળતા નાણાંના દિસામ રાખવામાં ગાંધીજી ધણા જ ચોક્કસ હતા. પૈસાના ગોટાળા તેઓ કદી સાખી લેતા નહિ હોને ગમે તેવો મોટો માણસ હોય કે ગમે તેવી નાની રકમ હોય

તેમનામાં પોતાની 'દિમાલય જેવડી મોગ જૂનો' કપૂન કરવાની શિખત હતી ઇશ્વરના મદદ રાખવાથી અને ઇશ્વરની ઇચ્છા મુજબ ચાલવાથી તેમણે એક મતલ શક્તિ મેળવી હતી તે હતી 'અભય' માત્ર દૈનિક શિખત નહિ, પરંતુ માનસમાંથી પણ ડરને કાઢી મુકવો તે

જુદી જુદી રીતે તેમણે ઇશ્વરની સેવા કરી હતી તેમણે કંઈ હવે મારા ઇશ્વરનાં દર્શાવે રૂપ છે કાંઈ વાર ધાર્મિક એકતામાં તો કાંઈ વખત છુતાછુતને દુર કરવામાં એ ઇશ્વર અને દેખાય છે કે મારા આત્મામાં કહેવા મુજબ કામ કરવાથી જ મારા ઇશ્વર જોડે સબંધ રાખી શકું છું તેમના દરેક કામ પાછળ તેની આધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા હતી તેમણે દરેક કામ પવિત્ર હવે થોડા સમય સુધી લેખનકામ માટે તેમને એક ભાગેતુ કે એ તેમની ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક જરૂરિયાત હતી.

સત્યનો અર્થ માત્ર સાચું બોલવું એટલો જ નથી સત્યવાક કે સત્ય-પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ માત્ર સાચું બોલવું કે સત્યતા માટે સોમદ ખાવા એ પણ નથી સત્ય એક વાર બોલાયા પછી કે વચન અપાયા પછી જાનને જોખમે પણ તેને સિધ્ધ કરવું જ જોઈએ

સત્યનો આ સિધ્ધાંત મે વરતુઓ સૂચવે છે એક, અગત જીવનમાં સત્યની શોધ માત્ર સનાતન રચનાત્મક કામ કરતા રહેવાની આવી છે

બીજું, જે સત્યને સિધ્ધ કરવા માટે તેણે એ જાનને જોખમે પણ કરવું જોઈએ

ગાંધીજી આ સત્યના ફિરરતા હવા સત્યને આ દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો માનવજાતની

શોભાનુ એ પ્રતીક છે સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક રિંગોની યુવાબીની સામે અને કેટલાક દેશોમાં આનતા એકદશ્ય સરકારી વહીવટ સામે સત્ય એક ક્રાંતિ છે

આ સાથે ગાંધીજીને લાગ્યું કે પોતાના મત મુજબ સત્યને વગળી રહેવાના સિધ્ધાંતને જે અહિંસા જોડે સામગ્રવામાં ન આવે તો એ અનૈતિક યથ જાય સત્ય અને અહિંસાના આ જોડાણથી ઉત્પન્ન થયું સત્યાગ્રહનું નવું શબ્દ અસત્ય કે કુષ્ટ બળોનો સામનો કરવા માટેના સત્યાગ્રહના ઉપયોગ પાછળ ધણા સૂચીતાયો રહ્યા છે આ શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર અસત્ય કે કુષ્ટ બળોની સામે જ થઈ શકે—કોઈપણ વ્યક્તિની સામે નહિ સતત આત્મ શુદ્ધિ વિના એ કરવું શક્ય નથી તે જ પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ કુખ પોતે જ વહેરી લઇને સતોષ માનવે જોઈએ, અને સામા પક્ષ સામે હિંસા વાપરવી ન જોઈએ સાચા કારણ માટે કુખ પોતે જાતે વહેરી લેવાથી સત્યાગ્રહીનું મન શુદ્ધ થાય છે અને સામા પક્ષના મનમાંથી કંવાસ દુર કરે છે સત્ય મહત્તી સફળતાનો આધાર સત્યાગ્રહી કેટલી ચીવટતાપુર્વક કુષ્ટતાનો વરોધ કરે છે એના ઉપર છે આવા વિરોધથી કુષ્ટશક્તિ નનળી પડે છે તેમજ સત્યાગ્રહીમાં આનંદપુર્વક કુખ સહન કરવાની શક્તિ સી થાય છે આમ ચારીરિક શક્તિથી કુખનો કરવાને બદલે આધ્યાત્મિક દળથી લાવવાની અગત્ય વધી જાય છે આ બધી જરૂરિયાતોને જે પહેાંચી વળવામાં આવે તો જ સત્યાગ્રહનું સત્ત્વ કુષ્ટતાનો વરોધ કરવામાં કે આત્મગાન મેળવવા માટે અમોઘ બની શકે પારશ્યામ ધીરેધીર મળે એ ખરું છે, પરંતુ સત્યાગ્રહથી પરિશ્રમેલ કંવાસ માત્ર કાણજીવી બની રહે

એક સામાજિક શક્તિ તરીકે સત્યાગ્રહ સમાધાન વાદીઓ (Pacifists) નું નકારાત્મક પ્રતીક નથી તેમજ સત્યાગ્રહ એ માત્ર પવિત્ર ઇચ્છા કે ઉમળકા વિનાનો વિશ્વાસ નથી નૈતિક ધોરણની ઉચ્ચતાને પુરવાર કરવાની અસરકારક ઇચ્છામાંથી જન્મેલ કમનું એ જા છે જામના સમયે સત્યાગ્રહ આત્મશિરત જેવું ઉચ્ચતમ સાદસ માગી લે છે

નક્રતાથી પાત્ર અગ્ર નિશ્ચયથી અને જાનને જોખમે પણ સત્યનો સાથ આપવામાં જ સત્યાગ્રહની શક્તિ સમ્યે મેલી છે, જ્યારે સત્યાગ્રહીને એવો અગ્ર વિશ્વાસ આવે

કે એ જે કારણસર લડી રહ્યો છે તે, ધૃત્વરે ચીંધેલ છે ત્યારે જ તેનામાં આ શક્તિનો સંચાર થાય છે.

આ વિચાર ને ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ, તો ‘સત્યાગ્રહ એ પ્રેમ છે. પ્રેમનો આ કાયદો-કે જેને ખેંચાણુ કહો, રનેહ કહો કે આકર્ષણુ કહો-દુનિયાને દોરે છે. મોતની હસ્તી હોવા છતાં જીવન ચાલ્યા કરે છે. નિરંતર નાશ થયા કરે છે, છતાં વિશ્વ સચવાઈ રહ્યું છે. અસત્ય ઉપર સત્યનો હંમેશાં વિજય થાય છે. પ્રેમથી ધિક્કાર છતી શકાય છે. ધૃત્વરની રાજતાન ઉપર હંમેશ છત થાય છે. સત્યાગ્રહી પાસે એની પોતાની કંઈ જ શક્તિ નથી. એની પાસે જે કંઈ શક્તિ છે તે ધૃત્વરની આપેલ છે.’

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, ‘સત્યાગ્રહીને ધૃત્વરમાં જીવંત શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. કારણ કે, ધૃત્વરમાં અખૂટ શ્રદ્ધા સિવાય તેની પાસે બીજી કોઈ શક્તિ નથી.’

‘હું કોણ છું ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘ધૃત્વર આપે છે એ સિવાય મારામાં કોઈ બળ નથી. નૈતિક સત્તાને બાદ

કરતાં મારામાં મારા દેશવાસીઓ ઉપર કોઈ સત્તા નથી. પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતી ‘ભય’કર હિંસાને દૂર કરીને અહિંસાનું સામાજિક સ્થાપવા માટે જે ધૃત્વર મારે. સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માગે છે તે ધૃત્વર જ મને શક્તિ આપશે અને રસ્તો સુઝાડશે. શાંત પ્રાર્થના એ મારું અગ્રાધ શસ્ત્ર છે. શાંતિની ચાવી ધૃત્વરના કાખેલ હાથમાં છે. ધૃત્વરના સત્તાતન કાપડાઓમાં મૂર્તિમંત થતી ધૃત્વરની ધ્વજા વિરૂદ્ધ બીજું કશું જ થઈ ન શકે.’

ઈતિહાસમાં કેટલીયે વાર કેટલાય લોકોએ કરેલ અહિંસક વિરોધનો ઉલ્લેખ છે, ડૉ. અશોક મનુમદારના પુસ્તક ‘એડવન્ટ ઓફ ઇન્ડિયે-ડન્સ’માં અંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં આપણા દેશવાસીઓએ કરેલ એવા કેટલાય વિરોધોના ઉદાહરણો ટાંક્યા છે.

ગાંધીજીએ એ કળાને સંપૂર્ણ કરી છે. જેથી કડવાસા વિના આખરી પરિણામ લાવવા માટે જનતાનો વિરોધ સફળ થઈ શક્યો.

● ● ●



ગાંધીસ્મૃતિ મંદિરનાં હજી દાર પ્રલે
 ને બેઠે એવાં અશ્રુઓ
 દક્ષિણ ચળન મુદ્દુ લૂછવા કરે
 બાપુ તમે
 ઝોમણીસો પદરે બેઠયા હતા,
 ‘નાદારના ચાલે દેશમાં’
 શું બોલસો બાળે ?
 આ બિહાર ને નૌઆબધી
 તમે આપો મીઠી ત્યારે કળીર જમ્યાં હતા.
 ફરી પાછાં જમાવાં કુદયે સળગી ઊઠ્યાં,
 બિજાપાનને કરમાં મઢી
 (નહિ બાઉલ કે નહિ બૌદ્ધની કચ્છાપ તે !)
 દેશદેશાવર મઢી’ બદલી રહ્યા
 બળબાંકે
 વરવમિતાની અખિના ઉબસમાં
 રજુમણ કરતાં અમે ચાલી રહ્યાં—
 ક્યાં પહોંચશું બાપુ ?
 સાબરમતી સળગી, તમારી ‘હૃદયકુળે’
 જામ લખડારા કરે—
 ઘોષાસ કોદિ છૂંપતાં સળગ્યા કરે—
 હજી રીં વાર છે, બાપુ ?
 ગુજાની લાકડીનેાં ટેકે લખ
 જમર સમજર ક્યાં જમર આ મણી
 નહિ આપો તમે, બાપુ ?
 હું રાજધાંડે
 આવ લે બાપુ તમે
 મારી—કવિની—અશ્રુલિ રૂપરૂપીં કહું છું :
 ઊઠ બાપુ ! આંસોતો માંડ તારી ચાતરા.

● ● ●

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા ભારતીય લોકો ગાંધીજીને ‘લાઇ’ કહેતા હતા. ત્યાંનું કામ પૂરું કરી જ્યારે તેઓ સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે આપણે તેમને ‘બાપુજી’ કહેવા લાગ્યા. એમની રાષ્ટ્રહિતની ચિંતા અને એમનો વિશાળ ઉત્કટ પ્રેમ મેળવી આખા દેશે એમને ‘રાષ્ટ્ર-પિતા’નું નામ આપ્યું. અને એ નામે જ આપણો જમાનો એમને ઓળખશે. એમના પહેલાં આ દેશમાં અનેક મહાન દેશભક્તો થયા. ભવિષ્યકાળમાં પણ થશે. પણ સાર્વભૌમ પ્રેમની ઉત્કટતા તો આપણે ગાંધીજીમાં જ અનુભવી અને તેથી ‘રાષ્ટ્રપિતા’ કહેતાની સાથે ગાંધી-જીની પ્રેમળ મૃતિ જ કૃત્ય રાષ્ટ્રની નજર આગળ ઊભી થવાની.

આ બહું ખરું પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને માનવ જાતિનો ઇતિહાસ ગાંધીજીને ‘સત્યાગ્રહના ઋષિ અને આત્માય’ તરીકે જ હંમેશા ઓળખશે.

જમીન ખેડવાની કળા માણસના હાથમાં આવી અને ‘માનવી સંસ્કૃતિ’નો પ્રારંભ થયો એમ મનાય છે. એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર કહેશે કે ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય પૈમાને પર સત્યાગ્રહના બીજ લાવ્યા—અને ત્યાંથી માનવ-ઇતિહાસમાં ‘સાચી માણસાઈ’નો પ્રારંભ થયો.

ગાંધીજીની સેવા એટલી બધી વિવિધ પ્રકારની છે કે એક માણસે પોતાના જીવનકાળમાં આટલી બધી વિવિધ સેવા શી રીતે કરી હશે એમ જ ભવિષ્યની પેઢીને થશે. અને છતાં એ બધી સેવાના પ્રમાણમાં ‘સત્યાગ્રહ’ જેના અદ્ભુત સાધનનો આવિષ્કાર એ જ ગાંધીજીની સેવા સર્વોપરી ગણાશે.

ગાંધીજીના ગયે માંડ વીસ વર્ષ થયાં હશે, એટલામાં કેટલાક ચમત્ક્રમ, અંધશ્રદ્ધિ લોકો કહેવા લાગ્યા છે કે ગાંધીયુગનો અસ્ત થયો. ખરું જોતાં ગાંધીયુગનો ઉદય તો હવે પછી થવાનો છે. જે કાળમાં ગાંધીજી જીવ્યા તે કાળ તો ‘યુદ્ધયુગ’ના, ‘સંઘર્ષયુગ’ના ઉત્કર્ષનો હતો. એ યુદ્ધયુગમાંથી હજી આપણે બહાર નીકળ્યા જ નથી. આવા સંઘર્ષયુગમાં ગાંધીજીએ અહિંસક પ્રતિકાર રૂપી સત્યાગ્રહનું બીજરોપણ કર્યું, અને તે પણ કરોડોની સંખ્યાની ભારતની જનતાને હાથે. આવી રીતે વાવેલું બીજ ક્યારે ઊગશે અને કયાં ફેલાશે એ આપણે જાણવા નથી. એ બીજ શું હતું? કેવું હતું? અને એનો

ચત્કાર શો ? એ વિશે થોડું લખી રાખવાનો અધિકાર
 ઇશ્વરે આપણને આપ્યો છે. કેમકે એ બીજા આ દેશમાં
 વાવવામાં આપણા જમાનાનો હાથ વપરાયો હતો.

આ સત્યાગ્રહવસ્તુ શી છે ? સામાન્ય લોકો એટલું જ
 માને છે કે પ્રત્યક્ષ હિંસા ન કરવી, શસ્ત્ર ન વાપરવાં
 અને છતાં સામા માણસને હેરાન કરી નરમ બનાવવો
 એવું નામ તે સત્યાગ્રહ. આટલી સહેલી વસ્તુ તો
 દુનિયાના બધા જ નિર્માલ્ય લોકો અજમાવતા આવ્યા છે.
 કોઈ એને ત્રાણ કહે, કોઈ બીજું નામ આપે, પણ
 આવા ઉપાયો જૂના વખતથી વપરાતા આવ્યા છે. અને
 કોઈ કોઈ વાર એમાં સફળતા પણ મળે છે. પણ એ
 કાંઈ ખરેખર સત્યાગ્રહ નથી. અને એમાં સફળતા મળે જ
 એની ખાતરી નથી. સામે માણસ કોઈ વાર કેવળ કાપર-
 તાથી પોતાની વાત છોડી દે, શરણ આવે અને ત્રાણ
 કરનારને વિજય મળે એટલા પરથી એ કાંઈ સત્યાગ્રહ
 થતો નથી.

વિલાયતમાં કેટલીક બહેનોએ પુરુષોના જેટલા બધા
 રાજદ્વારી અધિકારો પોતાને મળે એટલા માટે આંદોલન
 ચલાવ્યું. એમણે કહ્યું કે અમે સ્ત્રીની જાત, શરીરબળ
 વાપરીને પુરુષોને મહાત ન કરી શકીએ. શસ્ત્ર ચલાવવાની
 આવડત કે સમર્થતા અમારી પાસે નથી. છતાં અમારે
 પુરુષોને હાંકવવા છે. એટલે સ્ત્રી જાતિની કળા વાપરી
 અમે પુરુષોને હેરાન કરીશું.

પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓને 'મત આપવાનો અધિકાર'
 હોવો જોઈએ. એ વાત લખને જેમણે આંદોલન ચલાવ્યું
 તે બહેનોને સફરન્ટે Suffragette કહે છે. એ
 બહેનોએ સમાજને અકળાવવા માટે શું શું કહ્યું એનો
 એક જ દાખલો અહીં આપીએ તો બસ થશે લોકોને
 હેરાન કરી એમનું ધ્યાન ખેંચવા માટે કેટલીક બહેનોએ
 રસ્તા પરની ટપાલની પેટીઓમાં ખુલ્લા મોઢામાં એસીક
 તેળજી રેડ્યું. એટલે પેટીના અંદરના કાગળો બળી
 ગયાં. લોકો આવી દાસમારી ક્યાં સુધી સહન કરી શકે ?
 આવી બહેનોનું કહેવું શું છે. એનો વિચાર ક્યાં વગર
 ચાલે જ નહિ એમ સમાજને ખાતરી થઈ ગઈ.

બહેનોની આવી દિલચાલને એમણે નામ આપ્યું
 'પેસિવ રેઝીસ્ટન્સ.' એનો ખરો અર્થ હતો. નિઃશસ્ત્ર
 પ્રતિકાર. એને નિષ્ક્રિય પ્રતિકાર તો કહેવાય જ નહિ.
 આપણે એને નામ આપ્યું 'બેકો બળવો.'

ગાંધીજીએ જમારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યાંની સરકાર
 કરેલા અન્યાય સામે બધા વેઈ ઉપાયો અજમાવ્યા અને
 એમાં કાવ્યા નહિ, ત્યારે આખરી ઉપાય તરીકે એમણે
 સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. લોકો એને પેસિવ રેઝીસ્ટન્સ કહેતા
 લાગ્યા.

આ ગેરસમજ દૂર કરવા થોડા જ દિવસોમાં ગાંધીજી
 સફળ કરવી પડી એમણે જાહેર કયું કે 'ઉપર ઉપરથી
 બેતાં વિલાયતની સફરન્ટે બહેનોની દિલચાલ જેવું
 મારી દિલચાલ દેખાશે. પણ એ એવી નથી. બહેનોની
 દિલચાલ નબળાઈની અને લાચારીની છે. એમાં શક્તિ
 વપરાતાં નથી એ ખરું. પણ એમાં હિંસા તો છે જ.
 મારી દિલચાલ નૈતિક છે, આત્મશક્તિ વાપરવાની છે
 એમાં સામા માણસને ઇજા કરવાનો હેતુ જરાયે હોતો
 નથી. પણ પોતે ન્યાય મેળવવા ખાતર, અન્યાયનો વિરોધ
 કરવા ખાતર કેટલે સુધી સહન કરવા તૈયાર છે, ત્યાં
 અને બલિદાન કરવા તૈયાર છે એ બતાવી સામા માણસની
 ધર્મશુદ્ધિ, ન્યાયશુદ્ધિ જાગૃત કરવાનો આ પ્રયત્ન
 છે. મારી આ દિલચાલમાં શક્તિનો ઉપયોગ તો નથી
 જ. પણ દેવ, નિંદા કરવાની અથવા નુકસાન પહોંચા-
 વાની દાનત પણ એમાં નથી. જે નીતિ રૂપરૂપે બનીને
 બારેલી છે એની સાથે અમે સહકાર કરવાના નથી. તેમ
 કરતાં અમારે જે કંઈ વેઈવાં પડે તે સુધેથી વેઈશું, પણ
 શરણ જવાના નથી. એ છે સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ. અમારી
 શૂલ થતી હશે તો અમારે જ વેઈવું પડવાનું. કંઈ વેઈને
 ડાલ્યા થઈશું. પણ સામા માણસને ઇજા પહોંચાવવાની
 અમારી નિયત છે જ નહિ. આ શસ્ત્ર નબળા લોકોનું
 નથી. પણ જેમનો આત્મા બળવાન છે, સત્ય ખાતર
 ન્યાય ખાતર બધા કંઈ વેઈવા તૈયાર છે તેનું આ શસ્ત્ર છે.'

દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દૂરના દેશમાં, જ્યાં સરકાર
 આપણી નથી, તદ્દન વિદેશી છે અને જ્યાંની કરોડોની
 જમ્યાવાળી જનતા પણ આપણી નથી એવા વિદેશમાં,
 પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં હજાર દસ હજાર બેઠાનું ઉપરાઈ
 લખને ગાંધીજી લાગ્યા. એ કુષ્ઠનો પ્રકાર સાવ નવો હતો.
 અનેક વાર ગાંધીજીને પોતાની વસ્તુ રૂપરૂપ કરવી પડતી
 હતી. 'ગેરસમજના સિકાર થવું' એ તો એમનું
 બાકઅર્થ હતું જ. પણ અકળાયા વિના, ધીરજ ખોસા
 વિના તેઓ લડતા જ રહ્યા.

એક વાર ત્યાંની સરકાર બીજાં કોઈ કારણસર ક્રોડીમાં

આવી, ત્યાંના રેલવેના ઝોરા નોકરોએ હડતાલ પાડી. એમના નેતાઓએ ગાંધીજી પાસે આવીને કહ્યું કે ‘તમારો સત્યાગ્રહ ચાલે છે. અમે હડતાલ શરૂ કરી છે. બંને મળીને સરકારને એવા તો હેરાન કરીશું કે લાત્યાર થઇને સરકાર શરૂ થાયશે. લાગ મળે છે. આપણે મળીને સરકારને પળવી પળવીને નરમ આણીશું.’

ગાંધીજીએ કહ્યું કે તમારી હિંસચાલ હિંસાર્થી પ્રેરિત છે. તમારી સાથે હું ન લાગી શકું. આટલું કહીને ગાંધીજી થોભ્યા નહિ. ઊભડું એમણે બહાર કાઢ્યું કે રેલવેવાળાની હડતાલને કારણે સરકાર મુશ્કેલીમાં આવી છે, એ સ્થિતિનો હું ગેરલાભ લેવા નથી માંગતો. રેલવેવાળાની હડતાલ ચાલુ છે ત્યાં સુધી મારો સત્યાગ્રહ હું મોઢૂં રાખું છું.’

સરકારને આવા દાના દુરમનનો અનુભવ હતો નહિ. સરકાર ચકિત થઇ. વિચાર કરવા લાગી. પછી ગાંધીજીની મનોવૃત્તિ સહેજસાજ સમજવા લાગી. આનો લાભ ગાંધીજીને તરત ન મળ્યો. પણ સરકારને ખાતરી થઇ કે ગાંધીજી પોતાના દુરમન તો નથી જ.

સત્યાગ્રહની નીતિ તરીકે ગાંધીજીએ જે રસ્તો બતાવ્યો છે તે આપણે હુંકામાં સમજી લઇએ.

કેાઇ પણ અન્યાય સામે થતાં પહેલાં સામા માણસને પોતાની બાજુ સમજાવવા પૂરા પ્રયત્ન કરવો. સામે પક્ષ બલમનસાઇ બતાવે તો આપણે પણ એને તોલે આવે એટલી બલમનસાઇ બતાવી દુરમનીને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો. મતભેદ હોય ત્યાં પોતાની બાગણી ઓછામાં ઓછી કરી દેવી. અને માંડવાળ થતી હોય તો એને માટે પૂરતો પ્રયત્ન કરવો. આટલાથી ન પડે ત્યારે જ સત્યાગ્રહ શરૂ કરવો.

આમ કરવાથી આસપાસના તટસ્થ લોકો સમજી જ નાંચ છે કે આપણી લડત ન્યાયની છે. આપણે જિંદી નથી, ઊભડું ઝપડો ટાળવા માટે જેટલું જરૂર કરાય તેટલું કરવા તૈયાર છીએ. આ રીતે તટસ્થ લોકો આપણે માટે હૃદયથી અનુકૂળ થાય છે. આપણો પક્ષ બળવાન થાય છે. અને પછી જ્યારે ન્યાય નથી જ મળતો એવી ખાતરી થાય ત્યારે મરજિયા થઇને બધા કષ્ટ વેઠી લઇએ અને એ રીતે અન્યાયનો સામનો કરીએ.

જે ક્ષણે આપણે જોઇ શકીએ કે સામે માણસ આપણું જોર સમજી ગયો છે. અને વિષ્ટિ કરવા તૈયાર

છે ત્યારે આપણો પક્ષ ગમે તેટલો બળવાન હોય તો થે કુલાઇ ન જતાં, સામા પક્ષનું અપમાન થાય એવું કશું ન કરતાં આખરે શાંતિ માટે તૈયાર થઇ જવું. સામા માણસમાં અન્યાયની વૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી જ એમનો વિરોધ કરાય. એનામાં ન્યાયવૃત્તિનો ઉદય થતાવેંત એની આગળ દેહતિનો હાથ લગાવવામાં પહેલ કરવી એ જ સત્યાગ્રહનું યત હોય છે.

કેકવાર આપણી ઉદારતાનો લાભ લઇ સામે પક્ષ દગો દેવા તૈયાર થઇ જાય છે. પણ એટલા ખાતર પ્રથમથી જ એના ઉપર અવિશ્વાસ કરવો એ આપણું કામ નથી. એના પર વિશ્વાસ રાખી શાંતિ માટે આપણે તૈયાર થવા તો આપણું શું બગડાવું? હવે? સામા માણસે દગો દીધો તો આપણું સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર આપણી પાસે છે જ. એ ફરીવાર અજમાવીશું. બીજી વારના સત્યાગ્રહમાં આપણો પક્ષ વધારે બળવાન બને છે. દગો કરનારનું મન એને અંદરથી ડાંખે છે. આસપાસની દુનિયા એને ઝોળખે છે. મનમાં વખોડે છે. અને જ્યારે આવા બીજા સત્યાગ્રહમાં આપણે ફાવીએ છીએ ત્યારે ખરેખર એ નૈતિક વિજયથી આપણો પક્ષ જીતેો થાય છે. સામા પક્ષની જે આત્મશુદ્ધિ થઇ હોય તો તો મોઢું કામ થઇ ગયું. આપણો નહિ પણ ન્યાયનો, સત્યનો વિજય થયો અને દુરમન હતો તે દોસ્ત થયો. સત્યાગ્રહી પાસે અખૂટ ધીરજ હોય છે.

અન્યાય સામે દુઃખી થયેલી જનતાનું ઉપરાણું લઇને આપણે જ્યારે પ્રથમ વિષ્ટિ ચલાવીએ છીએ, અને એમાં સફળતા ન મળતાં સત્યાગ્રહ ચલાવીએ છીએ ત્યારે આપણા લોકોને કિંમતીમાં કિંમતી કેળવણી મળે છે. બધા જ લોકો, બધા અનુયાયીઓ અહિંસાવાદી હોય એ ન બની શકે. એમની પાસેથી એટલી અપેક્ષા પણ ન રખાય. પણ ‘સત્યાગ્રહ દરમિયાન અહિંસાનું પાલન કરીશું.’ એ જાતનું વચન પોતાના લોકો પાસેથી મેળવવા સત્યાગ્રહી નેતા ચૂકે નહિ. નેતાં સત્યાગ્રહનું ચૂકે નહિ. નેતા સત્યાગ્રહનું વ્યાકરણ બાજુતો હોય અને એની પાછળ ચાલનાર જનતા એણે ચિંધેલા રસ્તે જવા તૈયાર હોય તો જસ. સત્યાગ્રહ ચાલતો જાય અને લોકો કેળવાતા જાય.

આમાં નેતાના મનમાં પોતાના લોકોને વિશે પ્રેમ, આરથા અને વિશ્વાસ હોવા જોઇએ. આ જ ખરી

આરિતકતા કહેવાય. ગાંધીજીમાં આવી આરિતકતા હતી તેથી જ એક આખા રાષ્ટ્રને સત્યાગ્રહને તૈયાર કરવાની કામ તેઓ ભીડી શક્યા.

સત્યાગ્રહ પાછળ બે વસ્તુ હોવી જોઈએ. (૧) સૌ ટકા સન્નનતા અને (૨) એટલી જ તેજસ્વિતા. આ જ છે સત્યાગ્રહનું વ્યાકરણ. આ જ છે એની કળા. મનમાં કોઇના વિષે દેવ ન હોય, કોઇનું જૂંકે આપણે ન ધ્રુષ્ટીએ અને કાયર થઇને અન્યાયને, અત્યાચારને વશ ન થઇએ. બસ આટલી જ તૈયારી હોવી જોઈએ. આપણી ક્ષતતા પાયામાં કાંઈ બૂલ હોય તો એને માટે આપણે વેડવાના. એ પણ એળે જતું નથી કેમકે એ એ રીતે આત્મશુદ્ધિ થાય છે.

આવો સત્યાગ્રહ દરેક ઘરના ઝીમી લોકો વચ્ચે જોડે વતે ચાલે જ છે, પણ તે શુદ્ધિ પુરસ્કાર અને વિવેકથી ચાલતો નથી, ગાંધીજીએ પોતાની પ્રતિભાથી આને ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક રૂપ આપ્યું. વ્યાપક રૂપમાં મોટા પાયા ઉપર સત્યાગ્રહ કેમ ચલાવાય એના નિયમો ધડી કાઢ્યા અને આ યુગ માટે એક નવી યુધ્ધનીતિ ઉપજાવી કાઢી.

આપણા તરફથી આપણે કોઇની ક્ત્યા કરીએ નહિ. કોઇને છૂન પહોંચાડીએ નહિ અને છતાં સાત્ત્વિક હોવાનું જોઈએ સહી લઇએ. આ છે આ યુધ્ધનું સ્વરૂપ. આમાં યુધ્ધના નેતાઓ સત્યાગ્રહના શાસ્ત્ર અને કળામાં પ્રવીણ હોવા જોઈએ. રૈનિકા સામાન્ય માણસો જ હોય, તેમનું કામ એટલું જ કે 'મને તેટલી ઉશ્કેરણી થાય તો મેં હિંસાને રસ્તે ન જવું. સહન કરવાની, દુઃખ વેડવાની પરાકોષ્ઠા કરવી, પણ શરણ ન જવું. અને વિરોધીઓ જ્યારે નરમ થઇને વિશ્તિ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે એમને કહેવાનું કે 'અમે કશું ન જાણીએ. અમારા નેતા સાથે ચાલો કરો તેઓ જ્યારે કહે લાડા મોકૂફ, ત્યારે જ અમે થે બી શકવાના.'

આટલી તાલીમ સૈનિકોને હોય એટલે બસ. આ યુદ્ધમાં કૂડકપટને અવકાશ નથી. કશું સંતાડવાનું નથી ચાલનારું આપણા તરફથી થાય નહિ. સામે પક્ષ આડે રસ્તે જાય તો એ ફળેત થાય. આપણી મૂડી એટલી જ કે આપણો સતપક્ષ છે. ન્યાય ખાતર કશીએ છીએ અને દુઃખ વેળા તૈયાર છીએ. આવી સાત્ત્વિક મૂડી આગળ લસબલા સામ્રાજ્યો પણ ઢાસી જવાના. આટલું ગાંધીજીએ ભારતની જનતાને જોડે દુનિયાને સિદ્ધ કરી આપ્યું.

અને યુગી એ કે યુધ્ધને અતે વિરોધીઓ આપણી દાનાઇની કદર કરી આપણી સાથે દોસ્તી કરવા ઇતિહાસ થાય છે.

ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે સત્યાગ્રહ કર્યો અને અતે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું—અંગ્રેજોએ આપણી સ્વતંત્રતા સૌ ટકા સ્વીકારી. પોતાને હાથે, પોતાને ઝડી કીતારી ભારતનો ત્રિરંગી ઝંડો એમણે જ લીધો ચઢાવ્યો અને પોતાની કોજ લઇ અહીંથી વિદાય થયા પછી આપણે આપણા દેશ માટેનું બધારણ પોતાની મેળે તૈયાર કર્યું.

આટલું થયા પછી અંગ્રેજોએ એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે આપણી સાથે વિશ્તિ ચલાવી, અને કશું કે બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ તરીકે અમારો એક રાષ્ટ્રસંઘ છે. અત્યાર સુધી તમે એ સંઘના આશ્રિત હતા અને ભારતને અમારી ડિપેન્ડન્સી Dependency કહેતા હતા હવે એ જ રાષ્ટ્રસંઘમાં તમને સમાનતાની ભૂમિકા ઉપર સદરખ થયા આમંત્રિએ છીએ. સ્વેચ્છાએ અમારા રાષ્ટ્રકુટુંબમાં તમે દાખલ થાઓ તો અમે રાજ થઈશું.

ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર ભારતને સલાહ આપી કે એ આમંત્રણ સ્વીકારવું જોઈએ. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ ફક્ત ગોરા લોકોનું કુટુંબ હતું. બ્રિટન, આયર્લેન્ડ, કેનેડા. એસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, પુર્વ આફ્રિકા, ન્યૂઝીલેન્ડ બધે ચાલતા ગોરાઓના રાજ્યનો એ સમુદ્ધ હતો. હવે તેઓ ભિન્ન વંશના અને ભિન્ન ધર્મના એશિયાઇ રાષ્ટ્રોને એ કુટુંબમાં દાખલ થવા આમંત્રે છે દુનિયામાં આ એક મોટો બહુવંશી multi racial પ્રયોગ થશે એમા આપણે જરૂર સહયોગ આપીશું. બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા લંકાના અને બ્રહ્મદેશના લોકો, ધરસામ્રાજ્ય માનનારા પાકિસ્તાનના લોકો અને તમામ ધર્મોનું એક વિશ્વકુટુંબ બનાવી બેઠેલા ભારતના લોકો ગોરાઓ સાથે બળાને એક વિશાળ રાષ્ટ્રકુટુંબ બને તો દુનિયા માટે એક મોટો અનુકરણીય નમૂનો થશે.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ ગાંધીજીની સલાહ સ્વીકારી અને બ્રિટન સામે વિશ્તિ ચલાવી. અને કશું કે, અમે તમારા કુટુંબમાં દાખલ થવા તૈયાર છીએ પણ બે શરતે. બ્રિટનના રાજને અમે અમારો રાજ ન ગણીએ. અને અમારા દાખલ થવા પછી આ કોમનવેલ્થ 'બ્રિટિશ' એવી અટક ધારણ ન કરી શકે. 'બ્રિટિશ' એ વિરોધ

ગર અને બ્રિટનના તાજાને માન્યતા આપ્યા વગર અને ખસ યથાશુ. અંગ્રેજોએ બંને શરતો માન્ય રાખી. અને આપણે માનભેર બ્રિટન સાથે દોસ્તી બાંધી. સત્યાગ્રહનો આવા વિજય એક આખી દુનિયા ચક્રિત થઇ. અને વિચાર કરવા લાગી કે ગાંધીજીએ શાણસત્વ રક્ત ડાયા વગર આવકું મેટું સુદ્ધ છતી લીધું ત્યારે દુનિયાએ એમથી બોધ લેવા શ્રેય છે. આફ્રિકાના તેમ જ પમેરિકાના કાળા લોકોએ ગાંધીજીને રસ્તે જવાના એકે રે પ્રયોગો કરી નેયા. એમાં તેઓ મીક મીક અંશે ખ્યા છતાં દુનિયાને હિંમત નથી થતી કે સત્યાગ્રહ વગર ભ આશરો ?

આજે યુષ્કની હાલિએ અત્યંત બલાહય રાષ્ટ્રો જે કે રશિયા અને અમેરિકા. આખી દુનિયાનો ત્રણ વાર તાશ કરી શકાય એટલા અણુબોમ્બ એમની પાસે છે. અને છતાં બંને રાષ્ટ્રો ધૂળે છે કે સત્યાગ્રહ દ્વારા વિશ્વનો તાશ કરી શકાય, પણ વિજય તો ન જ મળી શકે. યુદ્ધો વેલાનને જોરે ભયંકર વિશ્વવિનાશક થઇ શકયા છે. પણ યુધ્ધો આરફતે કામ પણ સવાસનો ઉકેલ આણી શકતો નથી. યુધ્ધો રાષ્ટ્રો માટે જીવલેણ છે. પણ શાંતિ અને સુરક્ષા મેળવી શકવાના નથી. એટલે કે સમથ યુધ્ધો નિર્વીપ નીવડ્યા છે.

આવી સ્થિતિમાં દુનિયાના મનીષીઓ અને માનવહિત ચિંતકો આશાની નજરે ભારત તરફ જોવા લાગ્યા હતા. શુદ્ધામી કાલતમાં હોવા છતાં જે ભારત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે વિજય મેળવી સ્વતંત્ર થઇ શકયું તે જ ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી દુનિયાને સત્યાગ્રહને રસ્તે બધા ઝખડનો ઉકેલ આણવાનો માર્ગ ખતાવશે એ આશાએ દુનિયા

ભારત તરફ જોતી હતી. વીસ વર્ષ થયાં આપણે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ પાછળ પડ્યા એ તો મીક જ થયું, કેમકે આપણે દારિદ્ર્ય, દુકાળ અને શુષ્કમરનો વર્ષા નથી. પણ સત્યાગ્રહને રસ્તે માંડવાળ, વિષ્ટિ પછી જરૂર તો સત્યાગ્રહને રસ્તે આપણા મતબેદો દુર કરી સમથ રાષ્ટ્ર બનવાને બદલે આપણે ધરની અંદર કળિયો-કંકાસ વધારી દીધા છે. અને ભાવનાત્મક એકતા નળળી પાડી છે. દુનિયાના આપણાં રનેહી રાષ્ટ્રો આથી ધણાં દુઃખી થયાં છે. વિરોધીઓ મનમાં મલકે છે. ભારતે સ્વતંત્ર થતી વેળા ભારતના બે કંકડા થવા દીધા. હવે આ દેશના વધારે કંકડા થશે કે કેમ એ બીક ઉત્પન્ન થઇ છે. આવે વખતે આપો દેશ જો ગાંધીજીનો પોલો જયજયકાર કરવાને બદલે સમન્વયનો રસ્તો લેશે અને જરૂર પડ્યે સત્યાગ્રહની મદદ લેશે તો દુનિયામાં આપણી હસ્તી અને આપણી આખર ટકી રહેશે.

સ્વરાજ્ય થયું, ગાંધીજીને આપણે ખોલા ત્યાર પછી દેશના નેતાઓએ સત્યાગ્રહનું નામ જ ન લીધું. સત્યાગ્રહનું માનસ તૈયાર કરવાની જવાબદારી કોણે સ્વીકારી જ નહિ. પરિણામે ‘સત્યાગ્રહ’ને ઠંકણે ‘સત્યાગ્રહ’ ડોકિયું કરવા લાગ્યો છે. સરકારને હાથે ન્યાય મળવાની આશા નથી, એવી શંકા મનમાં બિંતાવે ત કેટલાક લોકો હત્યાગ્રહ અજમાવવા લાગ્યા છે-આ રીતે તો સ્વરાજ્યને ઠંકણે શુંડા રાજ્યને આમંત્રણ આપ્યા જેવું થશે.

અને તેથી જ ‘ગાંધીજી એટલે સત્યાગ્રહ’ ‘સત્યાગ્રહ એટલે ગાંધીજી’ એ સૂત્ર યાદ રાખી આપણે ગાંધીજયંતી બિજવવી રહી.

● ● ●



શુભ ભય કે ત્યારે જ જ્યારે જગતના ઇતિહાસમાં
 કો માનવી, જે ફેરવે અધારને ય ઉભસમાં
 ગાંધી મહી આ ભારતે એવા થયા.
 રે, કો ગયા?
 જેને સહજ લાગે હતા આ મહન છવનમન,
 ને સાધે હતા જેણે મહન આ પરમ છવનમન,
 કો ગાંધી હશે ના આપણી વચમાં રહ્યા,
 પણ તેજ, સૌ પાછા હતા તેવા થયા ને આપણે?
 છવી રવચં જે છવતાં રીતવરી ગયા,
 કોના જ વારસ આપણે
 આ શ્રુત ભારત મંગલે
 કેવા થયા ઉપદેશમાં ને વેશમાં વરણાવિયા?
 ભતે ધસાણું ભત કાળે-સૂચના વહેવારિયા!
 હાથે શું ચલાવતા હાથ, તે પાછા હશે કે નાભિયા
 જવપાવના પણ મરિયા
 ઉંચે બધે કે રાખિયા!
 હરેજગત નવા વટાળ છે પ્રમરણિયા!
 જીતર રહેલા રામને કુંકરણિયા!
 ને આપણે ક્યાં પીસ્યાં ગાંધી હજી?—
 પહેલાં હતી તેવી આપક શું ના છપી લાગી મધ?
 એ-આર અવસર કાજ પણ ખાલી ન પહેરાતી થઈ?
 એ નામ સંભળતાં જ તાળી લાગે વરસાવી નહીં?
 કો નામ સંભારી થયું ભયાં કામ,
 ત્યાં તરવીર ખેંચાવી નહીં?
 ગાંધી રહ્યા ના આપણી વચમાં હવે;
 રે, તેજ સૌ પાછા હતા તેવા થયા ને આપણે?
 હું શું કહું સૌને ય એનો ખ્યાલ છે!
 અરસોસ પણ, એ ખ્યાલમાં સૌ ખ્યાલ છે!

ગાંધી જીવન દર્શન

દર્શન તો આપણા દેશમાં અને અન્ય દેશમાં બનેલું થઈ ગયા છે. તેમણે પ્રબોધેલા શાસ્ત્રોને સમજવા દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો પડે, પરંતુ કોઈ પણ દર્શનિકના દર્શનનો અભ્યાસ કરવા માટે એ દર્શનિકના ખુદ જીવનનો અભ્યાસ જરૂરી બને એવું તો કેવળ મહાત્મા ગાંધીના સંબંધમાં બન્યું છે.

મહાત્મા ગાંધીના જીવન દર્શનને સમજવું હોય તો તો ખુદ એમના જીવનનું દર્શન કરવું પડશે. કારણ એ છે કે, એમનું જીવન દર્શન એમના પોતાના જીવનના અનુભવો અને વ્યવહારોમાંથી જન્મી થયેલું છે. એમના દર્શનિક સિદ્ધાંતો 'પોથીર્મના રીંગણ' નથી. પરંતુ તે તો જીવનમાંથી પેદા થયેલા, જીવનમાં પચી ગયેલા, અને રાજી દા જીવનમાં અભિવ્યક્ત થતાં હોય છે.

મહાત્મા ગાંધીજીને જોવા, સમજવા માટે આપણે ત્રણ બાબતો ઉપર વિશેષ પ્રકારે ભક્ષિ આપવું પડે તેમ છે. એક બાબત એ છે કે ગાંધીજી પ્રધાનપણે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ હતા, એમનાં જીવનનાં તમામ વ્યવહારોના કેન્દ્રમાં આધ્યાત્મ તત્વ પડેલું છે. આત્મસંતોષકારના પ્રયત્નો જોવા કેન્દ્રમાં પડ્યા ન હોય તે પ્રકારની એમની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હતી જ નહીં. પોતાના વ્યવહારોના કેન્દ્રમાં આ પ્રકારનો જીવનધર્મ રાખનારી વ્યક્તિ અનેક પ્રકારની મથામણો અનુભવ્યા કરતી હોય છે. એવી મથામણોને તપાસીએ તો મારુંમ પડે કે જીવનવિકાસ ક્રમિક થતો હોય છે, પરિણામે ગાંધીજીનું આજનું આચરણ ગણ કાલના આચરણથી ભિન્ન પ્રકારનું દેખાય તો તેમાં ગળરાવાનું કારણ નહીં. એ પેલે કહી ગયા છે કે મારાં જીવનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે મારા જીવનનાં છેલ્લામાં છેલ્લા ચિત્ર તરફ દૃષ્ટિ રાખવી પડે. એ વ્યવહારો ગણ કાલના વ્યવહારો સાથે અસંગત હોય તો ગણ કાલના વ્યવહારને ખોટો ગણવો અને આજના વ્યવહારને સાચો ગણવો. આનો અર્થ એ થાય છે કે એમનું આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન દિનપ્રતિદિન નવાં નવાં શિખરો સર કરતું જાય છે. એમની દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિ એમની આ યાત્રાના એક પછી એક સોપાન સર કરનારી હોય છે. એવી પ્રવૃત્તિ રાજકીય હોય કે સામાજિક હોય કે આર્થિક હોય પણ એ પ્રવૃત્તિ વિકાસક્રમના પગથિયાં ઉપર ને ઉપર ચડી જવામાં મદદરૂપ થઈ પડે, એ પ્રકારની હોય. પોતાની પ્રગતિક્રમમાં એવી કોઈ

હરલાલ ત્રિવેદી

પણ પ્રવૃત્તિ આકાંક્ષાવીર્ય બની જાય તો, તે એને સ્વીકાર્ય ન રહે.

ગાંધીજીના જીવન દર્શનનો અભ્યાસ કરનાર માણસ આ હકીકત સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે છે એમણે ખાદી પ્રવૃત્તિ આદરી હોય ત્યારે ખાદીમા આ દેશનો ઉદ્ધાર જુએ અને સુરતને તોતણે સ્વરાજ્યનું દર્શન કરે

ગાંધીજી ધર્મની વાત કરે ત્યારે આજનો પ્રચલિત ધર્મ વ્યાપક માનવધર્મ સાથે સુસંગત ન હોય તો તે તેમને ખપે નહીં. જમવાનમા અટલ શ્રધ્ધા ધરાવનાર મહાત્માજી નિરંજન, નિરાકાર એવા જમવાનના સાકાર સ્વરૂપના દર્શન માટે પણ કોઈને બાકાત રખાય તો તેવો ધર્મ તેમને ખપે નહીં. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિલચાલ આ બાબતનું જીવંત જાગૃત દૃષ્ટાંત ગણાય પોતે કહી પણ ધર્મ નિરંજન ગયા નહીં અને છતાં ધર્મ મદિ માથી હરિજનોને દૂર રાખવામાં આવે તો તે તરફ તેમની ધ્યાનપ્રત્યેક પ્રગટે.

આપણે કૌં જાણીએ છીએ કે, અસ્પૃશ્યતા નિવારણના આ પ્રશ્ન પરત્વે એમણે અનેક વખત પોતાની જિંદગી હોઠામાં મૂકેલી હતી. દુનિયાનો કોઈ પણ ધર્મ સંક્રમિત સ્વરૂપ પકડે અને માનવધર્મથી ભેગજો બને, એ ધર્મ તેમના માટે ધર્મ રહેતો જ નહિ ગરીબોની રૂપડીઓમા જાય ત્યારે રોટલામા છંધરને દેખે સકેટ અસ્ત માનવીના સંકેટ નિવારણમા એમને જમવાનનું કામ દેખાય. આ રીતે એમની તમામ પ્રવૃત્તિઓ આત્માની મુક્તિ અર્થે ચાલ્યા કરી છે એમણે એમની મુક્તિની અખના પોતે જીવ્યા ત્યાં સુધી ક્યાં કરી. મારી દૃષ્ટિએ તો તેઓ પોતાની હયાતીમાં જીવનમુક્ત દર્શાને પામ્યા હતા માટે જ કહું છું કે, આવા મહાત્માનું જીવનનું દર્શન એમના જીવનમાંથી પ્રતિબિંબિત થતું હોય છે તે માટે એમના સખ્ત અને લખાણોને વાંચવાની જરૂર નથી, પરંતુ સાચી રીતે સમજવાની અને તે પ્રમાણે જીવવાની જરૂર હોય છે

રાજકીય ક્ષેત્રે નજર કરતાં માત્રમ પડે છે કે ગાંધીજીના નામનું રાજ્ય કરનાર રાજકારણી પુરુષ ગાંધીજીએ પ્રમેદેસ મૂળભૂત સિદ્ધિ તોથી ધણો દૂર જઈ રહ્યો છે પરિણામે ગાંધીજીનું રાજ નામ લેનારા રાજકીય પુરુષો ગાંધીથી ધોરે માત્ર બહારી કોઈ અન્ય માત્રે ચાલી રહ્યા છે અને ગાંધીજીના જીવનનું સાચું દર્શન લાધેનું નથી

ઉદાહરણ તરીકે આપણા રાષ્ટ્રના અર્થના અંદાજનમાં સરકારનું માટે જે રકમ મુકાય છે તે દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે શંકાએના કારણનાઓ વધતા જાય છે. અન્ય દેશોમાંથી પણ લગાછની સામગ્રી મંગાવવામા આવે છે આ બધું એમ સાંગત કરે છે કે રાષ્ટ્રના કોઈ પણ પ્રકારના વિજય માટે અહિંસા નહીં પણ દિસ જ દાર ગત નીવડી શકે છે આમ બને તેની સામે આપણે કોઈ વાધો હોઈ શકે નહીં, પરંતુ આપણે એટલું તો સ્વીકારવું જ પડે કે એ ગાંધીથી ધોરે માત્ર નથી એમણે તો અહિંસક માર્ગ બતાવ્યો, અન્ય માર્ગ બતાવ્યો જ નહિ અહિંસક માર્ગનો પ્રયોગ કરીને તે સફળ પણ બતાવ્યો આજે હવે એ વાત વિસરાઈ ગઈ છે અને આપણી પ્રવૃત્તિ દિસાબરી બનવા લાગી છે આપણું રાષ્ટ્ર એ પ્રવૃત્તિઓને પોષી રહ્યું છે, આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આપણને ગાંધીજીના જીવનનું દર્શન લાધ્યું નથી

આર્થિક ક્ષેત્રે નજર કરીએ ત્યાં પણ ગાંધીજીના અર્થકારણનું એક પણ ચિહ્ન દેખાતું નથી ગાંધીજીનું અર્થકારણ તો સ્વાવલંબનના પાયા પર રચાયેલું છે વિશ્વનું અર્થકારણ પરાવર્તનનું ઉપર રચાયેલું છે વિશ્વતા પ્રવાહમાં જે આજે જઈને આપણું રાષ્ટ્ર ઔદ્યોગિકરણના પથે વળ્યું, પરિણામે યત્રે આપણા માનિક બની ગયા, એકારી ટાળવા માટે યત્રોને આશ્રય લેવાનું આપણા માટે અનિવાર્ય બની ગયું ગાંધીજીનો રહેશે ગાંધીજીની સાળ, રાષ્ટ્રીય અર્થકારણ વિકસાવી શકશે, તે વાત આપણે સમજી શક્યા નહીં પરિણામે આજે સાળ, રહેશે વિસરાવા લાગ્યા છે. ગાંધીજીએ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને સ્વાવલંબી કેળવણી માટે તૈયાર કરવાનું કહ્યું કે નેથી આવતી કાલની પેઢી પરાવર્તનની ન રહી શકે એ સિધ્ધાંત આપણે માટે આપણે શિક્ષકો માટે તાલીમના કેન્દ્રો બનાવી ક્યાં આવા કેન્દ્રોમા કોઈને કોઈ ઉદ્યોગો અમરથાને રાખ્યા વસ્ત્રવિદ્યા આપણા માટે અનિવાર્ય ગણાય, એ પણ સ્વીકાર્યું પૂણીમાંથી નીકળતો સુતરનો ધાગો દુનિયાને નવું અર્થકારણ શીખવશે અને ગળાકાપ હરીફાઈમાંથી પ્રજ્ઞાને ઉગારી લેશે, એ સિધ્ધાંત આપણે સ્વીકાર્યો.

આજના શિક્ષકને સ્વાવલંબનના સિધ્ધાંતની પાછી સમજ નહીં હોવાથી એ પણ ઉદ્યોગિકરણ તરફ

આકર્ષણને યત્રોતો શુભામ બનવા લાગ્યો છે.

આ બધું મેં એટલાં માટે કહ્યું કે ગાંધીજીએ ખતાવેલ આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલનો માર્ગ આપણે છોડી દીધો છે, આપણે ઔદ્યોગિક હરીરક્ષામાં પડ્યા છીએ. આપણે દુનિયાના અર્થકારણમાં સપડ્યા છીએ. એવું પરિણામ એ આપ્યું છે કે મેકારી વધતી ચાલી છે. જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓની કિંમત આસપાસ ચડવા લાગી છે. આવશ્યક યીજવસ્તુના બ્યબહારમાં બધાંચાર પેસી ગયો છે. ગાંધીજીના જીવનનું સાચી રીતે દર્શન કરનાર આ હકીકત નોંધને દુખી થયા કરે છે. એટલે જ તો આયકાંગણના દેન્દ્રમાં પણ ગાંધીજીએ તો ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ જ રાખી, એ દૃષ્ટિ જ માણસને સ્વાસ્થી અને સ્વાસ્થી બનાવી શકે. આ શોધણ કરનારી ક્રિયાને ખતમ કરી શકે.

ગાંધીજીનું જીવનદર્શન સમજવા માટે બીજી અગત્યની ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે ગાંધીજી પોતે એક મોટા પ્રયોગકાર હતા, જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં એણે અવનવા પ્રયોગો કર્યા જ કર્યા છે. પ્રયોગો કરનાર માનવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ ન રાખે તો આલે જ નહિ. એટલા માટે ગાંધીજીને આપણે એક વૈજ્ઞાનિક તરીકે તપાસવા નોંધશે. વિજ્ઞાનનો અર્થાક્ષિત અર્થ અહીં સમજાવે નહિ. ભૌતિક વિજ્ઞાનનું જેટલું મહત્વ છે તેટલું જ મહત્વ ધાતર વિજ્ઞાનનું છે. એ દૃષ્ટિએ ગાંધીજી મોટા આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિક હતા. પોતાના આધ્યાત્મના પ્રયોગો સાથે સાથે ભૌતિક જીવન ઉપર અસર કરનાર પરિબલોને પણ એ પ્રયોગોની કસોટી ઉપર આડ્યા વિના રહેતા નહિ.

ગાંધીજી જોરાકશાસ્ત્રી હતા, પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનને પોષણ આપે તેવી ભૌતિક બાબતોમાં અન્નને પોતે હંમેશાં મહત્વનું સ્થાન આપતા. આપણે ત્યાં એવી કહેવત છે કે ‘અન્ન તેવો ઝોડકાર’ એના અર્થ એ થાય કે માણસ જે પ્રકારનું અન્ન લે છે તે પ્રકારના અન્નની અસર એના ચિત્ત ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી. એટલા માટે શુદ્ધ અને સારિત્રક જોરાકની હિમાયત કરનાર તરીકે, શામાં શુદ્ધિ છે, અને રામાં સાત્વિકતા છે. તે બાણુવા સાડુ વિવિધ પ્રકારના જોરાકના પ્રયોગો કરતા. ઘણી વખત તો નેનારને આશ્ચર્ય થાય, અને ગાંધીજીના પ્રયોગોને સમજવાનું મુશ્કેલ બને તેવું પણ આચરણ તેઓ કરતા, ઉદાહરણ તરીકે ગાંધીજીએ એક વખત

સોયાબીન ખાવાનો પ્રયોગ કરેલો, વળી એક વખત લસણ ખાવાનો પ્રયોગ પણ કરેલો. આ બધા પ્રયોગોના તારતમ્યરૂપે પોતાના જોરાકમાં કેવા ફેરફાર કરવા આવશ્યક છે, તેનો નિર્ણય પોતે કરી લેતા. એક વાત સાચી છે કે જે જોરાક લેવાય તે જોરાક માનવીના નૈતિક બંધારણને અને આધ્યાત્મિક બંધારણને અડચણ કરતા નહી હોવે. નોંધએ. ચોરી જ ચીલે ખાતી. તે પણ એવી હોય કે જેમાં શરીરને સાત્વિક પોષણ મળી રહે, તેવા તત્વે સમાયેલા હોય તે તરફ હંમેશાં તેમનો આગ્રહ રહેતો. જોરાકનાં કયાં તત્વોમાં ટ્રાઇન, કયાં વિટામીન વગેરે રહેલાં છે, તેની પ્રયોગો દ્વારા શોધ કરતા. રાષ્ટ્રના ઉત્તમ ગણાતા ડોક્ટરો એમને આવા પ્રયોગોમાં સલાહ સૂચના આપતા. આવશ્યક પોષક તત્વો એક પદાર્થમાંથી મળી રહે, તો તેવાં તત્વો માટે બીજા પદાર્થો લેવાની જરૂર નહિ, તેવો આગ્રહ પોતે સેવતા. ડા. ત. ધર્મ પાનારને ચોખા ખાવાની જરૂર નહિ, એમ સ્થાપિત કરવાનું એમને માટે સરળ બનતું. એક જોરાકશાસ્ત્રી તરીકે એમણે જે કિંમતી લખાણો કર્યાં છે, તે વાંચી બલબલા નિશ્ચયોતો તેમાંથી મળેદર્શન લઈ શકે છે.

આર્થિક ક્ષેત્રે ગાંધીજીએ આવા જ પ્રયોગો કર્યા છે, રૂંટિયા ઉપર કે વણાટકામ ઉપર એમણે વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગો કરીને એમ સાબિત કર્યું કે આ દેશના અર્થકારણમાં કાંતણ અને વણાટનું કેટલું, અને કેવું મહત્વ છે. ઘણા લોકો એમ માનવાની ભૂલ કરે છે કે ગાંધીજીને તો કાંતવા વણવાનું થેલું હતું. આ વાન એમણે અંશે સાચી છે કે જેટલે અંશે કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિકને પોતાના વિજ્ઞાન પરત્વે થેલું લાગે. વસ્ત્રવિદ્યા દ્વારા આ, દેશના અર્થકાંગણને સ્થિર કરવાના એમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા, ધણે અંશે એમને સફળતા પણ મળેલી. આજની યંત્રની ઔદ્યોગિકરણની દુનિયામાં મેકારી નિવારણ માટે યંત્રો, ઉદ્યોગો જે કરી શકતા નથી, તે હાથકાંતણ અને હાથ વણાટ કરે છે તેનો જીવંતો ભગતો પુરાવો ખાદી ડામોદ્યોગ કમિશનની કાર્યવાહી છે. યંત્રઉદ્યોગની પાછળ અપબ્દે રૂપિયા અર્થનારા આપણે મેકારી ટાળવાની દિશામાં ઘણી વખત નિરાશ થઈ જઈએ છીએ. ખાદી ડામોદ્યોગ પાછળ ભાગ્યે જ ૬૦-૭૦ કરોડ રૂપિયા રોકાયેલા હશે, આ રોકાણનું વળતર મળે જ છે, પરંતુ સાથે સાથે મેકારીની મેકારી ટાળવાનો એ એક અનોખો ઉપાય બની રહેલો છે. વિજ્ઞાનની સફળતા ત્યાં છે કે ન્યાં જે ક્ષેત્રને

એ વિજ્ઞાન લાગુ કરી શકાતું હોય. તથા એ ક્ષેત્રને અને ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને સપૂર્ણ બનાવતું હોય. આ કસોટીથી નિહાળીએ તો ગાંધીજીનું અર્થવિજ્ઞાન દુનિવાના અનેક દેશોનાં વિજ્ઞાનની સરખામણીમાં હિત્ત ચક્રાંતિનું ગણાય, અને તે પણ લોકોના કલ્યાણ માટે.

ગાંધીજી પ્રયોગવીર તરીકે જીવનના દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં ધુમી વળ્યા હતા, માનવી કોષ્ટને કોષ્ટ પ્રકારની ધર્મ બાવના સેવ્યા વિના રહી શકતો નથી. ધર્મ ક્ષેત્રે પણ ગાંધીજીએ અનેખા પ્રયોગો કર્યા છે. હજારો વર્ષોથી વિશ્વમાં પ્રવર્તતા અનેક ધર્મોએ માનવજાતને ઉન્નતિને પંથે મૂક્યા માટે ઠીક પ્રયાસો કરી છે. વિશ્વના ધણા ધર્મો ઠીક અંશે સફળ થયા ગયા શકાય. પરંતુ આપણી કમનસીબી એ છે કે ધર્મની સાથે પંથો જન્મી પડે છે, અને તેમાંથી પંથાગ્રહો પેદા થાય છે. આવા પંથાગ્રહોએ ધર્મોને ઠીક પ્રમાણમાં કલુષિત કરેલા છે. આપણા દેશમાં જે ધર્મો પ્રવર્તમાન છે, અને તેમાં પ ખાસ કરીને હિન્દુ ધર્મ તે ધર્મના શુદ્ધ તત્વોને મિથ્યા ક્રિયાક્રિડા અને ભ્રમક માન્યતાઓએ ભારે કલુષિત કર્યા છે, અને એના મૂળ તત્વોને ઢાંકી દીધાં છે. આ ધર્મને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનું કામ તો કોઇ આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિક જ કરી શકે. ગાંધીજી એક આવા આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિક હતા. હિન્દુ ધર્મના અનેક ગળાઓ તેમણે તોડી નાખ્યાં. ક્રિયાક્રિડા દ્વારા અજ્ઞાન પ્રજ્ઞની લાંટ ચાલી રહી હતી, તે પણ તેમણે અટકાવી. પરમહંમાને સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો ધર્મના પંથે વળવું જોઇએ, પરંતુ આવા ધર્મનો પંથ કેવો હોવો જોઇએ તે સંબંધે એમણે વિચાર માર્ગદર્શન આપ્યું છે. કોઇ આધ્યાત્મિક ટોચે પહોંચેલ આધ્યાત્મવાદી બંધિત જે રૂપક દર્શન કરે તેવું દર્શન એમણે કયું. એ દર્શનના આધારે ધર્મની બાબતમાં આપણા દેશમાં તો શુ પરંતુ વિશ્વની અન્ય પ્રજાને પણ સમજાવ્યું કે ધર્મની આડે જે ખોટા ઢાંકણો આવી પડેલા છે, તે ઢાંકણો ખસી જાય તો જ શુદ્ધ ધર્મનું દર્શન થાય. ગાંધીજીએ આગે આવીએ તો સામાન્ય વિગ્રહો રાખેજ, પરંતુ ધર્મ વિગ્રહો પણ નાખૂંદ થાય. આજે તો દુનિયામાં ધર્મવિગ્રહો એટલા વિકરણ સ્વરૂપ પકડી રહ્યાં છે કે ભૌતિક વિજ્ઞાન રચના વસ્તુઓનો નાશ કરી શકે, પરંતુ ધર્મવસ્તુ તો માણસમાં રહેલી માણસાઈનો અને એના જેવી તત્વોનો

પણ નાશ કરશે તેવા ભય પેદા થવા લાગ્યો છે. અહીં પણ ગાંધીજીએ આત્મ તરણોપાય દેખાશે.

ગાંધીજીને સાચી રીતે સમજવા માટે ત્રીજી બાબતની જરૂર રહે છે તે એમનું અખંડ દર્શન. કોઇ પણ બાબતને તેઓ એના ખંડ સ્વરૂપમાં નોત ન હતો. શરીરનો એકેએક અવયવ એકબીજાની સાથે વૈજ્ઞાનિક ધોરણે અત્યંત સંબંધીય બંધાયેલો છે, તેવી જ રીતે સમગ્ર માનવજાત એકબીજાની સાથે અત્યંત સંબંધીય બોધાયેલું હોય છે. શરીરમાં રહેલા દાય-પગ કે અંખને સમગ્ર દેહથી અલગ પાડીને આપણે જોઈ શકતા નથી. તે બધા અંગો તો સમગ્ર દેહના અવિભાજ્ય અંગો છે. જીવનને સમગ્રતાના ભોવાળી ગાંધીજીની આ દૃષ્ટિ સમગ્ર માનવજાત માટે ભારે આશીર્વાદરૂપ ગણાય. આટલા માટે તો ગાંધીજીની જીવનની ફિલસૂફીમાં માનવ માનવ વચ્ચેના કે ન્યાત ન્યાત કે, ધર્મોના કે ગરીબ તવગરના કશા ભેદ હતા નહિ. આ વિશ્વમાં જીવી રહેલ દરેક માનવી, વિશ્વની માનવજાતનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે આ દૃષ્ટિએ જ ગાંધીજીને સહિષ્ણુ બનાવ્યા, પ્રેમાળ બનાવ્યા, અંગ્રેજોને હિન્દુસ્થાનમાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરનાર ગાંધીજી અંગ્રેજ પ્રજાના અનુરાગી હતા. માનવજાતના દુષ્કર્મો કે માનવજાતની નિર્બંજતાઓને દૂર કરવા માટે પોતે હંમેશા આગ્રહ રાખતા પરંતુ જે દેહમાં કે જાતમાં એવી નિર્બંજતાઓ પડેલી હોય તે દેહને કે જાતને પ્રેમથી આહવા, માટે જ તો ગાંધીજીને કોઇ શયુ હતો નહિ, માટે જ ગાંધીજી દીનદુખિયાની સંવામાં પ્રજુભેવાનું દર્શન કરતા, જીવનની આવી અખંડ દૃષ્ટિ પશ્ચાત્તરમાં ભેવા મળે છે. આ દૃષ્ટિ ગાંધીજીમાં ભારોભાર ભરેલી હતી. પોતે જુદી જુદી જાતિઓની વાત કરતા હોય, જુદા જુદા ધર્મની વાત કરતા હોય કે જુદી જુદી પ્રજાની વાત કરતા હોય, ત્યારે પણ એમની નજર સમક્ષ હૃસ્વરસંજિત માનવ જ દેખાતો. આ દૃષ્ટિમાંથી પ્રેમ અને અહિંસા પેદા થાય. આ દૃષ્ટિએ જ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખ્યો. એટલે જ તો ગાંધીજીના સખાણો કાયમ માટે સનાતન મુલ્યોવાળાં રહેવાનાં તેમાં કોઇ સંકો નથી.

ગાંધીજીનું જીવનદર્શન સમજવા માટે આ ત્રણ મુખ્ય ચાવીઓ રજૂ કરી છે. આ ઉપરાંત એમના જીવનમાંથી ફિલત થતાં બીજા અનેક પાસાં ઉપર દૃષ્ટિ-પાત કરનારને વિરાટ વૈજ્ઞાનિકનું દર્શન થવા વિના રહેશે નહિ.

● ● ●

‘ગાંધીજી: વ્યક્તિ અને વિભૂતિ’

ગાંધીજીની હત્યાને આજે એકવીસ વરસ થયાં. આ વર્ષે એમની શતાબ્દી ઉજવાય છે, એટલે એમનું પુરસ્કરમરણ આપણે વિશેષ રૂપે કરીએ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આપુની સાથેના લાંબા એકધારા પચીસ વરસના સ્નેહસંબંધના અજવાળામાં આજે એમને વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે એવો ભાવ થાય ■ કે મારો સંબંધ એમની સાથે એક વ્યક્તિ તરીકેનો માત્ર નહોતો. એમની આંતરવિભૂતિ સાથેના સમાગમનો પ્રસાદ એ જ મુખ્યત્વે મારી જીવનમૂઠી છે. ગાંધીજીનો વ્યક્તિ તરીકેનો સંબંધ એક રીતે કહું તો અંગત કરતાં વધારે બિનઅંગત હતો. દેશની સ્વરાજ્યની ઘડતમાં એમણે દૈરવશ્ચી આપીને આખી પ્રવૃત્તિમાં જે સામર્થ્ય, આપ-બોધ અને રાષ્ટ્રભક્તિની સ્થાપના કરી તે ભારતના ઇતિહાસમાં અબોડ અને અનન્ય છે. એટલે સ્વરાજ્યના અને સત્યાગ્રહના એક સેવક અને સૈનિક તરીકે એમને જે સંપર્ક થયો તેને કું અંગત કહેવા કરતાં વધારે બિનઅંગત ભાવનો સંબંધ કહું. પરંતુ એમની વિભૂતિ સાથેના મારો સંપર્ક અને સમાગમ કેવળ અંગત કદી શકાય એવા સ્વરૂપનો છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

એમની વ્યક્તિ અને વિભૂતિ વચ્ચેનો એક અમારા સ્નેહસંબંધના સમય દરમિયાન અનુભવાતો ખરો પથ સ્પષ્ટ થયો નહોતો. મારા પોતાનાંમાં એ એક સમજવાની અને સમજાત કરવાની કાંઈ ક્ષમતા નહોતી, અને મારી પાસે કાંઈ કસોટી નહોતી. આજે હશેક વરસના હિમાલય-વાસ પછી, આંતરજીવનની સમજણ જેમ જેમ સ્પષ્ટ થતી ગઈ તેમ તેમ વ્યક્તિ અને વિભૂતિ વચ્ચેનો એક પથ વિશદ થતો ગયો. વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય, સમર્થ હોય, જ્ઞાની હોય અને પ્રતિભાસંપન્ન હોય તો તેનાથી આપણા ઉપર એનો પ્રભાવ અચૂક પડવાનો. મહાન વ્યક્તિ આપણને પ્રભાવિત કરી શકે. પથ એનામાં વ્યક્તિત્વમાં પરિવર્તન કરવાની શક્તિ અને ક્ષમતા હોય જ હોવાનાં. એવું વ્યક્તિત્વ માત્ર પ્રભાવ પાડીને જ અટકી જવાતું. આગળ એની કાંઈ પ્રક્રિયા થવાની કે કાંઈ વિધાયક પરિણામ નીપજવાતું નહીં, વિભૂતિનું કાર્ય એથી તદ્દન જુદું. વિભૂતિ પ્રભાવ પાડે પણ ખરી અને નયે પાડે, પરંતુ પરિવર્તન જરૂર અને અચૂક નીપજવે. વિભૂતિમાં પરિવર્તન કરવાની શક્તિ અને ક્ષમતા અતદિત છે.

કિસનસિંહ આવડા

આ જ વાત હું મારા પોતાનાં અનુભવ વડે કહું તો એને અભિમાન ન માનતાં હકીકતના નિવેદન રૂપે અથવા ઘટનાના પ્રગટીકરણ રૂપે સ્વીકારશે. માધીછના છવનદશ'નનો મૂળ પાયો સત્ય અને એ સત્યનું અર્ધિ'સા દ્વારા આચરણ. અર્ધિ'સાનો બીજો પર્વાય બાપુ પ્રેમ હોતો. એટલે આ પ્રેમના સામર્થ્ય' અને સંવહિતા વડે એઓ એવી સમપ્રતાની ક્રિયા અને સમપ્રતાનું કમ' કરતા કે એમાં સામા માણસનું પરિવર્તન કરવાની સંભાવના અને ક્ષમતા હિપજતાં વાર ન લાગતી. હું ક્રાંતિકારીઓનાં મંડળમાં છુપી રીતે જોડાયો હતો, એ વાતની બાપુને જાણ નહોતી. એ જાણ બહુ વિશ્વક્ષણ સંજોગોમાં થઈ. વરસ તો મને બરાબર ચાદ નથી પણ જોડાયેલો ત્રીસ પહેલાંની વાત છે. માધીછએ ત્યારે 'મંગ ધનિયા' અને 'નવજીવન' માં એક લેખ લખ્યો હતો. એમાં ક્રાંતિકારી પક્ષને એક વરસ સુધી કેમ હિંસક કૃત્ય ન કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પોતાની અર્ધિ'સાની સક્રિય અજમાયીને એને અસરકારક બનવાની તક આપે. મુલ-કના વિનંતિ સેવક તરીકે એમણે એટલી બીજા માગી હતી. એમની યાચનામાં પણ આઠા ભાળીને બાપુને વચન આપવા સરદાર ભગતસિંહ લાહોરથી રિલ્ડી થઈને ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. એક સમીક્ષાને આ પ્રેમની પ્રાય'ના પછી હું બાપુને એકલો હૃદયકંજમાં બોલ્યો. કાનમાં ભગતસિંહ આવ્યાની વાત કરી. બાપુએ સૌને રવાના કરીને એકાન્તની વ્યવસ્થા કરી. એ બંને જાણ' મિશન થયું. મારી પાસે એવું વજન કરવાની શક્તિ નથી. ક્રાંતિકારીની નિખાલસ વિનંતિ અને આત્મવીરની અખૂટ વલ્લસતાને એ અનુપમ સુમેળ હતો. વાતચીત થઈ રહી. બાપુ વચન અપાઈ ગયું, અમે બહાર નીકળ્યા. બાપુએ મને ઇચ્છારથી પાછો બોલાવ્યો. એમના ચહેરા પર સખત ગમગીની હતી. વ્યથિત સ્વરે એમણે મને પૂછ્યું: 'તમે પણ એ પક્ષમાં છો?' મેં થાંધું દલાવીને હા પાડી. અસત્ય બોલવાની મારી મગફૂર નહોતી. બાપુનાં મુખ-પરનો વિવાદ ઘેરા થઈ ગયો. આંખે લાંડી ઉતરી ગઈ. હોંઠા બિગ્ગડ ગયા: મને થયું કે જૂઠું બોલીને બાપુને સંતોષવા હોત તો સારું હતું. હું પગમાં પડ્યો. એમની ચરણરજ લીધી. પણ બાપુ મૂંઝા દતા એમની આશિષ ન મળી. માત્ર આપું અસ્તિત્વ ગમગીનીથી કંઈક થઈ ગયું. યુનેમારની જેમ પડેલે મોટે કું બોલે હતો. બાપુના

બિગ્ગડેલા હોંઠા પ્રત્યક્ષ'તમને હું મારા કરી-સક્યો, પૂનઃ મારી અર્ધિ'સાનું ન કરી સંકપો. મારી એટલી નબળાઈ. મારી બહુ ઇચ્છા છે કે હું તમને મારી વાત મળે ઉતારી શકું. તમારા રસ્તો જોડો છે. પણ આ દેશમાં સ્વરાજ્ય લેવા માટે જે કાંઈ જોડો રસ્તો લે છે, તેમાં હું મારો જ દોષ જોઈું છું, એવું કારણ એ જ છે કે મારી સત્યની ઉપાસના હજી બરાબર નથી. મારી અર્ધિ'સામાં હજી કાંઈક આમી છે. કાંઈ કેમણે મારી નબળાઈ જોડી છે મારી અર્ધિ'સા હજી સો ટક્યું સોનું નથી મની પણ હું કંઈ એમ દારું એવો નથી. હજારને વળી વળીને દલીલ કે મારી અશુદ્ધિને બાળ, મારો માગ' સાચો હોય તો એમાં પ્રકાર મૂકે જાઓ, મારાં બારણાં તમારે માટે ખુલ્લા છે, જ્યારે આવડું હોય ત્યારે સંભવ વિના આશ્વા આવજો.' હું પાછો પગમાં પડ્યો. ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી કે ક્ષમા માગીને કહી હજી કે બાપુ તમે સાચા છો. હું યુનેમાર છું, હવે એવું નહીં કરું. પરંતુ મારી વાણીને કાંઈકે મૂંગ-ળાવી દીધી. મૂંગો મૂંગો હું બહાર આવ્યો. પણ એ દિવસે જે ઘટના બની એણે મારી હિંસાના કિલ્લામાં પ્રેમની સુરંગ ચાંપી દીધી. પરિવર્તનનું બીજું શોપાઈ ગયું.

ત્યાર પછી અનેક પક્ષજે બાપુને મળવાનું થયું. દરેક વખતે એમનો પ્રથમ પ્રશ્ન એ રહેતો કે મારા અંતઃકરણમાં હિંસા અને અર્ધિ'સા વચ્ચે હજી કેવાંક સંઘર્ષ ચાલે છે. અને દરેક વખતે મને જોડું બોલવાનું મન થતું પણ બોલાવું નહીં. પણ એક વાત રૂપે સમજાતી હતી કે મારા સંમત આધારમાં અર્ધિ'સા તરફની શ્રદ્ધા વિકાસ પામતી જતી હતી.

થોડાક વરસો પછી બાપુ મુંબઈ આવ્યા હતા. મણિભવનમાં એમનો ઉતારો હતો. બાપુ સ્તા સ્તા વાતો કરતા હતા. હું એમના માથા પરનું ઠંડા પાણીનું પોટું બદલતો હતો. એમણે વાતવાતમાં પૂછ્યું: 'કેમ હજી અર્ધિ'સા વિષે મન માનતુ નથી?' મેં જમીન ખોતરવા માંડી. ઊંડા નિશ્વાસ મૂક્યો. બાપુ સમજી ગયા. મને બચાવી લીધો. બોલ્યા: 'હું જાણું છું કે તમારું મન હજી અર્ધિ'સા કમ્પ્યુલ કરતું નથી. તમે જન્મે અને સ્વ ભાવે ક્ષત્રિય છો. વૈરવની જેમ તમારે સમાધાન નથી જોઈતું. સાહજ્યની જેમ તમારે નિરાકરણ જોઈએ છે. પણ એ ઉકેલ હું નહીં આપી શકું. એ સમસ્યા તમારી છે. તમારે જ એનો ઉકેલ શોધવો પડશે. હિંસામાં

તમારી શ્રદ્ધાએ હવે સમસ્યાનું રૂપ પકડ્યું છે એ શુભ-ચિન્હ છે. હવે હું તમને કેંઈક મદદ પણ કરી શકું.” મારી મંજૂરણનો પાર નહોતો. જરાક વાતનું વલણ બદલાવવાના હેતુથી મેં કહ્યું: “બાપુ, મારા જેવા નાસ્વીજ માણસની તમારે આટલી શી પંચાત ? મરવા દે એને પોતાને રસ્તે.” બાપુની આંખો ચમકી ઊઠી. મારો હાથ પકડીને બોલ્યા: “તમે નાના માણસ છો એ વાત સાચી. પણ તમે જે સત્યના ઉપાસક અને અહિંસાના આચરનાર બનો તો મારું મોટું કામ થાય. અને એ મોટું કામ તમારે હાથે થાય તો તમારા આત્માની મહત્તા અને ઉજ્જવળતા કેટલી વધે ? તમારો અંતરપલટો જે હું કરી શકું તો હું બહુ સુખી થાઈ, જે સુખ અને સંખ્યાબંધ ભાષણો પણ ન આપે. હું એ પણ સમજું છું કે તમે વચનથી બંધાવા નથી માગતા. હું બાંધવા પણ નથી માગતો. આ વસ્તુ અંતરની છે. પરાણે ન થાય, પ્રેમથી થાય, શ્રદ્ધાથી થાય.” બાપુને પંજે લાગીને ચાલી નીકળ્યો. હિંસાની મારી શ્રદ્ધા દોહલી થેંછ ગંધ દત્તી એ વાત મારા કરતાં બાપુએ વહેલી જોઈ.

૧૯૪૦ માં અમે વર્ધામાં મળ્યા ત્યારે બાપુ પ્રસન્ન ચિત્ત હતા ત્યારે અમારી વાતચીત દરમિયાન મારાથી બોલાઈ ગયું હતું કે: “બાપુ, કાપકદંપનો. ચતાં સાંભળ્યાં છે, પણ આંતરકદંબ એ સાવ નવો અનુભવ છે.” મારા આ વાક્ય પરથી બાપુએ પારખી લીધું હતું

કે મારું પરિવર્તન શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એ પરિવર્તન સંપૂર્ણ થયું ૧૯૪૭ માં અમે દિલ્લી મળ્યા ત્યારે. એમણે વેદનાભાષાં સ્વરે કહ્યું: “હું કુટ્ટતાને પહોંચી શકું પણ દંબને મારાથી શી રીતે પહોંચી વળાય ? આજે દેશમાં દંબનો પાર નથી. આવા દંબના વાતાવરણમાં મને તમારી સન્નિધિનું આશ્વાસન મળે છે. આટલે વધે પણ તમારું આંતર-પરિવર્તન થયું ને તમારી અહિંસામાં શ્રદ્ધા દંબ એ મારું મોટું કામ થયું. એ મારી અહિંસાની પણ કસોટી થઈ.

આમ બહારની દિશાએ મોટા પરિણામ દેખાયાં કે ન દેખાયાં. પણ એમની વિશૂતિની પ્રેમશક્તિએ માનવ-જીવનને નવું પરિમાણ આપ્યું. એની ના આપણાથી કેમ પડાય ? નીકળતી વખતે એમણે કહેલા શબ્દો મારા કાનમાં હજી ગૂંજે છે: “હું એકલો તો એકલો પણ સત્યને માટે ઝુંઝીશ. ઇશ્વરને મારી કસોટી કરવી હોય તો હું તૈયાર છું.” ઇશ્વરે એમની કસોટી કરી. શત્રુ વખતે પંથ “હે રામ” કહીને એમના અંતરાત્માએ અમરતાનું અમૃત પ્રગટ કર્યું. ગાંધીજી એટલે જ મ્યુઝિયમમાં પૂરી રાખવાના માણસ નથી. આપણે જીવીને, આપણામાં જીવાડવાની એ વિશૂતિ છે. નિર્ધાવત સાચા માણસને માટે ગાંધીજી પડકાર છે. આ પડકાર આપણે ઝીલીને ગાંધીજીને જીવાડી શકીએ.

● ● ●

એવો યુગ આવશે અવનીમાં કે મહાત્માઓનાં મહાજીવનને કેવળ કવિતા માનશે માનવી.

અધૂરા આત્માના વાંચનજીએ માપશે પોતાની જિંદગીએ મહાવીરોનાં વિરાટ શરીર.

આપણી દાદ છે એટલું જ કાંઈ આશા જિંદગી નથી.

—કવિ ન્હાનાલાલ

‘જયા-જય’ત’માં

અહો બાપી ! સાધી સફર સહસા આમ અણી,
રચી બાપી, શાંતિ પ્રિયજન, ન છાએજ તમને !
મયા-ના રોકાયા વચન 'જઈ' છું' એ મ વદવા,
હરી તો 'જુલો' 'જલુ' રચનિત હૈયું' કરી મયા !

તમારે ના વેરી, જલુ જનતાનાં વૈર સહ હા !
તમે બાપી રાજુવદ, મજુવની વેરી રચવા
મજુ, વિરમે બાપી સમ વિરચવા શાંતિસદન
મજુના એ અંમાને કવચ પરીને આવ મજુવું

હયા એ સમાને ! મજુવની જ આ વાલુ હૈયું ?
તમેને વીધી એ સનન, કુચુકા મિ મું મજુની ?
મજુએ અંજેલા મજુવ-સતને સિદ્ધિ-પદ આ
અસત-હરેતે વાલુ સતત હૈત, એ અંતિમ પદ ?

હા રાત્રી જુલો; પ્રમદ મરતીના રુદન શા
હતા બાપી. એને મત કરી, મજો ! તે રુદનને
વધાયી, ક્યારે એ રુદન વિમતમાં ના પહરશે ?
કહે, જુલો અથો પ્રમદ તથ આનંદ ન થશે ?

જુલોથી જુલું એ તારા સત્ય-આનંદને મદ
અમુલ્ય મરતી તોરે પ્રમદાવ મહા-નદ !

● ● ●

ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ગાંધીજીની અસર

કેામ પશુ યુગમાં નવા વિચારો અને નવીન ભાવનાઓનો પ્રગળ વેગથી વહેતો ધસમસતો પ્રવાહ જ્યારે પ્રગળવનને બીજવે છે, ત્યારે તેને પરિણામે નવી સ્ફૂર્તિ, નવા ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહ, નવું યનગનનું ચેતન અને જોમ ચારે બાજુ અનુભવાય છે. એવે વખતે માણસની ભીમીએ અને તેના આવેગો સૌથી પહેલાં ચિત્તની સપાટીને સ્પર્શે છે, કારણ કે તે નવચેતનને જાંઝ સ્તરમાં જઈને અંતરાત્માની સાથે એક રૂપ ધર્તા વાર લાગે છે. એટલે તેને પરિણામે જે ઉદ્ગારો નીકળે અને જ'દોળક વાણીમાં વ્યક્ત થાય તેમાં એ યુગના વિચારો અને ભાવનાઓનો પડઘો પડતો હોય છે, જીંડી આત્માનુભૂતિમાંથી કાવ્યજોત નથી વહેતો હોતો. તે યુગમાં એવા વિચારો અને ભાવો જનહ્રદયમાં બધાને સ્પર્શતા હોવાથી તેના ઉદ્ગારો લેખિકાને ચિત્તાકર્ષક લાગે છે. એવી રીતે જીપજેલી જ'દોળક વાણી લોકપ્રિય બને છે અને કવિતાની પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ એ યુગપ્રવાહ વહી ગયા પછી તે વાણી કાવ્યરૂપ ન પામવાને લીધે શુદ્ધ કવિત્વની દૃષ્ટિએ મૂલવાય છે ત્યારે કવિત્વની જીણપ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. નીતપાં જળની આવી રચનાઓમાં સાચું કાવ્યસૌંદર્ય ન હોય તેથી ત્યાર પછીના યુગના કાવ્યરસિકોને પહેલાંના યુગના પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકોએ એને કવિતા કેમ ગણી હશે તે જ સમજાવતું નથી.

આનાં ઉદાહરણો પ્રત્યેક નવા યુગની કવિતા વિશેના તત્કાલીન વિવેચનમાં મળી આવતાં જોવામાં આવશે. આવી રીતિ દરેક દેશના સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે. આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો, જોમ નર્મદ યુગની કવિતા ત્યાર પછીના યુગને કવિત્વ-રહિત લાગી તેમ ગાંધી યુગની કવિતા અત્યારના કાવ્યરસિકોને અને વિવેચકોને પચાનિય'ધો લાગે છે. પછી તો ગાંધી યુગની સમગ્ર કવિતાને માટે એવી ઉક્તિ બની ગઈ છે કે 'ત્રીશીની કવિતા એટલે પચાનિય'ધો.' આણું લેખક લગભગની મનોવૃત્તિ ધરાઈ જવાને લીધે બણી વાર ગાંધી યુગીન શુદ્ધ કવિતાને પણ ઉવેખવામાં આવી છે, પણ એ જુદી વાત છે. અન્તે તો એ જ હકીકત રહે છે કે યુગપ્રભાવને લીધે શુદ્ધ કવિતાને અદલે તે યુગના વિચારો અને ભાવો ચિત્તાકર્ષક બની ગયા હોવાથી તેને કવિતાની પ્રતિષ્ઠા મળે છે.

આ દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

ગાંધીજીની થયેલી અસરનું પુનર્મૂલ્યાંકન થવું ઘટે છે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિને વીધે સામુદાયિક જનગૃહિ ઉત્પન્ન થઈ, સ્વાનંદની ઝખના પ્રળળ બની, સત્ય અને અદિસાને પ્રચાર થયે, દરિદ્રનારાયણ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ઉદ્ભવી અને આ બધાનું પ્રતિબિંબ ગુજરાતી કવિતામાં રચપટપણે નજરે પડે છે આમ, ગુજરાતી કવિતાનું નવપ્રસ્થાન શરૂ થયું. સમગ્ર સાહિત્યમાં આ નવા જીવનસ્તોત વહેતાં લાગ્યા સુન્દરમ્, ઉમાશ કરે, મેઘાણી, મનસુખનાલ ઝવેરી, સુદરજી મેટાઈ, કરસનગસ માણેક, રતેહ-રંદિમ આદિ ગાંધી યુગના કવિઓની કવિતામાં આ નવપ્રસ્થાનના સૂરો સભળાતા લાગ્યા ગુજરાતી કવિતામાં નવયુગ બેઠો કવિનાએ નવો માર્ગ લીધો

એ યુગની ભાવનાના પ્રથમ ઉદ્ગાતા સુદરમે કહ્યું,
મહાપરો યાવા બસિ તલ સમુ એકજ ચડ્યું,
અને

બુદ્ધપરો મારુ લધુક બનિદાને ય ધરજો
હારણ કે
રે, આ સાહસ્યટાણું યુગ યુગ પલટે
તો ય પ્રાણુ ન આવે.

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વખતે ગાંધીજીના પ્રતાપે લોકોમાં જે મનોભાવો વ્યાપક રમી રચ્યા હતા તેને કવિએ વાણીયક કર્યા છે સ્વાતંત્ર્યની ઝખના એ યુગની પ્રળળ અભિલાષા હતી, એટલે તેનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય તે સ્વાભાવિક હતું. એટલે ઉમાશ કરે પણ કશું,

બુખે સમરમાન હો! પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણુ હો!
અને

જવાવા ચૂમુ સિદ્ધ પાખડીએ,
હાને બરુ ગાન સ્વતંત્રતાનું.
અખડ માપુ નભ અખડીએ,
બરુ સુવાસે ઇનિહાસ-પાનું

માત્ર સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ જ એ યુગનો ચર નહોતો, ગાંધીજીની સત્ય-અદિસાની ભાવનાએ પણ જનસમુદાયમાં ગુજ રવી હતી. એટલે એવા આવેશનો પાડો પાડતાં ઉમાશ કરે ગાય છે

વીર, ભીડી આજ લડી લે ત્યારે જુદની સામે જુદ,
એ રે! જુદની સામે જુદ

ધરે ધરે વીર ગાંધી જગાવો, બારણે બારણે જુદ !

તે વખતે રાષ્ટ્રીય યાપરનું મિરુદ પામેલા ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પણ ગાયુ હતું :

આશુથી નવેલા મારતર માડવા હોજી
ખગ ખાંડાં ને કણ કણ ખાડવા હોજી.

ગાંધીજીની પ્રેમભાવનાથી પ્રેરાઈને ઉમાશ કરે પ્રાચેણ .

પ્રભો ! મારે તારી તપી અવરની સાતિ સ્તજવી,

નિયોવી અધારાં અજર રસભયેનિ જગવરી.

ગાંધીજીએ દેશની મરીળી પ્રત્યે આપણુ લક્ષ કેન્દ્રિત કયું, એટલું જ નહીં પણ દરિદ્રનારાયણ તરફ સમભાવ અને સદાનુકંપા ઉત્પન્ન કર્યા તેથી જ સુન્દરમ્ની કવિતામાં 'ભગડી', 'તણ પાડેશી' 'રૂડી' અને ઉમાશ કરની કવિતામાં 'જરગિન' આદિ પ્રકારના કાવ્યોએ નવી દિશા ઉઘાડી ગાંધી યુગના ખીજ સમભાવ બધા જ કવિઓની કવિતામાં આ પ્રકારનાં કાવ્યો લખાવા લાગ્યાં. રમણલાલ દેસાઈની મ મ લક્ષ્મી' 'દિવ્યચક્ષુ' આદિ નવલકથાઓમાં પણ આ જ ભાવનાઓનો આલેખાવ દેખાવા લાગ્યો.

આ બધી કૃતિઓમાં ગાંધી યુગની ભાવનાઓનો ઉદ્દેશ્ય છે, પણ આત્માના અમીઝરણમાંથી વહેતો કાવ્ય સ્તોત ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે પણ વર્ષોના વહેણો વહી ગયા પછી ગાંધીજીએ દર્શાવેલા જીવનમૂલ્યો અને તેમની જીવનદષ્ટિ આદર્મસાત થવા લાગ્યાં, અને ગાંધીજીએ પ્રસરાવેલી ભાવનાઓ આદર્માનુભૂતિ બની ગઈ, ત્યારે તેમાંથી નિર્ઝરેલી વાણીમાં કાવ્યના સૌંદર્ય અને આનંદ આપોઆપ આવી ગયા સુદરમ્ની 'વસુધા' 'પાત્રા' કે ઉમાશ કરની 'પ્રાચીના', 'વસંત વર્ષા' આદિ કાવ્યસમૂહોમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો આના ઉદાહરણો છે 'કાવ્ય મલા'માં 'જુદના ચમુ' કાવ્ય પણ એનું ઉદાહરણ ગણી શકાય તેમાંની,

પ્રભો ! જન્મે જન્મે કર ધરી કંઈ રચે ઉતાર્યા,
નખાંચે, દતાંચે, દમન કરિયુ ચંદ્રજળી,

તમે આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતાર્યા
અને

પ્રભો ! અવી આપે નયન જગને અપ'ણુ કર્યાં,
ભમતુ અધારે જગન નવ ચક્ષે જગવિયુ

આદિ વક્રિતઓમાં વ્યક્ત થયેલું કાવ્યસૌંદર્ય રચપટ પણે દીસી આવે છે. પછી તો સુન્દરમ્ની કા પરિશા અધ્યાત્મ માર્ગે વળી.

ગાંધી યુગમાં પ્રચલિત બનેલાં જીવનમૂલ્યો અને

ભાવનાઓ ઉમાશંકર આદિ કવિઓમાં અંતરતમ પ્રેરણારૂપ બની ગઇ. 'પ્રાચીનો'માં તેનું સુભગ દર્શન થાય છે અને તેથી કાવ્યકૃતિ સેમે તેનું મૂલ્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું માણુમ પડે છે. મહાભારતની પ્રાચીન કથામાંથી પસંદ કરેલા પ્રસંગોમાં નવીન દષ્ટિ વ્યક્ત કરતું અર્થઘટન યથાયોગ્ય રીતે એકરૂપ બની ગયું છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'કણ્વ-કૃષ્ણ'માં કવિ કહે છે,

કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીન કર્મે કરી હીન માનવ,
અને

અન્યાય ધોવા મયું છું સ્વરકત્થી.
મારેય હૈયે દિત છે સમષ્ટિનું.
તેમ '૧૬મા દિવસના પ્રભાત'માં,

અહો મહા ઉઘમ મુહનો આ,
અંતે જેને જીવણું માત રોવા !
જીત્યા જેઓ, તે જ અંતે જિતાયા,
જીત્યા તેઓ, મુહમાં જે જિતાયા.
જીવ્યા જેઓ, તે જ કલેશે મરાયા,
જીવ્યા તે, જે ધર્મધુષ્ટે મરાયા.

આ પંક્તિઓમાં ગાંધીજીનાં જીવનમૂલ્યો અને ભાવનાઓનો સૂર જાણાય છે. પરંતુ તે માત્ર પાયા નથી, પણ કવિની એ અભિવ્યક્તિમાં કાવ્યાનુભૂતિનો પ્રકાશ છે. કથા પ્રસંગનિરૂપણમાં આ પંક્તિઓ આગનુક નથી, સહજ ફેરમની પેઠે તેમાં આપોઆપ વણાઇ ગયેલી છે.

'વસંત વર્ષા'ના કાવ્યમાં પણ

ભસે શુંગો જીંચાં, અવનિતલ વાસો મુજ રહો !
વ્યક્ત થયેલો માનવગ્રેમ પણ કાવ્યરૂપે જ વ્યક્ત થયો છે. આવી રીતે કરસનદાસ શાસ્ત્રીના 'મહર્ષિ વ્યાસ' કે 'ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે' આદિમાં ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે. અન્ય સાહિત્યકૃતિઓમાં પણ ગાંધીભાવના આવી રીતે અંતર્જાત થયેલી જોવામાં આવશે. શરૂઆતમાં જે ઉદ્દેશ્ય હતો તે નવા યુગની ભાવની વર્ષાનાં વહેતાં પ્રથમ જળનો હતો, પણ પછી અહીં દર્શાવ્યા મુજબ ગાંધી યુગની ભાવનાનાં નીતર્યાં કાવ્યજળ પ્રસન્નમનોહર બન્યાં છે.

પરંતુ ગાંધીજીની સાહિત્ય ઉપર પ્રત્યક્ષ અસર તો થઇ છે, તેમની ગદ્યરીતિની. ગુજરાતી ગદ્યનો ઇતિહાસ બહુ દૃઢ છે. સાહિત્યિક ગદ્યનું પ્રથમ ખેડાણ નમકે કયું, તેથી તે ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા ગણાયો. છતાં

પ્રથમ ચીલો-પાઝનારની અણુઘડતા તેમાં સ્વાભાવિક રીતે આવી ગઇ છે. નવલરામ અને નંદશંકરે ગદ્યવકાસમાં કીક પ્રગતિ કરી હતી. પશ્ચિમી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સંરેપશે નવભગ્યતિ થઇ તેનું પ્રતિબિંબ તત્કાલીન ગદ્યમાં પડ્યું. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અધ્યયને ગુજરાતને સમર્થ ગદ્યવિધાયકો આપ્યા: મણિલાલ, નરસિંહરાવ, બળવંતરાય કોકર, ગોવર્ધનરામ, આનંદશંકર અને સુનંદી.

મણિલાલના ગદ્યે ગુજરાતી ભાષાના પોતાને શાભાવ્યું. વિદ્વતા, વિશદતા, પ્રવાહિતા તેમની ગદ્યશૈલીનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. દીર્ઘસૂત્રી છતાં સુઘડ ગદ્યશૈલી એ નરસિંહરાવનું અપૂર્ણ હતું. બળવંતરાય કોકરે વીજતસભર, સઘન અને વિલક્ષણ સચોટતા સાધતી ગદ્યશૈલીથી નવી લાન પાડી. આનંદશંકરના ગદ્યમાં સમતોલતા, વિશદતા અને પ્રૌઢિગૌરવ તરી આવતાં. સુનંદીના ગદ્યમાં રંગ, છાયા અને જોમ મુખ્ય હતાં. ગોવર્ધનરામે 'સરવસ્વતીચંદ્ર' દ્વારા ગદ્યશૈલીની અપૂર્વ સમૃદ્ધિ દાખવી, પણ એની સંસ્કૃતમયતા નવો ચીલો પાડી શકે તેમ નહોતી. આવા સમર્થ ગદ્યવાર્તાઓમાં ગાંધીજીના ગદ્યે અનેનોખો વળાંક આપ્યો. ગાંધીજીનું ગદ્ય ગુજરાતીમાં નરપ્રસ્થાન કરનાર બની ગયું.

સરળતા, સચોટતા અને સરસ અર્થવાહકતાએ ગાંધીજીના ગદ્યનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. ગાંધીજીના ગદ્યે એવી રુચી ઉત્પન્ન કરી કે ત્યાર પછી સાક્ષરી વિદ્વાતાવાળા આદંબરી ગદ્યને કાચમી દેશવટો મળ્યો. ગાંધીજીએ પાઠેલી ગદ્યકેદી ત્યાર પછીના વિચારકો અને સર્જકો માટે વિશાળ ઘેરો માગ્યાં બની ગયો એમ કહી શકાય. ગાંધીજીનાં ગદ્યલખાણોની લઢણોનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. ગાંધીજીની ગદ્યશૈલી પ્રસંગવણન, વ્યક્તિચિત્રણ, ભાવસંવેદન કે ભાવનાદર્શન, મનોમંથન કે સંઘર્ષનું પૃથક્કરણ, વિચારનું નિરૂપણ કે તાત્વિક વિચારણાનું આવિષ્કરણ વગેરેના આદેખનમાં અભિવ્યક્તિની વૈવિધ્યસભર સમૃદ્ધિ દાખવે છે. કથનની સાદાછ છતાં પણ અન્યાસ સાહિત્યિક સુંદરતા તેમાં અનેક વાર આવી જાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ગાંધીજીની અસરનો અહીં છપ્તપર્યં કયો છે. પણ આ દષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ અને તેનાં વિવેચન થાય અને તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન થાય તે માટેનો સમય પાછો ગયો ગણાય.



ગાંધીનાં પંચાંગુલ

ઉશનસુ

સરાસરી એવન સમં માટે
પથપિત, એથી જરી કેં વધુ લઈ
પાંચે ચ તત્તે, નિરંતરું વિભુએ
આ પુષ્પ પૂષ્પી પર પંચભૂતનું;

આકાશ જેવું વિભુ ચિતમાં કંઈ,
હો ચક્ષુ જ્વાલા સમ તે જ લોચને;
અસ્તિત્વ હો ચક્ષુની થેલી અગ્નિમત્,
માટી રહી રહેંડી પ્રકુલ પૂષ્પીની;

પૂષ્પી અહો કોઈ દટાર માંડનો
આકાર લેઈ ઊભી, ફૂટિયું થઈ,
આભનબાહુ સમ રક્ષે બે ફૂટી
અચીં રક્ષા રક્ષતું બાહુ ઉજળવલ;

આ શાળામિત્રી ફૂંભ થે ફૂંદયાં દલો
પાંચે કે ચંપાફૂલ જેમ ચોભતાં,
પાંચે ભૂતોના પ્રકટ થો પ્રકર્ષ
પંચાંગુલે કમંતું ફૂલ પદમંતું;

પંચાંગુલો ઉત્કટ પાંખડી સાં
- આકાશમાં કુંડમવર્ણ - લાપા -
પંચાંગુલો પંચશિખાની આરતી,
આભા રહી લીધી મહાર આભને;

પછી હવા જે ચીતરાઈ અમરે,
આકાશને આકૃતિ જે અપાઇ
આ કાળની કેમ વિશે મહાયું જે
તે આપની અંતુલિપંચની કૃતિ

• • •

સુક્રતુ - સોફેટિસ અને મોહનદાસ

- સ્ત્રી : આ નહીં સમજાયું.
- પુરુષ : શું ?
- સ્ત્રી : ગાંધીજીના જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થતાં, એની ઉજવણીમાં દર મહિનાના છેલ્લે રવિવારે એમનાં જીવન સંબંધી કંઈક રૂપક કે ઐતિહાસિક ઘટના કે...
- પુરુષ : મૂળ વાત એ છે કે તમને સુક્રતુ શબ્દમાં સમજાયું ન પડી : સુક્રતુ એટલે સારા કામોના...
- સ્ત્રી : હવે એટલી તો મને ખબર છે, પણ તમે એ શબ્દ વિશેષતામ તરીકે વાપરો છો.
- પુરુષ : સુક્રતુ એટલે ગ્રીસ દેશનો સોફેટિસ. સત્યને ખાતર એણે...
- સ્ત્રી : એ પણ જાણું છું, પણ...
- પુરુષ : પણ તને એની ખબર નથી લાગતી કે ગાંધીજીએ આ સદીની શરૂઆતમાં-હજી તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂગ વસ્યા નથી તે અરસામાં 'એક સત્યવીરની કથા અથવા સોફેટિસનો બચાવ' એવી એક પુરિતમ લખી હતી.
- સ્ત્રી : શુભરાતીમાં ?
- પુરુષ : શુભરાતીમાં, અને આ એમનાં થોડાં વાક્યો જો, શૈલી ઉપરથી જ લાગશે કે એ ગાંધીજીનું લખાણ 'આ અતિ મહાપુરુષ, નીતિમાન વીર સોફેટિસ ખરેખરી પૂર્વે ૪૭૧ના સાલમાં થઈ ગયો. ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સના લોકોમાં જે સડો લાખલ થયો હતો તે કાઢવા તે મથતો.
- સ્ત્રી : હવે મને ખબર છે, એથી એને ફાંસી આપી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.
- પુરુષ : ખેડું. આખું સાલભ્યા વિના વચ્ચે ટકટક ન કરે મો. ક. ગાંધીની સહીવાળું જો આ વાંચુ છું. 'એ વીર પુરુષ છે તે જોર પીને મરણ પામ્યો.'
- સ્ત્રી : એ આપ સી-
- પુ. : આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં, બદ્દે આખા હિન્દમાં હજી ધણું કામો કરવાનાં છે... આપણા ખરા દરદને તાપાસી તેને ઉધાડું નહીં કરીએ.
- સ્ત્રી : હું વાંચી લઈશ. રહેવા દો.
- પુ. : તું શું વાંચતી'તી. વાંચવાનું હોત તો તે ક્યારનું'ંય વાંચ્યું હોત. અને...અમલમાં મૂકવાની વાત તો હું કરતો જ નથી. માટે જરા સ્વસ્થ બેસ, ધ્યાન આપ, અને આ

મુખ્ય આધાર

પ્લેટો - વો. ૧ :	ગ્રોટિ
સોફેટિસ -	એલર
હીરટરી એન્ડ ફિલો. :	ઉપર વેગસ
પ્લેટો :	એલર
એક સત્યવીરની કથા :	ગાંધીજી

અનુવદન ચી. મહેતા

મંગલાચરણના પ્રસંગે, આખું સાંભળી, બેની સરખામણી કરવા પ્રત્યે સહેજ વિચાર કરતી થા.

અધિ : આવા બીજા કેટલા પ્રસંગો બેવાના છે ?

પુ. : ચૌદ-આ સાથે. મદિનાના છેલ્લા રવિવારે, આ સમયે, કંઈક વિજૂતિઓની હિતઓ, આચરણો, નાટ્યછટાના પ્રસંગો જાણવા સાંભળવા હોય તો.

રાજુ : સેક્રિટરને મારી નાખો, (૨)
એને દેશનિકાસ કરો. (૨)

ધેરો : આ, શું ?

બેનો : મહારાજ ધેરો ! આ જ કુઝ છે ને. એથેન્સની શરીએ શરીએ જુવાનિયાઓ આવી યુમે પાડતા કરે છે, પ્રજાજનોને ઉરકેરે છે.

અધિ : હાથ ! અહીં પતો બળે. તમે બે જણા અહીં બેઠા કરો છો શું ? મહારાજ ધેરો ! અને મહારાજ બેનો !

ધેરો : પછી અધિય બાબી ! તમે અહીં શા માટે આવ્યા ?

અધિ : માથું ફેડવા. ધેરો મહારાજ, તમે કેવી વાતો કરો છો ? તમે બંને મારા પતિના મિત્ર હોવડાવો છો, અને અત્યારે જ્યારે એથેન્સમાં મારા વરને દેશનિકાસ કરવાની, એને ફ્રીસીએ ચલાવવાની, એની હત્યા કરવાની જુવાનિયાઓ છોડ્યોઠ નહેરમાં ચોટ-ચકલે, ચોતરે વાતો કરે છે ત્યારે તમે બે અહીં તમારી થા મારા વરની ફિલ્સફીની લમણા-ઝીક કરો છો.

બેનો : એ વાત સાચી છે કે સોફિસ્ટોનું દમણું દમણું તોફાન બહુ વધી ગયું છે.

અધિ : કું તો તમારા જેવી હેડિયાર નથી, પછી મારા પતિની વિચારમણાના કંઈક અણુક પકડી રાકું છું. એની વાત સાચી છે કે, દમણુંદમણું સોફિસ્ટોની જમાતના ધંધાદારી બાપણે કરનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. બાપણોમાં ભારેભાર સહવત્નની, નીતિની મોટી મોટી વાતો કરે ! એમનાં પોતિકાં આચરણ જુઓ તો અનીતિથી, ગેરવત્નથી ખદખદવાં હાગે. આવી દંબી જમાત તો મેં કદી જોઈ નહોતી.

બેનો : વાત સાચી છે. મારા મોણસોની પ્રજાને કદર છે જ નહીં. પ્રોટોગોરાસ આવડો વિદ્વાન—

અધિ : હા, અને આખરે એને એથેન્સમાંથી દેશ-નિકાસ થવાનો વારો આવ્યો.

ધેરો : માર્સિયાનું પછી એમ જ-થાસિમેકસ

અધિ : એ થાસિમેકસ બળ્યાએ આ છટાદાર, બમક-દાર બાપણે કરવાની છળા ન શોધી હોત તો આવા લવારા-માસ્તરો ન પાડ્યા હોત

ધેરો : નહીં, નહીં. એમ કહેવું બરાબર નથી. પ્રોટોગોરાસે નામ અને જાતિની શોધ કરી, દિયિ-યાસે આપણી ભાષામાં છંદોની રચના કરી.

અધિ : અને ધેરો મહારાજ ! એમાં બધા સોફિસ્ટો છંદમાંથી કુછંદમાં ચડી ગયા. કંઈનો ભારેભાર આચરણે લેવામાં પડ્યા, સત્યનું સંશોધન બાણ્યે રહી ગયું. બળી તમારી એ બાપણે કરવાની કળા.

ધેરો : પછી અધિય બાબી ! શું થાય ! આપણી અથા પરંપરા એવી છે, જ્ઞાન અને આપણો મનુષ્ય, એ બે એટલે શું એ સંશોધવામાં શેક્સ, પાઇથેગોરસ, આરોનિયન પછી એટમિસ્ટ-અણુવાદીઓ આવ્યા, પછી બેનો—

અધિ : ધેરો છાત્ર—એ બધાં નામે પર અત્યારે પૂજો ચૂકે તો ! તમે બે બેઠા બેઠા આત્મા અને જીવ, જીવ અને અણુ, અણુ અને કણ, કણ અને કક્ષર એનાં છેતરારાં ફાડ્યા કરો છો પેલા કુબે—

ધેરો : કુબે ! કેણ ?

અધિ : કુબે જન્મે-પેસે મેસેટસ, બીજાને અનિટસ અને ત્રીજાને લાઇસે, આ ત્રણ જણાઓ મારા વરના પત્ર અભિજ્ઞ બેસી, સિધ્ધાંતો શીખતા, પચાવી તો કંઈ ન રાક્યા અને નીતિનો રસ્તો લઈ ન ચડ્યા, એટલે વચકાવા અને આજે ભરે બમરે ચોકમાં ઊભા ઊભા બાપણે ઝાંડે છે. અને બાપણોનો વંધિ નથી. ઝીક, બાપમાં જેટલા શબ્દો છે તે બધા એ વાપરે, પછી મારા વરને નિદે, એમને માણો કે—

ધેરો : આપણે નિંદાથી પર હોવું નોંધ્યું.

અધિ : એ તો તમે શું કહેતા દતા, ધેરો મહારાજ, મારા પતિ કહે છે. કાલે બોલે, આખરે

સત્ય તો પ્રગટ થશે જ. સાચું તરશે જ. ગાળો દેનારા અને દંભ આચરનારા આખરે ઉધાડા પડશે જ. તમે જો સૌંદર્ય અને સત્યની ચર્ચા કરશો, પણ મારા વરને બચાવવા નહીં આવો તો એ કમોતે મરશે. હું-હું તો જીવતી મરવા પડીશ.

ઝેનો : અંધિય ભાભીની વાત સાચી છે. પેલો લાખસો તો હવે હદ કરે છે. એના મોંમાં જીભ જ સખણી રહેતી નથી. સોફિસ્ટિક મહાશયના નીતિના, સત્યના સિધ્ધાંતો એનાથી જીરવાતા નથી. સોફિસ્ટોને દંભ-એમના ઠાંઠકેરા, બહારના મોટા ભભકા ઉપર સોફિસ્ટિક કડક ટીકા કરે તે એમનાથી કેમ ખચાય ? તમે જ પ્લેટો મહાશય ! તે દિવસે બાગમાં હતા—

પ્લેટો : હા રે હા. સોફિસ્ટિકના વિચારો તો બહુ ઉત્તમ, પણ દિદારના ઠેકાણાં નહીં. તે દિવસે બાગમાં આપણા મિત્રવર્ગના વાળ અસ્તવ્યસ્ત, કપડાં જથ્થરપથર, સામે આ જુવાન સોફિસ્ટ ટોળાળીના ભભકદાર, ઝબકા, વર્તન કૃત્રિમ, ટાપટીપ ભારેભાર, સોફિસ્ટિકશનની બેહદની માત્રા, ભારેખમ મોઢાં અને આપણા મિત્રવર્ગ તો ધીમે ધીમે કોધ વિના, હસાને, કરા દંભ [વના, સદાપથી એમના સિધ્ધાંતોને તડ ને ફડ કરી ઉચ્છેદતા હતા, ત્યારથી હું તો એમનો આશંક યથ ગયો છું, વાતો સાંભળી હક યથ ગયો છું.

અંધિય : અને પેલા લોકો એમનો જીવ કંઈ રીતે લેવો એના કાવતરાં કરવામાં કામે લાગી ગયા છે. જાણે મારી વરનો જીવ લપ્પ, એને લસોટી એમાંથી સ્તવનો અર્ધ તારવવાનો હોય !

પ્લેટો : કંઈ જ થવાનું નથી એમનાથી.

અંધિય : એમ તમે માનો છો. બે દિવસથી એમણે નવી વાતો ચલાવી છે કે મારા પતિ ઇશ્વરમાં નથી માનતાં.

ઝેનો : નોનસેન્સ !

પ્લેટો : એમ નથી. એ લોકોનું કહેવું એમ છે કે સોફિસ્ટિક ઇશ્વરમાં તો માને છે, પણ સાચે નવા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં પણ માને છે.

અંધિય : એવું કંઈ છે જ નહીં, મારા પતિ જેટલા શ્રદ્ધાવાન, ઇશ્વરમાં ભરોસો રાખનાર મેં તો ખીળા કોઈ જોયા નથી.

પ્લેટો : આ મોટે કોષ્ટને એ મત છે જ નહીં.

અંધિય : મોટા મહાશય પ્લેટોજી ! તમે તટસ્થ રીતે જોવાની વાતો કરો છો. મૂળ હકીકત હું જે સમજી છું તે આ પ્રમાણે લાગે છે. સત્ય બધાને શોધવું છે.

પ્લેટો : સોફિસ્ટોને પણ.

અંધિય : હા. પણ મારા પતિ કહે છે કે એ શોધતાં નીતિનો આશરો લેવો જ પડે. નીતિને બળગી રાખીને સત્ય કે જ્ઞાન નહીં સાંપડે.

ઝેનો : અંધિય ભાભી વાત બરાબર સમજ્યાં છે.

અંધિય : પણ આ સોફિસ્ટોને નીતિની વાત મને ઉતરતી નથી. એમને વહાલો સ્વાધ, એમને વહાલો દંભ, એટલે એ બનાવટી તરકટી જીવનના ઉપાસક-એટલે કે બહાર બેલવાનું કંઈ અને ખાનગીમાં યા અંતરથી અંમલમાં ચૂકવાનું જુદું.

ઝેનો : આ બાબતમાં પણ મારું 'માનવું' એમ જ છે. સોફિસ્ટો હવે પાકા સુદ્ધિયાણાં યથ વાતોમાં જ શરા યથ ગયા છે. વિચાર અને વર્તનમાં આજ ધરતી જેટલું અંતર છે.

ટોળું : સોફિસ્ટિક પાપી છે, અધમ છે. એને દેશ-નિકાલ કરો. (૨)

અંધિય : જોયું. નવરા, નખખેદિયા, આ રીતે પોતાનો સમય બરબાદ કરે છે, અને મારા વરની વિરુદ્ધ લોકમત ફેળવ્યે જાય છે.

પ્લેટો : પણ લોકોને સત્ય તો સમજાશે જ ને—

અંધિય : ક્યારે ? બહુ ખતમ યથ ગયા પછી ? તો શી ક્ષયો ? વેઠનારી હું અંધિય ! અને લોકોના ટોળાને વળી સત્યનું જ્ઞાન એમ એટલી સહેલાઈથી થતું હોત તો પછી જોઈએ જ શું ? તો તો ભાવણીની શી જરૂર-પ્લેટો મહાશય ! હું તો આ ચાલી. તમે મારા પતિના મિત્ર કહેવવાનો છો-એરબાહ ગણાવો છો-તો હું આ કહેવા આવી. હશે. પછી મને કહેતા નહીં કે મેં તમને ચેતવ્યા નહોતા. હું તો જાણું છું : બાહરાક આરોહનના દ્વિતરમાં.

પ્રેરણા : ત્યાં કેમ ?
 અધિપ : એ જવાના છે ત્યાં, કારણ મેલેટસે એમની ઉપર દાવો માંડ્યો છે—એનો જવાબ નોંધાવવા.
 પ્રેરણા : હોય નહીં.
 અધિપ : તમે માનો નહીં અને ચર્ચા કરી કરો તે શું થાય ! આવજો.
 પ્રેરણા : અધિપભાણી ! શિર્ષા રહે. અમે આવીએ છીએ.
 અધિપ : તમે ચપ્પેનાં ચીંધરા ફાંચા કરો. કું તો આવી—રાજદરબારમાં.

યુધિશ્થિર : અરે કોણ સોક્રેટિસ ! બહીં અદામતનાં પગ-થિપાં ઉપર—તમે ?

સોક્રેટિસ : હા, કું સોક્રેટિસ. યુધિશ્થિર, પેલા મેસિટસે મારા ઉપર આરોપો મૂક્યા છે, અને મારે એના ખુલાસાઓ કરવાના છે. માનું છું કે મુકદ્દમા સમિતે આશરો.

યુધિશ્થિર : તમારા ઉપર—તમારા જેવી નીતિમાન સત્ય-વક્તા, પ્રમાણિક વ્યક્તિ ઉપર આરોપ.

સોક્રેટિસ : યુધિશ્થિર ! આ સરજતમાં મને તે યથ સજે. મેસિટસ જુવાન છે અને જુવાનિયાઓનો નેતા છે; એટલે મારા ઉપર એ આરોપ—ફાંચા છે. એક તો કું જુવાનોને આડે રસ્તે ચઢાવું છું તે, અને બીજો હું ઔસન્ય પ્રસ્થાપિત ભગવાનમાં માનતો નથી અને નવા ઇશ્વરમાં માનવા એ લોકોને ઉરફેરું છું.

યુધિશ્થિર : હીહીહી : મને તો હસવું આવે છે. ઊકર-વાદવેશ જ કહેવાય. ખાંસશ વાતો—ના, ના. એમ ન હોય.

સોક્રેટિસ : એ હકીકત છે. યુધિશ્થિર ! ખને. સંસાર સરજતમાં ખડું ખને; પણ તમે શા માટે ચિંતા કરો છો ? સત્ય તરશે જ. પણ મને એ તો કહો કે આપણું શા માટે બહીં પધારવું થયું છે ? માનું તો જોયુ જશે.

યુધિશ્થિર : હા, તમે કહો છો તેમ જની સજે. લોકો અને પણ હસે છે. કું નીતિની વાત કરુ કે ભવિષ્યમાં જનતાની વાતો આગળથી જાહેર કરું તો લોકો અદમાપ્રથી મને પણ ભારે છે. ભલે ભારે.

સોક્રેટિસ : આપ તો અજાણ રહો છો, કું તો જે જુવાન મને એને પોતાની મેળે—સ્વનંત રીતે વિચાર કરવા આમંત્ર કરું છું. મારો મત માને ન માને, પણ એ સ્વનંતપણે વિચાર કરે એમ કરવા એમને ઉદ્દેશ્ય કરું છું; એટલે કુદરતી રીતે મારા ઉપર કેટલાકને ચીડ ચડે છે; પણ આપને શું ?

યુધિશ્થિર : કું તો મારા પિતાજી ઉપર દાવો માંડવા બાદશાહની આ અદાસતમાં અરજ નોંધાવવા આવ્યો છું.

સોક્રેટિસ : આપના પિતા ઉપર દાવો ?

યુધિશ્થિર : બરાબર. મારા ખુદ પિતાજી ઉપર ફરિયાદ—કારણ એમણે યુ-હો કર્યો છે.

સોક્રેટિસ : આપના પિતાજીએ યુ-હો કર્યો છે ? શા યુ-હો ?

યુધિશ્થિર : મહાશય સોક્રેટિસ ! મારે ત્યાં બે નોકરો. એ બે મે નશો કર્યો, દારૂ પીધો—અને બંને લકડ્યા. એમાં એક નોકરે બીજાને મારી નાખ્યો.

સોક્રેટિસ : ઘરનો નશોઃ કોધને લઇ બેભાન, પછી—

યુધિશ્થિર : પછી મારા પિતાજીએ પેલા ખૂટી નોકરને પકડી હાથે પગે બાંધી મટરમાં ફેંકી દીધી, અને પોતે આપ કરાવવા કોષને ન્યાયાધીશની શોધમાં મોકલ્યા. ફરિયાદમાં કંઠીથી, જૂ ખ-મરથી, મટરમાં પેલા ખૂટી નોકર મરી ગયો.

સોક્રેટિસ : હા આ—

યુધિશ્થિર : એટલે મારા પિતાએ ખૂન કરવાના આરોપસર એમની ઉપર દાવો નોંધાવવા હું બહીં આવ્યો. કું માનું છું કે આ હું પવિત્ર સેવા કામ બજાવી રહ્યો છું. મારા સંબંધીઓ અને આમ કરવાની ના પાડે છે. કહો સોક્રેટિસ, તમારો શો મત છે ?

સોક્રેટિસ : કું શો મત આપું ?—આપ વિદ્વાન છો. ખોટા કામને વખોડવું નોંધ્યો. ખોટું કામ કોને કહેવાય તે નક્કી કરવું નોંધ્યો. પવિત્ર કામ કોને કહેવું એ પણ નક્કી કરવું નોંધ્યો.

યુધિશ્થિર : જુઓ સોક્રેટિસ, અસલની આખ્યાયિકાઓમાં છે કે કોનસે પોતાના પિતા યુરેનસને ખોટા કામ માટે સજા કરી હતી. જયુસ તો ન્યાયનો પંથ જ આચરનારા હતા. તો એણે પણ પોતાના પિતા કોનસને સજા કરી હતી.

સોફિસ્ટ : હા આ. હવે આ અસલની આખ્યાયિકાઓ
ખરી છે એ કેમ માનવું ? એનો તાવ કાણુ
કાઠે ? એમણે પોતાના પિતાઓને કયા, કેવા
સંજોગોમાં સળ કરી તે પણ આપણે જાણતા
નથી; એટલે આવી આખ્યાયિકાઓની વાતો
પડતી મૂકી હું તો આપને ત્યાં બનેલા
દાખલામાં કાણુ શુન્હેગાર-એક નોકર તો
શુન્હેગાર-ખીજની બાબતમાં તમારા પિતાજી
કેધે બરાબા અને પેલાને બાંધ્યો. હવે એ
મરી ગયો એ માટે તમારા પિતા જ એક
જવાબદાર કે ખીજ કારણે પણ ખરી તે પહેલાં
તપાસવાં જોઈએ અને પછી જો શુન્હેગાર
જણાય તો જરૂર સળને પાત્ર મણવા જોઈએ.

યુથિફોન : તમે આ આખ્યાયિકાઓને સ્વીકારતા નથી ?
સોફિસ્ટ : બને. ખરી પણ હોય, ખોટી પણ હોય. હું
એને માટે એકસ ભત ન આપું.

યુથિફોન : તમે સોફિસ્ટ, આણું ન બોલો. તમારા ઉપર
આણું બોલવા માટે લોકો વધારે કેધે બરાબી.

સોફિસ્ટ : સત્યને ચારેકારથી તપાસવાની જરૂરમાં મારે
ચારેકારથી વાત તપાસવી જ જોઈએ.
એમાં લોકોની જીતઓને તાણે થઈ મારે ખૂંચા
રહેવું એ ન બને

ટાણું : સાંભળો, સાંભળો. આ સોફિસ્ટ શું કહે છે તે.

એક : તમે જૂની આખ્યાયિકાઓમાં માનો છો કે નથી
માનતા ?

સોફિસ્ટ : બધી જ આખ્યાયિકાઓ ખરી એમ કેમ
કહેવાય ? કહેનારે એમાં અતિશયોકિત પણ
બરી હોય. પોતાનું હિમેયું પણ હોય સારા-
સારનો વિચાર કરી, તારવી—

ટાણું : તમે એ માન્ય રાખો છો કે નથી માનતા ?

સોફિસ્ટ : બધી જ અસલી વાતો સાચી ન પણ હોય.
આપણે સારાસારનો વિચાર કરવો જોઈએ.

એક : નિક્સની આખ્યાયિકા ખરી છે કે ખોટી ?

સોફિસ્ટ : હું નથી જાણતો

એક : તમે એ વાત કબૂલ રાખો છો કે નહીં ?

સોફિસ્ટ : એવું સંશોધન કર્યા વિના તો નહીં જ.

એક : તમે સંશોધન કરવાવાળા કાણુ ?

સોફિસ્ટ : માનવ. વ્યક્તિ, મારો અંતરાત્મા.

ટાણું : જહેરજનતાને સોફિસ્ટ કયરૂં છે. એની
તપાસ થવી જ જોઈએ.

એક : એને કેદ કરો. એને પકડો.

ટાણું : સોફિસ્ટને દેશનિકાલ કરો. એને બોલતો
બંધ કરો.
[સંગીત : હો હો હો હો.]

જજ : શાંતિ. તમારું નામ શું ?

સોફિસ્ટ : સોફિસ્ટ.

જજ : પિતાનું ?

સોફિસ્ટ : સોફોનિક્સ.

જજ : તમે કંઈ ખાસ બધ્યા છો ? કંઈ પુરતકો
વાંચ્યાં છે ?

સોફિસ્ટ : ના જી.

જજ : અને જો તમે ચોટે ચકલે લોકોને ઉપદેશ
આપો છો !

સોફિસ્ટ : ઉપદેશ આપવાનો મારો ધર્મ નથી, પણ
હું જે મળે તેને સલાહો પૂછું છું, ખરું શું
તે જાણવા મથું છું.

જજ : અને એમ કરી તમે લોકોને આડે રસ્તે
ફોરવો છો.

સોફિસ્ટ : ના જી, મેં બાણુનો વિચાર કરવા મથું છું.

જજ : તમે જુવાનોના મગજમાં સંશય પેદા કરો છો.

સોફિસ્ટ : ના જી. એમને બધી બાણુનો વિચાર કરી
સાચું શું છે તેના નિર્ણય ઉપર આવવા
સબજ કરું છું. એમની યુદ્ધિ જાગૃત કરું છું.

જજ : તમે સ્વપ્નેમાં માનો છો ? તમને સ્વપ્ને
આવે છે ?

સોફિસ્ટ : ક્ષણ જાણુને સ્વપ્ને આવે છે, આવી શકે છે.

જજ : તમે એ સાચાં છે એમ માનો છો ?

સોફિસ્ટ : કદીક સાચાં હોઈ શકે. જેટલી આપણી
અંતરશુદ્ધિ અને આત્મશક્તિ.

જજ : એટલે શું ?

સોફિસ્ટ : આપણે આપણી જાતમાં જોડે જીતરી વિચાર
કરીએ, જીદિને કસોટીએ, એમાંથી સાર કાઢવા
મથીએ તો સત્ય કાઢી લાગે.

ટાણું : હીહીહીહી...

જજ : શાંતિ. સોફિસ્ટ, તમે નીતિમાં માનો છો ?

સોફિસ્ટ : જી. દરેક માણસને નીતિને તો અનુસરવું

જે પ્રમો.

જજ : કંઈ નીતિ ?

સોફિસ્ટ : સાચું બોલવું, બીજાને ઇનગત કરવી. કોઈની સામક્ષી નહીં કુશલવી, ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ન્યાયને માત્ર આપવું.

જજ : તમે ન્યાયને માત્ર આપવામાં માનો છો ?

સોફિસ્ટ : જી, નામદાર ! એથી તો હું અહીં આપની સમક્ષ હાજર થયો છું.

જજ : તમારા ઉપર મેલેટસે એ મોટાં તફામતો મુક્યા છે તે તમે જાણો છો. એક તો તમે જુવાનોને આડે રસ્તે દોરવો છો અને બીજું તમે જૂના પ્રસ્થાપિત રેલોને નકારી નવા રેલોની સ્થાપના કરો છો.

સોફિસ્ટ : જી નામદાર ! એ આરોપો મેં વારંવાર સાંભળ્યા છે.

જજ : મેલેટસ ! હવે તમારે જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછો.

મેલેટસ : સોફિસ્ટ ! તમને આ તખ્તકે અણગમતાં મહાશય નહીં કહું તો આશરો ને ?

સોફિસ્ટ : આશરો. મહાશય કહો કે ન કહો. એથી મુજબ્યકિતમાં કરીશ ફેરફાર થતો નથી.

મેલેટસ : એટલે ?

સોફિસ્ટ : બહુ સાદી વાત છે. વ્યક્તિ જે હોય તે જ રહે છે.

મેલેટસ : કોઈ એક વ્યક્તિને સારો અબજો પહેરાવીએ એથી એ વધારે સૌભાગ્યમાન થા લાભકારી થાએ એમ તમે નથી માનતા ?

સોફિસ્ટ : ના જી. એના અંતરમાં જે પૂંછ હોય તો તેટલી જ રહે. બાકી શોભા કે લાભકારી તો એ આર્થિકી લાગે.

મેલેટસ : એથી તમે શહેરમાં જથ્થરપથર કપડાંમાં ફરવાનું પસંદ કરો છો ?

સોફિસ્ટ : કપડાં સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ; બાકી કપડાં એ મારે મન મહત્ત્વની વાત નથી.

મેલેટસ : તમે તમારી જાતને બહુ શાણા છો એમ માનો છો એ ખરું ?

સોફિસ્ટ : ના જી. હું શાણપણ ક્યાં છે તે શોધવા પ્રયત્ન કરું છું.

મેલેટસ : પણ તમને બીજા શાણા હોય તો તે શાણા નથી લાગતાર ?

સોફિસ્ટ : ધણીવાર ધણા, શાણા થા વધારે શાણા હોવાનો દાવો કરે છે, પણ અચી રાઈ કરીએ છીએ ત્યારે એ લોકો શાણપણનો કેટલો દંભ કરે છે, તેની ખજાર પડી જાય છે અને હિપ્પા પડે છે, એમ બને છે.

મેલેટસ : જે કોઈ શહેરી ધનદોલત મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને માન મરતબો વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, એની તમે નિંદા કરો છો, એ વાત ખરી ?

સોફિસ્ટ : નિંદા નથી કરતો.

મેલેટસ : કપક્ષ આપો છો ?

સોફિસ્ટ : જાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, સહચાર આપવા પ્રયત્ન કરવો, એ ધનદોલત કે ક્ષતિની પાછળ લાગતા રહેવું એના કરતાં પહેલું વધારે સાચું છે, એમ કહેવામાં કપક્ષ ન ગણાય.

મેલેટસ : સહાય આપો છો !

સોફિસ્ટ : એમ તો જરૂર ચણી શકાય.

મેલેટસ : અને એમાં કપક્ષની ઓખ થયે છે !

સોફિસ્ટ : ના, કોઈને સહવત્નરસીય થવા કહેવું એ કંઈ ગ્રન્થો નહીં જ ગણાય. સામને ન ગમતું હોય અને એમાં એ કપક્ષ માને તો એમાં કહેનાર દોષિત ન ગણાય.

મેલેટસ : તમે દલામાં અદર આલવાના અખતરા કરો છો એ સાચી વાત છે ?

સોફિસ્ટ : આપે અને એમ અધર આલતો જોયો છે ?

મેલેટસ : અમે પૂછીએ એનો જવાબ આપો.

સોફિસ્ટ : હું દલામાં આલતો હોત તો અત્યારે અહીં બિઓ રહ્યો ન હોત. ના જી, હું દલામાં નથી આલતો, કોઈ દલામાં અદર આલી શકે નહીં.

મેલેટસ : તમે ઇશ્વરમાં માનો છો ? સીધો જવાબ આપજો.

સોફિસ્ટ : ઇશ્વર નથી એમ હું કહેતો જ નથી. કહું પણ નથી. કદીય પછુ નહીં. જ્યાં સુધી માનવજાત છે, ત્યાં સુધી માનવની દરતી જ નથી એમ કોઈ નહીં કદી શકે. એમ જ ઇશ્વર નથી એમ પણ કોઈ નહીં કદી શકે.

મેલેટસ : તમે ઇશ્વરમાં માનો છો ?

સોફિસ્ટ : હું ખાર અંતરમાં માનું છું.

મેલેટસ : તમારુ અંતર એ મુશ્વર છે ?

સોક્રેટિસ : હોહ શકે. ન પણ હોહ શકે. જેટલું અંતર શુદ્ધ એટલું એ મુશ્વરની નજીક છે, એમ કહી શકાય.

જજ : સોક્રેટિસ, તમારા જવાબો સ્પષ્ટ નથી.

સોક્રેટિસ : જે મારા મનમાં અસ્પષ્ટ હોય એના જવાબો સ્પષ્ટ શી રીતે આપું ?

મેલેટસ : તમે જુવાનોને છટાદાર વાણીમાં ભાષણો કરી ભોળાવો છો.

સોક્રેટિસ : મને છટાદાર ભાષણો કરતાં આવડતાં નથી.

મેલેટસ : તમે રૂઢિ અને પ્રથાના વિરોધી છો ?

સોક્રેટિસ : જે રૂઢિમાં મને દંભ દેખાતો હોય, તકલ્લીબ જુઠ્ઠી લાગતી હોય એનો તો હું જરૂર વિરોધ કરું જ.

મેલેટસ : તમે લોકોને ક'ંઈક શિખવવાને બદલે એમની પાસેથી પૈસા પગાવો છો.

સોક્રેટિસ : આ તદ્દન અસત્ય છે, જે હું પૈસા લેતો હોત તો આટલો ગરીબ ન હોત.

જજ : સોક્રેટિસ ! જાણો છો કે તમે છુટી ગયા તો તમે નસીબદાર, પણ જો સજા મળે તો તે આકરી હશે. જુઠું બોલવા માટે મોતની પણ સજા થઈ શકે છે.

સોક્રેટિસ : મને મોતનો ડર છે જ નહીં. એ તો સત્ય હકીકત છે.

જજ : શી ?

સોક્રેટિસ : કે દરેકને મૃત્યુ તો આવવાનું જ છે. એ સિદ્ધ થયેલું સત્ય છે. મને એનો જરા પણ ડર નથી.

મેલેટસ : તમે તમારી જાતને શિક્ષક કહેવડાવો છો ?

સોક્રેટિસ : લોકો કહેતા હોય તો હું જાણતો નથી. હું તો કેવળ એક સત્યનો શોધક છું.

મેલેટસ : સત્ય એટલે શું ?

સોક્રેટિસ : હું શોધી રહ્યો છું.

મેલેટસ : તમે દેવ, દેવતા એવા કશામાં માનતા નથી.

સોક્રેટિસ : મેં કદી એવું નથી કહ્યું.

મેલેટસ : જુવાનિયાઓને સદ્યુણી બનાવવા જરૂરી છે. ન્યાયાધીશો એ કામ સારી રીતે કરી શકે એવું તમે નથી માનતા ?

સોક્રેટિસ : ઇ-સાફ કરવાની ગાદીએ ખેસનારા જુવાનિયાઓને સદ્યુણી નહીં બનાવી શકે. ફક્ત જાતે નીતિને માગે જાલવાથી એ સદ્યુણી થઈ શકે.

ડાળ : અમને આ લાંબી ચર્ચામાં રસ નથી. સોક્રેટિસ સીધા જવાબો આપતા નથી.

જજ : શાંતિ સોક્રેટિસ ! તમારે કંઈ તમારા બચાવમાં કહેવાનું છે ?

સોક્રેટિસ : મારે મારા બચાવમાં ખાસ કશું કહેવાનું નથી. મારા ઉપર, પહેલાં તો પોકળ આરોપો ધડવામાં આવ્યા છે. તમે મને ભાન ભૂલેલો ગણાવ્યો છે. હું છટાદાર ભાષણપોર છું, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. હું દરેક વાતની ઊંડા ઉત્તરી શોધ કરું છું, અંતરમાં સંશોધન કરું છું, એવું સારથિવામાં આવ્યું છે. આ બધા ખોટા આરોપો છે. એથેન્સના શહેરીઓને નથી મનવું તે મારી વાણી, જેઓ આડે રસ્તે પૈસાદાર થવા માગે છે, જેઓ હોદ્દા-કાંતિ મેળવવા વલખાં મારે છે, એમની સામે હું ટકાર કરું છું, કરીશ. જેઓ પોતાનો આત્મા વેચી નખરાં કરે છે એની હું ટકાર કરું છું, કરીશ મારે મન નાના મોટા, જુવાન વૃદ્ધ સૌ સરખા છે, અને એમને એક જ વાત કરું છું મુશ્વરની આરા મારે માન્ય છે. એમાં મને જણાય છે કે મનુષ્યે પોતાના આત્માને પવિત્ર રાખવા સતત પ્રયત્ન કરવા. તમે મને મોતની પણ સજા કરશો તો મને એની જરા ચિંતા નથી. જે મને અન્યાયથી મારશે એને જ ભારે ગુસ્સાન થશે. મને રાજ્ય ખટપટમાં રસ નથી. મને ન્યાયના નીતિના પંથે ચાલવામાં જ રસ છે. મેં કોઈને અન્યાય ક્યો નથી, કોઈનું માંગીને લીધું નથી, અસત્ય બોલ્યો નથી, મેં દંભ આવ્યો નથી, જ્ઞાનનો ડોળ ધાલ્યો નથી. હું તમારી પાસે દવા પણ માગતો નથી. હું ઇ-સાફ માગું છું. ન્યાયાધીશનું કામ મહેરબાની દેખાડવાનું નથી. પક્ષપાત ક્યો વિના ન્યાય તોળવાનું છે. મને મુશ્વરમાં અદ્ધા છે, અને હું એનામાં જ અદ્ધા રાખી નીતિ પાળું.

જ નોંધએ.

જજ : કંઈ નીતિ ?

સોફિસ્ટ : સાચું બોલવું, બીજાને ઇજા ન કરવી. કોઈની સાગણી નહીં દુઃખરવી, ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી. ન્યાયને માન આપવું.

જજ : તમે ન્યાયને માન આપવામાં માનો છો ?

સોફિસ્ટ : છ. નામદાર ! એથી તો હું અહીં આપની સમક્ષ હાજર થયો છું.

જજ : તમારા હપ્તર મેલેટસે એ મોટાં તહેામતો મુક્યા છે તે તમે જાણો છો. એક તો તમે જીવવાનો આડે રસ્તો દોરવો છો અને બીજું તમે જૂના પ્રચલિત દેવાને નકારી નવા દેવાની રચાવના કરો છો.

સોફિસ્ટ : છ નામદાર ! એ આશો મેં વારંવાર સંભળ્યા છે.

જજ : મેલેટસ ! હવે તમારે જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછો

મેલેટસ : સોફિસ્ટ ! તમને આ તમકે અદાલતમાં મહારાય નહીં કહું તો ચાલશે ને ?

સોફિસ્ટ : ચાલશે. મહારાય કહો કે ન કહો. એથી મૂળ વ્યક્તિમાં કશો ફેરફાર થતો નથી.

મેલેટસ : એટલે ?

સોફિસ્ટ : બહુ સારી વાત છે. વ્યક્તિ જે હોય તે જ રહે છે.

મેલેટસ : કોઈ એક વ્યક્તિને સારો ઝગ્ગો પહોંચીએ એથી એ વધારે શોભાયમાન થા બલકાદાર લાગે એમ તમે નથી માનતા ?

સોફિસ્ટ : ના છ. એના અતરમાં જે પૂછ હોય તો તેટલી જ રહે. બાકી શોભા કે બલકાથી તો એ આડંબરી લાગે.

મેલેટસ : એથી તમે ચહેરમાં જયરખર કપડામાં ફરવાનું પસંદ કરો છો ?

સોફિસ્ટ : કપડાં સ્વચ્છ હોવાં નોંધએ; બાકી કપડાં એ મારે મન મદત્તની વાત નથી.

મેલેટસ : તમે તમારી જાતને બહુ સાચા છો એમ માનો છો એ ખરું ?

સોફિસ્ટ : ના છ. હું સાચપણ ક્યાં છે તે શોધવા પ્રયત્ન કરું છું.

મેલેટસ : પણ તમને બીજા સાચા હોય તો તે સાચા નથી લાગતા ?

સોફિસ્ટ : ધણીવાર ઘણા, સાચા થા વધારે સાચા હોવાનો દાવો કરે છે, પણ ચર્ચા શરૂ કરીએ છીએ ત્યારે એ લોકો સાચપણનો ટેલો દંભ કરે છે, તેની ખબર પડી જાય છે અને હિપ્પા પડે છે, એમ બને છે.

મેલેટસ : જે કોઈ ચહેરી ધનદોલત મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને માન મરતમે વધારતા પ્રયત્ન કરે છે, એની તમે નિંદા કરો છો, એ વાત ખરી ?

સોફિસ્ટ : નિંદા નથી કરતો.

મેલેટસ : કપકો આપો છો ?

સોફિસ્ટ : જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, સદાચાર આચરવા પ્રયત્ન કરવો, એ ધનદોલત કે કીર્તિની પાછળ ભમતા રહેવું એના કરતાં પહેલું વધારે સાચું છે, એમ કહેવામાં કપકો ન ગણાય.

મેલેટસ : સલાહ આપો છો ?

સોફિસ્ટ : એમ તો જરૂર મધી રાખ.

મેલેટસ : અને એમાં કપકાની એમ થશે છો ?

સોફિસ્ટ : ના, કોઈને સફલત નથી સ વધા કહેવું એ કંઈ ઝગ્ગો નહીં જ ગણાય. સામને ન મગ્નું હોય અને એમાં એ કપકો માને તો એમાં કહેનાર દોષિત ન ગણાય.

મેલેટસ : તમે હવામાં અદર ચાલવાના અખતરા કરો છો એ સાચી વાત છે ?

સોફિસ્ટ : આપે અને એમ અધર ચાલતો જોયો છે ?

મેલેટસ : અમે પૂછીએ એનો જવાબ આપો.

સોફિસ્ટ : હું હવામાં ચાલતો હોઉ તો અત્યારે અહીં બિભો રહ્યો ન હોત. ના છ, હું હવામાં નથી ચાલતો, કોઈ હવામાં અદર ચાલી શકે નહીં.

મેલેટસ : તમે ઇશ્વરમાં માનો છો ? સીધો જવાબ આપજો.

સોફિસ્ટ : ઇશ્વર નથી એમ હું કહેતો જ નથી. કહું પણ નથી. કહીશ પણ નહીં. જ્યાં સુધી માનવજાત છે, ત્યાં સુધી માનવની દરતી જ નથી એમ કોઈ નહીં કહી શકે. એમ જ ઇશ્વર નથી એમ પણ કોઈ નહીં કહી શકે.

મેલેટસ : તમે ઇશ્વરમાં માનો છો ?

સોફિસ્ટ : હું મારા અંતરમાં માનું છું.

મેલેટસ : તમારું અંતર એ ધ્રુવર છે ?

સોક્રેટિસ : હોય શકે. ન પણ હોઈ શકે. જેટલું અંતર શુદ્ધ એટલું એ ધ્રુવરની નજીક છે, એમ કહી શકાય.

જજ : સોક્રેટિસ, તમારા જવાબો સ્પષ્ટ નથી.

સોક્રેટિસ : જે મારા મનમાં અસ્પષ્ટ હોય એના જવાબો સ્પષ્ટ શી રીતે આપું ?

મેલેટસ : તમે જુવાનોને છટાદાર વાણીમાં બાળણો કરી બોળવો છો.

સોક્રેટિસ : મને છટાદાર બાળણો કરતાં આવડતાં નથી.

મેલેટસ : તમે રૂઢિ અને પ્રથાના વિરોધી છો ?

સોક્રેટિસ : જે રૂઢિમાં મને દંભ દેખાતો હોય, તકલાદી જુઠ્ઠી ભાગતી હોય એનો તો હું જરૂર વિરોધ કરું જ.

મેલેટસ : તમે લોકોને કંઈક શિખવવાને બદલે એમની પાસેથી પૈસા પગાવો છો.

સોક્રેટિસ : આ તદ્દન અસત્ય છે, જે હું પૈસા લેતો હોત તો આટલો ગરીબ ન હોત.

જજ : સોક્રેટિસ ! જાણો છો કે તમે છુટી ગયા તો તમે નસીબદાર, પણ જે સજા થઈ તો તે આકરી હશે. જાહેર બોલવા માટે મોતની પણ સજા થઈ શકે છે.

સોક્રેટિસ : મને મોતનો ડર છે જ નહીં. એ તો સત્ય હકીકત છે.

જજ : શી ?

સોક્રેટિસ : કે દરેકને મૃત્યુ તો આવવાનું જ છે. એ સિદ્ધ થયેલું સત્ય છે. મને એનો જરા પણ ડર નથી.

મેલેટસ : તમે તમારી જાતને શિક્ષક કહેવડાવો છો ?

સોક્રેટિસ : લોકો કહેતા હોય તો હું જાણતો નથી. હું તો કેવળ એક સત્યનો શોધક છું.

મેલેટસ : સત્ય એટલે શું ?

સોક્રેટિસ : હું શોધી રહ્યો છું.

મેલેટસ : તમે દેવ, દેવતા એવા કશામાં માનતા નથી.

સોક્રેટિસ : મેં કદી એવું નથી કહ્યું.

મેલેટસ : જુવાનિયાએને સદગુણી બનાવવા જરૂરી છે. ન્યાયાધીશો એ કામ સારી રીતે કરી શકે એવું તમે નથી માનતા ?

સોક્રેટિસ : ઇન્સાફ કરવાની ગાદીએ ખેસનારા જુવાનિયા-એને સદગુણી નહીં બનાવી શકે. ફક્ત જાતે નીતિને માગે ચાલવાથી એ સદગુણી થઈ શકે.

ટોળું : અમને આ લાંબી ચર્ચામાં રસ નથી. સોક્રેટિસ સીધા જવાબો આપતા નથી.

જજ : શાનિ. સોક્રેટિસ ! તમારે કંઈ તમારા બચાવમાં કહેવાનું છે ?

સોક્રેટિસ : મારે મારા બચાવમાં ખાસ કશું કહેવાનું નથી. મારા ઉપર, પહેલાં તો પોકળ આરોપો ઘડવામાં આવ્યા છે. તમે મને બાન બૂલેલો ગણાવ્યો છે. હું છટાદાર બાળણખોર છું, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. હું દરેક વાતની જોડા જીતરી શોધ કરું છું, અંતરમાં સંશોધન કરું છું-એવું સારણમાં આવ્યું છે, આ બધા ખોટા આરોપો છે. એથેન્સના શહેરીઓને નથી ગમતું તે મારી વાણી, જેઓ આડે રસ્તે પૈસાદાર થવા માગે છે, જેઓ હોદ્દા-કીર્તિ મેળવવા વલખાં મારે છે, એમની સામે હું ટકાર કરું છું, કરીશ જેઓ પોતાનો આત્મા વેચી નખરાં કરે છે એની હું ટકાર કરું છું, કરીશ મારે મન નાના મોટા, જુવાન વૃદ્ધ સૌ સરખા છે, અને એમને એક જ વાત કરું છું ધ્રુવરની આગા મારે માન્ય છે. એમાં મને જણાય છે કે મનુષ્યે પોતાના આત્માને પવિત્ર રાખવા સતત પ્રયત્ન કરેવા. તમે મને મોતની પણ સજા કરશો તો મને એની જરા ચિંતા નથી. જે મને અન્યાયથી મારશે એને જ ભારે નુકસાન થશે. મને રાજ્ય ખટપટમાં રસ નથી, મને ન્યાયના, નીતિના પંથે ચાલવામાં જ રસ છે. મેં કોઈને અન્યાય કર્યો નથી, કોઈનું માંગીને લીધું નથી, અસત્ય બોલ્યો નથી, મેં દંભ આવ્યો નથી, જ્ઞાનનો ડોળ ખાલ્યો નથી. હું તમારી પાસે દવા પણ માગતો નથી. હું ઇન્સાફ માગું છું. ન્યાયાધીશનું કામ મહેરબાની દેખાડવાનું નથી. પક્ષપાત કર્યા વિના ન્યાય તોળવાનું છે. મને ધ્રુવરમાં અદલા છે, અને હું એનામાં જ અદલા રાખી નિશ્ચિંતપણે

- તમારી સળ સાંભળવા ત-પર હું.
- ૪૪ : તમે સોફ્ટિસ સાથે થયેલો સંવાદ સાંભળ્યો છે. એથેન્સના વિદ્વાનોને હવે હું કહીશ કે સોફ્ટિસ ગ્રુન્હેગાર છે કે નિર્દોષ છે તે હવે જાહેર કરો.
- ૫૫ : ગ્રુન્હેગાર, નિર્દોષ.
- ૪૪ : જેઓ ગ્રુન્હેગાર ગણતા હોય તે આ બાબત આવે અને નિર્દોષ ગણતા હોય તે આ બાબત આવે.
- ૪૪ : માર્કા ગણતાં ત્રણ મતે સોફ્ટિસ ગ્રુન્હેગાર દરે છે. એને અમે મોતની સળ ફરમાવીએ છીએ.
- સોફ્ટિસ : તમે અને ગ્રુન્હેગાર દરમિયાં એથી અને કુઃખ નથી થતું. તમારા નિષ્ક્રિય અણધાર્યો તો નથી જ. આગળથી ઘણી નજવીજ કરવામાં આવી હતી. મારી સત્તે ફક્ત ત્રણ જ મત વધારે પડ્યા. હશે, મને એમની ઉપર કોષ નથી. મને દંડ ન કર્યો તે સારું. ક્યું, કારણ દંડ ભરવાને મારી પાસે પૈસા જ ક્યાં હતા? હા, હું મારી જાતને નિર્દોષ માનું છું. પણ એટલું તો કહું કે તમે જરા ઉતાવળ ન થયા હોત તો હું હવે સિતેરની ઉંમર પહોંચેલો, દૈનિક યુદ્ધમાં મોતને શરણે તો જાત, પણ તમારા નસીબમાં અન્યાયનો પંથ લખાયેલો હશે એટલે તમે આવું મગલું બન્યું. તમને તમારી કરણીની સળ ભોગવવી પડશે હું તો મોતની સળ સુખેથી ભોગવીશ મોત કંઈ કુઃખરૂપ નથી. નીતિને મારો આલનારા માણસને કુઃખ જેવું કંઈ હોતું જ નથી. મારી તો માગણી છે કે જ્યારે મારા ઊંઠા રાત્રી ઉંમરલાયક થાય અને નીતિનો મારો ઊંઠો, અથવા સહયુગ્ય કરતાં દોષતને વધારે વધારી ગયું તો એમને પણ સળ ફરજી.
- ૪૪ : અદ્યક્ષત બરખાસ્ત થાય છે. ત્રીસ દિવસની કે બાદ એને ઝેરનો કોડોરો આપવામાં આવશે.
- ૫૫ : પછી ત્રીસ દિવસ રહી એણે ઝેર પીધું ?
- ૫ : હસતે મેરિ, મારીને. જ્યાં એકઠા થયેલા એમને ઉદ્દેશીને એક બાળક કરીને, નીતિની વાત કરીને, ધુન્ધરમાં ગ્રહ રાખીને પીધું.
- ૫૫ : બિચારો.
- ૫ : અમર થઇ ગયો, આજે અહીં દળર વરો પણ એને લોક સંભારે છે. એનાં મૃત્યુ છપનમાં ઉતારવા લોકો માને છે. જાણે છે કે ત્રીસ દિવસ જેલમાં રહી ત્યારે ફોટોના જેવા એના મિત્રોએ, એને ઊડાવવા, ખનામના નાસી જવા, કેદખાનાના માથુસોને લાંચ આપી એને લગાડી જવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.
- ૫૫ : પણ એ ન નાકો.
- ૫ : ધણે સમજાવ્યો છતાં સોફ્ટિસ તો અગ-એના નિશ્ચયમાંથી ન ડગ્યો.
- ૫૫ : હારતો, ત્યારે જ લોકો યાદ કરે ને.
- ૫ : અને મહાત્મા ગાંધીજી જવા એનો દાખલો અનુસરે
- ૫૫ : તે કેવી રીતે ?
- ૫ : એ આખી ફિલસૂફી સમજાવવાની આ તક નથી. જો સત્યનો મારો લેનારા કમવાદી હતા.
- ૫ : હતા.
- ૫ : મોતથી નિર્ભય હતા.
- ૫ : હતા.
- ૫ : જણતા હતા કે મૃત્યુ તો મનુષ્યને લસારે લખાયેલું જ છે. મૃત્યુની આગલી પણ ધણ હતી, છતાં હસતે મુખે મોતને વધારી લેનારા આવા અમર સત્યના સરોપકો કેટલા ?
- ૫૫ : અહીં દળર વરો ફરી પાકે એવા ? તમે દર મહિને આવી જ એમની કોઇની સાથે સરખામણીની વાત કહેવાના છે.
- ૫ : અહીં દળર વરોમાં એવી બીજી કેાઇ વ્યક્તિ જન્મી હશે અને છપનનું કેાઇ સામ્ય જેવા મજશે તો સરખામણી કરીશું, નહીં તો આવણે એની કિશોરવસ્ત્રા કે એવું કંઈ તપાસીશું. સોફ્ટિસ વિશે તો ઘણી માહિતી મળતી નથી. ધણું પુરતો છે. રોટિના સંવાદોમાં કંઈક ઝાંખી જણાવા મળે છે, પણ ઝાંખીજી વિષે તો ધણું જણી શકાય એમ છે. હું આવા પ્રસંગો સાંભળે એના કરતાં એમને વિષે કંઈ વાંચવાનું જ રાખે તો ?

શ્રી : ટાલવાં કરે નહીં. આટલો વખત યથા કલા
કરું છું કે આટલી ચોપડીઓ વસાવી લાવજો,
પણ—

પુ : પણ—

શ્રી : હા આ, હું જાણુ છું ત્યાંથી મારી લાવીશ,
યા છુકસેલરને ત્યાંથી ઉછીની લઈ આવીશ.
એમની આત્મકથા પણ તમે વસાવી નથી.
એકવા? કહ્યું ત્યારે કહેતા હતા: પૈસા નથી.
આઠમને દિવસે પાનાનો જુગાર રમવામાં—
મને આહુ એવળુ સમજતી એકલા એકલા

સિનેમા જેમ આવવામાં, દાણચોરીના માલ-
માંથી સરતું હોવાને બહાને ચીનાઈ જાપાનીઝ
કપડું લઈ આવવામાં—

પુ : ચીનાઈ નહીં—

શ્રી : જાપાનીઝ, ઇંગ્લિશ, છટાલીઅન, છોડોને વાત.
જોજોને આવતી તારીખ ત્રીસમીએ અપવાસ
કરાવવાની છું. ખાવાના શાકભાજીના બચતના
પૈસામાંથી ચોપડીઓ લઈ આવવાની છું.
નમસ્તે, જયહિન્દ.

● ● ●

જોયા હતા ?

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

એકદમ ત્યાં સાવ નાના ભાઈએ પૂછ્યું,

‘તમે મણિયારને જોયા હતા ?’

ત્યાં હું ‘ઓચિંતા’ ને મહાજ યોલી મથો કે ‘હા’

અને એ આશિયાળી આંખથી એક રહ્યો યુવને

અને જલકી મથો—

‘ત્યારે અમે તો હીંચતા’તા ચોરિયામાં

ચેન-પાટી લે હજુ તો એકલાને મૂંડતા’તા રે અમે !’

હું હવે કોને કહું કે ‘ના તમે,

એ તો અમે !’

● ● ●

ધી અમલગમેટ્સ ઇલેક્ટ્રિસિટી કું. લિ. મુંબઈ

—: શાખાઓ :—

અમરમેટ, હાહોડ, બલગાંવ, માલેગાંવ,
ભુસાવળ, ચાલીસગાંવ, વલસાડ, લીવંડી,
બેલગાંવ અને ખાનદેશ એકસ્ટ્રેક્શન

૧૯૬૮ - ૧૯૬૯

કુલ અસરકારકતા રૂ. ૫,૨૧,૫૮,૦૪૬

કુલ આવક રૂ. ૩,૫૬,૪૮,૨૭૧

ડિ વિ હન્ડ

૧૦ ટકા ઓર્ડિનરી (કર સહિત)

૬.૫૦/૭.૧૫ ટકા પ્રેફરન્સ (કર સહિત)

૧૦ ટકા રિઝર્વેશન ક્યુ-પ્રેફરન્સ (કર સહિત)

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ :

એન. સી. ઝવેરી એન્ડ કું.

૧૭ - બી, હેનિંગ્સ સર્કલ, કાંટ, મુંબઈ-૧

With best compliments from :

The Dharamsi Morarji Chemical Co. Ltd.

Registered Office :

317/21, Prospect Chambers, Dadabhai Naoroji Road,
BOMBAY-1.

Phones : { Office : 258881-2-3
Godown : 376496
Sales (Chemical) : 257305

Grams : "DHARMAJAYA" BOMBAY

TELEX : DMC-BY-2646

★

FACTORIES:

AMBERNATH
(Near Kalyan) C. Rly.,
Maharashtra State
Grams : "CHEMICAL"

KUMHARI
(Near Raipur) M. P. State,
Grams, "AVANTIKA" RAIPUR.

SERVING INDUSTRY AND AGRICULTURE

જગ-અંજલિ હિંસા હૃદયને
જલમિત્રાં હિંસાથી દોઃ
ને જઈ ઉતરે એસતાં જનચિત્તને
અંજલિ શો નવચોખ્ખોને મૃદુ સાદ દો.

ને નિઃશ્વર છે હિમચ્છે
નિમંજ કિરણના તાપથી
ઉત્તંગ શિખરોથી ઠળી જગલહનથીના પદમખા,
-મેલાં લવનનાં નીરને હિમાદી શાં મુશ્કિલ નાન દો.

દષ્ટિ બની કહી કુંજળી,
કુદરતા જઈ કુંડલી,
ત્યાં રૂપની સ્થિતિ સર્ખાં ભેદુંક પારિભતનાં
પુષ્પો તણ્યાં સુરાધાન દો.

પુરુષાયં ધાર્યા લયકતા
નિમંજ પદો માનવ તણ્યા,
થંભી જતા કંઠેણતા નવ માંખંને;
તેને અનંજન ચેતનાનાં અજર દો ગતિદાન દો.

ને ધૃતિના મિનાર પર
ગોરબતાં ગીધો ઊડી
ઠાલી રહ્યાં મૂલ્યો સનાતન—
અગમ દો- અભિશાપ શાં
એ સુદ્યની મણિલાલનાં કણ્ઠેણ સનાતન સારથી,
એની ચિરંતન યજ્ઞકનાં
કરી અવનિને અરમીન દો.

હૃદ નહીં આ વિશ્વલીલા—
કોઈ નાટ્યારંભના મહત્તર પરિણુથ બળી
દોરી જતી આ મૃંજલા ધતિહાસની,
કવિકંપના યાત્રી ઉભે—
ને વાળી ચે લયકી પડે;

એવા બુદ્ધ-તર લક્ષ્યની
દોષે ચતીને ચેતના
પૂકારશે ઉન્નત રવરે ‘અત્રના પરિદેવના’
એકદિન—
ને સૌ અપંગો આત્મના
ઉલ્લંઘનો નિરિમ્બો મહા
તોતિંગ જલધોધો અને કપરી કરોધોથી ભર્યા—
- એ શિખરનાં પરિચાલુના સખા ભર્યા
જગ પ્રાણુમાં તલસાદ દો.

અંખારના ઉરગભંભાં
સુતેલ રવરમંગા પરી;
ત્યાં કુટરો ધીમે રહી તેજે કળી નવચિત્તની ?
અંખાર પળ પોલી સુભાવમ
તેજસ્ કંઠેણ પરી
ચોળી રહેશે ત્યાહરે
શ્રી કૃષ્ણના રૂપે પદ્યા રનેહાદ્ર શાધિકા તણ્યા
ગોરા વરદ બાહુ સચો !

-આશ્લેષ એવો ગ્રેમમય
કુદર, સુભંજ સાંપટો
એવો સુભાવમ હિંસા બાહુ
જગતના અંખાર પર અહીં
છે વડી છાઈ રહે
ઉત્કાન્તે દે !
ને તિમિરમય આ વિશ્વની
ભાવટ ભગી ભાંગી પડે.

ઓ ગંગા, વહી જાઓ !

મારા હિમાલયો નીચે પીગળતા સૂરજનાં સોનેરી અરણ્યં લઈ જાઓ !

મારા જનમ જનમના હૈરો પેટીના તરતા રીવાની તરણી વહી જાઓ !

ઓ ગંગા, લઈ જાઓ !

સાતસીસમના જંમજમં અધારી રાતે સિંહવાયળી માઠ થકી સરવરજલમાં

તરહાતો જુખર કંપ

કે અમરતે સાત સમંદર પાર કરીને ફૂલપરીના સપનાનો

પોળો પોળો બિછાત ઉપર હો ભલ નોંદરી કીલો કીલો જંપ

ઓ ગંગા, મારા ભારિયાની કુટીની બેઠા નરીના ચેકુરિયા

આદિજનમં લેલૂમ કીંગેલ તરણીને વહી જાઓ !

ઓ ગંગા, લઈ જાઓ !

કમખાના જળમે પપીહરા, જે પપીહરાના ફેસરને જ્યાં...

મધુરના ટૌકાની કીકી પાઠ ફૂંને આંખળીબોને કીંગે મલા શુક્રમે'ર.

બોખાના ફેસરજલમાં જે રોજ થીરકતી નૈનમજલીઓ

ફેસરિયા કીંગીની જે ઓ પાર હવે...

ઓ ગંગા, મારા સંતર મના રંબપત્રથી ફેસરિયો ઓ, વહી જાઓ !

ઓ ગંગા, લઈ જાઓ !

મંખાપાદે હું જ તે મારા ભરિયને લઈ કુંભ કીલો હું

ઓ ગંગા, લહર લહર થઈ જાઓ !

મારા જનમજનમની રાખ તણી ભૂરાદા લઈ વહી જાઓ !

-મારા હિમાલયો નીચે પીગળતા સૂરજનાં સોનેરી અરણ્યં વહી જાઓ !

જે ગંગા, વહી જાઓ !

[પ્રથમ વાળ કાવ્યસંગ્રહ 'હિલિજને વસિવન'માંથી]

પરવંતના વધામણે

પ્રભાત

વસન્તની ઓ,

(શુભરતી '૬)

હેત-પલાહલ

આવતી હાલે !

અંતર-કાંકિલ

પૂજતો સિંધો

અંબા દાગે,

મેકી પાછળ

નિત સળમતા

આવળ-ભાવળ :

-ભલ-જુતાવળ !

નહીં જે કરી,

નહીં જે કરી,

જુલિયા જેડા ઉપવને આ

જખડે સહા

શિશિર સૂનો :

પાંચજૂના ભલ-પલારે ભે,

ગેભાંથી કે

લીકી,કુંભર

વસન્ત સૂરી !

વસન્ત સૂરી !

વ્રતોની આવશ્યકતા

પ્રેતાની ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખનારને નિઃશક્તિ-
માનસિક દૃઢતાની જરૂર છે. મનને ઇન્દ્રિયોના વેગ પ્રમાણે
વહેવાની ટેવ હોય છે. આ પ્રમાણે મનને અયોગ્ય માર્ગે
જતાં રોકવાની શક્તિ એ સંયમશક્તિ. તે શક્તિ વધારવા
માટે આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ. તેવા નિશ્ચય માટે
આપણે ફેટલાક નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ. આવી જાતના
નિયમોને જ વ્રતો કહે છે. હેતુરહિત અને જ્ઞાનરહિત
આચરેલાં વ્રતો અને નિયમોની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી દશી
કિંમત નથી તેથી તે કર્મકાંડ બને છે. નિયમોમાં બે
પ્રકાર હોય છે. એકમાં નિષેધ હોય છે, એટલે ત્યાગનું
મહત્ત્વ હોય છે, બીજામાં યોગ્ય કર્મોના આગ્રહ
હોય છે એટલે કે કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ પર ભાર હોય
છે. શ્રેયથી એ બંને જાતના નિયમોથી પ્રેતાનું માનસિક
બળ વધારવાનું હોય છે.

સત્ય, અભ્યાસ, અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અસ્તૈય
આ પાંચ સુખ્ય વ્રતો મનાયાં છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં
તેનું ઘણું મહત્ત્વ મનાય છે. વિશેષતઃ સંન્યાસમાર્ગી
લોકો આ વ્રતો પાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ માનવ-
સમાજની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સમજશે કે
આ વ્રતોની આવશ્યકતા પ્રત્યેક માણસ માટે છે. આ
વ્રતોના પાલન વગર કોઈ પણ સમાજ સાચો માનવ-
સમાજ બની શકતો નથી અને ટકી શકતો નથી. માનવ-
જાતિની ઉન્નતિ માટે જરૂરી સંયમ અને સદૃશ્યોનો
આ વ્રતોમાં સમાવેશ થયો છે.

જેણે કર્મમાર્ગ ત્યજ્યો છે, એવા સંન્યાસીને સત્ય-
અસત્યના પ્રસંગો બહુ જૂજ આવે છે. સત્યની ખરી
જરૂર તો વ્યવહારમાં જ છે. સત્ય, સંયમ, પ્રેમ, દયા
પરિમિત પરિગ્રહ, પ્રામાણિક રીતે આજીવિકા ચલાવવી—
આ બધાની જરૂર વહેવારમાં જ પડે છે.

સત્યથી જ આપણા સૌને વહેવાર નિર્દોષ, સરળ,
સુસંગત અને ક્રાંતી પથ દ્વાનિ ન થાય એવી રીતે
ચલાવવા શક્ય બને છે. મનુષ્ય—મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમ,
વિશ્વાસ, ઐક્ય, સંગઠન, પ્રામાણિકતા વગેરે સદૃશ્યોની
આવશ્યકતા છે. સત્યથી ચાલનારમાં ધૈર્ય જોઈએ, તેનામાં
સાદાસદ જોઈએ. એટલે કે એક સદૃશ્યને પકડવાથી બીજા
અનેક સદૃશ્યોને સાધવા પડશે. તેઓ એકબીજાના આગ્રહે
ખાંડે છે. સદૃશ્યોને આધારે માનવસમાજ ટકી શકે છે.
સમાજમાંથી સત્ય ધૃતતા અંધાધૂંધી, અવ્યવસ્થા અને



વિચાર કરો:

તમારે માટે જન્મત ક્યાં જમરા મેંથી વસ્તુઓની
ખરીદી કરે નુ, અનુધાનો ખરચોને પહેરો
જનવલુ તમારા બાળકોના શિક્ષણ માટે
અથવા તમારા નિવૃત્તિભાગ માટે એમનાઈ
કરે નુ, રાખે છે ?

વિચાર કરો:

આરે તમારી પાસે બચાવવા મેંચુ કઈ જ
જાણી રહું ના હોય ત્યારે—મહિનાની આખરે
કઈ બચાવવાનો પ્રયાસ કરો ? નરી જુઓઈ
નથી હું ?

બચાવ કરવા માટેની ઉત્તમ આર્થે તો
એ છે કે જા મહિને બેન્ક આઈફ
ઇન્ડિયાના ક્રેડિટ બેન્ક ખાતામાં
તમારી આવકેના આશરે ૧૦% એટલી
રકમ જમા કરાવી દેવી અને તમારું
અર્થ બાધીની રકમ જેટલું અપાહિત
રાખવું



બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા

RAAS/0/120 A GUJ

વિવેચકની જવાબદારી

‘વિવેચકની જવાબદારી’ એ વિષય પર આક્રમક રીતે સીધા જ ધસી જવાને બદલે આપણે વિવેચન એટલે શું, વિવેચક એટલે કોણ એ પણ જાણી લેવું જોઈએ. અને જવાબદારી શબ્દનો જ્યારે ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે એ શબ્દની બીજરમાં અધિકારનો અર્થ પણ લપાચેલા હોય છે. અધિકાર અને જવાબદારી એ કોઈ પણ વ્યક્તિના હિસાબને સમતોલ રાખે એવી બે પાંખ છે.

પ્રત્યેક માણસ જાણે અજાણે કશુંક વિવેચન તો કરતો હોય છે. કશુંક જોઈએ, ગમે અને રાહ થઈએ કે ન ગમે અને નારાજ થઈએ એ બીજું કશું નહીં પણ અજાણપણે થયેલું વિવેચન છે. પણ આવા રાહ-પાને કે નારાહ વ્યક્ત કરનાર જીવને આપણે વિવેચક કહેતા નથી. માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ ગમા-અણગમાના પડા પાડ્યા વિના રહે જ નહીં. પણ વિવેચકને ક્યારેય, માત્ર પોતાની અંગત રુચિ અને આહવાને વશ થઈને ગમા-અણગમાના પ્રમાણપત્ર આપવાનો ધોળો લાઇ લેવો પોષાય નહીં.

વિવેચક સૌ પ્રથમ તો સહૃદય બાવક છે. કલાકૃતિ પાસે માણસે પોતાના અંગત રાગદ્વેષ ખંચીરીને જ જુલું જોઈએ, કલાકાર નહીં પણ કલાકૃતિ એના કેન્દ્રમાં હોવી જોઈએ. મંદિરમાં જેમ જોડા છતારીને ચૂંતિ પાસે સહર હેથે જઈએ છીએ, તેમ સહૃદય બાવકે પોતાના મત અને મતને, રાગ અને દ્વેષને, બહાર ચૂંટી તક્લીનતા અને તાટસ્થ્યથી કલાકૃતિના દાહમાં પ્રવેશવાનું છે. આમ વિવેચકની સૌ પ્રથમ જવાબદારી સહૃદય વાચક થવાની, કલાકૃતિમાં એતરંગિય થઈને સાક્ષી રૂપે વિહરવાની છે. સહૃદય બાવકનો આ કારાર કોઈ બાહ્ય જગત સાથે નહીં પણ જાત સાથેનો હોય છે.

સાચી કલાકૃતિને સહૃદય જ્યારે પામતો હોય છે ત્યારે પોતે એક વિશિષ્ટ વિશ્વના પરિચયમાં મુકાઈ જતો હોય છે. એ વિશ્વની આબોહવા, તાજગી, એના ઊંડા-પ્રકાશ-એનો વિસ્તાર, જીંધાઈ અને ગદરાઈ, સમગ્રપણે એનું વાતાવરણ-આ બધા સાથે એક અનુબંધ રચાઈ જાય છે. આવો અનુબંધ આ પહેલાં ક્યારેય રચાયો નો ખરો? આ પ્રશ્ન પણ એટલો જ મહત્વનો છે. વિવેચક કલાકૃતિને નિરપેક્ષપણે કલાકૃતિ તરીકે જુએ તો પણ એનો ઐતિહાસિક અને દુલનાત્મક સંદર્ભ એ

કપારેય ન યુદ્ધી બધા એ બહુ જ મહત્વનું છે. કોષ પછી કલાકૃતિ એ કપારેય કોષ, અદ્વર, અવકાશમાંથી ટપકી પડતી ચમત્કારિક ચીજ નથી. ફેરા, ઢાળ, પરિ-રિચિત, સાદિત્વની પરંપરા અને પ્રયોગો આ બધામાંથી એનું ધારતર થતું હોય છે. રાજેન્દ્ર સાદની એકાદ કવિ-તાને માણવી-અને રાજેન્દ્રની સમગ્ર કવિતાપ્રવૃત્તિને પિઠાનવી એ અલગ વસ્તુ છે. કવિની કવિતાને ધરનારા બળો કયાં, કવિ પર કોની વિશેષ અસર. કવિ આ પ્રકારની જ કવિતા લખવા તરફ કેમ પ્રેરાયા-આ બધા પ્રશ્નો વિવેચકને રકુરવા અને મુરચા નોંધએ. જેમ જીવનમાં તેમ સાદિત્વમાં પણ—We dont act, we Veact. કલાપીની પોચટ કવિતા તથા ન્હાનાલાલની શબ્દાશુભા પ્રત્યાષાત રૂપે કોરારની કવિતા આવી. કોરારની કાવ્ય-વિકાવનામાંથી ગાંધી યુગની કવિતા સર-ભાષ, દીપ્ત છંદોબદ્ધ રચનાના અતિરેકમાંથી આપણે કવિ ગીત તરફ વળ્યો-અને ગીતોની અતિરેકમાંથી બચવા માટે આપણે ગદ્યકાવ્યો તરફ અત્યારે વળ્યા છીએ. જવાબદાર વિવેચક કલાકૃતિના બધા જ અંશોને શીલ્પવટપૂર્વક તપાસી એના સ્વભાવીન કે તત્કાલીન સંદર્ભને ખ્યાલમાં રાખતો હોય છે. અને આમ વિવે-ચનનું કાય માત્ર revolution નું નહીં પણ Evaluation અને Revaluationનું પણ થતું હોય છે.

કલાકૃતિને અંશમાં નહીં પણ અખિલાપૂર્વક પામવી, એનું અર્થઘટન કરવું અને સાચી વ્યક્તિને એનું અર્થઘટન પહેંચાડવું એ વિવેચકનું કલ્પ સૌથી કપરું કાય છે. કલાકૃતિના સાનિધ્યમાં પોતે જે બીતરમાં અનુભવ્યું હોય એને સમસ્ત કરવા જતાં બધી પે વાર અનુભવના એ આનંદ અણપાઈ જતો હોય છે. પાણીમાં રમતી માછલીને જેવી અને એને બહાર કાઢીને બતાવવી—એમાં મૂળ દરખા સૌંદર્યને સહેજ તો છળ પહેંચે જ પહેંચે. રસાદ્યકતાની અનુભૂતિના સૌંદર્યને છળ ન પહેંચે એમ કે નહિવત્ છળ પહેંચે એમ પોતાના આનંદની સંક્રાંતિ વિવેચકે કરવાની હોય છે વિવેચકની આ જવાબદારી—Pound of flesh but not a drop of blood—જેવી કપરી છે પ્રત્યેક જવાબદાર વિવેચક કલાકૃતિના સાનિધ્યમાં જે આનંદ માણતો હોય છે એ આનંદનું ફેરિયાદ પ્રયત્ન કરીને પણ એને એમને એમ અર્પણ રાખીને માત્ર ફળ રૂપે નહીં—પણ

ફળની બીરતમાંના રસ રૂપે જ વહેતો મૂકે છે. -
કલાકૃતિનું અર્થઘટન માત્ર કલાકૃતિ પર જ નહીં પણ વિવેચકની મૌલિક પ્રતિભા પર પણ આધાર રાખે છે. સમૃદ્ધ કલાકૃતિ તો અર્થના અક્ષયપાત્ર જેવી હોય છે. યુગયુગે વાંચકો નિયતન અર્થ એમાંથી તારવતા જ હોય છે. રામાયણ, મહાભારત, શાકુંતલ, રોકસપિયરનાં નાટ્યો, કે દાગેરની દ્રવિતાઓ દ્રવ્યરૂપે જેવી જ રહી છે. એમાંથી વાંચકે વાંચકે અર્થઘટન થતું હોય છે. નવાં પ્રકૃતિ કામ્ય તરીકે જે આરવાહ હોય છે એમાંથી કોષકને માનવપ્રકૃતિના સંકેત મળી રહેતો હોય છે. 'Stopping by woods on a snowy evening' રાખટ ફેરટના આ એક જ કાવ્યે કે કાનના 'સાગર અને સરો' એ કાવ્યે કેટલેટલા વિવેચકોની અર્થઘટનની શક્તિને પડારી છે! પણ જવાબદાર વિવેચક કલાકૃતિના અર્થઘટન વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખે છે કે એ અર્થ-ઘટન કલાકૃતિમાંથી સહજપણે ઊભરું આવતું હોય એવું પ્રતિનિર્જનક હોવું નોંધએ. અપાંશને અધિકાર કરી દેવાની પોતાની શક્તિના અવેશમાં અર્થઘટન ચોંટાડ-નારા વિવેચકો હાસ્યારપદ અને મિનજવાબદાર રે છે. અર્થઘટન એ સુદૃઢ વસ્તુ છે, બાલ નથી, એ વિવેચકે જૂલુનું ન નોંધએ. દાગેરે અન્ય સંદર્ભમાં કહેલી વાત અહીં કહેવા જેવી છે કે ફળની છાલ રંગવાથી ફળનું રસના રવાદમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. કલાકૃતિમાં રહેલા સત્ત્વથી એની છાલનો વણું ઉધાડતો આવે છે અને વિવેચક એની પ્રતિજ્ઞાના તાડા ઊપામાં એના નિખરતા રૂપને, એની આકૃતિને ઓળખાવે છે.

સહજ બાવક તરીકે કલાકૃતિને નિરતિશય આનંદ માણવો, એના આતિશાસિક સંદર્ભને ઓળખવો, એને અખિલાપૂર્વક જેવી, તથા અર્થઘટન કરીને માત્ર અત્યુક વિચારના છુદ્ધ રૂપે નહીં—પણ એક અનુભૂતિ રૂપે એને સામે પહેંચાડવી. આ વિવેચકની જવાબદારી છે, પણ વિવેચકનું કામ અહીં અટકતું નથી.

અહીંથી એક નવો વળાંક આવે છે. વિવેચકો માત્ર રસલક્ષી વિવેચન કરીને રહી જાય તો સિંધાતિક વિવે-ચનનું શું? સમર્થ વિવેચકો સમૃદ્ધ કૃતિઓને કેન્દ્રમાં રાખી વિવેચનના સિંધાતિક તારવે છે. આ તારવેલા સિંધાતિકોને અજળાણે કલાકૃતિને રહી રહીને તપામે છે. એ કે કેટલીક કૃતિઓ એટલી બધી માત્ર પર હોય છે કે એ

કપારે ય સિધ્ધાંતોને ગાંઠતી નથી. આવી, સિધ્ધાંતોને અનિ-
કમી જતી કૃતિઓ જ્યારે જ્યારે અવતરે છે ત્યારે
વિવેચકાના ઝોળરે ઝોળા પડે છે અને એ પોતે નવા
ઝોળરે આખી કૃતિને ઝાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી
કૃતિઓ આવે ત્યારે વિવેચનની આબોહવા પણ બદલાય
છે. સાચો જવાબદાર વિવેચક પોતાની જ કાષ્ઠક Urge
ને લીધે જ્યારે તારવેલા સિધ્ધાંતો ઝોળા પડે ત્યારે એ
કાષ્ઠક નવા જ માપદંડે કૃતિને મૂલ્યે છે અને કલાકૃતિ
સિધ્ધાંતોને પણ કરે છે. ૧૨૨૫૨૫૨૬ એવી આ પ્રવૃ-
ત્તિમાંથી જે વિવેચક એકાદ વિના પણ ચલાવી લે તો
એ લગભગ અપંગ થઇ જાય.

જવાબદાર વિવેચક કોઇ પણ વિધાન કરીને અટકી
જતો નથી. પોતાના પ્રત્યેક વિધાનના સમર્થન રૂપે ઉદા-
હરણ આપતો હોય છે. સમર્થન વિનાના એ વિધાનો,
આખા વિનાના અવલોકન જેવાં છે. કવિતા કે વાર્તામાં
આવતાં પ્રતીકો કે કલ્પનો સારાં છે એમ કહીને જ ન
રહી જઇએ-પણ એનો ઉપયોગ કવિતાને કે વાર્તાને કઇ
રીતે ઉપકારક નીવડે છે એ બતાવવું નોઇએ. ઉત્તમ
કલાકૃતિમાં પ્રતીક કે કલ્પનની માત્ર Decorative
Value કપારે ય હોતી નથી. એ શણગાર નહીં, પણ
તત્ત્વા હોય છે. વિવેચક કલાકૃતિના પ્રત્યેક અવયવને
અવયવ રૂપે નોઇને સમગ્રપણે આખી આકૃતિના સંદ-
ર્ભમાં પ્રત્યેક અંગની સાથે કલ્પા અને સમખાણુતાને લક્ષમાં
લેતો હોય છે. બીજા આસને બેસી નિરાંતે ન્યાય તેળ-
નારા અને ઉદાર લાથે પ્રમાણપત્રો આપનારા વિવેચકો
એ માત્ર પોતાની જવાબદારી ભૂલીને અશિષ્યપ્રસાદનું
લીલામ કરવામાં જ રાચતા હોય છે. પ્રામાણિક વિવેચક
એક એવા શાહજહાંના કિલ્લાની બારી જેવા બની બેસે
છે કે જેમાંથી અન્યો એ કલાકૃતિનો આખો તાજબહાલ
નોઈ શકે. જે વિવેચકો કલાકૃતિનિષ્ઠ વિવેચના નથી
કરતા તેઓ મૂલ્યોનું ખોટું ધારણુ બીજું કરે છે એક
વિવેચકે સરલ દાખલો આપ્યો તો તે યાદ આવે છે :
ખોટું ચર્મોમીટર જે વેચીએ તો તે Wild cheat
ગણાય છે. અને ખોટા મૂલ્યો સારકૃતિષ્ઠ જીવનમાં બિલા
કરીએ એ ગુનાની કાષ્ઠ સિક્કા નહીં? આવાં ખોટાં

મૂલ્યો બિલા કરીને સાહિત્યની આબોહવા વણસાડનારા
વિવેચકો-જ્યારે કોઇ પ્રતિભાશાળી કિરણ આવે છે ત્યારે
આકબના જુહુ જુહુની જેમ ટપ દબને બીડી જતાં હોય
છે. પણ આવા જુદા બાજતાં હોય છે એ એક વિવેચ-
નની સંજ્ઞી કંટુણ હકીકત છે.

વિવેચકની જવાબદારી બાધા પ્રત્યે પણ નાનીસૂની
નથી. કવિતાનું વિવેચન કરતી વખતે એ પોતે એક નહું
જ મદ્યકાંભ્ય બાજુ કે રચવા બેસી ગયો હોય એવી એની
બાધા રેમેન્ટિક, રંગદર્શી ન હોવી નોઇએ, તો સાથે
સાથે માત્ર વિવેચનની પરિભાષાના શબ્દોનો ખાકલો કરી
દે-કે જ્યાંથી એકાદ દૂંણી દૂંણ પણ ન ફૂટી શકે
એવી ન હોવી નોઇએ. વિવેચકને સાથે પણ વિવેચક
હોય છે અને એટલા માટે જ પોતાની વાતને સ્વસ્થ,
સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ રીતે મૂકવી નોઇએ.

વિવેચકની જવાબદારી સર્જનાત્મક સંજ્ઞિને ઉપકારક
ચવાની હોય છે, પણ એવા વિવેચકો કેટલા? સમર્થ
વિવેચકો કલાકૃતિને નિમિત્ત બનાવીને સર્જકોની અને
પ્રબળની રુચિને કુળવતા હોય છે. બળવંતરાય ઠાકોર કે
ટી. એસ. એલિયટ જેવા સર્જકવિવેચકો સાહિત્યની
સંજ્ઞિના માર્ગને ધારદાર વળાંક આપતા હોય છે. ગંદાઇ
મયેલી રુચિની જગતને ખંખેરવી અને નવી તથા સાચી
દિશા બતાવવી, સીમાઓને ભૂંસી નાખી ક્ષિતિજનો વિસ્તાર
કરવો એ જવાબદાર વિવેચકનો એના અસ્તિત્વની સાથે જ
સંજ્ઞાપેદો અધિકાર છે. લિંગિ-સત્તુ સ્ત્ર થોડાક શબ્દો
સાંભળવા જેવું છે. 'A responsible critic is
one who helps the creative situation.'

કલાકૃતિ સ્વાયત્ત અને સ્વપ્રકાશિત છે, પણ વિવેચક
એના પ્રકાશને અને એના રંગોની સદૃશ ઝાંખને ઝોળ-
ખાવતો હોય છે. વિવેચનના બધા જ સિદ્ધાંતો નાપ્યા
હોય અને કલાકૃતિને માણવાની અશક્તિ હોય તો એ
વિવેચક બહુ બહુ તો પરિભાષાના વનમાં લાલચુ શિયા-
ળની જેમ અટવાતો ધંધાદારી વિવેચક થઇ શકે, જવા-
બદાર વિવેચક પ્રથમ તો સહૃદય બાવક છે, એવો
સહૃદય બાવક કે જેની પાસે કલાકૃતિને અખિલાષ્ટમાં
પામવાની મૌલિક ક્ષમણ છે.

● ● ●

With
Best
Compliments
From



neo-Pack

26-D, NAVYUG MANSION,
Sleater Road, BOMBAY-7.

અંધારું પાથરતી મીણુબત્તી

—તે વખતે નહોતો જાણતો...તે વખતે, જ્યારે બધું જ સ્વર્ગના પ્રથમ કિરણની અગ્નિમાં આલેખાયેલું હતું અને તાબા ધાસ જેવી સુગંધથી મહોરતું હતું. એ સાંકડે, બુખરી ધૂળથી ભરેલો રસ્તો, ક્ષીણધારા નદી પરનો પુલ, તારની વાડથી ઘેરાયેલું મેદાન, એ મેદાનમાં કાળી પડી ગયેલી છંટાવાળું નિશાળતું એક માળતું મકાન અને જુખરો ફેલ ને કાળી ટોપી પહેરતા અમારા હાટપુષ્ટ હેડમાસ્ટર સાહેબ. એ સારી પેઠે જાણ હતા અને અમે એમની ખૂબ મરકરી કરતા, પણ એક દિવસ અમે વર્ગમાં ગણિતના દાખલા કરતા હતા ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે હેડમાસ્ટર સાહેબ, તેમની ઓફિસમાં, ખુરસીમાં બેઠાં બેઠાં જ, અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી અવસાન પામ્યા છે. અમે બધા રતબધ થઇ ગયેલા. મારા મનમાં તે દિવસે પહેલીવાર અપરાધની લાગણી જાગેલી, અને થયું—અમે કેંઈક બહુ જ ખોટું કયું હતું અને હાવરે એ ખાટે અમને આ સુખ કરી હતી.

ખીબ એક હતા પટેલ સાહેબ. તે હંમેશાં બધાની રંગતો લાંબો ફોટ ને કચ્છ ટોપી પહેરતા અને વર્ગમાં આવતાવેતા, જાણે બંદૂકની ગોળી છાડતા હોય તેમ પ્રશ્નો ફેંકતા: “બોલ મનસુખ, મુરોપના દેશો કેટલા? અને રતિલાલ, તું કહે રામતું મુખ્ય શહેર કયું?” રતિલાલ બેબાકળો થઇ ફોફક નામ બોલી દેતો ને અમે બધાં હસી પડતાં, કારણ કે આગલા દિવસે જ પટેલ સાહેબે અમને શીખવેલું કે હાલીતું મુખ્ય શહેર રામ છે, પણ રતિલાલ ત્યારે ગેરફાળર હતો.

આ બધા મધુર દિવસો, આંખાની મંજરી પેઠે ખરીને ધૂળમાં મળી ગયા. જેને અમે આનંદનો અક્ષયકોશ માનતા હતા, તે કાણે કાણે કરીને ખાલી થઇ ગયો. એ રતિલાલ આજે એક બેન્કનો કારકુન છે. તેને પાંચ માળકે છે, હાઇ બ્લડ પ્રેશરથી પીડાતી પત્ની છે ને જ્યારે મને ત્યારે બહુ જ દયામણું હતું છે. મનસુખ એક મોટી વેપારી પેલીનો મેનેજર છે. તેણે પોતાનું નામ બદલીને મનીષ કરી નાખ્યું છે. તે ડાયબિટિસનો દરદી છે ને કાળી આ પીએ છે. કાર્ડિક વાર મળી જાય તો કહે છે—માર, જીવનમાં કંઈ મજા નથી આવતી.

મારે અચાનક જ એ નિરાળા છોડી પડેલી—મારા પિતાની બદલી ચવાના કારણે. નિરાળાનો છેલ્લો દિવસ મને બરોબર યાદ છે. પરીક્ષા પૂરી થઇ હતી, પરિણામો

મારી ગર્ભા દર્તા અને મારા મિત્રોએ અને વિદ્યવ આપવા એક નાનકડો સમારંભ ગોઠવેલો. પ્રશુખ તરીકે પટેલ સાહેબને ગોલાવેલા. તેમણે એક હોશિયાર 'વિદ્યાર્થી' તરીકે મારાં વખાણ કર્યા અને આગળ જતાં હું દુનિયામાં નામ કાઢું તેવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી. પછી અમે ઘેરથી ખાવાની વસ્તુઓ લઈ આવેલા તેની ઉજવણી કરી, તે પછી મારા મિત્રોએ મને ગાવાનો આગ્રહ કર્યો, અને મેં 'તે' દિવસોમાં બહુ જાણીતું ચણેલું ગીત ગાયું.

“દૂરના તીરનો આવ્યો અમને સાદ,
ઠંડાલા બંધુ, કોઈ વસતો કરજો અમને યાદ,”

પછી તો, એક પછી એક ગીત હું ગાતો ગયો અને વાતાવરણ એની લાગણીઓના ભારથી છલકાઈ ગયું. માળામાંથી પંખી ઊડે, એમ એક પછી એક ગીતો મારા કંઠમાંથી ઊડી રહ્યાં અને એક ધૂંધળી ઉદાસી ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ-નમતી સાંજે ધૂળિયા ગામના સૂતા પાદરની ઉદાસી. મારે કોઈ નિકટના ખાસ મિત્રો નહોતા, તો મેં વિદાય લેતાં હું: અથવા લાગ્યું. એ વિદાય કેવળ મિત્રોની ને નિશાળની વિદાય નહોતી — અચ્ચલ આનંદની બે પાંખો પ્રસારી જે જીવનચક્ર આકાશમાં ઊડતું હતું, તેની એ વિદાય હતી. પરંતુ સાહેબ સુદાં જરા બીના થઈ ગયા, અને સુદાસીની આંખમાં તો મેં આંસુ પણ જોયાં તે સાવ મારી સામે જ બેઠી હતી. હલકા પીળા રંગના ફોર્મમાં તે સરજાયુષીના ફૂલ જેવી સુંદર લાગતી હતી. અચાનક જ મારા હૃદયમાં વેદનાનો એક ધોધ ઊભર્યો. સુદાસીને હવે હું ફરી કદી નહિ જોઈ શકું. એ સમયમાં, નિશાળમાં છોકરા-છોકરીઓ એકબીજા સાથે ખાસ બોલતાં નહિ. સુદાસીએ મારી સાથે કદી વાત કરી નહોતી માત્ર લગ્નમાં ક્યારેકક્યારેક નજર મળી જાય તેટલું જ. અને ભૂજાળ બહુ ગમતી, અને તેને પણ. પરંતુ સાહેબ લીંગના રજુવિસ્તારોનું કે એચ-સના એકાપોલિસનું વર્ણન કરતા હોય અને એમાં વચ્ચે કોઈ કાલ્પાત્મક પંક્તિ આવે કે સદજ જ મારી નજર સુદાસી તરફ જતી... ને તે વખતે તેની નજર મારા પર મંડાયેલી હોય. અમે એક-બીજા સામે કદી દરયાં નહોતાં, ગોલવાની તો વાત જ મહોતી, તો પણ કોને ખબર કેમ, મને લાગતું કે મારા હૃદયમાં જે સર ચૂંને છે તે જ સર તેના હૃદયમાં મેં પડ્યો પાડે છે: એમ લાગવા માટે કોઈ બહાનું પ્રમાણ

નહોતું. મનમાં એવું બસ લાગ્યા કરતું. '...'

પ્રેમ કરવા જેવડી એ ઉંમર નહોતી. અમે દશ ધણી નાનાં દર્તા અને અમારા તોફાનમસ્તીના મેદાનમાં દૂગના ખૂણે એક નાનું ફૂલ ખીલી રહ્યું હોય, તો તેથી અમે અજાણ્ય દર્તા. માત્ર તેના માટે કશુંક બેચાણ રચા કરતું, તેટલું જ.

નિશાળના છેલ્લા દિવસની એ બીની બીની સાંજ, વિવશતા શોકભરેલા સ્વર અને સુદાસીની આંખના છેડે, જરેક વાર માટે ચગકી ઉઠેલાં આંસુ-હું કદી બૂલ્યો નથી.

ત્યાર પછી જાણવા માટે કેટલાં મેં જુદાં જુદાં ગામ ફરવાનું થયું ને બહુી રહ્યા પછી કામ માટે પણ કેટલાં જ સહેલાના રહ્યો. પણ સુદાસી મને હંમેશા વાદ આપ્યા કરતી; ને હું યુવાન થયો ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે, પ્રેમ એટલે શું, તેની મને જવાબે લહેજે ખબર નહોતી, ત્યારે જ હું સુદાસીને પ્રેમ કરી બેઠો. દત્તા ઊગતી ઉમરની સોનેરી વેળાએ મારા હૃદયમાં એવું નામ હંમેશા માટે સોનેરી અક્ષરે કોતરી દીધું હતું.

પણ સુદાસી વિશે મહિતી મેળવવાના અનેક પ્રયત્નો છતાં, મને કદી તેના વિષે કશી જાણ મળી નહિ. કોઈ વાર ક્યાંક નિશાળના જૂના એડિયાઓ મળી જતા અને અમે જુના સમયો વાદ કરતાં હું બીજા વિદ્યાર્થીઓના ખબર પૂછતો અને પછી સાવ સહજતાવે પૂછતો: “અને આપણા કલાસમાં એક પેલી સુદાસી હતી, તે ક્યાં ગઈ, ખબર છે?”

પણ કોઈને એની ખબર નહોતી. હા, એક વખત એક જણે કહેલું કે એના પિતા તો નવસારી રહેવા ગયા છે. ત્યારથી-કેટલી બધી વાર, જ્યારે જ્યારે ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરતાં નવસારી રેલેન આવે કે માડું હલકા ધમકી ઊડતું. હું કાંઈ લખાવીને, મારી બીજી રહે ત્યાં સુધી મારી બહાર જોતો. ‘એટલે’ પર મારી નજર દરથાંની જેમ દોડી રહેતી. ક્યાંક જો સુદાસી હોય! આટલા બધા લોકો રેલેને ચડે-ઉતરે છે, એમાં કદાચ શું તે ન હોય? એની ઉંમરની દરેક યુવતી બહુી જ નજર માંડી ગેરેતો પણ મેં તેને કદી જોઈ નહિ. એક વાર મેં તેને પત્ર પણ લખેલો. સરનામાંની ખબર નહોતી પિતાના નામની ખબર હતી, ને ગામનું નામ-નવસારી. ડરતાં, સંકેતોમાં માત્ર એટલું જ લખેલું: “તને શું હું” યાદ

હું ?” પણ તેનો કશો ઉત્તર આવ્યો નહોતો. કદાચ લાખવા ન હોયું હોય. કદાચ તે મને, હું તેને જે લાખતી ઓળખતો હતો એ રીતે ઓળખતી ન હોય. કદાચ, તેને પત્ર મળ્યો યે ન હોય. મને કશી જ ખબર પડી નહિ.

ત્યાર પછી વળી કોષ્ટક કહેલું કે તે ડૉક્ટર યદુ ગદ્ધ છે. પણ મને એ ખબર ન મળી કે તે કયા શહેરમાં છે, તે કોષ્ટ હોરિપટલમાં નોકરી કરે છે કે પ્રેક્ટિસ કરે છે, વિદેશ ચાલી ગદ્ધ છે કે પછી પરણીને ડૉક્ટરી કાપે છોડી દીધું છે. કશી જ ખબર નહોતી અને તો પણ રસ્તે જતાં હું ડૉક્ટરોનાં પાટિયાં વાંચ્યા કરતો.

કોષ્ટ કોષ્ટ વાર મને તેવું સ્વપ્ન આવતું. જાણે હું તેને શોધું છું, કોષ્ટક મને તેના મકાનનો પત્રો આપ્યો છે...લીલાં ધટાદાર વૃક્ષોવાળા રસ્તા પરથી જતાં છેક અંદર, સફેદ ધુમ્મટ ને સફેદ દીવાલોવાળું રહસ્યમય મકાન. પણ તેમાં ડૉ. સુહાસી ન હોય. કાં તે બહાર ગદ્ધ હોય, કાં બારણું બંધ હોય ને કોષ્ટ ઉપાડે નહિ.

ક્યારેક હસવું આવતું. ધૂળનાં મોટા ઢગલામાં ચમકતી નાનીશી સોનાકણી જેવાં પરિચય. એકપીળનાં નામ સિવાય બીજી કશી જાણ્યું નથી. કદી મેં મલકાવ્યું નથી કે એ શબ્દની આપલે કરી નથી. મને કદાચ તે સાચ બૂલી ગદ્ધ હશે. કદાચ તેણે મને કદી ઓળખ્યો નહિ હોય. બેઝોળના લગ્નમાં. અમારી નજર જે મળી જતી તે દેવળ એક અકસ્માત જ હશે...આવા વિચારો આવતા. પણ હું તેને કદી બૂલ્યો નહિ. ધરતી પર જેમ આકાશ છવાયેલું રહે, તેમ તેની યાદ મારા પર છવાયેલી રહેતી. ધરતી પરના બધા વ્યવહારો નિત્યક્રમે આલવા કરતા. ને તે મારાથી ખૂબ દૂર, છતાં નિરંતર સાથે.

પછી મારાં લગ્ન થયાં. લગ્નની આગલી રાતે ફરી એક વાર મને તેવું સ્વપ્ન આવેલું. લગ્નનો મંડપ સજ્જવાયો હતો. બધું રંગીન, સુગંધાળુ, તેજભર્યું હતું. અત્યાનંદ કોષ્ટએ આવીને કહ્યું: “કન્યા તરીકે સુહાસીને ખેંચાડો ને ! સુહાસી જ એને માટે સૌથી યોગ્ય કન્યા છે.”...અને પછી મારી આંખ બિંધી ગદ્ધ ત્યારે મેં મારા પર એક કંટુણ રિખત કરેલું.

...મારી પત્ની બહુ જ સરસ સ્ત્રી છે—રમતિયાળ, સહૃદય અને સમજદાર. તેણે મને બહુ જ સુખ આપ્યું છે. તેની પાસે હું હોઉં ત્યારે મને જીવનની સાચી કતાનો

અનુભવ થયા કરે છે. તે મારી પરમ અંતરંગ સખી છે, પણ તેને મેં સુહાસીની વાત નથી કરી. કેમ નથી કરી—તેવું કારણ ચોક્કસપણે ન કહી શકું. તે ગેરસમજ કરે તેવી સ્ત્રી તો નથી જ. પણ કોને ખબર, કદાચ મને મારી આ ગુપ્ત મધુર પીડાને સાચ મારી એકલાની જ કરી રાખવાનું મન હશે.

જીવનના વૃક્ષ પરથી એક પછી એક પાંદડાં ખર્ચે જતાં હતાં. કોષ્ટક વાર મનમાં બહુ જ દુઃખ થઈ આવતું. આ બધાં જ પાંદડાં કોષ્ટક દિવસ ખરી જશે અને આત્માનો હંસ જિંવા આકાશો બિડી જશે, તે દિવસે, જીવનમાં સંપૂર્ણ સુખ પામ્યો હોવા છતાં, હૃદયમાં એક અતૃપ્તનો કડિય વાગતો જ રહેશે.

સુહાસીનો હવે કદી પણ પત્તો મળે એવી સંભાવના નહોતી, અને છતાં સદાય આશા રહેતી કે કદાચ કોષ્ટક દિવસ તેની બાળ મળશે.—અને ખરેખર, એક દિવસ એક તદ્દન અપ્રત્યાસિત ઘટના બની. મારા એક મિત્રને મળવા હું શહેરના દુરના વિસ્તારમાં ગયો હતો, ત્યાં અત્યાનંદ જ, એક નાના મકાનના પીળા રંગે રંગેલાં બારણાં પર મેં લટકતું પટિટું જોયું. “ડૉ. સુહાસી, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રોગનાં નિષ્ણુતા.” મારા મોંમાંથી એક કંપભરી ચીસ નીકળી ગદ્ધ. મારા પગ ધૂંબવા લાગ્યા. એહ, સુહાસી અહીં હતી. અહીં, મારી નજર સામે જે મકાન છે ત્યાં તે રોગોદોષ આવતી હતી. આ રસ્તા પર, જ્યાં હું જિભો છું, ત્યાંથી તે રોગ ચાલતી હશે, અહીં રહેનારા સંકેતો સોફોએ રોગોદોષ તેને જોઈ હશે, તેની સાથે વાતો કરી હશે...અને હું ? વીસ વીસ વરસથી મેં તેને નગરની બારી બીડમાં ને સ્વપ્નના એકાંતમાં શોધી છે. તેને હું કોષ્ટ દિવસ, મરતાં સુધી, મળી નહિ શકું એ ખ્યાલે મારા સુખની બિંબળી આદરમાં એક બાકિર પાડી દીધું છે...અને સુહાસી તો અહીં છે, આ અંદર કૂટ પહોળા રસ્તાની સામે કિનારીએ, પીળા રંગે રંગેલા મકાનમાં.

મારી અગ્નિ અધારાં આવ્યાં. મેં વીજળીના થાંભલાનો ટેકો લીધો. મારા મનને પૂછ્યું: “કેમ શું થયું ?” મેં કહ્યું: ‘કાંઈ નહિ, જરા ચક્કર આવ્યાં. હંમણાં ફીક થઈ જશે.’ અને સુહાસીના પાટિયા સામે નજર માંડી હું જિભો રહી. આ એ જ સુહાસી હશે તે વિધે મને શંકા નહોતી. પાટિયા પર આલેખાયેલા અક્ષરો

પાછળથી એક નાની ઊઠારીની સજીવ છબિ બિપરી આવી. સરજીપીના ફૂલ જેવી સુંદર, કુમળા, સરસાળ ઊઠારીની છબિ.

મિત્રે કહ્યું : “બહુ ચક્કર આવે છે ? ઝંકટર પાસે જવું છે ?”

સાવ અવશપણે, પાટિયા સામે આંગળી ચીંધી હું બોલી પડ્યો : “આ ઝંકટર પાસે ?”

મિત્રે ડોકું ધુણાવ્યું : “ના, ના, એ તો છે પણ નહિ. જોતો નથી, બારણે તાણું છે !”

હું ખસિયાણો પડીને બોલ્યો : “ના, હા, માડું” ખાત પાટિયા તરફ જ ખ્યાન હતું ડૉ. સુદાસી. આગળ-પાછળ કંઈ નહિ. અટક પણ નથી લખી. સારાં ઝંકટર છે ?”

મિત્રે કહ્યું : “કાને ખબર, અમે કોઈ દિવસ તેની દવા લીધી નથી. પણ અહીંયાં હું કણી વાર તેને જતાં જોઉં છું” કુમળા પાતળી આં છે. ખજા તો સાવ વળી ગયા છે. અને એમ થાય છે કે એને પોતાને જ કોઈ રોગ હતો. મોં પર જરાય નૂર નથી. અને કપડાં વાં સાવ એવાં પહેરે છે ! જોઈને કોઈ કહે જ નહિ કે એ ઝંકટર હતો. કદાચ દવાખાતું સાડું નહિ ચાલતું હોય !”

મારા હૃદયમાં એકે કાઠાકાર ઊઠ્યો. જીવનના બળ-બળતા રથમાં સુદાસીને એકલી કોણે ઊઠી દીધી ? તે શું પરણી નથી ? તેને કાનો રોગ હતો ? માડું હૃદય તેને રનેહ ને સુખ આપવા તીવ્ર પીડાથી તબતી રહ્યું. અને એમ થયું, હું અહીં જ બિભોરહું... બપોર, સાંજ, આખી રાત, સવાર. કોઈક સમયે તો સુદાસી અહીં આવશે જ. તેને જોઈ શકવાની સંભાવનાથી માડું હૃદય ધક ધક થઈ ઊઠ્યું. મેં બે લમણે હાથ દીધા. એ પ્રજ્ઞ, શુ હું સાથે જ સુદાસીને જોઈ શકીશ ? તેની આંખમાં નજર માંડી શકીશ ? હું શું તેને જુઓ-ળનો વગેં યાદ કરાવી શકીશ ?

— તે દિવસે હું ઘેર ન ગયો. મિત્ર પાસેથી છૂટા પડી, થોડા આમ તેમ આંટા મારી, ફરી એ મકાન સામે આવીને બિભોરહો. પાટિયા પર પચિથી આંહો સમય લખ્યો હતો. ત્યારે પોણાપાંચ વાગ્યા હતા. સુદાસી આવતી જ હતો. આ રસ્તા પર, જરા દૂર અત્યારે એ ચાલી રહી હતો, લમણાં તે અહીં આવશે. મારા પગ એકદમ સિધિલ થઈ જતા હતા. મન બધી કંપનાઓથી

રહિત, શૂન્ય બની ગયું. બધી ઇન્દ્રિયે આંખોમાં આવી ગઈ.

દૂરથી મેં એક કઠિને આવતા જોઈ. મારું હૃદય મરમ મરમ થઈ ગયું. વીસ વર્ષ પછી એવું મોં કેવું દેખાતું હતો ? હું એને ઓળખી તો શકીશ ને ? મારા મનમાં તો વર્ષો પૂર્વેની એક કંપના-છબિ હતી. તેની કોમળ દેખાઓનો, આ જીવંત રચીના કરચરીવાળા ચહેરા સાથે મેળ બેસાડી શકીશ ?

એી નજીક આવી, વધુ નજીક આવી ને પસાર થઈ ગઈ. તે સુદાસી નહોતી. અચાનક જ મારું ખ્યાન થયું. સામેના મકાનનું બારણું આ દરમિયાન ખૂલી ગયું હતું. ને ટેબલ પાસે વચ્ચેના થોડા બાગ દેખાતો હતો. હું પેલી બીને જોતો હતો તે દરમિયાન કદાચ સુદાસી આવી ગઈ હતો. તેણે શું મને જોયો નહિ હોય ? અને જોયો તો ઓળખ્યો નહિ ? હું સહેજ નિરાશ થયો. અને પછી મેં રસ્તો ઓળંગવા માંડ્યો.

એ નાનકડી ક્ષણે દરમિયાન મારા મનમાં કંપના-ઓની કેવી લીધણ આવી બીડી હતી ! કેટલકલા બાવો, વિચારો, બપ અને આશા એ નાનકડી ક્ષણોમાં ધુપવી બીડ્યા હતા ! હું જમીને તેને શું કહું ? એને જમીને મારી ઓળખ આપું ? એમ કહું કે મેં તને જીવનના પ્રારંભકાળથી સહાયે શોધ્યા કરી છે ! તે મારા પર હસે, કદાચ નારાજ થાય, કદાચ પગથિયાં બિતરી જવાતું કહે, કદાચ બહુ જ નિમંત્રણ ઉપેક્ષા કરે.....

તો શું હું એક દરદી તરીકે જાઉં ? કેવળ તેને જોઈને પાછો આવતો રહું ?

વટેળમાં ધસાતા પાંદડાની પેઠે હું રસ્તા પરથી ચાલ્યો, ને બારણામાંથી પ્રવેશ કરી હું તેના ટેબલ સામેના બકિયા પર બેઠો. તેણે મારી સામે જોયું. તે કંઈક બેલવા જતી હતી ત્યાં તે અટકી ગઈ તેની આંખો પહેળી થઈ ગઈ. તે સહેજ મુજ મજ હોય એમ લાગ્યું. તેના મોંમાંથી શબ્દો નીકળ્યા... “સીમ ? હું ? તમે ?”

અચાનક જ હું એકદમ રવરથ થઈ ગયો મેં ચાંત અવાજે કહ્યું : “હા, હું સીમ. અહીંયાં જતો હતો. તમારું પાંદડું જોયું એટલે મને થયું કે મળતો જાઉં. આપણે નિરાળમાં સાથે લખતાં તે કદાચ તમને યાદ હતો...”

તે સહેજ હસી. પણ મેં 'જોયું', હજુ તે સહેજ ડ્રીંગલી હતી. કંઈક કહેવું ન કહેવું તેવા વિચારમાં તે થોડી વાર ચુપ રહી. પછી ધીમા અવાજે કહ્યું : "કેટલું સાફ થયું તમે અચાનક આવી ચડ્યા તે. હું ધણી વાર તમને યાદ કરતી હતી..."

મેં સહેજ ગંભીર અનુભવી. એક બદ સ્ત્રીને, એક ડોક્ટરને, પહેલી મુલાકાતમાં શું એમ કહી શકાય કે મેં હૃદયના ઊંડાણમાં સદા તમારી ઝંખના કરી છે ! પછી મનમાં થયું—છવનમાં આ પણ ફરી કદી નહિ આવે. દીર્ઘ સમયથી જુદા જુદા માર્ગે વહેતા બે વહેણ એક દાષ્ટ્ય માટે આવે મળી ગયાં છે. થોડી વાર પછી હંમેશા માટે કદાચ છૂટા પડી જશે. તે હૃદયમાં સંચિત કરી રાખેલી ગોપનવાત આવે કદી જ દેવી સારી. પરિણામ ગમે તે આવે—પણ હૃદયમાંથી એક ઝંખ તો નીકળી જશે !

આ લખતાં જોડેલો વખત લાગે છે તેટલો, વિચાર કરતાં નહોતો લાગે. મેં બોલી નાખ્યું : "હું" પણ હંમેશાં તમને યાદ કરતો હતો. ધણી વર્ષોથી હું તમારી શોધ કરતો હતો."

તે મારી સામે જોઈ રહી. પછી તદ્દન ધીમેથી બોલી : "સોમ, તમને પટેલ સાહેબ યાદ છે ? અને ભૂગોળનો ક્લાસ ?"

મારી અંદર મેં કોષ્ટક બંધ તૂટતો અનુભવ્યો. શક્ય તેટલા સંયમથી મેં કહ્યું : "મને ને તમને ભૂગોળ બહુ મમતી, નહિ ? કંઈક સરસ વાત આવે કે અકસ્માત ન જ આપણી નજર મળી જતી."

ટેબલ પર પડેલી પેન્સિલ હાથમાં ફેરવતાં બોલી : "અકસ્માત નહોતી મળી જતી, સોમ ! મારી નજર તો તારા પર કરી જ ગઈ હતી ." તેણે મારા તરફથી નજર ફેરવી લીધી. જરા વાર અંધે બંને ચુપ રહ્યાં. પછી તેણે ફરી મારી નજરમાં નજર પડેલી, એકદમ શાંત, અચલ કંઈ કહ્યું : "આવું કહીશ તો કદાચ તને હસવું આવશે, પણ સોમ, મેં આ બધાં વર્ષો એમ આશા રાખ્યા કરેલી કે કોષ્ટક વાર ક્યાંક તું મળી જસે, ક્યારેક થયું—મરી જવાનો દિવસ આવે, ત્યાં સુધી કદી તને મળી જ નહિ શકું, એવું તો નહિ ચાપ ને !"

મારું હૃદય ચિત્કારી ઊઠ્યું—સુહાસી, મેં પણ આ

બધાં વર્ષોં તને શોધી છે, ચાહી છે, ઝંખી છે...

તે આગળ બોલી : "હમણાં હમણાં તો એવું બહુ થયું. જુએ છે, સોમ ! હું માંદી છું. હું કંઈ બહુ જીવવાની નથી. જોહ, કેટલું સારું થયું, ઉવટ એક વાર આપણે મળી ગયાં !"

હવે મારું ધ્યાન ગયું કે તે સારી પોઠે માંદી દેખાતી હતી. તેવું મોં એકદમ જ ફિક્કડું હતું ને આંખ નીચે ઊંડા કાળાં ધાળાં હતાં. પણ મારે મન તો એ, એ જ પેલી સૂરજમુખીના કૂલ જેવી સુંદર છોકરી જ હતી. મેં તેને ખરેખર ચાહી હશે, નહિ તો તેવું આ રોગી રૂપ જોઈને મારા શાવ બદલાઈ ગયા હોત. પણ મારી લાગણી તો ઉલટાની વધુ ઉલટ બની ગઈ. તેના હાથ હાથમાં લઈ તેને સાંત્વન આપવા મારું મન અધીર થઈ ઊઠ્યું. પણ મારી ભૂતને સંયમમાં રાખી મેં કહ્યું : "કેટલાં બધાં વર્ષોંથી મેં તારી શોધ કરી હતી, સુહાસી ! આવે મને બહુ જ આનંદ થાય છે, તારા મનમાં મારું સ્થાન છે એ જોઈને. અને તું માંદગીની ચિંતા ન કર. બત્રીસ—તેત્રીસ વર્ષ તે કાંઈ મરવાની ઉંમર નથી." હું તને બધી મદદ કરીશ તું સાજ થઈશ."

"બધી મદદ કરીશ ?"

'હા જરૂર, તને એમાં શંકા છે ? જે માથુસે વીસ વરસથી તને પ્રાણની પીડાથી શોધ્યા કરી હોય, તે શું તને મદદ ન કરે ?' મેં કહ્યું. તેને માટે પાંચ છું પંદર હજાર રૂપિયા હું ખરચી શકું તેમ હતો.

તેના રોગી ચહેરા પર એક ઉન્નત હાસ્ય આવ્યું, તેના ચહેરા એકાએક પૂર્વે હતો તેવા સુંદર બની ગયો. તે બોલી : "હાશ, મને બહુ જ નિરાંત થઈ. સાંજના સોમ મેં લગ્ન કર્યાં નથી. કેને ખબર, મનમાં એમ હતું કે કોષ્ટક દિવસ તું મળશે. એટલે પછી લગ્ન કરવાનું મને મન ન થયું અને હવે તો એવો કોષ્ટક સવાલ નથી. હું અધુની બહુ નજીક જોઈ છું, પણ મારે બીજી ભૂતની મદદ જોઈએ છે. મારી એક મૃત્યુ પામેલી સખીની નિરાધાર બાળકાને મેં મારી સાથે રાખી છે. મુશ્કેલી એ છે કે એ બાળકા અપંગ છે. મને તેની બહુ જ ફિકર થાય છે. હું મરી જઈશ પછી તેને કોણ સંભાળશે ? તું મને એટલી મદદ કરીશ ? તું એને તારી પાસે રાખીશ ? સાંજના સોમ, મારી આખી જિંદગી મેં તારી રાહ

પાછળથી એક નાની ઊંઝરીની સજીવ ડાંગિ બિપત્રી
આવી. સરજમુખીના ફૂલ જોવી સુંદર, કુમળી, શરમાળ
ઊંઝરીની ડાંગિ.

મિત્રે કહ્યું : “બહુ ચક્રર આવે છે ? ઝંકટર પાસે
જવું છે ?”

સાવ અવશપણે, પાટિયા સામે આગળી ચીંધી હું
બોલી પડ્યો : “આ ઝંકટર પાસે ?”

મિત્રે ડોકું ધુણાવ્યું : “ના, ના, એ તો છે પણ
નહિ. જોતો નથી, બારણે તાળું છે !”

હું ખસિયાણા પડીને બોલ્યો : “ના, હા, મારું માન
પાટિયા તરફ જ ધ્યાન હતું ઝે. સુદાસી. આગળ-પાછળ
કાંઈ નહિ. અટકે પણ નથી લખી. સારું ઝંકટર છે ?”

મિત્રે કહ્યું : “જોને ખબર, અમે કોઈ દિવસ તેની
દવા લીધી નથી. પણ અહીંયા હું ધણી વાર તેને જતાં
જોઉં છું. દુખળા પાતળા એ છે. ખબા તો સાવ વળી
ગયા છે. મને એમ થાય છે કે એને પોતાને જ કોઈ
રોગ હશે. મોં પર જરાય નર નથી. અને કપડાંય સાવ
એવાં પહેરે છે ! જોઈને કોઈ કહે જ નહિ કે એ ઝંકટર
હશે. કદાચ દવાખાનું સારું નહિ ચાલતું હોય !”

મારા હૃદયમાં એક હાહાકાર ઊઠ્યો. જીવનના બળ-
બળતા રણમાં સુદાસીને એકલી કોણે છોડી દીધી ? તે
શું પરણી નથી ? તેને શાનો રોગ હશે ? મારું
હૃદય તેને રોહ ને સુખ આપવા તીવ્ર પીડાથી તલસી
રહ્યું. મને એમ થયું, હું અહીં જ ઊભો રહું... બપોર,
સાંજ, આખી રાત, સવાર. કોઈક સમયે તો સુદાસી
અહીં આવશે જ. તેને જોઈ શક્યાની સંભાવનાથી મારું
હૃદય ધકક ધકક થઈ ઊઠ્યું. મેં એ સમયે હાથ દીધા.
ઓ પ્રભુ, તું હું સામે જ સુદાસીને જોઈ શકીશ ?
તેની આંખમાં નજર મારી શકીશ ? હું તું તેને જુએ-
ળતો વગેં યાદ કરાવી શકીશ ?

— તે દિવસે હું ઘેર ન ગયો. મિત્ર પાસેથી છૂટા
પડી, થોડા આમ તેમ આંટા મારી, ફરી એ મકાન
સામે આવીને ઊભો રહ્યો. પાટિયા પર પાંચથી આડનો
સમય લખ્યો હતો. ત્યારે પોણાપાંચ વાગ્યા હતા. સુદાસી
આવતી જ હશે. આ રસ્તા પર, જરા દૂર અતવારે
એ આવી રહી હશે, કબજાં તે અહીં આવશે. મારા પગ
એકદમ શિથિલ થઈ જતા લાગ્યા. મન બધી કલ્પનાઓથી

રહિત, મુન્ય બની ગયું. બધી ઇન્દ્રિયો આંખોમાં
આવી ગઈ.

દૂરથી મેં એક જાંને આવતી જોઈ. મારું શરીર
ગરમ ગરમ થઈ ગયું. વીસ વર્ષ પછી એવું મોં કેવું
દેખાતું હશે ? હું એને જોળખી તો શકીશ ને ? મારા
મનમાં તો વર્ષો પૂર્વેની એક કલ્પના-છબિ હતી. તેની
કામળ રેખાઓતો, આ જીવંત રતીના કલ્પલોકાવાળા
ચહેરા સાથે મેળ બેસાડી શકીશ ?

એ નજીક આવી, વધુ નજીક આવી ને પસાર થઈ
ગઈ. તે સુદાસી નહોતી. અચાનક જ મારું ધ્યાન મળ્યું.
સામેના મકાનનું બારણું આ દરમિયાન ખૂલી ગયું. કવું.
ને ટેબલ પાસે વચ્ચેના થોડા ઊંચ દેખાતો હતો. હું પેલી
જાંને જોતો હતો તે દરમિયાન કદાચ સુદાસી આવી મળ
હશે. તેણે શું મને જોયો નહિ હોય ? અને જોયો તો
જોળખ્યો નહિ ? હું સહેજ નિરાશ થયો. અને પછી
મેં રસ્તો જોળખવા માંડ્યો.

એ નાનકડી ફાણા દરમિયાન મારા મનમાં કલ્પના-
ઓળી ફેવી લીધી આંધી ઊઠી હતી ! કેટકેટલા કાલો,
વિચારો, ભય અને આશા એ નાનકડી ફાણામાં ધ્રુવવી
જાણ્યા હતા ! હું જઈને તેને શું કહું ? એને જાને
મારી જોળખ આપું ? એમ કહું કે મેં તને જીવનના
પ્રારંભાગથી સદા ચે શોધ્યા કરી છે ! તે મારા પર હસે,
કદાચ નારાજ થાય, કદાચ પગથિમાં ઊતરી જવાનું કહે,
કદાચ બહુ જ નિર્માન ઉપેક્ષા કરે.....

તો શું હું એક દારી તરીકે જાઉં કે વેળ તેને
જોઈને પાછો આવતો રહું ?

વંટીજમાં ધસાતા પાંદડાની પેઠે હું રસ્તા પરથી
આશો, ને બારણામાંથી પ્રવેશ કરી હું તેના ટેબલ સામેના
ખંડિડ પર બેઠો. તેણે મારી સામે જોયું. તે કાંઈક
બોલવા જતી હતી ત્યાં તે અટકી ગઈ તેની આંખો
પહોળી થઈ ગઈ. તે સહેજ ફાણ મળ હોય એમ લાગ્યું.
તેના મોંમાંથી શબ્દો નીકળ્યા... “સીમ ? તું ? તમે ?”

અચાનક જ હું એકદમ સ્વસ્થ થઈ ગયો. મેં શાંત
અવાજે કહ્યું : “હા, હું સીમ. અહીંથી જતો હતો.
તમારું પાટિયું જોયું એટલે મને થયું કે મળતો જાઉં.
આપણે નિરાશામાં સાથે બેઠાં તો કદાચ તમને યાદ
હશે...”

તે સહેજ હસી. પંજુ મેં જોયું. હજુ તે સહેજ-
જુગતી હતી. કંઈક કહેવું ન કહેવું તેના વિચારમાં તે
થોડી વાર ચુપ રહી. પછી ધીમા અવાજે કહ્યું :
“કેટલું સારું થયું તમે અચાનક આવી ગયા તે. હું
ધણી વાર તમને યાદ કરતી હતી...”

મેં સહેજ ગમથલ અનુભવી. એક બાદ સીને, એક
ડોક્ટરને, પહેલી સુસાકાતમાં શું એમ કહી શકાય કે મેં
હૃદયના ઊંડાણમાં સદા તમારી ઝંખના કરી છે ! પછી
‘મનમાં થયું’—છવનમાં આ પણ ફરી કદી નહિ આવે.
દીધું સમયથી જુદા જુદા માર્ગે વહેતા બે વહેણ એક
દાણુ માટે આજે મળી ગયાં છે. થોડી વાર પછી હંમેશ
માટે કદાચ છુટા પડી જશે. તો હૃદયમાં સંચિત કરી
રાખેલી ગોપનવાત આજે કદી જ દેવી સારી. પરિણામ
ગમે તે આવે—પણ હૃદયમાંથી એક ડંખ તો નીકળી
જશે !

આ લખતી જેટલો વખત લાગે છે તેટલો, વિચાર
કરતાં નહોતો લાગ્યો. મેં બોલી નાખ્યું : “હું” પણ
હંમેશાં તમને યાદ કરતો હતો. ધણી વર્ષોથી હું તમારી
શોધ કરતો હતો.”

તે મારી સામે જોઈ રહી. પછી તદ્દન ધીમેથી
બોલી : “સોમ, તમને પટેલ સાહેબ યાદ છે ? અને
જૂગોળનો કલાસ !”

મારી અંદર મેં કોઈક બંધ પૂટતો અનુભવ્યો.
શક્ય તેટલા સંયમથી મેં કહ્યું : “મને ને તમને જૂગોળ
બહુ મમતી, નહિ ? કંઈક સરસ વાત આવે કે અકસ્માત
ત જ આપણી નજર મળી જતી.”

ટપલ પર પડેલી પેન્સિલ હાથમાં ફેરવતાં બોલી :
“અકસ્માત નહોતી મળી જતી, સોમ ! મારી નજર તો
તારા પર ફરી જ ગઇ હતી .” તેણે મારા તરફથી નજર
ફેરવી લીધી. જરા વાર અમે બંને ચુપ રહ્યાં. પછી તેણે
ફરી મારી નજરમાં નજર પડેલી, એકદમ શાંત, અચ્ચલ
કંઠે કહ્યું : “આતું કહીશ તો કદાચ તને હસવું આવશે,
પણ સોમ, મેં આ બધાં વર્ષો એમ આશા રાખ્યા
કરેલી કે કોઈક વાર ક્યાંક તું મળી જશે, ક્યારેક થતું—
મરી જવાનો દિવસ આવે, ત્યાં સુધી કદી તને મળી જ
નહિ શકું, એવું તો નહિ ચાલ ને !”

મારું હૃદય ચિત્કારી ઊઠ્યું—સુહાસી, મેં પણ આ

બધાં વર્ષો તને શોધી છે, યાદી છે, ઝંખી છે...

તે આજળ બોલી : “હમણાં હમણાં તો એવું બહુ થતું.
જુએ છે, સોમ ! હું માંદી છું. હું કાંઈ બહુ છવવાની
નથી. બોહ, કેટલું સારું થયું, છેવટ એક વાર આપણે
મળી ગયાં !”

હવે મારું ધ્યાન ગયું કે તે સારી પેઠે માંદી દેખાતી
હતી. તેવું મોં એકદમ જ ફિક્કું હતું ને આંખ નીચે
ઊંડા કાળાં ધાળાં હતાં. પણ મારે મન તો એ, એ જ
પેલાં સૂરજમુખીના ફૂલ જેવી સુંદર છોકરી જ હતી. મેં
તેને ખરેખર યાદી કરી, નહિ તો તેવું આ રોગી રૂપ
જોઈને મારા બાવ બદલાઈ ગયા હોત. પણ મારી લાગણી
તો ઉલટાની વધુ ઉલટ બની ગઇ. તેના હાથ હાથમાં
લઇ તેને સાંત્વન આપવા મારું મન અધીર થઇ ઊઠ્યું.
પણ મારી જાતને સંયમમાં રાખી મેં કહ્યું : “કેટલાં
બધાં વર્ષોથી મેં તારી શોધ કરી હતી, સુહાસી ! આજે
મને બહુ જ આનંદ થાય છે, તારા મનમાં મારું રચાન
છે એ જોઈને, અને તું માંદગીની ચિંતા ન કર. મત્રીસ
—તેત્રીસ વર્ષ તે કાંઈ મરવાની ઉંમર નથી.” હું તને
બધી મદદ કરીશ તું સાંજ થકાશ.”

“બધી મદદ કરીશ ?”

“હા જરૂર, તને એમાં શંકા છે ? જે માણસે વીસ
વરસથી તને પ્રાણની પીડાથી શોધ્યા કરી હોય, તે શું
તને મદદ ન કરે ?” મેં કહ્યું. તેને માટે પાંચ શું પંદર
હજાર રૂપિયા હું ખરચી શકું તેમ હતો.

તેના રોગી ચહેરા પર એક ઉન્નત હાસ્ય આગ્યું,
તેનો ચહેરો એકાએક પૂર્વે હતો તેવો સુંદર બની ગયો.
તે બોલી : “હારા, મને બહુ જ નિરાંત થઇ. સાંભળ સોમ !
મેં લગ્ન કર્યાં નથી. કેને ખબર, મનમાં એમ હતું કે
કોઈક દિવસ તું મળશે. એટલે પછી લગ્ન કરવાનું મને
મન ન થયું અને હવે તો એવો કોઈ સપાલ નથી, હું
મૃત્યુની બહુ નજીક ઊભી છું, પણ મારે ખીજ જાતની
મદદ જોઈએ છે. મારી એક મૃત્યુ પામેલી સખીની નિરા-
ધાર બાળકીને મેં મારી સાથે રાખી છે. મુરદેશી એ છે
કે એ બાળકી અપંગ છે. મને તેની બહુ જ ફિકર થાય છે.
હું મરી જમ્મ મંછી તેને કાણુ સંભાળશે ? તું મને
એટલી મદદ કરીશ ? તું એને તારી પાસે રાખીશ ?
સાંભળ સોમ, મારી આખી જિંદગી મેં તારી રાહ

નહીં રે દીવા

નહીં બાતી

સમદરને અંધારે અંજડી તાલી;

નહીં રે દીવા...

માઝાનો સમદર!

મહેલ ખડે,

વિધિ પ્રવેત કળી કોંદિ રાતી;

અહીંપદતી દેરી લાગી ભાવક,

તહારી અંતર અંજડી તાલી;

નહીં રે દીવા...

હાથમાં બાંધું કે

મહેલ મેણું,

કે નુકસ તરખાની મારી;

મૂંડળ આંધાની આંધી ભયોતિ

સમદર! અંધારી અંજડી અંધારી;

નહીં રે દીવા...

નગરી જલની સુખસામ

ધોર હુંગર-હંજામી રેલાતી;

એક અંધારની મુઝકી સાથે

અનખોતીની ભયોતિ હો બાતી;

નહીં રે દીવા

નહીં બાતી!

સખૂરી નથી અધુરી રે,

મારી જરૂર તો —

એ મલ પૂરી;

સખૂરી નથી અધુરી રે!

ધોર જીભ જોલાવું

હવે સાતાનાં ભેરવણી;

કંઠે નિજ તીક્ષ્ણતા ત્યાગી

જિંઘાં આંખાં ને અંધારી;

સખૂરી નથી અધુરી રે!

નરજાંઠાં બાંધે કસબસી

એની રેખાઓં લાલ ઘેણી;

નિતરે નવાજી એનાં નેચાં હાથાં,

અચૂત અંજડી ત્યાં રે અંધારી;

સખૂરી નથી અધુરી રે!

અનેક થોડાં;

રૂમરૂમ તવાયા

ને જુખની કંઠાં રાહુરી;

એકી તવાના તાવજી તારી

મારા અધીની વેલી ઉમેરી;

સખૂરી નથી અધુરી રે!

નોંધ છે. તારા અનના વહેણની કરી જાણ વિના તારી આહવા કરી છે. આને સાવ એકાએક તું મારી સામે આવીને ઉભો છે, ત્યારે હું તારી પાસે આટલી માનણી કરું છું. તું મને એટલી મદદ કરશે?"

*

બીજાં દિવસે તેને મળવાનું કહીને હું આવી આવેલો, પણ હું તેને કદી મળ્યો નથી. મારી પત્ની, માઈ ધર, માઈ કામ, મારી ઇતિહાસ-એ બધાની વચ્ચે એક નાની અપંગ અનણી બાળકીને રાખવાની હિંમત હું કરી શક્યો નહિ. હાથ, માથાસનું મિથ્યજિમાનું પ્રેમને ખાતર કામ પણ કુરખાન કરી દેવાનો તેનો મિથ્યા આત્મવિશ્વાસ!

સુહાસી-અને માઈ કરને. એ કદાચ તેને ચાહી નહિ

હોય. લોકો કહે છે-પ્રેમ એ જીવનમાં સૌથી મહાન વસ્તુ છે અને દુનિયાના મહાન પ્રેમીઓએ એને માટે હંમેશાં બલિદાન આપ્યું છે. હા, રોણી વિભાજન કે સુદ્ધિથી મેઢાર જેવા લોકો માટે પ્રેમ એ વિભતાનો પ્રકાશ હતો, પણ મારે માટે, મારા જેવા સેંકડો-હજારો લોકો માટે પ્રેમ એ મહાન પ્રકાશ નથી, એ તો મિથ્યાજિમાન અને સલામતીની દીવાલો વચ્ચે અંધાર પાથરતી મીથુનતી છે. એ બળે છે ત્યાં સુધી દાઢ કરે છે, અંધારાનાં ગૂંચળાં ફેલાવે છે અને હરી જળ છે ત્યારે ગાંધ બની રહી જાય છે. હાથ, આ વસ્તુની જો પહેલેથી મને જાણ હોત!

નાનો હતો ત્યારે એ એવી ખરતીમાં રહેતો હતો જ્યાં ધણી દૂક ફાઇવરો અને કલીનરો રહેતા. હકીકતમાં તો એના બાપ પણ દૂક ફાઇવર હતા અને એક સાચો માછીમાર જેમ દરિયાને બોળે જ પોલીને મૃત્યુને ભેટે એમ એના બાપ પણ દૂકના અકસ્માતમાં હાઇવે પર જ ખસ્યા હતા.

આ બધાને વર્ષો થઇ ગયાં હતાં. લગભગ ચૌદ વર્ષ. એના બાપ ગુજરી ગયા ત્યારે એ ત્રણ વર્ષનો હતો અને એ પ્રસંગની બે કાંધ યાદ હોય તો તે કાલા વસ્ત્રોમાં છુમટો તાણીને બેઠેલી માની. એને એની 'બાપજી' મોહું યાદ નથી અને હોય તો તે BMT 6387 નેડે દૂક પર બેઠેલીને ઊભેલી વ્યક્તિએ પડાવેલા એક અંખા ફેટા પર આધારિત એક આદર્શીતી. એના ઉપરથી એ ચોક્કસ ન કહી શકે કે એના બાપ મોરા, હશે કે કાળા, હસમુખા હશે કે સીડિયા, સારા, હશે કે ખરાબ-કથું જ નહીં. એની માએ એના બાપ વિશે બહુ વાત પણ કરી નથી. કંઇપણ એણે કથું હોય તો તે એટલું કે 'આ મૂર્છ લારી જ એમને ભરખી ગઇ.' એની મા માને છે કે લોરી ઝાણુ-છે.

બે કે એને મન લારી કાંધ રાણી જેવી છે; કે પાળેલી ફૂતરી જેવી. ક્યારેક મોઢી રાતે ફાઇવરો દૂક છેક ખરતીમાં એમના ઘર-સુધી લઇ આવતા અને સવારે જ્યારે એ બેઠે ત્યારે કલીનરોને પાણીની ડાલ વંધ દૂક ઘોતાં એ બેતો, બણે થોડાને એના માલિક બશ-માલિક ના કરતો હોય! એ થોડીક બાર દૂકને એના કુપડાંના બારણામાં બોલો રહી બેતો. પછી ધીમેથી એની પાસે જઇ એની ચારે બાજુએ મોનપૂવક મંદસિયા કરતો. પછી થોડા વખત કલીનરની પાછળ બોલો રહી કલીનરને દૂક સાફ કરતો બેતો. ત્યાં સુધીમાં દૂકને અડવાની એનામાં હિંમત આવતી. દૂકને અડીને એકદમ એ હાથ પાછો ખેંચી લઇ કલીનર તરફ બેતો. ત્યારબાદ બીજી રાઉન્ડ અને આ વખતે જરાંક ધીમેથી એ દૂકને પંખા બેતો. પછી કલીનર સામેની બાજુ સાફ કરવા જતો એટલે એ કેબિનના ફૂટબોર્ડ પર ચઢી અંદરનો દોડો, મિટરો, માતાજીની છબિ, ગાંધી, નેહરુ અને કેનેડીની ત્રિપુટીવાળી છબિ-બધું બેતો. ઉપર લાલ બતી હતી પણ આ બધું પરદેશી ભૂમિ કે મંદિરના ગભારાની જેમ પ્રવેશી ન થકાય એવું હવું, બે કે અહીં બોલો રહી

અંદર નોંધ સકાયું એ જ એના મન નાનોસૂનો, હજી નહોતો. ત્યાં સુધીમાં તો એની આંખ કાંઈ અનેસા આનંદથી રમકી બેઠી અને એ સાતમા આસ- માને ચડી જતા એટલું બધું કે કલીનરનું, 'અલ એમ ગાભલા, ઉતર હોં' પછી અપમાનજનક લાગતું નહીં. એનું નામ હતું ગાભાણ. એને એ નામ ઉપર બધુંકર નિમરકાર છૂટતો. અંદરખાનેથી એ એનું નામ ફરેને કે મહમદ કે જોરાવર કે ગુરુમણ હોય એવું છૂટતો. ક્રાંધવરના, કલીનરના એવા જ નામ રહેતાં. ખાનગીમાં તો એ એવા નિયમ પર પછી આવી ગયો હતો કે મોટા થયે એ એનું નામ બદલી કાઢશે. એને ખાતરી હતી કે, કાંઈ 'ગાભાણ' કદી કલીનર કે ક્રાંધવર ના થઈ શકે.

એનાં બાપના એક દોરત હતો-સામંતસિંહ. કપારેક કપારેક એ ઘેર માની ખબરઅંતર પૂછવા આવતા. 'ગાભલા, નાકેથી લેખન લખ આવ્ય' એની મા કહેતી. 'રહેવા દોને પ્યુત' સામંતસિંહ કહેતા. 'દેડ ભા ઊકરા, છ તો કહે' એને અટકેલો નોંધ મા કહેતી.

વાપરના રેતેનમાં પીળાસ પડતા બગાડ કાચનો પહેલ- વાળા ખાસામાં ખરક તરાવતી લેખનના પરપોટા નેતો નેતો એ ઘેર આવી સામંતસિંહ આગળ ખાસો ધરતો. સામંતસિંહ કહેતો, 'એક ચાનો ખાલી ખાસો લાવ,' અને એમાં એને એ થોડી લેખન કાઢી આવતા, એટલે એને સામંતસિંહ બહુ ગમતા. અને એનું એક બીજું કારણ પણ હતું.

'આ ઉખાને સારીનું ઘેલુ લાગ્યું છે' 'છ તો ભણ બાપ તેવા બેટા' સામંતસિંહ કહેતા. 'મારે એને કંઈ સારી રેખર-ખરેખર નથી બનાવવો' 'એક વાત કહું, ગાભાની મા, ધમાં પૈસા છે હો. હા, રખડપાટ જખરો.'

'નાર ભણ, ધને બાપ ગ્યે અવે દોકરો ખોવો નથી,' એની મા આ ઉલ્લુ વાક્ય આખરી નિશ્ચય કે નયું' સત્ય હોય તેમ બોલતી. એનાથી એ વાતનો અંત આવતો.

'હાનું, હાનું; ભો તાર બીડું?' કહી સામંતસિંહ ઉઠતા, મહિને દહાડે એએકવાર તો લેખન પીવા મળતી જ.

'સરદાર સો ગયા કયા?' ક્રાંધવરે એને ટંકોએ ક્રાંધવર સામે નોંધ એ દરચો.

'પહલી હી ટ્રીપમેં ચક રાખે!'

'નહી રે' એણે કહ્યું.

'આદત નહીં હે ધંસ લીએ.'

આ એની અહલીસમી કે ત્યાશીમી કે એવી જ કાંઈ ટ્રીપ હોત તો કેટલું સાડું.

'અજ ઘાટી શુરુ હોગી. બૂખ લગી હવે?' એણે ડાકું દલાવ્યું.

'લગી જેસા હવે. ખા લે રાટી'

'બાદમે'

દિલીખા બોલવાનું એને વિચિત્ર લાગ્યું. પણ 'બાદમે' બહુ રવાબાવિકતાથી બહાર આવ્યું એટલે એને આનંદ થયો. ક્રાંધવરે, કલીનરે, ચાહે કાંઈ બી જાત હો, બધા જ હિંદીમાં બોલતા.

'બોલત લગાવયા?' કહી ક્રાંધવરે સીટ નીચેથી એક બદામી રંગના કાચની બાટલી કાઢી.

'હું'

'લગી જેસા હવે. મે તો ટરા-પેરદકા ધંધા હવે સરદાર, પીના હી પડેગા; અગર ને છુના હો તો. પાંચમેં તાકાત હોની ચાહીયે'

ક્રાંધવરે મોઢું બેંચું કરી 'બોલતલ'નું પ્રવાહી ગળામાં રેડ્યું ગળાને દહાડે ઉઘો નીચે થતો એ નોંધ રહ્યો. ગાંઠ, ગાંઠ અવાજથી ક્રાંધવરે બેચાર ધુંટા પીધા અને હથેળીના પાછલા વાજથી મોઢું અધકચરું બંધ્યું. વધેલી દાંડી ઉપર બોલતના પ્રવાહીનો રેવો દળી બીનો લાગતો હતો ક્રાંધવરે બોલત એના તરફ ધરી. એણે ફરી ડાકું કુણાવ્યું.

'બચ્ચા હો કયા?' ક્રાંધવર મોટેથી દરચો.

ટૂંકતું હેલાછટ અંધારું બેઠું આગળ પધતુ હતું. સાંજનાં બળભાંખાને આ પડાડી મુલકમાં ઘેરા કાંજળ- કાળા અંધકારમાં પરિજ્ઞાતાં વાર ન લાગી. હવે ખડકોના સમૂહો બાગ્યે જ રપષ્ટ દેખાતા હતા કાંખરા, અડી. પથરા, પહોડો, બધું એએકનાં અને અવકાશના અંધકારમાં એકતમ થઈ જતું હતું.

ક્રાંધવર થોડીવાર શાંત રહ્યો તખરનાં અવાજની એકજારી શાંતિમા ટૂંકનો અવાજ બળી ગયો. બાગ્યે જ સામેથી વાહન આવતું અચ્છસનું તો નામનિશાન નહોતું. ક્રાંધવરે ફરી 'બોલત' કાઢી.

'હો જાવ સરદાર?' એણે પૂછ્યું.

‘પીના હી પડેગા, મર જાના હય કયા ?’ ક્રાઇવરે ફરી આગ્રહ કર્યો.

‘ક્યો ?’

‘યે ટરાન્સ્પોરટકા ધંધા હય, બચ્ચાકા ખેલ નહીં. પાંચોગે તમ હી છુઓગે, રાતભર યહ ‘હેવી’ ચલાના; ઔર યે ‘ઉસ્તાદ’ હય બી તો કાફિર !’ ઉસ્તાદ આ ટ્રકનું નામ હતું એનો નંબર હતો GTA 1415. એની પાછળ લખ્યું હતું, HORN PLEES O. K. અને નીચે ત્રીણા સ્વચ્છ અક્ષરોમાં,

‘સરજ ને ઊગતા હય, ખૂલતા હય ફૂલ’

‘દાદા ને ચલતી હય, ઊડતી હય ધૂલ’

આગલા બંપર પર ‘ઉસ્તાદ’ લખ્યું હતું. ત્યાં જ એની માએ નાગિયેર વધેયું હતું.

ક્રાઇવરે ખોતલમાંથી ફરી બે છુંટકા ભર્યાં.

‘હોગી મેરી રાની !’ એની હાથથી પકડી ક્રાઇવરે ખોટલ એની સામે ધરી અને એના ઉપર એ સૂંધી પડ્યો. એના મોઢાની ડુગધ એના આસને રૂંધી રહી. ગાડી જરાક આડીઅવળી ચાલવા માંડી. એણે એના બરડા પરથી પરસેવાનો એક નાનકડો રેતો ઉતરતો અનુભવ્યો.

ક્રાઇવર ફરી ટદાર થયો.

‘આદમી કય ખતોગે ?’ એણે ઘેરા અવાજે સરદારને પૂછ્યું.

‘ખોતલ પીનેસે કયા કોઇ આદમી ખનતા ?’

‘નહીં તો ? પીકે તો દેખો માર !’ ક્રાઇવરે એનો હાથ સરદારના ગળે વિટાળ્યો ફરી ડુગધ એક મોજા એના નોકમાં ભરાઇ ગયું.

‘લા તેરા હાથ, પકડ યે ખોતલ, ખીલકુલ લાડીકી દમરિયા’ ગળે વિટલા હાથમાંની ખોટલ એણે સ્ટીયરીંગ પરના હાથમાં લઇ સ્ટીયરીંગ છોડી દીધું.

સરદારની આંખો ફાટી ગઇ. ઝડપથી એણે સ્ટીયરીંગ છોડી દીધું.

‘હોડ દો, વો તો અકેલી બી ચલ સકતી હય’ ક્રાઇવરે ખેલ્યો.

સહભાગ્યે રસ્તો સાર સીધો હતો અને ઝડપ પણ ઘટી ગઈ હતી. સરદારની પકડ સ્ટીયરીંગ પર વધુ મજબૂત થઈ.

ક્રાઇવરે ફરી ખોતલમાંથી છુંટકા લીધા અને પછી ખાલી ખોટલ બારી બહાર ફેંકી દીધી. એણે બંને હાથ સરદારને ગળે વીટ્યાં અને ત્યાંથી સરકાવતા સર-

કાવતા નીચે ઉતાર્યાં.

સરદારના કપાળે પ્રવેશના ટીપાં બાઝી ગયાં. ગળું સાવ સુકાઈ ગયું હતું સામેથી આવતી ટ્રકની લાઇટ જોઇ એ બેગાડબો બતી ગયો.

‘હુસેન, ટ્રક ચાતી હય’ એ ચીસ પાડી ઊઠ્યો.

‘આને દો, ઉસ્તાદ ! રસ્તા દે દો.’

સરદારનો હાથ ધ્રુજ ઉઠ્યો. હુસેને એના ગાલ પર ડુગધલવાં હોઈ બચ્ચા કરી. એ કંપી ઉઠ્યો. હુસેને એનો ખીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. એનો પંજો કોકકું વળી ગયો. એણે હાથ પાછો ખેંચી લીધો.

‘શરમાતા હય કયા ?’

સરદારે એની બધી તાકાત એકઠી કરી હુસેનને તમભો એડી દીધો.

હુસેને ગળા પરથી હાથ લઇ સ્ટીયરીંગ છોડી દીધું.

‘કમબખ્ત કહીકા’ એ બખડ્યો. જે કે દારૂના નશામાં એને તમાચાનું અપમાન પણ ખાસ અમરું, હોય એવું લાગ્યું નહીં.

ખીસામાંથી કંકડો કાઢી એણે કપાળ લૂછ્યું.

ઘાટી રાંધે ઘડિયા કરતા ફેંટરાની જેમ ટ્રકે ધુરધુરાટી કરવા માંડી.

‘ઉસ્તાદ અબી યુદ્ધો હો ગયા હય’ ક્રાઇવર ધડીભર પહેલાંનો તમભો લૂલી ગયો હોય એમ ભોલ્યો. સરદારને હાથ યઇ.

‘નહીં રે, અબી તો જવાન હય’

‘દો સાલ તો હો મઇ ધસે, ઔર દો સાલમે ઇસકી હંડી નરમ હોઇ મઇ.’

‘ફીતની મેલ ફઇ ?’

‘કયા પતા !’

હુસેન સાથે ફરી દોસ્તાના ચાંલુ યઇ મઇ. એ વિચારે એને જરાક ટાક વળી. ટ્રકે હવે ધુરધુરાટી કરતી હતી.

‘પાંચ-છે મઇલ તક ચલાઇ આયેગી. ઔર ઉસકે બાદ માલમ હય કયા ?’

‘નહીં તો ?’

‘ઉસકે બાદ મૈનકાબાઇ !’

‘મૈનકાબાઇ ?’

‘હા સરદાર. મૈનકાબાઇ, કયા ઔરત હય, અફલાતૂન સરદાર, અફલાતૂન ! આઓગે મેરે સાથ !’

એને હજુ સમજ પડી નહોતી.

‘દુમ તો ચાર ન ખોતલ પીતે, ન ખીડી પીતે, ન...

ગયા હય કબી ઔરત કે વહાં ?

સરદારે ડોકું ધુણાવ્યું. બારી તરફ એણે મોઢું ફેરવી લીધું. શરમ અને તિરસ્કારના મિશ્ર લાગે એના મોઢા પર રમી રથા હતા.

‘ઔરત દેખી બી હય ?’

એ બોલ્યો નહીં.

‘હય ? અંદ ? હય ?’

એ હજુ ય બોલ્યો નહીં.

‘તો ફીર ?’

તો ફીર શું ? એને થયું.

‘બોલત નહીં તો સહી, લેજીન મેનકાબાઇ, આજ હો જય સરદાર, કયા ખાત ?’ હુસેનની આંખો વિલાસમાં ચમકી ઊઠતી હતી.

એને બંધકર નફરત અને નફરત કરતાં વધુ સવિશેષ બીક, કંઈક અગમ્યની ભીતિ ભીંસી રહી.

ટૂંક ધારી ચઢી રહી. સામે જાડપાન, શુંપડાં અને મામડા વિનાનું વિશાળ મેદાન વિસ્તરતું હતું. માત્ર એક જ બાજુ થોડાંક શુંપડાંઓમાં ઝાંખા દીવા જળતા દેખાતા હતા. તે સિવાય એમરે અંધકાર હતો. ધારીની ખૂંધની લગલગ રોમે ટૂંક આવી ઊભી અને એનું ઊંચું નાકે હવે નીચું થતું જવા માંડ્યું.

‘દેખ એ આ ગઇ મેનકાબાઇકી ઝોપડી.’

એક બાજુ જરાક ચઢાણ ઉપર એક શુંપડીમાં પેટ્રોમેકસ જળતી હતી. આ ઘેરા અંધારામાં એનો પ્રકાર વધુ ઉજ્જવળ લાગતો હતો. અને આ શાંતિ ભેદતો ટ્રાન્સીરટરનો અવાજ વધુ તીવ્ર લાગતો હતો.

હુસેને ટૂંકનું એન્જિન બંધ કર્યું. એક લગવી, ગાડી ગિયરમાં નાખી.

‘ટાપર પીછે પથ્થર લગા દો’

એ ઊતર્યો બાજુમાંથી એ પથ્થર લાવી એણે ટાપર પાછળ ગોઠવ્યા હુસેન એની વાટ નોંધ લીધો હતો.

શુંપડીનું બારણું ખૂલ્યું અને પાછળના પ્રકારમાં ઝીની એક આકૃતિ હતી હતી સરદારે નેંધ.

‘મેનકાબાઇ !’ હુસેને ખાંટી પાડ્યો.

‘કૌન હુસેન ?’

‘તેરા ચાર મેનકા !’ હુસેન બોલ્યો.

‘ઔર સાથમે કૌન હય ? અરિફ ?’

‘યે તો સરદાર હય, અબીઅબી પૈદા દુઆ બચ્ચા, આદમીકી ઔરતસે પહેચાનતા નહીં.’ કહી હુસેન હસ્યો.

‘લે આ ઉસો, સીખા દે !’ એકદમ મદિલા અવાજે મેનકાબાઇ બોલી.

‘અલ’ કહી હુસેને સરદારનો હાથ ખેંચ્યો.

‘છોડ દો મેરા હાથ હુસેન કૈયા.’

‘કયો ?’ હુસેન આશ્ચર્યચકિત આંખે તાકી રહ્યો.

‘મે’ વહાં ટૂંકમે હી બેઠા હું.’

હુસેનને તમાચો વાદ આવી ગયો. છતાં ય એણે અપલ કરી નેયો, ‘વાદ રહ જાવગા બેઠા, ઔર યે બી તો કાઇ ઔર નહીં મેનકાબાઇ હે. મેનકાબાઇ !’

સરદારે જવાબ આપ્યા વગર ટૂંકનું બારણું ખોલ્યું; અને અંદર ચઢી ગયો. હુસેને ખબા ચઢાવી શુંપડી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

સરદારે સીટ પર લંબાવ્યું. હજુ સીટ ગરમ હતી. નીચેથી ડીઝલની વાસ આવતી હતી. અને એમાં બેઠાલની ગંધ જળતી હતી. પીઠ પર પરસેવાનો ભેજ લાગતો હતો. ટ્રાન્સીરટરનો અવાજ બહારથી આવતો હતો. એણે આંખો કાનમાં ખોસી એને અટકાવવાનો એક વ્યય પ્રયત્ન કરી નેયો. અને એ અવાજ કરતાં ય વધુ તીવ્ર અવાજ મેનકા અને હુસેનના હસવાનો આવવા લાગ્યો. બહાર પવન પડી ગયો હતો. આગલા કાચમાંથી આકાશમાં ટમટમતા તારા તરફ એ તાકી રહ્યો. વધુ આ બંધાને ગળી જતું વિલાસી દાસ્યનું બીજું એક મોજી આંખું અને એના લમણે ચાગ્યું. ગાળ દેતો એ બેઠો થઇ ગયો હજુ ય એના હાથ હુસેનની હથેલીના રપરી અંકળાતા હતા. એવા ગળા પર હજુ હુસેનના પરસેવાની ચિકાસ બાગેલી લાગતી હતી. એ એક સપાટે બેઠો રહી ગયો અને ટૂંકમાંથી ઉતરી નેરથી એણે ટૂંકની કેબિનનું બારણું અંદાડ્યું. શુંપડીમાંથી હવે માત્ર શૈલિયાનો અવાજ આવતો હતો. બાકી અંકળાવી મૂકે એવી શાંતિ ફેલાઇ ગઇ હતી. એ ટૂંકની પાછળ ગયો. એના મજબૂત હાથથી શુંચળાં વળતાં હતાં અને ઊંઘાતાં હતાં. વાંકા વળી ટાપર પાછળના પથ્થર એણે દટાવી દીધા. પછી કેબિનમાં ચઢી જઇ. મીઅરમાંથી ગાડી કાઢી બ્રેક છોડી. અને પછી એ ફૂટને બહાર ઉતરી ગયો ધીમેથી ધીમેથી ટૂંક પાછી સરકવા માંડી. એક છેલ્લી નજર શુંપડી તરફ નાખી અને પછી હવે ઝડપ પકડી રહેલી ટૂંક પર નાખી. એણે થોડાંક દીવા ટમટમાવતા શુંપડાંઓ તરફ આડેધડ ચાલવા માંડ્યું.

આપણી ગદ્ય પેઢીના પંડિતયુગની પ્રતિભામૂર્તિઓમાંના
એક આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર દ્રુવની આ વર્ષમાં
હજવાયેલી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમના તત્ત્વજ્ઞાન,
કાવ્યવિભાગના અને જીવનદર્શનને આલેખતા લેખોનો
આ વિભાગ એ પ્રચુક જ્ઞાનમૂર્તિ અને અસિદ્ધિ
સંસ્કારમૂર્તિને 'ઉત્તરા'ની એક નવે અક્ષરાંજલિ રૂપે
અહીં આપવામાં આવે છે.

★

આ નંદશંકર વિભાગ

★

આ વિભાગના લેખકો :

- | | | |
|-------------------------|---|--------------------|
| આનંદશંકરનું તત્ત્વચિંતન | : | રસિકલાલ છે. પરીખ |
| આનંદશંકરની કાવ્યવિભાવના | : | મનસુખલાલ ઝવેરી |
| આનંદશંકરનું જીવનદર્શન | : | જ્યોતિન્દ્ર ક. દવે |

ચિંતન અને રસિકતાના સુમેળ

પ્રસન્ન સંવાદના પંડિતવર

મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દીનું આ વર્ષ આચાર્ય આનંદશંકર કુવળી જન્મશતાબ્દીનું પણ વર્ષ છે, એ સમયઘટના પ્વાનમાં આવે છે. ગાંધીજી અને આનંદશંકર માત્ર સમયપરક નહોતા; બંનેને એકબીજા માટે આદર અને પ્રેમ હતો. બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના કથલેલા વહીવટની કોઠેકોટી વર્ષોતે પડિત મોક્ષવીરજી અને ગાંધીજીએ આચાર્ય આનંદશંકરનું નામ સંચલ્યું હતું, એ ઘટના સુવિદિત છે.

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી મળે એવું સ્વપ્ન સેવનારાઓમાં એક આચાર્ય આનંદશંકર હતા. એઓ માત્ર સ્વપ્ન સંવીને બેસી નહોતા રહ્યા, પણ એને માટે એમણે વલયુધ્ધા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના પ્રશ્નો એમણે વિચાર્યા હતા; તેની સાથે એમના એ વિષયના સંખ્યાબંધ લેખો પૂરે છે.

યુનિવર્સિટીની આવેળમાં આનંદશંકરે ‘વસંત’ ચલાવ્યું. ‘વસંત’ના સંવાદનકાલમાં સાક્ષરી પત્રકારતરનો એક આદર્શ સિદ્ધ થયેલો બેઠક શક્ય છે એક યુનિવર્સિટીમાં થાય તેટલું કાવ્ય એ નિમિત્તે કવ્યાની એમની તમન્ના હતી. જ્ઞાનની સીમાઓને વિસ્તારવી સોક્રશિક્ષણનું કાવ્ય કરવું અને માતૃભાષાની ક્ષમતા વધારી એની સેવા કરવી.

વિનય, સ્વસ્થતા, જ્ઞાનગાંભીર અને રસિકતાનો સુમેળ એમના જીવનમાં હતો. એમનાં લખાણોમાં એવી મંબીરતાની સાથે સાથે પ્રસન્નતા છે. એમનું પોત ધાર્મિકતાનું હતું. ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને એમણે ધણાખણ જીવન પ્રશ્નો વિચાર્યા છે. પોતે સનાતની હોવા છતાં, અનેક ધર્મેનું જીવંત જ્ઞાન ધરાવતા હોવાને કારણે એમનો ધર્મ-વિચાર વ્યાપક બન્યો હતો. ઉદ્દારીય શુદ્ધિ અને છતાં શ્રદ્ધાવાન-આનંદશંકરના જીવનની આ વિશેષતા છે. રવીન્દ્રનાથ એમને વિશે કહ્યું હતું: ‘મૂળ સત્ય પય’ત એમની દૃષ્ટિ પહોંચે છે.’ આ શતાબ્દી વર્ષમાં એમનાં લખાણોનાં જોડા અધ્યયન થાય અને નવા બદલાતા કાળમાં એમના વિચારોનું મૂલ્યાંકન થાય એવી અપેક્ષા રાખીએ.

આચાર્ય આનંદશંકરે મુવ પડિત યુગની પ્રતિકા-મૃતિઓમાંના એક અગ્રણી હતા. પંડિતયુગ સર્જનાત્મક સ્વરૂપે જેમ ગોવર્ધનરામમાં મૃતિમંત થાય છે તેમ ચિંતનાત્મક સ્વરૂપે આનંદશંકરમાં મૃતિમંત થાય છે. ચિંતનાત્મકતા, દાસનિકતા, મંબીરતા, વ્યાપકતા, બહુ-શ્રુતતા, જીવનલક્ષિતા, તત્વાન્વેષણદૃષ્ટિ, સંસ્કૃતિપરામર્શ, સમન્વયદૃષ્ટિ, સૂક્ષ્મ નૈતિકતા, ધાર્મિકતા અને આરિતકતા, પ્રખર શુદ્ધિમતા અને પ્રસન્ન સહૃદયતા, પ્રખળ ઉચ્ચ-આહો છતાં ઓદાય, દૈન્યકર્તવ્ય છતાં અનાધાતકત્વ, સરળતા છતાં મૌરવપૂર્ણતા અને સૌને એકરસ કરતું એવું સરકારી અભિનિત્ય-પંડિતયુગના આ બધાં લક્ષણો આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરમાં ઉત્તમ રીતે પ્રતીત થાય છે.

એમની બહુશ્રુતતા કેવળ મહાકવિત્ત્વનું નથી બની રહી, બહુશ્રુતત્વ એકરસ થઇ, આત્મજ્ઞાત થઇ, વિદ્યા-જ્ઞાનમાં પરિચ્છુ છે. તેથી એ બાર નહિ પણ રિદ્ધિ બની રહે છે.

વિદ્યાર્થી દીપ્તિમંત છતાં પાણિત્યના બાર વગરની, મંબીર છતાં પ્રસન્ન એમની વાણીમાં દાસનિકની મહનતા અને કવિની મુદ્રાનો એક સાથે અનુભવ થાય છે શ્રીમદ્ અને ઉચિત, જીવનનો સંયમ અને ઉદ્દાસ વગેરે વિષયક એમના વિચારો, ઓથેલો કે સરસ્વતીચંદ્રની પૂર્ણા-હુતિ વિષયક એમના અભિપ્રાયો કે ગાંધીજીના ‘ક્રાશિયો’ સમજે તે કવિતા એવા અભિપ્રાયનો પ્રતિવાદ-બધાં એક જ મૂળ દર્શિનનું પ્રતિકૂળનો જણાય છે. નર્મદને ‘કવિવર’ ને ‘મહેલે’ કવિ-વાર’ કહી એક સાથે ટીકા ને પ્રશંસા કરનાર આ ચતુર વિવેચક મુશાયરાના અમ-સ્થાનેથી કવિતા બિરદાવે ત્યારે યસ્પદ મયોદા આંકીને જ. ઉચ્ચગ્રાદમાં બાંધેલાં કર્ણ વગર એ ઉદાર થઇ રહે છે. એઓ મુખ્યત્વે દાસનિક અને ધર્મચિંતક છે, પણ તે સાથે એમનામાં રહેલો ઉત્તમ રસિકજન-ઉત્તમ જ્ઞાવક —એમની એ દાસનિકતામાંથી જ એક સોદ્યપ્રેમી નિષ્પન્નવે છે.

— અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ (જન્મભૂમિ) — વિનોદ અધ્યય (નિરીક્ષક)

આનંદશંકરનું તત્ત્વચિંતન

ગુજરાતના વિશિષ્ટ વિચારકોની ગણના કરીએ તો તેમાં આચાર્ય આનંદશંકરનું નામ આગલી પંક્તિમાં આવે.

તત્ત્વજ્ઞાનને ફિલસૂફીના પર્યાય તરીકે લઇએ તો પ્રથમ થાય કે આનંદશંકર ફિલસૂફી હતા કે એમણે પોતે જ આનો ઉત્તર આપ્યો છે : 'એ' પોતે, જો કે કોઇ metaphysical cobweb મૂલ તત્ત્વોની ભળા ચૂંટી નથી. છતાં કબૂલ કરું છું કે જગતના મહાન કરોળિયાઓની ભળોળા તંતુઓને સમજનામાં રસ લીધો છે, અને વધારે તો પેલા મહાનમાં મહાન 'ઊર્ણનાભ' (કરોળિયા) કે જેણે વિશ્વને પ્રસૂન કર્યું છે તેમાં રસ લીધો છે.' 'અને તેથી આટલા ઊર્ણ અર્થમાં ફિલસૂફીનું લેખક હું નહીં રાખેતા નથી.'

હકીકતમાં જે વિશ્વભળને પોતામાંથી કાઢીને ચૂંથનાર દેવમાં રસ લે છે એને ફિલસૂફી ન કહીએ તો કોને કહીએ ? પરંતુ જો ફિલસૂફીને અર્થ પોતે કોઇ નવું તાર્કિક તંત્ર રચનાર એવો કરીએ તો એ અર્થમાં પોતે ફિલસૂફી નથી એમ એમનું કહેવું ખરાબર છે. પરંતુ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીના ગંભીર અને મમંસા અભ્યાસીને ફિલસૂફી કહીએ તો આચાર્ય આનંદશંકર ખરા ફિલસૂફી હતા. વળી બીજા એક અર્થમાં પણ પોતે ફિલસૂફી હતા. કોઇ પણ પદાર્થ કે વિષયની ચર્ચામાં તે તેની પાછળ રહેલા કે તેમાં અન્તર્ગત તત્ત્વ કે રહસ્યને શોધનાર, સમજનાર અને વિશદ વાણીમાં ઉપપત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરનાર તે ફિલસૂફી, તો આ અર્થમાં તો આનંદશંકર ગુજરાતી વાંચકમયના કદાચ અનન્ય ફિલસૂફી છે. ધર્મનો વિષય હોય કે, વિજ્ઞાનનો વિષય હોય, ઇતિહાસ કે રાજકારણ કે 'આપણો ધર્મ' પૃ. ૭૯૫, અ. ત્રીજી.

૨. આનંદશંકરે જે Spider (કરોળિયા)નો, ઊર્ણનાભ (કે તંતુનાભ)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો નિર્દેશ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં છે.

યસ્તૂર્ણ નામ ઇવ તંતુમિઃ પ્રવાનજે
સ્ત્માવતો દેવ મેકલ્વામવુર્ણોતિ

(૬-૧૦) એક (અદિતીય) દેવ સ્વભાવમાંથી પ્રધાન (પ્રકૃતિ)ના જમ્બેલા તંતુઓ વડે કરોળિયાની જેમ પોતાને આવચાદે છે.

અર્થાત્રણ હોય, સાહિત્ય હોય કે કલા હોય કોઇ કાવ્ય કે પદ હોય, એક અજવાળી રાત્રિ, 'ચાંદલિયો'

રસિકલાલ છે. પરીખ

નેવાં કાળે હોય કે 'નૃનાય ક્ષુદ્રાતું સારી રેન' કે 'સન્તો મેરે, પ્રેમધદા કુંક આપ' જેવી પંક્તિઓ હોય કે 'પૃથ્વી કેસી હોરી મયાઈ' કે 'શામ કેસી ખેલત હોરી' જેવી હોરીઓ હોય-એ કોઇ વિષય હોય તેનું નિરૂપણ કરતાં આનંદશકર અતર્જિત રહસ્ય પ્રકટ કરી આપવાના એટલું જ નહિ પણ એ બધામાં આનંદશકરની 'તત્ત્વ-દષ્ટિ'નાં દર્શન થવાનાં. એટલે કે અર્વાચીન ગુજરાતમાં પાશ્ચાત્ય અર્થમાં ફિલસૂફી પદ ધારણ કરવા કોઇ ચેત્ત્વ હોય તો તે આનંદશકર છે.

તેમની તત્ત્વમીમાંસા કેવા પ્રકારની હતી એને વિષે એમણે પોને જ નિર્દેશ કર્યો છે. એક શકરજયંતીના પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે ઉપસંહાર કરતા તેમણે કહ્યું કે 'હું' કોઇ પણ સંપ્રદાયનો નથી. મારી જીવનચર્ચા જ સંપ્રદાયથી વિરુદ્ધ છે. મેં જે જીવનશક્તિ સ્વીકારી છે તેમાં શંકર-વેદાન્તનું જ નહિ, પણ વલ્લભાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યનાં વેદાન્તનું પણ મારે અધ્યયન અધ્યાપન કરવું પડે છે-એટલું જ નહિ પણ જૈન અને અગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાન પણ મારે શીખવું-શીખવવું પડે છે: અને આ જ અભ્યાસમાં મારા વીસ-પચીસ વર્ષો ગયા છે. એટલે કોઇ પણ સંપ્રદાયને વળગી રહેવું-તેમ કરવું છડ હોય તથાપિ તેમ કરવું, પ્રકૃતિચાલિત મૂતાની એ ન્યાયે મારામાં અશક્ય થઇ પડ્યું છે. આ અશક્યતા માટે હું દિલગીર નથી' (આ. ધ. પૃ. ૧૪૬).

એ જ વ્યાખ્યાનોમાં પોતે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ વિષે કહે છે: 'જે આપણાં શાસ્ત્રો રક્ષણ કરવું હોય તો પશ્ચિમની વિચારપદ્ધતિને માન આપ્યા વિના સાલશે નહિ —અર્થાત આપણાં શાસ્ત્રને પ્રતિ કે આચાર્યોના વચનો તરીકે જ પ્રમાણ કલે ચાલે તેમ નથી. એવું Critical દષ્ટિ-મિન્ટુ-'Critical' એટલે મિન્ટાનું નહિ પણ પરીક્ષાનું. એવા દષ્ટિમિન્ટુથી અવલોકન અને રક્ષણ કરવાની જરૂર છે.' (આ. ધ. પૃ. ૧૪૫.)

આ ક્રિટિકલ પરીક્ષાનું દષ્ટિ-મિન્ટુ એ એમનાં સર્વ પ્રકારનાં લખાણોમાં દેખાશે. હાલની પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ પદ્ધતિ પણ આ જ છે.

આ ઉપરાંત વિષય નિરૂપવાની બીજી એક દષ્ટિનો પણ આનંદશકર નિર્દેશ કરે છે: 'આપણા પૂર'ને વિરુદ્ધ સિદ્ધાંતોના કેટલીક વાર Logical રીતિએ સમન્વય કરી દેખાડતા, પણ તેઓ કરતાં એક વધારે

સારી પદ્ધતિ આપણા હાથમાં - આવી છે. અને તે Historical method નામે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ છે.' (આ. ધ. પૃ. ૧૪૬).

અર્વાચીન તત્ત્વનિરૂપણનાં આ જે દષ્ટિમિન્ટુએ 'પરીક્ષણ' અને ઐતિહાસિક ક્રમ આચાર્ય આનંદશકરના ચિંતનનાં અને નિરૂપણનાં લક્ષણો છે. આ રીતે પોતે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના સમર્થ છે.

આનંદશકરની તત્ત્વમીમાંસા વ્યાપક છે. રાજકારણ, અર્થકારણ, ઇતિહાસ, સહિત્ય આદિ વિષયોમાં એમના નિરૂપણોને છાંટી દષ્ટિએ તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક અર્થમાં પણ એમની મીમાંસા વ્યાપક છે. 'આપણો ધર્મ' નામે પ્રસિદ્ધ યથેહ એમના લેખસંગ્રહની ત્રીજી આવૃત્તિની અનુક્રમશીલ ભેજો તો આ બાબત ધ્યાનમાં આવશે એમાં 'આપણું તત્ત્વજ્ઞાન', 'અહા અને શંકા', 'અભવિધા', 'કમચોગ', 'માયાવાદ', 'વાદશાંત', 'વાદશાંતમાં વેદાંતનું રચાન', 'જરવાદ' અને ચૈતન્યવાદ', 'નર્વાદશાંત', 'હત્યાદિ સિદ્ધાંત નિરૂપણ કરતા નિબંધો છે. શાસ્ત્રચર્ચામાં 'જીવાત્મા અને પરમાત્મા', 'જ્ઞાન અને નીતિ', 'પરિણામ અને વિવર્ત', 'શંકર-સિદ્ધાંત અને યોગ', 'શાસ્ત્રચિંતન', 'વાદશાંતની સંકલના', 'હાલ નિરીશ્વરવાદી હતા કે કેમ' 'નૌતમજીવ નિરીશ્વરવાદી કે સધિશ્વરવાદી' હત્યાદિ નિબંધોના વિષયવ્યાપ વિશાળ છે. પ્રાસંગિક ચર્ચા અને નોંધમાં પણ 'તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજન' 'સાપેક્ષ અને તત્ત્વજ્ઞાન', 'અનાસક્તિયોગ' જેવા વિષયો ઉપર દૃઢ પણ માર્મિક વિવેચન છે.

એમના વ્યાખ્યાનોમાં - 'શંકર-જયંતી', 'જૈન અને બ્રાહ્મણ' હત્યાદિ વિષયોમાં શંકર ચર્ચા છે. પરંતુ ભારતભરના ફિલસૂફ તરીકે એમની કીર્તિ' સુપ્રતિષ્ઠિત કરનાર એમનાં એ અગ્રેજ વ્યાખ્યાનો છે: એક ૧૯૨૧માં બીજી ઇન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસના ઇન્ડિયન ફિલોસોફિ વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન અને બીજું મદ્રાસમાં ૧૯૨૮માં ભરાયેલી એથી ઇન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસના સમરત પ્રમુખ તરીકેનું. આ બાપણોમાંનાં એકમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા અને બીજામાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા છે. આ બાપણોમાં આચાર્ય આનંદશકરની તત્ત્વમીમાંસા એના પૂરા રૂપમાં પ્રતિબિંબ છે. પહેલાં બાપણમાં ભારતીય તત્ત્વ-મીમાંસા એ કેવો જીવનો ભગતો પદાર્થ છે અને એનાં જ્ઞાન અને ચર્ચાં પના ફિલસૂફીનો

અખ્યાસ કેવો અધૂરો રહે છે એ બતાવ્યું છે. બીજામાં ફિલસૂફીનું તત્ત્વપૂર્ણ ‘અધ્યાત્મ’માં છે એનું સમર્થન નિરૂપણ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજન વિશે પોતે રપષ્ટ છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન ખાતર તો છે, પણ તે સાથે વ્યવહારમાં પણ ઉપકારક છે, અર્થાત એને. રાજપદેથી ઊંટ કરી સેવકને સ્થાને ચૂકવા વિના, ખીજી રીતે કહીએ તો શુદ્ધ વાત-વચણમાંથી ઉતારી ધૂમમાં રંગદોળ્યા વિના એના પ્રકાશ અને જળથી આપણા અનેક વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો આપણે ખુલાસો કરી શકીએ છીએ. બહુકે એજ પ્રશ્નો આખરનો અને કાયમનો નિવેડો તત્ત્વજ્ઞાનની જી ચી જૂઝિકા ઉપર જ શક્ય છે.’ (આ. ધ. પૂ. ૬૩૪.)

સાધ્ય-સના મુગમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન કયાં એ બાજ-તમાં પણ તેઓ રપષ્ટ છે: ‘સંસ્કૃતિને ટકવાની આવ-રપક પરિસ્થિતિ (Conditions) સાધ્ય-સ અવલોકનથી નક્કી કરી શકે પણ એ જ પરિસ્થિતિની કિંમત (value) આંકવી. એટલે કે એના બહાવણની માપણી નહિ, પણ એની ઉચ્ચતાનું મૂલ્ય આંકવું’ એ પરિ-સ્થિતિનો અર્થ (meaning) કરવો અર્થાત એ જ પરિ-સ્થિતિ સંસ્કૃતિને ટકવામાં અનુકૂળ થાય છે અને એથી

ઊલટી પરિસ્થિતિ નથી થતી એ સૂચવે છે? આ ચિન્તન તે સાધ્ય-સની પારનો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય’. (આ. ધ. પૂ. ૩૩૬.)

આનંદશંકર Religion અને Philosophy ના બાંધાયેલો કરેલા અલગ સ્થાનોને સ્વીકારતા નથી. આ બાજતમાં પોતે ભારતીય દર્શન-પ્રણાલીના છે. જે તત્ત્વશુદ્ધિસંમત દરે એને જીવનના આચાર-વિચારમાં પ્રત્યક્ષ કરવું તે આ સમગ્ર ચિંતનનું ફલ છે.

રામનારાયણભાઈએ આનંદશંકરના ચિન્તનનાં ચાર લક્ષણો ગણાવ્યાં છે: ‘વિશાલતા, સદ્ગતતા, વિશદતા અને સમતા’ (આ. ધ. પૂ. ૪૦) આનંદશંકરની તત્ત્વમીમાંસામાં આ ચારે ગુણો વ્યક્ત થાય છે.

આનંદશંકરે એમની તત્ત્વમીમાંસાની મધ્યમણીમાંથી જે નવનીત કાઢ્યું તે એ શબ્દોમાં આવી જાય છે: ‘સત્ય અને પ્રેમ,’ એમના સમૃદ્ધ પુસ્તકોલયના કોષ મંથને ઉઘાડશો તો એના પહેલા પૃષ્ઠ ઉપર ‘Truth and Love’ ને લખેલા વાંચશો.

જતા. ૧૯-૨-૧૯૬૫ના રોજ કરેલું વ્યાખ્યાન, -એલઈડિયા રેડિયો (અમદાવાદ) ના સૌજન્યથી. (સંસ્કૃતિમાંથી સાહાર ઉધૃત)



દિગ્વિજય સિમેન્ટ ની વિશિષ્ટતાઓ

વાપરવામાં અને હેરફેર કરવામાં વ્યય થતો નથી
દિગ્વિજય સિમેન્ટ પીસવાનાં કારખાનાં મુંબઈ અને અમદાવાદમાં છે-આ કારખાનામાં
સિમેન્ટ તાજેતાણ પીસાય છે અને સ્વયંસચાલિત પત્રોથી વેક થાય છે. ફક્ત એકવાર
તેને હાથ લગાડવામાં આવે છે, આ કારણથી હેરફેરમાં સિમેન્ટનો વ્યય થતો નથી.

*

સિક્કાનું કારખાનું

ગુજરાતના સિક્કા મુકામે આવેલા દિગ્વિજયના કારખાનામાંથી સિમેન્ટ બેટ કન્વેયર્સ
દ્વારા વેમોમાં ચઢાવવામાં આવે છે અને રોપવે કન્વેયર્સ દ્વારા સીધેસીધી રીટીમરમાં
માલ રાખવાની જગામાં ચઢાવવામાં આવે છે.

*

ઉત્કૃષ્ટતા જળવવા અંગેનું નિયંત્રણ

દિગ્વિજયનું ઉત્કૃષ્ટતા જળવવા અંગેનું કાક અને હિમ્ય ધોરણ ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ
રેપેસીટીશન્સની જરૂરિયાતોથી ધણું જિંમું છે.

*

સૌથી મોટું કારખાનું

દેશભરમાં દિગ્વિજય એક સૌથી મોટું સ્વયંસંપૂર્ણ કારખાનું છે અને તેની વાર્ષિક
ઉત્પાદનશક્તિ ૮,૪૦,૦૦૦ ટન જેટલી છે.

*

સૌથી મોટા નિકાસકાર

દિગ્વિજય આપણા દેશના સિમેન્ટના સૌથી મોટા નિકાસકાર છે. ૧૯૬૮માં બ્રિટિશ
સ્ટાન્ડર્ડ રેપેસીટીશન્સ અનુસાર બનાવેલી લગભગ એક લાખ ટન સિમેન્ટની નિકાસ
કરવામાં આવી હતી. અને લગભગ ૧ લાખ ટન ૧૯૬૯માં પણ નિકાસ કરવાનો
પ્રયત્નો ચાલુ છે.

દિગ્વિજય સિમેન્ટ

“ક મ જ છ પ”

મજબૂતાઈ ટકાઉપણું અને કિફાયતમાં અતુલ !

ઉત્પાદક : શ્રી દિગ્વિજય સિમેન્ટ કંપની લિમિટેડ.

શ્રીનિવાસ હાઉસ, વાળી રોડ, મુંબઈ. ફોન : ૨૬૮૨૪૧.

સોલ સેલીંગ એજન્ટ :

★ લક્ષ્મી સિમેન્ટ ટ્રિસ્ટ્રીયુટર્સ પ્રા. લિ. હોરિયટલ રોડ, જામનગર. ફોન : ૭૭

★ દિગ્વિજયનગર, અમદાવાદ. ફોન : ૬૩૨૪, ૭૬૪૬૬, ૭૬૪૬૭.

આનંદશંકરની કાવ્યવિભાવના

‘ભાષા મુનશીએ આપેલા’ સુંદર વ્યાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદના ગુણદોષ એમણે દર્શાવ્યા છે. ગુણદર્શન સાથે હું સંમત છું, પરંતુ દોષદર્શન સાથે હું સંમત નથી. બિન્દુસ્તાનની Instinct - ભાવના - જૂનું સંધરવાની જ હોય છે. સમયને અનુસરવાની પ્રવૃત્તિ હોય, ફેરફાર કરવામાં આવે, પણ જૂની ભાવના જળવાઈ રહે: એમાં જ આપણી સંસ્કૃતિની સફળતા.....’

તા. ૩૧-૧૦-૨૬ના રોજ વડોદરા સાહિત્ય સભાએ પ્રેમાનંદ જયંતી ઉજવી હતી. એ વખતે મુખ્ય વક્તા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ‘ભદ્ર પ્રેમાનંદ’ એ વિષય પરના વ્યાખ્યાન પછી, પ્રમુખસ્થાનેથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ભાઈએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યના પ્રારંભમાં ઉપર્યુક્ત શબ્દો કહ્યા હતા.(૧)

એ શબ્દો, અને તેમાં પણ સન્નિશેષ તો ‘ગુણદર્શન સાથે હું સંમત છું; પરંતુ દોષદર્શન સાથે હું સંમત નથી’ એ શબ્દો, ખ્યાનપાત્ર છે; કારણ કે એ શબ્દોમાં આચાર્યશ્રીની સમસ્ત વાક્યમયતપશ્ચયનિભાવ અંક સમાયેલ છે. ગુણોનો નિઃશેષ સ્વીકાર અને દોષોનો આત્મચિન્તક પરિહાર એ આચાર્યશ્રીની સાહિત્યભાવનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણથી જ એમનું આત્મ કલા-દર્શન અંકિત થયું છે.

આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ કલાકાર-અને તેમાં પણ કવિ જ એમને સન્નિશેષ અભિપ્રેય છે-માત્ર ‘An idle Singer of an empty day’ જ નથી. (૨) પરંતુ ‘કાન્તદર્શી’, ‘મનીષી’, ‘પરિભૂ’ અને ‘સ્વયંભૂ’ છે.(૩) એ ‘ઉજળા અક્ષરનું’ દર્શન કરે છે. અને ‘નેમપુર વડે એનું’ પાન કરે છે. વૈરાગિક, ઇતિ-હાસવેત્તા અને તત્ત્વવેત્તા એ ઉજળા અક્ષરનું દર્શન નથી કરતા એમ નથી. તેમને સફળે પોતપોતાનાં ‘અક્ષરો’ તો છે જ. પણ, આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સૌથી પરમ અક્ષર તો કાન્તદર્શી કવિનું છે: ‘અક્ષર’ એટલે ‘અહ’ અને ‘અહ’ એટલે નિત્ય શબ્દ, વિદ્યા, શ્રુતિ-જેના ‘જિંડા લાલુકાર’ આ ‘જિંડી રજની’ માં નિત્ય

(૧) ‘સાહિત્યકાર’ ત્રૈમાસિક, પ્રેમાનંદ અંક. ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮, પૃ. ૬૭.

(૨) ‘કાવ્યતત્ત્વ વિચાર’ પૃ. ૧૧૩.

(૩) એજન, પૃ. ૧૧૩.

મનસુખલાલ ઝવેરી

વાગ્ધા કરે છે અને કલ્પ' હોય તે સાંભળે છે એ જ 'વેરોલુ' 'World of Ideas', વૈષ્ણવો જેને 'અક્ષર ધામ' કહે છે' (૪)

કવિનુ એ 'અક્ષર' આ જગતની અંદર જ છે એમ નથી તેમ જ તેની પાર જ છે એમ પણ નથી 'ideas' યાને અક્ષર તે આ જગતમાં, તેમ જ આ જગતની પાર છે.' (૫) 'વેરોલુ' 'World of Ideas' ના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારીને આચાર્યશ્રી માને છે કે, આ પરિદ્રવ્યમાન જગત વાસ્તવિક બિંદુ નથી પણ એમાં 'અનુક્રમ' વૈક્રિ મિત્રોના માત્ર પ્રતિમિત્રો જ આપણને બાંધે છે' (૬) આ પ્રતિમિત્રો 'વ્યક્તિ વ્યક્તિના ઉપાધિયુક્ત અનિત્ય અને સ્થૂલ છે એ ખરું, પણ એમનાં મૂળ બિંદુઓ 'સામાન્યરૂપ, નિત્ય અને અવૈકલિક' છે કવિની સૃષ્ટિ એવા બિંદુઓની બનેલી છે, પ્રતિમિત્રોની નહિ, એટલે 'કવિનુ કાષ્ઠપનિક જગત મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે, કહેવાતા સત્ય જગત કરતાં પણ એ વિશેષ સત્ય છે.' (૭) કવિનુ કાષ્ઠ' એ સત્ય જગતનું દર્શન કરાવવાનું, એ પ્રતિમિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ યાતાં મિત્રોને સંપ્રદવાનું અને આપેખવાનું છે.

કાન્તાના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને સિદ્ધારે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કવિએ તે કાષ્ઠ' જરૂર પ્રકૃતિના પાંચમાં પડેલા 'દ્વિત્વિયાર્થિસ ધાતરૂપ' પરત્વે મનુષ્ય તરીકે નહિ, 'કાષ્ઠ' કાષ્ઠરૂપ નીતિની આધારને અધીન' 'નૈતિક શુદ્ધિધારી ચેતનરૂપે' પણ નહિ, પરંતુ એ બેથી અતિરિક્ત ત્રીજા સ્વરૂપે-લીલામય (Play) સ્વરૂપે કરવાનું છે આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે એ લીલામય સ્વરૂપમાં 'મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે એમાં સત્ય અને નીતિની લોહાની કે સોનાની સાકળો એને બાંધતી નથી' (૮) અને તેથી જ કલામાં 'જ્ઞાન અને નીતિના જે જે બહાર અને અંતરના દબાણ-આંખની અધારીઓ અને હૃદયના આધાર-આવે છે' તેને આવ કાઢા નથી.

પરંતુ, કલાને આમ જરૂરિયાત અને નીતિથી છુટી પાડવાનો અને એને મનુષ્યના લીલામય સ્વરૂપનો આપ-બહાર માનવાનો અર્થ' એ નથી કે કલા પર કથી જ જવાનદારી નથી. બીવકું, કલા સાથે તો બહુ મોની

જવાબદારી ભોગવેલી છે. એટલે જ આચાર્યશ્રી શિવરની આ 'Play Theory'ને મળતી આવતી અને છતાં તેનથી બીજી કંઈની, કવિવર રવીન્દ્રનાથની 'રુચિદ્ર' Thepryને સ્વીકારે છે કવિવર માને છે કે 'જીવનની જરૂરિયાત પૂરી પાડતા જે વધેનું 'રુચિદ્ર' એ કલા (૯) આચાર્યશ્રી અલખત, 'રુચિદ્ર'નો અર્થ' જે કષ્ટ વધે તે બધું જ એવો નહિ, પણ 'રત્ન + શિદ્ધ બીડુ શિદ્ધ' એવો કરે છે અને એ રીતે કલાને 'વરતનું કુતરો' ગણે છે (૧૦)

કલા, આમ, 'વરતનું કુતરો' હોવાથી આચાર્યશ્રી તેને બહુ જ જાણી પૂજ્યપણુદિધા નિદાગે છે એ કવિતાને નથી કેવળ ચિત્તલેખનું કે માત્ર હૃદયોદ્ઘાતનું પરિણામ મળ્યુંતા કે નથી એને માત્ર રમણીયાર્થ પ્રતિવાદક શબ્દ. તરીકે જાણખતા એમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'કવિતા એટલે અલૌકિક જ્ઞાન અને આનન્દદાયી શબ્દાર્થરૂપે આત્માનો અવિભાવ' (૧૧) છે વિગ્દેસ દેવતા વાચક મુક્તામાત્મન. જલ્મ એ, એમની દૃષ્ટિએ, 'કાલ્યારૂપે મનુષ્ય-આત્મામાંથી રિક્તસતી વાણીનું' સૌથી 'વધારે પવિત્રતા સ્પર્શ અને યથાર્થ' સ્વરૂપ દર્શાવતું વર્ણન' છે (૧૨) કવિતા 'આત્માની કલા' હોવાથી એમાં આત્માના સર્વ શુણ્ણ-ચેતન્ય, વ્યક્તિગત અને સમઘટિત વ્યાપન, અનેકતામાં એકતા અને એકતામાં અનેકતા, આ બધા શુણ્ણ હોવા બેધએ. તેમ જ આત્માની માફક એ પણ 'મનુષ્યના શુદ્ધ (Intellectual), હૃદય (Emotional), કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious - Spiritual)ની જરૂરિયાતો સતોષ એવી હાવી બેધએ (૧૩) એ ધાર્મિકતા બીધારી પ્રતીત થવી બેધએ એવું નથી 'કવિતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જે ધાર્મિકતાની અપેક્ષા છે તે વિશ્વની પાર રહેલા તત્ત્વનું સમન, માત્ર કલા અને કવિતા દ્વારા આગુરીથી દર્શન કરાવવામાં રહી છે.' (૧૪)

કવિતામાં 'શુદ્ધિ હૃદય, કૃતિ અને પરતત્વાનુસંધાન' ની અપેક્ષા છે એ ખરું, પણ એનો અર્થ' એ નથી કે 'જે કાલ્યારૂપ દરેકનો ઊડા ઊડા આલ્યો હોય એ એક અથો આગી બરેલા કાન્ય કરતા દરેકા અટિવાનું જ

(૪) એજન, પૃ ૯૭-૯૮ (૫) એજન પૃ ૯૯

(૬) 'કાલ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ ૧ (૭) એજન પૃ ૩૭

(૮) એજન, પૃ ૧૧૩

(૯) એજન, પૃ ૧૧૨ (૧૦) એજન, પૃ ૧૧૨-૧૧૩

(૧૧) એજન, પૃ ૨૮૩ (૧૨) એજન, પૃ ૧

(૧૩) 'કાલ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ ૫ (૧૪) એજન, પૃ ૮

મણી વાર એમ બને છે કે એકાદ અંશ એવો સારો હોય કે જેને લીધે અમુક કાવ્ય સર્વ અંશના સમાન લયવાળા કાવ્ય કરતાં સરસ થઈ જાય”(૧૫) અન્યત્ર પણ આચાર્યશ્રી આ જ હકીકત જુદા શબ્દોમાં કહે છે: “જગતના પરમ ક્રેટિના મહાકવિઓ સૌન્દર્ય સાથે આત્માની ખીજ લાવનાઓને પણ લક્ષ્યમાં રાખે છે. આ રીતે લાવનાઓને સંતૃપ્ત કરતો કવિ તે ઉત્તમ કવિ...પણ સર્વભાવનાઓને શેરી શેરી તૃપ્ત કરતો કવિ, તે એક બે ભાવનાઓને પૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરતા કવિ, કરતાં બીજો ન લેખી શકાય”(૧૬)

સૌન્દર્ય અને આત્માની ખીજ લાવનાઓને પરિપૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરીતે કવિ ‘અક્ષર’નું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાનની યથાર્થતાની દૃષ્ટિએ’ ‘એ Ideas યાને અક્ષર તે આ જગતમાં, તેમ જ આ જગતની પાર’ હોવાથી આચાર્યશ્રી માને છે કે, ‘કવિ આ જગતને અવગણી માત્ર ભાવનાના પ્રદેશમાં જ રમ્યાં કરે, અથવા તો ભાવનાના જગત પ્રત્યે અંધ રહી આ જગતના જ યાત્રિક ચિત્રો યાને ફોટોગ્રાફ લીધા કરે તો એ કવિ અધૂરો. પ્રથમ પંક્તિના મહાન કવિઓ તો તે જ છે કે, જેઓ આ ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર એમ ઉભયરૂપે અક્ષરનું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે.” (૧૭) આમ, આચાર્યશ્રી કેવળ ભાવનાવાદનો અને કેવળ વાસ્તવવાદનો પ્રતિપેદ કરે છે.

પણ આ ‘ક્ષર’ એટલે શું? આ પરિદ્રવ્યમાન વાસ્તવિક મનાતું જગત? કે કવિનું ઊપજવેલું કાલ્પનિક જગત? ...મહાકવિએ આ પરિદ્રવ્યમાન બાહ્ય અને અન્તરજગતના પદાર્થ છે તેવા ને તેવા-યથાવસ્થિત શંખવાનો કે કલ્પના દ્વારા કલ્પિત જગત ઊભું કરવાનો એને અધિકાર ખરો? (૧૮) બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કવિએ આ વાસ્તવિક મનાતા જગતની દ્રષ્ટિએ યથાર્થ હોય એવું જ ચિત્રણ કરવાનું છે? કે પોતાની કલ્પના દ્વારા જગતની લીલાતું સર્જન કરવાનું છે? દરમિયાન તત્ત્વવેદા ક્રોચેના મતનો સ્વીકાર કરીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે એ ક્ષર બાહ્ય જગત નથી, પણ આન્તરભાવ છે. અને એ આન્તરભાવના પ્રાકટ્યમાં જ સૌન્દર્ય રહેલું

છે. પણ, એ ભાવપ્રાકટ્યમાં જે અનુભવ સમાવેલો હોય તે યથાર્થ જ હોય એવું જે તાર્કિક ક્રોચેના મતમાંથી ફલિત થાય છે તેની સાથે એ સંમત થતા નથી. કલામાં યથાર્થતા હોવી જોઈએ ખરી, પણ એ યથાર્થતા સામાન્ય લોકદ્રષ્ટિની નરિ, પણ સૌન્દર્યની યથાર્થતા હોવી જોઈએ. કલાનો ધર્મ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો છે એ ખરું પણ ‘Logician’ વા ‘Naturalist’ નું સત્ય તે જ- કલાકારનું સત્ય નથી”(૧૯) સર મનુભાઈના શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, ‘સત્ય સદા અપેક્ષ છે, દિવ્ય ચક્ષુથી જોતાં નિરાળી જ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાના અશ્મા કાઢી નાખી જડ સૃષ્ટિની જવનિકા પાછળ સંતાયેલી દિવ્ય સૃષ્ટિની ઝાંખી કરો: ચમંપટલથી આચ્છાદિત કોનની અવચુસકિતને તીવ્ર કરી ‘દિવ્ય સુન્દરીઓ’ના ‘મરખા’ના તાન સાંભળવાની શક્તિ ખીલવે. એ શક્તિ ખીલવીશું ત્યારે ધણુ અવાસ્તવિકતાના દોષો ...સુંદરતાના સત્યમાં પહોંચી જશે.”(૨૦) આચાર્યશ્રી, આમ કલામાં Possibility-સાકષ્યતાના તત્વનો નહિ, પણ Probability-સંભવિતતાના તત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

આન્તરભાવરૂપી ‘ક્ષર’માંથી અક્ષરનું સંકલન કવિ પોતાની કલ્પ શક્તિને બળે કરે છે? અક્ષરને કેવળ તર્કિક શુદ્ધિબાપારને બળે તારવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે શુદ્ધિબાપારથી તો માત્ર સામાન્ય લક્ષણોનું જ સંકલન કરી શકાય. અને એવાં લક્ષણોથી ધાર્મિકી ચૂંતિ, પ્રેમ, સન્તાપનની શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે, ‘average’ અથવા બહુ બહુ, તો ‘type’ બને. કવિએ તારવેલું અક્ષર-અથવા સૌન્દર્ય-આતું ‘average’ કે ‘type’ અથવા વ્યક્તિત-Particulars-માંથી તારવેલો, એરિસ્ટોટલ કહે છે તેવા ‘નિતિરૂપ’-Universal-પદાર્થ નથી. પરંતુ ‘ક્ષર’માં વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરતો ચૂંતિમંત થતો પદાર્થ છે.” (૨૧) એ વિશિષ્ટ પદાર્થ તારવવા માટે કવિને પ્રથમ અને અનિવાર્ય જરૂર પ્રતિભાની છે. આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો જેટલે અંશે અક્ષરક્ષરમાં રહેલું છે. તેટલે અંશે કવિને જગતના અનુભવની અને અવલોકનની જરૂર છે. પણ એ અક્ષર તે શુદ્ધિબાપારથી તારવી કાઢેલો પદાર્થ નથી, તેથી અનુભવની નોંધપોથી કે અવલોકનનું સદ્મલ્લંક યંત્ર, પ્રતિજ્ઞાને અભાવે, એને ખરો કવિ બનાવી શકતું નથી. કવિની ક્રાન્તદષ્ટિ તેમજ તત્ત્વદૃષ્ટિ

(૧૫) એજન, પૃ. ૮ (૧૬) એજન, પૃ. ૫૬
(૧૭) એજન, પૃ. ૯૯ (૧૮) એજન, પૃ. ૧૦૬

(૧૯) ‘અવ્યનત્વ વિચાર’ પૃ. ૧૪૭

અનુભવથી પોષાય છે, અનુભવથી સમર્થ બને છે. પણ એના પોતામાં પ્રતિભાતું (આપણા નેવાષિકા-અને 'જ્ઞાનવલ્લભ' અતૈકિક, ઇન્દ્રિય' સંનિકષ' માને છે.) તે જ તો મૂળ હોતું જ નોંધ્યો.' (૨૨)

આમ, અક્ષર તે કવિની પ્રતિભાએ, અનુભવ અને અવલોકનની મદદથી, તારવી કાઢેલા વિશિષ્ટ પદાર્થ છે એ ખરું, પરંતુ વિશિષ્ટ એટલે 'નિ સામાન્ય સ્વલક્ષણ - વ્યક્તિવિશેષ' (૨૩) નહિ. આચાર્યશ્રી બતાવે છે તે પ્રમણે 'પ્રોફેસર સન્ત્યાનના આ વેશિષ્ટવ્યાખ્યાના સિદ્ધાન્તને નિઃસામાન્યના સિદ્ધાન્ત જેવો ગણીને તાણી જવાનો નથી. સામાન્ય તત્ત્વ જ કવિ અને સહૃદય વાચકના હૃદય વચ્ચે એકતા સાધવાનું તત્ત્વ છે અને કાવ્યના ઉપભોગમાંથી એને વારી શકાય એમ નથી. તેમ કાવ્યની ઉત્પત્તિમાં પણ સામાન્ય-વિરહિત પદાર્થ' પ્રતિભાગોચર થાય એમ બનતું નથી, એટલે સામાન્યનું તત્ત્વ કવિની પ્રતિભામાં અને કૃતિમાં આવવાનું જ.' (૨૪) આ રીતે પ્રોફેસર સન્ત્યાનના વેશિષ્ટવ્યાખ્યાના કેવળ યુક્તિારને જ મઠીને, આચાર્યશ્રી આપણા સંસ્કૃત, કાવ્યમીમાસિકાએ પ્રતિપાદિત કરેલા 'સાધારણીકૃત ભાવ'ના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, કારણ કે એ તત્ત્વને કીધે જ, આચાર્યશ્રીએ પ્રતિભાએલાં ત્રણ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનો (૨૫) શક્ય બને છે.

આ રીતે આપણે જોઈ ગયા એ પ્રમાણે, કવિતા 'આત્માની કલા' અથવા 'ચરણું કૃતસૌષ્ઠ' છે. એનું કાવ્ય આન્તરભાવરૂપી કારમાં અને કારની પાર રહેલાં અક્ષરનું દર્શન કરવાનું અને કરાવવાનું છે. એ કાવ્ય કેવળ ભાવનાવાદમાં કે કેવળ વાસ્તવવાદમાં ટળી જઈને શૂન્ય થઈ નહિ. કવિએ પોતાના સર્જનમાં જે અર્થાત્ત સ્વીકારવાની છે તે જગતની વાસ્તવિકતાની નહિ, પણ 'સૌન્દર્ય'ની વાસ્તવિકતાની છે. તેથી કવિતાએ પુરસ્કાર કરવાનો છે સંભવિકતાના તત્ત્વનો, શક્યતાના તત્ત્વનો નહિ, (૨૬) કારણ કે 'કલા સુન્દરતા સિવાય બીજી યથાર્થતા

સમજતી નથી.' (૨૭)

અને કલા એકમાત્ર સુન્દરતાની યથાર્થતાને સમજતી હોવાથી, 'કવિ હૃદયને જ્ઞાતિના પદાર્થમાત્રને ઉપયોગ છે. પણ સકલ જ્ઞાતિની લક્ષ્મીને એને જરા પણ ઉપયોગ નથી. કવિહૃદય કીરા-માણેકની ખાલોની લક્ષ્મીને જોળખતું નથી. પ્રાતઃકાળનાં ખીલેલાં કમળ ઉપર એ લક્ષ્મીનો વાસ થવે છે. સૌન્દર્ય-ઉપભોગાર્થે' (for joy) છે, ઉપયોગાર્થે' (for utility) નથી, એ સિદ્ધાન્ત રસશાસ્ત્રીના (Magna Charta યાને સ્વતંત્રતાની સનદ છે.) (૨૮) તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે, 'સાદિત્ય માત્ર આનંદલક્ષી છે. એક (classical) 'સ રસરી સંયમ' દ્વારા આનંદ શોધે છે; ખીરુ' (Romantic)' 'જીવનના ઉત્સાહ' દ્વારા શોધે છે' (૨૯) અને કાવ્યને એ આનંદ તો વૈચિત્ર્યથી ઘરપર જીવનના સ્વરૂપાવલોકન-માથી જ આવે છે.' (૩૦) તેથી જ આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, 'કાવ્ય ઉપદેશપદ્યવસાયી હોતું નથી એમ જો કે નહિ, પણ ઉપદેશ એ એનો પ્રધાન બને સાક્ષાત્, બિંદિત હોતું હોતો નથી, હોવા ન જોઈએ. જેમાથી જીવનના સ્વરૂપના પ્રયોજન સંબંધે કાંઈ જ ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન થાય, અને માત્ર જીવનનું ચિત્ર જ આસેખાયેલું હોય એવું કાવ્ય જગતના મહાકાવ્યની શ્રેણિમાં ખાલી થકેલું નથી-તથાપિ એ કાવ્ય ગણાવાને તો મોઝ રહે છે જ. એથી જીલકુ, જે કાવ્ય સક્ષાત્ વા પ્રધાનપણે ઉપદેશ જ કરે છે અને જીવનના સ્વરૂપનું આસેખન કરતું નથી તે કાવ્ય તો કાવ્યના નામને જ પાત્ર નથી' (૩૧)

જીવનના સ્વરૂપનું આસેખન કરતું અને એ દ્વારા સહૃદયને આનંદ આપેલા તે, આમ, કાવ્યનો અનિવાર્ય ધર્મ' હરે છે. પરંતુ તે આનંદ કયો? કેટલો માને છે કે કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે. અને, 'એરિસ્ટોટલસ એનો એક નિર્ણય ઉત્તર એ આપે છે કે વસ્તુતઃ એ વિષયવાસનાને માનસિક અનુભવમાં જ તોપીને ખાસી કરે છે' (૩૨) આમ, આ બન્ને તત્ત્વો; જુદી જુદી રીતે પણ,

(૨૦) એજન, પૃ ૧૦૮-૧૦૯

(૨૧) એજન પૃ. ૧૦૧

(૨૨) એજન પૃ. ૧૦૩

(૨૩) એજન પૃ. ૧૦૪

(૨૪) 'કાવ્ય તત્ત્વ વિચાર', પૃ ૧૦૪-૧૦૫

(૨૫) એજન, પૃ. ૯

(૨૬) આ જ હકીકતનું સ્પષ્ટીકરણ પૃ ૧૩૯-૧૪૦ પર પણ કરનામાં આવ્યું છે.

(૨૭) એજન, પૃ. ૧૦૮ (૨૮) એજન પૃ. ૧૧૦

(૨૯) એજન, પૃ. ૪૬

(૩૦) એજન, પૃ ૧૫૦

(૩૧) એજન, પૃ. ૧૪૯-૫૦

(૩૨) 'કાવ્ય તત્ત્વ વિચાર' પૃ ૧૦૯

કાવ્યાનન્દને વિષયવાનન્દથી અભિન્ન ગણે છે. આચાર્યશ્રી આ બન્નેથી જુદા પડીને કહે છે કે 'વિષયવાનન્દથી કાવ્યાનન્દ ભિન્ન છે અને તેથી પેટોનો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુભાસ છે. કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે એ બાલ કે આત્મર એકે રૂપમાં 'ખડુ' નથી. વસ્તુતઃ કવિની કૃતિ વિષયવાસનાને દેહાન્તર કરાવી સ્વર્ણોક્તિમાં લઇ જાય છે અને ત્યાં રસમન્દાકિનીના પવિત્ર જળમાં નહવરાવે છે. (૩૩) કાવ્યના આ આનન્દવું, ત્યારે, સ્વરૂપ શું ? આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'અજ્ઞાનન્દને કેટલાકે નેતિ નેતિનો આનન્દ માને છે તેમ કલ્યાણન્દને કેટલાક વિષયથી સુકિતનો આનન્દ કહી ચાટે છે, તો કેટલાક એમાં કલાના સૌન્દર્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. વસ્તુતઃ એક જ અનુભવનાં એ બે પાસાં છે, ભાવ-અભાવાત્મક બે સ્વરૂપો છે. સોપનહાવર કહે છે કે કલા એટલે સુકિત : એમાં જગતને સમજવાની શુદ્ધિની માયાકૂટ હોતી નથી. વાંઝવ્યના શબ્દોમાં 'the weary weight of all this unintelligible world' આ જગતના કાલકાનો ભાર એને દબાવતો નથી-તેમ નિત્ય બળતી અને બાળતી તુષ્ણાની આજ પથ્થુ હોતી નથી. એ બંનેથી, શુદ્ધિથી અને તુષ્ણાથી કલાનો પ્રદેશ ચુકત છે એટલે કલામાં સત્યાસત્યનાં તકેશાએને કે વિષયની લાલસાને અવકાશ રહેતો નથી' (૩૪)

એ આનન્દ અથવા રસ સૌન્દર્યમાંથી જન્મે છે. કહે 'સૌન્દર્ય' વસ્તુગત નથી, પણ ભાગવત છે' એમ માને છે (૩૫) પણ આચાર્યશ્રી કહેવેના આ સિદ્ધાન્તથી જુદા પડીને માને છે કે, રસ (subjective) વાચકના હૃદયમાં રહેલો છે તેમ એ વસ્તુગત (objective) પણ છે : અર્થાત્ એ સર્વથા કારણનિક્ક હોઇ વાચકના હૃદયની અપેક્ષા કરે છે એમ નથી; કિન્તુ વસ્તુગત હોઇને પણ એ સર્વને સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે પ્રતીત યાય એમ હોતું નથી.' (૩૬) એટલા માટે જ આચાર્યશ્રી રસને સાપેક્ષ માને છે. જુદી જુદી મનઃસ્થિતિમાં, જુદે જુદે સમયે, સ્થળે અને પ્રસંગે આપણે જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં રસ લઇ શકીએ છીએ તે હકીકતની સાથે આચાર્યશ્રીનો આ સિદ્ધાન્ત સંગત છે.

આ રસ અથવા સૌન્દર્યજન્ય આનન્દ કાવ્યનો પ્રાણ છે એ 'ખડુ', કેવળ એ જ તત્વને લીધે કલાકૃતિ કાવ્ય નામને પાત્ર બને છે એ પણ 'ખડુ', પરંતુ આચાર્યશ્રી માત્ર એને જ કાવ્યમાં પરમ અને ચરમ ઉદ્દિષ્ટ તત્વ ગણતા નથી.

આચાર્યશ્રીની દષ્ટિએ કલાનો પરમ ઉદ્દેશ તો ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર રહેલા અક્ષરવું દર્શન કરાવવાનો છે. એમના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'જગતના મહાન કાવ્યો તો તે જ ગણ્યામાં છે કે જેણે મનુષ્યનો જીવનપંથ ભીખવ્યો છે, એની સંસ્કૃતિને ઉન્નત ભાવનાથી પોષી છે, દીપાવી છે, એક પગલું એને આગળ બરાબરું છે.' (૩૭) અને તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે, 'અમે તો..... મમ્મટના રૂપકમાં (૩૮) કહીશું કે એ ખરી કાના જ નથી કે જેની વાણીમાં રસ અને ઉપદેશ એકરૂપ થઇને પહેલાં ન હોય... ધર્મ', નીતિ, સત્ય એ આત્માની ઉદારતા સાધનારા તત્વ છે, અને રસને ક્ષુદ્ર આનન્દ યાને રસાભાસ થઇ જતો ચટકાવનારાં બળ છે.' (૩૯) કાવ્યમાં અલબત્ત, આનન્દ અને ઉપદેશ અખંડાકાર થઇ રહેવાં જોઇએ અને એ બેનું સાધન ન હોવાનું જોઇએ.' (૪૦)

કવિતાને-કલાને-આચાર્યશ્રી, આમ મહિમાલક્ષી અને ઉચ્ચ માને છે. 'કાવ્ય જેટલે અંશે જગતનું બદલે જગતની પાર રહેલા અક્ષરવું અનુકરણ કે સંચય કરે અને આભાસ દ્વારા પણ એવું દર્શન કરાવે તેટલો એનો મહિમા અને ઐહિકતાના મહિન કુંડમાં કીડાએની માફક બદબલતી મનુષ્ય હૃદયની સ્થૂલ વૃત્તિએને દેહાન્તર કરાવી રસલોકની સ્વર્ગગંગામાં-રસમન્દાકિનીમાં-સ્નાન કરાવે એટલી એની ઉચ્ચતા' (૪૧)

કવિતાના આ મહિમાભમાં અને ઉચ્ચ સ્થાનને લીધે જ આચાર્યશ્રી એને 'વાગ્દેવી' રૂપ માને છે. (૪૨) અને તેથી જ એ રાષ્ટ્રભાવનાની કે બીજી કોઇ પણ ભાવનાની દાસી થવાને બંધાએલી નથી એમ એ કહે છે (૪૩) એમના શબ્દોમાં કહીએ તો, સાહિત્યમાંથી ધર્મ, શુદ્ધ,

- (૩૩) એજન, પૃ. ૧૦૯
(૩૪) એજન પૃ. ૧૧૯-૧૨૪
(૩૫) એજન પૃ. ૧૦૭
(૩૬) એજન પૃ. ૪૧

- (૩૭) 'કાવ્ય તત્ત્વવિચાર' પૃ. ૧૧૪
(૩૮) કાન્તા સંમિતવૃત્તિ પદેશયુગે.
(૩૯) 'કાવ્ય તત્ત્વવિચાર' પૃ. ૪૪-૪૫
(૪૦) એજન, પૃ. ૫૨ (૪૧) એજન, પૃ. ૯૮
(૪૨) એજન પૃ. ૧૦ (૪૩) એજન પૃ. ૭૧-૭૪

રામ્ય, સમાજ આદિ અનેક મનુષ્યસંસ્થાઓ પ્રકાશ પામી શકે, પણ સાહિત્ય તે પૂર્વોક્તિ સંસ્થાઓ પર લખાયેલો નિબંધ નથી. વર્તમાન સમયના મહાપ્રશ્નો ચર્ચાતાં નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશનાં ફિરલો નાખી શકે. એ નાખવાં એ કાર્ય સાહિત્ય વાળખી રીતે કરી શકે, પણ એ ફિરલો મુખ્યત્વે સનાતન તેજનાં હોવાં જોઇ એ-જગત તત્ત્વ પ્રથમ પંક્તિનું સાહિત્ય એ સનાતન તેજ છે.” (૪૪)

આચાર્યશ્રીની માન્યતા પ્રમાણે, આમ વાગ્દેવી બીજી કોષ્ટ પણ બાવનાનું ‘પરિવારપદ’ સ્વીકારતી નથી, સ્વીકારી શકે નહિ. ઉપરાંત એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશનાં જે ફિરલો નાખે(૪૫) તે ફિરલો પણ મુખ્યત્વે સનાતન તેજનાં હોવાં જોઇએ. ‘મુખ્યત્વે’ શબ્દ મહત્વનો છે, કારણ કે કવિ પણ અન્તે તો સામાજિક મનુષ્ય હોવાથી, સમકાલીન પરિસ્થિતિની અસર એના પર પડ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી એની કલામાં ‘સમકાલીન તેજના’ ફિરલો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય; પરંતુ ‘સમકાલીન તેજના’ જ અંગૂઠ જમીને કવિએ સનાતન છુતિ વીસરવી ન જોઇએ એમ આચાર્યશ્રી માને છે.

આચાર્યશ્રીનું આત્મકલારૂપ વાગ્દેવીનું આ દર્શન જેટલું મંગલ છે, તેટલું મનોહર છે, અને જેટલું મૌલિક છે તેટલું વિશિષ્ટ છે. એ દર્શનમાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલસ, કાન્દ અને શિસર, કેમ્પે અને શોપનહાવર, પ્રો. એલેક્ઝાન્ડર, પ્રો. સન્તયાન અને એડીથ સિટમેલ જેવા પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો અને કલામીમાસકોથી રાહ કરીને હામલ અને અમટ, હમવદ્ગીતાકર અને હવજૂનિ, જગન્નાથ અને સ્વામીનાથ દાગોર, સર મનુભાઈ, મહાત્મા ગાંધી અને બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ સુધીના પ્રાચીન અને અર્વાચીન પૌરત્ય કલામીમાસકો અને વ્યક્તિવિશેષોના મધનો, ચર્ચાઓ, સિદ્ધાન્તો અને દર્શનોમાંથી ગુણોનો એમણે નિ શેષ સ્વીકાર કર્યો છે અને શેષોનો અત્યંત પરિહાર કર્યો છે.

પ્લેટોના ‘World of Ideas’ ના સિદ્ધાન્તને આચાર્યશ્રી સ્વીકારે છે, પણ એની ‘કલાનું તત્ત્વજ્ઞાન

છે’ અને ‘કાવ્ય હૃદયની આવેશભરી વૃત્તિઓ (Passions) ને રાશ (Reason) થી નિયમવી નોંધએ તેને બદલે ઉતેજે છે, જીજ્ઞાસે છે.’ એ માન્યતાઓને એ સ્વીકારતા નથી એરિસ્ટોટલસના અનુકરણવાદને, એ ભાવ-પ્રાકટ્યવાદ છે એટલા પૂરતો, એ સ્વીકારે છે, પણ એના સત્તાનાત્વવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી. કોયેના ભાવપ્રાકટ્યવાદનો, સૌન્દર્યનું પ્રહણ કરવા માટે તાર્કિક ભુષિતો વ્યાપાર આવશ્યક નથી એટલા અર્થમાં, એ સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ભાવપ્રાકટ્યવાદમાંથી ક્ષિતિ થતા ‘પથાર્ય’ વાદને એ અવગણે સ્વીકારી લેતા નથી એટલું જ નહિ, કોયેનું સૌન્દર્ય ભાવગત છે એ સિદ્ધાન્ત સાથે પણ એ સંમત થતા નથી. કલાનો ઉદ્ગમ મનુષ્યના ક્ષીલામય સ્વરૂપમાંથી થાય છે એટલા પૂરતી શિસરની Play Theory એમને માન્ય છે; પણ ક્ષીલામય સ્વરૂપમાંથી કલાનો આવિષ્કાર થતો હોવાથી, એના પગ કરી જવાબદારી રહેતી નથી એવું તત્ત્વજ્ઞ નીકળતા કલાની જે સ્વરૂપકાંને થાય તે એમને રુચતી નથી, એટલે જ એ કવિવર સ્વામીનાથના ટક્કિટના સિધ્ધાંતને સ્વીકારે છે, પણ એમાં પણ એ ટક્કિટ એટલે જે કંઈ શેષ રહે તે બધું જ એવો અર્થ ન કરતાં ‘જીરુ + સિધ્ધ’ એવો અર્થ તારવે છે. શોપનહાવરને ‘કલા એટલે મુક્તિ’—વિમુક્તિવેદાન્તર રસસમાધિ એ સિધ્ધાંત એમને મળે છે; પણ કવિનું કેવલ સહૃદયને માત્ર રસ સમાધિમાં લીન બનાવી દેવાનું જ નથી, તેન પરજગતના બિખેરનું—અફરનું—દર્શન કરાવવાનું છે એમ આચાર્યશ્રી માનતા હોવાથી એ સંપૂર્ણઆચાર્યની કવિઃ કાન્તદર્શી એ વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે પ્રો. સન્તયાનનો વૈસિષ્ઠ્યવાદ એમને માન્ય છે; પણ એ વૈસિષ્ઠ્ય એટલે નિઃસામાન્યત્વ નહિ જ એવું એમનું સ્પષ્ટ અંતવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય અને પૌરત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞો. કલામીમાસકો અને ચિન્તકોના આ મુખ્ય લક્ષણો આચાર્યશ્રીના કલાદર્શનમાં સંકલિત થયાં છે, એનો અર્થ એ નથી કે આચાર્યશ્રીના કલાદર્શનમાં એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર એવું કંઈ જ નથી પરંપર-વિરોધી અંતરો, સિધ્ધાંતો અને વાર્તાની જટિલ બુદ્ધિબામણી-માંથી માત્ર કાઢીને આચાર્યશ્રીએ આ જગતનું સર્ગ સૂત્ર અને સુમિલિટ દર્શન રજૂ કર્યું છે, તેમજ કલા-પ્રશ્નોને તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિની કોયેડીએ કરીને એમણે સત્ત્વ તારવ્યું છે તે જ એમની મૌલિકતાનો

(૪૪) એજન, પૃ. ૧૨૨

(૪૫) આચાર્યશ્રી માને છે કે કલાનું કામ મહાપ્રશ્નો પર માત્ર પ્રકાશનાં ફિરલો જ નાખવાનું છે, એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું નહિ. જુઓ એજન, પૃ. ૧૫૦.

વિજય છે. એમના દર્શનમાં આ બધા ગુણશિનો સમાવેશ થાય છે એ ખરું, પણ એ દર્શન આ ગુણશિને જ આભારી છે એમ નથી. ‘કાવ્ય તત્વ વિચારમાં’ સંગ્રહીત થયેલા જૂનામાં જૂનો લેખ ‘કવિતા’ અને ૧૯૦૨ માં લખાયેલા છે; અને એમાં વાળેવીના આ પરમ મહિમાનું દર્શન કેવરામાં આવ્યું છે, ત્યારબાદ ઉત્તરોત્તર વાચન મનન નિરિધ્યાસન વધતાં જતાં આ દર્શનમાં જ ઝીણવટભરી રંગલહરીઓ ઉમેરાતી ગઇ છે, અને એ રીતે સમગ્ર દર્શન સુરેખ અને સ્પષ્ટતર થતું ચાલ્યું છે, એટલે આ બધા ગુણશિએ આચાર્યશ્રીના દર્શનને પુષ્ટિ આપી છે, અથવા આ બધા ગુણશિમાંથી આચાર્યશ્રીના દર્શનને પુષ્ટિ મેળવી છે એમ કહીએ તો તે વધારે ચોખ્ખા ગણાશે.

શુભોના આ નિઃશય સ્વીકારની વૃત્તિમાંથી જ, આચાર્યશ્રીના દર્શનમાં ધળે ધળે પ્રત્યક્ષ થતી ગુણ સમન્વયની અને સમતા-અન્યતા પરિહાર અને મધ્યનું ગ્રહણ (૪૬) ની ભાવનાનો ખુલાસો મળી રહે છે. શબ્દ અને અર્થ, (૪૭) ભાવનાવાદ અને વાસ્તવવાદ, (૪૮) કલા-સિદ્ધિ અને રોમેન્ટિક (૪૯) આ બધાં દ્વંદ્વોમાં આચાર્યશ્રી સમતાના સિદ્ધાન્તને જ સ્વીકારે છે. એનું ઉદાહરણ

- (૪૬) ‘કાવ્યતત્વ વિચાર’ પૃ. ૨૨
(૪૭) એજન, પૃ. ૪૮-૪૯
(૪૮) એજન, પૃ. ૧૪૬-૧૪૮
(૪૯) એજન, પૃ. ૩૫-૪૬-૪૯
(૫૦) એજન, પૃ. ૪૯-૫૦

‘નીચેનું’ નાનું સરખું અવતરણ બહુ સારી રીતે પૂરું પાડે છે :

(કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક) ‘આ બે શૈલીમાં વધારે સારી કંઈ ? ઉત્તર : જે સમતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર Classical શૈલી રચાય છે એ જ સમતાના સિદ્ધાન્તને જરા કોંચે લઇ જાયો અને Classical અને Romantic શૈલીને પોતાને જ એ લગાડો. ત્યાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે. અર્થાત્ સંસ્કૃતનો સંયમ અને શુવનનો ઉલ્લાસ બંનેની જેમાં સમતા તે કાવ્ય ઉત્તમ’ (૫૦)

સમતાના આ સિદ્ધાન્તની રિચર છુતિથી સમુજ્જવલ એવું આચાર્યશ્રીનું કલાદર્શન, ગુજરાત અત્યારે જેમાં રંક ખતનું નામ છે એવી એકનિષ્ઠ અભ્યાસરતિનું અને મનનપૂત વાંગમયતપશ્ચર્યાનું, દૃષ્ટિની વિશાળતાનું અને વિચારસરણીની સ્પષ્ટતાનું મૂલ્યવાન પ્રતીક છે અને આપણને મળેલો મહામૂલો વારસો છે.



હું તો ગાવા ચાહું છું ગીત એવાં, જે પુગણાં
જગત આખાનાં સળગાવી મૂકે સૌ પાપ-થાણાં;
જેના એકએક શબ્દે એટલી ઉત્તેજના હો,
કે આળસ મરડીને બેઠે ને લાડવા મડિ પાણાં !
—કરસનદાસ માણેક

With
Best
Compliments
From

**THE PHARMACEUTICAL COMPANY
OF INDIA**

301, ARUN CHAMBERS, 3rd FLOOR,
TARDEO ROAD,
BOMBAY-34 WB.

With Best Compliments
From



A WELL WISHER

આનંદશંકરનું જીવનદર્શન

આનંદશંકરે કવિતા, તત્ત્વચિંતન તથા ધર્મ આ ત્રણે વિષે સમગ્ર દર્શન આપ્યું છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા સમન્વયવાદી છે. શાસ્ત્ર, વેદ, ઉપનિષદ આ સર્વ પરંપરા પૂર્વ પક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ એવો વિરોધ કદાચ જણાશે, કિન્તુ વાસ્તવમાં એવો કોઈ વિરોધ નથી. જે દેખાય છે તે વિરોધનો આભાસ છે. આનંદશંકરે પણ આપણી એ જ સમન્વયવાદી પરંપરાના વારસ હતા. એમણે સમન્વયવૃત્તિ કેવળ ચિંતનમાં જ નથી દાખવી. પોતાના સમગ્ર જીવનમાં, જીવનની પદ્ધતિમાં અને જીવનદષ્ટિ પરંપરા પણ દાખવી હતી. છેક નર્મદથી આપણે એ સંસ્કૃતિનો સંગમ અને સંઘર્ષ જોતા આંખો છીએ. એક પૌરસત્ય સંસ્કૃતિ અને બીજી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પવન આપણા દેશ ઉપર વાવા માંડ્યો તેમાં પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જ દરેક ની બાબતમાં બને છે તેમ સંઘર્ષ થયો. ધીમે ધીમે એ સંઘર્ષ શમ્યો અને સમન્વયવાદી વૃત્તિના પરિણામે પૌરસત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય બંને સંસ્કૃતિનો આપણે સંગમ ચવા દીધો. વિચારના પ્રદેશમાં નર્મદ બાળક જેવો હતો. એણે પ્રથમ જોના વિરોધ કર્યો હતો તેના જીવનની ઉત્તરવયમાં એણે પુરસ્કાર કર્યો હતો.

ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ નજીભાઈ આ બધા આપણી પૌરસત્ય સંસ્કૃતિના ઉપાસક હતા. તેઓ બંને વકીલ પણ હતા એમની નજર પૂર્વાભિમુખ હતી અને પશ્ચિમ તરફ પરભિમુખ હતી.

પશ્ચિમનું છે માટે એ ખરાબ જ છે એમ આનંદશંકરે કહી માન્યું ન હતું. તેઓ એવી જડતાથી મુક્ત હતા. તેનું એક કારણ અત્યેક બાબતનો તેઓ સુદ્ધિથી ને તે પણ સ્વચ્છ, શુદ્ધ સુદ્ધિથી તોલ કરતા અને તેમાંનાં મુશ્વત્તરોને અપનાવી દોષતત્ત્વોને છોડી દેતા. આપણું છે માટે તે ઉત્તમ છે એવું ખોટું મતલબ પણ તેમણે કદી દાખવ્યું નહોતું. પણ આપણું છે તેમાં ઘણું બધું એવું છે જે કાઢવા જેવું નથી.

આનંદશંકરને પ્રતીકિ ઘણાં ગમતા. તેઓ પોતાની સુદ્ધિથી પ્રતીકિ શોધી કાઢતા. આનંદશંકરને મારે કેટલીક વાર મળવાનું થયું હતું. તેમનો પહેરવેશ જુઓ તો ધોતિયું, લાંબો કાટ અને પાંદડી તથા ખેસ વગેરે ખરું. પણ પગમાં જોખ અને બૂટ ધારણ કરવામાં તેઓ સંકેત્ય નહિતા રાખતા અને તે સાથે કપાળમાં કંકનો

જયોતીન્દ્ર હ. દવે

મોટા ચાંદલો થે કરતા, ચાંદલો એ એમને મન ધમનું પ્રતીક હતું.

આનંદશંકરમાં Sense of humour-વિનોદવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં હતી. તેમનામાં નાગરજીવિત્વ આવૃત્તિ હતું.

આનંદશંકર સંસ્કૃતિપ્રિય અને સંસ્કૃતિનિષ્ઠ હતા પણ તેને મસ્તક પર ચાપી ધન્ય ધન્ય કરીને નાખ્યા નથી. એમણે બહુ જ સદ્ગતિ દર્શિથી આપણા ધમનું સ્વરૂપ તપાસ્યું હતું. અસખત એમણે એ પરત્વે નવી દૃષ્ટિ નથી આપી. વેદથી માંડીને તે શાંકરભાષ્ય સુધીના એમનો અભ્યાસ અતિ ઊંડો અને ઉત્કટ હતો. એમણે ભરે નવી દૃષ્ટિ ન આપી પણ વેદ તથા ધમનું પૂર્વગ્રહ મુક્ત ઇન્ડરપ્રિટેશન જરૂર આપ્યું છે. શાંકરવેદાન્તનું કેવલાદૃષ્ટ સ્વરૂપ એમણે ધણી સરસ રીતે સમજાવ્યું. તેઓ એમ કરી શક્યા હોય તેઓ એક અત્યંત સરળ અધ્યાપક હતા.

કૃષ્ણને તેમણે જગદ્ગુરુ માન્યા હતા.

આનંદશંકર વિદ્વાન હતા, પંડિત હતા, ધણું ધણું હતા. પરંતુ એ સર્વથી થે વિશેષ તેઓ આપણા એક ઉત્તમ ભાષ્યકાર હતા. ભાષ્યકાર તરીકે પણ તેઓ સમન્વયવાદી હતા. તેમની પ્રકૃતિમાં માધુષનો જે ગુણ હતો તે તેમની કલમમાંથી પણ ટપકતો હતો. તેઓ હંમેશાં વિવેચક તરીકે કૃતિનું માધુષ દર્શાવતા હતા. કૃતિનું દોષદર્શન કરાવવું હોય ત્યારે પણ તેઓ તે બહુ સૌમ્ય રીતે કરાવતા. તેમની એક માન્યતા હતી અને તે સાચી પણ છે. તે એ કે વસ્તુગત સૌન્દર્ય અને દૃષ્ટિગત સૌન્દર્ય બંનેનો યોગ થવો જોઈએ જોનારની દૃષ્ટિ પણ વિરૂપ હોઈ શકે છે.

આનંદશંકરે આપણી ભૂખ ઉપડે એવું ધણું આપ્યું પણ ભૂખ શમે એવું બહુ ઓછું આપ્યું. વિદ્વાન, અને જ્ઞાનતા બધા જ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની એમની વૃત્તિ હતી, જે લોકની કક્ષાએ પણ પહોંચતી અને તે પણ ગુજરાતની જ્ઞાનસંપત્તિમાં વધારો કરે એટલું એમણે જરૂર આપ્યું છે. તેમણે થોડું આપ્યું એ અસખત હકીકત ખરી, પણ તેઓ ધણું આપી શકત એ પણ એટલું જ સાચું છે.

સંત માનવ

નંદકુમાર પાઠક

એક સંતમાનવથી ધરા આ ધન્ય થઈ,
વેરાવલી પદપ્રકિતિએ સહુ ઘેતનાની સેર થઈ.

પાનખર ઝહોરી ઊઠી, અરબાં હરબાં સિન્દુ બની,
નાયતી લહરો ધરા નલ બાબતી અંદા બની;
અકેકે તણખામાં સમાઈ પીજળી કબકો ગઈ;
એક સંત માનવથી ધરા આ ધન્ય થઈ.

અંધાર ઝીંદગી એક અંધ, સુરજ બીજી અંધમાં,
ઊંઘે બધે એ, મનનધરતી એટ રાખી પાંખમાં;
અકેકે લણ એ જિન્દગીની કાળને ભરખી મઈ.

એક સંત માનવથી ધરા આ ધન્ય થઈ,
વેરાવલી પદપ્રકિતિએ સહુ ઘેતનાની સેર થઈ.

હજી તો સવારે ઊઠીને ઝમે ચા પીતાં હતાં ત્યાં જ ખાંચમાંથી અવાજ આવ્યો. માળી મોટા ધાંટા પાડીને કોખને વઢતો હોય એવું લાગ્યું. શું થયું છે તે નોવા ઊઠીને હું બહાર બહો ત્યાં માળી જ સમી મળ્યો. એની સાથે એક નાનકડી છોકરી હતી. ઝીણા ઝીણા ભરત-કામવાણું રેશમી પ્લાઊઝ, બૂરું રકટ અને પગમાં લોચી જતના સેન્ડલ, કોપ્ર સારા ધરની છોકરી લાગતી હતી.

‘કેમ, માળી, શું થયું?’ મેં પૂછ્યું.

‘પૂછોને એને જ?’ કહીને માળીએ પેલી છોકરીને હાથ લાંબો કર્યો. એની દાખીને વાળેલી મુઠી ખૂલી ગઇ. એમાંથી માણેકનો વરસાદ પડતો હોય એમ ધેરા લાલ રંગની મુગધી પાંદડીઓ સરી પડી.

સત્યાનામ્! આ તો મેં પ્રદર્શનમાં મૂકવા ઉછેરેલા છોડતું ગુલાબ! કોને ખબર આણે ડાળીઓ ફેવી ધરીતે ફરિ નાખી હશે... મને ખૂબ ક્રોધ થયો.

‘કેમ રે, કાણુ છે તું? આવી ચોરી કરે છે?’

એણે મારી સામે જોયું. ખૂબ સુંદર હતી એ. આંખોમાં પાણી ભરાઇ આવ્યાં હતાં... દસ અગિયાર વરસથી વધારે ઉંમર નહીં હોય. અનજાણતા મારો અવાજ ધીમે પડી ગયો.

‘ક્યાં રહે છે?’

એણે રસ્તાની પેલી બાજુ આંગળી કરી. ત્યાં બંધાયેલા નવા મકાનમાં થોડો વખત પહેલાં કોઠ રહેવા આવ્યું હતું ખરું.

‘આલ, તારે ત્યાં આવીને તારા મામાપને કહી દઉં કે તું આવી રીતે ચોરી કરે છે.’

મારા રોષતું પૂર એસરવા માંડ્યું હતું. મેં કંપક કહેવા ખાતર, તો કંપક નવા પડોશીની ઓળખાણ કરવા જ એવું કહેલું પણ છોકરી ખૂબ ખી ગઇ એણે દૂસકાં ભરી ભરીને રડવા માંડ્યું.

‘સવારના પહેરમાં આ બધી શી ધમાલ માંડી છે?’ આમારા એમનો અવાજ અંદરના એરડામાંથી આવ્યો. સવારના છાપું વાંચવાને સમયે જરૂરિ ધોંધાટ થાય તે એમને મગતું નહીં. મને થયું, હમણું જ એ બહાર આવશે. એમને જોઇને વળી આ વધારે રડશે. મેં માળીને કહી દીધું. ‘આલ, છોડી દે એને.’

છોકરી ગઇ નહીં, ત્યાં બિલાં બિલાં એણે રડ્યા જ ક્યું. હારે આશ્ચર્ય! સોએ નવ્વાજું છોકરાં તો હાય

છુટતાં જ દોડીને ઘર ભેગાં થઇ જાય, ત્યારે આ તો ખાંધો ખોયો હોય એમ લાગી જ રહી છે, રડવા કરે છે. એને ખરે હાથ મૂકીને મે કહ્યું: 'જા હો, ધરે જતી રહે હવે ફરીવાર આવું ના કરતી.'

તો મેં એ તો લાગી જ રહી, નીચું જોઇને રડવા કરે. મારે હજી ચાનો બોળે કપ પીવાનો બાકી હતો. મેં માળાને કહ્યું: 'એને લઇ જા અહીંથી.'

માળાએ એનો હાથ પકડ્યો. એણે એ જોરથી પાછો ખેંચી લાંધા ને ફરી પાછાં ફસફાં ભરવા માંડ્યા. મને લાગ્યું કે વાત જરા આગળ વધી ગઇ છે. માળાને રળ આપીને હું એને અંદર લઇ ગઇ. હાથમાં પોત-ગાંધી એક કપ ચા આપીને મારી સામે બેસાડી.

'તાડુ નામ શું?'

'મ દાકિની!' એણે જવાબ આપ્યો. તે વખતે વાત ચીતનો સૌથી આગળ તરી આવે એવો વિષય તો એક જ હતો અને તે એની આજ સવારની અમારા બાળની યુલાકાત અનેકમને મારે પાછો એનો જ ઉદ્દેશ્ય કરવો પડ્યો.

'તું કેમ અમારા બાગમાં આવી હતી?'

'ફૂલ લેવા.' એણે જરા થડાં વગર મારી સામે જોઇને કહી દીધું પછી એણે પૂછ્યું: 'ચા મરમ છે. રકાબીમાં કાઢું?'

'હા.' કહી હું વિચારે ચડી ગઇ. આ મામલો અણ-ધારી રીતે આગળ વધ્યો જતો હતો. એક નાનકડી છાકરી. ગુલામ ચોરવા આવી... પકાકા ગઇ... બસ, હવે તેને ધમકાવીને જવા દેવી જોઇએ. તેને બદલે આમ ચા પીવા બેસાડી એ કાકડીક નથી ક્યું. 'કોને ખબર એનાં માળાપતે મમે કે ન મમે. છાકરીના પહેરવેશ પરથી એ લોકો ખૂબ પૈસાદાર હશે એવું લાગતું હતું. એવા લોકો ઘૂની હોય છે-એમના છોકરાને કોઇ બારોબાર ખબડાવે પીવાડાવે, તે પસંદ ન આવે-વખતે મારી સાથે ઝઘડા કરવા આવે ...હું' મલરાઇ ગઇ.

'ચાસ, હવે તારા ધરે તને મૂકી જાઉં?'

થયું. વળી પાછા ત્રાવણભાદરવો ચાકે થઇ ગયા અને અકળામણ થઇ આવી

'રડ નહીં, રડ નહીં' મારી મા! તું કહે તેમ કરીએ, બસ?'

મંદાકિનીની ધમ્મણ ઘણી રપટ હતી. તે બીજા ટોસ્ટ

સાથે ફરી આપે કપ આ પીવા માગતી હતી. પછી તેને અમારું ધર જોતું હતું. અમારા બાગમાં સફેદ જાંબુનું ઝાડ છે કે નહીં તેની એને તપાસ કરવી હતી અને છેક છેલ્લે એને પેટુ ગુલામ જોઇતું હતું.

'પણ એ તો તેં તોડી નાખ્યું!'

'એ તો એક જ. એ છોડ પર બીજાં એ ફૂલ ખીલા છે.'

કેટલીક વખત આપણે બહુ મૂરખ જેવું વર્તન કરતા હોઇએ છીએ. તે દિવસે મેં એ છાકરીનું કહેવું બધું જ ક્યું, કેમ જાણે હું યુનેગાર હોઉં ને એ મારી ન્યાયાધીસ ન હોય!

ફૂલ લઇને જતી વખતે એણે મારી સામે સ્થિત ક્યું. 'મેં કહ્યું ને, ખૂબ સુદર હતી એ. એવા રૂપાળા નાના બાળકો આપણી સામે જોઇને દસે ત્યારે સવાર ઘણી ખુશખુશ બની જાય છે, નહીં? મને ગમ્યું. મેં પણ એને હસીને કહ્યું 'ફરીવાર આવજો, મ દાકિની!'

'ક્યારે?'

'ખરે ત્યારે.'

'વડુ' કહીને એ ચાલી ગઇ. મને એમ કે બે ચાર દિવસ પછી એ આવશે. કોને ખબર, કદાચ ન પણ આવે અમારા ધરમાં નાનાં છોકરા તો કદાચ નહીં કે એને રમવા મળે.. ગુલામનું ફૂલ લેવા કદાચ આવે તો આવે.

પણ એ તો બીજી સવારે જ આવી પહોંચી. આજે એના ચહેરા પર સહેજે હોઝ નહોતો ના, એને ફૂલ નહોતું જોઇતું. એ તો ચા પીવા જ આવી હતી ચા પી, વાતો કરીને એ ચાલી ગઇ.

ઓફિસે જતી વખતે એમણે મને પૂછ્યું, 'માણ છે આ છાકરી?'

'ઓહ, એ તો મંદાકિની! અહીં સામે રહેવા આવી છે ને, એ!'

'પણ એ લોકોને તો આપણે ઓળખતા નથી.'

મને એમના પર જાડું ખીજ ચડી, વાડુ, આપણે શું અંગ્રેજો છીએ કે એમ ઓળખાણ વગર એકબીજાની સાથે વાત ન કરી શકીએ? કેવી મળતી છાકરી હતી? એની સાથે વાતો કરતાં કરતાં સવાર કેવા એનથી પસાર થઇ જતી હતી!

મે' મોં ચઢાવીને કહ્યું, 'એક કેપ ચામાં આપણે
મિખારી નથી થઇ જવાના !'

'તારી તો બધી વાત જ વિચિત્ર' કહી, નારાજ
થઇને એ ઓફિસે જતા રહ્યા.

બપોરે ઊંઘી ઊઠ્યા પછી મેં 'વચાર કર્યો, કાલે
મંદાકિનીને કહી દઇશ કે 'તું સવારને જાહેલે સાંજે જ
આવજે. રફ લામથી છુટીને. હું તને લેસન પઢ્ય કરાવીશ'.
સારું પડશે. અમે બે એકલાં જ હોઇશું...

ત્યારપછી મંદાકિનીએ દરરોજ બે વખત આવવા
મંડ્યું. સવારે આવતીને ગુલાબનું ફૂલ લાઇ જતી, સાંજે
આ પીવા ને વાતો કરવા આવતી, એની સાંજની મુલાકાતોની વાત એમને ખબર નહોતી. એક દિવસ એ
વહેલા આવ્યા ત્યારે હું મંદાકિની સાથે બાગમાં ફરતી
હતી. એમણે જોયું ખરું પણ કંઈ બોલ્યા નહિ. રાતે
સૂતી વખતે મારી સામે ખામ ખારી ધારીને જોઇ રહ્યા,
કહેવા લાગ્યા...

'તને છોકરાં નથી તેલું બહુ કુખ છે, ખડું?'

'નારો મળ છે-શી ઉપાધિ છે મારે?'

'તને આ છોકરી બહુ ગમે છે?'

'હા ગમે છે, ગમે છે, કેમ કંઈ ગુનો છે? મારે
સાત છોકરાં હોત તો એ એમને આટલી જ ગમત. બોલો
શું કહેવું છે?'

'કંઈ નહીં,' કહીને એ સૂઇ ગયા. પછુ થોડી વાર
પછી બોલ્યા,

'જે મધુ, છોકરી સરસ છે. વાતોડિયલું છે. તને
ગમતી હશે પણ મારા પર મહેરબાની કરીને એકવાર
એની માને મળી આવજે. ધાર કે એને ન ગમતું હોય...
વગર મફતનો પડોશીએ સાથે ઝપડો થઇ જાય ને !'

એમની વાત ખોટી તો નહોતી. મારે જઈ આવવું
જોઇતું હતું. મેં કહ્યું, 'સારું, કાલે જ જઇશ.'

'પ્રેટ્સ ગૂં,' કહીને એ ઊંઘી મચા.

પંદર દિવસ પહેલાં મેં એક સાડી લરાવી હતી.
હજી લાગી પહેરવાનો મોકો નહોતો મળ્યો. આજી લીલા
રંગ પર રેશમ અને જરીલું લાલત હતું, બહુ સરસ
સાડી હતી. મંદાકિનીની માને એમ ન લાગવું જોઇએ
કે અમે રંછળેંછ માણસો છીએ સાંજે તૈયાર થઇને હું
મંદાકિનીની રાહ જોવા લાગી

એણે આવીને તરત પૂછ્યું, 'માસી, બહાર જાઓ છો?'

મેં કહ્યું, 'ના, આજે તું ઘેર જશે ત્યારે હું તને
મૂકવા આવીશ.'

એનો ચહેરો વિલાપ મયો. વાતચીતમાં કંઈ મળ
જાય નહીં. થોડી વાર પછી જોઈ હું તો એની
આંખમાં ઝળઝળિયાં.

'શું થયું મંદુ, રડે છે કેમ?'

'માસી ! તમે મારે ઘેર ના આવશો.'

'કેમ?'

એ કંઈ બોલી નહીં, રડવા લાગી. મેં એને હેતથી
કહ્યું, 'શું છે, બેટા ? તને શું એમ લાગે છે કે પેલા
ફૂલની વાત હું કહી દઇશ?'

જવાબમાં ફસફસ, પછી વધારે મોટાં ફસફસ. હું તો
હેરાન થઇ ગઇ. કેટલી વારે એને શાંત પાડી શકા. તે
દિવસે એને ઘેર જવાનું નહિ. નકામી નવી સાડીની
છંછરી બગડી.

રાતે એમણે પૂછ્યું, 'કેમ, કેવાં છે એ લોકો?'

'અંહ'...

'નથી સારાં?'

'ના, આજે મારું મથું કુખનું હતું, મારાથી
જવાબ નહિ.'

'ડીક, કાલે જઈ આવજે.'

બીજે દિવસે વિચાર કર્યો, આજે તો મંદાકિનીને
સમજાવવું જ પડશે. એવું આ રીતે રોજ રોજ આવવું
સારું ન કહેવાય એની મા પણ કોઇ અજબ બાબ
હતી. મારે તો જીવ ન રહે. છોકરી ક્યાં જાય છે, એ
ધર કેવું છે, માણસો કેવા છે, બાથવાનું સહેજે કુતૂર
નહીં? હું તો હોજી તો કાઢ ને કાઢ બદાને જઈ આવું.

સાંજે મંદાકિનીને ખૂબ લાવતાં સાથુસાથનાં વડાં
કર્પાં એણે આ-નાસ્તો કરી લીધા પછી મેં કહ્યું, 'જે
મંદુ, રડતી નહિ, પણ મારે તારી મમ્મીને મળવું છે.
મને નહીં લાઇ જાય?'

મંદાકિની નિર્દોષ બાવે મારી સામે જોઇ રહી. પછી
બોલી, 'માસી, એક વાત કહું તો કાઠને નહીં કહે?'

મેં કહ્યું, 'ના'

'મારી મમ્મીને તો નહીં જ હોં !'

'ના, ના, નહીં કહું, તારા સમ.'

'કહું, માસી ! મમ્મી છેને, તે કંઈ મારી ખરી
મમ્મી નથી. મારે નાનો લાઇ ■ ને, એની ખરી
મમ્મી છે.'

મારા દિલમાં જાણી ખજાર ભોંકાયું. આવી સરસ છાકરીને મા નહીં ? તેમાં જ ગિચારી વાતસંબંધની જૂખી અહીં રાજ આમ આવ્યા કરે છે.

‘મમ્મી કહે છે કે કોઇને કહેવાનું નહીં. મેં તમને કહી દીધું એટલે હવે મમ્મી અને ખાસો.’

મંદકિની મો દીધું થઇ ગયું. અને ૩૨ લાગ્યો કે તે રાશે. ઝટપટ એને બીજા વાને વાળવા મેં પૂછ્યું.

‘અચ્છા, કેવો છે તારો લાઇ ?’

‘બહુ સંરસ. મારો ભાઈ સારો છે. અને તેના પર બહુ વહાલ છે.’ કોઇને પદાવેલો પાંડ બોલતી હોય એમ તે કંકઝાટ બોલી ગઇ. પછી હળવેથી કહેવા લાગી, ‘કોઇને કહેતા નહીં ખાસી, પણ એ મારા બધા રમકડાં લઇ લે છે. ને જો હું એનું એક રમકડું અમરતું નેવા લઈને, તો એ રડે, ને પછી મમ્મી અને ખાસો.’

અરેરે ! આ છાકરીની મા આવુ શા વારતે કરતી હશે ? તે દિવસે વાતોમાં બહુ મોડું થઇ ગયું. નાના નિર્દોષ ચહેરા પરના એ ભય અને પીડાના ભાવો જોઇ દિલને બહુ ભેગેની ધઈ આવી. આવી સ્ત્રીઓને અણ સંતાન આપે છે !

રાતે એ આવીને પોલીસની પેટે પૂછવા માડે તેની મને બહુ ચીડ ચડે છે.

‘આજે કૌશિકા આવી હતી. મંદુની અને ત્યાં ન જવાયું.’ મેં પહેલેથી જ કહી દીધું.

‘તેમાં ગિચા છે શું ? કાલે સવારે જઇ આવ્યો.’

‘સવારે ઘરમાં કામ હોય કે નહીં ? જઈશ સાંજેનાં.’

‘મરુ’ પૂછે તો એ ધૂણારપદ રૂઝાં મળવાની અને છઝા જ નહોતી થતી. આવી પરી જોવી છાકરીને આમ મારે ને સતાવ્યા કરે, તે શું આ કહેવાય ? છાકરી ગિચારી આખો દિવસ અહીં બેસી રહેવાનું અને કેમ કરે છે તે હવે અને સમજાયું.

સાંજે મરુ અને પોતાની મેળે જ કહેવા લાગી, ‘ખાસી ! આજે મારે ઘેર આવશે ને ?’

‘વારુ, આવીશ.’ મને બહુ ઉત્સાહ નહોતો.

‘ને પછી તો મારી મમ્મી અને અહિયાં નહીં આવવા દે ?’

‘કેમ ?’

‘મેં તો એને એમ કહ્યું છે કે તમારે બે દીકરીઓ છે તેની સાથે રમવા હું અહીં આવું છું. આજે તો

એ ખરી વાત જાણી જશે, એટલે પછી એ મને નહીં આવવા દે. હું મોટા માણસો સાથે વાતો કરું તે એને નથી ગમતું.’

શાનું ગમે, બાઇસાહેબની પોલ પકાઇ જાય ને ! પણ એનો બાપે વ કેવો ? બૈરીને કંઈ કહેતો જ નહીં હોય ? આવા આવા વિચારો બાજુએ મૂકીને મેં મંદકિનીને મારી ફરજ જાળવવા પૂરતું કહ્યું,

‘પણ મંદા, આમ જુઠું ન બોલાય હો !’

‘કેમ ?’

‘મરુ’ પૂછે તો મારી પાસે કોઇ જવાબ નહોતો. આવા સંજોગોમાં છાકરી ગિચારી જુઠું ન બોલે તો કરે પણ શું ? એને પણ ઇવરવાનો અધિકાર હતો... અપરમા પાસેથી ન મળે તે એમ બહારથી મેળવી લેવા એ કંઈક આકુતેકું બોલી જાય તો એ શું એટલો મોટો યુનો થયો કહેવાય ? પણ મારે એને કહેવું પડ્યું, ‘જુઠું ન બોલાય, જુઠું બોલીએ તો—’

‘તો શું ?’

‘તો લમવાનને ન ગમે.’

‘સારું, હવેથી નહીં બોલું’. મમ્મીને કહી દઇશ કે ખાસીની જાનને દીકરીઓ મરી ગઇ.’

‘અરે એમ ન કહેવાય !’

‘તો ?’

‘કંઈ નહીં. તું મમ્મીને કંઈ કહેતી નહીં. એ તો હું જ એને સમજાવે દઇશ—’

‘આલો, આવો છો મારે ઘેર ?’

‘ના, આજે તો નથી આવતી મંદા, ફરી ક્યારેક આવીશ.’

મારે આ આખી વાતનો ખરાબર વિચાર કરવો હતો. આ મંદકિનીની મા ભારે દુષ્ટ બાઇ હોવી જોઇએ એના વર્તનનો આ છાકરીના દિલ પર કેવો પ્રભાવ પડે છે ને એ ગિચારી કેવું કેવું કરવા પ્રેરાય છે, તે કોઇ પણ હિસાબે એના પિતાને સમજાવવું જ જોઇએ નહીંતર છાકરીની જિંદગી ખલાસ થઇ જશે ને પેટો પાંચ છ વર્ગનો લાઇ ! રાહુની પેટે એનું ગ્રહણ લાગ્યું છે આ મંદકિનીને. દરેક વાતમાં એની ચિરનેરી, એનાં તોફાન, એની મારફા, છાકરી ગિચારી કેવી રીતે આ બધું સહેતી હશે ?

હું બહુ ઉદાસ રહેવા લાગી. એ ક્યારેક પૂછતા,
'કેમ, નવાં બહેનપણ્યા કેમ ચાલે છે ?'

હું ચિદ્રાજી જતી. 'અરે, કેવી જટિલ સમસ્યા આવીને
બિભી રહી મારી સામે ! બહુ દુઃખ થતું. વિચારતી—
નજર સામે એક કુમળી કળી રહેસાઈ જાય છે—ને હું
કશું જ નથી કરી શકતી...કશું જ નહીં ! એ કે ત્રણ
દિવસ પછી શનિવાર હતો. રાતે એ મોડા આંખા. હું
બેઠવાની તૈયારીમાં હતી. એમણે જગાડી દીધી. એટલું
બહુ હસતા હતા...મને શંકા ગઈ, બીજું કંઈ નહીં તો
છેવટે બાંધ પી લીધી હોય !

'પણ વાત શી છે ?'

'વાત ? અરે વાત આ તારી મંદાકિનીની ! એના
બાપ સાથે આજે કલમમાં મુલાકાત થઈ ગઈ. ભારે
અગરો માથુસ છે હોં, આછ. એ. એસ. થયેલો છે.'

'કુળ પડી એના આછ. એ. એસ.માં, છોકરીને
બિચારીને...'

'અરે સાંભળ તો ખરી ! એ તારી તમિષતના ખજર
પૂછતો હતો. કહે કે તમારાં વાછક પોલિયેથી અપંગ
થઈ ગયાં છે તે જાણીને બહુ દિલગીર છું. મારી વાછક
મળવા આવવાની હતી પણ મંદુએ કહ્યું કે અજાણ્યા
માથુસો, ખાસ કરીને એમોને મળવાનું એમને પસંદ
નથી, એથી એમની તમિષત બહુ બગડી જાય છે. એટલે
એ ન આવવી.'

'અરે !'

'ને મંદાકિનીએ કહ્યું કે અમારે ગઈ ગાંધીમાં રોજ
એક સાનું કામ કરવાનું એટલે હું આંટીનાં કપડાંને
પછી કરી આવવા જાઉં છું.'

'શું ?'

'અને તને ખબર છે ? એને બાંધ છે જ નહિ.
એની માની એ એકની એક છોકરી છે. એનો બાપ
કહેતો હતો કે છોકરી ભારે કંપનાઈથી છે, ક્યાંની ક્યાં
વાતો ગોઠવી કાઢે કંઈ સમજાય જ નહિ. કહે છે કે કોઈ
માનસશાસ્ત્રીને મળવાનો એનો વિચાર છે.'

'બસ, બસ ! હવે મારે આગળ નથી સાંભળવું !'

વળતી સફર

મકરન્દ કવે

અગિલા ધરની બીંતો થયો ને ભલા,
ગુલેલા ઝુલને સાંધો,
વળતી સફર ફેરા ભતરીની વેરાતી
નકડીને ભેર દઈ બાંધો.

ચોતાના દુઃખઈ ભલકું કાઢીને દેખ,
આથમતા સૂરજની લાલી,
ચોતાની ફેરા અલીં લાગે વારવાર
હાજામાં છવતી ખુશાલી,
એવા સૂરજમાં રવાસ લઈ કાળનો
કાને ઝુકાવ્યો તો કાંધો.—

સાચું, રે બંધવા, સાચું, ભસમ બને
સંકુ થે કાળને તરંગે,
ભાળા શંકુ ભેને નાચે જમશાનમાં
ચોળી ભસમ અંગ અંગે,
એકાદો તાલ એમાં આપો અનંદનો તો
બદલા સાહેબ, શો વાંધો ? —

M. K. INDUSTRIES

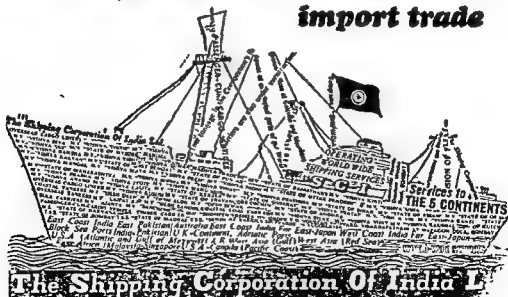
MFGRS, OF PHARMACEUTICAL DIES & PUNCHES

Repairers of

ALL KINDS OF PHARMACEUTICAL MACHINES

OPP. CHANDI KARKHANA, MOGRA, ANDHERI (EAST),
BOMBAY-69 AS.

**serving the nation in export and
import trade**



The Shipping Corporation of India Ltd.

STEELCRETE HOUSE, DINSHAW WACHA ROAD, BOMBAY-20

એ ધણી દિવસથી મનમાં ચુંગળાયા કરતો હતો. મનમાં કશુંક હાલતું અને પછી સ્થિર થઇ જતું. વાલ્મીકિયા વાતાવરણની સ્થિર હવા જેવું. ધૃત વાતાવરણમાં કોઈ વૃક્ષની એકાદ પાંખડી હવામાં સહેજ ફરકે તેમ એના મનમાં કશુંક હાલતું. એ ઊભો થયો અને ખાસજીમાં ડોકિયું કરતો ઊભો રહ્યો. પત્ની આલમારી ફેરેસી રહી હતી અને દીકરાનું નાનું બચ્ચું બદનના લખડતા છેડાથી કશુંક લૂછી રહ્યું હતું. કદાચ તે પેલા છેડકરા માટે રમવાની કાંઈ વસ્તુ શોધી રહી હશે. આ ઘરમાં હવે આ રીતે જૂની વસ્તુઓને ધણી વાર શોધવી પડે છે. એ હતો તેમ જ ઊભો રહ્યો. જાણે કાંઈપણ પ્રવેશ માટે કોકની ધળજત માગતું હોય તેમ ! અત્યાર સુધી પત્નીની પીઠ એના તરફ હતી. હવે તેનો ચહેરો એના તરફ ફર્યો. ધૂળવાળા હાથ ખંભેરતી તે એના તરફ જોઈને હસવા લાગી. ‘આ તો ઈશ્વરને લખોદી શોધી આણું છું. એને હવે લખોદી લખને રેક્ષી ખરીદવા જવું છે.’ કહેતાં તેણે લગ્નના છેડા વડે ચહેરા પર જમ્મેલો પરસેવો લૂછતાં દરવા કપું.

એ પત્નીના કથનથી વધારે ચુંગળાયો. મનમાં બધું એકસાથે ધસી આવ્યું. નાના નાળચાવાળી બોટલને એકદમ ઊંધી પાડી દેતાં અંદરથી એક દીપ્ત બહાર ન આવે તેમ એના મનમાંથી કશું બહાર ન આવ્યું. એ પત્નીના કથન પર ન તો દસી શક્યો, ન તો કરી વાત કરી શક્યો. કાળ પૂતળાને પોતાની પત્ની હોત અને તેણે નજીક આવીને વાત કરી હોત તો તે ય કદાચ હસવા મડી ગયું હોત.

‘તારે રેક્ષી લેવી છે મુલ્લુ ?’ એની પત્ની વાંકા વળાને બાગકને પૂછવા લાગી. એણે બાગકને માથું હલાવતું ત્રેણું અને પત્નીને વાંકા વળાને હસતી જોઈ ત્યારે એનાથી આ સુખલયું વાતાવરણ નિરવાયું નહિ. એ પત્નીના સુખ ખાતર જરાણે દરચો અને ફરીથી પોતાના સ્થાને જઈને બેસી ગયો. એણે બહાર બેસીને પોતાની ઇમારતને જોવા કરી. એણે આંખ બંધ કરીને મનમાં ઇમારતનો આખો નકશો દોર્યો. મેટા ખંડો વચ્ચે એણે મનોમન દીવાલ ચણી લીધી. એણે આંખ ઉઘાડીને ઇમારતના દક્ષિણ છેડા તરફ ચરદન લાંબાવી. મનમાં બધું નકકી કરીને એ ઊંડો દીવાનખંડમાં પ્રવેશનાં એને ચપું કે, આજ સુધી પત્નીને બધી ખાનગી વાતો

અભેસિંહ હ. પરમાર

કહેતો આગો છુ આજ સુધી એના પેગમાથી કોઇ વાત બદલ ગઇ હોય એવું બન્યું નથી તો પછી આ વાત એને ટદી દેવામા વધી શુ છે ? કો કોઇ માથો ? એ પોતે પોતાને પૂછતો મેટા ખડમા ફરવા લાગ્યો પશુ એનાથી આ બધું જિરવાશે ? એનું બીતર ખડ ખડાટ દસીને કહેવા લાગ્યું તું એમ કેમ કહેતો નથી કે તારે આ વાત તારી પત્નીથી છાની રાખવી છે એણે ટેબલ પર પડેલા ચાના ડાઘ પર આગળી ફેરવ્યા કરી. ટેબલની સપાટી પરની ચિત્રાશ ઉમેડતા એણે વિચાર્યું, જે વાત જાણવાથી તેને જનિ જ થવાની છે તે વાત કહેવા માટે ઉનાવગ પશુ શા માટે કગવી જોઇએ ?

એણે ખારખામાથી ડોકિયુ કયુ ત્યારે તેની પત્ની ઇન્તુ સાથે મેસીને કશીક વાત કરતી હતી અને દીકરાની વક્ષ પારણી પર પગ ટેકવીને નાના બાગકને હીચોળતી પેલા બનેની વાત સાંજળીને ફસતી હતી આલુ સુખ છીનવી લેવાનો મને છે કોઇ અધિકાર ? એણે કબાટ તરફ સરકતા વિચાર્યું, ત્યાં ફરીથી એનું બીતર ખડખડટ દસ્યું વાત ન કહેવા પાછળ કહ્યું તારે કેટલા બદલા ધરના છે ?

એણે શુગળાટ સાથે કબાટ ઉઘાડ્યું બદરથી લાંગો કોટ જીંચકો એને આપો લાંગો કોટ પહેરવાની વર્ષો જૂની અદત છે જણે એનો લાંગો કોટ એટલે છબીલ દાસ અને છબીલદાસ એટલે લાંગો કોટ એનો વૈભવ કહ્યું આ લાંગા કોટમા બરાહને છની રશો છે એણે લાંગો કોટ જીંચકીને ફવામા વીડ્યો ધટ ફવા થેડી ફફડી એ કોટને સામે ધરીને જોવા લાગ્યો જણે એના માથી બહાર છટકીને લાંગા કોટવાળો છબીલદાસ એની સામે ધુરકતો ઊભો રશો.

ધીરિયા બદનવાળા છબીલદાસને કહ્યું જણે પેલા લાંગા કોટમા બરાહને જીવવાની ઇચ્છા હોય તેમ એણે કોપને પ પાલ્યા કર્યો એ ધીમેકથી તેમા બરામો અને ઉપરથી નીચે સુધીનાં મોટાં બટન બીડી દીધા જોગળી જવા આવેલો આકાર ફરીયા ઊભો થઇ રશો હોય તેમ તેણે લાંગા કોટ નીચે ટકાપેલી છાતી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પછી એણે સફેદ રોપી મૂઢી માથા પર મૂકની રોપીના બને ખૂણા એણે જોખવા કર્યા અણીદાર રોપી પહેરવાની એની આદત ધણી જૂની છે બધું શરીર પર ગોઠવી દીધા પછી એન થયું કે, આ બારે

ખમ વેશ નીચે જીવવાનું એને માટે હવે કપડું છે એ ફરીથી શુ મગાવા લાગ્યો એણે મનમા ઇમારતનો નકશો ફરીથી રચ્યો એણે મનોમન દીકલ ઘણી લીધી

એ કહ્યું બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં જાણે કોકના પગરખા ખખડ્યાં એના ઓટલા પર આમ કોખના પગરખા ખખડે ત એને હવે નથી મળતું એને પેના લાંગો કોટ કાઢીને ફેકી દેવાની ઇચ્છા થઇ એ બધાને બહી બેચી લાવતો હતો કોક બાણુના ખડમા પ્રવેશ્યું હોય એવું એને લાગ્યું એ રોપીના એક ખૂણાને બેચી રશો હતો ત્યાં 'પ્રમોદભાઈ તમને મળવા આવ્યા છે કહતી તેની પત્ની બદર પ્રવેશી અને એમને લાંગા કોટમા ઊભેલા જોઇને, 'તે તમને બપોરે ચ આરામ કરવાનું મળતું નથી કહેતી લાંગા કોટ પરની કરચલી પર હાથ ફેરવવા લાગી

તે તમારે માનુ કામ છે ? કહેતા એ બહાર જઇને ઊભા રહ્યા

આ તો એક મેળાવડો મોજવાનું નક્કી કર્યું છે મને થયું કે શ્રીમણેશ આપના શુભદરે જ કગવું ' પ્રમોદભાઈ મેળ દતા ત્યાંથી સહેજ સરકવા અને છબીલ દાસ લાંગા કોટનાં લખડતા પાખિયાં ઉપર ચાવતા બેઠક લેવા આવ્યા એની પત્નીને વાતમાં કશીક રસ પડ્યો હોય તેમ સામેની એક ખાલી ખુરશી પર ગોઠવાઇ

તે હવે તમે શ્રીમણેશ કોક ખીજને હાથે કરાવો તો એવું કહેવાની ઇચ્છા સાથે એણે મળું સાક કર્યું, પલ્લ બીજ જ કાણે વિચાર બદન થો અને તમે મેળાવ વડામા કેટલોકે અચ્ચ કરવા ધારો છો ? કહેતાં કોટનું ઉપરનું બટન માજમથી કાઢવા લાગ્યા એમના કોટના આ બટનથી મળું કગાવું હેય એવું કેટલાક વખતથી એ આનુભવી રહ્યા હતા

'છબીલભાઈ, એ તો નેટનો મેળ નાખીએ એટલું મળ્યું થાય' કહેતા પ્રમોદભાઈ દરવા અને 'તો, હવે શ્રીમણેશ કરો' કહેતા એક સફેદ ટાગળ હાથમાં પકડાવી દીધો છબીલદાસને પેલો લાંગો કોટ ખૂંચવા લાગ્યો એને થયું કે એમાં હવે ઊપડ પાકી છે અને તે ચારે બાજુથી એને ખાઇ રહી છે એમણે ઊંડો વિચાર કર્યા પછી એક આંકડો મૂક્યો કે તરત અરે ! અરે ! આ તમે શુ કરો છો ? તમે જ આપ નીચેથી નોતંગો તો

પછી.. ‘પ્રમોદભાઈ બોલતા બોલતા ઊભા થઈ ગયા. એમની પત્નીને આંકડો બજાવવાની જિજ્ઞાસા થવાથી ઊભી થઇને નજીક આવી અને ‘તે તમે ય શું’ આમ કરી છે? આટલો નાનો આંકડો તે મુકતો હશે?’ કહેતી પતિને ટપકો આપતી હોય તેવી નજરે ભેળા લાગી. એને સમજાયું નહિ કે, એના પતિએ આજે આટલો નાનો આંકડો મૂક્યો કેમ? તે કશુંક શોધતી હોય તેમ પતિની આંખમાં ભેળા લાગી અને પછી પતિની ભૂલ સુધારી લેવાને ધરાદે કહ્યું, ‘સાચી વાત તો એ પ્રમોદભાઈ કે મેળાવા પાછળ લોકો પૈસા બગાડે એ એમને નથી ગમતું. કશુંક રચનાત્મક કામ હોય તો...’

છબીલદાસ એમની પત્નીની આ ચતુરવાણી સાંજળાને હસ્યા અને બાજુએ તેની વાતને અનુમોદન આપતા હોય તેમ માથું હલાવવા લાગ્યા. પણ જ્યારે પત્નીએ કહ્યું કે, પ્રમોદભાઈ જાતે જ આવ્યા છે તો સારા આંકડો મૂકી આપો, ત્યારે એમનું આખું શરીર પેલા ‘લાંબા કોટના બંધનથી ચગદાઇને શેટલો થઇ રહ્યું’ હોય એવું એમને લાગ્યું. આંકડો મૂકતાં પહેલાં એમણે કોટનું બીજું બટન ગાજીમાંથી કાઢી નાખ્યું. અને જ્યારે એણે આંકડો મૂક્યો ત્યારે, ‘લો, તમને હું શું કહેતી/તો પ્રમોદભાઈ?’ કહેતી પ્રકુલ્લ અહિરે ખુરશી પર જઇને બેસી ગઇ.

પ્રમોદભાઈના ગયા પછી એની પત્ની એમની નજીક આવીને બેઠી અને ‘આજે તમે ખડું કયું’. આવો નાનો આંકડો લોકો જુએ તો ખરાબ લાગે. તે તમે પ્રમોદભાઈ સાથે ગમ્મત કરતા હતા કે શું?’ કહેતી છબીલદાસ તરફ ટળી.

‘હા, હા, ગમ્મત જ. યોજખી ગમ્મત. આપણાથી આટલો નાનો આંકડો મુકતો હશે? અને મૂકે તો માને કોણ? જેણે ને? પ્રમોદ કેવા ઊભો થઇ ગયો. બાજુએ ધસેકટીક કરન્ટ લાગ્યો હોય તેમ! ખરી ગમ્મત થઇ આજે! મારે હવે આવી ગમ્મત જ કરતા રહેવું છે.’ કહેતાં એ ઊભા થયા અને ‘હું બહાર જઇને આવું છું’ કહેતા બહાર નીકળ્યા. પગથિયાં ઉતાર્યા પછી એમણે કોટનાં બટન બીડ્યાં, ટોપીના બંને ખૂણા ખેંચ્યા અને પોતાનો પડછાયો નેતા ચાંચવા લાગ્યા. એને થયું કે, હવે બધું પડછાયા જેવું. લાંબો કોટ હવે કોટ રહ્યો નથી. માત્ર પડછાયો બનીને એને પીંટળાઇ રહ્યો છે. હવે

ભૂતકાળનો પડછાયો એકીને છાવનાવું. એ મજૂર જેવા માણસો ‘જય, જય, શેઠ’ કહેતા એની બાજુમાંથી નીકળી ગયા એ મુખ્ય રસ્તા પર ચડ્યા ત્યારે સામેથી આવતી એક ધોડાગાડી અટકી. એક બંડો આદમી ‘શીદ નીકળ્યા!’ કહેતા ધોડાગાડીમાંથી ઉતર્યો અને ચરમા કાઢીને પોતાનાના છેદા વડે લુછવા લાગ્યો એ બંને કશી વાત કરતા હતા ત્યાં એક ટેક્સી આવી અને અંદર બેઠેલો કોઇ ઘરડો માણસ છબીલદાસને સલામ ભરતો ગયો. છબીલદાસને પેલી ધોડાગાડી જે દિશામાં જવાની હતી તે જ દિશામાં જવું હતું, તેમ છતાં એ કશુંક બહાનું બતાવીને ધોડાગાડીમાં બેઠા નહિ. એ રસ્તા પર એકલા ચાલવા લાગ્યા અને પેલા પડછાયાને એની પાછળ ધસડતો એમણે જોયો. ઊંધધથી ખવાઇ ગયેલો, હાડપિંજર જેવો પડછાયો. એને થયું કે એણે હવે લાંબો કોટ અને અણીદાર ટોપી લઇ દેવાં જોઇએ. પણ તેમ કરે તો ય માને કોણ?

એ રસ્તા પર ચાલી રહ્યા હતા ત્યાં એમણે રસ્તાના બાજુમાં એક મરી ગયેલું કુચ્છર જોયું. બીજું એક કુચ્છર તેની ફરતે ફરતું હતું અને નીચે પડેલા શરીરને સંધવું હતું. વાતાવરણમાં એને ડુગંધની અસર માણસ પડી અને એ ઉતાવળથી ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર નીકળી ગયા પછી એને લાગ્યું કે, એમના પોતાનામાં જ કશુંક અરી મયું હતું અને તેમાંથી ઊઠતી ડુગંધ એમની સાથે સાથે આવી રહી હતી.

એ હરગોવિંદની પેઢી પર ગયા ત્યાં સુધીમાં ઢગલો થઇ ગયા. પેલા કોટ બાજુ શરીર પરની ઢીલી પડી ગયેલી ચામડીની માફક લખડી રહ્યો હતો. એમણે હરગોવિંદ સાથે થોડીક ઔપચારિક વાતો કરી અને પછી સ્વનમ્રત બેસી રહ્યા. એમણે કોટનાં બટન કાઢ્યાં અને સીધા થઇને બેઠા. એક એ વખત હરગોવિંદ તરફ જોયું. એવા વિચાર સાથે કે, હરગોવિંદને વાત કહેવી કે નહિ? કહેશે તો એ માનશે કે નહિ? સીધેસીધી વાત કહી દેવાનું એને ઉચિત ન લાગ્યું. તે પોતે ય સમજતા ન હતા કે તેમ કરવામાં એને કોણ અટકાવી રહ્યું હતું. એમણે અણીદાર ટોપી ઉતારીને પોતાની નાંધ પર મૂકી. માથાના સફેદ વાળ પર દાય ફેરવતાં એમણે ધીમેધી કહ્યું, ‘તમારે હવે ઓછ વખાંરની સગવડ કરવી જોઇએ. ખસે ગાલ એક જ વખાંરમાં રાખીને જોખમ બેગવા

નેવે આ સમય નથી'

'જો ક્યાક સાડુ' મહાન જો મળી જાય ને તો...'

'ભાડે રાખવું' છે કે વેચાવું લઈ લેવું છે ?

'જેવી તક. કદાચ વેચાવું પણ લઈ.'

'મારા મકાનનો એક ભાગ જો તમને ઉપયોગમાં આવતો હોય તો...'

છબીલદાસની વાત સાંભળીને હરગોવિંદ હસવા લાગ્યો. 'તમે ય શી ગમત કરી છબીલદાસ. તમને ય ખરી મઝાક સૂઝી ! હો, હવે ગમત છોડીને પાન ખાવ.' કહેતા તેણે ડબ્બો ઉઘાડ્યો. પાન મોઢામાં મૂક્યા પછી હરગોવિંદ વિચારવા લાગ્યો કે, છબીલદાસને આજે આ વિચાર સૂઝ્યો ક્યાથી ? એનો આ ફાવતો વેપાર જોઈને એને છૂપાં તો નહીં થતી હોય ? એની મળક કરવા જ તો તે નહીં આવ્યો હોય ? એણે ચૂપકે ચૂપકે એ ત્રણ વાર છબીલદાસના લાખા કોટ તરફ જોઈ લીધું. એણે અણીદાર ટાપીને નીચે પડેલી જોઈ

છબીલદાસ ઊભો થઈને કોટના ખડન બીડવા લાગ્યો ત્યારે, 'તમે આજે ખરી ગમત કરી !' કહેતા હરગોવિંદ ઊઠ્યો. બંને પેદીની બહાર નીકળ્યા અને ગંભીર વાતને લાંબા કોટ નીચે સંતાડીને છબીલદાસ ચાલી નીકળ્યો. છબીલદાસ દૂર નીકળી ગયો ત્યાં સુધી હરગોવિંદ તેની પીઠને જોતો રહ્યો થોડક ગયા પછી એ પાછો ફર્યો હરગોવિંદ તેને અમાધદાસની પેદી પર ચડતો જોયો. અમાધદાસ હરગોવિંદનો હરીફ હતો. એને લાગ્યું કે, અમાધદાસ અને છબીલદાસે એની ઊંડાઈ માપવા પણ કેમ પ્રયાસ કર્યો ન હોય ? એણે છબીલદાસને અમાધદાસની પેદીમાંથી તરત બહાર નીકળતો જોયો ત્યારે એને પોતાના વિચાર પર અસ્ફોર્સ થયો. છબીલદાસની વાતમાં માત્ર મળક સિવાય બીજું કશું ન હતું એવા નિશ્ચય પર આવીને તે ઝોકો.

છબીલદાસનો લાખો કોટ બજારમાં હરતાફરતા માથુ-સોથી સાવ મિનન તરી આવતો હતો. જેનારના મનમાં પૂન્યભાવ જાગે એવા એ આદમી હતો લાખો કોટ એના વ્યક્તિત્વને વધારે ઉદાવ આવતો હતો. જે કોઈ એની સામે મળવું તે એના વ્યક્તિત્વથી અન્યથ જવું અને છુટા હોય કે ન હોય છતાં હાથ ઊંચે યઈ જતો. એ બજારમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે સુધીમાં આઠ-દશ

હાથ એની સમે ઊંચે થયા એમને જાંચા ચતા હાથે હવે બારણે લાગતા દતા એક હાથ ઊંચે થયો અને એક ચહેરો સામે આવ્યો. એમની છુટા ન હતી છતાં એમણે ત્યાં થોભવું પડ્યું. 'એક ધોડો લેવો છે, શેઠ; જો પાંચસો રૂપિયાની જોગવાઈ થાય તો...' પેલો ચહેરો પહોળો થયો.

પહેલાં એમને ચોખ્ખી 'ના' કહેવાની છુટા થઈ, પણ એમના લાંબા કોટે તેમ કરતાં અટકાવેલો. 'ભાઈ, મેં હવે બ્યાને ધીરવળું' બંધ કયું' છે,' કહેતાં ઉતાવળથી ચાલવાની એમણે શરૂઆત કરી ત્યાં, 'શેઠ, વધારે નહિ, ફક્ત એક અઢવાડિયા માટે' કહેતો પેલો આદમી એની પાછળ ધસાવા લાગ્યો. પેલા કોટની સાથે આ બધું એની પાછળ ધસાઈ આવતું હોય એવું એમને લાગ્યું. એમણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને ધર તરફનો રસ્તો લીધો એમની ધમારત હવે અહીંથી ચોખ્ખી દેખાતી હતી એમને લાગ્યું કે, આ ધમ રત હવે જિંદગીની મળક કરતી ઊભી છે. એ ધરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે એમની પત્ની હીંમતકા પર બેસીને કોક વૃદ્ધા સાથે વાત કરી રહી હતી એમને જોઈને પેલી વૃદ્ધાએ માથે હોડા નાખ્યો. એ નીચું જોતાં પોતાના ખંડમાં પ્રવેશ્યા એ કોટનાં ખડન કહતા હતા ત્યાં, 'હવે શાના બોલો ? તમે તો મોટા માથુસ થઈ ગયા.' કહેતી પેલી વૃદ્ધા એમની પત્ની સાથે ખંડમાં પ્રવેશી.

'લોકો માને છે કે હું મોટો માથુસ છું. જાણી આપણે તો સૌથી નાના. સાચું પૂછો તો મેં તમને જોગખ્યા જ નહિ.' એ કોટ ટાપી ઉતારીને નિનતે બેઠા; નાના માથુસ થઈને

એ બીજો દિવસે કોટ ચડાવ્યા વગર ફરવા નીકળતા હતા ત્યાં એમની પત્ની બહાર નીકળી 'અરે કોટ તો પહેરતા જાય' અને 'મારે નથી પહેરવાની બંને વચ્ચે બેચેનતાણ ચાલી હોય એમણે નમતું જોખીને કોટ પહેરવો પડ્યો ફરી પાછા હાથે જોગકારો ધોગાગાડી જોખી રહેશે બધા એમને મોટો કરતા જશે. એ જે કંઈ કહેશે તે બંધાને મળક લાગશે

એ સાંજે આવ્યા ત્યારે પત્ની સૂતમૂન બેઠી હતી એકાદ કલાક સુધી તે એની સાથે બોલી નહિ, એણે બોલાવી પણ નહિ. ફારી ચાકીને તે જ એમની પાસે આવી 'તમે હરગોવિંદને કોઈ વાત કીધેલી ?'

‘તે તને કાણે કીધું ?’

‘હરગોવિંદની વડુએ. મને પૂછે કે, તમે ધર વેચવાનાં એ વાત સાચી ? એ’ તો કીધું’ કે, આવી વાત બે જાળ કાપને કીધી છે ને તો...આ તો આગરનો સવાલ છે. અને સમગ્ર નથી કે હરગોવિંદની વડુ પાસે આવી વાત ગઇ ક્યાંથી ?’

‘હોય, કદાચ મારાથી મળકમાં કહેવાઇ ગયું હોય.’

‘પણ આવી વાતો મળકમાં ન થાય, સમજ્યા ? મળકની અચુક હા હોય.’

‘ભલે, પણ કાલે મળકે મને વહેલો જગાડ્યો.’

‘કેમ ?’

‘પણ, બેજો મારી બધી વાતને મળક સમજતી. તારો મોટો દીકરો અંગ્રજમાં ચાલીસ હજારની ખોટ માથે લઇને ગેલો છે.’

છબીલદાસ સાથે એક લગ્ન ઇમારત હાલી ગઇ.

[મોગરાવાડી, વલસાડ]

● ● ●

આ પ્રકૃતિ ? !

લીજુભાઈ ડી. ચાવડા

મારી જબી

લઇને કાતર મારે વેતરવી પડી.

જેમ કાચું

તેમ આકે વેતરું,

જેટલા દુકલ થયા

એટલી દષ્ટિએ જોઇ હું રહ્યો :

જિન એની આકૃતિ,

જિન એની આકૃતિ.

સૌ ખંડને ભેગા કરી,

પાછી જબી જાલી કરી,

હું પછી જોતો રહ્યો,

જોઇ રહ્યો :

આ વિકૃતિ ?

કે પ્રકૃતિ !

● ● ●

With best compliments
from :

THERACHEM LABORATORIES

8/281, Prem Bhuvan Tardeo Road,
BOMBAY-7.

Paramount Packaging Industries

407, Arun Chambers, Tardeo Road, BOMBAY-34

Manufacturers of

**GLASS AMPOULES, VIALS, DROPPERS
AND TABLET TUBES FOR
PHARMACEUTICAL INDUSTRY**

Tele : 3 7 3 6 7 0

Gram : GLASSKING

કહિના પગચિયા ચડી કહિંક કાઢંટર પાસે ગયો।
સિંગરેટ મેના મૂકી દીવાસળી કાઢતા એને ખ્યાલ આવ્યો।
કે રસ્તા પર ઊભાઊભા ભેયાર છોકરાઓ એની સામે
દીકરીકરીને જોતા હતા.

સિંગરેટ સળગી—એ સળગતી અણી નાણે મનને
ડામતી હોય એવી લાગી. પાછળથી કાષ્ટ આવે છે...
પોતાને જોવા માટે લોકોની ઠંક જામે છે—પ્રસાંસાતા ભાવે।
એ ઉત્સુક આંખોમાંથી ઊભરાય છે—ના, ના, આ ના
બની શકે। કાષ્ટ દિવસ નહીં! પોતાને કાષ્ટ આજીવ્યાનું
હતું? એ તો પેલાં છોકરાઓ ખીણું જ કાંઈ જોતા હશે.
પોતાને નકામું લાગ્યું.

કહિંક ફરી એ દિશામાં જોવાની હિંમત ના કરી
શક્યો. પોતાની સામે કાષ્ટ નથી જોતું એ બદલે સત્ય
હોય પણ એનું પારખું કરવું આકાશું હતું. હંમેશા
એમ જ થતું. હવે તો ક્યાં જોવાનું કશું જ રહ્યું હતું!
તો પણ મન યેહું થયું। લાગ્યું. ધડીક માટે પણ લોકો
સામે જુલે—કોક વળી સ્વાક્ષરી માંગવા આવે—આ એ
હીરો...ધીમે સાહે એક બીજાને કહે...એ લહાવે।
નિંદગીમાં એકવાર લેવાનો અભરખે થઇ આવ્યો।

એ પછી એમ જ કાઢંટર પાસે ઊભો ઊભો ધુમાડા
કાઢવા કરતો હતો. પોતાને જોવા ઊભા રહેલાઓ સામે
મેં ફેરવીને રતો। સામેના ડાધાવાળા અરીસામાં પાછલો
રતો જોવા મટે આંખો તાણી તાણી જોવા કશું. પાછળ
ઊભેલા છોકરાઓના હસતા મોં એમાં દેખાતા હતા. એક
જણે આંખોની ચીંધી. બીજાએ સ્વાક્ષરીની ચોપડી પણ
ખઠાર કાઢી. ‘તને ચોક્કસ ખબર છે?...એ જ હશે?
ત્રીજો સંશયાત્મક બોલ્યો. ‘જોઇએ તો ખરા!’ એમ કહી
એ લોકો પગચિયા ચડી અંદર આવ્યા. કહિંક તો સાવ
આલો બની ગયો. સળગતી સિંગરેટ એણે આવેશથી
બૂટ નીચે કચરી નાખી...પણ એ લોકો એની સામે
પણ જોયા વગર અંદર ચાલ્યા ગયા।

પોતાની આમ હિંમેશા કરી લોકો ચાલ્યા જાય...આજ
મુઠી હજારોવાર આમ જ બન્યું હતું। અને આવું બને
તારે એ હંમેશા ખસિયાણા પડી મોં છુપાવતો. આજે
પણ અંદરના એક ખૂણામાં જઈને એ બેસી ગયો.

પેલાં છોકરાઓ અંદર જઇ ડોકિયા કરતા હતા તે
તરત જ પાછા ફર્યા. ‘હટ—એ નથી—છે તો પેલો જ પણ
‘એ’ નહિ’. જતા જતા એ બખબતો હતા. ‘મેં તો તને

લે. અરવિંદ ગોખલે
અનુ. મૃણાલિની દેસાઈ

હતું' હતું' ! એક જણે રાજ્ય આપ્યું. એ ત્યાંથી નીકળી ગયા. પેસો ખાસખાસની ખાસખાસ અરીસો વધારે મેલો ને ચિંતણો કરી ગયા—કશ્ચિંકને લાગ્યું.

આ બધું જોતાંજોતાં કશ્ચિંકને એકદમ ખ્યાલ આવ્યો—પોતાના મનગમતા 'હીરો'ને જોવા માટે ઉસારથી આ પેરિયાઓ અંદર ગયા અને એને બદલે ત્યાં જીવે જ કોઈ બધુચક જેવો હતો...તે જોઈ પાછાં ફર્યા...આ આવું બને છે ! માત્ર પોતાની જાનતમાં નહીં, પણ ખીજા કોઈની જાનતમાં પણ બને છે ! કેટલું દુરો એ અંદર બેઠો ! ક્રિકેટિયર—સાહિત્યકાર—નેતા—અભિનેતા—! કે પછી એવા કોઈ જેવો લાગે છે—અથવા તો એક વખત એના જમાનામાં જીવી ગયેલો...અને હવે જાગ્રેલા ભંગાર જેવો બની ચૂકેલો...કુદરત લાગણી—સાથે સાથે કશાકંઈ વેર વાળી લેતો હોય એવો આસુરી આનંદ, કશ્ચિંકના મનમાં આ બધાંને ઊલસે આવ્યો. એ ઊભો થઈ, ઊઠારાઓ ગયા હતા એ ખાજુ ગયો અંદર ડોકિયું ક્યું. અંદરના ખંડમાં ચાર પાંચ ગણ રેખલો હતો. ખૂણામાં એક ખુશી પર એ એકલો જ બેઠો બેઠો દહી-મિસળ ખાતો હતો, એને જ જોવા પેલા આવ્યા હતા. ના એ ક્રિકેટિયર તો નહોતો જ. સાહિત્યકાર પણ નહીં... નેતા પણ નથી લાગતો—અભિનેતા ? હા બરાબર. અમર બન્યું અમૃત એ નાટકમાં રાજા પ્રતાપનું કામ કરતો એ ! એ જ હતો.

કશ્ચિંક અંદર ગયો. જઇને એ જ ટેમલની ખીજ બાજુની ખુશી પર બેઠો. પેલાની સામે આશ્ચર્યથી જોવા જ ક્યું. આમ તો નાટક એને ખાસ ગમતા નહીં, પણ ગયા શનિવારે વડુ જીવ ખાતી હતી તેથી એ પેલું 'અમર બન્યું' અમૃત જોવા ગયો હતો. રાજા પ્રતાપનું કામ એને ગમ્યું હતું. એવું સરસ કામ કરતો અભિનેતા અહીં—આ બેઠાર કહેના એક અંધારા ખૂણામાં અકલે બેઠો બેઠો આમ દહીમિસળ ખાતો હતો ! કશ્ચિંકથી બોલ્યા વગર ના રહેવાયું. 'આપ...આપ ચંદ્રકુમાર તો નહીં ! એવું પૂછ્યું. પેલાએ મિસળ ખાતા ખાતા જ ડોક હલાવી 'હા' કહ્યું. પોતાને માટે કોઠાકોલા મંગારી કશ્ચિંકે આગળ ચલાવ્યું... 'હમણાં જ નેપુ નાટક મેં...તમારું કામ ખરેખર જલ્દી સરસ થય છે. કેવિનુલેશન્સ !'

'હ' પેસો મિસળ ખાતો ખાતો બોલ્યો, 'અને એ

કામ જોઈ કોણ વાદ આવ્યું ?' તિરકારથી એણે પૂછ્યું.

કશ્ચિંક ચમક્યો. આ માણસની આંખો આમ કેમ ચમકે છે ? એ શું બોલતો હતો ! આમ કેમ પૂછતો હતો ! સહેજ દુરો એણે કહ્યું, 'વાદ કોણ આવે ? રાજા પ્રતાપના ચિત્રો કોઠા વાર જોવા હોય તે...અને સાચું કહું ભણવામાં હું ક્ષતિકાસમાં નબળો...અને નાટકમાં પણ અને એવો રસ નથી. હા, તમારું કામ મેં જોયું. મને ગમ્યું—એ સાચું !'

આ સાંભળી ચંદ્રકુમાર દિલ્લપ્રલાસ કર્યો અને વધારે ટેસથી દહી મિસળ ખાવા લાગ્યો. કોઠાકોલાની રાહ જોતો કશ્ચિંક એને સામે જોવા કરતો હતો. આ આવો મોટો અભિનેતા—આ કેમ આમ બેઠો હતો—પેલા ઊઠારાઓ આમ મોં મચકોડી કેમ ચાલી ગયા—આને વળી શું જોણું છે ? છેલ્લા પાંચ વર્ષથી આ એવું નાટક પડે છે—પેસો, ક્ષતિ, લોકપ્રિયતા બધું જ છે—જતા અહીં બેઠો આમ શું મિસળ ખાતો હતો ! એ કાંઈ આજો આ કશ્ચિંક જેવો—અધભૂતો, બૂખ્યો, ઊપેક્ષિત—છે !

તાળીઓના ગમકાટ વચ્ચે, મ ચ પર પ્રકાશકારણોમાં રાજા પ્રતાપ થઈ બેલતા ચંદ્રકુમાર સામે કશ્ચિંકને પોતાની રંક પ્રતિમા સાવ કેશળ જેવી લાગી. જો કે આમ જોવા જવ તો એ પોતે ખારસો ફડો ફપાળો હતો. રાખાદાર બ્યક્તિત્વ—કીડા ડોસલ્ય—ભગવાને એ ક્યાં જોણું આવ્યું હતું ? ક્રિકેટિયર કશ્ચિંક—માથે કોટી કેપ, હાથમાં પેલા મસખોટા જલ્લ, પગ પર પેડા, વિકેટ ક્રીપર સાવજ જેવો ટાંપીને બેઠો છે—અને બંદૂકની ગોળી જેવો વગીલો એ લાલ દડો કોઈ નતંડીને ચરખાવે એવી અપળતાથી એ કેવો આમત્ત પકડી પાડે છે ! હાથમાં બેટ આવે ત્યારે સિક્કસર ટોકે છે—ગરવી ફાવકાથથી પ્રશંસા બીલતો એક એક મેદાન જીતીને જાય છે ! કોઠાકોલાની કંડી શીશી પર જલ્લમાં બેલ્સ પકડી હોય તેમ કશ્ચિંક પોતાની આગળાઓ મૂકી. સામેના અભિનેતાએ છાંંક ખાધી ત્યારે એ સ્વપ્નામાંથી જાગ્યો હોય તેમ ચમક્યો. મેદાનો, જલ્લ, બેલ્સ બધું કાણમાં અલોપ થઈ ગયું. કોલાની શીશી જાણે હાથને કરાવા લાગી. સામે બેઠેલા પેલા ચંદ્રકુમાર વિકેટક્રીપર કશ્ચિંકની દાંડી ઉઠાવતો હોય એમ લાગ્યું—પણ પોતે ક્રિકેટિયર છે—હતો

—એ એ, ક્યાંથી જાણે ? અને પેલા જુનાનિયાને પણ ક્યાં જાન હતું ? પાછાં એને એ છોકરાઓ યાદ આવ્યા અને અપરિચિત અભિનેતા માટે લાગણી ચમ્મ, એની સાથે ખૂબ ખૂબ વાતો કરવાનું મન થયું. પણ કેશું જોલ્યા વગર એ કોલા પીવા માંડ્યો.

ચંદ્રકુમારે પાણી પીને ખિસ્સામાંથી મેલો રમાલ કાઢી મોં લૂછતાં પૂછ્યું : ‘ક્યાં કામ કરો છો ?’

‘આ અહીંની બેંકમાં છું.’ કથિંકે જવાબ આપી મોં બાંધી દીધું હોય એમ હોઠ ખીટી દીધા. નાનપણથી એનું શમણું હતું : એ પોતે ક્રિકેટિયર થશે. પ્રથમ-શ્રેણીનો ક્રિકેટિયર. દુનિયાભરમાં એને વિખ્યાત થવું હતું—ભારતના વિકેટકીપર તરીકે...એ રચ્યો. વિકેટકીપર થયો. એને કાંઈ પૂછે ‘ક્યાં કામ કરો છો ?’ તો એ શું કહે ? એ પોતે જ હોતો તે કોણ માને ? આપડો મોટો ક્રિકેટિયર એ આવે એક બેંકમાં સાધારણ કારકુનની નોકરી કરે છે...માનવામાં ના આવે ! એની નોકરી માનવામાં આવે પણ એની એ વિજયગાથા...એ કહેવામાં જ ક્યાં માલ હતો ? એ માત્ર હકીકત ઠલી શકતો હતો. ‘આ-અહીંની બેંકમાં છું !’

‘નસીબદાર છો ! મને પણ એવી કાંઈ નોકરી મળી હોત...’ ચંદ્રકુમાર પોતાની સિમરેટ સળંગાવતાં જોલ્યો.

કથિંકેની નવાહોનો પાર ના રહ્યો. ‘કમ એમ કહો છો ?’ એણે પૂછ્યું : ‘તમે તો સારા-મોટા-અભિનેતા છો. લોકોના હાડીલા છો. ફર શનિ રવિએ તમારું નાટક હાઉસફુલ જાય છે ! પૈસો મળે, કીર્તિ મળે, કળાકારને આણીતા આવડે એવું એ...’

‘કમ માટે એ બધું...’ પેલા તિરસ્કારથી જોલ્યો. બ્રુમાડોને એક મોટી ગોટા મોંમાંથી બહાર કાઢી ચલ્ય નંજરે જોતો બેઠો. પોતાને મળેલી બધી સિદ્ધિઓ બદલ માત્ર કાંઈક એરે જેવા તિરસ્કાર મનમાં છલકાતો ભરી તે શબ્દોમાં બહાર પડ્યો.

આ કળાકારને વળી એવું કશું દુઃખ ઠેરી ખાતું હશે ? કથિંકે સમજવા મથતો હતો. પોતે...એ પણ કળાકાર જ હતો...પણ આ અભિનેતાને મળેલા યશનો સોમો લાગ પણ કમલાએ પામ્યો નહોતો. ચંદ્રકુમારને બાગે નાટકની મુખ્ય ભૂમિકા હતી—ત્યારે એ...એ હંમેશા

પાછળ જ પડ્યો હતો...

ચંદ્રકુમારે કાંઈક જોલી નાખવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ ખોંખારો પાધો.

‘પેલા છોકરાઓ આવ્યા હતા એ જોયા તમે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હા, જોયા. પણ કદાચ એ બીજા કોઈને જોવા આવ્યા હશે—’ કથિંકે જાણે ખરખરે કરતો હોય એમ જોલ્યો : ‘ઝં કોઈ અભિનેત્રીને...’

‘ના. એ-એ જ-પણ એ નથી...એવું બખડતો ગયા. ખરું ને ? દુનિયા આખી એમ જ કહે છે ! આ ચંદ્રકુમાર રાણા અતાપતું કામ કરે છે...પણ ‘એ’ નહીં... અને મોં ફેરવીને આમ જ બધાં જતા રહે છે..’

આ માણસને શું કહેવું હતું ? કાંઈ સમજાય એવું જોલે તો...લોકોને શું જોઈએ ? એ બિચારો સરસ કામ કરતો હતો. લોકોને શું મેકઅપ કરેલા રાણાને બદલે સાચો રાણો તો નથી મંજવાનો ને ! કોલો કોલા હાથમા ગરમ થવા લાગ્યો—કથિંકે પેલા સામે આવ્યો બની જોવા જ કરતો હતો.

‘અમર થયું અમૃત-છ વધ’ પહેલા રંગમંચ પર આવ્યું. રંગભૂમીએ ત્રીસ બત્રીસ વાર એ જાજવું. એનો રૌપ્યમહોત્સવ ધામધૂમથી જાજવાયો. ચંદ્રકો મળ્યા...’

‘આપે એમાં...’

‘ના. હું એમાં નહોતો ! તે વખતે હું દેશમાં રામ-લીલામાં નાચતો હતો ! છતાં પહેલી શ્રેણીનો અભિનેતા કોંઈ દિ’ થઇશ એવા રવચ્ચ સેવતો હતો. કુંબુજ જુવું—કાંઈ મોટી કંપનીમાં ચાન્સ મળે તો...’

‘એટલે પેલા બત્રીસ પ્રયોગોમાં...’ કથિંકેની બાજો તે વખતે જોળતી હતી, પોતાના નાનકડા ગામનું ક્રિકેટનું મેદાન. એ દીમનો કેપ્ટન હતો. દીમને શીશ મળેલું. ગામ આખું એને નવાજતું હતું. જાણકારો પીઠે યાજડી ‘આ અમારો આવવતો કાલને કિ’દળેકર-ભારતનો યદિ-રક્ષક’ એમ પ્રશંસા કરતા ચાકતા નહીં, કોલેજમાં જવા તો ઠીક પણ કોલેજની ક્રિકેટ દીમમાં જવાની મહેનચ—એ જ એણે મહેરમાં પગ મૂકેલો.

‘પહેલા બત્રીસ પ્રયોગોમાં રાણાનું કામ કયું’ હતું. એક જાણેલા-ગણેલા વડીલે !’ ચંદ્રકુમાર પોતાની ધૂનમાં

બોલ્યે જતા હતા 'સારા એવા ફોજદારી વડીલ હતા એ પણ એવું દિલ નાટકમાં હતું—કાટમાં નહીં ! નાટક એને માટે શોખની વસ્તુ હતી—એને ગમે એવી જ ભૂમિકા એ સ્વીકારતો, આ નાટકમાં એણે રાણાની ભૂમિકા લીધી—રાણાને જાણે એણે જીવતો કર્યો ! એના બોલવામાં ચાલનામાં રજાપૂત યુગ એણે પ્રત્યક્ષ કર્યો. એ નાટક એણે અમર કયું !'

કશિંકે વડુ જીવ ખાતી હતી એટલે એ નાટક જોયું હતું. એને મૃત્યુ હતું. પણ એ નાટકના ઇતિહાસમાં એને મિલકુલ રસ નહોતો. પેલા પહેલાં રાણાનું નામ પણ કોઇ દિવસ સાંભળ્યું નહોતું. પણ એની પત્નીની વાત જુદી હતી...એને યાદ આવ્યું...સઝ પહેલાં પણ—'પેલા' પ્રયોગોમાં એક એણે જોયો હતો. એટલે જ બીજવાર એ ખુશ ના થઇ ! પણ...પણ પોતાની વડુએ 'આ એ નથી' એમ ના કહેવું જોઇએ ! એને લાગ્યું. આ બધું જાણ્યા પછી તો નહીં જ !

ચંદ્રકુમાર બોવાઈ ગયો હોય એમ આખો મીઝી સિગરેટ પીયા કરતો હતો. કશિંકે કોલાની બાટલી સાથે રમ્યા કરતો હતો. એની નજર સામે કોલેજનાં દિવસો દેખાતા હતા કોલેજની દીમમાં પ્રવેશ મેળવેલા એ કાંઇ જોવી તેવી વાત નહોતી. કોલેજમાં રૂપમાં હતી. રાજકારણ પણ ખડું ! કશિંકે ખૂબ મહેનત લીધી હતી. જેમ તેમ પહેલા પંદરમાં એ ધૂર્યો આપેરે ! આંતર વિદ્યાલયીન, વિસ્તરિદ્યાલયીન રૂપમાં આમાં રમવાની તક મળશે...

'મંગાધર સોનાળકરનો 'રાણા-પ્રતાપ' મેં જોયો હતો...' ચંદ્રકુમાર સમ્રાધમાં હોય એમ બોલ્યા કરતો હતો. 'એ ખરેખર કામ જાડુ સરસ કરતો. જો કે હવે હું એમ કહું ત્યારે લોકોને એમ લાગે છે કે હું જાડો છું. ક્ષમિતો માર્યો કટાક્ષમાં કહું છું. અથવા તો મારી પોતાની. ઊતરતી કક્ષાને કબૂલીજવાળ આવ્યું છું...'.

'પણ તમે...તમે ક્યારે ઉતર્યા એ નાટકમાં ?' કશિંકે આભિનેતાની એ સમ્રાધિ બાંધવા પૂછ્યું.

ચંદ્રકુમારે આખો ખોલી એની સામે જોયું. ખલાસ થયેલી સિગરેટનું હુંકું સામેની રકાખીમાં નાખ્યું.

'મત્રીસ પ્રયોગો કર્યા પછી એ મુપમાં બંગાળ પડ્યું. એમાથી થોડાં જુદી સંસ્થા કાઢી. મૂડી બેગી કરી, નવા કપડાં ખરીદ્યા. નવા સેટીંગ્સ કર્યા. જૂના

કળાકારો બેગા નવા પણ લીધા. સોનાળકર એમાં 'હતાં' પણ એમને વાંધા પડ્યા. એ નીકળી ગયા. નવી કંપનીના જાણે પ્રાણ જ જતા રહ્યા. એના વગર 'અમર થયું' અમરત' થઇ કેમ શકે—વર વગરનો વરથોડો જ લાગે ને !'

'એટલે ત્યાં તમારે નંબર લાગ્યો !' ખુરશી પર આરામથી અઢેલીને બેસતાં કશિંકે પૂછ્યું.

'ખારસા દસખાર જાણાને ટ્રાય કર્યા પછી સારા સારા નામવંત કહેવાય એવા અભિનેતાઓ એ કામ કરવાની મહેન્ટા સેવતા હતા. ચકાસી ચકાસીને કસોટી કરી—એને પછી મને એ કામ મળ્યું. મંગાધર સોનાળકર ના હોય તો પણ અમર થયું' અમૂત બજવી શકાય છે એ કુનિયાએ માન્યું...

ચંદ્રકુમાર વાત કરતો હતો ત્યારે કશિંકે પોતાની કુનિયામાં લમતો હતો. વિભાગીય સામનો હતો એમાં બીજો ચરિત્રક એના કરતાં 'સહેજ' વધારે સાડું' રમે છે એમ કહેવાયું. એની પસંદગી થઇ. એ રમ્યે કશિંકે 'શખીવ' ચરિત્રક થઇ થોડા બાંધી સ્વલક ચ્યાવી પાંચ દિવસ તંબૂમાં બેસી રહ્યો ! તેવારી બધી કરવાની, સમય-સર હાજર થવાનું અને પછી—બેસી રહેવાનું...કશું કર્યા વગર બેસી રહેવાનું ! જીવ આખો રમતના મેદાનમાં રમતો હોય...હાથમાં ચળ આવતી હોય...પણ...કાંઈ નહીં. ખાલી બેસી રહેવાનું ! સાંજે દીમના સઘો યાદા પાડ્યા પાછા ફરે એમની પાંછળ પોતે પણ...જાપમાં એવું નામ આવે—છેલ્લું ! દીમના ફેટામાં એ હોય—પાછી ફરેજમાં—છેલ્લો ! ત્યારથી...'.

'હાં ત્યારથી જ, ચંદ્રકુમાર કહેતો હતો. 'છેલ્લાં પાંચ' વર્ષથી હું રાણા પ્રતાપનો બાગ બગડ્યું છું પૂરા તથ્યસો અને એક પ્રયોજ થયા. એક પણ વાર હું ધૂક્યો નથી. કામમાં નાંખી સરખી પણ જૂલ કરી નથી. મદારાદ્—કલકત્તા—કાન્યુ—બરેલા—બધે મારે, લીધે કંપની, આખળ આવી નાટક માન્યું...મારી એ ભૂમિકાને લીધે...'.

'મને તમારું કામ ખરેખર મૃત્યુ હતું' કશિંકે નિખાલસભાવે ફરી વાર કહ્યું. 'પેલો સોનાળકર કે કાણ...એવું કામ કાંઈ મેં જોયું નહોતું...'.

ચંદ્રકુમારનું મોં પડી મયું. 'હં ? એટલે જ ?' પોતાના હાથમાંથી દોડી પડ્યો હોય એવો કશિંકે

ખસિયાણા પડયો. શું ખોલવું—કાંઈ સૂઝ ના પડી. પેલો નારાજ થયો છે—દુભાયો છે...એ જાણતો હતો. કશુંક નીચું જોઈ મથો. સામેના ચિકણા ટેબલ પર એના કોઠા કોલાના બે ટપકાં પડ્યાં હતાં ત્યાં નજર ફરી ગઈ... આ અભિનેતાને મંથ પર આવવાની તક મળી હતી. એનું નામ મોખરે રહ્યું. ગમતી ભૂમિકા ભજવવાની છૂટ રહી, પણ એ...પેલો મંદિદ પડે તો જ મેદાનમાં પગ મુકાય ! અગ્યારની ટીમમા યદિ રક્ષક એક જ હોય... પણ એનાથી 'સહજ' વધારે સારો કોઈને કોઈ હોય જ ! સામાન્ય રમતમાં એ રમે, એનું નામ ગાજે, પણ ટેરટમાં રમવાનું એનું ગજું જ નહીં ! એ ટીમમાં રહ્યો. કાયમ પંદરમનો એક, મળની વાત એ કે કરતાનો ઊડ્યા, ખેલારો પડતા મુકાયા, ખેટસમેનોની ડાંડીઓ ઊડી—પણ એની જગ્યા એની એ, અડીખમ. પંદરમનો એક ! એની આવડત, અપળતા, કુશળતા બધાંને આનંદ હતાં છતાં...!

કશુંકેને લાગ્યું, પોતાના બદકિરમતની વાત આ અભિનેતાને કરવી—દર શનિ રવિએ હજારો પ્રેક્ષકોની દાદ લેનારને કહેવું કે લાઇ રમત રંગમાં આવી હોય—કોટકડી હોય—તે કાણે—પોડા અને ઝલગઝ સજ્જ સૌની પાછળ હાથ બાંધીને ખેસી રહેવું... કાળજું ફાટી જાય ! નાની રમતોમાં રમ્યા જ કરવું—પ્રેક્ટિસ રાખવી. ફરી સરખું રાખવું—પરીક્ષકો, પ્રેક્ષકો બધાં વખાણે પણ ખરા, આશા બંધાય... છતાં આખી જિંદગી સેકન્ડ બેસ્ટ ! રેંડ બાય થઇને રહેવું ! 'એટર બક નેકસ્ટ ટાઇમ' દર વખતે એક સાંત્વના ! બહુ ઝોડી નાંખવાનું એને મન થયું.

પણ એ કશું ના બોલ્યો. એને ખોલતાં આવડતું જ નહોતું. મૂંઝા ખેસી પોતાની વિક્ષણતાને પંખાળવામાં એની જિંદગી પસાર થતી હતી ! ત્રણ વાર એ ટેરટમાં ગયો. એનો સહકારી મેદાનમાં રમતો અને એ તંબૂમાં એનું પાકીટ સંભાળતો ! સહકારી—મિત્ર પણ હતો. ધીરજ રાખી કશુંકે પ્રેક્ટિસ આણ રાખી હતી. એ મિત્ર મુજરી ગયો. હવે એને તક મળશે ! પણ બહુ જ મક્કમ વશીલો લઇ કોઇ નવો જ 'તારો' આવ્યો. ફરી એનું એ ! પરદેશી ટીમ સામે પણ એનો નંબર તેરમો જ ! ખોડવાળા પણ મુંઝાય એને લેવો તો પડે જ. ડાબા હાથ જેવો...હોવો તો જોઇએ ! પ્રેક્ષક જેવો એ રમતમાં રસ પણ ના લાઇ શકે. એ ખેલોશી પણ ખેલાઇ ગઇ !

ખોલવું—એ એનાથી બની શકે એમ ક્યાં હતું ? એ પેલા કોલાના ટીપાંમાંથી રટ્ટો લઇ કાંઈક દેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરતો હતો.

ચંદ્રકુમાર ઊઠ્યો. અંખલ પહેરતાં પાછી એણે હેવા-પરાળ કાઢી 'બધાં—પ્રેક્ષક, નાટકકાર, દિગ્દર્શક નિર્માતા બધાં એમ જ કહે છે : ચંદ્રકુમાર રાણાનું પાત્ર સરસ રીતે ભજવે છે—પણ સોનાળકરને એ ના પહેચિ. એ તો એ એક જ ! મારે શું કરવું ? એ પહેલાં ઊતર્યો એટલે એ પહેલો, હું બીજો ! પાંચ વર્ષ સુધી સતત કામ કયું—બધાંને ગમ્યું—તો પણ ! પ્રેક્ષકો આટલા વર્ષોથી એ જોવા આપે છે—કદર કદર છે. કંપની મને પૂરા પૈસા ચૂકવે છે. પણ એ પાત્ર ઉપર મહોર મારી ગયો છે પેલો ! રાણો એટલે એ...હું નહીં ! એ પાત્ર એણે છવનું કયું. એ ભૂમિકા ભજવી એણે રાણાને ન્યામ આપ્યો ! ફીક છે, જોએણે એ ભૂમિકા ભજવી ના હોત તો લોકો મારે માટે એમ જ ખોલત. પણ એ એટલે જાણે આભમાં ચમકારો ફરી અલોપ થયેલી ખીજલી—અને હું ? હું રાજ રાત્રે બેઠન દબાવી ચલાવાય એવી ટૂંક લાઇટ ! મારું કામ સારું—પણ એને હું ના પહોંચું. એટલે પેલા કહેતા ગયા ને—એ છે તો એ જ—પણ 'એ' નહીં !

"અમૃત અમર થયું"માં બીજા અંકને અંતે રાણો રવગત બાપણ કરી જે તોરથી રંગભૂમિ પરથી જામ એ જ અક્ષથી ચંદ્રકુમાર મો ફેરવી ચાલ્યો ગયો અને કશુંકે, પેવેલિયનના ખૂણામાં વધારાનો ૧૩ મો નંબર... નિષ્ક્રિય, ગમગીન, એ ખુરશી પર એકલો ખેસી રહ્યો.

● ● ●

રૂપાંદેની વાત

પ્રાણજીવન મહેતા

હું તો ક્યારેક

કુચ્છા જેવા કુલેલા આકારો

રહું ઊઠતો

ને મારી જાય તો સરવરજલમાં હુલે

તરંગ થઈને.

કરીક

સિંતિજ ફેરેથી દાગ ઊતરતા

સૂરજના જલની અમિત ઝાંઝી

રહું બાહ્યતો આમળ આમળ

ને મારા પગની ફેબાઓમાં પુરી રાખેલા પંખોમાં તો

પાંખો ફેરવાયી ઊઠતાં ફેરે ઘોરે.

તરજુથી એ અદકા હળવા એવા તરકાને

છર્પ હાથમાં તોણ ક્યારેક;

ક્યારેક

નિલોઝ પુલવા પચ્ચરના સુસવાટે

ઊઠી જતી સીમને

ચલુ સમી સાંજના વેરી

ખોણાણું પાસે.

ઓઝાને

ફે સખ પોઆ અ ધાર કુલની મંથે સુંભળાવે ત્યારે

અમિતમાં બીની હવા પાથરી ઊભા

દાદમ—ફેરેલુની દાળીએ અપજુલેરી કળીએ કને

ઊભા રહીને

રૂપાંદેની વાત સાંભળું...

...ક્યારેક—

● ● ●

‘ધૂધવતાં પૂર’થી વાર્તાક્ષેત્રે ઊમટેલાં એમની કલમનાં પૂર સમય જતાં વિવેચન, કટાક્ષ લેખ, નવલકથા, એકાંકી અને કવિતા જેવા સાહિત્યના વિવિધ સીમાડાઓને આંખી જઇ, તરખતર કરતાં હજી હમણાં સુધી એકાંકા વહી રહ્યાં હતાં....એકાએક આ વારિ અદૃશ્ય થઇ જતાં એની પહેલી ખોટ નાનીસૂની નથી.

સૌરાષ્ટ્રની ધીંગી ધરાની લોકબોલી, એની મીઠાશ અને મર્મ, એનાં વટ અને ખર્ચીર, આ બધાના સાચા પરખદા અને ધબકાર ઝીલનાર એક મેઘાણી પછી એક મહિયા જ હતા.

‘ઉત્તરા’ના ઊગમથી જ તેઓ ઉત્તરાના શુભેચ્છક અને સાચા મિત્ર હતા. આવા એક મિત્રની વિપુલ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની ઝાંખી કરાવતા ત્રણ લેખો તથા એમની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાંની એક એમને અંજલિ રૂપે આ વિભાગમાં આપવામાં આવ્યાં છે.



મહિયા વિભાગ

આ વિભાગના લેખકો :

મહિયાની વાર્તાકલા	: રમેશ જાની
મહિયાની નવલકથાઓ —એક અછાતી નોંધ	: દીપક મહેતા
ચુનીલાલ મહિયાની વિવેચન પ્રવૃત્તિ એક દ્રષ્ટી નોંધ	: પ્રમોદકુમાર પટેલ
વાંની મારી ક્રેવલ (વાર્તા)	: ચુનીલાલ મહિયા

બ્લૉક : અંથતા સૌજન્યથી

મરણ

મને ન મરણ' મને પુલક કંઈ હરતા વડે,
મળે મરણ માથ-ઝોડળ સસુ', ધીમું,-વાવડે
વથા કૃપણ સંપદા અસહ લોભથી-ના મળે.
વહાં વ જન છવતાં મરણ-ભાર માથે વહી
ઠાલે હલચલે જલ્લાય છવતાં, છતાં દીસતાં
મરેલ, સળ શા અપંચ, જલ, પ્રેત વીદારમાં
મને મનસમાંય-ઝોડલ ઠાલે ન કો ખાપણ,
મસાણ તરફે જતાં દમમત પંચુ સમાં.
મધું મરણ માણે' જનમસિધ મું માગણું,
આબાધિત લખેલ તાત્રપતરે જિવાઈ સસુ'.
ન કો વસુલ કો કરે' મનમત રીતે જ હું-
કરે કરજ લેણદાર મુકું તકાદા વડે- ?
મહું જ ઉલટાવવા મરણ એક હરતા વડે;
બિલાય ભવ-ચોપડો, કરજમાં ન કાપાં ખવે.

— યુનીસાલ મડિયા

જિંદગિલનું ઇચ્છામૃત્યુ

આમ તો આ મૃત્યુની કવિતા છે - પણ એક જિંદગિલ માનવીએ કહ્યેલા મૃત્યુની કવિતા.

મધુ ગોકળગાયની અંતિએ આવે એ કવિને મંજૂ નથી. કંજુસના વપરાતા ધન જેવી ધીમી ગતિએ આવતું મૃત્યુ : કવિને એવા હૃતાવાર મૃત્યુમાં પથ રસ નથી. માત્ર ખાપણ ઝોડવાનું જ જાણી રહે એવી રાખવતુ જિંદગી જીવનારાઓનો કર્વા તોરો હોય ?

પોતાની હયાતીમાં જ પોતાના મૃત્યુના પડછાયાને જિંદગી પર ઢળતો જોતારાની રિયતિ અસહ્ય હોય છે. હાલતાયાલતા રહે છતાં જીવ ન રહો હોય એવી પંચ સમી રિયતિ કવિને મંજૂર નથી.

મરણ એ તો માનવીનું જ-મસિધ માગણું છે; માણસને તાંજાને પતરે લખી દીધેલ જો કોઈ એક જ અધિકાર ગણવાનો હોય, તો એ મૃત્યુનો આધકાર છે અને આ માગણું વસૂલ કરવાની કવિની રીત અલગારી છે.

એ ઇચ્છરને કહે છે—મૃત્યુ એ તારું' મને ચૂકવવાનું કરજ છે; મને આ કરજ હરેતે હરેતે ચૂકવાય એમાં રસ નથી. આયુષ્યના ચોપડામાં ઝાઝી મિતિઓ પાડવામાં હું માનતો નથી. હું તો એક જ હૃતામાં મારે' કરજ વસૂલ થાય એમ ઇચ્છું છું : કરજમાં કાપા ન હોય !

આશાવાદી અભિગમોમાં જુદો તરી આવતો અભિગમ છે.

મૃત્યુ માટેનો આ જિંદગિલ અભિગમ છે...એક જીવતા માણસની ઝંખનાને-આ કવિતામાં વાચ્ય મળી છે...એ માણસને પૂછું જિંદગી ખપે છે-અથવા પૂછું મોત.

મૃત્યુ માટેના આધ્યાત્મિક વર્ણાંકો તો આપણે બહુ જોયા છે, પણ મૃત્યુને તાત્રપત્ર પર લખી દીધેલા માનવીના માગણા તરીકે કહ્યેલામાં કવિ જિંદગીના સાક્ષી બન્યા છે...

મડિયાએ આ મૃત્યુની કવિતા લખી, ત્યારે એવી કલ્પના ન હતી કે આ 'ઇચ્છામૃત્યુ' એમને બક્ષવું જ પડે એટલો પ્રયત્ન તકાદો એ કરી શક્યા છે ! એ જીવતા કલાકાર હતા : એમને માટે એ જ અંતિમો હતો : જિંદગી અને મૃત્યુ. એની વચ્ચેની રિયતિ કયારે વ ન આવી...

એક પલક પહેલાં એમણે હસીને મિત્રની વિદાય લીધી-એ પછીની શૂન્ય...એ અજ્ઞાનતાની હતી... આયુષ્યના ચોપડાને એક જ હૃતામાં બીડી એમણે તો ઇચ્છામૃત્યુ મેળવ્યું, પણ.....

— હુરીન્દ્ર દવે

('જનમજુમિ - પ્રવાસી' માંથી સાહાર)

લગભગ સો-સવાસો જેટલી વાર્તાઓનું એક દાયકા સુધી સળંગ કરીને શ્રી ચુનીલાલમહિયા એમનો આખો વાર્તાસંગ્રહ ‘અંતઃસ્તોતા’ છપાઈ રહ્યો હતો ત્યારે અધવચ્ચે જ, ૧૯૫૬ માં પાંચેક મહિનાની પરદેશયાત્રા ખેડી આવ્યા. ત્યાર પહેલાં ૧૯૫૫માં એમણે ‘પ્રવૃત્તિ સંધ’ને ઉપક્રમે મુંબઈમાં નવલિકાના સાહિત્યપ્રકાર વિષે એક સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એમાં એમણે ‘સાહિત્યના આ લોકશાહી સ્વરૂપ’ને—નવલિકાને—‘માસીઝ’ માટેનું નહીં પણ ‘કલાસીઝ’ માટેનું કહીને આનાતોલ ફાન્સનો હવાલો આપી ભારે ઉત્સાહપૂર્વક ખિરદાવેલું.

‘અંતઃસ્તોતા’માં વ્યાખ્યાન ઉપરાંત એમણે ‘થોડીક ગોઠિ’ નામનો એક લેખ પણ પ્રકટ કર્યો છે. એમાં એઓ કહે છે : ‘વિદેશીમાં’ કરેલા આ ‘પાંચ મહિનાના પરિશ્રમથી દરમિયાન કોઈક ન સંમળ્ય એવી માનસિક પ્રક્રિયાને પરિણામે ડુંકરી વાર્તા માટેનો પેલો સઘળો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી, મુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય પ્રત્યે, લાંબી ગેરહાજરીથી ફળવાયેલી થોડીક પરલક્ષિતાયે જોતાં કેટલીક એવી વસ્તુઓ જોવા-જાણવા—સાંભળવા મળી કે આ સાહિત્યપ્રકાર માટેનો રહીસઠી ઉત્સાહ પણ ઓસરી ગયો, એટલું જ નહિ, ડુંકરી વાર્તા પ્રત્યે નફરતની હદે પહોંચતો નિવેદ જાગ્યો.’

નવલિકાક્ષેત્રે દાયકાભરની યશસ્વી કારકિર્દી અને એ સાહિત્યપ્રકારના ‘મેહદ ઉત્સાહ’ભર્યા વ્યાસંગ પછી શ્રી મહિયાના આ ‘જૂલ્યા રે ભાઈ, જૂલ્યા !...’ જેવા ઉદ્ગારો મારા જેવા ધણીને ‘ઓંકાવનારા’ અને ‘આધાત-જનક’ લાગ્યા હશે. પણ એની પાછળ આપણને એમની જન્યૂત કલાનિષ્ઠાનાં જ દર્શન થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં શ્રી મહિયાનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘લુધવતાપૂર’ પ્રકટ થયો ત્યારથી માંદીને તે આજ સુધી એમના નવલિકાસર્જનમાં ઝાંઝી ઓટ નથી આવવી. એ પ્રથમ સંગ્રહ સાથે એના લેખકે આપણા નવલિકા સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું હતું.

પાત્રો, પ્રસંગો અને વાતાવરણનું ચિત્રાત્મક છવંત આલેખન, નાગરિક અને ગ્રામીણ સમાજ તથા જીવનના વિશિષ્ટ રીતરિવાજો અને એ દરેકને ઉચિત એવી મિન્ટબિન્ન વાગ્જીયોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ—તેમાં થે સૌરાષ્ટ્રી લોકો બોલીનું કૌવન અને એના સચોટ રૂઢિપ્રયોગો તે ખાસ !—એમની વાર્તાકલાનાં ઊડીને આંખે વળગે એવાં

ખૂબ નબળીતાં લક્ષણો છે, એટલી જ નબળીતાં છે એમની વાર્તાકથનની 'પ્રયોગશીલતા' અને વિવચની વિવિધતા. આવી મનદર સાધનસામગ્રીથી સમૃદ્ધ થયેલા કોષ્ટ પશુ વાર્તાકાર લોકરૂઝિય થયા વિના રહી જ કેમ શકે ? પણ, એ ઉપરાંત, શ્રી મહિવામાં માનવદેવાના જીંદગીના તામવાની દૃષ્ટિના ચે અભાવ નથી. પરિણામોની દૃષ્ટિગોચર સપાટી નીચે સતત વહેતા અદ્દશ આંતર-પ્રવાહોને, 'Cross-Currents'ને, જોવા-જાણવાની વેધકતા પણ એમનામાં ઝોળી નથી. આવી વેધક દૃષ્ટિને જ ઉપલબ્ધ એવા રહસ્યદર્શનને જ્યારે જ્યારે એઓ પોતાની વાર્તામાં ધ્વન્યાત્મક આધિકાર સાધે છે ત્યારે એમની એ મનમર કલાનિર્મિતિ સહૃદય વિદ્વદ્જનોને પણ પરિતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રી રસિકલાલ પરીખ વાર્તાને રસનિબાદક કાવ્યપ્રકાર માનીને 'કમાઉ દીકરો' અને 'વાની મારી કેસલ'માં 'કવિવચકિતનો વિજય જુએ છે, અને એનાં ઉદાહરણો 'ધુધવતાં પૂર'થી માનીને તે 'ક્ષણિક' (૧૯૬૨) સુધીની એમની ખસો જેટલી વાર્તાઓના સંઘાતમાંથી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

વાર્તા-પરંતુ રચનાવિવિધ એ શ્રી મહિવાની કલાત્મક એક આકર્ષક અંગ મણાય છે. લેખક દ્વારા તટસ્થ રીતે કહેવાતી અને આત્મકથનાત્મક શૈલીએ રજૂ થતી તો એમણે ધણી વાર્તાઓ આપી છે. પણ એ સાથે એમણે 'કાચરી' રૂપે, 'પત્ર કે પત્રવ્યવહાર' રૂપે, 'મિત્રો વચ્ચેના વાર્તાલાપ' રૂપે, 'લેખકના પોતાના વાર્તા રચનાના પ્રયાસ' રૂપે કથનરીતિની વિવિધતા સારી ખેંઠે જાળવી છે. અલબત્ત, આ રીતિઓ દ્વારા રચાયેલી વાર્તાઓથી આપણે સુપરિચિત હતા જ. પણ, એ ઉપરાંત પણ વાર્તા કહેતાં કાદવનિકં એ-પુરુષ સભ્યોની બનેલી એમની 'વાર્તાગણ' જેવી 'સંસ્થાથી પણ આપણે અજાણ નથી. સ્વ. 'દિરેક્ટ' પોતાની 'દિરેક્ટની વાર્તા' ભાગ એ અને ત્રણમાં 'મેકફિલે ફેસાનેશુવાન જીરે' 'વાર્તા વિગ્રહ મંડળ' દ્વારા આવી જ કેટલીક વાર્તાઓ આપે છે.

સ્વ. 'દિરેક્ટ' પછી આ પ્રયોગને શ્રી. મહિવાએ જ આપણે ત્યાં નોંધપાત્ર રીતે અજમાવ્યો છે. અલબત્ત, એમાં આવતાં વિગ્રહ, કટાક્ષ કે ચર્ચાઓનું પોરણ દંભેશાં એમના એ સમય પ્રયોગમાં જેવું નથી રહ્યું.

શ્રી મહિવાએ 'હું મંજરીને પરણું તો-તથા 'મીતા અને મંજરી' નામની એ રચનાઓ પણ 'અંધો અને

કેળ'માં પ્રકટ કરી છે. 'આકાશવાણી' માટે લખાયેલા આ 'વાર્તાલાપો'ને લેખકે પોતાના વાર્તાસંગ્રહમાં શા માટે આગે જ કર્યા હશે ? આવી રચના રીતિએ પાત્રોને અને વિષયોને કવવાની પ્રથા આપણે ત્યાં છે, એટલે પોતાના કોષ્ટ વિવેચનસંગ્રહમાં એ બંનેને એઓ ખુશીથી સ્થાન આપી શક્યા હોત !

કાચરી રૂપે, પત્ર કે પત્રવ્યવહાર રૂપે તથા વાર્તા રચનાના પ્રયાસ રૂપે પણ એમણે આપણને કેટલીક કૃતિઓ આપી છે; પણ, એમાંથી આપણને એમની ઉત્તમ નવલિકાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી.

એમની 'ધુધવતાં પૂર' વાંચીને સ્વ. 'દિરેક્ટ' કૃત 'જમનાતું પૂર' સહજે યાદ આવી જાય ! જમનાના પૂરની જેમ અહીં પણ ઉમેણ નદીનાં ધુધવાતાં પૂર જગતના પૂરને ધ્વનિત કરે છે, જમનાના પૂરમાં એક આત્મરત અસાવધ નારી તથાઇ મર્ધ છે. જ્યારે અહીં અસંખ્ય ખાનવો સાથે, લેખકે ઉત્કર્ષી એ કંઠિઓમાં જેનો સ્વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે, ભગ્નો-મુખ એક જીવાન-જીવતીનું એક યુગલ પણ તથાઇ મધુ' છે.

પ્રથમ વાર્તા શ્રી મગનવિદ્યારી કહે છે તેમ, ખરેખર 'અદ્ધારના પતનની કથા' છે ? શ્રી રસિકલાલ પરીખને લેખકનો પોતાનો એવો ઉદ્દેશ દર્શો કે કેમ એ વિશે શંકા છે, એમણે તો 'દિરેક્ટની વાર્તા : ભાગ ૧'ના ઉપોદ્ધાતમાં એ વાર્તાને અંત જ ભાવક સમક્ષ રજૂ કરીને એનો ધ્વનિ સ્વચ્છ દોષો છે. વ્યક્તિની થોડીક અસાવધના કે થોડીક આત્મરતિ પ્રત્યે જગત જમનાતું પૂર કેમ કરી ચે અનુકંપા, કરશે ચે 'સદ્ભાવ' નહીં જતાંરવું હોય ? અને એ જ કાલિન્દીએ-એ જ જગતે માનવતાસભર કંઈ ઝોળાં સહાયો કર્યાં નથી ! તે છતાં ચે... ! એટલે જ તો લેખકથી પેસી સનાતન પ્રશ્ન પૂછી દેવાય છે : 'જમનાનાં પૂરનો હેતુ શા દર્શો ?' અથવા તો આવા ભાગની પાછળ સંસ્કારનો કોષ્ટ હેતુ દર્શો ચે ખરો?... હોય શકે પણ ખરો?... !

'ધુધવતાં પૂર'માં શ્રી મહિવાએ એવો કોષ્ટ પ્રશ્ન નથી કર્યો. પણ, એમને ચે કદાચ એવું જ કરેલું દર્શો. વળા, અહીં તો પેલાં પરસ્પર પ્રેમમગ્ન જીવાન-જીવતી આ ધુધવતાં પૂરમાં 'આવ્રતે ચગડોળે તથાઇ મધાં હતાં' આવી આકર્ષિક કદતાઓ પાછળ જમતના પૂરનો

હેતુ શો હશે ? કાંઈ ઉગરી ન શકે એટલાં દૂર આવે ત્યાર પછી જ એ પૂરનો ધુધવાટ પણ માનવીને કાને પડતો હશે ?

‘જન્મના પૂર’ પછી ‘ધુધવાતાં પૂર’ ની એક ખીણ, પણ લગભગ એક ને એક જ ધ્વનિ પ્રકટાવતી, રૂપકકથા આપણને મળે છે. હા, જન્મના પૂર કરતાં ઉમેણનાં પૂરનો ધુધવાટ અને વિસ્તાર વધારે છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે !...

આમ, શ્રી મડિયાની વાર્તાકલામાં રચનાવૈવિધ્ય ધણું છે; પણ એને આપણે ‘પ્રયોગશીલતા’ ન કહીએ. ‘પ્રયોગ’માં ‘મૌલિક રચનાવિશેષ’ જેવી અર્થઘટના પણ સમાવિષ્ટ થતી હોય છે, તેથી ! બાકી, એ ઉપરાંત, એમની વાર્તાઓમાં વસ્તુગત અને પાત્રગત વૈવિધ્યનો તો કોઈ પાર જ નથી. જોતજોતામાં એઓ નાગરિક કે ગ્રામીણ, અતિહાસિક કે આધુનિક વાતાવરણ સજ્જ શકે છે. એમની વાર્તા એ રીતે ધણા વિસ્તૃત ફલક પર-જૂતકાળના આપણા ગણતંત્રીય જન્મનાને નિરૂપતી ‘નીલાંજના’ કે ‘નય ગણ-રાજ્ય’ થી માંડીને તે સ્વતંત્રતા મળે દેશના ભાગલા થવા તે સમયની ‘પંચસિંહુના પ્રદેશમાં’ સુધીની કે ત્યાર પછીના સમયની આપણી લોકશાહીનું એક વરગું દર્શન દરાવતી ‘આહ જાનવાહનું ચાનકકું’ સુધીની વાર્તાઓમાં એકસરખી કુશળતાથી વિહરે છે. પોતાના પાત્રોને તો લેખક જાણે એમની રંગરંગ પારખીને, એ દરેકના વાણી વતનની વિશેષતા સાથે, જીવંત કરી દે છે. એ બધાનાં ઉદાહરણો આપતાં તો પાર પણ ક્યાંથી આવે ? પણ, ‘મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી નગીન-દાસ પારખે જે કહ્યું છે તે અહીં પણ નોંધી લઈએ :

‘લાઠ મડિયામાં’ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમીમાંસક જેને લોક વ્યવહારાદિનું અન્વેષણ કહેતા તે સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે અને તેથી તેઓ કુંભાર કે ખીડી વાળનાર, ગારુડી કે ટંડેલ, બાગ્યાન કે ગળિયારો, કે પછી છાણાં ચાપનાર ડોસી સૌના વ્યવહારનું તાદરશ ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું કરી શકે છે. જે વખતે જેનું વણું ન દરતા હોય કે વખતે જાણે પોતે એ ધંધો કરેલો હોય એવી આસાનીથી તેની વિગતો એઓ આપતા હોય છે.’

માનવમનનાં અને સ્વભાવનાં વિવિધ પાસાંઓ એઓ

અનેકાનેક લિખ લિખ પ્રસંગોને આધારે દર્શાવતા હોય છે. એમની ‘રધડો નલોડ’ નામની વાર્તાનું જ ઉદાહરણ લઈએ. માણસના ગર્વને પણ કોઈ સીમા નથી હોતી-પછી ગર્વનું ક્ષેત્ર મેં તે હોય ! ચોપાટને અઢંગ ખેલાડી રધડો પહેલી જ વાર હારી જતાં જીવનનું સારસવરન ગુમાવી બેઠો હોય એમ પોતાના મગજની રિચરતા પણ ગુમાવી બેસે છે. આત્મશ્લાધાના કાટકંગર ક્યારેક એકાદ ટકોરાથી જ તુટી પડે છે. એકાદો આઘાત થતાં જ મન પણ અસહાય બનીને લાંગી પડે છે. લેખકે આવી પરિસ્થિતિમાંથી પ્રમાણમાં જેને સામાન્યતા ઓછા રોમાંચક ગણી શકાય એવા વસ્તુમાંથી જન્મતી પરિસ્થિતિમાંથી, કરુણતા કેવી કલાત્મક રીતે આલેખ કર્યો છે ! અલગત શ્રી યડિયાનાં વિપુલ વાર્તાસર્જનમાં બધે જ આવું વસ્તુનાવિન્ય રહ્યું નથી. ‘ચંપો અને કેળ’ નાં પાત્રો, પ્રસંગો અને વાતાવરણ તો ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ નાં જ જોઈ લ્યો. હા, એમાં બહુ અને જયલાલના ‘પાત્રો’ દ્વારા સુનીલાલ મડિયાની કલમનો સ્પર્શ અછતો નથી રહેતો એ ખરું ! ‘આંબાના રોપ’ જાણે ‘ધુમકેળું’ની જ વાર્તા ! ‘રાજ ભંગડી’ વચ્ચેનાં વચ્ચેનાં ‘દિરેદ’ની અમર ‘ખેમી’ પણ ક્યાંક ક્યાંક યાદ આવી જાય છે-પ્રસંગો અને અંત જુદા હોવા છતાં રાજ પણ ખેમીની માટી-માંથી જ ધસાઈ હોય એવું લાગે છે. ‘અણુ મકરાણી’ની મધ્યયુગીન શહાદતની યાદ આપે એવી કથાથી કે ‘વેળાવેળાની જાંયડી’ અથવા તો ‘ખે ઓઠકોર’ જેવી વાર્તાઓના વસ્તુથી આપણે એક યા બીજી રીતે પરિચિત હોઈએ જ છીએ, પણ એથી વાર્તાના અરવાદમાં કંઈ મોટો ફરક નથી પડી જતો. લેખક વાર્તા કેવી રીતે કહે છે એ મહત્ત્વનું છે-અને શ્રી મડિયાને વાર્તા કહેતાં બહુ સરસ રીતે આવડે છે. એમની વાર્તાના પ્રસંગપુષ્ટ પ્રવાહમાં તથા લખા પાસે ધણું કામ કઠાવી લેતી એમની શૈલીના જોમમાં આપણે તણુધ જઈએ છીએ, ક્યારેક તો એમની સામાન્ય કક્ષાની વાર્તામાં પણ આપણે એક વાર તો વસ-અવસ ખેંચાઈ જઈએ છીએ. પછી પાછા બીજી જાણે આપણને યાદ આવે કે, અરે, આમાં તો લેખકે મૂળ વસ્તુને સાવ કોરાણે જ મૂકી દીધું છે. આનાથી અધધાઅધધ કે તેથી વે ઓછાં પાનાંથી પણ એઓ કામ ચલાવી શક્યા હોત !

‘કૌશિક અને મદાકિની’ તથા ‘પેઇંગ ગેસ્ટ’ જેવી દીર્ઘસૂત્રી વાર્તાઓ પણ શ્રી મડિયાએ રચી છે. નવલ-

કથાની સંકુલ અને સુદૃઢ રચનાની તથા વધુ મોટાના મેદાનની અપેક્ષા રાખતું 'કૌશિક અને મહાકવિ' નું વસ્તુ અહીં તો એને 'લાળી' દૂકી વર્તા પછી થવા નથી દેતું. માત્ર પૃષ્ઠસખ્યા પરથી જ આપણે કોઈ કૃતિને નવલિકા, 'નોવેલ' (Novvelle) કે નવલકથા નથી કહેતા એ તો જાણીતી વાત છે અનેક પૃષ્ઠોમા વહેતી કૃતિ પછી નમુનેદાર નવલિકા હોઈ શકે ! 'ધૂમકેતુ' એ નવલિકા વિશે ખૂબ સાદી પણ સચોટ ભાષામાં એક રચણે ક્યું છે :

'દૂકી વાર્તા વિષે એક બીજી રચણતા જરૂરી છે : એ દૂકી જ હોવી જોઈએ એવા નિયમ ન કરવો એ સાહે છે, એ દૂકી લાગતી જોઈએ'

પ્રસંગો ઉપરાંત એમાંથી પ્રકટતા પ્રતિભાવોને પણ એઓ યોગ્ય રચણે ઔચિત્યપૂર્વક આપેલી શકે છે પરિણામે આપણને એમની પાસેથી માનસશાસ્ત્રીય મનો-વિશ્લેષણના શુદ્ધ ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવેલી નહીં, પણ મનોવિશ્લેષણાત્મક રીતે આપેલાયેની 'આખનાં અધાર' 'પરિતોષ' 'કાકવધ્યા' 'ગિરોહા' 'બીડેવી ભોગળ' 'આઠિયા' કે 'ખાલોતર' જેવી કેટલીક ઉત્તમ નવલિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, છેક 'ધુમકેતુ' થી માડીને 'શૃંગાર' સુધીના વાર્તાસંગ્રહોમાં આવી નવ લિકાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળી રહે છે

કેટલીકવાર શ્રી મડિયા પોતે જ પોતાની ઉત્તમ નવ લિકાઓનું અનુકરણ કરતા હોય એવું જણાય છે 'કમાઉ દીકરો'ની માફક 'ધણખૂટ' માં પણ એક જ વસ્તુનું આધેખન થયું છે રાણાની જેમ કાજરા પણ અદ્યય કામવેગના પ્રતીક સંગે માતેયેા સાક છે પરંતુ, બન્ને વર્તાઓમા પાછળથી લખાયેલી ધણખૂટ નિશક દીર્ઘસૂત્રો બની ગઈ છે 'કમાઉ દીકરો' વાંચીને જાણ કના ચિત્તમાં જે 'સમગ્ર અસર' Total effect ઊભી થાય છે એવી 'ધણખૂટ' થી નથી ચતી એવું જ 'અસલ એનેમલની કોટલી' તથા 'કચન અને કામિની' માં જે બન્યું છે. જ્યારે 'વાની મારી કોપલ' અને 'અચન પોપણ' જેવી ક ઇક સમાન વસ્તુવાળી નવલિકાઓમાં નથી બન્યું. બન્ને સ્વતંત્ર રીતે સરસ નવલિકાઓ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એમ છે (અવગણત, 'વાની મારી કોપલ' લેખકની કેટલીક ઉત્તમોત્તમ નવલિકાઓમાં રચાન લઈ શકે એવી છે) 'વેળા વેળાની છાવડી' તથા 'એ

ઓઝાર' વિષે પણ એમ જ કહી શકાય.

કટાક્ષ લેખકની શૈલીનું એક આગવું લક્ષણ છે, એમાંથી પ્રકટતા ચિત્રોદ દ્વારા એઓ પોતાની વાર્તાને આકર્ષક અને આદલાદક પણ બનાવે છે. 'ઉપાન અને ઉર્મિકાવ્ય' 'દિગ્ગજર કાંકર' 'દિન-રાત' કે 'સદ્વાન્ય' જેવી આખીને આખી સળંગ કટાક્ષકથાઓ પણ એમણે આપણને આપી છે શ્રી મડિયાનો કટાક્ષ મોટે ભાગે માણસની સ્વાયંવૃત્તિ અને દાલિલિતાના, સામાજિક કુ-રુદ્ધિઓ, વહેળા અને ધાર્મિક યેલજાના, ધારમી ગરીબી અને અન્યાયના પ્રતિકારરૂપે જન્મે છે. એમાં ઊંડે ઊંડે એમની મનોવેદના જ રહેલી છે સામાન્ય માનવીની પાસે કે સાહિત્યકારની પાસે પોતાની આ મનોવેદના કાનવત્ત મારે ઘણી જે વાર કટાક્ષ સિવાય બીજો રસ્તો પણ કયા હોય છે ? 'જેરામ ગુજરી' 'માજનિયા કૂતરો' 'આઈ જનવાઈનું ચાતકકુ' 'મારી નાખ્યાં રે' 'સણી-બામનાં જનનર' 'એકસેજ બિલિંગના પથ્થરો' 'ચાવગાં -એવગાં' વગેરે કેટલી જે વાર્તાઓમાં એના દર્શન થાય છે.

શ્રી મડિયાની વાર્તાલક્ષા મારે આવી નાનીમોગી તોલ કદાચ હજારે વધારે પ્રમાણમાં અહીં દપકાવી શકાય, એવો વિપુલ અને વૈવિધ્ય-સભર વાર્તાસંગ્રહ એમણે આપણને આપ્યો છે એમની વાર્તાલક્ષાની દૃષ્ટિ અને રીતિ, એની શક્તિ અને મર્યાદા, એની લાક્ષણિકતા, એની સિદ્ધિ, એનો વિકાસ વગેરેની ચર્ચાનો ભાર ખમી શકે એવું માતબર સર્જન એમણે આપ્યું છે. એમની વાર્તાઓ વાંચીને એકદરે તો પોતની લાગણી તો જન્મે જ છે એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, ચીંચાચાણુ વિવેક કે માત્ર ઔપચારિકતા નથી બાકી, સંપુર્ણતાનો દાવો તો શ્રી મડિયાએ પોતાના પેલા લેખમાં જન્મેનો સમ્પૂર્ણ માન દર્શાવ્યે કયો છે એવા ભનભયા હેમિંગ્વેથી માડીને તે આપણા 'ધૂમકેતુ' કે દ્વિરેશ'ના ઉત્તમ સર્જનો મારે પણ કયા કરી શકાય એમ છે ? તો પછી મડિયા મારે તો એવો કેલ દાવો 'આદેષ' જ બની જાય ને ?

અને છતાં જે એમણે પોતાની ઉત્તમ નવલિકાઓ દ્વારા આપણને રસાનંદની કેટલીક અવિરમરૂપીય શણે તો જરૂર આપી છે એમાં જરા જે ચંદા નથી.

(લેખકના મૂળ લેખમાંથી દૂધાવીને)

● ● ●

મડિયાની નવલકથાઓ

—એક અછડતી નાંધ

ચુનીલાલ મડિયાના મૃત્યુની સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે મનમાં કાણુ જાણુ કયાંથી વર્ષો પહેલાં વાંચેલી એક પંક્તિ ઝબકી ગઇ :

‘જન્મતાં જન્મતાં જ તારે આ
બટક્યો ને રણકાર એહના
હજીય વિશ્વે લાગ્યા કરે.’

યુગધર્મમાં મડિયાના મૃત્યુ પછી શોકસભા મળેલી તેમાં પણ જો કોઇની ગેરહાજરી સૌથી વધુ સાલી હોય તો તે મડિયાની. હજી આજેય કે કાંઈ સાહિત્યિક સમારંભમાં જતી વખતે આખી મડિયાને શોધવાની મહેનત કરે છે. આત્મા અમર છે વગેરે આશ્વાસનો આપે વખતે સાવ ઠાલાં લાગે છે.

આપણા વિવેચકાંધી બહુમતીએ ‘કાણુને કાણુ નવ કહીએ, કડવાં લાગે વેણુ’ એ શિખામણ સર્જન-વિવેચનને પણ બપહાર બહુ વેપાર માનીને સ્વીકારી લીધી છે કે ‘શુ’ એમ ક્યારેક તો લાગે. મડિયા આવા વિવેચનને ‘આબડહાણીક’ વિવેચન કહેતા, અને તેનાથી ખૂબ અછળાતા. ન કૂચાત્ સર્વપ્રિયમ્ એ સૂત્ર ધણીવાર તો બપહારમાં પણ, અને વિવેચનમાં તો હમેશ નાકામિયાજ નીવડે છે. મડિયાની કૃતિઓ વિશે વિચારતી વખતે આવા ‘આબડહાણીકપણા’થી તો દૂર રહેવું જ જોઈએ.

જેમ વિવેચનમાં તેમ સર્જનની બાબતમાં પણ મડિયા યથાતથનો સ્વીકાર કરવામાં સરમ કે સંકોચ અનુભવવાની જરૂર જોતા નથી. આથી જ તેઓ કહે છે : ‘અનુભૂતિ, પ્રેરણા કે સંવેદનની ગમે તેવી ઉત્કટતા હોય છતાં મુદ્દલુકળના આ યુગમાં સર્જકની સર્જનપ્રવૃત્તિ પાછળ વ-તેઓએ અંશે પણ સ્થૂળ પ્રયોજન તો રહેવાનું જ. ‘હું કોને માટે લખું છું’ એ પ્રશ્નનો સાચો ઉત્તર આપવો હોય તો લેખકે આવા સ્થૂળ પ્રયોજનોનો સ્વીકાર કરી ય દિલ્લોરી વિના કરી નાખવો ધટે.’ (‘કથાલોક’ પૃ. ૭૬-૭૭)

મડિયાની ધણી નવલકથાના લેખન પાછળ આવા સ્થૂળ પ્રયોજનો ન હોય તો પણ એ નવલકથાઓ જે રીતે લખાઈ છે તે સ્થૂળ કરણસર બન્યું છે. ‘સારી છે, છતાં વધુ સારી રીતે લખી શકાત’ એવું ધણી નવલકથાઓ માટે કહેવું પડે. એક તો સાપ્તાહિકમાં ધારાવાહી રૂપે પ્રગટ કરવા માટે એ લખાતી હોય. તેમાં ય ધણીવાર તો ‘હવે તો’ મોકલવાના છેલા દિવસે બપોરે લખાણકામ ચાલતું હોય.

દીપક મહેતા

પછી સીધા દોડે પોસ્ટ ઑફિસે કે આંગણવાને ત્યાં આથી કૃતિને સેવવાનું ભાગ્યે જ જની શકે. એટલે ક્યારેક કથાના પહેલા ભાગમાં એક દાસે હુંદા બનેલા મોડલને બીજા ભાગમાં પોલીસ બન્ને દાસને કડિ બેઝીઓ પહેરાવી દે। નવલકથા પછી પુસ્તકકારે પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે આવી ખૂલો તો સુધરી જાય પણ પ્રકરણોના અથુક યોજકસ કદ, અથુક અમુક વખતે આગવી કથાના સાર જેવું, યોજકસ વખતે કથામાં આવતા પદ્ધતિ, ક્યારેક વધુ પડતો વિસ્તાર તો ક્યારેક અલુધારી રીતે દુકાં અંત-આ બધું તો એમનું એમ જ રહે. પરિણામે કૃતિનો દેહ કલાદષ્ટિએ સર્વાંગસુંદર કહી શકાય તેવા ન બને. ‘આલા, ધાધલતું’ ઝીંઝાવદર પોણે સુધી મંથર ગતિએ ચાલે છે પણ પછી એકાએક ખેસ ખલાસ। મડિયાએ કહ્યું છે ‘દૈનિક અખબારોમાં આ રીતે દફતે દફતે નવલકથા લખવી એ અખતરામાં તંગ દોરડા પર ચાલવા જેટલો ખતરો હોય છે.’ (‘કથાલોક’ પૃ. ૭૮)

‘લીલુડી ધરતી’ કે ‘સુધરા જેસંગનો સાળો’ કે ‘ઇન્દ્રધનુનો આક્રમે રંગના શરૂઆતનાં થોડાં પાનાં વાંચીએ ત્યાં જ ખ્યાલ આવે કે આ લેખકની સંદિમા સતત ધણું બધું બન્યા કરે છે. મડિયાની નવલકથાઓમાં પ્રસંગો પાર વિનાના હોય છે, ક્યારેક તો કેાઇ કંજૂસની બરેલી તિલ્લેરીતો ખ્યાલ આવે તેટલા, હાલનાં ખ્યાલો હોય તેવા પણ જરા ઝીણી નજરે નોંધએ તો લાગે કે પ્રસંગ ખાતર પ્રસંગ તેમાં ઝાઝા નથી. વાચતી વખતે પહેલા ક્યારેક કેટલાક પ્રસંગો આગળ કે અનાવશ્યક લાગે ખરા, પણ થોડે આગળ જઇએ ત્યાં એ પ્રસંગ સમગ્ર ઘટના-પ્રવાહમાં બરાબર જળી જતો લાગે. ‘લીલુડી ધરતી’માં ઘણે સુધી રથા મહારાજના ભૂતકાળની વાતો બિનજરૂરી લાગે પણ કૃતિ આગળ વધતાં રથાને શાદૂળભા સાથેનો સંબંધ રૂપક થતાં એ ભૂતકાળની કથાની ધડ યેસી જાય. મડિયાની ઘણીખરી નવલકથાઓનું કથાસંકલન પરવાશ ચક્ર જેવું નહીં પણ અંબર ચરખા જેવું હોય છે. એમાં એકસાથે ઘણી ત્રાસે ફરે છે, ઘણી પુણીઓ કંતાય છે, ઘણા તાર નીકળતા જાય છે. ક્યારેક કેાઇ તાર વચમાં તૂટી પણ જાય તો કેાઇકે તાર વધારે પડતો લંબાઇ જાય કે ટુંકાઇ જાય અને એ બધી ત્રાસના ચાલકઅજીરપી ચક્ર પર લેખકનો કાજુ હોવાથી આટલી

બધી ઘટનાઓ હોવા છતાં એ બધી વેરવિખેર ચક્ર જતી નથી.

મડિયાનાં પાત્રોને જોતાં લેખકે જાણે ‘આતમાત કે લોગ’ નો ‘સેમ્પલ સર્વે’ કરવા ધાર્યો હોય એમ લાગે. અનેક જુદા જુદા રંગનાં પાત્રો એમની નવલકથામાં મળે. એક ‘ઇન્દ્રધનુનો આક્રમે રંગ’ જ નોંધએ તો અયોરી જનકોદાસ, ડિગ્રી, કરમચી કાકા, વિજયભાઈ, પ્રાણજીવનદાસ, મરોદા, કુંદા, ગોદાવરી, નારંગી, રિકમ્બા, નરેન, વગેરે અનેક પાત્રો જોવા મળે. જાતજાતના દિલ ધડકાવનારા, દિલ પીગાવનારા કે દિલ થંભાવનારા પ્રસંગોમાંથી એ પાત્રો પસાર થાય. જેટલું ખોલે તેટલું જ ચાલે પણ ખગાં અને લેખક વચ્ચે આગળ કેાઇકેવાર એ પાત્રનું અંતરંગ સફળતાપૂર્વક ખોલે પણ ખરા. પણ ઘણી વાર વાચકને પાત્રનો નિકટનો પરિચય મેળવવાનું મન થાય તો નિરાશ થવા વારો આવે. આથી ઘણી વાર પાત્ર અને વાચકની વચ્ચે અંતર રહી જતું હોવાનો શક જોગે મેળાના જાદુગરો ઘણીવાર હાથ પગ કે ધડ ન દેખાય, પણ અદ્ધર માથાસનું માત્ર માથું જ દેખાય એવો ખેલ કરે છે તે યાદ આવી જાય.

એક ધોડાવાળા સાત રથો દોડતા હોય તો એકાદ ધોડાને સૌથી આગળ નીકળી જવાની તક રહે, કેાઇ ધોડા પાછળ પણ પડી જાય, પણ સાતે ધોડા એક જ રથને જોડે ત્યારે તો બધાં ચે સાથે જ દોડવું પડે, કેાઇ આગળ નહીં, કેાઇ પાછળ નહીં. મડિયાની નવલકથાનાં પાત્રો એક રથને જોડેલા સાત ધોડા જેવાં હોય છે. ઉમાશંકરે ‘વ્યાજનો વારસ’ ને નાયક વિનાની નવલકથા કહી છે તે મડિયાની ઘણી નવલકથાઓને લાગુ પડે તેમ છે. ‘લીલુડી ધરતી’ જેવી કૃતિમાં કેપાતી રીતે જ કેાઇ નાયક નથી. પણ આ નાયકહીનતા સહેલું છે. પણ ઘણીવાર બધાં પાત્રોને ન્યાય આપવાની લાપમાં લેખક કેાઇ એકાદ પાત્રને પૂરેપૂરું વિકસાવી શકતા નથી. ‘વેળાવેળાની ડાંબડી’માં આતમચંદ અને નરેન્દ્રામ બન્ને સખાંતર નાયકો જેવા લાગે છે. ‘ઇન્દ્રધનુનો આક્રમે રંગ’માં નરેન નાયક (અર્થે પ્રતિ-નાયક) હોવા છતાં કથાનો ધણો મોટો ભાગ બીજાં પાત્રોએ રોડી લીધો છે.

આવું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે મડિયાની કેટલીક નવલકથાના ઉદ્દેશવતું બીજા કેાઇ એકાદ વિચારમાં રહ્યું હોય છે. ‘લદ્દમીની ખરી માલિકી વ્યક્તિની નહીં,

સમષ્ટિની છે' એ વિચાર 'વ્યાજનો વારસ' પાછળ સતત ટેકાપા કરે છે. 'સમય બદલાય છતાં જાણસે બદલાવું' ન જોઈએ' એ સૂત્ર માત્ર શીર્ષકમાં જ નહીં પણ 'વેળા વેળાની ડાંચડી'ની લખાવટમાં સાદાંત વણાયેલું છે. પતિથી જ ગર્ભ રહી હોવા છતાં પ્રસૂતિ પહેલાં પતિ મૃત્યુ પામે અને પત્નીને માથે આળ આવે ત્યારે તેનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક છે એમ કહેનાર કેણુ ?—એવા પ્રશ્નમાંથી 'લીલુડી ધરતી' સર્જાઈ છે એમ લેખકે જ કહ્યું છે. ઉત્તમ કલાકૃતિમાંથી પણ ઘણીવાર કાંઈ વિચાર વ્યક્ત થતો હોય છે પણ તે આપોઆપ, અનાયાસ. જ્યારે મડિયામાં પહેલાં વિચાર, પછી કૃતિનું સર્જન એમ કમ ઉલટાયેલો લાગે. ક્યારેક આથી લેખકનું ધ્યાન વિચારનિરૂપણ પર જેટલું રહે તેટલું પાત્ર - નિરૂપણ પર ન રહે એમ પણ બનતું હોય.

વિચાર કે ભાવનાના નિરૂપણ માટે આપણા ઘણા લેખકો વર્તમાન કરતાં ભૂતકાળનું આલેખન કરવાનું પસંદ કરે છે. આવી ભૂતકાળ કથાઓને 'ઐતિહાસિક'ને નામે ખપાવવાનો ધંધો આજે વ્યાપણે ત્યાં, એક વખત ચોક્કસની ભૂકીને કવીનામનમાં ખપાવવાનો ધંધો જેટલા નેરશોરથી ચાલેલો, તેટલા નેરશોરથી ચાલે છે, આવી કહેવાતી ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખકો છેતરતા હોય છે માત્ર વાચકોને જ નહીં, પોતાની જાતને પણ. એક બે અપવાદોને બાદ કરતાં મડિયા આ ઐતિહાસિક નવલકથાની ચલતી ગાડીમાં ચડી બેઠા નહીં એ ય નોંધવું તો જોઈએ. સર્જક તરીકેનું પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ જાળવવાની ધગશ એમાં જોષ શક્ય.

મડિયા વાતચીત કે બાપણમાં ખૂબ હસતા અને હસાવતા. સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, સમાજ, રાજકારણ પ્રત્યે અંદરથી ઘણી અકળામણ. પણ એ અકળામણ વ્યક્ત થાય મોટે ભાગે હાસ્ય-કટાક્ષ દ્વારા અને એ હાસ્ય-કટાક્ષ દ્વેષમાં નિર્દેશ અને નિર્દોષ હોય જ એવું ય નહીં. મળકળેર મડિયાએ 'સધરા જેસ'ગતો સાળો,' 'સધરાના સાળાનો સાળો,' 'અઢાણક વત્તા એક' જેવી હાસ્યપ્રધાન નવલકથાઓ લખી. ગુજરાતીમાં હાસ્યલક્ષી નવલકથા લખવાના પ્રયત્નો પણ એક હાથની આંગળી જેટલા એ રીતે મડિયા સાહસિક કહેવાય. પણ આ કૃતિઓમાંનું હાસ્ય કાં વધારે પડતું પ્રાસંગિક બની જાય, કાં વધુ પડતું વ્યક્તિગત. હાસ્ય પેદા કરવાની અચુક

હાથગમી તરફીઓ વારંવાર વપરાયા કરે. આથી મડિયા બોલતા ત્યારે એમના હાસ્યમાં જે તાજગી વર્તાતી તે નવલકથાના હાસ્યમાં નથી. ઘણીવાર તો લેખક ભગલધિમાં કરીને વાચકને પરાણે હસાવવાની મહેનત કરતા લાગે. મડિયાની હાસ્યશક્તિ નવલકથામાં જકાદ ગઈ છે તેને નાટકમાં કળા વળતી જણાય છે. નાટકોમાં માત્ર લેખક જ નથી હસતા, આપણે પણ હસીએ છીએ, લેખકની સાથેસાથ

આપણા ઘણા નવલકથાકારોની ભાષા કાં પોલિયોના રોગથી પીડાતી હોય છે કે કાં હાથીપગથી, કેટલાક લેખકોની ભાષા કૃત્રિમતાની ટેકલચોડી વગર ચાલી શકતી નથી. જીવંત બોલાતી ભાષાનો ધખકાર એમાં હોતો નથી. તો કેટલાક લેખકોની ભાષા મેટથી કૂલેલી હોય છે, નરવી નથી હોતી. જ્યારે મડિયાની ભાષામાં આગવી બહુકાંઈ છે. તેઓ પોતાની ભાષાથી વણું ન કે પાત્રાલેખન કે સંવાદમાં ધાધુ નિશાન તાકી શકે છે. અચુનને વશ કરવા કહ્યું નાગપારનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે શરૂએ અચુનના માથાને બદલે મુગટને ઢાળી દીધો, એવી લક્ષ્યચૂક ભાષા પરત્વે મડિયાની નવલકથાઓમાં થતી નથી. તેમની ચિત્રો ઉદાવવાની શક્તિ પણ જોયા પ્રકારની છે. ભાષા વડે લેખક વાચકના મનમાં 'ટેન્શન' ઊભું કરી શકે છે. ભાષાના રૂઢ પ્રયોગો ઉપર એમની લેખણીનો કાણુ અસાધારણ કહી શકાય તેવો છે. અને એ માત્ર મામખોલીની બાબતમાં જ સાચું નથી, શહેરી ભાષાની બાબતમાં પણ છે એની ખાતરી 'ઇન્દુવનુનો આઠમો રંગ' ઠરાવશે.

મડિયાએ નવલકથાઓ લખવી શરૂ કરી તે પહેલાં મેઘાણી અને પન્નાલાલ જેવા બે સર્જકો જનપદી નવલકથાઓ લખી ચૂકેલા. બીજા અનુ-લેખકો પણ ઓછા નહોતા. પોતાનો અવાજ આ લોકમાં લોલ રૂપે જળી ન જાય પણ અલગ, અલાપદો, આગવો વર્તાઈ આવે એ રીતે જનપદી નવલકથાઓ લખવી એ કામ સહેલું તો નહોતું જ. મડિયાએ એ કરી બતાવ્યું. મડિયાના ગામડામાં માત્ર કાદવ નથી તેમ કેવળ કમળો પણ નથી. ગામડાની સંપત્તિને શક્ય તેટલી અખિલાષમાં જોવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ ગામડાને રવાલાવિક પરિવ્રવમાં જ જુએ છે, કશું અગ્રાજ નહીં; કશાનો અભિનિવેશ પણ નહીં, ગામડાના જીવનનો પૂરો જાણતલ

માણસ ત્યાંના લોક કરાવે, ક્યા, કેમ બોલે ચાને, હમે, રહે, હજેમજે, અધડે, પ્રેમ કરે કે વેર બાધે એ જાણે એટલું જ નહીં સમજે પણ આથી મરિયા ગામડાનું જે ચિત્ર દોરે તે કલેન્ડરમાં લાગે નહીં

મરિયાની નવલકથાઓ કેષ્ટ યોક્તસ વાદ, વિવાદ, વાગ, અધ્યાથી મુક્ત રહી શકી છે એમા મગનતાની ઉપાસના નથી તો કેવળ ટેકનિકની નવીનતાની આરાધના પણ નથી આદર્શ' કે ઉપદેશનું નાકું મરિયાએ કપારેય પકડ્યું નથી કયાનું આલેખન ધણુખડુ છુપ્પિપ્રધાન, લીનુડી ધરતીની સત્તુ નિષ્કેનક હોવા છતાં કડકડતા તેનની કમ્પ્રમા હાથ બોળે તો દોઝે જ ન દાઝવાનો અમત્કાર ન થાય અને છતાં આવી આકરી પરીક્ષા આપવાની હિંમત બતાવી એ જ નિષ્કલ કતાનો પુરાવો, એમ મૂલ્યવીને પાત્રનેપણ ન્યાય કરે નવલકથામાં આદર્શ' કે લાવના ન હોવા જોઈએ એમ નહીં પણ દૂધ ઉકળી ઉકળીને મસાઈતું પાક બાજે તે જીલ્લું અને

બફેલો બટરપેપર નાખી મઝાઈનો આભાસ પેદા કરાય તે જુદો મરિયા બાફેલો બટર પેપર વાપરવાની બેવડાઈ કપારેય નથી કરતા

નેયુ ઈ ફ્રી ભૂતકાળને બદલે વર્તમાનકાળ વપરાઈ ગયો મરિયા સતત વર્તમાનમાં જીવનાર જીવ હતા તેમની કેપ્-ટીક નવલકથાઓની જેમ જ ઉલટાઈ બેઠે લાગેની આ નોંધ લખતા લખતા ભુતકાળ બની ચૂકેના એ વર્તમાનને ફ્રી માણવાનું બન્યું મરિયાએ પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિને આનંદાનુભવની ભાગબટાઈ' તરીકે ઓળખાવી છે પણ પ્રસાદ વહેચતી વખતે બધા જ પ્રસાદ વહેચાવો જોઈએ યાગમાં જરાય બાકી રહેવો ન જોઈએ એવો વિચાર છે પણ પૂરેપૂરો પ્રસાદ વહેચ્યા પહેલા જ મરિયા ચાનતા થયા તેઓ 'આનંદાનુભવની ભાગબટાઈ' કેવળ માણસોને કરતા હતા તેથી ભગવાનને શું અદેખાઈ આવી હશે ? ભના ભગવાન ! તારું ભનું નહીં થાય હો !

● ● ●

એક વખત અમે મુબમમાં મરિયા સાથે વાતો કરતા
મોટરમાં મરીનફ્રાઈડ ઉપરથી ધીમી ગતિએ જઈ
રજા હતા આશુભાઈથી કેટલીયે મોટરો અમારી
આગળ નીકળી ગઈ પરંતુ થોડે આગળ મયા
પછી આ બધી મોટરો ટ્રાફિક સિગ્નલ પાસે
ઊભી રહી ગયેની જોઈ આ જોઈ
મરિયાએ એક સરસ વાત કહીઃ
'થોડા વર્ષો અગાઉ સાહત્યમાં
પણ આવી જ રીતે મારી
આગળ નીકળી જવાના
કેટકેટલાઓએ પ્રત્નો
ક્યાં હતા, પરંતુ
આજે એ બધા
આની જેમ જ
અહીંના
અહીં
છે.'

—આનંદુલ્લખ બ્રહ્મભટ્ટની જન્મશુભિની કહિા ઉપરથી સામગ્રી

ચુનીલાલ મડિયાની વિવેચન

પ્રવૃત્તિ

— એક ઢંકી નાંધ

રવ. મડિયાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓના સમગ્રતા વિચાર કરતાં એમાં એક અત્યંત નોંધપાત્ર હકીકત એ બોવા મળે છે કે તેમની સર્જકશક્તિનો મુખ્ય આવિષ્કાર બે નવલિકા અને નવલકથા જેવા ગદ્યપ્રકારો દ્વારા થયો, તો તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિ પણ મુખ્યત્વે તો એ બે ગદ્યપ્રકારોને અનુલક્ષીને જ ચાલી છે. એ ખુરુ કે તેમણે એકાંકી, નિબંધ, કવિતા કે ચરિત્રસાહિત્ય જેવા અન્ય પ્રકારો પણ ખેડ્યા છે અને એવા વિભિન્ન પ્રકારના સાહિત્યનો ઓછોવત્તો પરિચય પણ કેળવ્યો છે, પણ તેમના સતત અભ્યાસ અને પરિશીલનનો વિષય તો કથાસાહિત્ય જ રહ્યું જણાય છે. તેમના ‘વાર્તાનિમશ’, ‘અંધગરિમા’, ‘શાહમુગ-સુવર્ણમુગ’ કે ‘કથાલોક’ જેવા વિવેચનયોગી લખાણોમાંથી આ વાતની રૂપરૂટ રૂપમાં આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આ અંગે કદાચ રસપ્રદ મુદ્દો તો એ છે કે સર્જક મડિયા કરતાં વિવેચક મડિયા આપણી સમક્ષ એક ભિન્ન રૂપની વ્યક્તિતા ધારણ કરીને પ્રકટ થતા દેખાય છે. સર્જક મડિયાએ શહેરી જીવનની અનેક રાત્રીક વાર્તાઓ રચી હોવા છતાં તેમની સર્જકતાનો વિશેષ તો સોરઠના તળપદા લોકજીવનના નિરૂપણમાં રહ્યો છે અને એ રીતે તેમની સર્જકશક્તિનો Rang પ્રમાણમાં સાંકડો છે ન્યારે વિવેચક મડિયાની સાહિત્યકુચિ અને સંસ્કાર વ્યાપક વિશ્વસમાજની અનંતવિધ પ્રશિષ્ટ કૃતિઓથી પરિપાલ પામ્યાં છે, ખાસ કરીને આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યરવાળીઓના કથાસાહિત્યના અવબોધ-આરવાદથી તેમની રુચિ વધુ સૂક્ષ્મરૂપની બની જણાય છે. આ રીતે તેમની કથાસાહિત્યને લગતી આ વિવેચનાને પોતીકું મહત્ત્વ તો છે જ પણ આપણી વર્તમાન સાહિત્યિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં તેનું અન્યથા પણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ, આપણા બહુ ઓછા કથાસર્જકોએ આ પ્રકારે સાહિત્યિક અભિગત કેળવીને આપણા તેમ જ પરજાણના કથા-સાહિત્યની ચર્ચાવિચારણા રજૂ કરેલી છે. અલખત, પત્રકારિત્વના વ્યવસાયે મડિયાને વિવેચનો લખવાની તક આપી છે—અને વ્યવસાયી પ્રવૃત્તિને કારણે તેમાં અમુક મર્યાદાઓ ય પ્રવેશી જણાશે—આમ છતાં, તેમનાં વિવેચનાત્મક લખાણો, જેવાં છે તેવાં, ધ્યાનપાત્ર તો છે જ.

મડિયાનાં આ પ્રકારનાં લખાણોમાં મુખ્ય ધારાઓ આ પ્રમાણે બેઠક શકાય. (અ) નવલિકા અને નવલકથાનો

પ્રમોદકુમાર પટેલ

સાહિત્યસ્વરૂપ લેખે વિચારવિમર્શ અથવા સર્જક વિવેચકનું ધર્મ' અને તેને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા (બ) શુશ્રાવતી-અન્ય ભારતીય-વિદેશી કથાકૃતિઓનાં અવલોકનો અથવા એવી કોઇ કૃતિ નિમિત્તે તેના કર્તાના મનોવિશ્વનો પરિચય (ક) શુશ્રાવતી નવલિકા-નવલકથા સાહિત્યના પ્રવાહ પર દષ્ટિપાત અથવા તેના વિકાસ કે સ્થગિતતાને લગતો ઊદાપેદ (ડ) સાહિત્યકારોની સુવાકાંતો, તેમના વ્યક્તિત્વો કે તેમના વિચિત્ર વ્યક્તિત્વનો પરિચય આમ અનેક તરેહના તે ના લખાણોના અનેક વિષ કૃતિઓનો ઓછાવતો સદર્શ જોડાતો રહ્યો છે અને એવા બહુમુખ ગાનથી સાહિત્યને સમજવાનો એક ઉદાર દષ્ટિકોણ તેઓ કેળવી શક્યા છે

■ સ ૧૯૫૨મા પ્રગટ થયેલા તેમના વાર્તાસંગ્રહ 'તેજ અને તિમિર'ના આરંભના નુકાંચેનો લેખ 'દુડી વાર્તાઃ ધાટ અને ધત્તર' તેમની એ વિશેની અભ્યાસ નિષ્ઠ ચર્ચાવિચારણાને કારણે નોંધપાત્ર બની રહે છે એમા તેમણે દુડી વાર્તાને નવલકથા દુચ્ચેક ઉર્મિ'કાવ્ય, એકાંકી, સિનેમા, ટેલિવિઝન આદિની જેડે સરખાવી તેના સામ્યસ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ લેખના અંતના ખંડક 'નિયતિકૃત નિયમરહિતા'મા દૂકી વાર્તાની કથા વિશેની તેમની આમવી સમજણ પ્રગટ થાય છે દૂકી વાર્તાનું સ્વરૂપ જ એવું અનુનય અને નાટ્યક પ્રસાદ્ય છે કે તેને કોઇ જગ્યેસલાક નિયમા વહિ'માં બાધી શકાય જ નહિ-એવું પ્રતિપક્ષન કરી તેઓ એમ કહે છે કે એ સ્વરૂપના આગવા ધાટ કે ધાતર તે તેના સર્જકની અત સ્ફુરણથી જ સભવે છે આયે જન કે ટેકનિકની ઉપકારકતા વિશે સ શય વ્યક્ત કરી તેઓ એમ કહે છે 'બોટામા ગોળી ટેકનિક તો કનાકારનું પોતાનું ઔચિત્યજ્ઞાન અને હેવાઉકમત સર્જકને સાપડેની અનુભૂતિ જે સાચી હશે તો એની વાતોનો શબ્દ-દેહ આપમેળે જ સુચિત્ત્વ બનવાનો એના સવે દનમા સમ્પાદનો રચકા હશે તો વાર્તામા એ રચકો અવરય સ ભળાવાનો પશ્ય અનુભૂતિની જ કયાંઈ હશે તો ટેકનિકના ગમે તેટલા વાધા પહેરાવવા છતાં આત્મિક દાગિદાય અછતુ નહિ રહી શકે' અને આમ તેઓ કૃતિની મૂળ સવેદનબૂદ પરવતુ જ ગૌરવ કરે છે તેમનો આ દષ્ટિકાણ તેમની નવલકથા સ્વરૂપની સર્વ વિચારણાઓમા પશ્ય જોવા મળે છે નવલકથામાં નિર્ધાર્યમાન માનવજીવન તેના આદિય તરેહો સાથે પ્રગ

થતુ નોંધએ એવો તેમનો આગ્રહ છે આ જ મુદતુ બીજી રીતે સમર્થન કરતા તેમણે એમ કહ્યું છે કે, નવલકથાદિ સાહિત્યનો સાચો ઊગમ કંઈ લેખકના મનજા માથી નહિ પશ્ય તેના હૃદયમાથી જ થાય છે-થવે નોંધએ એટલે કે માનવઅતરના ગૂંપતિમૂઠા ભાવસયસ નોના નિર્ધણ્ય દ્વારા જ નવલકથા પ્રાણવાન બને છે ટેકનિક એ કોઈ રચનાનિર્માણના મુક્ત કે જડ નિયમો માત્ર જ હોય એવા કોષક ખ્યાનથી જ કદાચ તેઓ ટેકનિકના અતિ પ્રયોગ પરત્વે શકો દાખવતા રહ્યા છે તેમણે એક મે પ્રસંગે ટેકનિકને અવગણી 'કથનરીતિ' કે 'આયે જનરીતિ' નો ખ્યાલ પુરસ્કારવાનું વલણ દાખવ્યું છે પશ્ય ત્યાં જ એ રીતિ'ઓનું ઝાંઝુ મૂલ્ય જણાતુ નથી તેઓ કહે છે વાર્તા-નવલકથાઓમાં કોઈ નિર્ધિત આકૃતિનો અભાવ જ એવું એક અપરપાર શક્યતાઓ ધરાવનારું આશ્ચર્ય બની રહે છે દરેક સર્જક પોતાની સર્જનાત્મક જરૂરિયાતોને અનુનક્ષીને પોતાની કથનરીતિ અને આયે જનરીતિ યોજતો હોય છે અથવા વધારે સાચું કહીએ તો, એ સર્જકની પશ્ય જાણ બદાર, આપોઆપ યોગ્યજ નતી હોય છે' આમ તેઓ નવલકથાના સ્વરૂપ-વિચારમા પશ્ય અતિમ મદદર તો સર્જકની મૂળ અનુભૂતિનું જ કરે છે અલમત તેમની સહિત્યિક રુચિ અને દષ્ટિ વિસાગ કથાસાહિત્યના પર્વ શીવનથી સરકારાયેની હોઇ તેઓ નિર્ધર્યમાણ જીવનને વધુ વ્યાપક અને અખિય રૂપમાં જોવાને ઉાર દષ્ટિકોણ ધરાવે છે નવલકથામા આલેખાતુ માનવજીવન તેના સદ્-અસદ્, સુરૂપ-કુરૂપ, બદ્-કુત્સિત એમ સર્વ અંશો સાથે પ્રગવતુ નોંધએ એવો તેમનો આગ્રહ રહ્યો છે સમર્થ સર્જક તો જીવનના અબજ કે કુત્સિત અંશો માથી ય સુદર કળાકૃતિનું સર્જન કરી શકતો હોય છે એવી તેમની પ્રકા છે મરિયોએ, આમ, નવલકથાની સદષ્ટિમા માનવઅસ્તિત્વના બીજી કારમા આવેગોના નિરૂપણનું મદદર મુખ' થી દર્શકના 'વાગ્મીશ્વરીના કથ' ફૂનો'ની સમીક્ષા કરતા તેમણે નોંધેલું 'તેથી જ તો એમની કલાદષ્ટિને દળ વધારે નાણવા માટે આ પાકાર કરવાનું મન થાય છે જેમ્સ જોઇસકૃત યુલિસિસ કે કે આન્દ્ર જિદ કૃત 'કાઉન્ટર ફ્રાન્સ' કે 'લોડી એ' નહિ તોયે હેવી મિનર કૃત 'ટ્રેપિક એન્ડ કેન્સર' (પ્રતિમધ ઉવેખીને વાગ્યા શકાય તો જ !) જેની નવલકથાઓની દેખીતી અસુદરતામાંથી સુદરતા સારવી આપો તો તમને

રંગ ભણીએ !' અને તેમના આ ઉદ્દેશ્યને એ કોઈ અલ-
તનવાદીને કાલો પડકાર માત્ર નથી, જીવનનાં વિષયમૃતની
ઓળખ કરી રહેલ એક પ્રૌઢ ચિંતકનો પડકાર છે.
એટલે જ તો તેઓ આભાસી માંગલ્યનાં ગાણુનો કે એવી
કૃતક ભાવનાપરાયણતાનો સખ્ત વિરોધ કરે છે. બે કે,
અદ્યતનવાદના અંચળા હેઠળ કૃત્તિત કે અલક્ષની ચાલીને
ઉપાસના થાય એનો ય તેમણે નિરોધ કર્યો છે. હકીકતમાં,
માનવજીવનને તેની અતલ ગહરાઈઓ અને તેના અચાત
બળાબળો સાથે ઓળખવાની ઉદાર દૃષ્ટિ તેમણે કેળવી
છે. કોઈ રૂઢ સાંપ્રદાયિકતા કે જર્ણિવાર જીવનપ્રણાલીમાં
બહુ ધણું એ જ મૃત્યુ અને અંતરની સૂક્ષ્મતર ગહનતર
વૃત્તિઓને ઓળખવા સચ્ચાઈથી આત્મશોધન કરવું એ
જ તો જીવન છે. આવી કોઈક દૃષ્ટિથી જ તેઓ દોસ્તો
એબ્રહી, કામુ, સાન, લોરેન્સ, રાઈસટાઇ, મેચોવ
આદિ સાહિત્યસર્જકોની સંતૃપ્તિને ખૂબ જ આદર-
ભાવથી નિહાળી શક્યા હશે.

મડિયાએ નવલિકા — નવલકથાના સ્વરૂપ વિશે જે જે
વિચારણાઓ કરી તેમાં તેમના બહુશ્રુત અને વ્યાપક
અભ્યાસને કારણે વિશેષ બળ અને તેજ પ્રગટ્યાં છે.
જે કે આ પ્રકારની સાહિત્ય-ગીમાંસામાં તેમનો અભિગમ
જેટલો પ્રસ્તુત વિષયની તાકીદ અને શાસ્ત્રીય છણાવટનો
નાલ તેટલો અનુભવકથનનો છે. નવલિકા કે નવલકથા
વિશેની પોતાની સમજણ કે અજ્ઞાને જ તેઓ પ્રતિપાદિત
કરવા પ્રવૃત થયા જણાય છે. કોઈ રૂઢ પંડિતશાસ્ત્ર વિચાર-
શૈલી માટે તેમને એક રીતનો અણગમો જ રહ્યા કર્યો
હોય એ કારણે જ કદાચ તેઓ પોતાની ચર્ચાને શક્ય
તેટલી અરૂઢ ભાષામાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે
કે આ કારણે પરિભાષાની શિયલતા જન્મતાં તકેસંગિત
પૂરેપૂરી ન જળવાઈ હોય એવું એ એમાં કેટલેક પ્રસંગે
બન્યું જણાય છે.

નવલકથાનો સ્વરૂપવિચાર કે એ સ્વરૂપની વિશિષ્ટ
કૃતિઓની ચર્ચાવિચારણા કરતાં મડિયાએ તેના સર્જક
કે તેની આસપાસના જગતના પ્રશ્નો પર જ વધુ ધ્યાન
કેન્દ્રિત કર્યું હોવાની છાપ પડે છે. 'શાહમુગ-સુવણ્ણમુગ'
લેખમાં તેઓ વર્તમાન માનવસમાજની વિષમતાઓનું
ધ્યાન ખેંચી એ સંજોગમાં લેખકની જવાબદારી કેવી
રીતે વધી છે અને તેની વિશિષ્ટ કાયદેસરની નાથી
લેવા બાદ સત્તાજૂથો કેવી રીતે પ્રવૃત થાય છે તેની

વિસ્તૃત વિચારણા કરી છે. સાંચો સર્જક તો અલબત્ત,
પોતાની અખિલાઈ (Integrity) જાળવવા બધી
બાજુની ચાતના સહન કરશે, પોતાનો કોસ પોતે જ
ઉપાડીને ચાલવું પડશે, એવી તેમની માન્યતા છે. કામુ
(‘મધ્યાહને સ્થાવર’), સાન (‘માત્ર લિખિત શબ્દ વહે,’
‘પોતાનો જ તાજનો સાક્ષી’ અને ‘અનુભવનની આલો-
ચણી’) લોરેન્સ (‘સંત કરતાં ય સવર્થો’), રાઈસટાઇ
(‘મદાત્મા, મનીષી અને કલાકાર’), મેચોવ (‘ગુરુમિત્રો
એકલ યાત્રી’) પારુતરનાક (નિઃશસ્ત્ર સાવની એજેય
શકિત’) કે હેમરશોલ્ડ (‘આત્મશોધકની આંતરયાત્રા’)
જેવા સર્જક-ચિંતકોને પોતપોતાના સંજોગોની વચ્ચે
જે બીજાજુદાના સત્યાને ખેલવાના આબ્યા અને તેમણે
જે રીતે આગવો કતવ્યમાર્ગ શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા
તેની કથામાં મડિયા હૃદયરસ રેલાવી રહે છે. આવી
અસાધારણ માનવપ્રતિભાઓના જીવનને પણ તેઓ કોઈ
અનુપમ કળાકૃતિની જેમ જ પ્રગાઠ રસપૂર્વક આસ્વાદી
રહે છે.

મડિયાએ આપણી ભાષાને, આપણા દેશની અન્ય
ભાષાઓને તેમ પાશ્ચાત્ય કથાઓને પણ એટલી જ
ઉત્સુકતાથી અવલોકી છે. ‘ધામા’ (એલેક્ઝાન્ડર કુમીન),
‘મીરે વહે છે દેન’ (શેલોખોવ), ‘ધ મુન ઇઝ ડાઉન’
(રટાઇનબેક), ‘નમતો સરજ’ (એસાસુ દાકાઇ), ‘હેન્ટા
માર’ (ઇનાઝિબા સિલોની), ‘બૂડી બૂપ’ (નટ હેમ્સન),
‘આરોઅરિફેલન’ (તારાશ્કર બદોપાધ્યાય), ‘સાહેબ
બીબી અને ગુલામ’ (બિમલ મિત્ર) કે ‘ઊંઘળી પડાયા,
કાળી ભોંય’ (જરાસંધ) આદિ નવલકથાઓની વિવેચના
તેમણે ઠીક ઠીક વિસ્તારથી કરેલી છે. એમાં એ તેઓ
લેખકનાં વિચારવલણ કે કૃતિને માત્ર આપતાં સામાજિક
આર્થિક બળોનો નિર્દેશ તો કરે જ છે. પણ કૃતિના
નિરીક્ષણમાં તેઓ તેના મામિક અંશ તારવવા તરફ
પણ એટલા જ જગરૂક હોય છે. આ પ્રકારની ચર્ચા-
વિચારણામાં તેમની રંગરંગી શૈલીને અવકાશ મળે છે
અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓ પોતાની કથનશૈલીમાં આગવી
રોચક તત્વો પ્રગટાવી દે છે. આ પ્રકારનાં કૃતિલક્ષી
વિવેચનોમાં ઘણી વાર તો ઉચિત અર્થસંહાર શીખ કે જ
સ્વયં આકર્ષક અંશ જની રહે છે. ઉં તં એલેક્ઝ-
ાન્ડર કુમીનની ‘ધામા’ નો લેખ તેમણે ‘નર્કમારની
નમણાઈ’ એવા ખૂબ જ સચક શીર્ષકથી મજુ કર્યો છે.

ગયે વળે રવા પટેલને બરાબર મેનેજમેન્ટ મિથા-
સ્થનો બેગ ન થઇ શક્યો એટલે હિંમતુ કંટીને ચાર
વીધામાં શેરડીનાં બળ્બે આખાનાં મદિગિયાં રોપી
દીધેલાં. પરિણામે, સાચાં પેટાળની સરવાણીઓવાળી
તરફથીમાંથી પાણી જેવું બેચોને બે બેગ નાડાંના સોય
વળી ગયો પણ નોરતાં ભિતરતાં તે ચાર ચાર આંગળાનાં
દળવાળા શેરડીના સાંઠા ક્યારામાં ન સમાતાં ત્રાંસા ઢળવા
લાગ્યા અને દિવાળી ટાણે તો પહું પહું થતા એ લેણું બ
માંવાઓને ફરતી વાંસવળીઓની આડ બાંધવી પડી.

વેપારીઓએ રવા પટેલને બહુ બહુ સમજાવ્યા કે
મૂઠીમાં ન સમાય એવી જાડી કાતરીવાળી શેરડીને ખીલવી
રહેવા દીધો અને કાપીને પણ તેના શહેરની શાકભાજીમાં
વેચી આવે, પણ રવા પટેલે તો છેવટ લગી ચારેચાર
વીધાને ખીલવાનો જ આગ્રહ રાખ્યો.

શહેરની બળ્બમાં મળનાર દેખીતો નફો જ તો કરીને
ધરઆંગણે ચાર વીધાના વાડને ચીચીડે ખીલવાનો જગન
આદરવા પાછળ રવા પટેલના જીક, અંધ દાદા નેચુશી
ભગતની એક અંતરતમ મુગ્ધ એધણા સંતોષવાની નેમ
હતી. નેચુશી ભગતને રવા પટેલ સિવાય ખીણુ કોષ
સંતાન નહોતું અને રવા પટેલની પણ અવસ્થા પાકટ
થવા આવી અને ત્રણ ત્રણ ધર કરી ચૂક્યા તો પણ
પહેલાં ધરવાળાને પેટે અધરણીની સંતી અવતરી, એ
સંતીને જ સાત ખોટની દીકરી અવે દીકરા બહુ ગણીને
સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. નેચુશી ભગતની બન્ને
આંખોમાં ફેવા પડ્યા અને શરીર આખામાં શુદ્ધ પો પ્રવેશી
ગયો તો પણ પોતાના એકના એક દીકરા રવાને ઘેર
સંતીના ઘોડિયા-ભગન પછી મંગળ અવસર આવી જ
નહોતો શક્યો. જે ગામની ભેંય ચૂમીને પોતાની કાયા
ધ્રાણી છે અને પરસ્પર સહકારના પાયા ઉપર રચાયેલ
સમાજરચનાના ડગલે ને પગલે વહેંચવા પડતા અનેક
ઝણતું જેના ઉપર ભારણ વધી ગયું હતું, તે સામા-
જિક ફરજોનો જવાબક આદમી, એ ત્રણ ફેડાને પોતાને
ત્યાં અવસર નહિ સાંપડતાં પેસે એ ત્રણ-ભારમાં મુગ-
ળાતો હતો. બરાબર ટાંકણે જ રવા પટેલે વાઢ વાળી
દીધો અને નેચુશી ભગતે વૈરાગ્યે આવનાર સંતીના
મોટા આણનાં પ્રસંગને ચીચીડો ફરવાના પ્રસંગ સાથે
જોડી દીધા અને પુત્રવિહોણ રવા પટેલને ઘેર પુત્રભગન
જોટલી ધામધૂમ મંગાણી.

આર વીધામાં પથરાયેલ શેરડીની લીલાછમ પાંદડાંના પડારમાં ઉત્તમ-દૃષ્ટાન્તના વાવરા આવે ત્યારે એકમેકને આલિંગતા ઊભેલા સાંઝાઓના પોષ્ટિયા રંગના સાગરના નળે કે દરિયાઇ મોગની લહેરો ઉત્પન્ન થતી જોનારા આદમીઓની આખો ઠરતી અને કહેતાં : 'ધરતીએ પણ પેટ કાઢ્યું છે ને કાપી! ધૂળમાંથી ધાન પકવે છે! ભોમકાને કુંવારી અમથી નહિ કીધી હોય!'

રવા પટેલે મન મોકળું મૂકીને મહેમાનોને નોતર્થ દત્ત. કુટુંબના સૌ જામતોના સગાંસાથ, વેવાઇવેલઓને લોહકા જોઇને બપોળે બળે બળે સાથે લેતા આવવાનું કહેવારબું દત્ત. આર બગદ બેગા જોડે ત્યારે તો માંડ ચસદીએ એવો તોતીઝ ચીચોડો માંડ્યો હતો. અને એમાંથી બે ધારે વરસતા મીઠામધ રસનો ગોળ રાધવા માટે અગ્નિપ્રેમના પંથકમાં નામખ્યાત બની ચુકેલ જીવાન ગોવા ગળિયારાને બારે મોડું દનિયું ઠરાવીને બોલાવ્યો હતો.

ગોવામાં માત્ર જીવાનીની રસિકતા અને રંગીલાઇ જ નહોતાં બધાં, પણ સાવ તરુણ વયમાં જ સાધ્ય કરેલ ગોળરાધિયુના અનોખા કસબની દીપ્તિ તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં રંગ પૂરી જતી હતી. રસની કામના એ ધામ ભરીભરીને રડતો હોય, કે કોઇ વખત યુસમાં આધિયુ થઇ રહેતાં સુંડો હોફા ઓરતો હોય, કે આગ્રીમાં ઢાળેલો ગોળ અન્ય અસાનીથી પાવડી વડે ઉગ્રેડતો હોય, પણ એના એકેએક હસનમસનમાં રહેલી એક અમ્મણ પાકરાઓની કસબજન્ય છતાં સુખ કરતી હતી.

બંને આંખે આધાગા નેજીશી ભગત શેઠા નજીકના ચાસદિયામાં ફાટયોટયો ખાટલો ઢાળીને ચોવીસે કલાક રામનામ લેતા પડી રહેતા. તેમને માનમાં માણસો કહેતાઃ 'ભગત, વાઢ તો સોળ આની ઊગ્યો, પણ આવો ગળિયારો ન જગ્યો હોત તો ધાનને ધુણ કરીને ખાણું પડત'

'ગળિયારો ફાવકો જગ્યો છ, એમ કે?' ભગત વળી પૂછતા.

'હા. ફાવકો તો કેવો, કે ગોળ તમારે રવાદાર મેસુજને ય લુલાવે એવો રંધાય છે.'

'સારું સારું ભાઈ, આઈને માણસ કુઆ દેશે. ખાણ, પીઓ ને આનંદ કરો. સીતારામજી! સીતારામજી!'

સંતી બાળપણથી જ ડાસની સેવાશુશ્રુષા

કરવા ટેવાયેલી હતી. 'ભગતને પણ એ બાળકીની ચાકરીનું વૈરાગી અવસ્થામાં એવું તો વ્યસન થઇ ગયેવું કે હવે તો સંતીનું મોડું આણું આવવાનું થયું અને સાસરે જવાની થઇ છતાં ભગતને એના વિના માળોને બેરબો, પગનાં પગરખાં, હાથની લાકડી કે અરીયુના અમલની વાડકી શોધવામાં મુશ્કેલી અનુભવવી પડતી.

સંતીને પણ રવા પટેલે દીકરી ન બાણતાં દીકરાની જેમ જ લાડઆમમાં ઉછેરી હોવાથી કોઇ કોઇ વાર એ વધારે પડતી છુટ લેતી, તો એમાં કોઇ વાંધો ન ઉઠાવતું. તેના બાળપણનાં લાસનપાસન જોઇને મામલોડો કહેતા કે સંતીને રવા પટેલ દયેળીમાં યુકાવે છે ને પાયો બોલ જોલે છે, પણ અઓની જાતને આવાં લાડઆમ કરીએ તો કોઇ દિ એને જ વસમાં પડે, સંતીને મળતું રવાનંદય ધણી ચાણસેની આખમાં આવતું અને એમાંનું કોઇ વાલેસરી બનીને રવા પટેલને એ વિશે અણસારે કરે ત્યારે રવા પટેલ લાપરવાહીથી કહેતા : 'સંતી મારી દીકરી નથી, છ તો વાની મારી કોપલ છે, ને કોઇ પૂવબવની લેણદેવી રહી ગઇ હશે તે મારે ધેરે બીડી આવી છે. આ કમરતાં જીતરશે ને આણું વાણવા આવશે એટલે મારી કોપલ બીડી જશે.'

રવા પટેલ આકાશ તરફ તાકીને ઉઠેલા શબ્દો બોલતા ત્યારે કોઇ કોઇવાર તેમની આખમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં, પણ બન્યું હતું એવું કે મામલોડો રવા પટેલના આ વાત્સલ્યની નાજુકાઇ સમજી ન શક્યા અને કેટલાક વરણમિયા જીવાનિયાઓ જેઓ પોતાની લાવકાત કે બિનલાવકાત જોયા કરેલ્યા વગર લાંબા સમયથી સંતીનું સંવનન કરી રહ્યા હતા, તેમણે રવા પટેલના બોળે બાવે બોલાયેલા 'વાની મારી કોપલ' શબ્દોમાંથી 'કોપલ' શબ્દ પકડી લીધો અને સંતીના નામ સાથે એ જોડી દીધો.

માનના એ જીવાનો કવિતા નહોતા કરતા છતાં, તેમને ન્યાય કરવા ખાતર કહેવું જોઇએ કે તેમણે કરેલા સંતીના આ નામકરણમાં ભારોભાર કાવ્ય બન્યું હતું. વહેલી પરીડે બેનરે જવા નીકળી હોય કે બપોરા ટાણે જાત લઇને જતી હોય, કે સાંજે માયા ઉપર બારી મુકીને પાછી ફરતી હોય, પણ સંતીના પગરવે સીમનું મોવન જગી બાહ્ય. અંજેઅંગમાંથી અણુગોટયું લાવવન નિતારતી એ સુકમારુ દેહલતા આખી સીમના વાતાવરણને

તાઝા-બ-તાઝા આહલાદ વડે ભારી મુકતી. એક ચૈતર મહિને ભયારે ખેતરે જતા રસ્તા ઉપરના આંગણવાડિયાના આંગણ લૂંગઝૂંગ શાખો વડે લચી પડતા હતા અને કોયલોએ બાર બાર મહિનાનાં રમેણા પા કર્યાં છતાં મહેર મોર્ચાં ટાણે જ દાઢ આવી હોવા બદલ કુ...ઉ...ઉ કુ...ઉ...ઉના દર્દભરપૂર ફરિયાદ ટહોંકા ગાવા માંડ્યા હતા ત્યારે નમતે પહેરે નેણુશી ભગત માટે આગલનું અફીણ લેવા નીકળેલ સંતીથી આપમેળે જ ગવાઈ ગયું.

ચૈતર અંખો મહેરિયો ને મહેર્યાં, દાખ દાખ,

કોયલડી ટહોંકા કરે કાંઈ ખેડી આંગણાણ.

અને એ આંગણાણે અવિરત ટહોંકતી જતી કોયલડીને પજવવા સંતીએ ભયારે કુ...ઉ...ઉ ટહોંકા કર્યો ત્યારે એને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કે પાછળ લપાતો છુપાતો આવતો ગામનો ઊખડેલ ગણ્યોતો આઝાદ છોકરો વારીઓ આ વાત ગામના ખસુડિયલ કૂતરા સુધી ફેલાવશે અને ગામની રસિકતાએ કરેલું 'કોયલડી નામકરણ સાચું' કરાવશે.

*

ચીચોડો ચાલવા માંડ્યો ત્યારથી ખેતરનું વાતાવરણ દિવસ ને રાત ગહેકવું રહેવા માંડ્યું. ચાર એકઢાળિયાં તો ખેતરમાં હતાં જ, છતાં બીજાં નાના મોટાં પચીસે માંડવા અને બે હાપડાં ઊભા કરવાં પડ્યાં. સારા સારા જાતવંતા બળદની દરેક બેઠે ભેગી થઈ ગઈ હોવાથી ચીચોડો અવિરત ચાલ્યો જતો અને પશૈદિયેથી તે ગોરજ ટાણુ સુધી પરવાહ લેવા આવનારાઓનો પ્રવાહ પણ ચીચોડાની જેમ જ ચાલુ રહેતો. નેણુશી ભગત મૂળથી જ રોટલે પહેળા તરીકે પંકાતા, તેમાં રવા પટેલના પહેળા હાથ અને મળતિયા રવભાવે ફરતાં પચકમાં તેમને 'દુલ્લા રાજા'નું ત્રિબુદ મેળવી આપ્યું હતું. આંખની ધ ઓળખાણ વગરનો માણસ રવા પટેલની વાડીએ કાસ ચાલવા ટાણે અમથો ખંખોળિયા ખાવા આવે તો કાળી ઝીંઝરા કે ફૂંડાનો પોંક કે જોળો ઓળા કે શેરડીનો સાંકો ખાધા વિના લાગ્યે જ પાછો ફરતો. પરિણામે, ચીચોડો ફરવા જેવો મહામૂલો અવસર આવ્યો ત્યારે રવા પટેલની વાડી અને ખેતર આલાશામના દર-બારમાં જ જાણે કે પલટાઈ ગયાં.

માંડવો તો પરવાહ લેવા આવનારાઓથી ખીચીખીચ રહેવા લાગ્યો. રવા પટેલે મહેમાનો માટે બે તળાઈખંધા

ઢોલિયા અને સંખ્યાબંધ ખાટલાઓ પથરાવી મૂકેલા, એટલું જ નહિ પણ સારી એવી સંખ્યામાં સૂડીઓ પણ ભેગી કરી રાખેલી, જેથી મહેમાનોને ભાગે તો શેરડીના લઠ માદળિયાં ફેલી ફેલીને દાંત જ ચલાવવાનું રહે. ફેલી ન શકે એવાં માણસો માટે પીલાયેલા સાંકોનો તાનને રસ પીવા સાડુ ઝાલિયાં અને તાંસળીઓ હાજર હતી, માથે લભરાવવા સૂંઠનો બૂંઠ તૈયાર હતો. માંડવામાં ભયારે ચસચસ શેરડીનાં પતીકાં ચવાતાં હોય અને ગટાક ગટાક રસ-ઝાલિયાં ગટગટવાતાં હોય ત્યારે જીવતા જીવોનો મેળો બેઠને રવા પટેલની આંખો દરતી. આંખે અંધ હોવા છતાં નેણુશી ભગત આંખોના દૂવા વડે જાણે કે આપું દશ પી અને અનુભવી શકતા અને સૌના વતી પોતે જ તૃપ્તિજન્ય ઉદ્દગાર કાઢતા 'પીઓ મારા બાપ ! પીઓ ! ધરવ કરીને પીઓ ! ધરતીના પેટની આ બધી માયા છે. ધરતીનાં છોડુ એનો ધરવ નહિ કરે તો બીરુ' કોણ કરશે ? ધરતીને ધવાય એટલું ધાવી દ્યો ; કોને ખબર છે કાલની ?'

આમ ફરી ભગત જમણા હાથની બે અંગળીઓ સૂંધી બેતા અને સમસ્ત વાતાવરણની રવરથતા પારખી, એવી ખાતરી કરીને ફરી હાથમાંનો બેરખો ફેરવવા માંડતા.

કેટલાક ભાવિકો ભગતને સાચક માણસ ગણતા. તેઓ સંસારમાં હોવા છતાં સાધુ જેવા રહેતા હોવાથી ધણ માણસોને તેમની સાચકતામાં શ્રદ્ધા ખેંકેલી. આંખે ગઈ હોવા છતાં આંગળી સૂંધીને માણસ પારખી કાઢવાની ભગતની આવડત ધણ નારિતકોને પણ મુગ્ધ કરેલા.

ઓણ સાલ ઉનાળામાં જેવાં આકરાં દનિયાં તપ્યાં હતાં એવી જ અનરાધાર વરસાદની હેલીઓ પડી અને આ શિયાળામાં પણ માણસને યીજવીને ફુંકવું કરી મૂકે એવાં સખત દિન પડ્યાં, પણ રવા પટેલનાં ખેતરવાડી ધમધાકાર પ્રવૃત્તિની ગરમીથી એવાં તો હુંકારાં રહેતાં કે મકરસંક્રાંતિનાં કાંધા દરવા સાફ પડેલા દિનને પણ કાંઈએ ગંધકાણું નહિ.

સંતીનું આણું વાળવા માટે એના સાસરિયાઓ ખારસા પીસ માણસોની ટગ લાઇને આવ્યા હતા, એટલે ખાસ કામ સિવાય સંતીનો ખેતર આવરોગવરો ઓછો થઈ ગયો હતો-સિવાય કે ભગતની વાડીમાં અફીણ થઈ રહ્યું હોય અને એ આવવા આવવું પડે, અથવા તો

સાન્ને વાળુ મોઝાં થયાં હોય અને સાથી વહેંચેલા ચાચેથી ગમે હોય. થોડા દિવસ પછી યનાર પિતૃશૃદ્ધના ત્યાગનો શોક અને શ્વસુરશૃદ્ધના મિલનના દર્પની મિશ્રિત લાગણીઓના પ્રવાહમાં સંતી સેવારા લઈ રહી હતી.

આન્ને રવા પટેલે ક્યા બેસાડવાની હોવાથી રાતે ચોચોડા બંધ રાખવાનું નક્કી કર્યું હતું.

છોકે સાન્ને ભગતને ખમર પડી કે આન્ને અમલ મંગાવવાનું રહી ગયું છે. એટલે તેમણે એક દાંડિયા સાથે કહેવરાવ્યું. સધા ટાણે સંતી ડોસાને બકીણ આપવા આવી ત્યારે ચોચોડા બંધ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ એક કથારાના અર્ધા ભાગના સાંઠા વડાઈ ગયા હતા અને અર્ધા બાકી રહ્યા હતા, એટલે આમેય મોડું અને આમેય મોડું ગણીને એ કથારો પૂરો કરવાનું જ નક્કી થયું અને દાંડિયાઓએ કામમાં ઝપટ કરવા માંડી. એક તરફથી કથારામાંથી ફાફર સાંધ વઢાયે જતા હતા. બીજી ઠેકાણે વડાઈ રહેલા ઢગલામાંથી આગળા પૂછણ કપાતા જતાં, આ ત્રીજી જગ્યાએ તૈયાર થયેલા કાતળાઓને મોઝરી વડે ટીપી ટીપીને પોચા પાતળા, ચોચોડાના સહેલાઈથી પેસી શકે એવા બનાવવામાં આવતા હતા. સંતી પણ ઝડ દેતીકેને ધાધરે સંકારી, સાંઠા ટીપવા બેસી ગઈ.

સાથે કામ કરતી એક મજૂરણી સાદિયરે સંતીને પૂછ્યું :

‘કાં સંતીબેન, આન્ને તો કંઈ કોરો કડકડતો ધાધરો પહેર્યો છે ?’

હરખેરી સંતીએ ખુમાસાણે કંઈ બોલવાને બદલે આદત પ્રમાણે ગાવાનું જ ઉચિત ગણ્યું.

ફૂલ ફૂગરનો ધાધરો શીવડાચો શુકરવાર,
પહેર્યો ને વળી પહેરીશું કાઠ સાસરને દરબાર
કે આણું આપ્યા રે મોરા રે.

અજબ માદવંબર્ધાં લહેકા સાથે ગવાયેલી આ લીટી-ઓએ પડખેના માડવામાં ચૂલ ઉપરથી કડાઈ ઉતારીને ચોડીમાં ફાલવતા ગોવા ગળિયારાના કાનને ચમકાવ્યા. જામડક થઈને એણે સંતી તરફ જોયું. તાઝગીબર્ધાં લાવ ચટાઈ મોં ઉપર, સામી પીંખણમાંથી ચળાઈને આવતાં ઉદ્ધવા સુપંકિરણો ચકચક ચતાં હતા. ગોવા જેવા રસિયા જુવાન માટે એ દરવ અસહ્ય હતું. તેણે પણ એવી જ દલકર્થી ગાવા માંડ્યું :

મરા વાઝામાં ગલ-છોડયો ફાયલડી રંગબીની !
છ તો ફાયલે લચકડોળ ફાયલડી રંગબીની !

સામી પાર સુરને ફગડી મારી ત્યારે કુલ્લ ઝપટ દાંડિયા ચાલ્યા ગયા હતા. ગોવો કાચમાં પાવડી લઈને ઝાળને ચોડીમાં પાયરતો હતો.

સંતીના દિમાગમાં ‘ફાયલડી રંગબીની’ લીટીએ રમતી હતી. વાતાવરણમાં આયમતી સંધ્યાની માદક ઉતેજના હતી. એ માદકતાથી પ્રેરાઈને જ સંતી તર-કાથી પડ્યાર ઉપર જઈ જીભી અને હોઠે આવેયું ગીત ગાવા માંડ્યું :

ફૂવાને કંઈ જીએ ફેવડે, ગળિયારા !
ફેવડે મહરકે મીડે, ગળિયારા !
ફેવડે લળી લળી જ્યારે, ગળિયારા !

ગોવાના હાથમાં પાવડી થંભી ગઈ દૂર દૂરનું ધર, જુવાન પરણેતર બંધું વાદ આવી ગયું અને બદલામાં, આ પારકું ગામ, પારકા ખેતરવાડી, પારકા આદમી એ બંધું ધડીબર બૂવાઈ ગયું. લાગણીઓને એણે બેસગામ છુટી છુટી :

રંગ બીના રે ! અમે પરદેશી પોપટા,
રંગ બીના રે ! તમે ઢળકંતા ઢેલડી,
રંગબીના રે ! અમે કળાયેલ મોરલા,
રંગ બીના રે ! તમે હા સગવર-નીર,
રંગબીના રે ! અમે પરદેશી પંખીડા,
રંગબીના રે ! પંખીડાની ન્હોલ પ્રીત,
રંગબીના રે ! પંખીડા બીડી બીડી જ્યારે,
રંગબીના રે ! જીડે એના ન્હોલ એરતા !

દૂર શેઠા નજીક ખાટલામાં પડેલા ભગતે સંતી માટે ઉપરાઉપરી બે-ત્રણ બુખો મારી. કે જવાબ ન મળવાથી તેઓ અરવરથ થયા અને આદત પ્રમાણે આગળીઓ સૂંધવા માંડી.

સંતી ડોસાનો અવાજ સાતળી શકે એટલી નજીક નહોતી અને નજીક હોવા તો પણ ગીતો ગાવા આડે કશું સાબળવાની એને ક્યા નવરાય હતી !

ચાસટિયે ચડીને રે મે ટોમાં પંખીડાં,
મ ઢેલ ગોફિયે રે મે ટોમાં પંખીડાં.

ગાતા ગાતા જ સંતી ગોવાના માડવા નજીક પહોંચી ગઈ હતી.

ગોવો તો થોડીવાર પહેલાં છેલ્લાં સૂરજ—કિરણોએ
ચુસાલ છાંટી મુકેલ ધાટીલા ફૂલચુલાખી મેંની તંત્રમાં
બિભો હતો.

પછાડે બુંગાણો હડો બંચો કરીને સંતીએ
ટહોકો કર્યો: 'એકલા એકલા જ ગોળ રાંધો છો ને ?
એકલપેટા !'

ગોવાએ પાછળ જોયું. એને સ્થોભ થયો. શું બોલતું
એ જ ન સમજાયું. અટાણે બધા જ મજૂર, દરિયા,
સાથી વગેરે વાળું કરવા ચાલ્યા ગયા હતા. ધડીવાર
પહેલાં માણસોથી ખાલદણું ખેતર અટાણે ખાલીખમ્મ
લાગતું હતું. માત્ર શેઠ તરફથી ભગતની ઉંઘરસનો
અવાજ આવતો હતો. ગોવાએ વિનય ખાતર, પણ મર્મ
ભર્યો ઉત્તર આપ્યો:

'એકલ માણસ તો એકલપેટા જ હોય ને? એ
ખીલું પેટ ક્યાંથી કાઢે ?'

સાંભળીને સંતી એવી તો શરમાઇ ગઇ કે આ,
અબાલ્યા આદમી પાસેથી દોડીને દૂર ખાલેલા હાળીને
પહેલા દાદા પાસે પહોંચી જવાતું' મન થઇ આવ્યું.
તેની ગમરુ છાતીમાં ફક્કફક્ક ફકક થવા લાગ્યા. પવનપાંખે
ભાંતું ફરણુખંચું એમિંતું જ સામે શિકારીને ભોતાં ફફડી
ઊઠે એમ ગોવાની હાજરીમાં સંતી ફફડી બિઠી. આ જગ્યાએથી
ઝટપટ ચાલ્યા જવા માટે એ ધાધરે સંકારીને ચુલા
ઉપર ઉકળતી કકાઇ અને નજીક બિભેલા ગોવાની વચ્ચેથી
ક્ષોભ અને સંકેતસહ પસાર થવા ગઇ ત્યારે વાંક
એકનો લાંબો તવિયો લઇને ઉભેલા ગોવાનો હાથ
સંતીની ખુલ્લી ફક સાથે ભટકાયો અને સંતી કુણ બિઠી
એ ફફડાટ અને કુળરી ઓછી કરવા, સારી ચાપીમાં
કરતા ગોળ તરફ જોઇને, બાણે કે બોલવા ખાતર જ
બોલી: 'ગોળ તો રૂપાળો સોનાની વીંટી જેવો રાંધ્યો
છો ને ?'

ખેતરમાં સંધ્યા આશર્યા પછી સામી દિશાએથી
દોડી આવેલ ચંદ્રનો આહો ઉભસ સંતીના ખુલ્લા
હાથ-મેં ઉપર રમતો હતો.

ગોવાએ તેના કેદમાં જ કહ્યું: 'ખાનારાં ક્યાં એાહાં
રૂપાળાં છે, તી ગોળ રૂપાળો ન રંધાય ?'

વીજળીનો આંચકો-ધકકો લાગ્યો હોય એમ સંતી
ચાર તસુ પાછળ હસી ગઇ. એક ભયજન્ય, તીવ્ર, કુળ

એના પેટ સોસરવી પસાર થઇ ગઇ. ગોવાના શબ્દો
સાંભળીને સ્વાભાવિક રીતે જ સંતીએ પોતાના હાથના
કંગથી કોણી લગી છુદેલાં છુદેલાં ઉપર એક કૌતુકભરી
નજર ઠેરવી.

'છુદેલાંમાં શેનાં શેનાં ચિત્તર ચિત્તરઆં છે ! ગોવાએ
એ હાથ ઉપર નજર ઠેરવીને પૂછ્યું.

આવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન સાંભળતાં સંતીના પેટનો
ફફડાટ, ગભરામણ બધું શમી ગયું અને તેણે બોળેલાવે જ
જવાબ આપ્યો: 'ઇ તો હું નાની હતી તંયે ચાર જણાએ
યઇને મને પરાણે પકડી રાખીને કુંજડીતું ચિત્તર
ત્રેફાવ્યું'તું; ત્રેફાવાળી વાધરણુ એના બાલા જેવા
અણિયાળા સોયા મજકમાં બેળીબેળીને એવા તો
સળ સળ ખુંચાડીતી !' એટલું કહેતાં તો સંતીના
મેંમાંથી આછી સિસકારી નીકળી ગઇ.

ગોવાએ થોડું સામીપ્ય અનુભવતાં કહ્યું: 'સોયની
અણુ વ ન ખમી શકે એવી પોચી પારેવડી ક્યાંથી થઇ ?'

સંતીએ ખુલ્લા દિલે કહ્યું: 'હા બાપુ, હું તો
ધરથી જ એવી પોચી પારેવડી જેવી રહી છું', ત્રેફા-
વાળી સળેસળ સોઇ ભેંકમે ભતીતી, પણ હું તો જ્વર
કરીને મારી આંખનું ખીડી ગઇ. પછી મારા હાથ-પગ
છોડ્યા તંયે આંખનું ઉધાડીને જોયું તો આખા હાથ
ઉપર લેહીના ટશિયા ફૂટી આવ્યાંતા. હાથધંહીને લોહી
લઇ નાખ્યું તો અંદર અગ્નિકની નાનકડી ફૂંજડી ખેડીતી !'

સંતી ગોવાની નજીક ગઇ, હાથ લંબાવીને છુદે-
લાતું ચિત્ર બતાવ્યું:

ગોવાએ કુતૂહલથી એ હાથ નજીક ખેંચીને ચાંદાના
અજવાળિયે છુદેલાતું ચિત્ર જોયું.

મકરસંક્રાંતીના ટાંઠોના થીજવી નાખતો કાર વરસવે
શર થઇ ગયો હતો. હજી હમણાં જ માર્દિ ભગ્યો હોવા
છતાં, શિવાળી રાતની લંબાઇને લીધે મધરાત જેવો
સોપો પડી ગયો હોય, એવું વાતાવરણ હતું.

ગોવો પોતાના હાથના યોગ્ય ઉપર ત્રેફેલ ત્રાંજવાં
સંતીને બતાવતો હતો.

ભગતનો અમલ લેવાનો સમય વીતી ગયો હોવાથી
એમની નસો તુટતી હતી, માયું ફરવું હતું. સંતીને
ઉપરાઉપરી સાદ કરવા છતાં કોઇ સાંભળતું ન હતું.

શેઠના રખોલિયાઓ તો મોઝે મોઝે રાત ભાખ્યા પછી જ આવતા, પણ ખેતરમા કામગીરી વાસો રહેનારા વસવાતી ઓય હજી વાળુપાણીથી પરવારીને આવ્યા ન હતા ભગતને સંતી વિશે ભય લાગ્યો અને તેમણે બન્ને આગળીઓ નાકે મુકી, આખા વાતાવરણનો તાગ લેવા માંડ્યો

રવા પટેલને ત્યાં છેક સામે લાપશી જરણવા મારેલી એટલે એ રધાતા, વાળુને બહુ વાર લાગી, તેમા વગી, આણીની ઠગના જાડા જથ્થુ જમાવાના હોવાથી, મહેમાનોને ચણુ કર્યા કેડે ધરના માણસો અને એમના જમી કામ્યા પછી વેવાઈની ગાગળેડુઓ, સાથી, વસવાતી વગેરેને પીરસતા તો બહુ મોડું થઈ ગયું

ગોરે કથું હતું કે આણુ વળાવવા માટે પરાદિયે જ એક મોઢિયુ સાડુ છે, એટલે રવા પટેલ વેવાઈના ગાંડાગારાં અને ઢાઢાઓને સામઢા કરતા હતા, પરાડે ધનાર પુત્રીવિયગની ગ્લાનિ તેમના મો ઉપર ફરી વગી હતી. ઢગવાગાઓ જમી કારવીને કળિયામા તેમને માટે બપ્પે ધાડી નાખીને ઢાગેલ આટલાઓમા જરા આડે પડ્યો થયા હતા

ધરમા અટાણે સંતીના આણીના કપડાં સ કેવાના હતા. એક ખાસ, મોઢાપાડું એઠણુ હજી નહોતું સ કેપ્પુ, કારણ કે સતીની બહેનપણીઓએ સુચ્યું હતું કે પરાદિયે માડે એસાડતી વખતે એ પહેરાવવું છે. એવિતી જ એક સદિયરે સતીની પૂજા કરી અને ત્યારે જ ખેતરના વસવાતીએ કથું કે સતીબેન તો ભગતને અમલ આપવા ખેતરે ગયાં છે

સાંમગીને ધરના માણસોને પહેલા તો અચંબો ઉપજ્યો, પણ રવા પટેલે એનો જરૂરી ઘટ્ટરફેટ કર્યો; 'સંતીને ધરમા સહુ માણસ કરતા આગતો હોડે વધારે છે આજ બિચારી પેટ ભરીને ડેસાને મળી દ્યે. કામ આવા ટાણે તો કોને ખજર છે, મારી કામળ ઊડીને કોણુ જાણે ક્યાંયે જઈ બેઠી દરો ધ તો વની મારી કામળ છે'

આ સાંભળીને સતીની શુવાન સાદિયરે સામસાચું જોઈને છુપુ દસી પડી એક જણીએ તો રવા પટેન સુઢા સાંભળે એવી રીતે કઢી પણ નાખ્યું. 'કાને આવા

ટાણે તો બેન જા. ને. મળના...તમે તો કાંઈ યારેય નહિ આવતા હો ત્યાં'

રવા પટેલે વાતનો વિષય બદલીને ખેતરે વાનો રહેવા વાગીને ખેતરે મોકલ્યો અને ઝટઝટ સંતીને ઘેરે મોકલવાનું કહ્યું.

વસવાતી રાજના નિવમ મુજબ ગોવા માટે વાળુ લઈને ખેતરે જવા નીકળ્યો

નીતરતી ચાંદનીમા અટાણે આપુ ખેતર પ્રશાન્ત લાગતું સતી માટે બૂચો મારવા છતાં કે જવામ ન મળવાથી ભગત પણ મુંશ થઈ બન્ને આમળીઓ વારંવારતી નાકે મુક્યે જતા હતા. સગી સાંને કલભાટ કરતા પખીઓ અટાણે ચૂપચાપ માળામાં પેસી ગયા હતા સાંને મઝચીને પાણી પાછ રહ્યા પછી તરકારીના ચાળા ઉપર નિમળવા મુકેલો કોસ પણ હવે નીતરી રહ્યો હતા અને વારમા પડતા ટપાક કપાક ટીપાનો અવજાએ બધ થયો હતો રતાંધળા છીપા પણ તરકારીના બે માથેલા ઊડા બધાણના બાકિરોઓમા એકમેક સાથે મોઢવાઈને બેસી ગયાં હતા માત્ર વાવમા જ નહિ પણ જાણે કે આખાં ખેતરવાડીમા જળ જ પી ગયાં હતા

ભગમણે ખોડીનારે, કાંઈએ ખોખારો ખાધો અને પછી પગરવ સભાગયો ત્યારે સતી સફાળી ઊભી થઈને ભગત પાને જવા દોડી હવે જ તેને એસાણુ આવ્યું કે પોતે જ વરણુ આપવા સાડુ અઢી આવી હતી એ અહીંજનો માગેા તો પોતાના કમખા વચ્ચે જ રહી ગયો છે ! ઝટપટ તેણે એ પડીકું બહાર કાઢીને, ભગતની અમલની વાડીમાં મક્યુ અને એ આપવા સાડુ એ નજીક મધ.

અધ ભગતને આજે સતીમા કૈંક આકસ્મિક ફેરફાર થયો લાગ્યો નવવર્ષનવિત બટમોગરાની કળી-થી તેની અણુગોરી દેહવતામાથી ફેરી ધરતી ઉપર વડાં ઝાટ થયા પછીનો આછો આછો મોમ પમરાટ મહેકવાને બદલે ભગતને પહેલી જ વાર પરમેશની ખાગી વાસ આવી

તેમણે ફરી આગળીઓ નાકે મુકે, વરણુરિથતિનો તાગ લેવા કરી જોયું.

પરોઢને શુભ ચોધગિયે રવા પટેલની સંતી આશ્વાનું
ચોઢાઈ ચોઢીને જસાળા બળદ જોડેલ માકાળા ગામમાં

આ બીજા કૌતુકમયી ગામ લોકો હજી પૂરો છુટકારો મેળવે એ પહેલાં તે ત્રીજા સમાચાર તૈયાર જ હતા કે જોવા ગણિયારનો ક્યાં વ પત્તો નથી !

('धुधवतां पूर' मर्था.)

કવચીની હોય કમણ

મેરે બાઈ

હેડો શબ્દ નીસરે ખાઈ રે હો છ.

દરિયાઈ હોઈ' કમ મત માને,
મોતી હીંચાળાઈ રે હોછ—

રંગ મરે અરૂ રંગ મરે,

મરે અલખની અરૂણાઈ

મેરે બાઈ

હેડો શબ્દ નીસરે ખાઈ રે હોછ.

જ્યોત જ્યોતમે' બેઠ જહુત હે

જેસી પંદ ગુરાઈ રે હોછ

પારે પ્રમગી જળહળ જ્યોત,

મેમંદ વેધ વધાઈ :

મેરે બાઈ

હેડો શબ્દ નીસરે ખાઈ રે હોછ.

અવજ્ય હોય બે સહેજે સુણે,

કુલે થિત થરાઈ રે હોછ;

બાવ બબક બે તો બીતરે ફેરી,

શુપત મત રહે બાઈ :

મેરે બાઈ,

હેડો શબ્દ નીસરે ખાઈ રે હો છ.

બેકે શબ્દ સદશુરમે રીને,

શીની સાન સવાઈ રે હોછ;

કહે સરોદ વલી અઠસિત જલમે,

શુદ અહુન મેં ખાઈ

મેરે બાઈ

હેડો શબ્દ નીસરે ખાઈ રે હોછ

['પુરુષરથ વાગ્ રસઃ' આ શબ્દ દોડી દોડીને બહાર નીકળે છે. અધરાતે મધરાતે બિહારી લખાવતો આ જ ધ્વનિ ફરે !

દરિયામાં મોતીનું ધગતર થાય છે. દરિયાનો સતત ધોધ તેનો ધ્વનિ છે. ફુનિયાના કોસાદસનું આયુ' જ કારણ ફરે !

ચેતનની ચ્યાપને લઈ ખીસતાં કૂલ પથ્થુ ધ્વનિ કરે છે. તે બીતરની બાવ બબકની શ્રમ ગતિનુ ગાન છે.

જ્યોતિ પથ્થુ શબ્દ ઉચ્ચારે છે જેવી પગની પૂરણી હોય છે, તેવો તે શબ્દ હોય જો જ્યારે પારે જળહળ જ્યોતિ જળહળ છે, ત્યારે અઠાડના વેધની વધાઈ બાજુ બેઠે છે.

આ બધામાં સદશુરના શબ્દની બહારી છે તે શબ્દ આપે જો કે સાન સવાઈ થમ જાય છે તેનો પ્રતિ શબ્દ પામે કે આ લવસાગરમાં કદીય ન ફેળે—પથા પાસે—તેનું શુદ પ્રાપ્ત કથું છે

આ અર્થે બજનમાંથી નીકળે તો જ ખરૂં. પથ્થુ ખીચડિયા બાધા છે, તેથી આટલું જડાપથ્થુ ડોળી માયું :]

● ● ●

એ દિવસે માનવીમાં શયતાનિયત નહિ રહે તે દિવસે
કદાચ તે દેવતા બની જશે, પણ મનુષ્ય તો નહિ જ રહે...

પ્રેતાત્મા અને દીપક

(એક સંવાદ)

એ રાતે, સ્મશાનભૂમિમાં, સાત પ્રેતાત્માઓ એક
મધ્યસ્થ પર આવીને બેઠા અને વાતો કરતાં કરતાં મનુ-
ષ્યના સ્વભાવ વિશે, પોતાપોતાના અનુભવની વાત કરવા
લાગ્યા.

એકે કહ્યું: ‘મારું એમ માનવું છે કે દરેક મનુષ્યની
અંદર ભગવાનનો વાસ છે અને એ રીતે બેતા પ્રત્યેક
શરીર દેવમંદિર છે.’

બીજો પહેલાની વાત પર મોં મચકાડી બોલ્યો :
‘આપણે કાંઈ એવું માનતા નથી. એ નથી દંભ છે.
મારું તો ચોક્કસપણે માનવું છે કે દરેક મનુષ્ય, મનુ-
ષ્યનું મહોરું પહેરીને ફરતો એક પિશાચ છે.’

ત્રીજાએ સમજૂતીની ભાવનાથી કહ્યું: ‘જુઓ! ભાઈ,
માનવીમાં દેવત્વ હોવું એ ઘણી લાંબેની વાત થઈ અને
દાનવતા માનવીની ઘણી નીચી કક્ષાની સૂચક છે, એટલે
મારું તો એમ માનવું છે કે મનુષ્યનું સ્થાન એ બેની
વચ્ચે છે.’

ચોથો બોલ્યો: ‘મારી સમજ પ્રમાણે તો સર્જનદારે
મનુષ્યની કોઈ એવી અલગ અલગ અવસ્થા નથી બનાવી.
દેવત્વ અને દાનવત્વ-એ બન્નેનાં મિશ્રણમાંથી માનવીનું
સર્જન થયું છે, જેમાં કોઈ જ કશો ફેરફાર કરી શકાતો
નથી. સૃષ્ટિના આ વિધાન આગળ જીવન અસહાય છે.’

પાંચમાએ મારું ધુણાવી કહ્યું: ‘આ વાત તો મને
પણ માનવા જેવી લાગે છે. મનુષ્યની અંદર બન્ને પ્રકારની
વૃત્તિઓ કામ કરતી હોય છે, પણ અંદરનાં પિશાચ
સામે દાર માનવી એ કાયરતા છે, એને તો ત્યાં જ ગળું
દેખાવીને મારી નાખવો નેપ્રત્યે.’

છઠ્ઠાએ બારે શાણપણથી કહ્યું: ‘પણ, એમ માની
જ કેમ લેવું કે આદમીની અંદર બન્ને તરફો છે !
આદમીની અંદર પહેલાં તો માત્ર માનવતા જ હતી, જેને
તમે વધુ પડતું મહત્વ આપીને દેવત્વનું નામ આપ્યું.
એક દિવસ મોક્ષે નોંધને પિશાચ અંદર ધુસી આવ્યો.
આ પિશાચને બહાર કાઢી મૂક, દરવાજો બંધ કરી દો,
પછી જુઓ, અંદર કેટલી શાંતિ છે.’

અંતમાં સાતમાના મોંમાંથી ધીરે રહીને શબ્દ
નીકળ્યો: ‘મારો અનુભવ છે કે માનવીનું બાળક પણ
અન્ય જીવધારીઓના બાળક જેવું જ છે. ઘર અને
સમાજના સંસ્કાર એને જેવા દાસમાં દાળે તેવું તે
બને છે.’

જીવજીવાલ જાની

એકાએક કોલનું દારૂ સંભળાયું બધા ચમકીને
ઊભા થઇ ગયા. આસપાસ જોયું પણ કોઇ દેખાયું નહિ.
'તમારી આ બધી માન્યતા જુદી છે.' સૌએ આખો
પટપટાવીને જોયું તો એક જાણુ ટમટમતો દીપક પોતાની
જ્યોત ફેલાવીને કાંઈક કહી રહ્યો હતો.

'અહીં મારી પાસે આવો છું તમને જ સંજોધી
રહ્યો છું. તમારી વાતો સાંભળીને મારાથી દસી પડાયું,
અને તમને બે શબ્દ કહેવાની છત્છા થઇ. એક વાત
બધા સમજી લે. વાસનારૂપી પિશાચને દબાવી શકાતો
નથી, તેમ માનવીના હૃદયમાંથી તેને સંપૂર્ણ પણે ધકેલી
પણ હા શકાતો નથી. એથી જ તો માત્ર વિશ્વાસને અને
ભાવનાને નજર સમક્ષ રાખવાથી કામ ચાલશે નહિ, તેમ
તેનો ત્યાગ કરવાનું પણ ઉચિત નથી બહેકતી વાસનાને
પંપાળો નહિ, એને રોકો નહિ, એને બહાર આવવા દો

—પણ શીલ અને મર્યાદાના બંધનમાં બાંધીને મનુષ્ય
પોતાની વાસનાના આવેશને વળાંક આપી, બીજી દિશાએ
વાળે, સચો રસ્તો બતાવે, એમાં જ એનું કલ્યાણ છે
એ જ પરમ સત્ય છે. તે દિવસે મનુષ્યમાં શયતાનીયત
નહિ રહે તે દિવસે કદાચ એ દેવતા બની જશે, પણ
મનુષ્ય તો નહિ જ રહે. યાદ રાખો, મનુષ્ય શયતાનને
મારી નહિ શકે, પણ એનું નાક પકડી માનવીના દિલનું
કામ તેની પાસે કરાવી શકશે.'

આટલું બોલતાં તો દીપક ધાકી ગયો એની જ્યોત
છેલ્લી વેગાનો પ્રકાશ ફેંકી છુઝાઇ ગઇ, તેની પાસે
ઊભેલા આત્માએ જુદી જુદી દિશામાં અંધોપ થઇ ગયા.
પ્રાત કાળનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરી ચુક્યો હતો.

• • •

દીપાવલિનો પુનિત પ્રકાશ
હૃદયે હૃદયે પ્રેરે આશ !
અંધકારને દૂર કહે
પ્રકાશના પંથે પ્રેરે !
સુખશાંતિનો શુભ સંદેશ
અમે આપને ધરીએ ભેટ !

રાહ
[મિસ્કિટસ]

baron SBC-18CUJ

દ્રેઈ ન માં

સોનાના હાથમાં ટિકિટ આવી ન આવી, ને એ દોડી - ફરટ'કલાસનો ડબ્બો સરસ હતો. ટિકિટ ન જ મળત. છેલ્લી ઘડીએ કોષ્ટએ ટિકિટ કેન્સલ કરાવી ને જગ્યા મળી ગઇ.

ફરટ'કલાસ. પહેલી જ વાર કલાસ ફરટ'કલાસમાં મુસાફરી કરતી હતી. બસત બહુ ન કહેવાય, ખર્ચ વધુ કર્યો કહેવાય, પણ...

ખંડનું બારણું બંધ કરતી હોય એમ એણે મનનું બારણું બંધ કરી દીધું. એને વિચારને મનમાં ફસવા નહોતો દેવો, નિશ્ચય લેવાઇ ગયો હતો. હવે એ ખરે જ હતો.

એ ડબ્બામાં પ્રવેશી. એકાંત હતું. માત્ર એક યુવક સામે બેઠો હતો. એને બકારણુ મજા આવી. ડબ્બા પરના લીસ્ટમાં કોષ્ટ બીજી સ્થાનું નામ હતું. પોતાનું ખડુ નામ જાણવાનો કોષ્ટ પાસે કોષ્ટ ઉપાય નહોતો- સિવાય કે પોતે જાતે કહે.

...બીસલ થઇ, માઠી આવી, એને મજા આવી. ધીરે ધીરે, ન છુટકે જતી હોય એમ, એની આસપાસની પરિસ્થિતિ દુનિયા ઊંધી દિશામાં ચાલવા લાગી. એને લાગ્યું કે જાણે પોતે કોષ્ટ મોડું કામ કયું હોય... આવી જડ થઇ ગયેલી દુનિયાને, પોતે જ માત્ર એક ધક્કો દઇ, ચાલતી કરી હોય.

એને બહુ જ પસીનો થયો હતો. મોઢી પસ' લઇ એ ટોપલેટમાં ગઇ. બારણું વાચ્યું ન વાચ્યું અને એને થયું કે એની નાની, છમીટશન લેખરની એટોમોમાં એના બધા પૈસા હતા, કોષ્ટ સરળતાથી પૈસા લઇ શકે. એણે બારણું ખોલ્યું. યુવક ધાર્યા કરતાં વધુ ચતુર લાગ્યો. એ હસ્યો. એ એની આંખોમાં ડેકિયા કરતી શંકા પામી ગયો હતો. એ લન્નિજત થઇ ગઇ. એણે બારણું જોરથી બંધ કયું. વાથબેઝીનનો નળ છોડ્યો. પ્લગ બેરવી પાણી એકેકું કયું. સારા પ્રમાણમાં યુ-ડી-કેસીન રેડ્યું.

બહાર આવી ત્યારે એ સ્વરથ ને સુંદર હતી. દેહ-માંથી યુ-ડી-કેસીનની મુગ્ધ આવતી હતી.

એ બેઠી. યુવકે કયું.

એનાથી સિમત થઇ ગયું. તરત થીજ ગયું. પરિચય નહિ, ધનિષ્ઠતા નહિ.

એણે વાચ્યવહું છાલવા બેગ ફેફસી. લેરેન્સ... એલિ-યટ...ને પોતાની ડાયરી.

મુહાસ ઝોઝા

ગપરી વાંચવા લાગી. માણસ પામર પ્રાણી છે એણે વિચાર્યું : એ પોતાની જાન તોડી કદી છડકી શકતો નથી.

એણે ગપરી બંધ કરી. એણે હજી એક ફરજ અદા કરવાની હતી.

એણે સરનામાં કપડાં પછી પત્રો લખ્યા. માને, બહેનને, શાળાના પ્રિન્સિપાલને. એક સરખા ચપ્પોમાં એણે બધાને જણાવ્યું હતું કે એ મામ છોડી બીજો ક્યાંક જાય છે. ક્યારે પાછો ફરશે એ નક્કી નથી.

મિત્ર પર એક પત્ર લખ્યો એમાં લખ્યું : 'આતલા પત્રમાં મેં લખ્યું હતું કે જિંદગીની ગાડી એકસરખી ચાલી જાય છે. માત્ર ન સહેવાય ત્યારે, સંચિત કરેલ વરાળનો યોજ, અવાજ સ્થિત બહાર ધકકેલી દબ, પાછી એ જ ગતિએ ચાલે છે પાછા છોડવાની એને ત્રાતા નથી. એમાં એક ત્રીજો સામાન્ય મુદ્દો પણ ઉમેરવાનો છે. ગાડીની જેમ, જિંદગી પોતે જ જણતી નથી કે એ ક્યાં જાય છે'

કાગળો ખીડ્યા. એ હતી ટાઇમ-એગ્રેમ્પ હોય તો જ પેકિંગ તો સરસ હતું.

કાગળો પસંમાં સરકાવી એ ગપરી વાંચવા લાગી. તા...

ધુમ્મસની જેમ વિવાદ ઊભરી પડ્યો છે. હું એમાં ઘેરાઈ ગઈ છું...

મને લાગે છે કે મારે માટે ત્રણ રસ્તાઓ છે.

- (૧) દારૂ-નશો
- (૨) આપઘાત
- (૩) કોઈ એવું ક્ષેત્ર કે જેમાં એત્રિપ્રાત થઈ શકાય, પણ માનવો સાથે ધનિષ્ઠતા ન થાય.

(૧) હિંદમાં...at least હું જ્યાં રહું છું ત્યાં-શક્ય નથી.

(૨) એટલી દતાંસ હજી થઈ નથી

(૩)...?

થોડા પાનાં ફરી ફરી ગયાં.

તા...

-Join કરી એ તો પૂરી મૂર્ખામી કરી. હિંદુસ્તાનમાં શાળામાં જે રિટ્યુસતા મળે એવી તો બીજી ક્યાંય ન મળે.

પહેલે જ દિવસે પ્રિન્સિપાલે કહ્યું હતું-'અમે તમારાં

જેવાં 'કૌશલિકાઈડ' શિક્ષક મેળવીને તો બહુ ખુશ થઈએ. પણ...પણ' અમે શિક્ષકોમાં સાદાઈની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓની ધમ્પાઓ બહેકાવી મૂકે એવા...અંગત 'રિફ્ટ-સ' માફ કરીને...પણ લીપિટક...

એક વધુ, લાચાર, દારૂ.

મેં જા પાડી. લીપિટકમાં શું ? એ તો બાલ વસ્તુ થઈ. બધું છોડી શકાય, જો...

જો...શું ?

સમજ નથી પડતી. જિંદગીમર મને લાગ્યા ક્યું છે કે, કોઈ વાત જીમને ટેરવે આવી અટકી જાય છે. ...મને લાગે છે કે, પહેલળને જીમ છે. પહેલળને કંઈ કહેવું છે. પણ એની વાત, દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત, વાચામાં પરિણમે એ પહેલાં ખીજી પણ આવી પહેલિ છે. એની સાથે ટકરાય છે, પણ ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, ને કહેવાયું વધુભાઈયું રહી જાય છે; ગાણું અધૂરું રહી જાય છે. એક અર્થહીન હિંમત, સ્વર, માત્ર બની જાય છે...

ખીજે દિવસે મધ ત્યારે પ્રિન્સિપાલ ખુશ થઈ ગયા સાદાઈની મુર્ચિ. મને થયું કે બધા આટલે થોડેથી, બાલ્યરૂપના ફેરફાર માત્રથી રીઝે તો તો બહુ સરસ, વધુ શું જોઈએ? જીવન નંખારો, લહેરથી જીવન નંખારો, જિંદગી બહુ સરળ છે.

થોડા દિવસો સરસ ગયા, ધર કરતાં શાળા મોકળા હતી. મજા આવી. વિદ્યાર્થીઓ સારા હતા. ભણાવવાની મજા આવી વિદ્યાર્થીઓ મને વીંટળી વળતા હતા. મને જોઈ એમના ચહેરા પર સુરમી આવી જતી હતી, પ્રસંસા... એનો નશો થ જલદ છે.

રાતે સરસ. બરપૂર જીંધ આવતી હતી. શરીરનો થાક પણ સુખદ લાગી આવતો હતો, હું જીવું છું. જીવાને જેમ જીવવું જોઈએ એમ જ જીવું છું.

પણ...

તે દિવસે N રહેલે આગ્યા. વેવિશાળ તો તૂટી ગયું. એ પરણી પણ મયો છે. સુખી છે, અધવા એણે સુખી હોવું જોઈએ. પછી શું ?

વાતો. પ્રિન્સિપાલની જાંએ ચંદ્રી જન્મર.

'ખીજે દિવસે K... કંઈ થયું જ નહોતું. હું જ એવી મજા હતી મને ન કહે એમ પુરાઈ રહેવું એ...એ, ઘડી ઘડીની આયપત્તી થઈ રહેવાની માત્રણી: તો જ હવે

શું કામ પાછળ ફરે છે? જુરે છે?

પુરુષો-સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ વેવલા હોય છે.

...પ્રિન્સિપાલે બોલાવી. હું એક સેક્શનની ડિપાર્ટમેન્ટલ હેડ થઇ હતી. ખુરશી દેખાડી, લાંબાર સ્થિત કર્યું. 'તમે...સમજ છે સમજશે કે શાળાની આબરૂ.'

હું રાજ કામ્પમાં ન રાખી શકી. 'અંગત વાતોમાં પંજુ શાળા માયું મરે?'

'હું તો જાણું છું. સમજ છું. પણ વિદ્યાર્થીઓ... એમનું ચારિત્ર્ય...તમારાં ચારિત્ર્ય ત્રિષે ઉઠાપોઠ યાવ એમાં નથી સાડું એમનું, નથી તમારું, એટલે...'

લીમિટક આજી વસ્ત્ર હતી. પણ મારાં અંગત સંબંધો...

સરસ રીતે રાજનાયું લખ્યું, આપી દીધું, પ્રિન્સિપાલ, હું લખતીતી ત્યારે, કહેતા હતા. 'તમે તો જાણો છો કે મને અંગત રીતે...આપણો સંબંધ...' મુદદે પર ફૂલો ચણવતા હતા, જાણે, બરાબર છે. ઘણાં લોકો પોતાની નગ્ન કાપરતાને આમ જ હાંકે છે.

મને પ્રિન્સિપાલના ખોટું હસતા ચહેરા પર તમાચો મારવાનું મન થયું. રેનેઇઝ પીટમાં નામિકા દીગલી છુદી નાંખે છે. બરાબર છે. ઘણાં માણસો એ ભાવિને લાપક હોય છે. આપણે માણસોને ન મારી શકીએ એ તો ઠીક, પણ દીગલીઓ છુદવાની તો છુટ હોવી જ જોઇએ.

ધરે ગઇ દીવાસણી પેટાવી બળતી દીવાસણી જોવાની મજા આવી છેક આંગળી સુંધી દીવાસણીની આંચ આવી પણ છોડી નહિ. બાએ ગભરાઇને પૂછ્યું: 'આ શું કરે છે? આ શી ગાંઠ જેવી ટેવ છે?'

મેં લાંબો જવાબ આપ્યો: 'મજા આવે છે. આપણી જિંદગીમાં કશું બીક લાગે એવું બનતું નથી. આમ કરું છું તો જરા બીક લાગે છે.'

બા મારી સામે જોઇ રહી. 'પણ એમાં ક્યાં શું? કોંક વાર સાડી પર પડે તો દાઝી મરાય.'

'તારી વાત સાચી છે, મેં નાના બાળકને પટાવતી હોઈ એમ કહ્યું. એના ચહેરા પરની મૂંઝવણ જોતાં આનંદ થયો. 'હ' કહી એ ચૂપ થઈ ગઇ ને ચાલી ગઇ.

થોડાં વધુ પાનાં ફરડ્યાં. સુવાન એની સામે તાકતા હતા. એણે ચરમા ઠીક કરી, મોં સખત કરી, પૂરી

માત્રતાથી હોવાનો ડાળ કર્યો.

તા...

'આ વાત એક ત્રણ-સાડા ત્રણ વરસની છોકરીની છે. તમે કહેશો કે અમને એમાં રસ નથી...તો ભલે. ત્રણ વરસની છોકરીને જે થયું એ જ ત્રીસ વર્ષની એક સુવર્તીને થયાં કરે છે. એ જ Pattern એ જ બનાવે...અર્થ બનાવે એક જ ચહેરા લઇ આવે છે.

છોકરી રૂપાળી છે, હંધપુટ છે, એને શુલાળી રંગ બહુ ગમે છે. એ બહુ હસે છે. બધાને ગમે છે.

એને આ નવું ધર ગમે છે, સ્વતંત્રતા ગમે છે. નવા ધરમાં સામસામા બે દાદરા છે. એક દાદરા પરથી ચડી, લાંબો વરડો પસાર કરી, બીજો દાદરેથી ઊતરી જવું...એમથી એને અકસ્મ 'શ્રીલ' મળે છે.

એ ધડી ધડી વિનાકારણ હસી પડે છે, રડી પડે છે, ચીડાઇ જાય છે, મનાઇ જાય છે...અર્થ એની આસપાસ ધૂમે છે. પટાવાળાઓ એને રમાડ્યા કરે છે.

...જેમાંથી એક દાદરા પાસે લાકડાનું રટલ છે. રટલ પરના માટલામાં પાણી છે નીચેના કમ્પાઉન્ડ ને વરડાના ઓછામાં સાંધતી એક સડેલી સીડી છે. એનાં પગથિયાં ખવાઇ ગયાં છે. પડી ગયેલા દાંતવાળી બોબી છુદી જેવી સીડી લાંબે છે...એ જોતાં જ ફાળ પડે છે. પણ એ ફાળમાં મજા છે. જન્માબ્દમીના મેળામાં ચગડાળમાં બેઠાં ફાંછાએ ને ફરતાં ફરતાં આપણી બેઠક નીચે ઊતરે, નીચે ઊતરતાં ઓલો લે. નગર નીચે પડે, ને પેટમાં જેવું કંઈ થાય એવું થાય છે. સીડી પાસે પૈયાનું કોડ છે. એ પૈયાની છીણ ખાય. એને છીણ બહુ લાવે છે.

કમ્પાઉન્ડની દીવાલની બીજી બાજુ ફૂલો છે. ફૂલામાં બહુ પાણી નથી. ફૂલો અધારે છે.

પિતાજી બહુ ગંભીર છે. ભાગ્યે જ બોલે. બહુ બહાદુર હશે. પિતાજી વાધને મારી શકે? મારી જ શકે વળા. ચચ્ચાર પટાવાળા. ફેંટા ને ખંદુવાળા. બધા પિતાજીનું કહ્યું માને. પિતાજી વાધ, સિંદ, ચોર, ભૂત-પ્રલિત, રાક્ષસ, ગાંધુ, મારતર... બધાને મારી શકે.

પિતાજી રેપથી ધૂમ પાડે છે તો બધાં ધૂજળે ઊઠે.

બા ચિડાતી નથી. ગંભીર છે. એને બહુ પહાણ નથી કરતી. દંભેસ કાગમાં હોય. બપોરે જાંઘી જાય છે. પિતાજી બાને બહુ માન આપે છે. પિતાજી બા

સાથે એવી તે રી વાતો કરતા હશે ? બા પિતાજી સાથે વાતો કરતાં હસે છે. પોતે બા હોય તો કેવું સારું ? તો પિતાજી સાથે વાતો કરાય. જાના કપાળમાં સાલચટક ચાંદવો બહુ શોભે છે. બા રાજરાણી જેવી છે.

...પણ બા પોતાને જોખામાં નથી લેતી.

બા, પોતે તોફાન કરે તો વડેય નહિ, મારેય નહિ, બોલાવેય નહિ. બા પટાવાળાને કંઈ કહે એટલે પટાવાળો પોતાને લાઇ, નય એ નથી ગમતું.

પણ કેને કહેવાય ?

એને બાને કહેવું છે કે સાંને બસ, આકાશમાં સોનું જ સોનું દોળાય છે ને સોનાનાં યાળમાં મુલાખોનાં હોદ્દા...પણ બા પોતાને જોખામાં લે તો ને ? આ તો છુપી વાત છે. કાનમાં કહેવાય. બીજા સાંભળી નય તો ?

એને પ્રાયશ્ચ કશું બેલું. નવો બનાવ બ-ચો. ધરમાં ડોકટરો આવ્યા. દોષધામ કરવા લાગ્યા. બા દેખાતી નથી. બા માટે એના હિસમાં કંઈ કંઈ થાય છે. એ કંઈ કંઈ પૂછે છે. કોઈ જવાબ દેતું નથી. પટાવાળાઓમાં ભવાન સારો છે. ભવાન જવાબ દેવાને બદલે હસે છે.

...એનો શ્રવ તરફે છે. વગર બોમ્બે એની આંખ બાને શોધ્યા કરે છે.

ખંડમાંથી વિચિત્ર અવાજ આવે છે. એ અંદર હોડે છે. બા છે, સુતી છે. નવરી છે. કામ નથી કરતી, તોય પોતાને નથી બોલાવતી, જોઈક નથી લેતી, એની નજર પાસેના કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી પર છે. એ શ્રવે છે. એ રડે છે : ઉ...ઉ...ઉ...

કોઈ કહે છે : 'હવે તો બહેન આતી. નાનામા નાની બહેન, તમારા માન ધર્યા.'

એ અરીસામાં જુએ છે. પોતે એની એ જ છે તો ?...

પણ વાત સારી લાગે છે. નાનકડું પ્રાણી-એ એને બહેન કહેવા તૈયાર નથી. બધાંનાં ધ્યાનનું કેન્દ્ર એ છે. બા, હોમીયની સ્વરચ-એને માટે હાથેથી હાથેથી દોષાછેડી કરે છે.

ઓહ...એ વિચારે છે. એનામાં શું છે ? નથી એ પોતાની જેવી ગોરી કે નથી પોતાના જેવી જાડી, તો પછી કેમ એ જ બાને બહુ વધારી લાગે છે ? કેમ બા એને જ જોઈકાં જ મરડીને ફેરે છે ?

એક સાંને એ ઘેર આવે છે. નવો જ બનાવ. પિતાજી નીચેના ખંડમાં છે. એમની સાથે, કોટ પાટકુનવાળા મળે કંઈ વિચિત્ર યોગ લગાડેલા બે ખાજુસો

છે. નવતર ભાષામાં વાતો કરે છે.

'કેમ દીકરી ?' એક ડોક્ટર પૂછે છે. બોળખ્યા ડો દેસાઈ. પણ એ મોં ફેરવી રીસાઇ નય છે. એ મોખમુ છે કે એમનું ધ્યાન પોતાના તરફ નહિ, પણ પેલી મંદી છોકરી તરફ છે.

ને પિતાજી પણ...

...એની જ સામે એકાદરો નોંધ રહ્યા છે...

એનું હૃદય ભરાઈ આવે છે. એ બાળકો માટે રાખેલી બાઇ પાસે નય છે. કહે છે : 'બા બહુ ખરાબ છે.'

'કેમ, શું થયું ?'

'બને તો એ જોખામાં લેતી નથી ને બેળીને...'

'તમે ય ભઇ ગળ્ય છો. બેળી તો નાની છે.' બાઇ કડા અવાજે કહે છે.

એ બાઇ સામે નોંધ રહે છે. નાની છે ? તો શું થઇ ગયું ? એણે કંઈ કહ્યું ? કે પોતે મેદી થાય ? આ અ-વાયથી અકળાઇ એ વધુ રડે છે. બાઇ કંટાળતી કહે છે. 'તો રડ્યા કરો એકલા. કું' તો આ ચાલી. એક બાજુ બિચારી એ મંદી છે...'

'આંસ સકાઇ નય છે. નાની, બિચારી, મંદી. પોતે નાની કે મંદી કે બિચારી ન હોય એમાં પોતાનો શું વાંક ?'

પહેલી વાર એ સીડી ચડે છે. કુખ બહુ જ છે. હવેમાં મળું નથી. બે પગથિયાં ચડી એ શિતરી નય છે.

એના હાથમાં પરીકથા આવે છે. કાજુ નળે કોક લાલ્યું વરો. ચિત્રો બહુ સરસ છે. કુંવરી છે. રડે છે, પાસે કુંવર છે. કુંવરના હાથમાં તલવાર છે. કુંવર ઘોડા પર છે.

એને એની મેળે જ સમજાઇ ગયું કે કુંવર કુંવરીને પરણી જશે. ઘોડા પર બેસાડીને લઇ જશે. બધી વાર્તાઓમાં એમ જ આવે છે ને ?

એ હિંમતથી સીડી ચડી નય છે. છેલ્લે પગથિયે ઊભી રહે છે. બારી પાસે જ છે. માટકું દેખાય છે. એ ફૂવામાં જુએ છે. ફૂવા અંધારો છે. ફૂવામાં પોતે દેખાય છે, પણ આ શું બહુ ? પોતે તો રાખની કુંવરી છે, સુતી છે, માથે મુગટ છે. વાળ, રામરાજ્યમાં સીતાના દત્તા એમ છુટા છે.

કુંવર...આ આવ્યો.

કુંવર જેવા એ નીચે ઝૂકે છે ત્યાં...બાઇનો કોર અવાજ...બહેન, બહેન, શું કરો છો ?'

ફૂંવા ફૂંવા જેવો ફૂંવો થઇ જાય છે. નથી કુંવરી,
નથી કુંવર...

એ ચોંકી ઊઠે છે. અપથી નીચે ઊતરી આવે છે.
પસીની પસીનો થઇ આવે છે. બાઇના ચહેરા પર જિજ્ઞાસા
નથી, સહાનુભૂતિ નથી, કપકપ... છે. બાઇની આંખોમાં
પ્રકાશ નથી. બાઇની આંખો ફૂંવા જેવી અંધારી છે.

‘ઉપર શું કામ ચડ્યાંતાં? શરમ નથી આવતી?
આખો દિવસ તોફાન. તમારો તો ત્રાસ છે. તોખા ભેસજ.’

એને નથી સમજતું કે પોતે શું ખરાબ કામ કર્યું ‘તું’.
બુમાબુમ સંકળી પડાવાળાઓ આવી પહોંચે છે.
ભવાન પશ્ચ. બધા એને વીંટળી વળે છે. બધા, બાઇ જે
કહે એની સાથે સાથે, માર્યાં ધુણાવે છે.

‘ખરાબ’ કર્યાની લાગણી, ‘ખરબ’ હોવાની લાગણી
ઊઠાવી ઊઠાવીને ધક ધક મૂકે છે. હવે એમાંથી વાસ
આવે છે.

બાઇ જોરથી કાંડું પકડે છે. એનું સ્વભાન ચૂરેચૂરા
થઇ જાય છે. એ શું કહે છે?

‘માને બિચારીને આખી રાતના ઉઝાડા...ને
તમારે તોફાન...’

એને બાઇને તમારો ખારવાનું, હાથ ઊડાવી બાગી
જવાનું, ડામરના કાળા કાળા લાંબા લાંબા રસ્તા પર
કર્પાના કર્પા ચાલી જવાનું મન થઇ જાય છે... બીક
લાગે છે—

બાની સામે નજર મળે છે આંખો રડું રડું થઇ
જાય છે. એને થાય છે, હમણાં બા એને લેશે. બોળામાં
જિંચકી લેશે. પોતાથી એ કેમ સહેવાશે? હોંઠ ધ્રુજ
ઊઠે છે ..

બાઇ કહે છે : ‘બા, બહેન સીડી પર ચડ્યાંતા.’
હૃદય એક યંકો ચૂંકી જાય છે.

બા કહે છે, ‘હવે ન ચડતી, હો!’ ‘જાવ એને
બહાર લઇ જાવ.’ બા ચાકેલી છે, બા એની સામે જોતી
પણ નથી.

એકલી એકલી ફાલસાની ચોરડીમાં ભરાઇ એ ખૂબ
રડે છે બાઇ આગળ રડ્યાં બીક લાગે છે. બાઇ બોલ્યા
જ કરે છે. ‘બહેન બહુ તોફાની...તોખા...’

‘ફરવા જાય છે, બાને એણે કહેવું’તું, કે બા, સાંજે

સોનાનાં થાળો ભરી ભરીને યુવાનો આવે છે, એ સૂંધ
તો ખરી...પણ કેવી રીતે કહે? બાએ એને બોળામાં
લીધી નહિ, એ વાત તો કાનમાં જ કહેવાય.

આજ એ ફરવા મૂકે. રંગો સરસ હતા, પણ સુગંધ
તો આવી જ નહિ...

રાત્રે બાઈ ફૂંવો વાસ લાવી, એ એણે ફેંકીને
ફેડી નાંખ્યો.

રાત્રે, સ્વપ્ન આબુ કે...કાળો કાળો અંધારો
ફૂંવો. એમાં આગ બળતી હતી. પોતાને છટકવું હતું,
પણ નીકળાવું જ નહોતું, નીકળાવું જ નહોતું...કોઇ
એને બહાર કાઢવું નહોતું. એ અંધારાની જેમ અટ-
વાતી હતી...‘બા...બા...’ એ બોલવા મૂકે. અવાજ ન
નીકળ્યો. એ જાગી મૂકે. જોયું, પાસે બાઇ બાઈજીવે
છે. બાઇ એને કંઈ કરી શકે એમ નથી. એને બાઇને
ખૂબ ખૂબ મારવાનું, બાઇને જોરથી બોલતી અંધ કરી
ફેવાનું મન થઇ આવે છે...

*

એ ચમકે. ઊતરવાનું રેશન આવી મળ્યું હતું.
બહેનપણી હશે કે નહિ? ધણી વળેથી પત્ર-બ્યવહાર
રહ્યો નહોતો.

બધું અનિશ્ચિત હતું. બધું ધૂધળું હતું.
ને પોતે એક સ્ત્રી હતી. યુવાન હતી, સુંદર હતી.
ના ના, હવે એણે એ રીતે વિચારવું ન જોઇએ
એ એક વ્યક્તિ હતી. પ્રુપ્ત વયની વ્યક્તિ. જિંદગીની
કિતાબનું નવું પાનું ફેરવવું રહ્યું...

એ ફરી ટેપેસેટમાં મૂકે. તૈયાર થઇ. બહાર આવી.
યુવક હસ્યો.

બીસલ વાગી. રેશન આબુ. ગાડી જામી રહી.
એ ઊતરવા મૂકે. યુવક બારણાં આગળ હતો. એ બોલી.
કંઈ અસ્ફુટપણે બબડી, યુવક હસ્યો.

એ ઊતરી મૂકે. ગાડી ચાલવા લાગી. એને લાગ્યું
કે યુવક એની સામે જોતો હતો. યુવક સોદામણો હતો.
યુવક કંઈ કહેવા મથો...

ગાડીએ વેગ પકડ્યો...જુકે જુકે...જુકે જુકે...

પણ સળો યુવકના...બાઇના, એની સાથાના શિક્ષ-
કના...(She should do better but..) પ્રિન્સિ-

પાલના, ખાના (લોકો કહે છે કે સોના...) બધાં ચબ્દો, એની નીચે ચગદાતા ગયા, દટાતા ગયા, બૂકકે ચતા ગયા, હવામાં ઊડતા ગયા.

એક નિંદગી...

પૂરી થઇ.

એ ચાલવા લાગી. એને ખ્યાલ આવ્યો કે છેલ્લી વખત પસં વ્યવસ્થિત કરતા કોમ્પેક્ટ સીટ પર રહી ગયું.

બિચારું? એણે ધણીવાર પોતાનો ચહેરો ઝીલ્યો હતો 'એવું' શું થશે? યુવક એ લઇ લેશે કે હવે એમ જ રહેવા ફેરો?

શી ખમર-કદાચ એ એને આપવા જ આવ્યો હતો.

'લે તો સાડુ. કદાચ એને યાદ કરશે. હરો તો ધણી વાર, હતો. પરિચય કરવા મથતો હતો. હવે કદાચ વધુ સાચો પરિચય મળશે, પરિચય...એક યાદને.

માને બહેનની જેમ, થોડો વખત રહી, પછી પોતાને એક સવાં મ સંપૂર્ણ મૂર્તિ બનાવી એ ખંડમાં પૂરી દઇ નહિ શકે

એને એક આકિંટોકટની વાત યાદ આવી. એણે સુંદર ધમારત સજી હતી. પણ એમાં નહોતો દાદરા કે નહોતો લીફ્ટ.

કોઇએ પૂછ્યું, 'તો પછી માથુસો હરફર કેવી રીતે કરશે?'

'માથુસો?!' એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. 'એક તો તેઓ આવી સુંદર જગ્યામાં રહે ને પાછા હરફર કરે? એમણે હરફર શા માટે કરવી જોઇએ?'

વાત સાચી હતી. મૂર્તિઓ સારી. એક જગ્યાએ રિથર રહે. માથુસો જ હરફર કરી બધે ચૂચવણો ઊભી કરે છે.

*

ગુનાની સાડી, મેચિંગ પ્લાટિનમ, શોખીન લાગે છે. નામ? બગવાન બાણે.

અરવરથ લાગી, ચોપડીઓ, ડાયરી, કાગળો...બધું ફેંદાફેંદ કરતી હતી.

શુદ્ધિયાળી હોવી જોઇએ. ચોપડીઓમાં લોરેન્સ ને એલિયટ હતા.

'ક્યાં જતી હશે? કેમ આવી અરવરથ હશે? અંધારું થઇ ગયું.' 'તું', પણ કોઇ લેવા નહોતું આવ્યું. આટલા બધા કાગળો કેને લખ્યા હશે? વિચિત્ર હસતી હતી. જોતી હતી તે વ બાણે કંઈ ન જોતી હોય એમ.

પરિણીતા હશે? કુંવારી હશે? તમકતા હશે?

શી ખખર, શી ખખર.

વિચિત્ર હતી. નકકામી વ્યગ્ર કરી ગઇ.

કોમ્પેક્ટ હજુ પડ્યું છે. લઇ લઉં.

ગુલાબી કોમ્પેક્ટ...ગુલાબી, યુ-ડી-કોલોનની સુમધમા અપરિતિ, એક રહસ્ય...

કેમ જાણ્યું કે એ કુખી જ હશે? ન પે હોય, સુખી થ હોય બહેન કે નણું હતી સુવાવડ કંગાવવા જતી હોય, બની શકે. સુખી ને સ્વસ્થ. સાદી-સીધી સી,

એને થયું, ના એમ ન બની શકે. એ વાંચતી હતી ત્યારે...એના કપાળમાં સુંદર બગમરો વચ્ચે, એક સીધી રેખા ઊપસી આવતી હતી. કુખી એ તીવ્ર શિખા હતી..

હું થ કવિ થતો જાઉ છું. 'કુખની શિખા' વાહ!

કવિતા માટે કેવી વિચિત્ર જગ્યા?

ટ્રેઇન.

એ હિતરી ગઇ. હું અહીં જ છું.

એનો અવાજ મેફુસ છે. એ બહુ જ સરસ રીતે બોલી હતી-બહુ જ મજાક છે...

'Please excuse me...'

●●●

ઉદ્ધૃ સાહિત્યના અમર શાયર મિર્જા ગાલિબની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે 'સુરાલય'નો ખાસ

★ ગાલિબ વિભાગ ★

અમર જ્યોત : દેવેન્દ્ર દીક્ષિત

સ્વતંત્ર પુરુષ મિર્જા ગાલિબ : અમૃત ધાયલ

શાયરો

ગની દહીંવાલા
અમૃત ધાયલ
આદિલ મન્સુરી
ગાદિલ
બરકત વીરાણી
ફિરમત કુરેશી
'નાઝિર' ફેઝીયા
મુકમિલ કુરેશી
'સાકિન' ફેઝવાણી
નાદાન
બિજ્જેન મહેતા 'શબનમ'
મહેશ ધ. વૌઘ
જવાહર બક્ષી 'ફના'
હેમંત ધોરડા

કામિલ ડેઝાણવાળા
સગીર
હસનઅલી નાનાવટી
હુસેન હમદદ
મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્કા'
'માલિક' મોહમદ
દિગ્ગત પરીખ
'રાહી' ઓધારિયા
જહિલ
સાહિલ
નંદન અધારીયા
દિલેરખાણુ
'વલી' લાખાણી
રજનિકાન્ત મહેતા



૭૮૬

★

રાત આં કેવો સરસ લખને ચિતાર આવી છે,
કે તમે સુષ રજા છો ને સવાર આવી છે,
કે મરણુ બાદલું જીવન આ તમારું ગાલિબ,
છો બયાબાગી તમે, ધરમાં બહાર આવી છે.

—એકામ



બાણ ચમે ધતકાશ હે દુનિયા મેરે આગે,
હોતા હે ચબોરાજ તમાશા મેરે આગે.

(આ વિશ્વ એ તો બચ્ચાનો ખેલ છે. મારી સામે
દિવસ રાત ભવાઇ બજવાતી જ રહે છે.)

હોતા હે નિહાગિદેખે સહરા મેરે આગે,
ધિકતા હે જબી આંખે દરિયા મેરે આગે.

(જંગલ અને જોષ ભોં ખોતરે છે, તો સચુક મારી
સમક્ષ ધૂળમાં મસ્તક રગદોળે છે.)

છક ખેલ હે ઔરંગે સુલેખાં મેરે નગરીક
છક બાત હે એસાજે મસીહા મેરે આગે.

(સુલેખાન બાદચાકતું તખ્ત મારી દૃષ્ટિમાં કાઢીને
માચડો છે. મસીહાને અમકાર એ તો નજવી વાત છે.)

ભુજનામ નહીં સુરતે આસમ મુઝે મંજુર;
ભુજનહેમ નહીં હસિતએ-અસિયા મેરે આગે.

(આસમનું અસ્તિત્વ નામથી વિશેષ કશું નથી. અને
આ પદ્યમાંનું પ્રચલન જવા દો, મારી નિકટ માત્ર વહેમ છે.)

મત પૂછ કે ક્યા હાલ હે મેરા તરે પીછે,
તૂ દેખ કે ક્યા રંગ હે તેરા મેરે આગે.

(તારા વિરહમાં મારી દયા શી છે તે પૂછવું નિર-
થક છે. મારી સમક્ષ તારો રંગ કેવો ચઢ જાય છે એ
જ હવે તારે જોવાનું રહે છે)

ધર્મા મુઝે રોકે હે તો ખીચે હે મુઝે કુદે,
કાળા મેરે પીછે હે કલીસા મેરે આગે.

(ધર્મ અને અવરોધે છે તો અધર્મ અને ખેંચે છે.
કાળા મારી પાછળ છે અને મંદિર મારી આગળ ! કપો
પંથ લઉં ! શું કરું !)

આરિક હું પે માથક ફરેખી હે કામ,
મજનું કો શુરા કહેતી હે લયલા મેરે આગે.

(આમ તો હું પે આસક છું. પરંતુ જરા શુદ્ધ
પ્રકારનો. માથકને લગભાવવી એ મારું કામ છે. લયલા
જેવી લયલા પણ મજનુની મારી સમક્ષ નિંદા કરે છે.)

ગો હાથમે જુઝિમશ નહીં આંખો મેં તો દમ હે;
રહેને હે અક્તિ અખરો મીના મેરે આગે.

(હાથમાં શક્તિ નથી રહી એ સાચું, પણ અમુ-
ઓમાં પ્રાણનો સંચાર બાકી છે. જામ અને મંદિરાને-
જીવન અને મારા જીવનનાં અર્થાભાષાં સ્વપ્નને દટાવશે
નહીં, મારી સન્મુખ ભલે રહ્યાં)

હમરેશાઓ—હમમશરબો—હમરાઝ હે મેરા,
ગલિબજો શુરા કપો ! કહો અરજા મેરે આગે.

(મારો સહ ધંધાથી સમાન ધર્મી અને અંતરંગ
મિત્ર છે. ગાલિબને નરસો નહીં, પરંતુ મારી હાજરીમાં
હંમેશ સાથે જ કહો.)

આવા સાવરનું જીવન અને કવન શબ્દબદ્ધ તો
ક્યાંથી થાય !

પૂછતે હેં વો કે ગાલિબ કોન હે,
કોઇ બતલાઓ કે હમ બતલાએ ક્યા !

કવિતા આપણને આલોકમાંથી લાવેલોકમાં લઈ જાય છે. નંદરતું અનંતર સાથે અનુસંધાન સાથે એ કવિતા, ક્ષણને સામ્પતમાં પલટાવે તે કવિતા. પણ પછી કવિતાની વ્યાખ્યા શું? એની સીમા કોણ અંકિશે? એના સર્જનનાં, એનાં ધડતરના કાયદા કોણ ધડશે? સ્વયં વિકસતો શબ્દ તે સાહિત્ય, કલ્પનાના ટાકણાથી કાળને કંડારતો કવિ એક નવી જ સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે.

સૌંદર્ય અને સત્યની શોધ કરવી અને એનું દર્શન કરાવવું એ કવિનું પહેલું કર્તવ્ય. એ સૌંદર્યને મૂત કરવું અને આનંદને અભિવ્યક્ત કરવો એ એનો ઉદ્દેશ. અને આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાલિબના જીવનનું આલેખન કરવું એ એક અખંડ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવયાત્રા જ કહી શકાય. કોઈકે કહ્યું છે કે, 'જેનો અનુવાદ ન થઈ શકે એ કવિતા' અને એટલે જ ગાલિબની અનેકવિધ પ્રતિભાનું દર્શન એક નાનકડા લેખમાં કરાવવું એ સાગરને ગાંધારમાં સમાવવા જેવું છે.

જ્યારે હિંદમાં મોગલ સલ્તનતના પાયા ઝગમગી રહ્યા હતાં, અંધેરું અરાજકતા અને અન્યાયના પ્રચંડ પ્રહારો, દિલ્હી અને આગ્રાને આવરી લેતા ત્યારે રખડતો રજાળો, અનાથ અને અક્રિય ગાલિબ ભારતમાં આગ્યો. ગાલિબના પિતા તો એ બાળક હતા ત્યારે જ મરી ગયા. એકલો અને લગભગ અનાથ ગાલિબ સ્વભાવે સંવેદનશીલ, અભિમાની અને આગ્રહી હતા. શિક્ષણ કે શિક્ષકનો તો સદંતર અભાવ જ હતો, પણ અખંડ અમદ નામના એક ધરાની વિદ્વાન પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું એનું સૌભાગ્ય હતું. એના ભરણ-પોષણની જવાબદારી એના કાકાએ સ્વીકારી હતી અને કારમી કંગાલિયતમાં ઉછરતા આ યુવાનના દિલમાં અને દિમાગમાં એક નવી રેશની, એક લગન લાગી હતી-જીવન કવિતા પેઠે જીવવાની. એના કાકાની નાનકડી જાગીરમાં લાગલા પડ્યા અને એના ભાગે રૂપિયા ૭૫૦ નું વર્ષાસન આવ્યું. આ દુઃખ અને આ પામરતા ગાલિબને સદા થે વ્યકળાવતા. એણે એના મિત્રને લખ્યું, 'મારા પિતાના મૃત્યુ સમયે હું પાંચ વર્ષનો હતો, ૯ વર્ષે કાકા પણ મરી ગયા. મારું વર્ષાસન માત્ર રૂ. ૭૫૦! મેં દિલ્હીમાં રેસીડન્ટને ફરિયાદ કરી અને દિલ્હી શહેન-શાહે માસિક રૂપિયા ૫૦ મંજૂર કર્યાં. મૌંધના નવાબ

વાછદમ્બરી સાદના, પ્રસરિતકાઓ રચના માટે મને ૩. ૫૦૦ મળ્યા. વાછદમ્બરી સાદ જીવતા રહ્યા પણ રાત્રી ગયું. દિલ્હીને મરનાં થોડી વધારે વાર લાગી અને એનો સર્વનાશ થયો ત્યાં સુધી ૭ વર્ષ લગી એને આધારે ટકી રહ્યો હતો તો માત્ર એક જ ઉપાય બાકી છે, દિશિયમાં નિઝામની પાસે જવાનો.'

૧૩ વર્ષે એનાં લગ્ન ઉમરાવ બેગમ સાથે થયા. માનવજીવનની કટુણતા પર સદા થ હસતો, હસાવતો આ શાયર પેતાનાં લગ્ન વિશે લખે છે : '૭ રજબ ૧૨૨૫ માં મારા પર જન્મટીપની સગ્ન દરમાવવામાં આવી. એક કુખિલા : મારી પત્ની : મારા પગમાં જકાઇ મણ અને મને દિલ્હીના તુરંગમા જિંદગીભરની જેલ થઈ.'

એની તેજસ્વી અને વિચ્છેદ્ય સુદિમતાએ એ સમયની પારંપરિક કાવ્યની પરિભાષા સામે ખંડ પોકાયું. દિલ્હીના કવિસમાજમાં ગાલિબ એક મોટા પ્રજ્ઞાચંકારક ચિંતક બની ગયો. તે સમયના શાયરો અને જિસ્તાદો ઉપર એણે તીખા અને આકરા પ્રહારો કરવા માંડ્યા. ગાલિબના મત મુજબ એના પૂર્વગામીઓ જે લખી ગયા છે તે 'સિરાતે મુસ્તકીમ' : સીધા માર્ગ : નથી.

ત્યારના જમાનામાં કવિતાની શૈલી, કથાનક અને વસ્તુ, એને જીવ્ય અને સડી ગયેલાં લાગ્યા. જીવનની સામી કટુણતા અને વિષમતા, વિસારે પડી હતી અને અર્થહીન, ચપ્પદમાધુર્યથી ઉર્દૂ કવિતા પાંગળી બની ગઈ હતી. આ ધુંધળા, અસ્પષ્ટ, અકળાવતાં વાતાવરણને તોડી ફેંકીને ખંડિત કરતી ગાલિબની કવિતા, એક નવી શાસની, એક અપૂર્વ તાઝગી અને અસિમ ચેતન આણે છે. તે સમયના શાયરો મારુક અને એનાં મુપકો અને હામરમાં અટવાઈ પડ્યાં હતા. યુલ, યુલયુલ, શરામ અને સુરાહી સિવાય એ લોકોને કશું સૂઝતું જ નહોતું. ગાલિબના પ્રખર પ્રુણ-પ્રકાશથી દિલ્હીનો કવિસમાજ ખળભળી ઊઠ્યો અને 'મુરકીલ પસંદ' 'મોહમલ-એ' 'નજિલ શૈલીમાં, અર્થહીન શૈર લખનારા'નું ઉપનામ એને મળ્યું હતું. આ ઉપહાસ અને અપમાન ગાલિબે એની સ્વાભાવિક, ક્રિદાદિશીયા અપનાવી લીધાં એણે હસતાં, હસાવતાં લખ્યું :

'ન સતાપસકી તમન્ના ન સિલેકી પરવા !
ગર નહીં દે મેરે, અશઆર મેં આને ન સદી !'

અર્થાત : મને કીર્તિની ઝંખના નથી અને બદનામીની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી મારા ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે મારા લખાણોમાં બસે અર્થ ન હોય, શાયરીમાં અર્થની આવશ્યકતા છે ખરી ?

આર્થિક વિષમતા, કથળતી તબિયત, કૌટુંબિક ચિંતા અને વધુ ને વધુ વિસાદમય યતું દિલ્હીનું વાતાવરણ કશું જ ગલિબની ક્રિદાદિશી અને મસ્ત સ્વભાવને સ્પર્શી શક્યું નહીં. પૈસાની તો યુરકેલી હતી જ. પીવાની પણ આદત વધતી જતી હતી. શૈજ શરાબમાં મુલાખની પાંદડીનાખી રસપાન કરતા આ શાયરની જિંદગીમાં એવો પણ સમય આવ્યો હતો કે એની પાસે પીવાના પૈસા પણ ન રહ્યા. ઉધાર પણ આપવા કોઇ તૈયાર ન હતું. અને આવા કપરા સંજોગોમાં પણ ગાલિબ પોતાની નૈસર્ગિક મસ્તીથી લખે છે :

'કજ' હા પીતે થે મે ઔર સમજતે થે કિ હા !
રંગ સાથેગી હમારી કાકામરતી એક દીન !'

અર્થાત : હું અત્યાર સુધી દેવા કરી કરીને શરાબ પીતો રહ્યો કારણ મને લાગ્યું હતું કે મારા બૂખમરાથી છેવટે મને સંપત્તિ અને સ્વદરિતિ સાંપડશે.

આ મેલુલા કવિમાં એક અનોખો એવો હાસ્યરસનો અંશ હતો. એક વાર એની પત્ની એક નવું ઘર બાંધે રાખવા માટે જોવા ગઈ. પછી આવીને એના પોતાના પતિને કહ્યું કે આખ તો ઘર બધું સરસ છે પણ, ત્યાં એક 'બલા' રહે છે, એમ પાડેશીઓ કહેતા હતા ગાલિબે તરત પ્રશ્ન કર્યો કે 'બલા ! તારાથી પણ મોટી બલા આ દુનિયામાં છે ખરી ?'

મસ્ત સ્વભાવના અને મદિરામાં અકચૂર રહેતા આ શાયરની કવિતામાં અદ્વિત સંવેદનશીલતા, અમાપ વ્યથા અને અનહદ અનુકંપા છે.

છત્રક કરવામાં પણ એની ખુમારી અનોખી છે. મારુક-કને ઘેર જઈને એનો દરવાજો ખટખટાવે એ ખીંગ

હમ કુઝારે ઝોર ખુબે, યું કોન જાય ?
વાર કા દરવાઝા પાયેં ગર ખુલા.

અર્થાત : પ્રિયતમાને ઘેર જઈએ, કોણ મારું અને એ બારણા ઉપાડે એની પ્રિયતમાને ઘેર કાણ જાય, હું તો

ત્યારે જ જાઉં કે મારા આશમનની અપેક્ષામાં દરવાજો બંધડેલો જ હોય.

પ્રિયજનની સંકાયત તો ગ્રેમી પહેલેથી જ કરતો રહ્યો છે. ગાલિબના શબ્દમાં કહીએ તો:

વાયેદા આને કા વકાકર કી ચે કયા અંદાઝ હય ?
તુમને કયો સોંપી હય મેરે ઘરકી દરવાની મુઝે ?

અર્થાત : તું આવવાનો કાલ આપીને આવી જ નહીં અને તને વચન આપ્યું હતું એટલે અમારાથી બહાર પણ ન જવાય! શું હું કંઈ ધરનો ચોક્કીદાર જ છું ?

આ નીડર, નિખાલસ કવિએ પોતાની કૃતિઓ સંતા-
વાનો કહી ચે પ્રયત્ન કર્યો નથી. કવિને સ્વાભાવિક એવી
અનેક ત્રુટિઓ એનામાં હતી. એ શરાબી હતો અને
દુશ્કળાણ કરેલી, ધાર્મિક પરંપરા અને ખોટા આડંબરનો
એ સદાય હિપહાસ કરતો રહ્યો હતો. સંતના સ્વર્ગમાં
ફરનારા ઢોંગીઓ વિશે એ લખે છે:

કહાં મયખાન કા દરવાઝા 'ગાલિબ' ઔર કહાં વાયેઝા!
પર છતના જાનતે હૈ-કલ વો જાતા યા કે હમ નિકલે.

અર્થાત : કયાં મદિરા અને કયાં મરિજદ ? હું તો

એટલું જ જાણું છું કે, ત્યારે હું મયખાનાની અંદર
જતો હતો ત્યારે એ : સાધુજન : બહાર નીકળતા હતા.

સંવેદનશીલતા, શક્તિ, સહૃદયતા અને માનવજીવનના
કોમળ ભાવોને સમજતી અનુપમ અનુકંપા ગાલિબમાં
દેખાય છે. બધા જ કવિઓની જેમ જિંદગીના આખરી
દિવસોમાં ગાલિબ મોતની ખતેરમી કરતો રહ્યો. ભૂત-
કાળને ભૂલવા મથતો અને ભવિષ્યની ચિંતા ન કરતાં
વર્તમાનમાં જીવતો આ રંગીલો રસકવિ એના જીવનના
આખરી દિવસોમાં શેર લખવાની ચાલ પણ બુદ્ધી ગયે
અને છતાં ચે ગાલિબ એની જિંદાદિલીથી જીવન જીવવાની
આદતને લીધે મનન, ચિંતન અને પ્રકૃષ્ટિત માનવજીવ-
નનો અમર વારસો મૂકતો ગયો.

● ● ●

દરેક જાતનાં લુબ્રિકેટીંગ તથા ગ્રીસીસ માટે [જથ્થાબંધ] ઇન્ટરનેશનલ લુબ્રીકન્ટ્સ કું.

કેપ્ટ હાઉસ, ધોળીતાળાવ, મુંબઈ-૨.

તાર : Lubricants

★

ટે. નં. ૩૧૯૨૦૯

કપારે ય નહોતી એવી જ તાસીર આહમાં,
ને તાણુ છે ગજબનું છસકેતી નિગાહમાં,
તીરે બિનો છું તો ય તણાતો જ બહુ ધુ,
મુરકેલ છે તટસ્થ રહેવું પ્રવાહમાં.

★

હૃદયે દરબાર પર હું છું હજુ થવામાં,
પાપ એવું શું કયું છે મેં પરગજુ થવામાં,
નહિ તો કહી અદાલત આવી રીતે ન દેડે,
બિચુપ રહી હશે કે મોઝસ રજુ થવામાં.

આવીને ચીસે ચીસે ચીસો બની ગયો છું,
છું આમ બહુ કંઠે પથુ ઢીસો બની ગયો છું,
આણું છું તો ય ચરણો ખોળાએનાં રહે છે,
એચો અને બસા યમ ખીસો બની ગયો છું.

★

મંજિલ સુધી તો કોને ખબર કેવી વીતશે,
વસમી બહુ જ વસમી સફરનો પદાર્થ છું.
આગળ જતાં જે જાય બળા અંતરાધમાં,
એવો જ કોઈ રાહ ગુજરનો પદાર્થ છું.

છવણી રક્ષીતો આંખને આરે રહી રહી,
હુની ગયો એ ન્યેતિ-કળય અધકારમાં,
ધામલ જોકે કે આ જ દરાને કહે છે અંત,
બાકી રહ્યું છે કોણ દવે આવનારમાં !

— અમૃત ઘાયલ

સ્વતંત્ર પુરુષ મિર્ઝા ગાલિબ

દશ અભિયાર વર્ષની વયે જ ગાલિબે ગઝલ કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો. પચીસમે વર્ષે ગાલિબના શેરની સંખ્યા બે હજારનો આંક વટાવી ચૂકી હતી. પ્રથમની એટલે કે તેર વર્ષની વયે લખાએલી કૃતિઓ તે યુગના શાયરસમ્રાટ મીર તઝી 'મીર'ને બતાવવામાં આવી. તેઓશ્રીએ રચનાઓ બોતાં જ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો કે, 'આ હોકરાને બે કોઈ ચોખ્ખા ગુરુ મળી જશે અને સીધે પંથે દોરશે તો એક અદ્વિતીય કવિ નીવડશે, નહીં તોર બીજા બંધવાસ કરવા લાગશે.'

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જે ગતિથી રચનાની પૂંછ એકત્રિત થતી હતી તે જ ગતિથી વૃદ્ધિ થાત તો 'મીર'ના અભિપ્રાયના અતિમ અંશ જેવી જ દશા થાત. પણ ત્યાર પછીની ઘટનાઓએ જે રૂપ ધારણ કર્યું અને દિલ્હીના સાહિત્યિક વાતાવરણની ગાલિબ પર જે અસર થઈ તેના લીધે 'મીર'ની અવિધ્વવાણીનો પ્રારંભિક અંશ પૂર્ણ થયો. અને ગાલિબ એક અદ્વિતીય કવિ તથા સાહિત્યકાર રૂપે પ્રગટ થયા.

ગાલિબની પ્રારંભિક રચનાઓ અતિ ક્ષિણ હતી, એટલું જ નહીં પરંતુ 'પહેલી' એટલે કે ઉખાણા તુલ્ય સંદિગ્ધ હતી. કહેવાય છે કે ગાલિબ એના પુરોગામી કારસીના કવિ 'બેદિલ' થી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે આ પ્રભાવ એને અનુકરણની સીમા સુધી દોરી ગયો. અને પરિણામે ગાલિબ અને અન્ય શાયરો વચ્ચે કટાક્ષ અને પ્રહારની ખૂબ ટપાટપી થતી. ટીકાકારોએ કંમર કસી હતી તો ગાલિબે વળતા પ્રહાર કરવામાં કસર ન રાખી

'ના સત્તાપ્રશસ્તી તમન્ના ન સીલેકી પરવા
ના સહી ગર મેરે અશઆરમે' મની ન સહી'

ન તો પ્રશંસાની અપેક્ષા છે ન તો બદલાની, આશ શેરમાં અર્થ નથી તો બલે નથી.

'સો પુરતસે હે પેશાએ આપ્ના સિપહગિરિ,
કુછ શાયરી જરી વ એ હજજત નહો મુઝે.'

સો પેદીથી પૂર્વજનો ધંધો જ સિપાહીગિરિનો છે માત્ર શાયરી જ મારી આબરૂનો પ્રદેશ નથી.

ક્યારેક કહેતા :

'મારખ ન વો સમજે હે' ન સમજે'એ મેરી બાત,
દે ઔર દિલ ઉઝે ન દે મુઝે' જખાં ઔરે !

અમૃત ધાયલ

‘બકરદા હું જૂનમે’ કયા કયા કુછ.
કુછ ન સમજે ખુદ કરે કોઇ.’

આ ટપાટપી એ કક્ષાએ પહોંચી કે ગાંધિજીને-
સાંભળી તે વેળાના મોભાદાર શાયર ‘ઐશ’ને પણ અક-
ળામણ થઇ કે:-

‘મન કહેનેકા જળ હે ઇક કહે ઔર ફુસરા સમજે,
અગર અપના કહા ખુદ આપહી સમજે તો કયા સમજે,
કસામે મીર સમજે ઔર જળાને મીરજ સમજે,
મગર અપના કહા જે આપ સમજે યા ખુદ સમજે.’

કહે છે કે ગાંધિજી પ્રથમ ચિંતક અને પછી શાયર
છે. આ વિધાન ન્યાયપુરાસરનું નથી ગાંધિજી ભેદક
ચિંતક છે અને શાયર છે. પણ અસલમાં સૌ પ્રથમ
માનવ છે. આજાદ મદ’ સ્વતંત્ર પુરુષ જન્યા સિવાય
મહાન સર્જક અને શાયર થવું શક્ય નથી. ગાંધિજીમાં
સર્જકનું સૌંદર્ય એટલે કે હૃદયોદાય’ આરોભાર હતું
કદાચ આનું કારણ એ પણ હોય કે પોતે એટલા શક્તિ-
શાળી હતા કે તેને ધર્મની અસલાતું શરણ સ્વીકારવાની
આવશ્યકતા ન હતી.

‘ગાંધિજી બૂરા ન માને જે વાછંડ બૂરા કહે,
ઐસાબી કોઇ દે કે સજ અરજા કહે જિસે.’

મિયાં દાદામાં સૈયાહને લખાએલા એક પત્રમાં વક્ર-
દરંના કોઇ કે જે ગાંધિજીના વિરોધી હતા તેને અનુ-
લક્ષીને ઉપયુક્ત શૈર કહેવાયો છે. આ શૈરની પહેલાં
ગાંધિજી જણાવે છે કે-

‘તુમ બૂરા ન માને, કિસ વાસને કે અગર મેં છુરા
હું ઉસને સત્ય કહા. ઔર અગર મેં અરજા હું ઔર
ઉસને બૂ. કહા તો ઉસકો ખુદકે હવાસે કરહો.’ અમાઉના
જમાનામાં ઇબ્તદિરિત ઉત્તેજનાના ડગલકાંથતા જ રહેતાં
પણ ગાંધિજી આવી ધર્માગ્રુષ્ટિથી પર હતા, તેવા ધણા ઉદા-
હરણ તેના જ સર્જનમાંથી મળી આવે છે. ઉત્તાદ મીર તકી
‘મીરની પ્રશંસા ગાંધિજી સુતક કે કરી છે, એટલું જ નહીં કિન્તુ
પોતાના સમકાલીન શાયરો પૈકી ‘ઐશ’ અને ‘મોમિન’ની
કાવ્યપ્રક્રિયાએ ન્યાયે તેને પ્રમાણિત કરી અહીં છે ત્યારે
જીજીબીજીગીને તારીફના પુલ બાંધ્યા છે. પોતાની ઉદાર
અને સહિષ્ણુ શક્તિ દ્વારા અન્યની શક્તિનો સ્વીકાર કરવો
એ ય કવિધર્મનું આગવું લક્ષણ છે. ફરમાવે છે:

રખતે કે તુમહી ઉત્તાદ નહીં હો ગાંધિજી,
સુનતે હૈ અગરે જમાનેમે’ કોઇ મીર બી યા

ગાંધિજી, અપના જે અકીદા હૈ, ખકોસે ‘નાસિખ’
આપ’ મે બદરો’ હૈ જે મોત-કિદે મીર નહીં.

‘ઐશ’ અને ‘મોમિન’ના થોડા અશબ્દાર એમને
અતિપ્રિય હતા. લખલા તરીકે ‘ઐશ’ની મઝલની પ્રથમ દી

અળ તો ધણરાકે જે કદતે હૈ કે મર જમ્મે જે
મરકે બી મૈન ન પાયા તો કીધર જમ્મે જે
અને ‘મોમિન’નો શૈર

તુમ મેરે પાસ હોતે હો ગોયા
જળ કોઇ ફુસરા નહીં હોતા

માનવજીવન એટલે બુલોની પરંપરા. માનવી એટલે
સંજોગોનું અસહાય પ્રાણી એની પ્રત્યે તો કષાદૃષ્ટિ
દર્શાવવી રહી.

ના સુનેા મર બૂરા કહે કોઇ
ના કહો મર બૂરા કરે કોઇ
રોક લો મર મલત યસે કોઇ
જખસ હો મર ખતા કરે કોઇ

સ્વામિમાન, સદિષ્ણુતા, સદનશીલતા, ખેલદિલી,
આનંદની અને રિનોદ્દૃષ્ટિ, આ બધા ગુણો વ્યક્તિત્વને
એવા અણવવામાં પરોક્ષરીતે મહત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે.
ગાંધિજીના વ્યક્તિત્વને ધાવામાં આ ગુણોના કાણે મહાન
છે. અલબત્ત ગાંધિજી પણ તે યુગની પ્રજ્ઞાસિકા અનુસાર
અન્ય શાયરોની જેમ કસીદા પ્રચારિત કાવ્ય દ્વારા રાજ
મહારાજ તથા વિરોધ કરીને બહાદુરશાહ ‘ઝફર’ને, જેમના
દરબારમાં ગાંધિજીને ય પ્રવેશ મળ્યો હતો, -ખૂબ જ બિર-
દાલ્યા છે આનો અર્થ એ નથી કે ગાંધિજી આ બધું
સ્વેચ્છાએ કરતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનમાં અનિચ્છાએ
હૃદય પર પથ્થર બાંધી ધણી વેળા નિઃ પ્રકૃતિને પ્રતિ-
કૂળ સંજોગોવસાત લીધું કાચ’ પણ કરવા પડે છે, પછી
તે શાયર હોય કે શાહ. ઉપર કહ્યા એવા ગુણોથી સજ્જ
એવી વ્યક્તિને ગાંધિજીની જેમ મદદઅંશે સફળ જ
કરવાનું હોય છે. આવા ધણા પ્રસંગ ગાંધિજીના જીવનમાં
અને કરનમાં ડેકિયાં કરતા દેખાય છે.

બહાદુરશાહ ‘ઝફર’ જે પોતે તે વેળાની મોગલ યુગની
અનિવાચ’ પ્રજ્ઞાલીને સ્વીકારી શાયરી કરતા. તે જે એક
અચ્છા શાયર હતા. તેના દરબારમાં ગાંધિજીની તૈયુર
વંશનો ફારસી છત્રિકાસ લખવા માટે ઉત્તારાવવામાં
આસિક રા. ૫૦ ના વેતનથી નિયુક્તિ કરવામાં

આવી હતી. વેતન છ માસ પછી આકારવાનો શિરસ્તો હતો. એટલે છ માસ વીતી ગયા બાદ જ તે છ માસનો પગાર આપવામાં આવતો. ગાલિયને મન એક માસ પૂરતું ચે આ વેતન ન હતું. અધૂરામાં પુરું પ્રતિ માસને બદલે છ માસ પછી પગાર થતો. મન મારીને 'ગાલિય' સાહેબે છ માસ માંડ માંડ કરી કાઢ્યા. પણ પછી બર દરબારમાં વીંટીને પેટછુટી વાત કરી.

આપકા બંદા ઔર ફિરુ નંભા;
આપકા નોકર ઔર ખાઈ ઉધાર!
મેરી તનખાઈ કીજે માફ બ માફ
તા ન મુઝકા હો જિન્દગી દુરવાર
તુમ સલામત રહેઃ હજાર બરસ
હર બરસકે હો દિન પચાસ હજાર.

ધણું કરીને આ પછી વેતન પ્રતિમાસ મળતું થયું હતું.

૧૮૫૭ના વિપ્લવ વેળા કે જ્યારે મેગલાઈને અંતિમ સ્થળ અસ્તાયણ પર ડચકા લેતો હતો તે વેળા એક દિવસ ગોરા સિપાહીઓ ગાલિય ને મહોલ્લામાં રહેતા હતા તેમાં હીવાલ ઠેકી ધસી આવ્યા આ આંધીને રોકવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા જો કે સિપાહીઓએ જાન-માલની કાનિ ન કરી. પણ મિર્ઝા અને મિત્રોને પકડીને કનલ બ્રાઉનની સમક્ષ ખડા કરી દેવામાં આવ્યા ગાલિય સાહેબની ધરાની આકૃતિ અને પહેરવેશ જોઇ બ્રાઉન સાહેબે સાશ્વત પ્રશ્ન કર્યો : 'વેલ તુમ મુસલમાન !' ગાલિયને મુસ્લિમી છાયામાં ખડાખડા ન જાણે શું સૂઝ્યું ! ઉત્તર આપ્યો :- 'હજૂર આધા' કનલસાહેબને આશ્ચર્ય થયું કે આ શું બકે છે ? ગાલિયે રપજતા કરી કે 'શરાય પાતા હું, સુઅર નહીં ખાતા-'

શરાય અને સુઅર અન્ય તાતિની જેમ મુસલમાનો માટે વળ્યું છે. ગાલિય પ્રથમ પદાયના સેવનના દિમા-પતી હતા, બીજી ચીજને દૂર રાખતા. આશ્ર નીમ-આધા મુસલમાન હતા. જવાબ સાંભળી કચેરી આખી હસી પડી અને મિર્ઝા અને મિત્રોને આ હાજરજવાળીના પુરસ્કારમાં મુકિત મળી તથા લટકામાં મહોલ્લામાં રહેવાની છૂટ પણ મળી.

૧૮૪૨ માં દિલ્હી કોલેજમાં ફારસી વિષયના નિષ્ણા-તની ઊણપ વર્તાઈ આ બારમાં ગાલિયના નામનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. હામ્સન સાહેબે ગાલિયને બોલાવ્યા.

વળતે દિવસે પાલખીમાં બિરાજી ગાલિય ગયા. બંગલાના ચોગાનમાં જ પોતાના સ્વાગતની પાલખીમાં બેઠા એક પ્રતિક્ષા કરતા રહ્યા. થોડીવાર આ દશા રહ્યા પછી પાલ-ખીમાંથી ઉતરવા કોઇએ પ્રશ્ન કરી, તો ગાલિય સાહેબે ફરમાવ્યું કે 'કોઇ આવે તખ્તે ઉતરુ' હામ્સન સાહેબને ખબર થતાં સ્વયં બહાર આવ્યા અને બોલ્યા કે, 'આપ મુલાકાત માટે નહીં નોકરી માટે આવ્યા છો. પછી સ્વાગત કરવા કોણ આવે ?' ગાલિય સાહેબે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે 'નોકરી એટલા માટે કરવા ચાહતો હતો કે પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ થાય. એટલા માટે નહીં કે જે થોડીધણી છે એ પણ રહેવા ન પામે.' પાલખી પરથી નીચે પગ મૂક્યા વગર જ બોઝીઓને પાલખી પાછી ધર બણી લઇ જવા ગાલિયે આજ્ઞા કરી. હામ્સન સાહેબ જડપાતોડ જવાબ કયાં પ સુધી જોતા જ રહ્યા.

ગાલિય પ્રવાસની કાયર હતો. જીવનમાં લાંબામાં લાંબો પ્રવાસ એમણે પોતાના પેન્શન ખાતત દિલ્હીથી કલકત્તાનો ખોસો. વચ્ચે લખનૌ આવ્યું. સ્થાનિક શાયર અને સાહિત્યકારોએ ગાલિયનું દબદબાલયું સન્માન કયું. એ વેળા ગાજીમુદિન હેદરનું રાજ હતું. ફિતુ રાજકાજનો દોર સૈયદ મુહમ્મદખાં બહાદુર ઉર્દે આગા મીરના હાથમાં હતો. તેમણે મિર્ઝાને મળવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. ગાલિય તત્પર હતા પરંતુ બે શરતો : 'સ્વયં આગા મીર ઊભા થઇને તેમનું સ્વાગત કરે અને બીજી એ કે તેમને નગદ નજરણ્યા માટે ક્ષમા કરવામાં આવે. આગા મીરને આ શરત અશુભતી લાગી. મુલાકાત થઇ નહીં. અને મનની ઇચ્છા મનમાં રહી. પેટે પાંડા બાંધી જીવવાના દિવસો હોય અને લક્ષ્મી સાથે ચડીને ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે સ્વમાનની રક્ષા કાળે ગાલિય જેવા મેધાવી મિત્રજના શાયર જ વિનમ્રતાથી લક્ષ્મીને જાકારો દઇ શકે

આજા એમનું જન્મસ્થાન. ત્યાં આરસમાં કંડારેલો તાજમહાલ પ્રેમના મૌનનું અમર પ્રતીક છે, તો દિલ્હીમાં ગાલિયની મન્નર એ પથ્થર પર કોતરાયેલો પ્રેમનો અખીટ શબ્દ છે :

મે લારી બે કફન અસદે ખરતા જાંઝી દે
હકે મગફિરત કરે અજબ આઝાદ મદે યા.



(ગઝલ)

રસે પડ્યા તો રણ મહીં રસતા પડી ગયા
બેસી રહ્યા જે મંજિલે બૂલા પડી ગયા
લીલા લીલાશની તો સમેટી ગઇ વસંત
અરમાન પાન પાનના પીળા પડી ગયા
ખામેશીએય ખુબ વગેવાઇ આપણી
વાતાવરણમાં મૌનના પડ્યા પડી ગયા
આધાતની પડી ન હતી છવને કરી
ખૂંપી ગયા હૃદયમાં અને ધા પડી ગયા.
કરવી પડી સમાજની ચર્ચાંય આપણે
સાગરની કાંજમાં કિનારા પડી ગયા.
શું આપણી તરસણું સમાધાન થઇ ગયું ?
પગ કેમ આજ શોષના પાછા પડી ગયા !
આ જિંદગીને જંગ, આ કળરો, આ વરતીઓ
શોડા ઊભા રહ્યા, અને શોડા પડી ગયા.
સરજની સાથે એટલા દોડ્યા અમે જની;
પડાયા દાંડી દાંડીને પાછા પડી ગયા.

— ગની દહીંવાલા

જળ મહીં જ-મી કમળ જળને પરસતા જ નથી.
એમ એ અમમાં વસે છે અને વસતાં જ નથી.
રંગના આવી પરરપર કદી રસતાં જ નથી,
નેણુ હસતાં હતાં પહેલાં હવે હસતાં જ નથી.
માર્ગ વચ્ચે જ આબીડ યની ઊભા છે,
અમુઓ એવાં અકોણું છે કે ખસતાં જ નથી.
વાદળો છે કે લસા આ તે મહેલા મુગજળ!
ક્યારનો વાટ નિહાળું છું વરસતાં જ નથી.
એણું કેમ કરી એકલે પડે અગિ!
લોહીનાં પાણી વહારે હવે ધસતાં જ નથી.
એ બિચારાં તો જનમથી જ તરસના આર્થ
મુગજળો કોણુ કહે છે કે તરસતાં જ નથી ?
શળ ભોંકાય છે બીતરમાં હજીયે કાયલ,
રંગ છે ફૂલને કે તોય કણુસતાં જ નથી.

— અમૃત લાયક

ન વિસરાળો

બધું વિસરાઇ જાળે, લક્ષ્ય લાખેણું ન વિસરાળે;
આગમની આઃ લઇને ન્યાયતાં નેણું ન વિસરાળે.
બને ક્યારેક એવું પણ, અવિરમરણીય વિસરાળે;
મને મારેલ ત્યારે મેં જ એ મેણું ન વિસરાળે.
વિરહતાપે હૃદયની કુંજ એણે રાખી છે લાલી,
મિલન મેહલિયે એ બહાલનાં બહેણું ન વિસરાળે.
યુગમોની મહોલ્લતમાં કદી વિસરાળ મંજિલ પણ—
તકાળે તાવનારાં કાગળાં કહેણું ન વિસરાળે.
ન હો લેણું, ન હો દેણું, લલા એવું બને કયાથી ?
જલે વિસરાઈ લેણું જાવ, પણ દેણું ન વિસરાળે.
વિસારે સવં પડશે વાત, કું તોયે અડું મંદિલ—
મેં વિસરાઈ જતાં વેરલ એ વેણું ન વિસરાળે.

— ગાફિલ

ગઝલ

બલે ને પંથ વંકાયા કરે છે,
સમયનો સંધ તો વ્યાધ્યા કરે છે.
પ્રસંગો બિંધમાં ફૂલી ગયા ને,
રચ્છિતની સાંકળો ખખડ્યા કરે છે.
ઊંઘી ગઈ ચાંદનીની સ્વપ્ન છાયા,
મકાનો આંખ બસ ચોળ્યા કરે છે.
અવાજોની દિશા બદલાઈ ગઈ ને,
હવાઓ ભણે શું સુંઘ્યા કરે છે.
ક્ષિતિજની પાંખણે ઉઘડે ન ઉઘડે,
સિતારાઓ સદા સળગ્યા કરે છે.
જુઓ ભેદ રહી છે અંધ અંધો,
કશું જોડાણમાં અળક્યા કરે છે.
મધુ છે અંતનું અંધારું ધેડું,
અને આ કોણિયું સળગ્યા કરે છે.

— આદિલ અનસૂરી

...મિલન ચાહંગાર થાય

કોઈ દિવસ તમે પથુ ધર બાજુ નીકળો,
તો રસ્તે એ નીકળતાં બીજને વિચાર થાય.
પ્રુક કંઠકોય દૂર થતા માર્ગમાં રહે
ભોવાને થોફે થોફે ફૂલોની કતાર થાય ।
ડગડે ને પગડે શેરી પ્રકુલિત થતી રહે
વાનાવરણ સરસ બને ભોલમને ધ્યાર થાય.
સત્કારવા તમોને મકાનો ઊભાં રહે.
અંતરની ઊમિંઓતું મિલન ચાહંગાર થાય.
લપ્ત વીંઝણને હાથમાં મહેતી રહે હવા.
ને રૂપભીની ખુશ્બૂ શીતળ ધપ નીપાર થાય.
બે વાત તો કરી શકે બોણું બિચારું દિલ,
એ રીતે કેંઈ થોડા સમય પથુ પસાર થાય.
'શબનમ' તમારી પાટમાં બેઠા છે એ રીતે
કપારે તમે પધારોને અંખો આ ચાર થાય.
યુગ યુગ જુનો છે આપણો સંબંધ હે સખી!
એવો નીલાવળે ભવસાગર તો પાર થાય.

— બ્રિજેન મહેતા 'શબનમ'

મળે ન મળે

કદી જો નાવને આફકે હવા મળે ન મળે,
જીવન અવાહને ધારી દિશા મળે ન મળે.
દશાના રંગ બદલાતા રહેતા હોય સદા,
ગમે છે એવી અને ત્યાં દશા મળે ન મળે.
જીગરનાં જખમ બતાવું જઈને ક્યાં ફૂં હવે,
થયું નિદાન કે એની દવા મળે ન મળે.
રહી જા દહં હવે દિલમાં તારું રથાન કરી,
અવરની પાસ તને આ મળ મળે ન મળે.
બમરની ઝીત હશે હીક એમ કેમ કહું !
બધાને સરખી તો માદક સગા મળે ન મળે !
તમે કહો છો નથી દિલ એ વાત સાચી છે,
પ્રણયના દાર વિના દિલરૂપા મળે ન મળે.
પ્રયાણ આદર્શ છે રણ મુદ્રી નગરની ભણી,
હરણ ! તમોને હવે ઝાંઝવાં મળે ન મળે

— મહેશ ધ. વેદ્ય

મારી પ્રભુપતી દુનિયા આપ્યા છે હજી પથ્થ,
એ પથ્થ જગતમાં જાણે અપવાદ છે હજી પથ્થ !
ભવરથમાં એટલો પથ્થ મુજ દિલને છે દિવાસો,
કે મીઠી વીરડી સમ ગુજ વાદ છે હજી પથ્થ.
હાને છે એક દિ હું યુલ્હન તણ જવાનો,
પાગલ થઈ જવાના ઉન્માદ છે હજી પથ્થ.
કંપી શમા રહી છે જોઇ પતંગ-લાશો,
આરે તરફ સહાદતના નાદ છે હજી પથ્થ !
તરસ્યા કો' આત્મ રઝળે છે અંજવા સ્વરૂપે,
કે રથમાં પાણી પાણીના સાદ છે હજી પથ્થ !
કતવ્ય-પ્રેમ માહે છે સ્થાન કોનું પહેલું ?
શુદ્ધિ ને લાગણીમાં સંવાદ છે હજી પથ્થ.
હર હાલમાં હમેશા ખુદરીથી છવું છું.
જીવનમાં કોઈથી ના ફરિવાદ છે હજી પથ્થ.
મરતક નમાવવાની મારી ફરજ બજાવું,
ગુજ દારથી ભલેને ના દાદ છે હજી પથ્થ.
'શુક્રભિલ' ભલેને માને આપ્યાદ ખુદને જગમાં,
દુનિયાની દષ્ટિમાં એ બરબાદ છે હજી પથ્થ !

— શુક્રભિલ કુદરેશી

અચાનક આગમન એનું, ધડી કેવી છે વિસ્મયની !
ધરતી આવી છે ગંગા ગાદ છોડીને દિમાલયની.
હૃદય વારી દઇ ગુજ પર, પ્રભુપ-સિદ્ધિ વરી લેણું,
અમે અંતરમાં એવી મહોર મારી આજ નિશ્ચયની.
નથી આ બીજરેખા, પથ્થ ગગન-દેવે હુલાવેલી
મને લાગી નયન કેરી કટારી કોઇ નિર્ધનની
કરી એ વાત મેં અમથી ધડીભર માંદની સાથે,
મને જોતા રથા તેઓ નગરથી આજ સંસપની.
હું તારા પ્રેમ કેરા આસરે આભો છું એ રીતે,
ગગન ઝુકી પડ્યું છે યેય પર જાણે મહાસયની
તમે પાતા રહેશો જો મદિરા આમ અખોની,
જણાઇ જશે તો ધડીએ પછી કોઇ સુરાસયની.
મહણ અંતરની આરતના શરણે એ રીતે લાગ્યું,
પડી છે જાણે કે જાણ વિધિના કૂર આસપની
મૂઠી દીધા બધાં હથિયાર હેઠા જિંદગાનીએ,
ધડી આવી પહેંચી કાળના દાયે પરાજયની.
જગતની કૂરતાને ખ્યાલ તો એનેય છે 'સાકિન' !
શુભાખો આરે કાઠાએ કરી છે વાડ નિમંયની.

‘સાકિન’ કેશવાણી

ગઝલ

જો વિતાવી ના શક્યા એકેય ક્ષણ ધરની ખદાર
સાબલ્યું છે કે વરસા છે એનાં રણ ધરની ખદાર
મેં બીજને ખ્યાલ રાખ્યો હોય તો કહેવાય નહીં
કેમ છુડું હો પછે મારું વસણુ ધરની ખદાર
બારી, દરવાજા, હવાખળી એ બધે રાખી હતી,
તે છતાં સરકી ગયું વાતાવરણ ધરની ખદાર
આમ પથ્થ ધરમાં ન જાણે કોઈ ક્યારે આવશે ?
તો પછી ચાલેને કરીએ જાગરણ ધરની ખદાર.
અંજવાઓ જેમ આવ્યાં તેમ પાછા નીકળે !
દોડતું ચાલ્યું ગયું હમણાં હરણુ ધરની ખદાર.
આ ઉપેક્ષિની ખારણાં ને કાંઈ કહેશે નહીં 'ફના':
એમને જોવા દો કોઇ ના ચરણુ ધરની ખદાર.

— જવાહર બક્ષી 'ફના'

આવરણ

એ ખુશી, લૂંટી ન લેને વેદનાની આવરણ,
 દિલને સોરવતાં નથી એ વિણ કશાનાં આવરણ.
 હે સુમન, સહચરને હું તો નિત ઉઘાડ પાડું છું,
 હાંકે છે કંટકને કાં તુજ રમ્યતાનાં આવરણ.
 પૂછુંઆને પણ થયાં અરમાન જ્યાં એકઠલ તણું,
 વિરહીના નિશ્વાસે સજ્યાં ધન ઘટનાં આવરણ !
 ના પતંગાની પ્રણય-દ્રષ્ટિને એ ખાળી શક્યાં,
 ધન તિમિર ના થઇ શક્યાં જલતી શમાનાં આવરણ.
 છુપવું-ડોકવું : કારસ્તાન છે કીકી તણું,
 થાવ છે ગદનામ ધારાં પોપચાનાં આવરણ.
 નાણી લે દિલ, તારી બેચેનીતું કારણ નાણી લે,
 દુઃખને ખૂંચે છે સુખની કલ્પનાનાં આવરણ.
 હો સુખારક મિત્રને નિજ મિત્રતાના અંચળા,
 સુખ ખતા કાળે નથી ક્યાં તુજ દયાનાં આવરણ !
 કેમ તું ટકવા દે નહિતર તારી સુંદર સંહિમાં ?
 દિલને દીપાવે છે નક્કી અવદશાનાં આવરણ.
 મુજ નજર તો રાતદિન તલસે તને રાણુચારવા,
 તારે ક્યાં તજવાં છે પણ અદસ્યતાનાં આવરણ !
 છણું કાવાની રહી ગઇ આગર, એ પણ ધણું,
 હો શક્યાં હાંકી ન છવનને કેશનાં આવરણ.
 ગવને પણ એથ લેવાની પડી જ્યારે જરૂર,
 કામ લાગ્યાં એને “ કિસ્મત ” નમ્રતાનાં આવરણ.

— કિસ્મત કુરેશી

ક્યાં હતા ?

સામે જ હતા હાર ઉભવ દૂર ક્યાં હતા ?
 સંગાથ દેવા તમને એ મળજુર ક્યાં હતા ?
 કંપી ગયાંતા કેમ ? નઝરે જ્યાં મળી જરા;
 કાં થઇ ન નઝરે રિયર ? અમે ફૂર ક્યાં હતા ?
 સાકરી ! ન તળે સાથ, ભરો જામ પ્રેમના,
 મખમૂર ભલે થઇ ગયાં, ચકચૂર ક્યાં હતા ?
 થાકવા હરો પૂછી પૂછીને, હાર હાર પર;
 પળમાં મળીએ એટલા, મસહૂર ક્યાં હતા ?
 ખુદલા છે નયન એટલે મારા મરણ પછી;
 આળ્યા ન તેઓ કેમ ? એ મગરૂર ક્યાં હતા ?
 જોઇ લીધી દુનિયાને ‘મલિક’ ! એ જ રીતથી;
 દુઃખમાં અમારા સાથીઓ રંજૂર ક્યાં હતા ?

— ‘મલિક’ મોહનંદ

ગઝલ

પહેલો પ્રણયનો વાર અને વાર પર તમે,
 કે થઇ હતી ત્યાં હાર અને હાર પર તમે.
 સન્માન હું કરી ન શક્યો આપતું કદી,
 છે બંધ. ધરનાં હાર અને હાર પર તમે.
 એથી હંમેશાં ખારને હું આહતો રહ્યો,
 ફુલો તથે છે ખાર અને ખાર પર તમે.
 અગળ્યા કરે છે પ્રેમને એકાન્તાનાં ધરો,
 હોઠો મહીં છે ખાર અને ખાર પર તમે.
 ઊંચકીશ હું તો સ્વપ્ન તણા સ્વપ્ન તૂટશે,
 પાંપણ ઉપર છે ભાર અને ભાર પર તમે.
 લાવી શક્યો ન ગિન્દગી; હું ગિન્દગી સુધી,
 તુટ્યો સમયનો તાર અને તાર પર તમે.

— મહેન્દ ગોહિલ ‘ઉલ્કા’

મૃગજળની પથ્ય ઝલક ફક્ત એકાદ ક્ષણ હશે
માથે ને લપ ફરં છું હું એ તારું રણ્ય હશે
એકાંત મારા ધરતું તો રહેશે બધું બધું
જ્યાં તરી શકપતા નથી ત્યાં કોઈ પથ્ય હશે
એ પ્રેમ છું હું ને ન પુરો વ્યક્ત થઈ શક્યો
તું પથ્ય કોઈ અધૂર રહેતું વલણ હશે
મહેરાઓ મારી ઇચ્છાના ક્યાં ઓળખું છું હું
તારા ૫ મનમાં કોઈ અભવ્યું રટણ હશે.
ક્ષણનો ભરોસો ક્ષણની ક્ષિતિનો સુધી હતો
કાલે ફરી અભવ્યા સૂરજના કિરણ હશે.

— હુમંત ઘોરકા

હું કહીશ ત્યાં સુધી આ જન મહિ જન છે
માનવી એને હું સમજું જેને એનું જ્ઞાનું છે.
એક છે બીજો નથી કાં ધર્મ ને જાતી અલગ
એની નજરે આશાની જાત તો ઇન્સાન છે
ધર્મને માનો અલગ માનો મને ચિંતા નથી
એના પાસે માનવીનું એક સરખું રથાન છે
કહેવાનું કારણ ફક્ત છે માનવી છું એટલે
પાપ કરવું આ ધરા પર પુન્યનું અપમાન છે
કોઈપણ તમને કહે જોને ઉદાવીને તમે
એક તરફ ગીતા અને બીજી તરફ કુરાન છે
કહી દો હમદદ જમને બધાના ધેર ધેર,
જીવનારા તારે મરવાનું તને કંઈ જ્ઞાન છે

— હુસેન હુમદદ

ગાઝલ

તમ છું મૃગજળની વચ્ચે હંસલાના રૂપમાં,
માનસરનાં મોતી લાગ્યો છું કલાના રૂપમાં,
એક ખુદારી નિદ્રાળી તારલાના રૂપમાં,
સૌ અમકનારા રહે છે એકલાના રૂપમાં.
થઈ ગયું છે એક જટિલ જંગલ સમું જો કે જીવન,
મન છતાં નાચી રહ્યું છે મેરલાના રૂપમાં,
જે નદી સાગર સુધી ના જઈ શકી સીધી રીતે,
એ સુકાઈને મળી મધ મેહલાના રૂપમાં,
હદ તો એ છે કે મને પથ્ય હું મળી શકતો નથી,
જોકે છું દીવાલ આડી આભલાના રૂપમાં,
જારી સ્થિરતાની અજોબ કોઈ કરશે નહીં,
છું જગતના ચોકમાં હું જાણલાના રૂપમાં.
આવ મઝિલ, તું જ આતીને હવે લઈ જા મને,
હું તો ઘેરાઈ ગયો છું કાફલાના રૂપમાં,
કંઈ સમજીને કપાલે સાચવો છો જે તમે,
ગ્રાધ છે મારા રૂધિરનો ચાંદલાના રૂપમાં.
રાત દિન બેફામ ધરની શોધમાં રખાયા પછી,
એક કબર પામ્યો ને એ પથ્ય એટલાના રૂપમાં.

— અરકત વિરાણી

મસ્તી નિરાળી

છટા રૂપની સૌ નિરાળા નિહાળી,
જીવન તો ગયું દષ્ટ મને હાથતાળી.
નહીં સત્યપથે જે સૌભાવવાની,
અમે જિંદગાની એ રંગદોળી વાળી.
હજીયે સમય છે, અગર તું સમજ તો,
શકે છે જીવન પાપપથેથી વાળી.
સમયની પળો લે વધાની વધાવી,
ન પ્રગટાવ દોળી, જીવ તું દિવાળી.
સહી લે કઠિન તાપ મધ્યાન કેરા,
અભિનવ ભલા, માણ સંધ્યા દૂંદાળી.
મનોરમ ઉપાનાં ચૂકુ તેજકિરણો,
રહી છે ક્યાં રજનિ હવે કાળી કાળી !
હવે સદ્વિચારો સીંચી પૂર્ય તીરે,
જીવનપથ ખીલવ પુરુષકેન્દ્રે રૂપાળી.
જીવન સૌરભે મધમયે ત્યાં 'સદાનંદ,'
નિગ્મનંદની મસ્તી નિરાળી નિરાળી.

— રજનિકાન્ત મહેતા

હૃદયની દીવાલ

મેણાં ખમી ખમીને, કહો ક્યાં સુધી ખમે !
કોણ નમી નમીને, કહો ક્યાં સુધી નમે !
અતે તમારી યાદે તજ્યું દિલતું આગિયું,
હેયે રમી રમીને, કહો ક્યાં સુધી રમે !
જીજ્ઞાસ બની ગઇ છે નયન કેરી ભોમકા
અશ્રુ ઝમી-ઝમીને, કહો ક્યાં સુધી ઝમે !
મેઢી જશે કદી એ હૃદયની દીવાલને-
પડયા શમી શમીને, કહો ક્યાં સુધી શમે !
હેવાની વાત કોંક દિ હોઠે ચઢી જશે,
અંતરે દમી દમીને, કહો ક્યાં સુધી દમે !
મન યાવ છે કે લેખ વિષાતાના ભૂ સી દહીં-
એ પથ ગમી ગમીને, કહો ક્યાં સુધી ગમે !
'રહીએ લાજ રાખી લીધી એની આખરે-
ચતુ ભમી ભમીને, કહો ક્યાં સુધી ભમે !

— 'રાહી' આધારિયા

હંજુર હોય

તારી જદામા ભાગ્ય શું આવુંયે દૂર હોય !
શુભશુભના આશિયાનાં શુભાભેથી દૂર હોય !
એની દયાના પૂરને આસાઓ શું કરે,
સીવીલે જેઓ હોહ, કે જ્યારે જરૂર હોય !
શુજને નહીં, એ તમને ખબર છે હું કોણ છું,
મારામાં નર છે ને તમારામાં નર હોય !
છે જીવને ખબર કે તમે આસપાસ છે,
ફેરી રહો છે એમ કે જાણે કપૂર હોય !
એ ને હશે અમારી અમે ખાખ થઇ જશું,
એ ચાક થઇ જશે એ તમારી કચર હોય !
આમાં પછી જીવણ તણો પ્રમ્ન ક્યાં રહો ?
મારી સિતાર પર જ્યા તમારા જ સૂર હોય !
આંખો વીંચીને સાન સમંદર તરે 'જટિલ'
એક જ સરત કે સામે કિનારે દગ્ગર હોય !

— જટિલ

કવિવર ગાલિબને પ્રેમાંજલિ

: મુકતક :

કેટલી વિશ્વસિત હતી ગાલિબ ! તમારી એ નજર,
કે, કરી મધ વિશ્વમાં, એ ચાર બાજુની સફર,
એક સેકાના પછી જાગી ઊઠવા નો લોક તો,
બાણે કે બાળ્યા ગઝલ—મૃદિ મઢી તમને કમર,

: ગઝલ :

સી ચી હૃદયનું ખૂન ગુલો તર કરી ગયા,
ગાલિબ, ગઝલના બાગને રસભર કરી ગયા,
સમજી શકે શું કોઈ તસવુફ એમનો,
જે ખુદ નઝર લગાવી, નઝર સર કરી ગયા
એના વિચારમાં હતી જીવનની ફિલસૂફી,
પદ્ધતિ—ખુશી ને ગમના એ સદબર કરી ગયા,
દિલની દસીન આંદો ને રંગીન મિલનગથી,
ગાલિબ ગઝલના હાથેને સુંદર કરી ગયા,
રાખ્યો ન બેઠ ફૂલ કે કંટક મઢી જરા,
સૌંદર્ય શોધી શોધી સ્વિરતર કરી ગયા,
એને પીએ સરાખ શું ! એ ખુદ દત્તા સરાખ,
એ ખુદને પી, ખુદીને મુકદ્દર કરી ગયા,
પરવા કરી ન કાફલાની એણે લેરા પણ,
મંજિલની મુરિકલોને એ રહબર કરી ગયા
ઉઠું નહીં. આ ખરકની સધળી ગ્યાનને,
ગાલિબ નવા જ રંગથી નવતર કરી ગયા
'નામાવટી' ન એને મસીહા મળ્યા કોઈ,
દોઈ જારીને દિલમાં એ અવસર કરી ગયા.

— હુસનઅલી નામાવટી

તમારા ગયા પછી

જીવનની મધ મીઠાસ તમારા ગયા પછી,
મરવાની એક આશ તમારા ગયા પછી
આનું જ નામ સામે ઈ દીવાનગી અને,
કરતો રહ્યો તમારા તમારા ગયા પછી
ધ્રુવરની જેમ સંજીવન સજીવન ક્યું તું મેં,
સજીવ્ય ગ્યો વિનાશ તમારા ગયા પછી.
એને ય હેમ સમજી સમજી લાવતો રહ્યો,
આવીતી ને પીળાશ તમારા ગયા પછી.
મે—ચાર રોજ ફૂલ ચડાવીને કસ પર,
રોધે છે કોણ લાશ તમારા ગયા પછી.

ધીરજ તું ધર હે જીવ ! આ ખોટા ઉચાટ છે,
એ આવશે જરૂર તને જેની વાટ છે.
છે હજારી તમારી એ કુખું રહે નહીં,
આજે ચમન મઢી મદીલો મધમધાટ છે.
સહચર મળ્યા ન તો ય ઉમંગે મુલીસ કું,
કું છું, હવેલી ઈ અને મુસંગી ખાટ છે.
તું ચાલ જીવ ! આજ પ્રશ્નનાં તેજ યથા,
સંકેતી લેને હાટ, હવે કોની વાટ છે.
જો પ્રેમ—પથે કાળે તો શું થયું 'વલી' ?
આ શાનો શોર છે અને શું કલમલાટ છે ?

— દિવેન્દ્રભાણુ

— 'વલી' લાખાણી

કાળાશ નેપ્ત મહેરા ઉપર ફાણુ માનશે ?
તારા રમરણુનું વ્હાણુ અહીં લાગયું હશે.

અવકાશ આપણી વચ્ચેનો પીગલ્યો નહીં,
વાતાવરણુ ન જાણે કયાં જન્મ ઓસણુ હશે.

આજે ભલે ઉદાસ રાતનું હું છું કિરણ-
મારામાં કાલ ધન્ધળું વિરતણું હશે.

આજાસ તારો હોય-અને તું મળે નહીં,
પગરવ ઉપર શું ઝાંઝવાએ ધર કયું હશે ?

આપું'ય રણુ નમી ગયું કુલોના ભારથી,
તારે જ નામ એને ફરી સાંભણું હશે.

સ્વપ્નાં મહીં તો પ્રેમની મોસમ સમું રણું,
નોતું ખરું મિલન ને સમાગમ સમું રણું.
તુજને ગુમાવ્યા બાદ જતન તારી યાદનાં,
લૂંટાઇ પણુ ગયો અને નેપ્ત સમું રણું.
દિવાનગીએ મારા પ્રણયની બચાવી લાજ
ગોલી ગયો બધું છતાં મોઢમ સમું રણું.
દુખના સમયમાં યાદ કરી તાજગી લીધી
એક સુખ જીવનમાં આવ્યું તું-શબ્દનમ સમું રણું.
તુજને ભૂલી જવાની મને આ સળ મળી,
મારામાં કંઈ હવે ન ગતાગમ સમું રણું.
મનની ઉપર ભલેને અનુભવની ઘડી અસર
દિલનો છે એ જ હાથ, એ રેશમ સમું રણું.
'કામિલ'નું કાવ્ય એટલે વાણી અને વિચાર,
જાણે કે એ નદીઓનાં સંગમ સમું રણું.

—સાહિબ

—કામિલ ડહાણુવાળા

અજવાણું

(ગઝલ)

જીવનમાં જે ધરીનું અજવાણું
એની એ હાજરીનું અજવાણું
રરતે એનું મકાન આવે છે
રરતામાં ત્યાં ભગીનું અજવાણું
પાગલ અધારમાં ય શોધે છે
દિલમાં જે ખુદીનું અજવાણું
ધરતી હોતે સ્વયં પ્રકાશિત તો
ને હોતે માનવીનું અજવાણું
ફુનિયામાં એ ગણાય રૂપાળાં !
લાગ્યું મુજ આંખડીનું અજવાણું
રાખી એકાદ છીદ, એકા છું,
ડોકારો ચાંદનીનું અજવાણું.
જીવન છે અધકારમાં વીત્યું
મૃત્યુમાં જિંદગીનું અજવાણું
દેરતોને પણ પ્રકાશમાં લાગ્યું
છુપી એક બાતમીનું અજવાણું
સઘળી દિશા 'દિગન્ત' અજવાળે
એના ઘરમાં ગલીનું અજવાણું

— દિગન્ત પરીખ

જરા-સી સમજતા મળે જિન્દગીમાં, કડુ છું હું તારે સિકંદરી વાતો,
ધણીવાર 'નાદાન' નિબંધ રહું છું તો કરવી પડે છે મુકદ્દરી વાતો.

મુલાકાત લઈ છું શિવાલયની કપારેક કિંતુ નથી પ્રાર્થના કંઈ જ કરતો
ફક્ત ત્યાં જમને દિવાસો દઈ છું—કમળને કંઈ જ સરોવરની વાતો.

કહ્યો જ્યાં અનુભવ અમે ઝાંઝવાનો, નદી ને સમંદર એ આવી સકયા નદિ
દર્યા પોતપોતાની રીતે ને બોલ્યા : 'તમારી આ વાતો મુસાફરની વાતો.'

નથી અચંવી ફિલસુફી જિન્દગીની, અગમ કે નિગમની નથી વાત કરવી,
તમે જો મળો—ગુફતગો કંઈક કરીએ, ધડીભરનું જીવન, ધડીભરની વાતો.

ગરબ મારી 'નાદાન' એવું ઝરણું છે, ત્યાં વ્યક્તિ-સમષ્ટિનું એકીકરણ છે,
કે સમજો તો એમાં છે અંગન અનુભવ ને યાનો તો એમાં જન્મતબરની વાતો.

— નાદાન

સવાર સાંજ ને રાત

હું નિત્ય વ્રજને રમતું છું સવાર, સાંજ ને રાત.
જીવન તમામ કડું છું સવાર, સાંજ ને રાત.
બહે વિદ્યાનો કહે સર્વ કે કહે અજ્ઞાન,
હું કષ્ટનામાં કડું છું સવાર સાંજ ને રાત.
ખરાબે ક્યાંક મને એ નદિ લધ જાએ
હું મારા દિલથી કડું છું સવાર, સાંજ ને રાત.
જીવનને દીધું અને નાશ બેઠે કરવાને
હું નિત્ય શ્વાસ જાડું છું સવાર, સાંજ ને રાત.
હું કેવો લાગણીમય છું હું વજ્ર દુઃખોનું કરી
અરિને ખુરા હું કડું છું સવાર, સાંજ ને રાત.
એ મારા યાત્ર કે ના યાત્ર કે નથી પરવા
પણ એનું ધ્યાન ધરું સવાર સાંજ ને રાત,
બધા પ્રસંગો મઠી કે નવું જ વીણું છું
હું પપી જેમ ચરું છું સવાર સાંજ, ને રાત
'સગીર, એ ઘડી ટેવાઈ જાઈ' એ મઠિ
મુસીબતોને વડું છું સવાર સાંજ ને રાત.

— સગીર

પર્યટન મારું

હૃદયનું રક્ત સીંચીને ખિલાવ્યું છે ચમન મારું;
પધારો, નાથ! પ્રેમેથી કરો પાવન સદન મારું;
તમારી અંજુમન જોતી રહે, છોને વદન મારું;
અનુભવી હું નથી, પણ છે અનુભવ્યું આગમન મારું.
વસંતો પાંગરી છે ચોતરફ એવી રીતે આજે:
'ઉતાપું' રસથી જાણે ધરા પર આશ્રવન મારું.
પરિચય યથા થયો મારા પ્રણયનો ત્યારે દુનિયાને,
તમારા પંથ પર જ્યારે નિદાવ્યું 'પર્યટન મારું'.
નિહાણીને કદમ મારા, દળદોર કાફલા આબ્યા;
જન્મ છે આજ કે, જ્યોતિસમું દિલનું જનન મારું.
નહી શુદ્ધિ રહે તારી સભામાં કોઈને ત્યારે;
હૃદય-તપ્ત્યૂર પર, એ સાંભળી લે, જો કવન મારું.
પુરીના જારથી બેસી ન જાએ દિલ કહી 'નંદન'
પ્રણય ઉપર હું રાખું છું, સદા તેથી વજન મારું.

— 'નંદન' અધારિયા

શતાબ્દી

સિદ્ધહરત નિગ્નના કાપ'માં, 'ગાલિય' આ વિશ્વને
માનવ તમારા જેવા મળે છે કદી કેદી
વર્ષો પછી ચે બૂલ્યા નથી તમને ચારકો
ઉગવી રહ્યા છે 'લોકે તેમની' શતાબ્દી

હતી

અવનવા જીવન પ્રસંગોમાં રહેલ
શું કહું તુજ જિંદગી કેવી હતી
દૂકમાં ગાલિય, કહી દઉં એટલું
જિંદગી તારી ગઝલ જેવી હતી

બહાર આવી

તારી ગઝલો થકી અરે 'ગાલિય'
શાએરીમાં નવી બહાર આવી
તારા રિરસામાં આદતી શોભા
તે ગગનમાં નવીનતા લાવી.

સહી

મત્ર રહેવાનો છે જ સંદેશો
વાહ ! ગાલિય તે કેવી વાત કરી.
'હમ તો તસ્લીમકી ખૂ પ્રલેગે'
'એ નિવાઝી તેરી આદત હી સહી'

નુતન

તને ગાલિય ન આપું અંજલિ કા
ગઝલમાં તે બર્ષો છે રંગ વ્રતન
કલામે એટલે શોભી રહ્યા છે
હતાં તુજ શાએરીના અંગ નુતન

— સગીર

તને એટલે નથી નોતર્થો કે તું આવશે કે ન આવશે,
ઓ ગગન-નિવાસી ! ધરા ઉપર તને કાવશે કે ન કાવશે.
તને નિત વહાલી છે આજીજી, મને છે સ્વમાનની ખેવના,
મને વહેમ છે મારી બંદગી. રમ લાવશે કે ન લાવશે.
તને ભાવનાની જ ભૂખ છે, મેં હવું એ તારે ચરણ ધણ,
પછી શી રહે મને એ ફિકર, તને ભાવશે કે ન લાવશે.
મારા જીવથી ચે વિશેષ હું એને સાચવું છું એ ખ્યાલથી,
કે તું પ્રીત કેરા આ જોડવા ફરી વાવશે કે ન વાવશે.
ભલા ! આ સવારની સાંજ ચમ, વીતી રાત પાછી સવાર ચમ,
જુએ વાટ 'નાઝિર' આ કર્યા સુધી, તું તો આવશે કે ન આવશે.

— 'નાઝિર' કે ખેયા

દરેકની પોતાની એક દુનિયા હોય છે.
તેમની એ દુનિયામાં એક સજ્જ અનોખી હોય છે.
એક સજ્જ લીલતમ દુનિયા જન્મ...
એ એમનાં પોતાનાં હોય છે.
જે જાણ મનુષ્ય મૂલ્ય પામે છે
એમની સાથે રેનાવાઈ જાય છે —
તેનો પ્રથમ દિવસાત, શું જાન અને અંદ-પ્રથમ.
એ સમયે તેમની સાથે જ ચાલ્યું જાય છે
પરંતુ કોઈક પુરતક, પુલ, ચિતરેલા કેનવાસ કે જંમ
રહી જાય છે તેમની પાછળ રોય.
રોય રહેડું એ જ તેમની નીચતી!
જે કંઈ ચાલ્યું મધુ તે પણ કંઈ નહોતું એમ નથી.
અકૃતિના નિષ્કામસાર તો કંઈક નાશ પાડ્યું એ સાચું.
પરંતુ લોકો નથી મરતા —
એમની દુનિયા એમનામાં મૂલ્ય પામે છે.

પારવાના પીંછા જેવી અપાર નીચે
શું જાળે
પરંતુ તે અરણી સમુદ્ર પરથી આવતા
પશ્ચિમિયા પવને —
અહીં —
હું નીચળો છું મુંબઈના પોતાનાં જીવંતને —
લોકોને અરણી સિલા દેખાય તો હું શું કહું ?
મારી જુલમી આંખોમાં
જોઈ
વેદનાના તુલ્યપદાર્થ
કે જવા કાચી —
લોકો જુએ છે - જાણે છે -
અરણી સિલાને જાણ અસલ હોય છે.
પણ —
લોકોને અરણી સિલા દેખાય તો હું શું કહું ?



લીલાએ કળાટનું ખારણું ખેંચ્યું. સાડીના રંગ સાથે જમ શકે, એવું બ્લાઉઝ શોધી ઠાઠવામાં બધી શક્તિ એણે કેન્દ્રિત કરી. આખા કળાટમાં ક્યાંયે આ બ્લૅન્ડિયા યુદ્ધ સાથે મેળ ખાય, એવા રંગનું બ્લાઉઝ નજરે ચડ્યું નહિ. પચારી નીચે, કપડાંના થોડા પર, ગાંધી કાલે જ ધોળીને ત્યાંથી આવેલા કપડામાં—ક્યાંયે આછો કે ઘેરો બ્લૅન્ડિયા રંગ દેખાતો નહોતો. નિશાળનો સમય થવા આબોયો હતો, તે વખતે આવી સંતાકડીની રમતથી લીલાને ઘીડ ચઢી, સવારનો સમય કરકસરથી વાપરવો જોઈએ, એનું જ્ઞાન થતાં જ શોધમેળ પડતી મૂંઝી સફેદ રંગનું બ્લાઉઝ ખાનામાંથી કાઢ્યું. કપડામાં પથુ એ એકમેકમાં સરળતાથી ભળી જાય, એવા રંગો મેળવવા સહેલ નથી. એક જ નજરને સાથે ફેંકડી રાખે એવા રંગના સાડી બ્લાઉઝ નીકળ્યાં નહિ. ત્યાંતો દર્શના ખંડમાં પ્રવેશી : ‘મઝ્મી, કેટલી વાર ફેંકડી આપું’ એળી આપ, તો સાથે જ નીકળીએ’ લીલાએ ઉતાવળથી સાડી પહેરવા માંડી. દર્શના મૂંગી મૂંગી માની સામે તાકાતઝી.

મનમાં ચાલતા વિચારો એણે મનમાં જ સમાવી દીધા, મઝ્મી ના પાસે તો? મોટી ઉંમરે મેમમાં નિષ્કળ જમ્યે કે લાવક હોવા છતાં નોકરીમાં આગળ બઢતી ન મળે ત્યારે જોઈયું દુઃખ થાય છે, એટલું જ દુઃખ રમવાના કૂકા કે લખોટી જોવાનું જાય, ત્યારે બાળકને થતું હોય છે. આ જ દર્શના મોટી થશે ત્યારે એક દિવસ આ વાત સમજશે. પથુ હા, એ મોટી દર્શના નાની દર્શનાના હૃદયના ભાવો ભૂલી નહિ જાયને? લીલાએ દર્શના તરફ પ્રવનસૂચક દૃષ્ટિ ફેંકી. ‘મઝ્મી, મને આઠં આના આપીશ ?’

લીલાથી હસ્યા વગર ના રહેવાયું. ‘તેમાં આટલી અચક્ષમ છે શા માટે? મને થયું કોણ જાણે શુંનું શું હશે?’ સૂપચાપ દર્શના માથું એળાવવા ખેંચી ગઈ. ‘મઝ્મી, છે ને તે—’ વાળ એક હાથમાં પકડી, પકડ જરા દીલી કરતાં લીલાએ પૂછ્યું, ‘વાળ તણાય છે ?’ ‘ના, મઝ્મી. પથુ આપણી નિશાળના સંપાદન છે ને તે સોમવારથી, પછી કેટલું દિવસ નિશાળમાં ભણાવવા નથી આવવાના. તેથી અમારા જન્મે વર્ગો મળી કાલે પાટી’ આવવાનાં છે, તેથી આઠં આના જોઈએ છે. આપીશને?’ ક્યારનો પકું પકું થતો અંધારાચેલો વરસાદ જોરથી ટૂટી પડે તેમ દર્શનાએ ટપ ટપ બોલવા માંડ્યું. વાત વાતમાં

ફૂંઠા, પેન્સિલ, રબ્બર માટે લગતી ઝબડતી ઊકરીઓ વળા પાટી શું ગોઠવવાની? એ વિચાર લીલાને આવ્યો, તો યે દશનાનો ઉત્સાહ મંદ પાડવો એને ગમ્યો. નહિ. જેઓ સામાન્ય ઉત્સાહ પર ઠંડુ પાણી રેડતા હોય છે, તેઓને જીવનમાં ક્યારેય ઉત્સાહમાં આવી કંઈ કરી નાખવાની ઇચ્છા થઈ જ નહિ હોય. લીલાને પોતાને જ બાળપણથી આવે પ્રસંગે આગળ પડતા થઈ કારભાર કરવાનું ગમતું, એટલે દશનાની વાતોમાં એને મજા પડી. પાટીમાં ગમ્યું શું કરીશું, આ રાખીશું કે કોઈ, બહુ જ દશનાએ નક્કી કરી નાખ્યું હતું. લીલાએ દશનાને આજ આનાં આપ્યા ને બંને ધરની બહાર નીકળ્યા.

લીલાના અંગમનની જ પ્રતીક્ષા કરતો ધંટ વાઝે પ્રાથના પૂરી થતાં જ લીલા ટીચર્સ રૂમમાં દાખલ થઈ આવ્યો એનો ખહેલો પરિચય ફો દેતો. ટેબલ આગળ જ નોટનો થોડકો સહ સુમતિએને બેઠેલાં દેખાયાં. લીલાએ પૂર્વમાંથી લાસ પેન્સિલ કાઢી ચપ્પુથી અણી કરી મારી. સાળા આખી શાંત હતી. બારીમાંથી વર્ષમાં આગળની પાટલી પર બેઠેલી દશના રપષ્ટ દેખાતી હતી. એ ઉત્સાહથી કંઈ સખતી હતી. એને જોતાં જ લીલાને લાગ્યું કે વય વધતાંની સાથે જ પોતાની અને ઉત્સાહની વચ્ચે જાણે જાણીવાળું બારણું મુકાઈ ગયું હતું. એ ઝીણું હિંમોમાંથી હવે ઉત્સાહ પ્રવેશી જાય છે, પણ તે ક્યારેક જ. પોતે દરેક વર્ષની દશના જેટલી જ સચકાઈ હશે. જાતજાતના રંગોની પેન્સિલો બેગી કરવાનો શોખ જાણે હતો દરેક પેન્સિલમાંથી ઊંડાં કાળા અક્ષરો લીલાને જીદા જુદા લાગતા. બીજાં ભાઈ-બહેનોથી છુપાવી એ પેન્સિલો સંતાડી રાખતી. એકાએક એના ગુપ્ત ખજાનામાંથી ચાર પેન્સિલો ગૂમ થઈ ગઈ, ત્યારે એ કેટલું રડી હતી! બાકી જે તમાસા માર્યા ત્યારે પરાણે ચૂપ રહેવું પડ્યું. મળવા આવેલા બહેનનાં ઊંડાંરંગોને કંઈ આપવું નેહએ, એમ માની ગુપ્ત ખજાનામાંથી ચાર રંગો ચોર્વાં હતા. આ વાતની લીલાને જ્યારે જાણ થઈ, ત્યારે મા પર એવો તો ગુસ્સો ચડેલો કે એવું ચાલત તો ચાલેથી પેલસને બેસાવીને માને પકડાવી જ દેત; દશનાના હાથમાંની પેન્સિલ જમીન પર પડી ગઈ, એલેવાને નીચે વળા ને રખાતી બંધ થઈ. ત્યાં જ બારી બહાર જોડી લીલાએ સુમતિએને કંઈક બેસતાં સાંભળ્યા, 'હવે ચાર જ દિવ-

સમાં ચંપાનેન જવાનો?' આરામપુરની પર અરેલીને ઊંચું વાંચતા પુષ્પાબેને જવાબ આપ્યો, 'ત્રીસ વર્ષની નોકરી પછી હવે તો આરામ કરે. ખુર્રેને લીલાબેન.' 'કોની? ચંપાબેનની વાત કરો છો ને? કહેવું પડે. પતિના મૃત્યુ પછી ક્ષામ્બલ સુધી ભર્યા. નોકરી કરીને એકલે હાથે જ ને ઊંડાંરંગોને ભણાવ્યા, નોકરીએ લખા-ડખા' ચંપાબેન બીજા શિક્ષિકા સાથે બાણે જ બેઠતાં. કામ સાથે કામ; એવા એાજાબેલા રવભાવને લીધે કેટલાક એમને માંડા પણ કહેતા લીલાને સવારની જ દશના સાથેની વાત યાદ આવી ગઈ ત્રીસ વર્ષથી સતત ભાગ્ય સાથે લગતી સ્ત્રી હવે નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે શિક્ષિકા તરફથી વિદાય સમારંભ પણ નહિ! લીલાની અંદર પંદર વર્ષથી સુષુપ્ત દશામાં પડી રહેલો ઉત્સાહ એકાએક જાગૃત થઈ ગયો. 'આપણે શિક્ષિકાઓ સાથે મળી ચંપાબેનના માનમાં નાનો કાપકંઠ ધડી કાઢીએ તો?' પુષ્પાબેન ખાવા પીવાના જમરા શોખીન; જાણે જાણે મૂઝડે એ લીલાની સામેની ખુરશી પર ગોઠવાય. 'પણ એ માટે વ્યવસ્થિત તેમજી કરવી નેહએ, કોલેજમાં આવો કોઈ પ્રસંગ હોય, ત્યારે બધી વ્યવસ્થા મારે જ કરવાની હોય.'

પુષ્પાબેન આ જ વર્ષે શાળામાં જોડાયાં હતાં તેથી કોલેજના દિવસોની તાજગી હજી સુધી જાળવી રાખી શક્યા હતા. આ શાળાની કોઈ ચાલતી આવતી પ્રચલિતથી એ અચાત હતા. સુમતિએને કોરો કાળજી સહ નાંધ ટપકાવવા માડી. દિસાખ મચતાં સુમતિએને બોલ્યાં, 'જાણે-આપણે ત્રીસ શિક્ષિકાઓ છીએ. દરેક બંબે રૂપિયા કાઢે તો પણ સાંઠ રૂપિયામાં ધણું થઈ શકે.' વિચારોની આપણે પછી કોને લાગ્યું કે એવડો, વેદર, શુભામળ જી ને કોલે કોઈ રાખવામાં આવે, તો આટલા પૈસામાંથી થઈ શકે પુષ્પાબેને નવું સ્વયન કંપુ; 'અમારા ધરની નીચે બોધે છે તે સરતા અને સારાં શુભામળ જી આપે છે. અચલે દિવસે કહીએ તો એનો માથુસ અર્ધો સુધી આપી જાય. નહિતર એમ કરીશું. નકામો રૂપિયો ક્યાં વેકરી દેવો? નક્કી ચાય, તો કહેજો. હું જ જાતે બીચડી લાવીશ.' સરજાતાંથી ત્રણે જણાએ કામની વહેંચણી કરી નાખી. લીલાને માથે બધી શિક્ષિકાઓને સમજાવી પૈસા ઉધરાવવાનું કામ આવ્યું.

લીલા બપોરની મોટી રિસેસની રાહ જોવા લાગી.

આ વખતે બધાને વાત કરી, યોજના સમજાવીને 'પૈસા ઉધરાવી નાંખવાનું' એણે નક્કી કર્યું. બધી શિક્ષિકાઓના નામેની યાદી લીલાએ તૈયાર કરી નાખી. પોતાના, પુખ્તબાળેનના અને સુમતિબેનના નામેની સામે પૈસા આવી ગયા, એ મતલબની નિશાની કરી ટીચર્સ' રૂમમાં એ ચાલી ગઈ. એસ. એસ. સી.ના વર્ગ શિક્ષકો વ્યવહારમાં પોતાને જ મુખ્ય આચાર્યાં માનતા. નીતાબેન સૌ પ્રથમ દરખાસ્ત મોકલ્યા માટે બધી રીતે લીલાને યોગ્ય લાગ્યા, નીતાબેન ચરમા ચડાવી બધું ઉચલાવતા હતા ત્યાં પેલી યાદી નીતાબેન સામે ધરી વધરચળ પર ઊભેલી બકરી જે ભાવથી જલ્દા સામે જુએ, તેવા ભાવથી લીલાએ નીતાબેન સામે જોયું. યાદીની ઉપર ચાર જ લીટીમાં શા ઉદ્દેશથી બે રૂપિયા બિયારણવડું નક્કી કર્યું છે, તે સ્પષ્ટ લખેલું હતું. ચરમા બાંધેલી ઉપર ચડાવી સત્તાવાહી રવરે એ બોલ્યા: 'બધાએ બે જ રૂપિયા આપવા એવું નક્કી કેણે કર્યું?' લીલા ગુંચવાઈ. 'કાસ' બહારનો પ્રશ્ન પુછતાં વિદ્યાર્થીની જે હાલત થાય, તેવી હાલત લીલાની થઈ. હસવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતાં એ બોલી 'નીતાબેન, આ કંઈ ફરજિયાત નથી. ચંપાબેન વધેથી આ શાળામાં કામ કરે છે, એટલે અમને થયું.' કે— 'પોતાના બચ્ચાંઓ બધાં છે, એમ લાગતાં વાઘણ છવ પર આવી કુમલો કરે, તેમ વાઘણના છુધવાટની યાદ આપતો અવાજ સંભળાયો: 'અમને એટલે? કેને? પહેલેથી જ હું હાઈસ્કૂલમાં જ શીખવતી આવી છું. એટલે નીચલા ધોરણની શિક્ષિકાઓ સાથે મને પરિચય પણ એહો છે. મારી વીસ વર્ષની નોકરીમાં હું લાગ્યે જ વીસ વાકયો પણ એમની સાથે બોલી હોપશ' આગળ વાત વધારવાની ઇચ્છા પડતી ચૂકી લીલા કળાબેન પાસે જઈને બેસી ગઈ ચંપાબેન બાદ કરતાં કળાબેન શાળાનાં સૌથી જૂના શિક્ષિકા હતા. હુંકમાં બધી વાતો કળાબેનને સમજાવી.

'કેણે કેટલા રૂપિયા આપવા, પાટીમાં શું કરવું, બધું જ નક્કી કરી નાંખ્યું?' લીલા લગભગ રડવાની તૈયારીમાં હતી. 'ના—ના, આ તો પહેલો પરિચય ફો હતો ત્યારે સમય હતો એટલે સુમતિબેન અને પુખ્તબાળેન સાથે મળી મોઢમ જ નક્કી કર્યું છે. હજી અમે યોડ'ર નથી આપ્યો, મેં ખૂન નથી કર્યું'... એ સજ્જો આરોપી દેરેલી નિર્દોષ વ્યક્તિ જેટલા ભારપૂર્વક કહે, તેટલા કુરસાથી

લીલાએ છેલ્લું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું. 'હજી તમારે કંઈ ફેરફાર સ્વયંવચો હોય, તો—' કળાબેનનું સાચું સ્વરૂપ હવે પ્રગટ થયું. સુંવાળી દેખાતી સાફડીના સિસોળિયાં ઊભાં થઈ ગયાં. 'અમારાં જેવા સિનીઅરને બાબુએ રાખી, આજકાલના આવેલાં તમે બધાંએ નક્કી પણ કરી નાંખ્યું? બસ, મારે બે જ રૂપિયા આપવાના છે ને? લઈ લો.' દાન આપતાં હોય, તેવો ભાવથી કળાબેન બે રૂપિયાની નોટ લીલા તરફ ફેંકી. પછી તરત જ ખંડની બહાર નીકળી ગયા. જતાં જતાં સાફડી પીછામાં એક સિસોળિયું બરોબર ખૂંપાવતી ગઈ. 'બિલ રોપી મૂકેને અને અમને બતાવશે ચોકકસ.'

આ પ્રાણી સંગ્રહસ્થાનનાં વિવિધ પ્રકૃતિવાળાં પ્રાણીઓ પાસેથી કામ લેવું કઠિન છે તેની પ્રતિતિ લીલાને થઈ. સાડી તો મનપસંદ રંગનું બ્લાઉઝ ન મળે, તો બદલી પણ શકાય. જ્યારે માનવી? કળાબેનના નામની સામે, જમણી તરફ પૈસા આવી ગયાની લાલ પેન્સિલથી નિશાની કરી, લીલા સુમનબેન પાસે ગઈ. લીલાને બોલવાનો મોઢો જ મળ્યો નહિ.

'હું ક્યારની જોઉં છું. તમને હું યાદ આવું છું' કે નહિ? કળાબેન સલાહ લેવા લાંચક ખરાં; પણ મારી જ કશી કીંમત નહિ. એક વાત કહું? ચંપાબેનના મગજમાં કંઈ એહો રાઈ નહીં. આદર્શ શિક્ષિકાનું પ્રતીક તો પોતે જ એક; ચાર વર્ષ પર નાગપુરમાં ફોર્ફરન્સ ભરાયલી, ત્યારે ગમેતેમ કરી, પોતે જ પ્રતિનિધિ તરીકે સંસ્થાને ખર્ચે જઈ આવ્યાં. ઠીક છે, આગળ પાછળ આવે પ્રસંગે કેણું સંભારે? તમે બધાં જ આપો છો, ને એક હું જ નહિ આપું, તો મારું ખરાય લાગશે. એવા જૂઠાં કેણું દેખાય? લો, મારા બે રૂપિયા નામ સામે નિશાની કરી નાંખો.' પોતાના અંગત નિકાવ માટે ફોજો ઉધરાવતી હોય તેમ લીલાએ નતમરતકે બે રૂપિયા લઈ લીધા. જમણી તરફ નિશાની કરી નાખી. કબરને બોલી શબો બહાર કઢતાં ધોરબોડું તરફ જેવા સુમનબેન પાસે લીલા લાંગો વખત બેસી ન શકી. સાંજ પડતાં સુધીમાં લગભગ પચીસેક શિક્ષિકાઓનાં નામેની જમણી બાજુએ પૈસા આવી ગયાની નિશાની થઈ ચૂકી હતી.

બીજે દિવસે લીલા પહેલી આવી ગઈ. સાડા દસમાં ટીચર્સ' રૂમમાં બેસી કેના કેના પૈસા બાકી છે, તે તપાસવા

લાગી ત્યાં જ દસને પાંત્રીએ લતાએન ખડા લાખલ થયા,
 લીલાએ વિગતો સમજાવી કાઢીયું 'સામે ધણું' 'આ
 તમે ધારો ખોટો પાડો છે. બે વર્ષ આ કળાએન જશે
 પછી સુલભાએન જશે, એ રૂપિયા બધાએ આપવા જ,
 ને પાગી ગોઠવવી જ, આના વિદાયસમારંભો યોજવા જ,
 એવો ચાવ પાડીએ, તો દર વખતે સગવડ હોય કે નહિ,
 સમારંભ ગોઠવવો જ પડે એ ચંપાએન માધી ભગત
 હોવાનો ડોળ બહેને કરે. બાકી છે એટલી ખટપટી પ્રાય-
 મિક શાળાના સહઆચાર્ય તરીકે અને જ લેવાનું છેક
 સુધી નક્કી હતું. પણ એમના ખાદીના કેપડાએ ન
 જાણે શાયે પ્રભાવ પાડી દીધો કે કમિટિએ આરે બદલે
 એમને બદલી આપી. અને તો એમના પર એવી દાઝ
 છે કે-પણ રહેવા દો.' લીલાની ધીરજનો અત સૂચવતો
 ભયસચક આગાહી કરતો, પ્રાર્થનાનો ટન-ટન ધંટ
 વાગતો સંભળાયો લતાએન પસંભાથી પૈસા કાઢે, તે
 પહેલાં લીલા ખડ બહાર ચાલી ગઇ જ ગની ફત્તરાએના
 ડોળા વચ્ચેથી માંડ એ છુટી.

શાળા છુટવાનો ધંટ વાગતા જ લીલા બહાર આવી,
 નામેની યાદીની જમણી બાજુના નિશાનની વિરુધ્ધ

બાજુએ-કાળી તરફ જૂરી પેન્સિલથી બીજું નિશાન
 થઈ ચૂક્યું હતું. ઉધરાવેલા પૈસા સૌને પાછા અપાઇ
 ચૂક્યા હતા

દશનાના વર્ષ સામે વ્યગ્રચિત્રે તે આવી લીલા ઊભી
 રહી ગઇ નામેની યાદીનો કાગળ એણે ફાડવા માંડ્યો.
 ત્યાં જ દશના દોડતી આવી મગ્મી-મગ્મી અમે ચાળીસ
 રૂપિયા ભેગા કરેલા તેમાથી ત્રીસ રૂપિયાની સરસ પાટી
 કરી દસ વધ્યા તેમાથી ધ-ડપેન બેટ આપી તમારી
 પાગી કેવી ગઇ, મગ્મી ૧-થોડી વારે અટકીને દશના
 ભોલી 'ગિચારા ચ પાબેન હવે અમને શીખવવા કોઇ
 દિવસ નહિ આવે ને ?' રકું રકું થતી દશનાનો હાથ
 આવી લીલાએ ત્વરિત ગતિથી ચાલવા માંડ્યું. સો છોક
 રીઓ એકબીજા પાગી કેવી રીતે ગોઠવી શકી, એ
 ગૂઢ કોપડનો ઉકેલ એને મળતો નહોતો ઘેર પહોંચી
 બારણું ખોલ્યું ત્યાં જ તોફારે અસ્તરી માટે આપેલા
 કેપડાં લાવી ટેબલ પર ચૂક્યા. જાણીયા રમતું પ્લાઝિક
 સોથી ઉપર હતું સરળ હૃદયના માનવીઓ જ મેળવવા
 સરળ નહોતા તે વિશે લીલાને હવે શકા રહી નહોતી

● ● ●

તમને હજી એ છે પ્રજાના આ રસ !

આપની જ્યાં ત્યાં ઊભી કરતી ફેરે પ્રતિમા, બસ,

તેજ મૂર્તિ ત્યાં ! આ એવી પ્રજા તમ વારસ

આદર્શનો અપભ્રંશ જ્યાં છે આરસ !

ઉશનરૂ

લેખી મારા મિત્ર નથી. એ મારા કાલીંગ છે. અમુક રીતે એ મને ગમે છે. બીજી ઘણી રીતે એમનું વર્તન મને બહુ જયવું નથી. એમની હિંમત અને તડક, સાચું કહી દેવાની-ગમે તેન-રીત તરફ મને આદર છે. કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે હું નબળો છું, કાયર છું, ડરપોક છું. જીવનમાં બહુ બહુ સદન કરી હું આ સારી કહેવાય એવી પોસ્ટ પર આવ્યો છું એટલે એ શુભાવવાની વાત આવતાં મારી છાતી ખેંચી જાય છે. આ માટે મારે ઘણાની ખુશામત પણ કરવી પડે છે. બધા મારી પીઠ પાછળ મારી આ નામદાંઈ મેં ખુશામત કરવાની ટેવ ઉપર ટોણા મારે છે, મળક ઉડાવે છે, જીરે છે, પણ હું કડું શું? ઓસ પાસે કે સુપરિયર પાસે જાઉં છું ને એક પ્રકારનો ડર વ્યાપી જાય છે. મને એમ જ થયા કરે છે કે કંઈ રીતે એમને સાડું લાગે એવી વાત કરું? અને અનાયાસે પ્રયત્ન વિના જ મારાથી 'હા, સાહેબ', 'તમારી વાત સાચી છે', 'જરૂર એ કામ પૂરું થઈ જશે', 'સાહેબ તમે બહુ ચાકેલા જણાઓ છો. તમે ખૂબ જ ક.મ કરો છો, તમારે તો આરામ કરવાની જરૂર છે,' 'જુઓને આ રડાક મેમ્બરને તમારા કામની ને લાગણીની કદર નથી,' એક વખત તો એવું પણ બોલાઈ ગયું હતું કે લેખી જેવા માણસોને આ કેવી જવાબદારી છે એનું જ્ઞાન નથી. જરૂરી જ્ઞાનથી જુઓ તો એમનો અભિપ્રાય પણ બદલાઈ જાય.' સાહેબે, 'એસો એસો' કહી અને ઘણી વારો પછી લીધો હતો. આમ ગીદટ ક્લિવિંગ્ઝ થતી હોવા છતાં મારાથી થોડું 'લેખીનું' જૂઠું બોલાઈ ગયું હતું. મારાથી એમ થઈ જાય છે. ઘણું બધું મન ખચકાય છે પણ સાહેબને રીઝવવાની વૃત્તિ મારા પર સવાર થઈ જઈ મારી પાસે ના બોલવાનું પણ બોલાવી દે છે. કોણ જાણે શાથી સુપરિયરની ઢાંગરીમાં મને એમ જ થાય છે કે હું કાંઈક એમને ગમે એવું, ખુશ કરે એવું નહિ બોલું તો એઓ મને તુરંત ગણી કુતકારી નાખશે, મારું અપમાન કરી નાખશે. આથી મારાથી મારા સદઅધ્યાપકોની વાત થઈ જાય છે.

એક સદઅધ્યાપકને છુટા કરવામાં આવ્યા. એની તો આ ગોંઠણ થઈ. સાફ છે કે લેખીને કદીય મારા પર વહેમ નથી જતો. જો કે મેં એક જ વખત ઉરફે-રાટમાં એની વાત કરી નાખી હતી. મને એના પર

ખીજ એ ચઢે છે કે એણે શા સાડુ દરેક વખતે જોડો પકડેલાં જોઈએ? મધુકરને છુટા કર્યાં એમાં જોઈ શાને ઝાળ થઈ ગઈયા? હા, અન્યાય થયો હતો એ વાત નિશ્ચય સાચી; પ્રેમેશન પુરું થવાને કદત એક દિવસની વાર હતી ને એ સમાચાર અપવામાં આવ્યા હતા એ ધણું ખેડું થયું; ડિરેક્ટરની મેલી રમત પણ હોવાનો પૂરો સંભવ; પરંતુ એમાં મધુકરે આટલા અથા ઉરકેરાઈ જવાની શી જરૂર? મધુકર જોખીનો શો સગો? અને ખીક લાગે છે કે ડિરેક્ટર...આદ! બસ આ વખતે ડિરેક્ટર મારા પર દબાણ ના કરે તો? જોખીની સાથે આર્ય-કાલેસ છે એનાં એને ખગર છે. પણ આ ધમાલમાં હું લાગ જ ના લઉં તો! જરૂર આ જોખી દબે હાથ નહિ રહેવાનો ને ખેદાનખેદાન કરવા રંગે ચડાનો. એ દિવસની સી. એલ. પર ઊતરી જાઉં. પણ તો પછી આ લોકો મારા ખેટા વધુ વહેમાય ને આમ તો મને બાધેલો ગણે છે તેમાં પંચમી કતારિયો કહી ખુજમ-ખુજા ચીડવા માટે. ના, એમ તો નહિ છટકી જવાય પણ પેલો ડિરેક્ટર મારો ડાહ્ય નહિ થૂંકે, એક બાજુ આ જોખી ધમપછાડ કરવાનું નહિ થૂંકે ને ખીજ બાજુ ડિરેક્ટર મારી નખગાળનો લાભ લેવાનું નહિ થૂંકે. કરવું શું? હું રહ્યો ટેમ્પરરી. અને તો એ પોતે જ છુટા કરી શકે એક હોક એપોઈન્ટમેન્ટમાં સાથી આ મુરોલી છે.

હજુ સમાચાર આવ્યાને એક દિવસ પણ નથી થયો-અરે! એક રાત પણ નથી વીતી ગઈ ને જોખીની રોડથી આ કોલેજનાં લોખીઓ ધુજવા માંડી છે. પેલો મધુકર પણ ચાલાક છે. એણે સારો માયુસ સાધ્યો છે. એને ને જોખીને ખાસ એવી કોઈ દોરતી નથી પણ દબે એ એમ દેખાવાનો કે જાણે એ લોકો ટ્રિયોગન દોરતો છે. હું જાણું છું કે જોખીની લાગણીઓ પ્રામાણિક છે. એમને આ અન્યાયથી પારાવાર કુખ થઈ રહ્યું છે એમની વાણી ને વર્તનમાં સત્યાપનો કલ્પા રચકાર છે. પણ જ્યારે એ, ‘બંદૂકથી ઉગ્રવી દઉં’ સાધ્યોને! ત્યાર વિના એમની સાન ઠેકાણે આવવાની નથી.’ એવું બહું બોલે છે ત્યારે મારા મોતિયા મરી જાય છે. બોલે હોઉં ત્યાંથી બીને નારી જવાનું મન થાય છે. સાચું કહું, મને ખૂબ ડર લાગે છે. મને યાવ છે કોઈ પણ રીતે આ સાંભળવામાંથી હું બચી જાઉં; આ નાટકના સાક્ષી ના થવું પડે તો કેટલું સાડું! ખીજ બાજુ જોખી

બાજુ આંદર પણ યાવ છે. જોખીની જેમ જ તારક કરવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. એવું કરી શકું તો મારા ગર્વ ને આનંદનો પાર ના રહે. કોણ જાણે કેમ મારું મરું જ ચાલતું નથી જોસ પામે જતાં જ ખીક લાગવા માટે છે. દેણું ધાક ધાક થવા માટે છે. ‘બોલો કાટશે, વરશે, તિરસ્કાર કરશે, અપમાન કરશે!’ એમ વિચારનાં વિચારતાં શરીરમાંથી આછી ધુમ્મરીઓ પસાર થઈ જાય છે. ‘ચંકા-કુશકાઓ બેઠે છે દયેળી ને પગના તળિયે બીનો બીનો પરસેવો વળી જાય છે. મને ખાતરી છે કે કોઈ ને કોઈ ડિરેક્ટરના કાનમાં ફૂંકી આવશે કે જોખીની સાથે બેઠો બેઠો હું પણ એમની વિરુદ્ધ વાતો કરતો હતો ને એમને ગાળો ભાડતો હતો, ફાંસી ઉઘાવતો હતો. અને લગભર વિશ્વાસ, આ લોકો પર નથી. ડિરેક્ટર પછી અને પૂછશે, ‘કાં તમે પણ મારી બદલે છો શરૂ કરી છે? તમે ય પણ જોખીની સાથે ભળવા માંડ્યા છો?’ તમે જ કહે, મારો ડર પાયા વિનાનો છે! મારે કહેવું જ પડશે કે સાહેબ, તમારું કોઈ દિવસ ખોટું ખોટું! તો પૂછશે કે તમે એમને બોલતાં તો સાંભળ્યા હશે. મારે સમજી જવું પડે કે એ મને બધી વાત અથેતિ કહેવાનું સૂચન કરી રહ્યા છે. એમ ના કરું તો જો, તો એ દમદારી, અલ્ટીમેટમ આપીને પણ મારી પાસેથી વાત કઢાવી લેવાના છે. મારી જાને જ કહી દઉં તો તો એમનો કોપ તો ના સહેવો પડે. કશય એમની મીઠી નજર પણ રહે

સામેથી ચાલીને મધુકર પામે જવાની શી જરૂર? દબે કોરિડોરમાં જ ખરાબ પાડીને-સહુ કોઈ સાંભળી શકે તેમ-વાતો કરવા માડી એમણે. આવા જ ઉધામા મધુકર નાખતો હતો. કેવો દીલો થઈ ગયો છે! કાલે લાલશુંદ જેવો લામતો હતો, આજે કાંઈમસ થઈ ગયો છે. દબે એ મીઠું મરચું ભમરાવી કહેવાનો બધી વાત. જો એ જોખીને ના ચાલે તો પછી એને ખીજી મદદ કરે એવું અહીં છે પણ કોણ? જોખી જોસમાં આવી જાય છે ત્યારે નિશ્ચય રોકડેસ થઈ જાય છે. દબે પેલો એમની લાગણીઓ ચગાવવા માંડ્યો છે. કહે છે: ‘આમ કારણ વિના ધમક દબને છુટા કરી શકાય? તમે જ વિચારો જોખી! આજે હું છું, કાલે મારી જગ્યાએ તમે હશે. ખીજનો પણ વારો આવશે. શું ન્યાય મરી પરવાળો છે આ દેશમાંથી? ઉપર આમ ને નીચે ધરતી

છે ! ચાર બાળકો ને પત્ની, એ સહુ લઇને જાઉં ક્યાં ? વનનામાં કેમ કરી જાઉં ? ક્યા મોઢે જાઉં ? મહિનાની છેલ્લી તારીખો છે. પૈસા ક્યાંથી લાવવાં ? ને નોકરીઓ રસ્તામાં પડી છે ? જૂની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી અહીં આવ્યો છું. કાલે શું ખાતું એનો પ્રશ્ન છે. શું આ અન્યાય સામું કોઇ પણ પોકાર ઉઠાવવા મને સાથ નહિ આપે ? બે, શું કરીશ હું ? એવું બહુ વાગેલ્યા ક્યું એણે.

હો ! જુઓ, જાણે ગાઢ મિત્રો હોય એમ જોઈ એમના બેઠે હાથ ઉપાંચી દબાવી ધાણી દૂર એમ બોલવા માંડ્યા : 'આલ દોસ્ત, આમ નરમ થઇ ગયે નહિ ચાલે. તારા જેવા નકરો. માથુસ હીલો થઇ જશે તો મિત્રારા પંડિત જેવાનું શું થશે ? ફક્ટરીમાં ને ફક્ટરીમાં મરી જશે ! હવે જોધીએ મારો હાથલો આપવાની શી જરૂર હતી ? મને નીચો પાડવાની કે' જરૂર નહોતી. મોટી બાગીચ મારીને ઉજ્જતાપથી વતંધામાં જ બહાકુરી છે એવું કંઇ નથી. ખીજ સહુ મને કાપર ને ડરોડેક માને છે તે હું જાણું છું. એ તો વીતી હોય તે જાણે. માંડ આ ઉંમરે ૨૦૦ ફરસાદીની નોકરીમાંથી ૪૦૦ રૂપિયાની નોકરી મેળવી છે. એ બધા જુવાન છે. એમને લાવાતું પડવડે. છોકરો કોલેજમાં છે, છોકરી એ વર્ષમાં પરણવાની થશે ! મારી તો દશા બેસે.

હવે આ ઉરકેરાટમાં બોલાયેલા શબ્દો નથી તો ખીજું શું છે ? મારાં તો રૂંવા જ ખડા થઇ જાય છે. રાડયો પાડીને જોધી બંધે જાય છે : ગજરાઇશ ના દોસ્ત. હિંમત રાખ. ડિરેક્ટરના પીંકુઓને ખબર પાડી દઇશું. આપણે નિર્માણ માથુસો છીએ. આપણે પંતુજીઓ છીએ. નહિ તો ક્યારનો ય ફેંસલો કરી નાખ્યો હોત. છગર છે કોઇની કે કોઇ બી મજદૂરનો-એનો વાંકે હોવા છતાં વાળ પણ વાંકો કરે કોઇ ? આ અનુભવાતકે ફેક્ટરીમાં, સૌથી વધારે ખગાર લેતી ફેક્ટરીમાં આમ વગર કારણે છુટા કરવાનો ત્રીજો કિસ્સો છે ને પંતુજીઓ શાંત છે. કશો ખગભગાટ નથી ચઢે ઉઠ્યો. અહીં આ ડિરેક્ટર ને હેઠ બેઠે સામંતચાહી જમાવીને બેઠા છે. ચાલ દોસ્ત, કુંભજીને જગાડીએ.

જખરો ફસાઇ ગયો છું. આ જોધીએ તો બધાને ચડાવી રાડકની મિટિંગ બોલાવી છે. એ તો સાંજે ધમાચકડી કરી મૂકશે જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં એ લોકો

અને તેમ બંધે રાખશે. ને પેલો લટાયોર ડિરેક્ટર મારો કેડો નહિ મૂકે.

મિટિંગમાં જવું જ પડ્યું. પોણાભાગના ફેક્ટરી મેન્જર્સ મારા જેવા ફેંદુસ છે, પણ તેઓ અહીં કાં તો ચૂપ રહેશે કે પછી હાજી હાજી કરશે. હવે કોઇ કહે છે કે ડિરેક્ટરને બોલાવો, તો ખીજે કહે છે એને બોલાવવાની જરૂર નથી. વળી કોઇ બોલી ગેઠે છે કે એ આવશે. જ નહિ. જોધીએ ઝંડી ફરકાવવા માંડી. જોને કેટલો જુસ્સામાં આવી ગયો છે ! એવું મોહું લાલચોળ થઇ ગયું છે, જાણે એને જ છુટો કરવામાં આવ્યો છે. એનો પિત્તો કંકડાતા તેલમાં પાણી પડે ને તડતડ થાય એમ તત્તડી રહ્યો છે. એણે બોલવા માંડ્યું છે : 'શું હજુ ય એ વખત નથી આવ્યો કે આપણા આજ સુધી રહેલા એનેજમેન્ટ મુનિષનને આપણે આપણું કારોગરીનું સંગઠન બનાવીએ ? ડિરેક્ટર આ કલબના સભ્ય છે, એમ હું પણ શું સભ્ય નથી ? જો હું હાજર ના હોત તો તમે મને બોલાવવા નોકરને મોકલ્યો હોત ? હોહા થવા માંડી. 'બોલાવીએ, ના બોલાવીએ, બોલાવીએ.' જોધી માની ગયો છે. પણ તરત જ બે સેક્રેટરીઓની પાછળ પડ્યો છે. એ એટલું ય કેમ સમજતો નથી કે પેલો રાજન ડિરેક્ટરનો ખાલિયો છે ! મને લાગે છે કે મારી વાતો એ જ ડિરેક્ટરને કાને નાખી આવતો હશે. જોધી એને શું કામ ચીડવી રહ્યો છે. આ જોધી બિલકુલ પ્રેક્ટિકલ નથી. એ કહે છે : 'રાજન, તું તો બહુ 'મોડે' માથુસ છે. જો એ હા ના કરે તો ધસડીને ખેંચી લાવજે.' રાજન પણ ગુસ્સે થઇ જવાબ આપી રહ્યો છે : 'તારા જેવા ઉઝાઝગા ને આકળા માથુસોને કારણે જ બહુ ઊંચું વેતરાર્થ જાય છે.' જોધી કે ગાંજ્યો જાય એમ છે ! 'સાચી વાત તો એ છે કે તારા જેવા બાયલા પ્રશામતિયાઓને લીધે જ મિત્રારા કોઇની રાટી ઝુંટવાઇ જાય છે.' હવે જો ડિરેક્ટરને કાને આ વાત જશે તો જોધીનું શું આવી નહિ બને ? હો હા થઇ ગઇ છે. રાજન-સેખર ચાલ્યા ગયા છે. મેં કહ્યું કે ચાર 'પેસા'ને કાને વાત જશે, ત્યારે મને મોંકો પાડીને કહે છે કે મને કોઇના બાપની પડી નથી. હવે આવા છે. માથુસને કહીએ ય શું ? ને પછી જખરી ધમાચકડી મચી રહી. શું પગલું લેવું એના પર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી રહી છે. કોઇ કહે છે, મેમેરેન્ડમ આપો મિનિ-

રતરને. તો બીજા કહે છે એમોર-ડમ વેસ્ટ પેપર બારકેટમાં જશે. બીજું સચન થયું છે કે કાયદાનો આશરો લઈને. તો એના જવાબમાં પૂછનામાં આવ્યું છે કે એથી તતકાલ મધુકરને શું કાયદો? ને એને ખાટીની મૂઠી વગેરે વગેરે! મિનિસ્ટરને રૂબરૂ મળી આવે; એવું બીજું સચન થયું છે. એટલે પછાથી નેપોથી રહેવાય! એ બેલવા માટે છે: 'આ કરાવ, ને પેણું ના કરાવ. તમે અને કહેશો, આટલાકાં વાપોલન્ટ એકશન્સ ફેશનરનાં જુદાં જુદાં જુએ લીધાં છે તો તેમના પર શું કાયદેસરનાં પગલાં લેવાયાં છે? હડતાલો પડી છે, ઘેરાવો થયા છે, ખૂની હુમલાઓ થયા છે, કાચો વૃદ્ધ છે, બોગીઓ, રોશનો, એક્સિસો બળાઇ છે. અરે! પોલીસો સુદાં જીવતા બાળી મુકાયા છે. કાયદેસરનાં પગલાં તો શું, પૂછપરછ તપાસ પણ થવા પામી નથી.' ત્યાં તો લો વીલા મોટે રાજન-શેખર પાછા આવી રહ્યા છે, નેપો પળમાં એમના મોં પરના લાવ વાંચી લે છે અને ટાણ્યાં મારવા મંડી પડે છે: 'કેમ બાઇ, ડિરેક્ટરે તમને તગેડી મૂક્યા.' રાજન દાંત ભીંસતો ચૂપ રહે છે. શેખર સાચી વાત કહી દે છે: 'સાહેબે તો અપમાનજનક સંબોધનાં અમને એક્સિસ છોડી જવાનું કહ્યું. એમ પણ કહ્યું કે આપણામાં સાન હોય તો આવા બોડા ઉરેકાટમાં એવું કે' પણ પગથું ના ભરવું નેથી આપણે સહુએ પરતાવું પડે.'

ખત થઇ ગયું. હોહા થઇ રહી છે. વાપોલન્ટ એક-શન! વાપોલન્ટ એકશન! કેવું! કેવું! હડતાલ...હડતાલ...નેપો મારો બહાલો હડતાલ ખાલીને જ'ખો.



મને ડર હતો જ. ઉત્સાહ સાત દિવસથી મને આવું ખનશે એની પૂરી હેડગ હતી. હમણાં જ પૂન મને ખબર આપી ગયો છે કે નેપોસાહેબને છૂટા કરી દેવાનો હુકમ આપ્યો છે. સોબી કેવી ખાલીખન લાગે છે! નેપોને ચાપનારમાંનો એક બચ્ચો અહીં ફરકે છે! બિચારો નેપો, એકલો સમસમતો એની રૂમમાં બેસી રહ્યો હશે. લાવ, એની પાસે જાઉં. મને બહુ જ ગીલ્ટ ફીલિંગ થાય છે. નેપોને એવી ખબર પડશે કે...કે...

મારે એની પાસે જવું. લાવ જઈ. મારું હૃદય ધકધક થઇ રહ્યું છે. ને એ જાણશે કે ડિરેક્ટરને ખાતમી પડે-આગાર-હું જ હતો! એહ! મને દાડી દાડીને ડિરેક્ટરે બધી જ વાત કહાણી લીધી છે. મને કેટલા ગમરાઓ હતો. મને પહેલેથી જ ડર હતો. નેપોને મેં વાગ્યો હતો. ને નેપો કેં કેટ્ટે બોટ્ટે ચડે ને મારે સાક્ષી થવું પડશે તો ...તો...નેપો મારા મોટે...એને વહેમ ના પડે એ મોટે ય જરી જઇ આવવું પડશે. બિચારો! પણ એ લમારે દીલો નથી થયો. હજુ ય એનામાં એ જ શરસો છે. એના મોં પર શરસોને તિરકાર છે. પણ એ થાંત છે. સમ-સમી રહ્યો છે. મને નોઇ એ ફિક્કું હસે છે. હં, તો એને લમારે સડેલ નથી થયો. બચી ગયો છું. એની આગળ જતાં મને એને કેંકે સાડું કહેવાની છમ્મજ થવા માંડી છે. શું કહું? બસ એ છમ્મજા હવે વધુ ને વધુ ભેર કરી રહી છે. કહું છું: 'નેપો, મેં તમને કેટલા વાર્યા કે તમે આમ ના બેસશો. પણ તમે માન્યા નહિ. ડિરેક્ટરને રજેરજ વાત ખબર પડી મધ દશે' એ ડોક દલાવે છે. કેં વધારે સારું લાગે એવું કહી દઉં છું. 'સાચું કહું છું' નેપો, શેખર જેવા માણસોને તો ગોળીએ દેવા નોઇએ! કાથી પણ એને સાડું લગાવવા મારાથી એવું નિશ્ચિત બેસાઇ ગયું. એ હસી જાઉં છે. મારો ખબો થાબડી કહે છે કે ને મારા જેવા માણસમાં આવું બેલવાની હિમ્મત ને રૂપીરીટ આપ્યા છે તો એવું બલિદાન એણે નથી મધુ. એ સાંભળીને મને પારાવાર ગીલ્ટ ફીલિંગ થઇ રહી છે. પણ શું કરું? એવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ છે! બીજું મારાથી થઇ પણ શું શકે! ને કહાય નેપોને આ લાતની ખબર પડશે તો મારા મોટે એ શું ખારશે! એહ! આખાં બચ-વાનો હિપાય પણ શું? મને નેપો ખાણુ બહુ જ સહા-નુશૂતિ છે...પણ...બેર! એ લોભાની વાત સાચી છે. હું...હું...કાપર છું.



આપણી ગદ્ય પેઢીના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક, નીકર વિવેચક અને ગુજરાતી કવિતાને નવો વળાંક આપી નવી જ કેડીએ દોરનાર તથા ગુજરાતી ગદ્યના એક લાક્ષણિક પુરસ્કર્તા કવિ શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોરની તા. ૨૩મી ઓક્ટોબર ૧૯૬૯ના રોજ આવતી એમની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમની વિરલ સાહિત્યપ્રતિભાનું આછેરું દર્શન કરાવતો આ વિભાગ એમને એક નમ્ર અંજલિ રૂપે અહીં આપવામાં આવે છે.

બ. ક. ઠાકોર વિભાગ

આ વિભાગના લેખક :

બળવંતરાય ઠાકોરના : રામપ્રસાદ બક્ષી
જીવન કવનની ઝાંખી
વિવેચક બળવંતરાય : વિજયરાય ક. વૈષ્ણ
પ્રો. ઠાકોરની કબનીય : પ્રદેશ મહેતા
કાવ્યમાલા

નવી કવિતા કથયિત્વ પરત્વે મહાત્મા ગાંધીજી અને આયોજના પરત્વે પ્રો. ઠાકોર એમ બે સિન્ન સિન્ન પ્રકારની વ્યક્તિઓના ખબા ઉપર ચડીને ચાલી રહી છે.

— ઉમાશંકર જોષી

(ભુજંગી છંદ)

ન આસા હુલી આટલું છુવાની,
ન ચેવા ફેરે નાખના આટલીનીઃ
વહો ખાખ જે જે બ-ચો તે જ આપે
ન ધાર્યા વિકાસે સુખોદનાસકારી
યતાં એક કતબ જીભ સદા થે
દિકાં રાજ કુટે યથા રાજ ખાંથી;
કસા જ્ઞાન ભક્તિ થ આવી મળ્યાં છે,
ભલે રવરવ, હુ માટે એ છે યજ્ઞેરિ.

નથી હા પદયા સામટા કે અસભ,
તવાયો, પુદાયો, બ-ચો બાપડોના;
વધતી જ રીડી પ્રભા ભાવનાની,
ન સુરકેલી ઝાઝી પડી ચિત્ત તો થે.

મળ્યા મિત્ર જાણા ન, ઝાઝી ન લકૂમી,
ન મોટાં સુખો કે મળ્યું કંઈ મોડુંઃ
મળ્યાં તે થ કાળે હુથાં - મોજ ક્ષિની!
દિધી સાન સંસારની કુદતાની.

વધતી જ રીડી પ્રભા ભાવનાની,
દિકાં પ્રિય દેશે, પ્રભ-સંરુપિતઃ
દિકું ભાવિ ઘેરું, સુમાદિત્ર હ્રાસઃ
ભણું એક એ કુળ, એ સદય કારી

છુવાની વિશે થે ન સંતા સરુપિ
ન કીર્તિ તથે મોહ મોહો ફરેયો કે;
કુખામે સરતા થ ના રેક સુકયો,
ભયો છે દટાર જરા ખાધ દેશે.

દિકું એક પુનઃ દિધી એક કથાઃ
નપું સત્યને; આહું સોદય મોભા.
સ્વયં ત્યાં ભગી વંદના ચાલના એ
દોકા રે બહે! મોક્ષ દેખું ન બીજો.

(ભળી ગીતી)

અધ્યમ સુરેષ જ વાંછ્યાં,
સુદ ભુખિએ બ-ચો ભગત વિધાનો;
અનરવ અરવ મમે તે
રહ્યો સમય તે વહો જ અધ્યમતામાં



બળવંતરાય ઠાકોરના જીવન-કવનની ઝાંખી

"If not for creative experiment,
what's life for"

(૧)

જેમની પ્રજ્ઞાને પૂજાલાલે 'પહાડી પ્રજ્ઞા' ઠેકી છે એ .
શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરની પહાડી કાવાના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો
લાલ મને રાજકોટનાં મારા માધ્યમિક શિક્ષણના ગાળામાં
ચર્ચે હતો-૧૯૦૭થી ૧૯૧૦ દરમિયાન. એ સમયે એએ
રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં હતા, અને સદરમાં-
અમારાથી બહુ દૂર નહીં એવા મકાનમાં-રહેતા હતા.
અમે કિશોરો બળવંતરાયને ધીરજંભીર ગતિએ, બારે
પગલે, અને ન્હાનાલાલને એમના કાવ્યની ડોહન શૈલી
જેવી ડોહતી ગતિએ, કોણકવાર કંઈક નાચતે પગલે,
જતા આવતા જોતા.

રાજકોટ કોલેજવાડું કેન્દ્રસ્થાન અને સરકારી એજ-
ન્સીનું મથક હોઇને ત્યાં ગુજરાતનાં અનેક શહેરોના
વિદ્વાનો, અધિકારીઓ, સંજ્ઞનો વસતા; સીતારામ પંડિત
અને વાગિયા જેવા ગેગિસ્ટરો અને અન્ય વકીલો, ડેક-
ટરો, ધંધાચી રહેતા; આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલમાં તથા રાજ-
કુમાર કોલેજમાં અધ્યાપકો પ્રાધ્યાપકો ગુજરાતથી આવતા,
અને મહારાષ્ટ્રીઓ પણ નોકરી કે અન્ય વ્યવસાય માટે
રાજકોટમાં રહેતા. સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય શહેરો-ગામોથી
વિશિષ્ટ વિરાળ પરસ્પર સંપર્કથી હૃદયની ઉદારતા
ભિખવતું, દેશી રજવાડાંથી દૂર અને અસ્પૃશ્ય હોઇને
નોકરીમાં અને ધંધામાં બંધારણીય અને સ્વતંત્ર હિંદ
અપંતું વાતાવરણ રાજકોટનું હતું.

૧૯૦૬માં રાજકોટ મુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિ-
ષદનું ત્રીજું અધિવેશન થયું, તેની યોજનામાં અને વ્ય-
વસ્થામાં બળવંતરાય ઠાકોર મુખ્ય મંત્રી તરીકે અગ્રણી
હતા. હું તો ત્યારે માત્ર ૧૫ વર્ષના વયનો હતો એથી
પરિષદ અધિવેશનમાં સ્વયંસેવક બનવાની તક મને નહોતી
મળી, પણ મારા વડીલ લાખ અને પિત્રાઇ ભાઇઓ સ્વયં-
સેવકો હતા તેથી એ અધિવેશનના બળવંતરાય વગેરે
યોજકોએ રાજકોટ-સૌરાષ્ટ્રની શિક્ષિત સાહિત્યસંસ્થક
જનતામાં પ્રગટાવેલા પ્રસારવેલા ઉત્સાહની ઉબા એ
સ્વયંસેવકો દ્વારા અમે કિશોરો સુધી પહોંચતી.

એ જ પ્રસંગે-જેમને રસ્તે જતા આવતા દૃશ્ય કે
નજીકથી હું જોતો એવા- બળવંતરાય ઠાકોરનું નિકટતર
દર્શન મને થયું. મારા કાકા કલ્યાણરાય બક્ષીએ પરિષદના
સ્થાનિક કાર્યકરોને અને સભ્યોને તથા બહારગામથી

રામપ્રસાદ બક્ષી.

આવેલા મહેમાનોને પોતાને ઘેર એક મિજલસમાં નિમં-
ત્રા હતા તેથી એ સર્વના દર્શનનો મને લાજ મળ્યો
હતો.

મારા એક કાકા જાદવરાય બક્ષી આદેશ હાઇસ્કૂલમાં
બળવંતરાય દાકોરના સહાધ્યાયી હતા; પછીનાં વર્ષોમાં
વકીલાતમાં અને ન્યાયસલાહકાર એડમિનિસ્ટ્રેટર એવી
કામગીરીમાં આગળ આવેલા ઉપર જણાવેલા કલ્યાણરાય
બક્ષીનો તથા વકીલાતમાં અમણી એવા માધવરાય બક્ષીનો
પણ દાકોરને પરિચય હતો. પણ મારા એ કાકાઓના
વિશુદ્ધ ચરિત્ર પ્રત્યે તથા પ્રામાણિક ન્યાયી સ્વતંત્ર જીવનરીતિ
પ્રત્યે બળવંતરાય દાકોરને કેવા આદર હતો તે તો અહીં
મુખ્ય બાબતી રહ્યા પછી અનેક વર્ષે મેં થયાવત
જાણ્યું અને એ સમયે સાથોસાથ એ પણ જાણ્યું કે
બળવંતરાય મારા પિતાને પણ ઓળખતા (જેમનું મૃત્યુ
૧૮૯૪ માં થયું હતું) ઓળખતા એટલું જ નહીં—એમના
પ્રત્યે પણ બળવંતરાયને ખૂબ આદર હતો.

પ્રથમ નિકટ મિલન સાંતાક્રુઝમાં મારે ઘેર થયું ત્યારે
તો બળવંતરાય દાકોર તરુણે પ્રવેશ એમના સુવિદિત
સ્નેહલાવણી પ્રેરાણને જ આપ્યા હતા. અસખત અને તો
એમના પ્રત્યે આદર હતો જ. એ આદરના મૂળમાં, મારે
ઘેર રાજ સવારે આવનારા, નવસિંહરાવ દિવેદિયા હતા
એ જાણીને કાંઈકને—કે ધણીને આશ્ચર્ય થાય તો નવાઈ
નહીં. પણ એ આપણા સાહિત્યના બાકીનીની એ જ
બહિષ્કારી છે કે સામસામા મળે ત્યારે સાહિત્ય વિષયક
રુચિભેદ કે દષ્ટિભેદ કે મતભેદ ગાજી ગાજીને વ્યક્ત કરે
પણ છતાં એ બેદના ક્ષેત્ર બહારની સમગ્ર સાહિત્યભૂમિમાં
અન્યોન્યના કાપડું, અભિપ્રાય પાછળ રહેલા અધ્યયન-
મનનનું, વિદત્વનું, ઉચિત ગૌરવ હૃદયથી કરે.

અને બળવંતરાય દાકોરના જીવન વિશે થોડું કે ઘણું
લખવાનું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ સાહિત્ય મહારથીની આ
સત્યવીરતાનો નિર્દેશ પ્રથમ અને પ્રધાનપદકરવે જ જોઈએ.
વજ્રાદિષ્ઠિ કઠોરાણિ મૂલ્લિ કુસુમાવિ એ પ્રસિદ્ધ કવિ
વચનના સત્યની મને પ્રત્યક્ષ પ્રતિષ્ઠિ, એ સત્યના નિ-
શાંતની સાક્ષાત્ પિછાણ આ એ મહાકાવ્ય મહારથીઓમાં
યદ્યદ્દતી—નરસિંહરાવમાં અને બળવંતરાયમાં એ પ્રતિષ્ઠિ
એ કારણે નહોતી યદ્યદ્દ એઓ જેમની સાથે કહેરતા
પ્રાપ્તકાલ હોય અને ઉચિત હોય એવા સમકક્ષતાઓ
પ્રત્યે કહેર હતા, પણ કેમલ સ્નેહલાવના કે કૃપાદષ્ટિના

જ અધિકારી ગણાય એવા અદ્યવયરો પ્રત્યે કેમલ હતા,
એ પ્રતિષ્ઠિની અસાધારણતા એમાં હતી કે જેઓ જે
સમકક્ષ સાહિત્યવીરો પ્રત્યે સાહિત્યના પ્રત્યેની સાંઘા
રીમાં કહેર જણાતા તેમની જ પ્રત્યે વૈષયિકતક હૃદય-
ભાવના પ્રદેશમાં કેમલ જણાતા.

બળવંતરાયના કથનમાં એના અંગન જીવનના સુવિ-
દનોને ઝાઝું રચાન નથી મળ્યું. એમણે પોતે જ ‘સત્યો
કવિ’ કાવ્યમાં કહ્યું છે કે:

‘આત્મીય જીવનભિય દહિવિશુદ્ધિ યાતાં
સુકુંવિલુ’ કવિપણું વિકસે કદાચિત્
સાચો પરંતુ કવિ તે કડુણાદ’ યાત
જે લાગણી અગણ્ય બંધુ તથી લહે છે’

છતાં, એમણે જે થોડાં નિજજીવનને લગતાં કાવ્યો
રચ્યાં છે. (દા. ત. ‘વિરહ’ ‘રેવા’) તેમાં કવિતા પોતાના
કે સ્વજનમુખમાં મૂકેલા પોતાના આ કહેર—કેમલસત્ય
વિશેના ઉદ્ગારો નજરે પડે છે, અથવા એવું અનુકત
દર્શન થાય છે. ‘વિરહ’ કાવ્યગુચ્છમાંના ‘અધિકૃત’
ગુચ્છમાં એમણે પત્નીના મુખમાં આ વચનો મૂક્યા છે :

‘પરંતુ આ મહારા કંઠ્યુકૂળના પ્રીતમ, તહમે
ધરા છે જે જાતી બહિર જગતે ધીર તારની,
તહમારી જે ખાતરી જડ અનુભવી શાશ્વતપણી,
અરે એ તો જાણે કમલપિંદની દાલ ઉપલી.’

(૨)

બળવંતરાયની સ્વમતપ્રતિપાદનના વિષયમાં જે દલતા
હતી, સ્પષ્ટવક્તાની કહેરતા હતી, તેની પાછળ એમની
સત્યબક્ષિત હતી. આ સત્યબક્ષિત વિશે એમણે પોતે
કહ્યું છે :

‘મણિશંકર ભટ્ટ મહારા અનન્ય મિત્ર, અમારો પર-
સ્પર ભાવ કેમ પણ કુન્યારી નીપજ હોઇ ઘટે તે
દરજે નિરસીમ, પણ તો પ મિત્રભક્ષિત કરતાં સત્યભક્ષિત જ
મોટી, માતાભક્ષિત, ગુરુભક્ષિત, દેશભક્ષિત કરતાં પ જે મોટી
તે મિત્રભક્ષિતથી ઊંચી હોઇ જ ના શકે. ગીતા પણ
જ્યાં અનુદ્રેગ કરે વાક્ય સત્ય’ પ્રિયદિત’ ચલત’ એમ
હિતકરની સાથે પ્રિય (મીડું) ધમ’ વડે ઉદ્રેગ (કડવાઇ)
ના ઉપજાવે એવું’ સત્ય જ મોક્ષવાની છુટ રાખે છે,
અગ્નિય ઉદ્રેગકર લાગે એવું’ સત્ય પણ ગળી જઇ મૌન
પાળવાને વાંચમય’તપને ઉચ્ચાસને રચાપે છે, ત્યાં તે ઉપ-

નિષેદનું આસન યુમાવી રચીત (વ્યવહારુધર્મ)નું નીચલું
આસન—વ્યવહારી સગવડનાં સરકતા ધોરણે જ—રચીકારે છે.”

અને આ સત્યભક્તિના નિદર્શન રૂપે જ એમણે ‘બુદ્ધ’
નામક ખંડકાવ્ય રચીને એમાં બુદ્ધનાં આ વચનો મૂક્યાં
છે : ‘હિતાય’ તો પ્રાય કદ કઠોર;

‘અગમ નિભતમ સત્ય સનાતન, અભય સુધામય સિદ્ધ
અભયકુમાર, ન અવર પરમ ધન’ શ્રેય ધન:

હકોર સત્ય કદ વચન કહેવાને જ નહીં, પોતે સાંભ-
ળવાને પણ તૈયાર હતા, એનો પુરાવો અને નરસિંહરા-
વની રાજનીશીનું સંપાદન હાથ ધરું ત્યારે થયો હતો.
નરસિંહરાવની આ રાજનીશીમાં એમના અનેક સમકા-
લીનોને કડવા લાગે એવી નેધિ હોવાનો સંભવ સૌ
જાણતા હતા. તેથી એક પ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યોપાસકે
અમને સંપાદકોને—સલાહ આપી હતી કે બધું પ્રકટ ન
કરવું. એટલું જ નહીં, એ સંપાદન થતું અટકાવવાનો
પણ પ્રયત્ન એમણે કર્યો હતો. જ્યારે, બિહટ પક્ષે, હકોરે
અને સંજાણાએ અને રાજનીશી સમગ્રતા પ્રકટ કર-
વાનો અનુરોધ કરતો પત્ર લખ્યો હતો. ‘નહીં તાપ તે
શેનો બાણ ?’ એ સૂત્રના કવિ બળવંતરાયે કાવ્યદેવીને
કહી દીધું હતું કે,

‘જુવો ઉપાધુ’ છે કેમકા, જાવ જ્યાં રુએ,
સ્વલ્પ મિંદુ થે દમાતું ના અપે હુને.’

સાંભળ્યું હશે બહુ થ જે બ ખીલ ને
અ સ્વયં કે મૂંઠી રહ્યા વિરુદ્ધ હા સની,
શ્યામ ખીજ એ ઉદાર કાળને સરી
કરે કઠોર સૌમ્યને, સખેદ વા સલીલને
પ્રેમને અસહ્ય તે : મિથે, ન પ્રેમજું સરી,
સ્વતંત્ર આધિયા, સ્વતંત્ર ત્યાગવા અસીલને
જુવો ઉપાધુ’ છે જિ દાર, જાવ જે જવું જ નીસરી,

હકોરકૃત ‘પંચોતેરમે’ની ‘સત્યવદના’ નામની પ્રસ્તા-
વનામાં શ્રી કિસનસિંહ ચાવડાએ કહ્યું છે તેમ ‘પ્રેા.
હકોરની સમગ્ર સર્જકપ્રતિભાનું નિયામક બળ છે સત્ય’

અને આ સત્યનું સુંદર રૂપ સર્જવું, સત્ય અને
સૌંદર્યની સંલગ્ન ઉપાસના કરવી, એ સર્જક કલાકારનો
ધર્મ છે એવું તો હકોર પોતે જ એ ‘પંચોતેરમે’ માંના

એક પ્રવચનમાં કહ્યું છે...

‘માનવીઓમાંના થોડક કલાકારો સત્યોને કલા દારો
જે સુંદર રૂપો અપે છે તેમને જ શ્રેષ્ઠ માતું છું. સત્ય
અને સૌંદર્ય’ હિલચાલી કવિ હકોરની ભક્તિ એમની કવિ-
તામાં વારંવાર વ્યક્ત થઇ છે :—

નમું સત્યને; ચાહું સૌંદર્ય’શાભા (મધ્યમતાષ્ટક)
‘બધા સૂર ખિલાવને મનુજચિત સારંગિના,
બધાં ફલકે માપને મનુજ શકિત સીદી તથા:

પ્રવાહ મહિં સર્ગના રિમત તું ધારને દૈવનું,
રખે વિસરતો ફાણે બળન એક સૌંદર્યનું.’

સત્ય, સુંદર અને શિવ—એ ત્રણે તરવાને સંગ્રહવું
‘સત્ય શિવં સુંદરમ્’ એ સત્ર કેટલાક માને છે તેમ
આપણાં ઉપનિષદોનું વચત નથી,

‘The True, The Good and the
Beautiful’ એ અંગ્રેજી સૂત્રનો અનુવાદ છે. તો
પણ કલાધર્મનું એક અમૂલ્ય સત્ર છે એવું હકોરને
માન્ય હતું.

હકોરની આ સત્યભક્તિ અને સૌંદર્યભક્તિ (કલા-
ભક્તિ) આપણને એમણે જીવનભર સેવેલી આધ્યાત્મિક
દષ્ટિ તરફ લઇ જાય છે : સત્યભક્તિનાં ભારતના ઇતિ-
હાસમાં બે નિદર્શનો એમના જોવામાં આવ્યા છે :

‘સત્યને વ્યવહારુ સગવડ કરતાં તો કયાંય ઉચ્ચ
ગણવાનો સત્યાગ્રહ ભારતી સંસ્કૃતિના લાખા ઇતિહાસમાં
બે મહાપુરુષે નિરપવાદ સેવેલો જોવામાં આવે છે. એક
તથાગત પુરુષસ્લોક સિદ્ધાંત’ બુદ્ધ, ખીજા મહાત્મા
ગાંધીજી—ભણકાર ૧૯૫૧, પૃ. ૧૦૭

અને આ બંને મહાપુરુષના સત્યવ્રતની માંડણી
આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ઉપર થઈ હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું
હતું કે સત્ય ધર્મ છે; અને આ કથન, આ પલટાતી
સંસારલીલાના અંકર નિયામક બળ તરીકે રહેલા વેદાક્રત
‘ઋત’નું સ્મરણ કરાવે છે. આ સત્યની, ઋતની, ઉપા-
સનામાં માનવજાતિને ધર્મસંપ્રદાયદિનાં મતમતાંતરોમાંથી
એક સર્વમાન્ય તત્ત્વ પ્રતિ લઇ જવાનું સામર્થ્ય છે,
એ જ સર્વધર્મનું સમાન તત્ત્વ છે, એ માર્ગે જ સર્વ
ધર્મ—સમન્વય શક્ય બને છે. આ સંદર્ભમાં હકોરના

અણુકાર ૧૮૫૧માંના આ વચનને આપણે વિચારી શકીએ. —

‘હું બહિતમાગી’ કુટુંબમા જન્મેનો નહીં બહિત માગી’ આચારપ્રધાન વાતાવરણમાં ઉછરેલો નહીં અને કેળવણી અતરમા ઊતરી જવ તો વર્ષો દરમિયાન-મેથ્યુ આર્નેસ્ટ પોતાની ‘ડુગ્મીચેલ’મા વણુચે છે તેમ-હું’ પણ વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિનો અજ્ઞેયવાદી અને કલાને જ સર્વશ્રેયકારી માનનારો થયો. ‘આરેહલુ’ અને મહારી ખીજી શરૂઆતની કૃતિઓમા જોઇ શકાશે કે XX સ્પષ્ટરપષ્ટ વેદાન્તવાદ તરફ મળેને ક છક આકર્ષણ હતું’ પણ ધર્મને નામે અધઃપ્રધા અને બહેમો કેવા કેવા તો સર્વોપરિ થઇ બેસે છે, ધર્મો અને પથને બહાને કૂંઝેડો અને જેહાદોમાં કેટકેટલુ લોહી કેટકેટલી વાર રેડતુ રણુ છે

XX તેની મહારા મંતવ્યો અને વસણો ઉપર વધારે ને વધારે ઊડી મહોર છાપ પાડતી ગઇ છે. પરિણામે હું વિનમ્ર નિખાલસ સદા સરોષક અજ્ઞેયવાદ અગર શુદ્ધિવાદ અને પરમ કલાસેવાને સર્વશ્રેયરકર માનતો થઇ ગયો.’

‘હું બહિતમાગી’ કુટુંબમા જન્મેલો નહીં’ એ કથનના દ્વારથી આપણે એમના પૂર્વજોના ઇતિહાસમા પ્રવેશ કરીશું.

હોકારના કુટુંબના પૂર્વ ઇતિહાસ વિશે અને સમ કાલીન જ્ઞાત વિશે ‘વટકે રચૂલ કહીકતો’ આપણને ‘પચોતરમે’ ને છેડે છપાયેલી એમની મિતાક્ષર નોંધમાથી મળે છે. એમાથી અહીં તો હું થોડીક બાબતો ટપકાવીશ.

બળવતરાય હોકારના પિતા કલ્યાણરાય, પિતામહ અતુલુજીદાસ અને પ્રપિતામહ અનુપરાય લશ્કરી હતા અનુપરાય એ કાળે ભરૂચમા રહેતી સિધિયા સરકારી લશ્કરી કુટુંબીના રસાયામા અફસર હતા તેવું સુચન ‘લશ્કરી’ ઉપનામમાં છે પણ હોકારના પિતામહ અતુલુજીદાસ ‘પોતાની અટક હોકાર નહીં, લશ્કરી નહીં સેહી લખતા સવાલ પૂછતા, ખુવાસો કરતા કે અનુપરાયજીનો હોદ્દો ‘લશ્કરી’ કરતાં સેહી (=સેનાની, સેનામાં અમણી દક્ષણીરો સોહની, સોવની વગેરે) શબ્દ વધારે સ્પષ્ટ-તાથી દર્શાવે છે’ આ દાદાજી અતુલુજીદાસ સેહી ‘કમંઠ હતા ઉત્તગવરયામાં મુર્સોદ પહેલાથી અર્ધ દિવસ સધા પૂજા પામદિમાં જ ગાળતા, દેવપ્રસાદની યાળી દાકી રાખી હોય તે મધ્યાહ્ન પછી જમતા

હોકારના દાદાજીની આ પૂજા પામ પરામણુ કમંઠતા એમનાથી જ અટકી — હોકારના પિતા ‘બાપાજી કલ્યાણરાય’ ને એ કાળી નહીં. એમને નિરૂત થવાની વિનિ કરવામા આવી ત્યારે ‘એમના જવાબ બે. (૧) બાપાની માફક પાઠપૂજામાં બધો વખત ગાળવો મળેને કાવે નહીં, એ મહાર’ વચણ નથી, અને કામ તો જોઇએ (૨) બાર વર્ષનો ચરો ત્યારથી એ માનાપની પણ પાઠ લીધી ડુધી તે થોડા સાર છાકરાની કમાણી રેખા નાખીને આ ધોળા વાળને મેશ લગાડુ’

આમ દાદા અતુલુજીદાસનો સંધ્યા, દેવપૂજાદિ કમંઠતાને વારસો પૌત્ર બળવતરાય સુધી પહોંચ્યો જ નહોતો, વચમાથી પિતા કલ્યાણરાયે જ વચસાડી દોષો હતો અને એ પિતાએ સ્વાશ્રવનો અને એમા રહેલી સ્વતંત્ર આવનાનો વારસો પ્રગટે આપ્યો હતો. પિતાના આ વારસા ઉપરાંત નવા શિક્ષણનો, નવા પવનના, અગ્રેજ વિદ્વાનોના સપર્કના, વિકસેલી વિશાળ દ્રષ્ટિના, ખીલેલી સદસદવિચારિણી શુદ્ધિના મારકાર પણ બળવતરાયના માનસમાં સારા રોપાયા હતા, ફળ્યા હતા અબસત, એ જ વચના એ જ જમાનામાં એ જ વાતાવરણમાં ઉછરેલા બધામાં એ સરકારો એકસરખા કલ્યાણના નથી હોતા એટલે બળવતરાયમા એ વિકર્યા અને દંઢ થયા એમા એમની પોતાની ખીજાથી જીદો મનોભૂમિનો પ્રભાવ તો ખરો જ આ સરકારોએ બળવતરાયને-એમના જ શબ્દોમાં—‘સ્વતંત્રમિબજી સિબરસ ડેમેકેટિક ઇકવિયે ટેરિયન’ બનાવ્યા હતા. મિતાક્ષર નોંધમાંના એમના વચન ટાકવા જેવાં છે —

હું તો XX સ્વતંત્રમિબજી, ‘સિબરસ ડેમેકેટિક ઇકવિયે સિટેરિયન આપણી ઇમારતમાં લાગુ, તો વિદ્યાર્થી’જીવન સર્જનમય શુદ્ધિપ્રવૃત્તિ, અને કોમિયો ધાન એ જ મહાદુ ‘ગોકુળ’ અને મહારા ‘નંદકુવર’, એ છોડીને જ ‘વેકુંઠ મળવ હોય, તો આપણા એ ગીતમાંની ગોપીની જેમ, વેકુંઠ મળેને બહાણુ ના જ લાગે’

બહારના બ્યન્દારમાં, મોઢરી બ્યન્સાયામા જે આવ્યા હતા તે કુટુંબજીવનમાં પણ એવા હોય તો નવાઇ નહીં પણ એવા હોય જ એવું નકકી પથ નહીં, કુટુંબ જીવનમા બળવતરાયની, આવી પ્રત્યુત્તિની જોડે હોય જ એવી, સ્પષ્ટબાધિના તો દરો જ એમ એમની નોંધ ઉપરથી લાગે છે—પરંતુ બહારના સંજોગો

આપણે યથાર્થ ધરીએ કે ન ધરીએ, કુટુંબના સંબંધો તો સ્વયં ધરાઈને સાંપડ્યા હોય એટલે એમાં 'નથી રમતો' કહીને ખરી જવાની સ્વૈરતા સારી થાય એ જ ગણાય. બળવંતરાય એવા સ્વૈર વૃત્તિના ન હતા, સ્વજનો પ્રત્યે માત્ર આવી જ નહીં, સમભાવમય હતા, અને જ્યાં સ્વજનમાં જરાક પ્રતિકૂળતા જણાઈ હોય ત્યાં પણ આમોશી રાખતા, એ પણ આ મિતાક્ષર નોંધથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પોતાના માતૃશ્રી વિશે એણેએ કહ્યું છે:-

‘મૃ. વ્યા. જમના - સુદિ અને બાહોશી અસાધારણ. શાળાની કેળવણી નામની. રચિત સતેજ, જે વચ્ચે, જે સાંભળે તે ન જુલે XX આ બાધાની સાથે સામે પાસે મૂકવા જેવું ય નોંધું છું, કાલે ને ‘આ દીકાંજોર તો માતાને પણ ઊડાતો નથી’ એમ નિન્દન્તુ નીતિનિષ્ણુક :

છેક સામાન્ય શુભરાતણ જેવી એ યુવતી પાછળ ઘેલી XX બાળક બગડે છે, કુટુંબો પડે છે, તબિયતે બગડે છે, કશું જાણે જાન જ નહીં. XX વહુ ઘેર આવી (ઇ. ૧૮/૯ની આખરથી) એટલે સામુ લેખે પણ એ છેક સાધારણ નીવડી. આ પોતાની જે સ્વાગમતા હતી આ જ લગી, તે મૂડીમાંથી કુટુંબી લેનાર પેલા બવની આ વેરણ આવી તો, એ પ્રકારની કુદરતી (instinctive) અદેખાઈ અને અનુદારતાથી સુકત થઈ જ શકી નહીં”

પત્ની વિશેની નોંધમાં આ ‘કાંઈ કામળ’ પતિની કઠોરતા જેવી કામળતા પણ વરનાય છે. કદાચ એ પત્નીની કામળતા જ પતિની કઠોરતાને હરી લેતી હોય.

‘પત્ની-ચંદ્રમણી XX થોડું ઇંગ્લેન્ડ સાચરે આવ્યા પછી કાણી, સદા ય રિખતમુખી, સહનરીલી, મિત-ભાષી, જેને જેમ કહેવે તેમ વર્તવા દેવામાં માનનારી XX મહારા ઉચ સુધારાગ્રહ અને સત્યાગ્રહ સામે કોઈક વાર ખેંઠા બળવો કરનારી, ઉપદ્રાસે જરમ કરનારી, ઠંડા કળશિયો રડી ઠારી દેનારી, પણ ઘણું ખર્ચ તો સહી જ લેનારી.’

*

ચંદ્રમણી બેહોલી ગઈ તેથી મોટા પરિવર્ત થઈ ગયો. અમારા પુત્રોના પિત્રાસ અને જીવનમાં XX આ નુકસાન એમને-અને તેથી મૂળે પણ-કેટલું મોટું હતું તે હજી પણ હું જાણું છું, પણ એવું માપ તો કોણથી પણ

નીકળે એમ નથી.’

‘અમારું’ જીવનનાવ આરંભમાં જ છેક ખરાબે ચડી લાંગી જત એવાં પણ એકબે વર્ષ અમે વેઠેલાં. પણ X X એ, અને એનાં માતાપિતા પણ એટલાં તો નરમ અને હું વહુ પડતો કમક, એ સંજોગમાં પણ એ દયાઈ ના જાય, એવું બ્યક્તિત્વ ટીકે એટલું જ નહીં પણ પોતાની રીતે ખાલે, કેટલાંક તરવરની છાયા તેની તળેના નાણુકે છાંડે શોષી નાખનારી હોય છે તેમ એના બ્યક્તિત્વનું બનવા ના પામે, એ માટે હું હર હંમેશ જાગૃત. આ ગહન બાબત વિશે વધારે લખવાથી એ કંઈ વધારે વિશદ થાય નહીં, એટલે અહીં જ અટકી જાઉં છું.’

હાંકેરના પત્ની પ્રત્યેના હૃદયભાવનો કાવ્યમય આવિર્ભાવ આપણને ‘વિરહ’ અને ‘દેવા’ કાવ્યોમાં મળ્યો છે.

‘જિંદગી’ કાવ્યમાં (ભણકાર ૧૯૫૧, પૃષ્ઠ ૧૪૦) હાંકેરે લખ્યું છે.*

જિંદગી જીવંત દેહનું નામ છે,
જીવંત દેહ જીવંતનું કામ છે.

*

જિંદગી જિંદગીનું નામ છે.*

જીવનનો આ ઉત્સાહ હાંકેરમાં બાલવયથી હતો. એમના કિશોરવયના ઉલ્લાસનો નિર્દેશ એમણે પોતે ‘મિતાક્ષર નોંધ’માં, પોતે રાજકોટની કાર્યાવાહ (હવે આલ્ફ્રેડ) હાઈસ્કૂલમાં લખ્યો હતા ત્યારે મિત્રો સાથે કેવી સફર કરતા, કેવી રમતો રમતા, એ વર્ણનમાં કર્યો છે. એમની અભ્યાસકાળને લગતી નોંધમાં આવા ઉલ્લાસો પોપતી ‘તેવતેવડા સમાનધર્મીઓની સોખત’નો ઉલ્લેખ છે. એમણે પોતાના સહાધ્યાયીઓની તો લાંબી નામાવલિઓ આપી છે. આપણાં મૈત્રીકાવ્યોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં બની રહેલાં અનેક મૈત્રીકાવ્યો હાંકેરે રચ્યાં છે : એ મૈત્રીનાં બીજ કંઈક એમના અભ્યાસકાળમાં, કંઈક એમના ત્યાર પછીના જીવનકાળમાં નખાયાં હતાં. એમની કાન્ત બેડેની મૈત્રીમાંથી માત્ર મૈત્રીનાં કાવ્યો જ ઉદ્ભવ્યાં હતાં એવું નહોતું, એ મૈત્રી તો હાંકેરની કાવ્યસૈલીની અને કાવ્ય પરતવેની સ્વકીય ભાવનાના ઉદ્ભવનું નિમિત્ત બની હતી, એ સુવિદિત છે.

આવા પુરુષના જીવનમાં એમની જીવનગત ભાવનાઓ, કલાદષ્ટિ, કલાસિદ્ધિ અને એને પ્રેરનાર

પોષનાર પ્રસંગોનું અને વ્યક્તિઓનું જેટલું મહત્વ અને પ્રાધાન્ય હોય, એટલું જ નથી મૃત્યુ સુધીની સાલવારીનું ન હોય તો પણ અહીં આપણે એમના જીવનની એ સાલવારીને પણ નોંધીશું. સદ્ભાગ્યે એ સાલવારી એમણે પોતે જ આપણને આપી છે.

હાકોરનો જન્મ ભરુચમાં ૨૪-૧૦-૧૮૬૯ ને દિને પૂજ્ય ગાંધીજીના જન્મ પછી ૨૨ મે દિવસે થયો હતો. પ્રારંભિક શિક્ષણ એમણે કેંક ભરુચમાં અને પછી રાજકોટમાં લીધું હતું. રાજકોટની એ કાલિયાવાડ (આદેશ) હાઈસ્કૂલમાં જ એમનાથી એક બે વર્ષ પાછળ ગાંધીજી અભ્યાસ કરતા હતા આ રથળે, કેવળ આદરિત 'બાદશાહ' સંબંધ તરીકે, હું એ નોંધવાની ધૃષ્ટતા કરું છું કે મારો પણ માધ્યમિક અભ્યાસ એ જ નિશાળમાં થયો હતો, અને હાકોરના તથા ગાંધીજીના જે સંસ્કૃત શિક્ષક હતા—નિયાદના કૃષ્ણચક્રે પડ્યા તે જ—હું ૧૯૧૦ માં મેટ્રિકના વર્ષમાં વડવાણની હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી બન્યો ત્યારે—ત્યાં હોંઝાસ્તર હતા અને મારા સંસ્કૃતશિક્ષક હતા (એમના વિશે હાકોરની નોંધ છે 'જે પાછળથી વડવાણ કાંપના હોંઝાસ્તર લેખે નામકિત થયા તે.' પણ આ નોંધમાં 'વડવાણ કાંપ' એ બરાબર નથી—'વડવાણ સહેર' જોડોએ.)

કોલેજનો અભ્યાસ જાવનમરની શામળદાસ કોલેજમાં, મુંબઈની એફિન્સ્ટન કોલેજમાં અને છેવટ પુનાની ડેક્કન કોલેજમાં કરીને બી. એ. ૧૮૮૯ માં થયા. બી. એ. માં એલિસ રફોલરશિપ મેળવી હતી. ડેક્કન કોલેજમાં એમ. એ. ના. અભ્યાસ માટે ફરી દાખલ થઇને કોલેજને લાગતી અનેક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહપૂર્વક કામ કર્યું. અને '૬૩ આખરે જો કે કોલેજ છોડી એમ. એ. થયા વગર જ, પરંતુ મધ્યસ્થ ગોવિંદ દરાનડે મારફત XX 'ચિરલે' 'માધવરાવ પેશલા સમમનો ઇતિહાસ લખવાને કોષ્ટકે ન લાપરેસા કીમતી અને પુષ્કળ સાધનો XX મળી ગયાં. અને X X એ વર્ષો પર નવો જ પ્રકાશ પાડતો ઐતિહાસિક નિબંધ લખ્યો' અને એમાં મુનિવર્સિટીનો માણકજી લીમજી સુવર્ણ પદક મેળવ્યો.

બી. એ. થયા પછી થોડો સમય, અને ફરીથી એમ. એ. નો અભ્યાસ હોવા પછી ૧૮૯૪-૯૫માં, મલબારીના 'ઈન્ડિયન રપ્રેઝેન્ટેટીવ કોર્પોરેશન' તરીકે કામ કર્યું તે હાકોરની પ્રથમ નોકરી. ત્યાર પછી ૧૯૨૪માં નિવૃત્ત થયા

ત્યાં સુધી એમણે જીવણીખાતાંની નોકરી કરી. પ્રોફેસર તરીકે અજમેરમાં ડેક્કન કોલેજમાં, અને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં. તે દરમિયાન ૧૯૧૩ માં નવ માસ માટે એઓએ કાલિયાવાડ એજન્સીના એજ્યુકેશન ઓફિસરને પદે પણ કામ કર્યું હતું. નિવૃત્ત થયા પછી બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે અને સાથેસાથે યુવરાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડના શિક્ષક તરીકે પણ દોઢે વર્ષની સેવા આપી હતી આ દરમિયાન એમણે અનેક મુનિવર્સિટીઓની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક તરીકે પણ કામ કર્યું હતું, જેના નિર્દેશ 'ભણકાર ૧૯૫૧માં' ગૌરવથી આ પ્રમાણે કર્યો છે:—મુંબઈ અને પછી બનારસ—નાગપુર કવે' મુનિવર્સિટીઓમાં જાયામાં જાંચી પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક છ. ૧૯૦૦ થી માંડીને જણ દાયકાથી વધારે સમય પ્રે. હાકોરે પરીક્ષામાં છતાંય ગણી બી. એ પદવી અપાવેલ યુવક યુવતીઓની સંખ્યા ૨૫૦૦ ઉપર બી. એ. ની એક આખી પેઢી.

પરીક્ષક તરીકેના કામનો આવો ગૌરવપૂર્ણ નિર્દેશ કરવાની પાછળ જે માનસ છે તે વિદ્યાર્થીઓમાં—અને પરીક્ષાર્થીઓમાં પણ—નવું લેતા શિક્ષકનું માનસ છે. હાકોરમાં આવો નવી-પેઢીના સંપર્કમાં રાચતો માનસનો ઉલ્લાસ આજીવન રહ્યો હતો. એમનો નવીન અને નવીનતર કવિઓ અને કાવ્યવિવેચકો પ્રત્યે જે ભાવ હતો તે એમનાં પ્રવચનોમાં અને લખાણોમાં જ નહીં, કાવ્યોમાં પણ વ્યક્ત થયો છે:

કવિઓની નવી પેઢીના તેઓ માત્ર સદ્ભાવપૂર્ણ વહીલ જ નહોતા રહ્યા, અનેક પ્રકારે નવપ્રચલનના પ્રેરણાદાતા પણ બન્યા હતા. આ સંદર્ભમાં ઉમાશંકરનું અતિપરિચિત વચન ટાંકી છુ,

‘નવી કવિતા કથયિત પરત્વે મહાત્મા ગાંધીજી અને આયોજના પરત્વે પ્રે. હાકોર એમ બે જિન્ન જિન્ન પ્રકારની વ્યક્તિઓના ખભા ઉપર ચડીને ચાલી રહી છે.’

હાકોરનો પ્રખ્યાત કાવ્યના આયોજન પરત્વે નેટસી જાણીતો છે, તેટલો જ કથયિતના નિરપણમાં વિચાર-તત્ત્વને બાજતલથી વિશેષ અથવા સમાન એમણે આપેલા મહત્ત્વ પરત્વે જાણીતો છે અને એટલે જ જાણીતો છે અતિ ઊર્મિ, પોચા, કેવળ અવશ્યરજનક, ગૈયત્વમાં જ કૃતકૃત્યતા માનતી પદ્યરચનાનો એમનો વિરોધ એઓ જોડે ચક્રવા હતા કે અર્થોપકારક, બાવબંજક નાદમ્ય-

યંનાં ઑંકરે જ, અથર્માધુર્યની ઉપેક્ષા થાય તો, જન્મિર
નેવાં બને છે. એથી એમણે પોતાનો—

‘પરંપરાની અતિદહ ઑંકરજન્મિર તોડવા મંચિયો,
દારમથી ગીતકલાના કાબ મુક્તિનો મફત વઢીલ’
એવા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે.

પણ સધન મુગ્ધિજી પદવિન્યાસના આ પક્ષપાતી
કાવ્યની અર્થાપકારક બને તેવી વાણીશોભાના વિરોધી
નહોતા; વિચારતત્ત્વના પક્ષપાતી હોવા છતાં ઉર્મિનો-વિચારની
ઉર્મિમયતાનો—અનાદર કરનારા નહોતા.

એમનો વિરોધ હતો આન્તરતત્ત્વરૂપ આત્માના સૌન્દ-
ર્યથી રહિત કેવળ દેહસૌન્દર્ય’ પ્રત્યે;—

‘ફો દેહે ય વુચ્છ, સુંદર ન બે તેમાંથી દેહી લસે.’
પોતાની કવિતા વિશેની ભાવનાનો એમણે જે
સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કર્યા છે તેમાંના થોડાક અહીં જોઈએ.
‘અથ’શબ્દ, કૃતિભંધ. રૂપરંગો, સુરતાલો
વળા મેધાબલ ભૌમ વ્યોમની પ્રતિભા છોળો.

મુગ્ધ પરસ્પર ઓતે,
સ્વતંત્ર સ્વક્રીય રીતે

સાહિ બાંધ નતંત જહાં-આરમાન ઉભળો ?
દેશ કાલ હદ ટપી અમર નરવંશે મહાસો’

—‘ગુજ’ર કવિતા બદો’ (ભાષ્યકાર)

‘શબ્દ અર્થધન સરસ વિમર્શક, હંદ નાયતા દહેરી ગત,
છેડા કોર છબી આઠવંક-કવિજન, એટલડી બે છત,
તો વુજ સત્કારોશે કલા, છતનૂને અપસન્નિત બલા
કેળશે તને ય ફળવી લલા !’

હાકોર પ્રયોગ કરનારા હતા. એમણે જ એક રચણે
કહ્યું છે કે ‘હું છું’, શ્રી નહનાલાલ છે, શ્રી પતીલ છે,
ત્યાં લગી પ્રયોગો અને અખતરાઓ અને બ’ડો વાલ્યા
જ કરવાના’ એમણે પ્રવાહી પદ્યરચનાનો પુરસ્કાર કર્યો,
સોનેટ સ્વરૂપનો પ્રચાર કર્યો, માત્ર શબ્દાર્થની લયવાદિ-
તાથી સંગ્રહ ન રહેતાં કાવ્યના અન્તર્ગત તત્ત્વસંભારમાં
અનુભવાતી લયમાધુર્યનો પક્ષ લીધો, અને આ તત્ત્વોનો
માત્ર ભૌમિક પ્રચાર જ ન કર્યો પણ એનાં નિદર્શનો
બને એવી રચનાઓ પોતે પણ રચી. હાકોરે ગુજરાતી
કવિતામાં સાધેલા આ નવપ્રસ્થાનની અને એમની પોતાની
કાવ્યરીતિની, મીમાંસાનું તથા કાવ્યોની વ્યક્તિશઃ કે
સમગ્ર મૂલવણીનું કાર્ય અન્ય લેખકને સોંપાયું છે.
એટલે અહીં એનો અવકાશ નથી; એની આવશ્યકતા નથી.

● ● ●

કવિતાનું અત્યારનું સ્વરૂપ જેમ નેસર્મિકે ઉત્ક્રાન્તિના
ક્રમમાં જન્મેલું છે એ હકીકત છે, તેમ એ સ્વરૂપનાં
અંગોપગોનાં પ્રથમ ધત્તર ગ્રે. હાકોરની પ્રયોગશાળામાં
થવા છ એ પણ હકીકત છે. આવાંચીન કવિતાની બધી
વિશિષ્ટતાઓ—સંગીત કે ગ્રંથવધી સ્વતંત્ર એવું પાદ્યત્વ
કે ગુંજનક્ષમતા. અર્થાનુસારી લયસાધના, ઉર્મિને ઉર્મિ-
લતામાં સરી પડતી અટકાવનાર શ્રદ્ધિસંયમ, સ્પર્શક્ષમ
કલ્પનામૂર્તિઓ, આ બધી વિશિષ્ટતાઓ—બીજ રૂપે
ગ્રે. હાકોરની રચનાઓમાં આપણને જોવા મળે છે.

— મનમુખલાલ ઝવેરી (‘પર્યે’પણ્ય’માંથી)

મૃત્યુને

શ્રવણંકી

જા. ક. ઠાકોર

મૃત્યુ દે ઉપાદિ છે રહને !

સર્વ પ્રસન્ન અપ્રજ્ઞ, કાવ્યસ્વાન અપદ્મ,
જિ ન જે ધણાં, ન મોટ એક એકમાં,
તે કરી પુરાં હું હોઈ હીંચતો, ચક્રંત પ્રમ —
અક મુન્નનેય ને નિહાળતો, મુખ્યત્વે ચિત્ત,
મારિ માપ ત્યાં જ હું ઉપાદે રહને,
પદંત કાયજોણું ધબળ હેઠ,—

હાક તાહરી બલે બને !

મૃત્યુ દે ઉપાદિ છે રહને !

પ્રત્યક્ષ કોઈ મોટ મારિ મોઘ હૃદયે
હૃદયે બે રહને ય હોય દે શક્યો, અને પ્રસન્ન
જીવ કોઈ હૃદયે મુજાવતો હું બેઠને,
સ્મૃત્તે બેઠ હોઈ હું રસંત જીવને વિષંત ચાહિને,
મારિ અહં ત્યાં જ હું ઉપાદે રહને,
મુખ્યત્વે વત્સ મોણું બાથ પાસતો જ,
બાથ તાહરી બલે બને !

મૃત્યુ દે ઉપાદિ છે રહને !

ઠેકુવં શેષ રાત્રિ ત્યાં રુદ્રંત મોણું મોહું,
બાથ મોણું, તોય પ્રમ્ય બેઠને કુંડી જરૂ
કુસાવતો ખિલાવતો યથેચ્છ મિત્ર મારુવા
ઉડું તિહાં જ ખાટ હેઠ-કાયજોણું વિચારે, અને
કોઈ બહેણું ભમનાર મૃત્યુસૌંદર્યાં રહને
નીંદર્યાં નિહાળી આતં સાંકરે અપાંચ,—
મૃત્યુ, તહારી હાક બે બલે બને !

મૃત્યુ દે હરી જ કાન સાન ભાન રહિત યે ત્વને ?
ચિન્તિ સભિણે હું મું, કરી હું મું મું કરે ?
પાસ નાખતાં હું મું છું સિદ્ધાંતી ભણી ?
હું બળતો મું બાળપુવાવૃષ્ઠ બેઠને ?
હું પ્રીત્તો મું કવિ-અર્ચિ મોહપ્રમ-મુક્તને ?
કૂં સૌમ્ય મિષ્ટ-કર, ત્વરિત-મંદ આવશે હું તાહરી મુને !
હું હું સભ્ય, દાસ, ધર્મ, ધર્મ, ધર્મ, ધર્મ
મોહ અભયી જ મુકેતુ અરોષ મોકળે મને !

બનેવારી, ૧૯૪૬

● ● ●

ગોવર્ધનચુગના લગભગ બધા સાક્ષરોએ સાહિત્યનું વિવેચન લિન્ન લિન્ન પ્રકારે કર્યું છે. તેમનામાંના તુરત યાદ આવે તેવા નામ મૂળાક્ષરી ક્રમે ગોઠવેલાં આ ચાર છે : આનન્દશંકર દુવ, નરસિંહરાવ દિવેડિયા, બળવંતરાય ઠાકોર અને રમણલાલ નીલકંઠ. એમનાથી પ્રો. ઠાકોરે સહભાગ્યથોગે સૌથી વધારે આશુભ્ય ભોગવ્યું. આ કારણે તેમને પદ ને ગદ્ય, એ ઉભય પ્રકારને સફળતાથી સેવવાની વિશેષ અનુકૂળતા મળી એ તો ખરું જ, અન્ય પૂરતી સઘનતા વિપુલતા પણ એ કારણે ખરી, પરંતુ જેમ સજ્જક તરીકેની તેમ નિબંધી (વિવેચનના અને અન્ય) રચનાર ચિન્તાક તરીકેની આ શક્તિશાળી વિદ્વાનિઃ સારસ્વતની પ્રતિભા જ તેમના ખીજા સમકાલીનોને પણ સવિશેષ નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞા હતી આ તોખી ને વિલક્ષણ, વિલક્ષણ અને અનોખા અને અનન્ય સાધારણ, વળી સજ્જકતાનાં ઓળસે ઓળસવતી પણ ખરી.

વિશાળ પદ પર ગાઢ પ્રવાહ, ઉભયતટ ભરી વેગભર વહેતી એ વિવેચન-સરિતાના તટે રિચર ચિન્તે જાણ રહીએ ત્યારે મન તો ખોખે ખોખે ધરાધને જળપાન કરવાનું થાય એવું છે, એટલી તુષાતુરતા જગાડે એ વાં પ્રલોભક છે રવિ પ્રકાશે ઝળકતાં બલવંતનાં બલપ્રદ એ નીર. એવો તુસ્તિદાયક પ્રયોગ પણ કોઇકે કોઇ વાર, (એટલું મશુ' હોય તો જ, અલબત્ત) કરવા જેવો ખરો, અહીં તો એ સરિતામાંથી ચાંચળું લઇને આરવાદ લેવા-લેવરાવવાનો જ આશય છે એ બાજુથી.

(૨)

વિવેચક બળવંતરાયનું કાયે' મુખ્યત્વે-ત્રણ પ્રકારનું છે એમ કહી શકાય: વિવિધ વ્યાખ્યાનો તથા પ્રવેશકોના અન્ય: "આપણી કેવિતા સમૃદ્ધિ"માંના વિવરણ, અને કાલિદાસનાં ત્રણે નાટકોનાં દિગ્દર્શકાદિમાં થયું છે એ વિવેચન. વ્યાખ્યાનો વિષે સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે તેમાં જગતના કેટલાક લાહિત્યકારોની કૃતિઓના દીર્ઘ સમય સુધીના પરિરીક્ષનથી પરિપકવ બનેલી પર્યેષક શ્રુધિનો પરિચય વાચકને થાય છે. તેમના સમગ્ર ગદ્ય લખાણ વિષે તેમ વિવેચનો વિષે કહી શકાય કે એમાં છે હડીકતો અને વીગતો ઉપરના "પૂણું" મણત્વ સાથે વ્યાપક સિદ્ધાંત

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

તોના સમન્વિત વિનિયોગ-સૂક્ષ્મ પ્રગટ તેમ જ વિશાળ દષ્ટિ.

આ અભિપ્રાય જે ત્રીજા ગ્રન્થ માટે અપાયો છે તેના વિષયો છે કેળવણી, સાહિત્ય અને સાહિત્યપરિપક્વ તથા ઇતિહાસ.

૧. ૩૦. બો. જે. સોડસરા, વિવિધ વ્યાખ્યાનોના ત્રીજા ગ્રન્થના નિવેદનમાં.

જે સવાતણસોથી થે વધુ પાનાંના ગ્રન્થમાં દૂકાં ને લાંબા મળીને તેર વ્યાખ્યાનો છે, બુદ્ધે જુદા પ્રસંગે અપાયેલાં એમાંનાં લગભગ અર્ધ ભાગનાં અહીં વ્યાખ્યાનકારનો વિષય પ્રયેતો અભિગમ ('એ' પ્રયોગ), વિષય નિરૂપણની પદ્ધતિ, વિચારસંભાર તથા શૈલી: આ બાબતોમાં શાં છે અને કેવાં, એ દષ્ટિએ જોઈ જઈએ.

શરૂઆત કેળવણી વિષયક પહેલા જ વ્યાખ્યાનથી કરીશું. 'પહેલું' જે 'શિક્ષક અને શિક્ષકાઓ' નામનું, તે એ શ્રોતાવર્ગને સંબોધીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી કરેલું છે. એ શ્રોતાઓ અધ્યાપન મંદિરનાં વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓ, એટલે શિક્ષણ વિષયો ગણિત, સાહિત્ય તથા વિદ્યાન વિષે, તેમના અધ્યાપકો તેમને શાસ્ત્રોજ શિક્ષણનાં યાત્રા, કલા, ઇતિહાસ વિષે જે શીખવતા હોય, તેની પુનરુક્તિપદ નહિ પણ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું કોઈક બીજું પોતે કહેવા ધારે છે એવો ધારણ છે એમ ખુલાસો કરે છે. પછી વિષય રીતસર હાથ ધરતાં 'પહેલું' એ કહેવા છે કે અહીં તમારા મગજમાં પડેલાં બીજા અનુભવનો વાશ પામતાં અને તેમાં છુદ્ધિવ્યાપાર ઉમેરતાં, 'સારા શિક્ષક કે શિક્ષિકા ગણુરો... સારા શિક્ષકની પદ્ધતિમાંથી પણ ચીજો તમે શુદ્ધી પદ્ધતિના અધિકારી થશો.'

પછી, ગણિત કે વાચનમાળાનાં પાઠ-કવિતાનું સાહિત્ય કે વિદ્યાનના પ્રયોગો માત્ર રૂઢ રીતે શીખવનાર પાઠ શિક્ષક છે. તે એવા તરીકે સફળ હોય, તેનાં વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાનાં સારા પરિણામ લાવનારા હોય, તો પણ તે એવા સાચા શિક્ષકની તોયે ન આવે જે બાળકોનો રનેલી બને અને મન-હૃદયથી તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે, જેથી કરી આવી ભાવનાને સંચાર યોગ્ય શિષ્યોમાં થતાં એવા સુપાત ભવિષ્યમાં 'શુદ્ધ કરતાં સવાયા' નીવડે.

(૩)

આ ત્રીજા વ્યાખ્યાનગ્રન્થમાંનાં બીજાં બે બોધો, 'સોરાણ અને રુસ્તમ' તથા 'પ્રતિભાષીજની માનવત્વ' આ બેમાંનું 'પહેલું' એ વિષયનાં એકે કારસી તથા અંગ્રેજ કાલના પરિવર્તથી શરૂ થાય છે. તેનો વિષય આ રીતે 'જમાને જમાને પિતા-પુત્ર-પેદીઓ વચ્ચે વૈમનસ્યની સોરાણસ્તમી' છે. એ બે પેદીઓ, રસ્તમી પિતાપેદી અને સોરાણી પુત્ર પેદી, માત્ર કુટુંબમાં નહિ પણ સમાજમાં અને પ્રજામાં પણ હોય છે એ ઉદાહરણથી રસિક રીતે નિરૂપી, છેલ્લી કઠિકામાં દબા છે કે ભાવિ માનવજાતિ એવાં વૈમનસ્ય વિનાની, સૌમ્ય ને વ્યાપક સમતાવાળી થાય. પ્રતિભાષીજ વિષેનો વ્યાખ્યાની નિબંધ શરૂ તેમ પૂરો એના કવિ 'પતીલ' અનુસાર ભગવતી સરસ્વતી વ્યાખ્યાનકારના શબ્દાન્તરે 'પ્રિય પ્રજાને' સંબોધાયેલી આ કાવ્યપદ્ધતિથી થાય છે: 'રે બીજું' દષ્ટિ થાં શકે નવ સાર, દે એક સદ્ભાવના.' શરૂઆતમાં, માનવત્વ એટલે ઉત્કૃષ્ટ જનની ઉછેર અને પ્રતિભા એટલે અસાધારણ શક્તિ, લોકાત્તર સર્જકતા એમ વ્યાખ્યાઓ આપી, દરકોઈ જીવનક્ષેત્રમાં પ્રતિભાસંપન્ન મનુષ્ય તો દસ દળને એક હોય છે એમ કહ્યું છે. ધણીખરાં પણ કે મંત્રની જેમ જીવનારાં, તો કોઈ કોઈ વિરલ ભક્તિ આવી હોવાની કે 'તેની રવેચ્છાશક્તિ ખીલી હોય' અને તે નિર્ગુણશક્તિ સાધનાદિનો વિનિયોગ પ્રબલિતાયે કરનાર હોય 'પ્રતિભાના વિદ્યારત્ન' હાલ માનવી જીવનના જેટલું જ વિશાળ બલકે અમર્યાદ હોવાથી, શુદ્ધરત્નો પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષરત્નો સારી સંખ્યામાં છે એમ કહી નમો નમંદ, દાહભાદ ને જમરોદણ તાતા, ગળજર અને સપાછરાવ, દયાનંદ ને ગાંધીજી ને ભગવાનસાહ ઇન્દ્રજીત આદિને આ સંદેશમાં વાદ કરી, આ પ્રકારના સાહિત્યકારોમાં કલાપી, મસપાનિલ તથા ગરુડેન્દ્ર શુચનાં નામને કામ, અલ્પાપુષિતા તેમને નહીં એ અનિવાર્ય વિભ નોધિ છે. એ પહેલું તો બીજાં બે વિદ્ય છે કોઈ કુલ્યસન (કવિ 'કાન્ત' ને જાણ કે ભાંગતું, એ દાખલો અપાયો છે) અને 'સંકલિતકાલના વાતાવરણમાં કવિતાપ્રવૃત્તિને પ્રતિષ્ઠ નહાના મોટા વાક્ય' હોઈ અને 'ચાલ્યા કરે એ' પ્રકારનું વિભ છે. આ બધું જતાં, એ બધું ગૌણ તરીકે ગણીને, 'સાહિત્યની દિષ્ટે અદલતમાં કૃતિઓના ગુણદોષ ઉપર જ ચુકાદા આપવાના છે.' ન્યાયપ્રિય વિવેચકે તો; અને, 'તેના

ચુકાદા જ રિષ્ટ સંમતિ મેળવવાને લાયક' છે. આ દૃષ્ટિએ કહે છે કે 'પ્રતિભા બીજનીઆવળત હું' જે માગી રહ્યો છું, તેનો મુખ્ય અંશ પ્રબળની આ સહાનુ-ભૂતિ અને કદર છે.'

(૪)

પ્રો ફકોરનું ઉમદા ગદ્ય આપણી ભાષાની એક મહાન ગૌરવપ્રદ અને અનુપમ સિધ્ધિ છે. એ ગદ્યનો વિનિયોગ, તેમના જ શબ્દો લખએ તો, 'કલાસખી તેમ શાસ્ત્રસખી પણ છે' એવી વિવેચના માટે સાહિત્યના આરંધ આ શિક્ષાશુરએ અગણિત વાર કરીને બીચી કાઢીનાં સત્યાન્વેષણ કર્યાં છે, રહસ્યદર્શન કરાવ્યાં છે, અથવા સાહિત્યરચનાના સિધ્ધાંત અને વ્યવહાર ઉભયના ભાગેમાં અણમૂલ ભાગદર્શન વાચકો તેમજ લેખકોને કરાવ્યાં છે, અને તેમાં રચણે રચણે એ પ્રભાવપૂર્ણ

વિવેચકે વિવેચનલેખમાં સ્વાભાવિક અને શક્ય તેટલી ઉચતકર તેજોમય સજ્જતા પણ પ્રગટાવી છે—એવી કે તે ગુણ (બિદાહરણ: ૨. વ. દેસાઈના 'દિવ્યચક્ર'નો તથા ગોવર્ધનરામકૃત 'સાક્ષર જીવન'નો પ્રવેશક) એ લેખોને ચિરંજીવતા પણ આપે છે. તેમની એ શક્તિનો અનુભવ સહૃદય વિવેકી વાચક બીજા પ્રવેશકોમાં, નવીન કવિતા વિષેનાં વ્યાખ્યાનોમાં, અપૂર્વ અનિયંત્રિત 'લેરિક'માં, કવિતા શિક્ષણની બંને આશૃત્તિઓમાં પણ કરે છે. અમે કંટલાક જે તેમના માનસપુત્રવત, તેઓ તો એમની કવિતાના તેમ વિવેચનોના પુત્રપુત્રરૂપે રસાસ્વાદકો છીએ. વતમાન અને ભાવિ પેઢીઓમાં પણ એવા ધણા પદ્ધિ, સ્વવિકાસાર્થે પાઠતા રહે એવી આશા રાખીએ.

● ● ●

બધા સર ખિલાવળે મનુજ-ચિત-સારંગીના,
બધા કલક મા પ જે મનુજ-કુદિ-પ્રહારાંડના,
અબોલ પણ જીવતી ખલકમાં તરે માનવી,
તરંગ લય એહના અગળ તું રહેજે લહી,
પ્રવાહ મહીં સગંતા રિગત તું ધારજે દૈવત્વ,
રખે વિસરતો કાણે રહજી એક સૌન્દર્યનું.

— બ. ક. ડી.

મળી લઈ' છું ક્યારેક કોઈને,
 અને ઠાણી લઈ' છું હૃદયમાં,
 અપૂર્ણ અપેક્ષા કાળે
 મળી લઈ' છું ક્યારેક કોઈને,
 આળે ક્યુ' કેટલું?
 કરીશ કાસે હું શું?
 ને પ્રેમનો લઈ' મળી લઈ' છું મિત્રોને,
 "સારા છે મિત્રો" એવા
 અવતરણ લઈ' મારા
 અંતરની વાત કરી લઈ' છું.
 અરમાનની ચિંતા કરનારને
 રૂબરૂમાં બની મળી લઈ' છું.
 અંતરની અપેક્ષા સંતોષિત
 કરી શકુ ચિંતા મિત્રો મળી લઈ' છું
 અરમાન એ મારા બન્ધા છે
 પ્રેમ અંધાર
 તેના પર રાત દિવસ હું સફર

કરી લઈ' છું.
 ન્યારે વટારે છે હૃદ
 મારા પ્રાણના પરચાવા
 ત્યારે તેમને હું ઉપેક્ષિત
 કરી આમળ વધી લઈ' છું
 ક્યારેક થોડું બેઠી
 લઈ' છું તો ક્યારેક હસને
 ચોંટે સહી લઈ' છું
 ક્યારેક હિતેશુ અને
 મારી વચ્ચે દર્પણની
 પારદર્શક રીવાજ ઇવાઈ બધ છે
 અને "હું" અને "તું" મારામાં
 હસી બધ છે ત્યારે
 મૌન બની લઈ' છું

— અમરોલ પરીખ

.....There is no limit to the application of the Co-operative principle. It serves the best interests of both the Producer and the Consumer..... Dr. S. Radhakrishnan

For any type of GENERAL INSURANCE COVER — Please Contact:—

THE UNION CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY LTD.

Grams
COFIRE

Head Office :
Union Co-operative Insurance Building,
23, Sir P. M Road, Fort, BOMBAY-1.

Phones :
290606

Branches & Offices throughout the Country

INDIA'S BIGGEST
CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY

★ INSURE with us & Share in Our Profits ★

પ્રાસ્તાવિક :- 'ગ્રેમનો દિવસ' એ પ્રો. ઠાકોરની કવિતાકલાની એક અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. નવલખા કારમાંના ચમકતાં રત્નો જેવાં આ કાવ્યો અંગ્રેજીમાં જેને 'Dramatic Lyrics' કહે છે તે પ્રકારનાં છે. ઊર્મિકાવ્યના આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તો બ્રાઉનિંગ જેવા સમયે કવિઓને હાથે ધણું ખેડાણ થયું છે, પરંતુ ઊર્મિકાવ્યના બીજા પ્રકારમાં ઠીક ઠીક સમૃદ્ધ એવું ગુજરાતી સાહિત્ય આ જાતના નાટ્યોર્મિકાવ્યોથી લગભગ વંચિત જ હતું. આ ખેડ પૂરવા માગતા હોય તેમ પ્રો. ઠાકોરે ગ્રેમનો દિવસની કાવ્યમાલા ગૂંથવા માંડી, પણ આપણાં દુર્ભાગ્યે તે અધૂરી જ રહી.

બ્રાઉનિંગ અને પ્રો. ઠાકોર :- આ કાવ્યમાલા ગૂંથવાની પ્રેરણા પ્રો. ઠાકોરને બ્રાઉનિંગનાં 'Dramatic Lyrics'માંથી સાંપડી હતી એમ એમણે પોતે જ કબૂલ્યું છે. ૧. સામાન્ય રીતે સિરિકમાં કવિ પોતાની આત્મલક્ષી ઊર્મિઓને વાચા આપતા હોય છે એમ ઓગણીસમી સદી સદી સુધી મનાતું. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઊર્મિકાવ્યની સરિતામાં બે નવા જ પ્રવાહો ફાંસમાંથી આવીને બહાર. એક બાજુ, એડગર એલન પોની કવિતાથી પ્રભાવિત થયેલા ખોલ્લેરે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ એવા આત્મલક્ષી ભાવોને પ્રતીકાત્મક રૂપે દ્વારા વ્યક્ત કર્યાં બીજી બાજુ, Leconte de Lisle અને Sully Prudhomme જેવા ફ્રેન્ચ કવિઓએ વસ્તુનિષ્ઠ (objective) આલેખન દ્વારા આત્મલક્ષી ઊર્મિઓનું સાધારણીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૨. આ પ્રયત્નમાંથી પ્રેરણા પામીને અંગ્રેજીમાં રેનિસન અને બ્રાઉનિંગ જેવા કવિઓએ કેટલાંક સુંદર નાટ્યોર્મિકાવ્યો ('Dramatic Lyrics') રચ્યાં, અને એનાથી પ્રેરાઈને પ્રો. ઠાકોરે આ 'ગ્રેમનો દિવસ'ની કાવ્યમાલા ગૂંથી, આમ હોવાથી 'ગ્રેમનો દિવસ'ને બરાબર સમજવા માટે આપણે નાટ્યોર્મિકાવ્ય એટલે શું તે જાણી લેવું જોઈએ.

નાટ્યોર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ :- 'એન્સાઇક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકા'માં કવિતાને ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે (૧) ઊર્મિકાવ્ય (Lyric), (૨) મહાકાવ્ય (Epic) અને (૩) નાટ્યાત્મક કવિતા (Dramatic Poetry) ૩. એમાં ઊર્મિકાવ્યમાં કવિ

જાણે પોતાની જાત સાથે વાતો કરે છે, મહાકાવ્ય વગેરે કથાકાવ્યના પ્રકારોમાં એ જાણે ત્રોતાટ્ટનને સંબોધીને પદમાં કથા કહે છે, જ્યારે નાટ્યરમક કવિતામાં એ કલ્પિત પાત્રો દ્વારા કાવાલિબ્ધિત સાધે છે. પરિણામે નાટ્યરમક કવિતામાં એકલિપ્ત જેને કવિતાનો 'ત્રીજો અવાજ' કહે છે તે સંભળાય છે :- 'The third is the voice of the poet when he attempts to create a dramatic character speaking in verse; when he is saying, not what he would say in his own person, but only what he can say within the limits of one imaginary character addressing another imaginary character.' ૪

આ દૃષ્ટિએ જોતાં નાટ્યોર્મિ કાવ્યમાં નાટ્ય અને ઊર્મિ એ બંને તત્વોનું અનુસંધાન સંધાયું હોય છે એ ઊર્મિ કાવ્યનો જ એક પ્રકાર હોવાથી એમાં કોઇ ને કોઇ ઉલ્લેખ અને મહત્ત્વ ઊર્મિનું આલેખન થયું હોય એ તો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ઊર્મિ કવિની આત્મલક્ષી ઊર્મિ તરીકે સંધિરક્ષી નથી નિરૂપાતી. પણ નાટકમાં બને છે તેમ, કોઇ ને કોઇ કાર્તવ્યનક પાત્ર દ્વારા આલેખાય છે. અર્થાત્ કોઇ પાત્રના મુખમાંથી એ ઊર્મિને વાચ્યાં આપતા ઉદ્ઘારો સરી પડે છે તેથી જ પ્રો. કોફરે નાટ્યોર્મિ કાવ્યની વ્યાખ્યા બાધતાં કહ્યું છે :- 'કર્તાની પોતાની ઊર્મિ'માં પ્રધાન હોય તે આત્મલક્ષી ઊર્મિ કાવ્ય. જેમાં ભીન્ન-ભીન્ન એવી ઊર્મિ'ઓ પ્રધાન હોય તે અન્ય-લક્ષી અગર પાત્રલક્ષી ઊર્મિ કાવ્ય.' ૫.

• 'પ્રેમનો દિવસ'નું સ્વરૂપ :- 'પ્રેમનો દિવસ'ના કાવ્યો આ પ્રમાણે પાત્રલક્ષી ઊર્મિ કાવ્યો કે નાટ્યોર્મિ-કાવ્યો છે. શ્રી ઉમાસ્થંકર જોશીએ કહ્યું છે તેમ, 'પ્રેમનો દિવસ'માંના કાવ્યો અંગત આત્મલક્ષી ઊર્મિ'ઓની અભિવ્યક્તિ કરતાં નાટ્યોર્મિ કાવ્યો (Dramatic Lyrics) તરીકે વધુ તો સંબોધન્યા છે. લાગણીનું સાધારણીકરણ થતાં, ભાવ કાવ્યત્વને પામતાં કોઇ કૃતિ નરી આત્મલક્ષી રહેવા પામતી નથી.' ૬. એ કે આગળ ચાલતાં તેઓ

કહે છે. 'પ્રેમનો દિવસ' કાવ્યમાલા કવિ બંને પરલક્ષી નાટ્યોર્મિ કાવ્યો તરીકે આપવા પ્રેરણા હોય. અહીં આ વ્યાખ્યા પ્રેમકાવ્યગુચ્છ ઉપર અંગત અનુભવના મદત્તની છાયા ટળેલી જોઇ શકાય છે. ૭. એમાંનાં આ બંને વિદ્યાનોનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડવા મુશ્કેલ લાગે છે. વળા, પ્રો. કોફરે પોતે જ કહ્યું છે :- 'પ્રેમનો દિવસ' ઊર્મિ-કાવ્યમાલા હોત તો આ પછીના ગુચ્છમાં મુકાત. એ છે 'ડ્રામાટિક લિરિક'. એમાં કલ્પિત પાત્રક નાવિકના જીવનનું અચૂક ચૂંટલા અને અન્યોન્ય પ્રેમની સમુદ્ધારિત દર્શવતા પ્રસંગો દ્વારા જ આલેખન થાય છે. તેથી સાસ્ત્રીય અર્થમાં આ અંગે જીડે ન જોતરતાં, આપણે પ્રો. કોફરના સ્પષ્ટીકરણને સ્વીકારી લઇને, આ કાવ્યોના આસ્વાદ તરફ વળીએ.

'પ્રેમનો દિવસ' : એક આસ્વાદ :- આ કાવ્યમાલા પ્રો. કોફરે એમાં પત્ની સંદ્રમણિને અપરંપુ કરી છે. પહેલું જ કાવ્ય 'અપરંપુ' દબાઇ ગયેલાં કુસકાં જેવું કનુચુગ્મભીર બન્યું છે. આ કાવ્યો લખાતાં દર્તા ત્યારે જે વ્યક્તિએ કવિના ખલા ઉપર પોતાનું મોહું ટેકવિને એ કાવ્યોનું રસપાન કયું? દર્તા, જેણે કવિની સાથે લીચકે બેસીને આ કાવ્યોને કંઈ કેટલી ચે વાર માધવા દર્તા, એ વ્યક્તિને આ કાવ્યો અપરંપુ કરતાં કવિ કૃત-કૃતતાની લાગણી અનુભવે છે. સુધા અસ્તાચળમાં છુપાઇ જાય, અને ખીલેલી સંધ્યાનો ઉભસ ઓછા થતાં પ્રમટેલી સંદ્રકલાની સિંગ્ગ જ્યોત્સ્ના આકાશમાં ચારેકાર છવણ જાય, તેમ કવિના સમગ્ર ચિદાકાશમાં પત્ની સંદ્રમણિ પ્રેરણા વ્યાપી ગઇ છે. પરિણામે આ કાવ્યોમાં સુધા સમા કવિની પ્રખરતા નથી. પણ સંદ્રકલા સમા કવિપત્નીની શીતળતા છે. પત્નીને આવી ભાવભરી અનુભવિ વ્યાખ્યા પછી કવિ 'પ્રેમની ઉપામાંથી શંપતજીવનનાં છુદાં છુદાં હૃદયગમ ચિત્રોની દારમાળા દોરવાનું' શરૂ કરી કે છે તેથી જ સુન્દરમે આ કાવ્યોને 'એક પ્રણયી મુગ્ધલગ્ન આત્મજીવનમાંથી વીણેલી કેટલીક શણોનાં ભાવપ્રધાન ચિત્રો' કલા છે. એમાં 'પ્રેમની ઉપા' થી માંડીને 'પ્રેમનું નિર્વાણ' સુધીની પ્રણયની વિવિધ બૃન્ધિકાઓ રજુ થઇ

૩ 'Encyclopaedia Britannica' Vol 18 : P 105-114.

૪. 'On Poets and Poetry' P. 89.

૫. વધુ અર્થો માટે જુઓ 'લિરિક' પૃ ૧૮

છે. એ કાવ્યો વાંચતાં જાણે કાષ્ઠ દંપતીના જીવન પ્રસંગોની તરવીરોના આલ્પબળતાં પાનાં ફેરવતાં હોય એવું લાગે છે.

પ્રથમ કાવ્ય 'પ્રેમની ઉપા'નો આરંભ જ કેટલો બધો કાવ્યમય છે ! 'પાડી સેંથી નિરખી રહિ'તી ચાંદલો પૂણું કરવા' અહીં બે ગતિની વચ્ચે આવેલા એક નાનકડાં સ્થિતિબિંદુને કવિએ જે કૌશલ્યથી પકડી પાડ્યું છે તેમાં કવિત્વનો વિશેષ પ્રગટ થાય છે. પતિની આતુરતાપૂર્વક વાટ જોતી નવેહાલો ચાંદલો કરતાં પહેલાં મોહું. ધોયું હશે, કપડાં બદલ્યાં હશે, સેંથી પણ પાડી હશે. એ જ પ્રમાણે, 'જ્યોઓને બારી બહારની વેલ સાથે પેલો વાણુ કેવાં વ્યપલાં કરે છે' એવું પતિને આડકતરું રસિક સ્વયન કરતી નાયિકા પતિ સાથે ઉત્તમ પ્રેમકીડ કરે છે. ૯ પણ આ બધી ગતિશીલ વિગતોનું - કવિતામાં સુરેખ અને સ્થિર ચિત્ર દોરવું મુશ્કેલ, તેથી આપણા કવિએ તો અરીસામાં જોઈ, વાંકું મો કરીને સૌભાગ્યચિહ્ન શો ચાંદલો કરી રહેલી નાયિકાની ક્ષણિક સ્થિરતાને ચિત્રબદ્ધ કરી દીધી છે.

નાયિકાનું મનોગત જાણી ગયો હોય તેમ તેના 'ભારના સિંધધાતા' પકડાઈ ન જવાય એ માટે છુપે પગલે, નાચો નમીને પાછળથી એકાએક આવે છે, અને - 'નને યોચિંતી ઠરડાપથી બે ઉરે એક થાતાં !' આ અણધાર્યાં પણ મધુર આક્રમણથી હલમલી ગયેલી નાયિકાનો ભરાવદાર અંધોડો છુટી જઈને એના ખભા ઉપર ઢળી પડે છે એવું પ્રેમ. ઠાંકારે કેવું ચિત્ત-શીલ ચિત્ર દોર્યું છે ! :

'કંપી ડેલી લાચિ. વિખરી શોભા પડી રકંધ દેશે.' અહીં બન્ને અક્ષરનાં પહેલાં ત્રણ શબ્દો દ્વારા કવિએ અંધોડાની છુટી જવાની ક્રિયાને વર્ણવી છે, અને પછી 'વિખરી'એ ત્રણ અક્ષરના શબ્દ દ્વારા આખા વાંસા ઉપર પથરાઈ જતા ફેસકલાપને સાકાર કર્યો છે.

પતિના આલિંગનથી રાજ થયેલી નાયિકા 'હલડેયે શું ?' એમ કહે છે ખરી, પણ એ તો માત્ર, token resistance' તરીકે ખરેખર તો આનંદથી એનાં દંગો

૯ 'મહારાં સોનેટ'ની પહેલી આવૃત્તિમાં તો 'આ દેહાત્મા ઉપર થઈ આરંભ કંઈપ' રાજો' એવો પાઠ હતો. પણ આ પંક્તિનો શૃંગાર વધારે પડતો ઉઘાડો લાગવાથી કવિએ પાછળથી આ પાઠ બદલી નાખ્યો લાગે છે.

નૃત્ય કરવા માટે છે અને પછી તો બંને જણાં પ્રગાઠ આશ્લેષ દ્વારા પ્રેમનાં પિંચો સામસામા પાય છે. આ તો હજી તાજી જુવાનીનો-લગ્ન જીવનના પ્રારંભકાળનો-દેહભાવપ્રધાન પ્રેમ છે. એમાં હજી હૃદયના સ્વરથ અને શાંત પ્રેમના ચાંદસૂજ નથી જોવા.

પરંતુ વિચિત્રી નિચિત્રતા તો એ છે કે મિલનનું આવું સુખ ગાણું ટકવું નથી, અને નાયિકાના વિચેગની વ્યથા અતુલતો નાથક 'અદ્રષ્ટિ દર્શન'માં મારણું તેનું રમરણું કરીને સાંત્વન પામે છે. કામકાજમાં રૂંધેલા નાયક સમક્ષ વારંવાર નાયિકાની મૂર્તિ, હવામાં તરતી પરીની જેમ, ખડી થઈ જાય છે. એ મૂર્તિને નિહાળતાં નાયકને જૂનકાળનાં લગ્નજીવનના સુખો યાદ આવી જાય છે. કાળો વાદળોને અકાવતા તારાઓની જેમ આ રેમરણો જ નાયકના કુપ્રી વર્તમાનકાળને અજવાળે છે. પ્રિય-તમાની ઉપેક્ષા કરવા માટે હવે નાયકને 'પ્રાયશ્ચિત્ત' થાય છે. પણ હવે તો બહુ મોડું થઈ ગયું છે. પોતાના વ્યક્તિગત વિકાસમાં રચાપચ્યા રહીને પ્રિયતમાને પ્રેમવચિત રાખનારા નાયકનો ત્યાગ કરીને પ્રિયતમા ચાલી જાય છે. આ દુનિયામાં પ્રિય હૃદયયોના 'આહ'નો પડધો 'આહ' જ પડે છે. પરંતુ એ માટે નાયિકા નાયકને દોષ દેતી નથી, પણ પોતાના કુલોમ્પને જ રડે છે. બીજાની દૃષ્ટિએ જોવું તેનું જ નામ સાચો પ્રેમ. આવો સાચો પ્રેમ અનુભવતી નાયિકા નાયકને આશીર્વાદ આપી 'છેલ્લી સલામ' કરે છે. 'અકક્ષા સમયોગ આણિ મુકળે કાલાખિંમ્ભ દ્વારે પડે'

નાયિકાના શુદ્ધત્યાગથી વ્યથિત બનેલો નાયક ઊંડા ચિંતનમાં ગરકાવ થઈ જઈને આત્મનિરીક્ષણ કરે છે. 'હવે કાંઈ અને શુંહરથી ધર્મેમાં રસ નથી રહ્યો. તો પછી સંન્યાસી બની જઈ ? કે પછી પ્રિયતમા કોઈક દિવસ પાછી આવશે એવી આશામાં ને આશામાં જીવે રાખું ? એ આશા ઠગારી નીવડે તો ? તો પણ શું થઈ ગયું ? 'અવનિરસ'ની-પાણીની કોષક કણી હિમશિખરે ચોટી જઈને કે મેઘના મંડપમાં અવવાઈ જઈને પૃથ્વી પર વર્ષા રુપે પાછી ન થે આવી શકે. પણ તેથી શું થઈ ગયું ? જુમિને પવનની જે શીતળ લેરખી મળે છે તેમાં આ અદ્યય કણીનો ચે ફાળો તો ખરો જ ને ? સમુદ્ર-મંથનને અતે લાધેલી લક્ષ્મીની જેમ તીવ્ર વિપાદમય મનોમંથનને અતે લાધેલી આ આશાના રણકાર સાથે

‘નાયકનું ચિંતન’ એ સુંદર કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે.

જો કે આવા આશાવાદ નાયકને એની જૂલો પ્રત્યે અથે નથી બનતી મૂકતો. પોતાના વ્યતિક્રમ વિકાસની ધૂનમાં ને ધૂનમાં પ્રિયતમાને અવગણી એ કેવડી મોટી ‘મૂર્ખાઈ’ હતી, એનું નાયકને હવે જ્ઞાન થાય છે અને આત્મસંતાપ અનુભવતો નાયક દિવારવખતમાં સરી પડે છે પોતાને જાણે પાંખો ફૂટી છે અને પરીની જેમ પોને આકાશમાં જાણે જાડી રહ્યો છે. એનો આ ઉત્કર્ષ જોઇને દિગ્મુદ થયેલા લોકો જાણે જોઇ જોઇને એનાં વખાણ કરે છે. કીર્તિના નક્ષામાં તે વખતે તો આ વખાણ મીઠું સાગતાં હતાં, પણ અત્યારની વિયોગદશામાં તો તીખી વસ્તુથી છબ તખતમે તેમ એ લોક-વખાણથી નાયકના કાન તખતમે છે, અહીં કવિએ પ્રિયવત્થપ કરીને નાયકની વ્યથાને ટેટલી સચોટતાથી વણી પી છે ! અવિધ્યમાં ફરીથી આવી જૂન કદી નહીં થાય એવો કોલ આપી નાયક નાવિકાની ક્ષમા થાય છે:

‘કે મીઠું ટુંજ પ્રેમ કામલ સખી, ને આ જોરે જે કંઈ ગાંભીર્ય’ દ્રઢતા વળી સરલતા, તે જાણ તહારી સહી.’

સ્વમાની છતાં ઉઘાર હૃદયની નાવિકા નાયકની બધી જૂલોને માફ કરે છે, અને પાછી આવે છે. પણ પ્રિય-તમાને રપથ’ કરવાનો અધિકાર પોતે હવે ગુમાવી બેઠો છે એમ નાયકને લાગે છે-અને આપણને ગુજરાતી ભાષાનું એક સર્વોત્તમ સોનેટ ‘મોગરા’ સાંપડે છે. નાયક નાવિકાને કહે છે :- ‘જસ, બહુ બહુ તો તારા અંબોડામાં આ મોગરાનું ફૂલ લરાવવા જેટલો નજીક હું’ આવી શકું. એથી વધારે રપથ’ કરવાનો મને હવે અધિકાર નથી. તું ચકિત થઇને મોં ફેરવી શું જુએ છે? સમુ’ કહું છું હોં ! મારે તારી દયા નથી જોઇતી, પ્રેમ જોઇએ છે. એ પ્રેમ મેળવવાની લાપતાત તો મેં ક્યારની ય ગુમાવી દીધી છે. આ મોગરા જેવા જ મારા હૃદયપુષ્પની પાંખડીઓ અત્યારે તો ફુગ્ગોળાઈ રહ્યાં યથ મથ છે. એને વિશુધ્ધ કર’ પછી જ હું તારો બની શકું :-

‘સેસલ વિશુદ્ધ આ કય વિશે દિવે મોગરા,
દેલેલ ઉભાળું આ ઉર,-પછી જ હું તાહરો’

પ્રિયતમની આ આત્મનિંદા પ્રિયતાથી સહન નથી થતી. ભૂતકાળને જુની જમીને નવી સંપ્ટિના સજ્જન દારા દાપત્યજનને સુમેળમધુ’ બનાવવા તે નાયકને વિનવે છે:-

‘પવિત્ર કશું હું તહને : ખિલવ તું કલા માદરી:
પિયુ ! સરજિયે’ નવી દસતિ સંપ્ટિ આશા ભરી !’

આવી નવી સંપ્ટિને આરે જોએનું આ યુગલ નવ મસ્તકે ફુગ્ગોળાં મધીન વમળોમાંથી પોતાને ઉગારવાની પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. એ મધીન વમળોનું ઉદ-ગમસ્થાન મનુષ્યનું હૈયું હોય કે પછી મનુષ્યની સત્તા બહારનું કોઇ અદૃષ્ટ તત્ત્વ હોય-એને તે હોય, મનુષ્યને પુરુષાર્થ’ તો બાબ અને આંતર દુષ્ટતા સામે ઉવટ સુધી મૂકવાનો છે. ‘અદૃષ્ટ ભવથી વળી છગરના પુના પાપથી, બચાવા જય આપ !’ એ રણકતા શબ્દોમાં વ્યક્ત થતી કવીની નમ્ર પુમારી નીહાળી હેમીએના પેલા શબ્દો યાદ આવી જાય છે. ‘Man is not made for defeat ... a man can be destroyed but not defeatid.’

વિયોગવેદનાની કસોટીમાં તવાઇ તવાઇને વિશુદ્ધ થયેલા ‘પ્રેમનો મધ્યાહ્ન’ તપે છે. ‘પ્રેમની હથા’ વખતનો કાયાપ્રીતિનો અદ્ભુત ઉજ્જવો શમી જતાં આત્માપ્રીતિની અમર રસમોજનો આસ્વાદ બંને માણે છે. દૈહિક આક-ષંણને જ લગજીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય માનનારી કાયા-પ્રીતિ એકસરી જતાં દાંપત્યની ચરમ સિદ્ધિ સમુ’ માતૃત્વ નાવિકાને પ્રાપ્ત થાય છે

માતૃત્વને આરે જોએથી નાવિકા પ્રથમ પ્રસૂતી માટે પીયર જાય છે. બાળકના જન્મની વધામણી આપતો પત્ર તે પતિને પદમાં લખે છે-કવિપત્ની ખરી ને ! ભૂતકાળના પ્રણયજીવનની અને પતિના પ્રેમાળ રપથ’ના અંબનાની વાતો કરી આ રસિક નાવિકા બિચારા છાયા સ પતિવેને દસદસ પંકિતઓ સુધી ટટગાવે છે, અને દોકરો જન્મે છે કે દોકરી એ જણાવતી નથી. છેક છેવટે સતાનનું સુંદર સ્વભાવોક્તિ ચિત્ર દોરતાં તે શૂળ વાત છેલ્લી પંકિતના છેલ્લા શબ્દમાં કહી દે છે :-

‘જોડુ ચૂસે અખૂટ રસથી અંગૂઠો પદ જોવો,

આવી જોઇ, દપિત, ઉચરો લોચને કાથ જોવો !’

આ કાવ્યના અખૂટ રસને પણ સહૃદયી વાચકો સદાય આપ્યા કરશે એમાં સંકોચે રચાન નથી.

નવગન પુત્રને પારજ્યામાં ગુલાવતી માતા ‘પોઠો પોપાટનું’ હાથરકું ગાય છે. ‘અંકીકાના પારજ્યામાં ગુલોતો અને રજનીય ચીતળ સખીરની લદરીયાં જાંઘી જતો પુત્ર કાલ સવારે

તો મોટા થઇ જશે, અને અરખી થોડે એસીને આખી દુનિયા ખૂંદી વળશે, પછી તો એનાં વાજતેગાજતે લગ્ન કરીશું, અને દીકરાને ઘેર પશ્ચ દીકરા રમશે.' માતાનાં આવાં આવાં અરમાનોને કવિએ અભ્યસ્ત નંદાકંતાના ધીમે ધીમે શ્રુતા પારણા જેવા છંદમાં અત્યંત આદંવર્થી શ્રુતાવ્યાં છે.

દુર્ભાગ્યે માતાનાં અરમાનો સિદ્ધ થતાં નથી, અને બાળકનું એકાએક અવસાન થાય છે. બંનેને સાંકળતી આ કડી દૂર થતાં ફરી પાછું લગ્નજીવનમાં ઘષ્ટણ જન્મ્યા કરે છે. પરંતુ એક વાર વરવહુ બને નદીકાંઠે ફરવા જાય છે, અને ત્યાં મૃત બાળકની કબર જુએ છે. એ જોતાં જ એમની વચ્ચેની કડવાશ ચાલી જાય છે. અને ફરી પાછું એમની વચ્ચેનું 'હમ અમર પીયૂષ ભીજ્યું.' આંત્ર, મૃત્યુ પામેલું બાળક પણ માતાપિતાને સાંધનારી કડી બની જાય છે.

આવાં આવાં તો કેટલાં બધાં સુખદુઃખોમાંથી સાથે સાથે પસાર થઇને આ દંપતીની જીવનનાવ હવે મહા-દરિયે—આધેડ ઉંમરના પ્રેમમાં—પ્રવેશે છે. જન્મનો કિનારો દુર દુર નીકળી ગયો છે, મૃત્યુનો કિનારો હજી દેખાતો નથી. આવા મધ્યમ-વયમાં એ દંપતી વ્યક્તિપ્રેમની સંક્રમિતતા છોડીને સમસ્તિપ્રેમની ઝાંખી કરે છે. વ્યક્તિમાંથી સમસ્તિ તરફ અને છેવટે પરમાત્મા ભણ્ણી. પ્રેમની આવી ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિ સાધતું યુગલ અદ્વૈતાનુભવ કરે છે :—

‘તૂંહું હું તૂં તૂંદિરહિત તૂં દંદ અદ્વૈત શું એ ?’

આવે આધ્યાત્મિક પ્રેમ અનુભવતાં માતાપિતા ‘કન્યાદાન’ પ્રસંગે પુત્રને આવી જ આશિષ આપે ને ? :

‘ઝગો વિમલ નેહમાદંવ તહો નવી જોડમાં’

નેકે પ્રૌઢ દંપતીના પરિપક્વ પ્રેમમાં પશ્ચ કાંઈ કાંઈ વાર કામદેવ આવીને બચાનક ડોકિયું કરી જાય છે ખરો. ‘હાંસમંગે’ માં આતું જ બન્યું છે. રમતગમત અને ગાનનાનથી થાકેલાં બાળકો વહેલાં ઊંઘી જાય છે, અને ધણું વખતે દંપતીને એકાંત, મજા છે. એકાંતમાં સહવાન કરતાં એમનામાં સ્ત્રેલી રતિમદનની જોડલી એકાએક જાગી જઈ ઉત્પાત મચાવે છે એ દેહોત્પાત ક્યારે શાંતી જાય છે એનું મીઠી નિદ્રામાં પોઢેલાં આ દંપતીને ભાન પણ નથી રહેતું.

દૌડુબિંક જવાબદારીઓને કીધે નાચકા ધણું વધો

સુધી પોતાના પિયરનું જુનું ઘર જેવા જઈ રાકી નહોતી. આખરે તે જાય છે. સોનાના હારમાં વચ્ચે ચળકતા ‘પેન્ડન્ટ’ જેવું આ ‘જૂનું’ પિયરધર’ કાવ્ય, ઉમાશંકરે કહ્યું છે તેમ, શુભસતી ભાષાની એક અમરકૃતિ છે :— ‘મોરારો’, ‘વધામણી’ અને ‘જૂનું’ પિયરધર’ એ આપણી ભાષાની અમર કૃતિઓમાં સ્થાન પામેલી ત્રણ સેનિટ-છે.’

પિયરના જૂના ઘરમાં પણ મુકતી નાચિકાનું વણું ન કેટલું બધું ચિત્રાત્મક બન્યું છે :—

‘બેઠી ખાટે ફરિવણિ બધે મેડિયો ઝોરડામાં’

‘બેઠી ખાટે’ એ મંદાકંતાના પ્રથમ આર શુદ્ધ નાચિકાની ‘હાશ’ કારાની લગ્નણીને વ્યક્ત કરે છે. લાંબી, અગવડભરી સુસાફરીનો શારીરિક થાક તો જાણે કરી જ, પણ તદુપરાંત સાસરાના કાંકુકત કુદુંબના ગુંગળાવનારા વાતાવરણમાંથી પિયરના મુકત વાતાવરણમાં આવવાનો આનંદ પણ કાંઈ એકાંત નથી. આવીને તે તરત જ પોતાની બાળપણની સખી જેવી ખાટ ઉપર બેસી જાય છે. સાસરામાં તો વડીલોની મપાઈ જાળવવા એમ ન કરાય પણ આ તો જૂનું પિયરધર છે ને ? પરંતુ ખાટ પર બેઠી-ન બેઠી ને તરત જામી થઈ આખાં ઘરમાં ફરી વળી. ‘ફરિ વણિ બધે’ માંના પાંચ લઘુ, હારા, કવિએ ઝડપથી અને કુદરતથી ઘરમાં ફરી વળતી નાચિકાની ત્વરિત ગતિને કેવી સાકાર કરી છે ! એ જેમ જેમ ફરતી જાય છે તેમ તેમ તેને શ્રુતકાળનાં સ્મૃતિચિત્રો દેખાતાં જાય છે. સહાય સિતમનધુર એવી મીઠી માડી દેખાય છે. અભ્યમૃતિ’ પ્રતાપી પિતાજી દેખાય છે. અને બાળપણનાં ખટમીકાં સોળતી જેવા ભાઈ ભાડુઓ પણ દેખાય છે. રાતે, વાણ કરીને ઉઝરા પર બેસી તપકારની દાખડીને ‘ટપ ટપ’ ટપકારતી અને આંખો ચોળતાં બાળકોને અવનવી પરી કથાઓ કહેતી વાંકી વળી ગયેલી દાદીમા પણ એને દેખાય છે. પણ અરે, એ બધાં વચ્ચે આ કાણુ આવીને ભણું નહીં ગયું છે ? અને એ પણ પાછું નાનકડાં બાળકના વેશમાં ? એ તો એનો પતિ છે ! પતિની મૃતિ’ કલેજે એવી તો જામી મઈ છે કે બાળપણનો વિચાર કરતાં પણ તે ત્યાં દેખાય છે. અને ત્યારે જ તેને પ્રેમની અનહદ ગતિનો સાચો ખ્યાલ આવે છે :

‘બેસી ખાટે પિયર ઘરમાં ઝિંદગી જોઈ સારી

ત્યારે જાણી અનહદ ગતી, નાથ મારા ત્હમરી’

પ્રો. હકોરને આ પકિતઓ વાંઝવથું 'The Prelude' કાવ્ય વાંચીને સૂત્રી હોય એવો સંભવ છે. પોતાના પરમ મિત્ર કોલરિજને ઉદ્દેશીને વાંઝવથું-કહે છે કે મારા બાળપણનો વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યાં પણ યુ' દેખાય છે. અરે, આ તે ફેલું આશ્ચર્ય !

'Even in this joyous time I some times felt your presence...' .

ધારો કે પ્રો. હકોરને વાંઝવથુંની આ પકિતઓ-માંથી પ્રેરણા મળી હોય તો, પણ શું યદ્યચુ? એમાં વણવેસો સાવ ભે મિત્રોના સખ્ય કરતાં પતિ પત્નીના નિકટતમ સંબંધમાં વધારે સહજ અને સુંદર નથી લાગતો શું ?

આ પ્રમાણે એકમેકમાં તદુપ યદ્ય ગયેલાં દંપતી 'વર્ષો'ની એક સુંદર સાંજે ઔસૌકિક દશ્ય સાથે બેસીને નિહાળે છે. મૂસળખાર વરસાદ બંધ થતાં બીની, દપકતી શાંતિ છવાઇ ગઇ છે. 'શાંતિ, શાંતિ, હરમર હરી જો ગળી વાળી આ'— એ ઉપાક્રમાં 'શાંતિ' જેવા ભે યુગવાળા શબ્દનું પુનરાવર્તન શાંતિની નિમિત્તાને પ્રત્યક્ષ કરે છે. જળભરેલી વાળી એમળી ગઇ છે ના, એમળણ નથી ગઇ. 'મળી' ગઇ છે બહુ પાકી ગયેલું, ગળી ગયેલું પોષિયું છેવટે ફસડી ભયને તેમ! માલતી મંડપમાં બેઠેલાં દંપતી મોલીની માળાની જેમ હાપરા પરથી સરકતાં વર્ષામિંદુના નૃત્યને નિહાળે છે. સામે લીલી ઝંથવાણું સરોવર હલકાય છે, પાછળ મિરિ ઉપર સુધાનાય રિખત કરે છે. દશ્ય તો સુંદર છે જ, પણ 'બહાલા, જોયું ?' એમ પૂછતી પત્નીના ટક્કાથી તે પતિને વધારે રસાળ લાગે છે.

આ રીતે જીવનયાત્રામાં બંને જણાં આગળ ને આગળ વધે છે. અંતે વાષંકયને આરે જોખીને હિમચ્છાદિત શિખર સમા બ્રહ્માં દર્શન કરે છે. ઇન્દિયતૃષ્ણાના બેડ કોશી બેઠીને એમનો પ્રેમ દવે પરમાત્મપ્રેમના 'અસલ રસ' તરફ વળે છે :—

'બહાલી, કેવાં જનનનિધનો, પંડલય વાત કેવી !

કેવાં તંદુ' 'અસલ રસમાં એક સોહ' ચિવાલ' !'

પ્રણયની કમિક ઉત્કાંતિ આલેખતી આ કાવ્યમાલા છેવટે એકાએક કરુણ રસમાં સરી પડે છે. પતિનું અવસાન થતાં-કાળ પારધિએ પોતાની જાળમાં પોપટને પહેલો સપ્તપત્ની પાછળ તરફતી મેના હૃદયબેદક આકંઠ

કરે છે. પરંતુ એ ઉત્કટ આકંઠ કાવ્યતત્ત્વી કોટિએ પહોંચી શક્યું નથી અને પ્રો. હકોરની બરછટ અને તળપદી બાની અંજનીગીતના સુકોમળ લાગને અનુસૂચ યદ્ય યદ્ય નથી.

એ જ પ્રમાણે 'પ્રેમના દિવસ'નું પરિચિદ 'વાર્ષ' પણ મૂળ વાણપ્રવાહથી વિચિત્રન યદ્ય મયું હોવાથી એકલું અને અદ્વું લાગે છે. મિલોરી કાચની પતળીશી વામણું કવિએ સુરેખ ચિત્ર દોષું છે એ સાચું, પણ સુરેખ ચિત્રો દોરવા એ તો હકોર માટે ગામા લાથનો ખેલ છે. એ ચિત્ર પોતે સમગ્ર કાવ્યમાલાના વણાટમાં વણાઇ જઇને એકરૂપ યદ્ય શક્યું નથી.

આમ, આ હરિપત નામક-નામિકાના પ્રણયજીવનનું શોકપથવસાયી આલેખન કવિએ કયું છે. જીવનના આદિ અને અંત બંને દુઃખદ હોય છે, ગમે તેટલો પ્રગટ પ્રણય પણ છેવટે તો વિવાદમાં જ પરિણમે છે. તેથી જ કદાચ કવિએ આ કાવ્યમાલાના આરંભે દિવસ પછીની રાત્રિ જેવા ધમાવાંસને ન બૂલવાનો ભોળાં પ્રણયીજનોને અનુરોધ કર્યો છે, અને અંતે પણ પ્લેઇક્ટરી દર્દે દપકતી પકિતઓથી સમાપન કયું છે.

'એટલે સર્વો કું' પ્રેમવાટિકા મહી',

સુલેલું પહાર છે અજબ ગુલો તણો તલીઃ

જોઈ તો તત્ત્વ ન એક જ્યાં કમર નહીં !'

આ પ્રમાણે 'પ્રેમના દિવસ'માં પ્રો. હકોરે કવિતા કલાના ટેલકાં જાંચામાં જાંચા શિખરો સર કર્યા છે. સામાન્ય રીતે બલિષ્ઠ અને વીંધશાલી (Seminal) ગણાતી પ્રો. હકોરની કવિતા અહીં ટેલેકે રપળે તેમ બાલ્યત જાણ, મુદ્દ, મધુર અને મમરંપશી બની ગઇ છે. રસિક રમણીની જેમ થોડા પણ ઔચિત્યપૂર્ણ અલંકારો, ભાવાનુકૂળ હોલસ, કમનીય કદપનો (images) ચાતુ ચિત્રકિનહોસલ્ય, વિચાર અને જામિનો વિરલ સમન્વય અને પ્રણયની વિવિધ ભાવછટાઓને એકસરખી આસાનીથી આલેખતી સભ્યસાચી સમી શૈલીઃ આ બધાં તત્ત્વોનો એક અનન્યસુંદર કાવ્યપ્રદ્યસ અહીં રચાયો છે. કવિએ કરેલું 'વામણું' વણું 'પ્રેમના દિવસ'ની કવિતા સુંદરી પારતે પણ એટલું જ સચું છે:

'વાળા, મિલોરિ પુતળી, નસમળ જૂરે

દીપે દિપું રુપિર એપત પોખરાજી

તાળું ગુલાલ સમવાપ જ જેનિ ઝવિ.'

●●●

ખાદીની ઘોળી ટોપી, કૃષ્ણ અને સુદામા

ઝાંખા ધબળ થઇ ગયેલા અરીસાનાં દુકામાં નોંધને રતનલાલ ભારતરે ત્રીજી વાર નીચેની કિનારેથી ફાટવા આવેલી ઘોળી ટોપી સરખી કરી, બહારનાં ઓરડામાં એક ચાકર માયું. એમનો દીકરો હરિલાલ હજુ સુધી આવ્યો નહોતો. ફળિયાનાં ઉધાગ ઝાંખામાંથી એક ફૂતર પેસી ગયું હતું અને તુલસીનાં ક્યારામાં પડ્યું પડ્યું હાકતું હતું. એને હાંકીને ફરી ભારતર ઘરમાં આવ્યા. ફરી પોપડા ઉપડેલી બીંતે યંગેલા અરીસાનાં દુકામાં નોંધ ટોપી સરખી કરવા લાગ્યા ત્યાં જ ચંપાબેન મસો-તાથી હાથ લૂછતા રસોડામાંથી બહાર આવ્યા અને ભારતરને ટોપી કાઢીને ફરી પહેરતા નોંધ આશ્ચર્યથી બેઠી ઉઠ્યા.

‘અરે તમે હજી ગયા નથી ?’

‘ના...ના...એટલે એમ કે જતો જ હતો ત્યાં મને થયું કે હરિલાલ આવે પછી જ જાઉં.’ રતનલાલ ભારતરે ગદ્ગદાતલ્લાં કરતાં ખુરશીમાં બેસી જતાં કહ્યું.

‘હવે તમે પણ ખરાં છો. એસ. ટી. ઉપડવાને વાર નથી હવે ને કાલે રાત્રે તો આપણે બધી ય વાત કરી લીધી છે હવે શું બાકી છે ?’

‘એ તારી વાત સાચી ચંપા’ માથેથી ટોપી ઉતારી લઇ તેનાથી હવા ખાતાં ભારતર અચક્ષત્તાં બોલ્યા, ‘પણ પાછું મને થયું કે મણિલાલ શેઠ મારી વાત સાંભળશે તો ખરાં ને ?’

નીચે ઝારથી લીંપેલી બેથિ પતિની ‘સામે બેસી જતાં ચંપાબેન બોલ્યા.

‘કેમ નહીં માને ? તમારે અને એને કંઈ ઓછો સંબંધ હતો ! બે ય જણાં સાથે આ ગામની એક જ નિસાળમાં બધ્યા, તમે તમારું વાંચવાનું મૂકી એને રોજ રાતે બાણીવતા તમારે તો છ પાસ થયા નહીં તો છ બાણી-વામાં કેવા ઠોઠ હતા એની ગામને ક્યાં નથી ખબર ?’

‘એ બધું વર્ષો પહેલાં બની ગયું. અત્યારે તો એવડા મોટા માણસ બની ગયા છે. કહે છે એ બધા પ્રધાનની જોડે તો એમની રોજની બેઠક ઉઠક છે, અને કંઈ કેટલી બે સમિતિ, સભા અને મંડળોમાં એ પ્રમુખ, સેક્રેટરી છે કે વાત ન પૂછે અરે એને મળવા સારું ય માણસ આઠ દહાડા ધડો ખાય તો ય એનો પત્તો ન ખાય. એ મણિલાલ શેઠ જતાવેત જુની યાદ તાજ કરી

વધાં અડાલજ

તરત મને મળે ઇ વાતમાં તમને બંધાને લાલે માલ દેખાતો હોય, મને તો નથી દેખાતો.

ચંપાબેને દુઃખથી માથું ધુણાવ્યું: 'શું તમે ય ત કાળિદાસકાકા અને મેં તમને કાલે રાત્રે આટલું સમજાવ્યા, તમે હા પાડી તો ય પાછા જતાં પહેલાં જ આમ પોચકાં મુક્યે કેમ ચાલશે? અને તમારે કયાં જઈને આપણે માટે દાય લાભો કરવો છે. આપણાં દરિયાસ માટે આપણ બાણવાની રોકાવરશીયનું ગોઠવી દે તો એના જેવો ભગવાને ય નહીં. વળી દરિયાસ તો બાણવામાં કેવો હોંશિયાર છે. એનાં આકાંસ ખતાવશે કે શેક પોતે જ ખુશ ખુશ થઈ જશે.' ચંપાબેન નીચે કોથળો પાથરી થઈ સાફ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

'કાં રતનલાલ હજી નથી આ?' કળિયાભાઈ હાક પડી

'એ આવો આવો કાળિદાસકાકા' માથે જરા આધુ એહતાં ચંપાબેને સૂચક બાણએ મૂકી કાળિદાસકાકાને આવકારે આપતાં હજી. 'આ જુઓને કું ક્યારની એ જ તો કહું છું. પછુ એ તો દીલા થઈને બેઠા છે. કે છે' કે મણિલાલ શેક થઈ ગયા છે, ઇ માડું સાંભળશે નહીં તો.'

'અરે લાઇ કું તમને કહું છુંને, તમને જોઇને ઇ રાજનાં રેડ થઈ જશે તમે એનું કંઈ બોલું કયું છે? બેગાં ભણ્યાં માંડીને અંધી બાણની ચળવળમાં ય બે બેગા, ને જૂઠામાં ય બે બેગા. ઇ ટાણે આ રતનલાલે અને મણિલાલે તો આપણા આ બાવળા માંડેના ડોકો વગડી દીધાંતો, હોં ચંપા!' કાળિદાસકાકા બજર સુધતાં બહાર એટલા પર જ જાવતાં બેઠ્યા

'કું ક્યાં ઇ બહુ' નથી જણ્યું? ઇ બેબેને માથે વોરંટ ફાટું' વુ તે દિ અમારા વિવાહ થઈ આવતા એટલે ધણી ચે વાર બે ય જણાં મારે પિયર લપાઈ છુપાઈને આવતા ત્યારે જમવાનું કું જ બનાવી દેતીતી ને.' ચંપાબેન મલકાઈ પડ્યા જરા વધુ આધું એહી એ નીચે મેએ થઈ આટકવા માંડ્યા.

'પછુ ઇ મણિલાલને મામમાં આ મારતર સિવાય બીજું દણ કોણ તે આવે જ ને અંધરાતે તારા બાપને બોરડે' એઆ મેએ દસતા કાળિદાસકાકા બેઠ્યા

બંનેને હસતાં જોઈ અઠળાઈને મારતર ખુરશીમાંથી

બીલા થઈ ગયા. 'તમે બે સમજનાં કેમ નથી? તારે મણિલાલની વાત જુદી હતી, હવે અત્યારના મણિલાલની વાત જુદી છે.'

'સમજ લાલે બદલાયે, માણસ તો ઇનાં ઇ જ છે ને! ઇ મણિલાલ લાલે શેક ચ્યા કે પરધાન ચ્યા પછુ આ બાવળા મામનું પાણી પીને જ મોટા ચ્યા છે ને! ઇ આ મામના ગરીબ લાયક વિદ્યાર્થીને હાથનો ટોચ નહીં આપે? ના, ના, ચંપા તું જ કહે આખાં મામમાં બતાવ તારા દરિયાસ જેવો પાણીદાર દોકરે. અરે ઇ આજણ બજરી તો ખીજ દસ જણને ય બેસવા બજ મળશે ઇ કાં બૂટો!' કાળિદાસકાકા એટલેયાં બીત્યાં અને જાડ કંચડનાં કંઠકાંથી એ પરથી રેલાતો પરસેવો લૂછવા લાગ્યા.

'કું તો ક્યારની સમજાવી સમજાવીને થાજી.' આટકેલા થઈ ડબ્બામાં ક્ષણવર્તા ચંપાબેન કંઠાળીને બેઠ્યા.

પત્ની તરફ એક નજર કરી ચરીસામાં જોઈ, ધીળા ટોપી માથા પર ગોઠવી. જાડી, ખરબચડી ખાદીનાં ધોતિયાની પાટલી સરખી કરી મારતર ઉઠેલી વાર બંનેને વિનવણી કરતા હોય એમ બેઠ્યા.

'ઇ બધી તમારા લોકોની વાત સાચી આ તો મને એમ કે અમે તો કયાં વર્ણેથી મળ્યા ય છીએ. ક્યાં એ અને ક્યાં કું મામડામાંડેના ખાદીધારી ગરીબ શિક્ષક'

'તે સુધાયા ય ગરીબ જ હતા ને!' કાળિદાસકાકા બજરની ડાંગલી બંધ કરી બંડીના ખીસામાં પાછી સેરવતાં બેઠ્યા પછી પોતાની વાતથી પોતે જ ખુશ થઈને એટલાના બે પગથિયા ચડીને ઉત્સાહધ્યા બેઠ્યા. 'હા, હા, સાચું જ કહું છું. સુગમ ગરીબ જ હતા, ને તો ય કૃષ્ણ જેવા ભાઈયે કેવી એની લાજ રાખીતી! માટે જ કહું છું મારતર ઉપડે તમારું ને બેચું મામનું ય દળદર ફીટ્યું સમજો.'

'એ તમારી વાત બરાબર. જાઉં ત્યારે ખીજું શું?' મારતરે અંગળીના ટપ્પાકા ફોડવા અને એક ધીમે નિસાસો મૂક્યો 'પછુ મને થાય છે દરિયાલને જોડે લખને જાઉં એ સાચે દરો તો મને દીક પારો'

'રાતે કે' કું એકલો જઈ આવીશ. અમદાવાદ

અને હવે કહે છે કે હરિલાલ જોડે હશે તો સારું પડશે. આ તમારા વિચારોમાં ને વિચારોમાં એસ. ટી ઉપડી ગે ગઇ હશે. હવે શું ?' નિરાશાથી કોચળો ખંખેરી રહ્યાસલા ધઉં સપડામાં કંલવતાં ચંપાબેન ગોઠ્યાં.

‘નારિ, હું આ ખાશું આવતો’તો ત્યારે દશરથને રેન્ડ પર કહેતો જ આવ્યો’તો કે આજ તો મારતર જવાના છે તે ધીક થોભાજે. હું હમણું જ ઇને મોકલું છું. મને ખબર જ હતી કે મારતર રહ્યા મોઢાનાં મોળા. ઇ ગાળા ચાવતા મેઠા રિમા હશે.’ કળિદાસકોકાએ હસતાં હસતાં ફરી ફળિયામાં ઘુસતાં ફૂતરાને કાંકરી મારી ચાલવા માંડ્યું.

ત્યાં જ ફળિયાને ઝાંપો ખૂલવાને વ્યવાજ આવ્યો એટલે ચંપાબેન ઉતાવળે જોવા બેઠ્યાં. હરિલાલ દોડતો આવતો હતો.

‘ખાપુજ જઈદી જાએ. હું રેન્ડેથી જ આવું છું. દશરથ કેતો’તો મોકું ચઇ-મધું છે.’

ચંપાબેને કશું મોલ્યા વિના આજવતાથી રતનલાલ મારતર સામે જોયું. એ નજરથી પરાણે ધંકેલાતા હોય એમ જોખારો ખાઇ. પગમાં ચંપલ પહેરી રતનલાલ મારતર જવા તૈયાર થયા.

‘હરિલાલ હું કહેતો હતો, તું ચ ચાલને મારી સાથે. એક કરતાં બે ભલા.’

‘પણ ખાપુજ કાલ તો...’

‘ખાપ ઠીકરાતી તકરારમાં એસ. ટી. ઉપડી જશે. દશરથે ચ કેટલી વાર ખોટી યાચ ?’ ચંપાબેન બેઠા ચઇ ખારણાં સુધી આવ્યા.

‘ઠીક ત્યારે થયો ખાપુજ, હું ચ જોડે આવું છું. મારા માર્કસ ને કાગળો બધા સીધા છે ને !’ હરિલાલે જઈદી કાતિયો વાળમાં ફેરવી લઇ પગથિયાં ઉતરવા માંડ્યા. રતનલાલ મારતર પણ પાછળ ધસડાયા. ચંપાબેન હરખાઇ ઝાંપા સુધી બનેને મૂકવા આવ્યા. હરિલાલ મોટા ડગલા ભરતો આગળ નીકળી ગયો હતો. મારતરે પાછળ જોયું. સુરજના ચડતા તડકામાં જૂઠું થતી જતી પત્નીતું આશાભયું હસતું ચુપ જોયું. અને એમનાથી પણ હાય બચે ચઇ ગયો અને જઈદી હરિલાલથી પાછળ ચાલ્યા.

કાકા શું કહેતા હતા કે કૃષ્ણની જેમ મણિલાલ

ખોતાવું દળદર ફેરશે. અને આમ જુઓ! તો એમાં શંકા કરવા જેવું શું હતું? મણિલાલ અને ખોતે બચપણના દોસ્ત. મણિલાલની મા તો મણિલાલ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારની જ મરણ પામી હતી. એના બાપ કાપડની દુકાનમાં ગુમારતા હતા એટલે મણિલાલ ધણુંખરું અહીં ખોતાને ત્યાં જ રહેતો.

બનેને જોડે મોટા થયા, ભવ્યા, ત્યાં હિંદ છોડતી હાકલ પડી. ખાપુનો મેળાપ, હિંદ સ્વાતંત્ર્યનું સ્વપ્ન, લાઠીમાર, કારાવાસ, ધણું અત્યારે તો એક સ્વપ્ન જેવું લાગતું હતું. પણ બનેને જુદી જુદી જોલમાં હતા, ત્યાંથી કોણ કયારે છુટ્યું અને કયાં ગયું તેની કશી ખબર પડી નહીં.

ખોતે જોલ બહાર નીકળ્યા ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય મળી ગયું હતું. પણ ખોતે જેવું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું એવું આ ભારત નહોતું. જાણે ઇલમકી લાકડી ફરી અને રાતોરાત દુનિયા જ બદલાઇ ગઇ, અને એ બદલાયેલી દુનિયામાં એનાં ત્યાગ અને કરાનાસ, દેશદાઝ અને આદર્શગ્રેમની કોઇ જ કિંમત નહોતી ત્યારે ચૂપચાપ સ્વપ્નેનો ભંગાર દેવામાં ફેનાવી ખોતાના ગામે આવી ગયા. મામની એક માત્ર શાળામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી નયારે એમને મળી ત્યારે લાવિ નાગરિકોનું હું ઇસતર કરું છું એમ સંતોષપૂર્વકે માની લઇ રતનલાલ મારતર આજ વીસ વીસ વર્ષથી પંતુજગીરી કરતા હતા. ત્યાં છાપામાં ફોટો જોઇ એક વાર મણિલાલ ઓળખાયો. એની નીચેનું લખાણ પણ મણિલાલની આગલી જિંદગીને લાગુ પડતું હતું. બસ ત્યારથી ચંપા ને આ મામનાં વડીલ એમની પાછળ પડેલા. એમનાં એકના એક દીકરા હરિલાલને જો રોકાસરશીપ મળે ને આગળ વધે તો જરૂર નામ કાઢે. ને જોડે આ ખડકુસ મામના બીજા બે ચાર પાણીદાર વિદ્યાર્થીને ચ તારે. એમની વાત સાંભળી હતી.

એમણે ગૌરવથી આગળ ચાલ્યા જતા હરિલાલની પીન તરફ જોયું. દીકરા નામ કાઢે એવો જ હતો. ઇન્ટર સાવન્સની પરીક્ષામાં આખા તાલુકામાં એ પહેલો આવ્યો હતો. ખોતાના જેટલી ઉંચાઇ અને ચંપા જેવો ગૌરવલુગ્ગામનાં કહેતાં કે ના, ભગવાને સમે હાથે મારતરને દીકરા દીધો છે.

અને આ મણિલાલનું તો એવું છે કે આટલી કામની

ધમાત્રમાં એ વિસરી' મથો હોય, પણ જોએ ને મસ્તરને મળતાં વેત જ ઝોળખી કાઢશે. હરિલાલનું તો ચપડી વગાડતાં થઇ જશે પણ બહુ દશે તો કેશે કે ખાકડા નથી કાઢી પંતુલગીરી, હરિલાલ શું કામ રહે હેરટેલમાં આ બહુ ઘર તંમતમારે બધા અહીં આવીને રહો બહુ દહાડો ગામડાની ધૂળ ખાધી હવે શહેરમાં મળે કરેલ તમતમારે પેટીના હિસાબ કિતાબ સંભાળી લેજો. આપણે વળી કેંદી નેખા હતાં રતનલાલ; માસ્તર મનોમન ધ્રુવ થઇ ગયા.

‘બાપુજી પણ ઉપાડે જુઓ એસ ટી ખોટી થાય છે,’ બસનો દોડો પકડી નાના સરખા નેપજીનથી હરિલાલે મોં લજ્જ.

‘એ હાલો માસ્તર’ દશરથે ઘંટડી મારી. બાપ દીકરો ઉતાવળે બસમાં ગોડવાયા. માસ્તર ખૂણામાંની સીટ પર હાકતાં હાકતાં બેસી પડ્યા. હવે તો ગજબનો થાક લાગી જાય છે. ઝોળા ટસરડા કર્યા છે. પણ હવે નિરાંત થશે. આ હરિલાલ એન્જિનીયર થયો સમજો, ને મજિલાસ ઝોળખ્યા પછી કાંઇ મને ઊંડરો? મારી માના હાથના શેટલા ખાઇ મોટા થયો છે અને...

‘માસ્તર ટિકિટ ?’

રતનલાલ માસ્તરે જાકીટના ખીસામાંથી જળવીને પાકીટ કાઢ્યું. મજિલાસનાં સરનામાની ચળવળ ખરાબર છે તેની ખાતરી કરી લીધી અને ચંપાબેને સાલ્સાની ધારમાં સાચવીને મૂકેલી દયની નોટ કાઢી આપી’તી તે દહ બે ટિકિટ કઢાવી

બપોર દળતાં એસ. ટી. અમદાવાદ આવી થાકેલા બાપદીકરો કીતયાં ત્યારે બેસી બેસીને બેયનાં પણ અકાશ મયા હતા એટલે માસ્તરે હરિલાલને કીધું.

‘હરિ, આંસી જ નાખીયે’ તો ? મારા તો પણ રહી ગયા છે.’

હરિલાલ પણ સંમત થતાં, એક રિક્ષાવાળાને સરનામાનું કાગળિયું દેખાડતાં એ દસીને બોલ્યો,

‘અરે કાકા તમે એ ય અહીં સુધી ચાલીને તો આવતે ભય પણ નહીં પહોંચો. હેડો બેસી જાઓ ફટફટિયામાં એ રૂ. આલંજો. દસ મિનિટમાં પહોંચાડી દઉં.’

‘એ રૂપિયા ? બાપરે ?’ માસ્તર થાક ખાઇ ગયા.

‘આલોને બાપુજી થાક ને જૂખથી મને તો ચક્કર

આવે છે. હમણાં પહોંચી જશું કાકાને બંગલે’ ખીસામાં રાખેલો દસીને કાઢી ‘જળવીને માયું’ એળી લઇ હરિલાલે કહ્યું.

હા ના કરતાં દેહ રૂપિયામાં નક્કી કરી બંને રિક્ષામાં બેઠા ત્યારે અંધારું ધરતીને ચૂમતું હતું. પણ કોઇ રસિક પ્રોટા પદ પાવરનાં શયગારથી જુવાન લાજવાનો પ્રયત્ન કરે એમ અમદાવાદ શહેર પણ બત્તોચીની રોશનીમાં અમગતું અંધારાના અસ્તિત્વને જ રસીકારવાની જાણે ના પાડતું હતું.

ફરી રતનલાલ માસ્તરના મનમાં ઘટમાળ શરૂ થઇ :

બસ હવે આ આંબો મજિલાસનો બંગલો ઓહોહો. કેટલે વર્ષે મળવાનું બનશે ? એનાં બેરી ઊંડરો દોઢે કવાયાં ઝોળખે ? પણ નામ દેતાં વેત ઝોળખી કાઢશે. કેંદી એની મોટી દીકરી સુનિતા તો નૃત્યકળામાં હોશિયાર છે. બાપડી ઉપરે એકલી પરદેશ ફરી આવી છે. માર્ નામ દહરં ત્યાં તો રતનકાકા કહીને પગે જ પડશે. વિચાર માત્રથી રતનલાલ બેચેન બની ગયા. અરે રામ, સુદામા પાસે તો તારુંલની મદદી થે હતી. પોતા પાસે કશું નથી એનાં હાથમાં મૂકીશ શું ? એમણે હરિલાલને વાત કરી બાપ દીકરાએ ધણી મથા મજનું અંતે રિક્ષા ઊભી રખાવી. અહીં રૂપિયાનું એક ગિરકીટનું પોટ ખરીદ્યું.

એલિસબ્રીજનાં આલીશાન વિસ્તારમાં એક વિશાળ બંગલા આગળ રિક્ષા ઊભી રહી ઝટઝટ રિક્ષાવાળાને પૈસા ચૂકવી હરિલાલ પહેલાં બંગલામાં જવા જાય છે ત્યાં જ દરવાને ‘અબે એ ય’ કહી બે યને અટકાવ્યા.

‘અરે બાઇ, તું સમજતો નથી શેડને મળતું છે.’ માસ્તરે હરિલાલને જરા દૂર કરી પોતે આગળ થતાં કહ્યું.

‘જા બાઇ જા. તારા જેવા તો દરેકજા આંધ આરે છે.’ નીચે બોય પર યુકી દરવાને કહ્યું.

‘અરે તું એકવાર માર્ નામ તો દે, શેડ પોતે મળવા આવશે.’ માસ્તરે મનથી ઊતી ફૂલાવી.

દરવાજા કંઇ બોલ્યા વિના ખડખડાટ દસી પડ્યો. ત્યાં પોચાંમાં જતી થઇ. સુગંધી ફૂલછોડના બગીચા પર થઇ તેજનો લિસોટો બેંચાથો અને સાશોસાય દવા પર થઇ એક યુગ વહી આવી.

‘શું’ છે સુલતાન ?’

‘જી. વો તો કોઇ મુકશીસ શેઠો મિલનેકો આવ્યા હે’ સુલતાનના હાસ્યને દબાવી, નરમ નરમ તમીઝથી બરેલો અવાજ આવ્યો:

‘એને કહી દે પપ્પા નથી.’

આ સુનીતા જ હશે. પોતાને દરવાન રોકીશકે એ પહેલાં રતનલાલ ભારતર અંદર દોડી ગયા. આશ્ચર્યમાં પડેલા દરવાનને હટાવી હરિલાલ પણ ઝડપથી અંદર આવ્યા ગયે.

‘એ તો એટા હું છું’ તારા રતનકાકા’ હાંફતાં હાંફતાં પોત્થાના પગથિયા ચડી રતનલાલ ભારતર એકથાસે બોલી ગયા.

‘કાણુ રતનકાકા ?’

‘રતનકાકા એટલે હું...હું...’ ભારતર ગુંચવણમાં પડી ગયા.

‘કાણુ છે બાપ રતે ?’ એક સુસ્ત અવાજ ધીમે ધીમે ડ્રોઇંગ રૂમમાં ખારણાં સુધી આવીને અટકી ગયો.

‘એ તો હું, હું’ રતનલાલ. બાવળામાં આપણે સાથે લાગતા હું હું રતન,’ બાકી રહેલા બે પગથિયા ચડી બાપ રતનલાલ ભારતરે ઉત્સાહથી કહેવા માંડ્યું.

મણિલાલ શેઠ બહાર આવ્યા સોપારી કાતરતા એમના હાથ અટકી ગયા. ઝીણવટથી રતનલાલ ભારતર સામે નેંધ શેઠ બોલ્યા.

‘કાણુ રતનલાલ...રતનલાલ હા હા. બાવળાવાળા હવે યાદ આવ્યું. એવો કેમ છે? શું કામ છે કાંઈ?’

રતનલાલ ભારતર રતબધ થઇ ગયા. એ જ પગલે પાછા ઉતરી જવાતું મન થયું, પણ જાણે પગ જ ચોંટી ગયા. શું પોતાને આટલા બધા વર્ષો પછી મળવા છતાં એક જિખારીની લાઇનમાં મણિલાલે ગયો? જોખમેજ લોચા વાળતા ભારતર બોલ્યા,

‘ના. ખાસ કાંઈ નહીં. હું...મને થયું કે કેટલા વર્ષો પછી...’

હરિલાલે પળમાં પરિસ્થિતિ માપી લઇ તરત આગળ આવીને કહ્યું:

‘જી. આમ તો તમે ખાસ કામે આવ્યા’તા. હું ઇન્ટર સાયન્સમાં આખા જિલ્લામાં પહેલો આવ્યો છું.

મારે ઝોન્જનીયરીંગ કોર્સ માટે રેકૉલરશીપ,’

‘આ લાઇનની ઝોળખાણુ ન પડી.’ રતનલાલ તરફ ફરી હાથમાં કચારનો પકડી રાખેલો સોપારીનો ઝીણો ચૂરો મોંમાં ચૂકતાં શેઠ બોલ્યા.

‘એ માટે એકનો એક દીકરો હરિલાલ. લાણુવામાં ખૂબ હોશિયાર છે એટલે...’ ભારતરે ખૂબ ધીમેથી જાણે પરાણે કહ્યું.

ફરી શેઠની સર્વગ્રાહી નજર હરિલાલને સંપૂર્ણપણે આવેલોથી ભારતર તરફ પાછી ફરી. ભારતર સામે હસી શેઠ બોલ્યા:

‘હું’ એ કેવો જુલકણો છું, અંદર તો આવો. કેટલા વર્ષો આપણે મળ્યા. ઘણીવાર તો એ જૂના દિવસો યાદ કરતાં થાય છે...’ ભારતરને ખબરે હાથ મૂકી જૂના દિવસોને યાદ કરતાં શેઠ દીવાનખંડમાં આવ્યા ત્યારે ભારતર વિરમય પામતા. કશું પણ બોલ્યા વિના શેઠની બાજુમાં બેઠાવા.

આગ્રહ કરી શ્રીને બન્નેને જમાવામાં આવ્યા જૂના રમરણોની ઉત્ખણી કરી. બધામાં સુનીતા મોખરે હતી. ચુસ્ત કમીઝ સલવાર, ઘેરી લિપસ્ટીકથી મરોહદાર બનાવેલા હોઠ, કળજની ઘેરી રેખાથી મારકણી બનેલી અંખિા અને ખાસ તો પાતળા કમાનદાર નેણુ ઊંચા કરી-આંખિા નચાવીને ધડી ધડી હસવાની ટેવ-ભારતરને થયું છવ ખૂબ ગુંગળાય છે, ઉંડી જવું નેંધએ. પણ કાણુ જાણે કેમ પરિસ્થિતિનો દોર જ પોતા પાસે નહોતો. બધાં હસતા હતા-વાતો કરતા હતા, મોંઘી અલબ્ધ ચીજો ખાતા હતા અને એમને કાણુ જાણે ઉપકા આવતા હતા. સુનીતાથી બીજી નાની નમિતા બન્ને હરિલાલનો એક એક હાથ પકડી પરાણે અંદર ધસડી ગઇ. ભારતર બાધા જેવા બની વૈભવથી ડહાંકતા દીવાનખંડમાં અચ્છડ એસી રહ્યા હતા.

‘એમ કરો રતનલાલ, હરિલાલની તમે જરાય ચિંતા ન કરો. આવકું મોડું’ મારે બર છે, પછી હરિલાલ હોસ્ટેલમાં શું કામ રહે? અને રેકૉલરશીપનું થઇ રહેશે મારા લાઇ. હું મેંમાં તમારે ચિંતા કરવી જ નહીં.’

રતનલાલ ભારતર ચૂપચાપ ડોકું ધુણવી રહ્યા. તે રાતે ઝલોપની ગાદીવાળા મોટા પલંગમાં ય એમને ઊંધ ન આવ્યા. સવારે શેઠે ડ્રાઇવરને ખાસ વહેલો બોલાવી

રાખેલા રતનવામ ભારતર જલ્દી તેવાર થઇ વહેવી એસ
દી પકવા બહાર આ-આ ત્યારે શેઠ અને શેઠણી દીવાન
ખડમાં એમની રાઢ જોઇને જ એકા દતા

‘હ્યો ત્યારે રતનવાલ આવજો. હવે તો થોડા દહા
ડામાં કોયેજ ખૂસરી હરિલાલ ક્યા આવ જા કરે. ઊ
એ રહી જતો’

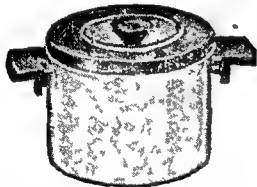
‘પણ હરિલાલ’ રતનલાલ ભારતરનો અવાજ
જાણે રૂંધાઇ ગયો

‘વહેની સવારે સનીતા એને લઇને સ્વીમીંગ પર
જતી હતી ત્યારે જ એને પૂછી જોયું તો ઇતો કે’ કે
હાલે, મને વાધો નથી કોલેજ ખૂબે એની પહેલાં શહેર
પણ જોઇ મે ને ઊંને રીતભાતમાં પાકે થતો જરા.

અહીં રહેતું એટલે અહીંની રીતસમ પણ જરા
મીઠું હસીને શેઠે આપું વાક્ય છોડી દીધું.

બીજી વણી વાતો હરિલાલના કાચતરની, કારકિર્દીની,
પરદેશ જવાની તકની વાતો થઇ પણ રતનવામ ભારતરને
એમણું કશું યાદ નહોતું હરિલાલ હજી આવ્યો નહોતો
જાણમાંથી જાને સીધા કવનમાં જવાના હતાએમ શેઠ
ણીએ માહિતી આપી એટલે ધીમે પગે ભારતર પોચાના
પગથિયાં ઉતરી ગાડીમાં એકા ગાડી ચાલુ થઇ અમલ
વાદના રસ્તા પર આવી ત્યારે ભારતરને પેનું નિરપીટનું
પેકેટ સાબરું’ પેકેટને ઝાળામાંથી કાઢી ચાલતી ગાડીની
બહાર ફેંકી દઇ, ભારતર ગૂમસૂમ બેસી રહ્યા

● ● ●



સુવિખ્યાત કાઉન ધ્રાન્ડ એલ્યુમિનિયમની

રસોઇ માટેની નવીન વસ્તુ

સાં સ પં ન

એનોડાઇઝ્ડ ઢાંકણ તથા

એક્ટ્રેલેટના એક્ટ્રેલ્સ-નોખ

- ખાસ પ્રકારના જાડા એલ્યુમિનિયમના પતરા
માધી બનેન હોઇ, અજખૂત ટકાઉ અને સતત
ઉપયોગ માટે સુવિગમ
- એક્ટ્રેલેટના એક્ટ્રેલ્સ તથા નોન ઉખ્યુતામાનના
કુવાલક હોવાથી દાઝનાનો ભખ રહેતો નથી
- એક્ટ્રેલેટના સાફ અને અમકત્ત કરી કાઢાય છે

- તકુમ્મતી માટે મિનનુકસાનકારક અને કાલ
લાખનાના બચાથી મુક્ત
- જલદી ગરમ થઇ જતું હોવાથી સમય અને
બળતણનો બચાવ
- મિરકાશ માટે કાચક્ષમ અને ગણનાપાત્ર
એવા આપનાર ઉમદા મનાવત



જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

લીવર્ગી બિલ્ડિંગ, મરીન લાઇન-સુ બર્ધ-૨૦ ટે ૨૯૧૧૫૬
શોરૂમ ક સારાચાલ, કાલબાદેવી, સુ બર્ધ-૨ ટે ૩૩૪૮૫૩
કલકત્તા - મદાસ - હૈદરાબાદ - દિલ્લી

રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ

કાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ,
૨૩, એમ્બાન્કેડેડ રોડ,
કલકત્તા - ૧

વિદ્યાર્થી જગતની અશાંતિ- એક નવો દષ્ટિપાત

દુનિયાભરના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર 'તોફાની' માનસ ધરાવવાનો તેમજ વર્ણિલોની આસા ઉથાપવામાં મહેતા માણવાનો આરોપ આજે સુકવામાં આવે છે. આજના વિદ્યાર્થી માનસના તેમજ આજની તોફાની યુવાન આલમના અત્યંતી પ્રતિ સુધી અનેક પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ એમ જણાય છે કે આમ પૃથક્કરણ કરતી વખતે કેટલીક અગત્યની હકીકતોની તેમજ દુઃખદ વાસ્તવિકતાઓની નોંધ લેવામાં આવતી નથી. વિદ્યાર્થીઓના આ માનસ કે તેના પરિણામ રૂપ આ અશાંતિના કારણો તરીકે એકની એક વાતો રજૂ કરવામાં આવે છે—જતી અને આવતી પેઢીઓ વચ્ચે સમજણનો અભાવ. વિદ્યાર્થીઓમાં જન્મેલ હતાશાની લાગણી, આદર્શ કે ચોગ્ય નેતાગીરીની ખામી, ધાર્મિક અગત્યનું અવમૂલ્યન વિગેરે. આ જૂની-જૂની રિત દલીલોનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે તેમાં કેટલું તથ્ય છે અને સત્ય શું છે ?

જતી અને આવતી પેઢીઓ વચ્ચે સમજણનો અભાવ એ કોઇ નવી વાત નથી. પરાપૂર્વથી આ આદ્યુ આવે છે. જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચે સંબંધ કયા જમાનામાં નહોતો ? રૂઢિચુસ્ત વિચારોની યુગાલમાં જન્મેલ સમાજમાં પલટાતા વિચારોએ હંમેશા વટાળ જગાવ્યો છે. એ કંઈ આજની જ ખાસિયત નથી. વળી આજની યુવાન પેઢી આગલી યુવાન પેઢીઓ કરતાં વધુ હતાશ છે કે પછી પોતાના ભાવિ માટે વધુ ચિંતાકુળ છે એમ માનવા માટે કોઇ ખાસ કારણ દેખાતું નથી. વિદ્યાર્થી છવનને આરે આવીને, કમાવાની કે બીજી સાંસારિક જવાબદારીઓના સાગરમાં ઝંપલાવતા પહેલાં દરેક યુવાન કે યુવતી પોતાના ગૃહ ભાવિ માટે કેંધક પ્રકારની વ્યાકુળતા જરૂર ધરાવે છે—જેટલી આજે, તેટલી જ સૌ વર્ષ પહેલાં, આવે વખતે આજનો જ યુવાન શા માટે હતાશ થઇને 'તોફાની' પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે એ પ્રશ્નનો જવાબ હતાશ પોતે તો ન જ હોઇ શકે.

ધાર્મિક અગત્યનું અવમૂલ્યન એ ખતાવે છે કે નવી પેઢીનું વલણ અધર્મશૂન્ય મૂકી દઇને એક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અપનાવવા તરફ છે. આદર્શ કે ચોગ્ય નેતાગીરીનો અભાવ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ, એનો અર્થ એમ નથી કે અત્યાર સુધી હંમેશા આદર્શ કે ચોગ્ય નેતાગીરી હતી અને હવે નથી રહી. આ એક નવી જરૂરિયાત

જૈમિની ચીનાઈ

છે-નવા, બદલાયેલા સંયોગોનું સ્થાન.

માનવ પ્રગતિના ઇતિહાસમાં આજે પ્રથમ વાર સમાજ એ પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યા છે કે જ્યારે 'વિદ્યાર્થીઓ' અને 'યુવાન પેઢી' એકાથી બની ગયા છે. આજ પહેલાં 'વિદ્યાર્થીઓ' 'યુવાન પેઢી'ના એક જાડુ નાના અંગ જેવી દસ્તી ધરાવતા પરંતુ આજે એમ નથી રહ્યું. આજની યુવાન પેઢીનો મોટો ભાગ 'વિદ્યાર્થી'નાં નેજા નીચે એગેલા થયો છે. તેઓના ઉદ્દેશો એક છે. તેમની માંગણીઓ એક છે. તેમની ફરિયાદો એક છે. તેઓનો વર્ગ એક છે. વધુ સારા સંદેશવ્યવહારને કારણે દુનિયા સંક્રાંતિમાં મદદ છે. તેઓને એકબીજાનું પીઠબળ છે. તેઓમાં આજે અજૂનપૂર્વ એકતા છે.

આજની યુવાન પેઢીની શક્તિ જૂતકાળના કેાઇપણ સમયે યુવાનોની શક્તિ હતી તેના કરતાં વધુ છે. આજના યુવાનો દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિષે વધુ સલામત છે એટલું જ નહીં તેઓનું સામાન્ય જ્ઞાન તેમના પૂર્વજો કરતાં ધણું વધુ છે. જેમ જેમ માનવ ઉત્ક્રાંતિની સીડીના પગથિયાં ચડતા જાય છે તેમ તેમ તેના માનસમાં પણ પ્રગતિ થાય છે. જનવરો નજીકના ભવિષ્યથી વધુ ભાવે જોઇ નથી શકતાં. માણસ વધુ ને વધુ દૂરદેશી થતો જાય છે. આ જ કારણોસર પ્રત્યેક નવીન પેઢી જૂની પેઢીએથી ઉત્તરોત્તર મુશ્કેલી જાય છે અને તેથી જ તો નવી પેઢી સમાજ અને જગતમાં રહેલી ખામીઓ માટે જૂની પેઢીને વગોવતી આવી છે. અસખત, એથી એ બુલાવું ન જોઇએ કે ભવિષ્યમાં નજર કરીને તેને માટે કટિબદ્ધ થવા કરતાં જૂતકાળને મજામાં રાખીને ખેડખાપણ કાઢવી વધુ સહેલું છે ! અથવા જો બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો; યુવાન પેઢીમાં રચનાત્મક દૃષ્ટિનો અભાવ છે એ વાત નકારી તો ન જ શકાય. આજના યુવાનો માત્ર ગઇ પેઢીની નિરથતા અને અસંજલતા વિષે વાતો કરે છે, કિંતુ તેમાં ક્યાં અને કેવી રીતે સુધારો કરવો તે કોઇ નથી કહી શકતું.

ભારતની અચાત પરિસ્થિતિ વિષે કોઇ વિચાર કરીએ એ પહેલાં જો મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે. પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓની અચાતિના મૂળ કારણમાં અને પરદેશમાં સમાન નથી બીજો, કે જે માત્ર પ્રથમ મુદ્દાને અનુગત છે, પરદેશની અને અહીંની અચાતિનો ઉકેલ સમાન ન હોઇ શકે. કાંસના યુવાનો સમાજવાદી પરિમળોને વેગ

આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અમેરિકા યુવાનો વસુવેક-કુટુંબજ્મની ભારતના ફેલાવે છે, એક યુવાન પેઢી સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રીયતા ઉપર ક્રોધ ધકળાય છે, કેટલાયે વિકાસ પામતા અને અણવિકસિત દેશોમાં યુવાન પેઢી વધુ સારી રાજકીય પરિસ્થિતિ પામવા લડી રહી છે, ત્યારે ભારતની નવી પેઢી રાષ્ટ્રીય મિલકત બાળાને નુકસાન પહોંચાડે છે, શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને માર મારે છે, અચૂતરની હારી ઉઠાવે છે અને આખાએ વિદ્યાર્થીજગતને કપાત્રે કલંક લગાડે છે. હજીયે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ લઘુમતી વિદ્યાર્થીઓનાં આ કૃત્યોને સાથ નથી આપતા, પરંતુ જો સમયસર પગલાં લેવામાં નહીં આવે તો લઘુમતીની બહુમતી થતાં વાર નહીં લાગે-અને પછી પરિસ્થિતિને કાશુમાં લેવી ધણું અઘરું થઇ જશે.

અહીં પરદેશોનાં વિદ્યાર્થીઓના બધા જ કૃત્યોને બિરદાવવાનો સમાર પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો. અહીં અચાતિના મૂળ-તેના હેતુ-ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પરદેશનાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના લક્ષ્યાંકોને પહોંચી વળવા માટે જ્યારે ખોટા માત્ર લે ત્યારે ભરે તેમને વખોડવામાં આવે, પરંતુ એ જુલાવું નહીં જોઇએ કે તેમનું ક્ષેત્ર ખરે જ પ્રશંસાપાત્ર છે-તેમનો આશય બિરદાવવા લાયક છે. ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ પાસે કોઇ ઉચ્ચ કે લાચક ક્ષેત્ર નથી. કોઇ આદર્શ ક્ષેત્ર નથી. આ કુખદ જિના છે. ભારતના વિદ્યાર્થીઓની ધમાશો અને વિનાશક પ્રવૃત્તિઓના કોઇ યોગ્ય કારણો નથી હોતા અને જો હોય છે તો તે આ ધમાલવું સમર્થન નથી કરતા હોતા, અપુરતાં હોય છે.

વળી, અચાતિનો બધે જ દોષ વિદ્યાર્થીઓને માથે નાખવો એ માત્ર અયોગ્ય નહીં-અન્યાયી પણ કહેવડપ. ભારતની પ્રજાના દરેક વર્ગને, દરેક સ્તરને કંઈને કંઈ ફરિયાદ તો છે જ. વિરોધો અને મોરચાઓ રોગચાળાની જેમ ફેર ઠેર ફાટી નીકળ્યા છે. ફેરીયાઓ અને રૂપા-વાસીઓ; મજૂરો, ગ્રામસ્તાઓ અને અધિકારીઓ; ઉદ્યોગ-પતિઓ, વેપારીઓ, કુશનદારો અને બેંકરો, શિક્ષકો અને અધ્યાપકો; સંસદસભ્યો અને મુસ્લિમો, સમર્થા અચાત છે વિદ્યાર્થીઓને માથે દાસવૃત્ત કંઈ જવાબદારી ન હોવાથી તેઓ મરજી મુજબ વર્તી શકે છે અને એ કારણસર વિદ્યાર્થીઓ સમાજની આંખે ચડી ગયા છે. વિદ્યાર્થીજગતની અચાતિનો દોષ સમાજમાં દરેકને માથે

એક એવું વિષયક છે જેને ઉદ્દેશ્ય કયા
| થયો છે તે ન કહી શકાય. માનવ પ્રતિભાસર્માં
યુગો યથ ગયા. આજનો યુગ છે અશાંતિનો.
માપણે જે આત્મસંયમ કેળવીએ કે આત્મશિક્ષણ
તો જ કાયદો અને વ્યવસ્થા ટકી શકે.

શેએ—આસ તો માળાપે-બાળકોને આદેશ
તના પાઠ બાળપણથી જ બહુવિધા બેઠકો. કુમળા
તેમ બાળાએ તેમ તે વળે. દરેક બાળકને પોતાનું
અકિતવ ખીલવવાની તક આપવી બેઠકો.
પોતાના સપનાઓ મુજબ બાળકોને ‘ધડા’નો
કોઈ જ અધિકાર નથી. ધણુંખડું આવા ધડ-
બાળકની પ્રગતિ રૂંધાય છે અને એમાંથી જન્મે
શા અને વિરોધ.

ક્રિકેટ પોતાનું જીવન શિક્ષણને અર્પણ કરેલું
રેષ્ટરે વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ પ્રત્યે તેમને સમ-
વે જરૂરી છે. પહેલું તો, બહુવામાં આવતા
અને તેના ઉપયોગમાં થતા જ્ઞાન વચ્ચે અંતર
ધણું અગત્યનું છે. શિક્ષણના પાયામાં વિદ્યાર્થી-
સંચાર કરેલ જ્ઞાનની ઉપયોગિતાની કસોટી હોવી
બીજી, પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં કેટલાયે મૂળભૂત
બો કરવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. વિદ્યાર્થીની
કસોટી તેની અભ્યાસ પરત્વે સૂઝ, અલ્પશક્તિ
મૌલિકતા છે. તહીં કે ગોખણપટ્ટી, પોખંડિયું જ્ઞાન

અને હિંસતરી !

સરકારે પોતાની રાજકીય જરૂરિયાતો મુજબ ડાસ-
વારે બહુતરમાં ડબલ કરવાનું સદંતર બંધ કરવું
બેઠકો. બહુતર સાથે થતી આવી બાલિશ રમતને
કારણે બહુતરના ધોરણો અનિશ્ચિત થયા છે, બહુતરની
પદ્ધતિનું નથી કોઈ સમતોલન કે નથી ઉદ્દેશીતું કોઈ
કાયમીપણું. વિદ્યાર્થીઓને તેના કાર્માં સ્વતંત્રતા હોવી
બેઠકો. સરકારનો પાઠ માત્ર તેમને મદદ આપવાનો,
રક્ષા કરવાનો અને દિશા બતાવવા પુરતો છે. કોઈપણ
ભેગે ‘પક્ષ’ કારણ અને રાજકારણથી વિદ્યાર્થીઓની
પ્રવૃત્તિઓને દૂર કરવી જ રહી એ સાથે એ પણ અગ-
ત્યનું છે કે સરકારે હિંસાને નમતું ન આપવું બેઠકો.
આને વિદ્યાર્થીઓની ફરિયાદો અને દરખાસ્તો તરફ ધુલ-
દપ કરવામાં આવે છે અને પછી જ્યારે પથ્થરો ફેંકાય
છે કે હિંસા થાય છે ત્યારે સરકાર નમી પડે છે. હકીક-
તમાં આથી બિલકુલ ઉંધી જ વતીલુંક જરૂરી છે.

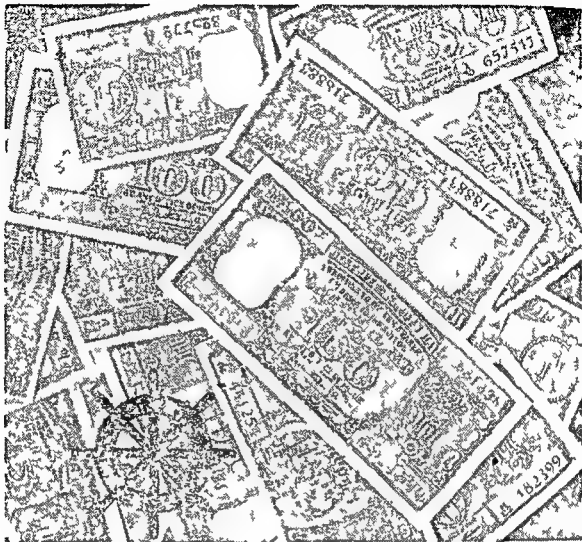
અંતમાં, વિદ્યાર્થીઓએ ધ્યાનમાં રાખવું બેઠકો કે
વિદ્યાની શોધ એ તેમની મુખ્ય ફરજ છે. ધીરજ,
આસા અને મહેનત એ જ સફળતાના તાણાવાણા છે.
સફળતાનું સિખર સર કરવા માટે કોઈ દુઃખો રસ્તો
જ નથી.

● ● ●

પ્રતિભા ?

રંગીન તબિયતનો આધાર નથી હોતો,
કે હોય છે પ્રતિભા પડકાર નથી હોતો;
વાદળને હટાવીને આ સૂર્ય બતાવે છે
કે મેઘધનુષ પાસે ટંકાર નથી હોતો

— નાદાન



S STA'S-31M-320A GUJ

સિધિયા
નસીબવતુ ચક્ર
પોતાના અદ્યતન
બહાલ કાફલા સહિત...

કુનિયાના કોઈ પણ મોડા
બંદરે અમે મેમામ અકારનો
મ લ લર્જ અપમે છીએ
સિધિયાના કાફી અદિ
અદ્યતન અહાને મારફત
આપના કસિયાપારના
આપારને વિકચ મો

સિધિયાના કોઈ પણ મોડા
બંદરે અમે મેમામ અકારનો
મ લ લર્જ અપમે છીએ
સિધિયાના કાફી અદિ
અદ્યતન અહાને મારફત
આપના કસિયાપારના
આપારને વિકચ મો



(સ્થાપના ૧૯૧૬)

ધી સિધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ
ચિહ્નિત્વ હ ઈસ વચ દ મે ૨૬ મુખર્ ૧ દેસિયો ૧૯૧૧ (૧૧ દ ૪૦) દેસિયો ૧૯૧૧
સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયન સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની લિમિટેડ
૧૦ મે ૧૧ વચ દ મે ૨૬ મુખર્ ૧ દેસિયો ૧૯૧૧ (૧૧ દ ૪૦) દેસિયો ૧૯૧૧
૧૦ મે ૧૧ વચ દ મે ૨૬ મુખર્ ૧ દેસિયો ૧૯૧૧ (૧૧ દ ૪૦) દેસિયો ૧૯૧૧

કેવો પ્રયત્ન ! કેવી જહેમત ! કેવો વાત્સલ્યપ્રેમ ! !

ચકલાચકલી જેવા ચકલાચકલીના જોડાંએ એક માળો રચવા માંડ્યો. તે વાતે વાતે અંદર આવે, બહાર જાય, પાંખો પસારી કુરુક...કુરુક...ભીડી જાય. પાંખાં આવે-એક...જે...તથા વાર, એમ એમ કરતાં બાજુકો ઘાસ જોડકું કરે. દોરા લાવે ધાગા લાવે, રૂના કાપા કયાંકથી ઉપાડી લાવે. હેમ્પા નીચે પડતા જાય, સળકડાં સરતાં જાય, બીજાં ઉપાડી લાવતાં શી વાર ?

તેઓએ ધરને ખૂણે ખૂણે ફરી વળી સિલિંગ પર, ફેન પર, અલતાઈ પર-બધે જહેમત કરી જોઇ. જેવું કોઇ નહિ, તેનો એક સગો છે આ દુનિયામાં હજી પશુ, એમ સમજી ગાંધી બાપુની ધરમાં ટિંગાંડેલી જમિ પાછળ ચકલાચકલીએ ધીમે ધીમે રૂપાળો માળો આબાદ ગોઠવી દીધો. ચકલાચકલીના આ નવલા પ્રયત્નને ઉજળા અંતર અને ઉજળા હૃવનવાળા બાપુની જમિ આવકારી રહી. ચકલાચકલી બાણે કાશી-તીરથ પામ્યાં ધડીને સત્સંગ થયો એની શી બાંહેધારી ! તેથી વારે વારે ચકલી ભીડી બાપુનો સુખદાયી સંદેશો મૂંજતાં યજ્ઞકર્મ અને શ્રમનું ગૌરવ કરતાં રહ્યાં. ધન્ય એમનો પ્રયત્ન ! ધન્ય એમની ધીરજ !...

જલકતા પ્રેમથી બેઠાં બેઠાં ચકલાચકલી હવે વિચારવા લાગ્યા :

‘હાસ ! હવે અંગૂઠા જેવા ઇંડાને મૂકવાનો અવસર આવશે. ખેર જેવડા ઇંડા સેવાશે. પછી રૂપાળાં બચ્ચાં બહાર આવશે. માળામાં એમનું પારણું ઝુલશે, અહાહા !’

ચકલીના નાચખેલ જોઇ ધરનાં બાણાં ખૂબ જ આનંદ પામ્યાં પણ મોટેરાં મોટાં ચકલી ખૂબ જ કિન્નાયાં. સળકડાંના કજંદરો કચરો કેટલો !

તેમણે સફાઇના દિવસે નોકરના હાથમાં ઝાડું અને સાવરણી પકડાવી દીધાં. એણે ઝાડુંએ શરૂ કરી દીધી-ભડ ઝડ...ભડ ઝડ ! જમિ પાછળનો માળો, તેનાં તાર તાર તણખલાં, દુઃશાસનના દ્રોપદીવજ્ઞહરણ જેમ ખેંચાવા લાગ્યાં. ગાંધીબાપુની જમિ અપાર વેદનાથી આ અધઠિત કૃત્તમ મુંગી મુંગી જોઇ રહી.

એવામાં અચાનક ચકલાચકલી ત્યાં ભડકતાં ધસી આવ્યાં. પડાણીએ, બારીએ, દીવાલની ખીટીએ ભીડી, બેસી પોતાની અનોખી રીતે રાવકરિયાદ કરી, વિરોધ

કર્મો, કાળો કઠળાટ કર્યો, પણ નિર્મળનું કોણ સમિતે ? આખર માળો વેરવિખેર નીચે ફસાઇ પડ્યો. દિવસોની મહેનત બરબાદ મઇ.

‘હાય રામ ! મૂંગાં નિર્દોષ છવ પર આ અત્યાચાર ! કેવું નિર્દોષ કામ ! પ્રભુ ! સવળાની કુણ્દિ કાપને બાપું’

છબિના યુખમાંથી આવી મૂંગી પ્રાચના સરી પડી હતી. છબિનાં અદરય આંસુ કોઇ જોઇ ચક્રયું નહિ

બળાતકારે ધરમાંથી દોડી કાઢેલાં ચક્રાચકલીને બીજે જઇ પગલાબલો પડ્યો. તે એક સાળા પહેળા રસ્તાના મધ્ય ભાગ પર, પૂર્વ દિશા તરફનું નાતું પથ ચળવાણુ, ધટાદાર ઝાડ હતુ. ત્યાં પહેલાંની જેમ જ ઝડપભેર માળો રચવાની પ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી, કારણ કે ચકલીનો પ્રસવકાળ નજીક જ હતો.

ચારે બાજુ માથુસો અને વાહનોનો વ્યવહાર ધમ-ધોકાર ચાલતો હતો. ટળતી બપોરનો તડકો આરામપ્રદાન કરતો હતો. વૃક્ષધટામાંથી વાતા પવનના ઊંચા સ્તર ચૂંપ રહ્યા હતા. તેમાં પથ્થુપૂજનો અધકાર સર્વનાં અછાડતાં કિરણોથી રિમત કરતો હતો. ત્યારે ચકલી ચક્રાને હળવે-કથી કહેવા લાગી:

‘ચક્રા ! જો તો ખરો કે મેં કેવાં મુંદર ઇંડાં મૂક્યાં છે ! તું કેમ કંઈ તેના વિશે બોલતો નથી ?’

‘શું બોલું હું ? મારી રાણી ! તારે ઇંડાંની શી નવાઇ ?’

‘એમ કેમ બોલે છે ? તારે તેની કાળજી લેવાની નહિ ! મારે જ માત્ર સેવવાની એને ?’

‘તું માદા છે. તું જન્મદાત્રી મા કરી. બચ્ચા તો નીકળવા કે કેવી કેવી ઝીણી ઝીણાતનો બોતલો વીણી લાલુ છું તે પછીથી જોજો ?’

આ સાંભળી ચકલી પ્રસન્નચિત્તે ઇંડાંને છાતી સરસા દાખી સેવી રહી.

હેમંતનો શોકકો તડકો પી ખીસેલાં પુખ્તો અને ઘાસતુલ્ય પથ્થુ સૌરભ્રમ ફેરી રહ્યા : ‘અને પ્રસન્ન છીએ, તમે કેમ છો ?’

આ પ્રશ્ન તરતથી સરી ગયો એટલામાં તે ઝાડ પાને માથુસોનું એક ટોણું અવાજ કરતું આગતું દેખાતું કેટલાક આદીવાસીઓના હાથમાં ત્રિરંગી પવજનો દંડ

હતો. ટોણું પાસે આવ્યું કે ચકલીએ ગભરાઇ જઇ પૂછ્યું :

‘ચક્રા ! શી ગરબ છે, આ ?’

‘કશી ચ નહિ. જોતી નથી લોડો માધીછની જ્ય બોલાતી રહ્યા છે.’

‘માધીછ ? એ કોણ વળા ?’

‘લે, તુંવ કેવી છે મારી બધ ! બધા માફ તેં પણ માધીછને વિસ્મૃતિની રાખમાં ઢૂંધૂરી દોષા કે શું ? હે, એમની તથા કોઇને ? તે એક મહાન પુરુષ થઇ ગયા.’

‘આ ઝાડ કરતાં ચ મોટા ?’

‘તારામાં તે રતિભર સુદ્ધિ છે ! માધીછ મહામના મહામાનવ હતા મોટા એટલે એક. સર્વ માથુસોનાં મહાન.’

‘આજ પૂર્વે માધી નામ સાંભળ્યું નથી.’

શેતું સાંભળે ? રાત્ર્ય બદલાયુ ને ? સંસ્થાનો વિશીન થઇ ગયાં. હવે દિલ્હીવાળાઓનું રાત્ર્ય છે. ન્યાં કેમિ-સીએ-અ-તેવાસીએ પથ્થુ એમને બૂલી ગયા, તેમ તુંવ જૂની ગઇ, એમાં તારો શો દોષ ? આજ મુકિત નવા બંધનની માયા બની ગઇ છે.’

આ વાર્તાલાપ વેળા કતવ્યના દંભથી મજલ કરતું માથુસોનું ટોણું તે ઝાડ તળે આવીને થંક્યું આગેવાન સરખા દેખાતા એક જે જણે ટોળાને શાંત થવા આદેશ આપ્યો. જગ્યા નક્કી કરવા તેમનામાં વિવાદ ભગ્યો.

‘મહાત્માજીનું પૂતળું અહીં પધરાવવાનું નક્કી થયું છે.’

આ જગ્યા અપોગ્ય છે. ઝાડ વચ્ચે નડે છે ને ?

‘એની તે શી વિસ્મત ? કાપી નાખીએ હમણાં જ. માધી મહાન કે ઝાડ ?’

ચકલી ફફડી ઊઠી. બધી બાજુએથી સૂર ઊઘે : ‘ઝાડનું ઉન્મૂલન કરો.’

મૃતિપૂજના પૂજારીઓ પોકારી ઊઠ્યા : મહાત્મા માધીછ કી જન્મ બોયો બાપુછની જન્મ.’

અને અસૂર હાથવાળા વેડ મારે પકડી લાવેલાના કુદારીના ધા તે ઝાડ પર પડવા લાગ્યા : કેડ, કેડ, કટાકટ કેડ...ધળ, ધળ, ધળાધળ, ધળ

ઝાડ હમમચવા લાગ્યું, એવી ચકલી બોવી :

‘ચકલા ! શું કરે છે, લોક ?’

‘ઝાડ પડવાનું આખર, ખીજું શું ?’

‘તો પછી ‘ઝાડ વાવે’ની જુએશ કયા ધરામાં ગઇ ?
વરસાદ, પશુપક્ષીના આધારભૂત, ફળફૂલ, લાકડાં અને
મીઠા ઊંચે આપનાર ઝાડ પર આ અત્યાચાર શો ? રે
ભગવાન ! આપણો આશરો...? આપણાં ઇર્ષા...?’

ચકલી સૂતમૂક બેસી રહ્યો. એથી ચકલી લયબ્ધાકૂળ
બની કહેવા લાગી:

‘હવે કંઈ ઉપાય કર. આ ધક્કા જોરથી લાગે છે.’

‘યોભ, હું બીજી કોઇ નિભંધ અને સગવડવાળી
જગ્યા હોય તો શોધી આવું.’

‘જલદી કર, જા.’ કાકલુદીની વાણીથી ચકલી બોલી.

ચકલી ઊઠ્યો. ચકલી જીવ મૂઠીમાં વાળી, પાંખ
નીચે ઇર્ષા દર્શાવી શોકાતૂર બની બેસી રહી. બેઠી બેઠી
ચકલાની વાટ જોવા લાગી. તેણે માળા તરફ નજર
ફેરવી તો આંખે અધારા વ્યાપ્યાં. ઝાડ એક બાજુ નમતુ
હતું. ગોળ ઇર્ષા ગડગડ ગડગડ ગળગળાં હતાં. ધણી સમા-
લવા છતાં તે નીચે ગળગળાં. ભૂકા જોડી ગયો તેમનો.
ચીકટો જરદો રેલાવાથી ધરતી પર લોહી જેવાં પીળાં
ધાળાં પડી ગયાં. લોકોના અવાજ આવતા હતા. ધા પર
ધા પડતા હતાં ધબ...ધબ...ધબ.

અને એકદમ અવાજ ઊઠ્યો...કડકડ...કડકડ.

ઝાડ ધબ દબને જમીન પર ફસાઇ પડ્યું. જાણે
મુઠ્ઠામિ પર અશ્વરયામા હજીયો. ઝાળ પાંખડાં ખળભળી
ઊઠ્યાં. તેમાં ચકલી બિચારીએ પાંખો ફફડાવી બિડી જઇ
જીવ બચાવ્યો પણ તે પાછી પડેલા ઝાડ ઉપર આકોશ
કરતી જઇ બેઠી.

એટલામાં ચકલાએ આવી ત્યાં પછડાં ખાધી. એણે
સુદામાના ધરજોગો માળો વિખાઇ ગયેલો દોઢો. ચકલીને
હૃદયમાં એને દમ ચડી ગયો. છેવટે તેની પાસે જઇ ઉદાસ
બાવે બેઠો ત્યારે ચકલીએ ચાંચ જોલી સંત પવાણી ઉચ્ચારી:

‘ચકલા ! તું કેવો છે ? ગયો તે ગયો. વહેલા પાછાં
ફરાય નહિ ? આ જો કેવો જગજ ચયો ? મારું બચ્યાં !
હાય ભગવાન !’

‘ગઇ મુન્દરી ભૂલી જા, હવે શું કરવું ? ક્યાં જવું
આપણે ? કોઇ સલામત જગ્યા મળતી નથી. મને શી

ખબર કે આ લોક ઝાડ આટલું જલદી પાડી નાખશે?’

‘પણ મારાં ઈંજા ગયાને ? તારો માંધી દુષ્ટ છે.’

‘ખબરદાર ! આણું અથલથામ મોડીશ મા. માંધીજી
દુષ્ટ નથી, નથી ને નથી. આ માંધીના ગરિયાઓ છે.
માંધીજીએ તો ગામ બળવી કહ્યું છે કે મારાં મંદિર ન
ચણવશે, પૂતળાં લિલાં ન કરશે. મયાં પછી કોણ
સાંભળે છે, એમનું ? એમના આદર્શનો અપભ્રંશ એમના
વારસ આ આરસમાં કરી રહ્યા છે. એમાં માંધીજી
બિચારો શું કરે ? લોકો તો કહે છે કે, એમનું ‘ખરું’
ખૂન ગોડેએ નહિ, પણ એમના અનુયાયીઓએ કયું
છે. તેઓ આતતાયીઓ છે. માંધીજી તો એમના હેલ્સા
આસ સુધી પ્રાણીમાત્રનાં સુખો ઝંખ્યા હયાં.’

ઉંધરત ચયેલા ઝાડ, પોતાનો માળો અને છુંદામેલાં
ઇર્ષા તરફ વિષાદભરી દષ્ટિ ફેરવી અપાર ચિંતા વ્યક્ત
કરતાં ચકલાએ આગળ ચલાવ્યું :

‘ન્યાય, દયા, સમતોલ દાષ્ટી બીજાને વિચાર...

વગેરે વિસારી લોકરવાથ’, લોભ, મોટાઇ, ચલતી ગાડીમાં
સવારીના વિચાર કરવા લાગ્યા છે. જ્યાં ત્યાં આંધળાં
અનુકરણો યઇ રહ્યાં છે. એનો શોક નકામો છે, આપણા
જેવા તુચ્છ જીવો માટે. ઇર્ષા ગયાં તે ગયાં. લોકોનું
સત્યાનાશ ચવા બેઠું છે. કુળ ઉઝડી ગયાં, ધંધાધાપા
ઉખડી જવા બેઠા છે, કુટુંબો તારાજ યઇ રહ્યા છે, દેશ
પાયમાલ ચવા બેઠો છે, એમ આપણો માળો પણ.
આલો વ્હાલી ! અન્ય દેશ ભણી.’

ચકલીએ આ સાંભળી કુઃખભર્યો આસ ખેંચી છુટ-
કારોનો દમ કાઢ્યો.

‘રાત પડી જશે તે પહેલાં કોઇ મુકામ શોધી લેવો
પડશે, ચાલ.’

ચકલાચકલી ઉઘેછેદન ચયેલા ઝાડને છોડી એકબીજા
બરોબર થાંભલકાશમાં ચકર લગાવવા લાગ્યાં. ચકલીએ
અચાનક નીચે બિતરી માંધીજીના સમારોહ ચયેલા પૂતળા
પર ઝુરસામાં જોરથી ટક કરી ચાંચ મારવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘હાં...હાં...હાં’ ચકલાએ પાછળ બિતરી એને વારી.
જમા ચયેલા ટોળાંએ માંધીજીના પૂતળાને હારતોરા
ચલાવ્યા. ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનો ચયાં.

‘માંધીજીપુ મરીગોના બેલી હતા. નિરાધારોના આધાર
હતા એમના માગમાં કેટલક પડ્યા હતા, તે બિચકી

ખાખુએ મુક્ય. અન્નાપને નીચી ચૂંટીએ સાંખી ન રહ્યા..એમણે કુમર ઉપર મુદી બરી પુછ નાખી. ઉઠેરા ખાલી કરી નવસજનું ખાતર પુધું... એમનું હૃદય વિરાળ હતું. કુખિયાં ને ફુલાપેલાંના અંધારું... બીવણું દિ'સાના યુગમાં અંધિ'સકે બની ઝંપલાવ્યું...વગેરે, વગેરે.'

ઉપર ઊડતા ચક્રલાચક્રીને આ વ્યાખ્યાનોનો અર્થ પોલો લાગ્યો ખાલી સળે બખડતા લાગ્યા, હોહ ફફડતાં તે માત્ર સરી રહ્યા હતા, હૃદયની સાચી વાણી નહિ.

અંતે 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઇ જાણે રે.'નું ભજન માઇ સમારેલ જોયો મુકાઇ ગયો.

પોતાના કુદૈવથી હાથ ધોઇ નાખી ચક્રો ચક્રી કોઈ કંઈમાંથી આશ્ચર્યમાન શોધવા ત્યાંથી ઊડી ગયા. પાસે જ રસ્તા પર ચાર મજલાની ઇમારત ચઢાતી હતી. પાસખ બંધવા દીવાલમાં બાકેરાં હતાં. તેમાં મોટી વળીઓ અને જાડ વાંસ ટેકળ્યા હતાં. ત્યાં ચોડા દહાડા વિતાવી નાખવા ધામા નાખ્યા. દિવસે મજૂરો કામ કરવા આવે, ત્યારે ઊડી જાય; સાંજે દહાડિયું રળી ઘેર જાય, ત્યારે દિવસભરનો શ્રમ ઉરડવા આવી ત્યાં બરાઇ જાય, પણ એમને કેમય કળ વળે નહિ-ઝાડવાળી જગ્યાનો નેડો લાગ્યો હોય ને!

ત્યાં તો હવે ઝાડ ન હતું. કોદાળા-પાવડા નાચવા લાગ્યા હતા. માટી પુરાજ ગઇ હતી. તેમાં હરિયાળી ધાસ ઊગી નીકળ્યું હતું. તેની ફરતી ગોળ તારની કાંટાળી વાડ બનાવી દીધી હતી, જેમાં પૂતળાની પાસે કોઇ ફરકે સુદાં નાંહ. તારની વાડને એક લોખંડી દરવાજો હતો, તે સદા બંધ રહેતો હતો.

ચક્રો ચક્રી પોતાના ઉજડી ગયેલા શૂંઠસંસારને નવેસરથી માંડવાના વિચારોમાં ત્યાં આગળ આવી બેસતાં. બસ, પૂતળાને ભેંધ બેસી રહેતાં. પૂતળું પણ હમદહીંથી તેમની સામે ભેંધ રહેતું.

અચાનક ચક્રલાની ચક્રે નજરે બાપુના કૂચ સ્ફૂટિ' માટે ઉપડેલા આગલા ડગ અને નિશ્ચયાત્મક ચાપેલા પાછલા ડગ વચ્ચે ઊડી ખોલણું દેખાઇ. બાપુની પેતડી નીચે તે ચરણપદો ભોંડેલા હતા ત્યાં તેણે સાચી ઝીત પાયરેલી ભેંધ.

‘હે ને, આ ખોલણું વચ્ચે આપણો માથો બનાવીએ

તો કેમ? મારું’ હૃદય તો એમના ચરણકમળને ઝંખી રહ્યું છે.’

‘ના રે બાબા! ચક્રી ડહાપણ ડહોળતી બેઠી ઊડી : ‘ફરી આ ગાંધીના નામે કોઇ સંકેટ આવી પડે તો? એમનું નામ તો સહેજ સહેજ વાતમાં વટાવાય છે. મારી વાત સાંભળીશ? મારી બીજી સુવાચ છે. કું’ ત્યાં ઇર્ડા મૂકનાર છું.’

‘નહિ રે નહિ, આ જીવત ગાંધી નથી, પૂતળું માર છે છતાં પણ ચિંતાની કરચલી બેઠે ભરમરે ધરી આ પૃથ્વીના કલણમાં મરાણ જેવા કેવા ઊભા છે? એમના હાથમાંના દંડ અબખનાં વરદાન આપે છે, એમના પાત્ર કમળથીય વધુ કામગા છે.’

ઉવટ ચઠેલીનું મન આનું. ‘ખૂબ જહેમતથી ચક્રક ચક્રીએ બાપુના પૂતળાના પગ આગળની ખોલણમાં મારો રચી પણ દીધે. બાપુની છત્રછાવામાં શેનો ડર? શાંતિથી દિવસો નિર્ગમન થવા લાગ્યા. ચોડા જ વખતમાં ચક્રીએ ઇર્ડા મુક્યાં. નાના સંખ જેવાં સફેદ ઇર્ડાને દાખવી ચક્રી ચક્ર ચક્ર બોલવા લાગી :

‘ફરી સુંદર અને નિર્ભય જગ્યા છે નહિ? ફરે ઇર્ડા ફૂટી બચ્યાં નીકળશે. મારા કુળને હવે ખતી દેખાતો તો નથી. પૂતળાની વાડનું દાર કદી ઉપડ્યું નથી. ટાંઠ, તડો, વરસાદ બધું સહન કરતા માણ નિશ્ચલ ઊભા છે.’

ચોડા જ વખતમાં કોઇ રાજકીય હીલચાલ જેવી નહલચલ પક્ષીયુગ્મની રાત્રે થઇ જાય છે. બચ્યાં જન્મ વાના ઉત્સવના આનંદમાં ચક્રો ચક્રી ઊડતાં ગાય છે, ગાતાં ઊડે છે એકબીજાને દેવાનું મોધું આદાનપ્રદાન કરે છે.

સામે જ ટેલિફોનના તારનું કનનન ઝન-વિદ્યુતિસિત્તર જેવું સંગીત સંભળાય છે જીવન ધનકતા અવિરત સદેશ વહેતા એ વિસ્તૃત કંપનો અને મુંજનો નવજ પરાંદની ઉપમા ઊંચેલા બચ્યાંના કંઈને ફેળવે છે.

આપણું વેપારી વહાણવટું

આઝાદી પછી ભારતની માલિકીના જહાજોમાં ઘણો વધારો થયો છે તે વાત નિર્વિવાદ છે. ૧૯૪૭ પછી ભારતીય માલિકીની કંપનીઓ પણ ઘણી વધી છે. સ્વતંત્રતા પછીના પહેલા પંદર વર્ષમાં આપણે ફક્ત વહાણવટાના એક જ વિભાગમાં—લાઇનર વિભાગમાં—પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા. છેલ્લા સાત વર્ષમાં આપણે વહાણવટાની બીજી દિશાઓમાં પણ ઝુકાવ્યું છે. આજે ભારતનો જહાજ ઉદ્યોગ ટ્રેંપ, બલ્ક ફરીયર અને ટેંકર વિભાગમાં પણ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે.

વહાણવટા વગર દેશ-પરદેશ સાથેનો વેપાર શક્ય નથી. વહાણવટાનાં ત્રણ મોટા પ્રકાર છે. લાઇનર, ટ્રેંપ ને ટેંકર. આ ત્રણે પ્રકારનાં જહાજો જ્યાં સુધી પૂરતા પ્રમાણમાં મળે નહિ ત્યાં સુધી કોઇ પણ દેશનો દરિયા-પાર દેશો સાથેનો વેપાર વધે નહિ.

દરિયાપારના વેપાર માટે બ્રિટીશ જમીનામાં પણ જહાજોનો તોટો નહોતો. આજના ને એ જમીનાના વહાણવટામાં ફક્ત એક જ તફાવત હતો કે ભગભગ બહુ જ વહાણવટું તે જમીનામાં બ્રિટીશને ખીજ પરદેશીઓની માલિકીનું હતું. વહાણવટાની મોટા ભાગની કમાણી પરદેશીઓના હાથમાં નૂર વાટે, પરદેશી કુટિયામણરૂપે, પરદેશીઓના હાથમાં જતી હતી. પરદેશી વહાણવટાની કમાણીનો મોટો હિસ્સો બ્રિટીશ વેપારીઓને હસ્તક જતો.

અંગ્રેજી રાજ નીચે ભારતના વેપારી હિતોનું સ્થાન ગૌણ હતું. આપણા વેપારી હિતોને મહત્ત્વ આઝાદી પછી આપાયું. આઝાદી મળતાં જ ભારત સરકારે ભારતનો વેપાર બહોળો અને એવા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. આપણા વેપારી સારી કુનિયા સાથે હોવા જોઇએ એવું આપણને લાગ્યું. આ જાતની નીતિને લીધે આઝાદી પછી તરતજ ઇંગ્લેન્ડ ને યુરોપ ઉપરાંત રશિયા તથા ખીજ સમાજવાદી દેશો સાથે, અમેરિકા સાથે, અને એશિયા ખંડના દેશો સાથે વેપારી સંબંધો બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

રશિયા સાથે સંબંધ બાંધતાં જ પહેલો પ્રશ્ન ઊભો થયો કે જ્યાં દેશો વચ્ચે નિયમિત માલવાહક જહાજોની આવજવ આવજવ વગર વેપાર કેમ કરવો? વહાણોનો તો અભાવ નહોતો. હિંદ અને યુરોપ વચ્ચે નિયમિત વહાણો આવતાં—જતાં હતા. જહાજો કંપનીઓ—અલગ્ગત મોટા ભાગની પરદેશી—ઘણી હતી. વેપારીઓને આ કંપનીઓએ

પી. ટી. દલાલ

અપનાવેલી કોન્ફ્રન્સ પદ્ધતિને લીધે સારી સગવડો મળતી હતી, પણ કાળા સમુદ્રમાં આવેલા રશિયાના બંદરોએ સ્ટીમર જવડે જ જતી. રશિયા માટેના રડયો ખડયો માલ પોર્ટરોયદ પહેલો ઉતરતો ને ત્યાંથી બીજી સ્ટીમરોમાં કાળા સમુદ્રમાં પહોંચતો. નૂરનાં દર બારે હતા ને માલને નુકસાન થતું તે શુદ્ધ. હિંદ-યુરોપની કોન્ફ્રન્સ કાળા સમુદ્રના બંદરો માટે સ્ટીમરો મુકે ને નૂરના દર ઓછા કરે એ અશક્ય હતું. પરદેશી જહાજ કંપનીઓ શા માટે અમલ ને નુકસાન વેઠીને હિંદને વેપાર બહોળો બનાવવામાં મદદ કરે? રશિયા સાથે ર ખેડવામાં આપણને આ કીમતી ભેષપાદ મળ્યો. આપણે શીખ્યા કે પારકા વહાણવટાની મદદથી દરિયા-પારનો વેપાર ખીલવવો એ લગભગ અશક્ય છે. દિ દ અને રશિયાની સરકારે એટલે જ વહણવટા માટે પણ કરાર કર્યા ને હિંદ અને રશિયન સ્ટીમરો પર આધાર રાખીને એક તદ્દન નવી સંધી જહાજ સર્વિસ બે દેશો વચ્ચે શરૂ કરી. આ વાતને એક દાયકો વીતી ગયો છે. બંને દેશો વચ્ચેનો વેપાર કુદકે ને જુરકે વધી રહ્યો છે. એનું મોટામાં મોટું કારણ હિંદી રસી વેપારને સાનુકૂળ થાય એવી જહાજ સગવડ છે. આ જાતના કરાર ભારતે લગભગ બધા જ દરિયા-કાંઠાવાળા સમાજવાદી દેશો સાથે કર્યા છે. આ કરારથી વેપારને જ નહિ પણ દિ દી વહાણવટાને પણ સારો ટેકો મળ્યો છે.

અમેરિકા સાથે પણ આપણો વેપાર ધણો વધ્યો છે. રશીયાની માફક અમેરિકા પણ આપણી સાથે વેપાર કરવા આતુર છે. પરદેશી કુડિયામણ અમવાની આપણી અશક્તિને લીધે આ વેપારનો આધાર અમેરિકાની લોનો અને આર્થિક મદદ પર રહ્યો છે. અમેરિકાએ આપણને સદાય તરીકે આપણને આપેલી લોનો અને આર્થિક મદદથી ખરીદાયેલા માલમાંથી ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા તો અમેરિકન વહાણમાં જ જવો જોઈએ, એવો આમદ અમેરિકાની સરકાર રાખે છે. આ ચાર્ટર કેટલેક અંશે આપણા વહાણવટાને લાભદાયક નીવડી છે. આપણી સરકાર પણ અમેરિકન સરકારનો દાખલો લઈને કહે છે કે બાકીનો પચાસ ટકા નહિ તો ચાળીસ ટકા માલ તો હિંદી જહાજોને જ મળવો જોઈએ. આ રીતે અમેરિકા સાથે વેપાર વધવાથી આપણા વહાણવટાનો પણ વિકાસ

સાધ્યો છે. દેશ પરદેશ સાથે વેપાર વધવાથી અને ભારતીય સરકારની સક્રિય સહાનુભૂતિથી રવદેશી વહાણવટાને ભારે પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. આને ઔદ્યોગ દષ્ટિએ વિકસેલો એવો એક પણ દેશ નહિ હોય જેને કિનારે હિંદી જહાજો માલ લેતા ઉતારતા નહિ હોય. હિંદી તેલવાહક જહાજો-ટંકરો-ને પણ ભારતની તેલવિપવક નીતિને લીધે પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે.

આઝાદી મળી ત્યારે આપણા ધ્વજ નીચે ૧૬૨ લાખ પ્રોસ્ટન વહાણો હતા અને આને ૨.૧૮ મીલીયન ટન છે છતાં એ વહાણવટામાં આપણી પ્રગતિ સર્વાંગી નથી. વહાણ કેવળ માલ લઈ જવા આવવાનું સાધન છે પણ વહાણવટું એ વેપાર વધારવાનું સાધન છે. આ સૂત્ર આપણા સરકારી અમલદારોને પૂરેપૂરું સમજ્યું નથી. આપણી સરકારે હિંદી વહાણવટાનો વિકાસ કરવો એ માર્ગ અપનાવી છે. હવે આપણે આર્થિક વિકાસના એવા તખકે પહોંચ્યા છીએ કે આ નીતિ અધુરી લાગે છે. હવે સંજોગ એવા ઊભા થયા છે કે હિંદી વહાણવટાનો નવા વેપારી સમૂહો ઊભા કરવામાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. દાખલા તરીકે લેટીન અમેરિકા સાથે કે વેસ્ટ આફ્રિકા સાથે આપણો વેપાર નહિ જેવો છે. આ દેશોમાં ખરે એવો માલ ભારતમાં બનાવીએ છીએ. પરંતુ એ માલ આપણે એ દેશોમાં પહોંચાડી શકતા નથી. આપણી ઝીજવરતુના બાવ પરવડતા હોય તો કેવળ એ કારણોને લીધે જ આપણો માલ આ દેશોને પહોંચતો નથી. બારે ગુર ને વહાણ ભરાય એટલે માલ શરૂઆતમાં મળવાની શક્યતા ન હોવાથી, જહાજ કંપનીઓ સર્વોંસ શરૂ કરવાની અનિચ્છા બતાવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાંથી રરતો ન કાઢી શકાય તો મોકખું છે કે લેટીન અમેરિકાને વેસ્ટ આફ્રિકા સાથેનો આપણો વેપાર જલદીથી ત્રિકસરો નહિ આ પરિસ્થિતિમાં આપણી સરકાર ધારે તો હિંદી વહાણવટાનો વેપાર વિકાસ માટે ઉપયોગ કરી શકે.

આપણા વહાણવટાનો આપણા સર્વાંગી વેપાર વિકાસ માટે અસરકારક ઉપયોગ કરવો હોય તો આપણી સરકારે એની વહાણવટા અંજેની નીતિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા જોઈએ. વહાણવટા અંજેના કાયદાઓને લીધે સર-

કારના હાથમાં હિંદી વહાણોની માલિકી અને અવરજવરની ખાખતમાં ઘણી સત્તા છે. સરકારે વહાણવટાનો વિકાસ જાહેર ઉદ્યોગમાં એટલો બધો કર્યો છે કે જાહેર ઉદ્યોગનું વહાણવટુ આજે અગ્રગણ્ય રથાન બોલવે છે. હવે એક ખીચું પગલું ભરવાની જરૂર છે. હિંદુસ્થાનનું આખું ચે લાઇનર વહાણવટું જાહેર ક્ષેત્રમાં લઇ લેવું જોઈએ.

લાઇનર વહાણવટું એ કોઇ પણ દેશના વેપારની કારેરજીજી જેવું છે. સર્વિસની નિયમિતતા, માલ ચલાવવાની સતત મળતી તક, અને પહેલેથી કરાવેલા અને સુકરર કરેલા વખન સુધી લાગુ પડતા ધરના દર-આ તથા કારણોને લીધે લાઇનર વહાણવટું વેપારની દ્રષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે. લાઇનર વહાણવટાને લીધે નાનામાં નાનો વેપારી પણ પરદેશી બજારોમાં પોતાની શાખ બાંધી શકે છે અને ઝાઝકનો વિચાર સંપાદન કરી છે. એટલે જ નવા કેંદ્રોમાં વેપાર નિકસાવવા માટે નવી લાઇનર સર્વિસોની જરૂર બની ચક છે.

ભારતીય જહાજ કંપનીઓ નવી લાઇનર સર્વિસો પોતાને ભોગે શરૂ કરવા તૈયાર નથી. જાહેર ક્ષેત્રમાં સરકારે પહેલવહેલી જહાજ કંપની રથાપી ત્યારે એવી નીતિ નક્કી કરી હતી કે જ્યાં ખાનગી ક્ષેત્ર અચકાય ત્યાં જાહેર ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરવો આ નીતિ હવે બદલાઇ ગઇ છે. જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીને હવે કહેવામાં આવ્યું છે કે ખાનગી ક્ષેત્ર માફક જ નક્કીનું ધ્યેય રાખવું. જાહેર ક્ષેત્ર કંપની હવે સરકારી મદદ વગર નુકસાન વેઠવા તૈયાર નથી. ખાનગી કંપનીઓને બીજી જાતનો ભય લાગે છે. આ કંપનીઓ સાહસ ખેડવા તૈયાર છે પણ એમને ભરોસો નથી. કે ભોગ આપીને નવી સર્વિસ પગભર કર્યા પછી, જાહેર ક્ષેત્રની કંપની એના ધંધા પર તરાપ નહિ મારે. આ માનસનું પરિણામ એ આવે છે કે જાહેર કે ખાનગી બંને ક્ષેત્રોનું વહાણવટું બીજા અનુભવે છે સરકાર પણ અસરકારક પગલાં ભરી શકતી નથી. કારણ કે જહાજ કંપનીને હુકમ કરીને નવી સર્વિસ ચાલુ કરવાની ફરજ પાડે તો યોગ્યતાં ચલાવવા બદલ આર્થિક મદદ કરવાનો પ્રશ્ન બોલો થાય. આવી મદદ કરવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી સરકાર પર હિંદી વહાણવટાને ગેરવાજબી મદદ કરવાનો આરોપ પણ મુકાય. આમ દરેક દ્રષ્ટિથી જોતાં એમ લાગે છે કે સૌથી સાચો રસ્તો સારાં ચે લાઇનર વહાણવટાનું રાષ્ટ્રીય

કરણ કરી નાખવાનો છે. પછી જહાજ કંપનીની નુકસાનીનો પ્રશ્ન કેબળ સરકારે જ ઉકેલવાનો રહેશે.

સરકાર આ રીતે હિંદી લાઇનર વહાણવટા પર પુરો અખત્યાર મેળવી લે તો જ આપણા લાઇનર વહાણવટાને આપણા વેપારનું અસરકારક સાધન બનાવી શકાશે.

હિંદી વહાણવટાના માર્ગમાં બીજી પણ એક મુશ્કેલી છે જે આપણા વહાણવટાને આપણા પરદેશી વેપારને સાનુકુળ થતાં અટકાવે છે. આ મુશ્કેલી આપણા બંદરોની હાલની પરિસ્થિતિને લીધે ઉદભવી છે.

ઉપર કહ્યું તેમ લાઇનર વહાણવટું એ પરદેશ સાથેના વેપારની કારેરજીજી છે. પરંતુ કોઇ પણ દેશનો વેપાર એકલા લાઇનર વહાણવટા પર ન નભી શકે. વેપારમાં કાચી ધાતુ, અનાજ, ખાતર માટેના રસાયણો વગેરે જથ્થાબંધ ખપતા માલનો પણ સમાવેશ થાય છે. આવા માલ માટે ટ્રેંપ જાનના જહાજો વપરાય છે. અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે મોટા પ્રમાણમાં કામ કરવાથી ખર્ચમાં બચત કરી શકાય. આ નિયમ ખાસ કરીને ટ્રેંપ વહાણવટાને ઘણી સારી રીતે લાગુ પડે છે. તેથી કુનિયામાં મોટા-રાક્ષસી કંદના-વહાણોનો વપરાશ વધવા માંડ્યો છે. હિંદુસ્થાન પણ કાચી ધાતુ, અનાજ અને રસાયણિક ખાતરની મોટા પ્રમાણમાં આયાત અને નિકાસ કરે છે. પરંતુ આપણે રાક્ષસી કંદના જહાજોનો આપણા વેપાર માટે જોડાએ તેટલો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. એવું એક જ કારણ છે. આપણા બંદરોમાં એવા મોટા વહાણોને લાંચરવાની જોગવાઈ નથી. મોટા વહાણો માટે, બંદરમાં આવવા માટે અને ધણી લગોલગ લાંચરવા માટે ખાસ કરીને પાણીની ઊંડાઈ જોઈએ. આપણી સરકારનું અને બંદરોના વહીવટીતંત્રનું ધ્યાન આ બાજુ દોરાયું છે, પણ બંદરો સુધારવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રયત્નો હજી સુધી થયા નથી. ખામી સરકારી નીતિની નથી, ખામી જૂનવણી વહીવટીતંત્રની છે. વેપારી ધોરણે આ બંદરોનો વહીવટ ચલો જોઈએ, પણ તે પ્રમાણે થતો નથી. પોર્ટ ટ્રસ્ટો નીમી સરકારી અમલદારો મારફત વહીવટ હાલમાં આવે છે તે પદ્ધતિ બદલવાની જરૂર છે.

ત્રીજી મુશ્કેલી જહાજો ખરીદવાની છે. આપણે ત્યાં જહાજ બધવાનો વિચારખાખતમાં એક વાર છે. એવું નામ હિંદુસ્થાન નિખવાડે. આ વારમાં વર્ષનાં બેથી ત્રણ

જદાને માંડ બધાય છે એનું કદ પંદર ફૂટર ટનથી વધારે નથી હોતું કોચીનમાં બીજાને ચાડી બાંધવાની વાતો આવે છે. એ વાતોએ દશ મૂર્તિવરૂપ નથી લીધું ભરતમાં બીજા નાના ચારો પણ છે કેટલાક નાના ચારો વરસાતે મેત્રણ જદાજ બાંધી શકે, પરંતુ આપણે વધતો વેપાર બેનાં આપણી જરૂરીઆત વર્ષનાં લગભગ નાના ચોટા દસથી બાર જદાબેની છે જેમ વર્ષો વિતતા જાય છે તેમ જદાબેની જરૂરીઆત વધશે પણ ઘટશે નહિ દિંદુર્ય નર્મ આપણને જોષ્ટએ છે તેટલા પ્રમાણમાં જદાબે બંધાતા નથી, એટલે જદાબે બહારથી લાવવા જ પડે છે. પરદેશી દુરિયામણતરી ત ગીને લીધે આ કામ બહુ મુશ્કેલ અને છે કોષ્ટ પણ દિસાએ સમકારે જદાબેનું ઉત્પાદન વધારવું જ જોષ્ટએ સરકારી અમલદારો વારતહેવારે જદાબે બાંધવા

અંગે ચોટા નિવેદનો બહાર પાડે છે. પણ આ દિશામાં આપણી પ્રગતિ નિલકુલ થતી નથી. આ બાબતમાં શિથિલતા સરકારની જ છે કારણ કે સરકાર પાસે તર અમલમાં મુકાય એવી જદાબે બાંધવાની કોષ્ટ પણ સારં ચોગનાઓ નથી કરોડો રૂપિયાનું પરદેશી દુરિયામ જદાબે ખરીદવામાં વેકાશ છે. શા માટે આ દુષ્ટિ મણનો ચોટા લાગ વદાણો બાંધવાના તવા ચારો કામ કરવામાં નથી વપરાનો ?

જ્યાં સુધી ઊંચર કલા તે અંતગમ્યો દુર ન કં શકાય ત્યાં સુધી આપણા વદાણવટાનો વિકાસ રૂપો અને એની અસર આકતરી નીને આપણા વિદેશ બાબા પર પણ પડશે.

૦૦૧

શુભેચ્છા



SABLE WAGHIRE & Co.(P) LTD.
RAJKOT, NIZAMABAD POONA, KURLA, BOMBAY



છત્રપતી

રાજકમલ બીડી સંભાળ બીડી

પુરુષ સામે ઘુરકિયાં કરતી બિલાડી

પલંગમાં છાતી સુધી ચાદર ઝોડીને સ્તેલા પુરુષે સ્ક્રૂલ પરની કડવી દવાની શીશીઓ પરથી દષ્ટિ લક્ષને રૂમના ખૂણામાં મૂકી. કોઇ વસ્તુનું સ્થાનફેર કયું હોય એવું એણે અનુભવ્યું. એ ખૂણામાં જોઇ રહ્યો ત્યાં સુધીમાં મીશન સ્ક્રૂલમાં બોય વાળવાળી એક ઊંઘરી ઇંગ્લીશમાં પચાસ સુધી ઝડપથી બોલી ગઇ અને તરફ નીચેની હળમની ફુકાનના છાપરા પરથી જરા આગળ વધ્યો, અને જોલની દીવાલ સામે જોઇ એક જ-મડીપની સળ પામેલ કેદીએ ઉપરાઉપરી કેટલાંયે બગાસાં ખાઇ લીધાં.

ખૂણાના અંધારામાં પોતે આંખો ફાડીને જોઇ રહ્યો છે એમ લાગવાથી એણે આંખો બંધ કરી દીધી. ખૂણાનું અંધારું રામાયણમાં ઉલ્લેખ આવતાં પુરુષક વિમાનમાં બેસીને પોપમાં પર દલવાઇ ગયું. અને પુરુષને આંખો ખોલવી પડી, દષ્ટિને ખૂણાના અંધારામાં લઇ જવી પડી-ત્યાં એક બિલાડી હતી. એને કડવી દવા અને સફેદ ચામડીવાળા ડોક્ટરનો ચહેરો યાદ આવ્યો. એ કડવી દવા કાચના ગ્લાસમાં નાખી, ધ્રુવ ન હોવા છતાં એકડે કરતા બાળકની જેમ પરાણે પીતો ત્યારે એને ડોક્ટરના ગંભીર ચહેરા પર ચીડ ચડતી. એ ચહેરો પોતાનો હોય તો બે તમાચા લગાવી દેવાની વૃત્તિ થઇ આવતી. ડોક્ટર એની સાથે દૂરનો કોઇ સંબંધ ધરાવતો હતો એટલે એની ચીડ દવા પીતો ત્યારે જ જન્મતી અને પછી મધ ચાટતાં ઓગળી જતી. ડોક્ટર નાની ઉંમરમાં એમ. બી. બી. એસ. થઇ ગયો હતો અને થોડા સમયથી અંગત ગ્રેકટીસ કરતો હતો. ગ્રેકટીસ સારી ચાલતી હતી. પુરુષના પાડોશીએ ત્યાંથી દવા શરૂ કરી હતી અને એમનું કહેવું હતું : ડોક્ટરનું નિદાન ખૂબ સારું છે. બે દિવસમાં બાબાના ઝાડા ઉઠી મટાડી દીધા અને મોટા ભાઇનો અનિદ્રાનો રોગ કાબૂમાં આવતો બાંધ છે. ડોક્ટરે નાની ઉંમરમાં સારી હોશિયારી મેળવી છે. પછી પુરુષે પણ ત્યાંથી દવા શરૂ કરી. અને ડોક્ટરે દૂરનો સંબંધ કાઢ્યો, હરયા, પાણી પીધું અને ફરી ડોક્ટરના ચહેરા પર ગંભીરતા પથરાઇ ગઇ. ડોક્ટર દમેશાં ગંભીર રહેતા. ખાસ કરીને દદો સાથે વિરોધ. મુવાનીમાં ગંભીરતા સ્વીકારી લેવાની ડોક્ટરની દિનિત માટે ક્યારેક પુરુષને વિચારો આવતા અને દોડતી ટ્રેન નીચેથી પસાર થતા પુલના પિલરની જેમ ચાલ્યા જતા. થોડી ચીડ,

શશિ શાહ

થોડા ગુરસો અને થોડા અણગમ્યા સાથે પુરુષ લાખો સમય વિચારો કરતો નહીં, ડોક્ટરે ગંભીરતાથી ના કહી હતી. ડોક્ટર ચરમા પહેરતા એટલે ગંભીરતા મોટી લાગતી. અને એ સવારના ધુમ્મસ જેવું હસતા ત્યારે પણ ચરમામાંથી ગંભીરતા ટપકી રહી છે એવું પુરુષને લાગ્યા કરતું. ચરમામાંથી ગંભીરતાનું કદરૂપું ઝરણું અખંડ વણા જ કરતું અને તેથી જ દોઢ નંબર આવી ગયો હોવા છતાં એણે ચરમા લીધાં ન હતાં. ચરમા ન લેવાથી આખા ખરાબ થઈ જશે અને નંબરો વધ્યા કરશે એવું ડોક્ટરે કહ્યું ન હોવાનું એ જાણતો હતો એ ચહેરાને ગંભીરતાનું મહોરું પહેરાવવા ઇચ્છતો ન હતો. એ ડોક્ટર બન્યો હોત તો પણ ચરમા પહેરત નહીં અને પ્રધાન બન્યો હોત તો ચરમા બનાવતી ફેક્ટરીઓ પર પ્રતિબંધ ..

ખૂણના અંધારામાં બિલાડી આખો ફરીને સૂતી હતી એની નીચી આંખો પુરુષ સામે મંડાપેલી હતી. પુરુષે પડખું બદલાવ્યું અને ગપાઈ સંભળ્યું. પુરુષે આંખો બંધ કરી દીધી. એક કલાક પછી દવા પીવાની હતી-પછી મધ ચાટવાનું.

એક મે વાર થુંકી લીધા પછી કાનના ગ્લાસમાં કોઢેલી દવા જીભને આગ્રામ વિના સીધી પેટમાં ઉતારી જવાના પ્રયોગ જેમ હનિરપક્ષ કરવાની ઝડપથી પીવાતી, જાણે ડોક્ટરે આપેલી નિંદગી પીવાતી. દવા પીધા પછી થુંક આવતું. શરૂઆતમાં થુંકવું પડતું પછી ગળી જવાનું. એના થુંકમાં માત્ર માછીરોફાપના લેંસ પર જોઈ શકાય એવા સૂક્ષ્મ રોગના જંતુઓ હોવાથી ડોક્ટરે જ્યાં ત્યાં નહીં થુંકવાની અને રાખ બરેલ વાટકામાં થુંકવાની સલાહ આપી હતી. એણે જોયું તો વાટકાની રાખ બીના થઇ ગઇ હતી અને બીજી રાખ લાવવાની જરૂર હતી. એક બૂમ મારીને રાખ મંગાવવાની ઇચ્છા થઇ આવી. પણ એથી પેલી બિલાડી જંગમી જરેજો વિચર આવતાં મોઢામાં આવેલું થુંક એ ગળી ગયો, ડોક્ટરે મોઢા અવાજે બોલવાની ના કહી હતી.

પુરુષ જીવવા માટે ડોક્ટરને પૈસા ચૂકવતો હતો, નિયમિત. અને ડોક્ટર ગંભીર બની હંમેશા કાપી દવા આપી રહ્યો હતો દવા પીધા પછી ડોક્ટરે આપેલ નિંદગી જીવી રહ્યો છે એવું એને લાગતું. ટ્રેનમાં ગીરદી હોય ત્યારે એ બસમાં બેસતો. બસમાં એણી ગીરદી રહેતી ટ્રેનમાં બેસવાનું એને મળતું પણ એક વાર બહાર લટકતો માણસ લપસી પડ્યો અને કપાઈ ગયો.

ત્યારથી પુરુષને બસ સારી લાગવા માંડી ગાડીમાં એ બેસતો ત્યારે એને હંમેશા કપાઈ જવાની બીક રહેતી. ડોક્ટરની દવા શરૂ કર્યા પછી તો એને બસમાં પણ એવા જ વિચાર આવતા.

પુરુષના રૂમની પાછળ વસેલું આખું શહેર ગતિનો શ્વાસ લઇ રહ્યું હતું. માણસોના ડોળાંઓને એક જગ્યા-એથી બીજી જગ્યાએ લઇ જતી ટ્રેનો લટકતાં માણસો સાથે લીસા પાટા પર દોડી રહી હતી જૂના થઇ ગયેલા ડબ્બાઓનો અવાજ ગીરદીમાં ફૂંપી જતો. ટેક્સીઓ પેસે-જરોએ આપેલા એટ્રેસ પ્રમાણે દોડતી હતી અને પેટ્રોલ પાસ બનીને બેઠી રહ્યું હતું-પુરુષે પડખું બદલ્યું-રહેણાં પ્રાર્થના ચાલતી હતી અને વિદ્યાર્થીઓ મોઢા અવાજથી ગાઇ રહ્યા હતા ગાતા ફાવતું નથી એમ કેટલાકને ચતું છતાં ગાતા અટકતાં, મુંગા રહેતા અને ફરી ગાતા ધ્રુવસળીના સુગંધી વાતાવરણમાં અંધ ભગવાનને જૂનાને પ્રાર્થનાની કડીઓ યાદ કરી રહ્યાં છે એવું એક અપરચિત શુભરાતી વિધવાના શિક્ષકને લાગી રહ્યું હતું. કરબાનાના ધનધનાટમાં મજૂરોના પસાનો કાળો બનીને ચમકેલો હતો તે જોવા કેઇ કવિ આવ્યો ન હતો-પુરુષ અને બિલાડી સામસામે જોઇ રહ્યા હતા-એક છરાની રેરોર-ટનાં વિદેશી સંગીત બંધ થવાની તૈયારીમાં હોય એમ સૂરો પાતળાને પાતળા બની રહ્યા હતા. ડોક્ટરની સલામજીતિ માટે દહીંઓની સાથેસાથે તેમના સંબંધીઓ પણ સરકારી હોસ્પિટલના બાંકડા પર બેઠા બેઠા તકવતા હતા-બિલાડીની રેશમી પૂંછડી દવામાં પટપટતી હતી-સુપની દોડ સાથે દિવસ મેટિડ થઇ રહ્યો હતો અને વર્તમાન ક્ષણેક્ષણે મરી રહ્યો હતો. પુરુષને બગાસું આવ્યું અને વિચારો અટકી ગયા. ખારીના સળિયાના પડાખા જમીન પરના તડકાના મહમપટ્ટા જેવા લાગતા હતા. તડકો પલંગ પરથી જીતરી જમીન પર મોટો ને મોટો થઇ રહ્યો હતો-બિલકોલીના બચ્ચાં જેમ. પુરુષને વેવના ઉપડી, બિલાડી ડોકિયાં કરી રહી હતી. એણે ધડિયાળમાં જોયું. દવા પીવાને હજી થોડી વાર હતી. ડોક્ટરની સલાહ હતી: એવું કાંઇ લાગે તો દવા વહેલી પી લેવા બિલાડી પગના નહોર ચાટી રહી હતી પુરુષે દવા પી લીધી, મધ ચાટી લીધું. જીભ પરની કડવાસ ઝાઝી થઇ ગઇ બિલાડી ફરી ચુંચતું વળીને ખૂણમાં સૂઇ ગઇ. અને અંધારા બંધ કરીને લોકલ લાગી. કોખર-ગીતરું શરીર અંધારામાં કાળુ લાગતું હતું. પુરુષની વેવના મટી ગઇ. એણે માથા સુની ચાદર ઝોડી લીધી.

ચાદરના તાણાવાણામાંથી બિલાડી બોધ શકાતી હતી. તે બે પગ વચ્ચે માથું ઢાળીને શાંત સૂતી હતી

બિલાડી પુરુષે પાળી ન હતી છતાં પાળી હોય તેમ તે ખુણામાં આવીને બેસી જતી. એક બે વાર એણે બિલાડીને કાઢી મૂકી હતી. પણ સૂર્યોદય થાય એ પહેલાં એ પાછી આવીને ખુણામાં બેસી ગઇ હતી. ક્યારેક એ રાત્રે જાગી જતો તો પણ બિલાડી રૂમમાં આંટા મારતી નજરે પડતી. સૌ પ્રથમ પુરુષે આ કાળર-ચીતરી બિલાડી ડોક્ટરની પ્રેમિકામાં બોધ હતી. ડોક્ટરે એને રોગની વાત કહી અને ક્યારેક ડોક્ટરના ટેબલ પર બિલાડી ફેદી પડી તે એક બાણ લપાઇ ગઇ. એ કુછ ઊંઘેલા હોવા છતાં ડોક્ટરે હોય એટલી ગંભીરતા ચહેરા પર લાવી દીધી હતી. જતાં જતાં પુરુષે ફરી પોતાના બે પગ વચ્ચેથી પસાર થઇ ગયેલી બિલાડી બોધ. પછી એ નાના બાળકની જેમ ડરી ગયેલો એ ઘેર આવ્યો અને રાતે વેદના થતા જાગી ગયો બત્તી સળગાવી. ખુણામાં પેલી બિલાડી બેઠી હતી અને તેની આંખોમાં પ્રાગ-ઐતિહાસિક યુગના માનવે સળગાવેલ પ્રથમ આગનો તેજસ્વ્ય ચમકતો હતો. પુરુષને દવાની વાસોથી ગંધાવું દવાખાનું અને ડોક્ટરનો ગંભીર ચહેરો યાદ આવી ગયેલો.

તે રાત પછી બિલાડી પાછેલી ફોમ તેમ રૂમમાંથી કદી ખસી નહીં, તેને કાઢવાના પ્રયત્નો પછી પણ પછી પુરુષ પણ યાકી ગયો. બિલાડી એના રોગની જેમ જતી જ નહોતી. પુરુષને થુંક આવવા લાગ્યું. રાખ લીની થઇ ગઇ હતી અને તેમાં થુંકેલું અથ' વગરનું હતું, ટ્રેન ઉપડી ગયા પછી ટિટિટ કઢાવવા જેવું. લીની રાખમાંથી રોગના જંતુઓ ઊડી શકે તેમ હતા. પછી કોઇના સ્વાસમાં પછી શરીરમાં. પછી રોગ. પછી ડોક્ટરનો ગંભીર ચહેરો અને પેલી બિલાડી - કલ્પનાનું એક ચક્ર પુરુષના મગજમાં ફરી ગયું. શરીરમાં રોગ અને કાલી દવા સામસામા લડી રહ્યાં છે અને રોગનો પરાજય થઇ રહ્યો છે એવું પુરુષને લાગ્યું. ડોક્ટર હોશિયાર હતો અને સારી દવા આપતો. ડોક્ટર પોઝીટીવો નવો જન્માઇ હોય એમ એ વખાણ કરતા હતા. પોતાનો રોગ મટી જાય તો પોતે પણ વખાણ કરવાનો હતો અને કહેવાનો હતો કે સાજા માણસોએ માદા પડીને પણ... ડોક્ટર ફ્રેડેરિક રિટન' હોત તો આથી વધુ હોશિયારી મેળવી શક્યો હોત. કદાચ ગરીબ કુટુંબનો હતો

અને લેબન કે સ્ટોલરશીપ જેવી મદદ નહી મેળવી શક્યો હોય. ફ્રેડેરિક રિટન' હોત તો સારી ઊંઘની પણ મળત. અત્યારે સારી ઊંઘની મળી દશે પણ એથીય વધુ સારી. કદાચ બિલઆવિકની.

ગઇ કાલે જન્મપાનના ઠંડા પર્વત પર એક હિંદી વિમાન અદરમાતથી તૂટી પડ્યું હતું. બધા સળગી ગયા હતા. વિમાનમાં પોતાનું કોઇ સગું ન હોવા છતાં પુરુષને દુઃખ થયેલું. દુઃખ થાય એવો અદરમાત થયો હતો. બધા જીવતા સળગી ગયા. કેવી વેદના? પોતે હિંદુ હોવાથી મર્થ પછી સળગવાનો હતો અને પછી પેલી બિલાડી રૂમમાંથી નાસી જવાની હતી, બિલાડીને તેની સાથે અતૂટ સંબંધ હોય તેમ. શહેરની મધ્યમાં દોડતી ટ્રેનના લોખંડી પૈગ્ગાઓ નીચે માથુસો કપાતા હતા. ત્યારે મૌત એક બાણ જઇ અદરમાત કરતું, બિલાડીના શુગ્રકિયાં જેવું અદરમાત.

પુરુષે આંખો ખોલી, જીતમાં તિરાડો પડી ગઇ હતી. અને ચોમાસામાં વરસાદનું પાણી એમાંથી ટપકતું હતું. એ ટપકતાં પાણી નીચે વાસણો મૂકતો એટલે ફરસ પર પાણી નહીં પડવાથી ખાસ તકલીફ જેવું લાગતું ન હતું. જતાં સમયસર વાસણ મૂકવાની તકલીફ એને કોઇ વાર લાગતી. મકાન સરતા ભાગમાં મળ્યું હતું અને આવી સગવડવાળું બીજું મકાન સહેલાઈથી મળી શકે તેમ ન હતું. તિરાડોની આસપાસ જીત કાળી થઇ ગઇ હતી અને એણે મકાનને યુનો કરાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. યુનો દેનાર કારીગરને ત્યાં જવાનું એ બૂલી ગયો હતો અને પછી યુનો કરાવવાનો જ બૂલી ગયો હતો. અત્યારે યાદ આવ્યું તે યુનો દેનાર સારા કારીગરનો એક આંખવાળો ચહેરો યાદ આવ્યો, નાનો હતો ત્યારે આંખમાં યુનો પડવાથી તેણે કાળી આંખ શુભાવી હતી. તેની બીબી જડી હતી અને બે બચ્ચાં હતા. બંને બહુ તોફાની હોવાથી બીબી બહુ મારતી. બીબી કારીગરને બહુ ચાહતી અને રાત્રે તે ઘેર આવે ત્યારે ખુશ ખુશ થતી અને કારીગરને બગીચાના ખુણામાં બેઠેલ એક જીવાન છોકરા-છોકરીની ખુશી યાદ આવી જતી. પુરુષ એક વાર કારીગરના ઘેર ગયો હતો ત્યારે ગલીમાં છુટો પડ્યો હતો અને રાખાચળવી વાતો કરતી એક ધોખળુના ઘેર જઇ ચડ્યો હતો. હવે એ બૂલો પડ્યા પિના યુનો દેનાર કારીગરના ઘેર જઇ શકે તેમ હતો. ગલીમાં જરા ઊંડે જઇ ગયા હાથના મકાનોમાં ત્રીજા લીલા રંગના

મકાનના ઉપવા માળે કારીગર રહેતો હતો. મકાન અધારિયુ હતુ અને દીવાલ પર એક ફેંચેડર અને ગાથીય સાહેબનો ફોટો લટકતા હતા. બીબીને ઉર્દૂ શાયરીનો શોખ હતો. કારીગર રફલમા પુરુષ સાથે ભણ્યો હતો. મારતર તેને હોશિયાર કહેતા હતા. એક વાર એણે પથ્થર મારી મિલાડીની આખ ફોડી નાખી હતી, રફલની છાત્રિયુની કાન્ગરીમા-પુરુષને પોતાના વિચારો પર ઘૂણા આવી ફરી પાછી વિચારોમાં પથુ નિવાડી—

પુરુષને પગમા કળતર થઇ રહ્યું હતુ. એ પલગમા બેઠો થયો અને પાનખમો લોચો ચઢાવી જાતે પગ દાનવા લાગ્યો તાવ વધી રહ્યો હતો. પાણી પીધું મિલાડી આજસ મરડી બેઠી થઇ અને એક અપદાથી શરીર અંધેયુ, પુરુષ નોંધ રહ્યો મિલાડીએ સફેદ તીજા દાંત ખતાવી એક ધુરકિયુ ક્યું અને પુરુષથી સ્પર્શ જવાયુ એના શરીરમા અશક્તિ વધી રહી હતી અને પાગલના મોહાની લાળની જેમ આખા શરીરમાથી વેદના ટપકી રહી હતી એણે માથા સુધી ચાદર ઓઢી લીધી હતી છતાં મિલાડીના ધુરકિયા સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. મિલાડીના દાંત તીજા હતા એણે થોડા દિવસ પહેલાં એક કપ્પતરને તે પીખી રહી હતી ત્યારે પુરુષે નેયું હતુ. બારીના પાંજરામા બેઠેલ કપ્પતરને એક છલાંગ મારી ગળેથી પકડ્યુ હતું ને પછી શાનિથી પીખ્યું હતુ—ધૂનમાંથી ખોવાયેલ પૈસાને શોધતા બાળકની જેમ પુરુષ આ નોંધને ડરી ગયેલો મણા વિચારો આવી ગયેના—મરવાના, દવાના, ડોક્ટરના અને સ્મશાનના એ લાકુ જીવવાનો ન હતો અને જીવાનીમા મરી જવાનો હતો એવો રોગ થયો હતો. ડોક્ટર એને જીવડવા માટે રોગ નબલીને દવાઓ આપતો હતો. એ ચાંડ સાથે દવા પીતો અને પોતે જીવી રહ્યો છે એવું જ્ઞાન મિલાડી કરાવી આપતી. ડોક્ટરે ઝાંઝુ વાંચવાની, વિચારવાની અને ફરવાની ના કહી હતી, એટલે પુરુષને થઈ કે મિલાડી સામે આખો દિવસ બેસી રહેવાનું ડોક્ટરે મા માટે કહ્યું હશે ?

પુરુષનું ઘર ઇરિપતાલ નજીક હોવાથી એણે કેટલાયે મરેલા શરીરો નેવા હતા. લાચ ઉપર આસુ સારતા સ્વજનોના કંપાતને નોંધને એ સ્વજનોના લાચ સાથેના તૂટી ગયેલા સ્વાયને નક્કી કરવા લાગ્યો. સુસલમાન લોહો આજુ રડતા, નજીક મરનાર સાથે કશેા સંબંધ ન હોય એમ પૈસાદાર જોનેને મરનાર સાથે વધુ સ્વાય હોય એમ ગણ ફાડીને રડતા, ફૂટતા, આજોદતા અને કીડીના

મૃત્યુની જેમ જલદી બેલાન થઇ જતા દુનિયા એને વધુ મમતા, વધુ રનેદ, વધુ લાગણી કહેતી. પુરુષે આખો મોળી એક લાચ ઉપર કોઇ રડવાનાનું ન હતુ—લાચરિસ લાચ પોનીસનું કહેવું હતું કે માથુસ ફૂટપાય પર ફરી ગયો હતો પુરુષને તે દિવસે લાચના સ્વજન જેવુ કુખ થઇ આવ્યુ હતુ એણે એ દુઃખ મિશે ડોક્ટરને વાત કરેની ડોક્ટર હસેલા, પુરુષ જો આટલો બધો લાગણી શીલ હોય તો રોગ કેટલી યે લાચ એની સ્વજન બની જતી હતી પોતે વધુ પડતો લાગણીવાળો માથુસ હતો એવુ લાગવાથી પુરુષને આઘાત થયેલો લાગણીશીલ માથુસો બહુ લાંબુ જીવતા નથી એવું એ જાણ્યો હતો.

મિલાડી પુરુષના પગ પાસે આવી ગઇ હતી. એ ચમક્યો એક છવામ મારી. એના પલગ પર ફૂલાની તેવારી કરતી હોય એમ મિલાડી આમવા બે પગોને જીલથી ચાગી રહી હતી તીજા નહોર સ્પષ્ટ નોંધ શકાતા હતા. પુરુષ તેની સામે એકનજરે નોંધ રહ્યો ટ્રાફિક-વાળા રસ્તા પર ફેંધવરની ખોડાએલ આખો જેમ મિલાડી મળુ ફૂલાવી ધુતી હતી મુઝના વાળ અઢક ધઇ ગયા અને પૂછડી હલતી બધ થઇ ગઇ હતી, તેની આખોમા કુમયો કરવાની ઉત્સુકતા પુરુષ નોંધ શકતો હતો. નજી પોતે સિકાર હોય એમ થોડોવારે ઇન્ટરવ્યુ લેતા સાહેબ પાસેથી નિમ્બળ ઉમેદવારની જેમ મિલાડી માઠું કરીને ખૂણા તરફ ચાલી ગઇ. તેના મુઝના વાળ દીલા થઇ ગયા અને કાનચીતરી પુછડી પટપટતી હતી મોહ ફેરવીને ખૂણામા જતી હતી એટલે નહોર દેખાતા ન હતા પુરુષને પસાને વળી ગયેલ એણે શરીર વરથી ચાદર ફર કરી વાળમા આગળીઓ ફેરવી આસમા થોડું પાણી વધ્યુ હતુ એ પીધુ ગરમ લાગ્યુ પલગન ખૂણામા બેવરવાઇથી એ થૂકયો થૂકવામા મગ્રા ન આવી હોય એમ ફરી થૂકયો. મિલાડીએ પોતા પર કુમયો કયો હોત તો પોતે ચોક્કસ મરી જાત એવુ પુરુષને લાગ્યુ. બે દિવસ પહેલા મોડી રાતે મિલાડી છલાંગ મારી પુરુષ પર ફૂટી હતી અને એ ધાયલ થયો હતો અને મહામુરકેવીએ પુરુષ બચ્યો હતો ડોક્ટરે દવા નબલીથી અને ગરમ પાણીમા સાફ કરેના સોયથી ઇન્જેક્શન આપ્યો હતા. કહ્યું હતુ કે હવે પછી કુમયો થશે તો પુરુષ મરી જશે જિંદગીમા પ્રથમ વાર મબીર થઇ પુરુષે થૂકી લીધા પછી ડોક્ટરને કહેવું કે ઇયુને વધત્તબ પર ખીવા માયા પછી ટપકેવું ગરમ સોડી એણે મિલાડીના તીજા દાંત પર ચોરેવું નેયું હતું.

વિક્રમના ૨૦૨૫ના વર્ષના અંતે

વર્ષ દરમિયાન રાજકીય, આર્થિક અને કલા ક્ષેત્રે
બનેલા નોંધપાત્ર બનાવોની સમીક્ષા

સંવત ૨૦૨૫ના વર્ષને આપણે ગાંધી જન્મ-શતાબ્દીની ઉજવણીનું વર્ષ ઠરાવ્યું હતું. સંવત્સરની શરૂઆતે સિંહાવલોકન કરતાં સાફ દેખાઈ રહે છે કે એ ઉજવણીના વર્ષને આપણે ધારતવમાં લગવણીનું વર્ષ બનાવી બેઠા છીએ. કચેરાય રૂપીઆને ખર્ચે ઉજવણીનો પૂરો ઉપચાર તો આપણે જાળવ્યો છે, પણ સત્ત્વમાં ગાંધી વિચાર અને ગાંધીઆચારનું લગભગ સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશન થયું છે.

કદ રીતે તે ટુંકામાં બેઠ્યો. એક ડાબેરી નેતાએ થોડા વખત પહેલાં કહેલું કે 'એક ગાંધીએ કેંગ્રેસ છોડી, બીજી ગાંધી (ઇન્દિરા) તેને તોડશે.' એકલા ઇન્દિરાજીને દોષ દેવાનો કેમ જ અર્થ નથી, પણ એ હકીકત છે કે કોંગ્રેસીઓએ સંરચાને એવી દશામાં ચૂકી દીધી છે કે તે ટુટી નહિ જાય તો જ નવાઇ લાગશે. દેશની અર્થ-સામાજિક નવરચનાને ગાંધીના સર્વોદયી સમાજવાદનો ઘાટ આપવાને બદલે શ્રીમતી ગાંધીનું શાસન સામ્યવાદી છાપના સમાજવાદનો ઘાટ આપી રહ્યું દેખાય છે. જાહેર જીવનના ધ્રુવ હેતુઓ સાધવા માટે ગાંધીએ સીધાં શાન્ત અને સત્ય-આગ્રહી સાધનોને બદલે તોફાની-હિંસક અને દુરાગ્રહી સાધનોનો આશ્રય દેશમાં લેવાતો થયો છે; અને ઉપવાસના સાધનનો ધૂણાજનક વિપરીત યથ રહ્યો છે.

દ્રષ્ટવ્ય છે ગાંધીજીના અર્થ-સામાજિક કાર્યક્રમમાં પ્રાધાન્ય મળ્યું હતું, પરંતુ એને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અમલમાં મુકનાર રાજ્યો પણ હવે તેને ક્રમિક તિલાંજલિ આપવા લાગ્યા છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે એ 'કાર્યક્રમને હવે ખાસ ધ્યાનથી લેખવામાં નથી આવતો, અને આવતાં સાતેક વર્ષો દરમિયાન એ દિશામાં આગળ ન વધવાનો નિશ્ચય લેવાયો દેખાય છે. ગાંધીજી કોમી એકતાના અનન્ય ઉપાસક અને પુરસ્કૃત હતા, પણ છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષથી દેશમાં કોમી રમાણો ઉપદ્રવનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં થયાં છે, અને ગાંધી જન્મશતાબ્દીની ઉજવણીની સંધ્યાએ બજવાઈ ગયેલાં અમદાવાદ અને ગુજરાતના અન્ય શહેરોના કોમી રમખાણોએ એ અપલક્ષ્ય પર ઠળસા ચડાવ્યો છે. રાજ્યોનાં સાલીઆણાં અને વિશેષાધિકારો નાણુદ કરવાના કેંગ્રેસ સંરચા અને શાસનના એકપક્ષી નિશ્ચયની નોંધ જનતાએ લેવી બેઠી છે તેટલી ગંભીરતાપૂર્વક લીધી નથી, પરંતુ એ

રાજકીય : રવિશંકર વિ. મહેતા
આર્થિક : સી. એલ. ધીવાળા
સાહિત્ય : હરીન મહેતા
સુગમ સંગીત : જયંત મહેતા

પ્રકાર નૈતિક બેઠમાનીનો છે એ વિશે સંકોચ કોઈ જ અવકાશ હોઈ શકે નહિ. ઉદ્યોગ, વેપાર અને સંપત્તિના ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીયકરણ ઉદ્દેશ સરકારી કરણોના જે તરીકે હવે પ્રચલિત થયો છે તે એ બંધાથી 'ટ્રસ્ટીશીપ' ની ગાંધી-જીની જે ભાવના હતી તેનાથી વિપરીત દિશામાં જ પ્રયાણ છે એમ દેખાઈ રહે છે.

ગાંધી જન્મશતાબ્દીના આ વર્ષમાં ગાંધીચિંતાર અને ગાંધીઆચારના અનાદરના વિષયમાં આપણે હવે શું ખાડી રાખ્યું છે તે જ દીવો લઇને શોધવા જવું પડે એવી આગતી સ્થિતિ છે.

ગયે વર્ષે આ અવલોકનમાં સંવત ૨૦૨૫ ના વર્ષ માટે એવી અપેક્ષા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી કે તે અર્થ-સામાજિક તેમ જ રાજકીય રીતે સંરચાત્મક બની રહેશે અને ઝડપી વિકાસના નવા તબક્કા માટેની જાગૃતિ તૈયાર કરશે. આર્થિક ક્ષેત્રે એ અપેક્ષા મહદ અંશે સાચી પડી છે; રાજકીય ક્ષેત્રે તે લગભગ સર્વાંશી ખોટી પડી છે.

વર્ષાને દેશનું આર્થિક ચિત્ર એકંદરે ભજવું રહ્યું છે. દેશમાં ઉપરાઉપરી નીંધું ચોમાસું પણ પ્રમાણમાં સાબું ગયું છે. આવતા વર્ષે દરમિયાન રાજસ્થાનમાં સર્વાંશે, અને ગુજરાત સહિત દેશના બીજા ધણીખરાં રાજ્યો અને સંપ્રદાસિત પ્રદેશોના તુટક-છુટક ભાગોમાં દુકાળ અથવા અકાળ જેવી હાલત પ્રવર્તશે એવો ભય રહે છે પણ એક ઉપખંડ જેવડા આ મોટા દેશમાં એવું કમેશાં બનવું રહે એ વાત સાથે આપણે સમાધાન સાધી લેવું રહ્યું છે. એ કુખંડ વારતવિકતા સ્વીકારીને ચાલતાં દેશમાં સર્વોપરી રીતે ખરીદી પાકની સ્થિતિ અને રવી પાકની રૂપ આશરપદ દેખાઈ રહે છે. ગયા વર્ષે દેશમાં દુષ્કાળ ટન જેટલું અનાજ નીપજ્યું હતું, આ વર્ષે એ આંકડો ૧૦૦ લાખ ટને પહોંચશે એવો આગળ ધરાવો અંદાજ અવાસ્તવિક નથી જ લાગતો.

ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રે ગયે વખતે અહીં દર્શાવાયેલી અપેક્ષા યથાર્થ નીવડી છે. આગલાં બે-ત્રણ વર્ષની એ ક્ષેત્રની મંદી હવે મહદ અંશે ઊડી ગઈ છે; અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં નવી ભરતીનાં લક્ષણો પ્રવક્ષ થયા લાગ્યાં છે. આને લીધે આ વર્ષની વિકાસયોજના પાર ઉતરવા

પૂરે સંભવ છે; અને તેના ધાયા પર અંકિત થઈ રહેલી યોથી 'પંચવર્ષિક યોજના' પણ, કોઈ અથડાઈ વડનાએ આડી ન આવે તો યથારિથત પાર ન ઉતરે એવો ભય ધરાવવાને કારણ નથી. દેશની નિકાસો પણ હવે સુધરી રહી છે; નવા ક્ષેત્રોમાં નવી-ખાસ કરીને એનિનિઅરીંગની ચીજોની નિકાસ આપણે કરતા થયા છીએ.

પરંતુ રાષ્ટ્રીય અર્થકારણના આ ભરતી-ઓટ વચ્ચે સામાન્ય નાગરિકોની-ખાસ કરીને બાંધી રાજી-પગારની આવકેતાળા વિશાળ નાગરિક વર્ગની-હાલત તો પેલા કહેવતરૂપ "મિયાંભાઇના મુરઘા" જેવી જ રહી છે. અનાજ અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની આટલી વિપુલતા વચ્ચે પણ તેમની અસપાસનો મોંઘવારીનો ભરડો જરાય ટીકો થયો નથી. જીવન જરૂરીયાતની મીઠોતો ભાવ-નિર્દેશક આંક જરાય નીચો કિતરો નથી. બદલે છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષોથી વર્ષિક પડીસેકની હવે તેનું જે આરોહણ ચાલી રહ્યું છે તેમાં કોઈ જ ફરક પડ્યો નથી, પરિણામે મધ્યમવર્ગની દસા વધુ ને વધુ વિષમ બનતી ચાલી છે. તેના જીવનનું હીર ચુસાઈ રહ્યું છે. રાજકીય આંતર યુદ્ધમાં અટવાઈ પડેલા દેશનાં કેન્દ્રિય કે મિનિકેન્દ્રિય શાસનોને આ વાતની કાંઈ જ પડી હોય એમ લાગતું નથી.

વંતેલા વર્ષે દરમિયાન છંદિરા સરકારે આર્થિક ક્ષેત્રે એક લાઘવિધાયક પગલું લીધું છે. એ પગલું ચોદ વેપારી બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણનું ગાંધીના સર્વોદયી સમાજવાદની સાધના તરફનું નહિ પણ સામ્રવાદી છાપના સમાજવાદની દિશામાં એ પગલું છે. આના કરતાં બેંકોના સામાજિક અંકુશોનો વરીકો હરેક દૃષ્ટિએ વધુ ઇચ્છનીય હતો. પરંતુ એ વૈચારિક વાતને બાજુએ મૂકીએ તો એ પગલામાં ઝાઝી અસખંજલતા નજરે પડે તેમ નથી. સરકાર હરતકના ઉદ્યોગ-ધંધાઓને જે 'ભરમાસનું' વરદાન પીકતું હોય છે તે સરકાર હરતક ગયેલી આ બેંકોને ન નોંડે તો આ પ્રયાણમાં ધણીક ઉપકારકતાઓ અવશ્ય રહેલી છે. પણ તેનાં તો નીવડે વખાણ.

વર્ષભરની રાજકીય પરિસ્થિતિનું વિદગાવસોકન કરતાં એવી સમગ્ર છાપ ઉપજી રહે છે કે દેશનું રાજકારણ આજે અજીવનપૂર્વ વિષમ દશામાં ચુકાઈ ગયું છે. આનું વિધાન કરતી વખતે મુખ્યત્વે તો તુટવાની અણી

પર આવી ગયેલી 'કેંગ્રેસ'નું ચિત્ર જ મારા મનઃચક્ષુ સમક્ષ છે. પરંતુ નાના કે મોટા કેંગ્રેસેતર પક્ષોની હાલત કેંગ્રેસના કરતાં જરાય વધારે સારી નથી એ હકીકત છે.

કેંગ્રેસ સિવાયના રાજકીય પક્ષોની વાત કરતાં નાની અને પ્રારંશિક કક્ષાના પાર વિનાના બચુકલા પક્ષોને બાદ કરતાં, રાષ્ટ્રીય હેસીઅતનો દાવો કરતા સાત પક્ષોની હાલત પણ કોઇને જરાય અદેખાઇ ઉપજાવે એવી નથી. સ્વતંત્ર, જનસંઘ અને ભારતીય ક્રાન્તિદળ એ ત્રણ કેંગ્રેસથી જમણી બાજુના ગણાય એવા પક્ષો છે. અને બે સામ્યવાદી તેમજ બે સમાજવાદી—એટલે કે અમુકને માકસ'—સામ્યવાદી, રૂસી સામ્યવાદી, સંયુક્ત સમાજવાદી અને પ્રજાસમાજવાદી—એ કેંગ્રેસથી ડાબી બાજુના પક્ષો છે. પરંતુ એ બધાંય પક્ષોમાં નિરપવાદ રીતે વ્યક્તિગત અને છુચગત વૈમનસ્થો—મતભેદ અને મત ભેદો—કેંગ્રેસ કરતાં કાંઈ ઓછાં નથી. શાસનના સૂત્રો હાથ કરવાના હેતુઓથી રચાએલા તેમના સંયુક્ત મોરચાઓ, કેંગ્રેસ દ્વેષની અને શાસનમાં ચીટકી રહેવાની એ બે લાલસાઓને બાદ કરતાં બીજી બધી જ રીતે વિલકત મોરચાઓ જ છે. અને પક્ષગત રીતે કે સંયુક્ત મોરચાની દબે કેન્દ્રમાં સત્તાના સૂત્રો સારી રીતે સંજાળી શકે એવી કોઇ જ લાયકાતનો પરિચય તેમણે આપ્યો નથી. તેથી ઊલટ, ગયા જુલાઈ—ઓગસ્ટ માસની કેંગ્રેસની કટોકટી વખતે તેમના પ્રત્યાષાતો અને વિકળતાઓથી એ દોવા જેવું સ્પષ્ટ બની ગયું કે એ બધાં કેંગ્રેસ રૂપી ખીલાને જોરે ફૂટાં વાઝરડાંએ માત્ર છે.

આમ કેન્દ્રમાં કેંગ્રેસી શાસનના વિઠ્ઠલ રૂપે કે રાજ્યોમાં સુવહીવટની દૃષ્ટિએ કે પક્ષીય શિરત અને કાયદમની સરસાઇ અને સ્વીકાર્યતાની દૃષ્ટિએ એ બધાંય પક્ષો આપણા માટે અ-કાયસાધક પુરવાર થઇ ચુક્યા છે; અને ક્ષણ સ્વરૂપે જેવી છે તેવી કે કેંગ્રેસ આપણા માટે અનિવાર્ય દેખાઇ રહી છે.

કેંગ્રેસ દેશને માટે અત્યારના સંયોગોમાં અનિવાર્ય છે એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ કેંગ્રેસીઓને એમ લાગતું નથી એમ એ કટોકટી દરમ્યાન દેખાઇ ગયું. તેઓ જે વાત તો હંમેશાં કેંગ્રેસની અનિવાર્યતાની જ કરતા હોય છે, અને વ્યક્તિગત તેમજ જૂથગત સ્વાર્થોની

સાહમારી ખેલતી વખતે કેંગ્રેસના 'લેબલવાળું' જૂથ જ અનિવાર્ય છે એમ માનીને ચાલતા હોય છે, પરંતુ તેઓ અંદરાઅંદર સત્તા-મહત્તાની અને પરસ્પર દ્વેષોની ભૂચર મેદારી જે રીતે ખેલી રહ્યા છે તે જોતાં એ ભૂચર મેદારીને અનુભવે, કેંગ્રેસ તેના નામ સિવાય બીજી કોઇ રીતે હસ્તીમાં રહેશે કે કેમ એ વાતનો જરાય વિચાર કરતા હોય એમ લાગતું નથી.

કેંગ્રેસીઓના આંતરકલહનો પ્રત્યક્ષ સ્પેષ્ટ તો ગયા જુલાઈ માસમાં બેંગલોર ખાતે મળેલી કેંગ્રેસની મહા-સમિતિની બેઠકમાં થયો. કેંગ્રેસની ડાબી-જમણી છાવણીઓ ત્યારે, સહુ કોઇ જોઇ શકે એવી પ્રગટ રીતે મેદાનમાં આવી. પરંતુ એ સ્પેષ્ટતા દારૂખાનાના સંચય તો છેક ૧૯૬૭ ની સામાન્ય ચુંટણીના વખતથી થવા લાગ્યો હતો. એ ચુંટણીમાં દેશના નવ ધરખમ રાજ્યોમાં કેંગ્રેસી શાસન ખતમ થયું. કેંગ્રેસના મોટરાઓને એ આઘાતથી તમ્બર આવી મધ્ય અને એ તમ્બરે દેખાડી દીધેલાં લીલા-પીળાના પ્રકાશમાં તેમને એમ લાગ્યું કે કેંગ્રેસે વધુ ઉદ્દામ રાજકીય કાયકમ અખત્યાર કરવા જોઇએ. તેમાંથી કેંગ્રેસના પેલા થેરા વિવાદનો વિષય બની ગયેલા દશ ઝુદાના કાયકમનો અવતાર થયેલો. એક ધ્રેય તરીકે એ કાયકમ કેંગ્રેસના બધા જ મોટરાઓને મંજૂર હતો, પણ તેમના અમલના સમય, ક્રમ અને સ્વરૂપ વિશે તેમની વચ્ચે થેરા સતભેદ હતો. કેંગ્રેસીઓમાં આંતરીક વૈમનસ્થતિ એ એક કારણ.

પરંતુ એવો હિંસતલથોં મોખરો દાખવતી વખતેયે તમામ કેંગ્રેસીઓના દિલમાં એવી દહેશત ખેસી મઠ હતી કે મને તે કરવામાં આવે તો જે ૧૯૭૨ ની સામાન્ય ચુંટણીમાં કેન્દ્રમાં સત્તાઠ્ઠ બની શકાય એટલાં સ્પષ્ટ બહુમતિ કેંગ્રેસ સ્વખળે મેળવી શકશે નહિ. એટલે ભવિષ્યમાં સત્તા બળથી રાખવાના ઉદ્દેશથી 'સમાન વિચારના પક્ષો' સાથે અતુલ્ય સાધવાની દિશામત તેમનામાં પ્રચલિત થઇ. કેંગ્રેસ પોતે હંમેશાં એક સંયુક્ત મોરચા જેવી જ રહેતી આવી હોવાથી કેંગ્રેસમાંના જમણેરી વિચારના આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે પ્રજાસમાજવાદી, સ્વતંત્ર, ભારતીય ક્રાન્તિદળ અને જરૂર પડે તો જનસંઘ જેવા પક્ષો 'સમાન વિચારના' ગણાય. ડાબેરી વિચારનાઓની વણજ, બે સામ્યવાદી પક્ષો સિવાયના તમામ સમાજવાદી પક્ષો તરફ રહી,

આમાંથી 'સીન્ડીકેટ' અને 'ઇન્ડીકેટ' જેવાં બિરુદો પાછળથી પામેલી બે જાવણીઓ આકાર લેવા માંડી. અને માત્ર એટલેથી જ નહિ અટકતાં એકબીજા પર સરસાઇ રચાવવાના અથવા પાડવાના પેંતરાઓ પણ ચોળવા લાગ્યા.

ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં લાજવાઇ ગયેલી. પાચ રાજ્યોની મધ્યાવધિ ચુટણીમાં, એક ઉત્તર પ્રદેશના અપવાદ સિવાય બીજાં ચારેય રાજ્યોમાં કેએસને જે ચોપુટ પડાઇ મળી તેનાથી કેએસીએના આંતરિક મત-બેદો અને મનબેદો વધુ દૃઢ બનતા ચાલ્યા.

કેએસના એ આંતરવિરોધો inner contradictionsને રફાટની દરાએ પહેચાવવાનું નિમિત્ત એક આકર્ષક ઘટના બની. એ ઘટના એટલે રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. ઝાફરહુસેનનું અણધાર્યું અવસાન. એ અવસાનને પગલે ચોળવી અનિવાર્ય બનેલી રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચુટણીને, કેએસમાંની તેમજ દેશમાંની પોતપોતાની વગ અને તાકાતની નિષ્ણતામય કસોટી બનાવી દેવાનું 'ઇન્ડીકેટ' અને 'સીન્ડીકેટ' પસંદ કયું. બેંગ્લોર ખાતે એ માટેના પ્રથમ મુકાબલામાં 'સીન્ડીકેટ'ને હાથે 'ઇન્ડીકેટ'નો પરાજય થયો.

ઇન્દિરાજીની પસંદગીના શ્રી ગિરિ કે શ્રી જગજીવનરામને બદલે 'સીન્ડીકેટ'ની પસંદગીના શ્રી સંજય રેડ્ડીની સંસદીય મંડળે બહુમતીથી પસંદગી કરી.

પણ એ પહેલો જ દાવ માત્ર હતો, એક લડાઇનો ફેંસલો થયો હતો, પણ મુદ્દ હજી ખાડા જ હતું. અને એ મુદ્દ પરત્વે શ્રીમતી ગાંધીએ તત્કાલ એવો ફુંકાર કરેલો કે 'હું જોઇ લઇશ.' અને 'જોઇ લેવામાં' તેમણે જરાય વાર ન લાગવા દીધી. બેંગ્લોરથી દિલ્હી પહોંચતાની સાથે જ, વગ્ર પ્રધાન તરીકેની પોતાની સ્વાધીન સત્તાની રૂએ તેમણે 'સીન્ડીકેટ'ના એક અગ્રણી નાયબ વગ્ર પ્રધાન મોરારજી દેસાઇના હાથમાંથી નાણાં ખાતાનું ફક્તર છીનવી લીધું, અને તે એવી અપમાનજનક રીતે કે મંત્રી મંડળમાંથી રાજીનામું આપી દેવા સિવાય મોરારજી માટે મત્વંતર ન રહ્યું. 'સીન્ડીકેટ'ના વિરોધી હોકારા પડકારા છતાં શ્રીમતી ગાંધી એ પેંતરામાં કાયમ રહ્યાં. આ જૂથમત લડતને વૈચારિક રંગ આપવા માટે નવા નાણામંત્રી શ્રીમતી ગાંધીએ દેશની ચૌદ વેપારી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ પણ ફરમાવી દીધું.

લિજ્જત પાપડ



શ્રી મહિલા ગૃહ-ઉદ્યોગ લિજ્જત પાપડ-સુંબઈ, ર.

સબકેન્દ્ર : વડાલા, મુલુન્ડ, પુના.

શાખા : વાલોડ (જિ. સુરત)

માત્ર એટલેથી જ નહિ અટકતાં, 'સીન્ડીકેટ'ના રાષ્ટ્ર પ્રમુખપદના ઉમેદવાર સંજીવ રેડ્ડીને હરાવી 'ઇન્ડીકેટ'ના બની ગયેલા ઉમેદવાર શ્રી ગિરિને જીતાડ્યા માટે શ્રીમતી ગાંધીની ધાવણીએ નરાતાર જુઠાણાને આશરો લઇને કેંગ્રેસ પ્રમુખ નિળલિંગરૂપા સામે એવો આક્ષેપ વહેતો કર્યો કે તેમણે જનસંઘ અને સ્વતંત્ર જેવા કેંગ્રેસ વિરોધી પક્ષો સાથે કાવતરું રચ્યું છે, અને તેમની મદદથી ને શ્રી રેડ્ડી જીતી જાય તો શ્રીમતી ગાંધીને વડા પ્રધાન પદેથી કાઢવાની બાજુ પણ જોલાઇ રહી છે. એ જુઠાણાને આધારે પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં 'ઇન્ડીકેટ'ના બની ગયેલા ઉમેદવાર શ્રી ગિરિ જીતી ગયા. દેશના ઇતિહાસમાં 'રાષ્ટ્ર પતિ'પદનું એ રીતે અવસાન થયું. અને રાજકારણીઓના બરનું 'રાષ્ટ્રપ્રમુખ' પદ જ અવશેષ રહ્યું.

આ બધાને પરિણામે ત્યારે કેંગ્રેસ તુટવાની અણી પર હતી, પણ કારોબારીની ઓગળ માસની બેઠકમાં આ અધગત બીનું સંકેલવાનો કારણ શ્રી ચંદ્રબાજુ લાબ્યા; અને તે મંજૂર રહેતાં 'ઇન્ડીકેટ'નો વિજય અને 'સીન્ડીકેટ' નો પરાજય સિદ્ધ થયો. તે પછીથી 'સીન્ડીકેટ'ના ક્ષણિક ટેકેદાર યશવંતરાવ ચંદ્રબાજુ 'ઇન્ડીકેટ'ના ટેકેદારમાં પલટાઇ જતાં 'સીન્ડીકેટ'નો પરાજય નિશ્ચયાત્મક બન્યો જણાય છે.

આ લાખાય છે ત્યારે કેંગ્રેસની એ આંતરિક વાદળીનું છેલ્લું પ્રકરણ હજી લાખાઇ ગયું નથી. કેંગ્રેસની મહા સમિતિમાં કે તેના ખુલ્લા અધિવેશનમાં એક છેલ્લા નિશ્ચયાત્મક મુકાબલા માટે બંને ઢાવણીએ પોતાપોતાના બળો સંગઠિત કરી રહી હોખાય છે. એ આખરી મુકાબલાને પરિણામે કેંગ્રેસ તુટશે કે અકબંધ રહેશે એ ભાખવાનું શક્ય નથી. જરૂરી એ નથી. ને નહિ તુટે તોયે આધ્યાત્મિક અને નીતિમત્તાના મુદ્દો પર રચાયેલી ગાંધીની કેંગ્રેસનું તો અવસાન થઇ જ ચુક્યું હશે; અને ઉપર દર્શાવ્યો છે તેવા પ્રકારના ઇન્દિરા યુગનો ધુંધળો આરંભ કેંગ્રેસમાં અને દેશમાં થશે એમ દેખાઇ રહે છે. અગાઉના રાજ બાદશાહોના જમાનામાં રવજોનાના નિકંદનના પાયા પર સત્તાપલટા થતા તેનો આ આધુનિક પ્રકાર હશે. તેવું કૃષ્ણ દેશ માટે કેવું શુભાશુભ હશે તે બેવું રહે છે. પણ લાગે છે કે ગાંધી યુગની કેંગ્રેસને નો દેશની એ છેલ્લી સલામ હશે—ગાંધી જન્મ સત્તાપદીના વર્ષમાં!



આર્થિક સમીક્ષા... રસી. એલ ધીવાલા

જેંતલોરની ધ્યાન ખેંચે એવી અ. ભા. કા. સમિતિની બેઠક જે આ વર્ષમાં બળી તે વર્ષ દરમ્યાન આર્થિક ચિત્ર ધુંધળુ રહ્યું છે. પહેલા ભાવોનું વલણ નોંધ્યે. આગલા ત્રણ વર્ષની સરખામણીમાં કાચી જાણસોના ભાવો ડીક ડીક ઊંચા રહ્યા છે. ખીજા તૈયાર ચીજોના ભાવો પણ ઊંચા જ રહ્યા છે; ને કે દરેકના ભાવોની સપાટી ઊંચી જ રહી હોય એવું નથી બન્યું. આગલા વર્ષની સરખામણીમાં જથ્થાબંધ ભાવો ૨૨૬-૬ ના આંક ઉપર એટલે કે ૨-૪ ટકા વધારે હતા. અપવાદ રૂપે ખાદ્ય વસ્તુઓના ભાવો થોડા નીચા રહ્યા હતા. તેમાં વળી આ વર્ષે વરસાદ એકદરે સારો થયો હોવાથી પાક સારો ઉતરવાની આશા છે. છતાં એક શિંગ તેજના ભાવો વધતા જ રહે છે. રીઝન જેકના ગવનરે ખતાવ્યું છે કે છેલ્લા બાર માસ દરમ્યાન ભાવોમાં દસ ટકાનો વધારો થયો છે. આમ આ સતત વધતો ભાવો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. તેમ નહિ થાય તો કુશાવો વધવાનો અને હજી સુધી સારો રહેલી નિકાસ પરિસ્થિતિ ઉપર કટકો પડવાનો ભય છે, સરકારે બેવું નોંધ્યે કે આગલા વર્ષની સરખામણીમાં આ વર્ષે ૨૭૦ કરોડે પહોંચેલી નાણાની જરૂરિયાત ધટવી નોંધ્યે. આર્થિક સ્થિતતા અને નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સમજાયુપવંકનો સંબંધ, એ બે સાથે જ ભાવોમાં સ્થિરતા લાવી શકે.

સહભાગ્યે ઔદ્યોગિક મંદીના વાદળો દૂર થયા છે અને પરિસ્થિતિ પાછી ધોરણ મુજબ થતી આવતી હોવાથી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં આ વર્ષે (૧૯૬૮-૬૯નો માળો) આગલા વર્ષ કરતાં ૬.૭ ટકાનો વધારો થયો છે. દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં આપણી ઔદ્યોગિક પેદાશોની માગ વધી છે. ઉપરાંત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ધોરણને જળવવાના તથા ઉત્પાદનને વિકસાવવાના પગલાં પણ લેવાયાં છે. ને કે હજી અમુક ક્ષેત્રે છેલ્લા બે ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ઉત્પાદનશક્તિનો સંપૂર્ણ લાભ ન લઈ શકાય એવી ઊંચી ચયેલી પરિસ્થિતિનો આપણે સામનો કરવાનો છે અને તેના માટે સરકાર કેવાં પગલાં લે છે તેના ઉપર ઘણો આધાર છે.

ચોથી પંચવર્ષીય યોજનામાં વિકાસ અને સ્થિરતા બંને ગણત્રીમાં લેવામાં આવેલાં. નિકાસનો લક્ષ્યાંક અને

પરદેશી મિત્રરાજ્યોએ આપેલા આર્થિક મદદના વચનો
એ બનેના આધારે આ ગણતરી કરવામાં આવેલી.
૧૯૬૮-૬૯ દરમ્યાન આગસ્ટા વર્ષ કરતાં ૧૨.૯ ટકા
વધારે એવી ૧૩૫૩ કરોડ રૂપિયાની ઊંચી રેકર્ડ સપ્તાહીએ
આપણી કુલ નિકાસ પહોંચી છે. મંદીની અસર પછી
બેએક વર્ષોમાં આ શક્ય બન્યું છે અને તેમાં લોખંડ
અને ઇર્જનેરી ઉદ્યોગોએ સારો ફાળો આપ્યો છે. કુલ
નિકાસમાં જે લગભગ ૧૫૫ કરોડ રૂપિયાનો વધારો થયો
છે તેમાં એક તૃતીયાંશનો તો આ બે ઉદ્યોગોનો જ ફાળો
છે. આપણા નિકાસકારોની સાહસશક્તિ અને નિકાસ
વેપારમાં સરકાર તરફથી પ્રોત્સાહન આપે તેવા લેવાતાં
પગલાં અને ધીરાણની સમયગાળા એના માટે જવાબદાર છે.
અલગત હવે વધતી જતી આંતરદેશીય જરૂરિયાતો અને
સાથે સાથે લોખંડ ઉદ્યોગમાં દેખાતી કાચી જથ્થાની
બાંધત એ બંને ઉપર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે-ખાસ
કરીને તો એટલા માટે કે અહીંની જરૂરિયાતોને પહોંચી
વળવામાં દેખાતા કાચાથી નિકાસ પ્રત્યેક વસણ બદલા-
વાનો ભય રહે. અત્યારે ભારે પરદેશી આર્થિક સહાય
અને કુડિયામણ ધટી રહ્યા છે ત્યારે નિકાસ વેપારના

વિકાસમાં રુકાવટ લાવવાનું આપણને યોચન જ નહિ.
નાણાખાતાના રાજ્યકક્ષાના પ્રધાન શ્રી શેટ્ટીએ તો
જણાવ્યું જ છે કે ૭૦ કરોડ ડોલરની સહાય જે આપ-
ણને બીજા રાષ્ટ્રો તરફથી સામુદ્રિક રીતે મળવાની હતી
તે મળવાની સક્યતા ઓછી છે. તે રકમ ઘટવાનો સંભવ
છે. અલગત ચોક્કસ યોજનાઓ માટેની ૪૦ કરોડ
ડોલરની સહાય માટે જે જુદું વચન આપવામાં આવ્યું
છે તે તો પળાશે જ.

આની અસર એથી પંચવર્ષીય યોજના ઉપર
પડશે અને બદલાયેલા સંજોગોમાં ઉપલબ્ધ
કુડિયામણ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર
પડે. વળી હવે બેંકાનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું હોવાથી
આપણું પ્લાનિંગ કમીશનને તાહેર ક્ષેત્રની યોજનાઓના
વિકાસ કાર્યક્રમને પડતો મૂકવાની ફરજ પડે. હકીકતમાં
તો હવે આર્થિક મળાખાને મળખૂત કરે એવા જરૂરી
ક્ષેત્રોની માગને પહોંચી વળવા તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં
બેન્કીંગ સેવાઓના વિકાસને અંગે મોટી યોજના માટે
કેટલી સુધી ફાળવણી શકાશે એ વિચારણીય પ્રશ્ન
છે. બહારની ઘટતી જતી આર્થિક સહાયને પરિણામે

ગુજરાત રાજ્ય માગ વાહુનવ્યવહાર કોર્પોરેશન દ્વારા

પ્રવાસી જનતાને અપાતી સુવિધા અને સગવડો.

અઘતન બસ-રેશનો, આરામગૃહો,
ઉપહારગૃહો, પીક-અપ-રેન્ડ,
રેલ વિ.

* *
રીઝર્વેશન અને પ્રાથેરીટીની
વ્યવસ્થા.

* *
વિદ્યાથીઓને ગ્રામ સર્વિસમાં
૬૦ ટકા અને શહેરી સર્વિસમાં
૫૫ ટકા કન્સેશન.

* *
અધીનનો બસભાગમાં ૫૦ ટકા
કન્સેશન.

કંગ પાણીની વ્યવસ્થા
* *
લાંબા અંતરની મુસાફરી
માટે દિવસની તેમજ રાત્રીની
બસ સર્વિસ.

* *
સરકાર યોજીત દરિદ્રાધમાં
ભાગ લેવા જતા દરિદ્રોને
કન્સેશન.

* *
આરામદાયક મુસાફરી માટે
લોકઝરી બસ સર્વિસ.

આપના માલ સામાનની સુરક્ષિત અને
ઝડપી હેરફેર માટે એસ. ટી પાસ'લ સર્વિસ.

ગુજરાત રાજ્ય માગ વાહુનવ્યવહાર કોર્પોરેશન,
વાહુનવ્યવહાર ભવન, અમદાવાદ-૨૨.

આપણને ત્રણ અબજ રૂપિયાની ખેંચ રહેશે એવા અંદાજ છે.

આવા આપણા આર્થિક ચિત્રને નજરમાં રાખી આપણે રાજકીય તથા આર્થિક ક્ષેત્રે જે કંઈ બનાવે અપરંપરી એક પછી એક બની ગયા છે તેને સમજવા જોઈએ. હવેની પરિસ્થિતિ કેટલે અંશે સ્થિરતા સાથે વિકાસ માટે અનુકૂળ રહેશે તે વિચારવા જેવું છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા, લાગુકારીય પ્રશ્નો અને મનુર વર્ગમાં અશાંતિ — આ દરેકનો દેશને ફરી વખત સામનો કરવો પડ્યો છે. સામ્યદીઓએ તો લોકશાહીના માળખાને અંદરથી જ તોડી નાખવાની ધમકી આપી હતી. અંતે આવ્યા આપણા પંત પ્રધાનના છુટાછવાયા વિચારો જેણે બેંગલોરની અ. ભા. કો. સમિતિની બેઠકમાં આર્થિક હંડાવતું સ્વરૂપ લીધું.

ચોઢ મોટા બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણનો એડિંગ્ટનસ ત્યાર પછી તરત જ બહાર પાડવામાં આવ્યો અને તેને અંગેનું ખીલ પછી પછી તરત જ પસાર કરવામાં આવ્યું. ખીલ આવ્યાં પગલાંએ પછી આવી રહ્યાં છે એમ લાગે છે. આ બધું સમાજવાદના કાયકમને અમલમાં લાવવા માટે કરવામાં આવી રહ્યું છે એમ કહેવાય છે. અલખત ગરીબોને આપણે દુર કરવાની જ છે. આપણે કમાતા વર્ગની આયકની વિષમતાં દુર કરવાની છે અને શહેર તથા ગ્રામ બન્ને વિસ્તારોમાં બધા માટે પ્રગતિની વધુ તકે. બની કરવાની છે. બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણે દેશભરમાં ઉત્સાહનું મોજું ફેલાવી દીધું છે અને સામાન્ય જનતાને પોતાની સ્થિતિ સુધરશે એમ લાગી રહ્યું છે. બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણના અનુસંધાનમાં એમ હાવવામાં આવ્યું જ છે કે ઉદ્યોગ અને કૃષિક્ષેત્રે ધીરાણની સમતા જળવાવી જોઈએ—તેટલું જનહિં પછી મોટા અને લઘુ ઉદ્યોગોને તેમ જ આર્થિક રીતે વિકસિત અને અવિકસિત પ્રદેશોને પણ સમજણપુષ્કંતો સરખો લાભ મળવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રીયકરણે નવી દિશાએ ઉઘાડી છે પણ અંતે બેન્કો કેટલા પ્રભુમાં આવા નવા કાયકમને સફળતાથી અમલમાં સુકી શકે છે તેના પર ધણે આધાર છે કારણ કે આવા રાષ્ટ્રીયકરણના પછી લમચાનો છે. અત્યારે આ બાબત ઉપર આખરી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય તેવું નથી; કેવળ સમય જ બતાવશે કે રાષ્ટ્રીયકરણ વગરનો સમાજવાદ કે રાષ્ટ્રીયકરણવાળો સમાજવાદ ધાર્યા પરિણામો લાવશે

સરેલી સાલમાં પડેલા પર તખ્તાનો વિજય !

— હરિન મહેતા

સમયમાં ગતિ અને પ્રગતિ બન્ને સમાજોમાં છે. પરિણામે સાહિત્ય, સંગીત કે કલામાંથી કોઇ પણ વિષયનું સૂચાકન કરતી વેળાએ સમયને લક્ષમાં રાખવો જરૂરી છે.

સાહિત્યમાં બે સમયનો સાદ ન હોય, સંગીતમાં બે સમયની અલક ન હોય; કલામાં બે વખતનાં વહેણ ન હોય તો તે કદી વિકસી શકતાં નથી. પ્રગતિ પામી શકતાં નથી આ કારણે જ પ્રત્યેક વર્ષને અંતે જ્યારે ભારતીય ચિત્રઉદ્યોગની સિદ્ધિઓનો સરવાળો માંડવા બેસીએ છીએ ત્યારે પરિણામ શન્ય આવે છે. આનું કુખ્ય કારણ એ છે કે ભારતીય અલચિત્રનિર્માતા આજ સમયનો સાદ સંજીવના તૈયાર નથી. વખતની વાણી કીલ-વામાં જોને ખતરો જણાય છે.

સરી ગયેલી સાલમાં રજૂઆત પામી ચૂકેલાં લગભગ સો ચિત્રોમાંથી માત્ર પાંચ ચિત્રો બાદ કરતાં કોઇ પણ ચિત્ર પર નજર ફેરવીએ તો તેના સેન્સર સર્ટીફિકેટને આધારે જ કહી શકાય કે એ ૧૯૬૬નું ચિત્ર છે. બાકી તેની કથા કે આવજત પાત્રો કે પોષાક તો છેલ્લાં દસ વર્ષથી ભારતીય રૂપેરી પરદે પેશ થઇ રહેલાં 'સંગીત-મય પ્રણયચિત્રો' સમાં જ જણાશે. એક યુવક, એક યુવતી, એક ખલનાયક, બે વૃત્તો, સાત ગીતો અને કારમીરનાં દબો અને અંતમાં થોડી સુહાસ્યાજી, આ જ બની ગઇ છે આપણાં હિંદી ચિત્રોની વ્યાખ્યા. ૧૯૫૬ માં જે 'જંગલી' માં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તે આજે ૧૯૬૬માં પણ આપણાં મોટા ભાગના ચિત્રોમાં નજરે પડે છે. આને તે પ્રગતિ કહેવી કે પીછેહઠ ?

ભારતીય રૂપેરી પરદાનો નાયક ભલે ગરીબ-એકાર હોય, પરંતુ તેનાં કક્કડ 'યુથ શટ્સ' ગીતના દરેક અંતરા પ્રમાણે બદલાતાં રહે છે. નાયિકા ભલે ગરીબ ધરની હોય પરંતુ તેનાં કપડાં 'ક્લા-નિકેટન'ની શો-વી-ડાને પણ ઝાખી પાડી દે તેવાં હોય છે. કથા ભલે મુબમમાં સ્થિત હોય પરંતુ ગીતો વખતે અચાનક કારિમર ટપકી પડે છે. આવી અવાસ્તવિકતા અને અસંગતતાને કારણે હિંદી બોલપટોનાં પાત્રો વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેઠાં છે અને ચિત્રો ચારિત્ર બોઈ બેઠાં છે, પરિણામ એ

આવું' છે કે શુદ્ધિશાળી વર્ગ' આને યશસ્વિનથી વિરુદ્ધ બની તખ્તાનો અને ખાસ કરીને ગુજરાતી રંગબ્રૂમિતો ચાલક બનવા લાગ્યો છે હકીકતમાં આ એક સારી નિશાની પણ છે.

પગદીવડાની દુનિયામાં આવેલી અધી અધ્યાનક ભરતીને કારણે કેટલાક નવલોદ્ધિયા સજ્જા આ તથા નાટકોને આયોજન તેમ જ અભિનયની દૃષ્ટિએ સિનેમા કરતા પણ અધિક ઉજળાં બનાવવા લાગ્યા છે. પરિણામે પોતાની રૂમતી નાવને બચાવવા યશસ્વિન નિર્માતાઓને રંગબ્રૂમિતો આશ્રય લેવાની ફરજ પડી છે. વહી ગએલા વર્ષમાં પાંચ ચિત્રો એવાં આવ્યાં છે જે નાટકો પર આધારિત છે. 'ધૂમ્રસ' પરથી 'હત્તશક' 'રેતીનાં રતન' પરથી 'એક ફૂલ હો માલી', 'એક જ દે ચિનગારી' પરથી 'બડીદીદી' 'આતમને ઓઝલમાં રાખમાં' પરથી 'આંસુ બન ગયે ફૂલ' અને 'ઓલીવર ટ્વિસ્ટ' પરથી 'ચંદા જૈર બિજલી' ટિકિટખારીની દૃષ્ટિએ આ પાંચેય ચિત્રો સફળ નીવડવા છે. અસખત આ બદલ ગુજરાતે ઔરવ લેવાનું કામ કારણ નથી, કારણકે આમાંની એક પણ મૌલિક કૃતિ ગુજરાતી નથી. ત્રણ મરાઠી છે તો બે અંગ્રેજી. આમ

છતાં હવેની વાત એ છે કે 'હત્તશક', 'બડીદીદી' અને 'આંસુ બન ગયે ફૂલ' ના નિર્માતાઓએ માત્ર ગુજરાતી નાટકો નિહાળ્યા બાદ જ તેનું રૂપેરીકરણ કરવાનો નિર્ણય લીધો છે.

આમ પ્રાણુદીન બની રહેલા પરદા પર ન્યારે તખ્તો વિજય મેળવી રહ્યો છે એવા સમયે અલવિદા કહી રહેલી સાલમાં ચિત્રઉદ્યોગે પાંચ એવાં ચિત્રો પણ આપ્યા છે જે કલાચાહકોના ડગમગતા વિશ્વાસને ચિત્રોમાં પુનઃસ્થાપિત કરી જાય છે. આ પાંચ ચિત્રો છે સરસ્વતિચંદ્ર 'અનોખી રાત', 'આરીવાદ', 'સમર્પ' અને 'આરાધના'.

'સરસ્વતિચંદ્ર' : વિષય, માવજત, અભિનય ઉપરાંત ગીત-સંગીતની દૃષ્ટિએ જેને સર્વોત્કૃષ્ટ કહી શકાય તેવા 'સરસ્વતિચંદ્ર'ને ભારતભરમાં સાપડેલાં સફળતામયી અન્ય નિર્માતાઓએ ધડો લેવાની જરૂર છે કે ચિત્રની કથા કાળે લો સાર્થકતાનું પાણુ સેવવામાં આવે તો આ હુંકે ઉદ્યોગ માટે લાભદાયક છે. એ કથામાં કેવું હાર હશે જે આજથી સો વર્ષ પહેલાં લખાઈ હોવા છતાં આજે

Telephone :

Office : 372457

Ghatkoper Works : 555610

Bhandup Works : 581933

With Compliments Of

KURLA ENGINEERING WORKS
PVT. LTD.,

BOMBAY-8.

PHARMACEUTICAL REQUISITES AND
PILFER PROOF CAPS MANUFACTURERS

પણ માત્ર અમુક પ્રાન્ત જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્રને રિઝવી શકે છે. અતિશયોક્તિ વિના જેને ૧૯૬૯નું શ્રેષ્ઠ ચિત્ર ગણી શકાય એવા ‘સરસ્વતિચંદ્ર’ની ખીજ સિદ્ધિ એ છે કે આ ચિત્ર રંગીન (ટેકનિકલર) ન હોવા છતાં જનતાપસંદ જન્યું છે. ‘સરસ્વતિચંદ્ર’થી રૂપેરી ઉદ્યોગને ગોવિંદ સરૈયા સમા આચારપદ દિગ્દશકની પણ ભેટ મળી છે.

‘અનોખી રાત’ : કથા, દિગ્દશન તેમજ અભિનયની દ્રષ્ટિએ ‘અનોખી રાત’. ખરેખર અનોખું છે. માત્ર એક જ ‘સેટ’ પર એક જ રાતમાં બની જતી આ કથાને દિગ્દશકે આસિત સેને કેટલાક કલાત્મક અને અંતરસ્પર્શી સંરૂપણી આપી એવી સુંદર રીતે નિરૂપી છે કે ‘અનોખી રાત’ સાલણું એક સુખદ સંભારણું બની ગયું છે. અલંબિત આ યશના સરખા હંકારો છે સંવાદલેખક પંડિત આનંદકુમાર અને અદાકારો અન્ય સહાની તેમજ સંલગ્નકાર. ‘સરસ્વતિચંદ્ર’ દ્વારા જો ગયા વર્ષમાં રૂપેરી સાલમને એક નવા દિગ્દશકની ભેટ મળી છે તો ‘અનોખી રાત’ દ્વારા એક તેજસ્વી અદાકાર પણ મળ્યા છે. આ કલાકાર છે બલરાજ સહાનીના પુત્ર અન્ય સહાની. આ ચિત્ર પણ ખેલે એન્ડ બ્લાપ્લેટ છે એ નોંધ લેવી પણ જરૂરી છે.

‘આશીર્વાદ’ : રિશિકેશ મુકરજી દિગ્દશિત ‘આશીર્વાદ’ને માત્ર સાલનો જ નહિ પરંતુ છેલ્લા દાયકાનો નિઝર અખતરો ગણી શકાય. માત્ર બે વૃદ્ધ માનવીઓ પર મદાર બાંધી બનાવવામાં આવેલું ‘આશીર્વાદ’ ભારતની ધૃણસ્પદ તારકપ્રથાને કાગળનો વાંધ દરોવી એક વાત સાબિત કરી ગયું કે એક સાડું ચિત્ર બનાવવા માટે લાખો રૂપિયા લેતા કલાકારો નહિ પરંતુ લાખોથી કથા અને મૌલિક ભાવજતની જરૂર છે.

‘સમ્મંધ’ : શુશ્રુવતાની દ્રષ્ટિએ આ ચિત્રને ઉપરોક્ત ત્રણ ચિત્રોની હરોળમાં સુધી શકાય નહિ. પરંતુ ભારતીય રૂપેરી પરદે રજુઆત પામતાં ધરેલીયાં ચિત્રોની સરખામણીમાં ‘સમ્મંધ’ વેગળું તરી આવતું હોવાને કારણે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

‘આરાધના’ : દીપોત્સવી ટાણે જ રજૂ થયેલું ‘આરાધના’ તેના સર્જક શક્તિ સાયંતમાં આવેલા અન્ય પલટાની પ્રતીતિ આપી જાય છે. આજ સુધી

માત્ર રહેસપ-ચિત્રો સર્જતાં આ નિર્માતા-દિગ્દશકે પોતાની કેટલી બિલકુલ વિરુદ્ધ હતી જેને લગભગ ‘કલાસિક’ કહી શકાય તેવું ચિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માતૃલની આરતી ઉતારતા આ ચિત્રમાં વૃદ્ધ માતાની ભૂમિકામાં શર્મિલા ટાગોરનો અભિનય ચિત્રનું એક અધિક આકર્ષણ છે.

આમ આ વર્ષે પણ ચિત્રઉદ્યોગે અનેક આધાત-જનક ચિત્રો સામે માત્ર પાંચ જ સુંદર ચિત્રો આપ્યાં છે. પ્રતિવર્ષે જે આવી જ સરેરાશ જળવાતી રહેશે તો નિર્માતાઓને વિનાશનાં વાળાં સાંભળવાનો વખત આવશે.

રૂપેરી ધરતીને ખેડનારાઓએ એક સત્ય સમજી લેવાની જરૂર છે કે ધરતી પણ કદી એકસરખો પાક સહન કરી શકતી નથી. વિતી ગયેલા વર્ષનું આ સરવૈયું પુરું કરતાં પહેલાં એક ટકોર કરવાની લાલચ રાહી શકાતી નથી. હિંદી ભાષા માટેના આગ્રહ રાખતી ભારત સરકારે સેન્સર સર્ટીફિકેટસ હિંદી જ્યાંનામાં આપવાનું શરૂ કર્યું છે. આ પ્રમાણપત્રોમાં ‘હેડટ ઓફ એક્સ્પાયરી’નો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે : ‘અવસાનકી તારિખ’ રખેને આ હારયારપદ શરૂતરુકે કંઈ ખરેખર બધિબવાણી ન બની રહે !

● ● ●

સુગમ સંગીત જ્યંત મહેતા

સુગમ સંગીતના ક્ષેત્રે આપણે આપણું સ્થાન જમાવી દીધું છે. અન્ય પ્રદેશોનાં પ્રાદેશિક સંગીતની સરખામણીમાં આપણે પણ ઉતરતા નથી જ એ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

સુગમ સંગીતની પ્રવૃત્તિઓને માણવાવાળો, તેની પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરકસાદિત કરનારો એક ખાસ વર્ગ શુજ્ઞ રાતમાં બિલો થયો છે. ટ્રિપ્ટમારીની દૃષ્ટિએ પણ સુગમ સંગીતના કાયકોએ Paying Profession પુરવાર થવા માંડ્યા છે. સુગમ સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત એ બેમાં કયું ચડિયાતું અથવા તો એની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો અહીં ધરણ નથી. અને એટલે જ હાલેનું નેપ્રયે કે આજના શુજ્ઞરાતી સુગમ સંગીતને લોક પ્રિયતા અપાવવા માટે આપણે આપણા સ્વરકારો, શબ્દકારો, વાદકો અને ગાયકોને અભિનંદવા નેપ્રયે.

સુગમ સંગીતની પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર, સુરત એ યુજરાતમાં, અને મુંબઈ એ મહારાષ્ટ્રમાં મોખરે રહ્યાં છે. દુકાંમાં જે સ્થળે 'આકાશ-વાણી'નું કેન્દ્ર હોય ત્યાં આ પ્રવૃત્તિ કદાચ સવિશેષ ચેતનવંતી જણાય છે.

આ વર્ષમાં મુંબઈ ખાતે અમદાવાદના સ્વરકારિ શ્રી હેમુ દીવેટિયા તથા નામી સ્વરકાર શ્રી અવિનાશ વ્યાસના સ્વરકાર પુત્ર શ્રી, ગૌરાંગ વ્યાસે જે કાર્યક્રમો રજૂ કર્યાં, તે શુભવૃત્તા, સ્વરસંયોજન અને સિરતખંદ રજૂઆતને કારણે લોકચાહના મેળવી ગયા સુગમ સંગીતના ક્ષેત્રે અમદાવાદના પોતાના 'ધરાણો' છે એમ કહી શકાય. સુગમ સંગીતનો કેાઇ પણ જાતના શ્રોતા સ્વરરચના સાંભળતાં વેત જ કહી શકે કે આ બંદિશ મુંબઈની છે કે અમદાવાદની. અમદાવાદના જાણીતા સ્વરકારો શ્રી રસિકલાલ ભોજક, શ્રી બાલકલાલ બારોટ, શ્રી હેમુ દીવેટિયા તથા શ્રી ગૌરાંગ વ્યાસ મુંબઈના રસિક શ્રોતાઓમાં પ્રતિષ્ઠાજન્યુ" સ્થાન ભોગવે છે, તે વાત જેટલી જાને ખૂણે સ્વીકારાઇ છે એટલી જ જાહેર છે. અમદાવાદ આજકાલ આ ક્ષેત્રે સારી જેવી પ્રગતિ કરી રહ્યું છે એ

દૃષ્ટીકત છે. અને એટલે જ ત્યાંની 'અતિ' સંસ્થાનો ઉદ્ભવ જરૂરી બની રહે છે. 'શ્રુતિ'ના કલાકારો સુગમ સંગીતની સાધના કદાચ સારી રીતે કરી જાણે છે, એમના કાર્યક્રમોમાં ગીતની રજૂઆત જે રીતે થાય છે એ ઉપરથી ધારણ છે કે આ કલાકારો સાચી નિષ્ઠા, સિરત, અને સાધક તરીકે આ ક્ષેત્રે પ્રખ્યાત કરી રહ્યા છે.

મુંબઈમાં આ માસનાં ગીતોથી માંડીને 'અંતકડી' જેવા કેટલાયે કાર્યક્રમો વ્યવસાયિક ધોરણે મોટા થીએટરમાં, મોટી મોટી જાહેરાતો અને વિવિધ પ્રચારસાધનોની સહીન મદદથી આ વર્ષમાં રજૂ થયાં આ સર્વની શુભવૃત્તાનું ધોરણ આપણે આ શિષ્ટ સામયિકમાં ન ચર્ચીએ એ જ હિતજનીવ છે. માત્ર હરખ એટલી જ વાતનાં છે કે નાટક બાદ સુગમ સંગીતની પ્રવૃત્તિએ આપણે Paying Profession બનાવી શકવા છીએ અને એ માટે મોટા પ્રેક્ષક-શ્રોતા સમુદાય એકઠો કરી શકીએ છીએ. આપણા નામી કલાકારોને સંભળવા અને નામી સ્વરકારોની સ્વરરચનાઓ માણવા જે શ્રોતાઓ જામવી પડે છે, એને આપણે સતોષી થઈએ છીએ ખરા!

આનાં કારણો પશ્ચ એટલાં જ સાફ છે. કાં તો આ

THE NEW INDIA INDUSTRIES LTD.

Regd. Office
JETALPUR ROAD, BARODA.

Makers of  Photo Paper

Brovira	-	for enlargements.
Lupex	-	for contact prints.
Copyline R 90	-	for document copying (camera)
Copyline C 90	-	for document copying (contact)

In collaboration with :

M/s. AGFA-GEVAERT AKTIENGESSELLSCHAFT, LEVERKUSEN,
WEST GERMANY.

Factory :

Bombay-Agra Road,
Mulund, Bombay-80.

Bombay Office :

Industrial Assurance Bldg.,
Opp. Churchgate Rly. Station,
Bombay-20.

કલાકાર પાસે જનમનરંજન કરી શકે તેવા ગીતોનો નવો ફાલ નથી, યા તો શ્રોતાઓને 'તે પેલું જરીપુરાણ' સાંભળવાની આદત છે. કેટલું જાણે કેમ પણ સુગમ સંગીતના આવા કાપકેમોમાં એકનાં એક ગીતો વારંવાર સાંભળીને હરીન્દ્રની પેલી પંક્તિ યાદ આવે છે :-

‘હવે ચાકી ગયો સાકી પુરાણા એ મુરાલયથી,
નરો અતો નથી મુજને તમારા મહેકતા મયથી’

આ એક કડવું સત્ય છે. જોકે કલાકાર મિત્રો તથા સ્વરકાર મિત્રોને નહીં જ ગમે પણ શ્રોતાઓને હવે જ્યારે સુગમ સંગીત Commercialised થતું આશ્ચર્ય છે ત્યારે કંપક નહું નહું આપણે આપણું જોઈએ. આપણી એ ફરજ છે.

સુગમ સંગીતની પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ, મુંબઈ આવીને જાહેરમાં તંદુરસ્ત હરીકાષ કરી ખાન-પ્રતિષ્ઠા મેળવી જાય છે. ત્યારે મુંબઈવાસી સ્વરકાર-કલાકારોને આ તંદુરસ્ત સ્પર્ધા માટે ગીત-સંગીતનું ધોરણ હજી વધારે સુધારવું પડશે.

શ્રી અવિનાશ બાસ હજુ પણ લોકપ્રિય સ્વરકાર-ગીતકાર તરીકેનું પોતાનું રથાન શ્રોતાહૃદયમાં ટકાવી રહ્યા છે. સાથેસાથ શ્રી નીરુ મંજુમદાર તથા શ્રી દીલીપ ધોળકિયાની સ્વરરચનાઓ લોકપ્રિય તેમ જ નોંધપાત્ર રહી છે. ગાયક, કલાકાર અને સ્વરકાર તરીકે શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય કંપક નહું જ આપણા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. તેમણે પોતાનો ખાસ ચાહકવર્ગ મુંબઈ ખાતે ઊભો કર્યો છે. શ્રી જ્ઞાતુ દોડર આજકાલ નેપથ્યમાં લાગે છે. તેમણે વચમાં બે ગીતોનું સાડું સ્વરકાર આપ્યું. આપણા જાણીતા તારશ્રદ્ધતાપ્રવાહક શ્રી વિનાયક વોરાએ પણ તાજેતરમાં આકાશવાણી મુંબઈ ઉપરથી અમુક સ્વર-રચનાઓ આપી છે, જે ખૂબ જ આશ્ચર્યકાર છે. શ્રી વોરા સ્વરકાર તરીકે જાણીતામાં સાડું રથાન મેળવી જશે એવી આશા અને અપેક્ષા એ રચનાઓ જગાવી જાય છે.

આપણા ગાયક કલાકારોમાં અમુક કલાકારોએ ‘ગાવા ખતર ગાતું’ એવો સિદ્ધાંત અપનાવ્યો હોય એમ લાગે છે. તેમની ગાયકીમાં ‘ચાક’ વર્તણૂક વિના રહેતા નથી. સંગીતની સાધનામાં રાજેરાજની ટ્રેકડીસ કે રિયાઝનો તેમનામાં સદંતર અભાવ છે તે સ્પષ્ટ જણાયા કરે છે.

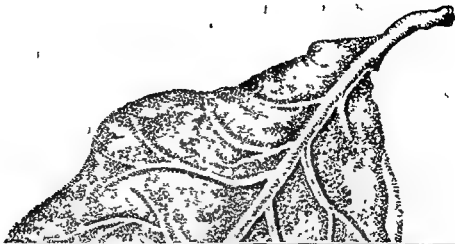
અને આ કારણે સુગમ સંગીતને સહન કરવું પડે છે. આ વાત સ્વરકારો સારી રીતે સમજે છે, પણ શું બોલે ? કદાચ આ કારણોસર જ પરભાષી ગાયકો ગુજરાતી સુગમ સંગીત ક્ષેત્રે પ્રવેશ પામી શક્યા છે.

ગાયક કલાકારોમાં આ વર્ષે માત્ર બે જ કલાકારો પ્રચંસાના અધિકારી બને છે. એક મુંબઈના શ્રીમતી રાજુલ મહેતા અને બીજા અમદાવાદના ક. હંસા દવે આ બંને કલાકારોએ જે આશા આપી છે તે ટકાવે રાખવા તેમણે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડશે.

અમોફોન કંપની H. M. V. તરફથી આ વર્ષમાં શ્રી નીરુ મંજુમદાર, શ્રી દીલીપ ધોળકિયા તથા શ્રી અવિનાશ બાસના ગીતોની એલ. પી. રેકૉર્ડ્સ બજારમાં મુકવામાં આવી છે. અમોફોન કંપની તરફથી ગુજરાતી રેકૉર્ડ નિર્માણની પ્રવૃત્તિ લગ્ન વર્ષથી બંધ કરી દેવાઈ હતી જે હવે ફરી શરૂ થઈ છે એ આ વિષયની લોકપ્રિયતાની આભારી છે. આપણા સુગમ સંગીતના પ્રચારનું આ એક સાદું આધાર છે.

ગુજરાતી સુગમ સંગીતની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે શું કરવું જોઈએ તે સર્વ સ્વરકારો-ગીતકારો-ગાયકોને વાદ્યો સારી રીતે જાણે છે. આ સૌને પોતાપોતાના અભિપ્રાયો-વિચારો-અને ખ્યાલો છે. સુગમ સંગીતના સંમેલનોમાં પણ આ વિષે ચર્ચાઓ થાય છે ને પછી બધું જ વિચારાઈ જાય છે, પરંતુ નક્કર કંઈ જ થઈ શકે શકે નથી. આ દિશામાં સૌ ગંભીરતાથી વિચારે અને કંપક સંગીત રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સૌ પોતાપોતાના ‘ચોક્કા’ છોટી આગળ આવે તો આપણે જરૂર પ્રગતિ કરી શકીશું અને એવી આશા રાખવી અસંભવ પણ નથી.

● ● ●

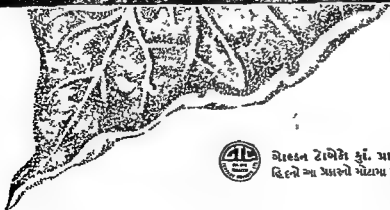


ઉમદા
તંબાકુમાંથી
બને છે
ઉમદા
સીગારેટ



પનામા
એક ઉમદા
સીગારેટ છે

અકબંધ સોડમ અને તાજગીવાળા ઉત્તમ
વર્ણનીઆ તંબાકુનું કાબેલ મિશ્રણ. એ છે
આપની પનામા કેટલી આનંદદાયક પીવા
અને પાવા માટે ઉત્તમ



ગ્રાહકન ટોબેકો કું. પ્રાઇવેટ લી., મુંબઈ-૫૬. /
હિન્દો આ પ્રાઇવેટ મોટોર કાર્પોરેશન

GT (R) 671 Gd Groom's Adres.

પ્રથમ જોષ્ટ્રએ શ્રી હરીદ્ર દેવે કૃત નવલકથા : ‘અનાગત’, (સ્વાતિ પ્રકાશન : મુંબઈ-૩ મૂલ્ય રૂ. ૬).

‘અનાગત’ એ વ્યક્તિના બૃહદ્ સાથેના દીર્ઘ સંધાનની નવલકથા છે. કથાનાયક આલોક મંજરીના કોષ્ઠક કાંકા ગુજરી ગયા એટલે લગ્ન મુલતવી રહેતાં મુંબઈથી ચાર-પાંચ દિવસ ગાળવા ઊરડને દરિયા કિનારે આવે છે. આ ઊરડ બૂગોળતું કોષ્ઠક ગામ નહિ, પણ આ નવલકથાના ડબ્બેક પાત્રોનું ધ એક પાત્ર બની જાય છે.

ઊરડ દમણની પાસેનું એક ગામ. બારેક વરસ પહેલાં આ ગામની બારે જાહેજલાલી હતી. અહીં આવનારાઓ તલવાગ્રઓની છીજેથી તાડીની જથ્થાકૃત ઉડાવીને જ જતા. પણ દમણાં દમણાં દમણ ચાલુ થયું એટલે ઊરડની રોનક જતી રહેવા માંડી છે.

એટલે જાણે લેખકે પણ અહીં વેદનાના વતુ’શા રચી રહેલાં ડબ્બેક નર-નારીઓને ઊરડમાં એકઠાં કરી દીધાં છે દીકરે રાનેશ્વરીની વાત કાઢી હતી, તે સંભારતાં આલોક કહે છે : ‘એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે માત્ર વાસણ જ રહી જશે, એની નીચેની જ્યોતિ અભાસ થઈ જશે.’ આ બધા પાત્રો પેલા અનાગતના પાત્ર નીચે આજુબા છે. ચાલો આપણે અનાગતના આવરણને ઊંચકી તેની બીતર જલતા પેલા રૂબરૂનીપને નીરખી લઈએ.

ક્રિસ્ટન ઊરડમાં કિસ્તાન ઓડિંગ હાઉસ ચલાવે છે. આલોક અનાપાસ અહીં આવી ચડે છે. ક્રિસ્ટન ખૂબ મોહક છે. કથા આગળ ચાલે છે અને ક્રિસ્ટન ખ્રિસ્તી હોવા છતાં આલોકને બવાની માતાને મંદિરે લઈ જાય છે, ત્યારે મંદિરની અગાસીમાંથી લહેરતા સાગરને જોતી ક્રિસ્ટનને જોષ્ટ્રને આલોક કહે છે : ‘હું દરિયાને જ જોતો હતો-તમારી આંખો દ્વારા.’ પોતાની વાગુદત્તા મંજરીની આસપાસ સગાઓનું છીજરા પોતાનું વાતાવરણ આલોક અનુભવતો હતો તે ક્રિસ્ટન ફરતું નથી. એક મધરાતે આલોક સામે બેસીને ક્રિસ્ટન શરાબ પી રહી છે ત્યારે આલોક કહે છે : ‘શરાબના ધૂંટથી તમને કેટ નથી ચડતો-માત્ર તમારી આસપાસનું ઉદાસીનું પારદર્શક વાતાવરણ એથી વધારે ઘેરું બને છે, એની પારદર્શકતા ઘટે છે.’

ક્રિસ્ટન પરણેલી થિરતી ત્રી છે. તેનો પતિ તેને ચાહતો હતો, છતાં ક્રિસ્ટન પાસે હવે નથી આવતો. એ કોઇને પરણીને પરદેશ પણ ચાલી ગયો હોવ. એક મંધરતે ક્રિસ્ટન એકાએક એના નાઇટ ગાઉનની ઝીપ ખોલી નાખી આલોક પાસે વેદનાનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે, એ જોઇને આલોક ત્રીસ પાડી છોડે છે. ક્રિસ્ટનની જાતીમાં કોહનું મોટું ધાતુ છે. પતિ એને ભોગવવા જ છુપ્પતો હતો એટલે કોહનો ગધ જોઇને કુપથી કહેતો: 'નજી સુપની તદન પાસે ખહોંચો હોઈ' એવી રીતે આ ગધ જોતાં હું એણી જાઈ છું...

પણ આલોક આ કોહના ગધની જીતર પેલી જ્યોત જગે છે તેને નીરખી શકે છે. ક્રિસ્ટનના અવાજમાં આલોક નારી-સમગ્રનો અવાજ સાંભળે છે, અંતરતમમાં અનુભવે છે.

પેલા ભવાની મંદિરની અગાસીમાં આલોક ક્રિસ્ટનને કહી રહ્યો છે: 'હું હનિમૂન કરવા આવેલા પ્રેમીની માફક વાત કરું છું, ખરું ને?' વળી આગળ બોલે છે: 'મને એમ થાય છે કે હું અહીં જ રહી જાઉં... તમારા ખંડની

પરચાળમાં ભાંગતી રાતે તમારી સામે બેસીને તમારી વાતો સાંભળ્યા જ કરું...'

પણ ક્રિસ્ટન જાણે છે કે પ્રેમ શબ્દ અમુક વય સુધી જ સારો લાગે છે. પછી કંઈક એનો અર્થ બદલાઇ જતો લાગે છે. એટલે આલોક જ્યારે કહે છે કે હું કાલે જમ્યા ત્યારે ક્રિસ્ટન કહે છે: 'પાછા આવતા રહેજો તમારા જેવા પેસેજરો આવે છે ત્યારે હોટલ છુપતી લાગે છે હવે એકલા ન આવતા.. ક્રિસ્ટનના આ શબ્દો ખરેખર તો વેદનાના પાર વારમાંથી જ આવે છે તેની પ્રતીતિ, જ્યારે ક્રિસ્ટન હમણા અચાના કાંધર ટોલાન્ટ પાસે કન્ડેશન કરે છે ત્યારે થાય છે ક્રિસ્ટન કહે છે: 'કાંધર, મેં એ પરપુરુષને કદાચ પ્રેમ કર્યો છે.' આમ ક્ષમાભાવથી મદ્યહ્ન હૃદયે નવજન્મ પામી અચામાંથી ક્રિસ્ટન બહાર નીકળે છે ત્યારે મહેરવાન અને પીપુ એને ક્ષમાચાર આપે છે કે આલોકને દરિયે રનાન કરવા ગયો ત્યારે સાપ કરડ્યો છે.

આલોકને અચાનક પીંગતો નવો સચ્ચો ઊપડ્યો છે ત્યારે ક્રિસ્ટન તેની શુશ્રુષા કરતી ખડે પગે બેઠી છે.

With best compliments

from :

INDIAN ORGANIC CHEMICALS LIMITED

28, Apollo Street, Fort,
Bombay 1.



Manufacturers of :

ACETIC ACID GLACIAL & OTHER ORGANIC CHEMICALS

આલોક કૃતરાતાથી આર્દ્રભાવે ફિરિટને કહે છે: 'ઓનો રપશ' મેં જુદી જુદી ક્ષણે-અનુભવે છે-મને લાગે છે કે એનો ઉત્તમ અનુભવ આ હમણાં થયો એ જ હતો: તમારા રપશ'માં ઉત્તેજના નહીં, પ્રાપ્તિ હતી.'

અને મૃત્યુ સમીપ વહી રહેલો આલોક કહે છે :

'અને મારી આંખો ખુલ્લી રહી જાય...તો તમારા હૃદયના પેલા સ્વેત ચિહ્નના રપશ'થી તમે એને બંધ કરી દેજો-કદાચ મારા ખેંચાતા પ્રાણ જોડે હું તમારા હૃદયના એ શબ્દને પણ શોધી લઉંશ...

અને લેખકે અનાગતના પાત્ર તળે દીવો રાણો થયો છે કે હજી ટમટમે છે તેનું રહસ્ય ખોલ્યું નથી, એ અત્યંત કરુણ છે. ક્યારેક મૃત્યુ પામીને સમાધાન મળે તે જીવંતજીવ નથી મળતું. લેખકે કથાના અંત ઉપર પ્રમત્તનો પરદો ઢાંકી દીધો છે. ફિરિટન આલોકને કહે છે : 'મૃત્યુ પામતા માણસની ગમે તેવી ઇચ્છા ચાર પાપી જોઇએ, આલોક, પણ માનો કે તમે...માનો કે તમે જીવી ગયા તો.'

આ વેદનકથાનો પરિવેશ પણ એટલો જ વેદનભર છે. છનાલાકને તખ્તો મળ્યો છે તો એ પાઠ ભૂલી ગયો છે અને જીવા કલાકને એનો પાઠ યાદ છે, ત્યારે તખ્તો નથી મળ્યો. જીવા કલાકને ફિરિયાદ છે : 'પેલા લોકો દારૂ પીવા આવતા ત્યારે દારૂ પીને ફુનિયાને ભૂલી જતા હવે ફુનિયાને ઊતરવા ગારે લોકો દારૂ પીએ છે...'

કદાચ પીંડા એ જ સનાતન વ્યવસ્થા છે એવું પીંડુ અને મહેરવાનનો ગુજરી ગયેલો શ્યાવક્ષ સમજતો હશે. ઓસરતી ભરતીની બીની રેતીમાં જીવડાઓએ કેતરેલી મીઠી કેતરણી જાણે સમયે ગોમતીને છીનવી લઇને વૃદ્ધ પાંદેરના ચહેરા પર કેતરી કાઢી છે । દીકર અને પુત્રવધૂ શીલા પોતાના મરણના સાક્ષી બનીને જીવતાં હશે પણ મરણ એમ જલદી નથી આવતું. વાસણ હેઠળની એ જ્યોત હજી કેટલાયે સમય સુધી કે પતી કે પતી જીવ્યા કરે છે ।

માત્ર ઊરડમાં જીવતા હતા તે જ પાત્રોને મન આ જીવન નથી; આપણા લાવકને પણ નવલકથા જીવનની એટલી જ તીવ્ર અનુભૂતિ કરાવે છે. પણ ક્યાંક ક્યાંક આંખા પ્રસંગચિત્રો : જેવાં કે ગોમતીના મૃત્યુનો પ્રસંગ, શ્યાવક્ષના મૃત્યુનો પ્રસંગ અને આલોક પોતાનામાં રહેલા

લેખકને મળે છે તે પ્રસંગ-શિથિલ રહ્યા છે. લેખક પાત્રો વિષે કહ્યે જાય છે, વેદના અને મૃત્યુ વિષે વિચારે' જાય છે, પ્રજા લાવકચિત્રમાં તેનું તીવ્ર અનુભૂતિરૂપ સર્જનું નથી. ભાષાના ઉપયોગ વિષે પણ એ નોંધવા જેવું છે કે ગમે તે સ્તરના પાત્રો લગભગ એક જ ભાષા બોલે છે. જીવો કલાલ, આલોક અને પાદરી વૈલાટ-સહુ લગભગ એકસરખી ઉજળી ભાષા બોલે છે. એ કે 'અનાગતની સમયે ભાષા વેદનાની ભાષા' અને બધા પાત્રો મળીને એક જ પાત્ર છે-અનાગતના ઢાંકણ નીચેના રાણો થયેલો કે ટમટમતો માનવદીવો અને તો ભાષા પણ શાશ્વતી વેદનાના જન્મીન ફૂલશો આકાર ખાસ કરે છે, તે જ બીજે પદે નોંધવા જેવું છે.

નવલકથાની શરૂઆતમાં હરીન્દ્રે અવતારેહું હેત્રી મિલરનું અવતરણ :

'When God made the word, He did not abandon it to sit in contemplation-some-where in limbo. God made the world and he entered into it: that is the meaning of creation.'

એ 'અનાગત' માટે એટલા જ આનંદથી અવતારવા જેવું છે. મૃત્યુના સાન્નિધ્યમાં કેવળ સત્ય પ્રગટાવતાં, વેદનાનાં ઢાંકણ નીચે પ્રેમનો દીપ પ્રગટાવતાં, સર્જક તેના પાત્રોની સાથે સાથે માત્ર ક્યો નથી, પણ પાત્રોના અંતરતરમાં તે આ બધું અનુભવ્યા કર્યો છે-તેની પ્રતીતિ આપણને થાય છે. નાપક અને નામિકના પાત્રો દ્વારા હરીન્દ્રે બુદ્ધ સાથેનું એક વિશાળ અનુસંધાન રચી આપ્યું છે.

'અનાગત' એ વ્યક્તિના વિશાળ વેદનસંદર્ભો સાથેના સંવાદનું કાવ્ય બની રહે છે.

✽

ભાવ-અભાવ : લેખક-ચિત્ર મોદી : રૂપાલી પ્રકાશન, અમદાવાદ-૪, મૂલ્ય રૂ. ૪.

આ ચિત્ર મોદી કૃત એ લઘુનવલોનો સંગ્રહ છે, એક છે 'ભાવ-અભાવ,' અને બીજી છે 'નાગના દિસોટ.'

માણસ Modernity નું મહોરું પહેરી ક્યાં કરે, બનાવટી કે ઉછીની લીધેલી જિનંતતા લઇ રહ્યા કરે,

માનવીય સંબંધોને અનિષ્ટ ગણી એકચત્રતાની નિષિદ્ધતામાં સખડ્યા કરે ત્યારે તેની પાસે સુખનો કોઇ માગ નથી હોતો. પણ Sadist થઇ ક્યાં કરવાનો અર્થજો ઉતારી સંબંધોના દીર્ઘ સંધાનને પામે છે. તેની સાચી પ્રેમાદ્ર અવરથાને-જે સ્થળે જેટલી સાચી છે તેને-પામે છે—અનુભવે છે ત્યારે ધૂષણા પ્રશ્નોની પાર ચૈતન્યનું આનંદસંધાન રચાય છે તે બાવરિયતિને આલેખે છે, બાવ-અમાવ.

કથાનો નામક છે ગૌતમ વ્યાસ. નવલના ૭૧ પાનાં લગી ગૌતમ રિચાર્પાં જ કરે છે. જે પ્રશ્નોના કોઇ ઉત્તર ગૌતમ પાસે નથી એવા, અનેક પ્રશ્નો કરોળિયાના ભળાની જેમ ગૂંથતો કે પોતે તેમાં ગૂંથવતો તે પૂછ્યે જાય છે, લેખક લખે છે : “એ કેટકેટલા પ્રશ્નો પાસે આશ્ચર્ય ચિહ્નની જેમ હાથ ફેલાવી દેયા જેવો થીલો રહી જાય છે ? પ્રશ્નોના ઉત્તરો છે એની પાસે ? એકે વ હત્તર ખપ લાગે તેવો નથી અને આથી જ એ પ્રશ્ન મેટ્રેથી પૂછે છે અને મેટ્રેથી જ ઉત્તરો વ બોલી જાય છે; જેથી કોઇકે પછુ આ પ્રશ્નના આ ઉત્તર ન હોય એમ કહેનાર મળે.”

ગૌતમ એક અવાવડુ વાવ પાસે હંમેશાં જાય છે.

તેના હવડ પાણીમાં એક પથ્થર રોજ ફંગોળે છે પાણીમાં ડબ દબને પડતો પથ્થર વડુંજો રચે છે. બસ આ વડુંજોને જોતો એ કશુંક અનુભવે છે. અવાવડુ વાવ સાથેના થોડાક સંદર્ભો એને એવું માનવા પ્રેરે છે કે કદાચ આ વાવ જેણે છાપનિયા દુકાન વેળાએ ખોદારી તે વિવેક નામનો વણજરો હતો છું. દુળરીતિ પ્રમાણે છોકરો વધેરી ધરતીમાથી કમ ફગ પાણી બદાર કટારનાર હતો જ વણજરો છું. લેખક લખે છે : “એ કેટલાય દિવસ-રાત સતત વિવેક વણજરાને ‘ફીક’ કરતો. જે વાવ સાથે પોતાને એ આટલો સંબંધાયેલો માને છે—વણજરા સાથેનું પોતાનું આણું Identification એ માન્યા કરે છે, તેને વિષે લેખકના શબ્દોમાં જોઇએ : ‘આમ તો આ રોજ બનતી રિયા છે અને છતાં ગૌતમ તેને આકર્ષિતક ધટના તરીકે ગણવા ધણુ ધમ્મ છે, પણ કોઇ એવું એને ‘ફીક’ કરાવે છે. આણું બધું જ પૂરં થોજનાયમ્મ છે, તું કેવળ નિમિત્ત છે, આ રિયાના કેન્દ્રમાં ક્યારેય તું નથી.’

‘તો શણુ છે આ રિયાના કેન્દ્રમાં ?’ એ પ્રશ્ન છે ગૌતમ પાસે.

With
Best

Compliments

FROM :



LYOVAK LABORATORIES
(Manufacturers of Pharmaceuticals)

26, Nathoo Industrial Estate,
Marol Naka, Andheri Kurla Road,
Bombay-59.

અનિલા સાથેની વાતચીત પછી ગૌતમ વિચારે છે: 'કંઈક એવું તત્ત્વ છે જે મને માત્ર નહિ, એવું ધાતુ' જ કરાવે છે. કંઈ મોઢકસ એવું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વ એ જ કે જેને લોકો શ્રદ્ધાથી ગદ્ગદ થઇ રહે છે તે હાવાન?' આમ શંકાચાચ'ની જેમ તેના મનમાં પ્રશ્ન પરંપરા ચાલે છે. એ બ્યારે ખૂબ વિચારમાં તણાયે બળ છે, સતત પ્રશ્નવિચિત્રમાં રૂપમાં ફેરે છે ત્યારે કહે છે: 'આપણા તક'ને આપણી મર્યાદા તો નડવાની જ. નકકી છે કે કંઈક પૂર્વધોખિત બધું છે.'

ગૌતમ પરિશોધ આદરે છે. લેખક કહે છે: 'એ બળુતો હતો કે પોતાની પાસે પોતીકું' કહી શકાય એવું કોઇ તત્ત્વ જ નથી. હજી એ તત્ત્વ પામવાની એક લાંબી પ્રક્રિયામાંથી એને ક્ષણેક્ષણ પસાર થતા રહેવાનું છે.'

ખા, નાનો ભાઈ અશીષ, વિવેક વણુઓરા, 'you are ■ case as I and others are'-એમ કહેનારો માનસશાસ્ત્રનો રસિયો જીવ તનમ્મ, 'આ મુર-બધીતું' થોડા દિવસમાં ફટકી ગયું સમજો.' એમ કહેનારી ઓફિસમાં સાથે કામ કરતી અનિલા અને 'તમને એમનું' અત્યારે કેકાણે લાગે છે?' એમ કહીને ટાપશી પૂરનારા રણછોડલાલ, પેલો ગાડાવાળો ફરિજન વગેરે પાત્રો સાથેનું તેનું અનુસંધાન એ ગૌતમના ચિત્તની લીલાભોંધ છે. પોતાના ગૈયકિતક જીવન સાથે આ બધા પાત્રોનું વિચિત્ર અનુસંધાન તેને બાણે કે પરંપરામાંથી મળ્યું છે. કહે છે નિંદગીને હું એકવાર અકરમાત ગણતો હતો, પણ મને લાગે છે કે નિંદગી એ પણ એક પૂર્વ-ચોજિત પરિસ્થિતિ છે.

ખા બીમાર છે એમ અશીષ જણાવે છે ત્યારે સંબંધ બાંધતા કે નિભાવતા કષ્ટ અનુભવનારો ગૌતમ અંતે માત્ર આતુવાંશિક પરંપરામાં જ નહિ પણ કોઇ બુદ્ધ સાથેના તાદાત્મ્યમાં અનુસંધાય છે. માને મળવા જવા ગાડીમાં જવું પડે. બાણે ટ્રેઇન ઊપડી છે. પી, પી કરતી ગાડીની વ્હિસલ વાગે છે. લેખક લખે છે: 'એણે ફરી ફેડ હાથના અંગૂઠાએનો વળાંક બદલ્યો અને બોરથી ફૂંક મારી વ્હિસલ મારવા લાગ્યો. એને તરત યાદ આવ્યું એના શિવભક્ત જટાશંકરદાદા પૂજા કરતી વખતે એમ નમઃ શિવાયનો બીધ સતત જપતા.' અને અંતમાં લેખક કહે છે: 'અચ્ચાનક જ ગૌતમને

જટાશંકરદાદાનો પોતાનામાં પ્રવેશ થતો હોય એમ લાગ્યું.'

રિફ્લેક્સીજેમ મૃત્યુ વિષે કોઈ અપૂર્વ આકાર લેખકે

કથાનાયકને ઉપસાવી આપ્યો નથી, વળી કેન્દ્રમાં હું નથી તો બીજું કોણ છે તેની પ્રશ્નમાળના જવાબમાં કથાનાયક કથુંબ સધન અપ'ણુ કરી શકે તેવું નથી પણ તેથી તે માત્ર હતાશા અનુભવનાર કોઇ Sadiist રહેતો નથી. લાવ-અલાવ એ હબારો વર્ષાથી મનુષ્યે પૂછેલા અનેક પ્રશ્નોનો પુનઃપ્રતિભાવ છે. અહીં લેખકે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા લઘુનવલ આલેખી નથી, પણ પ્રશ્નો પૂછતાં પૂછતાં, જીવનની પરિશોધ કરતાં કરતાં, એ માનવી જીવનના સ પ્રજ્ઞાત અને તેના અર્ધ સંપ્રજ્ઞાત ચિત્તના સંધિકાળે એક દીર્ઘ સાતત્યને સ્થાપી આપે છે તે આ રચનાના અપ'ણુ લેખે નોંધવા જેવું છે.

'સાપના સિસોટા' લાવ-અલાવ થી જુદા સ્તરની કથા છે. આ લઘુનવલને અંતે લેખક લખે છે :

'એ વાવથી થોડાં પગલાં જ દૂર હતો અને એણે એવું તો તોલિંગ મેટ્રો નાગ ગાડાના ચીલામાં પડ્યો હતો અને સહેજ સંચાર થતાં એ સડસડાટ કરતો અવાજ વાવના પોતાના રાક્ષામાં પેસી ગયો.

નાગ ચાલ્યો ગયો હોવા છતાં નાગના સિસોટા એળાંગીને જવાનું નાનજીનું ગળું ન ચાલ્યું...અને એ...

આ નાગ અદમ્ય ચૌન છુલુકાતું પ્રતીક છે. મન દીર્ઘ પડે છે ત્યારે એ બહાર રસ્તા પર સિસોટા પાડતો પડી રહે છે.

અંતે રહ્મલીની-પત્નીની પાસેથી ધોળકા સમુદી પાસે જતો નાનજી આ સાપને બેઠને પાછો વળી જાય છે. કોઇ પણ રૂપે બ્યારે ચેતનાનું પ્રગટીકરણ થાય છે ત્યારે માનવી સ્તબ્ધ થઇ પેલા ચૈતન્ય રૂપને સ્વીકારી લે છે.

'સાપના સિસોટા'માં સખેદો તેના Primitive Force થી આગીણ પરિવેશ તો રચી જ આપે છે, પણ તેનાથી ચે વધુ વિસ્તીણું, લેખકે જે સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા આરંભી છે તેના, સંપ્રજ્ઞાત અને અર્ધ સંપ્રજ્ઞાતને સીમાડે એક નવું આકાશ પણ રચી આપે છે, તેનું ચ સ્વાગત કરવા જેવું છે.

આથી ઘટનાતત્વનું નિરસન કરી અભ્યંતરના સંદેશનું
feel થાય તેનું મૂલરૂપ આકારવાનું કામ મુજરાતી
નવલકથાએ હેટલા દાઝાકાથી આરંભ્યું છે. માનવચિત્તના
જગૃત અધઃજગૃત કે ઉભય સ્તરમાં જે ચેતના પ્રવાહ
વહે છે તેનું ધ્વનિપ્રાદય અનુભૂતિરૂપ નિર્મિત કરવાનું
આપણા સર્જકોએ આશરપદ કાપ્યું કહ્યું છે તે સાથે
આપણા texture માં પણ તેની સદૃશ સંવેદનની
શક્તિ પ્રગટ થતી રહી છે. અધકાર, સમય, એકલતા,
હિન્નતા, વ્યથા વગેરેના અનેક નવા પરિભાષણો સર્જક
ચિત્તના મિશ્રજનને અત્યંત પારદર્શકતાથી પ્રગટ કરી
અનેક શક્યતાઓની ખોજ કરી રહ્યા છે. ત્યારે કોઈ
અનાગતના આવરણ નીચે દેખાયેલા પરમ સત્યની
ખોજ આદરતી અને કોઈ દત્તકયાના અતીત ભીતર
રવતા કોઈ વિશાળ સાતત્યને શોધી કાઢતી, આ બંને
નવનકથાઓનું હું સ્વાગત કરું છું. • • •

સક્ષિત સમીક્ષા

જીવન ધરતર—લેખક તથા પ્રકાશક ચાપરી ઉદ્દેશી
નવચેતન કાર્યાલય, નાગપલ્લ નગર, અમદાવાદ ૭ કિ. રા.
જે નવચેતન માસિકમાં દર માસે લખાતા તેના પીઠ
તત્ત્વના ચિત્તનાત્મક લેખોના આ સમૂહ ફક્ત ઘેઠ માસના
ગાળામાં બીજી આશુતિ રૂપે બહાર આવે છે એ જ
એની લોકપ્રિયતા મતાવી આપે છે. લેખકે બહી કોઈ
ઉપદેશક તરીકે નહીં પરંતુ એક વહીલ તરીકે સમજાવ-
પૂર્વક આજના યુવાનોને સુઝવતા પ્રશ્નોની ઊજાવટ કરી,
યથેચ્છ માગદર્શન આપ્યું છે. આને પ્રશ્નનું નૈતિક
ધોરણ જે ગતિએ આવળી દિશા પ્રાપ્તે જઈ રહ્યું છે,
એવે વખતે આ જાતના પુસ્તકો ખરે જ સમાજ માટે
જરૂરી બની રહે છે. આવા પુસ્તકોની હજી જે વધારે
આશુતિએ બહાર પડતી રહે એવી આશા રાખીએ.

જીવન ઝંઝા—લેખક : નાનુભાઈ ર. સુરતી પ્રકાશક
ચાપરી વિ ઉદ્દેશી નવચેતન કાર્યાલય નાગપલ્લ નગર.
અમદાવાદ ૭ કી. રા. અહીં અગાઉ ‘ઝંઝા’ નામે
પ્રગટ થયેલ લેખકના વાર્તા સમૂહની આ બીજી આશુ-
તિનું નવું નામ છે, લેખક આજના યીવાચાનુ વિવચોને
હારી નવા જ વિવચો તરફ વળ્યા છે એ નોધનીય છે.
શિકારના વિષયની જાણકારી આ લેખકને હોઈ, એમની
વાર્તાઓનો ઘટનાપ્રવાહ મેટર બાગે ક્રેસ્ટને ખોલે જ પાતો
હોય છે. આજના જીવતા જીવન બેઝેનો નિકટવર્તી
સબ જ જાળવી લેખક પાત્રો, પ્રસંગો અને વાતાવરણની
વાસ્તવિકતા જાળવી રાખવામાં મહદ્ અંશે નોંધપાત્ર

ધ રિવિરૂશન ઓફ ન્યુઝપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂ. ૧૬૫૬
અન્યે ઉત્તર વાર્ષિક અંગેની માહિતી.

ફોર્મ નં ૪.

(૨૯ નં ૮ અનુસાર)

૧ પ્રકાશન સ્થળ : સાહિત્ય ભારતી

૮, નવધુમ સોસાયટી, એન એસ રોડ નં. ૪.

વિવેપારલે (પશ્ચિમ) મુબમ્-૫૬-AS

૨ પ્રકાશનની સામયિકતા વાર્ષિક

૩ મુદ્રકનું નામ પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં ૧ પ્રમાણે

૪ પ્રકાશકનું નામ પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં ૧ પ્રમાણે

૫ તત્ત્વનું નામ : સિરીય મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં ૧ પ્રમાણે

૬ સામયિકના માધિકે અથવા કુલ થાપણના
એક દ્વારથી વધારે થાપણ રોકનાર ભાગીદારો
અથવા ચેરહોલ્ડરોનાં નામ સરનામાં :

સાહિત્ય ભારતી, ભાગીદારો :-

૧ સિરીય મહેતા

૨ પ્રમથેશ મહેતા

૩ સ્વેતવતા મહેતા

સરનામું નં ૧ પ્રમાણે.

હું, પ્રમથેશ મહેતા આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર
આપેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા
મુજબ સાચી છે.

પ્રમથેશ મહેતા

ઓક્ટોબર ૨૬, ૧૯૬૯

પ્રકાશક

અન્યા છે. ભાષામાં ઘણી જગ્યાએ કૃત્રિમપણું દેખાય છે એટલે એ આપણી ભાષા નથી લાગતી. વધુ અઘ્યાસથી આ દોષ ન નિવારી શકાય એવો નથી. લેખકને આ સંગ્રહ આશરપદ છે.

અન્યથ અને લય-અને પુસ્તકોના લેખક : રામ પ્રસાદ દવે, પ્રકાશક : સમસ્તભેન પ્રા. શુક્લ. ચૂ.પ્ર. પહેલું પુસ્તક ભજનનું છે જ્યારે બીજામાં લવણ્ય ગીતો સંગ્રહમાં છે. લેખકની ભાષા સરકારી, અને સરળ હોય તેમનાં આ ગીતો લોકજીભે ચડી જાય તેવાં છે.

ઉદ્ધૃત અને ઉદ્ધૃત-સંપાદક : અંબાલાલ 'ઝાવર' અને 'ઝાહિદ' શિનોરવાળા, પ્રકાશક : અંબાલાલ 'ઝાવર', ર.૭૧૩, રાયપુર, પખાલીનીપોળ નાકા, અમદાવાદ-૧. શુજરાતના જુના અને નવા આશરપદ ગઝલકારોના સહિયારા સહકારથી પ્રગટ થતા પ્રકાશનોની આ ચોથી અને પાંચમી શ્રેણીની પુસ્તકો છે. કેટલીક ગઝલો સારી છે, જ્યારે કેટલીક હજી વધારે તાલીમ માગે એવી છે. ગઝલ સાહિત્યના પ્રકાશનો આપણે ત્યાં નહિવત્ છે એ દિશ્યે આ પ્રકાશનો જરૂર આવકારપાત્ર છે.

સરળ ધરગથ્ય વૈદક, 'રસોગ્રાના ચૂલા', 'સાષકલ-સંભાળ', 'વીજળી અને વપરાશ', 'સર-સંભાળ' અને 'નવધા ભક્તિ' આ છએ પુસ્તકોએનું પ્રકાશન ભાવનગરની જાણીતી સંસ્થા શિશુવિકાર, કૃષ્ણનગર તરફથી કરવામાં આવ્યું છે. આપણી રાજની વપરાશની ચીન્ને, સાષકલ, વીજળી, એટરી, ધલેકટ્ટીક મોટરો વિગેરે બાપતો સરળ ભાષામાં સમજાવતી તથા ડગલે ને પગલે થઇ આવતા નાના મોટા રોગો સામે રક્ષણ મેળવવા ધર-ગથ્ય દ્વારે બતાવતી આ પુસ્તકોએ નાના મોટા સૌને સામાન્ય જ્ઞાન માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે.

સાહાર સ્વીકાર :

જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થા પ્રદીપ પ્રકાશન. ૧-A તાકેવાડી, દાલખાદેવી, મુંબઈ-૨ તરફથી માન-અપમાન (જયંતિલાલ જોષી), ધન્યના સરવાળા (જયંતિ દલાલ-રાઠુ પરીખ), પ્રેમધ્યાસ અને સ્વામિપ્રિયા (નવનીત સેવક) અવલોકનારે સાહાર મળ્યાં છે. અવલોકન દવે પછી.

— પ. ર. તા.

માનવંતા ગ્રાહકો, મિત્રો, સ્નેહીઓ,
શુભેચ્છકો સૌને



સાલ મુબારક



બનારસી

શુભ ક્ષણો

શાશુગાર

આકર્ષક રંગો,
કલાત્મક ડીઝાઇનની

સાડીઓ

યુગને અનુરૂપ,
ગંભીર રંગો

■ જંગલોરી

■ કાંજવરમ

○ ચંદેરી

○ ગઢવાલ

○ ભરતકામ

○ પ્રિન્ટેડ

■ જયપુરી

○ જામનગરી

આંધણી

★ એંતિહાસિક

★ ધાર્મિક

★ સામાજિક

નાટકને

લગતો સર્વ સામાન

★ પડદા, ટૂસો

★ બાબુખંધ શેઝી

★ હાલ-તલવાર

★ અરીમુગર-સાફ

★ ફરેક જાતની પાઘડીઓ

★ સ્ત્રી-પુરૂષ પાત્રોની

બાલની વીગો

ઉત્તમ પ્રકારના

ગંગાવન

— ભારતના સર્વ પ્રથમ વેશલુધાકાર —

ગોધવજ મુલજી ડેસવાલા

જીલ્લેશ્વર રોડ, મુંબઈ-૨. ટે. નં. ૩૧૩૩૫૯

It's AMAZING!
the instant-killing vapour in

NEW MULTI-POWERED FLIT

On spraying the instant killing invisible vapour of new FLIT spreads out to kill insects in every part of the room. Even hidden insects can't escape! For best results close doors and windows. Spray upwards. Open room after a few minutes. Because of its new power new FLIT kills more insects spray for spray. New FLIT also gives longer residual protection. Each tin lasts longer! Get new Multi-Powered FLIT today.



MULTI-POWERED FLIT

today's most powerful
insect killer!

CHEF 18-203

સુખમાં આનંદ લગવાતા નાટકો ઉપરથી સમજેલું :-

નાટકનું ચેટકે

નંદકુમાર વ. સંપત

કંચન : અરે એ કુન્દન, સાંભળ તો ખરી હાલમાં મારે
'કામ ચલાદિ પતિ' બોધ્યે છે.

કુન્દન : પણ તે 'પાપી' હશે તો ચાલશે ?

* * *

પ્રતાપ : દેશમર્થિ આવેલ પોતાના મિત્રને સુધી,
જેણે 'આ મુ'બધના માણો ?'

સુધીર : 'ઉપર ગગન નીચે ધરતી' ખરેખર
જણાય છે !

* * *

વલભભાઈ : અરે, આ ઇન્ડીકેટ-સીન્ડીકેટના 'આપ્તા-પાટા'
માં આપણું રાજકારણ કેટલું ડોહળાઈ
ગયું છે ?

રણુછાજભાઈ : ના 'રે ભાઈ, કંઈ નથી થયું'. આ તો
બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ 'આંબે આબ્યા
મોર' સમજીને !

* * *

મહાબળેશ્વરમાં ફરતાં ફરતાં એક પ્રવાસી ભાઈ, એક
રાહદારીને પૂછવા લાગ્યા કે સરસ મળીને 'મધપુડો'
કયારે જોવા મળશે ? 'હુમસ' થશે ત્યારે, -રાહદારીએ
જવાબ આપ્યો !

* * *

એક સીને-ગૃહની ટિકીટ-ખારી પાસે ઉભેલો વેચમેન
પ્રેક્ષકોની લાઇન વ્યવસ્થિત કરતા કહ્યું, 'તમે લોકો જરા
'જોડે જોડે સજોડે' હું કહું છું તેમ કરો !'

પણ શું ? એક પ્રેક્ષકે પ્રશ્ન પુછ્યો ?

'ધસો યા ખસો'

* * *

પ્રેમિકા : તું કહ્યલ કરીશ કે 'જે તારું તે મારું જ' છે.
તો જ હું તારી સાથે લગ્ન કરીશ !

પ્રેમિ : હા, તારા માટે 'ઘર છુઘરો ઘોઘાળો' તૈયાર જ
રાખેલ છે !

અરણ્ય : બિપીનભાઈ, તમેને એમ નથી લાગતું કે આ
ગાંધી શતાબ્દિની ઉજવણી પ્રસંગે જ અમદા-
વાદમાં કોમી તોફાનો ફાટી નિકળ્યા તેથી
'આંદને લાગ્યો કાલ' જેવું થયું છે ?

બિપીન : ખરેખર, મને પણ એમ જ લાગે છે કે આ
તો, 'હુવેલી લેતાં મુજરાત ખોલ' જેવું થયું છે !

* * *

રણુજીત : અરે અશોક, આપણા આ ચંદ્રીગદ, તૈલંગલ
વગેરે પ્રશ્નોના 'વંદાણ' ક્યાં સુધી ચાલ્યા
કરશે ?

અશોક : જ્યાં સુધી આપણા નેતાઓ આપણી પ્રજાને
'આશા-નિરાશા'માં નવડાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી !

* * *

પર્યા : અરે બેબી, જરા જો તો ખરી, આ આપણે
'પાછલે બારણે' થી કોણ આવ્યું છે ?

બેબી : અરે એ તો મારો 'કુંવારો પતિ' છે !

પર્યા : તો પછી તો 'હુંઘટ' કેમ નથી કાઢતી ?

* * *

મિના : આપણી સખી સુશિલા પોતાના પ્રેમી પ્રતાપને
બેળવવા જે 'આરાધના' કરતી હતી તેમાં તેને
સદંતર નિષ્ફળતા મળતાં તેને શું જણાય છે ?

રેખા : બીજું શું ? 'શમણું સુકાયાં, લીના
રૂમાલમાં'

* * *

અરે ! મારા 'ધરમની પત્ની' સાંભળો છો કે ?
બોલો શું દુકમ છે ?

'ના કીન્ને કોઈ પ્રીત'

કેમ ?

તેમાં લલલલા 'અભિનય સંગ્રહ' પણ અંગત
જાય છે !

● ● ●

Grams : "OVERHEAD"
Girgaon, Bombay-4

Phones { 334001
336519
334137

with
compliments
from

JYOTI WIRE INDUSTRIES

MAKERS OF WINDING WIRES, ALL ALLUMINIUM
& A. C. S. R. CONDUCTORS.

Sales Office :
164, KIKA STREET,
BOMBAY-4.

Admn Office :
165, KIKA STREET, 1st FLOOR,
BOMBAY-4.

Navarang Packaging Industries

Manufacturers of :

CORRUGATED PAPER, TIN CONTAINERS
AND PACKING MATERIALS



Unit No. III, 1st Floor, Hind Saurashtra Industrial Estate,
Marol-Kurla Road, Andheri (East),
BOMBAY-59 AS.

ઉત્તર

વાર્ષિક

વર્ષ ૬૦૦

અંક છઠો

મુદ્રણસ્થાન :

સુભતા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
જ્યોતિ સ્ટુડિયો કમ્પાઉન્ડ,
કેનેડી સિટી, મુંબઈ-૭.

મુદ્રક : પ્રકાશક

પ્રમથેશ મહેતા

મુખપટ :

અંસી વર્મા 'ચક્રોર'

ધર્મરભાઈ દેસાઈ

સંપાદક :

શિરીષ મહેતા

સાહિત્ય ભારતી પ્રકાશન

૮, નવયુગ સોસાયટી, એન. એસ. રોડ નં. ૪,
વિલેપારલે (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૫૬. (AS).

કિંમત રૂપિયા ત્રણ

'ઉત્તર' વાર્ષિક, સાહિત્યભારતી વતી પ્રકાશક પ્રમથેશ મહેતાએ સુભતા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, જ્યોતિ સ્ટુડિયો કમ્પાઉન્ડ, કેનેડી સિટી મુંબઈ-૭માં છાપી, ૮, નવયુગ સોસાયટી એન. એસ. રોડ નં. ૪, વિલેપારલે (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૫૬ એ રચયેલી પ્રગટ કથું.

અનુક્રમ

૧	'હુ' પ (કાવ્ય)	ગીતા પરીખ	૧
૨	સંપાદકીય		૨
૩	બોલ બોલ (કાવ્ય)	સુન્દરમ	૩
૪	નાડહં તવસા હમ્યઃ (કાવ્ય)	બ્રજભાગ્ય રાવળ	૩
૫	કેળવણી અને ચારિત્ર્યધર્મ (લેખ)	અમૃતલાલ યાજ્ઞિક	૫
૬	નામ લઈ કે (કાવ્ય)	સરોજ	૧૦
૭	સાવન (કાવ્ય)	જયંત પલાણ્યુ	૧૦
૮	કપાક રહેતો ખાલુસ (વાર્તા)	અભેસિદ્ધ પરમાર	૧૧
૯	ઝોલે મરેલી (વાર્તા)	મૃણાલિની દેસાઈ	૧૫
૧૦	વસંત (કાવ્ય)	યશવંત ત્રિવેદી	૧૭
૧૧	કવિતામાં વ્યક્ત થતી વર્તમાન જીવનની વિષમતા (લેખ)	મુરેશ દલાલ	૧૯
૧૨	પંખી (કાવ્ય)	પિનાકિન કાંકિડ	૨૬
૧૩	અક્ષરણ (કાવ્ય)	મુરેશ દલાલ	૨૬
૧૪	તિરંગ (વાર્તા)	સુધીર દલાલ	૨૭
૧૫	તરાપો (કાવ્ય)	મકરન્દ દવે	૨૮
૧૬	દોરતો (કાવ્ય)	ચોમેદ્ મેઠવાન	૩૦
૧૭	રૂપગર્વિતાનો છેલ્લો દાવ (વાર્તા)	સરોજ પારક	૩૧
૧૮	ત્રોવર ઓપિયા (કાવ્ય)	મુખામુ	૩૨
૧૯	ખેવડિયો (કાવ્ય)	મુખામુ	૩૩
૨૦	કેસરિયો રંગ (કાવ્ય)	નન્દકુમાર પાઠક	૩૬
૨૧	સ્વર અને સજન (લેખ)	જનુભાઈ મહેતા	૩૭
૨૨	એનું હીરોઈનિકલ હારથ (વાર્તા)	મુખા કેવ	૪૧
૨૩	નીરવ પાંખા (વાર્તા)	દેવેન્દ્ર દોશિન	૪૫
૨૪	આપણું ભક્તિકાવ્યો (લેખ)	મુરિતાળદેવ મહેડ	૪૬
૨૫	સ્વપ્નમૃષ્ટિ (વાર્તા)	મીનળ દોશિન	૫૫
૨૬	પ્રણયકથા (વાર્તા)	રાગિ શાહ	૫૬
૨૭	પરોઢ (કાવ્ય)	પ્રણયજીવન મહેતા	૬૩
૨૮	તત્ત્વ પ્રજ્ઞ પ્રતિષ્ઠા (લેખ)	રામપ્રસાદ બક્ષી	૬૫
૨૯	નવલકથામાં વસ્તુગ્રંથણી (લેખ)	દિલાવરસિદ્ધ નવકેળ	૬૬
૩૦	મૃત્યુ કાવ્ય (કાવ્ય)	મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્લેખ'	૭૩
૩૧	સૌરાષ્ટ્રના શરીર શોભાવણુ ગ્રંથવાં (લેખ)	ખોડીદાસ પરમાર	૭૫
૩૨	આકાશને આખી શાકય ? (લઘુનવલ)	હરીન્દ દવે,	૭૬
૩૩	કુદનિકા કાપડીઆ, રમેશ જાની, ધીરજેન પટેલ, મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'		
૩૪	પડખો (કાવ્ય)	મુધીર દેસાઈ	૮૭
૩૫	રાજસ્થાની ભાવિ-ચિત્રકલા (લેખ)	યજ્ઞેશ્વર શુક્લ	૮૯
૩૬	ગુજરાતી સુગમ સંગીત (લેખ)	શેમુ દિવેદિયા	૧૦૩
૩૭	ભીડનો શાપ (વાર્તા)	અગવલ રા. બટ	૧૦૭
૩૮	સુગવય (મઠક વિશાળ)		૧૧૧
૩૯	નિકમના રંગરંગના વર્ણને અતિ (સમીક્ષાઓ)		
	રાજકીય : રવિચંદ્ર વિ. મહેતા		૧૧૯
	આર્થિક : સી એલ ધીરાળા		૧૨૩
	નાટક-સુગમસંગીત-મરખા જયંત મહેતા		૧૨૫
૪૦	સમીક્ષા શબ્દ (અંચ સમીક્ષા)		
	કે કે મોહીન, માનિ પટેલ, સુધીર દેસાઈ		૧૨૯

કલ્પ

વાર્ષિક

વર્ષ ૬૬

૧-૯-૭૦

અંક ૬

‘હું ?’

હું અજવાળાને પકડું છું !

૨ ફેફસે ‘અધારું’ મારા હાથ,

આ શૂન્ય થકી ભીડી લે. જાની બાથ ?

હું નિરાકારને જકડું છું.

— હું.....

આ-આભ નીરવને બાંધે મારા સૂર,

ને ક્ષિતિજ થકીયે માર વહે મમ નૂર,

પણ ખેલ કરો ? હું રમકડું છું ?

— હું.....

હું ‘મર્ત્ય’, અમરતા ગૂંઝે મારી સંગ,

સીમિત ‘છું’ તોયે હૈયે અસીમ રંગ;

શું લક્ષ્ય ? યાત્રી દે રખડું છું ?

— હું.....

— અંબીતા પરીખ

આ અંકમાં આગળ વધીએ એ પહેલાં

વર્ષ' ઉગે છે, અનેક આશાઓ જન્મ્યાની.

અને આયોગે છે' આરોગ દત્તારાની લાગણીમાં ઝળેલાં.

—ફરી સિતિજીમાં નવા વર્ષ'ની આશા. પ્રગટ છે

એ જ આશાઓ અને એ જ ઉત્સાહ જન્મ્યાની. આશા

રાખીએ કે આવતું વર્ષ' દરેકને ફળદાયી નીવડે. છેલ્લા

દસકા દરમિયાન સામાન્ય માનવીનું જીવન રહેંસાઇ

રહેંસાઇને ખતમ થઈ જવા આવ્યું છે. આ બધું બધું

એને હવે કોઈ પરી થયું છે. 'બેંધવારી સામે આદિલન'

એ જ માત્ર ઉપાય એને દાંથ છે. નેતાઓ કે સમાજ-

સેવકો કોઇને ય આજે સામાન્ય માનવીની પરી નથી

અને હતાં બધી વાતો થાય છે એના ઉધાર માટે...

કેવી વિચિત્રતા? પ્રતિવર્ષ' કેળવતી જતી પરિસ્થિતિનું

'ઉત્તરા' છેલ્લા 'પાંચ-વર્ષ'થી સાક્ષી રહ્યું છે. 'ઉત્તરા'ના

આજ સુધીના અંકોમાં રાજકીય તેમજ આર્થિક સમી-

ક્ષાઓમાં વિદ્વાનોએ આ બાબતની ખાસ નોંધ લીધી છે.

આ વર્ષ' પણ છે. આ રિથિતિમાં 'ઉત્તરા' આજ સુધી

જીવતું રહ્યું છે, રહી શક્યું છે. આજ સુધી નિયમિતતા

જળવાઇ શકી છે એ પણ એાજ સંતોષની વાત નથી?

આ વર્ષ'માં સાહિત્ય ક્ષેત્રે જે ભણીતા અગ્રણીઓનાં

અચાનક નિધન વિશેષ આંધો આપી ગયાં. એક આપણી

જૂની પેઢીના વિદ્વાન વિવેચક અને પીઠ કેળવણીકાર શ્રી

ડોલરરાય માંકડ, જેમને અંગ્રજી અર્થ'તો એક લેખ

આ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. અને બીજા ભણીતા

નાટક-વાર્તાકાર, સમાજસેવક અને ગુજરાતના રાજકારણ

ક્ષેત્રના અગ્રણી શ્રી જયંતી દલાલ. વર્ષો અગાઉ શ્રી

જયંતી દલાલ ગતિ-રેખા તરફથી 'રેખા' માસિક પ્રગટ

કરતા. 'રેખા'માં પાને પાને પારદાર કટાક્ષ વેરતી તેમની

કલમ તથા શ્રી 'એકારના કટાક્ષિનિગે હજી થે પાદ છે.

'રેખા' પાછળની 'ગતિ' આજે નથી. પરંતુ 'રેખા' હજી

બૂંસાઇ નથી, પરમાત્મા જન્મે આત્માઓને પરમશાંતિ

આપે એ જ પ્રાર્થના.

હવે, આ અંક વિશે. આ વર્ષ' અન્ય લેખો 'સાથે

એક 'નવલકથા' વિશે તથા એક 'અર્વાચીન કવિતા' વિશે

એમ જે ખાસ વિભાગો આપવા વિચાર હતો. ઘણા લાંબા

દોર આપવા છતાં કમલાએ નવલકથા વિભાગમાં એક

માત્ર શ્રી દિલાવરસિંહ જાડેજીનો જ લેખ મળ્યો જે

આ અંકમાં આપ્યો છે. બીજા બંને લેખો આપવાના

હતા પણ કેમ ન આવ્યા તે તો હવે...આવું જ થયું

'અર્વાચીન કવિતા' વિભાગ માટે. કુલ પાંચ લેખોમાંથી

માત્ર એક સમયસર મળ્યો હતો. પોતાની માંદગી દર-

મિયાન પણ અથાગ પરિશ્રમ લઈ શી જીવંત રોષાડી-

વાળાએ તેમનો બીજો લેખ મોકલ્યો. પણ એ એવે

વખતે મળ્યો ન્યારે અંક પૂર્ણતાએ પહોંચી ગયો હતો.

વિભાગને અંકમાં અગ્રભાગે ગોવવા મારો વિચાર

હતો. અને પાંચ ય લેખો હોય તો જ આ વિભાગ

સંપૂર્ણ' બને. વળી આ વિભાગનો લેખોની એક બલય

પુસ્તિકા કરવાનું પણ શ્રી રોષાડીવાળાનું સુચન છે.

આ દષ્ટિએ આ બંને લેખો આવતાં વર્ષ' માટે મેં રાખી

મુક્યા છે. આ બદલ લેખકો ક્ષમા કરો એવી અપેક્ષા

છે. આવતા અંકમાં આ પાંચ ય લેખો સાથેના આ

વિભાગ અવસ્ય આપવામાં આવશે.

આશાવાણી-મુંબઇ ઊપરથી તાજેતરમાં આપણા

પાંચ જાણીતા વાર્તાકારોએ એક એક પ્રકરણ લખી

લખેલી લઘુ-નવલ 'આકારને આંખી શકાય?' પ્રસારિત

કરવાનો પ્રયોગ થયો હતો. વાર્તાના અર્થો વહેણે જ મને

એ ગમી ગઇ અને બની શકે તો 'ઉત્તરા'માં આ વર્ષ'

એ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંપૂર્ણ થઈ ત્યાં જ સામલ્યું

કે શ્રી સોપાન પોતે જ આ કથાનો ઉપયોગ કરવાના છે.

હાડીતર તો નિરાશા થઇ-આટલી સરસ કૃતિ ગુમાવવા

બદલ શ્રી સોપાનને મળ્યો, અને તેઓ જે તેમનો વિચાર

બદલે તો 'ઉત્તરા' માટે એ આપવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

શ્રી સોપાન મારા વર્ષોગૂના મિત્ર છે. એમની મારા

પ્રત્યે લાગણી પણ રહી છે. એટલે તો હું આ હિંમત

કરી શક્યો. એમણે આઠ દિવસની વિચારવાની મુદત

માગી. એમણે જે ઉદાર બાવે અને લાગણીથી પોતે

પ્રગટ કરવાનો વિચાર સુલતવી રાખી, 'ઉત્તરા' માટે

આ લઘુનવલ આપી એ વાતની અત્રે સહયોગ નોંધ લેતાં

આત્મિક અનુભવું છું. આ સદકાર બદલ શ્રી સોપાનને

ખૂબ જ આભારી છું. આશા છે કે વાંચકોને પણ આ

લઘુનવલ ગમશે.

દર વર્ષ'ની જેમ 'ઉત્તરા'ના બંને પાસાંઓ સરભર

કરી આપતી બહેરોતો આપવા બદલ ચિંતાપનસંધાઓ

અને પેઢીઓ તથા અન્ય બહેરોતો મેળવી આપનાર

મિત્રો, સહાઓ અને સેવકોઓના આ તકે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

અભ્યુચ્ચાર કરું છું. આ સૌનો જે સહકાર ન હોત

તો અંક પ્રગટ પણ ન થઇ શક્યો હોત એ હકીકત છે.

એકલે હાથે સુગતા પ્રેરણા ભાર વહન કરતા શ્રી

શશીકાન્તભાઈ શાહ, જેઓ 'ઉત્તરા'ના અને મારા પણ

હવે એક 'સ્વચ્છ બની ગયા છે, તેમનો પણ સ્વચ્છન

હોવા છતાં-આભાર ન માનું તે કેમ આવે? 'ઉત્તરા'

નું સ્વચ્છ મુદ્રણ કામ અને ઝીણામાં ઝીણી દેખરેખ

એ તેમની કામદક્ષતા છે. પ્રેરણા કમ્પોઝીટર લાઈઓ

લાઇથી માણુભાઈ તથા શ્રી. નાવેંદર તથા અન્ય ભાગ્યોનો

પણ ત્વરિત મુદ્રણકામ માટે હું આભારી છું.

આ વર્ષ'ના અંકના મુદ્રેની પણ જવાબદારી

શ્રી રમીકાન્તભાઈ પાઠક તથા શ્રી રસીભાઈએ સંભાળી

છે. આ બદલ એમનો પણ ખરા દિલથી આભારી છું.

અને આમ 'ઉત્તરા'ના બહુ વર્ષ'નો હશે અંક

બહાર આવે છે. અરુ.

—શિરોધ મહેતા

બોલ બોલ !

કહે, તારા અરથે આપું જગ આવારી આ દહં !
કે તારા આલના સર્વે લૂંટી ભોંય બિછાવી દહં !
કે લૂંટી સૃષ્ટિનાં સર્વે પુષ્પો વેણી ગુંથાવી દહં !
કે સર્વે સાગરો ધારી અંજલિ અધ્ય અર્પી દહં !
બોલ રે બોલ ; આ આંખે આંખ લીન થશે તવ ,
ન પછી બોલનારું કે દેખનારું ન કો હશે.

—સુન્દરમ

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

‘નાડહં તપસા લભ્યઃ’

(ઉપનિષદ)

સાત સાગરોની પાર,
સાત સરિતાની પાર,
સાત પર્વતોની પાર,
અવાલદ્વીપે,
સ્વર્ણ હ્રમ્ય વિષે,
હીરક, વિદુમ, અણિ, મુક્તા, રત્નખચી,
અગતી હિંડાળાખોડે,
રેશમી દોરીએ,
બસ, હોંચી રહી,
સોનેરી વાળ વાળી,
ત્રિશુવન—સુન્દરી.

એની ષરોગાથા ગાવ,
ઉલ્લસ ઉલ્લસ,
ચન્દ્રેરી ચન્દ્રિકા તોઃ

૨. ઊગતા હિરણ્યમય સ્વર્ગેરી
હિરણ્યાવલી સુનેરી,

૩. આંતી-આરા કાનનાયેઃકાનમંદી
ચમકાવે વાત એની !

૪. એનાં રસ-ચેને તમને રાત-રાણી તણે બાગ;
પ્રકુલ, કુમુદે ફેરે સારી રાત !
સુદર એ ફેરકેરા

૫. અણગણ પ્રવાસીઓ

એનાં રૂપે-ચુએ ચુમ્બ,

કથા એની કહે, કહે નહીં, ત્યાં તો થાય ચૂપ !

સુન્દરી અનન્ય એ, અમૃતમયી:

વરતી સ્વયંવરે જ,

એનું નામ જ પદ્મધી

ભક્ષ ભક્ષ કોટિ વેળ;

અનુધાનો કપે કંઈ,

એ મળે ન હિ ન હિ :

એ મળે સ્વયંવરે જ,

પ્રીતે કોઈ :

પ્રીતે કોઈ

પહેરાવે વરમાળા;

ઉપાડે પોતાનું હૈયું,

જળહળ રૂપસિંખા,

વરવ્ય ભગે ભરેલી;

અ-ખૂટ અગ્ની ભરેલી...

—પ્રજ્ઞરામ રાવળ



કેળવણી અને ચારિત્ર્યઘડતર

આજે કેળવણીના કામકેનમાં ચારિત્ર્યઘડતરનો સમાવેશ થાય છે. ખરેખર ! ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન, આદિ વિદ્યાભ્યાસના વિષયો શીખવીને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા માટેની તૈયારી કરાવવી એ જ ઉદ્દેશ આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં રહ્યો નથી ! વિદ્યાભ્યાસ અને ચારિત્ર્યઘડતર આપતી અથવા ખરું કહીએ તો ચારિત્ર્યઘડતરનો સમાવેશ જોમાં હોય તેવી કેળવણીનો રૂપરેશ બેઠ સમજી લેવો જોઈએ : વિદ્યાભ્યાસથી જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવાય અને વધુમાં વધુ ક્ષુદ્રવિદ્યાસ સાધી શકાય. સહકાર, મૈત્રી, સ્વાર્થત્યાગ, સહાનુભૂતિ, માનવી ઐક્યની ભાવના, અન્ય જન તરફનું સ્વાભાવિક વાત્સલ્ય આદિ માનવી ગુણોનો વિકાસ કરવો તેમ જ સ્વાર્થ, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, ક્રોધ, વેર જેવી પશુવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ મેળવવો એ ચારિત્ર્યઘડતરની કેળવણી છે. વિદ્યાભ્યાસ દ્વારા મેળવેલી અને કેળવેલી ક્ષુદ્રશક્તિનો વિનિયોગ ચારિત્ર્યઘડતરમાં થાય ત્યારે ખરી કેળવણી મેળવી કહેવાય.

આજની કેળવણીમાં વિદ્યાભ્યાસ (અને તે પણ આર્થિક દારૂિદી મેળવવા માટે વિદ્યાભ્યાસ) એ જ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. ચારિત્ર્યઘડતર માટે અભ્યાસક્રમમાં અતિલિંગ થયેલો સાહિત્યનો અભ્યાસ ઉપયોગી થઈ પડે, પણ સાહિત્ય શિક્ષણ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીની મુખ્ય દષ્ટિ પરીક્ષા માટે રહેલી હોવાથી ચારિત્ર્યઘડતર માટે તેનો વિશેષ ઉપયોગ બાકી જ થઈ શકે અથવા થાય છે.

ખરું જોતાં, ચારિત્ર્યઘડતર માટેનું પ્રથમ અને મહત્વનું સ્થાન ઘર અને કુટુંબ છે. બાળકનો સ્વભાવ અનુકરણશીલ છે એ હકીકત સુવિદિત છે. બાળક પોતાના માતાપિતા, બાઈબહેન વગેરેનાં વર્તનનું સક્ષમ નિરીક્ષણ કરે છે અને પછી તેનું અનુકરણ કરે છે. મોટેરંજી તેનું ભરણપોષણ અને રક્ષણ કરતાં હોવાથી બાળક તેમને વંદ્ય અને અનુકરણીય ગણે છે. શું કહે છે તેના કરતાં તેઓ શું કરે છે તેની જ અસર બાળકના ધડતર ઉપર થાય છે. કુટુંબની પ્રણાલીઓને બાળક શીકારે છે. આ વિશે ગીતામાં સચોટ અને સુંદર રીતે કહ્યું છે : વદ વદ આચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તદ તદ્દ હસ્તો જન । જે જે 'શ્રેષ્ઠ' (વડીલો, નેતાઓ વગેરે) આચરે છે તેનું બીજા લોકો અનુકરણ કરે છે. આનો અર્થ એ છે કે ચારિત્ર્યઘડતરમાં બાળક ઉપર ઘરનાં

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

વડોલોની ઊંડી ઓસરે ધાંધ છ અને મોટી ધંધે સામા-
જિક, સારકારિક કે રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજીઓ મેળુતા હોય
તેમની ઓસરે ધાંધ છે. બાળકો પોતાનું ધંતર પોતે
એને એનુંકેરણી ગણે તેને લંકામાં રાખીને કરતા હોય
તે એક માનસશાસ્ત્રીય તંત્ર છે.

આજે આપણાં ધર કે કુટુંબ ધારિત્ર્યધંતર માટે
સાગ નિયુનાઓ પૂરા પોડે તેવું વાંતાવરણ ધરાવે
છે ખરે? થોડાં વર્ષો પહેલાં આપણા ધાર્મિક અને
સંસ્કારિક રીતરિવાજોની ઊંડી ઓસરે બાળકની ચિત્ત
અને વર્તન ઉપર રવાબરિક રીતે થતી તે રિચીત આજે
નથી રહી. ઔરિઅધાર્તરની જે સંસ્થા અને કુદરતી
સામગ્રી ધરના ધાર્મિક અને રીતરિવાજોના વાતાવરણમાં
ફાળતી તે આજે ઓછી થતી જાય છે. ઊંઘડું,
ધરમાં વિસંવાદ ઉત્પન્ન કરે તેવા વાંતાવરણમાં બાળ-
કના ઉત્વરનું ધંતર કેવું થાય? ધરમાં કોઈના રોકિલ
આવે અને માતાપિતાની છાછાં વાંતાવરણ કરવાની ન
હોય ત્યારે તે નાનાં દીકરાદીકરીને કહે કે, 'થેર નથી એમ
કહી કે' ત્યારે અસાંત રીતે બાળકનું ધંતર કેવું થાય
તે કેવવું અંધરું નથી. સાધસંસ મેળવવા કે ખોટું
કોઈક કામ સંધન કરેવા પોતે બાળને કહી જાતે છતરીને
કે પૈસા આપીને કામ કરાવી લીધું તેની હોશિયારીની
વાંત કરતા પિતા કે કાકાને સાંભળે તેની બાળક ઉપર
કેવી છાંય પડે અને તેનાં વતનમાં કેવી છાંય બંધવે
તેનો અંધોલ રૂપાય છે ખરે? ઊંઘડું, એમ કેવ પ્રકારે
કામ કરાવી લેવામાં હોશિયારી કે બહાદુરી છે અને એવી
રીતે કામ ને કરાવી શકનારા અને મીતિ પ્રમાણિતોની
વાંત કરનારા વૈરિયા કે અંધવંદરુ છે એવો અભિપ્રાય
સાબળનોર બાળક ધણે હોસવાર કેમ ન થાય અને
ઘરિયા શા માટે અને? એના માનસધાર્તરમાં આ વાતોની
કેવી ઓસરે થાય તેનો વડીલોએ બાળને જે વિચાર કર્યો
હોય તેવું એવામાં આવે છે. અલગત, અંધોરી રિચિતિ
શહેરોમાં વિશેષ હોય છે એ ખરું, પણ ગાંધક પોતાનું
ધંતર સહેરની નેમનાને ખાનમાં રાખીને જ કરતું હોય
છે ને? વતનમાં રિચિત, રિચિત આદિ પ્રચારનાં સાધનો
એવાં વ્યાપક નેમનાં છે કે તેનાંથી યુગ રહેવું મુશ્કેલ
છે, તેથી શહેરની દવા ગામમાં પહોચી જાય છે.

વળી બીજું એક પ્રબળ પરિણામ આપણા ઉત્વ-
રનાંધારમાં કામ કરી રહ્યું છે. તેને પણ લંકામાં રાખવું

પડે છે: આપણા કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય
જીવનની રીતિમાં પણ ક્રાંતિકારી ફેરફાર થયા છે. આપણું
આજનું જીવન ઔદ્યોગિક સમાજરચનાના માળખામાં
કાય કરી રહ્યું છે. આજે યોગ્ય જીવનનિર્વાહ કરવા
માટે સામાન્ય કુટુંબમાં અપુરુષ બનને કામ કરવું
નોકરી કરવી અનિવાર્ય બન્યું છે. પરિણામે, સંતાનોના
ઉછેરમાં માગાપ જટલું રચ્ય રીતે જ્ઞાન રાખી શકે છે
તેલું તેમના સરકાર ઉછેરમાં રાખી શકતા નથી.
શ્રીમંત લોકો પોતાના ધંધા કે વ્યવસાયમાં એટલા
બધા રચાયવાયા રહે છે કે તેમનાં સંતાનો શું કરે
છે, કેવી રીતે વિચારે છે, તેમની શી મુશ્કેલીઓ છે,
તેમનામાં સંસ્કારસંચયન માટે શું શું કરવું જોઈએ
એનો વિચાર કરવાની તેમને કુરસદ મળતી નથી; વૃત્તિ
કે દષ્ટિ પણ હોતાં નથી. તેમના રચ્ય ઉછેરમાં મુશ્કેલીઓ
આવે તો તેને દૂર કરવાની મતાનુગતિક ફરજ સમજે
છે. સારી નિશાળમાં દાખલ કરવા માટે વધુ પૈસા ખર્ચવા
પડે તો તેને ફરજ સમજી તેમ કરે છે: ને કે અંગ્રેજી
આખમવાળી અને ખિસ્તી ધમમંડળ સંચાલિત નિશા-
ળમાં દાખલ કરવામાં પોતાનો ફરજને વધે છે તેમ
સમજી તે માટે 'અનેશન' આપીને પ્રવેશ મેળવવામાં
પુત્રપુત્રી-વાત્સલ્ય દર્શાવ્યાને આનંદ મેળવે છે, તેમાં પણ
એક પ્રકારની આત્મવચના રહી છે તેનો તેમને ખ્યાલ
નથી હોતો. ખરું વાત્સલ્ય પુત્રપુત્રીના સંસ્કારસંચયન
કરવામાં કે તેવું સંસ્કાર-પોષણ કરવામાં રહ્યું છે તે
તેમના ખ્યાલમાં જ આવ્યું નથી હોતું, આવતું નથી
હોતું. સંયમ, ધંધિય-નિમલ, બીજા પ્રત્યેના સમભાવ કે
સહાનુભૂતિ પરપર મદદ કે કુ:ખીને મદદ કરવાની સ્વા-
ભાવિક માનવી વૃત્તિ વગેરે આરિઅધંતર કરનારા ગુણોની
જેવવણી બાળકને મળવી જોઈએ તેની કલ્પના જ તેમને
નથી આવતી. પહેલાં જ્ઞાન રીતરિવાજો કે ધર્મ-નત-
ઉત્સવના પ્રસંગોથી ધરમાં જે સ્વાભાવિક આરિઅધંતર
માટેનું વાતાવરણ મળતું તે આજે અદ્યથ થતું જાય છે.
અને નવું સંસ્કારપ્રેરક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું નથી,
કે થતું નથી. આવી રિચિતિમાં બાળકનો આરિઅધંતર
ન થાય તો તેમાં તેમનો શો દોષ? સંતાનોનો રચ્ય
ઉછેર કરવો એને જ માગાપ ફરજ ગણે અને તેના
સારકારિક ઉછેરની દષ્ટિ જ ન હોય એ કેવી કડુણ
રિચિતિ છે! એક જ ધરમાં બોધાયું અને સંતાનો સાથે

રહેતાં હોય છતાં સ્થળ જરૂરિયાતના વ્યવહાર સિવાય તેમનો કશો માનસિક વ્યવહાર ન થતો હોય તો માળાપ સંતાનોનું આરિઘ્નધત્તર કરવામાં શી મદદ કરી શકે ? આ દૃષ્ટિએ જોતાં આજનાં ધર એ ધર સદી બોડિંગ લોબિંગ હાઉસ (એક રથને, જમતા અને રહેતાં ગૃહો) નથી બની ગયાં ? આ સ્થિતિ કેવળ ગ્રીમતાનાં ધરમાં જ છે એમ નથી, મધ્યમ વર્ગમાં પણ આવતી જાય છે એ નોંધપાત્ર હકીકત છે. દુકામાં ધર સંસ્કારનું કેન્દ્રસ્થાન નથી બનતું.

મધ્યમ વર્ગમાં એક નવી સ્થિતિ નિર્માણ થતી જાય છે તેને પણ વિચરી-શકાય તેમ નથી; કારણ કે આપણી કૌટુંબિક રચનામાં અને ભાવનામાં તેથી અસર વરતવા લાગી છે. મધ્યમ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ એવી બની છે કે અનેક કુટુંબોમાં દોહરી કમાય એ પણ ઘણીવાર ધર વ્યભાવના માટે જરૂરી બન્યું છે. એટલે માળાપ દોહરીનાં લગ્નની વય થાય તોયે લગ્નના પ્રશ્ન પ્રત્યે આપખોંઆમણું કરે છે અને દોહરી પણ કુટુંબની ફરજને લક્ષમાં રાખી લગ્ન પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે છે. આને પરિણામે, કૌટુંબિક વાતાવરણ જીવાનાના ઘડતર ઉપર વિપરીત અસર કરે છે. પણ આ તો એક જુદો જ પ્રશ્ન છે એટલે અહીં તો માત્ર એમા નિર્દેશ જ કર્યો છે, કારણ કે માળાપની નૈતિક અસર તેને લીધે બોધી થાય છે અને ઉછરતાં બાળકોમાં ઘડતર ઉપર તેની અસર થાય છે. અહીં બહુભાષી બની કુટુંબ-જીવનની અને સમાજજીવનની રચનાને કારણે પણ ધર બહેલાં ને આરિઘ્નધત્તર માટેની સ્વાભાવિક સામગ્રી પૂરી પાડતું તેમાં અનિષ્ટ ફેરફાર થયો છે.

આરિઘ્નધત્તરનું બીજું મહત્વનું સ્થાન કુળવણીમાં સંસ્થાઓ ગણાય. પ્રાચીન જમાનામાં યુરુનું મહત્વ હતું તે માત્ર વિદ્યાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં જ નહોતું રહ્યું. યુરુનાં ઘેર રહી યુરુની વિદ્યાપ્રીતિ અને તેમના કુટુંબના પ્રતિસંસ્કારમાં વાતાવરણમાં યુરુના આરિઘ્નની જોડી અસર વિદ્યાર્થી પર થતી. યુરુ વિદ્યાર્થીને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ જ નહોતા કરાવતા, જીવનમાત્રાનું ગામ-દશન પણ કરાવતા હતા. લોકોના સંબંધ કરતાં સંસ્કારસંબંધ કેવો ઉચ્ચતર હોય છે તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યક્ષ રીતે નિહાળતા અને જીવનમાં ઉતારતા. આપણી આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ બદલાતાં એ નિર્મળ

સંબંધ ન દેખ્યો. ફી ભરીને નિરાળ-કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાશિક્ષણ લેવા આવે ને જાય. તેમાં સંસ્કાર શિક્ષણ માટેના પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર જ રહ્યો નહિ. વિદ્યાર્થીની બોધી સંખ્યા હતી ત્યારે શિક્ષકનો પ્રભાવ આરિઘ્નધત્તરમાં કામ આવતો, સંખ્યા વધતાં વિદ્યાર્થી-શિક્ષકનો સંપર્ક બોધી થયો. આર્થિક દૃષ્ટિએ જ મુશ્કેલી થવા લાગ્યું તેથી એ પ્રકારના સમાજમાં બોધી આવક-વાળા શિક્ષક પ્રત્યે યુરુભાવ કમી પડી ગયો, શિક્ષકોના વ્યવસાયમાં જનાર બોધી ભાગના લોકોમાં પોતાનું કર્તવ્ય વિદ્યાર્થીને ખરી કેળવણી આપવાનું છે, તેનું બૌદ્ધિક અને સારકારિક ઘડતર કરવાનું છે અને તેમ કરવા માટે પોતાનું જ આરિઘ્ન નિર્મળ હોવું એ પ્રથમ જરૂરિયાત છે તેવી દૃષ્ટિ હોતી નથી. આ બધાં કારણોને લીધે વિદ્યાર્થીમાં શિક્ષક પ્રત્યે પ્રેમાદર રહ્યા નહિ. પરિણામ શું આવ્યું છે તે આપણે શિક્ષણસંસ્થામાં શું થઈ રહ્યું છે અને શિક્ષકોની, આચાર્યોની અને ઉપનિષદ-યુરુઓની શી ફાલ થઈ રહી છે તેનું ચિત્ર વર્તમાનપત્રોના અહેવાલોમાંથી મળી રહે છે. આ દૃષ્ટિએ અત્યારે વિદ્યાર્થીઓમાં બ્યારેશી-અસાનિત અને તોફાનચિત્તનાં કારણે તપાસવાથી આ સમસ્યા ઉપર સારો પ્રકાર પડશે. પરીક્ષાના અમતપત્રો અધરા છે કે બીજાં એવાં કોઈ કારણે વિદ્યાર્થીઓ હતાશા પાડે અને પરીક્ષામાં ન બેસે. અમતપત્રો ફૂટી જાય તે કારણે પરીક્ષાઓ બંધ નાખવી પડે-આવું આવું બીજાં દેશોમાં બનેલું આપણે ત્યાં પણ મયીસપીસ-બંધ-બહેલાં આવું કદી બન્યું હોત ? શિક્ષકનો પ્રભાવ બોધી થયો, વિદ્યાર્થીમાં આરિઘ્નધત્તરનો અવકાશ બોધી રહ્યો એ એક મોટું કારણ છે એમ લોકો શકાય. અસાનિત, બીજાં દેશોમાં પણ વિદ્યાર્થીમાં અસાનિતો કે તોફાનો છે જ, પણ તે આવાં અસાનિત ન હોય કારણે લીધે નહિ; પણ સામાજિક અવકાશ કે રાષ્ટ્રીય અધોધત્તરને ફેર કરવાની દૃષ્ટિને લીધે યુરુપ-અમેરિકામાં આવાં તોફાનો થતાં હોય છે તે નોંધપાત્ર છે.

એક બાબતથી શિક્ષક-માળાપમાં વિદ્યાર્થી-સંતાનો ઉપર આરિઘ્નધત્તરની દૃષ્ટિએ પ્રભાવ બોધી થયો, તો બીજી બાબતથી સમાજ-રાષ્ટ્ર-સંસ્કાર નેતાઓ પણ પ્રેક્ષી તરીકે નૈતિક-દૃષ્ટિએ જોડી અસર પાડી શકે તેનું આજે વાતાવરણ રહ્યું નથી. આપણે સૌ/બધાઓ

છાએ કે ગાંધી-ટોચર આદિ જેવા એવાએ આપણા સમગ્ર દેશમાં કેવી સરકારચેતના જગાવીને લોકોનું નૈતિક સ્તર ફેટવું ઉન્નત બનાવ્યું હતું! તેમણે પ્રેરણા સ્વાર્થસાગ અને સરકારચેતકની ભાવનાએ કેટકેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોનું ચારિત્ર્યધાર કરવામાં પ્રમળ ભાગ ભજવ્યો હતો તે હજી તાજા જ દરિયાકાંઠા પાલ ઊંચાવી સુભગ અસર આપણા દેશમાં જ નહિ પણ જગતના તમામ દેશોમાં થયેલી જોવામાં આવે છે. કેનેડા જેવાએ અમેરિકામાં કેવી ઉદાત્ત અસર ફેલાવી હતી અથવા ચર્ચિલ જેવાએ બીજા વિશ્વયુધ્ધ વખતે રાષ્ટ્રીય ખમીર ભગત કયું હતું તે પોષ્ય હતું તે પ્રસિધ્ધ હજીકેતા છે આજે આપણે દેશ પ્રજાસત્તાક માન્યો છે ત્યારે આપણી ધારાસભા, લોકસભા કે મુનિ સિપાસિની સભાઓમાં અત્યારના 'એવો' જે વર્તન કરતા દેખાય છે તે વિદ્યાર્થીઓ કે યુવાનોના ચારિત્ર્યધાર ઉપર શી અસર પાડે છે તે કહેવાની જરૂર છે? આ ઉચ્ચ રચાને મિરાજતા 'શ્રેષ્ઠ' પોતે જે રીતે વર્તે છે તેની શી અસર થશે એટલો વિચાર કરે તોયે તેમના વર્તનમાં અનુકૂળ ફેરફાર થાય એમ હું માનું છું તેઓ જ્યારે વિદ્યાર્થીઓના ગેરવર્તનની ફરિયાદ કરે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં તેમનું જ પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે એ તેઓ કેમ નહિ જોઈ શકતા હોય? આમ, આજે કુટુંબમાં નિશાળોમાં કે કોલેજોમાં, સામાજિક સંસ્થાઓમાં કે રાષ્ટ્રીય મંડળોમાં ચારિત્ર્ય-ધારત માટેની બધું જ એાછી સામગ્રી મળે છે. બહાર, ધણી વાર તે વિપરીત અસર કરે તેવી પરિસ્થિતિ ત્યા પ્રવર્તે છે. તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે આવી સ્થિતિમાં શું કરવું? હાલિ માત્ર નિરાશામય જ છે? વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્યધારત થાય તેવી પરિસ્થિતિ કઈ રીતે નિર્માણ કરવી? થઈ શકે તેમ છે?

હું માનું છું કે ઉપર કહેલું પ્રસંગોનું પૃથકરણ સમજાવે અને સાચી સમજદારી ભરી દષ્ટિ ફેળવીએ તો તેમાંથી થોડું માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ છે એક મુળભૂત હકીકત આપણે બરાબર સમજી લેવી ધટે છે કે યુવાનોમાં દમ્બેશા જેમ શારીરિક વિકાસ માટે લોહી અને શક્તિ યતનગતતા હોય છે તેમ તેમના નૈતિક કે સારકારિક વિકાસ માટેનું ચેતન્ય યતનગત હોય જ છે. માનવીમાં રહેલા શુભ-અશુભ અશો યુવાનોમાં પણ

હોય જ છે, પણ તેમનામાં વ્યક્ત થતી પ્રબળ શક્તિને શીધે શુભ કે અશુભ અશો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે તેવા મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અશુભ અશો તોફાન ભાંગફાંડ ફૂટતા આદિ દ્વારા પ્રગટ થાય છે તેનાથી મેટરિંગિ અકળાય છે અને નિરાશાભર્યા ઉદ્ધારો કાઢીને આ યુગમાં કેવી અભદતા વ્યાપી રહી છે અને શું થવા જોઈ છે એના ચિન્તાજનક ચિત્તે આવેલે છે એ સ્વાભાવિક પણ છે પરંતુ એ બમણું ન જોઈએ કે તેમનામાં શુભ અને ઉદાત્ત ભાવો અદૃશ્ય હોય છતાંયે રહેલા છે જ. તેમનામાં રહેલા એ ભાવોને સ્પર્શી શકે તેવા માળખા શિક્ષક, સતજનો કે સરકારનેતાઓ હોય તો તેઓ એ ભર ભાવેમાં જરૂર વિકાસ અને વૃદ્ધિ કરી શકે હું છેલ્લા ત્રીમેક વર્ષોથી વિદ્યાર્થીના ઠીક ઠીક સપ્કમાં છું અને કસ્ટમીઝેશન અનેક વ્યવસ્થા મે લીધા છે મારા વિરોધમાં વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી છે, મે ચોજેલા કાયકોમાં તોફાનો ને મારામારી કર્યા છે અને તેનો થોડો સ્વાદ પણ આપ્યો છે, ગ્રામ ગણતા વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ કરતાં બમ્બર જોખમો ઉઠાવવા પડ્યા છે છતાં પણ મે તેમને સમજવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો છે અનિષ્ટજનો સાથે કામ પડ્યું છે-પાડ્યું છે, તેમના માનસને ઝોળખવાનો અને સમજવાનો મારો થોડો ફાવે છે એ બધા ઉપરથી હું વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું કે તેમને સમજવા પછી તેમની સાથે કામ કરતા તેમના હૃદયને હું સ્પર્શી શક્યો છું અને ગ્રામ જેવા ગણતા વિદ્યાર્થીઓમાં મે જોયો ભાવનાશીલતા ને માનવીભાવનાં દર્શન કર્યાં છે અનેક જણમાં અકલ્પ્ય શુભ પરિવર્તન જોયા છે તેનાં અનેક અપૂર ચિત્રો મારા હૃદયમાં અક્ષિત થયા છે અનેક વાર તેમનાં તોફાનોની પાછળ તેમની યોગી સમજણ અને દષ્ટિ કામ કરી રહી હતી તેમ જોયું છે સારા ગણતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પ્રેમદર મેળવ્યા છે તેના કરતા અનેકગણા વધારે પ્રેમદર મે ફુટ ગણતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવ્યા છે મારા શિક્ષણવિષયક પુસ્તકમાં મે આવા અનેક ઉદાહરણો વર્ણવ્યા છે પણ આમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી તોફાનો કે ગ્રામ ગણતા વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રબળ શક્તિ તો હોય જ છે પણ એ શક્તિ જ્યારે અશુભ માર્ગે છોડી શુભ માર્ગે વળે છે ત્યારે તેમની તેજસ્વિતાનું આશ્ચર્ય પમાડે તેવું સુદર દર્શન થાય છે

આના મુળમાં મેં એક વસ્તુ જોઈ છે જે વિદ્યા-
થીને જોડે જોડે ખાતરી થાય કે માળાપ કે શિક્ષક
તેમને ખરેખર આહો છે તો તેમના તરફથી પ્રેમદાર
મહા વિના રહેતા નથી. માળાપ કે શિક્ષક સંતાન કે
વિદ્યાર્થી સંસ્થાના સંબંધમાં તેમના માનસને સમજાવે છે
અને સંમજદારીથી વર્તે તો જ શુભ પરિણામ આવે.
હૃદયમાં પ્રેમ હોય એટલું પૂરતું નથી. બીની પ્રતીતિ
તેમને થાય તે રીતે તેમની સાથેના કુશળતાભર્યો વ્ય-
વહાર થવો જોઈએ. ચારિત્ર્યવાન અને પ્રાણુવાન શિક્ષક
પ્રત્યે વિદ્યાર્થીમાં 'શુરુ'ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા જ
નથી—ગમે તેવા બાલ સંજોગો હોય તો પણ. આ
પ્રકારની શુરુભાવનાનો કોઈ 'પણ' કાળ સાથે સંબંધ
નથી, પરંતુ માનવીના સ્વભાવમાં જ એ રહેલી હોય છે.
તેથી જ પ્રાચીન કાળમાં એવી ભાવના હતી અને અત્યારે એ
શક્ય નથી એમ માનવું એ તદ્દન ખોટું છે એમ કહી શકાયું.

આજની કેળવણીમાં ચારિત્ર્યધારતરની સામગ્રીને અવકાશ
નથી મળતો એ હકીકત છે; એના મહા કારણો છે.
પરંતુ માળાપ, શિક્ષક, સમાજનેતા કે રાષ્ટ્રનેતા બિગતા
જીવાનોમાં રહેલી સ્વાભાવિક ભાવનાશીલતાને પિછાને અને
તેને બળવૃત કરી પોષવા માટે શુ શુ કરી શકાય તેનો
વિચાર કર તો તેમાં જરૂર સફળતા મળે એવો દૃઢ
અભિપ્રાય હું ધરાવું છું. અલબત્ત, આજના સંજોગોમાં
કેટલું શક્ય છે, બીજા કયા અંતરારો છે, કેટલે અંશે
ચારિત્ર્યધારતરની સામગ્રી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં, આજની
સંખ્યાના સંદર્ભમાં, મળી શકે તેનો સર્વાંગી વિચાર
કરીને જ આ પ્રશ્નની વિચારણા કરી શકાય. છતાં
આં દિશામાં કેળવણીમાં રસ ધરાવતાં સૌ વિચાર કરતા
થાય તો કશુંક શુભ પરિણામ આવવાનો સંભવ છે. *

જ પશુપણ પ્રસંગે આપેલી પ્રવચનનોંધ ઉપરથી. ●●●

ભક્તિ અને શક્તિ

આપણે ત્યાં ભક્તિ તો ઘણી છે, પણ આગ્રી શક્તિ દેખાતી
નથી, કારણ કે તેમાં ત્રણ કાણ્યાં પડ્યાં છે. પહેલું કાણું છે ગાવું.
રાતોની રાત ભજન ગાયા કરે, મંદિરો ને કરતાલ વગાડ્યાં કરે.
ભજન-કીર્તન કરવું એ સારી વીજ છે. પણ તેમાં જે વિવેક
હોવો જોઈએ. વળી, ગાવાનું જ પણ આચરણમાં કશું ઉતારવાનું
નહીં !

બીજું કાણું છે રડવું. અરે રે ભગવાન. દુનિયામાં કેટલાં દુઃખો
છે ! પણ એ બધું શબ્દમાં જ. કોઈનું દુઃખ દૂર કરવાનો ભગીરે.
પ્રયત્ન નહીં કરવો.

ત્રીજું કાણું છે પ્રદર્શન, દેખાડો, કપાળે ટીલાં ટપકાં, હાથમાં
માળા, ભજા કરવાની, મરજા પાળવાની આવા બીલાં-દેખાડા-
ઓમાં જ મળાદય રહેવાનું.

આ ત્રણ કાણ્યાં પુરાઈ જાય તો ભક્તિની શક્તિ પ્રગટે.
ભક્તિની શક્તિ અપાર છે. પણ તે વરાળ જેવી છે. વરાળને
બંધી જવા દઈએ તો તે કોઈ કામ ન આવે. પણ સંધરી
રાખેલી વરાળ મોટું એન્જિન અને લાંબી ગાડીને ચાલે. જ્યાં
શાન ને કમ દેખાય, પણ ભક્તિ કોઈ દેખાય નહીં, અને દેખાવી
પણ ન જોઈએ. પ્રેમ કોઈ પ્રદર્શનની વસ્તુ નથી. ક્રિયામાં એને
વ્યક્ત થયેલો લેકો ભલે જુએ.

—વિશંકર મહારાજ

નામ લઈ કે—

નામ લઈ કે મારા જીતર વનમાં
મોહન મુરલી વાગે,
મારા તનમાં—
નામ લઈ કે હરિ જાગે રે હો છ.

પહેલાં પહેલાં નામ સમરતાં
આપણું બળતું આગે રે હો છ;
આજ હવે તો જોડું નામ હું સમરું
દામણ દોરતો દાગે :
મારા તનમાં—
નામ લઈ કે હરિ જાગે રે હો છ.

નામની રટણા જીતર કેરી
જોમ બરેલી તાગે રે હો છ;
ચેતન અપરંપાર બીજળતું
સુંદર સરખ સુદાગે :
મારા તનમાં—
નામ લઈ કે હરિ જાગે રે હો છ.

બાહિર જીતર બેઠા બગિચાં
નામે નમણી લાગે રે હો છ;
કહે સરોવ, હરિ હરિ હરિ રટતાં
પ્રેમજાળ જોત પરગે :
મારા તનમાં—
નામ લઈ કે હરિ જાગે રે હો છ.

—સા વ ન—

સખી ! સુખના વરસે સાવન !
કુશળ કુખના, દૂર થયા ને
મેલમ આવી મનભાવન :
સખી ! સુખના વરસે સાવન !

જીવન જમુના
હલકે હલકલ,

પ્રેમ — પરગે
પ્રસન્નિત હસદલ,

મેરવણી મેરવણે જાગ્યાં
દેવાનાં વનરાવન :
સખી ! સુખના વરસે સાવન !

અંતર ધનકે
નવલાં ગીતે,
કુનિયા બદને
પાગલ પ્રીતે;

પ્રેમ-અંગાને તીરે જીવતર
બને પ્રુનિત પાવન :
સખી ! સુખના વરસે સાવન !

★

સરોવર :

—જમંત પલ્લાજી

કયાંક રહેતો માણસ

એ માણસને શોધવા નીકળ્યો. કયે રસ્તે જવાથી માણસો મળી શકે, એ બાબતની કાંઈ માહિતીની નોંધ એની પાસે નથી. જેરમાજે' દેરી જનારી એવી નોંધ પર એને વિશ્વાસ પણ નથી. એની આશુબાશુ ભમતાં પ્રાણીઓનાં ટોળાંથી એ વાજ વ્યાવી ગયો હતો. એ થોડુંક ચાલ્યો. એણે પાછળ ફરીને જોયું ત્યારે એને જણાયું કે એણે ચીલામાં મૂકેલાં પગલાં ધીમે ધીમે શ્વાસ લે છે અને એ શ્વાસમાં પ્રાણીઓના શ્વાસ જેવી જ ફુગ'ધ છે. એને પોતાના પગની નીચે કશુંક સળવળતું જણાયું. એણે પગ ઊંચકીને નીચે જોયું, એને થયું કે, પ્રાણીઓની આખી જમાત સગામાં સળવળતી હતી. એ અકળાયો અને એક કાળા પથ્થર પર જઈને ઊભો રહ્યો. હવે એને થયું કે, એ પેલાં પ્રાણીઓથી છટો પડી ગયો છે અને હવે કાંઈ બંધખૂ એને સતાવતી નથી.

હવે એ ચીલા વગરની સખત ભૂમિ પર ચાલવા લાગ્યો. ધણે દૂર નીકળી ગયા પછી એણે પાછળ ફરીને જોયું. ક્ષિતિજ સુધી એણે નજર લંબાવી. એને થયું કે હવે કાંઈ પ્રાણી એની સાથે નથી અને હવે એ મુક્ત રીતે માણસને શોધી શકશે. એણે પોતાનામાં રૂબરૂ મારી. તળિયે પહેંચ્યા સિવાય એ ઉપર આવ્યો અને સખત ભૂમિ પર ચાલવા લાગ્યો.

એણે કુંગરાની પીઠને આબદી, પંખીઓના ગીતને પંખાલયું, ફૂલોની કુમારને આંખમાં આંજી, તાળનાં છંદાઓમાં બચ્ચાંએને પાંખ હલાવતાં જોયાં અને જંગલી હવાને દસતી સાંભળી. આ બધું જોવા પછી એને થયું કે, જેને એ શોધે છે તે માણસ અહીં, આટલામાં જ કયાંક રહેતો હોવો જોઈએ. એણે અવાજ સાંભળ્યો. 'હા...આહો...હો આ...' એ અટક્યો. એને લાગ્યું કે એ માણસનો જ અવાજ હતો. આવા અનુમાન પછી એને પોતાની જાત ઉપર શ્રદ્ધો આવ્યો. જીત-કાળમાં માણસનો અવાજ સાંભળ્યો જ નથી, તો પછી...કાંઈ રમૂરિયેષ માનસપટ પર નથી, તો પછી... પ્રાણીઓ ગુંગળાય છે તેમ જ એ પણ ગુંગળાયો. એણે નજર લંબાવી. એ મોટાં ઝગલાં ભરતો ચાલ્યો. વાતાવરણમાં ઝાકળની ભીનાસ હતી. સ્પર્શનાં ફિરલોમાં ભીની કુમાશ હતી. ખેતરમાં લીલેલા છોડની પત્તીઓનાં એસ-બિંદુમાં રંગાળી પુરાણ હતી. એ પાસે આવીને અટક્યો.

અભેસિંહ હ. પરમાર

પત્નીઓ નીચે સંતાપને બેઠેલા પવન, એણે ધીમે ધીમે ખસતો, જોયો. ઊંડાના ધીંગા ધીરજને નોંધને એ મરતીમાં આવ્યો. એણે અહીં માણસને બેઠેલો જોયો. ડિઝની પત્નીઓમાં, 'એપધનુપના રંગે રંગાયેલ ઝાસ-ખંડુમાં, પત્નીઓની નીચે ખસતા પવનમાં અને ઝાકળ-ભીની માટીની ગંધમાં એણે માણસને જોયો. એ માણસને બધે અનુભવતો હતો પણ એનો આકાર એ જોઈ શકતો ન હતો. એણે માથા પર પંખીઓનો ચઢચઢાટ સાંભળ્યો અને એને થયું કે એ... માણસ નજીક આવ્યો, એને થયું કે માણસ ખેતરની દવા જોડીને ચૂંતો છે અને તેનો શ્વાસ એને સ્પષ્ટ સંભળાય છે, એને થયું કે માણસ ન સ્પર્શી સકાય, ન જોઈ શકાય એવી વસ્તુ છે. માણસનું એક સ્વરૂપ મનમાં કેતરીને તે ચાલવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં એક પરચર એના પગ પાસે પડ્યો અને નજીકના ઊંડ પર બેઠેલાં પંખીઓ ભાથે ફફડતા, પાંખ વીંડતાં ઊડી ગયાં. એ ત્યાં રિચર ઊભો રહ્યો. એને થયું કે વાતાવરણમાં સૂતેલા માણસ એને મળવા છૂટ છે. એણે આંખ ઓળીને સામે જોયું. એક આકાર એની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. પેલા ચહેરાએ એના ચહેરાને પુછ્યું, 'ક્યાં જયું છે?' એણે નીચે ખતાવતા કહ્યું, 'અહીં.' સામેના ચહેરાની આંખ સૂષ્ક ગઇ. ગોદાણની રસીકી તેણે પોતાના કાશરને આમળો, દીધો. હાથના કાંઠા ઉપરના કાચ મુઠ્યા. એને મૌન જોઇને તેણે, પુછ્યું, 'આ ખેતર તારું છે?' સામેથી જવાબ આવ્યો. 'જી.કુ.' તેનો જવાબ સાંભળીને એને વધારે ખાતરી થઇ કે એ અરેખર માણસ છે. 'તમે અહીં આવ્યા કેમ?' સામેથી પ્રશ્ન પુછતાં એણે કહ્યું, 'આ ખેતરમાં માણસ રહે છે તે જોવા.' સામેના ચહેરાને એણે ખરાબ જોયો ત્યારે એને પેલાં પ્રાણીઓ વાદ આવ્યાં જમનાથી એ છૂટો પડ્યો, હતો.

થોડી ક્ષણમાં એક બીજો ચહેરો આવ્યો. તેના બ્રાહ્મ, મજબૂત કાંઠામાં કાચના વણા ન હતાં. માથે લાંબા વાળ ન હતા. હાથમાં ભીડી રસી હતી. એણે પુછ્યું, 'સરસ ફસસ થઇ છે નહીં? આ તમારું ખેતર?'

'તારું ખેતર હોય તો...' કહેતાં તેણે પીઠ ખતાવી. પાછળ પડી ગયેલા મોટા બકોરામાંથી પડખે પીઠ રેખાતી હતી. એણે જોયું કે, ત્યાં માણસ, મુઠ્યાથી દટાઇને સૂતો હતો. કશું જાણે કશુંક કહેવાનું બાકી

હોય તેમ તેણે, તેનો હાથ પહોળો, કંપેડ અને પેલો હાથ જોવાનો ગમ્યો. ઊંડાને ઊંધે ખરબચડો થઇ ગયેલો હાથ જોતાં એને થયું કે, આની પાસે ભલે બીડું કંઈ નહિ પણ માણસનો હાથ હતો.

'આ તારી ડીકરી છે?' એણે પુછ્યું. સામેનો ચહેરો હસ્યો. કશુંક ઊંડે સંતાડીને એ ઊભો રહ્યો. એણે મૌન ચહેરામાં મરી ગયેલા માણસની રાખ જોઇ. એણે ખૂબ નજીકથી કાંઠા પરના કાચને રણકતો સાંભળ્યો. અને તેમાં એણે દળાઇ ગયેલા માણસનો શ્વાસ સાંભળ્યો.

એ હતાશ થઇને ત્યાંથી ખસ્યો અને ખેતરની માટી ખુંદતો બહાર મેદાનમાં આવ્યો. સામેથી આવતાં થેરાંઓની વચ્ચે તેમની સાથે ધસાઇને ચાલવાનું એને ગમ્યું.

એ એક વિશાળ મેદાનમાં આવ્યો. અહીં દુવા મુકતપણે રમતી હતી. એણે પોતાનાં વજના લીરા કરી નાખ્યા. જાણે એનામાં રહેલા પ્રાણીને એ ઉતરડી નાખવા છૂટતો ન હોય?

તે એક પરચરની ખાણ પર આવીને ઊભો રહ્યો. કાળા ખડો સાથે ઝૂંઝતાં પ્રાણીઓને એ જોતો રહ્યો. ખડક પર બેસીને બીડી ચૂસતા મજૂર પાસે જઇને એ જોડો. તેની બાજુમાં પડેલો હથોડો એણે હલાવી જોયો. એક ખરબચડા ઢુકડાને ઊંચકીને ઊંડા ખાણમાં એણે ફેંક્યો. એનામાં સુતેલી ભાંગેલાંની વંશપરંપરાગત રૂઠિ ઊઠળી આવી. હથોડો ઝી કતા એક જાણના માંસલ હાથને જોતાં એણે પુછ્યું, 'ઉપ્પડ કામ લીધું?'

'ના, મજૂરી'

'શું આપે?'

'એ રૂપિયા.'

'અને રાખે કે?'

'પણે મુકાદમ બેઠો તેને પૂ.'

એ ખસીને મુકાદમ ગણતા પેલા પ્રાણી પાસે ગયો. તે એના ચહેરા તરફ જોવા લાગ્યો. પછી તેણે એના હાથ જોયા.

'કાલથી મજૂરીએ આવું?' એણે પુછ્યું.

પેલો એના તરફ જોઇને હસ્યો અને કહ્યું: 'તારાથી નહીં થાય.'

'કેમ?'

'દોરડી જોતાં તારા તોથથી હથોડો ઊંચકારો?'

‘કેમ ન ઊંચકાય ?’ કહેતો. એ ઊભો થયો અને ખાણમાં જઈને હથોડો ઝીંકવા લાગ્યો. દરેક મિનિટમાં એ હાંફી ગયો અને હથેળીમાં ઉપસેલાં, લાલ ઝામાં નેતો એ ઉપર આવ્યો. એને થયું કે આવું આકરું તપ કયેં જ માણસને શોધી શકાય. ‘કાલથી આવું ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હમ્મશ હોય તો આજથી શરૂ કરો. પણ સરખા-તમાં તમને એક દિવસનો એક રૂપિયો મળૂંરી મળશે.’

એણે ખાણમાં પથ્થર તોડવાનું કામ શરૂ કર્યું. એના હાથની લીસી ચામડી ઊખડી ગઈ અને ત્યાં ખર-બચડી ચામડી ઉપસી. એને થયું કે, એને હવે માણસનો હાથ મળી ગયો છે અને એ હાથ વડે હવે માણસનો આખો આકાર ઊભો કરી શકશે. પથ્થર ઉપર ભારેખમ હથોડો અથડાતો હતો અને તેમાંથી આગના તણખા ઊડતા હતા, એ તણખાઓમાં એ માણસને એકો થતો નેતો હતો.

બધા ચહેરાઓમાં શ્રમની શાહી ઊઠીને કાળી પડી ગઈ હતી, એમાં માણસને શોધવાને ધરાદે પોરો ખાવા ટોળે મળેલાં પ્રાણીઓને એણે કહ્યું, ‘હવે આપણે તણ રૂપિયા, રોજની, મળૂંરી માંગીએ. એના શબ્દો ખાણમાં વેરાઈ ગયેલા પથ્થરના ટુકડાની માફક વેરાઈ ગયા કોઈએ કશો ઉત્સાહ બતાવ્યો નહિ. કાળી સીસમ જેવી ભારેખમ પીઠ ઊંચકીને બધા ખાણમાં ઊતર્યા અને ખાણ હથોડાઓના ધાથી ધણધણી ઊઠી એ અકળાયો. અને ખુલ્લી સાથળે હાથ ધરીને ખાણમાં ઊતર્યો. એણે હથોડો ઊંચકતાં મોટા અવાજે કહ્યું, ‘તમે કાલેમાં આજોઠતાં પ્રાણીઓ છે. તમને કાલેની બહાર જીવવાનું નહીં ગમે.’ અને ઉથોડો પથ્થર પર ઝીંકયો.

એક પછી એક બધા ખડક પર મૂકેલાં બદલૂંભમાં પહેરણો કાળી પીઠ પર મૂકીને ચાલી ગયા. એ એકલો જ ખાણની વચ્ચે ઊભો રહ્યો. બધાં પ્રાણીઓને એના સાથ નથી ગમેતા એવું લાગતાં એ અકળાયો અને ખડક પરથી બદન ઊંચકીને એ બહાર નીકળ્યો. ઉજાડ મેદાનના પવનને એણે ખડક પર એસીને ગીત ગાતો સાંભળ્યો. નીરવ વાતાવરણને એણે ઘૂમટો કાઢીને હાલતું બોલ્યું. ‘પંખીઓની પાંખની બગેલામાંથી એણે સંગીતને અવતરતું બોલ્યું. એણે પગ ઊંચકીને બોલ્યું ત્યારે એને લાગ્યું કે પ્રાણીઓએ તૈયાર કરેલા ચીલા ઉપરજ

એ ચાલી રહ્યો હતો. એ ચીલામાંથી નીકળીને સખત ભૂમિ પર આવ્યો. સરખાં છેલ્લાં ફરણોને એણે કળ-શિયામાં ભરાતાં બોવાં. કાંડા ઉપરનાં કાચના વળુંશોને એણે ચળકતાં બોવાં. માથાના લાંબા વાળની છૂટી પડી પડી ગયેલી, પવનમાં ફરફરતી લટમાં એણે એકાંતને બેઠું બોલ્યું. એને અહીં ઊભા રહેવાનું ગમ્યું. બે પ્રાણી ભેગાં થયાં અને એકાંત હાલ્યું.

‘તમે ખેતરે કેમ આવેલા ?’

‘માણસને બોવા’ એણે મીઠું હસવા પ્રયત્ન કર્યો કાચનાં વળુંશ ખખડયાં; માથાની લટ વધારે ઊઠી; છાતી પર પડેલાં રરસીએ બાણે ઊંડો શ્વાસ લીધો.

‘તમે ખાણમાં કામ કરો છો ?’ નજર જમીન પર ઢળી ગઈ.

‘હા.’

‘તમારાથી હથોડો ઊંચકાય ?’

‘હા, મળ આવે છે.’ એણે નજર મેળવતાં કહ્યું.

‘ભાણું લાંબને કોઈ આવતું હશે.’

‘ના.’

‘પરગામથી આવ્યા લાગે છે.’ એણે સહેજ નજીક આવતાં કહ્યું.

‘હા.’

‘પાછા ક્યારે જવાના ?’

‘જાઉં પણ ખરે; ન પણ જાઉં.’

‘હથોડાનો યોગ લાગતો હશે. લાવો કું ઊંચકી લઉં.’ તેણે હાથ લંબાવ્યો. એ પાછળ હાલ્યો. એને થયું કે એ ચીલા પર આવી ગયો હતો. એ સખત ભૂમિ પર એકલો જ ચાલવા લાગ્યો.

આજે એ નવી બંદી પહેરીને ખાણ પર ગયો. ખડક પર એસીને બીડી ફૂંકતા મુકાદમે એને નજીક ભેલાવ્યો. ‘મને લાગે છે કે, તારી પાસે ધણા પૈસા એકઠા થયા છે.’ તેણે નવી બંદી તરફ નેતોં કહ્યું અને એ વાત સાંભળીને ખસતો હતો ત્યાં ઉમેયું, ‘શહે આજથી તારી મળૂંરીમાં આઠ આના કાપ મૂક્યો છે. બે યોઢી મળૂંરીમાં કામ કરવાની હમ્મશ ન હોય તો તું જમી શકે છે.’

એ ખાણમાં ઊતર્યો અને હથોડાના ધા કરવા લાગ્યો. મુકાદમના ગયા પછી એણે હથોડો નીચે મૂક્યો અને કહ્યું, ‘બધા હથોડો છેડી દે. તણ રૂપિયા મળૂંરી ન

કરે ત્યાં સુધી આપણે કામ કરવું નથી.' એની વાત સાંભળીને બીજા બધા વધારે જોરથી દયોડા ઝીંકવા લાગ્યા. એ અકળામને જોરથી ચિલ્લાયો, 'છોડો, દયોડો છોડો.' એક પછાંદ આદમી દયોડો ફેંકીને એની પાસે આવ્યો. તેની આંખમાં સીસું ઊકળતું હતું. તેનો ખરબચડો હાથ એના ગાલ પર ખચડાયો અત્યાર સુધી એના હાથ પર માણસની છાપ હતી, દબે એના એક ગાલ પર માણસની છાપ ઊઠી એ વધારે જોરથી ચિલ્લાયો, 'છોડો, દયોડો છોડો' હવે બધા દયોડાનો અવાજ બંધ થઈ ગયો. બધા એને ઘેરીને ઊભા રહ્યા એકે એને ગરદનમાં પકડ્યો અને કહ્યું, 'શું તારે અમારાં બચ્ચાંને પથ્થર ચાટતાં કરી મૂકવાં છે ?'

એ ગરદન છોડાવીને ફરીથી ચિલ્લાયો, 'છોડો...છોડો છો...ડો,' એનો અવાજ સાંભળીને બધા દરવા. એક જણે એને પકડે માપો અને કહ્યું, 'બા, અમ્મા પરણીને પછી આ આણુમાં ઊંતરજો, એને પકડે આરીને માણની જહાર કાઢ્યો અને તે બંને દયોડો મૂકીને ચીલે ચાલવા લાગ્યો. એ આવેશો તે જ રસ્તે પાછો જઈ રહ્યો હતો એણે અવાજ સાંભળ્યો, 'હો...આ, આ હેલ' છોડાની પત્નીએ પર તડકો બેઠો હતો તડકાએ આંખમાં ઝાકળ આંજ્યું હતું નીચે છાયામાં પવન પોરો આવા બેઠો હતો. કમર પર વીંટળાયેલી ગોઠણની રસ્સી પાસે જઈને એ મૌન ઊભો રહ્યો. કાંડ પરનાં કાચના વર્તુળો ચમક્યા, 'આજે આણુમાં નથી જવું ?' કમરે બાંધેલી

રસ્સી જેવતાં તેણે પૂછ્યું,
'બા.'

'અહીં' આ માટે આવ્યા ?' તેની કમર સહેજ ઝુકી.
'માણસને શોધવા.'

કાચનાં વર્તુળો ફૂજ ઊઠ્યાં, અહીં આવી વાત ન થાય. એણે અંતિમી મીંધતાં દૂર ઊભેલી પાછાંદ પીંક ખતાવી, જ્યાં માણસ કબરમાં સુતેલો હતો.

'ધરડા જેવો લાગે છે, નહિ ?' એણે કહ્યું.

'સાંજે એકાનમા વાત કરીશું, ત્યાં રાહ જોજો. જલ્દી.'

'હું' તને લેવા આવ્યો છું,' એણે કહ્યું.

'મથું' મર્યા જુકું થઈ જશે. મહેરબાની કરીને જલ્દી.'

તેણે કહ્યું પછી એ ખરેખરી નદિ છેવટે તે ચિલ્લાયો 'અરે સાંભળો તો, આ કાંઈ પાગલ આવ્યો છે.' તેને સામેથી ચાલી આવતો જોઈને એણે કહ્યું, 'આને લેવ. આવ્યો છું.' પેલાની પાછાંદ કાપા નજીક અ.વી આ આપણને ખપ લાગશે' કહેતા એણે દયોડો આંચકી લીધો અને તેને ધકેલીને ખેતર બહાર કાઢ્યો.

'હો...આ...આ હો...હો' રે' અવાજ સંભળાતાં એણે પાછળ જોયું. એને થયું કે, માણસનો ગર્ભ બંધાઈ રહ્યો હતો-છોડકીના દહીંલા અવાજમાં, દયોડાના બામલ એના પગ નીચે ફરીયા પ્રાણીઓ સળવળ્યાં તેના અવાસની કુમળી એની નજીક આવી, એ માણસના જન્મની પ્રતીક્ષામાં આવ્યેલ.

● ● ●

માણસની આ જ તો બૂબ થાય છે કે તે કુખ દાળવાની કોશિશ કરે છે, પરંતુ કુખ એ તો આપણી શુદ્ધિ માટે પરમેશ્વર તરફથી મળેલું ધન છે. તેના સહર્ષ સ્વીકાર થાય છે, તો તે તાપ રૂપ મટીને તપ રૂપ બની જાય છે. સામાન્ય માણસ અને સંસારચુકત માણસ વચ્ચે ફરક જ આ છે ને! એક નાપમાં રોકાય છે, જ્યારે બીજો તપનેય તપમાં પસંદી નાખે છે.

—વિનોબા

તે દિવસે કથામાં મહારાજે કહ્યું અને કુંતીનો સંવાદ
કહી હતો. મહારાજની વાણી એવી સરસ હતી—જે
પ્રસંગ દહેતા તે જાણે આંખ સમક્ષ ખડા જ થતો.—
કુંતીમાતા કહ્યુંને દહેવા જાય છે—‘હું’ જ તારી જન્મેતા
છું. સર્વનારાયણ જેવા તારા પિતા છે. કોઈને પણ
અદેખાઈ આવે એવું તારું કુળ છે. અને જે પાંડવોનો
નાશ કરવાની તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તારા માનવ્યા
ભાઈઓ છે.’ આ સાંભળી માથેલો પુત્ર મળવા આવશે—
ભેટી પડશે, વંદન કરશે—ના એમાંનું કશું જ ના થયું ।
કડવા ઝેર જેવાં વેણ પુત્રે સંભળાવ્યા—કથા સાંભળનાર
બહેનો રડી પડી. ઘેર જતાં જતાં પણ એ કથાનાં
વિચારો જ સૌના મનમાં રમતા હતા.

રમાયેન પણ કથા સાંભળીને ઊઠ્યા. ઘેર જવાની
ઉતાવળ જેવું તો હતું નહીં. બધાં ગયા ત્યાર પછી
શાંતિથી દરબન કરી પછી મંદિર સામે મૂકેલા બાંદરા
પર એ બેઠાં. કથા સાંભળી મનમાં તોફાન જગમું હતું.
કુંતી માટે બધાંને લાગે । એ બિચારી એ દુઃખિયારી—એ
માનો જીવ । હા. પેટનો દીકરો જેમ તેમ સંભળાવે—પણ
પણ કુંતીનો વાંક તો ખરો જ ! અને—અને વાંક હતો
તે સાંભળી કીધું—વાચ્યું હોય ને ધામાંથી લોટી વહી
જાય તો સારું—પણ વાગે છતાં ધા ના પડે—દુઃખે છતાં
લોહીનું દીપું ના નીકળે એવો મૂઠભાર—એ તો દહેવાય
નહીં—ને સહેવાય નહીં । રમાયેન કથારનાં પોતાની
જાતને કુંતીમાતા સાથે સરખાવતાં હતાં. એ તો કુંતીના
નસીબ સારાં કે કહ્યું દોર ચમ્પ કડવાં વેણ ભોલી ગયે।
—એમને કાઢી મૂક્યા—પણ જો કહ્યું પોતાની ઉદારતા
એ અભાગણી સામે દાલવી હોત... હેતથી માને ભોલાવી
હોત—પાંડવોથી પણ વધારે માન સાથે આવકારી હોત—તો ?
તો કુંતીને આનંદ થાત ? કથારનાં એ વિચારતાં હતાં.

એમની નજર સામે એમના પોતાના જવ્યા ત્રણ
દીકરા હતા, ત્રણે મોટા થયા હતા પરણી ગયા હતા.
હજુ મહિના પહેલાં એ જુદા થયા હતા. બાપદાદાનું
ધણું હતું. એ પોતે પણ ઠીક ઠીક રળતા હતા. વહુઓના
પિયરના ધર પણ સદર હતાં. એમની કીલી વાડી જ્વેષ
લોકો એમને માગ્યશાળી કહેતા. એ પોતે મોટાને ત્યાં
રહેતા હતા. જૂના ધરમાં—એ પોતે પરણીને જે ધરમાં
આવ્યાં તે ધરમાં. જે દિવસથી ધરમાં પગ મુક્યો તે
દિવસથી રવામિની હતા. આજની પડીએ પણ એમનું

એ રથાન કોયમાં હતું ।

મંદિરની સામે બેઠાં બેઠાં આશ્રમતા દિના આજાં અજવાળામાં એમને એ જુના દિવસો સાંભળ્યાં. પહેલી વારનો એક ઊકરો છતાં ધર અને વર બંને ધણ જ સારા હતા, પર ભરેલું અને વર રૂડો રૂપાળો બધી તપાસ પૂરેપૂરી થઈ પછી જ વિવાહ તો કરેલા.

સનમાં કે લગ્ન પછીના પહેલા પહેલા દિવસોમાં એ ઊકરો કરી ના દેખાયો. પોતાના સુખી સંસારમાં કશું અણગમતું છે, એ વાત રમાબેન લગભગ જુવી જ ગયાં હતા. છ આઠ મહિના રવના જેવા સરી ગયા. દેવના દીલેના વધામણાં કેવી રીતે દેવાં એના વિચારમાં એ ગૂચવાયાં. હતાં-અને બરાબર તે જ વખતે ઊકરા એના બાપએ એમને કહ્યું હતું—

‘કેટલાક દિવસો કહેવાનો હતો-મને લાગતું હતું કે કાલ્ય કહેવું પશ્ય નહીં પડે-તું જ એને બેલવી લેવાની વાત કરીશ । આપણું ઊકરું ફેરમાને ઘેર કેટલા દિવસ રખાય ! અને હવે તો...’

‘હા હવે તો કહીની કરનારી આવી !’ રમાબેનના મને કુરૂડા આવી હતા—પશ્ય ‘એ’ તો કહેતા હતા—હવે તો એ નમાયો આજો છે ! એવી સરસ હેતાળ મા હોય પછી—’ આ લોકોની છબ પર મધ ઝાં જ કરે છે—નાપ અને ‘એ’ દીકરો બેય એવા ! પશ્યે વહાલા, યાય-અને વહાલ કરાવી લે-એવારતો. આખરે ‘એમનું’ ધાણું થયું. સુરેશ ઘેર આવ્યો, અને પછી જ ધરમાં બધાને ખબર પડી-રમેશના, જન્મ પહેલાં બધાંએ એમને કૂલમાં રાખ્યા—અભાવા સાચવ્યા તમિયત સાચવી. સુવાસ કરવા ફેરબા આવ્યા. રમાબેનના મન પશ્ય તેજબાં બોલવા જેવું કશું હતું નહીં-છતાં સુરેશ ધરમાં હતો ! એ રૂપાળો ઊકરો બધાને વહાલો લાગતો, એ નમાયા પ્રયે ફરકને માયા થતી. બધું-એમને પોતાને પશ્ય એ રહેલો મળી જતો ! મા જેવા મા પશ્ય એમને સુખી સંસાર જોઈ પ્રુય થઈ ગયા હતા ને ! સુરેશ એમને પશ્ય ‘મદી’ કહી વગગી પડતો. અને એ પશ્ય એને લાડ લાડવતા ! રમાબેનના મનમાં કાટો ખૂચતો. મને તેમ-પશ્ય એમને પુત્ર ‘પહેલો’ તો નહીં જ ! ‘પહેલો’ તો પેલી જ. એ પોતે-એમને દીકરો-બધાં પછી. પહેલો તો એ જ ! આટલા નાનાં અને વહાલસોયા-આ વગરનાની છપાં તો કું કરે ? પશ્ય એક વિચિત્ર અણગમો થયો—

એ મીઠાબોલાધરમાં જોએ સાદે બેલવાનો પ્રસંગ જ ના આવતો. વલુ—લલુ—જીજી કંઈક એવું એ સંસારમાં હતું નહીં. અણગમો બતાવવાની રીતો કંઈ જુદી જ હતી. રમાબેન એ રીતો સારી પેઠે અજાણતા પશ્ય ખરો. વેચે અનરો કરી બે ફાળિયા આજાં તો ના પિરસે. બહાવધરે પિરસે-સુખી કરી હોય તો પહેલા બે મોટા ચકાતો બાટકીમાં કાઢી સુરેશને આપે. અને કહેતા જાય—‘તું તારે લે ભાઈ. પેલા તોડાની આવે તો તારે આગે કશું નહીં આવે !’ પછી એમના ઊકરાઓ બેગ મળી હસતા રમતા ખાયા. હડે પશ્ય ખરા-પશ્ય સુરેશને એ આનંદમયી કે લડવામાંથી રમાબેન જુદો પાડતાં અને છતાં એમાં કહેવાપણું શોધ્યું પશ્ય જડે નહીં ફેરબા કે સુરેશના મોસાળીયાં પશ્ય કપૂલ રાખતા કે રમ જેવી આ નહીં ! સુરેશ નાનો હતો ત્યારથી સનેગે એને આજબોલો બનાવ્યો હતો. રવાનું-જીજી-એ બધાં લાડ લાડવે એવું કાઢ હતું નહીં, એ એ બાળકને કાણુજાણે કાણે સમગળ્યું કરો ! નાનપણથી એ સમગળ્ય અને જ્ઞાત થઈ ગયા. રમેશ એનાથી બે વર્ષ નાનો થોગેશ અને વોગેશ પશ્ય બન્ને વર્ષને જાતે ફુલિયામાં આવેલા. આમ બધાં સરપી જ જીમરના કહેવાય. પશ્ય સુરેશ સમજીને મોટો થઈ ગયો હતો ! એ જમારે કોલેજના છેલ્લા વર્ષમાં હતો ત્યારે બાપુ ગુજરી ગયા. ‘હવે માથે આમ પાણું-હવે આ ભાર કાણ વેઠે-સંસાર આપો કામો’ માનો બળાપો સાંભળી સુરેશ આત્માસન આપ્યું, ‘ચિંતા કરશેમા. હું બધું કરીશ’

‘તારે પશ્ય બહુવાનું છેરતો !’ રમાબેન શેઠ ખાઈ ગયાં. આ ઊકરો ખરેખર બધું હાથમાં લેશે તો આવી બન્યું ! અને ખરેખર છેલ્લું વર્ષ હતું તો પશ્ય સુરેશ બહુવાનું છોડી દીધું અને વ્યવહારમાં માણું મારી બધું જ સંભાળી લીધું. રમાબેન ખૂબ અકળાઈ ગયાં. પોતાના ઊકરા કાણે એવી કમજા ખરી, પશ્ય બહુવામાં પડે તો ધરમાં આ મોટો વળશે એમ જાણી પોતે જ રમેશને કોલેજ છોડી દેવા માટે ચડાવ્યો ! માનો ચડાવ્યો એ ધંધામાં સુરેશ સાથે જવા લાગ્યો, પશ્ય મગજ ચગડોળે ચડી ગયેલું. અધડે કરવા, પેલા ઉગવવા અને બંને તેમ હાથ મારવા એના સિવાય એ કશું ના કરતો. એકલો થોગેશ બહુતો. વોગેશ પશ્ય બાંધી ગયો. ભાઈની લાખને ચડ્યો. પશ્ય સુરેશ ટેકા-ના-છોડી. ધરમાં અને

તું હરિત તુલસેજ પર ડાલતી દક્ષિણ
વક્ષને અડીઅડી ઊડતાં ચૂગતાં દિરણુને ચકલી ચંદ્રલ હરિયાળ પીતસોનરી
તું ચંપક ઊડુ દાંકતી કેસરી ધાધરી
ચાંચ લે લેં ઊડે અદમને પ્રાન્તરે રકતનીલપણુ'ને ઝુલણે દહ્લકતી કાઠલી કિન્નરી
અધરની રતુબડ લૂંબલેલૂંબ અણોદડી ઝુલને
પિય પિય કરી પપીહરે ખોલતો
મધુકવન લયડતો પવન મધુમાસની બારીએ
'મદિરાક્ષીની જાંજુડી બ્યાંખને ખેડતો
તારે શ્વસન ડાક લ'બાપીને તણખલાં ડાલતાં
કુકુદાર કરતુરી, કો'ચના પ્વજ બની કરકરે ડાપરે, કુટીર ઝલખોરને ફટતી ગીતરી
તું અભિસારતી સાંજની વેળ સકુરા સકુગ *

પ્રિય, સ્થપનને કક્ષ લો ચંદ્રને પીળક નિજ પિચ્છર્થા દય્યુરતો ઝલમલી કેસરી કેસરી

* ચેરી પુષ્પા (જાપાની બાબામાં)

● ● ●

બધે એ ખમી ખાતો. દર મહિને બાપુ આપતા તેમ
ધરખચ'ની રકમ લાવી રમાખેન સાથે ચૂકતો. વિનય
વિવેકમાં જરા પણ ચૂકતો નહીં. કામમાં ખ્યાન પૂરેપૂરું
દત્તું. તેથી ધંધાના દોર બરાબર હાથમાં આવી ગયા હતા.
એ ભાઈએ ગમે તે કરે તો પણ ધરની રિચતી સખ્ધર જ
હતી.

રમાખેને પોતે જ એક સાવ સામાન્ય કુટુંબની છોકરી
પસંદ કરી. સુરેશે એને પત્ની તરફ રવીકારી ધરની
મોટી વહુને એમણે પહેલેથી જીદી રાખેલું—આ ધરનું
અભિણીપદ માતું છે. છતાં કરીશ મા !—વહુ પણ સહ-
બાગ્યે ખમીખાય એવી જ હતી.

નાના ભાઈઓ પરણ્યા. ધનંતરની રૂપાળી દીકરીઓ

વહુઓ થકી ધરમાં આવી અને પછી રમાખેનના હાથે
કર્પાં હેથે વગવા લાગ્યા ! બહેનો—ગણેનો યોગેશ ચાલાકી
વાપરી ધણી સારી રકમ લઈ વહુ સાથે કલકત્તા જઈને
રહો ત્યાં પોતાના સાળા સાથે ભાગીદારીમાં ધંધો શરૂ
કર્યો. એને બહેન આ ધર સાથે એક પૈસા સિવાય કશું
લાગતું વળતું નહોતું.

સુરેશ રેજી પીને ઘેર આવતો અને રાત્રે એ બંને
વહુ નચ્યેના ઝવઝાથી ઘર ગાજી ઊઠતું. ત્યારે બોમેશની
રૂપાળી વહુ વળી પોતે જ મોડેથી કલગમમાં પાના રમીને
ઘેર આવતી. ધરમાં રમાખેનની હરતી તો બહેન માનવી જ
પડતી, કારણ પૈસા અને કુચી એમની પાસે જ રહેતાં.
પણ આ ત્યારે જણ્યુ એમને માથે આ ઉગાડના, જેમ તેમ

બોલતા. માન આમ-મા જોવું તો એક મોટી વહુ રાખતી. એ પ્રગરબોધે રસોડું સંભાળતી. અને સુરેશ જહારના વ્યવહાર અને ધંધા સંભાળતો. રોજે જતા માને પગે સાગતો અને સાંજે આવતાની સાથે જો અંધારું એમની સાથે બોલી, પછી ધરમાં જતા એની વહુ પણ બાને ગિરસી પછી જ પોતાનું બાણું માંડતી.

પોતાના છોકરાઓના વ્યવહારથી ના ચાલ એટલું કુઝ રમાબેનને આ બેના વિવેકથી થતું. તેઓ સાચું બોલે, સડે, ફસાવે-અપમાન કરે-તો-તો જાનની સદાનુ-ભૂત મળે-જો નવીમાંએ આટલું ક્યું, પણ આગળીથી નખ વેગળા એ વેગળા. પણ ના-આ નખ તો વેગળા થવા જ નહોતા મારતા. જે જરા નેટલું માન હતું તે

પણ આ બેને લીધે હતું બધા જ કહેતા-સુરેશ સારો. એની વહુ સારી. અપર મા છે. પણ અપરમા જોવું જરાય ન લાગે-અરે આ જમાનામાં તો પેટના જપ્પાએ નથી રાખતા ને, એવું આ રાખે છે. છોકરામાં ખાનદાની છે. અને વગરબોધે જાણે કહી દેવાનું કે એમના પોતાનામાં અને એના છોકરાઓમાં ખાનદાની ઓછા. કેઈ કહેવા માગે કે ના માગે એને પોતાને જ થતું ને- પોતે કહેવા અ-માપનો બદલો આ છોકરાં જાંધી રીતે વાગે છે-પણ એમનાથી કહેવાનું નહોતું અને સહેવાનું પણ નહોતું-કુંતી ખરેખર બાગ્યશાળી-એમને સાગતું હતું.

• • •

સાચો ધર્મ એટલે ?

ધરમાં-માવાળુતા,
ધંધામાં-પ્રમાણિકતા,
સમાજમાં-વિવેક,
કામમાં-સંપૂર્ણતા,
રમતમાં-ખેલદિલી,
કમભાગી પ્રત્યે-દયા,
પાપ-પરતવે-વિરોધ,
સખળ પરતવે-વિશ્વાસ,
નિર્મળ પરતવે-સમભાવી મદદ
પાપી પરતવે-ક્ષમાશીલતા
સદ્ગુણવેદ પરતવે-પ્રેમ અને સહબાવ,
ને પ્રજા પ્રત્યે-ભક્તિ સેવા.

- આદર્શ બેનિ ગ.

કવિતામાં વ્યક્ત થતી વર્તમાન જીવનની વિષમતા

વર્તમાન જગતને કવિતા સાથે ઓછામાં ઓછી નિસખત છે. જગતને હોય કે ન હોય પણ કવિતાને તો જગત સાથે લેવાદેવા છે. સાચો કવિ જગતને બધા જ બિન્દુઓથી સ્પર્શતો હોય છે. માનવ અને પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ, જીવન અને મૃત્યુ, લૌકિક અને અલૌકિક, પ્રેમ અને સળંગ-આ બધું જ એની પ્રતિ-બાના આપ્તલેખમાં આવી જતું હોય છે.

જગતને કવિતા સાથે નહાવા-નીચોવવાનો પણ સંબંધ નથી, એને પણ શું વર્તમાન જીવનની એક વિષમતા તરીકે ન ધટાવી શકાય? અંધકવિ હોમરના મૃત્યુ પછી, કહે છે, ત્રણ નગરો તેને પોતાનો ગણાવવા માટે લડ્યાં હતાં. દરેક નગરની એક જ દલીલ હતી : હોમર જીવતો હતો ત્યારે અમારા નગરમાં બીજા માગતો હતો ! કવિ અને કવિતાની ત્યારે આ સ્થિતિ હતી અને આજે ય એમાં ફેરો સુધારો થયો નથી. માણસોની વચ્ચે, કવિ હમેશાં દેશવટે ભોળાવતો રહ્યો છે.

અર્વાચીન મરાઠી કવિ નારાયણ સુવે 'શબ્દનો ઇશ્વર' એ કાવ્યમાં એટલે જ કહી ઊઠે છે :

કવિતા લખવાને બદલે જો મેં રહી વેચી હોત તો સારું ચાત, કાંઈ નહિ તો છેવટે ઉધરાણીવાળાઓનો તકાલો તો હું ચૂકવી શકતો.

પણ એમ થયું નહિ. હું એટલો બધો શબ્દની પાછળ પડ્યો, બહેંકી ઊઠ્યો.

જો એમ ન થયું હોત તો કદાચ હું બંગલાઓ બાંધી શક્યો હોત.

લોકસેવકની છટાથી મેં સારું થે જીવન સમર્પી દીધું હોત.

ગરજવાન પ્રત્યેક માયક્રોએ જુદીને મને સલામ કરી હોત.

દિમાટની સુંવાળા ગાદીમાં બેસીને મેં પણ પવનને મુલામ કર્યો હોત...

ગરીબાઈમાં મરી ચૂકેલા કવિનું સમારક બાંધ્યું હોત.

પણ કવિ તો નાનકડો બ્રહ્મા છે : The poet is a little god. કટાક્ષમાંથી બહાર આવીને કાવ્યને અંતે કવિ એટલે શબ્દનો ઇશ્વર કવિસહજ ખુમારીથી કહે છે :

અમે ન હોત તો સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા બિચારા ફિક્કા ફિક્કા થઈ જાત.

સુરેશ દલાલ

હે પૂવંને ! તમારી વ્યથાને શબ્દોમાં અમર બોલો
કરી હોત ?
જનમમરણના પ્રવાસમાં અમારા સિવાય તમારું કશું
સાથી યાત ?

ચાલો સારું થયું. અમારે કવિતામાં જ અરાજક
યવાનું હતું !

આરબના satire પછી આ કવિતામાં કેવો sharp
curve આવે છે !

ધોળા કાગળ પર છપાતા શબ્દોનાં મુળ આપણી
આસપાસનાં વાતાવરણમાં હોય છે. કવિતામાં વિષમતાની
વાત પર આવીએ તે પહેલાં, કવિ સામાન્ય માણસ
કરતાં કયા અને કેવી રીતે જુદો પડે છે તે જોઈએ.
કવિ પાણીની વાત નહિ કરે પણ તરસની વાત કરશે
કવિ બાપરીની નહિ પણ બૂખની વાત કરશે. તો એ
એના વર્ણનના, ઉછીના લીધેલા શબ્દોથી વાત કરશે :
'કદ્યાણુશ્ચ કરસનદાસનું' ચત્સુ થયું. બહુ સારા માણસ
હતા. એમની ખોટ કદીયે નહિ પુરાય, પણ કાળ સામે
આપણું શું ચાંસે ! જેની અર્ધી જરૂર હતી તેની ત્યાં પણ
જરૂર ! આપણને ખબર નહિ પડે કે આ શબ્દો જનતા
માણસ બોલે છે કે સફેદ કબર ?

પરંતુ કવિનું હૃદય વીણાના મેળવેલા તાર જેવું
હોય છે : ચત્સુ શું છે એનો અનુભવ તે આપણને
અનુભવિતરૂપે આપશે. સજ્જક જ કહી શકે કે :

Anyman's death diminishes me
Because I am involved in mankind.

કાવ્યનો નામક પોતાના જીવનની વાત કરે છે. આંખ
સામે પત્ની છે. પત્નીના બાલ પરનો સૌભાગ્યસુચક
ચાંદલો અને ધીનો દીવો જોઈને એ કહે છે :

મારી આંખે કંકુના મુરજ આંધમ્યા,
અજવાળા પહેરીને ઊભા થાસ
(રાવજી પટેલ)

કવિ બોક્ષાતી બાળાનો ઉપયોગ કરે જ ખરો, પણ
તે પોતાની રીતે Our words are the children
of many men કવિ આ સર્વની બાધામાંથી રવની
બાધા વેધક રીતે ઉપસાવે છે.

શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે : આ જિંદગીમાં 'અગાધ
આનંદ' પ્રગટ ફુગ્યું
લોકગીતમાં પણ આ જ વાત ઘુંટાઇને કહેવાઈ છે :

સુખનાં સરોવર સુખપ્રપંચાં
ને કુખનાં ઊંઘાં ઝાડ.

મરણી છકુરે કહ્યું છે :
કોણ કહે છે, અમે એકલાં ?
કુખ ખડા ચોપાસ.

કવિ એ માનવજીવનની યાતનાનો સર્વપ્રરુપ છે.
રિશ્તે તો ઈશ્વર સામે પકકાર ફેંકે છે :
What will you do, God,
If I die ?

ફુગમગીથી, વિષમતામાંથી, કવિતા રચીને કવિ છેલ્લો
તો સુખનો જ યોગ કરી આપે છે શોકમાંથી શોક
પ્રગટથો હતો અને અજીનના વિષાદયોગમાંથી ગીતા
પ્રગટી. કોઇ પણ મુગમાં વ્યથાને વાચા ન અપાઇ હોય
એવું લાગ્યે જ જન્યું છે. મીરાંએ મૃત્યુ પડ્યું : મને જગ
લાગ્યો ખારો રે ! અખાને તો દુનિયા અને દુનિયાદારીનો
એવો અનુભવ થયો કે, એની વાણીનો જવાળામુખી
આપોઆપ ફાટી નીકળ્યો.

માનવી જેખીટી રીતે સુધરેલો થયો છે, પણ જીનરથી
એ પશુને પણ વટાવી જાય એવો કયાં નથી રહ્યો ?
એક મરકરાએ કહ્યું હતું : પશુઓ એકમેક પ્રત્યે ગુસ્સે
થાય છે ત્યારે "માણસ" કહીને ગાળ દે છે !
લખચોરાસીના ફેરામાં એ ચોપગની જાતમાં જન્મી
ચુક્યો છે માણસ માણસ જ નથી રહ્યો, પછી માનવ-
સર્જિત સંસ્કૃતિનું શું ? હરીન્દ્ર દવે કહે છે :
લાગી રહ્યું છે, સંસ્કૃતિ જાણે અરી મધ :
આ સદિ એની શોકસભા હોવી જોઈએ.

રોબર્ટ ફોર્સ્ટ પણ આ સંસ્કૃતિના વિનાશથી પૂરેપૂરા
સજ્જન છે : I have been one, acquainted
with the night. આ રાત એટલે બે વિશ્વયુદ્ધો
વચ્ચેની વેળા અને કોઇ પણ ક્ષણે આવી પડનારા બાપિ
મુઠ્ઠી શક્યતા બગીચામાં ફૂલોને બદલે બંદૂકો લાગી
મધ છે :

The guns are in the garden.
જન્મન કવિ ગુન્દર આઇક કહે છે :
માત્ર એટલો જ ખ્યાલ રાખો
કે માણસ જ માણસનો શત્રુ છે
નકશા પર કયાંય કેરિયા અને બિગાની નથી :
એ છે તમારા પોતાના હૃદયમાં.

ઉમાશંકરે કહ્યું છે :
આયુધ્ય છે ત્યાં સુધી છે જ મુઠ્ઠા.
પણ માનવી કેવો છે ?

He is a fighter,
Without anything to fight for.

સૈકાઓ મુઠ્ઠાના પ્રભાઓના તપ અને પરિશ્રમથી
પ્રગટેલી મહામુઠ્ઠી સંસ્કૃતિને માથુસે હતી ન હતી કરી
મૂકી છે. સંસ્કૃતિનું પાત્ર ગોખાઈ ગયું છે. અને હવે,
કદાચ, બહુ મોડું પણ થઈ ગયું છે. કવિના કપાળમાં,
આથી, ચિંતાની કરચલીઓ ઉપસેલી છે. બાળમુકન્દના
કાવ્યમાં સંસ્કૃતિ વિષેની ચિંતા અને ચિંતન બનને
દેખાય છે :

મોહી રાતે
ગોખાયલા વાસણને ટીપે જેમ કંસારે
એમ
સો સો દુશોડીની શિશોવેદના સાથે
પડ્યો હું પથારીમાં
સૌ ગયું જ'પી.
રાત્રિના નારવ એકાંતમાં
માત્ર એ જ રહ્યા કંપી :
હેયું ને ધડિયાળ,
ધબક ધબક, કટ કટ, ધબક કટ...

મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ તો જાણે મૂળથી જ
જાખડી ગયો છે. ચેકલુક પર સહી કરવામાં, ટેલિકોનનાં
રિસિવર ઊંચકવામાં, કે ક્ષાપ્તિની હેરફેર કરવા રોકાયેલા
આપણા હાથને પવનની પાતળી ડાળને ટપારવાલું તો
સુઝે જ' ક્યાંથી કે લીલા-ધાસના આકાશ પર બેસવાનો
અવકાશ જ ક્યાં છે ?

We are breathing
between appointments.

એક કાવ્યનો નાયક એક ટોળામાં જોઈ છે. ટ્રેન-
અકસ્માત પછી પાટા પરથી બહાર લવાયેલા સૂતરદંડ
પડ્યો છે. ટોળા સાથે કાવ્યનો નાયક પણ શયન-નીરખી
રહ્યો છે. એટલામાં તેની નજર સૂતરદંડના કાંડા પર
ઊવત ધડિયાળ ઉપર પડે છે. એમાં દસ વાગવા આભ્યા
છે એ જોઈને નાયક કહે છે : અરે મારે ઓફિસનું
મોડું યશો! અને તે ઢોડી જાય છે.

ઓફિસનું ટેબલ, ફાઈલ,
છેડે પડેલા ફોન, અને પાણીનો ગ્લાસ...
હું કેમ લઈ છું આસ એના સાક્ષી છે.

ઉમાશંકરે કહ્યું છે :
પુણ્યો સાથે વાત કરવાનો
સમય રહ્યો નહીં.

બીજા એક કવિ આ રીતે વ્યથાને વાત્યા આપે છે :
We are the eye-lids
Of the defeated caves.

શહેરમાં લોકોને પ્રકૃતિ સાથે નાતો જોડવાની કુરસદ જ
ક્યાં છે ?

અહીં, શહેરમાં, સવારે, પંખી નહિ પણ પૂર-
વાદ્યુએ રડિયો ટૂંકે છે. અહીં પંખીનો ટૂંકો ટેપ-રેકોર્ડ
કચો હોય તો જ સાંજળી શકાય. આપણા દિવસ અને
રાત, રાત અને દિવસ, જતી આવતી સિફ્ટની જેમ
જાએ-તીએ, નીએ-જાએ વહી જાય છે. શ્રીમંતને ત્યાંની
પાટીમાં ન જાણી શક્તાં મધ્યમવર્ગનાં માથુસો જેવાં
રૂક્ષો અહીં અતડાં અને જુલથી આવી ચડેલાં હોય
એવાં લાગે છે. શહેરનાં રૂક્ષો નહિ પણ મકાનો જોગે
છે. આ નગરની મનોભાષા ચાર પૈડાંને ચક્રાવેતી છે.
અહીં રોસની એટલી બધી છે કે, અધકારને પણ
ઊતરવા માટે તસુ જોઈ મળતી નથી.

‘ફાઉન્ટનના બસરોપ પર’ નામના કાવ્યમાં નિરંજન
ભગત કહે છે :

અહીં વહી-રહી હવા મહીં, અનન્ય વાસ,
એક તો લઈ જુઓ જરીક આસ !
અહીં ન હોરિપટલ, ન રેસોટર હાઉસ,
ને જળી નથી રમરાન,
તે ક્રતાં, અહીં હવા છે ઉબ્જુમ્લાન,
પીલતાં અહીં ન ફૂલ.

એટલે જ તો કદીક એમનાં પ્રદર્શનો
ભરાય, એકસાથે ફાલ જ્યાં સમગ્ર વર્ષનો:
છતાંય મોસમો બધી કળાય છે, ન થાય જૂલ !
ફૂલથી નહીં, ન શીત-લૂ થકી.
પરંતુ રમેલપોક્સ, ટાઇફોઇડ, ફ્લુ થકી
વસંતપંચમી કેમ આવી ને કેમ ગઇ:
મને ખબર સરખી ના રહી.
પ્રકૃતિ, તું શું કરે ?

મારી પ્રકૃતિની જ ન્યાં ચાખાવણુ છે. (ઉમાચંકર)
 નવલકથાકાર ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીએ કહ્યું છે તેમ,
 રાહેમાં બેળપૂરી ખાધને એક નવી જ ઓસાદ તેવાર
 થાય છે. સૂઝ સાથે નહિ પણ રોગો અને દવાઓ
 સાથે તેનો દિવસ ભરે છે. માણસનાં નામ જુલાઈ જરો,
 પણ દવા અને રોગોના નામ અમર થઇ જરો

આજના માનવીનો અવગે ચિતાર આ કાવ્યમાં છે :
 કેમિરટની કુદાન જેવી
 માનવીની કાયા.
 ચરમાનું લટકતું ખોડું
 પોતા મઠી રત
 એવી ખોપરીમાં અદારત અદાસત.

માનવીની એક મોટી કશ્ચતા એ છે કે, તે 'પોતા
 મઠી' રત છે.' cgoને છો નથી કહેતો, પણ કહે છે:
 મારા જીવના સમ.
 મને હું બહુ ગમુ.

માનવજીવન દંભી અને કૃત્રિમ થઇ ગયું છે !
 Nylon legs and artificial hearts એ આજની
 તાસીર છે.
 કળા ટાવરના પગ
 રંગેરંગમઠી
 છુપા છુપા ફરી રહ્યા વિમાનના પંખા :
 કોણ જાણે
 ક્યા આકાશને એણે આબરુ કરી ?

આને દરેકને રાતોરાત કેંક થઇ જયું છે. દરેકની
 ઘનત room at the top પર તાકેલી છે. ધમળને
 મરુદ થવાના કોડ છે અને સ્વપ્ન ફળીજીત થતું નથી.
 ત્યારે થાય છે:
 ગુલાબડીના ખ્યાસમાં બાજળ બની મધ જિંદગી (વેણીલાઇ)

આપણે વહે ચાલેલી વફાદારીઓ - divided
 loyalties-વચ્ચે જીવીએ છીએ. પણ કોઈ સમજી
 નથી કે, light of the sun અને peace of the
 grave સાથે ન મળી શકે.

માણસ આજે ઊન્નતિ-ન થઇ ગયો છે, ખંડિત
 થઇ ગયો છે. એની પાસે એનું 'પોતીકું' કહી સકાય એવું
 બ્યક્તિત્વ રહ્યું નથી. લાગે છે, માનવીના ખજા ઉપર
 માથું છે કે રંગીન કુંગો ? પ્રિયકાન્ત કહે છે:

મારા-તમારામાં કરોયે બેદ ના
 કેંક છાપાની હજારો અત સમા સૌ આપણે !
 આવા બ્યક્તિત્વ વિનાના, માણસોને બેધને ઉમા-
 'ચંકરનો પ્રવચકોપ ફાટી નીકળે છે:
 મને મુદ્દાની વાસ આવે !

સહામાં, સમિતિમાં, ધણાં પંચમાં, ન્યાં
 નવા નિર્માણની વાતો કરે જૂનવાણી જડમાં,
 એક દાની પૂઠે ન્યાં ચઢી વચ્ચારમાં દા.

આપણી સવેદના જડ, બૂટી અને બધિર થઇ ગઇ છે.
 સવારના પહેરમાં અખબારના અક્ષરમાં છુટેલી આ
 પીતાં પીતાં, આપણે વાચીએ છીએ કે, ક્યાંક વિમાન
 તૂટી પડ્યું. માણસો ફૂધી મ્યાં, બૂકુંપમાં બરખાઈ ગયાં.
 ફિટમેચમાં ખેલાડીએ ફેટલા રત ક્યાં એ જાણવામાં
 આપણને વધુ ઉત્સાહ છે. બૂકુંપરતો પ્રત્યે થોડી
 સવાનુભૂત પ્રગટી હોય તો પણ તે ચાના ગરમ પાલાના
 ધુટ સાથે પીગળી જતી હોય છે.

માણસમાં અને એના કોઈંગ-શમની 'સામગ્રીમાં
 ઝાઝો ફેર જણાતો નથી. એની શરીર પરના લોથ જેવા
 થઈએલા મેલા લકિયાઓ, છુટકો નથી એમ માનીને અજ-
 વળે સળગતી ટયુબ લાઇટ, ધંટડીના રણકારની અપેક્ષા
 વિના શિયાળાની સર્જા જેવો પડેલો સમસામ ફોન,
 બપોળા ફાટી ગયેલી આંખ જેવી ખૂણમાં પડેલી એશ ટ્રે,
 ખાલી પુસીઓની વચ્ચે ઉજાડ ખેતર જેવું પડેલું
 ચપટ ગાંધીનગ ટેબલ, તથા વચ્ચેના બેચાર પાના ગુમાવી
 બેઠેલા રાશિ વિનાના રવિવારના છાપા જેવો માણસ
 ટેલિફોનની રિરેક્ટરીમાં નંબર થઇને પડ્યો છે.

He is wandering between two worlds:
 One already dead, other powerless
 to be born

એથુ આનેઈસે તો હાથ જ ધોઇ નાખ્યા: વતંમાન
 જમતાના રોગનું નામ જ તેઓ ન પાડી સમ્યા, એટલે
 એમને તો એમ કહેવું પડ્યું :

This strange disease of
 modern life....

This iron time
 of doubts disputes,
 distractions, fears...

આધુનિક માનવીનો પ્રભુના પાસાર સ્વરૂપ જેવી

પ્રકૃતિ સાથેનો નાતો તો તૂટી જ ગયો છે. ખૂદ ખુદા સાથે પણ આપણે ક્યાં જોડાયેલા છીએ? આપણે બધા શેક્સપિયરના નાટક “ટેમ્પેસ્ટ”માં આવતા કેલિબાનને બોલ્યા છીએ. ટ્રેમ્પેરો જડ અને કુબ્જ કેલિબાનને બોલ્યા શીખવે છે; અને બોલ્યા શીખીને કેલિબાન બોલાવે તો પ્રથમ ઉપયોગ કરે છે ટ્રેમ્પેરોને ગાળ આપવા માટે. શાકભાજી આ વાતને આ રીતે ઝુકે છે :
પરવરદિગારે જીભ દબ બોલતો કર્થો,
ત્યારે પૂછ્યું એ જીભથી : પરવરદિગાર ક્યાં ?

એલિયટ પણ એમ કહે છે કે પ્રજાએ આપણને હાથ આપ્યા પ્રાથના કરવા અને આપણે પ્રજાની સાથે જ સુદ્ધી ઉગામીએ છીએ.

એલિયટનો કંપકો સાંભળવા જેવો છે :
Many are engaged in
Writing books and printing them.
Many desire to see their names in
Print.
Many read nothing but race-reports
Much is your reading.
But not the word of God.
Much is your building
But not the House of God.

અને કહ્યું છે : .

Everybody wants to appear in the
newspaper, But in the right column.

માણસને કોઈ ફરતાં કોઈ સાથે સાચો સંબંધ નથી. તેની પ્રાથના પીળી પડી ગઈ છે તેને પોતાની અશક્તિમાં યે સાચી શક્તિ નથી. તે પોતાને ઠાંકવા માટે શબ્દોના રંગીન છુરખા પહેરીને ફરે છે. માનવી પોતાને જ ઓળખતો નથી. પુરતકો વાંચી જનાર માનવી પણ પોતાની બારાખડી ઉઢેલી રાકે છે ખરો? માણસની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ એ તણખલાનો ભારો બાંધતો હોય તેવી છે. માણસના ચહેરા પર પરાણે રિમત આવે છે. કવિએ કહ્યું છે :

One can take up insults,
But not artificial smiles.

નીતિન મહેતા આ દંબો પહેા આ રીતે ચીરે છે :

હું હોંઠના પડદાઓ ખોલી
વેણનાં દશ લજબ્યા કડું છું
નિરંજન “ચલ મન મુખમનગરી”માં કહે છે :
અહીં માનવ સૌ ચિત્રા જેવા,
વગર પિછાને મિત્રા જેવા.

આ નગરસુંદરીના હોઠ પર પિશાચી અને વિકરાળ લોહહારણ છે. સિતારાંશુ યશચંદ્ર કહે છે :
હું નગરહીન નાગર.

તો અનિલ નેશી “લે બોલ” એમ કહીને નિરુત્તર કરી ઝુકે એવી રીતે કહે છે :
હાં રે અમે સરનાયું વગરના કાગળ
કે ભીડીએ આગળ
કે હાથમાં ફરતાં ઘયાં, લે બોલ !

જ્યારે અર્વાચીન માનવી કિયેનો નીતિન મહેતાનો રોષ તો શબ્દેશબ્દે સંભળાય છે :
મને માણસ યવાની ચીડ ચઢે છે.
લાગે છે, માણસથી ધત્તર તે જ માણસ છે
અને તેથી મને માણસ યવાની ચીડ ચઢે છે
હું ટેવ બની ગયો છું
તેથી દબે મને માણસ યવાની બીક લાગે છે
મને માણસ ન કહેા
અને ટેવ કહેા તો ચાલશે
હું પણ તમને માણસ નદિ કહું.
પણ ટેવ કહીશ તો નહીં ચાલે !

સળગતા મકાનની બાલકનીને બાકીને, ચીસો પાડતા, ભૂલાઇ ગયેલા કામ બાળક જેવા અલિપ્તનો વીંધી નાખે એવો ચિંતાર છે :

Where is the life,
We have lost in living ?

જીવજાન પ્રયત્નમાં માનવી પ્રત્યેક પળે મત્સ્ય પામતો હોય છે જે જીવે છે એની જિંદગીની તરસ તો મરી જ ગયેલી હોય છે.

ગ્રીમંત, મધ્યમ વર્ગ અને નીચલો-સ્તર એમ ત્રણ ભાગમાં ચહેરાઈ ગયેલા આપણા સમાજપુરુષનો ચહેરો પણ જેવા જેવો રહ્યો છે ખરો? સોફિસ્ટિકેટેડ સોસાયટીને નામે ઓળખાતા ભદ્ર લોકો સાધનો અને સગવડોથી જિંદગીની શત્યતાને ભરવાનો જીવલેણ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. મોટાઈ, દંભ, શોષિંગ, વલ્લંકુર, લંચ, ડિનર, કલમ,

પાટી' એમના શરીરમાં રુધિર બનીને વહે છે. એમના
ધરના વાતાવરણમાં, ડેકિયુ કરીએ :
આવે

નેકા ઉતારો ના તમે.

ને કે, બાલા, આ કારપેટ

અર્ધા'માં કરો મળતું નથી.

દમણાં દહા ફેરિનથી આવડું' અમે.

પણ અમારે ત્યાં બધું' માલે !

આ-અમારો ક્રોઈ મરમ

(રટેજ પર જેરી સળવટ હોય છે, એવો)

ને લટકતાં ચિત્રને જોયું ?

'કાનું' છ એની નથી કે'યે ખગર,

કંઈ સમજ પડતી નથી

(એટલે સાડું' દરો).

દાળી દીધા પછા બધે આ બારણાં બારી ઉપર,

ને અમારે ત્યાં બધાના સાવ ગુદા રમ

ને પ્રત્યેક પર પડે...

આજનો કવિ 'હુનિયા બહારની હુનિયા' જેવી નીચલા

સ્તરની જોઈતું' પણ ચિત્ર દાબર કરીને દહી જાય છે

એક જ રમમાં ગોધાપેલો ■ સાર, એ જ ક્રોઈ મરમ,

એ જ એડમ અને એ જ કિચન

ધોઈને લીધાં મુકેલાં વાસણોની પાસ

એ આડાં પડેલા બાળકો :

શ્રીમંતના ધરમાં નકામી વસ્તુના જેવા.

આની સામે શ્રીમંત બાનુઓ આ ચિત્ર જુઓ :

In the room, the women come and go :

Talking of Michaelangelo ..

જમન કવિ હાન્સ એન્ડ્રુઅર્ગે 'મધ્યમ વર્ગ'નો,

વિષાદ' આ રીતે શબ્દબદ્ધ કર્યો છે :

અમે પાસ ખાઈએ છીએ,

અમે રાષ્ટ્રીય પેદાસ ખાઈએ છીએ

અમે આગીઓના નખ ચાવીએ છીએ.

અમે જૂતકાળ વાગોળીએ છીએ.

(અનુ આશા દલાલ)

૧૩૨૨નદાસ માણેકે સામણીના લલકારે સામે એવી

રીતે ગરીબીની વ્યથાને વહેતી મૂકી છે :

છે ગરીબોના કુખમાં તેલટીપુથે રોણલું :

ને શ્રીમતોની ૧૩૫૨ ૫૨.૬૧ના દીવાા થાય છે.

કામધેનુ પામતી ના એક સકું' તણખલું :

ને લીલાંછમ ખેતરો આખલાઓ ચરી જાય છે.

આવા વાતાવરણમાં પણ માનવી જીવનને જકડી

રાખવા કાંઈ' મારે છે :

નિઝિમ દિકમત જેવો તુકી' કવિ એકાદ પંક્તિના

હુમાનનૂંકે આપણને નિરુત્તર કરી' મૂકે છે :

Welcome my dear wife, welcome !

You must be tired :

How can I wash your little feet !

I have neither a silver basin

nor rose-water.

You must be hungry :

I Cannot give you a banquet

Laid on white embroidered cloth

My room is as poor as my country,

વર્તમાન જીવનની વિષમતાએ માનવીના હાંપત-

જીવનને વી'બી નાખ્યું' છે આપણે પોપટની ભાષા

ભોલીએ છીએ અને સાપ ચઢને સૂખએ છીએ. દિન્દી

કવિ દેવીપ્રસાદ વર્માનું' આ નાનકું' પણ નકર કાલ્ય

૫૬ વેપક છે :

તુ નદિ સકુન્તલા, હું નદિ કુખ્યંત

તું નદિ કામિની, હું નદિ કથ.

સપાંગળ્ય નારી-નર આપણે નહિ-અનંત,

રેણ ને રેડીના ચક્રરમાં જીવનનો અંત.

(જીવ્યા વિના)

મરણ પછી આપણે એકાન્તમાં

સેક્સ વિષે વિચાર્યું.

અરવિંદ ગોપાલેની વાર્તાની તોકરી કરતી નામિકા

મંજુલા સંજે છૂટીને ટ્રેનની બીડ અને બીંસધી એવી

તો કંટાળે છે ! ઘેર પહોંચવું, રસોઇ કરવી, આ બધા

ભોળાં, ટેન્શનથી એવી તાસે છે કે રાતે પતિના આલિ-

ગન અને આલેષમાં એ દરી ઉત્તેજના અનુભવતી

નથી-એને એમાં ટ્રેનની ગિરદીનાજ અનુભવ થાય છે

સુરેશ જોષી "એક રોમેન્ટિક કવિનું' દુરવન" માં

કહે છે :

ચૂંચાચેલા રેસનકાડ' જેવા બધે અહેરા :

ફરીશું શું' અલી, કહે, સપ્તપદી દેરા :

અનિય જોષી કહે છે :

આપણે તે કાણ જાણે કેવાં પંખીઓ :
કાલ માગે બાંધીને આજ વીંખીએ,
કાંચની જુદાઇની વેળા આવે તો વળી
પ્રેમ જેવું કૈંક હજી રહીપીએ.

સિદ્ધિગિરિ કહે છે :

So they were married
to be more together
And found they
were never
again so much to-gether,
Divided by the morning tea,
By the evening paper
By children and trademen's bills

શ્રીઓ અને તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિના સંદ-
ર્ભમાં, નિરંજન ભગત બનરુ શ્રીઓનો લગ્નો જોઇને
કહે છે :

વાલકેશ્વરે જે કહ્યું રનેહલગ્ન
એતું અહીં માત્ર સ્વરૂપ નગ્ન.
૨ ! સ્પર્શમાં માંછલીઓ તરી રહી...
શા પ્રીતિનાં પ્રેત, રહસ્ય ભવિતિનાં :
અનંગાં તારી રતિની રિયતિ આ ? (પ્રિયકાન્ત)

વિષમતા એ આજે જોડણીકાશનો શબ્દ રહ્યો નથી.
પણ જાણે કે, આજનાં જીવનનો પર્યાય બની ગયો છે.
તામિલના આધુનિક કવિ મન્નાકૌથાનના
'Death Set A Question-paper' નો
આ આરંભ ખૂબ જ માર્મિક છે !
મૃત્યુએ પ્રશ્નપત્ર તૈયાર કર્યો.

આમનિ એક પ્રશ્ન હતો : તમે સુખી છો ?
'હા' -તો શા મટે ?
'ના' -તો શાથી ? કોને લીધે ?

ધરતી કબર સુધી પહોંચતાં, માથાસ યાકીને લોચ-
પોચ ચપ્પ જતો હોય છે. તેની રિયતિ અને ગતિ કાષ્ઠના
ચલાવે ચાલતા સિલિંગફેન જેવી જ છે. આવી જ ગોળ
ગતિનું વર્તમાન જીવનની વિષમતાને વાચા આપતું એક
કાવ્ય આપીને હું વિરમીશ :
મારે વહેલા જમવાનું છે તોફરીએ ભાગવાનું છે
ટપાસો વાંચવાની છે કાગળો લખવાના છે
ફોન બીંચકવાના છે સામે ઝીંકવાના છે
લંચ અવસર ચૂકવવાના છે બગાસા ખાવાનાં છે
સુરતી કાઢવાની છે દાર્દપિંચ કરવાનું છે
ઝોવરટાર્પિન મેળવવાનું છે ત્યાંથી છુટવાનું છે
મિત્રોને મળવાનું છે નિંદામાં ભળવાનું છે
રસ્તો સીધો છે બસ લાલ છે મકાન ચોરસ છે
પૃથ્વી ગોળ છે ધરે આવવાનું છે
બૂટ છોટારવાના છે ટાઇ કાઢવાની છે
વાતો કરવાની છે જમવાનું છે પાણી પીવાનું છે
હુંટા ગળવાના છે રેડિયો સાંભળવાના છે
બત્તી છુટાવવાની છે પ્રેમ કરવાનો છે
સુવાળું છે સપનાએ આવવાનું છે રસ્તો દેખાતો નથી
બસમાં બગા નથી સકાનને આકાર નથી
સમય ગોળ છે ફરી પાછા, પાછા ફરી
જરીમરી, મરી જરી ફરી ફરી વહેલા જમવાનું છે
જીવવાનું છે હા કહેવાની છે.... ને, હસવાનું છે.

ઔપચારિકતા

જગતબ્યવહારની સૌ રીતરસમે જોઈ નાખી છે,
અને બાકી રહીતી ચીજ, એ પણ જોઈ નાખી છે;
બધા સંબંધ એવા ઔપચારિક થઈ ગયા 'નાદાન'
રડ્યું કાંઈ, અને આંખો અમારી ફોઈ નાખી છે.

— નાદાન

પંખી

પંખી કું મનમુંઝુ એકલવાયું
મારે રૂપ નહિ ના રંગ
હા ભર પીઝીયુઝ ના અયું,
રે કું તો નાનું પંખી.
કંઠ ન મારે રવર રૂપાળા,
મધુર મધુર ટલુકા રહ્યાળા,
સરંગમની સુંદર સુરમાળા,
જોને જગત ફરી ફરી સુણવા
રાજ રહેલું પંખી

પંખી

જાણું જરા ના કું એ તોલે,
કાલિસ મોર બપેલા બોલે,
વસંતના વૈનાલિક, ડોલે
વનવન જનમન મસ્ત દિ ડોલે,
વણુછીપી એ જામ જગાવી
ધાસ, પ્રીતની આજ લગાવી
જામ, સફને પંખી

કું તો-

રસની આછી ટશર જ્યાં છુટે,
છુપી ફૂલકલી, કયા ફૂટે,
પ્રેમ મન મુજ ગાઇજ ડોટે,
-તોય તમારે સહજ હશે
અણગમતું તો રમતું રમતું
ઢાંડી જાડા રે

વણુમાળાનું પંખી

રે એવું નાનું પંખી

પિનાકિન કોકોર

અકારણું

કોઇને નહીં કારણ કહેવા, પૂછવું નહીં કેમ ?
પળના અનંત મારગે ઉપર વેરતા જવો પ્રેમ !
કોઇના કમાડ બોલવા

ખોલી નાખવી કોઇની બારી,

આજ રિખતે છુટી લેવી

કોઇ વ્યથા અણધારી.

આપણે તો અહીં તરતા રહેવું માછલીઓની જેમ;

કોઇને નહીં કારણ કહેવા, પૂછવું નહીં કેમ ?

કોઇનું પજલું લૂછવા વિના

આપણો ખૂંચે પંથ;

કોઇ થાકેલા જ્ઞાને મળે

હવા જોવો રકેષ.

આપણે જાણે આપણા નહીં અહીંયા રહેવું એમ,

કોઇને નહીં કારણ કહેવા પૂછવું નહીં કેમ ?

સુરેશ હસાલ

૧૩/૫/૧૯૭૧

મેં દાદી ઉપર સાણુ લગાવી બસથી ફીણું સહે
પડ બનાવી દીધું. વચમાં હોઠના બે ચવળાસવળા લાલ
ધનુષ્યાકારે. 'પોપ આટ' એવા લાગવા માંડ્યા. એ-મારો
ભાઇ-એનું મોઢું મારા કરતાં કદાચ વધારે ગોળ હશે.
અરિસામાં મારું મોઢું વધારે લાંબું લાગતું હતું.
પરંતુ હોઠના વળાંકમાં ધણું સરખાપણું હતું.

હજુ આઠ વાંચ્યા હતા. દક્ષિણ તરફની ખારીમાંથી
ખાધરસમાં સવારનો પવન આવતો હતો.

મેં એને ધૂમ મારી કહ્યું,
'આપણે ત્રણ વાગે નીકળીશું' તો ચાલશે. પ્લેન
પોણાક્ષે આવે છે.

રેઝરથી પહેલો લસરકા કાન આગળ લેતાં લેતાં
મારા ચહેરાનો પ્રોફાઇલ જોયો. મારા અંતે મારા ભાઇના
ચહેરામાં આ બાબતથી સાધારણ જ સરખાપણું હતું.
મારો ચહેરો એના ગોળ ચહેરામાંથી જરાક ખેંચી
લાંબાવીને બનાવ્યો ન હોય.

લસરકાથી ઉધાડી પડેલી આમડી પર કું તાકી
રહ્યો. ત્યાં એને એક ધાતુ ચિહ્ન હતું એ મને યાદ
આવ્યું.

ઉનાળાનાં દિવસો હતા. હું ખારેક વધતો હતો. એ
દસેકનો, ચોળાનમાં અમે ક્રિકેટ રમતા હતા. ખીજા પણ
કેટલાક દારતો હતા. અંતે અંધમાં અમે બન્ને ખૂબ
હડેલા. એણે મને ખેટ માર્યું હતું. મેં એને રટમ્પની
પ્રાર. એ ધારમથી સતત લોહી વહી આવ્યું હતું. ત્યાં
રમાલ દબાવતાં દબાવતાં એનાં કરતાં પણ વધુ જોરથી
રડતાં રડતાં હું એને દારીને ઘેર સારી ગયો હતો. અંતે
કેટલાય દિવસો સુધી હાકુસનો મારો ભાગ મેં એને
આપી દીધો હતો.

એ ધા કાનની છુટથી જરાક છેડે હતો. પ્લેનના
ઉપડવાની જાહેરાત થતાં એને બાથમાં લેતાં મેં એ
જોયો હતો. આજે પણ એ એવો જ હશે. હોવા જ
જોઈએ ને!

રેઝરથી ગળા ગાલે દાદી પૂરી કરી ત્યાં જડ્યા
નીચે જરાક વાગી ગયું. રેઝર પર લોહી આવ્યું.

હું એની બધી જ વાતો આજ બૂધી ગયો છું.
બિન્દુની બિન્દુએ હમણી જ થોડાક દિવસો પર જ
કહ્યું હતું.

'પરાગને પ્રદર્શીથી પરીક્ષા છે.'

‘હું.’

મને ચાંત નોંધ એ ક’ઈક થીંચા રવરે બોલી,

‘બી. ઇ. થશે. પછી કાંઈ વિચારું છે ?’

‘હગનલાસને વાત કરી છે. એમના કારખાનામાં
ટ્રેનિંગ માટે યુદ્ધી ક્ષેત્ર.’

થોડીવાર એ ચાંત રહી. પછી કહે,

‘આજકાલ બી. ઇ. થી વિસ્તારમાં છે કે રૂપિયે ડઝન
મળે છે.’

હું સમજતો હતો કે વાત ક્યાં જઈ અટકશે.

કરી એ બોલી,

‘રમેશભાઈએ કામું હોત તો બોલાવી લઈ શકવા
હોત, આગળ કાચાવી શક્યા હોત.’

‘એને નહીં શવે એવું હોય, કહે તો એનાં ઉકર્યાં
મોઢાં થયાં હશે ને !’

‘ખારકું કમાય છે. પરેશને પશુ જુદો ટેલિવિઝન
અપાવ્યો છે, તે બધું કમાણી વગર !’

‘આપણે અહીં બેઠા બેઠા શું સમજીએ !’

હું એમ તો કેમ કહું કે મિન્કુ તારી વાત બોલી
છે ! રમેશ પર જરાક ચીડ પણ ચડી હતી. ચતુ’ હવું
કે કાળજી લખીને કહું કે પરમને ત્યાં બોલાવી લે અને
અને કાચાવ. અથવા તો લખું કે તારે જ સામે ચડી
લખવું નોંધએ કે પરમને મારી પાસે મોકલી દો, હું
કાચાવીશ. તમે મારે માટે ક’ઈ આજી કહું હવું !

‘શું વિચારો છો ?’

‘ક’ઈ નહીં’

‘લખી તો જુઓ. ખબરે ૫ પડશે કે વરસો મધે
પાડ જૂલી ગયા છે કે માઢ છે ?’

મેં ક’ઈ લખ્યું નહીં. રમેશને ખમાસ આવવો
નોંધતા હતો.

એ બધું ૫ આજ હું જૂલી ગયો હતો.

‘પપા, ચા તેવાર છે.’ પરમને આવીને કહ્યું.

‘આવું છું’. મિન્કુને કહે કે તમે લેકા પીને પરવા-
રતા થાઓ. મારે હજુ આઘી દાદી બાકી છે.’

તરાપો

મકરન્દ દવે

કેઈ અદીક બણી વણ્ય’બા વામરે,
મિન્દમીનો બાપ છે તરાપો.

લાખ વાર તરતા રહેવાની તાકાત બધે,
એક વાર ફળવાવું સાચું.

મોજાની સોડ મારી ક્યાં ર ન જાણું,
હું તો મોજાએ મોજાએ નાચું

દરિયો તો બહલે મિનજા એમાં બદલાતો
ખારવાનો ખોટો બળાપો.—

આઘી આઘી કળાય આથમણી કાર એને
પાસે ને પાસે પિછાણી,

પાણી પર ઝલમલતા ફિરવું, ને ફિરવુંમાં
લેડા પતળા નેહ પાણી

જળની આ આદરમાં પોડું તો પ્રાણ, મને
આપું આકાશ વણી આપો—

• • •

ચહેરા પરના કીણુ ઊતરતાં ગયાં તેમ તેમ રમેશનો ચહેરા છતો થતો ગયો. એ પણ હવે આધેડ લાગતો હશે. દીવાનખંડના ફેટામાંનાં પંચા જેવો જ હવે હું દેખાતો હતો. માથે ધટતા જતા વાળ, આંખ નીચે જરાક જરાક કરચલિયો, બમર પર પણ એકાદ બે સફેદ વાળ, અખિભાં એ જ જમાનાથી કરેલી અવિરત છવનક્રિયાનો વિષાદ, એ જ વિષાદ કદાચ એની આંખમાં પણ હશે ? આંખ નીચે એને પણ કરચલિયો દેખાતી હશે ? પ્લેન-માંથી ઊતરી આવી બેટતાં એ કશું ય મને દેખાશે નહીં. કેટલાં વર્ષો, કેટલા પલટાઓ, દેશના, કાળના, શરીરના, સંસારના, સંખ્યાના, ... અને કેટકેટલી વાતો ! પહેલાની, પછીની, ત્યાર પછીની ! અરે, આ તો મારા જેવો જ લાગે છે એવું થોડું યાદ આવશે ત્યારે ? એ તો કોઇક કહેશે-કહેશે અરિસામાંલું પ્રતિબિંબ જ જોઈ લો ! બેટતાં બેટતાં સામસામી દિશાએ જોતાં ખબા પર પડેલા બે ચહેરા...આમથી જુઓ કે તેમથી ! લોહીની સગાઇ.

‘પંચા, તમને બહુ લોહી નીકળ્યું છે. નવી બ્લેડ છે ?’
 ‘ના, ના, એ તો જરાક બેકાળજીમાં, ઉતાવળમાં. તું અને ચેતના તૈયાર થઇ જાઓ.’
 ‘અમારે કપડાં જ બદલવાનાં છે. ચેતના તો એ પદ પાવડર લગાડે.’

‘કેમ, કાકા ઉપર બહુ હાથ પાડી છે કે શું ?’
 ‘આ ઠંડી નય છે હેં. કેમ આજે આટલી બધી વાર કરે છે ?’ અંદરથી બિન્દુનો અવાજ.
 ‘આબ્યો, તું તારે પતાવી દે.’
 ‘મેં તો મારું પતાવી જ દીધું છે.’
 ‘હીક.’

ક્યાંકથી ફરી ફરી આવતી લહેરખીઓ. બહારથી સવારની, અંદરથી ઉમંગની, યાદની ! ઠંડા પાણીથી મોઢું ઘોળાં ઘોળાં શરીર પર ભરી આવતી ઝીણી ઝીણી ફેફસીઓ, અપેક્ષાની, વિહવળતાની, સમયની પથોની !

એરપોર્ટ પર પહોંચતાં પહોંચતા સાગ્રાનવ થઇ નય છે. કંટ્રોલનો દીવો ચક્રવર્તીય ચારકાર કરે છે.

કેટકેટલી ઊમિંગ્યા બેઠે છે ? પંચા, બા, માલી ગયેલાં સ્વજનો, એક સ્વજન પાણું આવે છે.

માલી ગયેલાં સ્વજનો ખુશ થઇ નય, ચિતા પરથી બેઠાં થઈ નય એવું સ્વજન પાણું આવે છે.

એને પણ ઉત્સુકતા હશે, એને પણ અધિરાઇ હશે. ‘ભાઇ, ભાભી, પરાગ...અને ચેતના Goodness, ફિલ્મલાઇનમાં આ છેકરી છે ?’ Beauty ભાઇ, ભદ્ર ધરાણમાં નેવો ચીલો પડ્યો ખરા !

એવું બહુ કહેશે, કે નહીં કહે ? વર્ષોથી માલી આવતો કલમનો જ બવહાર છુલ સીવી દેશે ? કે બાળપણનાં તું તારા યાદ આવશે ?

પ્લેનના આવવાની. આ કાણુ-લાઉડરપીકર પરની બહેરાત ! તું કેટલી નિંજવ છે ! માત્ર ફાર્માઈટ નંબર ૧૨૪ આવે છે એટલું જ ? ભાઇ આવે છે ભાઈ, મારો ભાઈ !

સીડી ગોઠવાઈ. ખાસતું સરદારજી, મદ્રાસી, ગુજરાતી, ગુજરાતી ગોરિયા, કાગિયા, સારી, સુરલાલ. સુદ ગણુતાં ગણુતાં પેલો આવે છે એ જ હશે રમેશ ? એ જ છે રમેશ ; કંઈક વધુ જાડો, કંઈક...અરે ધણી વધારે ગોરો, માથે બધા જ વાળ છે એને, That's him; એ છે, કહ્યું છું, પરાગને, ચેતનાને. બિન્દુને, That's him; પરપાને, બાને, That's him, એ જ એ જ, એ જ

એને ઝાંપાથી આ પાણું આવતાની સાથે જ જોરથી પ્રેમથી, આતુરતાથી હાથોમાં હાથ ભાપ હલાવતાં હલાવતાં ક્યાંકથી, કાણુબળે, પાછી, રેલું છું છતાંય, કેમ બિન્દુની પેલી વાત યાદ આવે છે. વિધાદની, અને નાનકડી પણુ બોક્સ ગતિ એ હાથના મિલનમાંથી જોયે ચડી હલેમમાં નાનકડી તિરાડ પાડે છે.

● ● ●



દોસ્તો

ચોસે મકવાન

કોણ આ પલકારતી પાંપણ-ઊંઘી ?

એની આંખમાં યુલ્લેસર.

એના મીનના સાગર વિશે

નિજનો તરાપો હાંકતો આ કોણ માઝી જાય ?

સુપનાં તાતા કિરણ જેવા અળકતા વાળમાં

માડું જન્મફલ શુ મુલતુ ...

મે હાથના ખોળા મહી

જન્મર દિવસ મારા લઈ

કોણ ઊંઘી પાંપણ પલકારતી .

મારી ઊંઘનો પથ્થર ભયા કું ફળ મળી ખાઉ !

મારા રક્તમાં તો માછલીનો સગવળાટ !

તું કહે છે તો પડું છું ખાઈમાં

જોજો બચી કું જમણ

તું પછી કેને કહીશ આં વાત આખા વિશ્વમાં ?

એકાંત એ તો માત્ર ફનો ઢગ

‘સમજણ’ ફેરી કાંધે પર જેનો જણાયે ભાર

કાંઈક જેવા કોઈ અહીં આલ્યા હતા

તેની મને કેંક ના ખખર

કું પવનના કાફલામાં છુ તમારી સાથમાં દોસ્તો !

કોણ આ પલકારતી પાંપણ ઊંઘી

લઈ આંખમાં યુલ્લેસર ટગર તાકી રહી

એના મીનના સાગર વિશે

નિજના તરાપા હાંકતા આ કોણ માઝી જાય ?

રૂપગર્વિતાનો છેલ્લો દાવ

‘જિંદગી...કીતની ખૂબસરત હૈ’ સિલોન રેડિયો પોકારી ઊઠે, ત્યારે વ્યંજના હોઠ ફક્કાવે કે કદાચ સાથે ગાઈ પણ ઊઠે, એવી સવાર-રાતો હજી ગઈ કાલ સુધી હતી.

સ્વપ્નભરી એ સુખદ જીંધ હતી.

મોઝે સુધી જિંધ્યા કરતું ગમે ! બારીમાંથી તડકો રીખતો રીખતો પગ પર ઝોઢેલી ચાદરથી છેક છાતી સુધી આવતો ત્યારે જીવન શરીર આગોડતાં, આળસ મરડતાં નરમ ઝોશિકા પર શાલ દબાવતાં, એ ચાર ચકલીઓના ચીંચીંકારનો, ફફડતી પાંખોનો અવાજ સાંભળતાં, કાચ લાંબો કરી ટિપોય પર પડેલી રીસટવોચ ઉઠાવી, ‘ઝોહ...હજી તો બહુ વાર છે..’ કહી સમયને નાંધતાં નિરાંતે પથારીમાં પડી રહેલું વ્યંજનાને ગમતું હતું.

ઉતાવળ શી છે !

ડબલ ચોટલા કે જાંચી પોની વાળી આટકો આપી, પાદા પૂઠાની ટેકસ્ટ બુક પર, અડીસો પાનાની નોટ બૂક પજાડી હજી તો બહુ વાર છે, ડાહિયા, બહાનુભાને હજી તો સાધનાધડ ખવડાવી સુસાધડ કરાવીશ.

આવું કહેલી વ્યંજના પોતાની મિત્રો નિતરી, પાનુલ, તંદ્રાની પ્રણયકથાઓ સાંભળી અભિમાન લેતી હતી.

ચુસ્ત અંદામાં, કલાત્મક રીતે છાતી પરથી સેરવી દીધેલા પાલવને વ્યવસ્થિત કરી ગોઠવવાની એણે માત્ર કરી પોતાના રખાડું ફીગરને વ્યંજનાએ અનેક વાર આપનામાં બેઠા લીધું હતું.

કોલેજના વર્ષોમાં જ નિતરી પ્રણયખંધને ખંધાઈ ચૂકી હતી. ‘સેન્ડીમેન્ટલ ફૂલ, હેટ તદ્દન રખીશ છે !’ વ્યંજનાને એમ લાગ્યું. નિતરી તંદુરસ્ત ફૂલેલા ગાલ-વાળી, તાજગીભરી ને જીવનથી ધબકતી તેની મિત્ર હતી. અધવચ્ચ બાણુતર છાંડી દબ તેણે વ્યંજનાને, કમરમાં ચૂંટી ખાણી કહી દીધું.

‘સુખની ચરમસીમા પુરુષની બાથ...બસ હવે પછી શરીરને ક્યાંય ભટકવાનું નથી...મારે ખીણું કંઈ જ ન બોધ્યું.’ વ્યંજનાએ ત્યારે તટસ્થભાવે મોં મચકાડ્યું હતું.

સારું થયું નિતરી પરણી ગઈ. મદલીક પણ મળ્યો વર હતો. એમના લગ્નજીવન પછી વ્યંજના તેને ઘેર વારંવાર જતી. હંમેશા તે પોતાની કોલેજકુમારો પ્રત્યેની

તટસ્થતા અને 'પોપેયુ' અભિમાન બચત કરી પેરસાતી.
મદ્દતીક. પણ એને નિખાવસ દિલથી પોતાના ઘરમાં
આવકારતો અને પુત્ર મિત્રની જેમ મરકરી, કુહુ, કટાક્ષ
અને ધમ્મે ભારવાનો દહક દાખવતો. નિત્યીને કોઈ જ
ફરિયાદ નહોતી

લાલગેરીની અમુક જ બે-ચ પર બેસતા ટુવસીને
તેણે નોંધ્યો તો હતો. લેડીઝ રૂમમાં એના મરણની
ખબર મળતાં બધાએ બાજનાને ત્રીણી પણ હતી. પણ
'મારે શું?' એમ કહીને તેણે નિરાંતે જ વારની સાડીની
પાટલીને સરખી રીતે ગોઠવી, રતુંબાઝ હોઠને વધુ લાલ
બનાવતાં, આપનામાં જેણું હતું. મનોમન બળકડી હતી:

'હુ કંઈ એવી સેવલી નથી.' ધડી ધડી, વાતે વાતે
ફિશ ધાગી જોડ્યું હોત, એરકન્ડીસન્સ હોટલમાં કોફી
સીપ કરતા માલક વાતાવરણમાં કોઈ પુત્રુ હાથ, કમર
પર રૂપરૂ કરે, ત્યારે પોતે સર્વે સમજાવવાને નમી
પડી હોત, કોલેજ ગેધરીંગમાં પોતાના પર સેવલી
કવિતાની કોઈ પંક્તિ પર પોતાનું કોમાલ ન્યેત્સજીવર
કરી બેઠી હોત. તો આજે તે જ નિત્યીની જેમ ઘર
માંડી, 'વરવેશ' બની 'ઝેરુ' 'ઝેરક વાતો' કરવામાં
રસ લઈ સકતી હોત!

'હા' પણ બિચારો પેલો ટુલસી તારે નામે જ
મરી ગયો હતો હો! નિત્યીએ કારપૂલક કહ્યું હતું.
આ વાક્ય કાન પર પડ્યા પછી તેણે ટુલસીને
મનમાંથી પસાર કરી દીધો હતો. પેવેલિયન પરથી પાછો
આવતો ટુલસી, બી. એ.ના પ્રથમ વર્ષના રૂપ ફોટામાં
પ્રથમ કારમાં ઉત્સો ઊભો રહેલો ટુલસી, જસ સ્ટેન્ડ
પર આંખો! એઓ ઊભો રહેલો ટુલસી, કેન્ડીનમાં અમુક
બારી પાસે બેસી પ્રવેશદ્વાર પર બાજનાનું આગમન
નોંધી નજર નીચી ઢાળી દેતો ટુલસી, સામે મળતાં
અચકોઈ ઊભો રહેવા જેણું કરી, કટપટ લોખીમાં વળી
જતો ટુલસી...

'ચલ હટ, સાવ રડૂપી હતો! વાત જેવી વાત નહીં
તે કોઈ જીવ દાદ દે, એ માલુસ શું જિંદગીનો અર્થ
સમજે હે? જરા વિવાદથી ફિક્કું હતી અભિમાન-
પૂલકનો સમભાવ માત્ર નિત્યીના જ કાનમાં તેણે ઉચ્ચાર્યો
હતો.

આ પ્રસંગની વાત હસી હસીને એક વાર મદ્દતીકની
હાજરીમાં નીકળી હતી, ત્યારે મદ્દતીક બેઠકાં કહી દીધું,

મારું મનું મનું મનું મનું

ત્રાવર રેપિયાં

સુધાંશુ

બીજે શુભાં વીધુ ત્રાવર રેપિયાં,

ચ પો વાવી ચમેલી શો પામું?

કેળ કે આંખો તો શે કામું?

આકોટે અવનીને બીજ તો સેપિયાં;

ત્રાવર રેપિયાં,

આ તો રે સજ્જન સુખનો ઊગિયાં,

કેળ આંખો વાળે ફળાંબ ઝાંબું;

કુંજ ભરી ગીત-સમજાં માલું,

બાલજ વવાયે ચિત્તાં ત્રાપિયાં;

ત્રાવર રેપિયાં.

વસતુ પામું ને મૂલ ઉપાધિયાં

મુલ કેમ મોંધા મુલબે જાઉં?

પરખનો પારખ રે કેમ ધાઉં?

આ તો અધસે નાવોને આરે વામિયાં;

ત્રાવર રેપિયાં.

• • •

‘પ્રેમ અને વ્યંજના? આ વ્યંજનાને તે કોઈ પ્રેમ કરીય શકે કે?’

‘કેમ એમ?’ નિર્દીએ બોળ્યા ભાવે પૂછેલું.

‘અરે શું તમે લોકો પુરુષોને બળુચક સમજો છો? કાંઈ, કોલેજકાળમાં તો જરા મન બહેલાવવા બધા પુરુષો કોઈ ચીંચિયા શોધે...અંબીર કશું નહીં. જરા કોઈ ચાંપલીના વખાણ કરી એને બેવકૂફ બનાવી લે. પરંતુ—બરબો કે પ્રેમ-બેમ...કાંઈ નહીં!’

વ્યંજનાનું અહમ કુદકારી લાક્ષણિક. ‘કોલેજનો પ્રેમ ગંભીર ન હોય એમ? કોઈ પુરુષ લગ્ન કરવા તૈયાર ન થાય એમ?’

‘કેમ શરત મારવી છે કે શું?’

વ્યંજનાએ તે વખતે તો વાતને દસી ઠાલી હતી. પણ તેની આજમાપસ કરવાના વિચારબીજે આકાર લઈ લીધો હતો.

નિર્દીએ મશ્કટ પાસે વધાર્થ ખાધી.

‘પેલો ડીબેટીંગ સેક્રેટરી લલિત મરવાનો છે?’

‘કેમ?’

‘આ વખતે વ્યંજનાએ તેને દાદમાં લીધો લાગે છે.’

‘એટલે?’

એ વ િ થા |

મુદ્રાંશુ

બેતાયો બેટાયો રે,

પુષ્કર કહું પાણીએ દોણ !

બેજ દરી બેતાયો રે

વનંદિયા નદિ વાણીએ દોણ !

આખો અવુર અદાતે છે રોયો,

જલજલનો નદિ પાર

દંગાઠ દલેસાં ને કાં રે સોયાં

કારજ રયાં નદિ કારઃ

કયાં ગ્યો માલમ મોબી રે,

પદોંચો પેગમ ના પાગાંફો દોણ !

કુંગરાઈ ગયું? મલ્લીકની એવી વાત હસીને સહી લેવાના તેના હોશ નહોતા

લલિત પ્રયે તે અભિમાન જાળવાને વધુ કૂણી બનતી ગઈ. મનમાં કંઈક, ‘મલ્લીકને દેખાડી દઈશ...’ જેવી વાતની કદાર લઈને તે ફરતી હતી અને નિત્યીને ત્યાંની આવ-જામાં મલ્લીક વધુ ને વધુ છૂટખોટા લાઇ, કંઠાર ને કંઠાર કુર, વધુ કુર બાંજનાની દૃષ્ટિએ તેને ઇંછેડી મૂકનાર મનની વાતો તે ક્યે જતો હતો.

‘જેને, બાંજનાના મુખભાવે જ એવા છે કે... પુરુષદૃષ્ટિએ હું કહું છું કે એને જોઇને ‘પ્રેમ’ તો થઇ જ ન શકે! નાશુક શરીર જોઇએ. કામળ મુખ-ભાવોમાં જ સ્ત્રીવ નીતરવું હોય!’

બાંજના દાંત લીસી રહેતી. પણ આમ તો તે પોતાના રૂપ, અભિમાન, મહત્વ, ગજનામાં પુરુષદૃષ્ટિને ઝીલતી રહી હતી. જનરલ સેક્રેટરીની ચૂંટણીના બહાને, વગ્નપ્રતિનિધિ, મનોરંજન કામગીરીના બહાને, છેવટે અંતે વાદસામાં વિરોધ પક્ષે બેસવાના બહાને, ને રેકસી કે કારમાં લીકટ આપી સામે આગીને ધુવાનવગ્ન તેની સામે મેત્રીનો હાથ લાંબાવતો હતોજ.

‘મલ્લીક બબૂચક છે.’

મેં મચ્છાડી બાંજના તેને તિરસ્કારી કાઢતી.

લલિત શરૂમાં પીકનીક પાર્ટીમાં જરાક નજીક આબો હતો, એ વખતે ફિલ્મીગીતોની રમઝટ બોલી હતી. ‘જેને દિલ ટુજેકા દિયા.’ વાણું જૂનું ગીત તેણે ગાયું હતું. સ્વસ્થિત કવિતા સહજલે ગાઇ તેની બાંજનાએ પ્રશંસા કરી. દારવાસાના જોશી મૂકને તેણે ખિરદાબો, શંકરે મીમીકી કરી હતી તેને જોક્સ કહેવા માટે પોતાની પાસેની જગ્યાએ બેસવા આમંત્રણ કર્યો હતો. લલિત સામે તે જોઇ લેતી હતી.

દરમિયાન નિત્યીને ત્યાં તેના સહજીવનની વાતો, કામગીરી, મલ્લીકની આક્રમક સેક્સી રેવો, કાલેજના મિત્રો કેણ કેણ પરણી ગયા, કેણ પરદેસ ગયા, ચંદિયા બનેલી કાલેજ મિત્રોના જીવનના સુખ દુઃખો વિષે નિત્યીને ત્યાં વાતો થયા કરતી.

લલિતને તેણે નોંધ્યો હતો.

પરીક્ષા સમયે તેઓ બન્ને સાથે વાંચવા લાગ્યેરીમાં રાહનાં. એ વખતે જ વાતવાતમાં લલિતે ખૂબ સહજ

રતે ‘એકરાર’ જેવું કશુંક કહ્યું હતું. બાંજના સમજ હતી. પોતાનો પાશ વડુ મજબૂત કરવા તેણે અનભૂત, નિર્દોષ અને ‘માત્ર મેત્રી’ની ‘દૃષ્ટિને જ અગત્ય આપી લગભગ નકાર જેવા જવાબ ઉપરછેલી રીતે આપી દીધો હતો.

હજી તો એ માસે પૂરા નહોતા થયા. બપોરે-૩ પાર્ટીના દિવસે મલ્લીક, નિત્યી અને બાંજના જે ટેબલ પર બેઠાં મર્યાદા ભારતી કરતાં ત્યાં આવી ધડાકો કર્યો...

‘એમ...બાંજનાદેવી, આપના લલિતકુમારની કંઠારી. મને એમ કે કંઠારીમાં સાથે બાંજનાનું નામ હશે પણ મારો જોડો કૂટડી છોકરી પડેડી લાગે! સસરા અમલીધર શેઠી કાઢ્યો. ધમાલ વગર રાતોરાત પરણી ગૃહસ્થ બની ગયો. એક, હવે તું પેલાને પરચાન કરવા ન જતી. કોઇ બીજો શેઠી કાઢજે. આ...લો, આ લલિત તો બચી ગયો ખિચારો.’

બાંજના સમ્રાટ થઇ ગઇ,

હજી તો એ માસ પહેલાં તેણે નિત્યીને પોતાના પસંદગની અભિમાનની વાત કરી હતી.

શિખાઉ કલાકને માનીતો બનાવવા પસંદગ સેક્રેટરી કે આસિસ્ટન્ટ બનાવવાનો હોય તેમ હું તેની સાથે વર્તતી હતી. લલિતે તેને પોતાની ડાયરીનું ‘પાનું’ બતાવ્યું હતું,

‘આ...હું શું અનુભવું છું? મારામાંના ‘કંપન’ને આઉટલેટ મળે છે. ‘માય ગોડ’ની જાણે કોઈ હમેજ. લવ-પ્યુટી એન્ડ ડિલાઈડ...એટલે પ્રેમ. થેટ ઇટ અ ટ. મેં આદના અનુભવી નથી. હું અજાણ છું. બસ આ એક સભરતાનું વર્ણન કરી શકું છું અને જવાબ કે જવાબ કે એમ મનમાંથી ધસમસી જાઉં છું.’

એકદમ ટળી પડે એવી બાંજના નહોતી. ‘હજી તો બજવા સિવાય મેં બીજો કોઇ વિચાર જ નથી કર્યો’

હજી તો હોડમાંથી આટલું વાક્ય જ ‘સચું’ હતું. બાંજનાએ ધાણું હતું કે લલિત ઇનકારથી, કંઠાર જવાબથી કુઝી કુઝી બનીને રડી રહ્યો હતો. ગઇ કાલ તે ખિલખિલ હસતી હતી. લલિત તેની ‘ના’થી વધુ તીવ્ર અનુરાગ અનુભવી અનિદ્ર રાતો, એકલતા અને ડાયરીના બગડાટ, પ્રલાપોથી વિહવળ બની તેને બાથમાં બોંસી લેશે.

પણ આ શું થઇ ગયું? લલિત પરણી ગયો!

મલ્લીકની મળકને તે હસી કાઢવા હોઠ ફફડાવી રહી. ફૂસકું મહાપ્રયાસે દબાવીને તે બેઠી રહી. આજે તો તે નિતરી પાસે તેના પ્રથમ બાળકની બચ્-ડે પાટી માટે વધુ સ્માટ જની ધુમવા ને ખિલખિલવા, ખીલવા માટે આવી હતી. થોડું ડ્રીક પછુ તેણે સીધ કરી બહારની બતાવી હતી. મલ્લીક તો ખૂબ જ ચગી ગયો હતો. વ્યંજનાને બાણે ચકકર આવી ગયાં. નિતરીને દંઢેળી મલ્લીક લવાશે કરવા લાગ્યો.

‘વંગર પ્રસુતિએ આ વ્યંજના તો સાવ ચીંચરા જેવી લાગે છે બે નિતરી, તારી ને એની કબર સાવ જ સરખી, તારું મોં ફિકકું ને એનું ચ...દેવેલિયું...તું’ હંડી ને એવ...

‘બચ્-ડે કે બહાર નહીં? સાંવ નફકટ યદ્ય ગયો છે આ તો!’ કહેતી મીઠા ગુસ્સા સાથે નિતરી બચ્-ડે પછીની ધમાલ ને અવ્યવસ્થા સંકલતી હતી. બાળક નાનકડા પલંગ પર જ પી ગયું હતું. વ્યંજના નિતરીના પલંગ પર જરા આડી પડી.

લલિત પરણી ગયો તો શું ચયું? કંઈ આખી દુનિયાના પુરુષો મરી ગયા કે વ્યંજના ત્રિધવા જેવું મોં વકાસી રહી છે?

‘હોડો...હોડો...હજી મારી તળિયત સારી નથી પ્લીઝ’ રસોડામાંથી નિતરીનો દબાવલો અવાજ સંભળાયો.

‘હટ તાઈન રાક્ષસ છે આ પુરુષો. સેક્સ સિવાય કશું ન માગે!’ વ્યંજના રસોડાની હેડગ્રા સાંભળી બબડી.

‘હોડોને, આ શું અધિરાધ. જુઓ બાળે રાતે તો નહીં જ પ્લીઝ, વ્યંજના અહીં રોક્ષાવાની છે. ખરાબ લાગે સમજ્યા? ના પ્લીઝ, અડધી રાતે નહીં આવું!’ નહીં...નહીં...નહીં.

એક છુચકારાનો યુગ્મબાવલો અવાજ વ્યંજનાએ સાંભળ્યો. વ્યંજનાએ એક તરફ નિતરી-મલ્લીકના કિછાપાને અંદાજ કરી લીધો. પુરુષ હાંધી સળંગ સ્ત્રીસર્માં મીઠા નકાર હતો. વ્યંજના આંધિતી લલિતની બાથમાંથી-ખાણે પડી ગઈ. ના ના, ‘હોડો...’ કહેવા માનથી જ શું પુરુષ એકદમ બાથ હોડી તેને જમીન પર પછાડી દે? લલિત બાથલો હતો. લાડથી નકાર તો પુરુષને એવડો ઉત્તેજિત કરી ચુકે એમ નિતરી તો કહેતી હતી. સ્ત્રી પ્રતિકાર વગર હા જ ન

પાડે! ‘ના, ના, ના,’ કહ્યા વગર એકદમ સહેલી રીતે તાબે ન જ ચાપ, તો જ પુરુષને બહારની રસ પડે છે. એક સ્ત્રીની નાંથી પુરુષ એકદમ બાથ હોડી દે? લલિત તેને હા પડાવી ન શક્યો, બાથલો! હજી તો વ્યંજનાના ગળામાંથી નાંથો ઉચ્ચાર પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં લલિતે પીઠ વાળી દીધી હતી. ત્યારે વ્યંજનાને ઉતાવળ નહોતી લાગી. ત્યાં તો એકાએક આજે તેને બાન થયું કે પુરુષબાથમાંથી તે છુટી જઈ જમીન પર પછાડા પડી હતી. તેને વાગી ગયું, લલિત ખીંચે પરણી ગયો હતો. વ્યંજના કોરી રહી ગઈ.

ક્યાંક મર્મ પર ચોટ પહોંચી હતી.

જિંદગીના ગંભીર, મહત્વના વળાંકે વ્યંજનાનું સ્ત્રીત્વ ખાલીખમ થઈ ગયું હતું. અને તેવે જ સમયે રસોડામાં નિતરી હંસતી હતી, મલ્લીક તેને જીંસતો હતો. હવે લલિત પછુ કોઈ સ્ત્રીને બાથમાં લેતો હશે... ને પોતે...? લલિતની કુટડી કન્યા ‘ના’, ‘ના’ કહેતી હશે ને લલિત...ત્યારે લલિત બાથલો નહીં હોય, કોહ!

નિતરી ને મલ્લીકનો કાન પર પડતો પ્રેમલાવણનો અંદાજ વ્યંજનાને છંછેડી ગયો. શેખીખોર, ધમડી, દીખળી, પોતાના પ્રત્યે ઠંડો, ઉપેક્ષાભર્યો, કંઈક અપમાન કારક મલ્લીકનો વર્તાવ વ્યંજનાના ચિત્ત પર સળવળી જાયો.

કાંત વડે તેણે હોઠ દબાવ્યા.

દુરમનોના હાથે તે પરારત નહીં ચાપે! તેનો બહલો લેશે! દુરમનોની ઠંડી કરી પોતે હંસશે! દુરમનોને તે ઉપાગ્ર પાડી છત મેળવશે. ‘મને કોઈ સ્ત્રી નહીં એઈ શકે એમ? મારું ચરોર ચીંચરા જેવું છે એમ?’

રાત પડી.

આડી પડેલી વ્યંજના પાસે જ પરવારીને નિતરી આવી.

ખૂબ જ યાત્રી ગંધ છું. સાડું ચયું તું અહીં રોકાઈ છે તે...બહાર એકદમ નિતરી કુટિલ હસી, પેલાને આપણે બહાર કાઢી શક્યા છીએ એવો હથોટો તેણે વ્યંજના સામે કરી લીધો.

‘અરે, એવું બહુ પૂછવું. બારીમાંથી પ દૂદો આવશે!’

નિતરી ખિલખિલ હસી પડી. ‘બિચારો સાવ દુરસ થઈ એવને ઘેર છે.’ એમ કહીને બાળકને ધોડિયામાંથી

પડખામાં લાઇ લીધું. બન્ને વચ્ચે બાગક સડું હતું.

અધી રાત થઈ

બંજના જમતી પડી હતી, પુરુષ પગલાં નજીક આવતાં હતાં. સાસ દખાવી બંજનાએ પાંખું બાંધ્યું. દા, એ એ જાહે, બંજનાનો છેડો ખેંચાયો. થોડી વાર શાંતિ તોળાઈ રહી. બંજના ફરી પાંખી પાંખું ફરી નિરંજી ધોરતી હતી

મલ્લીકના પુરુષ હાથે જોરથી બંજનાનો હાથ કચકી નાખી બહાર આવવાની ખેંચ આપી. પાંખી શાંતિ તોળાઈ રહી. જવાબ-રોષોન્સ વગર બહારની ફેડી હવા યુગળાતી હતી.

કંપતા કંપતાં એકવાનું સરખું કરી બંજના કુટિયું વાળી પલંગમાં પડી રહી. ચિગ્ગલા કામી પુરુષે એકેલા શરીરને અધર કોંચ્યું ને કોંચરા બહાર નીકળી ગયેલ.

બાજુના અંધારા એકાદાની પથારી પર પોતાના બક્ષને પછાડી એ હિંસક પશુ બનીને બંજનાને સતાવવા તેને બે હાથની ભીંસમાં ભીંસી નાખી, ત્યાં તો ત્રાસથી બચવા કરગરતી હોય એવા અવાજે એકવાનું રાખી.

‘કું.. કું બંજના’ છું.’

આટલું સંભળતાં જ જરાય સંકોચાયા કે રાશભાષા વગર મલ્લીક એ રાતના અંધારામાં અડખાડ જોરથી દસી પડ્યો. અને ત્યાં જ બંજનાને પડી રહેવા દઇ તેણે જોરથી ધૂમ પાડી.

‘નિરંજી...ઈઈ...’

બાજુમાં થોડી જઈ નિરંજીને દસડીને લાઇ આવ્યો.

‘આ તારી બેનપણીને જો. લાઇ જા આવે અહીં.’

બિચારી રોગ નંબરમાં અહીં આવી પડી છે.’

બંજના દેપાં સંકોરી ઊભી થઇ મઇ. મલ્લીક હજી હસતો હતો. ‘મારે માટે તો થેંક ગોઝ બૂઝ પૂરી નહીં’ મઇ, હવે બંજનાની વાત તો તમે બે જાણો!’

નિરંજી વહાલપૂવંક બંજનાને ખભે હાથ મૂકી બોલી,

‘એ છે જ એવો અધીરો. બિચારીને કેવી રાશભાષી મારી!’

બંજનાનું આખું ચ આંતર રોમ રોમ ઝડી બેઠ્યું. પતિપત્નીના એ નિર્દોશ હાસ્યના પાંધા અંધારામાં દૂર દૂર સુધી ફેલાઇ ગયા બંજના હેમે વંચનાનું ચળા લઈ બહાર નીકળી ગઇ.

● ● ●

કેસરિયો રંગ

નંદકુમાર પાંડે

જા ને જા, જારે સખિ

પૂનમ છે આજ ચગી,

એવી એ જામ છે ને છેતરી

કે રમવા નહીં અણું ફરી...જા ને જા..

એકવાર પૂનમના ઉમટતાં અજવાળે

રમવાને રાત જરી આવી,

કોને હું વાત કરું,

એમાં શું કુવ કરું;

જન્મભાળી પૂનમનો કેસરિયો રંગ અને લાગ્યો હો.

એક એક ફેડી કેં કિરણોની કલોપે,

અજુનણી ધરતીની કાપાને દંડોળે,

મે તો ફેરતા કુમટાના કોરે કુકેસો

કો અજુસારો આંખમાં ઝુલાવ્યો હો...

એક એક કમકો કેં ઝાઝરને ચગવે રે

સાવ મારા સાલસ આ હેવાને પજવે રે,

બહાલપની વેદનામાં ઝુરતો કો સુર અને

કનડીને દૂર કપાંક સરિયો હો.

જા ને જા, જા રે સખિ,

પૂનમ છે આજ ચગી

એવી એ જામ છે ને છેતરી

કે રમવા કું નહીં આણું ફરી

● ● ●

સ્વર અને સર્જન

મૌનને બારણું ટકારા થાય છે. બારણું બંધ છે. સ્વર બહાર આવે છે. સ્વર અને શબ્દ ધ્વનિનાં પેટમાં સાથે આળોટે છે. શબ્દમાં સ્વર છે પણ સ્વરમાં શબ્દ વસે નહિ તોય સ્વર અસર પહોંચાડે છે. અર્થ વિનાય સ્વર ભિન્નને ઢંઢોળે છે. સ્વરમાં સમાયો છે ક્ષય. શબ્દ પાસે બાધા છે. સ્વરનીય બાધા છે. બાવનાને એ વ્યક્ત કરે છે.

સંગીત સિવાય કાન પર અવાજ અકબીય. પણ સરીલો અવાજ અવશ્યનું એ રીતે નિશાન લેયે કે, માનવીને બાન થાય કે, એનામાં દિલ છે. એ દિલમાં ઝંખના, મનોરથ, તૃપ્તિ, અતૃપ્તિ, આશાનિરાશા કયાં છે. ધ્રુવિ સામેનું આ તીર નથી. પણ મનનાં બીતરને એ આટે છે. તીરની જેમ વહુટીને, સ્વર તેજનું ફિરણ બને છે. એટલે બીતરમાં અજવાળું થાય છે. ઓતાની જો આ અવસ્થા હોય તો, સર્જકને આ કણ હાથ લાગતાં શું શું થતું હશે ?

કેઈ રાગની સરગમ પાનાં પર પ્રસિદ્ધ કરેા અને એ સ્વરલિપિ વાંચો-ધ્વનિ વિના આ સરગમ સંગીતની લાશ જેવી લાગશે. જંઠ કે સાજ રણકારથી સંવાદિત સ્વરો સજીવન કરે છે.

અવાજની પણ આખી એક દુનિયા છે. સંગીતની ખબર હોય નહિ એ પણ જો બાંસુરી સાંભળે અને સિતાર કાન પર ઝીલે તો, તરત જ એને આ વિધ-વિધ 'ટાન'ની સમજ પડી જશે. અવાજનાં સ્વરૂપને કારણે બાંસુરી, સિતાર, અને અવાજના ભેદની જાણ થાય. ઓતા આ તારવણી તરત જ કરી શકે છે.

ટાનના પ્રકારને કારણે, સ્વરગુંથણીને કારણે સંગીતે અવનવા રંગો રેલાવ્યા છે. દિલની શુભાખી હૈરવીમાં તારવી શકાય. મેઘનો રયાભલ રંગ મહાર હાજર કરે છે. વસંત રાગ મનની હરિયાળીને મનમાં ખીલવે છે. વૈશ્યનો ગેરનો રંગ નેગિયાની સરાવલી બક્ષે છે. દીવાનાં સોનેરી રંગીન તેજ શુદ્ધ કલ્યાણ વેરે છે.

સર્જકને ઉદારી કુંટલી હોય, તો, એ સ્વર અને રંગનો સંબંધ પામી જાય છે. આ ઉદારી માટે એ મધુવંતી કે એવા રાગને પાસે લેયે. જેવી ભિન્ન એવા રંગ. સૂક્ષ્મ સ્વર સર્જક 'દેખી' શકતો હોય છે. એ જ્યારે મોસમી રાગના પલટા લેયે છે, ફિરતની તાન ચમકાવે છે. ત્યારે કેાઇ એ વેળા આકાશમાં બિડતી

નિતુભાઈ

કુળીઓ જેખતા હશે

ઉત્તાઃ અમીરખા એમનો એક અનુભવ મને કહેતા હતા:

‘સવારે ચાર વાગે હું ભૈરવ ગાતો હતો. સ્વરની આરાધના કરતો હતો કામળ રિખવ ત્યારે એ રીતે કહામ રોકાયો કે, મને દેખાયું દિમાલવનું શિખર એ શિખર પરથી જળધી પડતો હતો અને જ્યાં એ ધોધ પડતો હતો, એમાંથી કામળ રિખવ ઉપજતો હતો મારી આ કદવના ભલે રહી પશુ ભૈરવ રાગની આ કાયા અને લાગી મને એ કળાની હતી’

શુદ્ધ સર્જક આવા અનુભવ કરી શકે. રાગને સર્જક વ્યક્તિ જેવો ગણે છે

વરસો પહેલાની એક સાંજે ખીનકાર રહીમખાન અને સદુ એકા હતા, ત્યાં એકાએક ઊભા થઈ ગયા. એ બોલ્યા

‘પુરવીને હું લાજા સમવથી મળ્યો. નથી આજ એને મળી આવું’

પુરવી સાંજનો રાગ છે. ખીન એમણે અગામ્ય. સાજ મેળવ્યું અને પુરવીનું મિલન ઉજવ્યું. પુરવી એમાં સ્વજન જેવી પુરવારા ધઈ પ્રુસમિજજ એમના ચહેરા પર તરવેઈ

સંગીત પલાપનદિત પંપાળનારા આદમી માટે નથી. આ કલા સ્વરનો-જમ આવે છે, એમાં જીવનરસ ભર્યો છે. જીવનના ખટમધુરા અનુભવનો એમાં વક્ર છે.

સર્જનને એનો પોતાનો તોર હોય છે. પશુ આ જીવસો અંગત રહેતો નથી એ અનને અનુભવમાં સડોવે છે. સંસ્કૃતિનો ઝકાર મની ગયો નહિ, આ સર્જનાત્મક જીવસાને કારણે -

સર્જન શ્રોતાને એના માનવકુળનું વિશેષ જાન કરાવે છે જીવનમાં જે વિખવાદો છે, એને પાછળ રાખી દબને, કલા અંતરની એકતા સાધે છે શ્રુતિ, સ્વર અને સંવાદ શાન્તિનું રૂપ રચાયે છે. શ્રોતા અને કલાકાર એકબીજાને ઝોળખતા નથી પશુ કલાકાર શુદ્ધ સંગીત રજૂ કરે છે ત્યારે આ સુરાની શ્રોતા માટેનો સંદેશો બને છે સ્વર ત્યારે મનમેળ કરાવે છે. આ મનમેળ એક સિધ્ધિ ગણવી જોઈએ ‘કલા ઊર્મિને સ્થાન કરાવીને શુદ્ધ કરે છે’ સ્વાચ્છ ઝોગળી જાય અને શ્રોતાને

હેવાનો દિસાળ કુરવાની તાકાવેથી લાગે.

સર્જક સદાય મુક્તિ માણે છે મનની આ મુક્તિ પૃથ્વીને એક તવકુ બનાવોને એને સૌ દર્શના પૂણી વિરામમાં ફેરવી નાખે છે એ આ રીતે મનનો મુક્ત છે માટે એ સર્જનનો અધિકારી બને છે.

સર્જક કૃતિ પેશ કરીને એને સાવ સ પૂણી કરે તો નથી એ એને અસરમાં રોડી છોડી મુકે છે, કલા આમ અર્ધવિરામની આરતી છે રજૂઆતથી, સુરાવલીથી એ કલાકાર જ્યારે અલગ થાય ત્યારે એ સુરાવની સાથેના સબધ તોડતો નથી પશુ સબધ વધુ ને વધુ ગાઢ બને એ રીતે એ એને મેની દે છે. મિલન માટેનો આ વિશેષ છે, તો મિલનમાં બેસે છે

ખા સાહેબ અબ્દુલ કરીમખાનને ક્રોડે દરબારી રાગ ગાવાની ફરમાઈસ કરી ખા સાહેબે જણાવ્યું. ‘દરબારી રાગ હું, જાહેરમાં ગાતો નથી. કારણ કે, એના વખતમાં આવ્યા પછી હું એમાંથી કુડી શકતો નથી મને સમયનું જાન રહેતું નથી હા, દરબારી રાગ હું કોઈકવાર ગાઉ છું, હું એમલો હોઉ અથવા હું જલ સાખા ગાતો હોઉ નહિ ત્યારે આ રીતે દરબારી રાગના વિરહ પછી હું એ રાગનું મિલન માણું છું’

સામવેદમાં જૂજ સ્વરો જગ્યા અપિ નદીમાં ઊભીને સૂપને હાથ જોડતા હતા નદી અને સ્વરજના તેજમાં આ સ્વરો પાકયા સામવેદના પદનેમાં લય પશુ હતો

આ જૂજ સ્વરો શુંજન કરતા હતા એમાં પૂજની લાવના ભરી હતી વરસો પછી, આ સ્વરો બદલા એ કિસ્તાર પામ્યા. ભરતમુનિએ નાટ્યસાત્ર રચ્યું એમાં સુરાવલી વ્યવસ્થિત થઈ શ્રુતિ સ્વર અને સંવાદ, જે ભારતીય સંગીતનું ખાસ સ્વરૂપ છે, એનું ધારતર થઈ રહ્યું. ૨૨ શ્રુતિ ધરરર થઈ.

પદિત અહોબ્યે ‘સંગીત પારિભત’ ગ્રન્થ રચીને, ૧૨ સ્વરસ્થાન પર પ્રકાશ પાડ્યો.

ભરત મુનિએ સ્વરની સૃષ્ટિના અજબ રીતે કમા ખોલ્યા. શ્રુતિ સ્વરસિદ્ધાન્ત આને પશુ ગુણીજનો માન્ય રાખે છે સેકડો વરસ પહેલાં ભરતજીની આ ભેટ દતિવ, મહલ, મતગ, સાગરેવ, રાણા કુલ જેવા સંગીતજોએ ભરતના શ્રુતિ સ્વરસિદ્ધાન્તને માથે યાગ્યો

ખાસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં અને એમના પદ્મસિધ

પણિત બાલકૃષ્ણ યુવા કપિલેશ્વરીએ પ્રયોગો કરીને આ સિદ્ધાન્ત પર રોશની પાડી. ત્રણ ગ્રામ, સાત મુહૂર્તા-આમાં સમાયા. શ્રોતાને મુગ્ધ કરે તેવું આ સ્વરોત્ત્વ તંત્ર.

પણ આ તો શાસ્ત્રની વિગતો છે. આ શાસ્ત્રના પાંચા પર ભારતીય સંગીતનો વિકાસ અવશ્ય થયો.

પણિતોના જ્ઞાનને સહુએ નમન કયું. પણ સંગીત-કલાની ક્યારી ખીલી, સર્જકો વતી એમની ક્યારીનાં સ્વરપુષ્પો ફરમાયા નહિ. આજે યાએ ખીલેલો જ છે. એમને મન સંગીત જ્ઞાન ઉપરાંત જીવન હતું.

સર્જનની ક્રિયાએ જીવનના રૂડા અને વસમા અંતુ-ભવો આળાં કહ્યેનાં સર્જકોને સોંપ્યા.

ઊર અને સૂર એકબીજામાં ખેલાઈ ગયાં. ઊતર પહોંચ્યું. મોઢાલો રૂઢિયો ખોલ્યો, પ્રકૃતિની અવનવી તાસિર આમાં બળી.

શુદ્ધ સંગીતમાં જે ચીજ રજૂ થાય એમાં શબ્દ બળેલો છે. આ શબ્દને સ્વરની આગેવાની સ્વીકારવી પડે છે. સ્વર ખરજમાં જાય એટલે કે, પાતાળમાં જાય તો, શબ્દને એમાં ઊતરવું પડે, સૂર આકાશ સાથે તો, શબ્દને એની સાથે ઊડવું પડે છે. આવી ચીજ સાંભળીએ ત્યારે સ્વર-ચિત્તવું ચિત્ર દોરે છે. શબ્દતા એક અર્થને સુરાવલી અનેક અર્થમાં ઘટાવી જાય છે. શબ્દ અને સ્વરનાં માધ્યમો શુદ્ધ જીવ્યાં છે.

કાષ્ઠ મંદિરાકાર કવિતાને આગળ કરીને સ્વરને

પાછળ ત્યારે, છતાં સ્વરનો મહિમા એ સ્વીકારતો જ હોય છે.

સંસ્કૃતમાં રચાયેલી જ્યોતેવની અષ્ટપદી રાગોનો સહારો લ્યે છે. પણ જ્યોતેવની વાણીમાં, એના શબ્દ-શબ્દમાં સંગીત છે, એટલે આ પ્રકારનાં ગીતો સુરાવલી અને શબ્દને સરખો ફરજનો આપે છે.

સંગીતમાં બિનાર ખરું પણ સુરાવલીનો કાબૂ સુકિત ખરી, પણ સ્વચંદ્ર નહિ. ચાંદો અને સુરજ સાથમાં પણ ધરતીની માટી અણમાનિતી નહિ.

માધકલ એજેલો જ્યારે આરસનો પહોડ પર ગંધા ત્યારે ખીજ્યોને રવેત પ્રાણુ જ દેખાયો. પણ એજેલોને તો, એ પહોડાએ અંતિમાઓ એટ કરી, શિલ્પીની કલ્પના જમી ગઈ. જ્યાં આકાર નહોતો, રૂપ નહોતું, જ્યાં નકરો પદાર્થ હતો, એજેલોને એમાંથી આકાર પામતી કલા સમજાણી કારણ કે, મનમાં આ કલાતું ખેસાણું હતું. એના પર કલ્પના જાડું કરતી હતી અને કલ્પના એની તાસિર બદલી આકાર બક્ષતી હતી.

જાતજાતના સ્વરો હિપજે છે. જાતજાતના અવાજો હિપડે છે. જાતજાતનાં ધ્વનિનાં મોજાં ઊછળે છે. આમાંથી કલા કારવી એ સર્જકની શક્તિ છે.

મૌનને ચાલુમારે, સંગીતકાર.

માનવીનાં હૈયેનાં ખોલતું કરે, સ્વર-સ્વર અને સર્જન.

“અંદની સાથે ચંદ્રવું વાતાવરણ રહે છે, મંજળની સાથે મંજળનું; તેમ આપણી સાથે આપણું વાતાવરણ રહેવું જોઈએ. લોકો કહે છે કે કળિયુગ આવ્યો છે. શેનો કળિયુગ અને શેની વાત? કળિયુગમાં વસવું છે કે સતયુગમાં, તે તું જાતે જ પસંદ કરી લે. તારો યુગ તારી પાસે છે.”

—વિનાયા

સમાજવાદી કોણ ?

સમાજવાદ સુંદર શબ્દ છે. કું જાણું છું ત્યાં લગી સમાજવાદ એટલે સમાજના બધા અંગ સરખા, ન કોઈ નીચા ન કોઈ ઊંચા, નથી માથું જીયું કેમ કે તે શરીરની ટોચ પર છે. નથી પગનાં તળિયાં નીચાં કેમ કે તે જમીનને અડે છે. જેમ બ્યકિતના સરીરનાં બધાં અંગ સરખાં તેમ જ સમાજ-સરીરનાં. આથી માન્યતાનું નામ સમાજવાદ.

આ વાદમાં રાજા ને પ્રજા, ધનિક ને ગરીબ, માસિક ને મજૂર એવું દ્વેત નથી. આ રીતે સમાજવાદ એટલે અદ્વેતવાદ.

સમાજ ઉપર નજર નાખીએ તો જોઈએ છીએ કે બધે દ્વેત જ છે, આ જાંચો, પેશો નીચો, આ હિંદુ, પેશો મુસલમાન, ત્રીજો ખ્રિસ્તી, ચોથો પારસી, પાંચમો શીખ, છઠ્ઠો મહંદી. વળી તેમણે પેટાજાતિ. આરા અદ્વેતવાદમાં આ બધાનું એકીકરણ છે. એ બધાં અદ્વેતમાં સમાઈ જાય.

આ વાદને પહોંચવા સારું આપણે એકબીજાની સામે જોયા ન કરીએ, જ્યાં સુધી બધાને પક્ષેટા ન થાય ત્યાં લગી આપણે એક રહીએ, જીવનમાં ફેરફાર ન કરીએ. બાપચી કરીએ, પક્ષ બનાવીએ ને બાજપક્ષીની જેમ જ્યાં શિકાર મળે ત્યાં ઝડપ મારીએ-આ સમાજવાદ

નથી જ. સમાજવાદ જેવી લાભ ચીજ ઝડપ મારતાં આપણાથી દૂર જ જવાની.

સમાજવાદનો આરંભ પહેલાં સમાજવાદી થાય. એકડો હોય ને તેની ઉપર મીંડા ચડે તોયે તેમની કિંમત એવડી નહીં પણ દસગણી થાય ને દરેક મીંડું ચડે તેની કિંમત આઠસાની દસગણી થતી જાય. પણ જો એક મીંડું જ હોય તો મીંડાં ગમે તેટલા મેળવે છતાં તેમની કિંમત મીંડું જ રહેવાની.. માન કાગળ બમણી અને મીંડાં જરતાં મહેનત થાય તે એળે જાય.

વળી, સમાજવાદ અત્યંત શુદ્ધ વસ્તુ છે: તેને પહેાંચવાનાં સાધન પણ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ, મંદા સાધનથી મંદ જ સાધ્ય સિદ્ધ થવાનું તેથી રાજાને મારીને રાજા-પ્રજા સરખાં ન જ થાય, માસિકને મારી મજૂર માસિક નહીં બને. આમ બધાને વિશે ધટાવી શકાય.



સત્યવાદી, અહિંસક, પવિત્ર સમાજવાદી જ જગતમાં કે હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદ ફેલાવી શકે. સમાજવાદ આચરનારો ફેશ હજુ ક્યાંય નથી મેં બતાવ્યાં તે સાધન વિના એવી સમાજરચાપના અસંભવિત છે.

—ગાંધીજી



પરવરદિગારે જીભ દર્ષે બેલતો કર્યો,
ત્યારે પૂછ્યું એ જીભથી : પરવરદિગાર કર્યા ?

—શાહુબાઈ

એનું હિસ્ટોરિકલ હાસ્ય

એકાએક એ ખી...ખી...ખી... હસતી; ઘણી વખત કેઇ પણ કારણ વિના ને પછી શાંત, જડ ને નિર્લેપ બની જતી; શેા રૂમમાં પ્રદર્શન માટે રાખેલાં મડાં શાં મેનીકન (પુતળો)ની જેમ.

યુનિવર્સિટીના એક સુપરવાઇઝિંગ બોર્ડના અમે ચાર સભ્યો પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. ત્રણ પુરુષો ને એક સ્ત્રી, એઓ ત્રણ ઇન્ટરનલ ને પરબાષી, હું એક એક્સટરનલ. ત્રણ પુરુષોમાં એક પાદરી. અમારે થોડા દિવસના ગાળામાં ચાર લિન્ન જગાએ આવેલી ફેલોગ્રેની મુલાકાત લેવાની હતી. ગઇ સાલ આ જ સભ્યોએ આ કામ સાથે ફરેલું. આમ છતાં ય મેડમના લાક્ષણિક હાસ્ય સિવાયનો બીજો પરિચય મને નહોતો થયો.

અમે ત્રણ એ દિવસે બસમાંથી ઊતર્યા ત્યારે લગભગ પોણાત્રણ વાગી ગયા હતા. સવારના પ્રેક્ષકસ્ટ સિવાય બીજું અમે કશું લીધું નહોતું. સામાન્ય સંજોગમાં અમે ભોજનનો પ્રબંધ કરવા ગ્રંથાયા હોત પણ અમને એક પુરુષોને-એ મોટા શહેરમાં લોજિંગનો પ્રશ્ન પતાવવાનું ઉચિત લાગ્યું. પાદરીને એની ચિંતા નહોતી. વળી તેઓ સાથે પણ નહોતા. મેં સાથીદારને લોકલ પ્રિન્સીપાલને ફોન કરી એ માટેની માહિતી એકઠી કરવાની અરજ કરી.

હું સાથીદારને એક શોપમાં ટેલિફોન કરવા મોકી પાછો ફર્યો ત્યારે એ એના ટિપિકલ ડિપ્રેસ્ડ મેનીકન ચહેરા સાથે બોલી હતી.

—સાથીદાર, ક્યાં છે ?

મને ગુસ્સો ચડી ગયો. એને પૂરી જાણ હતી કે અમે રહેવાની સગવડ માટેની પૂછપરછ કરી રહ્યા હતા ને છતાં એણે એમ પૂછ્યું. મેં મોં ફેરવી મૌન જાળવ્યું.

—મને જૂબ લાગી છે.

મારો ગુસ્સો વધ્યો. મેં એની સાથું જોયું. શન્યમાં નોંધ રહી હોય એમ સાવ બાલિશ ભાવ સાથે એ ફિચર નેત્રે ક્યાંક નોંધ રહી હતી. મને આશ્ચર્ય થયું.

—મને સખત જૂબ લાગી છે. મારે ભાત ખાવો છે.

—તમે થોડી વાર ખમોને. પાંચ-દસ મિનિટમાં તે આવી પહોંચશે.

નાનાં બાળકો જીદમાં જેમ બેરથી માથું ધુણાવી ગોલે છે તેમ કરી એ બોલો :

—ના, ના, માડું માથું ચક્કર ચકકર ભરી રહ્યું.

ઈવા ડેવ

સમાજવાદી કોણ ?

સમાજવાદ સુંદર શબ્દ છે. કું જાણું છું ત્યાં લગી સમાજવાદ એટલે સમાજના બધાં અંગ સરખાં, ન કોઈ નીચાં ન કોઈ ઊંચાં, નથી માથું જીંચું કેમ કે તે શરીરની ટોચ પર છે. નથી પગનાં તળિયાં નીચાં કેમ કે તે જમીનને અડે છે. જેમ વ્યક્તિના શરીરનાં બધાં અંગ સરખાં તેમ જ સમાજ-શરીરનાં. આવી માન્યતાનું નામ સમાજવાદ.

આ વાદમાં રાજા ને પ્રજા, ધનિક ને ગરીબ, માલિક ને મજૂર એવું દ્વેત નથી. આ રીતે સમાજવાદ એટલે અદ્વેતવાદ.

સમાજ ઉપર નજર નાખીએ તો જોઈએ છીએ કે બધે દ્વેત જ છે, આ જાંચો, પેલો નીચો, આ હિંદુ, પેલો મુસલમાન, ત્રીજો ખ્રિસ્તી, ચોથો પારસી, પાંચમો શીખ, છઠ્ઠો પહાડી. વળી તેમજ પેટાજાતિ. આરા અદ્વેતવાદમાં આ બધાનું એકીકરણ છે. એ બધાં અદ્વેતમાં સમાઈ જાય.

આ વાદને પહોંચવા સાડુ આપણે એકજમીનની સામે જોવા ન કરીએ, જ્યાં સુધી બધાને પક્ષેટો ન થાય ત્યાં લગી આપણે યોદ્ધા રહીએ, જીવનમાં ફેરફાર ન કરીએ. આપણું કરીએ, પક્ષ બનાવીએ ને બાજપક્ષીની જેમ જ્યાં શિકાર મળે ત્યાં ઝડપ મારીએ-આ સમાજવાદ

નથી જ. સમાજવાદ જેવી જાળ્ય ચીજ ઝડપ મારતાં આપણાથી દૂર જ જવાની.

સમાજવાદનો આરંભ પહેલાં સમાજવાદી થાય. એકઠો હોય ને તેની ઉપર મીઠાં ચડે તોયે તેમની કિંમત બેવડી નહીં પણ દસગણી થાય ને દરેક મીઠું ચડયે તેની કિંમત આઠલાની દસગણી થતી જાય. પણ જો એક મીઠું જ હોય તો મીઠાં ગમે તેટલાં મેળવે છતાં તેમની કિંમત મીઠું જ રહેવાની..આજ કામળ બમણી અને મીઠાં ભરતાં મહેનત થાય તે એળે જાય.

વળી, સમાજવાદ અત્યંત સુખ વસ્તુ છે: તેને પહેાંચવાનાં સાધન પણ સુખ હોવાં જોઈએ. મંદા સાધનથી મંદુ જ સાધ્ય સિદ્ધ થવાનું તેથી રાજાને મારીને રાજા-પ્રજા સરખાં ન જ થાય, માલિકને મારી મજૂર માલિક નહીં બને. આમ બંધાને વિશે ધટાવી શકાય.



સત્યવાદી, અહિંસક, પવિત્ર સમાજવાદી જ જગતમાં કે હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદ ફેલાવી શકે. સમાજવાદ આચરનારો ફેશ હજુ ક્યાંય નથી. મેં ખતાવ્યાં તે સાધન વિના એવી સમાજરચનાના અસંભવિત છે.

—ગાંધીજી



પરવરદિગારે જીભ દર્ધે બોલતો 'કર્મો,
ત્યારે પૂછ્યું એ જીભથી: પરવરદિગાર કર્યા ?

—શાહુબાઈ

એનું હિસ્ટીરિકલ હાસ્ય

એકાએક એ ખી...ખી...ખી... હસતી; ધણી વખત કાંઈ પણ કારણ વિના ને પછી શાંત, જડ ને નિર્લેપ બની જતી; શો રૂમમાં પ્રદર્શન માટે રાખેલાં મઝાં શાં મેનીકન (પુતળા)ની જેમ.

યુનિવર્સિટીના એક સુપરવાઈઝિંગ બોર્ડના અમે ચાર સભ્યો પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. ત્રણ પુરુષો ને એક સ્ત્રી, એએા ત્રણ ઇન્ટરનલ ને પરભાષી, હું એક એક્સટરનલ. ત્રણ પુરુષોમાં એક પાદરી. અમારે થોડા દિવસના ગાળામાં ચાર બિન્ન જગાએ આવેલી કોલેજોની મુલાકાત લેવાની હતી. મહત્ત્વ સાલ આ જ સભ્યોએ આ કામ સાથે દરેકું. આમ છતાં ય મેડમના લાક્ષણિક હાસ્ય સિવાયનો ખીલો પરિચય મને નહોતો થયો.

અમે ત્રણ એ દિવસે બસમાંથી ઊતર્યા ત્યારે લગભગ પોણાત્રણ વાગી ગયા હતા. સવારના બ્રેકફાસ્ટ સિવાય ખીજું અમે કશું લીધું નહોતું. સામાન્ય સંજોગોમાં અમે ભોજનનો પ્રબંધ કરવા મુંઝાયા હોત પણ અમને એક પુરુષોને-એ મોટા શહેરમાં લોન્ગિંગનો પ્રશ્ન પતાવવાનું હોયત લાગ્યું. પાદરીને એની ચિંતા નહોતી. વળી તેઓ સાથે પણ નહોતા. મેં સાથીદારને લોકલ પ્રિન્સીપાલને ફોન કરી એ મારેની માહિતી એકઠી કરવાની અરજ કરી.

હું સાથીદારને એક થોપમાં ટેલિફોન કરવા મુકી પાછો ક્યો ત્યારે એ એના ટિપિકલ ડિગ્રેશ મેનીકન અહેસા સાથે બિભી હતી.

—સાથીદાર, ક્યાં છે ?

મને મુરસો ચડી ગયો. એને પૂરી જાણ હતી કે અમે રહેવાની સગવડ મારેની પૂછપરછ કરી રહ્યા હતા ને છતાં એણે એમ પૂછ્યું. મેં મોં ફેરવી ચૌન જાળવ્યું.

—મને બૂખ લાગી છે.

મારો મુરસો વધ્યો. મેં એની સામું જોયું. શત્રુમાં જોઈ રહી હોય એમ સાવ બાલિશ ભાવ સાથે એ રિથર નેત્રે ક્યાંક જોઈ રહી હતી. મને આશ્ચર્ય થયું.

—મને સખત બૂખ લાગી છે. મારે ભાત ખાવો છે.

—તમે થોડી વાર ખમેને. પાંચ-દસ મિનિટમાં તે આવી પહોંચશે.

નાનાં બાળકો છઠ્ઠાં જેમ જોરથી માથું ધુણાવી બોલે છે તેમ કરી એ બોલી :

—ના, ના, માટું માથું ચકકર ચકકર ભગી રહ્યું

ઈવા ડેવ

છે. મારે ભાત ખાવો છે. મારા પેટમાં લોચા વળે છે. હોલ ને યુસ્સાને પાર નહોતો, પણ શું કરવું એની સમજ પડતી નહોતી. અનુરનાતક, ટ્રેફિકર ખાખને શું કહેવું ? તે એવી પ્રતિષ્ઠાવાળી સ્ત્રી છે એમ માન્યામાં પણ નહોતું આવતું. સાથીદાર ફોન પર અટવાયા હતા એમ લાગતું હતું. એટલામાં મારી નજર બસસ્ટેન્ડની કેન્ટીન પર પડી. 'થોડીક વાર માટે પણ પરિપક્વ શિક્ષિત બાઇ સવય સખી ભૂખ કેમ ના ખમી શકે ?' એવી દલીલો સતત ઊઠતી હોવા છતાં યુસ્સો દબાવતાં મેં કહ્યું :

—જુઓ, આ પણ કેન્ટીન છે. ત્યાં જઇને થોડુંક ખાઈ લો. મોં ભારાભાર બગાડી, ફરી જોસ જોસથી ડોકું ધુણારી એ લગભગ રૂબરૂ અહેરે કડુણ અવાજે બોલી :

—ના, ના. મારે ભાત જ ખાવો છે. એના બિના મને ચાલે એમ નથી.

—ભાત સિવાય તમને બીજું કશું અપે એમ નથી ?
—ત્યારે છા ? જો થોડી વારમાં આપણે કોઇ હોટલમાં નહિ જઇએ તો ભાત નહિ મળે. ઓહ ! મારું માથું ભમી જઇ રહ્યું છે. આમ બહુ ચાલશે તો હું બેમાન થઇ જઇશ.

—ભાત જ ખાવો એમ કેમ ? જો ભૂખ જ લાગી હોય...! હું અટકી ગયો. એ મને સંભળતી જ નહોતી. અઢીતકી એની ઉદાસ ને ચમ્મ આંખો ફેરવ્યા કરતી હતી. મને જરી અપમાનજનક લાગ્યું. એ મારા ત્રણ વર્ષના બાપા કરતાં પણ બહુતર લાગતી હતી. એના કાન આમળી એને બે ચાર ધોલ ઘોડી દેવાની પ્રબળ ઇચ્છાને મેં જેમતેમ દબાવી.

—ત્યારે, એમને બોલાવી લાવો. આપણે ટેકસી લઇ એક સારી હોટલમાં જઇ ખાણું લઇએ.

—પણ એ તો ફોન કરી રહ્યા છે.

—જરૂરી જાએને ? ફોન પણ કરાશે. એમને તમે અજબડી બોલાવી લાવો. મીલ સેકશન બંધ થઈ જશે. પછી ભાત નહિ મળે

હું તો અત્યંત બની ગયો. કચરાતો, ધુંધવાતો, માળો લાંડતો સાથીદારને બોલાવવા ચાલ્યો. સાથીદારને કહ્યું કે ચાલો.

—કેમ ?

—પેલાને ભૂખ લાગી છે. એક ક્ષણ એ થોભી શકે એમ નથી. ઉતાવળ નહિ કરો. તે એનો જીવ ચાલ્યો. જરો.

અમે હોટલમાં પ્રવેશ્યા ને ફિમિલિ કેપિનમાં બેઠા. હું વેનિટરિયન ને એ બેઠે નોનવેનિટરિયન. મેનુ ઉઘાડતાં એનો છનછનાટ ચાલુ થયો.

—વેનિટરિયન બિરિયાની ! ના, ના. કોઇ દિશ સારી પડશે. સૌથી સારી તો મટન બિરિયાની પડશે.

એણે ત્રણચાર વાર વિચાર બદલ્યો ને ત્રણચાર વાર વેઇટરને બોલાવી આપેલા ઓર્ડર બદલાવ્યા. વેઇટરે એની રીતે એની નાખુશી બતાવી પણ ખરી, પરંતુ ન એને મારી, સાથીદારની કે વેઇટરની પડી હતી. અમારી જાણે એણે નોંધ સુદાં લીધી નહોતી.

મારાથી ના રહેવાયું. મેં કટાક્ષમાં પૂછ્યું : ભાત નથી ખાવો ? એકદમ એ ખુશખુશાલ બની ગઇ. એનું ફીરટીરિકલ હાસ્ય હોટલના ખૂણેખૂણે ગૂંચ ઊઠ્યું. અમે બેઠે ખસિયાણા પડી ગયા. વેઇટરે હસવા લાગ્યા, ટેબલ પર એની વીંટીલણી આંગળાંએ ફ્રમ વગાડતી એ બોલ્યા :

—સર, સર. તમે મમતી છો. ભાત...હા, હા, ભાત...!

—ભૂખ નથી ?

—ભાત...ભાત...! બિરિયાનીમાં ભાત આવવાનો, ઓહ, તમે જબરા ટીખણી છો મેં શું ટીખણ ક્યું હતું એ મને ના સમજાયું. પણ હું ધ એની સાથે હસવા લાગ્યો. બોજન પિરસાયું, મારા સાથીદારે ને મેં મિનિશોમાં પ્લેટસ ચોખ્ખી કરી નાખીએ એની પ્લેટસ ચૂંચતી હતી. થોડા બટાકાના કટકા, થોડા મટનના કટકા ને એક મૂઠીભર ભાત એણે ખાધાં હતાં. એણે જેતણ જીજી વાનગીએ. મંગાવીને ચાખી ચાખીને બાણેએ મુખે માથું ધુણારી, મોં બગાડી બે ચાર કોળિયા ખાખ ના ખાખા ને બોજન પતાવી દીધું હોય એમ શાત બેસી રહી.

—તમે તો કાંઈ ખાધું નહિ. આ ભાત તો એમ ને એમ પડી રહ્યો. તમે ભૂખથી મરી જતાં હતા ને !

હાથ ધોવા ઊઠતી, એ આંધી નમી, પેટ પર હાથ મૂકી ખીખી કરી હતી. આ વખતે તો માલકો, હોટેલનો માલિક ને બધા વેઇટરો હસ્યા. કોઇ કોઇએ આંખ

મીચકારી, સહુ અમારી ત્રણેની સાથુ કુતુહલથી દેખી રહ્યાં.

હોટેલમાંથી બહાર નીકળતાં એ બોલી:

—સાચે જ તમે બહુ જ ગમતી છો સર. સિગારના કશ ખેંચતા અમે બેઠ એકમેકની સામે બાણની જેમ બેઠ રહ્યા.

દુરિસ્થ બંગલામાં અમ બે પુરુષોનું રિઝર્વેશન થયું હતું. એ અમારી સાથે હતી. રૂમમાં સામાન મુકી અમે એની શી વ્યવસ્થા કરવી એ વિચારી રહ્યા હતા દી. બી.માં એક પણ રૂમ ખાલી નહોતી, અમે એની રહેવાની વ્યવસ્થા અચૂંતા હતા ત્યારે એ એક ખુરશીમાં નિશ્ચિતન, શયમનરૂઢ બેઠી હતી. બાણ એ બાણતમાં એને કશી લેવાદેવા ના હોય તેમ. બાણ કે એની સંભાળ લેવાની જવાબદારી અમારા બેઠેની હતી. શુવનમાં બાણી એ પહેલી વાર બેઠ. એની સંભાળ લેવા હું તદ્દન અશક્ત હતો, પણ સાથીદારના મન પર એનો બોલો હતો તે એમણે એ સ્વીકારી લીધો હતો, અચાનક વિચાર આવ્યો. મેં વ્યક્ત કરી નાખ્યો:

—યાદ છે તમને? નીચેની કોઈ રૂમ આપણને ગયે વધે? મળી હતી. ખૂબ મંદી હતી. બાથરૂમમાં ખૂબ વંદા હતી. એ હસી પડી ખી...ખી...આંખો મીચકારી અમે બેઠ દરમ્યા.

—કોઈ પાસેની હોટેલમાં સિંગલ રૂમ હોય તો બેઠએ.

—ના, ના. સર. હું એકલી કેમ રહી શકું? બોલીને એ ચૂપ બની ગઈ.

—તો પછી?

—અહીં જ રહું તો?

અમે બેઠ સફળતા આપ્યા ખંડા ચર્ચ ગયા. બાણે સમજ્યો ના હોઈ એમ હું પૂછી રહ્યો:

—તમે ના સાંભળ્યું કેરેક્ટરે શું કહ્યું તે? અહીં એક પણ રૂમ ખાલી નથી.

—અહીં, એટલે આ રૂમમાં શું બોલું છે? એ લોકો એક વધારે બેઠની વ્યવસ્થા કરી આપશે.

હું અવાક બની ગયો. મારા આશ્ચર્ય અને અસ્વસ્થતા એકદમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા. અમે બેઠ બખૂચકની જેમ એને ને એકબીજાને નિહાળી રહ્યા હતા. એ એવફૂર હતી, પાગલ હતી, કે અત્યંત ચાલાક દુનિ-

યાની ખાધેલી બાઈ હતી તેની સમજણ પડતી નહોતી. એ બાણે કશું જ ના બન્યું હોય એમ પૂતળાંની જેમ અવારનવાર અમારી સાથુ જોતી બેસી રહી.

—શુભો, તમે અહીં રહો. અમે બેઠ બીજી કોષ હોટેલમાં. એકદમ છળી પડી, ઠરણ રવરે એ બોલવા લાગી:

—ના, ના. એ તો એકની એક વાત યદ. મને બહુ જ બીક લાગે છે. હું એક પણ પછ એકલી રહી શકું એમ નથી. પછી, મને મુકાને ના જતા રહેશે. મારા ઘરમાં, એમના હોવા છતાં હું બાથરૂમમાં પણ એકલી નથી જઈ શકતી તો પછી એકલી બાવા અબણ્યા દી. બી.માં કેમ કરી રહી શકું? અહીં કોષને શું ખજાર પડવાની છે કે હું તમારી સગી નથી. બધા એમ જ માનશે કે આપણે એક કુટુંબના માણસો છીએ. સાચું કહું; તમે પેલી વંદાની વાત કાઢી મારા ડરને ખૂબ જ વધારી દીધો છે.

અમે ઠંડા પડી ગયા. શરૂઆત એકમેકની સાચું જોતા અગમ્યગમ્ય વિચારવા લાગ્યા. થોડી વાર એમ મધ દરો ને એક વિચિત્ર પ્રતિપામાંથી હું પસાર થવા લાગ્યો. જેમ સમય વીતવા લાગ્યો, તેમ એ રમથી, એકબીજાથી બાણે અમે ટેવાવા માંડ્યા. બાણે એ રૂમ ત્રણ અદષ્ટ વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો. જે વિચાર પડી પહેલાં ત્રણ જનક લાગ્યો હતો એ એટલો બધો અવારનવાર ને અવ્યવહારિક નહોતો એવું લાગવા માંડ્યું.

બાણે જ પહેલ કરી. અમારા મોનને સંતોષવા મણી એણે બેગ બોલી એક ખૂણામાં વ્યવસ્થા કરવા માંડી. મંત્રવત્ અમે બેઠ્યા; બેગો બોલી ને સામાન બહાર દાખ્યો. એક પણ સાથીદારે કુનેદથી મુકાવી દીધો. મન ને તન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવા લાગ્યા. એક દાયક પહેલાં બધું અચૂંચતું લાગતું હતું એ સ્વાભાવિક લાગતું ચર્ચ ગયું. બેઠમાં પડ્યો પડ્યો સિગારેટના કશ ખેંચતો એને અવલોકતો હતો એ દષ્ટિમાંથી હવે કુતુહલ મુઠ્ઠા અદશ્ય ચર્ચ ગયું હતું—જેમ છતને જોતો હતો, પંખાને જોતો હતો, દીવાલને જોતો હતો, સાથીદારને જોતો હતો, એમ એને જોતો હતો!

સાંજ પડી મધ. આણું પતી ગયું, બધું સાચે જ થયું. હવે તો લોકો શું વિચારતા દરો એ પણ બહાઈ ગયું. અરે! એવું દીસ્ટીરિકલ દાસ્ય પણ કોઈ પડી

ગયું. એ અમારા-એક પુરુષોનો-આવેટ કોઈ જાની ગયો. આપ પડ્યા અમારા કરી રહ્યા હતાં ને એટલે-ન્ટ મેસેજ લાવ્યો કે સાપીદારનો ફોન હતો. સાપીદાર ગયા ને આવ્યા અને કપડાં બદલતાં કહેવા લાગ્યા :

—મારા પુરાણ સાપીદારનો ફોન છે. અને મળવા બોલાવ્યો છે કલાક બે કલાકમાં આવું છું.

એની બાવુ પીડ ફેરવી, વાળમાં કંસકા ફેરવતાં આંખ મીચકારી મર્મમાં હસી એ ચાલતા થયા. આ વખતે હું સફાળો બેઠો ના થયો, ગુસ્સે ના થયો, ચકિત ના બન્યો. હું જેમ હતો તેમ લેટી રહ્યો; છત, મચ્છર-દાની, પંખો વગેરે વગેરે જોતો. એકાએક એણે અને ફરી ચમકાવ્યો.

એ કપડાં બદલવા કરતી હોય એમ લાગ્યું. એણે એની બાવુની લાઇટ બોલ કરી. મેં એના મોં સાથું જોયું. કમાલ ! એ સુંદર હતી એવા ખ્યાલ અને આ પહેલી વખત આવ્યો. આંખ પ્રકાશમાં જાણે એ એના શયનખંડમાં હોય એટલી બેઠેરકારીથી વતેવા લાગી. પીતો કાઢી એણે ટેબલ પર મૂકી ને એના નિર્ભય સુંધી પહોંચતા વાળ અસ્તવ્યસ્ત વેરાઈ ગયા સરીર પર. એની ઊંચી આંખો કાણીયું દસી અને મારો આંખો સાથે દરતથૂન કરી ગઈ. એવું નાક તીણું ને આકર્ષક હતું. દાંત સરખા ને વ્યવસ્થિત હતા. દોઢ તીણા ને સેન્દ્રુલ હતા. એવું લખગોળ યુખ આકર્ષક હતું. અલખત, એ જાણે મેનીકન હોય એ ભાવમાં તો લગારે ફેર નહોતો. પડયો: એવું વતન પથ નિરુદ્દેશ્ય ને યંત્રવત હતું.

એ સાડી બદલવા બેઠી થઈ. સાગના સોદા જેવી હતી એ. લીસા, તામ્રવર્ણી હાથ ને પાતળી કમરવાળી કમનીય એ કાપા હતી.

—બહુ જ તાપ છે. સ્વગત બોલતી હોય એમ એ બોલી. કેઝ્યુઅલ નજર મારા પર નાખી એણે બ્લાઉઝ કાઢીને પથારીમાં ફેંક્યો પથ સિફતથી સાડી વફ રથળ પર ઢાકી દીધી પછી અવળે હાથે બોલિસને દીધી કરી નાખી સાડી પાછળ રતનો દડ દડ થવા લાગ્યા. માટું કટકલ ને આશ્ચર્ય ઉતરોતર વધી રહ્યાં હતાં, કાચુ એ બધું શેખટની જેમ કરતી હતી. એણે કાળી રિનારવાળી દુધ જેવી સફેદ સુતરાઉ સાડી કાઢી ચારે બાજુ ફાળાતથી વીંટી. એણે ચણિયો ને ઉપરની કિંમતી સાડી કાઢી નાખ્યાં. બધાને વાળી, ગડી કરી, પેટીમાં સુકો એ સીધી આંખોને મારા બેડમાં બેસી ગઈ.

ને એકદમ ખડખડાડ હસી પડી બોલી:

—એહ, સર આ તો ખૂબ જ સુંવાળો, પેલો ને કમ્ફોર્ટેબલ બેડ છે. લક્રી, સર. એની આંખો કાપાતું સુંવાળું સૌદર્ય રેલમહેલ થવા માંડ્યું, મારી આંખ આગળ.

મને કશું સમજાતું નહોતું. અને જાણે લાગ્યું કે એવું એમ કરવું ખૂબ જ સ્વાભાવિક છે. કોઇ બંધનો, નિયમો, ઇન્ફિનિટી અને નડતાં નથી. એ બધું વારવ-વની જેમ મારાથી સ્વીકાર્યું ગયું છે.

એ ફટ આંકી પડી ગઈ મેં એના મોં પર, હાથ પર, રતન પર મારો હાથ ફેરવ્યો એણે ધીરે ધીરે ખી...ખી...કરી હસવાતું શરૂ કયું. અને એ હાસ્ય નહોતું મનવ પથુ હું મોઠો ઉરોરાટ અતુલવી રહ્યો હતો. મેં એના પેટ, નિર્ભય પર હાથ પસવારવા માંડ્યા. એ સહેજ પથુ લાગણી વિના, કોઇ પથુ પ્રકારના ઉરોરાટ વિના, નાના ઊઠારને ગલી કરીએ અને ખિલ ખિલ હસે એમ હીરટીરિકલ હસતી હતી. જાણે એ આખી મનક હતી.

મેં એને આંધુ મનકમાં, આંધુ કટાક્ષમાં ને આંધુ સદર્શમાં પૂછ્યું: તને જૂખ નથી લાગી ?

—એહ ! સર, જૂખ, જૂખ...ભાત...તમે બહુ જ ગમતી છો.

મેં એને ચૂમવા, આલિંગવા પ્રયાસ કર્યો. કોઇ પથુ પ્રકારના રિસ્પોન્સ વિના ખી...ખી...હસતી એ બોલી રહી.

—તમે ગમતી છો, સર. તમે ભાત ખાવા પર જખરો જોક થાઓ. મેં વર્ષે તમે અહીં રહ્યા ત્યારે અહીં બાથરૂમમાં ખૂબ વદા હતા કેમ કે એ વંદાનો પથુ જખરો જોક કહેવાય. જૂખ...મને જખરી જૂખ લાગે છે...

એ હસવા લાગી. વધારે ને વધારે હસવા લાગી. હું ઊભોલો પડી બાવુએ ખસી ગયો. એવું પ્રિયટ જેવું બાલિશ મોં, મારો હાજરીની પરવા ક્યાં વગર, એના શુભ દાંત કેખાણું ખી...ખી...અવાજ કરતું હસી રહ્યું.

એકાએક એ બંધ થઈ ગઈ. અને વિનવણી કરતી બોલી:

—હે, આ બાથરૂમમાં પથુ ખૂબ વંદા દરો ? જરી તમે લાઇટ કરીને જોકે આવોને. ઊઠોને...લીઝ તમને વંદા નથી ગમતાને ? મને પથુ એમની ખૂબ ચીડ છે...મારે બાથરૂમ જવું છે...ઊઠોને સર...

મારા આંખો સરીરમાં કટા બેકેટી કંઠી થીજી જવા માંડી. એના હીરટીરિકલ હાસ્યના પડ્યા મારા કાનના પડાને ચચરાવી રહ્યા.

(આખાની વાર્તાસંગ્રહ 'તરંગિણી' રચનામાં)

મંદાગાનીએ, કેસીંગ ટબલના ચરીસામાં પોતાનું મોં બેસ્યું. ગોળ, ગોરું, મીઠું, મલકાતું મોં. વાળની થોડી લટો કપાળ પર વિખરાતી હતી. એ હસી ત્યારે ચરીસામાં ગાલે ખંજન પડ્યાં. એ શરમાલ અને પેલી ચરીસામાંની યુવતીનું મોં પણ શરમથી લાલચોળ યથ ગયું. એણે ધ્યાનથી બેસ્યું. અને એને લાગ્યું કે સામેનું પ્રતિબિંબ કંઈક ઝાંખું પડે છે. હસમુખા ચહેરા પર સ્થાનિની લાક્ષણી છે. આખમાં તોફાનનાં તાંડવ શમતાં લાગે છે. મ્હોં સ્થાન છે. ચહેરા પર ન સમજાય એવી મલીનતા ભાસે છે,

મંદુ સમજ ન શકી, ચરીસામાં દેખાતી યુવતી ખરેખર એ પોતે જ હતી ? શું એનું બાહ્યરૂપ એના અંતરમાં ચાલતા કલહ, કંઠસ વગેરે અને વેદનાને મુત કરતું હતું ? એણે તો પોતાના હૈયામાં વસોવાતી વ્યથાને હોંટી પણ આવવા નહોતી દીધી. પેલું બાવલોનું નહીં પણ બપોળીત લાવિ હવે મન વીંધીને શરીર પર પણ વચસ્વ જમાવવા બેઠું હતું કે શું ?

સવારનાં સાતેક વાગ્યા હશે. તડકો સામેની બારી-ભાંધી યુપયુપ પેસીને એની પથારી પર પ્રસરી હતો. 'વેડ' રોબ' પર બેઠેલા પેલાં બે કપ્પૂતરો સ્વચ્છામય, સંપૂર્ણ અને સતત એવું સાન્નિધ્ય શોધતાં બેઠે જ બેઠા હતાં, નર માણને પોતાની ચાંચથી ટ્રેમની મૌન અચ્ચના આપી રહ્યો હતો. ઉન્મત્ત, ઉલ્લાસનાં અતિરેકથી બિભરાતાં જીવન સમસ્તનો આનંદ એક માત્ર 'ગટર-શું'માં વ્યક્ત કરતાં હતાં. નૈસર્ગ, બાગમાં નિઃસ્ફોટ નાચતી હતી અને ગ્રંથીએ વસંત ખેડી હતી. રસમાં રજોદાયલાં ફૂલ હજી ધાંસનાં શક્તિયા પર વેંસપલાં ખડ્યાં હતાં. કુદરત સમસ્ત વિશ્વને આનંદને હિહોળે ચઢાવી રહી હતી.

મંદુની આંખમાંથી પાણીનાં બે ટીપાં સરી પડ્યાં. મંદુ ચમકી : આ આસું તો નહીં હોય ? હૈયું રડે એટલે આંખે પણ રડવું જ જોઈએ એવો નિયમ છે ખરો ? મંદુ રાતના કલાકો સુધી પોતાની પચારીમાં અકળાતી, ગૂંગળાતી, અધીરી, આરાભરી આખી રાત કરવટ બદલ્યા કરતી, જાંઘ પણ હવે તો અક્ષરી બની હતી. સ્વપ્નાએ પણ અગોલાં લીધાં હતાં. અને મંદુ પરણેલી છતાંયે એકલી, સાવ એકલી જ પડી રહેતી હતી.

રમેશ એનો પતિ હતો. અગ્નિ સાક્ષીએ પવિત્ર

મ ત્રોચારના વિસ્તરતા જતા પૌષ્ઠામાં સખીઓની ટીમળ અને રનેલીઓની શુભાશિષો સાથે મંડુ રમેશ સાથે, રોડબેર પરથી હતી, પુત્રીનું સુખ, પિતાની પૈસા, ખર્ચવાની શક્તિ પર સદાયે નિર્ભર છે, એવી દૃઢ માન્યતા ધરાવતા એના પિતા દસરથલાલ, લગ્ન સ્ત્રીને માટે અતિશય અનિવાર્ય એવું અનિષ્ઠ છે એમ માનતી એની બા. 'અચ્છી'નો અવતાર તો, દૂતરીનો જ એવું હંમેશા ઉચ્ચારતા એના મોટી બા, મંડુ પરથી ત્યારે વિવિધ વિચારો વગેરેનાં હતાં. પિતાને મન જવાબદારી ગઈ તેનો સંતોષ હતો. માને મન ધરકામમાં મદદ કરનારી દીકરી ગઈ એનો રંજ હતો. અને મોટી બાને મન પોતાને ઠેક પહોંચાડનારો. 'પેટના પેટ' એવા અનેક મૈત્રેયાનાં નવનિર્માણોના પંથ પાકે થયો તેવું આશ્વાસન હતું.

માત્ર મંડુને પોતાને જ આ બધું શેને માટે છે એ સમજાવ નહતું. એણે પોતાની સર્પ ગયેલી રમ્પતિને ઢંઢેળી. આખાએ લગ્ન દરમિયાન એને એક પછી એવું સંસ્મરણ ન જણ્યું કે જે એ જીવનભર જાળવી રાખે, જેને સંધરીને બેરસખીનાં સુકાઈ ગયેલાં ફૂલની માફક એની આશ્વના સુવાસ સુંઘ્યા કરે. એ પરથી હતી પિતાને રાજી કરવા અને કંઈક અંશે એકધારું નિયંત્રિત ગતિહીન અને છતાં સરળતાથી સરી જવું જીવન બધાનું લાગણ્ય મંડુનું એટલે કોલેજમાં એણે સ્વપ્ના સેવ્યાં હતાં અને અરમાનોને આરાખ્યાં હતાં. કાલીલસને ભવભૂતિનાં સાન્નિધ્યમાં એવું અનોખું સ્વર્ગ સળંગ હતું. લગ્નની આવશ્યકતા એને કદીયે લાગી ન હતી. સંતાવતી ઇચ્છાએ અજાયબો આપ્યો હોય એવું એને યાદ નહોતું. પણ, ઊકારીએ પરણવું જ એણે અને 'ડોશી કુંવારી ખરી હજી સમજી નથી' એ સનાતન સત્યનો સામનો કરવાનો એણે મોજો પણ પ્રવલ તો કર્યો જ હતો. પણ પરિણામ શૂન્ય. પિતાનો મુરસો, માની કાકલકી અને મોટીબાની ધાંકમધાને વસા થઈને મંડુ આખરે પ્રવેશી ગયો. હજીયે સુમધિત મંદન સર્પાપત ધ્રુવાકાં ગોટાઓએને ગૂંચળાવ્યા કરતા હતા. ધરેણીથી લામલા, ઊકારીઓનાં લંગરથી લયકાતાં જાડા બેરોડા, પરસેવાથી પરેશાન થતાં ટેરીલીનનાં સૂટ પહેલેલા ધરેણીઓ, અને, ખાંડ પાણી અને રંગના મિશ્રણવાળું પેણુ લાલ સરખત-

બધું જ એને યાદ હતું. મેસુર ધારેડોગાતા બેરોડા, રંગવિહીન રંજનમાં રમતા શરણ પે વાળાઓ, અને એ બધાંની વચ્ચે પોતાની પાંસળીઓનું જાહેર પ્રદર્શન કરતા મુડલાલ ધોડા પર રંગાન વડને બેઠેલો એનો વર-મંદુએ એને એકવાર બોલાવું બાહુ રમરણ છે. સંકલકડી શરીર, મોટા ચરમાનીયો બાંધો અને નત્ર સ્વભાવ રમેશનાં આગર્વા લક્ષણ હતાં, ન્યાતમાં એ સુશીલ અને સારો ઊકારો ગણાતો. પિતા પૈસે સુખી દત્તા બજવામાં સારો ગણાતો રમેશ પુસ્તક, પરીક્ષા અને પ્રોફેસરનાં વર્તુળની બહાર કદી ગયો જ નહોતો. અનિષ્ઠ અને નિર્વખિત યુવાનની સમાજની સ્વીકાયે વ્યાખ્યા પ્રમાણે રમેશ સીધો અને ડાબો ઊકારો હતો. એ નહોતો પીતો સીગરેટ કે ચ્હા. ઊકારીઓના લક્ષણથી સદાયે અલિપ્ત 'સીધા' 'ડાબો' 'હાવકો' એવા અનેક વિશેષણોથી અલંકૃત આ નિષ્પ્રાણ-મુડલાલ યુવક મંદાના કુટુંબની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાયે હતો. એની પસંદગીના પ્રશ્નમાં મંડુના અભિપ્રાય કે લાભણીના વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ઉપરિચિત જ નહોતી થતી. વડીલો કદી પોતાનાં સંતાનોનું અદિત ઇચ્છતા હોય ? ઊકારીને વળી પૂછવાનું શું ? સાડું ધર છે, બળેલો ગળેલો મુરતિયો છે, ન્યાનમાં આબરુ છે પછી બીજું શું જાણ્યું ? પરંપરાગત ચાવી આવતી સદા સ્વીકાયે એવી આ પ્રણાલિકાના પ્રવાહમાં મંડુનું મન એ બધું ગોચી વસ્તુ હતી.

એટલે મંડુ હવે પરણી તો ખરી, ન્યાતના લોકોએ દશરથલાલનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. સાસરિયોએ ઉમળકાબેર અને આવાકારી. નણ્યદેએ નંપરાણી, નવી લાભીને ખીજવી અને સુખી. મંડુનું લગ્નજીવન એક અપરિચિત વ્યક્તિ જેન સમાજે એનો પતિ બનાવ્યો હતો એની બેઠે રહે થયું.

રમેશના પિતા મંડુબાઈ 'હનિમુન' અને 'લવ-મેરેજ' જેવા વૃત્તમાં માનતા નહોતા. આપણું ધર શું જોડું છે કે પૈસા અરચીને માથેરાન, મહામળેખર જેવામાં હોટલમાં જાળને રહેવાનું. અમારી તો બે પેઢી આ જ ઘરમાં પેદા થઈ અને મોટી થઈ. વળી પાછું રમેશ નિચારાને બહારનું ખાવાનું પણ નહીં ફાવે અને ટ્રેઇનની અધગમણ પણ નહીં સહેવાય, એટલે 'હનિ' અને 'મુન' બંને આપણા ઘરમાં જ. અને આ સુંદર સુભાષિત ઉપર મંડુબાઈ આત્મસંતોષથી મુડલો પડ્યા રમેશના બા

ગોદાવરીબહેન પંદર વર્ષની વયે પરણ્યા ત્યારથી જ પતિના શબ્દને શિરોમાન્ય કરતાં બાબ્યાં હતાં. એટલે એમણે તો કશું કહેવાનું જ નહોતું અને રમેશ સાક્ષસ, સીધા આગાંધિત હોય પિતાની એક પણ ધ્રુવજ્ઞની અવગણના કરવાનું નાનપણથી શીખ્યો જ ન હતો.

રમેશ એક ન સમગ્ર ન કહેવાય, એવી મુંઝવણ અનુભવી રહ્યો હતો. એનું પૌરુષ પાંચમું જ ન હતું. એટલે સ્ત્રી, રત્નેશ્વરી અને સમાગમ, પ્રેમ અને વાસના, સુખ અને સાંતત્ય, અર્થ અને વિષ એવી અનેક વિરોધાત્મક અને વિસાદયુક્ત ભાવનાઓની સંસ્કૃતિને સાચવતી અને સંતરિને પ્રસારતી જગતજનની છે, એની અનુભૂતિ એને કદી થઈ જ ન હતી યુરતકેમાં પરાવાહ રહેલી, સદાચારની શૂંખલામાં જકડાય રહેલી પ્રજનનની પ્રભળી નાંખતી, પુરુષસહજ ઉભા રમેશમાં સુધુરત જ હતી. અને રહેકાની હતી.

“પ્રેમ અસૌકીક છે. જેવી અને અપારિવ છે” એવી બ્રામ્હ માન્યતા સમાજશાસ્ત્રીઓ, બૌદ્ધિક સમાનતા કદી પણ દૈહિક નિકટતાનું સ્થાન લઈ શકતી નથી એ ભૂલી નાંખ છે, મંદુ અને રમેશનું દાંપત્યજીવન સાચી રીતે શરૂ થવા માટે જે દૈહિક એકતા નવપરિણીત યુગલમાં સ્વાભાવિક અને સુલભ મળાય છે એના વગર જ શરૂ થયું—બંને લગભગ યુદ્ધ જ સૂતાં અને મંદુનું લગ્નજીવન શુષ્ક, રસહીન, કૃત્રિમ અને કહુપિત બની ગયું. સહયર્થના સુવર્ણતંત્ર સિવાય, બંને પતિ—પત્ની બૌદ્ધિક મૈત્રી કરતાં વધારે ધનિષ્ઠ સંબંધ રમેશની શારીરિક સિયલતાને લીધે સ્થાપિત ન જ કરી શક્યાં. રાજનો માંદલો રમેશ વહેલો સુષ્ક જતો અને મેડિઝી બીહોતો. એ કઝિયો નહેતો કરતો અને પ્રેમ પણ નહેતો કરતો માત્ર નિષ્કામ નિલેપતા પત્નીનાં બિજાળતાં અરમાનોની અવહેલનાં જ કરતો.

મંદુ મનેરથેનાં મંચનાં ગુંચવાતી, ગુંગળાતી, અકળાતી આ સંપૂર્ણતાની આગમાં મુંઝી ને મુંઝી સળગી રહી. પ્રકૃતિલત પ્રેમને વાંચીતું એનું અનુપમ સ્નેહ કરમારને કાંટાનું બની ગયું. એજરવી માતૃત્વની અપેક્ષા, મ્હાન સુદાલ કૌમારમાં પરિણમી. પતિના સુખમાં વંચિત મંદુ કદી ગમેલી રાખની ઢગલી—સખી બની ગઈ.

‘શીલ, સંસ્કાર અને સંયમ શું માત્ર મારે મારે જ સમાજે ધડાય છે? મારી ઉમિર્ની ઉત્કંઠા, ભાવનાની બૂમ,

સહચારની યાચના હું છો છું એટલે જ મારાથી વ્યક્ત પણ ન કરાય? શિક્ષિત સંસ્કારી સ્ત્રી પોતાને મેંમિ પ્રેમ માંગી શકતી નથી. અને એ મળે તો એની ભાવનાને બળદ કર્યા સિવાય એ જીવનમાં પૂર્ણતા પણ પામી શકતી નથી.

‘મંદુ, તું સવારથી સાંજ કામ કરે છે. તું યાકી મઠ કરે. તું સુષ્ક ભ. રાજ રાતના રમેશની બાના ઔપચારિક વિવેકી શબ્દ સાંભળીને હવે તો એને કમકમાં આવતાં. ધણીવાર મનમાં થઈ આવતું કે આ અર્થવહીન આશમ કરતાં અવિરત પ્રેમનો અમૃતમય અર્જુન હું અનેક ગણો આવકારીશ. રમેશ તું સમજતો કેમ નથી? પણ સમજે છે પણ અસમજ છે? સ્ત્રી રત્નેશ્વરી વાંછે છે. પત્ની પ્રેમ માગે છે, મારી સજનશકિત સંતાનનો પિતાં શોધે છે. એનું હેત વચર હણતું હૈયું ન્યાં સુધી તારી પ્રેમઅર્થથી પરિવૃત્ત નહીં થાય તો એ કરમાઈ જશે. વ્યથાને મરી જશે—મંદુ મનમાં જ કહેતી.

મંદુનાં લગ્નને પાંચ વર્ષ વિતી ગયાં અને હજી એનું કોમાર્ય અખંડિત જ રહ્યું હતું. ઘરમાં મોટીબા બણી બેઠને મોટા ધારે વાત કરતાં; ‘આ વહુ જ વાંચી છે મારા મ ગુનો વંશવેલો સુકાઈ જશે. અમારા વખતમાં આવું હોય તો તરત જ બીજી વહુ લઈ આવે.’ નયુંદ, સાક્ષ અને છેવટે એની બા પણ સીધી કે આકાંક્ષી રીતે સુચવતાં; મંદુ, બેટા કોઈ સારા સ્ત્રી રોગના નિષ્ણાતને કેમ નથી બતાવતી? આવી વાતમાં બેટી શરમ સારી નહીં.

મંદુ માત્ર મીઠું મર્માળુ હસતી અને એના મૌનમાં એની અમાય વ્યથા અને અપેક્ષા વેદના સમાવી લેતી. રાતના પવન સોડ તાણી સુઈ ગયો હોય અને આકાંક્ષામાં તારા આંખની આમણા કરતા હોય ત્યારે મંદુ અગાશીમાં આવીને મુકત અને રડી લેતી. હવે તો એને શીલ, સંસ્કાર, સંયમ અને સદાચારના અર્થહીન અર્થ-બાને ક્ષમાવી દઈને પોતાને પ્રિય એવા પુરુષની સોડમાં સમાઈ જવાની ઉત્કંઠા ધ્રુવ બિજારતી. મન ગમે એટલી માયાકૃત કરે પણ નીતિ અને ન્યાયની સુવર્ણશૂંખલા તોડવાની હજી એનામાં કિંમત કે તાકાત ન હતી.

ચોડા દિવસથી શહેરમાં એક સ્વામી પધાર્યા છે. વિદ્વાન, વિનમ્ર, અપરિચિતનાં અઠંગ અનુપાધી એવા આ યુવાન તેજસ્વી સાધુની ખ્યાલિતા રસપ્રદ બ્યાન વર્તમાન

પત્રમા આવતાં. પુત્ર વાંચતી માતાઓ, ધનની લાલસા ધરાવતા સોટડિયાઓ, અને ગ્રેયસીનો ગ્રેમ શોધતા કાલે-જયનો પ્રોડી સંખ્યામાં સ્વામીજીના દર્શને આવતા. સ્વામીજી પ્રખર અને પ્રભાવશાળી વક્તા, હતા. એવું પ્રતિભાશાળી પૌરુષ અનુપમ હતું. એની વાણીમાં અમૃત હતું અને હારયમાં પુષ્પધનના ટુંકાર હતો. એ સ્વામી કહેવડાવતા પશુ સંસ્પર્ધના કઠોર અને કપરા નિયમે એના જીવનને અપરોધતા નહીં. સ્વામીજીનાં સાનિધ્યે અનેકનાં સ્વપ્ના સાકાર થયાની લોકવાયકા હતી.

‘મંદુ. બેટા’ સાંજે ગોદાવરીબહેને વડુને હેતથી કહ્યું: ‘આખો દિવસ ધરમાં બેસી રહે છે તેના કરતાં દેવ-દર્શને જતી હોય તો ? રહેજી જીવ છુટો થશે અને ચાર જણને મળાશે.’ મંદાકીનીના શિક્ષિત અને સરકારી મનને જપ, તપ, દેવ, દર્શન, બાધા-આપદીમાં અહા ન હતી. પાખંડી અને તરકટી આ દુનિયામાં ધૃત્વર તો માત્ર અન્યાસનો વ્યાગટક હતો. જનતાની અધિપતિ પર વિકસતો આ વગ મંદુને મન સમાજનાં કલંકે ચિન્હ સમેા હતો. પશુ છતાંયે સાસુની સલાહ એણે સ્વીકારી. આ સલાહ સ્વીકારવામાં અહા કે વલ્લસતો-ધાયેલી પુરુષભૂમ શું કારણરૂપ હતી ? એ પોતાના મનને પુછવાની આવશ્યકતા મંદુને લાગી નહીં.

સુખ સ્થિતિ પર સંતાતો હતો. શરીરોમાં ભંખાતા પાછાયા ધરની છત અને દીવાલ પર અથડાતા હતા, સાંજના મંદ સમીર આલ્હાદક અને ઊર્મિલ હતો. મંદુ એકચિત્તે સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળી રહી હતી.

વિશાળ આંખો, પ્રતાપી પુરુષ, સિંહ સમેા સોનો, મોર વદન, અસ્ખલિત વાગ્ધારા, કૃષ્ણની મોરલી જેવો મોહક અવાજ. સ્વામીજીને બેઠને મંદુ ઘેલી બની ગઇ. એવું સંતેજું ઐતિવ સળગી ઊઠ્યું. અનંગની પાવક જ્વાળાએ એના અંગેઅંગમાં અગારા ચાંપો દીધા. મંદુ બને સ્વામીજીની આત્મીયતા વધતી ચાલી. હવે તો એ રાજ જ કયા સંભળવા જતી. સ્વામીજીના સાનિધ્યે એને શાતા આપી, જીવન જીવવાનું નોમ આપ્યું. નિષ્કૃપતાના નિમિત્ત પથ પરથી એ સ્વયસિદ્ધિના સ્વાવલંબી માર્ગ પર આગળ વધી. ગોદાવરી બહેને બહેલી વક્ત્રમાં અચાનક આવેલા આ ફેરફારથી સંતોષ અનુભવ્યો. રમેશે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. મંથુલાઇએ મંદુનાં માનસ-જીવનના આ પરિવર્તનને આવકાર્યું.

સ્વામીજી તો ત્રણેક મહિના સહેરમાં રાકાઇને પથંદન પર ઉપડી ગયા. મંદુ મહકાસે જ ‘શેડી ઝાકટર’ને ત્યાં જઇ બાવી અને ડોકટરે ગોદાવરીબહેનને અભિનંદન આપ્યાં. મંદુ માતા બનવાની હતી. નણંદાએ બાબીને ‘બાર વરસે બાવો બોલ્યો.’ કહીને ખીજવી. ગોદાવરી બહેને જોવારણી લીધાં. રમેશ વીંછું વીંછું હસ્યો. આજે જ એની બહેનપણી ચિત્રા બાવી હતી ‘મેંચ્યુલેશન મંદુ ! કેટલી મીઠી છે તું ? આણું ફેમ્લી પ્લાનીંગ’ હેલ્થ !’ મંદુ મીઠું મરખાણું દસી એની નજર સમક્ષ બે વિશાળ આંખો અને એક પ્રતાપી મ્હેંતરવરી ઊઠ્યા.

● ● ●

પ્રશંસક સ્વચંના ઝાણું નહીં, તો આટલું સમજે-
નથી લઇ જાતી સ્વચે કાઇને સંસારની નિંદા.

-કિસ્મત ફરેશી

આપણું ભક્તિકાવ્યો

આપણે સામાન્ય રીતે 'ધર્મ' શબ્દ એવા વ્યાપક અર્થમાં વાપરીએ છીએ કે એમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઉપાસના ભક્તિ એ બધાનો સમાવેશ થઇ જાય છે. છતાં એ બધાં તદ્દન નિરાળી વૃત્તિમાંથી પ્રગટે છે.

માનવીની જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાંથી જ્ઞાનમાર્ગ ઉદ્ભવ્યો છે, તો શ્રદ્ધાંત્રની અકળિત લીલામાં બધું અગમ્ય લાગે છે ત્યારે એના મનમાં પ્રગટેલો અહોભાવ એને આ સૃષ્ટિના સર્જનદ્વાર પ્રત્યે માનવૃત્તિ ટ્રેરી એમાંથી ઉપાસનાનો ભાવ જગાડે છે. જ્યારે આ સંસાર દુઃખકર લાગે છે ત્યારે માનવ મનમાં ક્ષણભંશુર જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્યનો ભાવ પેદા થાય છે, પરંતુ આ બધાં કરતાં જેને આપણે પ્રેમલક્ષણી ભક્તિતા નામે ઓળખીએ છીએ તે જુદા પ્રકારની છે. પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં નારદ આ ભાણે વ્યાખ્યા આપે છે :-

સા સ્વમિન્ પરમપ્રેમરૂપા અમૃતસ્વરૂપાચ્ચ । શાંતિલ્પ હહે છે :- સા પદાનુરક્તિરોચરે ॥

પોતાની અલ્પતાણું જ્ઞાન કરી સૃષ્ટિના સર્જનદ્વારમાં પ્રતાપનું આરોપણ કરી પૂજ્યભાવમાંથી પ્રગટતી ધર્મવૃત્તિ ઉપરની વ્યાખ્યાઓ કરતાં થોડી જુદી પડે છે. ગીતાના ૧૧મા અધ્યાયમાં

પદ્મયામિ દેવાં સ્તલ દેવદેહે ।

સ્વાસ્ત્ય મુલ્લક્ષ્યે સંચાન્ ॥

એ શ્લોકમાં વ્યક્ત થતો ભાવ શાંતિલ્પ કે નારદના ભક્તિસૂત્ર કરતાં જુદા પ્રકારનો છે. તેને આપણે ઉપાસનાની ભક્તિ કહી શકીએ. આપણે ત્યાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઉપાસના અને પ્રેમભક્તિનાં ઉદાહરણો ટેરટેર વેરામલાં મળી આવે છે. આપણા આ વિશાળ ભક્તિ-આદિત્યમાંથી માત્ર શુદ્ધ ભક્તિકાવ્યો તરફ નજર નાખીએ.

ભાગવતમાં એવો ભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે "જેઓને પાંખ આવી ન હોય એવાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓ, જેમ માને જોવા ટમટમી રહે છે, બૂખથી પીડાતાં વાછરડાંઓ જેમ દૂધની વાટ જોઈને બેસી રહે છે, તથા કામથી ખિન્ન થયેલી સ્ત્રી જેમ પરદેશ ગયેલા પોતાના પ્રાણુપતિને જોવાની ઇચ્છા કરે છે. તેમજ હે કમલનયન ! મારું મન તમારાં દર્શન કરવા આતુર રહે છે." ૧ "આવા ભક્તહૃદયની એક જ આરજી હોય છે પોતાના હૃદયને આપ્ત કરવાની. તેને મન એ એક જ

લગન હોય છે. તેનું હૃદય સદાય રહે છે કે “નમ્ર
વદાશુ” રે મૈત્રું નહીં જાઉં.”

નવધા ભક્તિમાં પ્રેમ અને સમર્પણના સ્વિન્ય
સ વેદનરૂપ ભક્તિશક્તિ વેદ જેટલી પ્રાચીન છે. ધન્વ,
વરુણ, અગ્નિ, રૂદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે દેવાની
અગ્રવેદમાં આવતી રત્નતિઓમાં આ સંવેદન
એનું ભવાય છે. ભક્તિશક્તિનો સ્વાર ઉપનિષદકાળમાં
વિકાસની બીજ જૂંમિકાએ પહોંચે છે વેદમાં દેખાતી
અનેક દેવાની રત્નતિઓને સ્થાને એક જ પરમ તત્ત્વની
ઉપાસના સ્વીકારવામાં આવે છે, એકેશ્વરવાદ પ્રચારમાં
આવે છે. અનેક દેવને ખરેખર નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મની
ઉપાસના ઉપનિષદકાળમાં શરૂ થતાં હૃદયના કોમળ
ઉદ્ગારો અને ચિત્તની તદ્દ્યુક્તિનો સુખ સુમેળ થાય
છે. આ સમયમાં હૃદયસંવેદનોને જ્ઞાનની બેસણી બને
છે. હતા પ્રેમભક્તિધારાનું અનુસંધાન ઉપનિષદકાળમાં
પણ જોઈ શકાય છે. તૈત્તિરિય ઉપનિષદ પરબ્રહ્મને
રજો વૈ સઃ કહે છે. પ્રેમભક્તિના ભક્તિનો પથ આ જ
આદ્ય છે. પાછળથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય દ્વારા જે રસ-
સિદ્ધાન્ત પ્રચલિત થવાનો કલ્પો તે રસસિધ્ધાન્તનાં બીજ
કોપનિષદ અને મૂંઝાપનિષદમાં દેખાય છે. નીચેના
શ્લોકમાં તેની પ્રતિતિ થાય છે:

નાયમાત્મા પ્રવચ્નેત્ત્વમ્યો ન મેષયા ન બહુના ક્ષુતેત્ત્વમ્ ।

યમેવૈવ જુગતે તેન કલ્પસ્તરણેભાત્મા વિજુગતેત્ત્વમ્ સ્વામા ।

આ અનુગ્રહની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ સમર્પણનો ભાવ
તથા આત્માનુભૂતિ માટે યુગ્મ્ય માધ્યમ સ્વીકારવાની
ભક્તિવિચારધારાનું બીજ ધણું પ્રાચીન છે.

“મહાભારત” કાળમાં વાસુદેવ-નારાયણ અને વિષ્ણુની
ભક્તિનો સ્વીકાર જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદકાળની
નિરાકાર ભક્તિને સ્થાને અહીં અવતારભક્તિનું તત્ત્વ
ઉમેરાય છે. ભગવદ્ગીતામાં અનન્યાશ્રય ઉપર પણ ભાર
પડેલો છે. સરખાવો. —

અનન્યાશ્રિત્યવન્તો મા યે જનઃ પર્યુપસતે ।

તેષાં નિત્યામી યુક્તાનાં યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્ ॥

અથવા

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં પ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વં પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ માં શુચઃ ॥

સમય પીતતાં વાસુદેવ, નારાયણ અને વિષ્ણુની
એકતા કૃષ્ણાર્પણ અને શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતાર
મનાયા. તેમના ઉપાસકોના ધર્મ “ભાગવતધર્મ” ના નામે
જોવાપાયા. “હરિવંશ”, “બ્રહ્મપુરાણ”, “વિષ્ણુપુરાણ”, “શ્રીમદ્
ભાગવત”, “પદ્મપુરાણ”, “અઘોવૈવતપુરાણ” અને “ગંગા સંહિતા”
જેવાં પુરાણો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણભક્તિ ઉત્તરોત્તર વિકસી.
આઠમી નવમી સદીમાં ભાગવત પુરાણે કૃષ્ણભક્તિના
ઉચ્ચોચ શિખરનું નિરૂપણ કર્યું.

શંકરાચાર્યે કેવલાદૈત્યમતનો પ્રચાર કરી રાષ્ટ્રધર્મ
પ્રવર્તાવ્યો. બીજા બાજુ એ જ અરસામાં વિજ્ઞાનેશ્વર મિત્રદાસ
લખી રાષ્ટ્રજીવનને સ્થિર કર્યું, ધાર્મિક અને સામાજિક
વ્યવસ્થા આ બંને મતીથીએ દ્વારા આવી. પરંતુ જન-
સમાજને જ્ઞાનગિરિના ઉન્નત મૂળો કરતાં ભક્તિનો માર્ગ
વધુ સરળ લાગે છે. જ્ઞાન, કર્મ, યોગ અને ભક્તિ
એ પરમતત્ત્વ પ્રાપ્તિના માર્ગો પૈકી સામાન્યજનને ભક્તિ-
માર્ગ જ સુલભ લાગ્યો છે. ક્રોધ એક આરાધ્ય દેવને
ચરણે સપડેવ સોંપીને એ પોતાની જાતને સહીસલામત
માને છે. આમ કેવલાદૈત્ય સર્વસ્વીકૃત થવા છતાં ભક્તિ-
પ્રવાહ અસ્પર્શિતજે બહેલો રહ્યો. વળી સમય જતાં
ભાગવતસંપ્રદાયનો અસ્ત થવા છતાં લોકસાહિત્યના નાપક
તો શ્રીકૃષ્ણ જ રહ્યા. બંગાળનો સહજિયા પંથ હસની
હાદીમાં પ્રવર્ત્યો. બૌદ્ધ મતના પતન પછી તેણે કૃષ્ણ-
પુન સ્વીકારી. પાંચમાથી આઠમા શતક સુધીમાં દ્રાવિડના
બાર આદ્યાર ભક્તો થયા. તેમણે નારાયણની ભક્તિનો
પ્રચાર કર્યો.

તેમના પછી આવેલા આચાર્યોમાં યમુનાચાર્ય,
રામાનુજચાર્ય, મધ્વાચાર્ય અને નિંબાર્કાચાર્યે ભક્તિને
ભારતભરમાં પ્રવર્તાવી. નિંબાર્કાચાર્યે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
રાધાનું પાત્ર ઉમેરી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને લોકપ્રિય બનાવી.
ધર્મ અને રક્ષણ સુમેળ સાધ્યો. ઉત્તરમાં રામાનંદી
સંપ્રદાય, મહારાષ્ટ્રની વિદ્યાલા ભક્તિ, મેવાડ, રાજસ્થાન
અને વજ્જની દ્વાંડવનીય ભક્તિ ભારતભરમાં બ્યાપક
બનતાં ચંદીદાસ, વિદ્યાપતિ અને જયદેવ જેવા પ્રેમ-
લક્ષણા ભક્તિના ગાયકો સાંપડ્યા. તેમણે જે ભક્તિનો
રંગ લગાડ્યો તેના સ્ફુર્લિમંત્રે ચૈતન્ય, કબીર, તુલસી-
દાસ, ચંદ્રદાસ, નરસિંહ, મીરાં વગેરેનું ભક્તિસાહિત્ય
સર્જાયું.

અજરતી મધ્વાચાર્યની સાહિત્ય પર પ્રેમલક્ષણા

કાવ્યોમાં નોધપાત્ર અર્પણ કયું છે. જેમ નરસિંહ કમંડાના વળગણને તિરકારે છે, તેમ અખો પણ એની લક્ષણિક રીતે 'એક મૂરખને એવી રવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ' જેવી વ્યંગીકૃતિઓ આપે છે. પ્રેમનાંદ જેવા આખ્યાનસિદ્ધાંતોએ પણ દશમસ્કંધમાં "માડું માણેકડું રિસાયું રે શામળિયા" જેવા કાવ્ય દ્વારા ભક્તિતરસની ધારને વહેતી રાખી છે. રણછોડ ભક્તે

દિલમાં દોવો કરો દોવો કરો

દાસ રણછોડે ધર સંભાળ્યું

જહી કુંચીને ઊધાયું તાણું

ગયું ભોમંડળમાં અજવાણું...

દિલમાં દોવો કરો

કાવ્ય દ્વારા આત્મખોજની દૃષ્ટિથી પરમતત્ત્વને પામવાની કુંચી ખતાવી છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યના અંતિમ પ્રતિનિધિ દ્વારાએ અત્યંત રસિક ને કલાત્મક ગરબીઓ તેમજ પદો આપી શ્રાવણતાના જીવનને રસપ્રસાવિત કયું છે. તેના અને નરસિંહના સંવેદનોમાં કેવું સામ્ય છે એ નીચેની પદ્યોમાં પરથી જણશે

નરસિંહ કહે છે :—નામ ન જાણું પણ એ છે કાળો

ઓ જાણે ઓ જાણે કાઈ પાંડા વાળો.. નામ

મારગમાં પાસવડી પહાતાં,

ચિત્ત કરીને વાંધું

આસિંગન આપ્યું બહાસા અલભેલે

નોથ મન માન્યું. નામ

નરસિંહના સ્વામી આપણુ રમિયે

અંતર ટાળો અમશુ. નામ ન જાણું...

ત્યારે દ્વારામ કહે છે :—

પ્રેમની પીડા તે કોને કહીએ હો મધુકર

ચાતાં ન જાણી પ્રીત, અર્તા પ્રણય જાણે

હાયના કપાં તે હેયે વાઝાં રે હો મધુકર

કૃષ્ણ, ગોપી અને વાસલડીના સીમિત વિષયોમાં ફરતી તેની કાવ્યપદ્યોમાં ભાવવૈવિધ્યથી ભાવકના હૃદયને રસનીન કરી શકે છે. આવા શામળિયાથી એ રસમયજી

લેતા જણાવે છે:—

સ્વામ રંગ સમીપે ન જાણું,

મારે આજ થઈ સ્વામરંગ સમીપે ન જાણું.

જેમા કાળાશ તે તો સૌ સરખું,

સર્વમાં કપટ હશે અણું..મારે

કરતારી નિંદો ના કડું,

કાળજી ના આંખમાં અંજાણું મારે

દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો મન કહે જે

“પલક ના નિજાણું” મારે આજ થઈ

આમ મન તો રીસામણું નભાવી શકે તેમ નથી. ‘જે કાઈ પ્રેમચર્ચા અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમાંથી ફેરે’ જેવી પદ્યોમાંથી રસો વે સઃ એવા આનંદ સ્વરૂપને દર્શાવ્યું છે. દ્વારાએ તો એક વર્ષો ગોપીજન વલ્લભ અવર ન દૂલે કહી કૃષ્ણ પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. મધ્યકાલીન ભક્તિકાવ્યોમાં માનવહૃદયની આ ઉત્કટ સંવેદના પ્રણયગીતો દ્વારા જ વ્યક્ત થતી હોય છે, કારણ કે યવો વાયો જિવંતને એવા વૈખરીથી પર રહેલા પરમતત્ત્વની, જાવન બાહેરાં એ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ બીજા કયા સંબંધમાં વ્યક્ત થઈ શકે? ભક્તહૃદયની અમુત ભાવભગીઓ માનવજીવનની ઉત્કટમાં ઉત્કટ વાણીમાં મૂકી ખતીને સાકાર થાય છે આથી જ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિશૃંગારના કાવ્યોમાં રમણશૃંગારની સ્થા લાવવાની જરૂર નથી. હાથ હોમ તો ભક્તકવિના મોખ્ખા બાધાને.

જગતના ભક્તિસાહિત્ય તરફ નજર નાખીશું તો જ્યાં આ જ પરિસ્થિતિ જણાશે. ઓગરટાઇન જેવા ખ્રિસ્તિ ભક્ત, કે ખ્રિસ્તિ સાધ્વીઓ જીસસ પર વારી જવાની જ દૃષ્ટિ દર્શાવે છે ક્રીસ્ટી સુદી કવિઓએ પણ પરમતત્ત્વની ઉપાસના ખરેકે હકીકતથી જ કરેલી છે. આનંદ-ધનજી ને વિદાનંદજી જેવા જૈન સાધ્વીઓની ભક્તિ-નીચેની પદ્યોમાંથી અભિવ્યક્તિ પામી છે

પીયા બીન સુખશુધ ખુદા હો

વિરહ જુવગ નિસા સમે

મેરી સેજડી ખુદી હો

નિસદિન જેઉ તારી વાટડી

ધરે આવો રે દોલા.

અચયા :-

મીઠડો લાગે કંતડોને ખાટો લાગે લોહ
કંતવિદુણી ગોઠડી તે રણ મહિ પોક.
યશોવિજયનાં પદ પથ્ય આતું જ દેખાત પૂરું પાડે છે.
દા. ત.

પીઠ પીઠ કરી તુમને જડું રે, હું ચાતક તુંમ મેહ.
અર્ચાગીન સાદિત્વનાં પાશ્વત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી
આ સાંપ્રદાયિકતા દૂર થઇ છે, છતાં માનવહૃદયની આ
ચિરંતન ભાવના કોઇ ને કોઇ સ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ પામી
છે. બોળાનાથલાઇએ 'ધૃતર પ્રાચી'નામાં એકેશ્વરવાદ
તેમજ પરબ્રહ્મની નિરાકારતાનું પ્રતિપાદન કરતાંયે કોઇ
અદ્ભુત શક્તિની ઉપાસના તો કરી જ છે.

નરસિંહરાવે પ્રકૃતિ દ્વારા ધૃતરને કેવો સચરાચરમાં
વ્યાપી રહેલો નિરખ્યો છે તે તેમના જ શબ્દોમાં ભ્રમણે:

સુંદરશિવ મંગલગુણ ગાઈ ધૃતરા
વિશુવર ભવભયહારકે નમું મહેશ્વરા. સુંદર
મધુર કુસુમ વિશે રમે ગન્ધ સુંદરા
કૌમુદી મુદપ્રદ ઉપા મનોદારા
મૃદુલકંઠ કાકીભરવ અવણુ સુખકરા
સહુમાં વસતી, હસતી, શી લલિતા, સુંદરતા
તુજ જગદ્ગતિ, નમું મહેશ્વરા...સુંદરશિવ

'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ' કહેતાં કહેતાં 'શતદલ પદ્મમાં
પોટેલા' એ પરિમલને દીકો હોય તો દાખવવાની અરજ
કરતા કરતા કવિ ન્હાનાલાલને 'વિરાટનો લીડોળો આઠ-
મઝોળ' દેખાય છે, તો ધડીકમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના
એ સુરત અનુયાયી પોતાના નપતને દપકો આપે છે કે
'મારા નપણાની આળસ રે, નિરખ્યા ન દરિ ને જરી રે,'

"યતું ને કાપાયાં, ધડીક ધડી વાણીથી ઉચરું,
કૃતિ હૃદયેથી મન વિશે વળી ભાવ જ ધરું."
સ્વભાવે ભુદિયી શુભ અશુભ ને કાષ્ઠકે કહેઃ
દાગાદગે જોને તુજ ચરણમાં નાયજ ધરું."
એવી દાગાપના માગીને કવિ ન્હાનાલાલ પરમાત્માને
પ્રાર્થે છે કે :-

"અસત્યો માંદીયી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લાઇ જા.

હોડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લાઇ જા
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમોપે નાય લાઇ જા
તું લીણો હું છું તો તુજ દરસનાં દાન દઈ જા."
કાન્ત કે નરસિંહરાવ જેવાને 'એક ડગલું બસ થાય.'
એવી દીનતા હતી તો એવો જ ભાવ શ્રી દરિદર ભદ્ર
'એક જ ચિનગારી'ની માગણી કરતા દર્શાવે છે. તેઓ
કહે છે :-

એક જ દે ચિનગારી
'મદાનલ ! એક જ દે ચિનગારી
ચક્રમકં લોહું ધસતાં ધસતાં, ખરચી જિંદગી સારી
જામગરીમાં તણુપો ન પડે, ન કળી મહેનત મારી
મદાનલ ! એક જ દે ચિનગારી,
એક જ ભાવની અભિવ્યક્તિ જુદી જુદી બાધામાં
ક્યારેક કેવી એકસરખી થાય છે તેનું ઉદાહરણ કવિવર
દાગોરની નીચેની પંક્તિઓને 'એક જ દે ચિનગારી' સાથે
સરખાવવાથી ભેવા મળે છે.
કવિવર લખે છે :-

આશુનેર પારસમની
છા આવ પ્રાને
હે જીવન પૂત' કરે
હે જીવન પૂત' કરે
હલનહાને-આશુ નેર પારસમની.

(હે પ્રભુ ! તારા અગ્નિના પારસમણિથી આ જીવન પૂર્ણ
કરી દે ! એના દાહકે દાનથી આ જીવન પૂર્ણ કરી દે.)

ઈકે ભિજાગ્રી અને ઇરકે દકીરીના ઉપાસકે કલાપી
તો બધો જ ભાર ધૃતરને સોંપી દે છે. તેને હશી ફિકર
નથી. જ્યાં સુધી પરમાત્માની કૃપાસાગર નિગાહ જગત
પર છે ત્યાં સુધી. તે કહે છે :-

દેખી ધૂરાઈ ના ડરું કું, શી ફિકર છે પાપની,
ધોવા ધૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે પાપની.
કવિશ્રી સુન્દરમે જોને એકે વખત 'પ્રખર સદરાની
તરસથી, કંખી દત્તી તે કૃપાદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં તેમનું
રેણું આનંદવિભોરે કહી ગઈ છે કે :-

'દત્તી ઝખી જોને, પ્રખર સદરાની તરસથી,

અહીં તે છે હાવાં સકલનભના નીર લધને,
 'અહીં આવો એ સૌ નિજ નિજ તણાં ભીતર લધ.'
 શ્રી રાજેન્દ્ર શાહને 'શ્રાવણી મધ્યાન્હે' ઉત્કૃષ્ટર
 મહાદેવમાં કેવી અનુભૂતિ થઇ છે તે તેમના જ સ્પષ્ટોર્માં
 જોઇએ :-

‘ટોકે દષ્ટ વૃષભનંદિની પાસ બેસું’.

કેવી હવા હલમલે મુજ પદમ રાગે.

હું માનસી જલ દિગોલ્લસ મ્હેતપેખું,

ને ચંદ્રમૌલિ તણી કૌમુદી નીલબ્યોમે

કેલાસના પુનિત દર્યન ધન્ય પર્વ

ના સ્વપ્ન જગૃતિ, દુરિય ન તોય સર્વ,
 નરસિંહ, મીરાં, દયારામની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, આયના-
 સમાજીઓની એકેશ્વરી ઉપાસના, ન્હાનાલાલની પ્રેમ-
 ભક્તિ કે શ્રી સુન્દરમ, શ્રી રાજેન્દ્રની ચોગપ્રધાન ભક્તિ
 મને તે હોય પરંતુ માનવહૃદયની આ ઉત્કટ સંવેદનાને
 કહું સર્વકાં વૈખરીમાં ઉતારવા મથી રહ્યા જણાય છે.
 હુંકમાં નરસિંહથી નિરંજન ભગત સુધીના આપણા
 સર્વ કવિઓએ ગિરાગજનીમાં ભક્તિભાવના પ્રવાહને
 અસ્પષ્ટિત વહેવડાવ્યો છે. વેદથી માંડી આજ સુધીનાં
 ભક્તિકાવ્યોએ એક જ ભાવના પ્રવાહમાં ધારાવાહી
 રહીને ભારતીય સંસ્કૃતિના અઢાદીપકને જલતો રાખ્યો છે.

શ્રી. અરવિંદના નીચેના સ્પષ્ટોર્માં જ સમર્થન કરે
 છે. ‘The Divine gives itself to those who
 give themselves without reserve and in

all their parts to Divine.” આ આત્મનિવેદન
 તથા સર્વસમર્પણના ભાવ સાથે જ તેનું મહત્વ દર્શાવતાં
 તેઓ જણાવે છે કે ‘The descent of Divine
 Grace is not only necessary, but it is
 the chief factor.’ પશ્ચિમમાં આજે જે અજગે
 દેખાય છે, સમૃદ્ધિની ઊંચો હોવા છતાં હર્ષક ખાલી
 લાગે છે, ત્યાં પણ ચોગસાધના તરફનું વલણ દેખાય છે.
 ઈંગ્લેન્ડમાં એકસરૂં ગર્લીમાં ‘હરેકૃષ્ણ’નું મંડળ શરૂ
 થયું છે. અત્યંત ભોગવિલાસથી વાજ આવી જઇને
 હીરણી, બીટલીક કે બીટ્લેસો જોવા મળે છે, એ હકીકતો
 દર્શાવે છે કે પોતાના બાહ્યભાગ પર મુરતાક રહેવા છતાં
 માનવીને ક્યારેક તો ‘મીણું’ કહેવું પડે છે, પછી એ
 ‘મજેન્દ્રમેક્ષ’ જેવું કોઇ સ્તોત્ર દ્વારા હોય કે ‘Lead
 Kindly Light’ જેવી કોઇ પ્રાર્થના દ્વારા હોય.

આજે આપણે ત્યાં પણ પશ્ચિમના અસ્તિત્વાદની
 અસર જીવન અને સર્જન ઉપર વરતાય છે. એક જાતની
 હતાસા, નેરાશ અને વિષાદના સૂર કલાના સર્વક્ષેત્રોમાં
 સંભળાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે જીવનના ‘ઝાઝા-
 વાતોમાં’ અઢાની રિથર જ્યોત જ માનવજાતને પથપ્રદર્શક
 નીવડશે. કોઇ ગાંધી, કોઇ માટિનંદુમયર ‘કાંગ’ જેવી
 બ્યક્તિઓ જ માનવજાતને પ્રગતિને પંથે લઈ જશે.
 આવા જ કોઈ સંદર્ભમાં કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યું હતું કે :-

બેઠ એ ભરતગેત ! જુને તારી વાટ

જગત કાળને વાટ.

●●●

કહે છે-જેની નિંદા થાય એનાં પાપ પરવાર,

પછી જાને મને ના મુજને મુજ અવતારની નિંદા

-કિસ્મત કુદરેશી

પચ્ચીસ પૈસા, પચ્ચીસ પૈસા, દરેક વસ્તુના પચ્ચીસ પૈસા. મોર, સિંહ, પેન્સિલ, જે જોઇએ લઇ જાઓ, દરવાજા આગળ જ ફેરિયો બેઠો હતો: 'મમ્મી, મારે સિંહ જોઇએ છે.' મોના સિંહની ગંધ આવતાં ગાડીએ જોડેલો લોહો ચટકી જાય, એક ડગલું પણ આગળ ભસ્ત્ર ના પાડે, તેમ અદૃશ વાળી ઊભી રહી. વંદના યાત્રી, 'જે મોના, હજી આપણે અંદર દાખલ પણ નથી થયા, ને તે તોફાન શરૂ કરી દીધું? અરે, ટિકિટ લઈને અંદર જઈએ પછી જોજે તો ખરી, ચકડોળ ને જાતજાતની રમતો ને ખાવાનું જોતાં તું યાત્રી જશે.' સોનેરી વાળના બુઝખાં છટાથી પાછળ નાખતી મોના દહતાથી બોલી: 'નહિ મમ્મી, તે દિવસે સિનેમામાં સિંહનું બચ્ચું રમાડતી પેલી છોકરી નહોતી આવતી? હું પણ આ સિંહને દૂધ પાઈશ, મોટા કરીશ ને-' આજુબાજુના અવાજમાં મોનાનો અવાજ ભળી ગયો, મધમાખીના ગૂન ગૂન અવાજ જેવો લોકોનો શારખકાર, ચાકેલી વંદનાને વધારે ચકવી દીધી. ત્યાં જ મધુકર બોલ્યો, 'વંદના. મોનાની ઈચ્છા છે, તો એકાદ બે રમકડાં ખરીદી લઈએ.' બાપ દીકરી ક્યું રમકડું ખરીદ્યું તેની તપાસમાં જમીન પર બેસી ગયા.

વંદના અચ્છડ ઊભી રહી ચારે તરફ જોવા લાગી. આમ ઉદ્દેશહીન પરિસ્થિતિમાં ઊભા રહેવાનું એને સહેજ પણ ગમ્યું નહિ. કદાચ મિસિસ ગજદર કે ગુપ્તા એને જોઇ જાય તો કેવું લાગે? પોતાનો મોનો કેવી રીતે જાળવી શકાય? પણ મધુકરે લાડ લગવી મોનાને બગાડી નાખી છે. જે ગાંઠે તે હાજર કરી દે. પોતાની જેમ સામાજિક કાયદું કરવા માંડશે પછી જ સમજશે કે ભારત જેવા દેશમાં એવા કેટલાય દસિત, કુખી, પિણિત છે, જેમની જીવનની યુગ જરૂરિયાતો પણ સંતોષાતી નથી। ગયે અઠવાડિયે મંડળના દશાગ્રિહ ઉત્સવ પ્રસંગે પરિસંવાદ યોજવામાં આવ્યો હતો ત્યારે આ જ વિષયનું સમાપન પોતે કેવું સુંદર ક્યું હતું, ને આટલી સાત વર્ષની મોનાને આટલી આટલી સહૃદયી છતાં દરેક ચીજ ઓછી જ પડે છે. 'મમ્મી, જે મારે સિંહ આ-હ-હ-હ-હ-હ' મોનાના અવાજમાં પ્રસન્નતા વર્તાતી હતી; જીવનમાં બહુ જ મેળવી લીધા પછી પ્રસરતી પ્રસન્નતા। જાણે મોનાનો અવાજ વંદનાને કહી રહ્યો હતો, 'મમ્મી, મારે હવે કશું જ નોંધવું નથી.' વંદનાએ ઝડપથી ચાલી

મોનાનો હાથ પકડી લીધો ત્યારે દરવાજામાં થઈ અંદર દાખલ થયા.

આજે લગભગ ૧૧ મહિને ત્યારે જ્યાં આમ સાથે નીકળી શક્યા હતા, બાકી તો મધુકરની ક્રિયાદ હોવા છતાં વંદનાને સમય જ ક્યાં મળતો હતો ? ને કિંમતી સમય બે રાખૂના સમાજસેવકો એમ વેડફી દે, તો પછી કઈ રીતે દેશ પ્રગતિ કરી શકવાનો હતો? આવતી કાલે જ પ્રમુખની ચૂટણી માટેનો નોમિનેશન પત્ર બારવાનો છેલ્લો દિવસ છે. કોણ જાણે ક્યારે પાછા ધૈર જમ્મુ' ને ક્યારે મધુબેનને ઉમેદવારીપત્રક મોકલાશે, 'મમ્મી, મમ્મી ત્યાં ચાલ, બરોડા તારીને રીંગ હું નાખીશ તો આમ બેરવાઈ જશે,' એ રોસ આગળ સારી એવી બીડ હતી, દસ પૈસા કરીને રીંગ નાખવાની. સામેના સળિયામાં બરાઈ જાય, તો છનામ મળે. પોનાનો વારો ક્યારે આવે એની રાહ જોતી વંદના મોના સાથે ઊભી રહી પરંતુ દુરથી દેખાતી પગતોની, દારમણાની જેમ, લાંબી કતારનો અંત જ નહોતો આવતો. વળી જે ચાર પ્રયત્ને પણ રીંગ નાખવામાં સફળ નહોતા થતા, તે બીજા પચ્ચીસ પૈસા આપી મધુ એકવાર પ્રયત્ન કરતાં, હાથો જુગારી બનવું' રમે એ નિયમ મુજબ મધુકરે કહ્યું, 'આમ ને આમ ઊભા રહેવામાં બધો સમય જશે-એના કરતા ત્યારે, બીજા રોસ પર ફરીએ.' ને તેઓ કતારમાંથી નીકળી આગળ ચાલ્યા. ચક્રોચ્ચ, આજ કારતીને માપવા મધુનું જાયન્ટ વ્હીલ, મોતનો દૂબો, બધે કરતાં કરતા ત્યારે યાકય.

હવે સંખ્યા ઢળી ચૂકી હતી, દીવાના આજા પ્રકાશમાં આકૃતિ રચાઈ ઊઠતી નહોતી, ફિનિશરવાણની પાસે બંને આવી ચૂક્યા હતા, ત્યાં જ મધુકરે વંદનાને બૂમ પાડી: 'વંદના, અંદર ચાલ, આપણે સોફ્ટેસ્ટ જૂનો થઈ ગયો છે ને આપણે નવો લેવાનો છે, તો અંદર ચાલ, તપાસ કરીએ.' બંને અંદર દાખલ થયાં શો કેસમાં ડેક ધૂણવતી દીંગલી બેતી મોના ઊભી હતી, થોડી થોડીવાર પેલાં દીંગલી ભેરેથી હાં કહેતી માથું ધૂણવતી હતી, લગભગ અર્ધો કલાકે આગલા દીવાનખંડના માટે કંઈ જાતનું ફિનિશર લેવું તેની ચર્ચા કરી બંને બહાર નીકળ્યા.

'તું' એમ કહે છે, પણ વંદના, આપણા આગલા ખંડમાં બૂરા રંગનો સોફા કમ-એક મોટો ના પડે ?

મધુકરે કહ્યું 'ના, જો, આપણે રાઈટિંગ ટેબલને બારી આગળ ખસેડીએ અને મોનાના રમકાનું કાચનું કપાટ ગેલેરીમાં મૂકી દઈએ-તેને-એકાએક ધરતી ચાર દીવાલોને, પોતાની માનસસ્થિતિમાં વિચારતી વંદના અટકી ગઈ. મોના, મોના કયા છે ? આસપાસ નજર નાંખી કુજતા અવાજે મધુકરને એણે પૂછ્યું 'અરે હાં, આપણી વાતમાં મોના બૂવાઇ જ ગઈ' એ ક્યાં છે ?' મધુકરે પણ રોસની આસપાસ બેવા માંડ્યું. હાં, છેલ્લી મોનાને શો પિસ પાને ઊભી રહી હા કહેતી દીંગલીને ધ્યાનથી જોઈ રહેતી મધુકરે જોઈ હતી, ઉતાવળે એ કાચ સામે આવી ઊભો, આટલી વારમાં લાસ બૂટાની ફોકવાળા હા કહેતી દીંગલી ખરીદાઈ મધુ હતી, તેને રથાને ગુલાબી ફોકવાળી દીંગલી મુકાઇ મધુ હતી, મધુકરે જેવું એની સામે જોયું કે દીંગલીએ ડેકું ધુણાવી ના પાડી, દયામણે કાલે કહી જ નાખ્યું, 'ના, ના, મેં' મોનાને તથી જોઈ' હવે મધુકર પણ ગભરાયો. વંદનાને રોસ આગળ ઊભા રહેવાનું કહી એ તપાસ કરવા ગયો.

આજના ડેક સંજોગવા અને કેટલાક રોસ ખાલી થયા માયા. મકકે હવે વંદના બાંકડા પર બેઠી, આકાશમાં પૂર્ણ કળાએ ખીલેલો પૂનમનો ચાંદો દેખાયો. અહિંને એક જ વાર પૂરખારમાં એ પ્રકાશતો હોય છે. જ્યારે પોતે છેલ્લા છ મહિનામાં પહેલી જ વાર મોનાને લઇ અહીં મેળામાં ફરવા આવી, અને મોનાને પોતે સાચવી ના શકી, આવડા મોટા મેદાનમાં બૂલી પડેલી મોનાને શોધવી ક્યા ? વંદનાની આંખમાં આંસુ આવી ગયા, પ્રભુએ કાચની પૂતળા જેવી દીકરી આપી. પણ પોતે એને સાચવી ના શકી બધીવાર મોના કહેતી 'મમ્મી મારે બાઈ ના હાથે તથી જમવું, ટું' અને જમાડીસ તો જ આઈશ.' પણ પોતાને મંડળના કામમથિ કુસદ ક્યારે મળતી હતી ? 'આજે બાઈ આંક વાગે જમાડી લે, પછી મુક જન્મે, કાલે મમ્મી તને જાવતો કેસર નાખીને શીરો બનાવી ખવડાવશે.' પણ એવી કંઈ કાચો આવવાને મધુ, શીરો ધરમાં બન્યો પણ ખરો, પરંતુ મોનાની મમ્મીને રજતજ્યંતી ને શતાબ્દિની ઉજવણીમાં થી કુસદ ન મળી. હવે કદાચ વંદના ક્યારે પણ મોનાને હાથે શીરો નહિ ખવડાવી શકે. ક્યાંક પેપરમાં આવેલું હતું કે હોકરાં ઉપાડી દેશના બીજા ભાગમાં જઈ તેને વેચી નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર

એક ટોળકી હમણાં જ પકડાઈ છે, એવી એક પકડાઈ, ખીછ ટોળકી છે. તેઓનું શું? વંદનાની ધીરજ રહી નહિ, એણે પણ મધુકર ગયો હતો તે જ દિશામાં ચાલવા માંડ્યું.

અંધારામાં એ ઝોળખતું પણ મુશ્કેલ 'હવું' તોયે દરેક નાના છોકરા પાસે દોહીને, વંદના ખાતરી કરી લેતી હતી. થોડેક દૂર જતાં જ મધુકર હાંફેળો ફાંફેળો મળી ગયો, "આ તરફથી બધું જ ભેંધ વળ્યો. ક્યારે મોના દેખાતી જ નથી, ક્યાં ગઇ હશે? વંદનાએ ચિંતાથી પૂછ્યું, 'તમે પેલા મોનાના દૂધવાળા રોલ આગળ ભેંધ આવ્યા? મોનાને સાયકલની રમત જોવાનું' ખૂબ ખૂબ ગમતું હતું.' વંદનાનું ધૂરકું ગળામાં જ અટકી ગયું, 'ખૂબ ગમતું હતું.' ઠહું કે ગમે છે? તે. એને સમજાયું નહિ. હા, ગળામાં નાનકડી મોનાની ચેન પણ છે, કોઇ લલચાવી, ફસાવી એને. લઈ ગયું. હોય, તે ચેન કાઢી લઇ ગળું દાખીને કે ચપ્પુથી... વંદનાને થયું કે પોતે ગાંડી ધર્મ જશે એણે મધુકરનો હાથ પકડી રડવા જ માંડ્યું. મધુકરે ધીરજ આપવા માંડી, 'વંદના, શીત થા. અહીં પોલીસ સ્ટેશન છે, ચાલ, ત્યાં તપાસ કરવાનું થકીએ. આટલી બીડાં મોનાને ક્યાં શોધવી?' રડતી રડતી વંદના મધુકર પાછળ ચાલી. પરજિત હતાશ થયેલા ચોદાની જેમ! અત્યારે મિસિસ ગઝદર કે ગુપ્તા એને જોશે તો શું કહેશે, તે વાત વંદના સદંતર ભૂલી ગઇ હતી. અત્યારે પૃથ્વીની આસપાસ પરિભ્રમણ કરતા ચંદ્રની જેમ એનું મન મોના પાછળ ભમતું હતું.

પોલીસ સ્ટેશન પર છોકરીની હાજર, કેવા રંગતું ફોક પહેલું છે, રિમિન વગેરેની વિગતો મધુકરે લખાવી દીધી. ઇન્સ્પેક્ટરે ચિંતા નહિ કરવાની સલાહ આપી. આખો વખત વંદના બાંકડા પર નિઃશ્વાસુ રીતે બેસી રહી. મોનાને ખોદવાને લગભગ ઠલાક થવા આવ્યો હતો. માઇકમાં ચારે તરફ બહેરાતા થવા માંડી. મધુકરે પોતાના ધરતો ટેલિફોન નંબર ને સરનડ આપ્યું. શુન્યમનસ્ક બંને બહાર આવ્યાં. શું રાત્રે સુવર્ણ શોધતાં નિરાશા સાંપડે નેમ, આ બધા પ્રયત્નો નિરથક જવાના હતા? હવે, ક્યારેય મોનાનાં સોનેરી વાળને પોતાની રીતે વંદના નહિ ગૂંચી શકે? એક જ વાર, બે એક જ વાર બે પ્રશ્ન એના અધરાધીની કામા આપે અને મોનાને મેળવી આપે, તો પછી વંદના ક્યારેય પણ જીવને રંટી

નહિ મુકે. મોના કેટલીવાર જીદ કરતી. 'મમ્મી, બાપ નહિ, ટું જ રિમિન બાંધી આપ. તને ચાર પાંખડીવાળો કુચ્છો પાડતાં આવડે છે બાપને બે જ પાંખડીવાળો કુચ્છો આવડે છે.' પરંતુ વંદનાને ક્યારેય કામમાંથી નવરાશ ના મળી. હવે એ ક્યારેય મોનાને ચાર પાંખડીવાળું ફૂલ નહિ બનાવી આપી શકે. હજી તો પેલી સિંહચુંને ઘરમાં ઊછેરવી છે. ને સિનેમા મોનાને. બતાવવાનું બાકી છે, એને તરતાં બતકો બતાવવાં પ્રાણી સંસ્થાનમાં લઇ જવાની છે આવતા રવિવારે. આ બધું જ બાકી છે, ને એની મોના ખોવાઇ ગઇ સદાને માટે! હવે કદાચ ક્યારેય નહિ મળે.

બંને દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યા. હવે બીડાં એકી થઇ ગઈ હતી. આંકડામાં દિગ્ગ નાખવાની રમતવાળા રોલ પર ખાસ બીડાં નહોતી. 'આવો. બહેન! નક્ષત્ર અજમાવો, જુઓ.' એવા આમંત્રણ છતાં વંદનાને હવે એમાં રસ નહોતો રહ્યો. ગોળ ફરતા ચક્રોળની જેમ, એ પોતે સ્થિર લાગતી હતી. સમસ્ત વિશ્વ જ ચક્રોળો લેતું હોય, એમ ફરતું લાગતું હતું. જાપાન ઓલીસમાં બેઠેલા લોકોને ધડીભર લાગતું કે પોતે આકાશમાં પહેંચી ગયાં છે. પણ ખીછ જ ક્ષણે ધરતી પર પછડાતાં, વારતવિક્રતાનું ભાન થતું હતું. વંદનાને ચક્રોળમાં બેઠા વગર એવો જ અનુભવ થતો હતો, 'અંધેરી નગરી ને ગંડુ રાત્રી'ના રાત્રીમાં બધું એક જ લાવે વેચાતું તે સુખ્ય 'પચ્ચીસ પૈસામાં દરેક ચીજ લઇ જાઓ'નું ગાણું ગાતો મોર-સિંહ-હંસ ચેચનારા, હજી બેઠો હતો. 'બાપ સાહેબ, એકેકના વીસ-વીસ પૈસા જ આપજો, આ પાંચ રમકડાં રૂપિયામાં લઇ જાઓ. આટલા જ વર્ષા છે.' કરગરી પડતાં પેલો બોલ્યો. વંદનાની આંખો ફરી બીની થઇ. કોને માટે? હવે એ હંસ, મોરથી રમવા એને ઘેર કેણું છે? જવાબ પણ આપ્યા વગર ઉતાવળમાં એણે ચાલવા માંડ્યું, 'હે' મધુકર, દોઢ કલાક થઇ ગયો. હજી મોનાનો પતો નથી, કોઇ ઉપાડી તો નહિ ગયું હોય એને? મધુકરની ધીરજ હવે ખૂટી. 'તને ખબર છે, તેટલી જ મને છે. છોકરીને આટલી બીડાં છુટી રખાય? પણ તને બાઇની ટેવ એવી ગઇ પડી છે કે બાઇ સાથે ના હોય, ત્યારે આવો જ કંઈ ડબ્બો ચલાવો! મુંબઇ જેવા મોટા શહેરમાં રાતે દસ વાગે સ્વાત વર્ષની છોકરીને ક્યાં શોધવી? વંદના

મુંગી જ રહી. બહુ થયું, હવે જો એની મોના મળી
 નય તે વંદના એને કાંઈને જ મેસી રહેશે. ન કોઈ
 મંડળની પ્રમુખ બનશે, ન મંત્રી, વંદના ને મોના, પેટ
 ભરીને વાતો કરશે, બરફ જેવી રવેત બાળાની વાર્તા
 કહેવાની હજી બાકી છે, તે તરત જ ઠંડી દહણ થરની
 બહાર મોના વગર હું ક્યારેય પગ નહિ મુકું, પ્રધાનપદ
 સુધી પહોંચવાની વંદનાની મહત્વાકાંક્ષા, મોટા રાક્ષસ
 ધુમાડાનો મોટો યજ્ઞ નાની માટલીમાં સમાઈ નય, તેમ
 મોનામાં સમાઈ ગઈ. રસ્તામાં થોડે દૂર જ બીજી પોલીસ
 ચોટી આવતી હતી. કંઈક વિચાર આવતાં મધુકરે ગાડી
 ચોભાવી 'વંદના, ચાલ, આ પોલીસ ચોટીએ પહોંચી
 જાયએ,' જાણે લોહી ચૂસી લે, પછી ગ્રાણીની હાથત
 થાય, તેમ કાથડતે પગે વંદના નીચે ઊતરી. બંને ચોટીમાં
 દાખલ થયા-આશ્ચર્ય! મોનાને એક આખરે કપડામાં
 સળંગ થયેલો પોલીસ નીચે નખીને કંઈ પૂછી રહ્યો
 હતો. વંદનાએ ચીસ પાડી 'મોના.' ને દેડતી મોના વંદ-
 નાના હાથમાં સમાઈ ગઈ. 'ખારી દીકરી, બે કલાકથી તને
 શોધીએ છીએ. હાથ, અળી ખરી!' મોના કુરેકે કુરેકે
 રડવા લાગી. ઈન્સ્પેક્ટરનો આભાર માની મધુકરે મા-
 દીકરીને મોટરમાં બેસાડી દીધાં. બે કલાકના માનસિક અજ
 પછી ત્રણેને થાક લાગ્યો હતો. વંદનાના બોળામાં મોના

બેઠી બેઠી સફેદ પરીઓના ટોળાંએ જોડ રહી હતી. અર્ધ-
 કલાકમાં ત્રણે જણા ખુશખુશાલ થઈ ઊંઘવા લગભર
 અગિયાર વાગે સૌ ઘેર પહોંચ્યા. ધીમા અવાજે, મોનાનું
 મનગમતું ગીત ગાઈ વંદનાએ પોતાના પક્ષે પર જ
 સુવાડી દીધી.

ઘેરાતી રાતમાં મોનાને સપના આવતાં હતાં. 'ના
 પરીરાણી! મારે તમારા શબ્દમાં નથી આવવું, મને
 મનગમતી સ્થિતિમાં મગી સાથે રહેવા દે.' વંદનાની
 સ્વપ્નસ્થિતિમાં બુકું જ ચિત્ર દેરાણું હતું. આજીવન
 સેવામતવાદી, લોકસેવક વંદનાએને સરકાર તરફથી
 ચંદ્રક એનાયત થાય છે! અબકારા સાથે વંદના જાગી
 ઊઠી. બેટીને સુઈ રહેલી મોનાને ધીમેથી એણે દૂર કરી.
 ને ફાંન બોલ્યો. 'મધુમેન તમે મારે માટે બરેબર પ્રયત્ન
 કરશો ને? તો પછી તમારા બધાનો આગ્રહ છે, તો
 કાંઈપર સાથે પ્રમુખપદ મોટું' ઉમેરવારીપત્રક હમણાં જ
 મોકલાવું છું.'

રાતની વેળા મરી ચૂકી હતી-આગલા દિવસની
 પોતાની ક્ષણિક કાવેઈમિને થાક કરતાં વંદના તુચ્છ-
 કારપૂર્વક હસી-મીકું ગીત ગાયગણતી અંદર ચાલી ગઈ.

● ● ●

કલ્પિકા

કેવળ આકર્ષણ એટલે પ્રેમ નહિ એ આકર્ષણ ભક્તિમાં
 પરિણમવું જોઈએ. ભક્તિ એટલે અન્યને ખાતર -
 કવને-જાતને ભૂલી જવાની શક્તિ! જે પોતાના
 સુખની વાત ત્યજી શકતો નથી. જાતની
 મોટાઇને જે ભૂલી શકતો નથી, તેનાથી
 અન્યના હૃદયની પૂલ આરપણ થઈ
 શકતી નથી. એનો પ્રેમ કોઈ કાળે
 ભક્તિની કક્ષાને પામી શકતો
 નથી. આકર્ષણમાં પ્રમુખ વસ્તુ
 આકર્ષણનો આત્માઉપભોગ
 છે. જ્યારે ભક્તિનો આત્મા
 ત્યાગ છે.

—વિ. સ. ખંડેકર

પ્રાણ્યકથા

(માનવીય)

એક છોકરો અને એક છોકરી એમ કુલ બે જણ હતાં. છોકરો રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની નવલકથાના પાત્ર જેવો ઉદાર, ધીર અને સંયમી પ્રકૃતિવાળો હતો. એને સમાજસેવાના વિચારો આવતા, ગાંધીવાદના પુસ્તકોથી ધરના કબાટો ભરી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવતી, બદલાતો સમાજનાં સ્વપ્ના આવતાં, રાત્રે ઊંઘમાંથી જાગી જતો ત્યારે બારી પાસે ગિલા રહી ઊંઘતા રાહેરને જોતાં એને કોઈ નવલકથાની વિરહી નાપીકા યાદ આવી જતી. એમ તો એ કોલેજની નોટ ધૂંકના પાછળના પાને સુવાક્યો લખતો, શાયરીઓ ટપકાવતો, કવિ કલાપીની કવિતાઓ ગોખતો, કમળનું કુલ ચીતરતો, ફિરજોવાળો સૂરજ ચીતરતો, હંસનું નેકું ચીતરતો, આદ્યશર્મા ઊડતા પંખીઓ ચીતરતો. નેકું ચીતરવું એ એનો શોખ ન હતો. એનો પ્રિયશોખ તો હતો વાંચવાનો. એ રોજનાં એકનાં હિસાબે પુસ્તક વાંચતો. વર્ણ એ એવા આગ્રહી મનનો હતો કે પુસ્તક વાંચવું તો સારા લેખકનું જ, કે જે આપણા જીવનમાં ઉપયોગી થાય, આપણને બે વાત શીખવા મળે. નહિ તો પુસ્તક વાંચી આંખો બગાડવાનો શું અર્થ? આવતી કાલે એ ડોક્ટરને આંખ બતાવવા જવાનો હતો. કદાચ પછી સોનેરી ફેમના એકત્રીસ રૂપિયા ને પંચોતેર પૈસાના ચરમા. ચહેરો બદલાઈ જશે. નવા ચહેરાની ઓળખાણ થશે. નવલકથાના કુખ્ય પાત્ર જેવો ગંભીર ચહેરો, એ આજથી નિચારોમાં કુબી ગયો.

છોકરી તો છેલ્લા નવ વર્ષથી ચરમા પહેરતી હતી. એને વાંચવાનો ખાસ શોખ ન હતો પણ ફિલ્મ જોવાનો જખખર શોખ. ફિલ્મી ગીતો એને એટલાં તો કંઈક થયેલાં છે કે કારતીના ઘાટ પર રોજ સ્લોક બોલતાં પડિતો શું હિસાબમાં! રેડિયો પરના ફિલ્મી ગીતોના કાયકમ વિશે એ એક પણ બૂલ વગર ચટપટ ચટપટ બોલતી. રેડિયો સિલોન એનું પ્રિય સ્ટેશન હતું. રેડિયો સિલોન સ્ટેશન જ્યારે વાગતું હોય ત્યારે એ ખુશ થઈને રૂમમાં નખરાળી ઢબે આંટા મારતી. સાથે-સાથે ગાતી અને કાંઈકાર નાચી પથુ લેતી. નાચવું એ એનો બીજા નંબરનો શોખ હતો. એ કહેતી કે નાચવું અને ગાવું એ બન્ને એક જ શોખની બે બાજુ છે, એક-બીજા સાથે સંબંધીત. એના પરપા ક્યારેક રમુજમાં કહેતા કે પોતે છોકરોને કરિયાલરમાં માત્ર રેડિયો સિલોન વાગતા પત્રિ ડાઉન રેડિયો આવવાના છે. આ સાંભળી

શશિ શાહ

છોકરી હસતી, આંખો પટપટાવતી દીવાલ પર લટકતાં કુબ્જના કેબેન્ડર પર નેઈ રહેતી વિચારોના એક વટોળ ઊઠતો, રેડિયો સિલોન, કરિયાવર, લગ્ન, શરણાધના સુર, હાથની મેંદી ધીમા ઝગ, ચાર ફેરા, જાનવા, વાતાવરણમાં ગૂંચળું ફિંદમી વિદાયનું ગીત અને છોકરો અને છોકરો.

આ એક છોકરો અને એક છોકરી, નવલકથા કે ફિંદમી બને છે એમ અનુભૂતા પરરપરના પરિચયમાં આપ્યા વાત એમ બની કે બન્ને બસમાં બેસી કોલેજ જઈ રહ્યા હતા. કન્ડક્ટર આવ્યો છોકરીને પુછ્યું કે ક્યાં જવું છે? કોલેજ રેન્ડ, જવાબ તો આપ્યો પણ પસંબાંધો પૈસા કાઢતા હાથ ધ્રુણ ગયો એ પૈસા ભૂંધી ગઈ હતી. કન્ડક્ટરે ટિકિટ આપી અને પૈસા માગ્યા છોકરીની અકળામણ વધી ગઈ એ કન્ડક્ટરને વિનતી કરવા ગઈ પણ ત્યાં બાગુમાં બેસેલા છોકરાને પરિચિતિનું બાન થતાં એનામાં હિંદાર, ધીર અને સંયમી પાત્રોના સંસ્કાર જગી ઊઠ્યા. એણે છોકરીની ટિકિટના પૈસા, છોકરીની છાંછા 'ઓછી હોવા છતાં ચૂકવ્યા અને ફરજ અદા કર્યાના સતોષ અનુભવ્યો છોકરીએ સહકર્મી આભાર માન્યો ત્યારે છોકરાએ પ્રત્યક્ષ તરમાં જણાવ્યું કે એ એની ફરજ હતી.

કોલેજ રેન્ડથી સાત મિનિટનો કાલેજનો રસ્તો હતો આ સાત મિનિટ બન્ને સાથે ચાલ્યા. અને આ સાત મિનિટમાં બન્નેએ પરસ્પર વિશે બને એટલું જાણી લેવા પ્રયત્ન કર્યો બન્ને એકબીજાથી પ્રભાવિત થયાં હતાં અને છૂટા પડતી વખતે ફરી મળીશું એવી દૃઢ વાત કરી છોકરાને થયું કે પોતે છોકરીને એકલેટ ખવરાવવી ઉતાવળમાં ભૂંધી જ ગયેલા આ જુરો અવિનય જેવું કહેવાય અઝાદ ફરી કાસે—

એક રાતનું લાલુ અંતર કાપી છોકરો અને છોકરી બીજા દિવસે એ જ સમયે અને એ જ બસના મહેવા ત્યાં સુધીમાં છોકરીએ કેટલાયે વિરહી ગીતો ગાઇ નાખ્યા હતા અને છોકરાને ત્રેમ એ આકરમાં છે એ વાત રપહટ કરતા નવલકથાનાં પ્રસંગો આકાશમાં ઊડતા બગલાઓની જેમ દારબ ધ વાદ આવી ગયા હતા છોકરાને અડધી રાત પછી જિંદ આવી હતી અને છોકરીની પરાંટિએ અંખ ખૂલી ગઈ હતી તે પછી બંધ થઈ ને નહીં.

વચ્ચે બે દિવસ કોલેજમાં રળ આવી

છોકરા અને છોકરીને આ બે દિવસનો વિરહ અસહ્ય લાગ્યો સમય અનત લાગ્યો છોકરો જ્યાં ત્યાં છોકરીનું નામ લખ્યો અને જુસની નવલકથાના પ્રણયી સવારો વારંવાર વાંચતો અને છોકરીને યાદ કરતો એને મેન પડ્યું ન હતું. આકાશમાં ઊડીને છોકરીના ઘેર ગુપચુપ પહોંચી જવાની બાળક છપ્પા થઈ આવી પછી એ ચકલીની ધ્યાં કરી પણ મર્મા આડો પાયો છોકરીએ પાળમાં બરાવેલું ચુલાનું ફૂવ વાદ આપ્યું.

છોકરાએ આ બે દિવસોમાં રેડિયો સિલોન પરથી માત્ર દદીલા અને વિરહી ગીતો જ સાંભળ્યા બીજા ગીતો આવતા એ રેડિયો બંધ કરી દેતી અને છોકરાના ધરની દિશા તરફની બારી પાસે જઈ બેસી રહેતી એને કથાંબ મળતું ન હતું. વારંવાર કુબ્જની છબીવાળા કેબેન્ડર પાસે બેસી રહેતી એને છોકરાની છાતીના બાળ વાદ આવતા

આમ, જેમ તેમ કરી બે દિવસ ચાલ્યા ગયા અને ત્રીજા દિવસે બન્ને મળ્યા. છોકરાએ રોકરોડ કરવા હાથ લાગ્યો અને છોકરાએ પકડી લીધી. એક ક્ષણના પચ વિરામ તર એ બોલી મઠ જિંદગી સુધીનો સાથ આપ જ નિલાવીશ ને?

છોકરો બેઠા ન શક્યો, માથું હલાવી હા કહી. અને ચાર આંખ બીની બની ગઈ પ્રણયની પરાકાષા દર્શાવતું ફિંદમનું પોસ્ટર ત્યાં જરૂરી ન હતું અને કબૂતરોનું તે સમયનું સવનનું દરમ પચ અનિનાય ન જ કહી શકાય

અહીં બીજો

(આ નાટક ચહેરમાં ખૂબ પ્રિય બન્યું છે ત્રણ દિવસ અઝાદ ટિકિટ પૂરું કરાવી લોકો હોશીરોશ નાટક જોવા જાય છે. નાટક પૂરું થયા પછી બધા વાતો કરે છે કે આ ધરધરની સળગતી સમસ્યા છે અને નાટકમાં એટલી બધી વાસ્તવિકતા બતાવાઈ છે કે આપણે એ જુલી જપ્તએ છીએ કે આંડોટારિયમમાં મળ્યાનું આ ત્રિઅકી નાટક છે કે આખ સામે બનતા બન વે. આવા નાટકો બહુ ઓછા આવે છે, વિગેરે વિગેરે બહુ દૂર સમયમાં ૧૦૧ જેવ પૂરા કરી નવે રેકોર્ડ આ નાટકે નોંધાવ્યો છે અને હજુ એ હાઉસફૂલ જાય છે— આટલું નાટકની લોકપ્રિયતા વિશે ધિયેટરની બહાર

ચલ્યા મમરા વેંચનારા પણ ત્રણ વખત નાટક જોઈ
આવ્યો છે. બહારગામથી આવતા મહેમાનેને ખાસ આ
નાટક બતાવવામાં આવે છે અને મહેમાનો પોતાના વતન
જઈ મિત્રો, સંબંધીઓ અને પાડોશીઓને આ નાટકની
પ્રથમ રસિક રીતે વાર્તા કહી પોતાની દીકરીના સુખી
સાસરાની વાત કહેતો હોય એમ ભરપેટ વખાણ કરે છે
અને પોતે જાણે દારી જત્રા કરી આવ્યો હોય એમ
પરમ સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. હાલ આ નાટક પાટકર
હોલમાં આવી રહ્યું છે અને અત્યારે બીજા અંકની
પરિકાષ્ઠા દર્શાવતા સંવાદો આવી રહ્યા છે.)

સ્ત્રી - (ધીરા સ્વરે) તું મને—

પુરુષ - મને કશું સમજાતું નથી, તું મારીને વાત તો કહે.

સ્ત્રી - હવે કહેવા જેવું મારી પાસે રહ્યું છે પણ શું ?
(પળેક અટકીને) કશું નહીં. હું જિંદગી દારી
ગઈ છું, મેં બહુ સુખાવી દીધું છે.

પુરુષ - હું તારી સાથે છું ત્યાં સુધી તેં કશું યમાવ્યું
નથી. હું છું ને તારી આખી દુનિયા છે, પણ
તું આમ—

સ્ત્રી - તું ભલે મારી સાથે હોય, પણ હું અભાગણી
તારી સાથે નહીં રહી શકું, તું મને—

પુરુષ - એટલે ?

સ્ત્રી - તું મને માફ કર (દરકાઠામાં આવજો) તું મને
માફ કર. મેં મોટો અપરાધ કર્યો છે. હું તને
પરણી નહીં શકું.

પુરુષ - હે !

(સ્ત્રી પુરુષના ખભે માથું ઢાળી રહે છે)

પુરુષ - તો પછી આપણે મહેલાં રવંનાઓનું શું ? આપણા
અરમાનોનું શું ? આપણો પ્રેમ, આપણો
સંબંધ—

સ્ત્રી - સમજ, એ બધું એક સ્વપ્ન હતું.

પુરુષ - પણ—

સ્ત્રી - (પુરુષના બન્ને હાથ પકડી) ઘર અને સમાજ
પાસે હું દારી ગઈ છું. એ લોકોની ઇચ્છા
પ્રમાણે હવે હું ગમે ત્યાં પરણી જઈશ. તું
મને ભૂલી જશે. આપણે ભલે દૈહિક રીતે
એક ન થયા. મનથી તો એક જ છીએ.

આ ઐક્યને કાણ તોડી શકશે ? આ ભવે નહીં
તો આપણાં ભવે આપણે મળીશું.

(પુરુષની આંખો ઘીની બને છે, એ આ અણધાર્યા સમાચારથી
એટલો તો ડહાણ ગયો છે કે એના માટે શબ્દો ખોવાઈ
ગયા છે. જો રહે છે. એના આંસુ પુરુષના ખભાને
બીજવી રહ્યાં છે.)

પુરુષ - કુંડુંબ અને સમાજને ખાતર આપણે આપણા
પ્રેમનું બલીદાન આપવું પડશે ?

સ્ત્રી - બીજો કોઈ રસ્તો નથી. મા-બાપ એર ખાવાની
વાત કરે છે. તું મને માફ કર, માફ કર. દેહથી
ભલે આપણે જુદા રહીશું પણ મનથી એક જ
છીએ. તારી વાદ કુ જિંદગીભર સાચવી રાખીશ.
પ્રેમમાં દૈહિક મિલન કરતાં આત્મીય એકતા વધુ
મહત્વની છે. (અટકીને) તું એકવાર સ્વપ્નને
કહે-માફ, માફ.

પુરુષ - (દબાવેલા અવાજે) માફ !

(સ્ત્રી પુરુષને આલિંગન લે છે. સ્ત્રીના કુરકાનો
અવાજ ઓડિયોરિયમમાં ધ્રુમી વળે છે અને પુરુષના
આંસુઓ સ્ટેજની લાઈટમાં ચમકે છે. પડદો પડવાને
હજી અડધી મિનિટની વાર છે.)

★

બીજો અંક પૂરો થયો. ત્રીજો અંક શરૂ થતાં
પહેલાં દશ મિનિટનો વિરામ પડ્યો. ઓડિયોરિયમ પ્રકાશથી
ભરપૂર થયું. પેક્કે પેસાળ કરવા કે ચોપકાન-વેકર
ખાવા બેઠા થયા. સાડીને સરખી કરતી ભારતીની નજર
આગળની ત્રીજી દારની પ્રથમ પુરુષી પાસે બન્ને હાથ
ખિસ્સામાં નાખી બેઠા બેઠા આખસ મરડતા પ્રવિણ પર
પડી અને એનો સારી સરખી કરતો હાથ અટકી ગયો.
ચોગાનુચોગ પ્રવિણની નજર પણ બગાડું ખાઈ લીધા
પછી ચહેરા ફેરવ્યા ત્યારે ભારતી પર પડી. એણે
ખિસ્સામાંથી બન્ને હાથ કાઢી નાખ્યા. એક હાથ પુરુષી
પર મૂકી, એક હાથના ઇશારાથી પૂછ્યું કેયારે આવી ?
અથવા તો, અહીં કયાંથી ?

[અહીં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવાની કે ભારતી
અને પ્રવિણ એક સમયે પરસ્પરને ખબર આહતાં હતાં.
જિંદગી સુધી સાથે રહેવાના કોલ દેવાયા હતા. પ્રવિણને
એ વાત બરાબર વાદ છે કે ભારતીએ પ્રેમનો પ્રથમ

એકરાર કર્યો હતો ત્યારે એ જો મકાનની દીવાલને
અડીને ઊભાં હતાં ત્યાં બારીના બાજુ પર કચ્છતરતુ
નેકું સંવનન કરતું હતું. પછી પોતે ભારતીની હકપચી
પકડીને આ સુંદર દરમ બતાવ્યું હતું અને ભારતીના
રસથાંસા જેવા શબ્દો દતા: શુકન સારા છે ૪૦૦૪ એક
દિવસ પ્રવિણ ભારતીના લગ્નની કંકેનીના દુકામ કરી
બારીમાંથી નીચે ફેંકતો હતો ત્યારે બાજુ પરથી
કચ્છતરતુ નેકું પાંખો ફફડાવતું ઊડી ગયું હતું. પ્રવિ-
ણને ભારતીનો પ્રેમનો પ્રથમ એકરાર યાદ આવેલો,
સંવનન કરતાં કચ્છતરે આંખો સામે દેખાયેલાં અને એણે
એક મોટી ગાળ દીધી હતી-ભારતીને નહીં, પ્રેમના
નાટકને]

અને ઓગિસ્ટિયમની બહાર આવ્યાં, પ્રવિણ પોપકોન
ખરીદવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે ભારતીએ નેકલેસ પર
આંગળીઓ ફેરવતાં કહ્યું કે એ હજી નથી પરવે એટલે
આવું ખાવામાં મજા આવશે. અન્નેએ કોકો કોલા પીધી.
ભારતી નીચું મોઢું કરી પંસમાંથી પૈસા કાઢતી હતી

અને પ્રવિણ કાઉન્ટર પર પૈસા ગણતા માથુસની ઝડપ
જોતો હતો. વિરામ પૂરો થવાની ઘંટડી વાગી એટલે
પ્રવિણે પૈસા ચૂકવવા માટે ભારતીને ઉતાવળ કરવા કહ્યું.
કાઉન્ટર પરનો માથુસ હર્યો. પ્રવિણને થયું કે ભાર
તીના પંસમાં એના પતિના કેટલા પૈસા હશે !

ભારતીએ પ્રવિણને કહ્યું: નાટકનો ત્રીજો અંક
ખિલકલ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ છે. મેં એકવાર આ
નાટક જોયું છે. અને ત્યારે આ નાટક ખૂબ મનેણું.
પણ આજે એની પોકળતા, એની કૃત્રિમતા, એની
અવાસ્તવિકતા ખૂબે છે. ત્રીજા અંકમાં પ્રેમને એટલો
દિવ્ય બતાવ્યો છે કે બીજા અંકમાં શારીરિક રીતે એક
ન થઈ શકેલા પ્રેમીઓ જિંદગીભર ભગ્નપ્રેમનો ભાર
લઈ રહે છે. મનના બંધનમાં બંધાયેલા આ પ્રેમીઓ
આત્મામાં એકપર્યાયે માને છે, હૈદિક સંબંધને ગૌણ
સમજે છે. આદ્યાના એકીકરણ ને એનને પ્રેમ નામ
આપ્યું છે. પ્રેમને એટલો હૃદયે જિંદગી લઈ જઈને દિવ્ય
બનાવ્યો છે કે .

With Best Compliments

from



A WELL WISHER

વાત અધૂરી રાખી ભારતીએ પ્રવિણને કહ્યું : આપણે નાટકનો ત્રીજો અંક જોવો નથી. હું તને ત્રીજો અંક બતાવું છું, ચાલ આપણે તારા ઘેર જઈએ.

‘અને ઘેર આવ્યાં.

‘ભારતીએ રૂમને બરાબર બંધ કરતાં કહ્યું : પ્રવિણ, પ્રેમ એ શબ્દો નથી, તડપતાં હૃદયનો એ રૂપાળો આલિષ્કાર છે. હું બલે સંજોગો પાસે મજબૂર બની બીજે પરણી પણ તારા પ્રત્યેનો પ્રેમ હજીયે મારામાં શિયાળાન સળગતા કોલસાની જેમ જાગતા પડ્યો છે. પ્રેમ એ માત્ર ભૂતકાળ નથી કે પસંગમાં પડ્યા પડ્યા વિતેલા દિવસોની રમૂતિને આપો બંધ કરીને વાગેલાં કરવી. આત્મા અને દેહના મિલન વગર એ પૂર્ણત્વ પામતો નથી. વાસના એ પ્રેમથી પર નથી, એવું અંગ છે, અને આ હકીકતની ઉઘાડી હાંસી નાટકના ત્રીજા અંકમાં થઈ છે પ્રવિણ...

પ્રવિણના કાન ગરમ થઈ ગયા. ભારતીની નજર બહાર કશું ન હતું. એણે રૂમની બારીએ બંધ કરી. અને પ્રવીણની નજરે જતાં પહેલાં ધીમા અવાજે વાગતા રંગિયોની સ્ત્રીએ જોઈ કરી. પ્રવિણે એને ખેંચી કે એણે પ્રવિણને ખેંચ્યો એ નક્કી ન થઈ શકે એટલી ઝડપે આલિંગન રચાઈ ગયું. પસંગ નજરે હતો. ભારતીએ સૂતાં સૂતાં પ્રવિણના શરૂના બટન ખોલી નાખ્યા ત્યારે એ ભૂલી ગયો કે થોડીવાર પહેલાં જ પોતે ભારતીને કહ્યું હતું : હું તો હવે પરાઈ બની ચૂકી છે. આપણે કોઈ બૂલ ન કરી બેસીએ એ માટે સાવચેતી રાખવી પડશે. અને પછી ભારતીનું ‘અઅઅઅ’ દસવું.

ત્રીજો અંક ચાલતો હતો ..

(ભારતી અને પ્રવિણના વાલનાથી લથળથ દેહ શારીરિક એકત્વની નજરે જઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે ભારતીના ન ખોલાયેલા શબ્દો આ પ્રમાણે : પ્રવિણ, તારી સાથેના સંબોગને હું પાપ સમજતી નથી. પેલા નાટકના ત્રીજા અંકમાં બને છે એમ લગ્ન પછી પણ ભૂતકાળના પ્રેમને સતત યાદ રાખીને આત્મીય એકત્વમાં એ લોકો જીવે છે. ને આત્માના ઝીંકયને પાપ ન ગણવામાં આવતું હોય તો દેહિક મિલન માટે શાથી ? લગ્નને હું સંકુચિત અર્થમાં લેતી નથી અને પ્રેમને હું

પ રો ૯

—પ્રાણજીવન મહેતા.

સીમ ઓઢીને

સુતેલું મામ સળવળતું.

આંખ ચોળતાં

ગઈ રાતનું સ્વપ્ન

રકતવણું આભમાં પાછું આલેખાય.

હુમ્મસમાં અટવાયેલું પરાંદ

ધીમે રહીને

ઝંકળના મિંદુમાં હળવે હેઠે ઝરતું આવે.

ઝાડની કિચેરી ઝાલે

ગઈ સાંજના મુકેલા

પોત પોતાના ટકુકા લઇને

પક્ષી રોળાં બિડ્યાં.

હવે તો

હમ્મર વલોણે વલોવાતું પરાંદ,

ધડી પછી તો

માખણના પિંડ સમાણે સુમ

તરતો થારો મારી અધધુલેરી આંખોમાં,

● ● ●

નિશાળ અર્થમાં સમજુ છું. પ્રેમની શુભતાને નામે વાસનાને અન્યાય કરવામાં આવે છે. માત્ર આત્મીય એકેય એ-અપૂણું પ્રેમ છે, જ્યાં સુધી એ દૈહિક મિલન પામતો નથી ત્યાં સુધી એ પૂણ્યત્વ પામતો નથી પ્રેમ એ માત્ર આત્માનું જ સંતાન નથી, શરીર પર પણ્ય એનો કંપ હિંસાય છે. આપણે, પેલા નાટકના ત્રીજા અંકની જેમ પ્રેમને એટલી હદે હિંમત લઇ જઈને દિવ્ય બનાવી દીધો છે કે આખરે એ માનવીય મટી ગયો છે. હું માનવીય પ્રેમ જાંખું છું. ક્ષમ પછી પણ તારી સાથે માત્ર આત્મીય નહીં પણ શારીરિક સંબંધ બાંધીને હું આપણા પ્રેમને દિવ્ય બનાવો અટકાવી

માનવીય કક્ષાએ રાખીશ આપણી નીતિમતાના ધારણો બધે એને 'ન રવીકારે' આપણે પ્રેમ તો આપણા જ છે ને ! નાટકના પ્રથમ ભે અંક હમેશાં સરખા જ રહ્યા છે, પણ્ય ત્રીજો અંક... પ્રવિણ તે આજે ઘડી નથી કરી ?

હારતી અને પ્રતિજ્ઞા દેહ પરસ્પરમાં ભીંગણ રચા દતા અને નાટકનો ત્રીજો અંક ઝડપથી અંત તરફ જઈ રહ્યો હતો. એ નંગ દેહ વચ્ચેની નાની સરખી જગ્યા પણ એમને મંજૂર ન હતી અને માનવીય પ્રેમ પૂણ્યત્વ પામી રહ્યો હતો.

> ●●●

દેશ શાંત નહોતો

આ દેશ કયે વખતે શાંત હતો ? કયે વખતે સ્વસ્થ હતો ? હું તો જાણતો નથી. ઇતિહાસમાં જોઈએ છીએ તો જણાય છે કે લોકો અશાંત જ હતા. દરેક જગાનામાં અશાંતિ છે. પણ આપણા જમાનાની અશાંતિનો સ્વર્ગ આપણને થતો હોવાથી તે વધુ ખટકે છે. ગાંધીજીના જમાનામાં જે અશાંતિ હતી, સ્વરાજ્ય મળ્યું ને અશાંતિ વધી ગઇ. અને ગાંધીજી આખરે શું બોલીને ગયા—‘હું યુરોપ પાડું છું. પણ માડું કોઇ સાંજળું નથી.’

મ હા જો ર ત માં
અંતમાં બ્યાસ-
જીની આ જ
હાથત હતી,
અને એ જ
પરંપરા
ચાલી
છે.

— વિનાબા

“તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા”

(સદ્ગત ડોહરરામ મહાકવિ)

સત્યુપેક્ષા વિશેષ આ સુભાષિત જાણીતું છે:

અવ્યવસ્થિતિભ્યાઃ સન્તઃ

યત્ત્વિ કથયન્તિ નૈકમુદેશમ્ ।

યાસ્તેષાં સ્વૈરકથા:

✽

તાન્યેવ મવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥

સત્યુપેક્ષા સેવા કરવી, એમનો સહવાસ સેવવો જાણે પછી એઓ ઉપદેશવચન એક પછી ન કહે: કારણ કે તેમની જે સ્વૈર કથાઓ—વાતચીત—હોય તે જ શાસ્ત્રો બને છે.

ડોહરભાષા મહાકવિને હું વિચાર કરું ત્યારે મને આ સુભાષિતનું સ્મરણ થાય, અને એના તાત્પર્યને અંગે એક વિશિષ્ટતા ચિત્ત સમક્ષ આવે. સદ્ગત ડોહરભાષા સૌમ્ય શાન્ત પ્રકૃતિના, સન્નિબલ્લભ્ય, અજાતશત્રુ સન્નિબલ્લ હતા, વિદ્વાન અને જ્ઞાની હતા, એમની વાણીમાં શાસ્ત્રીની સારિયક પ્રજ્ઞા ઝળક્યા કરતી, એ તો સહુ જાણતા હતા, અને એમના દેહાવસાન પછી એમને સહાઓમાં અને લેખોમાં અપાયેલી અંજલિ પછી તો સર્વિશેષ જાણે છે.

પણ એમની પ્રકૃતિની, એમની કથાગોષ્ઠીની એક વિશિષ્ટતા હતી. એમણે કદાપિ ‘સ્વૈર કથા’માં સમય વ્યતીત કર્યો હોય એ એમના સ્વભાવથી સંજત નહોતું. એમની ગોષ્ઠી સદૈવ જ્ઞાનગોષ્ઠી હતી: એમની કથા સદૈવ શાસ્ત્રકથા હતી. અધ્યયનમાં અને અધ્યાપનમાં, વાચનમાં અને લેખનમાં, વિચારમાં અને તદ્દતુરૂપ આચરણમાં, યોજનામાં અને એના સફળ પ્રયોગમાં, પ્રવૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ—પરીક્ષણમાં એઓ ક્ષણેક્ષણે ઉપયોગ કરનારા હતા. સ્વૈરકથા માટે કે નમગોષ્ઠી માટે એમને કુરસદ મળતી હોય, અને કુરસદ જે મળતી હોય તેનો વ્યય એ સ્વૈરકથામાં કરતા હોય, એ સંભવિત ધારણા નથી, એમની પ્રકૃતિ જોડે એમની પ્રતિષ્ઠિતા પ્રજ્ઞા જોડે મેળ ખાતું જણાતું નથી.

એમની આ પ્રકૃતિના પ્રભવનું અને પ્રભાવનું ‘પગેનું’ કાઠતાં એમના શૈક્ષણ સુધી કે કિશોરવય સુધી કે કુમારાવસ્થા સુધી

✽ આ પ કિતમા યાઃ કથાઃ ને અનરૂપ ત્તા ઇવ મવન્તિ શાસ્ત્રાણિ કહેવાની વૃત્તિ થાય પણ સંસ્કૃતમાં નિયમ જુદો છે—એના સમર્થનમાં કૈલેહિયત્ વા પ્રકૃતિર્લક્ષ્ય એ હિદાયરણુ આપવામાં આવે છે.

રામપ્રસાદ બક્ષી

તો નહિ જાણ્યો. જોડિયામાં અને રાજકોટમાં માધ્યમિક શિક્ષણ લેતા હતા ત્યારે, કે તે દરમ્યાન લગ્ન થયાં તે પછીના સમયમાં, કે જુનાગઢ તથા કરાચી રહીને કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો અને જી. એ. થયા એ દરમ્યાન, એમની દિનચર્યામાં સ્વૈરકથાને માટે અવકાશ મળતો કે નહિ એની વાત નહિ કરીએ. પણ ત્યાર પછી તરત એ અધ્યાપન કાર્યમાં જોડાયા અને આદિત્યના પરિશીલનમાં પ્રવૃત્ત થયા તે દરમિયાન એમની પ્રકૃતિમાંનું, સ્વૈરકથાને નિરવકાશ બનાવે એવું ધીરતાનું, ગીંઘીરતાનું, કતબ-મગ્નતાનું, ઉચ્ચમસાતત્વનું તત્ત્વ પ્રકટ થઈ ચુક્યું હશે એમ કહી શકીએ-અર્થ ચૂક્યું હતું એમ ખાતરીથી કહી શકીએ. એ પરિશીલન અને અવિરત પરિશ્રમનાં ફળ સત્તર દેખાયાં હતાં

કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ કરાચીમાં શિક્ષક તરીકે સરસ્વતી મંદિરમાં જોડાયા હતા તે તો આશ્ચર્ય સંજોગોને લીધે હતું. પણ ત્યારથી જ એમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી અને મનપરાયણ પ્રકૃતિ વ્યક્ત થઈ હતી. ડી. જી. સિંઘ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે જ એમણે ગુજરાતી મંડળની યોજના કરી હતી અને વિજ્ઞાની હતી. એ રહેરમાં ગુજરાતી એન્સાયક્લોપેડિયા સોસાયટીના સ્થાપના પણ એમણે કરી હતી. આ બંને કાર્યમાં પ્રેરક હતા પ્રો. ડી. પી. ત્રિવેદી.

અને ત્યાર પછી ફિરૅટશિક્ષક સોસાયટી સ્થાપી તે તો હાલરજાઈની પ્રેરણાનું અને એમના પ્રયત્નોનું પરિણામ હતું.

૧૯૨૪ થી ૧૯૪૭ નો સમય તે હાલરજાઈની કોલેજના સંસ્કૃતના-અને ગુજરાતીના પણ-પ્રાધ્યાપક તરીકેની-પ્રવૃત્તિનો સમય. એમની એ પ્રવૃત્તિ માત્ર અધ્યાપનમાં જ સમાઈ રહી નહોતી; દરરોજને લગતો અધ્યયનક્રમ, અલંકારની અને પિંચળશાસ્ત્રોની પ્રવેશિકાઓ, યજુર્વેદગત શ્રદ્ધાધ્યયનો તેમ જ શકાદય રતોત્રનો અનુવાદ, The Types of Sanskrit Drama નામનો સંશોધનની દૃષ્ટિવાળો ગ્રન્થ, ઋગ્વેદમાં ઉત્તરાર્ધ, એકાંકી નાટકો, ચતુષ્કાંડ, વગેરે અનેક જોડા અધ્યયનના અને સંશોધનકાર્યના ફલ રૂપ 'લેખો' - એવાં એવાં કાર્યોમાં સારસ્વતસત્રની દીક્ષા લામ ચૂકેલા હાલરજાઈ સમયનો તથા સામયિકો અવિરત

ઉપયોગ કરતા હતા.

બંને એ શાનવચ્ચમાંથી કેંઈ અવકાશ મળે તો તે કુટુંબને લગતાં, સમાજને લગતાં, કતબો અદા કરવામાં ખપી જતો હતો.

૧૯૨૭ થી ૧૯૪૭ સુધીનું આનું તપ ક્યું. પછી ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૨-૫૩ વર્ષાંતનાં પાંચ કે છ વર્ષ એમણે ગુજરાતમાં ગાઝા - આશુદ નજીક વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં ગુજરાતીના પ્રેક્ષક તરીકે, અને જયગાળા બે વર્ષ દરમ્યાન આચાર્ય તરીકે ગાઝા.

અને એ દરમ્યાન એમની Puranic Chronology, Date of Rigveda, Kalidasa and the Guptas, કાવ્યવિવેચન વગેરે કૃતિઓ રચાઈ અને પ્રગટ થઈ. પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં હાલરજાઈની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને પછી તો આગળે એમનો છેલ્લો તપનો લગભગ વીસ વર્ષનો-સમય. અલીઆબાદમાં વિદ્યામંડળની સ્થાપના, કોલેજની સ્થાપના, મંગાજળા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના, મંગાજળા પ્રકાશનની યોજના-અને આ સંસ્થાઓના અંદરમાં રહેલી અનેક શિક્ષણ-વિષયક સંસ્થાઓનો જીમ, વિજ્ઞાન અને વિસ્તાર ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અનેક સરકારી કમિટીઓના કાર્યો માટેની હોડાયા. આવી આવી હોડાયામાં અમ્મા રહેલા હાલરજાઈને જાનમનમરની વિવિધલક્ષી હાલરજાઈ, આયુર્વેદિક કોલેજ, રાજકોટની બાઈ વીરબાઈ કોલેજ એવી અનેક સંસ્થાઓના સુરક્ષા તરીકે કાર્ય કરવાને સમય મળી રહેતો.

અલીઆબાદમાં કોલેજ કરી તે એમની એક ઉચ્ચ જાણનાની સિદ્ધિનો પ્રયોગ હતો. કોલેજનું અધ્યાપનકાર્ય આમવાતાવરણમાં થાય, વિદ્યાર્થીઓને સાદાઈની, અમ-ગૌરવની અને ચારિત્રની મંત્રદોષ અપાય એવી હાલર-જાઈની જાણના હતી.

એ કાર્યમાં એમણે સાદસ કરીને 'અંપલાયુ' હતું; આશ્ચર્ય વ્યવસ્થા પૂરતો કર્મ વિના જ 'અંપલાયુ' હતું; જે કાર્ય થશે એની સુવાસથી લક્ષી આદર્શમાં આવશે એવી અદા સાથે 'અંપલાયુ' હતું.

વલ્લભવિદ્યાનગરમાં હતા તે દરમ્યાન જ આવી જાણનાથી અને આવી શ્રદ્ધા સાથે આ કાર્યમાં 'અંપ-લાયુ'નો સંકલ્પ એમણે કર્યો હતો અને મને જાણ્યાં હતાં એ વિશે પત્ર દ્વારા વિચારવિનિમય થયો હતો પણ

એમનો એ સંકલ્પ અચલ છે એ જોઈને મેં જણાવ્યું હતું કે ભાણેજ કાલક કરશે—હાલક કરવી પડે એવી, અનુકૂળ કાર્યકરોની અપેક્ષાથી, જરૂર-હિંમતી થશે—ભારે આ મામે સાથ આપવાને આવીને બેસી રહેશે.

પણ ભાણેજના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર વધતો જ ચાલ્યો. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ અને ડાહ્યાભાઈને શિરે ઉપકુલપતિ બનીને એનું સમગ્ર તંત્ર સંસ્થાની અને ચલાવવાની આકરી અને અસુક સૌરાષ્ટ્રવિશિષ્ટ સંસ્થાને લીધે વસમી જવાબદારી આવી. એમણે એ કેવી કુશળતાથી ઉદ્ધવી, એની ખાતર કેવી સતત જહેમત કરી, એ તો સર્વવિદિત છે.

આવા આ કમ'યોગીની, જ્ઞાનયોગીની, ઉજ્જવલ જીવનકલાની ૨૬-૮-૭૦ ને દિને ૧૮ વર્ષ પૂરાં કરીને ઉપર પાંચ મહિના વીત્યા ત્યારે, સમાપ્તિ થઈ. એક મધુર સૌરભવાણું સુમન ઠરમાઈ ગયું. એ સુમન હવે નથી, પણ એ સૌરભ યોગેર ફેલાઈ રહેલ છે. એ સૌરભમાં કમ'યોગીની સુવાસ અને જ્ઞાનયોગીનો પરિમલ એકત્ર થયેલ છે.

એ કમ'યોગીની સિદ્ધિએ એમણે સેવેલી, સ્થાપેલી, પોષેલી, વિકસાવેલી અનેક સંસ્થાઓ રૂપે ચિરંજીવ છે—જેમાં ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સુખ્ય છે.

અને એ આજીવન જ્ઞાનયોગીની સાધનાના પ્રશસ્ત પ્રમાણ એમની વાગમય આરાધનામાં અમર છે. એમણે ભારતીય-સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસાને આધુનિક સ્વરૂપે ઝોળાખાવી; એમણે ભારતીય નાટકપ્રકારોનો, રંગભૂમિનો, અને એમાંના વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો પરિચય કરાવ્યો; એમણે પુરાણની કાલગણનાના અને યતુર્ધનગર્ગ પ્રમાણ-પરિમાણ પરખાવ્યા; એમણે કાલિદાસના અને ઋગ્વેદના સમયની સમસ્યાઓના ઉકેલની દિશા બતાવી; એમણે સંસ્કૃત સાથે ગુજરાતીની અને ગુજરાતી સાથે સંસ્કૃતની પ્રતિષ્ઠા વધારી.

આવા હતા એ ભાણેજ, અને આવો હું માગો; અને, એ ભાણેજ ગયા પણ આ માગાની તથા એ મામાના પણ માગાની—મારા મામા સુ. શ્રી. દ્વિંમતવાલ મણેશજી અંબારિયાની—જીવનદેરી વણતરી રહી ગઈ છે.

આવા સગપણના સંબંધને લીધે અનેકવાર ધરમાં બેઠા કે સરયામાં બેઠીને વાર્તાલાપમાં ગુંથાયા હતા. એ વાર્તાલાપ-ધરમાં હોય કે સરયામાં તો પણ-મુખ્યતઃ જૂના-નવા, સંસ્કૃત-ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેનો હોય, સાહિત્યના જૂના નવા પ્રવાહો, પ્રયોગો અને પ્રકારો વિશેનો હોય, સંસ્થાઓ વિશેનો હોય, અને શિક્ષણસંસ્થાઓના માનવીનિર્માણના ધર્મમાંથી અંકુરતી રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ વિશેનો હોય, અને સંસ્કાર પ્રદાનના ધર્મમાંથી અંકુરતી સામાજિક સમસ્યાઓ વિશેનો હોય, અને કોઇવાર આ વિશાળ બૃહસ્પતિભર્યા જેવા પ્રદેશમાંથી છુટવા સમાન-ધર્મીઓને પ્રિય એવા સાહિત્ય-સંસ્કાર-શિક્ષણના ગદ્યન પ્રદેશમાંથી નીકળવા પામે, તો કુદૃબ વિશેનો હોય. પણ એમાં સ્વેચ્છકયાને માટે પ્રવેશદ્વાર ભાગ્યે જ ખૂલતું.

અને આ હતી ડાહ્યાભાઈની જન્મજાત પ્રકૃતિ.

શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં ચેતવણી આપી છે :

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रचमं मनः ॥

આવા ઇન્દ્રિયપ્રમાથનો સામનો કરવાનું ડાહ્યાભાઈને પ્રાપ્ત નહિ થયું હોય. ઇન્દ્રિયોને, મનને, વાણીને અને વતનને સંયમમાં રાખવાનું કાર્ય એમને આશ્રમ સાધ્ય હતું. જેનાં ઇન્દ્રિયો પાછળ મન, અને મન પાછળ વાણી અસંયત રીતે અનિયત ભાગે, કદાપિ ઠોડી ન જઈ શક્યાં હોય એમના ચિત્તબાપારમાં સ્વેચ્છકયા આવે કયા દારથી ?

ડાહ્યાભાઈની કમ'યોગમાં નિષ્ઠા હતી, એ કમ'યોગી હતા, એમની જ્ઞાનયોગમાં નિષ્ઠા હતી. એ 'સાંખ્ય' હતા—જ્ઞાનયોગી હતા. એમને માટે આ ગીતા વચન સાચું છે હતું :—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृत ।

પણ એ પછીનું વચન : એમને સર્વથા લાગુ ન પડે :—

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैरेणैः ।

કારણ કે એ 'પ્રકૃતિજૈરેણૈઃ' કમ'પ્રવૃત્ત રહેતા હતા, પણ એમાં અવશતા નહોતી. એ પોતાના મન ઉપર, પોતાનાં ઇન્દ્રિયો ઉપર, સંપૂર્ણ પ્રજીવ ધરાવતા હતા અને લોકસંપ્રદાયે કમ'માં પ્રવૃત્ત થતા હતા.

અને એથી જ એમના ચિત્તમાં અને વાણીમાં
સદૈવ સ્વસ્થતા હતી, સૌમ્યતા હતી, શાન્તિ હતી

વિહાય કામાન્ ય સર્વાન્ પુમાશ્વરતિ નિસૃહ । ”

નિમમો નિરહકાર સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

આવી શાન્તિ ડોલરભાઈમાં સ્વભાવસિદ્ધ હતી,
ધેરથી નીકળેલો, કોડલેયોં ખરલેલો યુવાન પુત્ર પારિસ
પહેલેયતા જ પ્રાણુદારક વ્યર્થાધનો એકાએક ભોગ બન્યો
ત્યારે પણ ડોલરભાઈની આ શાન્તિ ચલિત નહોતી
થઈ — ત્યારે એમની સ્થિતપ્રજ્ઞતાની પૂરી પ્રતીતિ
જનનાને થઈ હતી

મીતાના વદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે જ એ મનોકંઠા જે સત્ત્વ
હોય તે આવા સત્ત્વશુભ્રધાન ડોલરભાઈ પરત્વે એ
સત્ત્વ પુરવાર થાય —

યન્ત્ર સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલય યાતિ દેહમૃત્
તદોત્તમવિદા લોકાનમલ્લન્ પ્રતિપચતે ॥

• • •

For all your GENERAL INSURANCE requirements—

Please Contact —

THE UNION CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY LTD.

(Incorporating The Maharashtra State co operative General Insurance Society Ltd)

HEAD OFFICE

GRAMS
, COFIRE

Union Co-operative Insurance Bldg
23 Sir P M Road Fort BOMBAY-1

PHONE
290606

Branches & Offices throughout the Country

INDIA'S BIGGEST CO-OPERATIVE INSURANCE SOCIETY

● INSURE with us & Share in our Profits ●

નવલકથામાં વસ્તુગૂંથણી

‘સરસ્વતી ચંદ્ર’, ‘ગુજરાતનો નાય’,

‘માનવીની ભવાઈ’

તથા

‘આકાર’ના સંદર્ભમાં

વાર્તા વાચકની જિજ્ઞાસાને સંતોષે, પ્લોટ છુદ્ધિને સતેજે અને વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ, વાતાવરણ ઈ. રૂઢ વિવેચને ગણ્યુએલાં નવલકથાનાં અંગોને આવરી લેતી સમગ્ર સાહિત્યકૃતિની નિરૂપણરીતિ વાચકની રસદષ્ટિને સંતોષી શકે. કથા સાંભળવા-વાંચવાની આપણી જિજ્ઞાસા વૃત્તિને વાર્તા (Story) સંતોષી શકે. ‘પછી શું બન્યું?’ એ પ્રકારે વાચકની જિજ્ઞાસાને કથામાં ભગૃત રાખવામાં આવતી હોય છે, જ્યારે કથાવસ્તુ (Plot)માં ‘શા માટે આમ બન્યું?’ કઈ રીતે આ શક્ય બન્યું?’ – એવો કારણકારની, શું બલાની તપાસ કરતો પ્રશ્ન મહત્વનો બને છે. પ્રસંગોની સચુક્રિતક ગૂંથણી એ ‘પ્લોટ’નું મહત્વનું લક્ષણ છે. જુદા જુદા સમયે અને રચણે બનતા પ્રસંગોને પ્લોટ સાંકળે છે-બાંધે આપે છે. ફોરટ’ર બતાવે છે એમ, સારી નવલકથાનો પ્લોટ વાચકની શુદ્ધિશક્તિ અને રમૂતિશક્તિને સજવળતી રાખવાની ફરજ પાડતો હોય છે.

છૂવનમાં પ્રસંગો તો પારાવાર બનતા હોય છે, પણ પ્રસંગો એ પ્લોટ નથી. પ્રસંગોનું નિરૂપણ કરવાની રીતિ એ પ્લોટ છે. કથા બનાવે બની ગયા તેનું તથ્યાત્મક આલેખન તે પ્લોટ નથી. કથા બનાવે બની શકે એમ હતા કે પછી બનવા બોધતા હતા એવું કળાના સત્યવાણું ચિત્રણ તે પ્લોટ છે. પાત્ર, કાર્ય (Action) અને છૂવનચિંતનનાં તરંગોનું સંશ્લેષણ પ્લોટમાં થતું હોય છે. નવલકથાને પ્લોટ સંશ્લેષણ એકત્વ અર્પે છે.

પ્લોટની અહીં વિચારણા કરીએ છીએ ત્યારે રપટ કરવું જોઈએ કે નવલકથાનાં જુદાં જુદાં અંગોને સાથ અલગ પાડીને વિચારી શકાય એમ નથી. પ્લોટ અને પાત્ર તો તાણુવાણુની જેમ ગૂંથાયેલ છે, બન્ને વચ્ચેનું સાયુભ્ય રપટ છે. પ્રસંગો પાત્રોને આકાર આપે છે અને પાત્રો પ્રસંગોને કાર્યવિગવાળા બનાવે છે (સરખાવો : ‘Character...is action and action is plot’-Henry James). ગોલ્ડ’નરામ, ગુનશી, પન્નાલાલ કે ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી : કોઇ પણ નવલકથાકારની રચના વાંચોઃ ઉદ્દિષ્ટ અસર ઊપસાવવા માટે સચુક્રિતક રીતે રજૂ થયેલા પ્રસંગો અને પાત્રોનું પર-રપરાવલંબન વરતાઇ આવશે. પાત્રોની ભૂમિકા અને કાર્યવિગ પ્રસંગોને આધારે રચાતી હોય. Ivy Compton-Burnett નવલકથાના આ એક મુલાધાર વિશે

દિલાવરસિંહ બડેજી

કહે છે એમ, 'A plot is like the bones of a person . the support of the whole.'

૨

વસ્તુગ્રંથનમાં ફોરટર કારણ કાપીઆવતો જે અધિકાર કરે છે તે ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં સાહજિક રીતે પ્રગટ થાય છે. કારણકારથી કાપી શી રીતે પ્રગટ્યું એનું ઝીણવટભર્યું નિરૂપણ કરીને આખી પ્રક્રિયાને ગોવર્ધનરામ, નિરાતે સમજાવે છે. એનું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ૧ના 'જ્વલનિકાનું' હેતુ અને વિશુદ્ધિનું શોધન' પ્રકરણમાંથી મળશે.

વસ્તુનિરૂપણમાં ગોવર્ધનરામ દર્યાત્મક કરતાં વર્ણનાત્મક પદ્ધતિનો વિશેષ આશ્રય લે છે પરંતુ પ્રસંગ આવ્યે નાટ્યોચિત દર્યાત્મક આલેખનો તેઓ તેઓ સુકરતાથી કરી શકે છે. નાટ્યોચિત દર્યાત્મક આલેખનો દ્વારા વસ્તુવિકાસ સિધ્ધ કરવાની વિશેષતા નવલકથાકાર કનૈયાલાલ મુનશીને વરેલી છે. મુનશીને હેન્રી જેકસન આ સૂત્ર બરાબર સમજાઇ ચૂક્યું છે : 'The novelist who does not represent and represent all the time is lost.'

'સરસ્વતીચંદ્ર'માં વર્ણનો તત્વાલોચન તથા અવાન્તર પ્રસંગોને લીધે કથાપ્રવાહ અસ્થિત થાય છે. લાંબી રવ-મતોક્તિઓ, લાંબા સંવાદો, સુદૃઢ ચર્ચાઓ, અવતરણો, રૂપકો અને અપ્રસ્તુત કહી શકાય એવા ભુષિતખેલનો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં કથાપ્રવાહને રોકે છે. આ બધાને કારણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વસ્તુગૂંથણી સંગ્રહિત નથી જણાતી. એક મુખ્ય કથાપ્રવાહમાં અનેક ગૌણ કથાપ્રવાહો ભળે છે અને વચ્ચે વચ્ચે જીવનમીમાંસા રજૂ થવા કરે છે. વળી એ જીવનમીમાંસાની અનિવાર્યતા પ્રતીત નથી થતી. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં અર્ધાં માટે વાળને સાંધે બનાવી હોય એવું પણ લાગ્યા કરે છે. આજની સાહિત્યાભિવ્યક્તિને પ્રક્ષિપ્ત લાગે એવાં ધણાં તત્વો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સિધ્ધિ બંધવાળી વસ્તુગૂંથણીમાં દેખાશે. વસ્તુગૂંથણીની મર્યાદાઓનો બચાવ કર્યા પછી પણ યથાર્થ સુઝવે યથાર્થ રીતે જ નોંધ્યું છે : '... લાવ અને રૂપનું, અમૂર્ત અને મૂર્તનું નોંધ્યું એવું કલત્તમક રસાવજી 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં થયું નથી.'

'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વસ્તુગૂંથણીની ઉપયુક્ત મર્યાદાઓ

નિર્દેશ્યા પછી એ મર્યાદાઓ શાથી જન્મી હશે તે સમજાવતો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગોવર્ધનરામની કલમે વસ્તુપ્રવાહ મંદ પડી જાય છે, કેમકે જીવનને તેઓ સર્વાંગેશ્વર્યમાં જોવા ચાહે છે. જીવનના દરેક પાસા ઉપર ચિત્તમગ્ન કરી ટીકાટીપણ કરવાનો તેમનો મનોરથ છે, ગોવર્ધનરામની સમક્ષ વસ્તુગૂંથણીનો પ્રાચીન બાર-તીપ આદર્શ રહેલો છે. વાચકના કેવળ કુતૂહલને સંતોષવા ત્વરિત ગતિએ કથાને વહેવાવડવાનું એમાં ઉદ્દિષ્ટ નથી. મંથર કથાપ્રવાહ જ લેખકને કદાચ અભિપ્રત હોય. કવિવર રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં આ મુદ્દાને રૂપક કરવા જેવો છે, 'વર્ણનને લીધે, તત્ત્વની આલોચનાને લીધે કે અવાન્તર પ્રસંગોને લીધે તેના વાર્તાપ્રવાહ પદે પદે સ્પષ્ટિત થાય છે, છતાં પ્રશાન્ત બારતરૂપની ધીરજ ખૂટી જતી જણાતી નથી. એ બધાં મુળ કામના અગ છે, કે પ્રક્ષિપ્ત છે એવી સમાલોચના અહીં નિષ્ફળ છે કારણ કે પ્રક્ષેપ સદન કરનારા લોક ન હોય તો પ્રક્ષિપ્ત ટકી જ ન શકે.'

અપવાદોને બાદ કરતા, પતિયુગ તથા માંધીયુગના વિવેચકોની રુચિ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વસ્તુગૂંથણીમાં પ્રક્ષિપ્ત અંગે સહન કરી શકે એ બરની દત્તી અને એટલે જ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કથાપ્રવાહને ખાળતાં વિવેચનો, વર્ણનો, ચિંતનો છ નો ગચાય થયો છે, એમ કહીને કે ગોવર્ધનરામની જીવનને સમજાવતી ઊંડી અને વ્યાપક દૃષ્ટિ તથા જોતી સમસ્યકિતને કારણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વસ્તુગૂંથણીની ઉપયુક્ત મર્યાદાઓ ખટકતી નથી. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની ત્રિસેષ્ટ વસ્તુગૂંથણી પરત્વે એ વિવેચકોના મનનું સમાધાન થયેલું છે. રવીન્દ્રનાથના આ શબ્દોમાં એમનો મનોભાવ સમજાવી શકાય. 'મોરનાં પીંછાના બનાવેલા પંખા ધણા સુંદર હોય છે, છતાં તેનાથી પવન બરાબર આવતો નથી. પરંતુ પવન નાખવાનું નિમિત્ત લાઇને રાજસભામાં કેવળ શોકા માટે તે રાખવામાં આવે છે... સંસ્કૃત કવ્યો પણ વસ્તુસંકલન માટે એટલી બધી દરકાર નથી રાખતાં : વાગ્વિસ્તાર, ઉપમાકૌશલ્ય, વર્ણન આતુષ' રાજસભાને તેના પ્રત્યેક પદે આશ્રયમાં લીન કરી દે છે.'

વસ્તુસંકલના તો નિમિત્ત છે; કેન્દ્રમાં તો છે અલંકાર-કૌશલ્ય, વર્ણન કૌશલ્ય, સર્વોત્ક્રાંતિ જીવનદર્શન-આતુ' રવીંદ્રની 'આશ્રય'માં લીન' થવાની પૂર્વકાંક્ષી

વિવેચકાની જેમ આજ્ઞાના વિવેચકની તૈયારી નથી. એટલે તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંની શુદ્ધ મર્યાદા, નાટકી લાગે તેવા અંશ, પીંગળ, રૂપકપ્રિયતાનો અતિરેક, અલંકાર રચનામાં આધાર, રવખેનોત્તર કળાસૂઝ વિના કરેલો ઉપયોગ, અવતરણોનો ખાકસો—આ બધી વસ્તુસંકલનામાં ‘એકરસ’ નો થઇ શકતો સામગ્રી ઉપર એ ખસનજર કરે છે.

૩

નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ‘ગુજરાતનો નાથ’ના ઉપોદ્ધાતમાં મુનશીની વાર્તાકલાના એક અગત્યના અંગ તરીકે ‘વૃથા વણ’નો, અનાવશ્યક પ્રસંગો, પાંડિત્યદર્શક અથવા દ્વિલસુક્ષ્મીમાં રમનારી લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત મર્યાદાઓ ધ્યાન દિવેલના અભાવને ગણાવેલ છે, તે યથાર્થ છે. રસની જિનતા ન થાય એ રીતે વૃતાન્તોનો પ્રવાહ ‘ગુજરાતનો નાથ’માં વહે છે. ગોવર્ધનરામ સરે છે એમ મુનશી પ્રસંગાતરતામાં સરતા નથી. મુનશીનો પ્રસંગ દશાવિવેક અસંબધ લખાણો કે મર્યાદા માટે નવલકથામાં અવશ્યક રહેવા દેતો નથી નરસિંહરાવે મુનશીની વસ્તુગૂંથણીનું ‘પીજુ’ લક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે વૃતાંત અને પાત્રલક્ષણની પરસ્પર સમિલબદ્ધતાનું...ઠોઠ અંકડો ખૂટતો ન હોય, કશું અસંબધ ન હોય (No gap, no inconsistency) એ મુનશીની વસ્તુગૂંથણીનું એક લક્ષણ છે.

મુનશીએ વસ્તુગૂંથણીમાં અને એકંદરે જોતાં નવલકથાલક્ષણમાં જે કેટલાંક નવાં બનાં દાખલ કરી ગુજરાતી નવલકથાને નવો વળાંક આપ્યો, તેમાં ‘મુખ્ય વાત રચાપી તે એ કે વાર્તા એ વાર્તા હોવી એમજો...સીધેસીધી વાર્તા કહેવાની, એની આડે જે કંઈ આવે તેને નિહાંપણે દૂર કરવાની લક્ષણ મુનશી ઉત્તરોત્તર ખીલવતા ગયા... કામનો વેગ (એ) સીધેસીધી વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિનું તાકિદ પરિણામ છે’ (મશવંત શુકલ). ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો વણછો ગુજરાતી નવલકથાને લાગી ગયો હતો. એ વણછામાંથી ગુજરાતી નવલકથાને યુક્ત કરી તેને મુનશીની એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વવાળી સિદ્ધિ કહેવાય. વસ્તુગ્રથનમાં સંશ્લિષ્ટતા દાખલ કરનાર પહેલા ગુજરાતી લેખક મુનશી છે. વસ્તુવિકાસ અને એની ગોચર પરિણતિ ઉપર મુનશીની નજર સતત ફરતી રહે છે. વસ્તુવિકાસને પોતે એટલી જ ઘટનાઓ સ્વીકારી નાદુરૂપને શોધે

તેવી નિરૂપણની; કરકસર દ્વારા’ એને તેઓ ચિત્રિત કરે છે.

‘ગુજરાતનો નાથ’ પછીની નવલકથાઓમાં મુનશીની શૈલીલટણીનું પુનરાવર્તન અને અનુકરણ થતું હોય એમ દેખાય છે. એમાં મહોરાર જુદાં, પણ પાત્રોના પ્રતાપી-પણની અંદરની સામગ્રી તો એકની એક લાગે છે. મુનશીની આવી ઉત્તરકાલીન મર્યાદાઓથી આપણે યાત ધીએ. પરંતુ એમ કહેવું કે મુનશીને ‘હારખંધ બનતા સ્થળ બનાવોમાં વિશેષ રસ છે. પરિણામે બનાવો જાપસે છે, ચરિત્રના સમગ્ર અંકિતવની રેખાઓ જાપસતી નથી,’ તે બરાબર નથી, હંકીકતમાં, મુંબલ, મીનલ, કીર્તિદેવ, કાક, મંજરી જેવાં કથાવસ્તુમાં મહત્ત્વ ધરાવતાં પાત્રોના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની દૃઢ રેખાઓ તો જાપસે જ છે, પણ વસ્તુવિકાસમાં જેમનું નહિત્ત મહત્ત્વ ગણી સકાય એવાં મુનશીનાં મૌલ્ય પાત્રો—કાલિયવય’ મણિભદ્ર, પંડિત ગબ્બનન, વાળંદ શિરોમણિ હામોદર વગેરે પણ સુરેખ ને સજીવ લાગે છે. ‘ગુજરાતનો નાથ’ના ઉપોદ્ધાતમાં નરસિંહરાવે સાચું કહ્યું છે કે ‘પાત્રોનાં લક્ષણ બાંધવાની, લક્ષણ વિકસાવવાની કલા,’ મુનશીને વરેલી છે. ‘ગુજરાતનો નાથ’ની પ્રસિધ્ધિ સાલને લક્ષમાં રાખીએ તો નરસિંહરાવે પ્રયોજેલો ‘અપૂર્વ’ શબ્દ એના ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સાચો લાગશે.

ક્યારેક એમ પણ સૂચવવામાં આવે છે કે મુનશીને બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાં વિશેષ રસ છે; પાત્રચિત્રની આંતરિક અવસ્થા સાથે એમને યોગી નિરખત છે...બાહ્ય પરિસ્થિતિ (External situation) અને આંતરિક અવસ્થા (Internal situation), પાત્રજીવનનો બાહ્ય પ્રસંગ (Incident) અને પાત્રજીવનની આંતરિક ઘટના (Event): આ બન્ને વચ્ચે જેદ જોડો કરવાનો પ્રયાસ કૃત્રિમ ગણાય. આ બન્ને વાનાં છુટાં ન પાડી સકાય એવાં છે. ‘ગુજરાતનો નાથ’માં બાહ્ય પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ આંતરિક અવસ્થા તથા ઘટના સાથે દૃઢ રીતે જોડાયેલાં છે. મુનશીનાં પાત્રોના જીવનમાં બનતા બાહ્ય પ્રસંગો (Incidents) પાત્રજીવનની આંતરિક ઘટનાઓ (Events) સાથે સહેજ રીતે ગૂંથાઈ ગયેલ છે. અહીં બહુ તો એમ કહી સકાય કે (Incident)ના નિરૂપણ પરત્વે એમનો વિશેષ ઝાક છે. પરંતુ એવાં ઝાકને કારણે પાત્રચિત્રની આંતરઘટનાઓ સાથે બાહ્ય પ્રસંગોનો મુનશીમાં વિચ્છેદ થયેલો હોય છે, એવો

મત ફક્ત યર્થ શકે એમ નથી.

૪

જુદા જુદા પ્રસંગોના તાણા સાથે પાત્રોના વાણી 'માનવીની ભવાઈ'માં પન્નાલાલે સ્વાભાવિક રીતે ગૂંથ્યા છે. એમાંથી કથાવસ્તુનું આકર્ષક પોત ઊપસી આવે છે. 'માનવીની ભવાઈ'માં બ્યારીની કથાને નિમિત્તે સમષ્ટિની કથા કહેવાનું પન્નાલાલે પસંદ કર્યું છે. કથાની પસંદગીમાં પન્નાલાલ પાસે રહેલી An Eye for a subjectની સદૃશશક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વસ્તુગ્રંથન માટે યોગ્ય કથાને બાળપણની ચક્રો નજરથી ઝાપવાની શક્તિને પસંદ લખક નવલકથાકારને પ્રાપ્ત થયેલી એક Cardinal gift ગણે છે આવી મહત્ત્વની એટ પન્નાલાલને પ્રાપ્ત થયેલી છે

'માનવીની ભવાઈ' કથાવસ્તુનો વિકાસ રક્ષના વિકાસની જેમ નિર્ણયીતાએ થતો હોય એવું જણાય છે, છે, પછી ભલે એ 'નિર્ણયીતા' પાછળ કથાકારની કલમે થતું ચાલન (Manipulation) રહેલું હોય. સમગ્ર વાર્તાસંપ્રદિનું સંચાલન વાર્તાકાર કરતો હોય અને છતાં એની વાર્તાસંપ્રદિ એની મેળાએ આગળ વધતી હોય એવું લાગવું નોંધ્યે એમ પહેલાં કોણેરે અને પછી રામનારાયણ પાંદે જે કહ્યું છે તેની સત્કથાને અનુભવ પન્નાલાલની વસ્તુગ્રંથનકલા દ્વારા થશે.

'મહેલા જીવ'નાં સંદર્ભમાં કહેવાયેલા સુન્દરમ્ના શબ્દો 'માનવીની ભવાઈ'ની વસ્તુગૂંથણી માટે યાદ કરવા નેવા છે: 'વસ્તુનો વિકાસ વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક મંદ લાગે છે, ક્યાંક જરા વધારે પડતો બેચેનતા દીધાં છુટી લાગે છે, સંવેદનો ક્યાંક સિધ્ધિ ભનતાં લાગે છે, છતાં વાર્તાનું મૂળ થક નિર્મળ ભનતું નથી.' કથાવસ્તુની સીધી સ્પષ્ટ નિરૂપણ પરલક્ષી અને સળંગ રજૂઆત એ સુન્દરમે નેવેલી વાર્તાકાર પન્નાલાલની એક લક્ષણિકતા છે.

'ઝાંઝિયામા', 'બાવાની લંગોટી', 'પરચમીનો પોદી', 'દિવસ આલસે અમી': 'માનવીની ભવાઈ'ના આ પ્રકરણોના કોષ કોષ પ્રસંગો કથાસૌષ્ઠ્યની દૃષ્ટિએ કેટલાક વિવેચકોને યોગ્ય લાગ્યા લથી. પન્નાલાલની વાર્તાકલામાં ક્યાંક કસબના ઓપનો અભાવ દેખાય છે તથા થોડીધણી તાણાછની જરૂર વરતાય છે એમ પણ

નોંધાયું છે, સાહિત્યિક પ્રતિભાની ઉત્તમતા સાથે કેટલીક અપૂર્ણતાઓ અનિવાર્યત્વા નોંધાયેલી હોય એવું ક્યારેક નેવા મળે (...The imperfections that inevitably go with certain excellences). 'માનવીની ભવાઈ'ના ઉત્તમ પ્રતિભા કલાકાર પન્નાલાલના કથાકસબની અપૂર્ણતાઓ-એ એને અપૂર્ણતાઓ ગણીએ તો-આ દૃષ્ટિએ નેવી નોંધ્યે.

'માનવીની ભવાઈ'માં દરવાતમક અલેખનની પ્રધાનતા છે, પરંતુ વર્ણનાત્મક નિરૂપણનીય એમાં કમીના નથી. બનેલી સમગ્રતા પન્નાલાલ જાળવી શકે છે. ધણી પ્રસંગોને વાચકોની આંખ આગળ બનતા હોય એ રીતે લેખક નિરૂપે છે, જ્યારે કેટલાક પ્રસંગોને વર્ણનાત્મક વધ્ધતિએ વાચક સમક્ષ મૂકે છે.^૨

૫

અદ્યતન નવલકથાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની નવલકથા 'આકાર'ની કથાગૂંથણીની ચર્ચા કરતી વખતે 'આકાર'ના સુખ્ય પાત્ર યશ ન. શાહનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. યશ શાહના જીવનમાં બનતા પ્રસંગો 'આકાર'ના કથાવસ્તુને ઘાટ આપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. 'આકાર'નું આ સુખ્ય પાત્ર મહા શાહની નવલકથાના પરંપરાગત નાવક કરતા ધણી રીતે જુદું પડે છે. આપણી નવલકથાના પરંપરાગત નાવકની કિશોરતા, ધર્મપ્રિયતા, પરાક્રમશીલતા કે આદર્સપ્રિયતા એનામાં નથી. લગભગ એન્ડી-હીરો કહી શકાય એવો યશ શાહ જીવનમાં નિષ્કળ નીવડેલ માણસ છે.

એના કેશ ડિવાઈ-મિન્ટમાં યશ નોકરી કરતો હતો ત્યાં ખોટી સહી કરવા માટે એને જેલની સજા થઈ. સ્થાપિત શિક્ષકે શિક્ષકારની દૃષ્ટિએ એનું વર્તન માન્ય

1. પન્નાલાલ હેવાસ્ટ્રથી જાણે છે કે 'Story (is) a matter to be shown, to be exhibited that it will tell itself' (Party Lubbock).
- 2 'Scene is that part of a novel in which the novelist makes things happen under the reader's eyes. Summary is that part of a novel in which the novelist says that things are happening, or that they have happened...' (Robert Lidell).

થાય એવું નથી. એ કોઈ સામાજિક માનમતી બાંધવાનો નથી અથવા કહો કે એવા માનમતી બાંધીને રૂઢી નથી. જીવનમાં રિચરતા તથા સલામતીની શોધમાં એ નથી. સેમિન્ટ કે કોંક્રીના બિહારની જેમ એના મનમાં જુદા જુદા વિચારો ફેંગોળાય્યા કરે છે.

આ દિશાશ-પ 'યશ' ને 'અપયશ' નામ વધુ શોભે એમ છે. અને આમ છતાં એના સરળ નિષ્કપટ અંત-રંગની છત્રી મેળો, તેમજ વિવેચના બાબી શિખા, પાગલ બહેન સિરા, વેશ્યાગૃહની રાત્રી-રેખા-છુલ્લછુલ તથા 'મોત' ની આરાધના કરતા હજારો સાથેના એના બવહાર અવલોકતાં યશ એક આગવી રીતે moral, important અને heroic પાત્ર લાગ્યા વિના નહિ રહે. યશના પાત્રમાં કુખ્યવી દૃષ્ટિએ કોઈ વિશેષતા નથી અને છતાં આવા પાત્રના અંતરંગની એક જ વેદનસહાર છબી ઊપસાવી આપવામાં સર્જક તરીકે ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની વિશેષતા રહેલી છે. The character of the anti-hero fits perfectly with the requirements of modern plot (Honey - well). જીવનમાં નિષ્ફળ નીવડેલ અને છતાં વિશિષ્ટ રીતે સત્વશીલ લાગતા 'એન્ટી-હીરો' યશનું સર્જન કરવામાં નવી નવલકથા 'આકાર'ના ડોહાટની વિશેષતા રહેલી છે.

'આકાર'માં પ્રસંગોની બહુ ભરમાર નથી. અને છતાં પ્રસંગોની ખાસ અદ્યતાય નથી. પ્રેસંગો ખરા, પણ પ્રસંગોનો નવલકથા ઉપર બોજ નહિ. પ્રયોગશીલ નવી નવલકથા વિશે એવો ખ્યાલ સાચી-ખોટી રીતે જોડાયેલ છે કે બહુધા એમાં કથાતત્વનું 'વિલીનીકરણ' થતું હોય છે. ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી આવા કહેવાતા વિલીની-કરણ/કથાક્ષાસમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી જણાતા. આમ છતાં, આગળની નવલકથાઓને મુશ્કેલી પાત્રની આંતરિક સંપત્તિ પદવિસ્તાર 'આકાર'માં વિશેષ વિસ્તરતો દેખાય છે.

યશ શાહનું આંતરજીવન આલેખવા પ્રત્યેનો ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીનો જોડ વરતાપ આપે છે. પરંતુ એથી બાજુ જાગતી પ્રગટ ધટનાઓ નિરૂપવાનું એમને મન નિષ્ફળ નથી કરતું. જુદા જુદા પ્રસંગોને સાંકળતો causal sequence. પણ 'આકાર'માં દેખાય છે. નવી પ્રયોગ-શીલ નવલકથામાં વિવિધ પ્રસંગોના ચિત્રણમાં દેખાતો યદ્યત્તવિહાર 'આકાર'માં નથી. કપોલ-કલિપત તરફનું

— મૃત્યુ કાવ્ય —

મારા એલવાઇ ગયેલા મહેરાની પાસે
તમારે હજી કંકડી ગયેલ
વેશ્ટેબલ ઘીનો દોવો કરવાનો બાકી છે.
તમારે હજી વર્ષો સુધી સાચવી રાખેલ
વાસી ગંગા-જળનો

છંટકાવ કરી સાચરો કરવાનો બાકી છે.

તમારે હજી કાળા—

—સારી ઉધાડી રહી ગયેલી આંખોના દરિયોની માફક—

કાળાં કપડાં પહેરીને ફુનિયાને દેખાડવા

પરતું રડવાનું બાકી છે.

—અને સારી જિન્દગીમાં કદી કામ

ન આવેલ સગા-સંબંધીઓને

કહી આવવાનું બાકી છે કે :

'મહેન્દ્ર મરી ગયો છે, સાચ્યે જ !'

મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્કા'

આકાશ'થી પણ ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી ધરાવતા નથી. ક્યાંક ક્યાંક તો નંદશંકર અને રમણલાલ સાથેનું સાતત્ય બક્ષી અન્યથા જ જાળવી બેસે છે. 'આકાર'ની વચ્ચે વચ્ચે લખી નિર્ણય (જો કે નંદશંકરના 'કરણધેસો'ના કદના તો નહિ જ !) અને રમણલાલ દેસાઈ શૈલીનાં

મત ફલિત થઈ શકે એમ નથી.

૪

જુદા જુદા પ્રસંગોના તાણા સાથે પારોના વાણી 'માનવીની ભવાઈ'માં પન્નાલાલે સ્વાભાવિક રીતે ગૂંથ્યા છે. એમાંથી કથાવસ્તુનું આકર્ષક પોત ઊપસી આવે છે. 'માનવીની ભવાઈ'માં એષ્ટિની કથાને નિમિત્તે સમષ્ટિની કથા કહેવાનું પન્નાલાલે પસંદ કર્યું છે. કથાની પસંદગીમાં પન્નાલાલ પાસે રહેલી An Eye for a subjectની સફળશક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વસ્તુઅર્થન માટે યોગ્ય કથાને બાજુ પાડીની ચક્રોર નજરથી ડાપવાની શક્તિને પસંદ લખકે નવલકથાકારને પ્રાપ્ત થયેલી એક Cardinal gift ગણે છે આવી મદત્વની ભેટ પન્નાલાલને પ્રાપ્ત થયેલી છે

'માનવીની ભવાઈ' કથાવસ્તુનો વિકાસ દૃક્ષના વિકાસની જેમ નિર્જલીકાએ થતો હોય એવું જણાય છે, છે, પછી બલે એ 'નિર્જલીકા' પાછળ કથાકારની કલમે થતું ચાલન (Manipulation) રહેલું હોય. સમગ્ર વાર્તાસંદિષ્ટનું સંચાલન વાર્તાકાર કરતો હોય અને છતાં એની વાર્તાસંદિષ્ટ એની મેળાએ આગળ વધતી હોય એવું સાગવું નોંધએ એમ પહેલાં ફોનોએ અને પછી રામનારાયણ પાઠકે જે કહ્યું છે તેની સ્વચ્છ છનો અનુભવ પન્નાલાલની વસ્તુઅર્થનકલા દ્વારા થશે.

'મહેસા છવ'નાં સંદર્ભમાં કહેવાયેલા સંદર્ભના શબ્દો 'માનવીની ભવાઈ'ની વસ્તુઅર્થન માટે યોગ્ય કરવા જેવા છે: 'વસ્તુનો વિકાસ વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક મંદ સાગે છે, ક્યાંક જરા વધારે પડતો ખેંચાતો દીર્ઘસૂત્રી સાગે છે, સંવેદનો ક્યાંક સિધિલ બનતાં સાગે છે, છતાં વાર્તાનું મૂળ થડ નિર્બળ બનતું નથી.' કથાવસ્તુની સીધી સ્પષ્ટ નિરાધાર પરલક્ષી અને સળગે રમુખાત એ સુન્દરમે નોંધેલી વાર્તાકાર પન્નાલાલની એક સાક્ષ્યિકતા છે.

'ઝાકગિયામાં', 'બાવાની લંગોટી', 'પરથમીનો પોઠી', 'ઉજડ આબલે અગી': 'માનવીની ભવાઈ'ના આ પ્રકરણોના કોઇ કોઇ પ્રસંગો કથાસૌખ્યની દૃષ્ટિએ કેટલાક વિવેચકોને યોગ્ય લાગ્યા હશે. પન્નાલાલની વાર્તાકલામ ક્યાંક કસબના ઝોપનો અજાણ દેખાય છે તમા થોડીધણી તાછગાછની જરૂર વરતાય છે એમ પણ

નોંધાયું છે, સાહિત્યિક પ્રતિભાની ઉત્તમતા સાથે કેટલીક અપૂર્ણતાઓ અનિવાર્યતા નોંધાયેલી હોય એવું ક્યારેક જોવા મળે (...The imperfections that inevitably go with certain excellences). 'માનવીની ભવાઈ'ના ઉત્તમ પ્રતિભા કલાકાર પન્નાલાલના કથાકસબની અપૂર્ણતાઓ-જો એને અપૂર્ણતાઓ ગણીએ તો-આ દૃષ્ટિએ જોવી નોંધએ.

'માનવીની ભવાઈ'માં દરવાતમક આલેખનની પ્રધાનતા છે, પરંતુ વર્ણનાત્મક નિરૂપણનીય એમાં કમીના નથી, બન્નેની સમગ્રતા પન્નાલાલ જાળવી શકે છે. ધણી પ્રસંગોને વાચકોની આંખ આગળ બનતા હોય એ રીતે લેખકે નિરૂપે છે, જ્યારે કેટલાક પ્રસંગોને વર્ણનાત્મક પદ્ધતિએ વાચક સમક્ષ મૂકે છે.²

૫

અઘનન નવલકથાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની નવલકથા 'આકાર'ની કથાગૂંથણીની ચર્ચા કરતી વખતે 'આકાર'ના મુખ્ય પાત્ર વચ ન. શાહનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. વચ સાહના છવનમાં બનતા પ્રસંગો 'આકાર'ના કથાવસ્તુને ધાટ આપવામાં મદત્વનો ભાગ ભજવે છે. 'આકાર'નું આ મુખ્ય પાત્ર ગઈ કાલની નવલકથાના પરંપરાગત નાલકે કરતા ઘણી રીતે જુદું પડે છે. આપણી નવલકથાના પરંપરાગત નાલકની લિહાતતા, ધર્મપ્રિયતા, ષરકમશીલતા કે આદર્શપ્રિયતા એનામાં નથી. લગભગ એન્ડી-હીરો કલી ચકાપ એવો વચ શાહ છવનમાં નિષ્ફળ નીવડેલ ખાલસ છે.

એકના કેસ દિપાદ'મેન્ડમાં વચ નોકરી કરતો હતો ત્યાં ખોટી સહી કરવા માટે એને જલની સળ થઈ. રચાપિત શકે કે સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ એવું વર્તન માન્ય

1. પન્નાલાલ હૈયાસૂત્રથી જાણે છે કે 'Story (is) a matter to be shown, to be exhibited that it will tell itself' (Party lubbock).
- 2 'Scene is that part of a novel in which the novelist makes things happen under the reader's eyes. Summary is that part of a novel in which the novelist says that things are happening, or that they have happened...' (Robert Lidell).

ધાય એવું નથી. એ કોઇ સામાજિક માનમતંગો ધરાવતો નથી અથવા કહે કે એવા માનમોહાની એને રજૂઆત નથી. જીવનમાં સ્થિરતા તથા સલામતીની શોધમાં એ તથા સીમેન્ટ કોંક્રીટના મિક્ષરની જેમ એના મનમાં જુદા જુદા વિચારો ફગોળાયા કરે છે.

આ દિશાશૂન્ય 'યશ'ને 'અપયશ' નામ વધુ શોભે એમ છે. અને આમ છતાં એના સરળ નિષ્કપટ અંતરંગની છબી જોતાં, તેમજ વિંધવા બાળી શિખા, પાગલ બહેન કિરા, વેદપાઠકની રાની-રેખા-જીલજીલ તથા 'મોત'ની આરાધના કરતા હર્ષ સાથેનો એનો વ્યવહાર અવલોકતાં યશ એક આગવી રીતે moral, important અને heroic પાત્ર લાગ્યા વિના નહિ રહે. યશના પાત્રમાં દુન્યવી દૃષ્ટિએ કોઇ વિશેષતા નથી અને છતાં આવા પાત્રના અંતરંગની એક જ વેદનસભર છબી ઊપસાવી આપવામાં સર્જક તરીકે ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની વિશેષતા રહેલી છે. The character of the anti-hero fits perfectly with the requirements of modern plot (Honey - well). જીવનમાં નિબંધક નીવડેલ અને છતાં વિશિષ્ટ રીતે સત્વરીલ લાગતા 'એન્ટી-હીરો' યશનું સર્જન કરવામાં નવી નવલકથા 'આકાર'ના પ્લોટની વિશેષતા રહેલી છે.

'આકાર'માં પ્રસંગોની બહુ ભરમાર નથી. અને છતાં પ્રસંગોની ખાસ વ્યવસ્થા નથી. પ્રસંગો ખરા, પણ પ્રસંગોનો નવલકથા ઉપર બોજ નહિ. પ્રયોગશીલ નવી નવલકથા વિશે એવો ખ્યાલ સાચી-ખોટી રીતે જોડાઈ ગયો છે કે બહુધા એમાં કયાતનવંતુ 'વિલીનીકરણ' થતું હોય છે. ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી આવા કહેવાતા વિલીનીકરણ/કથાહાસમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી જણાતા. આમ છતાં, આગળની નવલકથાએ તે મુશ્કેલી પાત્રની આંતરિક સ્થિતિનો પટવિસ્તાર 'આકાર'માં વિશેષ વિસ્તરતો દેખાય છે.

યશ શાહનું આંતરજીવન આલેખવા પ્રત્યેનો ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીનો ઝોંક વરતાઇ આવે છે. પરંતુ એથી બાક જગતની પ્રગટ થતનાએ નિરૂપવાનું એમને મન નિષિદ્ધ નથી કરતું. જુદા જુદા પ્રસંગોને સાંકળતો causal sequence, પણ 'આકાર'માં દેખાય છે, નવી પ્રયોગશીલ નવલકથામાં વિવિધ પ્રસંગોના ત્રિજણમાં દેખાતો યદ્યત્તનિહાર 'આકાર'માં નથી. કપોલ-કેટિપત તરફનું

— સૂત્ર્ય કાવ્ય —

મારા એલવાઇ ગયેલા મહેરાની પાસે તમારે હજી કંકડી ગયેલ વેછટેબલ ઘીનો દીવો કરવાનો બાકી છે. તમારે હજી વર્ષો સુધી સાંચવી રાખેલ વાસી ગંગા-જળનો છંટકાવ કરી સાચરો કરવાનો બાકી છે. તમારે હજી કાળા—

—મારી ઉધાડી રહી ગયેલી આંખોના દરશોની માફક— કાળાં કપડાં પહેરીને દુનિયાને દેખાડવા પૂરતું રડવાનું બાકી છે.

—અને મારી જિન્દગીમાં કદી કામ ન આવેલ સગા-સંબંધીઓને કહી આવવાનું બાકી છે કે :
'મહેન્દ્ર મરી ગયો છે, સાચ્યે જ !'

મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્કા'

આઠમણુ પણ ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી ધરાવતા નથી. કપાંક કપાંક તો નંદશંકર અને રમણલાલ સાથેનું સાતત્ય બક્ષી અજાણતાં જ જળાવી ખેસે છે. 'આકાર'ની વચ્ચે વચ્ચે લક્ષ્મીનિખંધો (જો કે નંદશંકરના 'કરણધેલો'ના કદના તો નહિ જ!) અને રમણલાલ દેસાઈ શેષીનાં

ટિપ્પણી વાચકોના સાક્ષાર્થે બહી વેરી આપે છે (જુઓ પૃ. ૧૬૬-૧૬૮ તથા પૃ. ૯૦, પહેલા પેરા).

‘આકાર’ના કથાવસ્તુમાંના સંકુલ સંવેદનની ધારને ઉત્કટ બનાવવાની સજ્જતિ નેમ છે. ‘આકાર’નો કથા-પ્રવાહ કપાક દ્રુતગતિ પકડે છે. પરંતુ એકંદરે તો પાત્ર જીવનના દૃઢતા ભારથી ભરેલું કે અંધરગતિએ વહે છે. ‘આકાર’ની વસ્તુગૂંથણીમાં કોઈ complexity (સંકીર્ણતા) નથી, એમાં cross stitches લગાવેલા નથી ‘આકાર’ની વસ્તુગૂંથણીની દિગ્ગામ્ય સરળ છે. અસખત એ સરળતામાં સંકુલ માનવીય સંવેદનોને અભિવ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા છે જ.

૬

પ્રાચીન ભારતીય પદ્ધતિ પ્રમાણેની વસ્તુગૂંથણીને આદર્શ ‘સરસ્વતીચંદ’ માં રજૂ થયેલ એવા આદર્શના વણછામાંથી ‘ગુજરાતનો નાથ’ ની રચના કરી મુનશીએ ગુજરાતી નવલસૃષ્ટિને જીદી દિશામાં વિકસિત કરી.

વસ્તુઅભિજ્ઞાનગર

૨૪-૬-૧૯૭૦

● ● ●

એસ. ડી. ની નોંધપાત્ર પ્રગતિ કૃત્ય

	૧૯૬૦	૧૯૭૦
ટોની સંખ્યા... ..	૧૬૮૮	૪૬૫૧
વાંદો	૧૭૬૭	૩૬૮૫
બસ દ્વારા વર્ષ દરમ્યાન—		
ગુજરાતી સંખ્યા... ..	૧૩ કરોડ	૪૪ કરોડ
બસ રેલેશન, રેલ્વે વિ.	૩૮૧	૭૧૮

સામાન રાખવા માટે કલોકરૂમ, પીવાનું પાણી, લાંબા અંતરની એક્સપ્રેસ અને રાત્રિ બસ સર્વિસો, વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપનો વગેરેને કન્સીશન, ફવાઓ અને અન્ય જરૂરી સીજ-વસ્તુઓના પાસેથી બસ દ્વારા લાવવા લઈ જવાની સવલતો વધતી જ જાય છે. ઉપરાંત

દેશ, અંદેશની, કટોકટીની પળોમાં.....

દુષ્કળ, રેલસંકેટ, મેળાઓ.....

અને બીજા ખાસ પ્રસંગોએ.....

ગુજરાત રાજ્ય માટે વાહનવ્યવહાર કોર્પોરેશને

અને

તેના નાના મોટા કર્મચારીઓએ સેવા અને ફરજનું

ઉમદા ઉદાહરણ પુરું પાડ્યું છે.

ગુજરાત રાજ્ય માટે વાહનવ્યવહાર કોર્પોરેશન, અમદાવાદ-૨૨.

સૌરાષ્ટ્રના શરીર શોભાવણ ત્રાજવાં



ભરવાડણના અંચ કપડાં ત્રાજવાં

સૌરાષ્ટ્રના આમલોકિત રૂપસૌંદર્યના ભારે રસિયા છે, એટલે તેની દરેક ચીજ જાણુસમાં સુંદરતા અને કલા-કારીગરીના દર્શન થાય છે. રૂપશોખીન સ્ત્રીઓ ભરત, ચીતર અને લીંપણમાં પણ કળા કસબ કંઠારીને ધરને મુશોભીત બનાવી દે છે. તે જ નારીઓ પોતાના શરીરે ત્રાજવાં (જુદણી)ની શોભનરૂપ માંડવા વચર કેમ રહી શકે? તેથી આમનારીઓએ તેમ જ આદમીઓએ હાથે પગે ત્રાજવાં ત્રાફવીને રૂપાળી કાયાને વધારે શોભાવી અને મહિમાવાળી કરી દીધી છે.

સૌરાષ્ટ્ર સદીઓ જૂનો અને અનેક સંસ્કૃતિના સમન્વયથી રચ્યો દેશ છે. તેમાં અનેક રૂપની ભાતીગળ સંસ્કૃતિઓ સમાપ્તને એકરૂપ બની ગઇ છે, તેથી તેની લોકકળા કસબમાં અનેકવિધતામાં પણ એકતાનપણુ દેખાય છે, આ ત્રાજવાંનો શોભનસંસ્કાર અહીં કેાણે અને કયાંરે શરૂ કર્યો તે બહુ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહિ, પણ ભારતની દર્શીતરૂપની સંસ્કૃતિમાં સૌથી,

ખોડીદાસ શા. પરમાર



જોતર
લાડવા

સ્વાયો

મીઝોના હાથની કળક ઉપરના નળા

આશ્વ વગેરેના રત્નપ્રત્યે દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધિ સ્થાપત્યના દેખીતા પુરાવા છે તેમા ભારતના રત્નપ્રત્યે કંઠારોલેલ યક્ષીઓના મુખપટા ઉપર મંડનરૂપે ત્રાજવાં જોઇ શકાય છે અને તેમાના ધણાનો ધાટવળા અને રૂપ-પ્રતીક સૌરાષ્ટ્રીનારીના ત્રાજવા સાથે મીઝવી સંબંધ તેમ છે. એટલે અનુમાની શક્ય છે કે સૌરાષ્ટ્રમા પશુ ત્રાજવાનો સરકાર મૈથિલકાળ જેટલો જૂનો તો હશે જ તે કાળે પશુ રત્નોએ મુખે હાથે અને પગે ત્રાજવા પડાવતી હશે અને તે તેના સૌત્યને વધારે શોભાવમાન બનાવે છે. ગુપ્તકાળમા સુગાર પ્રસાધનનું સંધન અનેક રૂપના વસાણામાંથી બનાવાય છે તે કાળે પત્રઅનેખ મુખ્ય હોય છે, તેમાં રત્નોએ પુષ્પરજ, રૂઝ

અને સુગંધી ચદન વસાણાથી શરીરે અને મુખે મંડન આનેખે છે તે આમ તો શરીર ધરના શોભન રૂપે જ દ્રવ્ય છે વળી મખ્મકાળમાં પાછા ત્રાજવાની પ્રથાના લેખિત ઉદ્દેગે ભાલજીની કૃતિએ અને લોકગીતોમાંથી મળી રહે છે જેવા કે —

‘ભણું’ વેશ લેઉ ગોવાળનો રે ત્રાજુડા ટાકું હરિ-આળ
વૃદાવન વળગી રહુ રે, વેરીડા વેરી દે માળ
દશમરકંધ ‘ભાલજુ

‘મુખના ત્રાજવાં રે સોનનાઈ અછના કેમ રે શે રે ?
મુખના ત્રાજવાં રે દાદા બેઠાનીમાં રે શે રે’ લોકગીત
છંદે છુદ્યા રે છુદ્યા ને,

દોશે ર માલ્યા રાતા હાંત
લોકગીત

ત્રાજવાને ચાલ આને પશુ ગામડામાં છે ભે કંચુ અને આદિવામીઓમા મોટા ભાગની હોકરીઓ અને કાંઈ કાંઈ હોકરાઓ ત્રજવા પગવે છે ઉજળિયાત વણીમા હવે આ ચાલ રહી નથી ખાસ મરીને ઉનાળાના હાંતમા અને કામ વગરના દિવસોમાં ગામડાગામની વાધરણ ત્રાજવા પાડા ગામડાની શરીરો શરીર જાય છે અને તેના મહેનતજીવારૂપે હાથા કે જૂનાપના લુગડા કે કંઈક શેઠક રકમ લઇને ત્રાજવા પાડી દે છે ત્રાજવા ને કે મરીમા તાવડીની કળા મેશ છુટે છે, પછી પગવ નારના હાથે સળીથી મેશતો આળેન કરે છે, તે પછી જુવારના રાગના મનોખા (સુકવેનો ગરબ) મા સોવનુ નાકુ બસારી મનોખુ હાથમા પકડી સોવતી તીણી અણીથી આંગેખ ઉપર દગવા હાથે ત્રાજવુ ત્રેફે છે લગભગ સો વર ત્રાજવુ ત્રેફાય એટલે ખીઆના (એક જાતનું ધમારતી લાકડું, તેના હોડીઆ પલાળવાથી લીલા રંગનું પાણી થઇ જાય છે) પાણીથી તે ત્રેફેતુ ત્રાજવુ ઘોષ નાખે છે, અને ફરી પાછો એવો જ તેના ઉપર મેશથી આધાર કરીને ત્રેફે છે આમ એક ત્રાજવુ ત્રણેક વાર ત્રેફે છે, એટલે પૂરું થઈ જાય છે, સોવથી ત્રેફે ત્યારે ખૂબ જ કુખે છે પણ શોભનરસિક હોકરીઓ મેટથી બીઠારે વ કરતી નથી ત્રેફેલા ત્રાજવાના બીજા ૧૦ થી ૧૨ દિવસે વળી જાય છે અને બીજી જ જાય ત્યારે ચામડીમા કાળી મેશ બરેનર ઉતરી ગઇ હેમાથી નીચા રંગનું સુદર મંડન ત્રાજવુ બિધડી આવે છે

ખાસ કરીને ભરવાડ, કોળી, વાધરી, કણ્થી, રાજ-
પૂત, આયર, સઘવારા, પલેવાળ ખરક વગેરેની છોક-
રીઓ. તેમ જ છોકરા અને વસવાયા તેમજ કાંઠિયાવરણ
અને આદિવાસી કોમમાં ત્રાજવાનો વધારે ચાલ છે.
ઉજળિયાત વણીમાં પણ આજથી ૪૦ થી ૪૫ વરસ
પહેલાં છોકરી-છોકરા ત્રાજવાં પડાવતા. પણ હવે તે
નથી પડાવતા.

હવે તો ત્રાજવાં પાડવાના મશીન આવ્યા છે, મેળા
કે ગુજરી-ખતરમાં વાધરી કે ચીઠાડીઆ આવ્યા મશીનો
લાઇને બેસે છે. અને મેશથી આવેળ કરી મશીનની
સોલથી તે ત્રાજવું ત્રાફી આપે છે. મશીનથી પડાવેલું
ત્રાજવું કિંમતમાં જરા મોંઘું પડે છે પણ તે વધારે
ઢીલું અને બહુ આકાર રેળાતો નથી તેથી સુરેખ થાય
છે. યુરુપોના ત્રાજવાં મોટાભાગે આકૃતિમૂલક હોવાથી
તેઓ મશીનથી જ ત્રાજવાં પડાવે છે. યુરુપોના ત્રાજ-
વાંમાં લોકશૈલીના કાન ગોળી, હનુમાન, કાળકા, રામ-
સખમણ, દેવદેવકાં, મોર, ફૂંકે, રામનામ, મિત્રનું નામ
કે પોંચી, સાંકળી, ઘડિયાળ વગેરે હોય છે. જ્યારે બાઇઓના
ત્રાજવામાં શોભનવસ્તુ અને જીવનમંગલના પ્રતીકોજ વધારે
હોય છે. જેમકે સાત ગોળ મીઠાની ચડતી દેરી, સાત ગોળ
મીઠાનો લાડવો, નવ ગોળ મીઠાનું પતંગાકાર ભોતર,
બીજ, ઝાડવું, માખી તેમજ મોરલા પણ હોય છે. જે કે
ભરવાડ, કાંગસિયાબાઇ વગેરે એક એક ત્રાજવું આકૃતિ-
પ્રધાન પણ પડાવે છે. ભરવાડણ, કાળણ અને કાંગસિયાણી
વગેરે પંચે ગોઠણ સુધી, હાથે ઢળાથે ચઢને કોણી સુધી,
અને ડોકથી છાતી સુધી તેમ જ ડાખીવાના કપાળમાં
પણ ત્રાજવાં પડાવે છે. કાંઈક સાચળ અને પેઠુમાં પણ
ત્રાજવાં પડાવે છે.

આ ત્રાજવાં પાછળ શોભન ઉપરાંત જીવનમંગલનું
તેમજ સાચીખોટી માન્યતાનું રહસ્ય પણ જોઇ શકાય
છે; જેમકે છોકરા હાથની દગાઇ ઉપર કાવડનું ત્રાજવું
પડાવે તો તે તેના માવતરને ચાર ધામની જાત્રા કરાવે.
હાથે ડેરડોયે પડાવે તો તેને હમેશાં ઢેરનું દુહાણું રહે.
હાથ ઉપર દેવદેવી પડાવે તો ભૂતપ્રેત કે ગ્રહણ તેને કશું
કરી શકે નહિ, કળાઇ ઉપર જાત્રાધામ પડાવે તો તે
દેવધામના નિત્ય દર્શન થાય અને અંતે મુક્તિ મળે.
વાંછી ત્રાફાવે તો તે કરડે તો ચડે નહિ તેવી માન્યતા
છે. આ ઉપરાંત ત્રાજવાંથી હાથ શોભે છે તે જ મુખ્ય



વીરહાર



જોતર

શ્રીઓના હાથની કળાઇ ઉપરનાં ત્રાજવાં

કારણ છે. વળી સ્ત્રીઓના ત્રાજવામાં પણ ખેરકશાસ્ત્ર
અનુસાર થોડાંક રહસ્યો અને મંગલપ્રતીકો ધ્વનિત થાય
છે. જમણા પગને અંગૂઠે ત્રાજવું પડાવે તેને શોકમ
(સપત્ની) આવતી નથી, કપાળ વચ્ચે ત્રાજવું પડાવે તો
સૌભાગ્ય અખંડ રહે છે. હાથે વીરહાર પડાવે તો
વીરનું ભાગ્ય બળવાન થાય છે, પગની ધૂંટીએ કથરોટ
પડાવે તો સુખસાધ્વળી કલમ રહે છે. આમ દરેક પ્રતીક-
રૂપમાં લાભ તેમજ સત્સારિક સુખની વાંચળાઓ તો છે
જ, ઉપરાંત શરીરના ભાગોને તે શોભાવે છે, તે સૌથી
મેટો આનંદ છે. એક એવી માન્યતા રહ ચઇ ગઈ છે
કે જે કોઈ ત્રાજવાં ન પડાવે તેને સાંદિયો અને સાંદ-

છીને! અવતાર મળે છે, તેથી લોકવરણમાં સૌ એક ત્રાજવું તો અચૂક પડાવે છે જ!

ત્રાજવાં શરીરને સુંદર ઓપ તો આપે જ છે ઉપરાંત વૈદ્યીય દષ્ટિએ પણ તેનાથી ફાયદો થાય છે તેવું મનાય છે. એક ત્રાજવું સૌખ્યથી અનેકવાર ત્રાફવું હોવાથી ત્રાજવા પડાવ્યા હોય તેને લોહું વાગે તો ધનુર્વા થતો નથી તેમ ગામડાના બેઠા માને છે. વળી રસોળી ઉપર ને ત્રાજવાં ત્રાફવા મા આવે તો રસોળી બેસી જાય છે, તે મોટા ભાગે સત્ય દર્શકત્વ છે. વળી ત્રાજવા પડાવેલું કોઈ વાસ્તવ્યું નથી રહેલું તેવું મનાય છે. આમ ત્રાજવાની સાથે ધાર્મિક, સાંસાનિક, લૌકિક વગેરે લોકમાન્યતાઓ જોડાયેલી હોવાથી લોકઓએ અને પુરુષો તીણી સોયનું કુઝા સહન કરીને પણ ત્રાજવા તો ત્રાફાવે જ છે. જે પછી તો હમેશના સંગાથી રૂપે હાથે અને હેરે ઝળકવા કરે છે. સ્ત્રીઓ માને છે કે મરણું ત્યારે શરીર ઉપરથી બધું જ ઉતારી લેશે, ત્યારે મરણુના સંગાથી ત્રાજવા જ સાથે આવવાના છે. તેથી ત્રાજવા તો પડાવવા જ. આવી માન્યતા છે તેથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રના ગામડામાં ૧૨ થી ૧૩ વર્ષની છોકરી હોશીથી ત્રાજવા પડાવે છે.

આજે જમાનાની અસર પ્રમાણે ત્રાજવામાં પણ નવા આકારોની ફેશન આવવા માંડી છે. તેમાં ફૂલગળરો, બલન, કાતર, છત્રી, ફૂંચી વગેરે સ્ત્રીઓના ત્રાજવામાં આવ્યું છે. બપોરે સ્ત્રી, ફૂલ-ગળરો, ગોરી મઠમ, ફિન્મી ગીતની પકિત વગેરે પુરુષોમાં જ પુરુષોમાં ખાસ કરીને, શહેરમાં જતાં આવતાં જુવાનો આવા ત્રાજવાં નવીનતા ખાતર ખાસ પડાવે છે. કોઈ જુવો વળી હાથે નરમુંકે ને ધ્રુવા પણ ત્રાફાવે છે.

આજે તો શહેરની સિદ્ધ અને જીંઘા વણની વધુ દીકરીઓ પણ કાળા રંગથી ગાંઠે કે કપાળે ‘બુદી રપોટ’ રૂપે નાની બિંદી કરે છે. તેથી ત્રાજવાની જ ગરજ સરી રહે છે. આમ ત્રાજવું નારીસાધ્યમાં વધારો કરે છે. કોઈ ચોક્કસ પડાવે છે તો કોઈ માત્ર બે ચાર પડાવે છે પણ તેની પાછળનું ખ્યેય તો સૌંદર્ય-દર્શીતાનું જ ને!

આમ ત્રાજવાં એ સદીઓથી ચાલ્યો આવતો સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો એક શાશ્વત પ્રકાર છે. જેને શરીર ઉપર મહત્ત્વે પડાવીને હોરાસા નરનારી શોભારચુરૂપના રમતું ચટકું બાણી લે છે.

● ● ●



જૂથ અને વીંધી, પુરોના હાથનાં ત્રાજવા ઉપરથી તલ
ચોર, સ્ત્રીઓના પગ અને હાથના ત્રાજવા ઉપરથી કૂચની
બેચ બાજુ ઝાઢ અને બેજના ત્રાજવા

૧. રેખાકર્તે ખોદીકાસે લા પટચાર

લઘુ - નવલ

આપા બનારસમાં આ વાતે ચક્રચાર મચાવી દીધી હતી. સૌ કોઈ એ વિશે તરફતરેહની અટકળો કરતા હતા, પણ એનું મૂળ કારણ શું છે એની કોઈને ખબર ન હતી. વાત પણ કલ્પોપક્રમ પહેવાને કારણે વધારે ને વધારે રંગીન બનવા લાગી હતી, પણ અસલમાં જે કંઈ થયું તે આટલું જ હતું.

ગંગાઘાટ પરનું શિવમંદિરે આખું મે માતૃભાંસ જેમની કથામાં માનવમહેરામણ ઊમટ્યો હતો એ સ્વામી નિખિલાનંદ વિશેની આ વાત હતી. સ્વામી નિખિલા-નંદની વાણીએ માત્ર બનારસ પર નહીં, આસપાસના બધા જ પ્રદેશોમાં મોહિની પાથરી હતી. ત્યાં અને યૌરાધ્યની એમની ભાવના સાંભળી કેવલાથે જીવાનો એમની પાસે સંન્યાસદીક્ષા લેવા ગયા હતા--પણ સ્વામીએ સૌ કોઈને હસીને કહ્યું હતું, 'ભાઈ, હમણું નહીં. પહેલાં મને ભગવાન સુધી પહોંચવા દો. પછી તમને એ રસ્તો દેખાડીશ.'

જેના ત્યાં અને યૌરાધ્ય વિશે આદરથી વાતો થતી હતી એ જ સ્વામી નિખિલાનંદ તેમના બાળ સવારના વતનથી લોકચક્રચારનું કેન્દ્ર બની ગયા હતા.

સ્વામી નિખિલાનંદ પ્રાતાઃક્રમ સંપૂર્ણ કરી શિવમંદિરથી નીકળ્યા, ગંગાના ઘાટ પર ઊભા રહી તેમણે અંધની ફરી એક વાર પ્રાર્થના કરી, અને પછી તેમના પગ બનારસની બબર તરફ વળ્યા.

રસ્તામાં સૌ કોઈ સ્વામીજીને કળીકળીને પ્રણામ કરતું હતું.--અને નિખિલાનંદ પણ સૌ કોઈના વંદનને સરિમત ઝીલતા હતા, પણ એમના રિમતમાં અકળ ભાર છલકાતો હતો. સ્વામીની આંખો કોઈકે ગઈને ચિંતનમાં રૂળી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું.

તેઓ બબરમાં એક તૈયાર દુકાનની દુકાન આગળ આવીને અટક્યા. દુકાનના માણસો અડધા અડધા થઈ ગયા, કારણ કે સ્વામી નિખિલાનંદ હવે તેમની દુકાનમાં પ્રવેશી રહ્યા હતા. સ્વામીએ સોને સરિમત આશીર્વાદ આપ્યા પછી દુકાનના શેઠને કહ્યું, 'શેઠસાહેબ, હું પરીદો કરવા આવ્યો છું.'

શેઠ અકિત થઈ ગયા : 'સ્વામીજી, આપની જ દુકાન છે, જે જોઈએ તે લઈ જઈ શકા છે...'

આપણા પાંચ નાણીતા વાર્તાકારોએ એક એક પ્રકરણ લખી આલેખેલી આ લઘુ-નવલ આકાશવાણીના સૌજન્યથી અઢી આંખવામાં આવી છે.

હરીન્દ્ર દવે

કુન્દનિકા કાપડીઆ

રમેશ બની

ધીરુબેન પટેલ

મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'

‘ના, શેઠસાહેબ, મારી ખરીદીનું કારણ બપુવા પછી તમે આ ચપ્પો નહીં’ કહેો...’

‘સ્વામીજી, કોઇ પણ કારણ હોય, આ આખી ફુકાન તમારા માટે જ છે...’ શેઠે કહ્યું.

સ્વામી નિખિલાનંદે માત્ર સ્થિત કરીને કહ્યું : ‘મારા માપનો એક ઝખ્ખો અને એક સેધો મને આપો.’ અને તેમણે ખિસ્સામાંથી દસ-દસની બે નોટો બહાર કાઢી.

સૌ કોઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. એક સેક્સમેને ઝખ્ખો-સેધો કાઢ્યા સ્વામીજીએ ફુકાનમાં વજો બદલવાની નાનકડી કેમિનમાં જઇ વજો બદલાવ્યાં. પોતાની કબજી ચેત્રામાં ભગવાં વજો મુકી, તેનું પોટકું વાલડુ અને એ બગલમાં મુકી બહાર આવ્યા.

સ્વામીના દીદાર બદલાઇ ગયા હતા. એમના ઓઠા વાળ, વિશાળ આંખો, પ્રભાવશાળી અદેરો ક્ષેત્ર વજોમાં પણ એટલા જ દીપી રહ્યા હતા.

‘સ્વામીજી, આ શું?’ શેઠે પૂછ્યું, ‘સૌ કોઇ સ્તબ્ધ બની ગયા હતા. ગંગાના પૂર વરણ્યસીના રસ્તાઓ પર આવી ગયાં હોત તો પશુ કોઇ બાટલા છળી ગયા ન હોત!’

‘શેઠ, આ પશુ ભગવાનની લીલા છે! સ્વામીજીએ કહ્યું’ અને વીસ રૂપિયા શેઠના થાક પર મુકીને કહ્યું, ‘હવે આ પૈસા સંન્યાસીના નથી. એ લેવામાં તમને કોઇ બાધ નહીં નહે...’

આટલું કહી નિખિલાનંદે ફુકાનનાં પગથિયાં ઊતરી ગયા. જાણે વા વાત લઇ ગઇ હોય એમ અત્યારે બધે જ આ વાત ફેલાઇ ગઇ હતી. બજારની બધી જ ફુકાનોમાં સૌ કોઇ નિખિલાનંદના આ નવા રૂપને અનન્ય અને આધાતની લાગણી સાથે જોઇ રહ્યા હતા.

આધાતની સહજ કળ વળી ત્યારે કોઈકે શરૂ કર્યું : ‘અમે તો પહેલેથી માનતા હતા. આ કાં તો કોઇ ધુતારો હશે, કાં તો કોઇ સી. આઇ. ડી નો માણસ હશે...’

‘જે પહેરવા માટે જન્મોજન્મના સુરજ જોઇએ એ ભગવાં વજો પડીતા છતાં ભાગમાં ઉતારી દીધાં...’

લેકોની સ્તબ્ધ દષ્ટિને ઝીલતાં ઝીલતાં સ્વામી નિખિલાનંદે ગંગાના ધાટ પર પહોંચ્યા અને ત્યાં પેલી

ભગવાં વજોની પુષ્પોટલીને મંગુમાં તરતી મુકી દીધી. લમળા માથે આવી પહોંચેલા સૂર સામે નજર કરતાં જ ગાયત્રી મંત્રનું રમણ થઈ આવ્યું. તેઓ પાઠ કરતા હતા ત્યાં જ કોઈકે તેમના ચરણોમાં આવીને ટળી પડ્યું.

નિખિલાનંદ ચમકી ગયા, તેમણે નીચે નમીને મન-ગોહનને ઊંચો કર્યો અને ગોહનની આંખોમાં આંસુની ધારા વહી જતી હતી.

‘સ્વામીજી, તમે આ શું કમું?’ ફુકાની વચ્ચેથી એ માંડ માંડ બોલી શક્યો.

‘અને હવે સ્વામીજી ન કહે, હું હવે સંન્યાસી નથી રહ્યો.’ નિખિલાનંદે કહ્યું.

‘હું તમને બીજા કોઇ રૂપે કંપી શકતો નથી.’ મનગોહને કહ્યું.

‘તું સ્વસ્થ થા મનગોહન!’ નિખિલાનંદે કહ્યું, ‘હવે :’ આઠ, આપણે આ વૃક્ષના ઓઠા પર બેસીએ...’

‘ત્યાં બેસતાં જ નિખિલાનંદને યાદ આવ્યું, હજી એક બે અઢિના પહેલાં જ મનગોહન આ રીતે જ નિખિલાનંદના ચરણોમાં આગોટી પડ્યો હતો અને સંન્યાસની દીક્ષા માગી હતી. ત્યારે નિખિલાનંદે દસીને કહ્યું ‘હવે :’ ‘મનગોહન, જે શોધવાનું છે, એ હજી મને જ નથી મળ્યું. જેને પામવાનું છે, એના સગડ પશુ હજી દેખાયા નથી. મારી સ્થિતિ અત્યારે જંગલમાં અટવાતા મુકાફર જેવી છે—ત્યાં તને ક્યાં સાથે રાખું?’

‘હું’ પણ તમારી સાથે જંગલમાં બટકાશ.’ મનગોહને કહેલું.

‘ઠાણે જાણે છે કે તું જે જંગલમાં છે એમાંથી ભગવાનનો રસ્તો વધારે નજીક પડે!’ નિખિલાનંદે કહ્યું અને પછી મનગોહનને સ્વસ્થ કરી વિદાય કર્યો હતો. આજે ફરી એ જ સ્થળે મનગોહન આવીને નિખિલાનંદના સંસાર-પ્રવેશમાના પહેલા પગલાને આંતરીને ઊભો રહ્યો...

નિખિલાનંદ અને મનગોહન પાંસેના એક વૃક્ષના બાધિલા ઓઠા પર બેઠા.

‘મનગોહન, તને નવાઇ લાગતી હશે કે મેં’ શા માટે ભગવાં વજો છોડી દીધાં?’ નિખિલાનંદે કહ્યું, તેઓ દૂર દૂર જાણે કશુંક જોઈ રહ્યા હોય એમ ગંગાને પેઠે પાંર

તાકી રચ્યા હતા. થોડીવારે તેઓ આગળ જોવા : મનમોહન, મને વાણીનું વરદાન મળ્યું છે. હું જોણું છું ત્યારે વિચારોને વાણીના આકર્ષક વાધાં સળવી જાણું છું—મનની શાંતિ એ કોઈ પદાર્થ નથી, કે તેના પર માલિકી સ્થાપી શકાય. એ તો જાણવતાં અને જીવવતાં આવડતી જોઈએ. એને જરા સંભાળો, સંભાળો ત્યાં સરી જાય...”

‘હા સ્વામીજી’ મનમોહને કહ્યું.

‘સ્વામીજી નહીં’, નિખિલ કહે, હવે ક્યાં મેં ભગવાં વત્સો પહેરેલાં છે !’ નિખિલાનકે કહ્યું.

‘તમે ભગવાં વત્સો છોડી દીધાં, એટલે તમને મનની શાંતિ મળી જશે ?’ મનમોહને પૂછ્યું.

‘ના...હવે હું મારી આસખસના થોડકે મૂણસોને સાચી શાંતિની દિશા બતાવી શકીશ—અત્યાર સુધી સૌ કરતાં જોયા આસને બેસી મનની શાંતિનો શુકપાક કર્યો હતો, હવે સૌની સાથે બેસીને શાંતિની ખોજ કરી શકીશ...’

નિખિલ જ્યારે શિવમંદિરે પહોંચ્યો ત્યારે એ જે કુદિરમાં રહેતો હતો, ત્યાં હવે નહીં રહી શકાય એમ મંદિરના મહંતે કહી દીધું.

‘મહંતજી, આજની રાત સુધી તો પડયો રહેરા દેશોને ? રાતની માડીમાં હું આશયો જવાનો છું’ નિખિલે કહ્યું.

‘સ્વામીજી...’ મહંતે કહ્યું.

‘હવે મેં ભગવાં કપડાં નથી પહેવાં મહંતજી !’

‘પણ જીવ સ્વામીજી કહેવા ટવાઈ ગઈ છે. મને હજી સમજાતું નથી કે તમે બનારસ જવા તીર્થધામમાં આવી ભગવા કપડાં કેમ તજી દીધાં ?’

‘એ બહુ લાંબી વાત છે મહંતજી, ક્યારેક ફરી આવીશ, તો કહીશ. નિખિલે કહ્યું.

નિખિલ પોતે પોતાના આ પરિવર્તનને બરાબર સમજી શક્યો ન હતો. ગઈકાલે સાંજે એ કથામાં મીરાં વિશે વાત કરતો હતો, અને એકાએક એને સોની સાંભરી ગઈ હતી. નિખિલ આમ કે પોતે સંસારની લાજણી-ઓથી પર છે એવું અનુભવતો ન હતો: યુવાન બીજા નવાં બહિતભાવથી તેના ચરજીરૂપશ કરતી ત્યારે હંમેશા

એ સ્વસ્થ જ રહેતો એવું ન હતું. વાસનાને તો એણે નહોત મને લખી દીધી હતી. પણ વત્સલતા તરફ એ એટલો દૂર નહોતો બની શક્યો.

નદીના જે પ્રવાહ એણે જોયો હતો એ તો ક્યારનોયે મહાસાગરમાં લળી ગયો હશે, હવે વહેતો હશે એ નવો પ્રવાહ હશે. આંખથીનાં એણે જોયેલા પાન તો ક્યારનાંએ ખરી ગયાં. અત્યારે તો બધાં નવાં ફૂટેલાં પાન હશે. પણ એ ખરી ગયેલાં પ્રત્યેક પાન પર શેરવની એકે એક લાજુને એણે મૂકી હતી.

—એ લાજુનું શું થયું હશે ?

‘આ આકાશ જોયે ને જોયે ક્યાં જતું હશે ?’ સોનીએ આ સવાલ સૌ પ્રથમ ક્યારે પૂછ્યો, એ વાદ નથી પણ પછી વારંવાર એણે એ સવાલ પૂછ્યો હતો.

એ પૂછતી ત્યારે નિખિલ કોઈ તત્વચિંતકની છટાથી આકાશ સામે જોઈ રહેતા—આંખોને જાણે આકાશ માપતો હોય, એમ અતીત સુધી પહેલાંઆતો અને પછી સુગમતાથી જોઈ રહેલી સોની સામે જોઈને કહેતો, ‘જેકે જોયે—ભગવાનના બર સુધી.’

‘આપણું કરસન મિસ્ત્રીની સીડી મૂકીએ તો ત્યાં પહોંચાય ?’ એ પૂછતી...

‘એ સીડી ઠરતાં તો આ આંખથી જોઈ છે, પણ આકાશ તો એથીયે ક્યાં જાયું છે.’ નિખિલ જવાબ આપતો.

‘આંખથી પર સીડી ચુકી હોય તો ?’ સોની પૂછતી.

‘સીડી ત્યાં રહે નહીં, પડી જાય.’ નિખિલ કહેતો.

‘કેટલી મોટી સીડી હોય તો આકાશમાં ચડી શકાય ?’ સોનીની આંખો કોઈક સીડીનાં પગથિયાં ગણતી હોય એમ જોયે ને જોયે ચડતી હતી.

‘આકાશ જેવડી.’ નિખિલે ઉત્તર આપ્યો અને સોની ચૂપ થઈ ગઈ.

સોની અને નિખિલ બંને આકાશને આંખવાની રમત રમતા—દારણ કે બંનેને ભગવાનને ઘેર પહોંચી ત્યાં ગયેલી માને મળવાનું મન હતું...મામા—મામીને ત્યાં બંને ઝાસી ગયાં હતાં. મામીના હાથને માર આપ બંને થોડીવાર જીટ્ટી આંખથી હેઠળ રમવા જતાં ત્યારે આ સાડીની

કદપનામાં ખોવાઈ જતાં એકવાર નિખિલના હાથમાંથી કોઈ કાચનું વાસણ પડી ગયું. આ વાત જાણી મામા-મામોને કહેવાની હિંમત તેનામાં રહી નહોતી. મામો આ વાત જાણે તો ધરમાં એનાં શું કાલ થાય એ નિખિલ જાણતો હતો. એણે દોટ મુકી.

મામયા ત્રણેક માઇલ દૂર રહેશન હતું. એ ટ્રેનમાં બેસી ગયો એ ટ્રેનમાં એક સાધુમહારાજ તેને મળી ગયા.

‘તમે બગવાનને જોયા છે ?’ નિખિલે પૂછ્યું.

‘હા બચ્ચા !’ સાધુએ અધ્ધાધ્ધક કહ્યું.

‘મને કેખાસો ?’

‘હા-જો તારામાં એ તેજના દીદારની તાકાત હોય તો તને ‘પણ જમવાન કેખાસો’ સાધુએ કહ્યું.

સાધુ એને લઈ હરદાર, પ્રયાગ, વારાણસિ, બધે જ ગયા : છોકરો તેજસ્વી છે એ જોઈ સાધુએ એને હરદારમાં એક પંડિત પાસે બજવા મુક્યો, અને જોત-જોતામાં એ સ્વામી નિખિલાનંદ બની ગયો. સંસ્કૃતનું એનું અભ્યાસ જ્ઞાન બાલકાલા પંડિતોને દંગ કરી દેતું. એની વાણીને કદપનાથીયે પ્રવાહ લોકોને આકર્ષી બનાવતો. પણ સતત નિખિલને એક સાદ સંભળાયા કરતો- આકાશને આખી શકાય ખતું ? આ સાદ સોનીનો હતો કે ખીખ કોઈનો એ નિખિલ સમજી શકતો ન હતો.

પરંતુ કયાને ખતે જ્યારે સોની જેવી જ કોષ્ટક નિર્દોષ અને નાનકડી બાલિકાએ એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે નિખિલાનંદની વ્યવસ્થાનો પાર ન રહ્યો. એને સોની તીવ્રપણે પાદ આવી આવી ગઈ સોનીની યાદમાં તેના મનને એક ખૂણે તો સદાયે બીનો રહેતો જ હતો. ‘અને સોનીનું’ શું થયું હશે એ જાણવા એ આજે આ બાલિકાના પ્રશ્નથી એ બીનાશમાં અતીતની રમૂતોનો એક અંકર ફૂટી નીકળ્યો. એ વ્યાકુળ બની ઊઠ્યો.

રાતે વારાણસીથી નિખિલ આડીમાં બેઠો અને અવસ્થાનીય કલાક કરતાં વધુ પ્રવાસ પછી અધરાત પછીના પહોરે એ જ્યાં જયપથ પીયું હતું એ ગામના રોડને ઊભો રહ્યો. હજી રોડનની આસપાસ ખાસ કે બદલાયું ન હતું. એ અને પોતાના ગામનો કેડો તો ખરાબર એવો એ જ હતો. એ સંધિ રસ્તે ચાલીને

ગામે મહેત્યો ત્યારે હજી સપ્તારનું ધુસર તેજ આકાશમાં બિધડી રહ્યું હતું. ગામનો નકશો બદલાયું ગયો હતો. હજી નદી વહેતી હતી. એના મોઢણ સુધીના પ્રવાહને વીંધી એ ગામમાં પ્રવેશ્યો. ત્યારે પેલી આંખની પાસે થોડી મિનિટો રોકાયો અને પછી નવા મંડાને, યવાને લીધે અનુભવા લાગતા ગામના રસ્તાઓ પર ચડને એક મકાનના બંધ દરવાજા પાસે આવી ઊભો.

હજી મામા-મામી અહીં જ રહેતા હશે ? હજી સોની અહીં, આ મકાનમાં રહેતી હશે કે પરણીને સાસરે ચાલી ગઈ હશે ?

આવા ઠંક વિચારમાં અટવાતો એ થોડીવાર ઊભો રહ્યો અને પછી ડેલીની સાંકળ ખખડાવી...

પ્રકરણ બીજું : કુન્દનિકાં કાપડીઆ

નિખિલે સાંકળ ખખડાવી અને તે બારણાં બિધવાની રાહ જોતા ઊભો રહ્યો. એક ક્ષણ તેને રૂઝુલ થઈ. આટલાં વરસો સુધીમાં તેણે ક્યારેય કોઈ સંસારીજનનાં ઘરનાં બારણાં ખખડાવ્યા નહોતા. લોખી તેની પાસે આવતા, તે કદી કોઈને ઘેર જતો નહિ. આજે આ બંધ બારણાં બિધવાની રાહ જોતાં તેને થયું, વળી ‘પોતાનો એક નવી દુનિયામાં પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે વરસો પહેલાં આ દુનિયા છોડી તે સાધુની સંગે પરિશ્રમણ અને સંબંધીનતાની દુનિયામાં ચાલ્યો ગયો હતો. આજે એ પાછો ચાનવીના સંબંધો, તેની મધુરતાઓ અને માતાનાં ઓની સંજ્ઞામાં ફરી પ્રવેશી રહ્યો છે. પોતાનો આ માર્ગ શું સાચો હતો ?

એકાએક બારણાં ખૂલ્યાં. અંદરથી બંધતી રાતનો એક પ્રવાહ બહાર અજવાળામાં જાણે ધસી આવ્યો. અંધારામાં અંધારાની કોષ્ટક દસથસ દેખાઈ અને પછી અવાજ આવ્યો : ‘કાણુ છે ?’

હા, મામોનો જ એ અવાજ. નિખિલ બરાબર એ અવાજને ઓળખી શક્યો. વરસો પહેલાં એ અવાજની જે તીક્ષ્ણતાએ તેને સેંકડો વાર નીંખ્યો હતો. એ તીક્ષ્ણતાનો શુદ્ધોત્પત્તિ આજે એ અવાજમાં હતો એમ તેને લાગ્યું. તે જોલ્યો, ‘હું નિખિલ છું, મામી !’

‘કાણુ ?’ ઓના અવાજમાં બેદદ આશ્ચર્ય છપસી

‘હું નિખિલ, મામી, મને ઝોળખ્યો નહિ ?’

‘ઝોળે નિખિલ તું ? આટલાં વરસે ? આવ, અંદર આવ. ક્યાં હતો આટલો બધો વખત તું ?’ મામીએ બાળુએ ખસીને માગે આપ્યો અને નિખિલ ધરમાં પ્રવેશ્યો.

એ જ જૂનું પરિચિત ઘર હતું. અંધારી પરસાળમાં થયેને જતાં સામે બેઠકનો ઝોરડો હતો. એક દીવાલને અડીને લાકડાની પાટ હતી. તેના પર ગાદી પાથરી રાખેલી હતી. ઉપર ઠાકોરજીનો ફોટો હતો. બધું એવું જ હતું. માત્ર જરા ઝાંખું પડી ગયું હતું. જીંત પર છબ્બતાના ખૂણમાં ઉલસીનાં જળાં ખાંચાં હતાં.

નિખિલ પાટ પર બેઠો, ‘કેમ છે મામી ? મામા ક્યાં છે ? સોની અહીં નથી ?’ તે એકીઆસે બોલી ગયો.

મામીએ પોતાના વાદળી સાડાની કાળી કિનાર અને અડવા હાથ તરફ જોયું. ‘તારા મામાને પાછા થયા તો, પાંચ-છ વરસ થઈ ગયા, બાઈ.’

‘ઝોળ-એમ, મને તો કાંઈ ખબર જ નહિ..’

‘તે ખબર રાખેલી જ ક્યાં, બાઈ ? તું તો કશી ફિકર ચિંતા વગર આપ્યો ગયેલો,’ મામીના અવાજમાં અજળે કદૃતા આવી ગઈ ‘તારી બહેન પણ તને કોઈ દિવસ યાદ ન આવી ? આટલાં વરસ તું હતો ક્યાં ? સોનીને લગ્ન વખતે કોને ખબર કેમ એવી આશા હતી કે તું ગમે ત્યાં હોમશ ત્યાંથી આવી ચડીશ. જીવતો હોમશ તો એકલવાઈ બહેનનું આ ટાણું નહિ ચૂકે. પણ એની એ આશા નિષ્ફળ ગઈ. લગ્ન વખતે એ કેટલું રડી હતી તને યાદ કરીને !’

નિખિલનું મન લગ્નથી બારે બની ગયું. ધરમાં પ્રવેશતાં વેંત આવી વાતો થયે તેની તેને સહેજે કંઈપના નહોતી, તેને તો હતું કે બારણું બિઘડતાં જ એક કુલ્લ કંઈમિત મોં દેખાશે. પોતાને જોતાં જ તે ‘ઝો બાઈ’ કહીને વળગી પડશે-વરસો પછી, વહાલસોઈ બહેનને મળવાના આનંદની કંઈપનામાં તે રાત્રીતો હતો, જો કે મનમાં એક આશંકા હતી પણ ખરી કે સોની કંઈય અહીં ન પણ હોય....

તે બોલ્યો : ‘હું કાશીમાં હતો, મામી. ત્યાં લગ્યો

હતો...’ તેને પોતાના સંન્યાસી જીવનની વાત કહેવાનું કોને ખબર કેમ મન ન થયું.

મામીએ કહ્યું : ‘ઠીક બેસ, જરા આરામ કર. તારે માટે ચા બનાવી લાવું. પછી વાત કરીએ.’

એ આખી બપોર મામીએ વાતો કર્યા કરી. વચ્ચે વચ્ચે સોનીની વાતો પણ કરી. પણ નિખિલ એટલું સમજી ગયો કે મામીના મનમાં પોતાના માટે છુપેા રોષ છે. નાની બહેનની સંભાળ પોતે લેવી જોઈતી હતી, તેને બદલે મામા - મામીને માથે એ ભાર નાખીને પોતે આપ્યો ગયો, તે બદલ જાડી ફરિયાદ છે. સોની વિશે તેમણે બહુ રૂપરૂપતાથી વાત ન કરી, માત્ર એક વાર તે બોલી ગયાં-અમે તો સાડુ જોઈને સાસરું શોધેલું, પછી તો જેવાં જેનાં નસીબ. નિખિલ એ સંભળીને બેચેન બની ગયો. પણ મામી પાસેથી તે વધારે જાણી ન શક્યો. મામી કાંઈ ખાસ બહાવામાં નહોતાં. મામાના મૃત્યુથી તે જરા ઝાંખાં પડ્યાં હતાં એટલું જ. નિખિલે સન્યાસી જીવનમાં મૃત્યુ વિશે કેટલું ય વાંચેલું, એના પર પ્રવચનો આપેલાં. ‘માણસ અનન્યતી જેમ વધે છે, પાંદે છે અને ખરી પડે છે,’ એ કહેપનિષદની ઉક્તિ પર તેણે લાંબી મીમાંસા કરી હતી. પણ અહીં, મૃત્યુનો કોઈ આધ્યાત્મિક અર્થ નહોતો. અહીં મૃત્યુનો કેવળ ઐતિહિક સંદર્ભ હતો. મામાના જવાથી મામીની શ્રી શોભા સંપત્તિ હણીઈ ગયાં હતાં. વીતેલા દિવસોના ખરેખરામાં, તે ઝોળાની જેમ જીવતાં હતાં. એમ જતાં તેમનો સ્વભાવ એ જ રહ્યો હતો જીવનને રમુજા કે સુદમ પ્રકારનો. ત્રાસ આપીને આનંદ પામવાનો. નિખિલનું મન ખિન્ન બની ગયું.

મામી પાસેથી જાણ્યું કે સોનીનું સાસરું મુંબઈમાં હતું. નિખિલે તે સાંજે જ મુંબઈ જવાનું નક્કી કરી નાખ્યું. રોજીને આપીને તેણે થડ કલાસની ટિકિટ લીધી. કાશીથી તે આપ્યો ત્યારે કોઈ શુભેચ્છકે તેને ફરતે કલાસની ટિકિટ લઈ આપી હતી. કલ્પ મનમોહને જ એ વ્યવસ્થા કરી હતી. પણ હવે તેને ફરતે કલાસની ટિકિટ ખર્ચવાનું પરવડે તેમ નહોતું. તેની પાસે પૈસા જ ન હતા ? અને એક જોડી કપડાં સિવાય કશો સામાન પણ નહોતો.

દેને આવી. એક ડબ્બામાં બારી પાસે જગ્યા મળતાં તે ત્યાં બેસી ગયો અને ગાડી ઉપડી. ધીમે ધીમે સાંજ રૂપી ગધ ને અંધારા આઠાશમાં એક પછી એક તારાઓ પ્રગટ થવા લાગ્યા. નિખિલ જીવનની વિચિત્રતા પર વિચાર કરી રહ્યો. ગઈ કાલ સુધી એક જુદી જ દુનિયામાં તેનો વાસ હતો. સમુદ્ર-જીવનના આ વર્ષો દરમિયાન તે ધણું રૂંધો હતો. ગંગાના પાણી પર ઝલ-મલતી બિજળી સવારો અને મંદિરના ગર્ભાગારમાં આરતી પછી પોદી જતી શાંત સુમંદ રાત્રિઓ તેણે જોઈ હતી. શ્રમણમાં તેણે જોયાં હતાં શ્યામ સધન વન, બુધરા ને દરિયાના પહોડે. ધુમ્મસ ને વાદળોથી ઢાંકેલી ખીણો એ નીલ વિશાળતાઓ ને અનંત વિસ્તારો સાથે તેનું લાગાતમક અનુસંધાન હતું. લોકોનાં ટોળા સમક્ષ તે ચિદ્રુપા શક્તિ અને અનાદત નાદની વાતો કરતો અને પ્રકાશની કોઈ પરમ આકૃષ્ટિથી તેની આંખો અંધારી રહેતી.

એ દુનિયામાંથી આજે તે, અચાનક જ અંધારા ધરો ને સાંકડી ગલીઓની દુનિયામાં આવી ગયો હતો. પહેલાં પ્રવેશ જ તેને અહીં રહેલી દિરિતા, અભાવ અને ભુક્તાનો પરિચય આપી દીધો હતો. વારંવાર તેને થવા કરવું હતું—સંસારમાં થયેલો પોતાનો આ પુનઃ પ્રવેશ શું સત્યા માર્ગે હતો? અહીં પાછો આવીને પોતે શું સિધ્ધ કરવા માંગતો હતો?

અચાનક તેનું ધ્યાન ગયું, સામે થોડાક મુસાફરો વચ્ચે કંઈક ગરમ ગરમ તરાર ચાલતી હતી. ખારસી બીડ થઈ ગઈ હતી. એક જગ્યા જેવો માથુસ વધારે જગ્યા રાકીને બેઠો હતો. એક કુખંડ માંદા જેવો લાગતો પ્રૌઢ માથુસ તેને જગ્યા કરી આપવા માટે કહેતો હતો, અને એ બેની બેલાચાલીમાં બીજા બે-ત્રણ જણ વચ્ચે પડ્યા હતા. સહસા પેલા પ્રૌઢનો ચિત્કાર સંભળાયો. ‘અરે, અરે, તમે આ શું કયું?’ નિખિલે જોયું તો એક પર ઝૂકેલી તેની બચકી પેલા જાડા માથુસે જાંચકાને ભોંય પર ફેંકી દીધી હતી. પ્રૌઢ એકદમ ભોંય પર બેસીને બચકીની છુટી પડી ગયેલી વરગુઓ એકઠી કરવા લાગ્યો. એક રીંશી હતી તે કુટી ગઈ હતી અને તેમાંથી રાતા રંગનું કોઈક પ્રવાહી ભોંય પર રેલાયું હતું. પ્રૌઢ એકદમ રહી પડ્યો. રડતાં રડતાં બોલ્યો : ‘ધરવાળીની દવા લઇને ઘેર જતો હતો. હવેલા પૈસામાંથી ટિકિટ લીધી હતી. હવે

દવા ક્યાંથી લાવીશ? કેટલાય દિવસથી માંદો છું. માડું સાચવવાનું જરૂર નહિ એટલે એના, ભાઈને ત્યાં મોકલી આપી હતી. દવા વગર જઈશ તો તેને કેટલો આંધાત લાગશે?’ તેણે રડતાં રડતાં જ કાચના ટુકડા એકઠા કર્યા ને બારીમાંથી બહાર ફેંકવા ગયો. ત્યાં અચાનક એક રિંગબ નારી કંઈક સંભળાયો : ‘જીભા રહો કાકા!’

પ્રૌઢના ચિત્કાર ને રુદનથી બધા માથુસો રતબ્ધ થઈ ગયા હતા. અચાનક વચ્ચે આ અવાજ સંભળાતાં સૌની નજર એ દિશા તરફ ગઈ. ડબ્બાના બીજા ખૂણે બાવીસેક વર્ષની યુવતી બેસી હતી. જીભી થઈ ને તે બોલી : ‘આવો કાકા અહીં બેસો મારી જગ્યાએ.’ તેના અવાજમાં નમણી મીઠાસ હતી. તે જીભી થઈને બેઠકથી જરા દૂર ખસીને બેસી રહી. ‘અને વાંધા નહિ આવે, કાકા, તમે અહીં બેસો. તમે થાકી ગયેલા છો. હું જીભી રહી શકીશ.’

આ અંધકારમાં અચાનક એક જવલંત અગ્નિશિખા ઝળકી જોઈ ને બધાની નજર ત્યાં જગાઈ જાય, તેમ આખા ડબ્બાની આંખો એ મધૂરકંઠી સ્ત્રી બચકી મંડાઈ. પેલો જાડા માથુસ જીભીને પડીને કોઈક બેલવા ગયો પણ તેનાથી કશું બે.લાયું નહિ. પ્રૌઢે આંખ લૂંછી ને આદં અવાજે કહ્યું : ‘ના દીકરી, તું બેસ. મારી તો આખી વાદ હવે કાપી થઈ ગઈ. કેટલી આરાધી દવા લીધી હતી! હવે ખાલી હાથે ઘરમાં પેસતાં મારા પગ નહિ ઉપડે, આજલા રટેશને ઊતરીને હવે પાછો જઈશ. કોઈક રીતે દવા લઈ આવીશ.’

યુવતીએ રનેહથી પ્રૌઢના હાથમાંથી બચકી લઈ પોતાની ખાલી જગ્યા પર મૂકી દીધી ને આગળથી પ્રૌઢને ત્યાં બેસાડતાં કહ્યું : ‘પાછા ન જતા, કાકા, તમારી એ કેટલી રાહ જોતાં હશે! કદાચ તમારા જવા માનથી થે તે સાજ થઈ જશે. અને દવા કઈ હતી? કાચના ટુકડા પર જોઈને મને તામ કહે—તમારું સરનામું આપો. મળશે તો હું તમને પારસલ કરીને મોકલી આપીશ.’

આખા ડબ્બામાં તીવ્ર શાંતિ છવાઈ ગઈ. જે કુત્યો કરવાં જોઈતાં હતા ને કરી શક્યાં નહોતાં તેની સામટી વાદ આવી જાય, તેમ સૌનાં આંખોં નીચાં થઈ ગયાં. યુવતીએ પ્રૌઢને હાથ પકડીને બેસાડી દીધો કે બેત્રણ જણે જીભા યઈને પોતાની જગ્યા પર બેસવા

યુવતીને કહ્યું. ત્યાં નિખિલે કહ્યું: ‘આવો બહેન, અહીં’
મેસો. બારી પાસે તમને ફાવશે.’ અને તે બીંદીને બોલો
ચાલ ગયો. યુવતી માથે કરીને આવી ને ત્યાં મેસો ગઇ.
નિખિલનો તેણે માત્ર આંખનાં સ્નિગ્ધ ભાવથી આભાર
માન્યો ને પછી તેણે આંખ મીંચી દીધી.

માનવીની ક્ષુદ્રતા અને માનવીની મહાપ્રાણતાનું આ
જે એક નાનકડું નાટક થોડીક પળોમાં અહીં ભજવાઇ
ગયું, તેથી બધા જ મુસાફરો એકદમ અભિભૂત થઇ
ગયા હતા. ત્યાર પછી કોઈ કોઈ બોલ્યું નહિ. ગાડી
ક્યારની ચાલવા લાગી હતી: ધીમે ધીમે સૌની આંખો
મીંચાઈ ગઇ. માત્ર નિખિલ બોલો બોલો વિચાર કરી
રહ્યો હતો. કાશીથી નીકળ્યાને બાણે વરસો વીતી ગયાં
હોય તેમ લાગતું હતું. અભિષેખતાના એકાકી શિખર
પરથી તે અચાનક જ ઢાલાહલ કરતી, ઘોંઘાટ ને ગીચ-
તાથી ભરેલી તળેટીમાં આવી પડ્યો. હોય તેમ તેને
લાગ્યું. વારંવાર તેણે મનને પૂછ્યા કહ્યું: હું અહીં
શા માટે આવ્યો છું? સૌનીને મળવા કરતાં ચે વધારે
તો તેનાં સુખદુઃખ જાણવાનું મને મન છે. પણ ધારો
કે તે સુખી જ હોય, તો હું શું કરીશ પછી? તેને
મળીને પાછો કાશી આવ્યો જઈશ? એકવાર જે છોડીને
આવ્યો ત્યાં મારો ફરીને સમાસ હું કેવી રીતે કરી
શકીશ? અને સૌની સાથે ન રહી શકાય. એને પોતે
ક્યારેય સાથ આપ્યો નથી. એના સુખનાં ભાગીદાર
થવાનો પોતાને શો અધિકાર?

પણ આ કલ્પના તો માત્ર ધ્રુવજા. કદાચ એ દુઃખી જ
હશે. મામીના કહેવા પરથી એમ લાગતું હતું. એ દુઃખી
હશે તોયે મારી પાસે એવી કંઈ વસ્તુ છે, જેના
વડે હું એવું દુઃખ દૂર કરી શકીશ? વાતો કરવાથી
એને ધડી બે ધડી સાનું લાગશે. પણ કળવનના બાર એ
વાતોના ખભા પર શી રીતે બેસી શકીશ?

તેણે સ્વપણ અનુભવી ને તેનું ખ્યાન પોતાની બેઠક
પર આંખો મીંચીને બેઠેલી એ યુવતી પર પડી. શ્યામ
વર્ણ, દુનિયું શરીર, હોઠ પર એક મંદ હાસ્યની આબા,
સ્વેત વસ્ત્રો, સૂતું ઠપાળ, ચૂડી વગરના હાથ. કેટલી મંદુર
લાગતી હતી? આ સ્ત્રી દુઃખી હશે કે સુખી? જવાબનો
દેખાવ તો તેની કંઈ પરિસ્થિતિને પ્રગટ કરે છે. પણ
છેવટ સુખ ને દુઃખ તો પોતાની અનુભૂતિની વસ્તુ છે.
જવાબથી કાંઈ બેઠેને કોઈ કેમ કહ્યું નહીં કરી શકે?

તે જોતો હતો ત્યાં અચાનક જ યુવતીની આંખ
બંધી. અપૂર્વ સ્નિગ્ધતાથી ભરેલી એ આંખ નિખિલ
પર મંજાઈ. તે મૃદુ હસી. સહજભાવે બોલી: ‘થાપી
ગયા હશે. લો, હું બીબી ચર્ચ ગઈ’. તમે મેસો અહીં.’

નિખિલ અતિશય સંક્રાયાઈને બોલ્યો: ‘ના, ના,
તમે જ મેસો. હું સહેજે ચાકચો નથી. મને તો ખૂબ
અભ્યાસ છે બિબા રહેવાનો...’

‘કામ આજે રેલવેમાં ખૂબ મુસાફરી કરવી પડતી
હશે.’ યુવતીએ કહ્યું.

નિખિલ હસ્યો.

‘કેમ હસો છો? મેં કશું બોલ્યું? કહ્યું?’ યુવતીએ
અહુ જ રવાનાવિક કંઠે પૂછ્યું.

આજ પહેલાં નિખિલે ક્યારેય કોઈ સ્ત્રી સાથે
નિકટતાથી વાત કરી નહોતી. વાત તો દૂર, કોષ્ટના મોં
પર સ્થિરતાથી નજર મારીને જોયું નહોતું. બૂલેચૂકે
દીક નજર ખેંચાતી તો સંન્યાસીને શોભે એવા સંય-
મથી તે નજર પાછી વાળી લેતો. પણ આજે આ
અભણી સ્ત્રી સાથે વાતો કરતાં તેને અચાનક જ ખૂબ
સાનું લાગવા માંડ્યું. હલ્લમાં કશો સંકેત રહ્યો નહિ.
એને થયું—આની સાથે તો નિખાલસતાથી વાતો કરી
શકાય. તે બોલ્યો: ‘તમે કામનું કહ્યું એટલે હસવું
આવ્યું. આખી જિંદગીમાં તમે કહેો છો એવું કામ કદી
કહ્યું નથી. ને મર્દ કાલ સુધી તો આ દુનિયાથી હું
હજારો માઇલ દૂર હતો.’

‘એટલે?’

‘એટલે એમ કે મર્દ કાલ સુધી હું સંન્યાસી હતો’

‘ઝો માં!’ યુવતીના મોંમાંથી ચિહ્નાર સરી પડ્યો.

‘શા દુઃખે તમારા જેવા માણસને સંન્યાસ લેવો પડેલો? તમારા ધરના લેક્ષ્મીને તો રડી રડીને આકાશપાતાળ
એક કર્યા હશે. તમારા જેવા જીવાનને નજર સામે
ધરમાંથી આવ્યો જતો જોઈ ધરના માણસનું તો
હેયું જ ફાટી પડે...’

નિખિલને ફરી હસવું આવ્યું: ‘દુઃખથી જ માણસ
સંન્યાસ લે, એવું થોડું છે? હું તો નાનપણથી રજ-
ગાપટમાં ભાગી ગયેલો. ધરમાં કોઈ દ્રવ્ય પણ નહિ.
મા બાપ મરી ગયેલાં. નાની બહેન માત્ર મામા પાસે
હતી. આજે આટલાં વરસો એમ થયું કે એની ભાળ
કાઢવી નેહજો, એટલે પાછો આવ્યો. હવે એને મળવા

મુખ્ય જાતિ છું.’

યુવતી થોડી વાર આંખ મીંચીને બેસી રહી. ‘તેના કામળ મોં પર કશીકે હાથા ઊતરી આવી હોય તેમ લાગ્યું. નિખિલને તેનું આ સ્વરૂપ ખુબ જ મીઠું લાગ્યું. આટલી કામળતા, આવા સહજભાવ, આવું મધુર... અને છતાં એને પણ એના પ્રશ્નો હશે, પીડાઓ હશે, દીર્ઘ સફરની એકલાતાઓ હશે. યુવતીના મુના કપાળ તરફ નજર જતાં તેનું મન અંદરથી એકદમ જ વિચ્છિન્ન થઈ ગયું. તેને થયું, પોતે આટલાં વર્ષો સુધી ધારણ કરેલો સંયમ તો એક કાચી માટીનું ઘર હતું, જા સારના કુખની એક જીની લહેરખીએ જ તે તુટી પડે તેનું હતું...’

યુવતીએ આંખ ઉધાડી. એની આંખમાં ફરી પેલી અપૂર્વ સિનગ્ધતા પ્રકાશી રહી. હળવા સારે તેણે પૂછ્યું: ‘મુખ્ય કંઈ જવાએ જશો?’

‘બુદ્ધિવરમાં... માધવ મોતીનો માથો...’

‘શું કહ્યું?’ યુવતીનો અવાજ આશ્ચર્યથી એટલો તીક્ષ્ણ થઈ ગયો કે એક મે ઊઘતા મુસાફરની આંખ સહેજ ઊધડી ગઈ. ‘હું’ પણ એ મકાનમાં જ રહું છું. તમે કોના બાપ? તમારી બહેન કોણ?’

નિખિલ એકદમ ઉત્તેજિત થઈ ગયો. ‘તમે મારી બહેનને જાણો છો? એનું નામ સોની. ‘ખડુ’ નામ સોનલ પણ અમે સોની કહેતાં. એકદમ પાતળી ત્યારે તો હતી. બદામી આંખો છે. જાળખો છો?’

‘એક એક...’ યુવતીએ ફરી આંખ મીંચી ને તેના હોઠ કોઈક અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં ફક્ક્યા.

નિખિલ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો. ‘તો તમે જાળખો છો? એને? એ કેમ છે? એ સુખી તો છે ને એના ધરે? બોલોને, તમે બેસતાં કેમ નથી?’

યુવતી શરૂ કંઈ બોલી: ‘સંન્યાસીઓ તો કહે છે: ‘સુખ કુખ કેવળ મનની કલ્પના છે. મંગળા કાઠે, ખુલ્લા આકાશ હેઠળ, શીળા પવનનો સ્પર્શ માર્મિકતા, ભાવિકે નાં ટોળાં સમક્ષ એમ કહેવું એ સહેલી વાત છે પણ મેં કુઃખ જોયું છે ને હું કહું છું-કુઃખ એ કેવળ વાયુનો તરંગ નથી. એ તો નક્કર આગનો ગોળો છે. તમે પૂછો છો સોની સુખી છે કે નહિ? સોની મારી પડોશી છે, મારી સખી છે. એ સુખી છે કે નહિ, તે તમે જ નક્કી

કરો છું એટલું કહીશ કે તે ધીર છે, તેના પ્રાણ શુદ્ધ સોનાનો બનેલો છે, અને એટલે જ કદાચ તેને અગ્નિ કસોટીમાંથી પસાર થવાનું આવ્યું છે. પણ તે આગની વચ્ચે બેઠી રહી શકે એટલી નિર્ભય છે. હું એની બાજુમાં જ રહું છું’ તમે આવજો ત્યાં, હું તમને વધારે વાતો કહીશ. કદાચ સોની જ તમને મારે ત્યાં લઈ આવશે. મારું નામ ઉમા છે.’

નિખિલ ઊંડા વિચારમાં કુપ્પી ગયો. પછી એણે ઉમા સાથે વાત કરી નહીં ઉમાએ આંખો બંધ કરી દીધી હતી કદાચ તે થાકી ગઈ હતી. બાકીની રાત નિખિલે જાગતાં જ વિતાવી. સવારે મુખ્ય આવ્યું ત્યારે તેના આંખો ફેફ કદાચ હતા તે મન વ્યથાના કારણે નમીકું હતું. રેશન પર ઊતરીને ઉમા તેની સામે એક મૃદુ સ્મિત કરીને આવી ગઈ. નિખિલ પળવાર એ પારિભ્રમણી દોડી જોઈ કામળ, મધુરનારીની પીઠ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે ચિકટોરિયા કરી અને નામ, આકાર ને પ્વનિની ઉભરાતી બીડ વચ્ચેથી તેણે બુદ્ધિશ્ર જવાનો રસ્તો લીધો, મનમાં તે વિચાર કરી રહ્યો: પરમ શાંતિ શું સંસારનો આ ધૂળધમાસની વચ્ચે હતી? કે એ જેને છોડીને આવ્યો હતો તે મંગળા ઉજળા તટ? કે પછી કોઈ ત્રીજી જ જગ્યાએ? કદાચ એમ ન બને કે, જે સોનીને તે કુપ્પી માની શાંતિ આપવા આવ્યો હતો, તે સોની પાસેથી જ તેને શાંતિ મળે! તે મનમાં દરેકો! માથુંસને શો ગર્વ? કેવું મિથ્યાસિમાન?

પ્રકરણ ત્રીજું :

રમેશ બની

‘કેટલી બધી બીડ છે બધી?’ નિખિલ ચિકટોરિયાના બેઠા બેઠા રસ્તા પર નજર નાંખતાં મનમાં બોલ્યો: ‘આટલી બીડ તો કાશીના રસ્તા પર મંગામેમાં આવત: રનાન કરવા જતા ભાવિકોએ પણ ક્યારેય નથી મચાવી!’ લોકે આલતા ન હતા-દોડતા હતા જાણે. નાના-મોટાં વાદનો વચ્ચેથી આંખગુરીઆ કરીને પોતાનો માર્ગ કાઢી લેતા હતા પેવી ઉમા પણ માડીએથી ઊતરતાં વેત આણું સ્મિત કરીને તરત જ આવી ગયેલી. એ ૫ આવી જ રીતે કા તો અત્યારે બીમાં દોડતી હશે! નિખિલને વિચાર આવ્યો: ‘કદાચ સોની પણ ક્યારેક આ જ રીતે રથચારી બનીને અકાળાતી દૂડતી બધા

બેગી પોતાને રસ્તે જવા દોડતી હશે.’

ત્યાં તો એની વિકટોરિયા ગાડી ઊભી રહી. એની બાજુમાં ફૂટપાથ પર આગળ ધસતી ‘લોકોની’ વલ્ચુઝર પણ એકાએક અટકી ગઈ.

‘એ હો હો, બહુ વધે’ મળ્યા...’

‘હા, મજામાં ને?’

‘હા, તમે?’

‘હહેરમાં...’

નિખિલે પોતાની ગાડી પાસે ઊભેલા એ માણસને વાત કરતાં સાંભળ્યા. એટલામાં જ ટ્રાફિક ચાલુ થઈ ગયો.

‘ચાલો ત્યારે, મળીશું’ ફરી!’

‘હા, આવજો...’

...અને બંને છુટા પડીને બીમાં વેરવિખેર થઈ ગયા.

નિખિલથી સહેજ હસી પડાયું. કેટલાં વર્ષો આ બેઠ જાણા એમિંતા મળી ગયા હતા. કેટલાં ઊમળકાં-પૂર્વક એકબીજાને યોલાવતા હતા. પણ, જેવા વાહન-વ્યવહાર પાછો ચાલુ થયો કે તરત જ છુટા પડી ગયા. એકબીજાની જરા નિશંતે ખબર અંતરપ્રછવાયું થે ન બન્યું, ફરી વાર હવે કદાચ એએ કથારે ય નહીં મળે. આવો અકસ્માત-અંતે સાથે એક જ ફૂટપાથ પર ચાલતા હોય, ટ્રાફિક અટકી ગયો હોય, બંનેની એકબીજા પર એમિંતાની નજર પડી ગઈ હોય-એમ કંઈ નિઃદગીમાં વારંવાર તો નથી બનતું! અને છતાં યે માણસ કોણુ-જાણુ થી ય અદ્યતી યોલતો હોય છે: ‘ફરીથી મળીશું...’ ‘આવજો...’

ઉમાએ ટ્રેઇનમાં કહેલું: ‘હું’ સોનીની-તમારી બહેનની-માજુમાં જ રહું છું, આવજો મારે ત્યાં.’

‘એને તો હું જરૂર મળીશ?’-નિખિલથી જરાક એટિ સાહે બપડી જવાયું, ‘સોનીની એ અને વધારે વાતો કહેવાની છે ને!’

કોણુજાણુ કેવાય દુઃખમાં ટપતી હશે એ!...ઉમા કહેતી હતી! તમે પૂછો છો સોની સુખી છે કે નહીં? એ મારી સખી છે. એ સુખી છે કે નહીં એ તમે જ નક્કી કરજો

ઉમાના શબ્દો નિખિલના હૃદયના ધબકારે ધબકારે

હાહાકાર મચાવી રહ્યા હતા. તેમાં વળી મામીના શબ્દોયે શોર મચાવતા હતા.

‘સોનીને તો હાઈ, અમે સારું’ નેહને સાસરું’ શોધેલું, પછી તો જેવાં જેના નસીબ!’

મામીના એ વાકયે તો એને એ બ્યારથી બોલાયું ત્યારથી ખળભળાવી મુકલો. ઉમાએ સોનીની વાત નીકળતાં કહેલું: ‘હુખ એ કેવળ વાયુતો તરંગ નથી. એ તો નકકર આગનો ગોળો છે...પણ સોની વીર છે, તેનો પ્રાણ શુદ્ધ સોનાનો બનેલો છે અને એટલે જ કદાચ તેને અગ્નિકસોટીમાંથી પસાર થવાનું’ આબુ’ છે, એ આગની વચ્ચે ઊભી રહી શકે એટલી નિભંધ છે...’

—અને છતાં યે નિખિલના દેહમાંથી ટાલતું એક લખલખું પસાર થઈ ગયું. સાવ અનુભવી એવી ઉમાના છેલ્લા સબ્દોએ એને આશ્વાસન તો ફાળવ્યાર આપ્યું’ પણ એ કરતાં યે વધારે તો સોનીની વિદાયણુઓની આગના વિચાર માત્ર એ વ્યાકુળ થઈ ઊઠ્યો હતો. કોણુ જાણુ ફરી ય અગ્નિપ્રક્ષામાંથી પોતાની બહેન પસાર થઈ રહી હશે?

એને પોતાની મુખાંધ પર તિરસ્કાર આવ્યો.

ટ્રેઇન આવી ને રૂબઆમાંથી ઊતરીને તરત જ જતી રહેતી ઉમાને પોતે શૈકી કેમ નહીં?... તો...તો એને પૂછી તો શકાત કે ચારી સોનીને શું દુઃખ છે? સોનીના માળામાં તો એ રહેતી હતી. અને ત્યાં જ તો જવાનું હતું ટ્રેઇનમાં પોતે આપેલી જગ્યા એણે રવીકારી હતી, તો અહીં પણ એ માની સાથે સંગાથ કરીને ઘર સુધી કેમ ન આવતે?

પરંતુ, આટલાંઆટલાં વર્ષો સુધી નારી માત્ર સાથે પોતે સામે ચાલીને કરી ય વાત કરી ન હતી. સોની જેવી છોકરીને ગંગાધાટ પરના પોતાના વ્યાખ્યાનમાં નેહને તે દહાડે મન ઊછળી આવ્યું હતું તો પણ પોતે એની સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન સરખો યે નોતો કર્યો—નોતો કરી શકયો?

એણે બહાર જોયું.

રસ્તો ખૂટતો જ નોતો. ગાડી સાથે રસ્તો પણ અવળે પડે દોડતો હતો જાણુ!

‘અજ કીતના દૂર હે?’ એણે ગામીવાળાને પૂછ્યું.

‘દસ-બારા મિલટ, સાખ...’

‘જરા જલ્દી કરો ન, ભાઈ!’

વિકટેરીઆવાળાએ કશુંક અરપાટ બબડીને ઘોડાને એક ચાથુક લગાવી નિખિલનું મન ઘોડાની ચામડીની જેમ ચરચરી બીધું; એક ક્ષણ એને ગયાતટના પોતાના સાવંબાખાનો યાદ આવી ગયા. કંઈ કેટલીયે વાર એણે ઓળખીને, આત્મવત સર્વ ભૂતેષુની વાત કરી હતી. અને આજે.

પણ, એ વિચારે આવ્યો ન આવ્યો ને બીડી ગયો સોની સિવાય એને અત્યારે જીવે કરો ય ખ્યાલ આવે એમ ન હતો. મામીએ કહેલું કે લગ્ન વખતે એ એને યાદ કરી કરીને ખૂમ રહેલી ઘોડા પર પડેલી ચાથુક ફરોની એની આખમા ચણચણી બીડી. એકલવાઈ બહેનનું ટાણું સાચવાવા જીવતો હતો તો ભાઈ જરૂર આવી યરો-એ ત્યાંની અલો યરો, એવી શ્રદ્ધાના બળે તો સોની જીવતી રહી હશે...!

પરંતુ, એ વખતે પોતે કયા જીવતો હતો? પોતાનો સમગ્ર સંસાર, આખોય પૂર્વાશ્રમ, ભગવા ધારણ કરવા માટે ઉતારેલા પેર્વા ગુદરથી વચ્ચેની સાથે જ સરી પડ્યો હતો. મામા-મામી અને બહેન સોનલને તો ફીક થત માતાપિતાને યે એણે મનમાયી કાઢી નાખેલા. અને છતાંયે કાણુ જાણે કયા ખૂણામાં એ જ્યાં સમક-માક એક-બીજા સાથે કબાઈ-ચંપાઈને દૂરિય વળીને ચુપચાપ બેસી રહેવા અને અને. ચાર દિવસ પહેલાના પેલા નિખિલસાંદનો શિખ-મનમોહન? અને હજીયે અજણી પેની પરિભ્રમતી દાડલી જેવી ઉમા...! એ બને યે, જાણે પહેલેથી જ-ફિરોરાવરયાને નિખિલ પોતાના ચિર-પરિચિત હોય એમ સૌ સાથે ક્યારનાય હકપૂર્વક બેસી ગયેલા

નિખિલ આકુળ-બ્યાકુળ થઈ ગયો. પ્રેમનો આવડો મોટો ઉલ્કાપાત એણે આજ પહેલાં ક્યારે ય અનુભવ્યો ન હતો. પૂત મામાની કવચિત રનેદપૂર્ણ દષ્ટિ કે એકાર બે પહાલ ભરી ચપાટ થણુ એને માદ આવી ગઈ. એકવાદ એમણે મામીને કહેલું.

‘અલી, સાબળે છે? જો તો આ સોનકી—કેવી રૂપાળી લાગે છે! આખાદ જાણે મારી બહેન જેવી જ લાગે છે નહીં?’

પછી મામીએ કું કંધુ તે તો એને માદ ન આવ્યું પણ ત્યાર બાદ મામાએ સોનીને બોળામાં બેસાડીને કયા

ય સુધી એનું મણુ પાંખવા કરેલું એ તો એને અત્યારે, આ મામીમાં બેઠા બેઠાં યે, બરાબર યાદ આવી ગયું.

અને મામીનું મામાના મૃત્યુ પછી ઝાંખુ પડી ગયેલું મોઢું! — ભલે, એમના બોલ કડવા હશે. પહેલાના જેવા જ તો હતા!...પણ તો યે એ કડવાટ એકાએક કેવી દયામણી બની જતી હતી! યણુ: એમની પાસે એકાદ-બે દિવસ રહી ગયો હોત તો...

...તો આ ઉમા ન મળી હોત!

અને તો એ ચમકા બીધો જાતને કપકા આપતો હોય એમ એ મનોમન બોલી પડ્યો.

‘ન મળી હોત તો યું વંધા હતો?’

‘તો સોનીની ખમર કાણુ કહેત?’

—અને મનમાં મનમાં એ જોરથી હસી પડ્યો એને પોતાના યુરુના બોલ માદ આન્યા ‘માપા તો મહા કમળી હે, બેટા! ક્યારે એ હૈયામાં પેસી નય છે એનો અણુસારે આવતો નથી.’ યુરુદેવ હમેશા એની પાસે કમ્પીરલું પેલું પદ ગવણવતા ‘માપા મહા કમળી હમ જાની,’

—એણે આખો મીચી દીધી.

બધ આખ સામે નાનકડી સોની આવીને બીબી રહી, એણે ઓદણી પહેરી હતી માથે બહુ જ ગરવાઈથી એનો છેડો ઓદણે હતો એના જોટલી જ ઉમરનો પોતે પણ-એ પ્રણુ વર્ષ કદાચ ગોરો તે વખતે હશે! અડધી પાટગૂન અને ખમીસ પહેરીને ઉભો હતો

‘કહે તો! નિખિલ! કેવી લાગું છું?’

‘કહું?’

‘હા, કહેને, ભઈ! મામી જોઈ જશેને તો ધીમેડી કમશે જલદી જલદી કહી દેને!...’

‘આપણી બા જેવી.’

‘જા જા હવે! જા તો મઈ અં...પણે!’ સોનીએ એની ટચૂકડી આગળી આકાશ બણી તાકીને કહેલું. ‘તને બા માદ છે?’

‘હા, વળી? મોઢું હોય તો પૂછી આવ મામાને!’

‘તો ચાલેને, ભઈલા! આપણે...સીડીએ ચડીએ’

‘હમણા નહીં, પછી!’

ત્યાં તો મામીની ખૂમ સંભળાઈ. અને સોની પલકવારમાં તો ત્યાંથી દોડીને આગણા બેઠેલા પેલા લીમડાના યરની પાછળ ચત્તઈ ગયેલી.

...આજે તો એ ખરેખર બા જેવી જ લાગતી હતી ? - નિખિલ આખો મીઠાઈને વિક્ટોરિયાની બેઠકને અંદરે લીને ક્યાં ય સુધી બેસી રહ્યો.

‘લો, સાથ ! આપકા બિલ્ડિંગ આ ગયા’... ગાડીવાને ઘોડાની લગામ ખેંચતાં ખેંચતાં કહ્યું.

પછી, જવાબ ન મળતાં એ પાછું ફરીને બોલ્યો :
‘એ-ય, સાથ ! ઓ, સેફ્ટિયા... ! સો ગયે ક્યા ?...
અરે જાગે! ધાર ધરમે જાકે સો જાના...’

નિખિલ ખસીઆણે પડી જઇને નીચે ઊતરી પડ્યો ;
‘માફ કરના, ભાઈ’ કહીને એ ભાઈ ચૂકવી સોનીના માળા તરફ ગયો.

એના હાથ પર પગ મુકતાં મુકતાં એક ફાણ અટકી ગયો-કોણ જાણે કેવો ય હશે એની બહેનનો માળો ?

...અને પછી એ નીચું માથું કરીને ઝડપથી હાથરા ચડી ગયો. ત્રીજો માથો સોનીનું ધર હતું.

‘હાથરની જમણી બાજુની ત્રણે રમ એમની છે, આખો ય બ્લોક જ એમનો !’ એને કાંઈએ સોનીના ધરનું પાકું ટેકાણું આપતાં કહ્યું.

ત્રીજો માથો જમણી બાજુના એ ત્રણ ઓરડીના અંતરેલા બારણા આગળ જ એણે સોનીને કંઠડાને અંદરે લીને ઊભેલી જોઇ.

‘સોની. !’ નિખિલે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘નિખિલે ! ભાઈલા !’ સોનીના કંઠમાંથી માંડ બે શબ્દો નીકળ્યા.

‘એકાએક ક્યાંથી આવી પડ્યો, નિખિલ !’ સોનીએ એના હાથ પકડીને પૂછ્યું.

નિખિલ એને જોઇ રહ્યો.

એ ખરેખર બા જેવી જ લાગતી હતી ? આ સિવાય બાનું રૂપ બીજું હોઇ જ ન શકે. પહેલાં જેવી જ એ એકવડીઆ અંગની આજે ય હતી. માત્ર આંખની આસપાસ સહેજ દેખાય ન દેખાય એવી રમામ છાયા ઘેરાઈ ગઈ હતી.

‘બેલને લાઇલા, સાંભળ્યું હતું કે તું તો મોટા સંન્યાસી થઇ ગયો હતો !’ એ નિખિલને અંદર ખેંચીને સોફા પર બેસાડીને પૂછવા લાગી. થોડીવારમાં તો એણે સવાલોની ઝડી વરસાવી દીધી. પછી એકાએક એના

ધુંદળ પર માથું ટેકવીને દબાવે સાંઠે બોલી :

‘...મને તો થયા કરે છે કે તારી પાછળ હું એ જ રસ્તે ચાલી નીકળું.’

‘કેમ સોની, બહુ દુઃખી છે તું ?’

‘ના, એ મ્હાન હતીને બોલી : ‘દુઃખ અને સુખ બન્નેય હવે સરખાં લાગે છે; ભાઈ, બન્ને પોકળ છે.’

પછી એકદમ ઊભી યઇને મોં પર હથેલી મુકાને બોલી કહી :

‘હું કે કેવી છું ?’ તને થાક્યાપાક્યાને ચા પણ ન આપી મેં અત્યાર સુધી-હમણાં આવી હું, ભાઈલા! જો-જો, પાછો જતો ન રહેતો...’

નિખિલ એને બીની આંખે રસોડામાં જતી જોઇ રહ્યો અને ઉમાના શબ્દો યાદ કરી રહ્યો.

પ્રકરણ ચોથું : ધીરેધીરે પટેલ

‘ઉમા કહેતી હતી-સોની સુખી છે કે નહીં, તમે જ નક્કી કરજો, નિખિલના મનમાં એ શબ્દો કોઇ હતીલા જ’તુની જેમ ફીણ પાંખે ગોળ ગોળ ફરવા લાગ્યા... ભારે વિચિત્ર વાત ! નિખિલ શી રીતે નક્કી કરી શકે, સાચું માણસ સુખી છે કે દુઃખી ? પોતાના અંતરમાં અત્યારે શાનો અનુભવ થતો હતો, સુખનો કે દુઃખનો-ક્યાં સમગ્રનું હતું ?

ક્યાં એ ગંગાનો કિનારો, ક્યાં આ માધવ મોતીનો માથો તોયે પોતે અહીં છે...નિખિલાનું નથી, માત્ર નિખિલ છે...એવો નિખિલ, જેને કોઇ ઓળખતું નથી... પોતે પણ કદાચ કોઇને ઓળખતો નથી... ‘ચા લઇ આવું’ કહીને રસોડામાં આવી ગયેલી પેલી ફીણકાપ જાને જાને શું તે ખરેખર ઓળખે છે ? એ તો ઓળખતો હતો નાનકડી એક સોનીને-જે પૂછતી હતી, ‘આકાશને આંખી શકાય ? કોણ જાણે કેવાયે અનુભવોમાંથી પસાર થઇને, કેટલાયે વર્ષોના બોજ માથે ઉપાડીતે તે આજે આ જી બની ગઇ છે. કહે છે, ‘દુઃખ અને સુખ બન્નેય હવે તો સરખાં છે, પોકળ છે.’ સાચે જ શું તેને એવી અનુભૂતિ થઇ ચૂકી છે ? તો તો...

મિથ્યા ! નિખિલનુ આ આગમન મિથ્યા હૃદયને એકાદ ખૂણે અગ્નિચૂતા જ જગી નીકળેની વચગાઉ કૂચ જેની પેની આશા સોનીને મળી શકાશે, તેના દુઃખ દૂર કરી શકાશે, પેતે જાણે ગયાજ નહોતો એવી રીતે બધુ સરસ મરાનર થઇ જશે હા, એ આશા પણ મિથ્યા !

પછી એકાએક નિખિલને દસવુ આવ્યુ મમતા-અદત્તા પર સે કહેા પ્રવચન કર્યા છે છતાં આવો સરસ પરચો કહી જોવા મળ્યો નથી હવે પછી જો પ્રવચન કરવાનુ આવે તો પોતાની જાતનુ જ આ સરસ ઉદાહરણુ ટાકી શકાય 'એક યુવાન સન્ધ્યાસી હતો વર્ષાના વર્ષો પછી તે પોતાની બહેનને મળવા ગયે સામેથી એ જ મહેન હાથમા યાનો ધ્યાનો લઇને આવતી હતી એકવડી કાપા અને ધીરી શાલ મનમા કેને ખમર કેવાયે નિચારા કરતી કરતી તે નિખિલની જાણે આરપાર જોતી આવે છે તે પામે આવી રિમત કયુ' ને યાનો પાસો ધર્યો

નિખિલ હાથ લાગાવીને તે લેવા જાય એટલામાં જ પાપેના ઝોરગામથી એક કક્કશ ધરધરાગી સભગામ તે સાથે જ સોનીના ચહેરા જગી ઊઠ્યો ! ક્ષણ પહેલાં જ નિખિલને કહેતી હતી કે, 'મન થાય છે કે તરી પાછાગ ચાની નીકળુ !' તે જાણે નિખિલ કોઇ પરચો માણસ હોય એમ ઉતાવળથી યાનો ધ્યાનો પકડાવી દઈ 'આવુ, હા !' કહીને પેલા ઝોરગામા જતી રહી'

શુ હશે ત્યાં ? નિખિલને આ પીવાનુ મન ન થયુ ધ્યાનો બાજુના ટેબલ પર યુદ્ધી દઇ તે ઊભો થયો શહેજ ચાઢ્યો અને થ બી ગયો સોનીના કુટુંબીઓને તો તે ઝોળખતો નથી શી ખમર, અદર જવાબ કે નહીં ? અનિશ્ચિત હાવે તે વડી પાછો પુરશીની ધાર પર બેસી ગયો કરી પાછો પેનો અવાજ આવ્યો સાલ પતાની સાથે બીક લાગે, જાણે માણસનુ લોહી થીજી જાય, એવો અવાજ સોનીના ધરમા કયાથી ? પછી તરત સોનીનો કામળ અવાજ સભળાયો તે ધીરે ધીરે કશુ કે કહેતી હતી નિખિલને એ અવાજ ખૂબ સારો લાગ્યો બીકર થયુ કે આશ્રમેની ફેરબદીનો થાક, યુગ્મજી બધુ સરી ગયુ છે, પોતે એનો એ જ નાનકડો નિખિલ થઇ ગયો છે આમથીના પાનમાથી ચળાઇને ચાદની ઝરે

છે મામા સામે જોઇને હસે છે કેટલીયે વાર પછી સોની બહાર ચાવી 'આ શુ ? હજુ તે આ નથી પીધી ? હડી થઇ ગઇ હજો લાવ, ગરમ કરી લાવુ' તેણે હજુ

'ના, ચાલશે ગરમની ટેવ નથી' નિખિને હડી યાનો પ્યલો મોઝો માગ્યો તે સોનીને ખૂબ સવાલો પૂછવા ચાદતો હતો એનો આખોયે ભૂતભળ પડેપડ ઊંડીને જોવા ચાદતો હતો પોતાની નાનકડી આકાશને આજવાની તમન્નાવાળી બહેન આજે શાથી સુખ અને દુઃખને એકસરખાં પોકળ નિરધક માની બેઠી છે તે તેને જાણવુ હતુ-પણુ તેને હોઈ એક શમ્દ અવતો નહોતો. માની સામે ચીટ માંડીને જોતા પણ જાણે ફાવતુ નહેતુ અચાનક તેને થયુ, અગ્નિપરીક્ષા પાર કરીને જોલેલા સીનાજીના ચહેરા સામે પણ કોઈ નહીં જોઇ શકયુ હોય-એવી ક્ષણે જીવતા હોવાની લાજજતુ માયુ' !

પછી માની બોલી ચાન નિખિલ ! અદર તારા બનેવી પાસે મનમુગ્ધ જેવો નિખિલ જોલે થયો માનીની પાછળ અદર ગયો ઝોરડી જેવી ઝોરડી હતી એક પાટલો હતો એમાં પશ્ચાતાતે એક દરદી સુતેલ હતો અને એ એનીતો વર હતો !

ના ! ના ! નિખિલનુ મન ચિત્કાર કરી બેઠ્યુ આ અમાનુષી ચહેરા આ તીણી ધરધરાગી, આ જડ આખો, શાશ્વત દારૂમા ખોડાઇ ગયેલા આ હોઈ મારી સોનીના લાગમમાં આ ન હોય !

પણુ એમ જ હતુ એ જ સોનીનોવર હતો અને એની એની સામે રનેહજરી નજરે જોતી હતી આશા સનના ક્રમળા બોલ બોલતી હતી કહેતી હતી 'આ નિખિલ છે, મારો લાણ ! અચાનક જ પાછો આવ્યો, કેટલાયે વર્ષો પછી ! આપણા લગન વખતે નહોતો આવ્યો, પાદ છેને ?

નિખિલ જોલો ન રહી શક્યો ઝાપથી બહાર જમને એણે પુરશી પર પડતુ નાખ્યુ સસારના સુખદુઃખ વિશે એણે કેટકેટ વાચ્યુ વિચાચુ' હતુ, જોયુ હતુ, જાણ્યુ હતુ ! પણુ આ તા કદપનાતાં હતુ તેમાયે સોનીના એ પ્રેમળ શબ્દો બધુ જીવી શાવા પણુ સોની જે રીતે એ આકૃતિ પર યુદ્ધીને જરકે યુગ્મસા વિના વાતો કરતો હતો એ તો સચે જ અસજ્ય હતુ !

નિખિલને લાગ્યું કે પોતે રડી પડશે. પણ વર્ષોની કઠોર સાધના શિલાની જેમ એનાં નેત્રોનાં વ્હાર રૂંધીને બેઠી હતી. ફેરી આંખે એણે સોનીની સામે જોયું. પ્રયત્નપૂર્વક અવાજ રિચર રાખીને પૂછ્યું,

‘પહેલેથી જ આવું છે ?’

‘ના રે ! લગ્ન પછી ત્રણ મહિને પહેલી વાર માંદ પડ્યા. તે વખતે તો જાણે આશા જ નહોતી. પછી વળી થોડું ફીક થયું. જે મહિના રહીને ફરી માંદગી આવી. ત્યારના બોધ્યા નથી. સોનીએ ખૂબ રવાણાવિકતારથી વાત કરી. કદાચ અનેક વાર કહેવાઈ કહેવાઈને વાત સરળ થઇ ગઈ હશે. પણ નિખિલ કંપી બેઠ્યો.’

‘ડોક્ટરે શું કહે છે ?’

‘શું’ કહે ભાઈ ? આપરદા હશે ત્યાં સુધી જે અરો. પહેલાં તો નસ’ રાખી હતી પણ હવે નથી પોસાવું. મટે એવું તો છે જ નહીં, સમજ્યોને ?’

‘તો તું—’

‘હા, સાસુ સુઝરી ગયા પછી હું જ નભાવું છું. યાદ છે ને, નાની અંકોડી લઇને લીંગલીના વાઘાં મૂંચતીઈ હવે એવું જ બીજું મોઢું કામ કર્યાં કરું છું. પાડોશીઓ સારા છે તે નમે છે.’

પાડોશી શબ્દ સાંભળે ઉમા યાદ આવી ગઇ, પણ એની વાત કરવાનું નિખિલને મન થયું નહીં. કંઈક રીસ ચડી. શા માટે એણે કહ્યું નહીં ? શા માટે આવા બીધણું સત્યની સન્મુખ પોતાને લગીરે તૈયારી વગર આવવા દીધો ?

‘આખા ઘરમાં તું એકલી જ સોની ?’

‘ના, એ છે ને !’

પાગલ તો નહોતી આ સોની, એની બહેન ? કહે છે, એ છેને ? કોણ એ ! જેની વિકૃત આકૃતિ યાદ આવતાં પેટ અમળાઇ ઊઠે, જેની ધરધરાટી સાંભળતાં રોમ રોમ ખાંડ થઇ જાય તેને આ સોની માલુસમાં ગણે છે ?

‘તું, વાતચીત કરે તે એ સમજે ?’

‘ના રે ના ! પણ હું’ મારે વાત કરું—કહું, નિખિલ, ક્યારેક મને થાય છે—ભલે એ સમજે કે ન સમજે, મારો અવાજ સાંભળીને જાણે એમને સાડું લાગે છે ! ડોક્ટરે

તો જો કે ના પાડે છે. કદાચ અમથો મારા મનનો વહેમ પણ હોય...’

‘સોની, તું આટલા વરસો આવી રીતે જીવી ? મને ખબર સુદાં ન કરી ?’

‘તને કયાં ખબર કરું’ લાલ્લા ! તું થોડો નામ કેદાણું મૂકીને ગયો હતો ?’ લગીરે કપકાની છાયા વગરનું નિર્મળ હાસ્ય વેરીને સોની બોલી. એવું એ મેગરાનાં ફૂલ જેવું હાસ્ય ગ્રીવા સિવાય કાઢીને ચે છૂટકો ન થાય. નિખિલ પણ સહેજ હસ્યો, અને બોલ્યો :

‘પણ હવે તો આવી ગયો છું’ ને, સોની ! તું આજ મારી સાથે હમણાં કહેતી હતી તેમ, મારી પાછળ પાછળ ! આમ જીવવા કરતાં તો તું સંન્યાસિની થઇ જ તો ચે સાડું.’

‘સંન્યાસિની થવામાં મારે શું બાકી રહ્યું છે ભાઈ ? ફીક એ તો, કેકનાર કુપનું’ માયું’ બોલી જવાય, બાકી આ એક જીવની મમતા વળગી છે, એ સિવાય એક બંધન બાકી નથી રહ્યું હોં મારે !’

‘સોની !’

‘સાસું’ કહું છું’ નિખિલ ! શશશશમાં બહુ રડવું આવતું. મુંઝાઇ જતી. મનમાં ને મનમાં તારા પર યુરસો કરતી. લગવાન જોડે રિસાઇ જતી. પછી રહેતે રહેતે જાણું સમજાયું.’

‘શું સમજાયું ?’

‘એ જ કે આ જ—મારે આવા જ કમના લેખ છે. ભોગવી લઇશ.... પછી છુટીશ. પણ નિખિલ ! આટલાં વરસ લેખ લીધો છે તે—એકવાર મન મુકીને મને આશિષ આપ—એમને વિદાય કરીને હું જાઉં—મસ. એમાં મારી બધી વીરપસલી એકસામટી આવી ગઈ.’

‘આ શું બોલે છે સોનલ ?’

‘સાસું’ જ કહું છું. મારા ગયા પછી એમને કોણ સાચવશે ? નથી બેલવાનું—આલવાનું’ એક વાતનું જાનાં નથી પાસે પૈસા ! કોણ એમનું કરશે નિખિલ ? આ એક વાતની બહુ ચિંતા છે.’

પગ પાસે બુકી પડેલી સોનીને માથે હાથ મૂકતાં નિખિલને લાગ્યું કે પોતે કોઈ અનાણી નહીંના જોરદાર પ્રવાહમાં વહી જાય છે. કર્તૃત્વનું જાન,

નિરાળા વ્યક્તિત્વનું જાન, સર્વ કંઈ કણ કણ થઇને વિચીન થઈ જાય છે. નિખિલને પોતાની દીક્ષાનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. આ જ-મ અને પરજન-મના બધા બધન કાપતી વેળાએ મંત્રોચ્ચાર કરતાં પોતે જે જાણે અખિની જવાણા સાથે એકાકાર થઇ ગયો હતો... એવી અદ્વૈત ક્ષણ જીવનમાં એક જ આવી હતી, આજે આ ખીજ આવી

‘મોની, તને એમ નથી થતું કે પાછ આવવામાં મેં ભૂલ કરી ?’

‘પર હોડીને જતા રહેવામાં જ ભૂલ જ હતી તો નિખિલ ! તે તો તે’ કરી હવે ધારો કે આ ખીજ ભૂલ હોય તો થે શું ? આપણને તેની શી ખનર પડે ? કરાવવાવળો કરાવે તે કરી નાખવાની, ખીજુ શું ?’

‘હા. એણે જ વેશ પહેરાવ્યો ને એણે જ ઉતારાવ્યો!’ નિખિલ બોલો ગયો—પછી તરત તેને મનમાં થયું કે આ શબ્દોમાં રજીકાર નથી, એ બોલો બોલે છે. સાચું જ કહેતી હતી હિમા. આગના ગોળા જેવું દુઃખ જેણે વર્ષોના વર્ષો લગી છાતી પર રાખીને વેઠ્યું છે તેને મોઝે જ આ શબ્દો શુધ્ધ કુંદનની જેમ રજીકી જોઈ છે.. ખીજને મોઝે નહીં.

‘હવે હું શું કરું, સોની ?’

આવા વિનમ્ર શબ્દો પોતે ફક્ત સાંભળ્યા છે, હજારમાં નથી. આવા પ્રશ્નોના જવાબ દીધા છે, પૂછ્યા નથી. નિખિલને માટે આ પહેલો પ્રસંગ છે...ઉત્સુકતાથી ઉત્તરની રાહ જોવાનો !

એચિંગ્સ તેને કાચું કે કપાક ભૂલ થઈ છે. નાટક એનું એ છે પણ પાત્ર બદલાઈ ગયા છે આ શબ્દો ખીજને કોઈના છે... હા, ગંગાતીરે એ આલસ્યા છે. આવી જ વિહવળતાથી એક ભોળો ચહેરો પોતાની સામે નેહ રહ્યો હતો-કહેતો હતો, સ્વાખીજ, તમારી સાથે જંગલમાં બહારીસ એ મનમોહનને પોતે સ્વીકાર્યો નહોતો—સોની શા માટે પોતાને સ્વીકારે પોતાના બાલિસ, વ્યથ જીવનનો ભાર એના પર નાખી ન શકાય.

આ...કોઈક રીતે જો એ ક્ષણ પાછી યાદી જાય... જાણે પોતે એવું કંઈ પૂછ્યું નથી ! પણ પોતે પૂછ્યું હતું. ને સોની જવાબ દેતી હતી !!

‘યાકો હોઈસ નિખિલ ! હાથ-મો ધોઇ લે, પછી

તને જ માડું.’

હા...આ જ જવાબ જોઈતો હતો. કેમ અકળ સ્વર્ગી સોનીએ પેની ક્ષણને ભૂરી નાખી હતી. આભાર-વશ થઇને એ પોતાની બહેનના નિમંણ ચહેરા સામે નેહ રહ્યો.

‘પછી જોઈ આવે તો જોઈ જજે, નહીં તર વાતો કરીશું.’

‘હા, તું કહેશે એમ કરીશું. પણ સોની, મને કદાચ વાતો કરતાં નહીં હાવે. ટેવ નથી ને ?’

‘સે તો પછી સોની ટેવ છે ?’

‘પ્રવચન કરવાની.’

‘કીક તો પ્રવચન કરજે. હું સાંભળીશ બેઠી બેઠી.’

જ ને ભાઈમહેન હસી પડ્યા. નિખિલના મનને શાતા વળી ગઈ...હવે કંઈ પૂછવાનું, જાણવાનું બાકી નથી. આ એ જ મોની છે, એની બહેન. એની સાથે વાતો કરાય, હસી શકાય, કંચ બોલ્યા વગર એમ ને એમ સાંતિથી એની પાસે બેસી શકાય...જીવને બધું કાઢું લાગે! પેલી ઉમા કહેતી હતી, ‘તમે આવજો, હું તમને વધારે વાતો કહીશ.’ પણ નિખિલને હવે કોઈ વાત જાણવી નથી—એને સોની મળી ગઈ છે! અને એ મોનીને હવે આકાશ સાથે જરાક-હાથવેતનું જ છેડું રહી ગયું છે ..

પ્રકરણ પાંચમું : ગોહનલાલ મહેતા ‘સોપાન’

સોની જાણને જમાડવાની તૈયારી કરવા રમેડામાં ગઈ. જાણ એકલો પડ્યો, આરે બાજુ નજાર ફરી વળી. સંકો, ખુરશી, ખીજુ રાયરચીકું નેહ મનમાં થયું. ‘પહેલાં તો રિયતિ સારી હશે નહિ તો આવકું મોડું ધર કપાથી હોય !’ ખૂણમાં એક મોટી ચટાઈ નેહ. મનમાં ગોહન્યુ ‘એના પર સુધ જઈશ’ વિચાર આવ્યો સોની કહેશે ના ના તુ પલંગ ઉપર સુઈ જા. હું જવાબ આપીશ, ‘આ શરીર પકાડાની શિશા અને જંગલની ખરમચડી બોલ પર સુવાને ટેવાયેલું છે. જો કે ઉદ્ધા કટવાક વર્ષોથી પ્રભાવ વધી ગયો હતો એટલે બકતો તરફથી વજન ગી વિપુલ સમગ્રે મળતી હતી’

અચાનક યાદ અવ્યું : ‘ધણી વારથી પેલો હલમ કુળવી મુકે એવો ધરધરાટ સંભળાયો નથી !’ બાળુના ઓરડાનું બારણું નિખિલે સહેજ ઉઘાડ્યું. મૃત્યુની રાહ ભેઠ પડેલા લાચાર માનવીની આંખો મીંચાયેલી હતી. શરીર, મન, પ્રાણને આંચકા આપતો એક વિચાર મનમાં ઝબકી ગયો ! પણ ‘હા’ તો ઓઢેલી ચાદર નીચે છાતીનો ભાગ શ્વાસોચ્છવાસથી સહેજ ઊંચોનીચો થતો એણે જોયો. જરાક નિરાંત અનુભવતો એ પાછો ફર્યો અને ચંત્રવત સોફા પર બેઠો.

થોડા વખત પહેલાં પ્રગટેલી મુઝવણ ‘હવે હું શું કરું, સોની ?’ મનમાંથી ચાલી ગઇ અને આખા અંતરમાં ‘સોનીનું શું થશે ?’ એવો પ્રશ્ન વ્યાપી ગયો. નળખાં ફેફસામાં શ્વાસ ભરાઇ જતાં થાપ એવી મૃગ-લામણ એણે અનુભવી, વિચારના પ્રદેશમાં જાણે હુમ્મસ છવાઈ ગયું. સોની સુખી થાય, ના, દુઃખી થાય, જીવન એવું આશી યઇ જાય, કંઈ જાણે કરવાનું જ નહિ !

ત્યાં તો સોની આવી પહોંચી. કંઈક ઉતાવળમાં હોય એવું દેખાયું. છતાં પેલા ઓરડા તરફ જતાં જતાં એણે ઢસીને કહ્યું : ‘ચૂલા પર તપેલું ચણવી દીધું છે.. થોડીક નિરાંત છે હવે...’ મનમાં કંઈક ગોઠવી લે, મારે તારી વાત સાંભળવી છે...’ આવી અખચડી.

બાળુના ખંડનું બારણું ઉઘાડી એ ધીમે પગલે અંદર ગઇ. નિખિલની નજર એ બાળું મંડાઇ રહી.

ત્યાં તો સોની પાછી આવી. નિરાંતનો શ્વાસ લેતી બાઇની સામે રિમત વેરતી બેઠી. એનાથી બોલી જવાયું :

‘કેવું સાડું’ લાગે છે અત્યારે ?’

નિખિલના ચહેરા પર સોનીની પ્રસન્નતાનું પ્રતિબિંબ પથરાયું. મનોમન એ પણ બોલ્યો : ‘મનેય કેવું સાડું’ લાગે છે !’

સોનીએ પછી નિખિલને પૂછ્યું : ‘સંન્યાસ લીધા પછી તું શું કરતો હતો, બાઈ ?... સંન્યાસીએ કરવાનું શું ?’

‘એની કયા બહુ લાંબી છે. ક્યારેક તને માંડીને બધી વાત કહીશ. અત્યારે તો તારી વાત મારે સાંભળવી છે. મારા સન્ન્યાસ કરતાં તારા સંસારમાં વધુ પરિવર્તનો આવ્યા છે...’

એ જ વખતે બાળુમાંથી પેલો ભયરેક ધરધરાટ સંભળાયો ! નિખિલ કુણ બેઠો. સોની વીજળીની ઝડપે બેઠી એ બાળુ દોડી ગઇ. જતાં જતાં મોં ફેરવી આંખ અને હાથના સંકેતથી નિખિલને ત્યાં જ બેસી રહેવાનું સૂચન કર્યું. નિખિલને થયું, ‘આ અવાજ ઉપર જ સોનીએ જીવવાનું ?’

સોની પાછી આવી કે નિખિલે પૂછ્યું : ‘શું હતું ?’

‘કંઈ નહિ; બોળિયામાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી બોળિયું એનો ધર્મ’ બજાવે એવું ! સોની સહજ બેસતી ફરી નિખિલ સામે ગોઠવાઇ ગઈ. પછી ફિક્કું ઢસીને એણે ઉમેર્યું : ‘મારી વાત તારે સાંભળવી છે ને, તે તો છે આ ! એ સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી—મારા જીવનમાં કે મારા જગતમાં. સમગ્ર સંસાર પર આ છવાઈ ગયું છે.’ સોની હવે ચંત્રવત નહિ, આત્મપ્રતીતિથી જાણે બોલી.

નિખિલથી એક નિશ્વાસ મુકાઇ ગયો, ને મોં પર ઉદાસી છવાઇ ગઇ. સોનીની નજર ત્યાં જ મંડાયેલી હતી. એ વાત પડતી મુઝી રસોડામાં ચાસી ગઇ. નિખિલ વિચારવા લાગ્યો, ‘સોનીએ તો રાહ જોયા કરવાની—ભવિષ્યનો સહેજ પણ વિચાર ક્યાં વિના !’

સોની લાઇને માટે થાળી લઈ આવી. એમાં કંસાર હતો, પુરી હતી. બે શાક હતાં. નિખિલ જોઈ રહ્યો, સોની સામે બેઠી. નિખિલે પૂછ્યું : ‘તારી થાળી ?’

‘હું’ પછી જમી લઇશ. અત્યારે તો વાત કરવી છે તારી સાથે. સોની ઢસી-છેતરામણ—પણ નિખિલ સમજી ગયો. ‘સાડું’ કહે છે સોની ?’ નિખિલે ‘પૂછ્યું’ ને જવાબની રાહ જોયા વિના તે રસોડામાં ગયો. સોનીથી જરા કુણ જવાયું, આંખની પાંપણો એની બીની પણ યઇ આવી.

નિખિલ પળવારમાં બધું પામી ગયો. અનંત કુખનો કટોરો મૂંગો મૂંગો એ ગટગટાવી ગયો. સોનીને કહે : ‘ચાલ, મારી સાથે જમવા બેસી જા. કેટલા બધાં વર્ષો પછી સાથે—એક જ થાળીમાં જમીશું !’ બા આમ જમાડતી હશે. માગી પણ સાથે જ જમાડતી—બે થાળી બમડે નહિ એટલા માટે ?’ એ દરેકો.

સોનીથી હવે ન રહેવાયું. ધામણી દબાવવા જતાં ફસકું મુકાઇ ગયું એનાથી. નિખિલ જાણે જરા બની

નેંધ રહ્યો સોનીને આપવાસન આવી શક્યો નહિ.

‘બાપ તું શું કરશે હવે ?’ જરા સરેલા આવસે ને રૂખાતા કહે સોનીએ પૂછ્યું.

નિખિલે પગવાર પથ્ય થોભ્યા વિના ને કંઈ જ વિચાર્યા વિના જવાબ આપ્યો : ‘ને સોની કહેશે તે ! .. મારી બહેનની સાથે હવે રહીશ !...એ કહેશે તેમ કરીશ.’

સોનીની આંખો ઊભરાઇ ગઇ, પથ્ય એવું સુખ એવું નિમંજ થવા લાગ્યું કે જાણે કુટુંબ માત્ર બહાર કસવાઇ ગયું-ધોવાઈ ગયું. નિખિલે કંસારનો એક નાનો ક્રાંતિયો લઇ સોનીના મુખમાં મૂક્યો.

ઉમા દરવાજામાં આવીને ઊભી રહી. એની આંખો પ્રસન્નતાથી છલછલ થઇ ગઇ. નિખિલતું ખ્યાન એ તરફ પહોંચ્યું ગયું. પછી સોનીની નજર એ બાજુ વળી. સોની ઊભી થવા જતી હતી ત્યાં ઉમા જ અંદર આવી તરત જ પાછી વળતી બોલી : ‘બાપ બહેન જમી લો. હું આવી હમણાં.’ કહી એ પાછી વળી ગઈ.

નિખિલ સ્તબ્ધ બની નેંધ રહ્યો. ઉમા મધ ને સોની બોલી : ‘એણે નાની ઉંમરમાં ધણુ નેંધ લીધું છે. સંસારને ધોળીને પી ગઇ છે. એકલી જ રહે છે બાપુની ઓરડીમાં. મારા પર બહુ સ્નેહ રાખે છે.’

‘સંસારના ઝેર તો તે’ ગટમટાળ્યાં છે, સોની’ નિખિલ લાગણીથી બોલી ઊઠ્યો.

‘ઉમા પથ્ય એવું કહે છે. ઝેર શરવાણું નથી તેથી જ તો કોઈકવાર એવો ઝમકારો થઇ જાય છે ને, ક્યાંક ચાલી જઈ’, કંઈક કરી નાખું. તને કહી બેઠી હતી કે મન થાય છે કે તારી પાછળ ચાલી નીકળું !’

‘હું જ આવી ગયોને તારી પાસે !’ નિખિલ કુઃખ-ભર્યું હસ્યો. સોનીએ, તે સંજોગતાં જાણે અચૂતનો ધુટ પીધો.

બંને જમ્યાં-જીવન અને જગત બૂલી જઇને, પથ્ય એ પ્રકારે થયું કે નિખિલે જરા ચિંતાથી પ્રજ્ઞા : ‘એમણું શું ?’

‘એમનો સમય થાય છે. ખાવાનું તૈયાર કરીને એમના ઓરડામાં રાખ્યું છે.’ સોનીએ જવાબ આપ્યો.

‘તેઓ જમી શકે છે ?’

‘ના, પી શકે છે-મદ્યમયને કંઈક પ્રવાહી કરી રાખું છું ને પાસે બેસી પિવાણું છું... બોળિયું માગે ને ?’

સોની વાસ્થ્ય લઇ ઓરડામાં મુકી આવી ને પછી બહુના ખંડમાં ગઈ. નિખિલ અનિમેષ નમને નેંધ રહ્યો. એને ઉમા યાદ આવી. મનમાં બોલ્યો : ‘શું બન્યું હશે એના જીવનમાં ?...સોનીથી વધુ કુઃખ એણે બોગ-બુંદો દશે ?...એકલતામાં સુખ કે કુઃખ ?...માનવીની આશા...અપેક્ષા...પ્રકૃતિ પર જ સુખદુઃખનો આધાર ને ? આમ તો શું કુઃખ હતું મને ? ભગવાન ન મળ્યા, સાંતિ ન મળી એ સાચું, પરંતુ એ મેળવવા કયું ? શું. હતું મેં ? વેશ બદલવાથી, દેશ બદલવાથી શું થાય ? માંલસો બદલાતો નહોતો. બહારનું બધું બદલાયું હતું. શોધ પથ્ય કયા કરી હતી મેં ભગવાનની કે પરમ સાતિની ? તરવચાન પથ્ય જેવું શાસ્ત્રમાં હતું અને ગુરુસુખેથી સાંભળ્યું હતું તેવું સ્વીકારી લીધું હતું. વાણી વારે તે કસવાનું હતું. આત્મસાત તો કંઈ થયું જ નહોતું.’

નિખિલ ઊભો થઇ બારણાં બહાર ચાલીના કહેરા પાસે આવ્યો. ચાલીમા રહેતાં ધણાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક પોતાની ઓરડી પાસે કંઈક કંઈ કરતા, જોતાં, કસોલતાં કે ચિંતામાં રૂબેલાં ત્યાં ઊભાં હતાં. અરે, ચાલીની એક ફિનાર પર પાતળી પથારી કરી આગાહતાં હતાં ! માળાની બહાર હીરાને ઝળહળાટ અને જીવનનો અધ-કાર એકબીજા સાથે ભળી ગયા હતા-બધું ઊભરાણું હતું, કંઈક અવાજે ધુધવણું ને ધુ-કણું હતું.

‘લાઇ !’ સોની બારખામાં આવીને બોલી : ‘શું બુઝે છે ?’

‘સંસાર ?’ નિખિલ હસીને બોલ્યો. ‘સંન્યાસ નેંધ લીધો, હવે સંસાર નેંધું છું.’ નિખિલ હાથગાર કાઢતો અંદર ગયો.

‘જેમાં કંઈ બેઠે લાગે છે ?’ બહેને પૂછ્યું. તરવત : બધું એક. સંન્યાસનો શબ્દાચ્છે છે સંસાર વ્યવહારનો ત્યાગ. પથ્ય આ બહુરૂપી સંસાર કોઇને છોડે છે ખરો ? અને કોઇ દેહધારીથી આ સંસારના વ્યવહારમાંથી મુક્ત પથ્ય થવાય ? નામ આત્મમનુ, વ્યવહાર સંસારનો. ત્યાં પથ્ય સુખ-સગવડની અપેક્ષા, નાના મોટાનો ભેદ

જીવનની યાંત્રિકતા આશા-અપેક્ષા બંધુ તપ ખડું, તિતિક્ષા નહિ, ત્યાગ ખરો, વૈરાગ્ય નહિ, સંયમ સાચો. પણ ધર્મ— નિયતને આધારે, સ્વાભાવિક કશું નહિ. મુક્ત દશા તો માત્ર વાણીમાં...

‘બસ બસ બાઈ! તારી બેન સોની આમાં કંઈ સમજતી નથી.’

નિખિલ હસ્યોઃ ‘મેં તને નહોતું કહ્યું કે મને વાત કરતાં નથી આવડતું, પ્રવચન જ થઈ જાય છે! વચન નહિ, પ્રવચન! વાતોની મીઠાસ પ્રવચનમાં ક્યાંથી આવે? ...તેથી જ તો કહ્યું છું કે તું તારી વાત કર.’

‘હજી કંઈ બાકી રહી છે મારી વાત? તું’ નથી સમજી ગયો બધું?’ સોની બોલી.

‘સમજી ગયો છું.’ નિખિલ કુખની લાગણી દબાવતાં બોલ્યો.

‘તો હવે કંઈ પૂછીશ નહિ. કંઈ બાકી રહી ગયું હોય તે એમ ને એમ સમજી જ ને.’

એમ ને એમ! નિખિલ એકલો જ હોય એમ ગણીગણ્યો.

‘હવે સૂઈ જ, પ્રવાસથી થાકી ગયો હશે...હું ધરમાં બેસીને થાકી જાઉં છું ને!’

તારો પ્રવાસ કપરો છે ને હું થાક્યો છું મારી જિંદગીના પ્રવાસથી. બગવાં ઉતાર્યા ત્યારે મનમાં એમ થયું હતું કે સોની સાથે બેસીને શાંતિની ખોજ કરીશ... સોની હું અહીં રહું તો તને ગમે?’

સોની નિખિલને નીરખી રહી. પલકવાર એની આંખ ચમકી, પછી બીની થઈ, નાનકડો નિશ્વાસ નાખી સોની બોલી:

‘મારી સાથે ને રહે તેનું જીવન સંકેલાઈ જાય— સુકાઈ જાય. તારે માટે અઘ્રાટ સંસાર બહાર છુટવે છે!’

‘એમાં હું એકલો લાગું છું.’

‘ઉમા કહે છે, માનવી એકલું જ હોય છે એના મનમાં.’ સોનીએ કહ્યું.

‘ઉમા કોણ છે, બહેન?’

‘કાકાને એ કહેતી નથી. આમ તો એક શિક્ષિકા છે, કમાય છે. મારા જેવાને કામને બહાને મદદ કરે

છે. એક વાર બોલી ગઈ હતી: ગીધાંબોની વચ્ચે જીવતી આવી છું!’ શરીરથી નાચક, લાગણીથી ભરપૂર મનથી કોમળ, પણ સંકલ્પની એવી કે આખી દુનિયા સામે એકલી ઊભી રહે.’

‘તારું કુખ બોઈ કાંઈ કહે?’

‘એટલું જ કે સોની સતી સાવિત્રીથી વિશેષ છે, પણ પતિને પાછો નહિ લાવી શકે. સાચું કહું બાઈ! મારે એવું સુખ હવે બેઠવું પણ નથી. ભોગવી લીધું ને જાણી પણ લીધું’ કે સુખની પાછળ કુખના કુંગર ધસી આવતા હોય છે!’

‘ને કુખની પાછળ?’

‘બાઈ આવે છે!’ સોની મીઠું હસી.

‘તું તું ધમકે છે સોની?’ લાગણીથી નિખિલ બોલ્યો.

‘ધમકા તો વિચારી ઝૂરી ઝૂરીને મરી ગઈ છે. હવે કંઈ જ ધમકતી નથી, એવો વિચારે ધ કદી આવતો નથી.’

નિખિલના હૈયામાં લાગણીનું પુર ઊમટ્યું. ‘મને થાય છે કે અહીં રહી જાઉં, સંસારમાં ફૂપી જાઉં, ના; તારી જાઉં આ સંસાર મારી બહેન સાથે!’ એ બોલ્યો.

‘આ સાગર નથી, સરોવર નથી, સરિતા નથી, આ તો ખાઓચિયું છે સોનીના જીવનનું. આમાં તરવાનું નથી, ફળવાનું ચે નથી.’ સોની બોલી.

‘શ્વેત બની જવાનું તો છે ને સોની!...અમારા સંન્માસમાં શ્વેતમય અવસ્થા વણવી છે!’

‘ના બાઈ, આ તો શ્વેત પણ નથી!’ સોની જરા ઊંચે સાદે બોલી ગઈ. પછી ધીમેથી કહ્યું: ‘તું હવે સૂઈ જ. હું મારી ફરજ બજાવું.’

સોની ઊભી થઈ બાજુના ખંડમાં જતી હતી, તેને રોકીને નિખિલ બોલ્યો: ‘સોની અત્યારે ઊભરાઈ આવે છે બાળપણનાં આપણાં રમરણો, પણ આ વાત પછી કરીશું. અત્યારે તો મારા મનમાં એક નવા વિચારનો ઉદય થયો છે. તારે મારી એક વાત માનવી પડશે. બોલ માનીશ?’

‘વાત તું છે?’ મધુર જિજ્ઞાસાથી સોનીએ પુછ્યું.

‘પહેલાં વચન આપ કે માનીશ.’

‘માનીશ.’

‘જો, આને તું રસોડામાં નિરતિ સુધ જા. મારા બનેલીની સંભાળ હું રાખીશ.’

‘એવું તે બને ?’ સોની આશ્ચર્યથી બોલી બેઠી, પછી રવરથ અવાજે હિમેયું : ‘કોઈથી એમની રસંભાળ ન રખાય.’

‘તે વચન આપું છે તે જૂલી ગધ ? અને હું તને સામે વચન આપું છું’ કે નો હું મુંઝાઈ જઈશ તો તને ઉઠાડીશ. ખસ, આજની જ રાત અને અનુભવ લેવા દે. આ અનુભવ પછી સોનીની બધી જ સફ્રમ ને રથૂળ વાતો અને સમગ્રઈ જશે.’

સોની થંબી ગઈ, વિચારમાં પડી.

નિખિલ બોલ્યો : ‘અંદર જઈને રજા લઈ આવ. ને કહેને એમને કે હું સંભાળ રાખીશ.’

સોની ચૂપચાપ પતિના ઝોરડામાં ગઈ, નિખિલ સહજભાવે પાછળ ગયો. પેલી આંખો એવી તગતગતી હતી કે જીવ ત્યાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગયો હોય !...સોનીએ ચરચરપચં ક્યો, માથું નમાવ્યું, પછી કપાળે હાથ મુક્યો, આંખોનાં પોપચાં પર કોમળ આંગળીઓ મૂકી ને તે ખિડાયા. સોની પાછી ફરવા જતી હતી ત્યાં જ નિખિલ નીકળી ગયો એ ખંડમાંથી.

‘ભાઈ-બહેન સામસામે ઊભા રહ્યા. સોની બોલી : ‘લાઇને પ્રથામ કહું છું.’

નિખિલે કહ્યું : ‘સંન્યાસી સંસારીને પ્રથામ કરે છે.’

સોની વિચારમય મુદ્રા સાથે ચાલી ગઈ.

નિખિલ એકસો પડ્યો. સંન્યાસ લીધો હતો તે દિવસે ન સમગ્રપ એવી લાગણીઓ અંતરમાં ઊભરાઈ આવી હતી. એ વખતે ચારે બજી અજવાણું પથરાયું નોંઘવું હતું, પરંતુ અંધારું ઊવાયેલું હતું. અત્યારે પણ એમ જ થવા લાગ્યું—પણ વધુ તીવ્રતાથી અને અંધાર વધુ ગાઢ ! બાળપણમાં જ્યારે નિખિલ કોઈ સંકટમાં આવી પડતો ત્યારે એનાથી ધ્રુવરત્ન સહજ-ભાવે રમરજી થઈ જતું—રટજી થઈ જતું. જાના સરેકા-રોનો પ્રભાવ હશે. અત્યારે પણ એવું થવા લાગ્યું. જાતોનો ભાર થોડી વારે ઝોછા થયો, લાગણીનાં મોળં શાંત પડ્યાં. અંધકારને બેઠતાં પ્રકાશનાં કિરણો પણ

પથરાવા લાગ્યાં. પહેલું કિરણ કહેવા લાગ્યું : ‘ચા મારે કંઈ વિચારવું ? ને આજ ને આજ શી ઉતાવળ છે ? નિરતિ રહેવું, જોવું, ઝીલવું. ઓહ, તે દિવસે ગાયું હતું—સાથે સહજ સમાધિ કિલ્લી !’ બીજા કિરણે પ્રથ ક્યો : ‘સોનીને આ સમાધિ લાધી ગઈ છે !’ ત્રીજું બોલી : ‘હા—ના. સોનીથી પ્રભાવિત અને દ્રવિત થયેલું હેયું પણ બોલ્યું : ‘હા—ના. અચાનક વાદ આવ્યું : ‘આકાશને આંખી રાકાય ? ફરી ત્રીજું ને હવે બોલ્યાં : ‘હા—ના.’

નિખિલ બેઠો હતો તે જોલે થઈ ગયો, બાજુના બંને ઝોરડામાં સાંતિ હતી. સોની રસોડામાં પથારી કરીને સુતી હતી. વચ્ચેના બારણાં ખુલ્લાં હતાં, નિખિલ મંદ પગલે ત્યાં ગયો. સોની ગાઢ નિદ્રામાં હતી. નિખિલે આંખ ખેંચીને જોયું તો એના મુખ પર પરમસંતોષની પ્રસન્નતા, પણ આંખમાંથી નીકળેલાં આંસુની નિશાની... ...તરવ એ પાછો વળ્યો ને બારણાં વાસી દીધાં. થોડીક પછી સ્તબ્ધ બની જોલે રહ્યો, પછી બાજુના ખંડનાં અમસ્તાં વાસેલાં બારણાં ઉધાડ્યાં. બનેલી પણ ગાઢ નિદ્રામાં હતી. ધીમે પગલે એ પાસે ગયો. બધું જ શાંત હતું. જાતી પરની ચાદર જીંચી નીચી થતી નહોતી. નિખિલે વધુ નજીક જઈ નાક નીચે આંગળી મુકી—શ્વાસ ચાલતો હતો ! એ નિરત અનુભવવા જાય ત્યાં ગળામાંથી પ્રથમ ધીમે અવાજ આવ્યો ને પછી પેલો ધ્રુવરત્ન ! નિખિલે બનેલીના કપાળે હાથ મુક્યો. આંખના પોપચાં ઊધડી ગયાં, નિખિલ સામે મુંઝાઈ રહ્યો. ધ્રુવરત્ન ધીમે પડ્યો ને એ આંખ નિખિલને ઝોળખવા મથી રહી. નિખિલને થયું કે સોનીને બેસાવું, પણ બીજી જ પળે એ બોલ્યો : ‘સોનીનો હું ભાઈ છું.’ બનેલીની આંખમાં એક ચમકારો આવ્યો. નિખિલ અનિમેષ નયને એ તીરખી રહી. શબ્દોને રથને ચમકારો ! પક્ષપાતની અસરથી નિરવેશ બનેલી મુખરેખાએનો રંગ પણ જાણે બદલાતો દેખાયો—કદાચ નિખિલના મનમાં ને નજરમાં ફેર પડ્યો હશે ! નિખિલને થયું, સોની આને આધારે જ ઊભી રહી સકતી હશે ને એણે બનેલીના મસ્તક પર હાથ ફેરવ્યો. આંખો પ્રસન્નતાથી બિગ્ગવા લાગી. સહજ ભીનાશ આવી પોપચાંની બહાર !

નિખિલ પાછો ક્યો. અંતર જાણે બોલી ઊઠ્યું : ‘સત્ય અને લાધી ગયું.’

એ પોતાની પથારીમાં પડ્યો. મનોમન ગજગદ્યો :

With
Best
Compliments
From

neo-Pack

26-D, NAVYUG MANSION
Sleater Road, BOMBAY-7

Phone { Resi 455681
Factory : 577653

With best compliments from

Navarang Packaging Industries

Manufacturers of :

**CORRUGATED PAPER, TIN CONTAINERS
AND PACKING MATERIALS**

R. C. DALAL

Unit No. 111, 1st Floor, Hind Saurashtra Industrial Estate,
Marol-Kurla Road, Andheri (East), BOMBAY-59 AS

રાજસ્થાની ભિત્તિ-ચિત્રકલા



‘ઉદ્યાનમાં’

ભિત્તિ-ચિત્ર, ગલ્લા - જયપુર, ૧૮મી સદી

લેખક મુંબઈની ખ્યાતનામ
સર જે. જે. કળા મહાવિદ્યાલયના
કળા અને હસ્તકળા વિભાગના ભૂતપૂર્વ
નિયામક હતા. ગુજરાત રાજ્યના કળા અને
કેન્દ્ર સંસ્થાના નિરીક્ષક પ્રોફેસર તરીકે સેવા
આપી, હાલ રાજસ્થાનની વનસ્પતિ વિદ્યાપીઠમાં
માનવ પ્રોફેસર તરીકે છે. ઉપરાંત રાજસ્થાની ભિત્તિ-
ચિત્રશૈલીની પરંપરાગત શૈલીઓ ઉપર સંશોધન કરી રહેલ છે.

યજ્ઞેશ્વર શુક્લ

ભારતીય ભિત્તિ-ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ થોડો પુરાણો છે. પ્રાગૈતિહાસિક ભિત્તિ-ચિત્રકલામાં જોગીમારા વિ. રથાનોના ચિત્રોની ગણના કરવામાં આવે છે. આ ચિત્રો મુખ્યત્વે ધણાં જ પ્રારંભિક અને મહત્વના ગણાય છે; એટલા માટે કે તેમાં મુખ્યત્વે રેખા, ભૌમિતિક રૂપો અને સાદા રંગો જેવા કે કાંજો તથા ગેરુઆ રંગોનો ઉપયોગ થયો છે. આ ચિત્રોની બીજી પાસું મહત્તા એમાં જળવાઈ રહી છે કે તેમાં ઘણેલું ભાવ-નિરૂપણ પણ જંગલમાં રહેવારા માનવીનું (Primitive) જ છે. આ ચિત્રોમાં તેમનું જંગલનું જીવન, નિર્વાદ અંગે થતાં પ્રવૃત્તિનું આગેહૂં ચિત્રણ જોવા મળે છે. આ માનવી-એનું જીવન બિલકુલ ભૌતિક હોવાને કારણે તેમણે માનવીઓના તથા પ્રાણીઓનાં ફેરેલાં ચિત્રોમાં જે આકૃતિઓ બનાવી છે તેમાં ભૌતિક વિકાસની પ્રતીતિ

યતી નથી. ભિત્તિ-ચિત્રોની આ પહેલી શરૂઆત જંગ-લમાંથી મળેલી પ્રાગૈતિહાસિક માનવીના ચુકા-રહેઠાણોમાંથી મળી રહે છે.

* * * *

આ પછી અને અત્યંત વિકસિત સ્વરૂપોમાં મળતી વિશ્વ-વિખ્યાત અજંતાના ચુકા-મંદિરોની વચ્ચેનો ભિત્તિ ચિત્ર કલાનો ઇતિહાસ મળવો દુર્લભ છે.

ભારતના સુવર્ણ-યુગ તરીકે ગણાતા ગુપ્ત સમયના સાહિત્યમાં, ખાસ કરીને મહાકવિ કાલિદાસના કાવ્યો તથા નાટકોમાં, સ્વપ્રભુતિના ઉત્તર-રામ ચરિત્રમાં ભિત્તિ-ચિત્રોનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ પહેલાં પણ મહાભારત રામાયણમાં આ ચિત્રશૈલિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એટલે એ બાબત હવે સાબિત કરવાની રહેતી નથી કે ભારતમાં ભિત્તિ-ચિત્રની શેઠી ખૂબ જ વિકસિત હતી. એટલું જ નહીં પણ ચિત્ર-કલાના ક્ષેત્રે આ જ શૈલી મહત્વની હતી. મધ્ય-ચિત્રોમાં તથા આશ્વજન-ચિત્રોમાં અને નાના (Miniature) લઘુ-ચિત્રોના વિકાસ તો દીવાલ પરથી ઊતરીને લઘુ-ચિત્રોમાં પ્રણયોગે ઇતિહાસ છે. જેમ કે મંગાએ સ્વર્ગમાંથી ઊતરી ધરતી પર પહેલા માંડ્યું.

* * * *

અજંતાની ભિત્તિ-ચિત્રશૈલીમાં પણ લગભગ આઠ-સોથી નવસો વર્ષનો વિકાસનો ઇતિહાસ છે. વિકાસ ઉપરાંત અન્ય પ્રતિભા કલાકારોનો પણ તેમાં ઇતિહાસ છે. પરદેશની કળા-સંસ્કૃતિની પણ ડાખા જણાય છે. જેમ કે ઇરાની રંગ પણ બહારથી આવેલ જણાય છે. જેમ કે ઇરાનનો વાદળી રંગ (Lapis lazuli).

ફુનિયાના બીબા દેશો કે જેની સંસ્કૃતિ પ્રાચીન ગણાય છે તેવા દેશોમાં પણ, જેમ કે હજીવત, હટલી ચીન, જાપાન, ભિત્તિ-ચિત્ર શૈલીનો વિકાસ અને આખમ કાસ્તીય શૈલી સરખા જ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે હટલીમાં ભિત્તિ-ચિત્રશૈલીને બે પ્રકારમાં વહેંચી નાખી છે. એક તો ફ્રેસ્કો-બુઓનો (fresco-buono) અને ફ્રેસ્કો-સેકો (fresco-secco) એટલે કે બ્યારે દીવાલ બીની હોય ત્યારે ચિત્ર દોરેલું અથવા બ્યારે દીવાલ સુકાઇ ગઈ હોય ત્યારે ચિત્ર દોરેલું હોય-આ પદ્ધતિ કંઈક અંશે અજંતામાં (ભારત), હોલ્ડેનના મંદિરોમાં (જાપાન), મધ્ય-એશિયાની સદમ-બુદ્ધની

ચુકાઓમાં તથા હજીવતના પિરામીડોમાં દેખાય છે. આ શૈલીના ચિત્રોમાં રંગો પણ પ્રાથમિક અને ખનીજ તથા માટીના છે. આ ચિત્રો મુખ્યત્વે ધાર્મિક-સામાજિક (તે તે સમયના) જીવનના પ્રતિબિંબ છે.

ભારતમાં અજંતા પછી આ ચિત્ર-શૈલિનો અંકોડો પહેલાં તો બાપ-ચુકાઓના ચિત્રોમાં મળે છે. ત્યાર પછી કંઈક અંશે ઇરાનની ચુકા-મંદિરોમાં, કેલાસ મંદિરની છતમાં તથા ઈર્મ-ચુકાની છતમાં જોવા મળે છે. શૈલીમાં પણ ઘણો જ ફરક થઈ ગયેલો દેખાય છે. અમુક અંશે ભિત્તિ-ચિત્ર શૈલીની પરાકાષ્ઠાએ પહેંચ્યા પછી નિમ્ન ગતિએ જતો પ્રવાહ દેખાય છે આ સમય પછી એટલે લગભગ સાતમાં સદી પછી ભિત્તિ-ચિત્રની ઠંડી લગભગ સાતસો આઠસો વર્ષ સુધી મળતી નથી. આ થઇ પૂર્વ જમીનકા-રાજસ્થાની ભિત્તિ-ચિત્ર શૈલી માટે.

રાજસ્થાન, ચિત્રકલા માટે, તેની અલગ અલગ ચિત્ર-શૈલિઓ માટે જગવિખ્યાત છે. ભારતીય ચિત્ર-કલામાં ખાસ કરીને લઘુ-ચિત્રોમાં રાજસ્થાનનો અમુક્ય ફાળો છે. અજંતાના ભિત્તિ-ચિત્રો પછી, તેની સળંગ કડીમાં નંદિ. પણ શૈલીની પ્રચલિતતા રાજસ્થાનમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અજંતાની મહાનતા તેમાં નથી પણ લોકાનુરૂપ કલાના ગુણો તેમાં જોવામાં આવે છે. કલાકારોને રાજ્યાશ્રય ખૂબ મળવાથી તેઓએ રાજ્યોના પ્રાસાદો, મંદિરો, રાજ્ય-ગુરુઓના નિવાસો, ઔદ્યોગોના આવસોમાં કલાના અભવ્ય આધ્યા. એના પશ્ચિમે આજે રાજસ્થાનમાં અસંખ્ય જૂના ફર્ગ-પ્રાસાદોમાં, રાજ્ય-ગુરુઓના નિવાસોમાં, મંદિરોમાં તથા રાજ્યોની છત્રીઓમાં ભિત્તિ-ચિત્રો જોવા મળે છે. આ ભિત્તિ-ચિત્રોમાં પણ સામાજિક અને પ્રાદેશિક શૈલિનો આવસા જણાય છે. આ શૈલિઓમાં મુખ્યત્વે, લુદિ, કોટા, જયપુર, આગર, વૈરાટ, કિશનગઢ અને ગણતાની ગણાય છે.

ભિત્તિ-ચિત્રની પદ્ધતિ બે ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે. એક તો જયપુર શૈલીથી જાણીતી થયેલી કે જેમાં બીની દીવાલ પર-બ્યારે કે પ્યારટર ટાપુ હોય ત્યારે-ચિત્રણ કરવાની પ્રથા હોય છે. અને ચિત્ર લગભગ ચોવીસ કલાકમાં પુરું કરી લેવાનું હોય છે, ચિત્ર પુરું થયે ચિત્રેલી દીવાલને અકારકના પરચરથી ધરતીને તેને ચમકાવવામાં આવે છે.



‘દાણુ - લીલા’

ભિત્તિ-ચિત્ર, ગલતા - જયપુર. ૧૮ સી સદી

બંને દેહિ શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લનાં સંમહાભાષી

ખીજી પદ્ધતિમાં દીવાલનું ‘પ્રકારર સુકી ગયા પછી રંગોમાં ગૂંદ મેળવીને ચિત્રરવામાં આવે છે. આમાં સમયની બાધા હોતી નથી. અને કલાકારની અનુકૂળતાએ ‘પણુ’ કરવામાં આવે છે, બંને પદ્ધતિમાં રંગો ખનિજ તથા માટીમાંથી બનાવેલા વાપરેલા હોય છે. ગેરુ, પીળા માટી, સફેદ ખડી, મટેળીયો લીલો (terraverto) મેશમાંથી બનાવેલ કાળો અને સિંદૂર રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પહેલી પદ્ધતિમાં ચિત્રની આયુષ્ય ખૂબ દીર્ઘ હોય છે. કારણ કે ચિત્ર દીવાલના એક અંગ રૂપ બની ગયું હોય છે. એટલે જ્યારે દીવાલ તૂટે ત્યારે જ ચિત્ર નાશ, પણ રંગો તેા ન જ છુટાયા. પટાળું ફાટે પણ રંગ ન નાશ તેની જગમ.

ખીજી પદ્ધતિમાં રંગોના પોપટ સમય જતાં નીકળી પડવાની દહેશત રહે છે.

ત્રીજી પદ્ધતિ પણ બેવામાં આવે છે કે જેમાં પહેલી અને ખીજી પદ્ધતિનું મિશ્રણ બેવા મળે છે. ખાસ કરીને જયપુર (પ્રેશીજીની હવેલીના ભિત્તિ-ચિત્રો)માં તથા કોટા શૈલીમાં (દેવતા શ્રીધરજીની હવેલી)

ચિત્રના વિષયોમાં ખાસ કરીને કૃષ્ણલીલા, રામાયણ, મહાભારતના પ્રસંગો, રાગમાલા તથા શ્રીનાથજીના ચિત્રો છે.

નામક નામિકા ભેદ દર્શાવતા પ્રસંગોના પણ ચિત્રો મળી આવે છે.

આ દંડી નેધ સાથે જયપુરની નજદીક આવેલા તીર્થસ્થાન ગલતાના રામચંદ્રિર તથા ગોવાલજીના મંદિરોમાં આલોખિત થયેલા ભિત્તિચિત્રોના બે નમુનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. જે પરથી ખ્યાલ આવે છે કે રાજસ્થાની ભિત્તિ-ચિત્રકલાના સ્વરૂપો કેવા પ્રકારના છે.

● ● ●

Gram :
ERGACAP
Bombay & Baroda.

Telephones :
Bombay Office : 310569
311397
Baroda Factory: 83 62

With best compliments from :

Mercury Pharmaceutical Industries

Bombay Office :
Shreeji Bhuvan, Mangaldas Road,
BOMBAY-2.



Factory :
2/13 & 2/14, Industrial Estate,
BARODA-3.

*With Best Compliments
from :*



British Pharmaceutical Laboratories



17, Anand Bhuvan, Babu Genu Road,
BOMBAY-2 BR.

Gram : CIBIDEE

Tel. { Office : 372457
Fac. : 555610 (Kurla)
.. : 581933 (Bhandup)

With best compliments from :

Kurla Engineering Works Pvt. Ltd.

Mfg. of : Bottle Closures, Tin and Aluminium Sheets
Printers & Fabricators of Pharmaceutical Requisites
in all Metals & M. S. Structural.

275/279, Bellasis Road, Opp. BEST Depot, Post Box No. 4509,
BOMBAY-8.

ગુજરાતી સુગમ સંગીત

- સુગમ સંગીતની વ્યાખ્યા માટે પ્રયત્નો થયા છે. પણ સાત્તીય સંગીતની જેમ એને સમગ્ર દેશના ધોરણે વ્યાખ્યાથી બાંધવું મુશ્કેલ છે. એટલે દરેક પ્રદેશનું સુગમ સંગીત એ રીતે જો આપણે એની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન, અભ્યારના વાતાવરણને ધ્યાનમાં રાખીને કરીએ તો તે વ્યાખ્યાની ગણાશે. દરેક પ્રદેશને પોતાનું આગવું લોકસંગીત હોય છે. સાત્તીય સંગીતમાં અભ્યારના આપણા દેશમાં બે પ્રકાર છે: ઉત્તર ભારતીય અને દક્ષિણ ભારતીય. એટલે સાત્તીય સંગીત અને પ્રાદેશિક લોકસંગીતની મૂંઝવણીમાં, પ્રાચીન કે અર્વાચીન કવિ-જ્ઞાની ગીતકૃતિઓને સાંકળી લેવામાં આવે તો એક આદર્શ પ્રાદેશિક સુગમ સંગીતનું સર્જન થઈ શકે. એ રીતે આપણે ગુજરાતી સુગમ સંગીતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જો સ્વરકારોને સાત્તીય સંગીત અને લોકસંગીતનો સારો અભ્યાસ છે તથા જેમની સાહિત્ય અંગેની જોડણી જાંઝી સુઝ, સમજ હશે તેઓ એક ઉચ્ચ કક્ષાના સુગમ સંગીતનું સર્જન કરી શકશે. આનો અર્થ એવો પડાવવો ન જોઈએ કે દરેક સ્વરરચનાઓમાં ઉપર જણાવેલાં બે તરવો હોવા જ જોઈએ. પણ સુગમ સંગીતને પ્રાદેશિક ધોરણે બાંધવું હોય તો અવશ્ય આ બે તરવોની અવશ્યકતા ખરી.

‘લોકસંગીતના ઢાળ-ન્યાંથી મળે ત્યાંથી ગામડે ગામડે કરીને ટેકપની પટ્ટીમાં મઢી લેવા જોઈએ. આ પ્રમાણે બધા ઢાળો એમના લાક્ષણિક દગમાં આપણી પાસે આવી જાય પછી ચોખ્ખા, અધિકારી ને નિષ્ણાતો દ્વારા એવું સંશોધન કરી, સાચી મુઠી કાપમને માટે જળવાવી શકાય, તો આપણી સંગીતકલામાં વૈવિધ્યનો ગજબનો ઉમેરો થશે. એટલું જ નહીં, આપણા લોકઢાળોને ફેરવી ફેરવીને, એવું મિશ્ર રૂપાંતર કરીને, એમાંથી સુગમ સંગીતના અનેક ઢાળો, સ્વરરચના, બંદિશ આપણે ઊભાં કરી શકીશું.’ (‘ગુજરાતનું લોકસંગીત’-શ્રી. ચિતરંજન રાવળ)

સંગીતના એક મહત્ત્વના વિધાનને ધ્યાનમાં લઈએ તો મુળમાં લોકસંગીત હતું ને પાછળથી એના આધારે અન્ય સંગીતપ્રકારોનું સર્જન થતું ગયું. જેવી રીતે સાત્તીય સંગીત શુદ્ધ અને ઝાનયુક્ત રસચાતુર્ય દ્વારા કલાકારે કે સ્વરકારે સજ્જાનપણે-અભ્યાસ તથા અતુરશીલનના મહાવરે સજોડું સંગીત છે, તેમ સુગમ સંગીત

સેતુ દિવેટિયા

પણ લોકસંગીત ને રાષ્ટ્રીય સંગીતમાં રહેલા રસખા-
યને દષ્ટિમાં રાખીને જો ગીતોના ઢાળ, સ્વરરચના,
અંદાજમાં આપણે પ્રયત્નશીલ રહીએ તો જરૂર વિશિષ્ટ
એવાં ગુજરાતી સુગમ સંગીતનું સર્જન થાય.

સુગમ સંગીતની પ્રજ્વલિ સતત વિકસતી રહે એ
ઇચ્છનીય છે. એમાં થતા નવીન અપ્તરાશ્યો પણ
આવશ્યકતાપૂર્ણ છે, પણ એની સામે કેટલાક બંધારણો
પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. સુગમ સંગીતની સ્વર-
રચના અને ગીતની પસંદગી આ બે વસ્તુ ઉપર સુગમ
સંગીતનું ધારણ સુખ્યત્વે બંધાય છે. સરળ, સાદી પણ
નવીનતા વાળી સ્વરરચના અને કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ
સુંદર શબ્દસાહિત્ય ને અર્થપૂર્ણ ગીત-કવિતા સુગમ
સંગીતની એક આદર્શ કૃતિ પ્રગટ કરી શકે. સ્વર-
રચનામાં ગૈવિધ્ય લાવવા માટે ટેડી સ્વરરચનાનો વાર-
વાર પ્રયોગ કરવો એ એક મોટું બયસ્થાન છે. આવી
સ્વરરચનાઓ બહુ લોકપ્રિય નથી થતી તેમ જ કલા-
કારો એને સદૃશ લાવે રજૂ કરી શકતા નથી.

સુગમ સંગીતમાં પણ રાષ્ટ્રીય સંગીતની જેમ બે
પ્રકારની શકાય. ધીર-અંભીર સ્વરરચનાઓ અને દળવા
પ્રકારની સ્વરરચનાઓ. પહેલા પ્રકારમાં, મારી દૃષ્ટિએ,
ધણી સારી સ્વરરચનાઓ સાંભળવા મળે છે. પણ
આ પ્રકારના ગીતો થોડા જ રસિક શ્રોતાઓ માટેના છે.
આવા ગીતો મોટા જાહેર કાર્યક્રમોમાં શ્રોતાઓની અભિ-
રુચિને અંદાજ કાઢવા પછી જ રજૂ કરવા જોઈએ.
દાખલા તરીકે અને અનુભવ ઉપરથી એમ કહી શકાય
કે મુંબઈ કે ભાવનગરના શ્રોતાઓ સમક્ષ આ પ્રકારના
ગીતો વિનાસકોએ રજૂ કરી શકાય. પણ અમદાવાદ
કે નડીઆદના શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં પહેલાં વિચાર
કરવો રહી. મારી કહેવું જોઈએ કે અત્યારની પ્રાચીન
માનસિક દાક્ષતા જોતાં આ પ્રકારના ગીતો રચનામાં
સમજીને રજૂ કરવાં જોઈએ, નહીં તો સુગમસંગીતને
ઉતારી પાડનારો એક વર્ગ જોશે. યશી અલખત
આ પગલું તેઓ જાણેઅજાણે, એમના સંગીત કે
કાવ્યતત્ત્વ વિષેના અસાધન કારણે જ બરે. એવા કેટલાક
કહેવાતા વિવેચકોના હાથમાં અખબારમાં-(છાપાઓમાં)
આવી પ્રજ્વલિ અંગેની કટાર આપણા દુઃખાને હોવાથી,
તેઓ જે કાંઈ વગરવિચારી અથવા તો માત્ર ઉતારી

પાડવાના અસૂચ્યો લખે-છે તેને લખને પ્રબુદ્ધ-બિ-
રરતે દારવાણ સંભવ છે.

દળવા પ્રકારની સ્વરરચનાઓ જાહેર કાર્યક્રમોમાં રજૂ
કરવાની હોય તો એમાં ખાસ ધ્યાન એ રાખવું જોઈએ
કે કોઈ પણ દિશા ગીતની અસરમાંથી અથવા તો
એવા વાતાવરણમાંથી એ મુક્ત હોવું જોઈએ તેમ જતાં
સામાન્ય શ્રોતાને તે રુચિકર થાય તેવી સ્વરરચના ને ગીત-
સાહિત્ય હોવાં જોઈએ. આ પ્રકારના ગીતો સામાન્ય
શ્રોતાને સુગમસંગીત તરફ આકર્ષી શકે છે. આવા
આકર્ષણો શ્રોતાઓને આરપાય દળવા રચનાઓ
વચ્ચે એકાદ ધીર-અંભીર સ્વરરચના સંભળાવવાથી લોક-
રુચિ કેળવવાનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

સુગમ સંગીતના કલાકારોને પોતાને કેટલાક શ્રદ્ધાઓ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. તાલીમ અને રિપાઝ વગર
પણ કલાકાર થી કુદરતી બક્ષિસને લઈને સહેજ
ગાતાં આવડે એટલે લતા મંગેશકર કે મન્ના ડે થવાના
સ્વપ્ના સેવે છે પણ એ સ્વપ્ના જ રહેશે. આવા કલા-
કારો સત્તી લોકપ્રિયતા મેળવવા માટે જાહેરમાં દિશી
ગીતોનું અનુકરણ કરે છે. અને પોતાની આગવી કળા
ગુમાવી બેસે છે. બરે! હવે તો 'વિસરાતા સર' 'કલ
આજ જીર કલ' અને 'આપ બી સુનીએ' એવા ટાઇ-
ટલ સાથે માત્ર દિશી ગીતોના કાપકેમ ચોળાય છે.
અને જાહેરાતમાં ગાનાર કલાકારોની સામે જેનું અનુકરણ
કરવાનું હોય તે પાશ્વગાયકોના નામ પણ છપાય છે!
જેમ નાટકમાં પાત્રાલેખન થાય છે તેમ! અને પછી
તો પોતાના વતુંલમાં પોતાનું નામ જુલારી જવાથી,
લતા, મુકેશ કે મન્ના ડેના નામથી જ જોળખાય છે!
આવા કાર્યક્રમો નીચલી કક્ષાના શ્રોતાઓમાં ધણા વખ-
ણાના દાખલા પણ છે. પૈલા અખબારના કહેવાતા
વિવેચકોએ તો આવા કાર્યક્રમોને આરમાનમાં ચળાવ્યા છે.
સુગમ સંગીતના સાચા ને સનિષ્ઠ કલાકારો કે સ્વરકારો
આવા આધુણિક અનુકરણમાં, પોતાની આગવી કલા
સાચવી રાખી, ક્યારેય ફસાવું જોઈએ નહીં. મૃગજળ
તરફની દોટ વ્યથે જરૂરી, હા, થોડા આવા કાર્યક્રમોમાં
અવારનવાર કામ લેવાથી પૈસા જરૂર મળશે. ગુજરાતના
સાચા ને સારા કલાકારોએ કે સ્વરકારોએ જો ગુજરાતી
સુગમ સંગીતને ઉચ્ચ ધોરણ પર મુકવું હોય, સમગ્ર
શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ પોતાનો વિકાસ સાધવો હોય તો પૈસાની

પશુ પાતી લેણુપતને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ અને દિલ્લી ગીતોના અનુકરણથી દૂર રહેવું જોઈએ.

આજે ગુજરાતી સુગમ સંગીતને અચારની જરૂર છે. સુગમ સંગીત ઉપર અનેક બાજુએથી પ્રહારો ચાલુ છે. દિલ્લી સંગીતના સળંગ માધ્યમ સામે તથા કહેવાતા વિવેચકો જે આખબારની કટાર ચલાવતા હોય છે તેમની સામે ટકી શકે એવું એકમાત્ર સાધન હોય તો તે ‘આકાશવાણી.’ આપણા દેશમાં ચાર મોટાં આકાશવાણી મથકો બાદ કરીએ તો બાકીના મથકો પ્રાદેશિક સાહિત્યકલા મંજેરેને પ્રેરતાહન આપીને પ્રચલિત તથા લોકપ્રિય બનાવવા માટે ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. અમદાવાદનો દાખલો લઇએ તો એ મથકની શરૂઆતમાં દિવસોમાં કે વર્ષોમાં સુગમ સંગીત જે સ્થાન મેળવ્યું હતું તે આપણા કમનસીમે અત્યારના રહ્યું નથી. શરૂઆતના દિવસોમાં મુકત વાતાવરણ હોઇ છુદાં છુદાં સ્વરકારોને આમંત્રણ આપી એમની સ્વરરચનાઓ, રૂપકો વગેરે અપનાવવામાં કે પ્રસારીત કરવામાં આકાશવાણીને નાત ન લાગતી ન હતી. ઉલટું આપકારદાયક હતી. પછીના વર્ષોમાં કહે છે કે નીતિ-પોલીસી બદલાઇ. હવે એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘આકાશવાણી’એ નિયુક્ત કરેલા સ્વરનિયોજકના જ ગીતોનું ખાસ રેકોર્ડીંગ એમણે પસંદ કરેલ કલાકાર દ્વારા કરાવીને પ્રસારીત થઇ શકે. જો કે દરરોજના પ્રસારણમાં કેલાકારો બીજા સ્વરનિયોજકોની રચનાઓ ગાઇ શકે છે પણ ગીતની સ્વરરચનાને ગોણ માનીને, ગીતના કવિની જેમ એમના નામની જાહેરાત થતી નથી ! આમ મોટા ભાગે ખાસ રેકોર્ડીંગના પ્રસારણમાં ‘આકાશવાણી’ નિયુક્ત સ્વરનિયોજકની જ સ્વરરચનાઓ ને ગીતની પસંદગી સાંભળવાની શ્રોતાઓને ફરજ પડે છે. કેવું દુર્ભાગ્ય ? કેવું સંકુચિત માનસ ? પણ યુગ્ય આકાશવાણી મથકના ગુજરાતી વિભાગ આવે સંકુચિત માનસવાળો નથી. એ તો આકાશવાણી નિયુક્ત સ્વરનિયોજક ઉપરાંત આ ક્ષેત્રના બીજા જાણીતા ને સ્થાપિત સ્વરનિયોજકોની સ્વરરચનાઓ અવારનવાર પ્રસારીત કરે છે અને એમના નામની જાહેરાત પણ કરે છે, તો સવાલ એ છે કે આ બંધન ફક્ત અમદાવાદ-વડોદરા કે રાજકોટ જેવા પ્રાદેશિક મથકોને માટે જ શા માટે ? સાચી હકીકત શી છે એ પ્રશ્ન-શ્રોતાઓએ જાણવા અપના કરવો જોઈએ. આને

કારણે ગુજરાતના સ્વરકારોને અન્યાય એ રીતે થાય છે કે ‘આકાશવાણી’ જેવા સળંગ માધ્યમની, એમની સુગમ સંગીતની સ્વરરચનાઓને શ્રોતાઓ સમક્ષ, વિરાળ ધોરણે રજૂ કરવામાં મદદ મળતી નથી. જ્યારે ‘આકાશવાણી’ના પ્રાદેશિક મથકોની તો એ પહેલી ફરજ છે કે પ્રાદેશિક કલાશક્તિનો વિકાસ અને તેટલો કરવો. આ પરિસ્થિતિ ગુજરાતી સુગમ સંગીતના વિકાસને રૂંધવારી છે. પ્રશ્ન એ છે કે આ આકાશવાણીના પ્રાદેશિક સંચાલકોની આંખ કિંમતનારું કોણ નથી ? કુવામાંના દેડકા જેવું આકાશવાણીનું માનસ ક્યાં સુધી ગુજરાતના શ્રોતાઓ ચલાવી લેશે ?

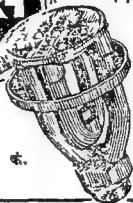
આમ આપને ખ્યાલ આવશે કે ગુજરાતી સુગમ સંગીત માટે મોકળાશ કરતાં બંધરથાનો ને અવરોધો ધણાં છે. નદીના વહેણની સામે તરવા જેવું છે. ગુજરાતના સ્વરકારો ને કલાકારોએ આ પરિસ્થિતિ સમજવી રહી. ગુજરાતી સુગમ સંગીતને આગળ ધપાવવાની પ્રક્રિયા તેઓ ધારે છે, માને છે, તેટલી સહેલી નથી. તેમ છતાં એ પ્રક્રિયા ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. અને માટે શિસ્ત, સાચી ભાવના અને સરતી લોકપ્રિયતાથી વેગળા રહી, અપત્નશીલ અભ્યાસ જોઈએ. એ થઇ શકશે ?

● ● ●

याद ररिउ
वापके स्टोव
के लिए
भारतना
एकमात्र
भरोसापात्र
और
सयसे अच्छा....

**प्रोग्रेस
बर्नर**

दीपावली की
शुभ
कामनाएं



उत्पादक :-

इन्टरनेशनल बर्नर मैनुफैक्चरिंग कं.

पाठ : बाँकुर नं १५७०, मुंबई. ५

**SEVEN TENTHS OF THE WORLD
IS COVERED BY OCEANS
we sail over most of them**



The Shipping Corporation Of India Ltd.

શહેરમાં પહેલવહેલી નોકરી મેળવી એ આશ્રયદાતાનો આભાર. ‘જંગ છૂત્યો રે જંગલો’ જેટલો મને આનંદ. પણ... પણ પાણી ફરી વળ્યું એ આનંદ પર. નોકરી બાદ સર્વ શોધમાં પ્રથમ શોધ ધર. એમાં નાકે દમ આવી ગયો. સોનાના કોળિયામાં માખ પડી. જ્યાં જવ ત્યાં પાઘડીની વાતનો વળ છેડે આવતો.

પહેલાં થોડા દહાડા સગને ત્યાં... મિત્રપરિવારને ત્યાં... રેશનિંગનો જમાનો... છેવટ હોટલમાં આશરો. નોકરીના કપરા કલાકો વિતાવી એકાગ્રિતાપારખિતા સાથે ધરની શોધમાં નીકળતો.

‘સજ્જનોની વસતિ, બહાર બજાર, પાડોશમાં દાકતર, સડક પર સામે મ્યુનિસિપાલિટીનો નળ. આહે તો નાહો, આહે તો ધુઓ.’

બસ... બસ! બોજતાં કોલબસની બોળ જેમ સફળાએ એક બોલી સળી-અગાસી ઉપર, એક પાણુ દીટની પડદીવાળી દીવાલ, ત્રણ પાણુ પતરાં, માથે છપરું; ખખડતી ને બબડતી પણ હવા, ઉજ્જસ અને વીજળીના પ્રબંધવાળી.

‘સૂરનાનનો સારો લાભ છે, માત્ર. બપોરે સુવા- બેસવાનું થું?’ સારીદરે આગુબાણ નજર ફેરવી કહ્યું.

‘રાતના ખુદી હવા અને ઠંડક રહેશે ને પણ; જેવું છે તેવું આપણું ઘર કહેવાશે.’

અમારા ધીરજ અને ખંતે ખુદી ગયાં હતાં, એટલે પ્રસન્ન થઈ મેં અને મારા મિત્રે લાગીદારીમાં ગિરતર લાગવી દીધા. વાંદાના ધરની નોંધ કરી: બાલદી, માટણું, કપરકાખી, બોળવા અને પીવાના બંને કામમાં આવે એવો ગલાસ...

મિત્ર સિક્કે એ જિનિયર અને હું કારખાનાનો લેન્ડર કારકૂન. મકાનમાં આંતરરાષ્ટ્રીયતાના સમર્થકો રહે. અલગઅલગ રીતભાવ, પોસાક અને અલગ બોલી. કહેવાય ધર અમારું પણ હાલું ખરું અમે બહાર રહીએ.

આં શુકનવંતા ધરમાં પગ મુક્યા પછી થોડા મહિનામાં કારખાનામાં એમુલ્ત હડતાલ પડી. મજૂરોએ લાલ વાવટો ખોડી દીધો. માલિકોએ તાળાખંધી બહેર કરી. મારા નસીબને ચ તાણું વાસી દીધું. આથી મારી સ્થિતિ વિશ્વાતિતું જળ પીવા જેવી થઈ.

કવિએ 'કલ્પ' છે : 'ઉધાડી રાખજો બારી' ચોખ્ખા ખોલીની પહેળી બારી ખાસી ખુલી છે. પડો ખમેડી લીધેલો છે. ખોલીના મોલથી જમીનની ફરસ સુધી અડતી દીવાલ પર બેરેલેલા મોટા આપનામાં સામેના પડતા ઝોળાઓ સકરાની નજરે નિહાળી રહું છું. એ મોટી ગૃહજ્યોતે હું ક્યાં ક્યાં વિહરી વળું છું. મારા પગે જે બેડી પડી છે તે તોડી ફેડી ફેડી ફેડું છું. સામેનાં, પડખેનાં અતેક દરથો પડખા રૂપે એમાં ટંચાયા નાંચ છે. અને એકાંતે બરાણ બેઠેલું હેયું લોકસંગે ભળી નાંચ છે. અહીં હું જે ભાળું છું તે આપનાના આકારમાં. એમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. અસ્તિત્વના કેવળ પ્રતિબિંબો છે-પરાવર્તન પામેલાં રઝળતા ઢિરણુ છે.

દળતા બપોરના ફટકિયા ઉજળા પ્રકાસમાં અમક્તા બંગલા ને ઝંખાની કતાર દેખાય છે. વચ્ચે રસ્તા પર આવારાઓ પોતપોતાના ઢંગમાં દેખાય છે. એમાં મધુર-વાણી, દગલગાજની નિશાનીવાળા છે. ચૂસ્ત પાટલન અને જોડ્યા ખમીસમાં નવધુલોડો છે, પાતળી કમરવાળી કનકભરી જેવી કામિનીઓ છે-નાચલોન સારી. કટપીસના અડધા બસાઉક કે રકટ-ફોક પહેરતી. અહેરા...અહેરા ! આશાંકા, બય, ગિરાસા અને ખોજનાં ચિહ્નવાળાં મહેરા ! તેમાં મને એક દુઃખી માણસનો બેટો ચઢ્ય નાંચ છે. તે હું જ પડે. તેણે મને કહ્યું :

‘પળ પળ સમયનું અવસાન થાય છે ને આશા-દીપમા છલે પતાંગિયા બની ઝંપલાવે છે.’

અલચિત્રનો દૂળદ્વ આશાસ બોલો કરતાં તાલમેલ વિનાનાં ફરથો બદલાયાં જાય છે.

સામે બે ભવન દેખાય છે. એક પૂરેપૂરું, બીજું અધુરું-પડ્યું. વચ્ચે ત્રિશિયુષ્ મેદાન છે. તેમાં બાળકો બદલાઈ રહ્યાં છે. રસ્તાની સામસામી બાજુથી મોટર, રિક્ષા, સાઇકલ-ચકી વાહનો ફોડી રહ્યાં છે.

‘ઓ...ઓ...બાપારે !’ મોઢ રિક્ષા રાફણીએ હડ-ફેટમાં એક મહુરિયું કચરી નાખ્યું. એને સમાલવાની ગરબડમાં સાઇકલવાળો ગબડી પડ્યો. એણે બે ત્રણને મળાવી દીધા. લોકો હસ્યા. બાળકોને ગમત પડી. છુંદામેલા દેહ ઉપર માખેાનું ઝૂંડ જણુણુવા લાગ્યું. એવું જ લોકોનું ટોણું. બીડ વધતી ગઇ. પોલીસે આવી હવામાં દડો વીંઝ્યો, સવારસાંજની રોજ આવી

અરમારમી. બારીથી સડક નજીક હોવાથી ખોલીની પ્રત્યેક છંદ અને પતરાની દીવાલ અનિવર્ધક યંત્ર બની સધળો શોરબ-કોર ખેંચી લાવે છે. ખુમચાવાળા ફેરિયા નવી કવિતા જેવા ગૂઢ આલાપ કાઢે છે. ધરાકો ધેરા ધાલી બોમાં છે, છતાં માલતો ઉપાડ નથી, માત્ર પાનપીડીની નાની હાટડીએ અને ગંઝાજળના પાવન ઘાટ જેવાં ચાનાં રેસોટોમાં ધમ-ધોધાર ચાલે છે. ફૂટપાથના ફેરિયાઓને અસખ્ય જોઇ લોક ખુદ કિસ્મતને દોષ દે છે. લાખતાસની રકઝકમાંથી ગાળાગાળી, મારામારી પર આવતાં વાર નથી લાગતી, ગીરદીમાંથી ગદડ જમી પડે છે. પરંપર નિકટ થઇ જતાં શારીરિક પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થઇ નાંચ છે. સાસુદિક આચારવિચાર તૂટી નાંચ છે.

ત્યાં ફેરિયર પરથી એક દુબળીપાતળી પીનપોલારા સી બીતરે છે. બારે દેહવાળો એની સાથેના પ્રુપુષ નજીકમાં કંઇ લેવા નાંચ છે. લોકો રસ્તા પર નેવો ચાંદ બોલે છે. એમ રસભોગ નમરે ટગર ટગર જોઇ રહે છે. માથાથી પગ સુધી ગોરા વાન મોટી આખો, શલાખી શાલ, ખેંચાયેલી ભમર કપાળમાં સૌમાગ્યની બિંદી નાંક, હાથે જમડી નાંક, કાંડે ધડિયાળ ખડું. સોજા નાત-નાતની બોલી બોલે છે. આળા કરે છે.

હું આપનામાં બધો તમાશો જોઇ રહું છું. બીજા એક નાજીક ક્લાઈવાળી યુવતી કાર ચલાવી રહી છે. બગલમાં એનો પ્રિયતમ બેઠો છે-રસલાન છે.

‘એ...એ...હા !’ સામટા બવાળે બીડામાં બેઠો છે. રસ્તા પરના ચાંદને જેવા ટોણે વળેલો એક રાહદારી સહેજમાં જ બચી નાંચ છે. બીઝરડા ખમનારની હાંકનારને તમા નથી. ખરાબી થતાં કાર અટકે છે. લોકોનું ટોણું જમા થઈ નાંચ છે.

‘ગરીબોને અરવા માટે કાઈ ચોક્કસ સમય નથી, યાર !’

પૈસાદાર માટે આ દુનિયા છે. તેમણે હવે અંદર ઉપર જઈ વસવું જોઇએ.’

મહેણાટિયણી ગરમ ચપેલી હવા જેવી પેટ્રોલની ટાંકોમાં પાણી લગતાં અચાનક એગિન રાટ ચાપ છે. તમાચગીચેની સરિયામ ઠેકડી ઉડાવતી મોટર પાછળ ધ્રુમોડો વેરતી અખડભડાં બાંપડી નાંચ છે. હું આ એક

નાહ અનેક વાહનો આપનામાં દેખી શું જાઉં છું. લોકો કેવી ફના થવાની તૈયારી અને શ્વ કસવાની જિંદગી જીવે જાય છે !

દૂર શું પડપટ્ટીની બહાર ચર ચર નાચતા ફૂંકડા, કોક...કો...ક કંટરતી મરઘીઓની લીલા જોઈ વિચારું છું, અરે, આ પંખીઓ પોતાનાં છાંડ અને માંસ ધરી દે છે એમ જ આ શહેરમાં મળે રીયાત-નોકર વગેરે. મને તૂટીફૂટી બ્રહ્મતી ચારપાઈ જેમ માણામાં બેઠેલાં કપૂર-તંદોની જેમ માણાના લોકોની કાંરની યાદ સત્તાવી જાય છે.

આ વેળા મારો સાથીદાર ક્યાંકથી ટપકી પડે છે. ખાંધ પર હાથ પછાડી પૂછે છે :

‘હિપ્નોટિઝમ થયું’ છે ? કુદની માફક ક્યારનો આપનામાં શું ટગર ટગર જોઈ રહ્યો છે ?’

એકએક તેની નજર સામેની ગેલેરીમાં બેઠેલી યુવતી પર પડે છે એટલે મારો હાથ પકડી લેતાં કહે છે :

‘દોસ્ત ! નસીબ પારી આપે તો આ વેળા ત્રેમમાં પડવાની આ ઉમદા સગવડ છે. જો તો ખરે, કેવી આપણી સામે તાકી રહી છે ?’

‘સગવડ અગવડ પણ કેમ સાબિત ન થાય ?’

‘આવું અપશુકનિયાળ કેમ બોલે છે ?’

‘એ લાગે છે તો કાંઈ આપા જેવી.’ પછી હાથ હેઠાવતાં કહ્યું : ‘ત્રિનતુ’ સ્થાન મારો હાથ નથી, તારું હૈયું છે, છેડા. આમ વૃત્તિ બગાડવામાં તને શું હાથમાં આવે છે ? દેશમાં બેઠેલી આપણી માબહેનનો ખ્યાલ કર.’

‘ગામડું’ છેડી શહેરમાં તાજે આવ્યો છે ને તેથી આ બીજાસ વસતિની સુઝ આવે છે, ખરું ?’

‘ખરબદાર ! તાજે આવ્યો છે...તાજે આવ્યો છેની મને કેટલી વાર યાદ આપી ? શહેરી જીવનનો તને શો મદ મળ્યો છે ?’ હુરકતા આવળે એ કહ્યું.

‘હા હા ! કાંઈ ભાગ્યમાં ખાલી જગ્યા જોવાની મળતી નથી તને ખરું ને ? તેથી આ જીભરાતી મેદની-બીડા જોઈ રહ્યો છે—કોઈ નોકરી વિના રજળતા, કોઈ નીતિશ્રદ્ધ, કોઈ રોગના ભોગ, કુટેવેના શુભાગ...ધત્ત તારીની !’

‘સાચી વાત છે. આ વિશાળ નગરીમાં દરેક જણ બેવાઈ ગયેલો જ લાગે છે. લોકોનું ધ્યાન બસ મિથ્યા

રૂબામ, મિનસ અને ખિરસા પર હાથ. પોતાના નહિ પારકાના.’

‘પાકીટમાર...પકડો, પકડો...પોલીસ !’

—રસ્તા પર ધૂમરાણ્ય ચતાં બીડમાં બીડ વધી પડી. મારો હાથ ખિરસા પર ગયો—ખાલીખમ ! શહેર મારી આવડી, કમાવ રૂપયો, ન બચે પાવલી. અહીં અપ્રણુ આકાંક્ષાની જિંદગી. કોઈ ન સાચે, : વાટ માત્ર માથે. રામ રામ કરો. ન ફાલતુ સલામ. એકમાત્ર તટસ્થતા. ટપકે...ટપકે...ટપકે સામેના નળમાંથી પાણી ટપકે છે. માનવપ્રવાહને થોભો કહેતી બસના ચાંસલાંની તકતી છે. શું થયું જોઈએ એ નહિ, કેવા થઈ રહ્યા છીએ એ જોવા સિનેમાની ટિકિટવારી આગળ ધકકાંસુકકી થઈ રહી છે,

‘હટો, હું’ રાજબા છું...હીક, હીક !’ લથડિયું ખાતો નસાયાજ ક્યાંકથી આવી ચઢે છે. એના પગ જમીન પર ટેકાતા નથી. હીક...હીક રૂંગળાતો અવાજ હોઈ પર રમી રહે છે. કુંડાળા-કાપી લોકો ગાંડા માફક ગાંડુ બની પાછળ પડે છે. સાથે બસ, રિક્ષા, જીપ...પણ. ટન...ટન...ટન ફાયરબ્રિગેડની ગાડી ને ટોપાવાળા કોઈ આક્રમણ કરવા હલ્લો લઈ જતા હોય એની યાદ ફેવડાવતા ત્યાંથી વટાવી જાય છે. કંઈ જ આગ અકસ્માતનો બનાવ બન્યો નથી એમ રફતાર આગળ વધે છે. પાછળ રેડકોસની ગાડી છે. કાંઈ ખૂતી, કોઈ આબરી, અકસ્માતનો ભોગ બનેલા કોને લઈ વહી જતી હશે ? શહેરી જીવનની અસરતા દર્શાવતી એ બંધ છે. નિવૃત્તિ તરફ પ્રયાણ કરનારને પ્રવૃત્તિ વચ્ચેથી પસાર કરી દે છે. કેવી માનવલીલા ! શહેરની ગીચ વસતિમાં અનેતિક સુવાસ, અધરિપકત ગભાંના માંસપીંડ, ઉપદંશના ધાવની ટમકવાળા, અકાંકો ટી. બી.થી ગળાઈ ગયેલાં ગાંઠાવાળાંથી જીભરાતી ઇરિષ્તાસત્ત્વ દરમ આંખ આગળ ખડું થઈ જાય છે.

...એની લગોલગ પથ્થરથી બંધિલા કેહારમાં બીડ કરતા બિંદરાની જગાત ચારે બાજુ દેખાય છે. શાંત ખેસી રહેવાનું માણસ જેમ બિંદરાના રવલાવમાં પણ નથી. તેમની વસતિવધારાની બીડને ધીવે તેમનામાં આચારચીનતા જન્મી છે. બળિયા ઉંદરો હાંસક અને હિંમત બની રહ્યા છે. તે કી-માડી અને બેકાણુ માદાંબી. ઉપર આક્રમણ કરી રહ્યા છે, એકબીજાની પૂંછડી કાપી ખાતાં ફરસ લાલ રંગે રંગાઈ ગઇ છે. અનિચ્છુક

મોઢા જિંદગીને સમાગમ માટે સંતોષે છે. પોતાને અનુરૂપ સંગિની શોધવાની શક્તિ ખોઈ બેઠા છે. માન્યોના માતૃવના ગુણોના હાસ ધવા લાગ્યાં. તે કુદરતની મર્મ છે બચ્ચામા ગોટાળો થતો. 'કોણ કોણ' બચ્ચું એની ખબર પડતી ન હતી. માદાઓના ગર્ભાશય, અંડાશય, ફેલોપીન નળી અને કુષ્મંધિઓમાં ધાવ પડી ગયા હતા વસતિ વધારાની જાગ્રતી આ આચારીનતા રોકી રોકવાની નથી એ માણસો મારે પણ કેટલું સાચું છે ?

હું બારી આગળ એવા અંદાજથી બેઠો છું કે આપનાની દેશમાં જાઉં. ત્યાં સાથીદાર સામે આવી પૂછે છું :

'કોઈ કરતાં કોઈ મળવા કરવા...'

'નહિ તો'

મને સદસા યાદ આવી ગયું. 'કોઈમાં કોઈ એક જણ આપું' હતું ખરું.'

આતુરતાથી એણે પૂછ્યું : 'કોણ હતું એ ?'

'જોતો રહે, યાદ કરી કહું...હું...હું...અરે હા ! પણ તારી તપાસમા નહિ.'

'તો પછી ?'

'કોઈ મહેન્દ્ર કે એવા કશાક નામની પૂછપરછ કરતો હતો'

'તે શું કહ્યું ?'

'એનો પૂરો ઇન્ટરવ્યુ ઓછો લીધો છે ?' મેં તો કહ્યું : 'અહીં જે નામનો શખસ રહેતો નથી.'

'અને મેં ડહાપણ ડહોળતા ઉમેયું' : 'ખરે જ અહીં શહેરની ગીચ વસતિમાં કોઈ કોઈનું નથી'

। સાથીદાર હવામા હાથનો અટકો મારી બોલ્યો :

'હો...હો હો માર ! કમાલ કરી.'

'કમાલ શી વાતે ?'

'દારત ! હવે પછી યાદ રહે કે આ બહાનું નામ જ મહેન્દ્ર છે અને આપ મહાશયનું શુભ નામ ?'

બોલીના ભાગીદાર છતાં કંઈ નામ સાથે લેવા કે દેવા ? અમે એકબીજાને બોલાવીએ, ઇનિશિયલ વાપરીએ આનંદમયી પોકારોએ, ઊછળતા માનવબોળ વચ્ચે રહીએ પણ દિગ્ગજતા, અટુલા, અસખ્ય શાખાચરુચાળ

ડાલતા વચ્ચી વચવાઈઓ જેવા બને. તેથી અંખવાણે પડી માફી માગવા લાગ્યેલ.

'I am really very very sorry' આજ નિક સભ્યતાની રેપરફોન, ઓલવાયેલા દેખાની વાસ જેની વાણી મેં હચ્ચારી

આપનામાં લંગચોરસ આકારમાં મારી દાદિ ખીચો-ખીચ લીડતી દાદિ થઈ મર્મ ન હોય ! ભલા ભગવાન ! પ્રત્યેકને ઓળખવા હવે બીડને ઓળખવી પડશે. પણ ..પણ એ કામ ચાલુ જમાનાની તાસીરમાં સંભવિત છે ? એટલી આત્મીયતા કયાથી લાવવી ?

સૂરજનો જોણો સામરમાં મળાયો. દિવસ નિરંજન બનતો આવ્યો. આજુ અંધારું હવાયું. ધૂળ, કુમ્મસ અને કારખાનાના ધુમાડાથી એક કાખા સેળસેળ પાછળ સંખ્યાની રવચ્છ અંધકારની સમૃદ્ધિ ઠંકાઈ મઈ. આકાશ એક વિસ્તૃત મનીનનાનો ભાર ઉપાડી ધરણી પર છુટી પડ્યું.

આપનાની દાદિ અંધ બની. સંખ્યા ગીતરી તેવી જ કરોળિયાના ભળા માફક ગૂંથાયેલી આખી નગરી વીજળીના તારના પ્રવાહ વડે ગમમગી રહી—ઔતિહ સ પતિ અને કાચનની અંધલીલા માફક. આ ગમમગાઈ રેશની, આ નરવી કમારી સંસ્કૃતિની થાપણ સાથે અહીં આત્મહત્યાના ઇરાદાથી સામરમાં ફૂંદી પડી છે. છવનની જટિલતા અને સંકુલતાથી ખિન્ન સમુદ્રની ઉપરાહાપરી જાણકો એને અચેતન બનાવી, ફેલાયેથી લાસ માફક ઝિન્નાકિન્ન કરી, પાછા ફંગોટી રે છે.

● ● ●

સુરાસયના શાયરો

- કિરમત કુરેશી
- ક્લિવેન મહેતા 'રાખનમ'
- મહેશ ધ. વૈદ્ય
- અમૃત ધાવલ
- નાદાન
- ગાફિલ
- બરકત વીરાણી 'બેકામ'
- ગની દહી'વાલા
- જટિલ
- સાકિન કેશવાણી
- ઉશનસુ
- 'નાઝિર' દેખેયા
- મુકમિલ કુરેશી
- પ્રવિણચંદ્ર પંડયા 'યાનિક'
- આહિદ સિનોરવાલા
- મધુકર રાઠોરિયા

વને ફાટી પડેલા કેસૂમને ધન્યવાદ આપે,
ઉના ધારો ઉપર રંગીન જવાની જીરવી લીધી.
—ગની દહી'વાલા

ઓ દુશ્મની ! હમેશાં ફાવી નહીં શકે તું,
માનવને, પગલે પગલે માનવને ખપ પડે છે.
—સાકિન કેશવાણી



ઉત્તરાનો ગઝલ-વિભાગ

પ્યારની નિંદા

ગુલોના ચાહકો કરતાં હાલે ગુલઝારની નિંદા,
 પ્રશંસક આગિયાના કાં કેરે અંધારની નિંદા ?
 નદીતર રાજ છોડાતાં જ એ આ રીતે ના વહે,
 નકી થઇ ગઇ હશે એકાદ સ્વરથી તારની નિંદા
 નહીં જીવવાય એ જાલિમ જમાના, એનો પરતાવો,
 નથી સારી વિશેગી કેરી અશુધારની નિંદા.
 લાડી ઝપડી જુદા પડનારને પૂછ્યું ઉતારાએ—
 લાઇ જાશે તને શું મંઝિલે વણજારની નિંદા ?
 કરી જોયાં ધણીયે પારખાં ઈર્ષાણુ દુનિયાએ,
 ન આવી પ્યાર કરનારાની જીભે પ્યારની નિંદા.
 પ્રશંસક સ્વર્ગના ઝાઝું નહીં, તો આટલું સમજે—
 નથી લાઈ જતી સ્વર્ગે કોઇને સંસારની નિંદા.
 જીવનઝરની વફાદારી ઉપર ના ફેરવે પાણી,
 ફરી એસે રખે લાચાર દિલ દિલદારની નિંદા.
 કહે છે—જોની નિંદા થાય એનાં પાપ પરવાર,
 પછી શાને ગમે ના મુજને મુજ અવતારની નિંદા ?
 કહી દેને એ નિંદાખેર ને નાદાનને કિરમત,
 કે મુજ ફરિયાદને માને નહીં કિરતારની નિંદા

—કિરમત કુરેશી



.....શમા આવતી હશે...

અમને સતાવવાની મળ આવતી હશે,
 જો કે કદાચ મનમાં દયા આવતી હશે.
 હાથે કરી શું કામ ખળે છે પનખા ટું,
 કૌના હૃદયને બાળી શમા આવતી હશે.
 લાઈ નાઃ હાથમાં ને તખીએ કહી દીધું,
 પૌવનના દહની તે દયા આવતી હશે ?
 મળ્યાં બે આર વાર અને મિત્ર થઇ ગયા
 જો જો સખી બહાર જવા આવતી હશે.
 ફર ફર ઊંડે છે પાલવ મારગમાં આલતાં,
 લોકોને કેવી મરત હવા આવતી હશે.
 'શબનમ' ને ઘેર આવે મનાતી હશે મઝલ,
 પ્યાલી ભરી ભરીને સુરા આવતી હશે.
 તો પણ જીવનનો કે જ લારોસો રખાય નહિ,
 પડશે નહિ-ખબર ને કળ આવતી હશે.

—અલ્લેખ મહેતા 'શબનમ'



ઉતારો આવશે

કુંઝકાર્યા દિવસોનો આરો આવશે,
 પાનખરમાં પણ બહારો આવશે.
 આજ છે ઉજડી જવું લાગે અમન,
 ખીલવા કળીએનો વારો આવશે.
 દિલ નહીં લાગે અમારું કયાંય પણ,
 ખ્યાલ જો અમને તમારો આવશે.
 હામ હું હાર્યો નથી મઝબૂતમાં,
 કયાંક પણ સામે કિનારો આવશે.
 ભગ્ન દિલ ! ટું રાખ અપ્પા હાથમાં,
 કંઈ જીવદા રૂપે સદારો આવશે,
 છે મને અપ્પા કે મંઝિલ પંથ પર,
 આશ-દીપક લાઈ મીનારો આવશે.
 તો સફળ માનીશ મારી નિંદની,
 આપ મેં જો ઉતારો આવશે.

—મહેશ ધ. વેદા



અંતરમાં સળવળે છે પ્રસારાની લાગણી;
કે થાય છે મનેય સિતારાની લાગણી,
આ ફેવી લાગણી છે સદ્ગારાની લાગણી!
છે સૌની ઓસિયાળી બિચારાની લાગણી.
કરતો ફરું છું એમ લહાણી અહીં તહીં,
મુજ લાગણી છે જાણે વધારાની લાગણી.
જવાળામુખી રવયું હું હતો કિન્તુ આજકાલ,
ચંદને રહી ગયો છું નિખારાની લાગણી.
મેંમાન થઇને ભલભલા આગ્યા અને ગયા,
સમજી શકયું ન કોઇ ઉતારાની લાગણી.
આ માસિકાની વાત જલ્દી સારી વાત છે,
એમાં ભળે નહીં જો પ્રજારાની લાગણી.
એની શી ખાતરી કે નથી દિલના એ ખરાબ,
ક્યારેક જોવી જોઇએ સારાની લાગણી.
આ કોની નાવ આવી ચડી છે કે દેસ્તો,
થાપ ગઇ છે પાણી પાણી કિનારાની લાગણી.
ધામલને રણ સિવાય ખીજે ફાવશે નહીં,
લઇ ચાલ, પાછો ત્યાં જ ગુજરાની લાગણી!

—અમૃત ઘાચલ



અમે કઈ રીતે—

એક મુઠ્ઠા પછી એ આજ મહેમાન થયા:
ધર હવું એનું અને એ જ, મહેમાન થયા.
એ પુરાતત્ત્વના શોખીનને પુરા કરવાને
દિલને ખડેર જનાવ્યું તો કદરદાન થયા.
શમ જાણે હું તને કઈ રીતે. ભૂલી શકતો,
આ સતત તારી જુદાઇના અહેસાસ થયા.
પ્રેમ ઉપરાંત નયન કેંક કરી જાણે છે:
કે અમેલાને અમેલામાં સમાધાન થયા.
આ મળાં આર કે છેડા તો નથી વર્તુળને
પ્રેમના ચક્ર, ચલો, પાછા ગતિમાન થયા.
આ મઝલ કોણે લખાવી ને મળી કોને દાદ!
કામ કોઈનું અને કોઈના સન્માન થયા.
સવં સંજોગને સમજીને નમ્યા, ખૂબ નમ્યા;
લોક શું જાણે અમે કઈ રીતે 'નાદન' થયા.

—નાદન



નામ

દિલ છે નયમાનાનું નામ;
દદં મયખાનાનું નામ.
કોઈ મર ખશર કહે,
એ ય છે જનાનું નામ.
છે શમાનું નામ જીવન;
મોત પરવાનાનું નામ.
નામ જેનું કંઈ નહીં,
એ છે મસ્તાનાનું નામ.
કેશુ જગમાં લઇ શકે
એના દીવાનાનું નામ ?
જતમહીં જનશે જીવું
છવતું એ જનાનું નામ.
નામ ગાફિલનું પૂછો ?
હોય મેગાનાનું નામ !

—ગાફિલ



પ્રેમનો અગ્નિ બધે છે, જલ હરો કે રથલ હરો,
ક્યાંક વડવાનલ હરો, તો ક્યાંક દાવાતલ હરો,
આસ જે કહેવાય છે એ આપની હલચલ, હરો,
ધડકનો કહેવાય છે એ આપની પાલલ હરો.
એ સરિતા યદને આલ્યા ને સુકાષ્ટ, પણ ગવાં,
હુ હવે એને નિરખવા, જમરા તો મૃગજલ હરો.
એમનો ચહેરો નજર, સામે સદા હું, નોઉં, છું,
એ બિચારા ક્યાંક પરદામાં હરો, ઓઝલ હરો.
એમના ચહેરાને કોષ ચાંદની ઉપમા ન દો,
ચાંદ બહુ બહુ તો બિચારો ગાલ પરનો તલ હરો.
લોકને દેખાય છે જે મારા જીવનમાં કલંક,
અકલ છે કે એ કાષ્ટની આંખનું કાજલ હરો.
કોષ આ રીતે નહીં તો ના હસે મારા ઉપર,
એમ લાગે છે મને કે એ બધા પામલ હરો.
કોણ મે સંભાળ એની, કોણ એને સાથ દે ?
કાકલામાં પણ ધણી મારા સમા એકલ હરો.
કુખ જમતનાં માત્ર મોટાને જ મળતાં હોય છે,
દેવને કાગિ સુધા, મહાદેવને સોમલ હરો.
ગીત પણ એકામ માત્ર કોષએ ના સાંભળ્યું,
જાણ્યું નહોતી આટલો દુનિયામાં કોસાહલ હરો.

—અરકત વીરાણી 'એકામ'



ભરાપાટે

લીલો વિચાર આંબો.

ભરાપાટે પરિચયિત બગતી સાચવી લીધી
અમે ધરને ખૂણે એસીને આંખો બીંજવી લીધી
પ્રથમ દીવાનગીના હાથ મેં મજબૂત કીધાંતા
પછીથી એ જ હાથે દિલની રોહત ઝુંદવી લીધી.
સૂકાં પર્ણો સમી પાંપણ યદી એ છુંદ ટપકાવી
કેશળાથી સૂકીજલ પાનખરને નીચવી લીધી.
શરખીનો સહારો યદ પડ્યું સૌંદર્ય ઉઘાને
લમચતી આંખ કૂલો પર ધડીબર દેરવી લીધી.
બને કાટી પડેલા કેસુડાને ધન્યવાદ આપો
જીના વ્વાસો ઉપર રંગીન જવાની જીરવી લીધી
ગયા યોવાઈ, પણ ઉપશત રજા નવલા જ આકારે
પરાધીન પણ રજા, ને જિન્દગી પણ જોગવી લીધી.
'ગતી', ખીલેલ તારાઓ સહજ અંખવાયેલા લાગ્યા
મને જોડીને—કમખતોએ મહોદિલ એકવી લીધી.

—ગાની દહીંવાલા

નાલન જિન્દગીને તારો વિચાર આંબો,
આજે વિચાર કરવા જેવો વિચાર આંબો.
બીડીબીડીને આખર યુલકાર માત્રું ધર છે
પંખીને આલમાં પણ લીલો વિચાર આંબો.
હરણીની ખાસ નોંધ, રણના હલસને સમજ્યા,
ધરતીનાં રાજ માટે ધૂરો વિચાર આંબો.
કાગળની નાવ માટે દરિયો અદમ કૂર છે
બદલામનેય કેવો સારો વિચાર આંબો !
કેાળના કૂર દિલમાં કૂટ્યું છે પ્રેમજરણું
કંટકને કેમ જાણે કૂણો વિચાર આંબો.
મઝિલને મૂક પડતી, મારો ઉતારો ક્યાં છે ?
યાત્રાના, મોલ્ડીને કેવો વિચાર આંબો !
એલ્યાં કમાડ ત્યારે ખખખવાનાર નહોતાં,
ગંજા તો આસ આંબ્યાં થોડો વિચાર આંબો.

—જટિલ



પાલવનો ખપ પડે છે

ક્યારેક આ ખુશીના આસવનો ખપ પડે છે,
ગમગીન જિંદગીને કિત્તવનો ખપ પડે છે.
બ્યાપે છે જ્યારે કોઇ નીરવતા મુજી જીવનમાં,
આ મૌન લેદવાને કલરવનો ખપ પડે છે.
દુઃખને લીધે તજે જે જ્યારે નયન-વસાહત,
નોંધાર આસિઓને પાલવનો ખપ પડે છે.
એકલતા જ્યારે એને યદ્ય જાય છે અકારી,
સૂતા આ માથાને કો' પગરવનો ખપ પડે છે.
ઓ દુઃખની ! હમેશાં ફાવી નહીં શકે તું,
માનવને, પગલે પગલે માનવનો ખપ પડે છે.
નીરખો અદ્ધા તરુને વીંટળાતી આ લતાની,
ક્યારેક જિંદગીમાં અનુભવનો ખપ પડે છે.
તારા વિના જીવનમાં અધારુ' હોય જ્યારે,
મારે આ ચાંદનીના વેલવનો ખપ પડે છે.
મરતક સૂકી પડે છે જ્યારે કોઇ શરમથી,
બદનામ જિંદગીને ગૌરવનો ખપ પડે છે.
હરતી મિટાવવી છે જગમાં અશક્યતાની,
'સાદિન'ને એટલે તો સંભવનો ખપ પડે છે.

—સાકિન દેશવાણી



અલ-વિદા

જમી' આ, આ મેલમ અને આપણે પથ...
ફરી આમ મેળા મળે ના મળે;
ન પારો, ખીજા વારે કો કોઇ. કિસવ,
ફરી આવી વેળા મળે ના મળે,
કશી હેતની ઊગી છ આંખમાં છદ !
અશી ખીજા ફેરા મળે ના મળે,
મીંચાતાં નયન, લેલિયાં ચંદ્ર બરી લ્યો
લયો રૂપ ફેરા મળે ના મળે;
ખમો, ના કંઈ ટીકી થો ઝટ, લોવા
ફરી આ ચહેરા મળે ના મળે;
વિદામાં અહો, દોરત છે, દુશ્મનો છે !
ફરી આમ મેળા મળે ના મળે.

—ઉશનસ



ગઝલ.

કહો ? હમણાં પાવન કદમ કઇ તરફ છે ?
બનાવો ? આ લુહો-કરમ કઇ તરફ છે ?
તમે જે તરફ હો યુદ્ધાલુ' છું મરતક,
પુદ્ધા જાણે દયરો-હરમ કઇ તરફ છે !
જો એકદ હો તો બતાવું તમોને,
હું ક્યાં ક્યાં બતાવું ઝખમ કઇ તરફ છે ?
તમોને તજું કે તજું માણસાઇ ?
વિચારું છું મારો ધરમ કઇ તરફ છે ?
નથી આંખ જોવી થતી રૂપ સામે,
તમે ખુદ કહો કે શરમ કઈ તરફ છે ?
મળી જો પુદ્ધાઈ, જોઈયો પ્રમ્ન 'નાઝિર !'
ખુશી આ તરફ છે તો ગમ કઇ તરફ છે ?
હું શોધી રહ્યો છું દિવારામ 'નાઝિર !'
મને પથ બતાવો સનમ કઇ તરફ છે ?

—'નાઝિર' દેખેયા



છબી મારી

તમારી હર ખુશીને માની લઉં છું ખુશી મારી,
તમે જાણી નથી રાકતા કદી પણ લાગણી મારી
મે રત્નો સાગરેથી લાવવા જ્યાં ફાટી મારી,
મને મિરદાવો ખુશી ઉપેક્ષા કાઢી મારી ?
કદી પણ માર્ગમાં ઠોકર નહીં ખાવા દઉં તમને,
જલાવીને હૃદય છું પાથરું છું રોશની મારી ।
ફરક કેં પણ નથી પડતો દમેશા એક સરખી છે,
પ્રશ્નની વેદના - આહો ભયે હો આપની - મારી.
તમારું ખુદ્દ વર્તન પણ નથી સમજાવું મારાથી,
તિરસ્કારો છો મુજને, ધરમાં રાખો છો છબી મારી ।
પ્રવત્નો તો કરું છું આપને મળવાને માટે પણ -
મને આવો ને આધો રાખો છે દીવાનગી મારી.
સદા આનંદની વાતો બધે કરતો કરું છું કું,
ખમર પડવા નથી દીધી સ્વજનને પણ મમી મારી ।
તમે મારા બલા માટે બલા થેને ન કરશો કેં,
મને ખુદને જ પોતાને નથી કેં પણ પડી મારી ।
ભયે જાહેરમાં સિજદા નથી કરતો કદી “મુકબિલ”
ખરી રીતે જુઓ તો જિદગી છે બદગી મારી.



-મુકબિલ ફરૈશી

ગાઝલ

ખૂન હિ મત કરી મનને મેં, જે મારમ વાળુ હવું.
એ મારું હતો કાયર તણો, કોણ માનશે ?
બોમિયા હતા ભટકી ગયા, હવે તો ચૂપ રહો,
દાવો તમારો બચકાર તણો, કોણ માનશે ?
વરયો છું એ રીતે કે એ મારો ધમ હો જાણે,
અઘાત રહ્યો સહાર તણો, કોણ માનશે ?
જિદગી જેના આધારે, મેં કરી પસાર -
પાયો હતો આધાર તણો, કોણ માનશે ?
જે કારણે વું દૂર, મારાથી થતી મધ
પ્રભાવ હતો સહકાર તણો, કોણ માનશે ?
શી રીતે કરવી પાર મ અ, કું તો કહું ખરે -
બોજ મારો ખુવાર તણો, કોણ માનશે ?
લ્યો ઉકેલુ બેદને-કહું, કારણ પતન તણું,
હું અસ હતો કિરતાર તણો, કોણ માનશે ?

—પ્રવિણચંદ્ર પંડ્યા ‘ધાત્રિક’



અમરી

નિસાસા એમના ક્યારેક વાસી જાય છે બારી ।
બહારો ! લાજવાળી કે બતાવી જાય છે બારી ।
બધથી આમ એકેએક બારી બીધે છે કે ।
નવા જૂની હશે એની જ કે દેખાય છે બારી ।
લધને જામ ને ઝરી બરીને પી રહી છે એ ।
નજી એને નથી થાતો, મને તો થાય છે બારી ।
કદી જોયી નજરથી એમણે જોયું નથી બારી ।
મને નીચી નજરમાં નમ્રતા દેખાય છે બારી ।
ધણે જોયું અવાલોનીય સીમામાં તને જોઈ ।
લિધાકું બારણા તો આપની દેખાય છે બારી ।
મળે છે કે સવાવોના જવાબો સામસામેથી,
જુઓ દાજરજવાળીમાં બરી દેખાય છે બારી ।
નજર લાગી હશે બારી ! તનેયે એમની સાથે,
તને આ રેશમી પરદે લગાડી જાય છે બારી ।
કદીયે કોઈની સામે નથી જોતી નધી જોતી ।
ઝરાદાથી નમરના લોક જોતા જાય છે બારી ।

—આહિદ શિનોરવાળા



માળો

છોડીને આંખાની ડાળો,
લહરાતા સરવરની પાળો,
કો બાંધે છે તારો માળો
બાવળને ઝાડે,
રે પંખી, બાવળને ઝાડે ?

★

સજન

રે મૂખ, તેં સજન શું કયું આ—
ધડી ધડીને દિમપૂતળી ધડી ?
એ એગળીને રૂપભટ યાતાં,
શી વેદના નેનઘટ્ટી નિતારવી ?

★

કાક્ષિણ્ય

ના કુખ લેશ તુજ હરતલતા પ્રહારે,
એ યાગ્ય સુદરિ હતી અપરાધ શિક્ષા;
આ રમશુકંદક કઠોર કપોલ ઊગ્યા
વાગ્યા હશે મુદ્દ કરે સખિ, એ વ્યથા રે !

★

ઈશારા

રેખી તારાં પગલાં દૂર જતાં જતાં—
શબ્દોની સરવાણી થશે ફૂટતી;
હાથ ઇશારે દૂરથી કહું છું : ‘આવજે’,
નેન ઇશારે કહું છું : ‘જુલો ના જતી !’

મૃત્યુ

મૃત્યુખોળે એ જ તો સાર્યું સુતા—
જેની હોયે ભરમ વીર પ્રસુતા !

★

વિદુરવેદ

ધેલા સાગર, ઊર્મિના વિકલ આશા તરફઝરો કરે
દીઠા છે કદી કયાંય વળ ઉરના પાવાણુ તે પીગળ્યા ?
ઊંડે છે ભયકા ઊંઠે અગનતા ને બરમ સૌ થે જણું,
હૈયામાં જ પડે સદા છુપવતી દેવા તણી વેદના.

★

કરાર

મેં ખૂબ ગાલી એને, એણે ડાઘો પાપાર,
કુનિયાની સાથે મારે અંતે થયો કરાર;
એના અધરની ઉપર મુરકાન મારી અમકે,
એનાં તમામ આંસુ મારા નવનની ધાર !

★

એકલો

‘સારી જહાં, ભરીભરીને આપ એકલા ?’
આવીને પ્રશ્ન એમણે કેવો પૂછી લીધો ?
હું એકલો ન હતો, હતો પ્રુદાની સાથમાં
આવીને આપે એકલો મુજને કરી દીધો !

—મધુકર રાંદેરિયા

GRAMS : "CARGOCARE"
at Bombay & Kandla

Phones : { 262724 Office
264621
368062 Resi.
315220
2163 Gandhidham
7064 Kandla

With best compliments from :



R. TULSIDASS & CO.

STEVEDORES, TALLY CONTRACTORS & DUBASHES
BOMBAY & KANDLA.

BRANCH :
C-129, Gandhidham
(Kutch)

Janmabhoomi Chambers,
2nd Floor, 29, Fort Street,
BOMBAY-1.

વિક્રમના ૨૦૨૬ના વર્ષને અંતે

વર્ષ દરમિયાન રાજકીય, આર્થિક અને કલાક્રિયા
બનેલા નેપિયાત બનાવેલી સમીક્ષા

વિલક્ષ્મ કોંગ્રેસવાળા
ભારતીય રાજકારણનું એક વર્ષ

વિદ્યમ લેતાં વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬ના વર્ષને વિલક્ષ્મ કોંગ્રેસવાળાં ભારતીય રાજકારણના વર્ષ તરીકે ઓળખાવવામાં જહોળું ઔચિત્ય સમાયેલું છે. પોણી સદી સુધી ભારતીય પ્રબંધની આકાંક્ષાઓ અને આત્મોપધારના પ્રયાસોની પ્રતિનિધિ રહેલી કોંગ્રેસના ભાગલાની પ્રક્રિયા આમ તો સંવત ૨૦૨૫ના ઉત્તરાર્ધથી જ પગભર બની ચૂકી હતી. પરંતુ સાચાસાચ તેને તૂટતી અટકાવવાના પ્રયાસો પણ ચાલી રહ્યા હતા. એ વર્ષની ૨૫મી ઓગસ્ટે અવિલક્ષ્મ કોંગ્રેસની કારોબારીમાં રજૂ થયેલો તડબેડનો દરાવ નિષ્ફળ નિવડતાં એકતાની આશા અદ્ભુત ધમ્મ આગલા નવેંબરની પહેલી તારીખે તો, ત્યાં સુધીમાં 'સીન્ડિકેટ' અને 'ઇન્ડિકેટ'ને નામે ઓળખાવા ભાગેલી બંને કોંગ્રેસોની કારોબારીઓની અલગ અલગ જોડકા બળી, અને સંવત ૨૦૨૬ના ઊધડતા વર્ષે જ સંરથા કોંગ્રેસે શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીને કોંગ્રેસના પ્રાથમિક સભ્યપદેથી ચે દૂર કરતાં ભાગલા સંપૂર્ણ અને આખરી બની ગયા. ભાગલાની એ હકીકત પર, ડિસેંબરના આરંભમાં દિલ્લી ખાતે, શ્રી. સુબ્રહ્મણ્યમના પ્રમુખપદે બેલાવાએલી ઇન્ડિકેટ કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ મહેાર મારી, અને સાચી કોંગ્રેસ એ જ છે એવો દાવા આગળ ધર્યો મૂળ કોંગ્રેસના ઉપરાધિકારપદના એ દાવાનો સીન્ડિકેટ કોંગ્રેસે પ્રતિવાદ કર્યો, અને દેશના ચૂંટણી પંચ સમક્ષ બંનેના એ દાવાઓની જે સુનાવણી ચાલી રહી છે તેના ફેસલા હજી સુધી આબો નથી.

તે દરમિયાન, 'સાચી કોંગ્રેસ' હોવાના દાવા નીચે બંને કોંગ્રેસો પોતપોતાની અલગ હરતીએ વર્ષ દરમિયાન વધુ દંડ બનાવતી રહી છે.

'સાચી કોંગ્રેસ' હોવાના દાવા ઉપરાંત, આખરે એવી જ પુરવાર થવાની હમેશી, બંને કોંગ્રેસોએ ગયા ડિસેંબર માસમાં સુબ્રહ્મણ્યમના ગાંધીનગર અને મહારાષ્ટ્રના સુબ્રહ્મણ્યમ ખાતે પોતપોતાનાં વાર્ષિક અધિવેશનો ચેલ્ડાં ત્યારે કોંગ્રેસીઓની હાજરીની હિજી બંને તડોવડ રહી, અને અવિલક્ષ્મ કોંગ્રેસના દરા સુદાના 'સમાજવાદી કાય' કમ પરત્વે ઉદ્દામપણાની બંનેએ સ્પર્ધા કરી, પરંતુ આગળ વધતી ભાગલા અને સામનાની પ્રક્રિયા પાછી

રાજકીય : રવિશંકર વિ. મહેતા
આર્થિક : રતી. એલ. ધીવાળા
રંગભૂમિ તથા અન્ય કાર્યક્રમો : જયંત મહેતા

વાળવાનું અશક્ય જ પુરવાર થયું.

એમ થવાનું મુખ્ય કારણ ઇન્દિરાજીની અનોખી નેતાગીરી. એ નેતાગીરીના ચુલ્કા અને લાભાલાભ પરત્વે આપણ સહુના અલગ અલગ ખ્યાલો હોઇ શકે છે. આ લેખકનો ખ્યાલ પહેલેથી જ એવો રહ્યો છે કે એ નેતાગીરી કેવળ વિનિમિષ-સહુતાવક્ત્રી-અને નીતિ નિર-પેક્ષ રહી છે, અને તેથી તે સરવાળે આ રાષ્ટ્ર અને આ પ્રજા માટે કલ્યાણપ્રદ પુરવાર ન નિવડે. પરંતુ ઇન્દિરાજીની નેતૃત્વશક્તિ અને કળા વિશેનાં એ અંગત મૂલ્યાંકનો અળગાં રાખીએ તો એ હકીકતનો ધનકાર કોઈ જ કરી શકે નહિ કે તે વીતતાં વર્ષના આખરી દિવસોને બાદ કરતાં એકમાત્રી રીતે યશસ્વી રહી છે.

હકીકતમાં આગલા વર્ષના જૂન માસની એપ્રિલ મહાસમિતિમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખપદના ઉમેદવાર પરત્વે પોતાનું ખાધું ન થતાં શ્રીમતી ગાંધીએ એવી જ ધમકી ઉચ્ચારી હતી કે, 'હવે હું જોઈ લઉં છું.' તે તેમણે સાચું જ બતાવી બતાવી છે.

તે પછીથી વળતે જ દિવસે નાણાંમંત્રી અને નાણા વડા પ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈની હાજરપટ્ટીથી આર-ભીને, રાષ્ટ્રપ્રમુખની ચૂંટણીથી કેરળી છેલ્લી મધ્યા-વધિ ચૂંટણી પચત્તના રાષ્ટ્રીય રાજકારણના બનાવો એ શ્રીમતી ગાંધીના નેતૃત્વની એકધારી અને ફર્સ્ટનીય વિજય-યાત્રાના પચાઈ રૂપ જ બની રહ્યા છે. મોરારજી દેસાઈએ ગયા ડિસેમ્બરમાં આપાહી કરી હતી કે ઇન્દિરાજીનું જ માસમાં પતન થશે, પણ તે સ્વયં જોડી નિવડી છે.

કારણે ગમે તે હોય, પણ એ હકીકતનો કોઈ ધનકાર કરી શકે નહિ કે દેશના તમામ ભાગોમાં આમ પ્રજાનું કામચું કરી શકે, પોતા પ્રત્યે લોકોના દર્શનાતુર ટોળાંઓને આકર્ષી શકે એવો ઇન્દિરાજી જેવા બીજો કોઈ જ નેતા આજે આપણે ત્યાં નથી.

ઇન્દિરાજી ન હોય તો કેમિસના ભાગલા પડે નહિ, અને તેમના સિવાય બીજો કોઈ એ ભાગલાને ધારણ કરીને દહમણ બનાવી શકે નહિ. ભાગલા પછી તરત જ ઇન્દિરાજી સંસદીય કેમિસ પકડીને બહુમતીના વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યાં. અને છુટા થયેલા કેમિસીઓની લોકસભામાંની ખોટ તેમણે કાળેરી અને પ્રદેશિક પક્ષોના રચાયી ટેકા વડે પૂરી લીધી. રાષ્ટ્રપ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં સંરચા કેમિસના સંજ્ઞાનું સુધી ત સામે પોતાના ઉમેદવાર

શ્રી. શિરિને વિજયી બનાવી બતાવ્યા. સંસદમાંની ઇન્દિ-રાજીની એ સંરેસાઈ. સાસિયાઓના બુદ્ધિને લગતા એક નાનકડા અપવાદ સિવાય આ લખાણ છે ત્યાં સુધી અકબંધ રહી છે.

રાજ્યોની કક્ષાએ, સી-ડીકેટના વચરેવાળાં ગુ નરાત અને મહિસુરને થે ધરતીકંપનો અનુભવ તો કરાવી જ દીધો, પણ એ વચરેવ તોડી શક્યાં નહિ તે ઉપરાંત ઓરિસામાં પણ હજી સુધી તેમનું ખાધું નથી થયું. પરંતુ તે સિવાયના રાજ્યોમાં ઇન્ડીકેટ કેમિસની સીધી કે પરોક્ષ આજી દમણાં સુધી પ્રસરી ચૂકી હતી. ખ.સ કરીને ચાવીરૂપ ગણાતાં ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહાર રાજ્યોમાં સી-ડીકેટ મંત્રીમંડળોને ઉચલાવી પહોવી પોતાને સાનુ-કુળ મંત્રીમંડળો તેઓ રચવાની શક્યાં હતાં. અને એવું જ મધ્ય ભારતમાં પણ.

આ ઉપરાંત દિમાચલ, મણિપુર, ત્રિપુરાનાં નવાં રાજ્યો અને મેધાલયનું પેટા રાજ્ય તેઓ નિર્માણ કરાવી શક્યાં, અને તેલંગણાને પ્રકાપ સમાવી શક્યાં એ પણ તેમની અગત નેતાગીરીને અંગતરૂપ ગણી શકાય.

આમાં અપવાદ થોડા દિવસ પહેલાં જ નોંધાયો છે. ઇન્દિરાજીનાં ગૃહરાજ્ય અને દેશના રાજકારણનાં ચાવી રૂપ રાજ્ય ઉત્તર પ્રદેશમાં ઇન્ડીકેટ કેમિસના હાથ હેઠાં પડ્યા છે; અને એવા જ મહત્વનું બિહાર પણ એના હાથમાંથી બપ એવી શબ્દમાં આકાર પામી છે. હકી-કતમાં રાજ્યો પરના ઇન્ડીકેટના વચરેવાના વળતાં પાણી થાય એવી આભોહવા છેલ્લે છેલ્લે નિર્માણ થવા પામી છે.

જેવું સંસદીય અને રાજ્યોના બંધારણીય રાજ-કારણની બાબતમાં, તેવું જ તમના પડના અને પડના મંત્રી મંડળના રાજકારણની બાબતમાં. ગયા જૂન માસમાં મળી ગયેલી ઇન્ડીકેટ મહાસમિતિએ એમ બતાવી આપ્યું કે એ કેમિસના પ્રમુખ કે કોરોબારીના સભ્યો જે હોય તે, પણ તેના એકમાત્ર અન્ય નેતા ઇન્દિરાજી જ છે; તેઓ એકેડે ઊ અને બાકી બધા મીંડા છે.

એ મહાસમિતિ પછીથી ઇન્દિરાજીએ કેન્દ્રિય મંત્રી મંડળમાં જે તળિયાગ્રદક ફેરફારો કર્યા તે પરથી એ સાફ દેખાઈ આવ્યું કે ત્યાં થે એકલા ઇન્દિરાજી જ એકેડે છે, અને બાકીના બધા મીંડા છે.

અને જેવું ઇન્ડીકેટ કોંગ્રેસના રાજકારણમાં તેવું જ તેના અર્થકારણમાં પણ. ગયા વર્ષના ખેડના રાષ્ટ્રીયકરણથી માંડીને રાજ્યોના સાહીબાણના નાણૂદી પદની તના ઇન્ડીકેટી રાસનના આર્થિક પગલાંઓ અને નીતિઓમાં ઇન્દિરાજી ધાણું કરાવવામાં: અને દેશના રાજકારણને તેમની કર્પનાના સમાજવાદના માર્ગ પર મુકી દેવામાં બહોળી સફળતા મેળવી શક્યા છે. સાહીબાણના નાણૂદીના અલિક્રમમાં ઇન્દિરાજીને રાજ્યસભામાં જે નાનકડી પછગટ મળી તે, એક અચવા બોજી રીતે સામ્યકારક બનવા સંભવ ખરા જ. પણ એ પ્રકરણ દજી અધુરું છે.

આ આખીયે રજૂઆત, સંપત્તિ ર૦૨૬ના વર્ષ દરમ્યાન ઇન્દિરાજીની નેતાગીરીની સર્વશ્રેણીય સફળતાને ઊડતો ખાલ આપવા માટેની જ છે. આ આખીયે વશસ્વિતા, આ લેખક જેને કાયમ 'ઇન્દિરાજીની સાહસશ્રી' તરીકે ઓળખાવતા આવ્યા છે તે બતની છે. એ સાહસશ્રી કાયમી ઉદ્યમનું નિમિત્ત ન જ બને એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ ઇતિહાસના ખારામાં એમ બનતું બહુધા જોવામાં આવતું નથી, એટલું જ નોંધીને આ વાત હાલ આટીપીએ.

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઇન્દિરાજીની આ વિજયયાત્રાની ઉધાર બાજુઓ નથી એવું કહ્યું જ નથી. પરંતુ તેની વિચારણાને વાર્ષિક બનાવેના આ અવલોકનમાં રથાન હોઈ શકે નહિ. માત્ર એટલું નોંધી લઇએ કે નીતિ નિરપેક્ષ કાયમક્રમિત વડે શ્રીમતી ગાંધીએ પોતાની-અને ઇન્ડીકેટ કોંગ્રેસની-એકધારી વિજયયાત્રાનું આ જે સરહસ હાજર કયું છે, તેની પ્રતિક્રિયાનો, ઉકે જ નબળો અને અચકાતો એવો આરંભ તો થઇ જ ચુકયો છે.

અં પ્રતિક્રિયાનો આરંભ એટલે ગયા જુલાઇ માસમાં મળી ગયેલા સંસ્થા-સીન્ડીકેટ-કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ જાહેર કરેલી, 'લોકશાહી, મિનસાપ્રદાયિકતા અને રાષ્ટ્રીયતાની રક્ષા' માટેની તમામ પક્ષોના 'લબ્ધ જોડાણ'ની હાઠલ. એ કાઠલને જન્મતાંની સાથે જ, ખુદ એ સંસ્થાના જ ગુજરાત અને મહિસુરનાં એકઠા દારા પછગટ મળી, છતાં આદર્શનીય રીતે એ 'લબ્ધ જોડાણ' સાધવાની પ્રક્રિયાને પુષ્ટિ મળતી રહી છે. અને છેલ્લે ઉત્તર પ્રદેશમાં, એ સંભવિત લબ્ધ જોડાણના પક્ષકાર પક્ષો તરફથી થયેલી સંયુક્ત વિધાયક દળની રચના દારા એ પ્રક્રિયાને નક્કર પાયો સાંપડયો છે. લાગે છે તેમ

એ સં. વિ. દ. નો વશસ્વી અને સ્થિત નિવડે તો આ દેશમાં રાજકીય ધ્રુવીરણ એ એક સિદ્ધ હકીકત બની જશે:

વિચક્ષણ દષ્ટિના રાજકીય એ કહ્યું છે તેમ, આપણા રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અંતર્ગત રહેલી એ ધ્રુવીકરણની આકાંક્ષાને શક્ય અને સાધ્ય બનાવવાનો યશ પણ 'વેરલાવે' તો ઇન્દિરાજીને જ ફાળે જવો જોઇએ.

વિવિધ પ્રકારના સમાજ-સામ્ય-વાદીઓ અને (મુસ્લિમ) કોમવાદીઓના અપ્રત્યક્ષ સંયુક્ત મોરચે ઇન્દિરાજી ઊભો કરી રહ્યા છે એવો સીન્ડીકેટીઓ અને બીજા જમણેરી પક્ષોના કાયમ આક્ષેપ તેમણે કેરળમાં વાસ્તવિક જોડાણ તેમ જ વાણી દારા સાચો પાડી બતાવ્યો.

તે સાથે જ તેમની આર્થિક નીતિઓ-ખેડોનું રાષ્ટ્રીયકરણ, સામાન્ય વીમતા રાષ્ટ્રીયકરણનો સંકલ્પ, ઉદ્યોગ અને વેપારના ક્ષેત્રમાં ઝડપબેર પ્રસરી રહેલું સરકારી કર્તવ્ય, મોનોપોલી કાયદા દારા મોટા ઔદ્યોગિક સાહસોના વિફલસ પર આરોપાઓનું સરકારી ઇજાનું વર્ચસ્વ, નાણાં ધીરાણાનાં તમામ સંસ્થાગત સાધનો પર સરકારની સત્તા, સંપત્તિ અને અંગત આવક પર બંધીય કરવેરા, દરેક ઉદ્યોગ-ખંડના રાષ્ટ્રીયકરણની અદ્યમ લાલસા, ગ્રામ્ય અને શહેરી મિલકતો પર આકરી ટ્રાયમર્થલ આગ્રેપવાની નીતિ, ખાનગી સાહસોને થતાં સરકારી નાણાસંસ્થાઓના ધીરાણા અને વિદેશી હુડિયામણનાયે ધીરાણાને શેરમુડીમાં પલટાવી નાખવાની પેરવી, જમીન ઝૂંટવો, જેવી ઝુંબેશો અને વર્ગવિરોધની લાવવાને પેરોક્ષ પીઠબળ, અને એકંદરે અનુમતિના લોકશાહી રાજકારણને બદલે લબ અને કાઠ-ધમકીના અર્થ-રાજકારણ વગેરે દેશને સામ્યવાદી છાપના સમાજવાદને મારો દારી જવાની ક્રિયાશીલ પેરવીઓ પણ વ્યાપક પ્રવાધાતો જન્માવી રહેલ છે.

આપણા અર્થકારણના પ્રતિહાસમાં પહેલી જ વાર, ઇન્દિરાજી અને તેમની કોંગ્રેસના ઓળખીતી સહીના વાંઝીઆ અને વિનાશક સમાજવાદ વિરુદ્ધ શ્રી. જે. આર. ડી. તાતા જેવા એક લક્ષ, વિચક્ષણ અને નિર્ભાવાન અર્થ નિષ્ણાતાના પીસગી સહીના કલ્યાણ રાજ્ય તુલ્ય સમાજવાદને વ્યવસ્થિત વાચા મળી છે. ઇન્ડીકેટ કોંગ્રેસની પટણું મહાસમિતિમાં એ કોંગ્રેસની ઉપયુક્ત અભ્યવહારુ, ખાનગી ક્ષેત્રના નિકંદન તરફ અને પ્રબળ બરખાદી તરફ દારી જવારી અને વર્ગરોપ લગાડવાવારી નીતિને એ

કેમિસની, આગામી સામાન્ય ચૂંટણી માટેની 'રાજકીય-આધિકૃત વ્યવસ્થા'નું આખરું સ્વરૂપ સાંપડી ચુક્યું છે.

એની પ્રતિક્રિયા દેશમાં પ્રગટવા વિના રહેશે નહિ. એ પ્રતિક્રિયા કેટલી તીવ્ર, અને કેવી વગદાર બનશે તે અત્યારે કહી શકાય નહિ, પણ એટલું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે આમાંથી રાજ્યમત તેમ જ રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું કુવીકરણ આકાર પામ્યા વિના રહેશે નહિ.

આવતી કાસથી બિશનું વિક્રમ સંવત ૨૦૨૭નું વર્ષ, એથી સામાન્ય ચૂંટણીના પ્રસાત સુધી દેરી જનારું વર્ષ બનનાર હોય તે ખૂબ જ દર્શનીય અને દ્વિધાકર્ષક ગાજકીય ઘટનાઓનું વર્ષ બની રહેશે એમ લાગે છે. રાષ્ટ્ર અને પ્રજાના રાજકીય ભાવિ આરેનું નિર્ણાયક વર્ષ એ બનશે એ વર્ષમાં દેશના પ્રત્યેક નાગરિકને પોતાના વિચાર અને કલ્યાણના જગન્નિધતાની દોરવણી સાંપડી રહે એવી આપણી આશા અને પ્રાર્થના.

અન્તમાં આ લેખના શિષ્યક વિશે થોડો ખુલાસો. પીતેશા વર્ષને મેં 'વિકસત કેમિસનાઈ ભારતીય રાજકારણનું વર્ષ' કહ્યું છે. પણ લેખમાં બંને કેમિસના

કર્તવ્ય સિવાય બીજા કોઈ પક્ષોના ઉદ્દેશ્ય કયો નથી. એ રમ્યવિદ્ય નથી, પણ સહેવક છે. દેશના બીજા બધા જ કામેરી-જમણેરી પક્ષો બંને કેમિસના કર્તવ્યો અથવા વીતરો પ્રત્યે માત્ર વિકળ પ્રત્યાધાતો જ નખવતા રહ્યા છે-કુન્દિરાયુગની વિશિષ્ટ પેદાશ જેવા નકસ-વાદીઓ પણ! આમાં એક જ અપવાદ છે. એ અપવાદ જમણેરી સામાન્યવાદી પક્ષ. વર્ષની આ ઘટનાઓમાં તે માત્ર કેમ જેવો જ નથી રહ્યો. પરોક્ષ રીતે કર્તાનો પાદ પણ તે બજાવતો રહ્યો છે. કેમકે કુન્દિકેટ કેમિસની નીતિઓના ધારતરમાં તેમજ સંઘાકીય પરિણામોમાં, સરકારમાં તેમ જ સંસ્થામાં દૂધ-ફહીમાં પગ રાખવામાં, અંદર રહીને ગ્રેરવામાં તેમ જ બહાર રહીને ધમકાવવામાં તે સફળ રહ્યો છે. કુન્દિકેટ એને ગળવાની પેરવીમાં પડી છે, એ કુન્દિકેટને ગળવાની પેરવીમાં છે-ગરિયાની ગ્રેરણ અને સહાય વડે છતાં તેનું સ્વનંતર કલ્પ તે નહિવત્ જ છે. આટલા અપવાદ સિવાય તો બંને કેમિસના રાજકારણ એ જ વર્ષસર દેશનું રાજકારણ બની રહેવ છે.

● ● ●

Phone : 322881

With best compliments from :

ASHA GLASS WORKS

Manufacturers of :

AMBER GLASS BOTTLES

For

PHARMACEUTICAL INDUSTRIES

257 / 65, NEW ANANT BHUVAN,
NARSI NATHA STREET,
3rd Floor,
BOMBAY-9.

આર્થિક સરવૈયું સી. એલ. ધીવાળા

સ્વસ્થ રાજકીય પરિસ્થિતિની ગેરહાજરીમાં કોઈ પણ દેશમાં આર્થિક વિકાસ શક્ય નથી. કમનસીબે, ગયા વર્ષ દરમિયાન રાજકીય ક્ષેત્રે એવી ખેદજનક ઘટનાઓ બની ગઇ છે કે જેથી દેશના આર્થિક ક્ષેત્રે ગૂંચવણો અને ધમ્પડા થયા છે. તકસાધુ અને સ્વાર્થી (અસંસ્કૃતિક કે બિનસિધ્ધાંતવાદી) પાર્ટીયલિટીઓને લીધે ઉચલી પડતી સરકારોને કારણે કેન્દ્ર તેમ જ રાજ્ય કક્ષાએ આર્થિક માળખું તૂટવા માંડ્યું છે. વળી ખંઝાળ, ફેરળ તેમ જ અયોગ્ય કામદારોનાં વધુ પડતા તોફાનોને લીધે કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ ઘણી જ નાજુક થઈ ગઈ છે. આ દુઃખદ પાશ્વર્ભૂમિકા સારે આપણે ગયા વર્ષના નાટકીય બનાવોની છબીવટ કરવાની રહેશે.

શાસક પક્ષ પોતાની સત્તનિષ્ઠા પુરવાર કરવા માટે મુખ્યમાં જાહેર ક્ષેત્ર દસ મુદ્દાના કાયદાને સંતોષવા કેટલાક પગલાં ભરી રહ્યો છે. બેંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું છે, રેલ્વે આંતરિક અને આયાત-નિકાસને વેપાર સરકાર દરમિત્તે થયો છે અને નવી ઔદ્યોગિક લાઇસન્સ પદવાના નીતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. દેશમાં સમાજવાદ ઝડપથી લાવવા માટે જમીનમાલિકીની મર્યાદા નીચી લાવવાની તેમ જ ખીન્ન કેટલાક પગલાં ભરવાની વાતો પણ યદ્ય રહી છે.

ઉતાવળિયા અને વગરવિચાર્યા કાયદાઓથી કે પરિણામ સમન્વયા વિના આર્થિક નીતિઓ દાખલ કરવાથી આર્થિક વિકાસ કે પ્રગતિ નથી સાધી શકાતી એ બૂલી જવાણું છે. આમ કરવાથી તો દેશમાં માત્ર અધાધૂંધી યશો અને પરિણામે આર્થિક અર્થતંત્ર રૂંધાઇ જશે કે ખોરાવાઇ જશે. નવી ઔદ્યોગિક લાઇસન્સ (પરવાના) નીતિને સરકારે ઊંચવારે સમજાવતા રહેવું પડે છે. મેનોપોલી એન્ડ રીરેટ્રોક્ટીવ ટ્રેડ પ્રેક્ટીસીસ (મનરાશાલી વેપારી પદ્ધતિઓને લગતો કાયદો) ને લગતા કાયદાની મર્યાદા અને એના વિસ્તારની બાબતમાં ઘણો સંકામો લીધી યદ્ય છે. આતું બીજું ક્રમિક છે: દવાઓના લાવ ઉપર અંકુશ બાબતનો દાલનો ગૂંચવાડો.

આવા બે સિધ્ધાંતવાદી પગલાંઓના પરિણામોની છબીવટ કરીએ:

૧. બેંકના રાષ્ટ્રીયકરણથી સામાન્ય માણસને સહે-

લાખી વધુ પૈસા ઉછીના મળશે એવી આશા બાંધવામાં આવી હતી, પરંતુ રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ એ દિશામાં પૂરતા પગલાં ભરવામાં આવ્યા નથી. બેલેનું બેંક ઉપર સરકારી (કે કુમારચાલી ?) પદક એટલી સત્કાર્ય થવા માંડી છે કે રાષ્ટ્રીયકરણના પહેલા જ વર્ષમાં બેંકમાં જમા થાવણુની વાર્ષિક વૃદ્ધિના દરમાં ઘટાડો થયો છે. આની સામે ઉછીના આપેલ પૈસાથી ઉત્પાદનક્ષમતા વધે છે કે નહીં એ બોધા વગર જ કૃપિક્ષેત્રે વધુ ને વધુ પૈસા ઉછીના આપવામાં આવે છે. આમ હકીકતમાં, જે રાજકીય હેતુસર આ વલણ ચાલુ રહેશે તો બાંધ-બનામાં ફાવો વધશે જ. વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગો પાસે બાજ વધુ લેવામાં આવે છે અને બેંકોને દેવાદારના ગીરો ચુકેલ શેરોમાં ઉછોગની વ્યવસ્થા બાબત મત આપવાનો અધિકાર નોંધેલો છે તેમ જ નાણાં ધીરતી સંસ્થાઓને જરૂર પડે ધીરવી રકમને ઇક્વિટી શેરમાં ફેરવી નાખવાનો અધિકાર નોંધેલો છે. આ બધાથી નવા ઉદ્યોગપતિઓને વધુ ઉત્સાહ મળશે કે તેમના ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી રેડાશે તે એક સંકા છે.

દત્ત પંચની કલામણો પર આધારિત ઔદ્યોગિક લાઇસન્સ (પરવાના) નીતિ ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવા માટે હોય એમ નથી લાગતું. વેચાણના બજારોના બજોની મુક્ત અસરથી વિકાસ થવા દેવાને બદલે ઉદ્યોગો ઉપર જાતજાતની મનાઇઓ અને બંધનો લાદવામાં આવ્યાં છે. ઉદ્યોગોના કેટલાક ક્ષેત્રોમાં લાઇસન્સ (પરવાના) ને જરૂરી ગણવામાં આવ્યા છે, આરે અમુક ક્ષેત્રોમાં લાઇસન્સ (પરવાના)નો ઉપયોગ કેટલાક મોટા ઉદ્યોગપતિઓ (અથવા ઉદ્યોગગૃહો) ને બદાર રાખવા માટે કરવામાં આવશે. વીસ મોટા ઉદ્યોગપતિઓ (અથવા ઉદ્યોગગૃહો) ને માત્ર બારે અને અગત્યના ઉદ્યોગોમાં જ લાઇસન્સ (પરવાના) આપવામાં આવશે. મધ્યમ વિભાગ નવા ઉદ્યોગપતિઓ માટે ખુલ્લો રાખવામાં આવશે. લઘુ ઉદ્યોગોમાં બંધીઓ અને મનાઇઓ રહેશે.

મુખ્ય મુદ્દો તો એ છે કે આખીય ઔદ્યોગિક નીતિ જડ વિભાગોમાં વહેંચી કાઢી છે અને જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર કરવા માટે એમાં અવકાશ નથી. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર તો એક સંપૂર્ણ અંગ છે અને વેગળાં (અથવા નેખા) વિભાગોમાં જે એના ઝડપી વિકાસ કરવા દેવા તો એ શક્ય નથી. જાહેર ક્ષેત્રે દટા સુધી નહીં કરવામાં કે

કાચકારાણતામાં (અથવા કાર્યક્ષમતામાં) પોતાની શક્તિ પુરવાર કરી નથી તેમ છતાં દેશને આર્થિક ક્ષેત્રે તેને ફાળે સંભૂધી જોવા અને અગત્યના શિખરો સર કરવાની જવાબદારી નાખી છે. જ્યાં જ વિકસિત દેશોનાં એ સામાન્ય અનુભવ છે કે સધુ ઉદ્યોગોનો વિકાસ મેળા ઉદ્યોગોની સાથોસાથ જ થઈ શકે ખરી રીતે તો આ બંને ક્ષેત્રો વચ્ચે સ્વસ્થ અને સમતોલ સંબંધ સ્થાપવામાં આવે અને સધુ ઉદ્યોગોને ગૌણ કક્ષાએ વિકસવા દેવામાં આવે તેવી નીતિ અપનાવવી જોઈએ, જ્યાં અને અમેરિકામાં છે એવી પેટા-કરારની પદ્ધતિ માટે અહીં પૂરતો અવકાશ છે જડ સિદ્ધાંતવાદને વળગી ગહેવાથી ઔદ્યોગિક એકમના કદને આર્થિક શક્તિના કેન્દ્રોકરણ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક એકમોના મોટા કદથી માલની પડતર કિંમતમાં ઘટાડો અને વધુ નફો તેમજ યુદ્ધી વિકાસના ફાયદાઓ આ નીતિ ધ્યાનમાં લેતી નથી.

આર્થિક વલણ

એ ધણુ દુ ખંદ છે કે જે સમયે આપણું અર્થતંત્ર

ઝડપી વિકાસ અને પ્રગતિને આરે જીલુ છે. તે જ સમયે રાજકીય અધાધૂધી એનો રસ્તો રોકે છે. કૃષિક્ષેત્રે ક્રાંતિ થઈ છે, ઔદ્યોગિક પ્રગતિઓ વધી છે અને આયાત - નિકાસની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો છે. ત્યારે તો એમ લાગે કે હવે દેશ પ્રગતિની દરજ્જાના ભરશે, પરંતુ આર્થિક વલણ જોતા એમ લાગે છે કે આ આશા ઉપર પાણી ફરી ચૂક્યું છે. ૧૯૭૦-૭૧ દરમિયાન અનાજની ઉપજ ચોથી ચોજનામાં બતાવ્યા મુજબ નહીં પહેલે ચણની ધારેલી ૬૩ લાખ ગાંસ ડીની ઉપજ પણ માત્રને પહેલાં નહીં વળે ૩૦ લાખ ગાંસડીની ઉપજ થશે તેમ છતાં ખાદ્ય પૂરી પાડવા માટે આયાત કરવી પડશે તેનું ઉત્પાદન હજી ૧૯૬૭-૬૮ માં થયેલ ૮૩ લાખ ટન જેટલું થયું નથી. ૧૯૭૦ ના પહેલાં ત્રણ મહિનાની ઔદ્યોગિક ઉપજ આગલા વર્ષની એ જ સમયની ઉપજની સરખામણીમાં માત્ર ૪% વધુ છે. નિકાસરૂઢિનો દર ૧૯૬૬-૭૦ દરમિયાન ૪% થયો જ્યારે તે ૧૯૬૮-૬૯ માં ૧૩% હતો. ભાવવધારાનું વલણ પણ એટલું જ

With best compliments
from :

THERACHEM LABORATORIES

8/281, Prem Bhuvan, Tardeo Road,

BOMBAY - 7

ચિંતાજનક છે. ફૂગવાનો ભય માથે તોળાયો છે. અના-
જની ઉપજની સારી રિચતિ હોવા છતાં ભાવોમાં
૪.૧% નો વધારો થયો છે અને એથી સરકાર સામે
દબે ભાવવધારાને દખાવવાનો કાયડો ઊભો થયો છે.
ને ફૂગાવો દખાવવામાં સરકાર નિષ્ફળ જશે તો ખરીદ-
શક્તિ ઘટશે, ખચતની કિંમત ઘટશે અને એથી લોકોને
ધણું સઘન કરવું પડશે. છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં રૂપિયાની
કિંમત મુળ કિંમતથી દસગો બાગ જ રહી છે એ વાત
તો નાશીતી જ છે.

છવનજરિયાતોની કિંમત વધતી રહી છે અને
એથી દરેક ક્ષેત્રે કામદારો પગારવધારો માગતા રહે છે.
વધુ ઉત્પાદન વગર પગાર વધારો થશે તો ભાવવધારાને
કારણે એનો-પગાર વધારાનો કશો જ અર્થ નહીં રહે.
કેન્દ્ર સરકારના નોકરાને આપવામાં આવેલ વચગાળાની
રાહતથી આ વર્ષે રૂ. ૧૦૬ કરોડ અને ચોળના દર-
મિયાન રૂ. ૪૧૦ કરોડનો ખર્ચ થશે. અને આ બધી જ
અટકશે નહીં. રાજ્ય સરકારે પણ કેન્દ્રને પગલે
ચાલવું પડશે. રાષ્ટ્રીયકરણ દયેશી બેંકોની માફક બીજા
રાષ્ટ્રીયકરણ પામેલ ક્ષેત્રોને લીધે પરિચિતિ હજી
વળુંસશે.

કમનસંભે કાનદારોમાં શિરત ઘટતી નય છે, ૧૯-
૬૯માં ૨૭૦ લાખ માણસ-દિવસો નકાના ગયા હતા.
અનુમાન એમ કહે છે કે હડતાલો અને કામકાજ બંધ
થવાથી ઉત્પાદનમાં રૂ. ૧૪૦ કરોડની ખોટ ગપ છે. આના
મુખ્ય દર્શાવે ૩૫; માત્ર હુમ્મીપુરમાં જ ૩૩ ધેરાઓ,
૧૬૯ વિરોધના દેખાવો અને ૩૬૮ ગેરકાયદે કામ બંધ
રહ્યું હતું. પોલાદના ઉત્પાદનમાં થયેલ ઘટાડાને કારણે
આપણા હજારો ઉદ્યોગોમાં ખર્ચ ઉભી કરી છે અને
નિકાસના કરારો પૂરા કરવામાં યુરોપી ઊભી કરી છે.

ને સરકાર એની આર્થિક નીતિને વારત્તવિકતા અને
દૂરદેશીના ધોરણે ફરીથી નહીં ધડે તો અર્થતંત્રને ધણો
મોટો દટકો પડશે.

આજે દેશમાં બેકારીનો ધણો મોટો અને ગંભીર
પ્રશ્ન છે. છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં થયેલ વસતિવધારાને
કારણે બેકારીનો પ્રશ્ન વધારે એવી પૂરતી શક્યતા છે.
દરેક વર્ષે બેકારોનો આંકડો વધતો જ રહેવાનો. વસતિના
નિયોજન (કન્ટ્રોલ નિયોજન) વિના આર્થિક નિયોજનનો
કશો જ અર્થ રહેતો નથી. આપણા દેશમાં દર વર્ષે

૧૩૦ લાખ લોકો વધવા નય છે-દર વર્ષે એક
એક્ટ્રોલિયાની વસતિ ઉમેરાતી નય છે. આ બે રોકવામાં
નહીં આવે તો વસતિનો આંકડો આ સદીના અંત
સુધીમાં એક અબજ પર પહોંચી જશે. ને આંખણે
અવાતવિદ્ય અને જડ સિધ્ધાંતોને જ વળગી રહીયું તો
આપણા દેશાધુઓની અસિલસાએ પૂરી કરવાની,
પૈસાદાર અને ગરીબ વચ્ચેનો ભેદ ઓછો કરવાની,
લાખોતું જીવનધોરણ ઊંચું કરવાની અને ગરીબી
હટાવવાની બધી વાતો શેષવહીનીના કિલ્લા જેવી જ રહેશે.



નાટક-સુગમસંગીત-ગરબા : જયંત મહેતા

આ સુભર્ષ નગર અનોખું છે ને અલખેલું છે.
સપ્તાહ દરમ્યાન ચૈકળુંધ જાતજાતનાં કાપકેમો જન્મ-
મનરંજન માટે યોજાતા રહે. સમજ ન પડે કે કયો
કાપકેમ માણુવો ને કયો નહીં. સીકાચાલુ ફિલ્મોથી
આપણે કંટાળ્યા છીએ. ગોળગોળ ફરતા વાતાં ને
ફિલ્મને રપશતાં સર્વ વિષયો એક જ હાથે છે. પ્રેક્ષકોની
સંખ્યા વધતી રહી છે, વધુ જૂનુ ઊઘડી નય છે ને
નાટક જેવાનો, તેમાંથી રસ હુંડવાનો ને તે બાદ હળવા
થવાનાં રસિક પવન પ્રેક્ષકોમાંય વાયો છે. ચાલો તો
આજની આપણી ઊડતી મુલાકાત નાટક-સંગીત-ગરબાનાં
કાપકેમો પૂરતી રચણસંકોચને કારણે અર્પાદિત રહેશે.

નાટક : દીવાળતી બંધ ચામ છે, ઘંટડી વાગે છે,
મણમણાટ કલશોર બંધ થાય છે, નગર મંગામ છે,
પડા તરફ... આપણે બધાય નાટકો આજે જોવાં નથી,
વધુમાં વધુ જોવાશે એટલા જ હોં? વધુ દરમ્યાનના પ્રશંસ-
નીય નાટકોમાં છે. ‘અભિનય સમ્રાટ’ ને દગુ હાઉસ
ફૂલનાં પાટિયાં છુલાવે છે. આચાર્ય અત્રેનું મુળ જોરદાર
કટાક્ષમય ને સ-રસ ચૂંચણીવાળું નાટક કામેલ તરખરિયા
જુવાન મેજર ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ ચુગરાતીમાં ઉતાવું.
નાટકને તખ્તે મુક્યું ને અસિનયસઝારે લોકોનાં મન
છતી લીધાં. કલાકરોનો જંગી કાફલો, ફાંટી અઘાકારી,
પ્રશસ્ત ટીમવર્ક આ નાટકને દગુપ ગાયકતું રહ્યું છે.

જગદીશ સાહ અદાલતી નાટક સાથે દાગર થયા.
‘ગીંજીયો ચોર ઝોનર’ નાટક ચાલશે કે કેમ તેની શંકા,
પણ ચાલે છે સફળતાપૂર્વક. જગદીશને નાટક માટે

પોતાનો ખ્યાલ છે, આ માણસ ખોટા ખાધને પણ પ્રયોગ કરે છે. જનમનરજનની સાથેસાથ રચનાતઃ સુખાય નાટક કરે છે, અને એટલે 'જય જવાન' ભજવ્યું પ્રયોગશીલ નાટક. માંવકાંગલા યુજ્જરાતીઓ ફોજ અફસરના પાત્રો આભાદ ભજવે. મંચ પર ટેમ્પો સચવાયો, ટિફિટપારી આ માટે ટેમ્પો સાચવેજ નહિ. હતાય નાટક જુદી અસર ઊભી કરી ચ્યું. આઈ. એન. દી.તો યુજ્જરાતી નાટ્ય વિકાસમા મોટો ફોજ સંરચાની કમાણી ધણી વધી ગઈ છે. જે નાટક રજૂ કરે છે તેને પ્રેક્ષકો ઊઘે છે: છેલ્લા વર્ષમાં સવાદોની ટીવીવરીમા જરા મોનોટોનસ પણ નિર્માણ ને દિગ્દર્શનમા તેવા નહિ એ પ્રવિણ જોષીએ આ વર્ષે, ધણું યાદગાર સંગીત નટક આપ્યું. 'મોતી વેરાણા ચોકમાં' મોહન' ફોન્ડ માટે ને વજારાદીનો જેને માથે હજુ ય દોષ છે તે પ્રવિણભાઈએ મોતીને એવી રીતે ચોકમાં ચેપાં છે કે પ્રેક્ષકો માણું લઇ ભરવા જાય છે; ને પૂછે કે આ પ્રવિણ 'ચંદરવા' ફેબ્રમ, આટલા બદલાઈ ગયા!

પણ આ નાટક છે: Make Believe ની કળા

કલાકાર વિવિધ અભિનયથી જીવે છે: 'મોતી વેરાણા'મા સરિતા ખટ્ટાઈ અભિનય ક્ષેત્રે મેદાન મારી જાય છે, અરવિંદ જોષી સારી ટકકર ઝીલી શક્યા છે.

શ્રી. શિવકુમાર જોષીનું 'સંધિકાળ' મૌલિક નાટક. ન જુલું તો વર્ષનું એકમાત્ર મૌલિક નાટક. ભવન કલા કેન્દ્રે રજૂ કર્યું. 'સંધિકાળ' હજુ આગળ વધે છે. આપશીલ્પ-હની છાયાને નામવંત અભિનેત્રી પદમા રાણીના મુખપાત્ર સાથે યુલ્લસન નંદાની વાર્તા પરથી 'તુદી દોર પત મની રજૂ કર્યું. આગળ વધે છે. શ્રી. ભદ્ર સાહેબનું 'ઝેરી મારી બાપરે બાપ' સામાન્ય પ્રેક્ષકને ગમે તેવું. સામાન્ય પ્રેક્ષકને ત્રણ કલાક ખીલખીલાટ હસાવવા ને હળવા કરવા જ નાટક બજવાય છે. નાટકનો એક પણ ખેલ નબળો પૂરવાર થયો નથી, ઉપા જોષીએ આ નાટકમાં ખ્યાન ખેંચે તેવા અભિનય આપ્યો છે.

અત્રે સામાજિક નાટક 'ધૂંધડ'નો પણ ઉલ્લેખ કરું છું. નાટક સાડું જાડું છે.

આ વર્ષે આઈ. એન દી. નિર્મિત નાટક 'લીલા દહેર' નવી હવા જમાવી ચ્યું છે. નાટક જરા ફારટ

Paramount Packaging Industries

407, Arun Chambers, Tardeo Road, BOMBAY-34.

Manufacturers of

**GLASS AMPOULES, VIALS, DROPPERS
AND TABLET TUBES FOR
PHARMACEUTICAL INDUSTRY**

Tele : 373670

Gram : GLASSKING

છે પણ ફાંકડું જન્મ્યર છે. નાટકનું દિગ્દર્શન ખાસ નોંધપાત્ર છે. ખાસ એટલા માટે કે વર્ષોનાં વિદ્યાભ્યાસ વસવાટ બાદ બાર્થ ચંદ્રકાન્ત ઠંકર સુબ્બમાં પાછા ફરી નાટ્યક્ષેત્રે નવી સમજ સાથે શ્રુતિ છે. તે 'લીલા હેર'ની સફળતાએ એમને આગલી હરોળનાં દિગ્દર્શકોમાં સ્થાન અપાવ્યું છે.

નાટ્યસંપદનું 'આધી' સારું નાટક કહીએ તો આવે. પણ આ સંસ્થાના જીવનકાળનાં નાટકો જુનું નહિ.

આ વર્ષનાં ઉલ્લેખનીય દિગ્દર્શકો મેજર ઉપેન્દ્ર, પ્રવિણ ત્રેપ્પી, અને મી. ચંદ્રકાન્ત ઠંકર. ઉલ્લેખનીય આદ્યકારો સરિતા ખટાઉ, મીનળ મહેતા, દીપક લીલાલા.

અત્રે એક નોંધ લેવાની છે ગુજરાતી નાટ્ય નિર્માતા સંઘ દ્વારા મોનપોલ નાટ્યમંડોલસવની. આ સંઘની સ્થાપના એક સંઘ બની રહે. નવા નાટકો કેમ જન્મીએ કરવા તે માટે કંઈક પ્રયત્નો કરતી રહે એને માટે ગુજરાતી નાટકોએ નાટ્ય નિર્માતાઓને ન્યાય કરવા માંડ્યા છે ત્યારે તેમના જૂથના કલાકારોના વેતન-દરો સુધારવા વિચાર કરે તો તેની સ્થાપના યથાર્થ કહેવાશે.

સુગમ-સંગીત : આ સાલ સુગમ સંગીતને ક્ષેત્રે ખાસ નોંધપાત્ર એકેય પ્રજ્વલિ નથી. પ્રસંગે પ્રસંગે કાવ્યક્રમે થતા રહે છે, એ જ ગવાય છે, જે ગવાયું હતું તે. નવા કોઇ અખતર નથી કારણ કે બધા માનતા હાથે છે કે અખતરો કદાચ મોટા ખતરો બની ન રહે. પ્રામોક્ષિક કંપનીએ થોડાંક ગીતોની રેકૉર્ડો બેટ ધરી છે. ગીતો સરસ છે. આકાશવાણી તેના નિર્ધારિત સમયમાં આ નવાં ગીતો અવારનવાર રજૂ કરે છે. આકાશવાણી સુબ્બ પરથી દર રવિવારે 'ગીતિકા' નામક આકાશવાણી દ્વારા રેકૉર્ડ કરાયેલા ગીતોનો ખાસ કાવ્યક્રમ રજૂ થતા.

આ 'ગીતિકા'એ તેનો ખાસ યાદક વર્ગ લીધો કરી જન્મ્યર લોકપ્રિયતા હાંસલ કરેલી. તે સ્થાને હવે દર રવિવારે 'સુગમ ગાન' નામક કાવ્યક્રમ અપાય છે. આ કાવ્યક્રમ સાચા અર્થમાં કોઇ ખાસ યાદના ઊભી કરી શક્યો નથી.

ગરબા ક્રિસલો : ગુજરાતની મૂઠીણી બહુધા ધર-રખી સન્નારી છે. પોતાના ધરને બધું બધું રાખીનેય નેરતાના નવ દિ' અંતરના આનંદને એક જુદી રીતે મનાવે છે. આ જીવનશૈલીને ધરનાં કામ કરવા છતાં યાક નડતો નથી તે એક સિદ્ધિ છે. સુબ્બને આગળે નવરાત્રી વિષયક ત્રણ કાવ્યક્રમો સહર્ષે નોંધવામાં આવે છે.

પ્રથમ પરંપરાગત રજૂઆતમાં લવ્ય એવા ભગિની સમાજ તથા સ્ત્રી મંડળનાં ગરબાઓ, ભગિની સમાજનાં ગરબાઓ પહેલેથી જ આદરણીય સ્થાન ધરાવે છે. આ સાલ અપિનાશ બાસનાં સંગીત-માર્ગદર્શન હેઠળ ગરબાઓ રજૂ થયા. સ્ત્રી મંડળે હર સાલ માફક 'હીરણ્ય-જગનને સંગીત સોંપેલું'. ગરબાની 'સંગીતગૂંથણીમાં તાલ ને લયની મજા એવર છે. આ સ્વરકારોએ સમજ-પૂર્વક સંગીત પીરસ્યું.

વર્ષો સુધી ભગિની સમાજનાં નવરાત્રી ગરબાઓમાં આજેવાનીભર્યો ભાગ લેનાર કલાકાર શ્રીમતી વીણા મહેતા છેલ્લા બે વર્ષથી પોતાનું ગરબાદંડ રચી ઉપ-નગર વિસ્તારના લોકોને સારા ગરબા માણવા મળે એવા હેતુથી વાંદરાની નેચનલ કોલેજમાં ગરબા રજૂ કરે છે.

શ્રીમતી વીણા મહેતાનાં ગરબા કાવ્યક્રમને વિવિધ સ્વરકારોનો સાથ મળે છે. આ સાલ ત્રણ-ચાર લોક-ગીતો જ ઉમેરાયાં હતાં. આ કાવ્યક્રમ લોકપ્રિય રચી શ્રીમતી મહેતાનાં પ્રયત્નોની નોંધ લેવી ધરે. ●●●

VISIT GUJARAT

Famous for its cultural and archaeological heritage ...

CULTURAL

- Somnath Temple (Veraval)
- Sun Temple (Modhera)
- Shaking Minerals and Carved Stone Jali (Ahmedabad)
- Jain Temples (Palitana)
- Rudhramal (Siddhpur)
- The King of Forest, the Gir Lion, (Junagadh) One and only place to see lions in Asia

ARCHAEOLOGICAL

- Pre historic excavations at Lothal

INDUSTRIAL

- Oil Fields at Cambay, Ankleshvar & Kalol
- Gujarat Refinery and
- Fertilizer Factory (Baroda)
- Amul Dairy (Anand)

For detailed information please contact -

1. The Director of Information,
Govt. of Gujarat, Sachivalaya, Block No 8,
GANDHINAGAR. Tel 441 and 437

2. Gujarat Information Centre,
72, Janpath, NEW DELHI. Tel 46240

3. Gujarat Govt. Tourist Office,
Dhanraj Mahal, Apollo Bunder, BOMBAY
Tel 257039

સર્જકનો શબ્દ

સર્જનની કેટલીયે પ્રગટલાં ખુસ્તકોની સમીક્ષા

‘જગજગાનાં વહેતાં નીર’

(લેખક : અમૃતલાલ યાજ્ઞિક)

આપણાં શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક શિક્ષણ અને સમાજજીવનના મરમી છે. શિક્ષણને એમણે એક મિશનરૂપે-ધર્મરૂપે-સ્વીકાર્યું છે; પાંત્રીસેક વર્ષોના સમય-પટ પર એમની શૈક્ષણિક સેવાઓ વિસ્તરેલી છે. શિક્ષણ અને સમાજજીવનની નાડની તેમને અદ્ભુત પરખ છે. શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ તેઓ સહૃદયતાપૂર્વક આપી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓના માનસનો ઊંડો અભ્યાસ એમણે કર્યો છે. આ માનસનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓની આંતરિક કે બાહ્ય ક્ષતિઓ, અશિસ્ત અને ગેરરીતિઓ વખતે એના નિરાકરણ માટે ઉપકારક નીવડે છે. વ્યક્તિ યાજ્ઞિક સાહેબના હૃદયના સૌજન્યનો સ્પર્શ એમના શૈક્ષણિક, વહીવટ અને જ્ઞાનના વિતરણમાં વરતાયા કરે છે. પૂ. યાજ્ઞિક સાહેબની સમગ્ર પ્રજ્ઞાત્યોના કેન્દ્રમાં આ સૌજન્યશીલ હૃદયને જોઈ શકાય છે. એની પ્રતીતિ આપણને એમના શિક્ષણ અને સમાજજીવન અંગેના લેખોના સંગ્રહ ‘જગજગાનાં વહેતાં નીર’ માં ધામ છે.

આ લેખોના સંગ્રહમાં ત્રણ વિભાગ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. પહેલા વિભાગમાં શિક્ષણ અંગેના એમણે કરેલા પ્રયોગોના કે શિક્ષક તરીકેની પોતાની ધડતરકથાના લેખો છે. બીજા વિભાગમાં એમણે સાંપ્રત કે ભૂતકાલીન સમાજનાં વહેતાં નીરમાંથી પ્રગટતા સાર્વજનિક, સાર્વજનિક કે જૈવનિક પ્રવાહોનું આકલન અને વિલેકન કરવાનો સમય પ્રવાસ કર્યો છે. ત્રીજા વિભાગમાં પ્રકીર્ણ લેખો સંગ્રહિત થયા છે. જેમાં સત્ય સંવેદનશીલતા અને આત્મસક્ષિતાનો વિચાર થયો છે.

‘જગજગાના વહેતાં નીર’માં પૂ. યાજ્ઞિક સાહેબે શિક્ષણ અને સમાજજીવન પર વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. તે તે વિષયને તેઓથી જાણ્યથી સ્પર્શી શકે છે, અને કદાચ પણ વિષયમાં રહેલી વિવિધ દૃષ્ટિઓનો તેઓથી વિનિયોગ કરી શકે છે. ‘જગજગાના વહેતાં નીર’ની શૈલી ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહની જેમ પવિત્ર, રસળતી અને પ્રવાહી જની છે. ગંગાના પવિત્ર ઉદ્દમાં જેમ ભાવક આચમન ભરી દૃષ્ટિનો તેજોવિસ્તાર કરી શકે છે, તેમ ‘જગજગાનાં વહેતાં નીર’ના આસ્વાદથી ભાવકમાં તપઃપૂત દૃષ્ટિને સંચાર થાય એવું સામયિક પૂ. યાજ્ઞિક સાહેબની શૈલીમાં રહેલું છે. ‘જગજગાના વહેતાં નીર’માં

કે. કે. મોમીન
કાન્તિ પટેલ
સુધીર દેસાઈ

આનેખામેલા પ્રસંગો રસાવહ અને પ્રસન્નમધુર હોવાથી
જાણે નવલકથા વાંચીએ એટલે જ બધા આનંદ આ
પ્રસંગોના વાચન વખતે પ્રાપ્ત થતો હોય છે એખા
આલેખાયેલા વ્યક્તિચિત્રો નવલકથામાં આવતા પાત્રોની
જેમ જીવંત અને મનમાં રચી જાય એવી સામર્થ્યતાથી
આલેખાયા છે આ પાત્રોની જીવંતતાની સાથે સાથે
આ બધા જ પાત્રો વાસ્તવજીવનની સાથે અનુસંધાન
પામે એવી કલાસુઝથી આનેખી શકાયા છે માનવમનના
ગૂંતાતિગૂંદ જાણેલા પૂ. યાચિક સાહેબ ડૉક્ટરિયું કરે છે અને
એવું યથાતથ આલેખન જગજગના વહેતા નીર' મા
થયું છે વ્યક્તિઓના આલેખન વખતે જે તાટસ્થતા
અને તાદાત્મ્યતા જાગે છે તેવી જ તાટસ્થતા અને
તાદાત્મ્યતા પોતાની જાતનું આલેખન કરતા હોય ત્યારે
પણ જાગવી શકે છે કલામનો અપૂર્વ સમય આ
બધા જ લેખોમાં વરતાયા વગર રહેતા નથી

અસખ વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘાતરમાં પૂ. ય
પાચિકસાહેબે અત્યક્ષ કે પરોક્ષ કાળો આપ્યો છે, અને એને
સાવિત્રિક આનંદ તેઓશ્રી માણે છે, અને એવું અદ્ભુત વિર
ક્તિ આલેખન સાવિત્રિકતાની ચરોક્ષિએ પહેળીને કરે છે
વિદ્યાર્થીજીવનને અવનવો ઘાટ આપી રહેતા જીવન
વિધાત્રક મગલમય ધાવેયનું કૌજ-મકાસું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ
થતું જગજગના વહેતા નીર ને પાને પાને અનુભવાય છે
-આ. કે. કે. મોમીન

●●●

આગતુક (લેખક : ઇલા ઉવ)

ઇલા ઉવ નામથી એક વાર્તાકાર વાર્તાઓ લખે છે
જેનું વાસ્તવમાં નામ ઇલા ઉવ નથી એ હકીકત
જાણીને જ્યારે 'આગતુક'ના પાના ઉઘાડીએ ત્યારે
આનંદનું આશ્ચર્ય જરૂર થાય આશ્ચર્ય ઇલા ઉવ એ
ઇલા ઉવ' નથી તેનું નથી પણ છે એવું છે સમ-
કાલીન, નીઓ-સમકાલીન કે આગલી દરોળ, વચવી
દરોળ જેવી ભાજગઝ ઊભી કર્યા વગર વાર્તાકાર ઇલા
ઉવને માણવાનો આનંદ 'આગતુક' પાસેથી લેવા જેવો
છે પણ એટલું કહેવું પડ્યું નથી નવા કે જૂના
વળગણોમાંથી પોતાને મુક્ત રાખી વાર્તા શોધવા નીક
ળેલો આ વાર્તાકાર અતે શું લખે આવે છે તે જાણવું
હાય તો આગતુકની વાર્તાઓનો સફળ જરૂર
પામવો પડે

સમઘની પહેલી વાર્તા સૈનિકનું મૃત્યુ શીવકથા જ
આપણને વિષય અંગે માહિતગાર કરે છે પણ પ્રુદ
વાર્તા વિષયની પરવા કર્યા વગર અનુભૂતિની આસપાસ
રમે છે ત્યારે દુકી વાર્તા એવું અનુભૂતિકથું એ
આખ્યા સાચું થવાપણું અનુભવાય મૃત્યુનદીને તીરે
બેઠેના માણસ (શિલ્પ નથી ?) મલામસગ નામ અને
પાણ્ય કરે, જાણે લક્ષમ મોરચે લાડવા જાય બપું
મનસની ગોળાથી ભલે થવાય, એ જે અનુભવે છે તે જ

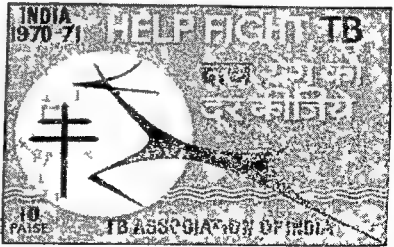
૨૧ મી ટી. બી. સીસ ડિઝાઇન

૩ લક્ષસ' એન્ડ ડિસ-ડિઝાઇન સેક્ટરે
સલાહ આપતી મુબબની આ જાણીતી
સરકારી ૧૯૭૦-૭૧ના ટી બી સીસ
માટે રજૂ કરેલ ડિઝાઇન માટે તેને પારિ
તોષિક આપવામાં આવ્યું છે.

દર વર્ષે ટી બી એસોસિએશન ઓફ
ઇન્ડિયા વિદેશી ડિઝાઇનો ઉપરથી ત્રણ
કરોડથી વધુ રીસેર્ચ જાપી તેના વેચાણમાંથી
ક્ષયનિવારણનું એક માટે આ રકમ વાપરે છે

આ ડિઝાઇનની પદ્ધતિનિર્માણ વદ્ર
બતાવાયેલ છે અને જાણકારમાં દરરોજનું

લાખી ફાળ બરતુ બતાવાયું છે ક્ષયનિવારણ માટે આપણે હવે જાન, શક્તિ અને વેગ બતાવવા પડે એવું આ સૂચક છે
૩ લક્ષસ' અને ડિસ સરકારે આ જ પારિતોષિક ૧૯૬૮ મા પણ મેળવ્યું હતું તમની આ સિદ્ધિ બદલ
રનાભાવિક રીતે જ તેઓ મશ અને અભિનંદનના અધિભરી બને છે



સત્ય. એ જ વાર્તાના વિષય. એ કેન્દ્ર યુગાવે તો વાર્તા ટકી શકે નહીં. સદ્દશાએ આંહીં તેવું નથી બન્યું, એમ કહેતાં અચક્રવૃં પડે છે. કોઈ ચીની બાઇ ટ્રાન્ઝિ-રટર રેડિયો દ્વારા ભારત વિરોધી પ્રોપેગેન્ડા કરી મલાય-સંગને ભરમાવવાનો પ્રયત્ન કરે, ત્રણ ચીની સૈનિકો આવી મલાયસંગને લાતમલાતા કરે અને વળી નિર્ગળ, અસહાય એવા તે ઊભો થઈ ચીની અફસરને વીંધી નાંખે (ધ-ફ-મ !) ત્યારે એક પગ વાર્તાનું કેન્દ્ર વીંધાઇ જતું લાગે (શકાદત્ત, શૈય વગેરેના વાદળાં તેને ઢાંકી દેતાં હોય તેમ લાગે). પણ એ બ્રમણ છે, એ નાણી રાહત અનુભવાય. કારણે મૂળ વાર્તા તો આટલી જ છે: “એ વાતની એને ખબર પડી કે એ મરી રહ્યો હતો. બરફનો સ્પર્શ તેને કપાસના ફેંજો પોચો લાગતો હતો.”

સંઘર્ષની છેલ્લી વાર્તા ‘પાદરીની વફોનો પ્રેમી’, ભીતરમાં કંઈક અને છે અને નથી બનતુંની કથા લખને આપે છે. બાહ્ય, સ્થૂળ, ઘટનાપ્રધાન વાસ્તવિકતાને બદલે અહીં મનોમન જે અનુભવાય, વિચારાય છે તે ધીમી ગતિએ Feel થાય છે. જૈનામ્માનો પ્રેમી ફિલીપ, તેના પ્રેમની ભ્રમણા અનુભવતી જૈનામ્મા, બંનેના સંબંધને ઉદારપણે નિભાવી લેનાર જૈનામ્માનો પતિ (પાદરી), માતાની ચારિત્ર્યહીનતા પર થૂંક ઉઠાડનાર પુત્ર અલેક્ઝાન્ડ્રા બધાની વચ્ચે એક Myth રચાય છે જે એમને છવાતા છવનતો સંદર્ભ ઊભો કરી આપે છે. એક પાત્રની આસપાસ બ્રમણ અને અખાલોનું વર્તુળ, તેનું કેન્દ્ર; તેવી જ રીતે બીજાનું, ત્રીજાનું, ચોથાનું, એમ અનેક કેન્દ્રોને સાંકળીને આમાં એક બૃહત્ કેન્દ્ર રચાય છે તે જેવા જેવું છે. આને આપણે પ્રયોગ-શીલતા કહીશું કે પ્રયોગસિધ્ધિ ?

‘ઊનિબિન્ટ ડુ ડુ’ પણ એક એવી જ તાજગી-હાયક વાર્તા છે. ‘સ્વ’ની બોળમાં નીકળેલો તેનો કવિ, સંવેદનાના ભારને ઉપાડવાની યુગબાળ અનુભવતો પીગળતો જ નય છે, એવા એક આધુનિક માનવીના વિલીનીકરણની આ કથા બીજાની તાર પર પતંગના દોરામાં ફસાઈ પડેલા કબૂતરને પીંપીને ખાઈ જતો ફતેરો અને બે કુકડાની મરણોત્તેજ લાગ્રમમાં શરતના રૂપિયા છૂતવાનો આનંદ પામતા માણસો, સુધી ચિરતરે ઊઠતવનો આકાશી વ્યાપ અને ધનીશૂત વેદના, બંને તેમાં અનુભવાય છે.

સંઘર્ષને નામ આપનારી વાર્તા ‘આગતુક’ કાર્ષક નકરે ભૂમિ પરના મંડાલના અભાવે લથડી પડી છે, તેથી તે આગતુક જેવી જ લાગે છે. કોઈક સદ્ગતમ અનુભવ સાથેનું ચૈતસિક અનુસંધાન રચી આપતા એ રહી નય છે, કારણ લેખક, એમાં (અને બીજી પણ અનેક વાર્તાઓમાં) બાહ્ય, સ્થૂળ, ઘટના ઉપર જ મદાર બાંધતા ગયા છે. ગારુડી સાથેનું મિલન, એ મિલનની વિસંગતિ વગેરેનું કલાંતક નિરુપણ ક્યાં પછી, વાચકોની ન્યાયશુદ્ધિ પર અવિશ્વાસ કરી, ‘એ તો સ્વપ્ન હતું’ એવા શામળશાહી ખુલાસો આપવા જ્યાં લેખક નય છે ત્યાં જ તે ગબડી પડે છે. સંઘર્ષને નામ આપનારી અને અનેક આશા જનમાવનારી આ (અને બીજી અનેક) વાર્તા ધ્રુવ ડેવના વાચકને નિરાશ કરી ચુકે છે.

‘ચોન્ડી’, ‘મારી બા’, ‘વળાં વાગશે ને ?’ ‘માનચાંદ’ ‘શોકપ’ વગેરે વાર્તાઓમાં એકોક્તિનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે એટલું જ. બાળકની, વૃધ્ધાની, ગ્રામ્યિકિસાનની બોલીઓનો વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક પ્રયોગ કંઈક આનંદ પમાડે એટલું જ. આનાથી વિશેષ, એમાં વાર્તા કેટલી સિધ્ધ થાય છે તેમ જ પાત્રનાં મનનાં ઊંડાણમાં તે ક્યાં સુધી જપ્ત શકે છે એ વિશે વિચારવું રહ્યું. પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કહેવાતી વાર્તાઓ ‘કરતાં આ એકોક્તિ તેના સીમિત અને ધન કેન્દ્રની દૃષ્ટિએ જુદી પડી નય છે. તે વળી તેમાં આપાસ અને આડંબરને પણ એટલો જ અવકાશ રહે છે. બાળકની વાત છે એટલે બાળકની શૈલીના ઉદગાર સુકવાથી બાળકની ભાષા સિધ્ધ થઈ શકતી હોત, તાકે કંઈક બાળકની જેમ વિચારેલું બધું મૂકી દેવાથી બાળકપચ્ચાનો આવિષ્કાર કરી શકાતો હોત તો ‘ચોન્ડી’ ‘મારી બા’ ‘હડ’ ‘શોકપ’ વગેરે વાર્તાઓ વાર્તા બની છે એમ જરૂર કહી શકાત. આ પ્રકારની એકોક્તિના પ્રયોગ રૂપ વાર્તાઓની સંખ્યા પણ આ સંઘર્ષમાં સારી એવી છે. તેથી લેખકની હથોટી આ પ્રકારની શૈલી ઉપર ખરેખર ખેંચી ગઈ હોય તો ચેતવા જેવું ખરું.

‘હન્ડ’ ‘કેન્ડ’ ‘એ નથી’ જેવી વાર્તાઓ વિદેશી વાસ્તાવરણનો અનુભવ કરાવતી માતખર વાર્તાઓ છે. અનુવાદ લાગે તેવી સનેજક ભૂમિકા લેખક એમાં ઉપસાવી શક્યા છે તે આનંદદાયક છે. તેમાંની ‘હન્ડ’,

‘કડન’ વગેરે વાર્તાઓ અમરકૃતિ માટે જાણ થઈનાનો આધાર કોઈ છે તેટલે અંશે તે નબળી પડે છે. ‘એ નથી’નું માળખું માનસિક અને સંકલ છે તેથી તે ઘણી જ અસરકારક કૃતિ બની છે ‘ગંભીર’ હળવા આદિનો હળવો-ગંભીર અંતરું વાતવરણ પણ વિદેશી છે પણ તેનું સ્થાન આ સંમૂહમાં ન હોતાં કોઈ દ્વચસંમૂહમાં હોવું જોઈતું હતું. (એ જોઈ-એક વાર્તા, એવું સમીકરણ માંડી શકાય ?) આ આ પ્રકારની સંમૂહખોરીથી અત્યારથી જ ચેતવામાં નહીં આવે તો શોઃ વરસ પછી ‘ધવાડેવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનો સ્વયં-સંપાદિત સંમૂહ બહાર પાડી અન્ય વાર્તાઓને રદિયો આપવાનું પાતકકર્મ લેખકને ખુદ જ કરવું પડશે.

‘મિલન’ તમને ગમી ને, ? ‘ગૃહત્યાગ’, ‘ગૃહપ્રવેશ’, ‘દાદાની મેડી’ વગેરે વાર્તાઓ ધરેલુ, કૌટુંબિક જીવનની ઘટમાળમાંથી જડેલી વાર્તાઓ છે. એમાં જ્યાં સાધારણની પાછળ રહેલા અસાધારણને તામવાનો પ્રયત્ન છે ત્યાં સુંદર પરિણામ અનુભવવા મળે છે (જેમકે ‘દાદાની મેડી’) પણ જ્યાં સાધારણને અસાધારણ (અમરકૃતિ)નું કૃત્રિમ રહોડું પહેરાવવા ગયા છે ત્યાં તાસરોસિયા પ્રસંગો બીજા.

કરવા સિવાય લેખક કંઈ કરી શક્યા નથી. ‘ગૃહત્યાગ’ માનો વસંત-કૃત્રિમનો સંવાદ આમેય સિધ્ધિ અને કૃત્રિમ સાથે છે, તેમાં વળી અંતમાં વસંતનો ઓદિસનો પડવાળો કાગળ આપી જાય, એ કાગળ ખીલ્ય કાઢતો નહીં ને તેની બાનો નીકળે, એ પ્રકારની ગોઠવણી આંજનો વાચક નહીં સાખી શકે એ કોઈ પણ લેખકે હવે સમજવા જેવું છે.

‘વેરઝેર’, ‘સેરાવ’, ‘મુકિત ને બધન’ વગેરે વાર્તાઓ આડકતરી રીતે આદ્યને વરેલી વાર્તાઓ છે, ઉપરજીલો સ્વયં અને તેના પરના વિજન-પરાજનની વાત તેમાં બહુ કૃત્રિમ રીતે રહેવાઈ છે. ‘સેરાવી પંકજમ્’ પણ સુંવાળી શેરીમાં એવા આદ્યનું જ આડકતરું વર્ણન કરે છે.

‘આગતુક’ના લેખક પ્રયોગશીલતાને સમર્પિત થયેલા નથી, તેમ પરંપરા સાથે પણ સન્નિવૃત્તિ બાંધીને બેઠા નથી પણ એટલું જ આશ્વાસન પૂરતું નથી. મધ્યમમાર્ગ અખત્યાર, ક્યાં પછી પણ અંતે જે સિધ્ધિ કરવાનું રહે છે તે તો વાર્તા છે. ‘આગતુક’માં આ સદ્ય સિધ્ધિ

With
Best

Compliments

From :

LYOVAK LABORATORIES

(Manufacturers of Pharmaceuticals)

26, Nathoo Industrial Estate,
Marol Naka, Andheri Kurla Road,
Bombay-59.

મયું છે પણ ખુરું અને નથી પણ ચયું. આનંદ, નિરાશાના સંપ્રિકાણમાં બીમાર રહેલા વાચકને હવે કેાઇ પણ એક પ્રદેશમાં ખેંચી લઇ જવાની જવાબદારી લેખકની છે. ભવિષ્યમાં એ પૂરી કરવાનું બળ લેખકને મળેા એવાં આશાવચન ઉચ્ચારવાના અધિકાર આ લખનારનો નથી તેથી શુભેચ્છા જ માત્ર પાઠવીને, 'આત્મતુલ્ય'ના વાચક બનવાનું ધનસાચ વ્યક્ત કરું છું.

—મી. કાન્તિ પટેલ



ઘટા : ખરકત વીરાણી 'બેક્ષમ', સુમન પ્રકાશન.

મુલ્ય રૂ. ૬-૫૦. પાનાં ૨૪૬

'લીતરી વિચની સીનાકારી'

આનસર ઉપર યઇને આવેલી ઘટા ઘેરાઇ. અને આપણને અનેક રૂપે વરસતી વાળીઓ મળી. ઘટા સંતપ્ત જરૂર બને છે. એની રચનાઓમાંની કેટલીક તો હૃદયમાં કાપમનું રચન કથારની પામી ચૂકી છે. કેટલાયે એના અશાર છે જેનણે સમયની તખ્તી ઉપર પેતાનું રચન કેાતરી લીધું છે. અને આમ ન બને તો નવાઇ, કારણ આ બધી રચનાઓ શ્રી. બેક્ષમ લઇને આવ્યા છે.

આપણી ગઝલની પુરાણી સરહદો આને જૂંસાઇ રહી છે ને નવી ક્ષિતિને આંખને સમજાના નવા શિખરો બતાવી રહી હોય ત્યારે એ જ પહેલાંની સીમાઓમાં રહીને પેતાના રૂપને નિખાર આપતી રચનાઓ જોઇએ ત્યારે પેલું જાણીતું કથન નજર સમક્ષ આવી જાય.

In literature you can have preference but no exclusion-

આને સમયની રક્તર એટલી ઝાપી બની ગઈ છે કે માનવી કદરની છાપ એના કિપર અંકિત થાય ન થાય ત્યાં તો એના રક્ત બહાર નીકળે.

ઘટામાં અસંખ્ય અશાર ઝરતી વેદનાવાળા નજરે પડે છે. કેટલાક અહીં રજૂ થયાં સિવાય આગળ વધી જવું સૌંદર્ય સામે આંખ મીંચી જવા જેવું લાગે.

'બધા એવે સમે બેક્ષમ મોં જોવાને આવ્યા છે; કે જ્યારે આખી દુનિયાથી અજણી યજ્ઞ ગધ આંખો.'

વેદના જો રૂપ કારણ કરે તો શેર બને. આ સમગ્ર સંસારમાં એવા કેટલા બધા માનવીઓ વસે છે જે

આપણી આંખથી આંખ મેળવી નથી શકતા. આપણી આંખોનું તેજ, એની ખુમારી, એની મરતી એ છરવી નથી શકતા. પણ એ જ લોકો જ્યારે એ આંખો, કાવ્યમન માટે વીરાઇ જાય છે ત્યારે સંજેન પણ જાય રાખ્યા વગર સમે આવી શકે છે.

અને આ જ વિષય ઉપર બેક્ષમ બીજી વાર પણ રજૂ કરે છે.

'રડ્યાં બેક્ષમ સૌ મારા મરણ પર એ જ કારણથી, હતા મારો જ એ અવસર ને મારી હાજરી નહોતી.'

સનાતન સત્યને પદમાં ઉતારવા જઇએ તો મેટે ભાગે કથન જ બની જાય. અને કથન એ કાવ્ય નથી. કાવ્ય રચવા માટે સજ્જતા જોઇએ. ને એ સજ્જતા અહીં છે. ને એટલે જ કાવ્ય બને છે. આપણી ક્લિષ્ણુ સ્ત્રી કહે છે : 'આ દેહ ને આત્મા કિન્ન છે.' વિચાર એ જ પણ કવિ પાસેથી એ જ વિચાર જ્યારે આવે ત્યારે નોખું રૂપ કારણ કરીને આવે છે.

શ્રી. બેક્ષમ આપણુ પ્રથમ કેાટિના શાયર છે. એમના તરફ બધાની નજર હોય છે. એમના શક્તિશાળી શેર એક એક આમવી દુનિયા રચીને બેઠા હોય છે. શ્રી નિગર મુરાદખાદીને એક શેર છે.

હે ઇન્દી' ધોડાં સે દિલ કી નિન્દગી

જો હસી' ધોડા હો ખાના ચાહિયે;

હિન્સે મિલને કો તો કયા ત્હીએ 'નિગર'

ખુદસે મિલને કો જમાના ચાહિયે.

—નિગર મુરાદખાદી



આમ એક એક શેર જે પેતાનું જ રૂપ રૂપ હોય છે એને માટે પણ સમય રિસ્તરતો જ જાય છે.

'ફકીરી હાલ છે મારો, કરી મિલકત વિનાનો છું; અને ના લૂંટ એા દુનિયા ! કે હું ખાલી ખજાનો છું.'

ફકીરી હાલ શબ્દચતુષ્ક કલાપીની માફ તાણ કરાવી જાય. પણ અહીં શ્રી. ફિરાક ગોરખપુરીના પિતાશ્રીના શેર જોડે આ શેર સરખાવવા જેવો છે.

કયા દુહતી હૈ બાગમે' મેરે તુ એ ખિર્જા,

તુ. જાનતી હૈ ચમનમે' બહાર હૈ.

ખાનખર ! મારા બાગમાં તું ચું શોધી રહી છે. તને જોમ હશે કે દરેક બાગમાં વસંત આવી છે.

મને ના હાંટ એા દુનિયા ! કે હું આવી ખખનો છું.

શ્રી. બેક્ષમનો આ શેર :

જરા મારા હૃદયને તું વક્ષદારી શિખાવી જા,
જગતમાં એ બધાની પાસ તારો પ્યાર મજે છે.

ને સંસ્કૃતનો એક વર્ષો પહેલાં વચ્ચેલો શ્લોક :

રે રે સ્વાત્ક સાવચાત્ર મનસા

...મા વૂઠી લીનં વચઃ ॥

પાદ આવી ગયેા. એમા પશુ કવિ આતકને દરેક
વાદ્ય પાસે જાંલની મિશ્રા ન આગવાતું કહે છે, કારણ
કે કેટલાક દેખાવના જ હોય છે, જ્યારે કેટલાક મજાન
કરી આપ્યા જાય છે; એવા બહુ થોડાં હોય છે જે
વરસે છે."

આમ સહેજ એમનો એક શેર વાંચીએ એટલે-
એની જોડેના અનેક સંદર્ભો સળવળી ઊઠે છે. દરેક
શેરને અહીં એ રીતે જોવા થોડા નથી. એટલે થોડાક
શેર જ જોઈ લઈએ.

એ પછી પેલોમા દુઃખે ના રહે તો શું કરે ?

જે અભાગીને ખીજાની વેદના મળતી નથી.

હું ના ચાલું મહેલ હવામાં તો શું કરું ?

મારી જીવન સફર છે બધી મારા આસમાં.

કપરને જોઈને દુઃખ એ જ થાય છે બેક્ષમ,
તમારે મરતું પડ્યું આટલી જગા માટે.

માત્ર સંભળાવું તો મારા દુઃખમાં, સૌ ભાગ લે,
આપવા જાઉં તો એને કોઈ અપનાવે નહીં.

નહીં તો મારા જેવા અંધની અધ્ધા ડગી જશે;
મને ફોરી જનારા રાહબરની ડેરા ના વાગે.

નહીં તો-ક્યાંય નહીં મળશે વિસામની જગા એને;
જગતમાં કોઈને પોતાના ધરની ડેરા ના વાગે.

આમ આ સંગ્રહ વાંચનારને ફરી ફરી જોવા માટે
વસાવી જ લેવા લલચાવે એવો છે, ઉદું મૌઝલ સાહિત્ય
પાસે આપણી આ સમૃદ્ધિ ગર્વ સાથે રજૂ કરી શકીએ
એટલી એમાં શીનાકારી છે.

હાલિયે કેટલીક જગ્યાએ કાષ્ઠક એવું ખૂટી પશુ
મયું છે જે જોતાં નવાઇ લાગે છે કે આ શ્રી. બેક્ષમની
રચનામાં છે !

With best compliments from :

Atco. Pharma Laboratories

229/230, Wadala Udyog Bhavan,

Nalgam Cross Road, Wadala,

BOMBAY-31 DD.



Manufacturers of :

PHARMACEUTICAL SPECIALITIES

With best compliments from :



Asian Trading Co.

135, Princess Street, BOMBAY-2.

Dealers in :

Laboratory Chemical & approved supplies

with college Research Institutions &

Industries Laboratory &

Govt. Institution.

પાન ૨૧૫ ઉપર એક શેર છે,

તમામાં જ સિમતોએ રંગો દીધા છે,

તારી જ વાણીથી ફેરમ બની છે.

ઉપરના શેરમાં શુતર શ્રમગાનો દોષ મળે છે, કેટલાક એવા પણ અશાર છે જેમાં પુનરૈકિત જેવા મળે છે: ગમ કરે નહીં કે જે વીતે છે નિઃશી લગ્નગત વિના, આઓ-પુશ-પીધા વિના પણ જામ ખાલી થાય છે.

આ શેરમાં વિનાનો ફરી ઉપયોગ ક્યાં સિવાય બીજો શબ્દ બહુ સહેલાઈથી પ્રયોગ શક્યો હોત.

વળી પાન ૩૮ ઉપર આ એક શેર છે:

શત્રુઓ માટે મને કંઈ રસ્ત નથી, કુરસત નથી:

લાગણીશાળી છું, મિત્રો સાથ લડતો જઈ છું.

અહીં લાગણીશાળી શબ્દ એકદમ નમ્રે મળી જાય છે. આ અરૂદ શબ્દનો દોષ નથી પણ શબ્દ જ ખોટો છે.

આવા કેટલાક દોષ જે શ્રી ખરકતભાઈ જેવા સિદ્ધ કલાકાર સહેજે નિવારી શક્યા હોત તે કેમ રહી ગયા છે એ જ પ્રશ્ન છે.

પણ શુભપક્ષે એવડા એમનો કાવ્યવિભવ છે. કે ભાવક તૃપ્તિનો અનુભવ એક એક ગજલના અંતેક અશાર પર કરે છે. હજાંત લેખે:

ફરી દીધી બધાએ બંધ એને એટલે બેકાશ;

રહો નહીં હું છતાંયે એમને જેતી રહી આંખો.

અહીં એક જ હતી પણ રંગ નહોતો આપણો એક જ; મને સહરાએ જોયો છે, બહારે તમને જોયાં છે. નહીંતર આવી રીતે તો તમે નહીં લાશ હરેયામાં, મને લાગે છે કે એણે કિનારે તમને જોયાં છે. લૂછીને અશ્રુ કાઢી મારા જીવનને બરી બગાડી, કે ખાલી જામ છું ને તે છતાં ગળતો રહું છું હું. ગજલ તો કુદરતે બેકાશને આપી છે વર્ષથી, તમે પણ એક એને ગીત દેતાં બગાડો તો સારું.

આંસુ માનીને તમે જેનાથી રંગાયાં નથી, મારી આંખોમાં એ પ્રીતિની જ પિચકારી હતી. બેકાશ ક્યાં રહે છે બધાં મારા ગોત પર? ક્યાં નિઃશી હતી કે હવે નિઃશી નથી?

૫ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુઝપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ ૧૯૫૬

અનુચે 'ઉત્તર' વાર્ષિક અંગેની માહિતી.

ફોર્મ નં. ૪.

(ફોર્મ નં. ૮ અનુસાર).

૧ પ્રકાશન સ્થળ : સાહિત્ય ભારતી

૮, નવયુગ સોસાયટી; એન. એસ. રોડ નં. ૪,

વિલેપારલે (પશ્ચિમ) મુંબઈ-૫૬-AS.

૨ પ્રકાશનની સામયિકતા : વાર્ષિક

૩. સુદકલ્પ નામ : પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે

૪ પ્રકાશકલ્પ નામ : પ્રમથેશ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી.

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે

૫ તંત્રીલ્પ નામ : શિરીષ મહેતા

રાષ્ટ્રીયતા : હિન્દી

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે

૬ સામયિકના માહિકો અથવા કુલ થાપણના

એક દકાથી વધારે થાપણ રોકનાર લાગીદારો

અથવા શેરહોલ્ડરોનાં નામ સરનામાં :

સાહિત્ય ભારતી, લાગીદારો :—

૧. શિરીષ મહેતા

૨. પ્રમથેશ મહેતા

૩. સ્વેતલતા મહેતા

સરનામું : નં. ૧ પ્રમાણે.

હું, પ્રમથેશ મહેતા આથી જાહેર કરું છું કે

ઉપર આપેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

પ્રમથેશ મહેતા

એક્ટોબર ૨૮, ૧૯૭૦

પ્રકાશક.

આમ કવિ ભેદામ જિંદગીને અશુભી સોગાદ આપતા કે પ્યારનો પારાવાર બક્ષતા યુજ્જીના કાવ્યઉદ્ધાનમાં લહેરાતા રહ્યા છે. કવિ સત્યની નિરંતર ખોજ કરતો હોય છે. માનવી જ્યારે નિઃસહાય થઈ નિષિદ્ધ બીંસ અનુભવતો હોય છે ત્યારે જ કવિ અતલ દુઃખોમાં બીડે જીતરી જીતરના વિશ્વને કદારતો રહેતો હોય છે. બરકત-લાઇ આવી શોધના કવિ છે.

બસ કવિ બટકી રજો છે સત્ય કેરા મુન્યમાં, માનવી તો સ્વપ્ન કેરી સુષિપ્તમાં ભાગી ગયો.

યુજ્જી ગઝલનું આકાશ નવા પરિભાણોથી ખુનતુ બળ છે. નવી નવી મિશ્રાઓની પરિશોધ આલી રહી છે, ત્યારે શ્રી ભેદામ કોઇ નવું આકાશ બની યુજ્જી ગઝલની મઠાઓ વરસતા રહેશે તેવી અભીષ્મા ઓળે નહીં બળ.

—સુધીર કેસાઇ

• • •

આભાર સ્વીકાર

પ્રદીપ પ્રકાશન : અંતર પ્યાસ અધુરી (મુલ્યુવંત ભાઈ) દ્વંદ્વ (મનહરલાલ ચોકસી) એક દીપ જલે અંતરમાં (જે ભાગમાં, વજુભાઇ મહેતા) વિષ (નવનીત સેવક)

સુમન પ્રકાશન : ચાપાવર (રમેશ નારાયણ) પાખી (અજિત પટેલ) ધીમે પ્રિયે (નાનાલાલ જોષી) ધટમાળ (સરલા શેઠ) ગરતાની (ત્રિપુરાશંકર ખા. કંધારિયા)

(સ્થળસંકેતને અંગે આ પુસ્તકોની સમીક્ષા લઇ શકાઇ નથી તે બદલ હામાપાયના)

★

રાષ્ટ્રજીવનના પ્રત્યેક અંગમાં ઉપયોગી

કાઉન



પ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણા, એનાકાઈઝ્ડ વસ્તુઓ તથા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનો

સુંદર, આકર્ષક
ઘાટીથી વસ્તુઓનું
ઉત્પાદન, અમારી
ખાસ વિશિષ્ટતા
રહી છે.

- તમે એલ્યુમિનિયમનાં વાસણા વાપરો છો?
- તમારા ઉદ્યોગોમાં એલ્યુમિનિયમનાં પત્રાં તેમજ તેમાંથી બનતી ટાંકીઓ, બોટલો વગેરેનો વપરાશ છે?
- તમે તમારા મિત્રો-સંબંધીઓને નવીનતમ સુંદર વસ્તુઓ ભેટ આપવા માગો છો?
- તો તમે અમારો સંપર્ક સાધો, અમે તમને આ બાબતમાં જરૂર ઉપયોગી થઇ શકીશું

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

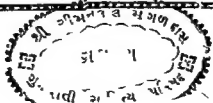
રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ :

કાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ,

૨૩, એપ્રોન રોડ, કલકત્તા-૧.

મદાસ, દેડાપાદ, ડિંદી, મદુરાઇ, એન્ડકલમ

વિન્ટી નિર્દેશ, મરીન લાઇન્સ, મુંબઈ-૨૦. ટે. ૨૩૨૨૫૬
શો-રૂમ : કંસારા ચાલ, કાલબાદિરી, મુંબઈ-૨. ટે. ૩૩૪૮૫૯



30 OCT 2010	8 14		
-------------	------	--	--

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ - ૯

૧૪૩૦૭

૧૪૩૨૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંબાલિય
અમદાવાદ - ૬